كشف البارى
عما فى
جلد ١
صحيح البخارى
تصنیف
حضرت مولانا سلیم اللہ خان

كشف الباري عما في صحيح البخاري

كتاب بدء الوحي

په تاليفي لحاظ سره جلد نمبر (١)

تاليف:- صدر وفاق المدارس شيخ الحديث جامعه فاروقيه كراچى

سليم الله خان مدظله العالى

ترتيب وتحقيق:- مولانا نورالبشر مدظله العالى

پښتو مترجم:- مولانا شاه فيصل فاضل وفاق المدارس، امدادالعلوم،

خصوصيات

- داحاديثو تخريج
- دتعليقات بخارى تخريج كول
- د اسماء الرجال مختصر تعارف
- د گرانو لغاتو لغوى صرفى او نحوى حل
- ماقبل باب سره د ربط په باره كښې پوره تحقيق
- د حديث د مختلفو جملو په صورت كښې ترجمه
- د شرحې دهرې خبرې په حاشيه كښې حواله وركول
- د ترجمة الباب مقصد په بيانولو كښې پوره تحقيق
- د مختلفو مذاهب تحقيقى بيان او بيا دمذهب حنفى ترجيح
- د بخارى د اردو او د عربئ د شروحاتو خلاصه اوجامع كتاب
- دحديث اطراف بيان چې په بخارى كښې دا حديث په كوم كوم ځائې كښې دي

فهرست مضامين

شمیره	مضمون	صفحه

شمیره	مضمون	صفحه

بَابُ بَدْءِ الْوَحْيِ

(۱) باب كَيْفَ كَانَ بَدْءُ الْوَحْيِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

شمیره	مضمون	صفحه

الحديث الثاني

شمیره	مضمون	صفحه

الحديث الثالث

شمیره	مضمون	صفحه

الحدیث الرابع

شميره	مضمون	صفحه

الحديث الرابع

الحديث الخامس

شمیره	مضمون	صفحه

الحدیث السادس

شمیره	مضمون	صفحه

شميره	مضمون	صفحه

شميره	مضمون	صفحه

شميره	مضمون	صفحه

كتاب الإيمان

شمیره	مضمون	صفحه

شمیره	مضمون	صفحه

الحدیث السّابع

(۱) باب الإیمان وقول النبی ﷺ بنی الاسلام علی خمس

شمیره	مضمون	صفحه

الحدیث الثامن

۲ - بَابُ أُمُورِ الْإِيمَانِ

شمیره | مضمون | صفحه

الحدیث التاسع

٣- باب: اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُوْنَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ

الحدیث العاشر

الحديث الحادی عشر

۴- بَابٌ اَیُّ الإِسْلَامِ اَفْضَلُ

......

فہرست رجال الحدیث

رجال	صفحه	رجال	صفحه
عمربن الخطاب رضی الله عنه		مُعَاذُبْنُ جَبَلٍ	
عمربن عبدالعزیز رحمة الله علیه		مَعْمَرٌ	
عمروبن خالد		مُوسَى بْنُ أَبِي عَائِشَةَ	
لیث بن سعد		مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ	
مَالِكٌ بن انس		هِشَامِبِن عُروَةَ	
اخبرنی محمدبن ابراهیم التیمی رحمة الله علیه		ورقه بن نوفل	
مرثدبن عبدالله (ابوالخیر) یزنی مصری		يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ	
		يَحْيَ بْنِ سَعِيدٍ	
		حدثنا یحی بن سعید الانصاری	
		يُونُسُ بن یزید ایلی	

په دے تقریر کښے چه مونږ د صحیح بخاری کومه نسخه د متن په طور غوره کړے ده. په هغے باندے د ډاکټر مصطفی دیب البغا تحقیقی کار شوے دے. ډاکټر مصطفی دیب په احادیثو باندے د نمبرو لګولوسره سره د احادیثو د مواضع متکررهٔ د خودلو التزام هم کړے دے. که یو حدیث روستو راتلونکے وی. نو د حدیث په آخر کښے په نمبرو سره د هغے خودنه کوی. یعنی چه په دے نمبر باندے دا حدیث راځی. اوکه حدیث تیر شوے وی. نو د نمبر نه وړاندے ،،ر،، لګوی. یعنی دے نمبر طرف ته رجوع اوکړه.

بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ

د ترتیب ورکونکی درخواست

اللهم لك الحمد لله كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانك، اللهم ما أصبح بي من نعمة او بأحد من خلقك، فمنك لا شريك لك، اللهم ولك الشكر، اللهم لك الحمد، لا أحصي ثناءً عليك أنت كما أثنيت على نفسك. اللهم صل وسلم وبارك على سيدنا ومولانا محمد النبي الأمي وعلى آله وصحبه وتابعيهم وتبعهم بإحسان إلى يوم الدين.

دالله تعالی بے حده کرم او احسان دے چه د استاذ الاساتذه شیخ الحدیث حضرت مولانا سلیم الله خان صاحب دامت فیوضهم وبرکاتهم د درس صحیح بخاری شریف یو جلد د ترتیب ،تحقیق او تعلیق سره عالمانو ،طالبانو او د علم حدیث شوق لرونکو په خدمت کښے د وړاندے کولو سعادت حاصلیږی.

حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم زمونږ د اکابرو د هغه خوش قسمته ډلے سره تعلق ساتی.چه محدث کبیر، مجاهد اعظم، شیخ الاسلام حضرت مولانا سیدحسین احمد مدنی قدس سره د صبحت او درس نه د استفادے سعادت ورته اصل دے.دعلم ددے بے کناره سمندرنه هر کس د خپل استعداد مطابق فائده اخستے ده .زمونږ حضرت مدظلهم هم د حضرت شیخ الاسلام قدس سره د علمی درستخوان نه بنه پوره استفاده اخستے ده.او بیا ئے تر اوسه پورے خپل ټول ژوند د دغه علومو په خورولو کښے تیر کړے دے.نن د لوستونکو په خدمت کښے چه دا کومه علمی کارنامه پیش کولے شی.دا هم په اصل کښے د خپل استاذ شیخ الاسلام حضرت مدنی نورالله مرقده د درسی خصوصیاتو کامل مظهر دے.په راروانو صفحاتو کښے به تاسو د حضرت شیخ الاسلام نورالله مرقده د حالاتو په ضمن کښے د هغوی د درس خصوصیات په تفصیل سره اوګورئ.بیا دالله تعالی دا خصوصی کرم دے.چه د پورتنئ آمالئ د لیکلو نه وړاندے حضرت مد ظلهم څلیریشت کاله د بخاری شریف درس ورکړے دے.او د جامع ترمذی تدریس خو ددے نه هم زیات دے.

این سعادت بزور بازو نیست تانه بخشد خدائے بخشنده

لکه چه د بخاری شریف دا تقریر د دوی د استاذ محترم د درسی افاداتو نه علاوه تقریبا د صدئ د خلورمے حصے د شپے او ورځے تدرسی مشاغلو او د حدیث د ډیرو کتابونو د مطالعے خلاصه او نچوړ دے.د بخاری په دے تقریر کښے د لاتدینو خبرو د اول نه تر آخره پورے اهتمام کړے شوے دے.

① د ترجمة الباب تفصیل او قابل اعتماد تشریح.
② دترجمة الباب او باب په مینځ کښے د مطابقت دپاره نفیس توجیهات.
③ د ترجمة الباب د ماقبل او مابعد سره ربط.
④ په متشابه تراجمو کښے د فرق وضاحت.
⑤ د حدیث په راویانو کښے د هر راوی په قدر د حاجت پیژندګلو.

⑥ د کومو راويانو په نومونو کښې چه اشتباه راځي.د هغې وضاحت.

⑦ د کومو راويانونه چه په صحيح بخاري کښې صرف يو يا دوه روايتونه منقول دي.دداسې راويانو خودلو سره سره د هغوي د مروياتو نشاندهي هم کول.

⑧ د بخاري په راويانو کښې چه په چا باندې محدثينو کلام کړې وي.د هغې علمي طور منصفانه جائزه.

⑨ دحديث د معنى قابل اعتماد زړه ته پريوتونکې وضاحت.

⑩ په مکررو رواياتو باندې تنبيه چه آيا د سند او متن اتحاد سره تکرار شوې دې.او که په دې دواړو کښې د يو د اختلاف سره.

⑪ د فقهاؤ دمذاهبو د پوره تفصيل اهتمام او دهغې تنقيح.

⑫ د فقهي مذاهبو د بيان دپاره د اصل ماخذو د حوالو اهتمام.

⑬ د فقهي مسائلو په آسانه طريقه باندې تفهيم او تشريح.

⑭ د فقهاؤ او محدثينو په مختلفو اقوالو کښې محاکمه.

⑮ په سند کښې د ,,تحويل،، د راتلو په صورت کښې دا اهتمام کول چه دلته کوم حديث ذکر دې.دا د اولنى سند روايت دې.اوکه د دويم دغه شان ددې خبرې وضاحت چه دويم سند د کوم روايت چه دلته مذکور نه دې.هغه مصنف په کوم ځائې کښې بيان کړې دې.

⑯ د معلقاتو په باره کښې ددې خودلو اهتمام چه مصنف يا بل محدث دا موصولاً په کوم ځائې کښې ذکر کړې دې.

⑰ دآثارې موقوفه په باره کښې دا خودل چه يو محدث دا موصولاً په کوم ځائې کښې ذکر کړې دې.

⑱ د موقعې په مناسبت سره د امام بخاري رحمه الله او نورو شارحينو په وهمونو تنبيه.

⑲ د بعضې تراجمو او نورو مواقعو باندې د ابهام وضاحت.

⑳ په صحيح بخاري کښې په بعضې ځايونوکښې باب وي.او ترجمه نه وي.او په بعضې ځايونو کښې ترجمه وي.او حديث نه وي.بلکه آيت ذکر وي.او په بعضې کښې نه حديث وي اونه آيت وي.بلکه صرف ترجمه ذکر وي.په داسې موقعو باندې تسلي بخش کلام.

① ,,قال بعض الناس،، د ماله وما عليه سره ذکر کول.

② په براعت اختتام باندې عموماً تنبيه ورکول.

بيا دوه اهم ترينې مقدمې هم په اصل تقرير پاند زياتي دي.يوه مقدمةُ العلم په دې کښې دعلم حديث تعريف ،وجه تسميه،موضوع،غرض اوغايت،دعلم حديث مرتبې د حديث دکتابونو اقسام ،تدوين حديث،د منکرين حديث اعتراضات اود هغې په جوابونو مشتمل سير حاصل مباحث ذکر شوي دي.او دويمه مقدمه ,,مقدمة الکتاب ده.په دې کښې د صاحب تقرير نه واخله تر امام بخاري رحمه الله پورې چه د سند د رجالو تفصيلي حالات مذکور دي.دغه شان دا مقدمه صحيح بخاري سره متعلقه په ټولو تفصيلونو هم مشتمله ده.

تقریر حتی الوسع سهل او د سلیس ساتلو کوشش شوے دے.په مینځ کښے چه کوم عربی عبارات دی.دټولو د ترجمے التزام نه دے شوے.ځکه چه دا کتاب بنیادی طور د عالمانو او منتهی طالبانو دپاره دے.دوی ته د دے څه خاص ضرورت نه وی. خو که چرته ګران عبارت یا څه ګران شعر راغلے دے.نو د هغے تشریح شوے ده.

د دے نه علاوه په حواشی کښے ئے د لاندینی امور التزام شوے دے.

①د تقریر په مینځ کښے که چرته څه حدیث راغلے دے.نو د هغے مکمل تخریج شوے دے.او د متعلقه کتاب حواله د صفحاتو سره ورکړے شوے ده.

②که د حدیث څه حصه ذکر شوے وی.نو بعضے وخت د ضرورت مطابق پوره حدیث په حاشیه کښے نقل کړے شوے دے.

③د عالمانو ،فقهاؤ،او شارحینو د اقوالو په سلسله کښے دا کوشش شوے دے.چه د هغوی د خپلو تصنیفاتو نه حوالے ورکړے شی .خوچه یو کتاب نه دے ملاؤ شوے.نو په دے صورت کښے د معتمد علیه شروحو اوکتابونو حوالے ورکړے شوی دی.

④د بخاری شریف د هرحدث تخریج د اصول سته ؤ په دائره کښے دننه شوے دے.

⑤حدیث باب په بخاری شریف کښے څو خله راغلے دے.او په کوم کوم ځائے کښے ذکر دے؟ ددے خودنه شوے ده.

⑥د قرآن کریم د آیاتونو د حوالے دپاره د سورت او آیت نمبر ذکر کړے شوے دے.

احقرته خپل علمی سامان او سرمائے د کم والی پوره احساس او اعتراف دے.هم د دے احساس د وجے زما دپاره د اسے اهم علمی خدمت ته تیاریدل هم په ظاهره ګران وو.خو چونکه د حضرت شیخ الحدیث صاحب مد ظلهم د طرف نه پوره داد ګیرنه، دعاګانے او پوره راهنمائی راته حاصله ده.نو ځکه په الله باندے توکل کولو سره مے په دے کار شروع اوکړه.

بنده تر خپله وسه پورے کوشش کړے دے.چه کار پوره وی.او یوه خبره هم د حوالے نه بغیر پاتے نشی.خو یقینی ده.چه په دے کښے د ډیرو خبرو حوالے پاتے شوی دی.بلکه دا چه په دومره غټ کار کښے دغلطئ د امکان نه هم انکار نشی کولے. حضرت اهل علموٗ ته درخواست دے.که څه غلطئ باندے خبر شی.او دا دے د مرتب خامی اوګنړی.او دے دے د دغه غلطئ اودغه شان د خپلو فائده مندو تجویزونو او مشورونو نه خبر کړی. چه غلطئ لرے کړی شی.او د تجویزونو او مشورونو په رنړا کښے راروان جلدونه د زیات نه زیات فائده مند جوړولو کوشش اوکړے شی.احقربه دے احسان منونکے او شکرګزار وی.

دتقریر د ترتیب په دوران کښے چه د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم هدایات، راهنمائی اودلچسپئ زما د همت او دادګیرنے باعث دے.اوهغه د هر قسم رسمی شکریه نه ډیر اوچت دے.الله تعالی دے حضرت صاحب ته صحت او پوره عافیت ورکړی.او هم ددوی وراندے دے دا کتاب آخرته اورسوی.او په خپل دربار کښے دے ئے قبول کړی.او د عالمانو، طالبانو او دیندارو دپاره دے مفید اوګرځوی.

د کتاب په ,,مقدمة العلم، ،باندے تحقیقی کار اول محب محترم مولانا عبد الرحمن صاحب ملیباری حفظه الله تعالی شروع کړے وو.روستو اګرچه احقر په هغے باندے د سر نه محنت

اوکړلو.خو د هغوی په کار سره احقر ته ددے کار په تکمیل کښے ډیره آسانتیا ملاؤ شوه.الله تعالی دے هغوی ته جزائے خیر ورکړی.
دکتاب د کمپوزنګ نه پس د پروف د تصحیح مسئله وه.الله تعالی په خپل فضل او رحم سره دا ګرانه مرحله هم په آسانئ سره پوره کړه.په دے باره کښے د عزیز ګرامي مولانا محمد انیس صاحب (استاذ جامعه احتشامیه کراچی) شکریه ادا کول ډیر ضروری ګنړم.چه هغوی ډیر په شوق سره د خپلو مصروفو وختونو نه زما دپاره وخت اوویستلو.او د تصحیح په ټولو مرحلو کښے ئے زما پوره مدد اوکړلو.الله تعالی دے هغوی ته جزائے خیر ورکړی.او علمی او عملی ترقئ دے ورته ورکړی.
په آخر کښے قدرمندو لوستونکو ته درخواست دے.چه د صاحب تقریر حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت فیوضهم وبرکاتهم د صحت اوعافیت دپاره خصوصی دعا کوی.دغه شان د مرتب دپاره دے هم دعا کوی.چه ددے کار زر پوره کولو توفیق ورته ورکړی.او په خپل دربار کښے ورته د قبولیت شرف ورکړی.اود احقر دپاره، د احقر د مورپلار دپاره او ټولوملګرو او دوستانو دپاره ئے د آخرت توښه اوګرځوی.آمین.

نورالبشر بن محمد نورالحق
استاذ جامعه فاروقیه و رفیق شعبهٔ تصنیف وتالیف جامعه

....

بسم الله الرحمن الرحيم

د مترجم د طرفه

د بنده شاه فیصل د هغه وخت نه د ,,کشف الباری،، د ترجمے شوق اوخواهش پیدا شوے وو.کله چه ئے د ,,الفوز العالی فی إختیار البخاری،، په نوم د وفاق المدارس، دارالعلوم حقانیه اکوړه خټك او جامعه امدادالعلوم پښور د پنځو کالو بخاری پرچو حل لیکلو.نوپه دغه وخت کښے د دے شرحے نه ډیر زیات متاثره شو.یوځو کاله پس په خپلو دوو عربی کتابونو ,,دروس العبادة،، او ,,سنن الصلاة فی فقه الأحناف،، باندے د تقریظ اخستلو په غرض د شیخ الحدیث ، صاحب تقریر په خدمت کښے حاضرشوم.د تقریظ لیکلو سره مے ترے د کشف الباری د ترجمے اجازت هم طلب کړلو.حضرت راته اوفرمائیل.چه مونږ به پرے مشوره اوکړو. غالباً د حضرت مولانا ابن الحسن عباسی ,,صاحب القلم،، او حضرت مولانا نورالبشر سره د مشورے نه پس ئے ماته د ترجمے اجازت اوکړلو.او د احقر په دواړو کتابونو د تقریظ لیکلو نه پس دحضرت هغه دوه کلمات زما دپاره د نه هیرولو قابل دی.چه د مازیګر نه پس د جامعے په چمن کښے تشریف فرما وو.او حضرت مولانا ابن الحسن عباسی صاحب ته ئے د خپل تبسم په مخصوص انداز کښے اوفرمائیل.،، ماشاءالله مولانا صاحب مستعد بهی هے او تجربه کار بهی،، دا وو د ترجمے د اجازت نامے یو ځو ټکی .

بنده شاه فیصل خطیب جامع مسجد الفرقان حسین ټاؤن
نزد پولیس چوکئ اتحاد روډ پیښور ښار

الاجازة المسندة لسائر الكتب والفنون المتداولة

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى فضل بنى آدم بالعلم والعمل على جميع العالم، والصلاة والسلام على محمد سيد العرب والعجم، وعلى آله وأصحابه ينابيع العلوم والحكم.

په اول كښې د مقدمة العلم او مقدمة الكتاب پيژندل ضرورى دى.د ټولو نه وړاندې به د مقدمة العلم ذكر كولې شى.او د دې نه پس د مقدمة الكتاب ذكر كولې شى.په مقدمة العلم كښې د اته مباحثو ذكر كولې شى.په كومو سره چه د علم حديث سره متعلق ضرورى معلومات حاصليږى.دې مباحثو ته "رووس ثمانيه"، يا "مباحث ثمانيه"، ونيلى شى.

مقدمة العلم

اولنې بحث: د ټولونه اولنې بحث د "علم اصول حديث"، تعريف سره متعلق دې.اول به د مطلق "علم حديث"، تعريف كيږى.او دويم به د علم "رواية الحديث"، او دريم به د "علم دراية الحديث"، او څلورم به د "علم اصول حديث"، تعريف كيږى.

د مطلق علم حديث تعريف: علامه كرمانى او علامه عينى (رحمهما الله) د دې تعريف كړې دې «هو علم يعرف به أقوال رسول الله ﷺ وأفعاله وأحواله»(١)

د علم رواية الحديث تعريف: «هو علم يشتمل على نقل أفعال رسول الله ﷺ وأقواله وصفاته وتقريراته»(٢)

د علم دراية الحديث تعريف: «هو علم يشتمل على شرح أقوال رسول الله ﷺ وأفعاله وصفاته وبيان كرفيه معانى ألفاظه، ويتعلم به طرق أستنباط الأحكام، ويعرف به ترجيح الراجح منها والتطبيق بين الأحاديث»(٣)

د علم اصول حديث تعريف: هو علم بقوانين يعرف بها أحوال السند والمتن،(٤)

---

(١) الكرمانى (١٢/١) وعمدة القارى (١١/١)

(٢) اوګورئ تدريب الراوى (٢٠/١)

(٣) قال الأكفانى.. وعلم الحديث الخاص بالدراية :علم يعرف به حقيقة الرواية وشروطها وأنواعها وأحكامها وحال الرواة وشروطهم وأصناف المرويات.. انظر تدريب الراوى (٤٠/١)

(٤) تدريب الراوى (٤١/١) د اصول حديث د ټولو نه غوره تعريف هغه دې كوم چه حافظ بن حجر رحمه الله كړې دې ..معرفة القواعد المعرفة بحال الراوى (تدريب الراوى ٤١/١)

علامه سيوطى رحمه الله په الفيه (دا د هغوى يوه رساله ده.چه يوزر شعرونو باندے مشتمله ده.خكه ورته الفيه وائى) دا تعريف د مطلق علم حديث تعريف گرځولے دے.هغوى فرمائى.

علم الحديث ذو قوانين تحد يدرى بها أحوال متن وسند(١)

يعنى په علم حديث كښے داسے قوانين وى.چه په هغے باندے د متن او سند حالات معلوميږى.
دغه شان علامه كرمانى رحمه الله هم دا تعريف د مطلق علم حديث تعريف گرځولے دے.(٢) خو صحيح دا ده.چه ذكر شوے تعريف د علم اصول حديث دے.
د قول رسول صلى الله عليه وسلم نه مراد د دوى ارشادات مباركه دى.لكه نبى صلى الله عليه وسلم چه فرمائيلى دى.
((الدين النصيحة))(٣)

يادغه شان د نبى صلى الله عليه وسلم دا ارشاد دے.((بنى الإسلام على خمس شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة والحج وصوم رمضان))(٤) يا لكه چه نبى صلى الله عليه وسلم فرمائيلى دى.((إنما الأعمال بالنيات وإنما لإمرئ ما نوى فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ورسوله ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إلى إمرأة ينكحها فهجرته إلى ما هاجر إليه)) (٥)
اود افعال الرسول صلى الله عليه وسلم نه د نبى صلى الله عليه وسلم هغه افعال مراد دى.كوم چه د نبى صلى الله عليه وسلم نه صادر شوى وى. مثلاً ((رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم مهجراً فجمع بين الظهر والعصر))(٦)
يا مثلاً ((إن رسول الله صلى الله عليه وسلم جمع فى حجة الوداع المغرب والعشاء بالمزدلفة))(٧)
دنبى صلى الله عليه وسلم صفات په دوه قسمه دى.① اختياريه ② غيراختياريه

---

(١) اوجزالمسالک (٥/١)
(٢) اوجزالمسالک (٥/١)
(٣) أخرجه مسلم فى صحيحه (٥٤/١) عن تميم الدارى فى كتاب الإيمان باب بيان أن الدين النصيحة والترمذى فى جامعه (١٤/٢) عن أبى هريرة فى أبواب البر والصلة عن رسول الله ﷺ باب ماجاء فى النصيحة.....والنسائى فى سننه(٥٨١/٢) عن أبى هريرة رضي الله عنه فى كتاب البيعة .النصيحة للإمام .وأحمد فى مسنده (٣٥١/١) عن ابن عباس
(٤) أخرجه البخارى فى صحيحه فى كتاب الإيمان باب قول النبى ﷺ بنى الإسلام على خمس (٦/١) ومسلم فى كتاب الإيمان باب بيان أركان الإسلام ودعائمه العظام (٣٢/١) والترمذى فى جامعه فى أبواب الإيمان عن رسول الله ﷺ باب ما جاء بنى الإسلام على خمس (٨٥/٢)
(٥) أخرجه النسائى فى سننه فى كتاب الطهارة باب النية فى الوضوء (٢٤/١) والبخارى فى صحيحه باب كيف كان بدء الوحى إلى رسول الله ﷺ (٣/١)
(٦) أخرجه أبوداود فى سننه فى كتاب المناسک باب الخروج إلى عرفة (٢٧٢/١)
(٧) أخرجه البخارى فى صحيحه فى كتاب المناسک باب من جمع بينهما ولم يتطوع (٢٢٧/١) ومسلم فى كتاب الحج باب الإفاضة من عرفات إلى مزدلفة وإستحباب صلاتى المغرب والعصر جمعاً بالمزدلفة فى هذه الليلة (٤١٧/١)

① اختیاریه صفات دا دی.جود وسخا ، عبدیت، تواضع او حلم بردباری وغیره
② غیراختیاریه صفات لکه د نبی ﷺ جسمانی صفات. «وکان ربعة من القوم»(١) یعنی نبی ﷺ میانه قد وو.«بعید ما بین المنکبین»(٢) د نبی ﷺ د دواړو اوګو په مینځ کښے فاصله لګه غوندے زیاته وه.دا دواړه صفتونه د نبی ﷺ د بدن مبارك سره متعلق دی.بدنی صفات غیراختیاری دی.روحانیت او اخلاقو سره چه د کومو صفاتو تعلق دے.هغه ټول اختیاری دی.حضرات محدثین ﷺ چه په کوم علم روایة الحدیث کښے مشغول دی.نو هغه دواړه قسمه صفات بیانوی.اوفقهاء کرام ﷺ چونکه د مسائلو په استنباط پسے لګیدلی دی. نوهغوی څکه صرف د صفات اختیاریه نه بحث کوی.څکه چه داحکامو تعلق ددے سره دے. د صفات غیر اختیاریه سره د احکامو تعلق نشته.
تقاریر : تقاریر جمع د تقریر ده.اودلته کښے د تقریر نه مراد دا دے.چه د شریعت یو متبع د نبی ﷺ وړاندے څه کار یا څه خبره کړے وی.او په هغے باندے نبی ﷺ چپوالے اختیار کړے وی.او انکار ئے پرے نه وی کړے.(٣) دے سکوت ته تقریر وائی.او د نبی ﷺ سکوت حجت دے.او د غیر نبی سکوت حجت نه دے.نو کوم عمل چه نبی ﷺ لیدلی وی.یا ئے کومه خبره اوریدلی وی.اوسکوت ئے اختیار کړے وی.نودا ددے عمل یا قول د صحت دلیل دے.
فائده : طالب هغه کس ته وائی.چه هغه د حدیث په طلب او د روایت په اخستلو کښے شروع اوکړی.(٤) اوچه څوك روایات نقل کوی.هغه ته محدث وائی.شیخ الادب حضرت مولانا اعزازعلی ﷫ دا هم فرمائیلی دی.چه د محدث تعریف دے.«من یعتنی بروایته ویکتفی بدرایته» یعنی چه دهغه روایت معتبر وی.اوچه د حدیث کومه شرح کوی.هغه قابل اعتماد وی.
ملا علی قاری ﷫ په شرح نخبه کښے لیکلی دی.چه کوم محدث ته یو لاکھ روایتونه سنداً ومتناً، جرحاً وتعدیلاً یاد وی.هغه ,,حافظ،، دے.اوکوم محدث ته چه درے لکھ احادیث سنداً ومتناً جرحاً وتعدیلاً یاد وی.هغه ته ,,حجت،، وائی.اوکوم محدث ته چه ټول روایتونه سنداً ومتناً جرحاً وتعدیلاً یاد وی.هغه ته ,,حاکم،، وئیلے شی (٥) خو صحیح خبره دا ده.چه د ,,حافظ،، حجت ، او حاکم کوم تعریفونه چه ملا علی قاری ﷫ بیان کړی دی.هغه د محدیثنو حضراتو په نیز معتبر نه دی.او د متقدمینو ﷺ په کلام کښے ددے ذکر نشته.(٦)
,,فقیه،، هغه کس ته وائی.چه د مسائلو د استنباط اهتما کوی.او په اقوالو کښے ترجیح کر کوی.او کوم کس چه احکام شرعیه او مسائل فقهیه د تطبیق او ترجیح او استنباط په ذریعه

---

(١) أخرجه الترمذی فی شمائله باب ما جآء فی خلق رسول الله ﷺ (ص،١)
(٢) ...... أخرجه الترمذی فی شمائله باب ما جآء فی خلق رسول الله ﷺ (ص،١)
(٣) لمعات التنقیح (٢٢/١)
(٤) مقدمه اعلاء السنن (٢٢/١)
(٥) ...... شرح نخبة الفکر (ص،٣) ناشر مکتبه اسلامیه میزان مارکیټ کوئټه.
(٦) د تفصیل دپاره اوګورئ ،،قواعد في علوم الحدیث (ص،٢١، ٢٢)

بنکاره کوی.اود تعارض لرے کولو کوشش کوی.هغه ته محقق وائی.

حدیث اثر او خبر دحضرات محدثینو ﷺ په نیزدلته یو بحث دا هم شوے دے.چه حدیث، اثر، اوخبر، الفاظ مترادفه دی.اوکه په دے کښے څه فرق شته؟

شیخ محدث عبدالحق دهلوی رحمه الله حدیث او اثر مترادف گرځولی دی.(١) او مشهوره دا ده.چه د حدیث اطلاق په مرفوع الی النبی ﷺ باندے کیږی.اود صحابی رضی الله عنه اثر ته موقوف وائی.او د تابعی اثر ته مقطوع وئیلے شی.(٢)

دریم قول دا دے.چه مرفوع الی النبی ﷺ او اثرموقوف د صحابی رضی الله عنه ته حدیث وائی.اود تابعی اثر ته مقطوع وئیلے شی.(٣)

دحدیث او خبر متعلق یو قول دا دے.چه دا دواړه مترادف دی.اوبل قول دا دے. چه د حدیث اطلاق د رسول الله ﷺ په اقوالو، افعالو وغیره باندے کیږی.او خبر عام دے.د نبی ﷺ او د بادشاهانو او حاکمانو دواړو باندے ددے اطلاق کیږی.(٤)

یواشکال اود هغے جواب : دلته یو اشکال کیږی.چه د حدیثو بعضے کتابونه لکه مصنف ابن ابی شیبه او مصنف عبدالرزاق کښے عام طور باندے د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار موجود دی.د مرفوع احادیثو ذخیره په کښے ډیره کمه ده.نو بیا دا د حدیثو په کتابونو کښے ولے شمارلی شی؟حالانکه دحدیث لفظ د ,,مرفوع الی النبی ﷺ ،، دپاره استعمالیږی.

د ذکر شوی اشکال جواب خو دا دے.چه د صحابی رضی الله عنه یا تابعی رحمه الله آثار به د دوو حالتونو نه خالی نه وی.یا به هغه مدرك بالقیاس وی.او یا به غیر مدرس بالقیاس وی.که هغه غیر مدرك بالقیاس وی.نود هغے حکم د حدیث مرفوع دے.نو د حدیث په کتاب کښے ددے په ذکر کولوباندے اشکال وارد نشو.

او که هغه مدرك بالقیاس وی.نو دحسن ظن په بناء به دا گنړلے شی.چه صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله دا د نبی ﷺ نه نقل کړی دی.او د خپل طرفه ئے نه دی بیان کړی.اګرچه نبی کریم ﷺ ته ئے د هغے نسبت نه دے کړے.نو په دے صورت کښے هم دحدیث په کتاب کښے ددے په ذکر کولو اشکال نه دے پکار.

دویم جواب دا دے.لکه چه شیخ عبدالحق محدث دهلوی رحمه الله فرمائیلی دی.چه دحدیث اطلاق لکه څنګه چه د نبی ﷺ په اقوالو افعالو تقاریرو او صفاتو باندے کیږی.دغه شان د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله په آثارو باندے هم کیږی.دا بیله خبره ده.چه بیا نبی کریم ﷺ ته د کوم قول او فعل نسبت شوے وی.هغے ته مرفوع اوچه صحابی رضی الله عنه ته د کوم قول او فعل نسبت شوے وی.هغے ته موقوف او چه تابعی ته د کوم قول او فعل نسبت شوے وی.هغے ته مقطوع وئیلی شی.(٥) په حقیقت کښے دا درے واړه په حدیث کښے شامل دی.او په دے

---

(١) مقدمه مشکاة المصابیح اوورئ لمعات التنقیح (٢٢/١)
(٢) اوګورئ قواعد في علوم الحدیث (مقدمه اعلاء السنن (ص،٢٨)
(٣) لمعات (٢٢/١)
(٤) ......
(٥) اوګورئ شرح نخبة الفکر (ص، ٨)
اوګورئ لمعات التنقیح (٢٢/١)

درے وارو کښے د فرق دپاره یو ته ,,حدیث،، دویم ته ,,موقوف،، او دریم ته ,,مقطوع،، ونیلی شی.

د حضرات صحابه کرامو رضی الله عنهم شان: حقیقت هم دا دے چه ددے حضراتو آثار په حدیث کښے داخل کړے شی. ځکه چه دا د رسول الله ﷺ د نبوت دلائل دی. خاص کر د صحابه کرامو رضی الله عنهم شان دومره ښکاره او اوچت دے چه د انکار ګنجائش په کښے نشته.

په قرآن کریم کښے د صحابه کرامو رضی الله عنهم دپاره في الحقيقت عام طور ﴿رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوْا عَنْهُ﴾ فرمائیلی شوی دی.(۱) الله تعالی چه دهغه شان﴿ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ﴾(۲) او ﴿عٰلِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ﴾(۳) هغه د صحابه کرامو دپاره د خپلے رضا زیرے ورکړے دے.

اودا معلومه ده چه قصداً عمداً د ګناه ارتکاب کونکو او په هغے باندے د اصرار کونکو دپاره د الله تعالی رضا نه وی. نو ددے وجے دوی ته معصوم خو نه دی. ځکه چه عصمت د پیغمبرانو علیهم السلام پورے خاص دے. خو محفوظ منل او دحق معیار ګرځول ضرور دی. الله تعالی ددوی ایمان پخپله معیار خودلے دے. ﴿وَاِذَا قِيْلَ لَهُمْ اٰمِنُوْا كَمَآ اٰمَنَ النَّاسُ قَالُوْٓا اَنُؤْمِنُ كَمَآ اٰمَنَ السُّفَهَآءُ ؕ اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَآءُ وَلٰكِنْ لَّا يَعْلَمُوْنَ۝﴾(۴) دمنافقانو نه مطالبه کړے شوے ده چه د صحابه کرامو رضی الله عنهم پشان ایمان راوړی. که دوی دحق معیار نه وو. نو د دوی پشان دایمان راوړلو مطالبه به ولے کولے شوه؟ حقیقت دا دے چه په صحابه کرامو رضی الله عنهم کښے څنګه اخلاص، تقوی او للهیت پیدا شوے وو. هم د هغے مطالبه د منافقانو نه شوے وه. ﴿لَقَدْ رَضِيَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ يُبَايِعُوْنَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِيْ قُلُوْبِهِمْ فَاَنْزَلَ السَّكِيْنَةَ عَلَيْهِمْ وَاَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيْبًا۝﴾(۵) په دے آیت کښے ﴿فَعَلِمَ مَا فِيْ قُلُوْبِهِمْ فَاَنْزَلَ السَّكِيْنَةَ﴾ الفاظ د خصوصی توجه مستحق دی. ددے نه د صحابه کرامو رضی الله عنهم خلوص او تقوی ښکاره ثابتیږی.

په بل ځائے کښے ددوی متعلق فرمائیلی شوی دی. ﴿يَبْتَغُوْنَ فَضْلًا مِّنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا﴾(۶) په دریم ځائے کښے بیا ارشاد دے﴿اُولٰٓئِكَ الَّذِيْنَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوْبَهُمْ لِلتَّقْوٰى ؕ لَهُمْ مَّغْفِرَةٌ وَّاَجْرٌ عَظِيْمٌ۝﴾(۷) اوپه یو ځائے کښے ارشاد دے. ﴿وَكُلًّا وَّعَدَ اللّٰهُ الْحُسْنٰى ؕ﴾(۸)

---

(۱) المجادلة – ۲۲)
(۲) سبا-۳)
(۳) التغابن-۱۸)
(۴) البقره-۱۳)
(۵) الفتح-۱۸)
(۶) الفتح-۲۹)
(۷) الحجرات:۳)
(۸) النساء:۹۵. والحدید:۱۰)

په حدیث شریف کښے فرمائیلی شوی دی.«أصحابي کالنجوم فبأيهم اقتديتم اهتديتم» ([1]) په یو ځائے کښے دا هم ارشاد دے.چه زما د صحابوٴ د یو مد یا د نیم مد صدقه د نورو د احد دغر هومره صدقے نه غوره ده.([2]) اوښکاره ده.چه د هغوی دا کمال داخلاص د وجے دے.نو د صحابه کرامو رضی الله عنهم حالات او واقعات په حقیقت کښے دنبی ﷺ د حالاتو او واقعاتو سیورے اوعکس دے.نوځکه ددے آثار په حدیث کښے شاملول پکار دی.

د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه قول دے.«أولئك أصحاب محمد ﷺ کانوا أفضل هذه الأمة أبرها قلوباً وأعمقها علماً وأقلها تکلفاً اختارهم الله لصحبة نبيه ولإقامة دينه» ([3]) الله تعالی دے حضراتو ته په پرهیزګارئ ، علم او سادګئ کښے کمال ورکړے وو.او د رسول الله ﷺ د مقصد د تکمیل دپاره ئے ددوی انتخاب کړے وو.نوبیادے ولے ددوی آثار په حدیث کښے شامل نکړے شی؟ او ولے دے د هغوی د معیار حق کیدو نه انکار اوکړے شی؟

دریم جواب دا دے.چه مصنف ابن ابی شیبه او مصنف عبدالرزاق پشان کتابونه چه په دے کښے د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعین رحمهم الله آثار په کثرت سره موجود دی.کتب الآثار ورته وئیلی شی.کتب الحدیث ورته نشی وئیلے.لکه چه په دے جواب کښے په حدیث او اثر کښے د فرق لحاظ شوے دے.

یوبل سوال او د هغې جواب: باقی پاتے شو دا سوال چه په بخاری شریف او سنن ابی داود وغیره کښے هم د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار موجود دی.نو بیا دا دحدیثو په کتابونو کښے ولے شمارلے شی؟

نوددے جواب دا دے.چه اول خو د مرفوع احادیثو په مقابله کښے ددے آثارو تعداد ډیر کم دے.نوغالب په اعتبار سره دا د حدیثو په کتابونو کښے شمارلے شی. دویمه خبره دا ده. چه په دے کتابونو کښے د آثارو ذکر تبعاً او ضمناً شوے دے.
مقصود بالذات د مرفوع احادیثو بیان دے.

دویم بحث: وجه تسمیه : د حدیث دوجه تسمیه په باره کښے حافظ جلال الدین سیوطی رحمه الله فرمائی.«وأما الحديث فأصله ضد القديم، وقد استعمل في قليل الخبر وكثيره، لأنه محدث شيأ فشيأ» ([4]) یعنی حدیث دقدیم ضد دے.اود حدوث نه ماخوذ دے.ددے اطلاق په خبر قلیل او کثیر دواړو باندے کیږی.اوخبر په یوځل نه صادریږی.بلکه ,,شیأ فشیأ،، یعنی تدریجاً ددے ظهور کیږی.او دخبر دا شان د نبی ﷺ په احادیثو کښے موجود دے.نوځکه ورته حدیث وائی.

حافظ ابن حجرعسقلانی رحمه الله د بخاری په شرح کښے فرمائی.«المراد بالحديث في عرف الشرع ما

([1]) مشکاة المصابیح باب مناقب الصحابة (٥٥٤)
([2]) الصحیح البخاری کتاب المناقب باب قول النبی ﷺ لو کنت متخذاً خلیلاً (١/٥١٨)
([3]) مشکاة المصابیح باب الإعتصام بالکتاب والسنة (ص.٣٢)
([4]) تدریب الراوی (١/٤٢)

یضاف إلی النبی ﷺ ،وکأنه أرید به مقابلة القرآن لأنه قدیم»(١) یعنی د شریعت په عرف کښے حدیث هرهغه څیز دے.چه نبی ﷺ ته ئے نسبت شوے وی.اوکوم څیز چه نبی ﷺ ته منسوب وی.هغے ته د قرآن په تقابل کښے چه چونکه قرآن قدیم دے.حدیث وائی.څکه چه نبی ﷺ پخپله حادث دے.نو د دوی کلام به هم حادث وی.اوالله تعالی پخپله قدیم دے.نو د هغه کلام به هم قدیم وی.

علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله په وجه د تسمیه کښے فرمائیلی دی.چه قرآن پاك کښے الله تعالی فرمائیلی دی.﴿أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَىٰ ۝ وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ ۝ وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَىٰ ۝ فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ ۝ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ ۝ وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ۝﴾ ﴿فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ ۝﴾ دا د ﴿أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَىٰ ۝﴾ په مقابله کښے دے.او د ﴿وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ ۝﴾ دا دریم نمبر احسان په مقابله کښے دے.کوم چه په ﴿وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَىٰ ۝﴾ کښے مذکور دے.یعنی په دویم نمبر چه هدایت دے.دا د دریم نمبر احسان په مقابله کښے دے.اودریم نمبر هدایت چه ﴿وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ۝﴾ دے.دا د دویم نمبر احسان ﴿وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ ۝﴾ په مقابله کښے دے.

اوپه دے کښے دا خودلی شوی دی.چه الله تعالی کوم شریعت تاته درکړے دے.د هغے نه دا مخلوق خبر کړه.او دا مفهوم په صیغه د﴿فَحَدِّثْ ۝﴾ سره ادا شوے دے.ددے وجے د نبی ﷺ اقوال ،افعال، تقاریر او صفات کوم چه د شریعت د بیان دپاره دی.په هغے ټولو دحدیث اطلاق کیږی.نود دے وجے حدیث ته حدیث وائی.(٢)

دریم بحث : دعلم حدیث موضوع: علامه کرمانی رحمه الله دحدیث موضوع د نبی ﷺ ذات گرامی گرځولے دے.(٣) خو ذات د رسول ﷺ «من حیث أنه رسول» په حیثیت موضوع ده.

حافظ جلال الدین سیوطی رحمه الله په تدریب الراوی کښے نقل کړی دی(٤)چه زمونږ استاذ کافیجی رحمه الله د امام کرمانی رحمه الله په قول باندے اعتراض کړے دے.چه ذات د رسول چونکه بشر دے.نوځکه دا د علم طب موضوع گرځول پکار دی.دعلم حدیث موضوع نه.

علامه سیوطی رحمه الله دخپل استاذ امام کافیجی رحمه الله اعتراض نقل کړے دے.خو رد کړے ئے نه دے.حالانکه ښکاره خبره ده.چه امام کرمانی رحمه الله د نبی ﷺ ذات دعلم حدیث موضوع د «من حیث أن رسول» په اعتبار سره گرځولے دے.او د نبی ﷺ ذات د «من حیث الصحة والمرض» په اعتبار سره د علم طب موضوع ده.او دا خبره معلومه ده.چه د حیثیت په اعتبار سره دموضوع اختلاف ټیك دے.ددے وجے د علامه کافیجی رحمه الله خبره خو غلطه ده.خو د حافظ

---

(١) پورتنۍ حواله)
(٢) مقدمه فتح الملهم (١/١)
(٣) الکرمانی رحمه الله (١٢/١)
(٤) الکرمانی رحمه الله (٤١/١)

جلال الدین سیوطی رحمه الله دخپل استاذ اعتراض نه رد کول هم قابل تعجب خبره ده.

دا خبره د لحاظ قابله ده.چه د رسول الله ﷺ ذات «من حیث أنه رسول» د مطلق علم حدیث موضوع ده.د علم روایت حدیث موضوع نه ده.ځکه چه د علم درایة الحدیث موضوع د شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا رحمه الله «المرویات والروایات من حیث الإتصال والإنقطاع دی.»(۱) اود علم درایت حدیث موضوع «الروایات والمرویات من حیث شرح الألفاظ واستنباط الأحکام منها» ده.(۲)او دعلم اصول حدیث موضوع متون او اسانید دی.

ځلورم بحث : غرض او غایت: غرض هغه مقصد او ارادے ته وائی.چه دهغے دحاصلولودپاره یوکار کولے شی. او غایت هغه نتیجه ده.کومه چه په دغه فعل باندے مرتب وی.مثلاً د جامو اخستلو اراده چه دهغے دپاره بازار ته تګ کولے شی.غرض دے.اوجامه اخستل دا غایت دے.نوغرض اوغایت دواړه د مصداق په اعتبار سره یو دی.صرف دابتداء اوانتهاء فرق دے.

علامه کرمانی رحمه الله دعلم حدیث غرض او غایت «الفوز بسعادة الدارین» ګرځولے دے.(۳) خودا خبره مجمله ده.ددے تفصیل دادے.چه د علم حدیث غرض او غایت د صحابه کرامو سره مشابهت پیدا کول دی.اودا مشابهت داسے دے.لکه څنګه چه به صحابه کرامو رضی الله عنهم د نبی ﷺ په بارګاه کښے احادیث اوریدل.اودا به ئے یادول.نودغه شان مشتغلین بالحدیث هم کوی.او دا د دواړو جهانو د کامیابۍ کونجی ده.یو شعر دے.

أهل الحديث هم أهل النبي وإن لم يصحبوا نفسه أنفاسه صحبوا

یعنی محدثین رحمهم الله د نبی ﷺ سره خاص تعلق ساتی.اګرچه دوی ته د نبی ﷺ صحبت نه دے نصیب شوے.لیکن دوی د نبی ﷺ د اقوالو، افعالو،صفاتو او تقاریرو امین او محافظ دی.او هروخت په دے کښے مشغول وی.داهم د سعادت عنوان دے.

حضرت شاه ولی الله رحمه الله په فیوض الحرمین کښے ارشاد فرمائی.یوځل د حرمین شریفین د قیام په دوران کښے څه مبشرات په نظر راغلل.هم په دغه مبشراتو کښے دا انکشاف اوشو.چه د نبی ﷺ د زړه مبارك نه د نور تارونه اوځی.او د محدثینو حضراتو زړونو ته رسی.اوپه دے کښے څه شك نشته.چه دا د محدثینو رحمهم الله دپاره د ډیر فضیلت او شرافت خبره ده.

دعلم حدیث دغرض او غایت دپاره دا سعادت چرته تلے شی.چه په سنن ترمذی کښے دحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه روایت دے.چه نبی ﷺ فرمائیلی دی. «أولى الناس بي يوم القيامة أكثرهم علي صلاة» (۴) یعنی د قیامت په ورځ به دنبی ﷺ نزدیکت هغه خلقو ته نصیب

(۱) مقدمة أوجز المسالك(ص.۷)_
(۲) مقدمة أوجز المسالك (ص.۷) مطبوعة ندوة العلماء لکهنوا (الهند)
(۳) الکرمانی (۱۲/۱)
(۴) سنن ترمذی أبواب الوتر باب ماجآء فی فضل الصلاة علی النبی ﷺ (۱۱/۱)

وی.خوك چه په نبی ﷺ باندے زیات درود وائی.اودا خبره ښکاره ده.چه د حضرات محدثینو رحمهم الله نه علاوه نورخوك په نبی ﷺ باندے زیات درود نه وائی.نودا ونیلی شی.چه ددے علم غرض او غایت په قیامت کښے نبی ﷺ ته زیات نزدیکت حاصلول دی.

دغه شان طبرانی رحمه الله په ,,اوسط،، کښے دحضرت عبدالله بن عباس نه روایت نقل کړے دے.چه «قال النبی ﷺ اللهم ارحم خلفائی،قلنا یارسول الله ومن خلفاؤك؟ قال ﷺ الذين يأتون من بعدی يروون أحاديثی ويعلمونها الناس»(١)

دا روایت په دے باندے دلالت کوی.چه محدثینو رحمهم الله ته د نبی ﷺ خلافت ملاؤ شوے دے.نوتاسو داهم ونیلے شئ.چه ددے علم غرض او غایت د خلافت رسول حاصلول دی.

امام ترمذی اوبعضے نورو حضراتو رحمهم الله دحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه روایت نقل کړے دے.چه «قال رسول الله ﷺ نضر الله عبداً سمع مقالتی فحفظها ووعاها وأداها»(٢)

حضرات محدثینو رحمهم الله په دے کښے دوه احتمالات ذکر کړی دی.چه دا خو یا جمله دعائیه ده.او یا جمله خبریه ده.(٣) که دا جمله خبره اوګنړلے شی.نو بیا هم په دے کښے د محدثینو د منقبت اړخ ښکاره دے.چه نبی ﷺ د دوی دپاره د تازګئ او شادابئ دعا کړے ده.نو ددے دعا حاصلول هم د علم حدیث غرض اوغایت ګرځولے شی.اوکه دا جمله خبریه شی.نوپه دے کښے رسول الله ﷺ محدثینو رحمهم الله ته د تازګئ او شادابئ زیرے ورکړے دے.نودا بشارت هم تاسو د علم حدیث غرض اوغایت شمارلے شئ.

شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا رحمه الله فرمائی.چه دعلم حدیث دغرض او غایت دپاره دا یوه خبره کافی ده.چه نبی ﷺ زمونږ محبوب دے.ځکه چه د هیڅ یو کس ایمان ترهغه وخته پورے نشی کامل کیدے.ترڅوچه د نبی ﷺ محبت په ټولو محبتونو باندے غالب نشی.او نبی ﷺ ئے محبوب جوړ نشی.په حدیث کښے دی.«لا يؤمن أحدكم حتى أكون أحب إليه من والده وولده والناس أجمعين»(٤)

هرکله چه نبی ﷺ زمونږ محبوب دے.اوقاعده دا ده.چه محب سره د محبوب د حالاتو پیژندلو اشتیاق وی.اودهغه دحالاتو په لوستلو، وئیلو،اوریدو او اورولو کښے خوند محسوسوی. نودحدیث ذخیره چه د نبی ﷺ په اقوالو،افعالو،تقریراتو اوصفاتو باندے مشتمله ده.د یو مومن دپاره ددے خپله لوستل، بل ته لوستلو، په خپله اوریدل،بل ته اورول، پکار ده چه خوښه مشغله وی.او دمحبت د تقاضا مطابق ددے علم غرض اوغایت هم دا دے.چه د نبی ﷺ حالات پخپله لوستلواو نورو ته لوستلوکښے مشغول وی.

---

(١) مجمع الزوائد کتاب العلم باب فی فضل العلماء ومجالسهم (١/١٢٦)

(٢) مشکاة المصابیح،کتاب العلم (ص،٣٥)

(٣) مرقاة المفاتیح (١/٢٨٨)

(٤) الصحیح البخاری کتاب الإیمان باب حب الرسول ﷺ من الإیمان (١/٧)

پنځم بحث: دعلومو اجناس: په رووښ ثمانيه كښې دا بحث هم شامل دے.چه دا علم دكوم جنس سره تعلق ساتى.دعلومو اول دوه قسمونه دى.① علوم نقليه ② علوم عقليه بيا په دے كښې د هريو دوه قسمونه دى.①علوم عاليه مقصوده② علوم آليه غيرمقصوده.
حديث ،تفسير،فقه ،نحو،صرف، ادب،معانى،بيان، لغت دا ټول علوم نقليه دى. اوحكمت ، فلسفه، منطق، رمل، جعفر، علوم عقليه كښې شمارلے شى.بيا حديث، تفسير، اوفقه په علوم عاليه مقصوده كښے شامل دى.اوباقى علوم په علوم نقليه آليه غيرمقصوده كښے داخل دى.ددے شمار په وسائلو كښے كيږى.ده شان فلسفه او علم رمل او جعفر علوم عقليه كښے علوم عاليه مقصوده كښے دخل دى.او باقى علوم عقليه آليه غير مقصوده دى.اودا په وسائلو كښے شمارل شى. ددے تفصيل نه معلومه شوه.چه حديث په علوم نقليه كښے دے. او عاليه مقصوده كښے داخل دے.
بيا د علوم عاليه دوه قسمونه دى.① علوم عاليه اصليه ② علوم اصليه فرعيه. كتاب الله اواحاديث په علوم عاليه اصليه كښے شامل دى.او فقه په علوم فرعيه كښے داخل ده.
په اجناس العلوم كښے د ټولو نه جامع كتاب د حضرت مولانا محمد اعلى تهانوى رحمه الله كشاف اصطلاحات الفنون،، دے.په دے كښے د اجناسو د اووه كتابونو ذكر هم دے.په دے فن كښے نواب صديق حسن خان رحمه الله هم يوعظيم كتاب ليكلے دے.چه د ,,ابجدالعلوم،، په نوم سره مشهور دے.
شپږم بحث: دعلم حديث مرتبه: دعلم حديث دوه مرتبے دى.يوپه اعتبار د فضيلت او بله په اعتبار دتعليم،د فضيلت په اعتبار سره دا علم په دويمه درجه دے.اولنۍ درجه دعلم تفسير ده.ځكه چه دشريعت په څلورو اصولو كښے قرآن كريم په اوله درجه دے.او حديث نبوى په دويمه درجه دے.دعلم تفسير موضوع د قرآن كريم الفاظ دى.كوم چه دالله تعالى كلام دے.اودهغه صفت دے.او دالله تعالى صفت د ټولو موضوعاتو نه غوره دے.د بعضو په نيز علم حديث افضل دے.ځكه چه د علم تفسير موضوع چه د قرآن كوم الفاظ دى.هغه كلام لفظى دے.اوكلام لفظى د الله تعالى صفت نشى كيدے.بلكه دالله تعالى صفت كلام نفسى دے.او كلام لفظى د علم حديث د موضوع نه چه رسول الله ﷺ دے.ددے نه غوره نه دے.
دتعليم په اعتبار سره د حديث درجه دټولو نه په آخر كښے ده.ځكه دوره حديث د ټولو په آخر كښے وى.ددے نه وړاندے دعلوم آليه تعليم وركولے شى.چه د مقاصدو په فهم كښے آسانتيا پيدا شى.اوپه طالب كښے ددے د پوهيدو استعداد پيدا شى.دغه شان چه د حديث په روايت كښے د خطرناكو غلطيانو نه بچ شى.ځكه چه ددے خطرو دوجے ويره ده.چه د «كذب على النبى ﷺ» په وعيد كښے شامل نشى.لكه چه امام اصمعى رحمه الله چه فرمائى.«أخوف ما أخاف على طالب العلم إذا لم يعرف النحو أن يدخل فى جملة قوله ﷺ من كذب على متعمداً» الحديث [1]
باقى پاتو شو دا سوال چه تفسير په حديث باندے ولے مقدم كړے شو.نوددے جواب دا دے.

---

[1] مقدمة أوجزالمسالك (۱۲۶/۱) مطبوعه اداره تاليفات اشرفيه ملتان پاكستان.

چه چونکه قرآن کریم متن دے او احادیث ددے تشریح ده او قاعده دا ده چه د متن تعلیم وړاندے وی او هغه د تفسیر په ذریعه ورکولے شی او د شرح تعلیم روستو وی نوځکه د تفسیر تعلیم په حدیث باندے مقدم شوے دے.

اووم بحث د کتابونو تقسیم او تدوین شاه عبدالعزیز محدث دهلوی رحمه الله په ,,عجاله نافعه،، کنبے د حدیثو دکتابونو شپږقسمونه ذکر کړی دی. ① جوامع ② مسانید ③ معاجم ④ اجزاء ⑤ رسائل ⑥ اربعینات.([1]) هغوی سنن اربعه د جوامع سره یوځائے شمارلی دی.خو که جوامع اوسنن جدا جدا شمار کړے شی.نوبیا به اووه قسمونه جوړیږی.عام طور دا اووه قسمونه ذکر کولے شی.اوهم دا اووه قسمونه مشهور دی.اګرچه د حدیثو دکتابونو قسمونه داووه نه زیات دی.دلته به ددے اووه سره د نورو ذکر هم کیږی.

جوامع دا دجامع جمع ده.اوجوامع دحدیث هغه کتابونه دی.چه په هغے کنبے اته قسمه مضامینو احادیث ذکرکولے شی.دا اته مضامین چا په یو شعر کنبے جمع کړی دی.

سیر اداب، تفسیر وعقائد فتن، احکام اشراط ومناقب

د,,سیر،، نه مراد دجهاداو مغازی احادیث دی.په ,,ادب،، کنبے دمعاشرت سره دمتعلقه احادیثو ذکر کیږی.د ,,تفسیر،،نه مراد د قرآن کریم تفسیری روایات دی.اوپه,,عقائدو،، کنبےد ایمانیاتو ذکرکیږی.اوپه فتن کنبے هغه احادیث ذکر کیږی .په کومو کنبے چه نبی ﷺ امت ته د پیښیدونکوراتلونکو فتنوخودنه او پیشنګوئی کړے وے.د ,,احکامو،،نه مراد احکام فقهیه سره متعلقه احادیث دی.او په اشراط کنبے د قیامت دعلاماتو احادیث بیانیږی.او په مناقبو کنبے د صحابه کرامو رضی الله عنهم د مناقبو ذکر کولے شی.

صحیح بخاری او سنن ترمذی په اتفاق سره جامع دے.البته په صحیح مسلم کنبے اختلاف دے. د بعضے حضراتو په نیز هغه جامع نه دے.ځکه چه تفسیری روایات په کنبے ډیر کم دی.ځکه دا د «القلیل کالمعدوم» لاندے جامع نه دے شمارلے شوے.([2]) خو صحیح دا ده.چه صحیح مسلم هم په جامع کنبے داخل دے.ځکه چه په صحیح مسلم کنبے اګرچه په کتاب التفسیر کنبے د تفسیری روایاتو ذخیره ډیره کمه ده.خوکه د کتاب مختلف ځایونه اوکتلے شی.نو د تفسیری روایاتوګذاره حال ذخیره په کنبے موجود ده.نودے ته کم نشی ونیلے.

په کتاب التفسیر کنبے د تفسیری روایاتو د کمی وجه دا ده.چه د امام مسلم رحمه الله عادت دا دے.چه کله هغوی د څه مناسبت د وجے روایت ذکر کوی.نو دهغے ټول اطراف هم هلته کنبے پیش کوی.بیا دوباره هغه نه ذکر کوی.او دغه شان دوی حتی الامکان د تکرار نه احتراز کوی.نوچونکه تفسیری روایات په مختلفو ځایونو کنبے موجود وو.ځکه امام مسلم رحمه الله په کتاب التفسیر کنبے د هغے اعاده نه ده کړے . دغه شان امام مسلم رحمه الله د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار نه ذکر کوی .او د اهل لغت اقوال نه ذکر کوی.اود امام بخاری رحمه الله

---

(۱) مقدمة لامع الدراری (۱۴۲/۱)

(۲) اوګورئ ,عجاله نافعه،، مطبوعه مع فوائد جامعه (ص،۱۵)

عادت دا دے.چه هغوی ذکر شوی روایات د سند یا متن دوارو په تبدیلئ سره بار بار ذکر کوی.او د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار او د اهل لغت اقوال هم ذکر کوی. نوځکه د بخاری په کتاب التفسیر کښے روایات مکرر راوړلے شوی دی.او د صحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار هم ذکرشوی دی.اودغه شان د اهل لغت اقوال هم پیش کړے شوی دی. نوځکه د هغوی کتاب التفسیر ښه غټ دے.دغه شان امام ترمذی رحمه الله په کتاب التفسیر کښے روایات مکرر ذکر کړی دی.د دے وجے د هغوی کتاب التفسیر هم اوږد شوے دے.
په خلاف دامام مسلم رحمه الله چه هغوی داسے نه دی کړے.ځکه چه د هغوی کتاب التفسیر مختصر دے.خوترکومے پورے چه د تفسیری روایاتو تعلق دے.هغه هم په صحیح مسلم کښے کم نه دی.(١) هم ددے وجے صاحب د"کشف الظنون" جامع ګرځولے دے.(٢) اوصاحب دقاموس علامه مجدالدین فیروزآبادی رحمه الله هم مسلم جامع ګرځولے دے.هغوی په یو ځائے کښے لیکی.«ختمت بحمدالله جامع مسلم»(٣)
سنن: سنن د حدیثو هغه کتابونو ته وائی.چه په هغے کښے د فقه په ترتیب سره احادیث ذکر کولے شی.(٤) لکه سنن ابی داود سنن نسائی وغیره.جامع ترمذی د جامع سره سره په سنن کښے هم داخل دے.ځکه چه په دے کښے مصنف رحمه الله د فقهی ابوابو د ترتیب اهتمام کړے دے.
مسانید: مسانید دحدیثو هغه کتابونو ته وئیلی شی.چه په هغے کښے دصحابو رضی الله عنهم په ترتیب سره احادیث ذکر کولے شی.دصحابو رضی الله عنهم ترتیب یا خود حروف تهجی په ترتیب سره وی. یعنی د چا د نوم په اول کښے چه "همزه" وی.چه الف ورته وئیلے شی.د هغوی حدیثونه اول ذکر کولے شی.اود چا د نوم په اول کښے چه "باء" وی.دهغوی حدیثونه وروسے ذکر کولے شی. «وعلى هذا القياس»یا د صحابو په ترتیب کښے د تقدم في الاسلام اعتبار شوے وی.یعنی څوک چه په اسلام راوړلوکښے مقدم وی.دهغوی روایات وړاندے جمع کولے شی.«على هذا القياس ثم فثم» خوداسے مسانید مفقوددی.چه په هغے کښے د تقدم في الاسلام رعایت شوے وی. یا د صحابه کرامو رضی الله عنهم ترتیب د مرتبو او درجو په اعتبار سره شوے وی.چه اول د خلفاء راشدینو رضی الله عنهم روایات راوړلے شی.بیا د عشره مبشره روایات، ددے نه پس د بدریینو روایات، بیا دبیعت رضوان د شرکاؤ روایات، ددے نه پس د فتح مکے نه د وړاندے هجرت کونکو.بیا د فتح مکے نه پس داسلام راوړونکو بیا د وړو صحابو رضی الله عنهم او ددوی نه پس د ښځو روایات ذکرشوی وی.
خوپه ښځو کښے به د ازواج مطهراتو احادیث مقدم کولے شی.ځکه چه د نبی صلی الله علیه وسلم په لونړو کښے د درے لونړو حضرت زینب، حضرت رقیه، حضرت ام کلثوم رضی الله عنهن نه څه روایت منقول

---

(١) اوګورئ فتح الملهم (١٠٥/١)
(٢) کشف الظنون (١/ ٥٥٥) تحت حرف الجیم
(٣) دا فیروز آباد د ضلع آګره یوپی انډیا نه دے.بلکه په ایران کښے دے.
(٤) اوګورئ فتح المهلم (١٠٥/١) وفوائد جامعه برعجاله نافعه (ص،١٥٦، ١٥٧)

نه دے.ځکه چه د دے درے وارو وفات د نبی ﷺ په ژوند کښے شوے وو.اودحضرت فاطمة الزهراء رضی الله عنها نه څه روایات منقول دی.خوهغه هم ډیر لږ دی.ځکه چه د هغوی وفات هم د نبی ﷺ د وفات نه شپږ میاشتے پس شوے وو.اودا زمانه هم په علالت اوبیمارئ کښے تیره شوے وه.
که مسانید د قبیلو په ترتیب سره مرتب کولے شی.نواول به د بنی هاشم روایات راوړلے شی. خاص کر د حضرت علی رضی الله عنه اود حضرات حسنین،حضرت عباس، حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما روایات به مقدم کولے شی.بیا چه کومه قبیله بنو هاشم ته نزدے وی.د هغے روایات به وړاندے راوړلے شی.په دے صورت کښے به د حضرت عثمان رضی الله عنه روایات د حضرت ابوبکر رضی الله عنه اوحضرت عمر رضی الله عنه په قبیلو باندے وړاندے کولے شی.ځکه چه حضرت عثمان رضی الله عنه د بنو امیه قبیلے سره تعلق ساتلو.اودا قبیله د حضرت ابوبکر رضی الله عنه اوحضرت عمر رضی الله عنه د قبیلو په نسبت بنوهاشم ته زیاته نزدے ده.(۱) په مسانیدو کښے مسند احمد زیات مشهور دے.
کله دحدیثو په کتاب د مسند اطلاق ددے وجے هم کیږی.چه په هغے کښے احادیث مرفوعه مسنده ذکر وی.صحیح بخاری ته المسند الصحیح ددے وجے وئیلے شی.چه په دے کښے احادیث مرفوعه مسنده مذکور دی.دغه شان سنن دارمی ته مسند الدارمی وئیلی شی.ځکه چه په هغے کښے احادیث مرفوعه مسنده ذکر دی.(۲)خو دا اصطلاح مشهوره نه ده.چه مسند داسے کتاب ته وائی.چه په هغے کښے د صحابوؓ د ترتیب په اعتبار سره روایات ذکر شوے وی.

معاجم : حضرت شاه عبدالعزیز رحمه الله په ،،عجاله نافعه،، کښے فرمائی.چه د محدثینو په اصطلاح کښے معاجم هغه کتابونو ته وائی.چه په هغے کښے دمشائخو ترتیب سره احادیث ذکر شوی وی.دا ترتیب کله د تقدم في الوفاتِ په اعتبار سره وی.یعنی چه د چا وفات وړاندے شوے وی.د هغوی روایات وړاندے ذکرکړے شی.اوچه د چا وفات روستو شوے وی.د هغوی روایات روستو راوړلے شی.اوکله په ترتیب کښے د مشائخو د علم او فضل اعتبار کولے شی.اوکله د مشائخویه نومونو کښے د حروف تهجی اعتبار کولے شی.یعنی د چا د نوم په شروع کښے چه ،،همزه،، وی.د هغوی روایات اول ذکر کړے شی.اود چا د نوم په اول کښے چه ،،باء،، وی.د هغوی روایات وروسے ذکر کړے شی.هم دا آخری طریقه عام طور رائج ده.(۳)
خوحضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمه الله فرمائی.چه ،،معجم،، هغه دے.چه په هغے کښے د حروف تهجی په ترتیب سره احادیث جمع شوے وی.بیا ددے درے قسمونه دی.① چه په هغے کښے د صحابهٔ کرامو رضی الله عنهم احادیث د حروف تهجی په ترتیب سره د جمع کولو لحاظ ساتلے شوے وی.② چه د شیوخو رحمهم الله احادیث په کښے دحروف تهجی په ترتیب سره ذکر کړے

(۱) مقدمه لامع الدراری (۱/۱۴۶) وعجاله نافعه (ص،۱۶،۱۵)
(۲) الرسالة المستطرفة (ص،۶۳) مطبوعه قدیمی کتب خانه کراچی)
(۳) عجاله نافعه (ص،۱۶)

شي.او په هغې کښې د اکابرو روايات په اصاغر باندې مقدم کړې شي. ④ چه داحاديثوپه حروفو کښې د حروف تهجي لحاظ اوکړې شي.يعنې دکومو احاديثو په شروع کښې چه ,,همزه،، (الف) وي.هغه وړاندې راوړلې شي.اود کومو احاديثو په اول کښې چه ,,باء،، وي.هغه وروستو راوړلې شي.او په دې باندې قياس لکه د علامه سيوطي رحمه الله ,,جامع صغير،، شو.(١)

د امام طبراني رحمه الله معجم صغير او معجم اوسط د مشائخو د نومونو دحروف تهجي په ترتيب سره ليکلې شوې دې.او دمعجم کبير په باره کښې اختلاف دې.شاه عبدالعزيز محدث دهلوي رحمه الله په بستان المحدثين (٢) کښې حاجي خليفه په ,,کشف الظنون،، (٣)کښې دا د صحابوؓ په ترتيب سره خودلې دې.خوپه ,عجاله نافعه،، کښې شاه عبدالعزيز رحمه الله دا د مشائخو په ترتيب سره ګرخولې دې.(٤)

حضرت شيخ الحديث مولانا زکريا رحمه الله فرمائي.چه په کال ۱۳۴۵ھ کښې ما په مدينه منوره کښې د معجم کبير قلمي نسخه ليدلې وه.د هغې ترتيب دمشائخو په ترتيب سره وو.(٥) نو د ,,عجاله نافعه،، قول به صحيح ګرځولې شي.

مستدرکات: مستدرکات دحديث هغه کتابونو ته وائي.چه په هغې کښې د يو مؤلف د شرط مطابق روايات ذکر کړې شي.کوم چه مؤلف قصداً پريخودې وي.يا ترې سهو شوې وي.لکه

«مستدرك حاكم على الشيخين»دا کتاب د ابوعبدالله محمد بن عبدالله نيشاپوري متوفى ۴۰۵ھ دې.چه دحاکم په لقب سره مشهور دې.ددې وجې دې ته «مستدرك حاكم» وائي.دا کتاب په حيدر آباد دکن کښې چهاپ شوې دې.ددې په اول کښې مؤلف رحمه الله ليکي«وأنا أستعين الله على إخراج أحاديث رواتها ثقات قد احتج بمثلها الشيخان رضي الله عنهما أو أحدهما»(٦)ددې عبارت نه دامعلومه شوه.چه حاکم رحمه الله د شيخينو رحمهما الله په رواياتو باندې اکتفاء نه ده کړې.بلکه د بخاري اومسلم د راويانو پشان دنورو راويانو نه ئې هم روايات نقل کړي دي.

اوس پاتې شو دا سوال چه د بخاري او مسلم د راويانو پشان د نورو راويانو نه روايت نقل کولو سره د يو روايت على شرط الشيخين لزوم راځي اوکه نه؟ ددې جواب دا دې.که په روايت کښې صرف د شيخينورحمهما الله راويان وي.نو بيا ددې د شيخينورحمهما الله په شرط باندې کيدل ضروري نه دي.نوکه په يو روايت کښې د شيخنورحمهما الله د رواة پشان راويان

---

(١) حاشيه تقرير بخاري شريف اردو (١٤٦/١)
(٢) ص،١٣٧)
(٣) (١٧٣٧/٢)
(٤) مقدمه لامع الدراري (١٤٨/١)
(٥) مقدمة لامع الدراري (١٤٩/١)
(٦) المستدرک مع التلخيص (٣/١) مطبوعه دارالفکر بيروت ١٣٩٨هجري)

موجود شي نودا خو په طريق اولي سره د شيخينورحمهما الله په شرط باندے كيدل نه لازميږي بيا يو راوي د شيخينورحمهما الله د رواة پشان ګرځول هم يوه اجتهادي مسئله ده. ديوكس په نيز يو راوي د شيخينورحمهما الله د رواة پشان وي.او بل دا ګنړي.چه دے د شيخينورحمهما الله د روايانو پشان نه دے.بهرحال حاكم رحمه الله خو كله روايت ته «على شرط الشيخين» وائي.اوكله «على شرط البخاري» وائي.او كله «على شرط مسلم» وائي.اوكله چه په شيخينو رحمهما الله كنبے د يو په شرط هم برابر نه وي.خو د حاكم په نيز صحيح وي.نو«صحيح الأسناد» ورته وائي.(١) د حاكم رحمه الله تساهل مشهور دے. خكه چه هغوي په ضعيفو رواياتو باندے هم د صحيح حكم لګوي.

امام حاكم رحمه الله او دهغوي مستدرك : په ،،كشف الظنون،، كنبے په مستدرك حاكم باندے تفصيلي كلام موجود دے.هم په دے كتاب كنبے صاحب د ،كشف الظنون،، فرمائي.«قال الملقيني :وفيه ضعيف وموضوع أيضاً وقد بين ذلك الحافظ الذهبي رحمه الله وجمع منه جزأ من الموضوعات يقارب مائة حديث»(٢)

حافظ جلال الدين سيوطي رحمه الله په تدريب الراوي كنبے نقل كړي دي.چه ابوسعد احمد بن محمد ماليني متوفي ۴۱۲ھ فرمائي.چه ما د مستدرك حاكم داول نه واخله تر آخره پورے مطالعه اوكړله.خو ماته په دے كنبے يو روايت هم علي شرط الشيخين ملاؤ نشو.خو په دے قول باندے تبصره كوي.چه علامه ذهبي رحمه الله فرمائي.«هذا إسراف وغلو من الماليني» انصاف دا دے.چه دمستدرك حاكم كافي حصه علي شرط الشيخين ده.اوډير روايات «على شرط احدهما» دي.تقريباً د دے دواړو مجموعه نيم كتاب ته نزدے ده.د كتاب څلورمه حصه داسے ده.چه په هغے كنبے د احاديثو سند اګرچه صحيح دے.خوپه هغے كنبے څه ضعف يا څه علت موجود دے.او دكتاب باقي څلورمه حصه په منكراو غير معتبر رواياتو باندے مشتمله ده.چه په هغے كنبے څه حصه په موضوعاتو باندے هم مشتمله ده.(٣)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.چه د حاكم رحمه الله نه په مستدرك كنبے تساهل خكه شوے دے.چه دمسودے ليكلو نه پس ورته د نظر ثاني موقع نه وه ملاؤ شوے.اوانتقال ئے اوشو.ددے بنكاره دليل دا دے.چه دمستدرك په جزء ثاني كنبے ترنصف حصے پورے كافي حصه د تساهل نه پاكه ده.اوهلته دا عبارت هم ليكلے شوے دے.«الى ههنا انتهى إملاء الحاكم»(٤)

---

(١) تدريب الراوي (١/١٠٥)

(٢) كشف الظنون (٢/١٦٧٢)

(٣) تدريب الراوي (١/١٠٦)

(٤) حاشيه تدريب الراوي (١/١٠٦)

علامه سخاوی رحمه الله فرمائی چه دحاکم دتساهل بهترینه توجیه دا ده.چه هغوی داکتاب په آخری عمر کښے لیکلے وو.اوپه دغه وخت کښے د هغوی په حافظه کښے تبدیلی راغلے وه.او ورسره ورته دنظر ثانی موقع هم ملاؤ نشوه.(۱)

د حاکم رحمه الله پشان امام ترمذی رحمه الله هم د تصحیح په باب کښے متساهل دے.خو په دواړو کښے فرق دے.وئیلے شوی دی.«إن تصحیحه دون تصحیح الترمذی والدارقطنی بل تصحیحه کتحسین الترمذی وأحیاناً یکون دونه وأما ابن خزیمة وابن حبان فتصحیحهما أرجح من تصحیح الحاکم»(۲) یعنی که حاکم یو روایت ته صحیح اووائی.نود هغے درجه به د امام ترمذی او دامام دارقطنی رحمه الله د تصحیح کرده روایت نه کمه وی.بلکه حاکم رحمه الله چه کوم روایت ته صحیح اووائی.هغه د امام ترمذی رحمه الله د حسن روایت په درجه کښے وی.اوکله کله د حسن نه هم د هغے درجه کمه وی.خو چه ابن خزیمه اوابن حبان رحمهما الله کوم روایت ته صحیح اووائی.نود هغے درجه د حاکم د صحیح کرده روایت نه زیاته وی.البته که حاکم رحمه الله اوترمذی رحمه الله یو روایت ته صحیح وئیلے وی.او د فن په نورو امامانو کښے چه د دے تائید او توثیق کړے وی.نوبیا د عدم اعتماد څه وجه نه ده.

علامه شمس الدین ذهبی رحمه الله متوفی ۴۲۸ھ د مستدرک حاکم تلخیص کړے دے.چه په هغے کښے ئے د تحقیق اوتنقید نه پس فیصله کړے ده.چه په دے مقام کښے د حاکم صحیح ټیک دے.اوپه فلانی مقام کښے هغوی دتساهل نه کار اخستے دے.(۳) کشف الظنون دحاکم ددے تساهل دوجے بعضے حافظانو رحمهم الله په مستقل جزء کښے تقریباً سل احادیث کرخولے دی.(۴) ددے وجے عالمانو رحمهم الله لیکلی دی.چه ترڅو پورے د امام ذهبی رحمه الله یا دبل محقق او محدث تائید د یو روایت په حق کښے موجود نه وی.نو د حاکم د تصحیح به څه اعتبار نه وی.

د مستدرک په باره کښے دومره تفصیل ځکه بیان شو.چه بعضے ناپوهه خلق د مستدرک حاکم په روایاتو باندے استدلال کوی.حالانکه دغه روایات معتبر نه دی.بلکه په موضوعاتو کښے شامل وی.

تنبیه: **مشکاة** شریف کوم چه د امام بغوی رحمه الله په مصابیح باندے تخریج دے.د هغے په دریم فصل کښے ،،مستدرک،، دے.(۵)

مستخرجات: مستخرجات دحدیث هغه کتابونه دی.چه په هغے کښے مصنف رحمه الله د یو تیر شوی مصنف رحمه الله روایات په خپل سند سره نقل کړی.خوپه دے شرط چه د سابقه مصنف رحمه الله

---

(۱) حاشیه تدریب الراوی (۱/۱۰۶)

(۲) نصب الرایة (۱/۳۵۲)

(۳) کشف الظنون(۲/۱۶۷۲)

(۴) الرسالة المستطرفة (ص،۲۰)

(۵) تقریر بخاری (اردو) مصنفه شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمه الله (۱/۴۷)

واسطه په مینځ کښې رانشي.تردې چه د سابقه مصنف شیخ یا د هغه د شیخ استاذ یا دهغه نه پورته یو استاذ سره خپل سند ملاؤ کړي.
په مستخرج کښې د کتاب سابق ترتیب اودهغې د سند او متن لحاظ ساتلې شي.او ددې خبرې هم خیال ساتلې شي.چه سند د اقرب سره ملاؤ شي.یعنې چه په کوم نزدې ځائې کښې د دواړو سندونو ملاویږي.هلته کښې ئې ملاؤ کړي.ځکه چه اقرب پریږدي.او ابعد سره ئې ملاوه وي.نودا استخراج نه دې.«الا لعذر أو زيادة مهمة»(١) دمستخرج فائده دا ده.چه په دې سره د اصل کتاب د احادیثو تائید او توثیق کیږي.
دا خبره دې واضحه وي.چه په استخراج کښې د متن د ټولو الفاظو سره موافقت ضروري نه دې.ځکه چه روایت بالمعنی وي.اوپه دې کښې په الفاظو کښې فرق راځي.(٢) لکه «لا تقبل صلاة بغير طهور» په ځائې «لا تقبل صلاة إلا بطهور» چه راغلې دې.
مستخرجات زیات دي.او په مختلفو کتابونو باندې لیکلې شوي دي.لکه «مستخرج علی سنن أبي داود» د محمد بن عبدالملک رحمه الله او «مستخرج علی جامع الترمذي» د ابوعلي طوسي رحمه الله دغه شان «مستخرج علی صحیح مسلم» د ابوعوانه یعقوب بن اسحاق اسفرائیني رحمه الله (٣)
مستخرج ابوعوانه ته «صحيح ابوعوانه» هم وائي.ځکه چه حافظ ابوعوانه رحمه الله د امام مسلم د طرقو نه علاوه د نورو طرقو او اسانیدو هم ذکر کړې دې.او په متن کښې ئې د څه احادیثو زیادت هم کړې دې.نوځکه ورته د مستقل کتاب حیثیت ملاؤ شوې دې.اوصحیح ابوعوانه ورته وئیلې شي.(٤) لکه چه د یو کتاب دوه نومونه کیخودې شوي دي.کله ورته مستخرج ابوعوانه او کله ورته صحیح ابوعوانه وائي.
اربعینات: دا د اربعین جمع ده.دحدیث هغه کتابونو ته اربعین وائي.چه په هغې کښې څلویښت احادیث لیکلې شوې وي.د اربعینات متعلق عالمانو رحمهم الله یوحدیث بیان کړې دې.چه د نبي پاک ﷺ ارشاد دې.«من حفظ علی أمتي أربعين حديثا في أمر دينها بعثه الله فقيها وكنت له يوم القيامة شافعا شهيدا»(٥)
دا روایت ضعیف دې.احمد بن حنبل رحمه الله فرمائي.«هذا متن مشهور فيما بين الناس وليس له إسناد

---

(١) اوګورئ تدریب الراوي (١١٢/١)
(٢) مقدمة لامع الدراري (١/ ١٦٨،١٦٩)
(٣) تدریب الراوي (١١١،١١٦/١)
(٤) مقدمة لامع الدراري (١٦٨/١)
(٥) رواه البيهقي في شعب الإيمان (٢٧٠،٢٧١/٢) باب ی طلب العلم ،فصل في فضل العلم وشرف مقداره رقم (١٧٢٦) و(١٧٢٧)

صحيح»(۱) حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه دا حديث د ديارلس صحابه کرامو رضي الله عنهم نه منقول دے.خو ددے يو سند هم د علت قادحه نه محفوظ نه دے.(۲) د امام نووي رحمه الله قول دے.«واتفق الحفاظ على أنه حديث ضعيف وإن كثرت طرقه»(۳)

صاحب د کشف الظنون ليکی.«أما الحديث فقد ورد من طرق كثيرة بروايات متنوعة ... واتفقوا على أنه حديث ضعيف وإن كثرت طرقه»(۴)

خو حافظ جلال الدين سيوطي رحمه الله په ،،الجامع الصغير،، (۵) کښے د ابن النجار په طريق سره د ابوسعيد خدري رضي الله عنه روايت نقل کړے دے.او په هغے باندے ئے د صحيح نښه لګولے ده.ددے نه معلوميږی.چه دا حديث اګرچه د خپلو جدا جدا سندو په اعتبار سره ضعيف دے.ليکن دکثرت طرقو دوجے دے د اعتبار درجه حاصله کړے ده.اوهسے هم د فضائلو په باب کښے دضعيف روايت اعتبار کولے شی.هم دا وجه ده.چه متقدمينو او متاخرينو رحمهم الله په کثرت سره اربعينات ليکلی دی.د اربعيناتو په ليکلو کښے د اوليت شرف حاصلونکے د امام نووي رحمه الله د قول مطابق عبدالله بن مبارک رحمه الله دے.(۶)

بيا د اربعينات ليکونو مختلف انداز اختيار کړے دے.مثلاً حافظ ابن حجر رحمه الله يو داسے اربعين ليکلے دے.چه په هغے کښے د سند په لحاظ سره امام مسلم رحمه الله په امام بخاري رحمه الله باندے اوچت دے.(۷) دغه شان که په يو حديث کښے د امام بخاري رحمه الله او نبي ﷺ په مينځ کښے پنځه واسطے دی.نو هم دغه حديث د امام مسلم رحمه الله د نبي ﷺ نه په ځلورو واسطو نقل کړے دے

يو ،،اربعين بلدانية ،، ليکلے شوے دے.چه په هغے کښے ځلويښت احاديث د ځلويښتو مشائخو رحمهم الله نه په ځلويښتو ښارونو کښے اخستے شوی دی.او حافظ ابوالقاسم ابن عساکر الدمشقي رحمه الله يو قدم نور هم وړاندے اخستے دے.داسے اربعين ئے ليکلے دے.چه په هغے کښے «أربعين حديثاً من أربعين شيخاً، في أربعين بلداً، عن أربعين صحابياً» ذکر دی.(۸)

اجزاء او رسائل: دحضرت شاه عبدالعزيز رحمه الله د تحرير مطابق په اجزاء او رسائلو کښے فرق

---

(۱) مشكاة المصابيح (ص،۳۷) وشعب الإيمان (۲۷۱/۲)

(۲) تلخيص الخبير كتاب الوصايا رقم (۱۳۷۵) (۹۳/۳) مطبوعه دارنشر الكتب الإسلامية لاهور باكستان.

(۳) الأربعين النووية بشرح الإمام أبن دقيق العيد رحمهما الله تعالى (ص.د)

(۴) كشف الظنون (۵۲/۱)

(۵) الجامع الصغير مع شرح فيض القدير (۱۱۹/۶) رقم ۸۶۳۷)

(۶) مقدمة لامع الدراري (۱۵٤/۱)

(۷) مقدمة لامع الدراري (۱۵۷/۱)

(۸) كشف الظنون (۵٤/۱)

دے. اجزاء هغه کتابونوته وائی.چه په هغے کښے د یو شیخ روایات جمع کړے شی.او رسائل هغه دی.چه په هغے کښے د یوے مسئلے روایات راجمع کړے شی[1] خو تحقیق دا دے.چه دواړه یو څیز دے. متقدمینو رحمهم الله چه د کوم څیز نه په اجزاؤ سره تعبیر کولو.متاخرین رحمهم الله د هغے نه په رسائلو سره تعبیر کوی.دامام بخاری رحمه الله ،،جزء رفع الیدین،، او ،،جزء القراءة خلف الإمام،، ددے باوجود چه د یوے مسئلے سره تعلق دی.خو دے ته رساله نه ده وئیلے شوے.دا د متقدمینو رحمهم الله اصطلاح ده.[2]

کتاب العقائد: دا هم د حدیثو د کتابونو یو قسم دے.په دے کښے د عقائدو سره متعلقه روایات ذکر کولے شی.لکه د بیهقی رحمه الله ،،کتاب الأسماء والصفات،، او د ابن خزیمه رحمه الله ،،کتاب التوحید،، او دامام بخاری رحمه الله ،،خلق أفعال العباد،،[3]

کتاب الاحکام: په دے کښے د فقهی مسائلو سره متعلقه روایات ذکر کولے شی.لکه صحاح سته او د حافظ عبدالحق رحمه الله ،،الأحکام الصغری،، او ،،الأحکام الکبری،، او د عبدالغنی مقدسی ،،عمدة الأحکام،،[4]

کتاب التاریخ: دا هغه قسم دے.چه د تاریخی موادو متعلق روایات په کښے درج کولے شی. بیا ددے دوه قسمونه دی.یو هغه چه په هغے کښے د ابتداء د پیدائش نه واخله ترد نبی ﷺ نه پس پورے واقعات ذکر کولے شی.لکه د امام بخاری رحمه الله کتاب ،، بدء المخلوقات،، او دویم قسم هغه دے.چه په هغے کښے د نبی ﷺ سره متعلقه تاریخی مواد پیش کولے شی.لکه سیرت ابن هشام رحمه الله او مغازی محمد بن اسحاق رحمه الله [5]

کتاب الزهد: د داسے مضامینو روایات چه په هغے سره په زړه کښے نرم والے پیدا کیږی.اود آخرت د فکر جذبه بیداریږی.که جمع کړے شی.نوداسے کتاب ته ،،کتاب الزهد،، وائی.په دے باب کښے عبدالله بن مبارك،احمد بن حنبل،امام بخاری، ابوداود، امام ترمذی، او بیهقی رحمهم الله وغیره کتابونه لیکلی دی.[6]

کتاب الآداب: د خوراك څکاك اودهٔ کیدو پاسیدو، منزل کولو او خبرو کولو سره متعلق روایات که ذکر کړے شی.نوپه هغے باندے دکتاب الآداب اطلاق کیږی.دامام بخاری رحمه الله ،،الأدب المفرد،، په دے لړ کښے مشهور کتاب دے.[7]

---

(۱) فوائد جامعه بر عجاله نافعه (ص.۱۶۰)
(۲) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۵۲)
(۳) مقدمة لامع الدراری (۱/۱٤۳) کشف الظنون (۱/۷۲۲)
(٤) سیر أعلام النبلاء (۲۱/۱۹۹) کشف الظنون (۲/۱۱٦٤)
(۵) اوګورئ عجاله نافعه (ص.۱٤) وفوائد جامعه(ص. ۱٤۷)
(٦) کشف الظنون (۲/۱٤۲۲) تهذیب التهذیب (۹/۳۸۹) الأعلام للزرکشی (۳/۱۲۲)
(۷) عجاله نافعه (ص.۱۴)

کتاب الفتن: دفتنو متعلق احادیث چه په کومو کتابونو کښې ذکر کړلې شی.هغې ته، کتاب الفتن، وئیلې شی.لکه د نعیم بن حماد رحمه الله «کتاب الفتن والملاحم»(۱)

کتاب المناقب: دیو فرد یا قوم یا ډلې وغیره سره متعلقه د فضائلو روایات په کتاب المناقب کښې جمع کولې شی.لکه چه امام نسائی رحمه الله چه د «خصائص علی» په نوم باندې کتاب لیکلې دې.(۲) اومحب الدین طبری رحمه الله متوفی ۶۹۴ه چه د «الریاض النضرة فی فضائل العشرة» لیکلې دې.(۳)

مشیخه: مشیخه هغه کتابونو ته وائی.چه په هغې کښې د یو یا څو شیوخو روایات جمع کړې شی.(۴) برابره خبره چه د کومې مسئلې سره متعلق وی.لکه «مشیخة ابن البخاری» او «مشیخة ابن القاری» وغیره (۵)

کتاب الافراد والغرائب: په کوم کتاب کښې چه دیو شیخ تفردات جمع کړې شی.هغې ته «کتاب الأفراد والغرایب» وائی. (۶) لکه د دارقطنی رحمه الله «کتاب الأفراد»(۷)

کتاب العلل: که په یو کتاب کښې دحدیث علل خفیه چه په صحت کښې مخل وی.اولیکلې شی. نودغه کتاب ته «کتاب العلل» وائی.په علت خفیه باندې پوهیدل ډیر ګران کار دې.دا د هرچا د وس خبره نه ده.ددې دپاره په اسانیدو او متونو باندې ژور نظر کول ضروری دې.اود حافظې زیات قوت ورله ضروری دې.(۸) دحدیث د راویانو د ولادت او د وفات دتاریخونوعلم، او دهغوی په خپل مینځ کښې ملاقات، اوعدم ملاقات نه واقفیت هم دیرزیات ضروری دې.نوهله سړې علت خفیه معلومولې شی. هم داوجه ده.چه د ،علل، په باب کښې ډیرو کمو کسانو قلم اوچت کړې دې.(۹)

امام احمد بن حنبل،علی بن مدینی ،امام بخاری، ترمذی،مسلم دارقطنی او ابن ابی حاتم رحمهم الله کتاب العلل لیکلی دی.(۱۰) دامام احمد بن حنبل رحمه الله کتاب د هغه د مشری خوی

---

(۱) کشف الظنون (۱۴۴۵/۲)
(۲) کشف الظنون (۷۰۶/۱)
(۳) کشف الظنون (۹۳۷/۱)
(۴) مقدمة لامع الدراری (۱۵۱/۱)
(۵) کشف الظنون (۱۶۹۶/۲)
(۶) مقدمة لامع الدراری (۱۵۸/۱)
(۷) کشف الظنون (۱۳۹۶/۲)
(۸) نزهة النظر فی توضیح نخبة الفکر (ص.۷۵)
(۹) نزهة النظر فی توضیح نخبة الفکر (ص.۷۵)
(۱۰) مقدمة لامع الدراری (۱۷۱/۱) دغه شان اوګورئ تدریب الراوی (۲۵۸/۱) کشف الظنون (۱۱۵۹/۲-۱۴۴۰) مقدمة فتح الباری (ص.۴۹۲) مطبوعه دارالنشر الکتب الإسلامیة لاهور پاکستان

عبدالله بن احمد رحمه الله په روایت سره په ،،انقره،، کښې چهاپ شوې دې.او د ابن ابی حاتم د کتاب العلل اول جزء په مصر کښې چهاپ شوې دې.او د دارقطني رحمه الله کتاب العلل ډير جامع دې.[1] په هندوستان کښې د پټنه په کتب خانه کښې موجود دې.او دامام ترمذي رحمه الله کتاب العلل الصغير د جامع ترمذي په آخر کښې چهاپ شوې دې.[2]

اطراف : دا د حديث هغه کتابونه دي.چه په دې کښې دحديث يوه حصه ذکر کولې شي.او دا خودلې شي.چه دا حديث په کوم کوم کتاب کښې په کوم کوم مقام کښې موجود دې.[3] لکه «إنما الأعمال بالنيات» د يو حديث اولنۍ جمله ده.دا ذکر کولې شي.او بيا خودلې شي.چه دا حديث په کوم کوم کتاب کښې موجود دې.او د کتاب په کوم کوم مقام باندې دا ذکر شوې دې.په دې باره کښې مختلفو حضراتو په مختلف نوعيت کتابونه ليکلي دي.مثلاً ابن عساکر رحمه الله د سنن اربعه اطراف ليکلي دي.او حافظ ابومسعود ابراهيم بن محمد الدمشقي رحمه الله په صحيحنو اطراف ليکلي دي.او حافظ جمال الدين مزني رحمه الله متوفی ۷۴۲ ه «تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف» په نوم باندې د صحاح سته اطراف ليکلي دي.[4]

ترغيب او ترهيب : کتاب الترغيب والترهيب هغه کتاب ته وائي.چه په هغې کښې آخرت طرف ته رغبت وي.او د اور نه د ويرې په رواياتو مشتمل وي.په دې باب کښې زيات مشهور کتاب د حافظ منذري رحمه الله «الترغيب والترهيب» دې.[5]

مسلسلات : د حديث هغه کتابونه دي.چه دهغې په اسنادو يا متونو کښې د اول نه واخله تر آخره پورې يوخاص قسم تسلسل جاري وي.ابوبکربن شاذان، ابونعيم او مستغفري رحمه الله مسلسلات ليکلي دي.[6] حافظ جلال الدين سيوطي رحمه الله دوه مسلسلات ليکلي دي.[7] زمونږ په کورنو کښې شاه ولي الله رحمه الله مسلسلات «الفضل المبين في المسلسل من حديث النبي الأمين»[8] معروف او متداول دي.

ثلاثيات : دا هغه کتابونو دي.چه په هغې کښې داسې روايات ذکر کړې شي.چه په هغې کښې د مصنف رحمه الله نه واخله تر رسول الله ﷺ پورې صرف درې واسطې وي.امام بخاري رحمه الله په خپل

---

(۱) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۷۲،۱۷۱)
(۲) پورتنۍ حواله (۱/۱۷۲)
(۳) نزهة النظرفی توضح نخبة الفکر(ص،۱٤۶)مطبوعه فاروقی کتب خانه بيرون بوهړ گيټ ملتان
(۴) کشف الظنون (۱/۱۰۳، ۱۱۶) دغه شان اوګورئ مقدمة لامع الدراری (۱/۱۷۳) او الرسالة المستطرفة (ص،۱۳۷، ۱۳۸)
(۵) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۸۳) کشف الظنون (۱/٤۰۰)
(۶) الرسالة المستطرفة (ص،۶۹)
(۷) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۸۶) وکشف الظنون (۱۶۷۷)
(۸) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۸۶)

صحیح کښې دوویشت ثلاثیات ذکر کړی دی.په دې کښې یوولس روایات د مکی بن ابراهیم رحمه الله نه منقول دی.کوم چه د امام ابوحنیفه رحمه الله خاص شاګرد وو.اوشپږ روایات د ابو عاصم النبیل ضحاك بن مخلد رحمه الله نه مروی دی.دې هم د امام ابوحنیفه رحمه الله شاګرد دې. درې روایات د محمد بن عبدالله انصاری رحمه الله دی.دې د امام ابویوسف رحمه الله او امام زفر رحمه الله شاګرد دې.نوپه دې حساب په دویشتو کښې شل ثلاثی روایات هغه دی.چه د حنفی مشائخو نه ئې اخستې شوې دی.او په باقی دوه روایاتوکښې یو د خلاد بن یحی کوفی رحمه الله دې.اویو د عصام بن خالد حمصی رحمه الله دې.د هغوی متعلق دا معلومه نه ده.چه دوی حنفی دی اوکه نه؟ دا دویشت روایات د سند په لحاظ سره دویشت دی.(۱) خود متن په اعتبار سره اوولس دی.

دامام بخاری په ثلاثیاتو باندې ډیر فخر کولې شی.اوپه حقیقت کښې د فخر خبره هم ده.ځکه چه د ثلاثیاتو سند عالی وی.او سند عالی د فخر باعث دې.د یحی بن معین رحمه الله نه د وفات په وخت کښې چا تپوس کړې وو.«ماتشتهی؟» نوهغوی فرمائیلی وو.«بیت خال واسناد عال» (۲) دامام احمد بن حنبل رحمه الله ارشاد دې.د متقدمینو رحمهم الله طریقه د عالی سند طلب اولټون وو.(۳) خو امام ابوحنیفه رحمه الله چه د هغوی زیات روایات ثلاثی دی.او زیات ثنائی دی.لکه چه د مسانید امام اعظم او کتاب الآثار نه ښکاره ده.او امام ابوحنیفه رحمه الله د لیدلو په اعتبار سره تابعی هم دې.ځکه چه هغوی د حضرت انس بن مالك رضی الله عنه زیارت کړې وو.بلکه روایة ورته هم تابعی وئیلې شوې دې.اګرچه په دې کښې اختلاف دې.(۴) خو ددې باوجود د امام بخاری رحمه الله په مقابله کښې د امام ابوحنیفه رحمه الله ثنائی او ثلاثی روایاتو ته صحیح اهمیت نشی ورکولې.دا خبره قابله د شکایت ده.

د بخاری رحمه الله نه علاوه په ابن ماجه کښې پنځه ثلاثی روایات دی.(۵) او په جامع ترمذی کښې یو ثلاثی روایت دې.(۶) په مسلم ابوداود او نسائی کښې ثلاثی روایت نشته.ملا علی قاری رحمه الله ته د ،،مرقات،، په مقدمه کښې وهم شوې دې.او هغوی د ترمذی روایت ته ثنائی وئیلې دې.(۷) حالانکه هغه ثلاثی دې.دکتاب الفتن په روایت کښې دی.«یأتی علی الناس زمان الصابر

---

(۱) مقدمة لامع الدراری (۱/۶۳، ۶۴، ۱۰۲، ۱۸۷) دغه شان اوګورئ تذکرة الحفاظ (۱/۲۶۶،۳۶۵) سیر أعلام النبلاء (۹/۴۸۱) الجواهرالمضیئة (۱/۲۶۳) هدی الساری (ص،۴۷۹) تهذیب الکمال (۲۵/۵۳۹) تاریخ بغداد (۵/۴۱۲،۴۰۸

(۲) مقدمة ابن الصلاح(ص،۱۳۰)

(۳) مقدمة ابن الصلاح (۱۳۰)

(۴) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۰۳) د رویة تابعیت د ثبوت دپاره او ګورئ سیرأعلام النبلاء (۶/۳۹۱) تهذیب التهذیب (۱۰/۴۴۹) تهذیب الکمال (۲۹/۴۱۸) تذکرة الحفاظ (۱/۱۶۸) تاریخ بغداد (۱۳/۳۲۳)

(۵) سنن ابن ماجه (ص،۲۴۸،۳۱۷،۲۴۰،۲۳۷،۲۲۴)

(۶) السنن الترمذی (۲/۵۲) رقم الحدیث ۲۲۶)

(۷) مرقاة شرح مشکاة (۱/۲۳)

فیهم علی دینه کالقابض علی الجمر»(١) خوچه کله ملاعلی قاری رحمه الله د مشکاة شرح لیکله.او دے حدیث ته راورسیدلو.نوهغوی د ترمذی دا روایت ثلاثی لیکلے دے.(٢) او هم دا صحیح ده.
دملا علی قاری رحمه الله نه د مرقات په مقدمه کښے په دے مقام کښے یوه بله سهوه شوے ده.هغوی د مسلم او ابوداود په باره کښے اشاره کړے ده.چه په دے دواړو کښے هم ثلاثی روایات موجود دی.(٣) حالانکه په مسلم او ابوداود کښے هیڅ یو ثلاثی روایت نشته.البته په ابوداود کښے یو روایت «رباعی فی حکم الثلاثی» موجود دے. یعنی د مصنف رحمه الله نه واخله ترنبی ﷺ پورے څلور واسطے دی.خو په دے کښے دوه راویان د یوے طبقے دی.یعنی تابعیان دی.نو د طبقے د اتحاد د وجے ورته حکماً ثلاثی ونیلے شی.او په اصطلاح کښے ددے نوم «رباعی فی حکم الثلاثی» دے.
دامام مسلم رحمه الله په صحیح کښے هیڅ یو روایت ثلاثی نه دے.البته د امام مسلم رحمه الله په بعضے نورو کتابونو کښے ثلاثی روایت موجود دے.د بخاری او مسلم د ټولو نه ادنی سند هغه دے.چه په هغے کښے د مصنف رحمه الله او نبی ﷺ په مینځ کښے نهه واسطے وی.داسے سند ته تساعی وائی.د ترمذی او نسائی ادنی سند عشاری دے.(٤) دابوداود نازل سند ثمانی دے.
په مسند احمد بن حنبل رحمه الله کښے د «عقود اللآلی» دصاحب په قول اووه دیرش سندونه ثلاثی دی.(٥)
تردغائے پورے د حدیث د کتابونو د قسمونو ذکر وو.قسمونه خو نور هم دی.خو د اکثرو ذکر دلته کښے اوشو.
تدوین حدیث: دویم بحث دلته د تدوین کیږی.یو مؤلف د فن وی.او بل مؤلف د کتاب. د مؤلف الکتاب ذکر خو به په مقدمة الکتاب کښے راشی.او د مؤلف الفن ذکر دلته کیږی.
دا معلومه شوے ده.چه د نبی ﷺ د احادیثو اطلاق د دوی په اقوالو،افعالو،تقاریرو او صفاتو باندے کیږی.دلته په دے باره کښے خبره کیږی.چه د رسول الله ﷺ احادیثو ته د فن حیثیت چا ورکړے وو.په دے باره کښے دوه نومونه یادیږی.
یومحمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب بن عبدالله بن الحارث بن زهره بن کلاب.د دوی وفات په کال ١٢٥ھ کښے شوے وو.دوی د نبی ﷺ د مور بی بی حضرت آمنے د قبیلے زهره سره تعلق ساتی.ددے وجه ورته زهری ونیلی شی.او ابن شهاب ورته هم وائی.چونکه ددوی پلار شهاب ډیر مشهور سړے وو.نوځکه اکثر هغوی طرف ته منسوب

---

(١) جامع الترمذی (٥٢/٢) کتاب الفتن باب ٧٣ حدیث ٢٢٦٠)
(٢) مرقاة شرح مشکاة (٩٨/١٠)
(٣) مرقاة شرح مشکاة (٢٣/١٠)
(٤) تدریب الراوی (١٦٦/٢) سنن الترمذی محققه ابراهیم عطوه عوض (١٦٧/٥) سنن نسائی (١٥٥/١)
(٥) عقود اللآلی فی الأسانید العوالی (١٢٧)

کیږی.اوابن شهاب ورته وائی.(١)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.«اتفقوا على إتقانه وإمامته» ددوی په باره کښې دحضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله قول دے.«لم يبق أحد أعلم بسنة ماضية من الزهري» او په تذکرة الحفاظ کښې دحضرت سعد بن لیث رحمه الله قول هم ددوی په باره کښې نقل شوے دے.چه «ما رأيت عالماً قط أجمع من الزهري وإن حدث عن القرآن والسنة فكذلك» یعنی د زهری رحمه الله په شان جامع عالم ما نه دے لیدے.او د قرآن او حدیث بیانونکو کښې د دوی نه بهتر څوک نشته.(٢) هم دا ابن شهاب د «أول من دون الحديث» مصداق دے.حافظ ابن حجر رحمه الله په «باب كتابة العلم» کښې هم دوی اول مدون دحدیث ګرځولے دے. (٣)دغه شان ابو نعیم په حلیة الاولیاء کښې د امام مالک رحمه الله قول نقل کړے دے.چه اول مدون ابن شهاب زهری رحمه الله دے.(٤)
منکرین حدیث د خپل باطنی خباثت دوجې د امام زهری متعلق د طعن ژبه اوږدوی. او دوی د مشکوک ګرځولو دپاره (والعیاذبالله) دوی د یهودی سازش یو کردار ادا کونکے ښائی.ددے د تردید دپاره د عالمانو ﷺ دا اقوال ذکر شوی دی.
د مدون اول په حیثیت دویم نوم د ابوبکر بن حزم رحمه الله راځی.د دوی وفات په کال ١٢٠ھ کښې شوے دے.دوی د حضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله د طرفه د مدینې منورے ګورنر وو.عالم فاضل متقی عابد او تهجد ګذار وو.ددوی د بی بی بیان دے.چه څلویښتو کالو پورے دوی چرته د شپې په بستره نه دی څملاستلې.د امام مالک رحمه الله قول دے.په مدینه منوره کښې د دوی نه زیات چاته د قضا علم نه وو.(٥)

امام بخاری رحمه الله په «باب كيف يقبض العلم» کښې نقل کړی دی.چه «كتب عمر بن عبد العزيز إلى أبي بكر بن حزم: أنظر ما كان من حديث رسول الله ﷺ فاكتبه فإني خفت دروس العلم وذهاب العلماء»(٦) ددے نه معلومیږی.چه عمربن عبدالعزیز رحمه الله (چه ددے امت مجدد اول دے.او دوی تجدیدی کارنامه تدوین حدیث دے .هغوی) دتدوین خدمت ابوبکر بن حزم رحمه الله ته حواله کړے وو.خکه د علامهٔ هروی رحمه الله رائے دا ده.چه مدون اول ابوبکربن حزم رحمه الله دے.(٧)
خوامام مالک رحمه الله او حافظ ابن حجر رحمه الله ابن شهاب زهری رحمه الله اول مدون ګرځولے دے.او حقیقت هم دا دے.چه اول مدون ابن شهاب زهری رحمه الله دے.

---

(١) تذكرة الحفاظ (١٠٨/١) تهذيب الكمال (٤١٩/٢٦) فتح البارى (٢٢/١)
(٢) اوګورئ پورتنئ حواله
(٣) فتح البارى (٢٠٨/١)
(٤) حلية الأولياء (٣٦٣/٣)
(٥) تهذيب الكمال (١٣٧/٣٣)
(٦) البخارى كتاب العلم باب كيف يقبض العلم
(٧) مقدمة أوجز المسالک (١٦/١)

حافظ ابن حجر رحمه الله د ابونعیم اصفهانی رحمه الله په حوالے سره ذکر کړی دی. چه «كتب عمر بن عبد العزيز إلى الآفاق أنظروا أحاديث رسول الله ﷺ فاجمعوه» (۱) حافظ ابو عمر بن عبد البر رحمه الله په «جامع بيان العلم» کښے نقل کړی دی. «يحدث سعد بن ابراهيم أمرنا عمر بن عبد العزيز رحمه الله بجمع السنن» (۲) دغه شان د تاریخ د کتابونو نه معلومیږی. چه عمر بن عبد العزیز رحمه الله د امراء الاجناد یعنی د لښکرو امیرانو ته حکم کړے وو. چه د رسول الله ﷺ د احادیثو د لیکلو اهتمام اوکړئ. څکه به دا ونیلی شی. چه د احادیثو د جمع کولو حکم صرف ابوبکر بن حزم رحمه الله ته نه وو ورکړے شوے. لکه چه په بخاری کښے دی. بلکه نورو حضراتو ته هم دا حکم شوے وو. او په هغوی کښے ابن شهاب زهری رحمه الله هم شامل وو. بیا داسے اوشو. چه ابن شهاب زهری رحمه الله د عمر بن عبد العزیز رحمه الله په حکم سره احادیث جمع کړل. او هغه ئے عمر بن عبد العزیز رحمه الله ته اولیږل. او هغوی د دے نقلونه تیار کړل. او په اطرافو کښے ئے تقسیم کړل. لکه چه امام مالک رحمه الله ذکر کړی دی.

باقی د ابوبکر بن حزم رحمه الله متعلق حافظ ابن عبد البر رحمه الله په ،،التمهید،، شرح مؤطا کښے نقل کړی دی. چه «فتوفى عمر وقد كتب ابن حزم كتباً قبل أن يبعث بها إليه» (۳) نو معلومه شوه. چه د ابن شهاب رحمه الله لیکلی شوی احادیث عمر بن عبد العزیز رحمه الله ته اورسیدل. او هغه تقسیم کړے شول. او ابن حزم رحمه الله ته دا سعادت نصیب نشو. د هغوی لیکلی شوی احادیث عمر بن عبد العزیز رحمه الله ته اونه رسیدل. او نه هغه تقسیم کړے شو. نو څکه به د اولنی مدون اطلاق په ابن شهاب باندے کیږی. په ابوبکر بن حزم رحمه الله باندے نه کیږی.

اشکال: دلته کښے دا اشکال کیږی. چه امام مسلم رحمه الله د ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت نقل کړے دے. چه «أن رسول الله قال: لا تكتبوا عني، ومن كتب عني غير القرآن فليمحه» (۴) نو اوس سوال دا دے. چه کله نبی ﷺ د غیر قرآن د لیکلو یعنی د احادیثو د لیکلو نه منع کړے وه. نو عمر بن عبد العزیز رحمه الله د احادیثو د لیکلو او سننو جمع کول ولے کړے وو؟ او د دے کتابت د وجے هغوی ،،مجدد،، ولے ګرځولے شی؟

جواب نمبر ۱: د ابوسعید خدری رضی الله عنه په دے حدیث کښے د وقف او رفع اختلاف نقل شوے دے. څوک ورته موقوف وائی. او څوک ورته مرفوع وائی. او امام بخاری رحمه الله موقوف ته ترجیح ورکړے ده. (۵) نو دا حدیث موقوف دے. او د احادیث مرفوعۀ صحیحۀ په مقابله کښے دا حجت نشی ګرځیدے.

---

(۱) فتح الباری (۱۹۵/۱)
(۲) جامع بیان العلم (۷۶/۱)
(۳) التمهید (۸۱/۱)
(۴) صحیح مسلم (۴۱۴/۲)
(۵) فتح الباری (۲۰۸/۱)

جواب نمبر ۲ امام بخاری رحمه الله په کتاب العلم کښې څو روایتونه نقل کړی دی. اولنې روایت د حضرت علی رضی الله عنه دے. روافضوا دا مشهوره کړے وه. چه د حضرت علی رضی الله عنه سره څه لیکل وو چه په هغې کښې د دولسو امامانو نومونه مذکور وو. او په هغې کښې دهغه دولسو امامانو په حق کښې د نبی صلی الله علیه وسلم وصیت موجود وو. نوځکه د حضرت علی رضی الله عنه نه تپوس اوشو. چه تاسو سره څه خاص لیکل شته؟ نو وے فرمائیل. نه دا قرآن مجید دے. او دا لیکل دی. چه د صدقو، دیت، قصاص، او امان احکام په کښې ذکر دی. دحضرت علی رضی الله عنه دا روایت امام بخاری، مسلم، نسائی، احمد بن حنبل او بیهقی رحمهم الله وغیره نقل کړے دے. (۱) د دے نه ثابته شوه. چه د نبی صلی الله علیه وسلم د حدیثو لیکل ممنوع نه وو. ګنی د صدقو، دیت او قصاص احکام به ورکښې لیکلی شو. دا خو هم د نبی صلی الله علیه وسلم احادیث وو.

امام بخاری رحمه الله دویم روایت نقل کړے دے. چه نبی صلی الله علیه وسلم دمکې د فتح په موقع باندے خطبه وئیله. نو ابوشاه یمنی رضی الله عنه عرض اوکړلو. حضرت دا خطبه ماته اولیکئ. نو نبی صلی الله علیه وسلم اوفرمائیل. «اکتبوا لأبي فلان» (۲) ښکاره ده. چه د نبی صلی الله علیه وسلم دا خطبه د احادیثو وه. او د نبی صلی الله علیه وسلم د حکم نه د دے د لیکلو جواز معلومیږی.

امام بخاری رحمه الله دریم روایت د ابوهریره رضی الله عنه نه نقل کړے دے. «ما من أصحاب النبي صلی الله علیه وسلم أكثر حديثاً مني إلا ماكان من عبدالله بن عمرو، فإنه كان يكتب ولا أكتب» (۳) دغه شان په مسند احمد، ابوداود، او مسند دارمی (۴) کښې د حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه د حدیث د لیکلو ذکر موجود دے. د مسند احمد روایت دے. «قال قلت يارسول الله إنا نسمع منك أحاديث لا نحفظها أفلا نكتبها قال: بلى فاكتبوها» (۵) په یو روایت کښې دحضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه نه دا منقول دی. «قال قلت يا رسول الله إني أسمع منك أشياء أفأكتبها؟ قال: نعم، قلت: في الغضب والرضا قال نعم، فإني لا أقول إلا حقاً» (۶) دحضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه سره د لیکلوشوو احادیثو یوه مجموعه موجود وه. دهغې نوم هغوی په خپله «الصحیفة الصادقة» کیخودے وو. (۷) په مسند دارمی کښې

---

(۱) فتح الباری (۲۰۵، ۲۰٤/۱) صحیح بخاری (۲۱/۱)

(۲) صحیح بخاری (۲۱/۱)

(۳) صحیح بخاری (۲۳/۱)

(۴) مسند احمد (۱۶۲/۲و ۲۱۵، ۲۹۲) وابوداود کتاب العلم باب فی کتابة العلم رقم، (۳۶٤۶) وسنن الدارمی (۱۳۶/۱) المقدمة باب من رخص فی کتابة العلم)

(۵) مسند احمد (۲۱۵/۲)

(۶) مسند احمد (۲۱۵/۲)

(۷) ابن سعد (۳۷۳/۲)

دی. «قال عبدالله بن عمرو: أما الصادقة فصحيفة كتبتها من رسول الله ﷺ»[١] دغه شان امام بخاري رحمه الله د ابن عباس رضي الله عنه روایت نقل کړے دے.«قال لما اشتد بالنبي ﷺ وجعه قال ايتوني بكتاب أكتب لكم كتاباً لا تضلوا بعده الخ» [٢] دلته کښے د اول کتاب نه ورق مراد دے.او د دويم کتاب نه تحریر مراد دے.او دا ښکاره ده.چه د کوم تحریر د لیکلو چه نبي ﷺ اراده کړے وه.هغه په حدیث کښے داخل وو.نو ددے نه هم د کتابت حدیث جواز ثابت شو.

حضرت سمره بن جندب رضي الله عنه سره لیکلی شوی احادیث موجود وو.د دغه لیکلو شوو احادیثو روایت به حسن بصري رحمه الله کولو.او په هغے کښے اکثر احادیث په سنن اربعه کښے راغلی دی.[٣] څه وخت چه په ابوداود کښے دا روایات راځي.نوددے په شروع کښے وی.«أما بعد» لکه چه دا ښنبه ده.چه دا احادیث د حضرت سمره بن جندب رضي الله عنه د لیکلو نه ماخوذ دی.[٤]

دغه شان په صحابه کرامو کښے یوه ډله د ،،مكثرين في الحديث،، په نوم پیژندلی شی.،،مكثرين في الحديث،، هغه صحابوؤ ته وائی.چه د هغوی د احادیثو شمار یو زر یا د یوزرو نه زیات وی. [٥] دے حضراتو نومونه دا دی.حضرت ابوهریره رضي الله عنه حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عباس ،حضرت جابربن عبدالله ، حضرت انس بن مالك ،او حضرت عائشه رضي الله عنها.[٦] د حضرت ابوهریره رضي الله عنه د احادیثو شمار پنځه زره څلور سوه څلوراویا دے.[٧] حافظ ابن عبدالبر په جامع بیان العلم کښے د هغوی د شاګرد قول نقل کړے دے.«تحدثت عند أبي هريرة رضي الله عنه فأنكره فقلت، فقلت إني قد سمعته منك قال إن كنت سمعته مني فهو مكتوب عندي، فأخذ بيدي إلى بيته فأرانا كتباً كثيرة من حديث رسول الله ﷺ فوجد ذلك الحديث» [٨] دا د ابوهریره رضي الله عنه یو شاګرد حسن بن عمرو رحمه الله دے.د دوی بل شاګرد بشیر بن نهیك رحمه الله فرمائی.

«كنت أكتب ما أسمع من أبي هريرة رضي الله عنه فلما أردت أن أفارقه أتيته بكتابه فقرأته عليه وقلت له: هذا ما

---

(١) سنن الدارمی (١/١٠٥)
(٢) صحيح بخاری (١/٢٢) كتاب العلم باب كتابة العلم)
(٣) اوګورئ تهذیب التهذیب (٢/٦٦) الحسن ابن أبي الحسن يسار البصري)
(٤) اوګورئ سنن ابی داود.(١/٦٦) رقم ٤٥٦. و(١/١٤٠) رقم ٩٧٥) و(١/٢١٨) رقم ١٥٦٢) و(١/٣٤٦) رقم ٢٥٦٠) و(٢/١٥) رقم ٢٧١٦) و(٢/٢٩) رقم ٢٧٨٧)
(٥) تدوین حدیث ازمولانا مناظراحسن ګیلانی (ص،٣٤١)
(٦) اوګورئ تقریب نووی مع شرح تدریب (٢/٢١٦)
(٧) تدریب الراوی (٢/٢١٦)
(٨) جامع بيان العلم (١/٨٩)

سمعته منك قال نعم» (١) د يمن په امراؤ کښې همام بن منبه رحمه الله او وهب بن منبه رحمه الله د حضرت ابوهريره رضي الله عنه شاګردان وو. هغوی د ابوهريره رضي الله عنه احاديث په صحيفو کښې جمع کړی وو. د يوې نوم ،،صحيفه همام بن منبه،، وو او د بلې نوم صحيفه وهب بن منبه ،، وو. د همام بن منبه رحمه الله د صحيفې روايات اکثر په مسند احمد کښې موجود دی.(٢) او دغه شان په صحيح مسلم کښې هم شته.(٣)

اشکال يو اشکال دلته دا کيږی. چه حضرت ابوهريره رضي الله عنه په مکثرين في الحديث صحابوؤ کښې شامل دے. او د دوی د رواياتو شمار (۵۳۷۴) دے. پکار دا وه. چه حضرت عبدالله بن عمرو العاص رضي الله عنهما هم په مکثرين في الحديث کښې داخل وو. خو دهغوی روايات د ابوهريره رضي الله عنه په نسبت کم دی. حالانکه په خپله د حضرت ابوهريره رضي الله عنه اقرار دے. چه عبدالله بن عمروبن العاص رضي الله عنهما احاديث زما نه زيات دی. نودا معامله برعکس څنګه شوه. او د عبدالله بن عمروبن العاص رضي الله عنهما احاديث ولې کم شو؟

جواب: د دے جواب دا دے. چه د عبدالله بن عمرو قيام په مصر کښې وو. هغه په هغه وخت کښې د علم مرکز نه وو. او د ابوهريره رضي الله عنه قيام په مدينه منوره کښې وو. او دے ته د علم مرکزيت حاصل وو. نوځکه د ابوهريره رضي الله عنه د احاديثو اشاعت زيات اوشو. او د عبدالله بن عمرو د احاديثو اشاعت زيات اونشو.

او يا دا وجه ده. چه ابوهريره رضي الله عنه به هر وخت په درس او تدريس کښې مشغول وو. او د دے په خلاف د بعضے حضراتو په قول عبدالله بن عمروبن العاص رضي الله عنهما زيات تر په نوافلو کښې مشغول وو. او بعضو دا وئيلی دی. چه عبدالله بن عمروبن العاص رضي الله عنهما به د تورات او انجيل مطالعه زياته کوله. او اسرائيليات به ئے هم بيانول. نوځکه د حديث د طالبانو هغوی طرف ته زيات رغبت نه وو.(٤) په خلاف د ابوهريره رضي الله عنه د هغوی د نبی صلى الله عليه وسلم احاديثو سره شغل زيات وو. هغوی به د رسول الله صلى الله عليه وسلم د احاديثو نه سوا بل څه نه بيانول. نو ځکه د هغوی نه زياته استفاده اوشوه. والله اعلم

په مکثرين في الحديث کښې حضرت عائشه رضي الله عنها هم داخله ده. د دوی د احاديثو شمار دوه زره دوه سوه او لس دے.(٥) عروه بن زبير رحمه الله د حضرت عائشے رضي الله عنها احاديث په کتابی شکل کښې جمع کړی وو. کله چه د مدينے منورے سياسی حالات د ،،حره،، د واقعے په موقع خراب شو. نو د عروه هغه ليکل ورک شو. حضرت عروه رحمه الله به فرمائيل: «لوددت أنى كنت فديتها بأهلى

---

(١) سنن دارمی (١٣٨/١) مقدمة باب من رخص فی کتابة العلم-

(٢) مسند احمد (ص، ٣١٢، ٣١٨)

(٣) اوګورئ تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف (٣٩٧/١٠، ٤١٠)

(٤) فتح البارى (٢٠٧/١) کتاب العلم باب کتابة العلم –

(٥) تدريب الراوی (٢١٧/٢)

ومالي»(١) چه زما اهل وعيال او مال هلاك شوے وے.خو افسوس چه هغه ليكل محفوظ وو. دحضرت عائشے ﷝ روايات حضرت قاسم بن محمد ﷫هم په كتابى شكل كښے جمع كرى وو.د عمره بنت عبدالرحمن سره هم د عائشے ﷝ احاديث ليكلے شوے موجود وو.عمربن عبدالعزيز﷫چه كله د مدينے منورے گورنر ابوبكر بن محمد بن عمروبن حزم ته د احاديثو جمع كولو حكم كرے وو.نو دا هدايت ئے ورته هم كرے وو.چه د عمروبنت عبدالرحمن سره احاديث ليكلى شوى موجود دى.هغه هم ترلاسه كرئ.(٢)حضرت عبدالله بن عباس ﷠ هم په مكثرين في الحديث صحابو﷢ كښے شامل دے.د دوى د رواياتو شمار يو زر شپږ سوه دے.(٣) حضرت سعيد بن جبير ﷫به د عبدالله بن عباس ﷠ روايات ليكل.اودومره ورسره اهتمام وو.كه كاغذ به ختم شو.نوپه څرمن به ئے ليكل كولو.(٤)دا هم نقل شوى دى.چه د عبدالله بن عباس احاديث په كتابى شكل كښے ، ،حمل بعير، ، (د اوښ بوج) برابروو.(٥) امام ترمذى په كتاب العلل كښے نقل كرى دى.«أن نفراً قدموا على ابن عباس ﷠ من أهل الطائف بكتاب من كتبه فجعل يقرأ عليه الخ»(٦)حضرت جابربن عبدالله ﷠ هم په مكثرين في الحديث كښے داخل دے.ددوى د رواياتو شمار يوزر پنځه سوه څلويښت دے.(٧)حافظ ابن حجر﷫ذكركرى دى.چه وهب بن منبه﷫اوسليمان بن قيس﷫سره د جابربن عبدالله ﷠ روايات په كتابى شكل كښے موجود وو.او دوى به د هغے نه روايت كولو.(٨) حضرت انس بن مالك ﷠ هم په مكثرين في الحديث كښے داخل دے.د دوى د رواياتو شمار يوزر دوه سوه شپږ اتيا دے.(٩)حضرت انس بن مالك ﷠ سره ليكلى شوى احاديث موجود وو.حاكم په مستدرك كښے دهغوى د يو شاگرد قول نقل كړے دے.«كنا إذا أكثرنا على أنس بن مالك ﷠ أخرج إلينا مجالاً عنده فقال هذه سمعتها من النبى ﷺ فكتبتها وعرضتها عليه ﷺ»(١٠)
د دے رواياتو او واقعاتو نه دا ثابته شوه.چه د نبى ﷺ د احاديثو په كتابى شكل كښے جمع كولو سلسله په خپله د نبى ﷺ او صحابو﷢ په زمانه كښے شروع شوے وه.نو د ابوسعيد

---

(١) تهذيب الكمال (١٩/٢٠)
(٢) ابن سعد (٤٨٠/٨)
(٣) خلاصة تهذيب تهذيب الكمال (ص-٢٠٢) الأعلام للزرقانى (٩٥/٤) تدريب الراوى (٢١٧/٢)-
(٤) اوگورئ سنن دارمى (١٣٨/٥، ١٣٩) المقدمة باب من رخص فى كتابة العلم .رقم (٥٠٠) و(٥٠١)
(٥) ابن سعد (٢٩٣/٥)
(٦) جامع ترمذى كتاب العلل (٢٣٦/٢)
(٧) تدريب الراوى (٢١٧/٢) وخلاصة تذهيب تهذيب الكمال (ص٥٩) والأعلام للزرقانى (١٠٤/٢)
(٨) اوگورئ تهذيب التهذيب (٢١٥/١)
(٩) خلاصة تهذيب تهذيب الكمال (ص٤٠)
(١٠) مستدرک حاکم (٥٧٣/٣)

خدری ﷺ روایت کوم چه د کتابت په ممانعت دلالت کوی.په هغې کښې او ددے واقعاتو او روایاتو کښې تعارض لازمیږی.بعضے حضرات ممانعت ته ترجیح ورکوی.ځکه چه په اباحت او ممانعت کښې کله تعارض راشی.نوترجیح به ممانعت ته وی.خو دا جماعت ډیر کم دے.بعضو په دواړو کښې د تطبیق صورت اختیار کړے دے.که د هیریدو ویره وی.نو د کتابت اجازت شته.اوکه د هیریدو ویره نه وی.نو اجازت نشته.(١)حضرت عبدالله بن عمر ﷺ هم په مکثرین في الحدیث کښې دے. هغوی ته تول دوه زره شپږ سوه دیرش احادیث مروی دی.

خواوس صورت حال دا دے.چه په اول کښې اختلاف وو.حضرت عبدالله بن عمر،زید بن ثابت، حضرت ابوسعید خدری، حضرت ابوهریره او ابوموسی اشعری وغیره ﷺ د کتابت د عدم جواز قائل وو.(٢)اونورحضرات صحابه کرام ﷺ حضرت عمر،حضرت علی، حضرت عبدالله بن عمرو، حضرت عبدالله بن عباس وغیره ﷺ د کتابت د جواز قائل وو.(٣)

بیا دا اختلاف ختم شو.او حضرات صحابه کرام ﷺ په جواز کتابت باندے متفق شو.ددے اجماع نه پس او د پورتنو روایاتو او واقعاتو نه پس حدیث د ابوسعید خدری ﷺ قابل استدلال نشی پاتے کیدے.(٤)

دریم جواب دا دے.چه علامه نووی ﷺفرمائیلی دی.د ممانعت صورت په هغه وخت کښې دے.چه کله قرآن او حدیث دواړه په یو ځائے کښے لیکلی شی.(٥) مثلاً چه کله به وحی نازلیدله.نونبی ﷺ به صحابه کرامو ﷺ ته د قرآن نازل شوے آیاتونه اوروِل.او هغه به ئے لیکل.د تلاوت په دوران کښے به ئے کله کله تفسیر اوتشریح هم کوله.د دے تفسیر اوتشریح حیثیت به د حدیث وو.نو نبی ﷺ د قرآن کریم د آیاتونو سره ددے د لیکلو نه منع اوکړله.

څلورم جواب ابن قتیبه ﷺورکړے دے.چه نبی ﷺ د حدیث دکتابت نه ددے وجے منع کړے وو.چه دځو کسانو نه علاوه نور صحابه ﷺ د کتابت نه ناواقف وو.که دے حضراتو لیکل کولو.نو د هغوی لیکل به صحیح نه وو.اوبه هغې باندے پوهیدل او وئیل به محال اوګران وو.نوځکه نبی ﷺ عمومی طور دحدیثو د لیکلو نه منع اوفرمائیله.(٦)

پنځم جواب دا ورکړے شوے دے.چه د کتابت نه پس په یادداشت کښے سستی واقع کیږی.سړے دا وائی.ما لیکل کړی دی.چه کله ئے اوغواړم.نواوبه ئے ګورم.او یا به ئے یاد

---

(١) تدریب الراوی (٢/ ٦٧)

(٢) تریب الراوی (٢/٦٥)

(٣) تدریب الراوی (٢/٦٥)

(٤) اوګورئ فتح الباری (١/٢٠٨) کتاب العلم باب کتابة العلم

(٥) شرح النووی علی صحیح مسلم (٢/٤١٥) کتاب الزهد باب التثبیت فی الحدیث وحکم کتابة العلم

(٦) فتح الملهم (١/٢٦٠)

کړم.نوځکه به هغه احادیث چه نبی ﷺ فرمائیلی وو.هغه به د نه یادول د وجے ضائع کیدل. او د صحابه کرامو ﷺ د ابتدائی حالاتو په وجه به کتابت کښے غلطی هم واقع کیدله. ددے په وجه په کتابت کښے هم د غلطئ امکان وو.نوعمومی طور صحابه کرام ﷺ د حدیث د کتابت نه منع شول.چه د کتابت د غلطو نه په امن هم شی.اود یادولو سلسله هم جاری پاتے شی. ځکه چه د صحابه کرامو ﷺ حافظه ډیره قوی وه.البته خواصو ته د کتابت حدیث اجازت وو.ځکه چه دهغوی په حق کښے د غلطئ ویره نه وه.(۱) لکه څنګه چه د مکثرین فی الحدیث د کتابی ذخیرو نه دا ثابته شوه.چه د نبی ﷺ په زمانه کښے هم څه خاص په شمیر کسانو احادیث لیکلی وو.او دوی نه پس هم دا سلسله جاری وه.دا بیله خبره ده.چه په هغه وخت کښے به دے حضراتود نبی ﷺ نه کوم حدیث واوریدلو.هغه به ئے لیکلو.د بابونو د تقسیم طریقه په هغه وخت کښے نه وه.چه د کتاب الطهارة حدیثونه جدا اولیکلی شی.او د کتاب الصلاة حدیثونه جدا.د ترتیب اوتهذیب دا طریقه په روستو راتلونکو مختلفو زمانو کښے په وجود کښے راغلے ده.

شپږم جواب مولانا مناظر احسن ګیلانی ﷺورکړے دے.هغوی فرمائی.چه عام طور د حدیث د لیکلو اجازت ځکه نه وو ورکړے شوے.چه د حدیث مقام به د قرآن پسے په دویمه درجه کښے دے.که چرته د قرآن کریم پشان د حدیثو لیکلو اهتمام هم د اول نه شوے وو.نو راتلونکو نسلونو به په قرآن اوحدیث کښے فرق نشو کولے.اودواړه به ئے په یوه درجه کښے ګڼړل.اود قرآن پاك په اوله درجه کښے او د نبی ﷺ احادیث په دویمه درجه به باقی نه وو پاتے شوے.بلکه ممکنه وه.چه په دواړو کښے اصطلاحی فرق هم ختم شوے وو.هم دا وجه وه.چه خلفاء راشدینو ﷺ په خپل دور خلافت کښے په سرکاری سطح د حدیث د لیکلو اهتمام نه وو کړے.(۲) حضرت ابوبکرصدیق ﷺ سره د حدیثونو کتابی مجموعه موجود وه.هغوی د تدوین حدیث اراده هم کړے وه.خو بیا ئے دا اراده پریخودله.(۳) حضرت عمر ﷺ هم د تدوین حدیث اراده کړے وه.صحابه کرامو ﷺ سره ئے مشوره هم کړے وه.او تریو میاشتے پورے ئے استخاره کړے وه.آخرهغوی دا اراده پریخودله.(۴)او وجه دا وه.که دے حضراتو د تدوین حدیث په سرکاری طور اهتمام کړے وے.نو په قرآن اوحدیث کښے به څه فرق نه وو پاتے شوے.

دے سره دا نکته هم د غور قابله ده.چه د نبی ﷺ په زمانه کښے د ناسخ او منسوخ سلسله جاری وه.نو په دے صورت کښے کتابت مناسب نه وو.دغه شان صحابه کرام ﷺ په جهاد، تبلیغ ددین په اشاعت کښے مشغول وو.نو په هغه وخت کښے هم کتابت حدیث مناسب نه وو. خو چه کله سل کاله تیر شو.اود قرآن اوحدیث فرق دعامو خلقو په ذهن کښے مضبوط شو.

---

(۱) تدریب الراوی (۶۷/۲)

(۲) تدوین حدیث (ص۲۳۸،۲۴۵)

(۳) اوګورئ تدوین حدیث (ص۲۷۶،۲۸۷)

(۴) جامع بیان العلم وفضله (۷۷/۱) باب ذکر کراهیة کتاب العلم وتخلیده فی الصحف)

او بل طرف ته معتزله، روافض، خوارج، قدریه، جهمیه باطلې فرقې پیدا شوې.او هغوی د خپلو فاسدو نظریو او باطلو عقائدو دپاره احادیث جوړول شروع کړل.نوعمربن عبدالعزیز رحمه الله په سرکاری اهتمام سره د تدین حدیث کارنامه ترسره کړه
اووم جواب دا دے.چه دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه دممانعت حدیث منسوخ دے.اود حضرت علی ،عبدالله بن عمروبن العاص، ابوهریره او ابوشاه یمنی رضی الله عنهم روایات ناسخ دی.(۱)

دعلم حدیث د تدوین طبقات: تدوین حدیث په څو طبقاتو باندے تقسیمولے شی.
اولنۍ طبقه دابن شهاب زهری رحمه الله او ابوبکر بن حزم رحمه الله ده.د دوی زمانه د ۱۰۰ھ نه واخله تر ۱۲۵ھ پورے ده.په دے طبقه کښے ابن شهاب زهری رحمه الله ته اولیت حاصل دے.په دے دور کښے د رسول الله ﷺ د احادیثو جمع کولو اهتمام کړے شوے وو.خو د بابونو اوکتابونو سلسله نه وه قائمه شوے.بلکه «کیف ما إتفق أحادیث منتشر» جمع کړے شوی وو.(۲)
په دویمه طبقه کښے د ربیع بن صبیح رحمه الله متوفی (۱۶۰ھ) او سعید بن ابی عروبه رحمه الله متوفی (۱۵۶ھ) وغیره نوم اخستے شی.حافظ ابن حجر رحمه الله په مقدمه د فتح الباری کښے ده ته اولنۍ جامع وئیلے دے.اولیکلے ئے دی.«وکانوا یصنفون کل باب علیحدة»(۳)چلپی رحمه الله په کشف الظنون کښے ربیع بن صبیح رحمه الله «أول من صنف وبوب» گرځولے دے.(۴)
دا دور د ۱۲۵ھ نه واخله تر ۱۵۰ھ پورے وو.دے حضراتو احادیث جمع کړل.او دصحابه کرامو رضی الله عنهم آثار ئے جمع کړل.او ورسره ورسره ئے بابونه هم قائم کړل.خو هر باب ئے په څانله مجموعه کښے جمع کړل.(۵)مثلاً د مونځ احادیث ئے د «باب الصلاة» په عنوان سره جدا جمع کړل.اود زکاة احادیث ئے د «باب الزکاة» په عنوان سره جدا مجموعه اولیکله.
ددے نه پس دریمه طبقه ده.ددے دور تقریباً د ۱۵۰ھ نه واخله تر ۲۰۰ھ پورے دے.په دے طبقه کښے ډیر نومونه ذکر شوی دی.اوهریو ته مدون اول وئیلے شوے دے.مثلاً ابن جریج عبدالملک بن عبدالعزیز متوفی ۱۵۰ھ په مکه کښے.معمربن راشد متوفی ۱۵۴ھ په یمن کښے، عبدالرحمن بن عمرو الاوزاعی رحمه الله متوفی ۱۵۷ھ په شام کښے، سفیان بن سعید الثوری رحمه الله متوفی ۱۶۱ھ په کوفه کښے،حماد بن سلمه ۱۶۷ھ په بصره کښے،مالک بن انس رحمه الله متوفی ۱۷۹ھ په مدینه کښے عبدالله بن مبارک رحمه الله په ۱۸۱ھ په خراسان کښے، اوجریربن عبدالحمید متوفی ۱۸۸ھ په رئے کښے په دے کښے یو ته هم علی الاطلاق مدون

---

(۱) فتح الباری (۲۱۰،۲۰۸/۱) کتاب العلم باب کتابة العلم)
(۲) تدریب الراوی (۹۰/۱) ومقدمة أوجز المسالک (۱۵/۱)
(۳) مقدمة فتح الباری (ص،۶) وتقریب التهذیب (۲۰۶)
(۴) کشف الظنون (۶۳۷/۱)
(۵) مقدمة فتح الباری (ص،۶،ومقدمة أوجز المسالک (۱۶/۱)

اول نشی ونیلے البته په خپله زمانه کښے د خپلو خپلو علاقو په اعتبارسره مدون اول گرځولی شی.(۱) دے حضراتو هم احادیث مرفوعه او د صحابو ﷺ او تابعینو ﷺ آثار جمع کړی وو.خو په دویمه طبقه او دوی کښے دا فرق دے.چه د دویمے طبقے په نیز به دهرباب د احادیثو مجموعه ځانله ځانله وه.او د دوی په نیز هم یوه مجموعه کښے به د مختلف بابونو احادیثو ته د مختلفو بابونو عنوان ورکړے شوے وے.اومستقلاً جمع شوی وو.(۲)

ددے نه پس ۲۰۰ھ نه پس څلورمه طبقه شروع کیږی.دوی صرف د مرفوع احادیثو جمع کولو اهتمام کړے وو.اومسانید ئے لیکلی وو.د دوی په کتابونو کښے د صحابو ﷺ او تابعینو ﷺ آثار نه وو ذکر شوے.الا ماشاء الله خو د مرفوع روایاتو سره سره په دے کتابونو کښے د صحیح حدیثونو نه علاوه ضعیف او حسن روایات هم موجود وو.ددے طبقے په مصنفینو ﷺ کښے عبیدالله بن موسی عبسی ﷺ متوفی ۲۱۳ھ نعیم بن حماد ﷺ متوفی ۲۲۸ھ،عثمان بن ابی شیبه ﷺ متوفی ۲۳۹ھ اوامام احمدبن حنبل ﷺ وغیره شامل دی.(۳)

پنځمه طبقه د صحیح اوحسان مصنفین دی.ددوی دور د ۲۲۵ھ نه شروع کیږی.په دے دور کښے د صحاح سرفهرست امام بخاری ﷺ دے.دوی صحیح بخاری اولیکلو.بیا نور حضراتو هم ددوی تقلید اوکړلو.مثلاً امام مسلم ﷺ وغیره او په حسان باندے مختلف کتابونه تصنیف شول.لکه سنن ابی داود او سنن نسائی وغیره (۴)

حافظ جلال الدین سیوطی ﷺ په خپله الفیه کښے ارشاد فرمائیلے دے.

أول جامع الحديث والأثر....ابن شهاب آمرله عمر........وأول الجامع للأبواب.........جماعة في العصر ذواقتراب.كابن جريج وهشيم مالك.....ومعمر و ولد المبارك......وأول الجامع باقتصار........على الصحيح فقط البخاري(۵)

دلته جلال الدین سیوطی ﷺ اول د طبقه اولی ذکر کړے دے.اوبیا د طبقه ثانیه ذکر کړے دے.اوبیا ئے ددے نه پس د پنځمے طبقے ذکر کړے دے.

ربیع بن صبیح اوسعید بن ابی عروبه رحمهما الله کوم چه د دریمے طبقے سره تعلق ساتی.د هغوی ذکر ئے نه دے کړے.دغه شان احمد بن حنبل ﷺ او عثمان بن ابی شیبه ﷺ چه ددوی تعلق د څلورمے طبقے سره دے.ددوی ذکر ئے هم په دے اشعارو کښے نه دے کړے.دا حدیث د کتابونو د قسمونو او تدوین بیان وو.

---

(۱) مقدمة فتح الباري (ص،۶) ومقدمة أوجزالمسالک(۱۶/۱) او د وفیات دپاره اوګورئ (تقریب التهذیب)
(۲) مقدمة أوجزالمسالک (۱۴/۱)
(۳) مقدمة فتح الباری (ص،۶) مقدمة أوجزالمسالک (۱۶/۱) وفیات دپاره اوګورئ .. تقریب التقریب)
(۴) مقدمة أوجزالمسالک (۱۱۷/۱)
(۵) مقدمة أوجزالمسالک (۱۵/۱)

اتم بحث حکم شرعی: که په یوه علاقه کښې صرف یو مسلمان وی.نو په هغه باندې د علم حدیث زده کول فرض عین دی.اوکه په یوه علاقه کښې ډیر مسلمانان وی.په هغوی باندې د علم حدیث زده کول فرض کفایه دی.

د رووس ثمانیه ذکر مکمل شو.البته یوبحث که هغې ته د ،،رووس ثمانیه،، تتمه اووئیلې شی.نو بهتر به وی.کوم چه د حجیت حدیث بحث دې.د خواهش خاوندانو دخپل خواهش پوره کولو دپاره د آزادئ حاصلولو په غرض د رسول الله ﷺ د حدیث نه انکار اوکړلو.د هغوی شبهاتواو اعتراضاتواو د هغې نه د جوابونو دپاره دا بحث ذکر کولې شی.

دمنکرین حدیث اعتراضات او د هغې جوابونه

① دوی وائی.چه نبی ﷺ د حدیث د لیکلو نه منع فرمائیلې وه.لکه چه د حضرت ابوسعیدخدری رضی الله عنه په حدیث کښې چه تیر شو.نو بیا حدیث څنګه حجت ګرځولې شی؟

ددې جواب وړاندې تیر شوېدې.مونږ په تفصیل سره خودلې دی.چه د نبی ﷺ په زمانه کښې د کتابت حدیث سلسله قائمه وه.خو په هغې کښې عموم نه وو.او د ممانعت یوه وجه د قرآن کریم سره یوځائې د حدیث لیکل وو.(ورنه في نفسه د حدیث لیکل ممنوع نه وو) یا ممانعت د عامو خلقو دپاره وو.څکه چه هغوی په لیکلو ښه نه پوهیدلو.خواصو ته اجازت وو.او یا د ممانعت حدیث په نسخ باندې محمول دې.او دا هم خودلې شوی دی.چه دحضرت ابوسعیدخدری رضی الله عنه په حدیث کښې د رفع او وقف اختلاف دې.نو د ابوسعید خدری رضی الله عنه دا حدیث چه دومره احتمالات په کښې دی.اوپه رفع او وقف کښې ئې اختلاف دې.د مرفوع احادیثو په مقابله کښې حجت نشی جوړیدې.

② منکرین حدیث دا وائی.چه قرآن کریم په عربئ کښې نازل شوې وو.لکه چه د الله تعالی ارشاد دې.﴿إِنَّآ أَنزَلْنَٰهُ قُرْءَٰنًا عَرَبِيًّا﴾ (١)اودا پخپله واضح دې.لکه چه په بل مقام کښې ارشاد دې.﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُّبِينٍ﴾(٢) نو هرکله چه قرآن کریم په عربئ ژبه کښې نازل شوې دې.او واضح هم دې.نوصرف د عربئ ژبې نه واقفیت کافی دې.داحادیثو نه دمدد اخستلو ضرورت نشته.

ددې اعتراض جواب دا دې.چه دصحابه کرامو رضی الله عنهم مادری ژبه عربی وه.او هغوی په کښې ماهران هم وو.خو ددې باوجود هغوی د قرآن په پوهیدو کښې د نبی کریم ﷺ د تفسیر او بیان محتاج وو.

مثلاً په قرآن پاك كښې چه كله دا آيت نازل شو.﴿إِنَّ ٱللَّهَ وَمَلَٰٓئِكَتَهُۥ يُصَلُّونَ عَلَى ٱلنَّبِيِّ ۚ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ صَلُّوا۟ عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا۟ تَسْلِيمًا﴾(٣) نوصحابه کرامو رضی الله عنهم عرض اوکړلو.یا رسول الله د سلام طریقه خو تاسو مونږ ته په ،،التحیات،، کښې خودلې ده.خو د ،،صلاة،، څه طریقه ده؟ نو نبی ﷺ

---

(١) سورة یوسف:٢-

(٢) سورة شعراء:١٩٥-

(٣) سورة احزاب:٥٦-

ورته د ،،التحيات،، نه پس د درود تعليم ورکړلو.(۱)
دغه شان کله چه ﴿اَلَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَلَمْ يَلْبِسُوْٓا اِيْمَانَهُمْ بِظُلْمٍ اُولٰٓئِكَ لَهُمُ الْاَمْنُ وَهُمْ مُّهْتَدُوْنَ﴾(۲) آيت به نازل شو.نوصحابه کرامو رضي الله عنهم عرض اوکړلو.يا رسول الله ﷺ په مونږ کښے به څوك وى.چه هغه به ظلم نه وى کړے؟ نوددے خو دا مطلب شو.چه زمونږ دپاره امن نشته.نونبى ﷺ اوفرمائيل: دلته د ظلم نه مراد شرك دے.هغه ظلم مراد نه دے.کوم چه عام دے.يعنى ګناه.(۳)
دغه شان د قرآن کريم آيت دے.﴿فَاَمَّا مَنْ اُوْتِيَ كِتٰبَهٗ بِيَمِيْنِهٖ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَّسِيْرًا﴾(۴) نازل شو.نو حضرت عائشه رضي الله عنها په دے باندے پوهه نشوه.هغے د نبى ﷺ نه تپوس اوکړلو.حضرت قانون خو ستاسو د وينا مطابق ((من حوسب عذب))(۵)يعنى چه چا سره حساب اوشى.هغه ته به عذاب ملاويږى.اودلته په آيت کښے د حساب ذکرخو شته.خو د عذاب ذکر نشته؟ نو نبى ﷺ د هغوى دا اشکال په دے طريقه باندے رفع کړلو.چه هغه حساب په کوم چه به عذاب وى.هغه ،،حساب مناقشه،، دے.او دلته چه د کوم حساب ذکر دے.نودا د عرض او پيشى په معنى کښے دے.په دے کښے مناقشه شامله نه ده.(۶)
دغه شان د قرآن کريم آيت﴿وَكُلُوْا وَاشْرَبُوْا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ﴾(۷)کښے حضرت عدى بن حاتم رضي الله عنه ته اشکال پيښ شو.هغوى د خيط ابيض او خيط اسود نه سپين او تور تار مراد اخستلو.نو نبى ﷺ اوفرمائيل: د خيط ابيض نه مراد ورځ او د خيط اسود نه مراد شپه ده. (۸)نوتر څو چه شپه وى.پيشمنے کولے شى.خوچه څنګه صبا راوخيژى.نود پيشمنى خوراك بندول ضرورى دى.
دا يوڅو مثالونه وو.ددے نه دا خبره څودل مقصود وو.چه د قرآن کريم د پوهيدلو دپاره صرف د عربئ ژبے پيژندل کافى نه دى.د نبى ﷺ حديث پيژندل ددے دپاره ضرورى دى.
منکرين حديث وائى.چه قرآن کريم پخپله جامع هم دے.اوواضح هم دے.نوددے د جامعيت او وضاحت تقاضا دا ده.چه بيا دے ته د رسول الله ﷺ د زياتى بيان ضرورت نه وى.که دا د نبى ﷺ د تشريح او تفسير محتاج کړے شى.نوبيا جامع او واضح څنګه شو؟

---

(۱) اوګورئ تفسير درمنثور (۲۱۶/۵)
(۲) سورة انعام:۸۲_
(۳) اوګورئ صحيح بخارى کتاب التفسير ،سورة انعام باب ،،ولم يلبسوا إيمانهم بظلم،، رقم (۴۶۲۹)
(۴) سورة انشقاق:۸-
(۵) السنن الترمذى ،کتاب التفسير، باب ومن سورة إنشقاق إذا السماء انشقت رقم (۳۳۳۸) _
(۶) صحيح بخارى (۲۱/۱) کتاب العلم باب من سمع شيأ فلم يفهمه فراجعه حتى يعرفه_
(۷) سورة بقرة:۱۸۷_
(۸) صحيح بخارى (۲۵۷/۱) کتاب الصوم باب قول الله تعالى ﴿وَكُلُوْا وَاشْرَبُوْا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ﴾

دا دے جواب دا دے چه د قران په جامعیت او د حدیث په ضرورت کښے څه تضاد نشته.قرآن کریم د کلیاتو او اصولو په اعتبار سره جامع دے.اود حدیث ضرورت د دے کلیاتو او اصولو د وضاحت دپاره دے.ځکه چه «كلام الملوك ملوك الكلام» دے.نوالله تعالى چه د بادشاهانو بادشاه دے.دهغه په کلام باندے پوهیدل د هر کس دپاره څنګه ممکنه ده؟ د فلسفے يو معمولى کتاب راواخلئ،په هغے باندے پوهیدل د هر کس په وس کښے نه دى.نو قرآن کریم چه د احکم الحاکمین کلام دے.هرسړے په دے باندے څنګه پوهیدے شی.اودا دعوى څنګه صحيح کيدے شى.چه قرآن کریم ته د نبی ﷺ د بیان حاجت نشته ؟!

④ منکرین حدیث وائی.چه د نبی کریم ﷺ حیثیت د سفیر پشان دے.الله تعالى خپل کلام مخلوق ته د رارسولو دپاره دوى واسطه اوګرځوله.اونبی ﷺ دالله تعالى د هغه مخلوق ته اورسولو.اوس دا ضرورى نه ده.چه د دوى اطاعت هم اوشى.او د دوى په احادیثو باندے عمل هم لازم اوواجب اوګرځولے شی.

ددے جواب دا دے.چه پخپله قرآن کریم کښے ارشاد دے.﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ (١) دلته کښے ئے نبی ﷺ د کتاب او حکمت معلم خودلے دے.نو بیا نبی ﷺ صرف سفیر څنګه شو.په بل ځائے کښے ارشاد دے.﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾(٢) دلته کښے دوى ته د کتاب بیانونکے وئیلے شوے دے.په دریم ځائے کښے ارشاد دے.﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ﴾(٣) دلته هم د بیان ته اشاره ده.د کوم ذکر چه په ﴿وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾ او﴿لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ﴾ کښے شوے دے.په قرآن کریم کښے دا ارشاد هم شته.چه ﴿إِنَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ وَلَا تَكُن لِّلْخَائِنِينَ خَصِيمًا﴾(٤) ددے ارشاداتو باوجود په کوم قانون دوى ته صرف سفیر وئیلی شی.او د دوى د اطاعت نه اوړیدل څنګه ټیک کیدے شی؟

په قرآن کریم کښے د مونځ، زکاة، روژے، او حج احکام موجود دى.خو ددے تفصیلات په قرآن کریم کښے موجود نه دى.هغه د احادیثو نه معلومیږی.که د دوى د احادیثو نه اعراض اوشى.نو نه په ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ باندے عمل ممکن دے.او نه په ﴿وَآتُوا الزَّكَاةَ﴾ باندے هم دا حال د نورو احکامو هم دے.

ددے نه علاوه د عربئ ژبے وسعت د بیان محتاج نه دے.په دے کښے ډیر الفاظ مشترک دى.که د نبی ﷺ تعلیماتو نه سترګے پټے کړے شی.نو د دینی دروازه به پرانستے شی.کوم

---

(١) سورة الجمعة:٢_
(٢) النحل:٤٤_
(٣) القيامة:١٦تا١٩_
(٤) النساء:١٠٥_

کس چه څنګه غواړي.د قرآن کريم تفسير به بيانوي.او ددې په نتيجه کښې چه به کوم اختلاف اوفساد پيداکيږي.هغه پته نه ده.

④ منکرين حديث په يوه مغالطه کښې اچول کوي.چه قرآن کريم کښې ارشاد دے.﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلّٰهِ﴾ (۱) نو بيا د رسول الله ﷺ اطاعت څنګه جائز کيږي؟

ددې جواب دا دے.چه په قرآن کريم کښې نور هم ډير آياتونه دي.﴿وَمَآ اٰتٰكُمُ الرَّسُوْلُ فَخُذُوْهُ وَمَا نَهٰكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوْا وَاتَّقُوا اللّٰهَ إِنَّ اللّٰهَ شَدِيْدُ الْعِقَابِ﴾ (۲) او﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيْ رَسُوْلِ اللّٰهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللّٰهَ وَالْيَوْمَ الْاٰخِرَ وَذَكَرَ اللّٰهَ كَثِيْرًا﴾ (۳) او﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَّلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللّٰهُ وَرَسُوْلُهٗ أَمْرًا أَنْ يَّكُوْنَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَّعْصِ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ فَقَدْ ضَلَّ ضَلٰلًا مُّبِيْنًا﴾ (۴) او﴿يٰٓأَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا أَطِيْعُوا اللّٰهَ وَأَطِيْعُوا الرَّسُوْلَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِيْ شَيْءٍ فَرُدُّوْهُ إِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُوْلِ﴾ (۵) او﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُوْنَ حَتّٰى يُحَكِّمُوْكَ فِيْمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوْا فِيْٓ أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوْا تَسْلِيْمًا﴾ (۶) او﴿يٰٓأَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اسْتَجِيْبُوْا لِلّٰهِ وَلِلرَّسُوْلِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيْكُمْ﴾ (۷) په دے آياتونو کښې داتباعِ رسول او طاعت رسول حکم موجود دے.نوددے نه سترګے نشي پټولے.باقي په.﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلّٰهِ﴾او په پورتنو آياتونو کښے چه په ظاهره تضاد غوندے معلوميږي.دا په خپله قرآن کريم لرے کړے دے.اود دواړو په مينځ کښے ئے تطبيق بيان کړے دے.چه ﴿مَنْ يُّطِعِ الرَّسُوْلَ فَقَدْ أَطَاعَ اللّٰهَ﴾ (۸) يعنی د پيغمبر تابعداری څه جدا څيز نه دے.دا دالله تعالی تابعداری ده.په بل ځائے کښے ارشاد دے.﴿وَالنَّجْمِ إِذَا هَوٰى ۝ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى ۝ وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى ۝ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُّوْحٰى﴾ (۹) دنبی ﷺ احکام د وحی مطابق وی.څکه چه کوم حکم دوی بيانوی.هغه دالله تعالی حکم دے.

⑤ منکرين حديث ته دا وسوسه هم شوې ده.که اطاعت رسول ﷺ لازم او ضروری اوګرځولے شی.نو په دے باندے عمل ممکن نه دے.څکه چه د احاديثو مجموعه زمونږ وړاندے موجود ده.دا دعجمی سازشونو لاندے جوړه شوے ده.او په دے کښے ډيرے غلطے خبرے شامل کړے شوی دی.نو د داسے احاديث په ذريعه د اطاعت رسول فريضه څنګه ادا کولے شی؟

---

(۱) يوسف:۶۷_
(۲) الحشر:۷_
(۳) الأحزاب:۲۱_
(۴) الأحزاب:۳۶_
(۵) النساء:۵۹_
(۶) النساء:۶۵_
(۷) الأنفال:۲۴_
(۸) النساء:۸۰_
(۹) النجم:۴،۳_

ددے نه جواب دا دے.چه د قرآن كريم نه پس په مخ دزمكے د احاديثو دمجموعے نه علاوه داسے بله مجموعه نشته.چه هغه د حديث په مقابله كښے پيش كړے شي.او چه دهغے څه تاريخي حيثيت وي.حضرات محدثينو داسماء الرجال فن ايجاد كړلو.اود جرح او تعديل قواعد ئے مقرر كړل.او د احاديثو د چنړولو او تحقيق او تفتيش هغه كارنامه ئے اوكړله.چه مثال ئے نشته.وضاعينو چه كوم احاديث وضع كړى وو.هغه ئے د صحيح احاديثو نه جدا كړل.تردے چه د موضوعى احاديثو ئے مستقلے مجموعے تيارے كړے.اودا ئے اوخودله.چه دا غير معتبر او موضوعى روايات دى.او د صحيح احاديثو مجموعے ئے جدا تيارے كړے.د وضاعينو اومتروكينو فهرستونه ئے تيار كړل.او د صحيح رواياتو راويان ئے جدا جمع كړل.او د يو يو راوى تفصيلى حالات ئے اوليكل.د يو انګريز قول دے.چه داسماء الرجال عظيم الشان علم كوم چه محدثينوايجاد كړے دے.ددے مثال په نورو مذاهبو كښے نه د اسلام نه وړاندے وو اونه پس ترننه ورځے پورے موجود شوے دے.(١)

مستشرقين يهود او نصارى په لوئے تعداد ددے اقرار كوى.چه مسلمانانو چه دخپل پيغمبرحالات او واقعات په كوم تفصيل، صداقت اوديانت سره جمع كړى دى.دا عظيم الشانه كارنامه ده.او ددے مثال په هيڅ يو مذهب كښے موجود نه دے.د يو يوحديث سند رسول الله ﷺ ته رسولے شوے دے.

دتاريخ علم چه خلق پرے ناز كوى.په دے كښے بے سنده واقعات ذكر كولے شي.اوبه ناقلينو كښے دروغژن او رښتينى هر قسم بے شميره خلق وى.د عقل او خرد نه محروم دا منكرين حديث خو تاريخى واقعات مستند ګڼړى.او حديث غير مستند!

ناطقه سر بگريبان هے اسے كيا كهيے!

⑨ منكرين حديث وائى.چه دحديث په ذخيرو كښے ډير مواد د عقل نه خلاف موندلے شى.څكه ددے د تابعدارئ حكم نشى وركولے.

ددے اعتراض.جواب دا دے.چه مونږ ددوى نه تپوس كوو.چه تاسو د ارشادات رسول ﷺ په مقابله كښے د نابالغه عقل پسے ځئ:تاسو ته دا معلومه نه ده.چه عقل د وحى دنور نه بغير دهدايت موندلو دپاره كافى نه دے.دعقل راهنمائى هلته فائده منده وى.چه د عقل رنړا ورته حاصله وى.او كوم عقل چه ددے وحى نه آزاد وى.هغه به عجيبه عجيبه تيندكونه خورى.په ماضى كښے د داسے قسم عاقلانو فيصله وه.چه د اعراضو دپاره بقا نشته.او ددے تقدير (اندازه كول) ناممكن دے.خو اوس د يونان د فلسفے دا مذهب لغو او باطل ثابت شوے دے.آواز چه عرض دے.د تيپ ريكارډ په ذريعه محفوظ كولے شى.د نمر شعاګانے محفوظ كولے شى.اود بدن د دننه حصے ايكسرئے اخستلے شى.او دعقل هغه پخوانئ فيصله پښيمانه او سرټيټه په نظر راځى.

په يوه زمانه كښے به هم دے عقل پرستو وئيل.چه زمكه ساكن ده.او آسمان متحرك دے.روستو دا فيصله بدله كړے شوه.دغه شان به وئيلى شو.چه آسمان څه حقيقت نه لرى.دا

---

(١) الرسالة المحمدية (عربى خطبات مدراس (ص٢٧_

زچه مونږ ته څه ښکاري) د نظر انتها ده.او اوس ددے حقيقت منلے شي. سپوږمۍ ته سفر کول دے عاقلانو ناممکن ګڼړل.او اوس خلق په سپوږمۍ باندے څهل قدمی کونکی کتلی شي.آيا په داسے کمزورے عقل باندے اعتماد کولے شي.چه د هغے فيصلے ورخ په ورخ بدليږي د نبی ﷺ احاديث چه دا خلق ورته خلاف عقل وائی.ددے يوه خبره خو خلاف عقل اوښائے او دا ثابته کړئ.دا د هغوی دپاره ناممکنه ده.

ددے نه علاوه مونږ دا تپوس کوو.چه داحاديثو تللو دپاره به کوم عقل معتبر وی. او د هغے تعريف څه دے؟ ځکه چه په عقلونو کښے تفاوت يومنلے شوے حقيقت دے.که دا اوونيلی شي.چه د هر کس ناکس د عقل اعتبار دے اوکړے شي.نوټول نظام به دړے وړے شي.ځکه چه هر کس خپل عقل قابل اعتبار ګڼړي.ددے په نتيجه کښے به داسے سخت اختلاف پيدا شي.چه د هغے دختميدوبه څه طريقه به نه وی.او که دا اوونيلی شي.چه دهر کس عقل معتبر نه دے.بلکه دخواصو دعقل اعتبار به کولے شي.نو سوال دا دے.چه په خواصو کښے به څوک داخل وی.او څوک به په خواصو کښے شمارلے شي؟ بيا په خواصو کښے هم اختلاف وی.نو اوس سوال دا دے.چه د دے اختلاف فيصله به څه سره کولے شي؟ په عقل او که په نقل؟ که دا فيصله په عقل سره کولے شي.نو بيا اختلاف نه ختميږي.ځکه چه څوک هم د خپلے فيصلے غلطۍ منلو ته تيار نه وی.او که دا فيصله په نقل سره کولے شي.نو هم دا زمونږ مدعی ده.چه په وحی اعتماد ضروری دے.ددے نه بغير کار نه کيږي.

دغه شان په دے باندے دے هم غوراوکړے شي.چه په حکومتونو کښے د سفار او نمائندګۍ دپاره د هغه کسانو انتخاب کولے شي.چه په عقل، خرد، او وقار کښے امتيازی شان لري.نوآيا الله تعالی به د رسالت پشان عظيم منصب باندے فائز کولو دپاره ددے نه د اوچتو صفاتوخاوندانو انتخاب نه کوی.او حقيقت هم دا دے.چه حضرات پيغمبران عليهم السلام کوم چه الله تعالی خپل قاصدان جوړ کړی دی.د هغوی عقل،فهم، وقار او ديانت په اوچته درجه کښے وو.په نورو انسانانو کښے د هغے نظيرموجود نه وی.دالله تعالی ارشاد دے.

﴿اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسٰلَتَهٗ﴾ (۱) داسے څوک نبی يا پيمغمبر نشي جوړولے.نو رسول الله ﷺ چه د رسالت عظيم منصب ئے ورته ورکړے دے.اعقل الناس او اعلم الناس وو.

د عقل کامل په اعتبار سره د صلح حديبيه واقعه ددے بهترين مثال دے.د خانه کعبے د جوړولو په وخت کښے د حجر اسود د لګولو فيصله هم د دوی په کامل عقل دلالت کوی.او د دوی د ټولو فيصلوهم دا حيثيت وو.

ترکومے پورے چه دعلم تعلق دے.نو قرآن مجيد کښے ﴿وَكَانَ فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ عَظِيْمًا﴾ دی(۲)

دمنکرين حديث بدقسمتی دا ده.چه هغوی خلاف عادت څيزونه خلاف عقل اوګڼړل.حالانکه د نبی ﷺ په احاديثو کښے يوه خبره هم دعقل خلاف نه ده.ځکه چه خلاف

---

(۱) الأنعام: ۱۲۴_
(۲) سورة نساء: ۱۱۳_

عقل هغے ته وائی.چه د هغے تسلیمولو سره محال لازمیږی.او د نبی ﷺ هیڅ یوه خبره محال له مستلزم نه ده.دوی دا سوچ هم نه دے کړے.چه د نبی ﷺ د احادیثو نه انکار کولو سره د دوی مبارك ژوند په پرده کښے پټیږی.او هغه رسالت چه ترقیامته پورے د راتلونکو انسانانو د هدایت دپاره دے.که د احادیثو نه انکار اوکړے شی.نو د راروان نسلونو دپاره به ددے ثابتول ناممکن شی.

په قرآن مجید کښے فرمائیلے شوی دی.﴿فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِّن قَبْلِهِ﴾ (۱) دلته کښے د نبی ﷺ مبارك ژوند او دوی شمائل او اخلاق د نبوت د ثبوت دپاره د دلیل په طور بیان شوی دی.څلویښت کاله نبی ﷺ د دوی په معاشره کښے تیر کړی وو.په دے کښے نه نبی ﷺ څه کتاب پرانستے وو.اونه ئے قلم په لاس کښے راخستے وو.نه ئے د څه درسګاه دروازه لیدلے وه.نه ئے شعر وئیلے وو.اونه ئے په مشاعرو کښے شرکت کړے وو.ددے باوجود د نبی ﷺ د دیانت او صداقت په ټول ښار کښے ډنډوره وه.اخلاق ئے اوچت وو.ددوی لمن د عصمت د داغ نه محفوظ وه.د پیغمبرئ په ملاویدو چه کوم کلام دوی پیش کړلو.هغه په بلاغت اوفصاحت کښے بے مثاله وو.د شان شوکت په اعتبار سره بے نظیره وو.ددے تاثیر په بے جان روحونو کښے د ایمان او یقین داسے قوت پیدا کړلو.چه دهغے مثالونه نه ملاویدل.د جهالت په تیرو اود ګمراهئ په غارونو کښے پراته انسانان ئے په علومو ښائسته کړل.اود اخلاقو اوچتو پوړو ته ئے اورسول.څوك چه د هدایت نه محروم وو.هغوی هادیان جوړ شول.څوك چه د علم نه نااشنا وو.هغوی معلمان شول.څوك چه د کفر په پلیتئ ګنده وو.هغوی د معرفت خاوندان شول.

جو نہ تھے خود راہ پر اوروں کے ہادی بن گئے اللہ اللہ! کیا نظر تھی جس نے مردوں کو مسیحا کر دیا

ذاتی طور ئے د ژوند یوه بهترینه نمونه پیش کړله.بلکه یو ډیر لوئے جماعت ئے په ایمان اویقین اواخلاقو باندے ښائسته کړل.دپاتے دنیا دپاره ئے یوه نمونه پیش کړله.د چا دپاره چه قرآن کریم ﴿أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا﴾(۲) تصدیق کوی.او﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُم بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُم مُّهْتَدُونَ﴾(۳) فرمائیلی دی.او دقرآن کریم ډیر آیاتونه ددوی په مناقبو باندے مشتمل دی.

احادیث هم ددے مقدس جماعت شان بیانوی.د نبی ﷺ ارشاد دے.((أصحابي كالنجوم فبأيهم اقتديتم اهتديتم))(۴)

الله تعالی دنیاوی ژوند په بهترینو طریقو تیرولو دپاره دقرآن اوسنت په شکل کښے داسے آئین ورکړے دے.چه ترڅو پورے دنیا باقی وی.اوددے مطابق عمل اوکړے شی.نودا دنیا د

---

(۱) یونس:۱۶_

(۲) الانفال:۷۲_

(۳) الأنعام:۸۳_

(۴) مشکاة المصابیح (ص.۵۵٤) باب مناقب الصحابة رضي الله عنهم الفصل الثالث_

جنت نظیر جوړیدے شی.بهر حال که د احادیثو نه انکار اوکړے شی.نو د نبی ﷺ د ژوند ټول تفصیلات به د سترګو نه پټ شی.او د نبی ﷺ د نبوت اثبات به ممکن نشی.

⑥ د منکرین حدیث دطرفه یو اشکال دا کیږی.چه دحافظ ابوزرعه رحمه الله متعلق وئیلی شی.چه هغوی ته اووه لاکهه احادیث یاد وو.(۱) او امام احمدبن حنبل رحمه الله خپل مسند د اووه نیم لاکهه احادیثو نه منتخب کړے دے.(۲) اوامام بخاری رحمه الله صحیح بخاری د شپږ لاکهه احادیثونه لیکلے دے.(۳)

او امام مسلم صحیح مسلم د درے لاکهه احادیثو نه منتخب کړے دے.(۴) حالانکه وئیلی شی.چه د صحیح احادیثو شمار پنځوس زره دے.(۵) نوبیا دا اووه لاکهه او درے لاکهه احادیث د کوم ځائے نه راغلل.دغه شان دا خبره هم ناقابل فهم ده.چه یوکس دے درے لاکهه یا اووه لاکهه احادیث یاد کړی.

ددےجواب دا دے.چه ترکومے پورے د احادیثو د پنځوس زره او درے لاکهو په مینځ کښے دتعارض سوال دے.نودا د محدثینو د اصطلاح نه په ناواقفیت باندے مبنی دے.د حدیث متن یو وی.اود هغے طرق او سندونو ګنړ وی.عام سړے دے ته یو حدیث وائی.خو محدثین هرسند ځانله ځانله شماری.مثلاً «انما الأعمال بالنیات» یو حدیث دے.خودا په دوه سوه یا دوه سوه اوپنځوس یا اووه سوو سندونو سره منقول دے.نو دمحدثینو د اصطلاح مطابق دا یو حدیث نشی شمارلے.بلکه دوه سوه یا دوو سوو نه زیات د خپل سند په اعتبار سره شمارلے شی.نوحاکم د متون عدد بیان کړے دے.اود امام احمدبن حنبل رحمه الله ابوزرعه رحمه الله یا بخاری رحمه الله او مسلم رحمه الله د اووه لاکهه یا درے لاکهه تعداد د طرقو او اسانیدو په لحاظ سره کړے دے.

دویمه خبره دا ده.چه د پنځوس زره کوم شمار چه خودلے شوے دے.اود ذکرشوو محدثینو دپاره د اووه لاکهه یا شپږ لاکهه یا درے لاکهه کوم شمار خودلے شوے دے.په دے کښے د صحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار هم شامل دی.کله چه د نبی ﷺ احادیث پنځوس زره کیدے شی.نوچه د صحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار ورسره شامل شی.ددے نه پس که ددے شمار اووه لاکهه ته اورسی.نو په دے کښے د تعجب څه دی!

دمحدثینو رحمهم الله حافظه: ترکومے پورے چه د زیاتو احادیثو یادولو تعلق دے.نوددے مختلف اسباب وو.یوخود عربو حافظه هسے هم ضرب المثل وه.بیا چه الله تعالی دا حضرات ددے خدمت دپاره منتخب کړل.نوددے مطابق ئے په هغوی کښے ددے صلاحیت هم پیدا کړلو.یوځل د مدینے منورے ګورنر مروان بن الحکم د ابوهریره رضی الله عنه د حافظے شهرت چه واوریدلو.نوهغوی ئے د امتحان په غرض راوغوښتلو.د اخوا دیخوا خبرو کولو نه پس ئے ترے

---

(۱) تدریب الراوی (۵۰/۱)
(۲) تدریب الراوی (۴۹/۱)
(۳) هدی الساری (ص،۴۸۹) ذکرفضائل الجامع الصحیح۔
(۴) تدریب الراوی (۵۰/۱)
(۵) تدریب الراوی (۱۰۰/۱)۔

د حدیثونو تپوسونه شروع کړل.او د پردې نه اخوا ئې یو کاتب کینولې وو چه هغوی به د ابوهریره رضي الله عنه بیان کړی احادیث لیکل.د کاتب بیان دې.چه مروان به تپوسونه کول.اوما به لیکل کول.اودغه ډیر احادیث شو.یو کال مروان خاموش پاتې شو.اوبیا ئې هغوی راوغوښتلو.اوزه ئې د پردې نه اخوا کینولم.هغوی به ترې تپوسونه کول.او ما د تیرشوی کال حدیثونه کتل.نوهغوی نه یوحرف زیاتی کړلو.اونه ئې کم کړلو.(۱)

هشام بن عبدالملك امام زهری رحمه الله ته د خپل خوی دپاره د احادیثو لیکلو درخواست اوکړلو.نوهغوی تقریباً څلورنیمه سوه احادیث اولیکل.بیا څه موده پس دوباره هشام د هغه احادیثو لیکلو درخواست اوکړلو.نوامام زهری رحمه الله دوباره هغه املاء کړل.کله چه د هغې مقابله د اولنی کتاب سره اوشوه.نود یوحرف فرق په کښې هم راؤ نه وتلو.(۲)

حافظ ابوزرعه رحمه الله فرمائیل. «إن فی بیتی ما کتبته منذ خمسین سنة ولم أطالعه منذ کتبته وإنی أعلم فی أی کتاب هو،فی أی صفحة هو،فی أی سطر هو»(۳)

دحضرت عبدالله بن عباس رضي الله عنهما مشهوره ده.چه هغوی ته عمران بن ابی ربیعه شاعر راغلو.او د اویا اشعارو یوه اوږده قصیده ئې اووئیله.دشاعر د تلو نه پس د یو شعر په باره کښې خبرې شروع شوې.او اختلاف پیدا شو.نوحضرت ابن عباس رضي الله عنهما اوفرمائیل. هغه دا مصرعه داسې وئیلې وه.چه کوم مخاطب وو.هغه ورته اووئیل. تاته په اول ځل اوریدوسره څه یاده شوه؟نو دوی ورته جواب ورکړلو.صرف دا یوه مصرعه نه بلکه ماته د اویا اشعارو پوره قصیده په یو ځل اوریدو سره یاده شوه.(۴)

دا ددې حضراتو د حافظې حال وو.او دهغوی د یادداشت یوه وجه بله هم وه.چه د هغوی د نبی صلی الله علیه وسلم سره ډیر زیات محبت وو.او چه محبت زیات وی.نو داسې کیږی.چه د محبوب خبرې په یو ځل اوریدو او لیدو سره یادیږی.

او یوه بله معقوله وجه دا هم وه.چه په هغه زمانه کښې په حدیثو کښې مهارت د خلقو په نظر کښې ډیر دعزت سبب وو.نوځکه د دې حضراتو احادیثو سره ډیر شوق وو.او هغوی د دې په حاصلولو کښې د ډیر محنت او کوشش نه کار اخستلو.د محدثینو رحمهم الله حضراتو د محنت او کوشش که اندازه واخستې شي. نو معلومه به شي.چه هغوی د احادیثو حاصلولو دپاره څومره څومره سفرونه کړی دی.او د څومره استاذانو نه ئې استفاده کړې وه.اود حدیث اوریدو دپاره ئې څومره مشقتونه برداشت کړی وو.که دا ټول حالات وړاندې کیخودې شي.نو په دومره زیات تعداد کښې د احادیثو یادول څه د اشکال خبره نه ده.

منکرین حدیث به یو اشکال دا هم کولو.چه د احادیثو روایت بالمعنی دې.ځکه دا حجت

---

(۱) الإصابة (۲۰۵/٤)_
(۲) تذکرة الحفاظ (۱۱۰/۱)_
(۳) تهذیب التهذیب (۳۳/۷)
(۴) تدوین حدیث مولانا مناظر احسن گیلانی (ص۴۱۰)_

نشي جوړيدے معلومه نه ده چه راويانو په کوم کوم ځائے کښے څه څه تصرف کړے دے؟
ددے جواب دا دے چه په احاديثو کښے صرف اقوال نه دی بلکه د نبی ﷺ افعال ، تقارير او صفات هم په حديث کښے شامل دی او د روايت بالمعنی تصور په اقوالو کښے خو کيدے شی خو په افعالو ،تقاريرو او صفاتو کښے نشی کيدے.
دويمه خبره دا ده چه د روايت بالمعنی دپاره چه کوم شرطونه مقرر دی دهغے په وجود کښے دحديث په صحت کښے څه شبه نه پاتے کيږی حافظ ابن الصلاح رحمه الله فرمائی «فإن لم يكن عالماً عارفاً بالألفاظ ومقاصدها، خبيراً بما يحيل معانيها، بصيراً بمقادير التفاوت: فلا خلاف أنه لا يجوز له ذلك»(۱)
اوتاسو به دا هم کتلے وی خومره کرته د حديث راوی يو لفظ ذکر کړے وی اوبيا فرمائی چه «أو قال كذا أو كذا» ددے نه معلومه شوه چه دے حضراتو د روايت باللفظ ډير اهتمام کړے دے.
⑧ يو اعتراض دا شوے دے چه اکثر احاديث اخبار احاد دی او اخبار احاد مفيد د ظن دی او د ظن په باره کښے په قرآن کريم کښے ارشاد دے ﴿إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا﴾(۲) نو بيا ددے اتباع څنګه کولے شی؟
ددے جواب دا دے چه ظن د يقين په معنی کښے هم راځی ﴿الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُم مُّلَاقُو رَبِّهِمْ﴾(۳) په دے کښے د يقين په معنی راغلے دے ﴿وَظَنَّ دَاوُودُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ﴾(۴) په دے کښے هم د يقين په معنی کښے دے اوظن د راجح طرف په معنی کښے هم استعماليږی کله چه اعتمادی کس څه خبره اوکړی نوغالب ګمان هم دا وی چه دے صحيح وائی اګرچه د هغه په خبر کښے د جانب مخالف احتمال هم وی خو هغه د التفات قابل نه وی د دنيا ټول معاملات هم په دے ظن غالب باندے چليږی که دے ته څه اعتبار ورنکړے شی نو د دنيا ټول نظام به درهم برهم شی.
ظن د اټکل په معنی کښے هم استعماليږی لکه چه مشرکانو به د خپلو خدايانو د الوهيت ظن کولو هغه صرف اټکل وو د هغے شاه ته څه معقول دليل نه وو په قرآن کريم کښے ددے ظن مذمت کړے شوے دے او د رسول الله ﷺ د احاديثو سره ددے څه تعلق نشته په احاديثو کښے ظن داولنئ او دويمے معنی په اعتبار سره موجود دے.
⑨ يو اشکال دا سے کيدے شی چه په احاديثو کښے تعارض وی نو بيا به دے باندے څنګه عمل کولے شی.
ددے جواب دا دے چه عقائد ذات وصفات، حشر ونشر، ترغيب وترهيب او اخلاق وغيره احاديثو کښے څه تعارض نشته داحکامو په بعضے احاديثو کښے تعارض وی نو ددے د رفع کولو دپاره نسخ، ترجيح، تطبيق، اوتوقف وغيره طريقے موجود دی نو د تعارض بهانه

---

(۱) مقدمة ابن الصلاح (ص۱۰۵) ـ
(۲) يونس:۳۶ـ
(۳) السورة البقرة:۴۶ـ
(۴) سورة ص.۲۴ـ

جوړول او داحادیثو رد کولو گنجائش نشته.بیا داسې تعارض خو د قرآن کریم په آیاتونو کښې هم شته.قرآن مجید کښې په یوځائې کښې دی.چه کافران به دقیامت په ورځ د یوبل نه سوال کوی.(۱) او په بل ځائې کښې دی.چه دوی به سوال نشی کولې.(۲) دغه شان په یوځائې کښې دی.﴿وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ﴾(۳) او په بل ځائې کښې دی.﴿إِنَّهُمْ مَّسْئُوْلُوْنَ﴾(۴) نوچه څنگه دا تعارض رفع کولې شی.دغه شان به په احادیثو کښې هم کولې شی.اوچه څنگه قرآن حجت دے.دغه شان به احادیث هم حجت گرځولې شی.او د تعارض دا اشکال د حجت دپاره مانع نه دے.

فائده په بیان د مصطلحات کښې : دحدیث دوه قسمونه دی.① خبرمتواتر② خبر واحد

① خبرمتواتر: هغه حدیث ته وائی.چه د هغې راویان په هره زمانه کښې دومره زیات وی.چه عقل سلیم دا محال گنړی.چه دا ټول دے په دروغه راجمع شوی وی.

② خبرواحد: هغه حدیث دے.چه د هغې راویان دومره زیات نه وی.

د منتها په اعتبار سره د خبرواحد قسمونه : خبرواحد د منتها په اعتبار سره په درے قسمه دے.① مرفوع ② موقوف③ اومقطوع

① مرفوع: هغه حدیث دے.چه په هغې کښې د رسول الله ﷺد قول یا فعل یا تقریر اویاصفت ذکر وی.

② موقوف: هغه حدیث دے.چه په هغې کښې د صحابی د قول یا فعل یا تقریر ذکر وی.

③ مقطوع: هغه حدیث دے.چه په هغې کښې د تابعی د قول یا فعل یا تقریر ذکر وی.

خبرواحد د راویانو په اعتبار سره په درے قسمه دے.①مشهور② عزیز③ او غریب

① مشهور: هغه حدیث دے.چه دهغې راویان په هیڅ یوه زمانه کښې د دریو نه کم نه وی.او دمتواتر حد ته نه وی رسیدلې.

② عزیز: هغه حدیث دے.چه دهغې راویان په هیڅ یوه زمانه کښې د دوؤ نه کم نه وی

③ غریب: هغه حدیث دے.چه دهغې په سند کښې په یوځائې کښې صرف یوراوی پاتې شوے وی.

د راویانو د صفاتو په اعتبار سره د خبرواحد قسمونه

خبرواحد دخپلو راویانو په اعتبارسره په شپاړلس قسمه دے.①صحیح لذاته ② حسن لذاته ③ صحیح لغیره④ حسن لغیره ⑤ ضعیف ⑥ موضوع ⑦ متروک ⑧ شاذ ⑨ محفوظ ⑩ منکر⑪ معروف ⑫ معلل ⑬ مضطرب ⑭ مقلوب ⑮ مصحف ⑯ مدرج

① صحیح لذاته هغه حدیث دے.چه دهغې ټول راویان عادلان کامل الضبط وی.سند ئې متصل وی.اوعلت او شذوذ په کښې نه وی.

---

(۱) قال الله تعالى:﴿ وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ يَّتَسَاءَلُوْنَ﴾سورة صافات:۲۷_

(۲) ﴿قال الله تعالى: فَلَآ أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَّلَا يَتَسَاءَلُوْنَ ﴾سورة مؤمنون:۱۰۱_

(۳) سورة بقرة:۱۷۴_

(۴) سورة صافات: ۲۴

② حسن لذاته هغه حديث دے.چه په هغے کښے د صحيح لذاته ټول صفات موجود وی.خو حفظ او ضبط کښے څه نقصان وی.

③ صحيح لغيره هغه حديث دے.چه هغه په اصل کښے حسن لذاته وو.خو د تعدد طرق د وجے صحيح لغيره اوګرځيدلو.

④ حسن لغيره هغه حديث دے.چه هغه ضعيف حديث وی.خوطرق ئے زيات وی.

⑤ ضعيف هغه حديث دے.چه دهغے په راويانو کښے دصحيح او حسن صفات موجود نه وی.

⑥ موضوع هغه حديث دے.چه د هغے راوی د «کذب على النبي ﷺ» مرتکب شوے وی.

⑦ متروك هغه حديث دے.چه دهغے راوی متهم بالکذب وی.يعني د دروغو ونيلو تهمت په هغه باندے لګيدلے وی.يا هغه روايت د دين د معلومو قواعدو نه خلاف وی.

⑧ شاذ هغه حديث دے.چه دهغے راوی ثقه وی.خو د داسے جماعت نه خلاف کوی.کوم چه د ده نه زيات ثقه وی.

⑨ محفوظ هغه حديث دے.چه هغه د شاذ په مقابله کښے وی.

⑩ منکرهغه حديث دے.چه دهغے راوی د ضعف باوجود د ثقاتو نه مخالفت کوی.

⑪ معروف هغه حديث دے.چه هغه د منکر مقابل وی.

⑫ معلل هغه حديث دے.چه په هغے کښے خفي علت وی.چه په هغے سره د حديث صحت ته نقصان رسی.

⑬ مضطرب هغه حديث دے.چه دهغے په سند يا متن کښے داسے اختلاف موجود وی.چه په هغے کښے ترجيح ياتطبيق نشی کيدے.

⑭ مقلوب هغه حديث دے.چه د هغے په متن يا سندکښے تقديم او تاخير واقع شوے وی.يا د يو راوی په ځائے بل راوی ذکر شوے وی.

⑮ مصحف هغه حديث دے.چه دهغے د خط صورت برقرار وی.خو ددے باوجود په نکتو يا حرکت يا سکون کښے د تغير د وجے په تلفظ کښے غلطي واقع کيږی.

⑯ مدرج هغه حديث دے.چه په هغے کښے راوی په څه ځائے کښے خپل کلام داخل کړی.

دسقوط او عدم سقوط په اعتبار سره د خبر واحدقسمونه

خبرواحد د سقوط او عدم سقوط په اعتبار سره په اووه قسمه دے.

① متصل ② مسند ③ منقطع ④ معلق ⑤ معضل ⑥ مرسل ⑦ مدلس

① متصل هغه حديث دے.چه د هغے په سند کښے ټول راويان مذکور وی.

② مسند هغه حديث دے.چه دهغے سند د نبي ﷺ پورے متصل وی.

③ منقطع هغه حديث دے.چه د هغے په سند کښے يو راوی ساقط شوے وی.

④ معلق هغه حديث دے.چه دهغے دسند په شروع کښے د يو يا د زياتو راويانو ذکر نه وی شوے ⑤ معضل هغه حديث دے.چه دهغے په سند کښے مسلسل د يو نه زيات راويان مذکور نه وی ⑥ مرسل هغه حديث ته وائی.چه د هغے د سند په آخر کښے يو راوی ساقط شوے وی.

⑥ مدلس هغه حدیث ته وائی.چه دهغے د راوی عادت دا وی.چه خپل شیخ یا د خپل شیخ شیخ پټوی.

د صیغو د ادا په اعتبار سره د خبر واحد قسمونه

د خبرواحد د صیغ ادا په اعتبار سره دوه قسمونه دی. ① معنعن ② مسلسل

① معنعن هغه حدیث ته وائی.چه د هغے په لفظ کښے لفظ د عن راغلے وی. ② مسلسل هغه حدیث ته وائی.چه د هغے په سند کښے صیغ د ادا یا د راویانو صفات یو شان وی.

....

مقدمة الكتاب

سند: په علم حدیث کښے د سند مقام پټ نه دے.د حضرت عبدالله بن مبارک رحمه الله ارشاد دے.«الإسناد من الدین، ولولا الإسناد لقال من شاء ما شاء»[1]

سفیان ثوری رحمه الله فرمائی.«الإسناد سلاح المؤمن فإذا لم یکن معه سلاح فبأی شئ یقاتل»[2]

امام شافعی رحمه الله فرمائی.«مثل الذی یطلب الحدیث بلا إسناد کمثل حاطب لیل»[3]

بهرحال په علم حدیث کښے سند یوبینادی خیز دے.ددے نه بغیر حدیث نه قبلیږی .داولنو محدثینو رحمهم الله طریقه دا وه.چه هر محدث په نبی ﷺ پورے خپل سند بیانولو.او بیا به ئے حدیث ذکرکولو.خوچه احادیث په کتابی شکل کښے مدون شول. نو د دے نه پس دا کافی گنړلی شی.چه یومحدث خپل سند صاحب د کتاب ته اورسوی .او بیا حدیث روایت کړی.

بیا دا خبره دے هم ستا په ذهن کښے وی.چه په هندوستان کښے د علم حدیث انتهاء حضرت شاه ولی الله رحمه الله ته رسی.د هرے دلے سند هم دوی ته رسی.زمونږ

اکابر حضرت شاه صاحب پورے سند بیانوی.دحضرت شاه صاحب نه واخله تر د کتابونو مصنفینو رحمهم الله پورے د دوی اسانید په کتاب کښے «الإرشاد إلی مهمات الإسناد» کښے ذکر دی.

لکه چه زمونږ د سند درے حصے دی.یوه حصه حضرت شاه ولی الله رحمه الله پورے. دویمه حصه د دوی نه حضرت امام بخاری رحمه الله پورے او دریمه حصه د امام بخاری رحمه الله نه تر نبی ﷺ پورے.چونکه آخری حصه په کتاب کښے د هر حدیث سره لیکلے شوے وی.نوخکه مونږ دلته صرف د دوو اولنو حصو نه بحث کوو.او ددے تولو واسطو په اختصار سره ذکر کوو.

---

(۱) مقدمة صحیح مسلم (ص،۱۲) باب بیان أن الإسناد من الدین-

(۲) الأجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الکاملة (ص،٤٤)

(۳) الأجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الکاملة (ص،٤٤)

زما د بخاری د سند سلسله ما بخاری شریف درساً د شیخ الاسلام مولانا حسین احمد مدنی قدس سره نه ونیلے دے.هغوی دشیخ الهند مولانا محمود الحسن رحمه الله نه،هغوی د مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله او حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله نه،دے دواړو حضراتو د حضرت شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله نه هغوی د حضرت شاه محمد اسحاق رحمه الله نه، هغوی د حضرت شاه عبدالعزیز رحمه الله نه اوهغوی د اسانیدو د مرکز حضرت شاه ولی الله رحمه الله نه بخاری لوستے دے.

دحضرت شاه ولی الله رحمه الله د صحیح بخاری سند

قال الشاه ولی الله احمد بن عبد الرحیم الدهلوی رحمهما الله تعالی:

«أخبرنا الشیخ ابوطاهرمحمد بن ابراهیم الکردی المدنی، قال: أخبرنا والدی الشیخ ابراهیم الکردی ،قال قرأت علی الشیخ احمد القشاشی قال: أخبرنا احمد بن عبد القدوس ابوالمواهب الشناوی ، قال أخبرنا الشیخ شمس الدین محمد بن احمد بن محمد الرملی عن الشیخ شیخ الإسلام زین الدین زکریا بن محمد الأنصاری، قال: قرأت علی الشیخ الحافظ أبی الفضل شهاب الدین احمد بن علی بن حجر العسقلانی عن الشیخ زین الدین ابراهیم بن احمد التنوخی عن الشیخ أبی العباس احمدبن أبی طالب الحجار عن الشیخ سراج الدین الحسین بن المبارك الزبیدی عن الشیخ أبی الوقت عبد الأول بن عیسی بن شعیب السجزی الهروی عن الشیخ أبی الحسن عبد الرحمن بن یوسف بن مظفر الداودی عن الشیخ أبی محمد عبد الله بن احمد السرخسی عن الشیخ عبد الله محمد بن یوسف بن مطربن صالح بن بشر الفربری عن مؤلفه فی الحدیث محمد بن اسماعیل بن ابراهیم البخاری رضی الله عنه وعنهم أجمعین»

څه د خپل ځان باره کښې: دیوبند سره نزدے اوتهانه بهون سره تقریباً متصل حسن پور لوهاری کلے ضلع مظفرنگر یوپی اندیا کښے د احقر مولد او مسکن قدیم دے.دلته کښے زه په ۲۵دسمبر ۱۹۲۶عیسوی کښے پیدا شوم.دا کلے د آفریدی پختونو دے.دے کلی ته دا فضیلت حاصل دے. چه حاجی امدادالله مهاجرمکی رحمه الله حافظ ضامن شهید رحمه الله اود مولانا شیخ محمد تهانوی رحمه الله پیراومرشد اود حضرت سید احمد شهید رحمه الله خاص معتمد میانجی نورمحمد جهنجهانوی رحمه الله قیام هم په دے کلی کښے وو.اود تهانه بهون پورته ذکر شوے درے واړه عارفین حسن پور لوهاری ته حاضر شوی وو.اود میانجی موصوف رحمه الله نه ئے استفاده کړے وه. او په مستفیدینو کښے د حاجی صاحب مهاجر مکی فیض په خلور قنجه دنیا کښے هم جاری او ساری دے.او انشاء الله ترقیامته پورے به جاری وی.داحقر تعلق هم ددے آفریدیانوخانانو یو متوسطه کورنۍ سره دے.د دوی پیشه طبابت دے.زما پلار صاحب جناب عبدالعلیم خان صاحب لا ماشوم وو.چه د نیکه په وفات یتیم شو.نوځکه د هغوی دتعلیم څه معقول انتظام اونشو. اوهغوی د طب علم حاصل نکړے شو.د هغوی د یونانی دویانو دوکان وو.او هغوی عطار وو.

د تعليم شروع او زما استاذان: زما اولنی استاذ منشی بنده حسن رحمه الله وو.د هغوی نه ما داردواو فارسئ تعليم حاصل کړے وو.پرهيزگار اومتقی انسان وو.ما په خپل ژوند کښے د هغوی پشان ذاکر اوزيات نفل کونکے نه دے ليدلے.
زما بل استاذ منشی الله بنده رحمه الله وو.دهغوی نه د اردواو فارسئ د تعليم په دوران کښے ما قرآن کريم په ناظره وئيلے وو.هغوی به د ماښام نه پس کور ته د درس دپاره تشريف اوړلو.هغوی په قناعت او د دنيا نه په بے رغبتئ کښے بے مثاله وو.د هغوی معمول وو.چه روزانه به ئے يو قرآن کريم ختمولو.حالانکه هغوی حافظ نه وو.
مدرسه مفتاح العلوم جلال آباد او دارالعلوم ديوبند: د قران کريم او اردو او فارسئ د تعليم نه پس زه مدرسه مفتاح العلوم جلال آباد ضلع مظفر نگر کښے د مولانا مسيح الله خان صاحب رحمه الله په خدمت کښے حاضر کړے شوم.دلته کښے مے د دوو کالو او شپږ مياشتو په موده کښے د څلورمے درجے پورے کتابونه اووئيل.بيا احقر ديوبند ته اوليږلے شو.هلته کښے مے پنځه کاله تير کړل.د دارالعلوم رائج نصاب مے پوره کړل.ټول فنون منطق، فلسفه، ادب، اصول، رياضی،فقه،کلام، اود حديث په نصاب کښے شامل ټول کتابونه مےختم کړل.د دارالعلوم نه د فراغت په وخت کښے زما عمر شل کاله وو.او پاکستان نه وو جوړ شوے.(۱) زما د بچپن او طالب علمئ زمانه په لويو کښے تيره شوے وه.خو معلومه راته نه ده.چه څه وجه وه.چه د هغه زمانے د اول نه واخله تر آخره پورے د ټولواستاذانوراباندے هميشه دپاره شفقت او ښه گمان وو.په دوی کښے څو حضراتو د محبت د غلبے او شفقت د وجے کله کله په دے شاگرد باندے ډيرزيات فخر اواعتماد هم کړے دے.چه په هغے سره ما په هغه وخت کښے هم شرم محسوس کړےوو.په ابتداء کښے اگرچه نه راسره څه ويره وه.اونه د شوق کيفيت وو.په يوه درجه کښے راکښے د طالب علمئ په استعداد کښے څه قدرے استحکام پيدا شو.نوځکه راته ماشوموالی خيالاتو څه نقصان اونه رسولو.دا بيله خبره ده.که چرته سبقونه، مطالعه، اوتکرار په پوره توجه سره وو.نويقينی ده.چه ډير بهتر صورت حال به وو.بهرحال هغه نقصان خو اوشو.خوبيا مے د تدريس په دوران کښے ډير محنت اوکړلو.اوپه هرقسم حالاتو کښے دتدريس دا زمانه تيره شوه.
تدريس اود جامعه فاروقيه سنگ بنياد: د پاکستان د هجرت نه وړاندے د جلال آباد په مدرسه مفتاح العلوم کښے مے پوره درس نظامی (بشمول جمله فنون او دوره حديث) اته کاله درس ورکړلو. پاکستان ته د راتلو نه پس مے درے کاله په دارالعلوم الاسلاميه اشرف آباد ټنډواله

---

(۱) د طالب علمئ په زمانه کښے د دارالعلوم په چھټيانو دوی کور ته راغلل.په دے کښے ورته د قرآن کريم د حفظ خيال ورغلو.ارادے ئے اوکړله.چه روزانه ربع پاره يادوی.خوچه کله د يادولو دپاره کيناستلو. نو د ربع پارے په ځائے کله نيمه نيمه کله يوه يوه پاره اوکله چه يوه نيمه پاره به ئے حفظ کوله.اوپه ورځ کښے خو د دوه نيمو پارو يادولو نوبت هم راغلو.دا د فرق د نشاط طبع دفرق سره کيږی.دغه شان ئے په اووه ويشت ورځو کښے پوره قرآن حفظ کړلو.او ورسره ورسره ئے په تراويحو کښے هم واوروله.((وذلک فضل الله يؤتيه من يشاء))

يا ركنبے مدرس پاتے شوم.بيا لس كاله په دارالعلوم كراچئ كنبے او دارالعلوم سره يو كال مے په جامعة العلوم الاسلاميه كنبے هم تدريسى خدمات وركړل.په هره مدرسه كنبے د حديث دمركزى سبقونو سره د نورو فنونو كتابونه هم په درس كنبے شامل وو.په كال ۱۹۶۷ عيسوى كنبے مے د جامعه فاروقيه بنياد كيخودلو.او د اته ويشتو كالو راسے دلته كار كوم (۱)

سواد اعظم د اهل سنت تاسيس او د وفاق المدارس ذمه داريانې

هم په دے دوران كنبے د وفاق المدارس العربيه چه بنياد ئے په كال ۱۳۷۸هـ مطابق ۱۹۵۹عيسوى كنبےكيخودے شوے وو.ددے د نظامت اعلى ذمه وارى په احقر باندے په كال ۱۴۰۱هـ مطابق ۱۹۸۰عيسوى كنبے راغله.په دے دوران كنبے الله تعالى د وفاق المدارس كار په وسيع پيمانه باندے كړلو.د ملحقه مدارسو په شمار كنبے قابل قدر زيادت اوشو.دنصاب پابندى اوشوه.په مدارسو كنبے درجه بندى لازمى شوه.اول به صرف د ,,مرحله عاليه،،(دوره حديث) امتحاق دوفاق المدارس زيرانتظام كيدلو.اوس دتولودرجو امتحانونه كيږى.ددے نه علاوه د وفاق په انتظامى امور كنبے مثبت تبديلئ راغلے.ددے كاركردگى ډيره بهتره شوه.او ددے سندونه د يونيورستى د اوچتو دگرو سره برابر شول.
بيا د مولانا محمد ادريس ميرتهى رحمه الله د وفات نه پس ۱۹۸۹عيسوى كنبے د وفاق المدارس د صدارت ذمه وارى په ما باندے واچولے شوه.چه تراوسه پورے جارى ده.
بيا په كال ۱۹۸۳عيسوى كنبے د سواد اعظم بنياد كيخودے شو.په دے سره الحمد لله عالمان په يو فليټ فارم باندے جمع شول.(يعنى متحد شول) او د رافضيانو سرگرمئ كمزورے شوے.
زما محسن استاذان: هسے خو ټول استاذان مشفق وو.خو زما په ژوند كنبےد ټولو نه زيات بدلون، د دينى جذباتو پرورش، د اخلاقو د حسن او قبح احساس، ددے اصلاح طرف ته توجه، او هميشه دپاره خپل خان د دين په كسانو كنبے د شاملولوشوق، اوجذبه، د حضرت مولانا مسيح الله خان رحمه الله په خدمت كنبے پاتے كيدو سره پيدا شوى وو.دا بله خبره ده.چه زما نه د نفس او شيطان د دهوكه كولو د وجے څه جوړ نشو.خو په دے باندے شكرگزار يم.چه داهل حق عالمانو او اهل اصلاح لمن مے رانيولے ده.او اميدوار يم.چه په دے تعلق به راسره الله تعالى د عفو اوبخښنه معامله اوكړى. او مغفرت به مے اوكړى.((وما ذلك على الله بعزيز))
زما بل محسن استاذ د هغوى د شاگردئ په وجه مے د حديثو سره مناسبت پيدا شوے دے. اوددے سره تعلق پيدا شوے دے.هغه شيخ الاسلام حضرت مولانا حسين احمد

(۱) د دوى شاگردان په دے وخت كنبے تقريباً د دنيا په اكثرو ملكونو كنبے خواره شوى دى.او په قابل ذكر دينى خدمتونو كنبے مصروف دى.په هندوستان كنبے په ډيرو مدرسو كنبے د دوى شاگردان د حديث شيوخ دى.په پاكستان كنبے خو دا دائره نوره هم خوره ده.مولانا مفتى محمد رفيع عثمانى ،مولانا مفتى محمد تقى عثمانى، مولانا شمس الحق صاحب، مولانا مفتى نظام الدين شامزئ ، مولانا حبيب الله مختار، او مولانا عنايت الله صاحب دامت بركاتهم د دوى ممتاز شاگردان دى.

مدنی رحمه الله نورالله مرقده دے.
دحضرت د ترمذی درس به روزانه دوه دوه گهنټے دوه نیمے گهنټے په داسے کیفیت سره کیدلو. چه دلته نظرونو ته هغه ښکلے منظرته کتل چرته نصیب کیدے شی.هغه شیخ د زمانے چه دهغوی د دینی، ملی، سیاسی، سماجی، اصلاحی، انتظامی، او درسی خدماتو څه حد نه وو.هغوی د استقامت او ثبات لوئے غر وو.کله چه به درس ته کیناستلو.په مخ به ئے دخوشحالئ آثار ښکاره وو.شخصیت ئے دومره زړه راښکونکے او دلربا وو.چه زړه به هم هغوی طرف ته متوجه وو.کوم طالبان چه به ټول کال درس ته حاضریدل.دهغوی دپاره به دحضرت په ذات گرامی کښے د اولے ورځے پشان نوے جذبه اوجاذبیت وو.خیال راته راځی.چه درسول الله ﷺ د عاشقانو کله دا حال وی.نود نبی ﷺ به په خپله کوم حال وو. الله اکبر
دحضرت په درس ترمذی کښے به په فنی مباحثوباندے ښه بحث کیدلو.اسناد، جرح وتعدیل، او د تطبیق او ترجیح مباحث، فقهی،کلامی، تاریخی مسائل، او اخلاقی او اصلاحی خبرے به ئے ډیرے په بسط اوتفصیل سره بیانولے.صحاح سته او نور کتابونه به ئے ځان سره ایخودی وو.دحوالے هرے خبرے دپاره به ئے کتاب پرانستلو. اود هغے عبارت به ئے وئیل.اوبیانول به ئے.اوپه دے تفصیلی سبق کښے به دومره اطمیان وو.چه چرته دا به نه محسوس کیدله.چه د هغوی ددے کار نه سوا څه بل کار هم شته؟ د طالبانو دهر قسم سوالونو تفصیلی جوابونه به ئے ډیر په خوشحالئ سره ورکول.کله به ئے هم د مخ نه انقباض نه ښکاره کیدلو.بلکه د انبساط او خوشحالئ کیفیت به ښکاره وو.هم دا درس ترمذی د احقر ددے علم سره د مناسبت پیدا کیدو بنیاد دے.او ددے سره د مولانا اعزاز علی رحمه الله شیخ الادب والفقه د هغوی درس ابوداود هم معاون وو.دهغوی د درس نه هم احقر ډیر څه زده کړی دی.ترمذی شریف کتاب السیر نه تر آخره پورے مع شمائل احقر د شیخ الادب صاحب نه وئیلی دی.د تدریس په زمانه کښے د حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب نورالله مرقده د تصنیفاتو او حواشی نه مے ډیره استفاده کړے ده . د حضرت شیخ الاسلام قدس سره نه پس که د علم حدیث په سلسله کښے په ما باندے د ټولو نه زیات احسان دے.

نوهغه دشیخ الاسلام صاحب دے.بذل المجهود أوجز المسالك، الکوکب الدری، لامع الدراری، تقریر بخاری دهر یو نه مے ښه پوره استفاده کړے ده.اوآخری دوه کتابونو خو اوس هم برابر زما په مطالعه کښے دی.
دے ظلوم او جهول کله دا سوچ هم نشو کولے.چه ددے مبارك او عظیم الشان منصب دپاره به زما نه هم کار اخستلے شی.بس د درس او تدریس ډیر زیات شوق هم وو.اوهمیشه دپاره هم په دے کښے مشغولیت هم وو.خوچه کله ما پنځه ویشت خله د بخاری درس ورکړلو.نوالله تعالی د بخاری شریف د درس ټیپ کولو انتظام ته برابرے ورکړلو.حالانکه زما ددے نه ویره هم کیدله.اوما دخپل سبق دومره اهمیت هم نه گنړلو.خو د طالبانو اصرار زیات شو.او دالله تعالی په نوم باندے دا کار شروع شو.بیا دالله تعالی په توفیق سره محنت مے همیشه دپاره زیات کولو.او ټول کار صحت اوتازگی برقراره وه.او دغه شان دوه نیمے گهنټے درس د

روزانه معمول مطابق په يوويشتم شوال مطابق ۱۹۸۶عيسوى باندے شروع شو.اوپه لسم رجب ۱۴۰۷ه مطابق ۱۹۸۷عيسوى پورے كتاب ختم شو.دكال په آخر كښے څو ورځے د شپے هم تدريس اوشو.

د درس په دوران كښے د بخارى موجوده اردومطبوعے، د عربئ د شروحاتو نه د ضرورت مطابق استفاده حاصلولے شوه.دحضرت مولانا خيرمحمد جالندهرى رحمه الله د غير مطبوعه شرح بخارى نه هم استفاده واخستے شوه.په فقهى مسائلو كښے د فقهاؤ او علماؤ د مذاهبو تنقيح، د قديم اوجديد شارحينواو محدثينو په كلام باندے نقد ونظراو د مكرر رواياتو خودنه وغيره امورو كښے مے عام طور د شيخ الحديث علامه محمد يونس صاحب دامت بركاتهم اتباع كړے ده.څومره ښه به وه.كه د حضرت مولانا صاحب د بخارى شريف پوره تقرير راته ملاؤ شوے وے.په تفسيرى مباحثو كښے مے اكثرد علامه شبير احمد عثمانى رحمه الله د فوائدو نه استفاده كړے ده.

دا ټول اسباق په ځلور سوه كيسټو كښے محفوظ دى.يوځل مے د خپلے بيمارئ په زمانه كښے دجلد اول سبق هم ددے كيسټو نه خودلے وو.اويوځل د خپلے سابقه تجربے مطابق پوره جلد ثانى په كيسټو باندے لوستلے شوے وو.هم دے طريقه دا كيسټے ما واوريدل.(چه طالبانو ته مے ددے په ذريعه درس وركولو)كنى ددے نه بغير ددے اوريدل زما دپاره ممكن نه وو.ددے دوو كرتو نه علاوه د سبق معمول د كيسټو نه بغيرجارى دے.

اوس چه په دے تقريرباندے طباعت كارشروع شوے دے.نوجناب مولانا نورالبشر صاحب زيد مجدهم په اول جلد باندے د تعليق او مراجعت كار كوى.او جناب مولانا ابن الحسن عباسى زيد مجدهم په جلد ثانى باندے هم دا خدمت كوى .دے حضراتو دتعليق اومراجعت كارد احقر په راهنمائے كښے اصل تقرير په كتابى شكل كښے مرتب كړلو.په بعضے مضامينو كښے اضافه او په بعضو كښے كمے هم شوے دے.لكه چه دنظرثانى په وخت كښے دارباب تصنيف هميشه دپاره دا طريقه پاتے شوے ده.مذكور الصدر دواړو معززو رونړو چه په كوم سليقے، شوق، اوكاميابئ سره دا سلسله جارى ساتلے ده.اميد دے چه په دے سره به پوره تقريرپه حسين اوجميل اندازكښے د بيشميره فوائدو اوعظيم الشان تحقيقاتو سره د طباعت په زيور باندے ښائسته شى.اود طالبانو او استاذانو دپاره به د فائدے نه خالى نه وى.

د مذكور الصدر دواړو معززينو سره مولانا اسدالله صاحب او مولانا محمد عظيم صاحب د معاونينو په حيثيت په دے كار كښے مشغول دى.دالله تعالى نه سوال دے.چه ددے ټولو حضراتو په علم اوعمل، ايمان اويقين، رزق او مال،عزت او جاه، او عمر كښے بركت واچوى.اوپه دواړوجهانونو كښے ورته خپله رضا او قرب نصيب كړى.آمين ثم آمين

انسان د خطاء اونسيان نه جوړ دے.څكه د غلطئ امكان په هرحال موجود دے.كه اهل علم چرته په څه غلطئ باندے خبر شى.نوخبردارے دے راكړى.او د شكريه موقع دے راته راكړى.

شیخ الاسلام والمسلمین آیة من آیات رب العالمین .سیدنا وسندنا حضرت مولانا سید حسین احمد مدنی نورالله مرقده وبرد مضجعه

پیدائش اوحلیه: ددوی پیدائش په ۱۹شوال ۱۲۹۶ ھ مطابق ۱۸۷۹عیسوی د نهے (سه شنبه) په ورځ د شپې په بانگر مؤ ضلع اناؤ یوپی اندیا کښې شوے وو.ددوی پلار هلته په اردو مډل سکول کښې هیډ ماسټر وو.ددوی تاریخی نوم ،چراغ محمد،، مقرر شوے وو د دوی رنګ توروالی ته مائل، قدردرمیانه، پلن بدن، بارعب کتابی مخ، ګوره ږیره. پلن نورانی تندے، په تندی د سجدے نښے، روښانه سترګے، پراعتماد لب اولهجه. په تګ کښے د زمرو پشان بے خوفی، اوزړه د عاجزئ نه ډک وو.

نسب: حسین احمد بن سید حبیب الله بن سید پیرعلی بن سید جهانګیربخش بن شاه انور اشرف- شاه نور اشرف هغه مورث اعلی دے.چا چه آله دادپور قصبه ټانډه ته تشریف راوړے وو. اودلته ئے ستوګنه اختیار کړے وه.

ددوی څلور رونړه او یوه خور وه.مولانا سید صدیق احمد او مولانا سید احمد مشران وو.او د دارالعلوم فاضلان وو.مولانا سید جمیل احمد او مولانا سید محمود احمد کشران وو.د دے دوارو تعلیم په مدینه منوره کښے شوے وو.حضرت شیخ مینځنے وو.اود دوی تعلیم په دیوبند کښے شوے وو.مولانا صدیق احمد د ۴۱ کالو په عمر ۱۹۱۱ء کښے په مدنیه منوره کښے وفات شو.مولانا سید احمد بانی د مدرسه علوم شرعیه مدینه منوره هم په ۱۹۴۰عیسوی کښے په مدینه کښے وفات شو.اود آخزت باقی کور ته منتقل شو.مولانا جمیل احمد بیښی په ځوانئ کښے د ،،دق سل،، په بیمارئ کښے اخته شو.اوپه کال ۱۹۰۹کښے او مولانا محمد احمد د ۸۲کالو په عمر کښے د ډیر کامیاب ژوند تیرولو نه پس په کال ۱۹۷۳عیسوی کښے په مدینه منوره کښے خپل مالک حقیقی سره ملاؤ شو.

دا خاندان کم و زیات په دریمه صدئ هجرئ کښے د مدینے منورے نه تلے وو.اوپنځه سوه کاله پس ترمذ، چه لاهور سره دے.په ضلع فیض آباد یوپی قصبه ټانډه کښے ئے قیام کړے وو.بیا په آخره د شعبان کال ۱۳۱۶ھ مطابق ۱۸۹۹عیسوی کښے د نن نه تقریباً یوسل پنځه ویشت کاله وړاندے ذیقعده کال ۱۳۱۶ھ کښے مکے مکرمے ته لاړل.او دحج د فراغت نه پس په ۲۵ ذی الحجة کال ۱۳۱۶ھ مطابق مئ ۱۸۹۹عیسوی کښے مدینے منورے ته داخل شو.

دعزتمند پلار صاحب مختصره یادګیرنه: دحضرت شیخ الاسلام قدرمند پلار جناب سید حبیب الله صاحب ۱۲۵۳ھ کښے په آله داد پور کښے پیدا شوے وو.دا قصبه ټانډه ضلع فیض آباد سره یو کلے وو.کومه چه نن صبا د قصبه ټانډه یوه محله ده.د دوی وفات د ایډریا نوبل نظربندئ په زمانه کښے دشیخ الاسلام د اسارت مالټا ۱۹۱۷عیسوی نه څه ورځے پس د اویا کالو په عمر کښے په ترکی کښے شوے وو.

دوی قرآن کریم، اود اردو، فارسئ اوهندی بهاشا تعلیم حاصل کړے وو.په اردو مډل سکول کښے ئے ملازمت کړے وو.او د هیډماسټر په عهده باندے فائز شو.

دوی ته د مولانا فضل رحمن ګنج مراد آبادی نه شرف بیعت حاصل شوے وو. د دوی زړه به

همیشه دپاره د دیارحبیب په یاد کښې بیتابه وو.د ۱۰۵ کالو په عمر کښې چه کله د شیخ انتقال اوشو.نود هجرت د سفر نیت ئې اوکړلو.ددے عزم او ارادے خبر چه کله خپلو خپلوانو اوتعلق دارو ته اوشو.نود حالاتو د خرابئ، او د لرې والی اوفراق او مهجورئ حواله ئې ورته ورکړله.اوبعضے خپلوانو ورته درخواست اوکړلو.چه په دے اراده باندے عمل مه کوئ.نو دوی اوفرمائیل.که ماته دا یقین اوشی.چه ما د توپے خولے ته مخامخ کوی.او توپه راباندے چلوی.نوهله به زه مدینے ته رسم.نوزه دے ته هم تیار یم.

دوی ته په اردو، فارسئ او هندئ کښے د شعر وئیلو ملکه راسخه حاصله وه.زیات تراشعار ئې نعتیه وو.د دوی ارشاد دے.

اے بہار باغ رضوان کوئے تو — بلبل سدرہ اسیر موئے تو
سجدہ ریزان آمدہ سویت حبیب — اے ہزاران کعبہ در ابروئے تو
اس حبیب دل خستہ پر نظر ہوجائے — درمندوں کی دوا آپ کیے جاتے ہیں
سر رہے یانہ رہے پر رہے سودا سر میں — عشق احمد کا خدایا یہی ہم چاہتے ہیں

د شیخ الاسلام په دارالعلوم دیوبند کښې داخله: د مډل دتعلیم لایو کال باقی وو.چه د صفر په اولنو ورځو کښے دوی د دینی تعلیم دپاره دیوبند ته اولیږلے شو.دلته کښے ددوی دوه مشران رونړه مولانا محمد صدیق او مولانا سید احمد د وړاندے نه زیر تعلیم وو.

د حضرت شیخ الهند په ارشاد باندے ورته د ابوداود شارح حضرت مولانا خلیل احمد سهانپوری خصوصی طور دګلستان او میزان الصرف سبقونه شروع کړل . په علم کښے د غیر معمولی امتیاز په وجه دوی همیشه دپاره د استاذانو دنظرونو مرکز او دهغوی د سترګو ستورے وو.د شیخ الهند رحمه الله د قدرمند پلار مولانا ذوالفقار علی رحمه الله نه دوی فصول اکبری اووئیله.په نورو استاذانو کښے ئې شیخ الهند، مفتی عزیزالرحمن، مولانا خلیل احمد شارح ابوداود وغیره رحمهم الله شامل وو.

په دارالعلوم دیوبند کښے دوی اته کاله علم حاصل کړے وو.او دوره حدیث ئې مکمل کړلو.حضرت شیخ الهند رحمه الله دخصوصی توجه او شفقت د وجے واړه او لوئې درییشت کتابونه دوی ته په خپله وئیلی وو.

د حجاز مقدس سفر: د شعبان ۱۳۱۶ھ په آخری ورځو کښے د حجاز مقدس په اراده چه ئې کله د دیوبند نه روانګی اوشوه.نو شیخ الهند د نورو حضراتو رحمهم الله سره دوی سره اسټیشن پورے پیدل تشریف یوړل.چه مدینے منورے ته اورسیدلو.نو د استاذانو او مشائخو د تاکید اوهدایاتو مطابق ئې درس او تدریس شروع کړلو.او ورسره ئې د ذکر، مراقبے، احسان او سلوك منازلو سر کولو کښے مشغول شو.

په مدینه منوره کښې د دوی د درس حالات: مولانا عاشق الهی میرتهی ددوی د درس په خپلو سترګو لیدلے حال دا بیانوی. دمولانا حسین احمد صاحب درس په حرم نبوی کښے الحمد لله ډیر په ترقئ دے. او عزت اومرتبه ورته هم الله تعالی هغه ورکړے ده.چه دهندوستان عالمانوته خو لاڅه چه یمنی شامی بلکه مدنی عالمانوته هم هغه خبره نه ده

د دستاربندۍ جلسه په کال ۱۳۲۸هـ کښې دوی د مدینې منورې نه دیوبند ته تشریف راوړلو اوپه جلسه د دستاربندۍ کښې ئې شرکت اوکړلو اول د علامه انورشاه کشمیری رحمه الله دستار بندی اوشوه.بیا د حضرت شیخ الاسلام دستاربندی اوشوه.دوی ته یوخصوصی دستار قطب العالم دحضرت گنگوهی رحمه الله خوئی حضرت مولانا حکیم مسعود احمد چه د مدرسې سرپرست وو.هغوی ورکړلو.او دریم دستار ورته مولانا حکیم محمد احمد رامپوری چه د مجلس شوری رکن وو.هغوی ورکړلو.

په مدینه منوره کښې قیام اولنی قیام ئې دوه کاله ۱۳۱۷هـ نه تر ۱۳۱۸هـ پورې او دویم قیام ئې د ۱۳۲۰هـ نه تر ۱۳۲۶هـ پورې اووه کاله وو.دریم قیام ئې ۱۳۳۰هـ نه تر ۱۳۳۱هـ پورې وو. خلورم قیام ئې د ۱۳۳۴هـ نه تر ۱۳۳۵هـ پورې وو.په دې پنځلس کاله کښې دوی د سلوک اواحسان تکمیل اوکړلو.اوحضرت گنگوهی په خرقهٔ خلافت باندې سرفرازکړلو.د تدریس اوترغیب او جهاد سلسله ئې جاری اوساتله.او د حق مسلك دفاع ئې اوکړله.

د مالټا قید او خلاصیدل ۱۹۱۴عیسوی کښې د جنگ عظیم نه پس چه کله انگریزانو په هندوستانیانو باندې او بیا خاص کرد مسلمانانو خلاف ظلمونه د حد نه زیات شو.نوحضرت شیخ الهند رحمه الله دحاجی ترنگزئ په ذریعه د انگریزی فوځ خلاف د جنگ شروع اوکړله.ددې تیاری د وړاندې نه شروع وه.په دې جنگ کښې برطانیې ته پړله پسې جانی او مالی نقصان اوشو.اوماتې ئې اوخوړلو.بل خوا شیخ الهند رحمه الله د خپل دې مقصد دپاره خپل سفیر مولانا عبیدالله سندهی،مولانا میان منصور، مولانا سیف الرحمن وغیره افغانستان، ترکی، جرمنی وغیره ته لیګلی وو.او دا حضرات خپلوخپلو مرکزونو ته رسیدلی وو.اوپه کامیابۍ سره په خپل کار کښې مشغول وو.په دې کښې معلومه شوه.چه دحضرت شیخ الهند رحمه الله ټوله منصوبه اوتحریك دبرطانیه حکومت په علم کښې راغلو.(دا تحریك د ریښمی رومال په نوم باندې مشهور دې) په دې حالاتو کښې شیخ الهند رحمه الله حجاز مقدس ته اورسیدلو.اوخلافت عثمانیه سره ئې رابطه اوکړله .اودهندوستان د آزادۍ دپاره ئې ترې د مدد اخستلومنصوبه جوړه کړه.اوپه څه چل ول حجازته اورسیدلو.اوسلطنت عثمانیې د مشرانو سره ئې کامیاب مذاکرات جاری وو.چه شریف حسین چه دمکې گورنر وو.هغه د خلافت عثمانی نه بغاوت اوکړلو . اوانگریزانو سره ملاؤ شو.او د انگریزانو په وینا باندې ئې حضرت شیخ الهند رحمه الله او دهغوی څلور ملگری چه حضرت شیخ الاسلام په کښې هم وو.بندیان کړل.او دا حضرات مصر اومالټه ته روان کړې شول.

بابدان یار شد شریف حسین خاندان شرافتش گم شد (شیخ الهند رحمه الله)

د مالټې نه د درې کاله او اووه میاشتو نه پس په ۸جون ۱۹۲۰عیسوی مطابق ۲۰ رمضان ۱۳۳۸هـ کښې آزاد شو.او دا حضرات بمبئ ته راورسیدل.

په سلهټ کښې تدریس ۱۹۲۳ء نه تر ۱۹۲۸ء پورې شپږکاله په سلهټ کښې ئې قیام اوکړلو.په دې دوران کښې ئې نه یوازې سلهټ بلکه پوره بنگال د دینی علوم اوعلوم معرفت نه ډك کړل.

دارالعلوم دیوبند ته راتګ: په دارالعلوم کښې یو انقلاب راغلو.لوئے استاذان سره د حضرت علامه محمد انورشاه کشمیری، مفتی عزیزالرحمن، اوعلامه شبیراحمدعثمانی رحمهم الله وغیره دارالعلوم پریخودل.او ډابهیل ته لاړل.نو مولانا حبیب الرحمن (مهتمم) او مولانا محمد طیب (نائب مهتمم) د حضرت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه الله (سرپرست) په مشوره سره د دارالعلوم مقام، اوددے وقاراومرجعیتاومحبوبیت برقرار ساتلو دپاره د شیخ الاسلام رحمه الله نه دارالعلوم ته د تشریف راوړلو درخواست اوکړلو.په داسے وخت کښے دارالعلوم ته هم د داسے صاحب عزیمت، حامل شریعت وسنت، مجاهد آزادی وسیاست ضرورت وو.چه هغه د شیخ الهند رحمه الله د ګده نشنئ په ټولو وجوهو سره حقدار وو.

دحضرت شیخ الاسلام نه د مزاج تپوس کولو نه پس حضرت تهانوی رحمه الله یو خط اولیکل اوهغه ئے د شیخ الاسلام رحمه الله په خدمت کښے پیش کړلو.

,,حضرت مولانا مولوی حسین احمد تقرری په حیثیت د صدر مدرس په ۱۵۰ روپئ ماهوار باندے دکارشروع کولود تاریخ نه مجلس شوری ته منظور ده.د حضرت ممدوح اعلی شخصیت او علمی تبحر په لحاظ سره ذکر شوے مشاهره بالکل کافی نه وه.خو د حضرت ممدوح د نیت اخلاص او د دارالعلوم د خدمت د جذباتو نه مونږ امید کوو.چه حضرت ممدوح به دا منظور کړی.او مجلس شوری ته به د شکرګزارئ موقع ورکړی.او د دارالعلوم په حالت باندے به خپل توجهاتو اوبزرګانه اخلاقو سره د رحم نظر اوکړی.اودا به په کامله توجه سره به دا (ذمه واری) قبوله کړی.لکه څنګه چه د حضرت ممدوح د استاذ حضرت شیخ الهند رحمه الله طریقه وه. (فقط اشرف علی ۲۰رجب ۱۳۴۸هـ)

شیخ الاسلام په ډیره مشکله اهل سلټ راضی کړل.او د څو شرائطو سره ئے خپله امادګی ظاهره کړه.(چه په سیاستی نظریاتو کښے به پوره آزادی وی.د آزادئ په تحریک کښے به شرکت باندے اعتراض نشی کولے.وغیره) د دارالعلوم د منتظمینو نه زیات د حضرت د مزاج نه زیات څوك واقف کیدے شو؟(بلکه دوی د شیخ الاسلام په مزاج ښه پوهیدل) او دشیخ الهند رحمه الله د ګده نشینئ دپاره دهغوی په نزد بل بزرګ ددے حقدار څنګه کیدے شو.(بلکه حضرت شیخ الاسلام ددے حقدار وو) بیا چه په حالاتو باندے پوره قابو راولی.د دے دپاره د حضرت شیخ الاسلام نه سوا بل څوك نه وو.نوځکه پوره په انشراح اوخوشحالئ سره ټول شرطونه اومنلی شول.او په کال ۱۹۲۸ء کښے د صدارت مسند سنبهالولودپاره دوی دیوبند ته تشریف راوړلو.او د دوی په وجه ټول خطرات، انتشار، اواضطراب کوم چه وختی طور پیدا شوے وو.ختم شو.او موافقینو اومخالفینو ټولو ته دزړه تسلی او سکون نصیب شو.بیا چه د دیوبند اسلامی، علمی،اخلاقی، روحانی، اوسیاسی مرکزیت وو.په دے ټولو لحاظونو سره حضرت شیخ الاسلام د دے خدمات اوکړل.اوچه په کومه طریقه ئے د ملك اوملت قیادت اوکړلو.نودلته د هغے د بیان ګنجائش نشته.

دشیخ الاسلام سیاسی ژوند دوی د تحریك خلافت،اوجمعیت علماء هند د پلیټ فارم نه په سیاسی میدان کښے قائدانه کردار ادا کړے دے.او د خپلوخان قربانونکو اوقائدانه سرګرمو په ذریعه ئے ددے لارے ټول تکلیفونه او مصیبتونه چه د خپلو او اغیارو د طرفه لکه د باران

پښتانه وریدل اوزغمل او هندوستان ئے آزاد کړلو.اوددے په آزادئ ئے د اسلامی ملکونو دآزادئ دپاره یوه لاره پیدا کړه.

یوخوا چه د آزادئ تحریك خپل مقصد ته نزدے کیدلو.نو تقسیم هند هم زور شروع کړے وو.چه مسلم لیگ دتقسیم جنډا اوچته کړه.نوحضرت مولانا شبیر احمد عثمانی حضرت مولانا ظفراحمد عثمانی حضرت قاری طیب مهتمم دارالعلوم دیوبند او د دوی په زرگونو عالمانو رحمهم الله د ملك د تقسیم په خبره کښے د مسلم لیگ د جنډے لاندے شول.دوی ته د حکیم الامت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه الله حمایت اوتائید حاصل وو.بل طرف ته جمعیت علماء هند د ملك تقسیم د مسلمانانودپاره په مستقبل کښے نقصانی گڼرلو.ځکه هغوی د تقسیم مخالفت اوکړلو .ددے عالمانوقیادت شیخ الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه الله کولو .دلته سوال دپاکستان د مخالفت یا حمایت نه وو.لکه چه د پروپیګنډے او شور او واویلا په ذریعه دا خبره خوروله شوه.بلکه سوال په حقیقت کښے دا وو.چه د آزادئ کوم صورت به د مسلمانانو د مستقبل دپاره سودمند، غوره اود کامیابئ ضامن وی.اوپه دے کښے خو په چا باندے وحی نه نازلیدله.فیصله په انسانی سوچ او رائے باندے کول وو.او په انسانی رائے کښے د خطا او صواب دواړو احتمال وی.

دتقسیم حمایتیانو دا گڼړل.چه دمغربی تهذیب نه دخلاصی دپاره،اود مسلمانانو په خپل اسلام دعمل کولو دپاره، او خپل ژوند قرآن او سنت په قالب کښے اچولو دپاره صرف دا یو صورت دے.چه ملك تقسیم شی.او مسلمانانو ته یوه جدا د زمکے حصه ورکړے شی.په کوم ځائے کښے چه دوی خپل دین نافذ کړی.اوپه دے باندے په عمل کولو کښے آزاد وی.دتقسیم د مخالفینو دا وینا وه.چه د انگریزانو نه صرف آزادی حاصله کړئ.نور څه مه کوئ.که د دے نه جداوالے اوشی.نوهغوی به یقیناً په مسلمانانو باندے ډنډے اوچلوی.اوبیا په ټول عمر پښمانه وی.د تقسیم حامیانو ته په دے باندے دا اعتراض وو.که دانگریزانو نه اجتماعیت سره آزادی حاصله کړے شی.نو روستو به بیا هندوان په مونږ باندے غالب شی.او هغوی به مونږ ته څه هم رانکړی.د تقسیم مخالفینوئیل.چه ددے خطرے بندون د وړاندے نه شوے دے.متحده بنگال، آسام، متحده پنجاب، کشمیر، سرحد، سنده او بلوچستان دا علاقے به دمسلمانانو وی.د دوی به خپل قانون او دستور وی.او دا به هم د دوی په مرضئ باندے وی.چه دوی د مرکز سره اوسیږی.اوکه جدا کیږی. باقی پاتےشوه د هندوانو خطره نوهغوی اگرچه په اکثریت کښے دی.خوهغوی دومره زړه ور نه وی.چه د مسلمانانو دومره عظیم او متحد طاقت مغلوبه کړی.حالانکه یو ډیر طاقتور او تربیتیافته فوځ هم د دوی په قبضه کښے دے.

تقدیر د هندوستان د تقسیم په باره کښے فیصله اوکړله.او د بل موقف نفی ئے اوکړله. انگریز اول متحده بنگال او آسام تقسیم کړلو.متحده پنجاب ئے تقسیم کړلو . کشمیر ئے د پاکستان نه جدا کړلو.او د مسلمانانو مجتمع قوت ئے منتشر کړلو.بیا کافرانو پاکستان په دوو حصو تقسیم کړلو.او په نتیجه کښے اسلامی قوت په پاکستان او بنگله دیش، هندوستان او کشمیر څلورو حصو کښے تقسیم شولو.او د هندوانو اکثریت یو پاتے شو.

دتقسیم په ذریعه چه پاکستان په وجود کښې راغلو.نو ددې نه پس شیخ الاسلام په خپل موقف کښې ناکامې نه د ،،انا،، مسئله جوړه نکړله.بلکه په پاکستان کښې ئې خپلو متعلقینو ته هدایت اوکړلو.چه د پاکستان نه د اسلام قلعه جوړه کړئ.او ددې د محافظینو لاسونه مضبوط کړئ.دپاکستان مثال د یو جمات پشان دې.چه ددې په نقشه کښې اختلاف کیدې شي.خوچه کله جمات جوړ شي.نو چه هغه په کومه نقشه باندې هم وي.هغه جمات وي او د ټولو دپاره قابل احترام وي.

خوافسوس چه مونږ دالله تعالی دا راکړې ملك د نیمې صدئ تیریدو نه پس د تباهئ په غاړه باندې اودرولو.دکوم بدشکله صورت نه چه شیخ الاسلام ﷫ د آزادئ نه وړاندې ویریدل کولو.د مسلمانانو متحده طاقت دړې وړې شو.د برصغیر د مسلمانانو مستقبل لکه چه په تیارهٔ کښې پریوتې دې.د بنګله دیش مسلمان د تحفظ نه محروم دي.د بهارت مسلمان په تخته دار دې.کشمیر د مسلمانانو قتل ګاه جوړه شوې ده.د حیدرآباد دکن مسلمانان د ذلت اومسکنت شپې ورځې تیروي.جوناګړه د دنیا د نقشې نه ختم کړې شوې دې.د پاکستان مسلمانان د ظلم او استحصال ښکار دي.

د تقسیم دمخالفت دویمه وجه دا وه.چه د پاکستان قیادت د کومو کسانو په لاس کښې وو.شیخ الاسلام د هغوی نه مطمئن نه وو.د هغوی دا خیال وو.چه د اسلامي اقدارو نه ناخبره دا قیادت به د اسلامي نظام په باره کښې خپل خوب ته عملي جامه وانه غوستلې شي.اوانګریز به د خپلو پلیتو مقاصدو دپاره یې د څه مشکل نه دوی استعمالوي.نوهغه د دوو قومونو نظریه چه د پاکستان په قیام کښې ئې بنیادي کردار ادا کړې وو.اوکومه چه کفر داسلام نه د جدا کولو دلیل وو.دهغې د خورولو دپاره ضروري وه.چه په پاکستان کښې د اسلام، اهل اسلام، داصلاح او تقوی حقوقو ته هر قسم تحفظ حاصل وو.او دکفراو ارتداد اوفسق او فجور د حقوقو دپاره څه ضمانت نه وو.داوس نه نهٔ بلکه داولې ورځې نه ډیره اهتمام سره ددې خلاف چلیږو.دلته کښې اسلام او مسلمانان پردي اومظلوم ښکاري.او کفراوارتداد او فسق او فجور ته د ترقئ کولو آزادي حاصله ده.

د تقسیم نه پس چه کله د پاکستان په حامیانو بهارتي مسلمانانو باندې د مصیبتونو غرونه راپریوتل.د هغوی ژوندونه د غم اووير په دلدل کښې انختي وو.نو بیا هم هغه شیخ الاسلام او دهغه ملګرو میدان ته راؤدانګل.کلي په کلي اوګرځیدل .اووعظ نصیحت، او تقریرونه ئې اوکړل.د دردیدلو مسلمانانو حوصله ئې اوچته کړله.هغوی ته ئې د ایمان او یقین سبق ورکړلو.دبهروسې تلقین ئې ورته اوکړلو.نو ددې دا اثر اوشو.چه ریګدیدونکي زړونه او خوئیدونکي قدمونه مضبوط شول.او ژوند خپل معمول ته راغلو.

دحق پرسته عالمانو هغه ډله چه دتحریك پاکستان په هره دسته کښې ئې په اول کښې کار کولو.او دهغوی د کوششونو په نتیجه کښې دا معرکه د کامیابئ طرف ته روانه وه.مونږ نهٔ د هغوی په اخلاص باندې شك کوو.اونه د هغوی دخپل ملك سره محبت ته چا په شکې سترګو باندې کتلې دی.اوترکومې پورې چه د اسلام د ترقئ او د قرآن اوسنت د نفاذ سره د هغوی تعلق دې.د هغې به څه بیان اوکړې.،، عیان را چه بیان،،

خودا هم يو تريخ او افسوسناك حقيقت دے چه د دے حضراتو د پاکستان نه کوم اميدونه وو هغه پوره نشو اونۀ د هغې د پوره کيدو په ظاهره څه اميد شته.بلکه په ۱۹۷۱ء کښے چه پاکستان په دوو حصو کښے تقسيم شو.نو دپاکستان دا معمولي غوندے وجود هم په خطره کښے دے.کاش چه دا د نظر دهوکه وي.اوپاکستان محفوظ وي.مستحکم وي.او په حقيقت کښے د اسلام قلعه وي.آمين ثم آمين (۱)

سلوك او تصوف دوی ته چه د شيخ الهند رحمه الله په دربار کښے کوم خصوصيت حاصل وو.ددے وجې نه په بل خائے کښے د بيعت کولو خيال هم چرته نه وو راغلے.نو دحضرت شيخ الهند رحمه الله نه ئے د بيعت کولو درخواست اوکړلو.اوډير کوشش ئے هم اوکړلو.خو هغوی ورته حکم اوکړلو.چه دحضرت گنگوهي رحمه الله نه بيعت اوکړه.سره ددے نه چه زړه ئے نه غوښتل.خودحکم منلو دپاره مدينے منورے ته د روانيدو نه وړاندے گنگوه ته حاضر شو.اومولانا حبيب الرحمن عثماني رحمه الله دا اووئيل.چه مولوي صديق احمد خپل دواړه رونړه مولوي سيد احمد او مولوي حسين احمد د بيعت کولو دپاره راليږلي دي.او حاضر دي.دوی ورته د بيعت کولو درخواست اوکړلو.حضرت گنگوهي رحمه الله سمدستي بيعت اوکړلو.او وے فرمائيل ورته چه ما خو درسره بيعت اوکړلو.خو اوس تاسو مکے معظمے ته خئ.هلته قطب العالم حاجي امدادالله صاحب قدس سره موجوددے.هغوی ته عرض اوکړئ.هغوی به درته ذکرتلقين اوکړی.
شيخ الاسلام فرمائي.اګرچه دا بيعت په نه زړه باندے شوے وو.خوددے مبارك آثار دهغه ورځ نه ما په خپل ځان کښے محسوس کړی وو.
دحضرت حاجي صاحب په خدمت کښے په مکه معظمه کښے حاضري اوشوه.او عرض ئےورته اوکړلو.چه حضرت گنگوهي رحمه الله مونږ دواړو سره بيعت خو اوکړلو .خودا ئے اوفرمائيل.چه د ذکر تلقين به دحضرت نه حاصل کړئ.نو هغوی ورته د ،،پاس انفاس،، تلقين اوکړلو.او ورته ئے اوفرمائيل.چه روزانه د صبا په وخت کښے راځئ . او دلته کينئ.او دا ذکر کوئ.ددے نه پس مدينے منورے ته لاړلو.څه وخت پس حاجي صاحب وفات شو.خو تقريباً يو يونيم كال يا ددے نه هم څه زياته موده دوی د حضرت حاجي صاحب رحمه الله د تلقين مطابق د ذکرسلسله جاري اوساتله.په دغه دوران کښے د رښتيني خوبونو او مبشراتو څه عجيبه سلسله شروع شوه.او دحضرت گنگوهي رحمه الله سره په تعلق کښے ورځ په ورځ زيادت کيدلو.دحضرت سره خط کتابت هم جاري وو.په دے دوران کښے حضرت گنگوهي رحمه الله دوی هندوستان ته راغوښتلو.دوی په ډير نامناسبه حالاتو کښے د سفر هغه تکليفونه اوزغمل.چه د هغوی په وهم اوگمان کښے هم نه وو.او گنگوه ته راورسيدلو.تقريباً درے مياشتے ئے په گنگوه کښے قيام اوکړلو.حضرت گنگوهي ورته مراقبه د ذات بحث اوخودله.د مازيگر نه پس به مجلس ته حاضريدلو.اوپه دے مراقبه به ئے عمل کولو.نور ټول وختونه ئے هم په عبادت، رياضت

---

(۱) مترجم وائي.الله تعالى د شيخ الحديث مدظلهم العالي دعا چه د پاکستان د حفاظت دپاره کړے ده. دا قبول کړے ده.خکه چه الحمد لله نن په اسلامي دنيا کښے پاکستان يو ايتمي طاقت دے.چه د اسلام قلعه ورته هم وئيلی شی.اودشمن ورته په خيرنه سترگه د کتلو جرات هم نشي کولے .

اومراقبه کښے تیریدل چه یوه نیمه میاشت ئے تیره کړه.نوحضرت گنگوهی رحمه الله ورته دستار خلافت ورکړلو.په دغه وخت کښے دحضرت شیخ الاسلام رحمه الله عمر ۳۳کاله وو.بیا په دے لار کښے چه الله تعالی په دوی باندے بیحده احسانات اومهربانئ اوکړے.هغه الله او د هغه بنده (شیخ الاسلام) ښه پیژنی.

د حضرت شیخ الاسلام نه بغیر دځه مبالغے نه په لکهونو خلق بیعت شول.او دهغوی عقائدو او اعمالو او اخلاقو اصلاح اوشوه.د رجوع ئے دا حالت وو.چه په یووخت به څو څو سوه کسانو بیعت کولو.د بانسکنډی آسام په آخری سفر کښے تقریباً شپږ زره کسان په وخت کښے په سلسله کښے داخل شول.او په لاوډسپیکر باندے د بیعت کلمات اووئیلی شول.هغه خوش نصیبه چه د معرفت او سلوك د لارے مراحل ئے پوره کړل.او الله تعالی ته اورسیدل.اومرتبه داحسان باندے فائزشول.د هغوی شمار ۱۶۷ دے.بهارت، بنگله دیش.برما، آسام. پاکستان. او جنوبی افریقه پورے تولو مقاماتو کښے دا فیض جاری اوساری دے.

دحضرت شیخ الاسلام عزیمت اوهمیت: دوی د عالمانو اواهل درس د حلقے نه بهرته قدم راواخستلو.او د وخت د اهمے مسئلے دانگریزی حکومت د عروج په وخت کښے ئے دحق اعلان اوکړلو.او د «كلمة حق عند سلطان جائر» دافضل جهاد شرافت ئے حاصل کړلو.دمالتے او هندوستان په جیلونو کښے ئے کلونه تیر کړل.اوسنت یوسفی ئے ادا کړلو.او د دنیا د عظیم ترین سلطنت وړاندے ئے په کلونو خپله سینه نیولے وه.تردے چه د دوی مقصد پوره شو.بیا د فرائضو ادا کول، د نوافلو او مستحباتوپابندی، په مخالف ماحول کښے د معمولات محافظت، د وعدو پوره کول، او په لرے لرے جلسو او اجتماعاتو کښے شرکت،او ددے دپاره هر قسم تکلیفونه زغمل مستقل عزیمت دے.د اسباقو تکمیل، د میلمنوخدمت، د مریدانو تربیت، د بیشمیره خطونو جوابونه ورکول ددے ضعف او بوډاتوپ په زمانه کښے دا تول کارونه د دوی د عزیمت اوهمت دلیل دے.حقیقت دا دے چه دوی په خپل ژوند کښے په«ان الله يحب معالى الأمور ويكره سفاسفها» باندے عمل کړے وو.

حمیت د دوی د ژوند د کتاب ډیر روښانه عنوان دے.هم دے حمیت په کښے د انگریزانو د مخالفت جذبه پیدا کړے وه.اوهغه ترهغه وخته پورے سره نشوه. تر څو چه انگریزان ددے ملك نه تلی نه وو.په تحریك خلافت او جمیعت علماء هند کښےهم دے روح کار کولو.او هم دے حمیت دوی همیشه دپاره ځوان،مستعد اوسرگرم گرځولے وو.هم دا حمیت وو.چه په دوی باندے ئے د اسلام د دشمنانو خلاف په کلونو قنوت نازله وئیلے وو.او دا سے به معلومیدله.چه (د دوی د دعائیه کلماتو د وجې) په محراب کښے سوری کیږی.

دغه شان د دوی په صفاتو کښے ددوی انسانی عظمت ممتاز او منلے شوے وو . پاکیزه شخصیت. بے داغه ژوند. او اوچتو اخلاقو ددوی د ذات نه پاسه سره زر جوړ او ربښتینے ملغلره جوړه کړے وه.او د اخلاقو او طبعی هغه اوچتوالی ته ئے رسولے وو.چه دهغے متعلق د اولے زمانے عربی شاعر وائی.

هجان الحی کالذهب المصفی　　　　صبیحة دیمة یجنیه جان

ترجمه : د قبیلې سرې داسې د پاسه سرو زرو پشان دی.چه د باران صبا د زمکې نه اوچت کړې دی.او صفا کړې ئې دی.

د اخلاقی کمال باوجود په خپل خان بدگمانی کول،ددې د کمی استحضار او اعلان د انسانیت د عظمت دلیل او ددې خبرې ښکاره ثبوت دې.چه انسان د نفس اماره د گرفت، او دخودفریبئ او خودپرستئ نه خلاص شوې دې.دا صفت د شیخ الاسلام په ژوند کښې ډیرښکاره وو.او دا د هغوی حال وو.قال نه وو.

مهمان نوازی: دحضرت شیخ الاسلام په ټول ژوند کښې په «الید العلیا خیر من الید السفلی» باندې عمل وو.هغوی ډیر کم د نورو احسان قبول کړې دې.بلکه هغوی په ډیرو خلقو احسان کړې دې.دهغوی مهمان خانه د هندوستان په وسیع مهمان خانو کښې وه.اود هغوی دسترخوان د هندوستان په لویو دسترخوانونو کښې وو.اوحقیقت دا دې.چه د هغوی زړه ددې نه هم وسیع وو.د بعضې واقفینو اندازه ده.چه اوسطاً به روزانه پنځوس میلمانه وو.بیا په دې کښې به دهرې طبقې او هرحیثیت خلق وو.د شیخ بشاشت،انتظام، مستعدی، او اهتمام به خودله.چه هغوی ته څومره د زړه خوشحالی اوروحانی خوند حاصلیږی.

ضیافت، مهمانوازی، او اطعام طعام د هغوی روحانی غذا او طبیعت ثانیه جوړ شوې وو. بیا میلمنو سره چه به هغوی په کومه عاجزئ اوانکسارئ او اعزاز او اکرام سره ملاویدلو. چه هغه به دې اولیدلو.نو بې اختیاره به درته دا شعر یادیدلو.

وانی لعبد الضیف مادام نازلاً وما شیمة لی غیرها تشبه العبدا

ترجمه : زه د میلمه غلام یم.ترڅو چه هغه زما په کور کښې وی.اوپه ما کښې هم دا یو صفت دې.په دې باندې زه غلام معلومیږم.

په دارالعلوم کښې تدریس او درسی خصوصیات : تقریباً دیرشت کاله دوی په دارالعلوم دیوبند کښې د بخاری شریف اوجامع ترمذی درس ورکړې دې.

① کله چه به حضرت قرات کولو.نوپه اول کښې به ئې د مسنون خطبې نه پس به ئې «فإن أصدق الحدیث کتاب الله وأحسن الهدی هدی محمد، وشر الأمور محدثاتها، کل محدثة بدعة، وکل بدعة ضلالة،وکل ضلالة فی النار،وبالسند المتصل منا إلی الإمام الحافظ الحجة أمیر المؤمنین فی الحدیث أبی عبدالله محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن المغیرة بن بردزبة الجعفی البخاری رحمه الله تعالی ونفعنا بعلومه آمین» اولوستل.او د باب شروع به ئې د «قال» نه کوله.مثلاً «قال باب کیف کان بدء الوحی الخ» به ئې اووئیل.او بیا به ئې دهرحدیث سره په شروع کښې «وبه قال حدثنا» لوستلو.

② د سند په اختتام به ئې د صحابی د نوم سره «رضی الله تعالی عنه وعنهم» وئیل. او په دې طریقه به ئې په دعا کښې د صحابی سره ټول راویان شریك کړل.

③ دحضرت تقریر ډیر روان، خوندور، او رفتار به ئې ډیر په مزه وو.یو یو لفظ به ئې ډیر په مزه په اوچت آواز د خولې نه راویستلو.مشکل مقامات به ئې ډیر په ساده انداز کښې د مثالونو په رڼرا کښې حل کول.

④ کله چه به ئے په یوه مسئله کښے په حدیث کښے توجیه بیانوله.اوتوجیهات به گنړ وو.نوهره یوه توجیه به ئے جدا جدا شمارله.

⑤ د حدیث د کتابونو پوره سیټ به دوی سره پروت وو.د ټولو فقهاؤ دلیل به ئے کتاب پرانستلواو بیانول به ئے.د یو امام دلیل به د کتاب د حوالے نه بغیر نه پریخودلو.

⑥ په سندبه ئے د ضرورت مطابق بحث کولو.او د جرح اوتعدیل د عالمانو اقوال به ئے نقل کول.

⑦ په حضرت شیخ الاسلام کښے وقار او تواضع دواړه جمع وو.د هغوی په درس کښے به طالب په ادب اواحترام سره متوجه وو.اوددے باوجود ئے د شفقت داحال وو.که د طالبانو په دوه دوه نیم سوه ډله کښے به چا تپوس کول غوښتلو.نود دوی هیبت به هغه د تپوس کولو نه نۀ منع کولو.⑧ دحدیث مفهوم به ئے داسے واضحه خودلو.چه د طالبانو په ذهن کښے به کیناستلو.⑨ که په حدیث به څه اعتراض واریدلو.نود اعتراض تشریح به ئے اوکړله.او مستند جوابونه به ئے بیان کړل.

⑩ په مشکلو مقاماتو کښے که به ضرورت وو.نونحوی ترکیب به ئے بیانولو.او د مشکلو الفاظو د حل په ضمن کښے به ئے د شاعرانو په کلام سره دهغے تائید پیش کولو.

⑪ د احکامو د فرضیت تاریخ به ئے بیانولو.

⑫ ددرس په دوران کښے به ئے په خوندورو قصو او تاریخی واقعاتو باندے خوند پیدا کولو.

⑬ د حق او باطلو فرقو دعقائدو به ئے زړه ته پریتونکے تشریح کوله.او بیا به ئے په احقاق حق او په ابطال باطل کښے څه کوتاهی نه کوله.

⑭ په اختلافی مسائلو کښے به ئے دهرامام دلائل بیانول.اوپه آخر کښے به ئے د حنفی مذهب دحدیث سره داسےمطابقت بیانولو.چه دا به معلومیدله.چه حنفی مذهب د نبوی احادیثو عین مطابق دے.او دا چه امام ابوحنیفهؒ ته په تفقه في الدین کښے هغه اوچت مقام حاصل دے.چه بل امام ته نه دے حاصل.⑮ دایمان او عقائدو بحث به ئے په بخاری کښے ډیر په تفصیل سره بیانولو.⑯ په اخلاقی او معاشرتی مسائلو باندے به ئے هم ښه بحث کولو.

⑰ د هندوستان او عالم اسلام په سیاسی مسائلو باندے به ئے هم عام طور دطالبانو د سوالونو په جوابونویا د زیربحث حدیث په مناسبت سره بیانول.

⑱ دمغازی د درس یو خاص خوند دا وو.چه حضرت د عربو د جغرافیه نه واقف وو.نوځکه به ئے د جهاد د مقاماتو جعرافیه ډیر په وضاحت سره بیانوله.

⑲ په متعارض احادیثو کښے به ئے د تطبیق پوره پوره کوشش کولو.برابره ده که تعارض به د راویانو د وجے راغلے وو.اوکه د نبی ﷺ د قول او فعل اختلاف به وو . او به ئے تطبیق کولو.اوکه تطبیق به ممکن نه وو.نوپه دلائلو سره به ئے د ترجیح طریقه اختیاروله.

⑳ په کتاب التفسیر کښے به ئے مختصر آیت پوره لوستلو.

㉑ دبخاری اول جلد درس به په اول کښے تفصیلی وو.په دویم جلد کښے به د مغازی او تفسیر درس تفصیلی وو.بیا به «علی سبیل السرد» کتاب ختمیدلو.دلته کښے به سند یا لغت یا فقهی مسائلو ته څه تعرض نشوکولے.

⑫ كه د يو حديث نه به د تصوف او احسان مسئله معلوميدله.نودهغې په اثبات كښې به د حضرت د تقرير رواني او د طبعيت مستي د ليدلو قابله وه.داسې به معلوميدله.چه لكه عنبر(كب) ته د لامبو وهلو دپاره درياب ملاوُ شو.يا باز ته فراخه فضا.دحديث جبرئيل د تشريح په وخت كښې به طالبانو ته داسې معلوميدله.چه په چمن كښې بلبل چغيږي.د مذكوره حديث حزء «فإن لم تكن تراه» توجيهات به ئې بيانول.او فرمائيل به ئې ...دريمه توجيه دا ده.كه په «لم تكن» كښې كان تامه مراد واخستلې شي.اومطلب دا شي.چه تاسو ته د فنا مقام حاصل شي.نوتاسو به الله وينئ . دا د غلبه حال يو كيفيت وي.په كثرت ذكر سره چه دقوت متخيله نه د تولو څيزونو شعور لاړ شي.تردې چه نه د ذكر شعورپاتې شي.اونه د ذاكر.بلكه صرف مذكوره شعور پاتې شي.(دې ته فناء الفناء وائي) نود ذكر او ذاكر د شعور نفي كومه چه په كثرت ذكرسره حاصل شوې ده.«فإن لم تكن» دې.او صرف د مذكور (الله تعالى) شعور «تراه» وي. خو دا د غلبه حال كيفيت دې.حقيقت نه دې.منصور ته هم دا مرتبه حاصله شوې وه.چه هغه د «أنا الحق» نعره لګولې وه. خو ددې باوجود منصور عبادت نه وو پريخودې.هغه په عبادت كښې مشغول وو . د دې نه معلومه شوه.چه دا كيفيت د غلبه حال كيفيت دې.د حقيقت سره ددې څه تعلق نشته.په حديث كښې راځي.چه بنده دنوافلو په ذريعه داسې ترقي كوي.اوالله تعالى ته دومره نزدې شي.چه الله تعالى فرمائي.دده لاس دالله تعالى لاس شي.چه په هغې سره نيول كوي.دده نظر دالله تعالى نظر شي.چه په هغې سره كتل كوي.دده اوريدل دالله تعالى اوريدل شي.چه په هغې سره دې اوريدل كوي.دلته كښې هم دغه كيفيت ته اشاره ده.حضرت اوفرمائيل.چه په داسې كيفيت راتلو باندې الله تعالى د خپل بنده سره داسې محبت كوي.لكه څنګه چه پلار بچي سره كوي.

⑬ دترمذي درس به داول نه ترآخره پورې پوره تحقيق اوتفصيل سره وو.

⑭ دحضرت په درس كښې د سماع من الشيخ او قرات على الشيخ، د دواړو رواج وو.په اول كښې به عام طور قرات على الشيخ وو.طالب علم به لوستل كول. او د كال په آخر كښې به د ماز يګر او ماسخوتن نه پس سماع من الشيخ وه.حضرت به په خپله قرات كولو.بالكل د كال په آخره كښې د سالانه امتحان نه پس چه به كله د بخاري ختم وو.نو د سرد طريقه به ئې اختياروله.څو طالبان به مقرر وو.هغوی به قرات كولو.په كوم كال د تقسيم هند نه وړاندې چه احقر په درس كښې شريك وو.نو د سالانه امتحان نه پس ئې تقريباً څلورويشت پنځويشت پارې په اته ورځې كښې اوونيلې.اوپه ۲۸ شعبان باندې ختم شوې وو.

تصنيفات: ① نقش حيات : دا په دوو جلدونو كښې دې.دا د دوی دخپل لاس ليكلې سوانح حيات دی.په دې كښې ددوی خانداني حالات،د تعليم ورځې، د مدينې منورې هجرت وغيره او دخپل شيخ سره د مالټې د قيد حالات ذكر دی.ددې خبرو سره سره د هندوستان سياسي حالات خاص كر د انګريزانو چالبازي او دهغوی سياسي دهوكه بازو باندې تفصيلي تبصرې دی.② الشهاب الثاقب على المسترق الكاذب.دا كتاب د مولانا احمد رضا خان بريلوی په رد كښې دې.چاچه د اكابرينو عالمانوتكفير كړې وو.③ د دوی مكاتيب چه د

مکتوبات شیخ الاسلام په نوم په څلورو جلدونو کښې چهاپ شوی دی.④ معارف مدینه دا ددوی د درس ترمذی شریف تقریر دے.چه په دوو جلدونو کښې شائع شوے دے.
⑤ اسیر مالٹا ⑥ مودودی دستور کی حقیقت ⑦ متحده قومیت وغیره
بیبیانې او اولاد د دوی اوله نکاح په کال ۱۳۱۲ کښې د طالب علمئ په زمانه کښې د ۱۶ کالو په عمر کښې شوے وه.بی بی محترمه په مدینه منوره کښې ۱۳۲۶ھ کښې وفات شوه . د هغوی نه یوه جینئ زهره بی بی پیدا شوه.هغه په دمشق کښې په کال ۱۳۳۷ھ کښې وفات شوه.دویمه نکاح ئے د حافظ زاهد حسن مرحوم د لور سره اوشوه.چه دهغې نه دوه خامن الطاف احمد او اشفاق احمد پیدا شول.د محترمې بی بی او دواړو خامنو وفات ئے د مالټې د قید په زمانه کښې په مدینه منوره کښې اوشو.دریمه نکاح ئے د دویمې بی بی د کشرے خور سره اوشوه.چه دهغې نه مولانا محمد اسعد او یوه لور پیدا شوه.د لوروفات ئے په ماشوموالی کښې په سلهټ کښې او د محترمې بی بی وفات ئے په کال ۱۳۵۵ھ کښې په دیوبند کښې اوشو. څلورمه نکاح ئے د مشر تره دمحمد بشیر صاحب دکونډے لورسره اوشوه.چه دهغې نه ئے اووه اولاد پیدا شول.د کشری بچی د پیدائش په وخت کښې د حضرت عمر تقریباً اتیا کاله وو. د وصال په وخت کښې ددوی درے خامن او څلور لونړه وئے.مولانامحمد اسعد، مولانا محمد ارشد، مولانا محمد اسجد، ریحانه، عمرانه،صفوانه، فرحانه سلهم الله تعالی وحفظهم.
مولانامحمداسعد مدنی د جمیعت علماء هند صدر،مولانا محمد ارشد مدنی په دارالعلوم دیوبندکښې دحدیثواستاذ، اومولانا محمد اسجدمدنی د جمعیت علماء هند ناظم دے. ماشاء الله خلف الصدق اوصاحب اولاددی. ﴿يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً﴾
دجولائی په نیمه میاشت کال ۱۹۵۷ء کښې ورته د سفرپه دوران کښې د ساه تکلیف شروع شو.سفر ئے پریخودلو.اوواپس دیوبند ته راغلو.د مرض سلسله ئے جاری وه.اود ساه تکلیف ئے د زړه په مرض کښې بدل شو.د دوائی، علاج او پرهیز سلسله ئے هم جاری وه.د ملاقاتونو عباداتواو سبق معمول ئے هم برقرار وو.په ۲۸ محرم کال ۱۳۷۷ھ کښې د بخاری آخری درس ورکړلو.ددے نه پس ئے مرض زیات شو.طبیبان او ډاکټران جمع شول.دواګانے علاج او خوراك ئے ورته هم اوخودل.کله به په هوش کښې هم راغلو.خو ﴿كل نفس ذائقة الموت﴾ آخر په جمادی الاولی ۱۳۷۷ھ مطابق ۵دسمبر ۱۹۵۷ء کښې د ماسپخین نه وړاندے شیخ الاسلام والمسلمین آیة من آیات رب العالمین، گدہ نشین د شیخ الهند رحمه الله خلیفه مجاز د قطب عالم مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله یادگار دحجة الاسلام مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله نقیب حاجی امدادالله صاحب مهاجر مکی شیخنا وسندنا مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه الله دالله تعالی د ډیرمخلوق نه په مخه بنه واخستلو.او د رفیق اعلی سره ملاؤ شو.
﴿إِنَّا لِلَّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ آسمان راحق بود گرخون ببارد برزمین (۱)

---

(۱) دا ټول حالات د نزهة الخواطر (ج،۸) پرانے چراغ، مشاهیرعلماء دیوبند، چراغ محمد او شیخ الاسلام مولانا حسین احمد مدنی نه ماخوذ دی.

شيخ الهند حضرت مولانا محمود الحسن صاحب رحمه الله

دحضرت شيخ الهند پيدائش په كال ۱۲۶۸ھ مطابق ۱۸۵۱ء كښې د جنګ آزادئ نه شپږ كاله وړاندې شوې وو.ددوى پلار حضرت مولانا ذوالفقار على رحمه الله ډير متبحر عالم،دحضرت ګنګوهى رحمه الله په ملګرو كښې او د ديوبند په استاذانو كښې وو.علم ادب سره ئې خصوصى مناسبت وو.په عربى ديوانونو د دوى حواشى معروف او مشهورې دى.

ددوى تصانيفو كښې ① التعليقات على السبع المعلقات ② تسهيل البيان فى شرح الديوان للمتنبى ③ تسهيل الدراسة شرح ديوان الحماسة ④ الإرشاد إلى قصد بانت سعاد ⑤ عطر الوردة شرح قصيدة البردة او ⑥ تذكرة البلاغة.په دې آخرى كتاب كښې دوى علم معانى اوبيان په ډيربنه طريقه په اردو ژبه كښې بيان كړى دى.اود ،،معانى،، قواعد او مثالونه ئې په اردو كښې داستاذانو د كلام نه پيش كړى دى.اوكمال ئې كړې دې.

حضرت شيخ الهند ابتدائى تعليم په مكتب كښې حاصل كړې وو.قرآن كريم د ميان جى منګلورى صاحب نه، دفارسئ ابتدائى كتابونه د مولوى عبداللطيف صاحب نه او د عربئ ابتدائى كتابونه د تره مولوى مهتاب على صاحب نه لوستى وو.

۱۲۸۳ھ كښې چه كله ددوى عمر پنځلس كاله وو.د مدرسه عربيه ديوبند بنياد كيخودې شو.ددې د ټولو نه اولنى استاذ ملا محمود وو.اود ټولونه اولنى شاګرد ،،محمود الحسن،، وو.لكه چه د ديوبند ابتداء د محمودين نه شوې وه.په ديوبند كښې د دوى نور استاذان مولانا سيد احمد دهلوى رحمه الله او مولانا محمد يعقوب نانوتوى رحمه الله وو.

۱۲۸۶ھ كښې ئې كتب سته اوبعضې نور كتابونه د حجة الاسلام حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوى رحمه الله نه شروع كړل.په سفر او حضر كښې به ورسره وو.او په مزه مزه ئې په كال ۱۲۸۹ھ يا ۱۲۹۰ھ كښې ټول كتابونه ختم كړل.په راروان كال كښې دوى دمعين مدرس په طور اولګيدلو.په اول كښې دا تقررى اعزازى طور بغير د تنخواه نه وه.خو په بل كال كښې دويم څلورم مدرس اوګرځولې شو.بيا څه وخت چه كله د حضرت مولانا محمد يعقوب نانوتوى وفات شو وو.اودهغوى نه پس مولانا سيد احمد دهلوى صدر مدرس جوړشو.نوهغوى د دارالعلوم نه مستعفى شو. او بهوپال ته لاړلو.نودوى په كال ۱۳۰۸ھ كښې دتدريس صدارت اوسپارلې شو.ترآخر عمر پورې هم د تدريس د صدارت په منصب باندې باقى وو.

حكيم الاسلام قارى محمد طيب رحمه الله فرمائى.چه حضرت شيخ الهند مسلسل څلويښت كاله د حديثو درس وركړې وو.او په دې دوران كښې ئې اته سوه اته د اوچت استعداد خاوندان عالمان اود علومو اوفنونو فاضلان اوماهران پيدا كړل.ددوى د حديثو درس په هغه زمانه كښې يو امتيازى شان لرلو.او د عالمانو مرجع وو.د هغه زمانې عالمانو دوى ،محدث عصر،، منلې وو.

د دوى شاګردان: ددوى په ممتاز ترينو شاګردانو كښې حضرت حكيم الامت مولانا اشرف على تهانوى شيخ الاسلام حضرت حسين احمد مدنى امام العصر حضرت مولانا انورشاه

کشمیری مولانا عبیدالله سندهی مولانا مفتی محمد کفایت الله علامه شبیراحمد عثمانی شیخ الادب مولانا محمد اعزازعلی،مولانا سید فخرالدین مراد آبادی،مولانا عزیرگل رحمه الله وغیره حضرات اکابرین رحمهم الله تعالی دی.

حضرت شیخ الهند او تحریک آزادی او وفات: ۱۸۵۷ء کښې دحضرت شیخ الهند رحمه الله عمر شپږ کاله وو.دا د هندوستان د مسلمانانو دپاره د آزادی هند کال وو.کوم ته چه انګریزانو د ,,غدر،، نوم ورکړے وو.دا جنګ آزادی ناکامه شو.ددے نه پس انګریزانو په مسلمانانو ظلمونه شروع کړل.د ظلم اوبربریت دغه ټول واقعات د حضرت شیخ الهند رحمه الله دسترګو د وړاندے وو.دوی د هغے عینی شاهد وو.دغه شان د انګریزانو سره دشمنی په میراث کښې د پاتے کیدو نه علاوه د عینی شهادت په بنیاد باندے علی وجه البصیرة وو.نو چه یو طرف ته دوی په ظاهره په درس او تدریس کښې مشغول وو.نوبل طرف دوی د اکابرینو دمشن پوره کولو اود جهاد په تیاریٔ کښې مصروف وو.دوی د انګریزانو د ظالمے پنجے نه د آزادولو دپاره یوه جامع منصوبه تیاره کړے وه.او ددے دپاره ئے د ډیر وړاندے نه تیارے کړے وو.د خپلوشاګردانو جال ئےخور کړلو.یو طرف ته ئے شمالی حدودو او افغانستان سره رابطه وه.اوبل طرف ته ئے خلافت عثمانیه سره خبره اتره برابر کړے وه.دوی په دے سلسله کښې د حجاز مقدس سفر اوکړلو.۱۳۳۳ھ کښې دوی حجاز ته تشریف یوړلو.اوهلته ئے د ترکی والی غالب پاشا سره ملاقات اوکړلو.په مدینه منوره کښې وزیر حرب انورپاشا او دعثمانی فوځونو د سربراه جمال پاشا سره ملاقات اوکړلو.هغوی سره ئے انګریزان د هندوستان نه د ویستلو اود هندوستان د مسلمانانو سره د مدد په باره کښې پوره خبره اوشوه.د هغوی نه ئے یو پټ تحریر هم واخستلو.د دوی اراده وه.چه د ایران په لاره دهندوستان په شمالی حدودو په آزادو علاقوکښې پاتے شی.او دهغه ځائے نه پوره تحریک شروع کړی.خوانګریزان ددے کاروان په ګنګوسی پوهه شوی وو.په هغه وخت کښې د مکے ګورنر شریف حسین وو.هغه د خلافت عثمانی نه بغاوت اوکړلو.او د انګریزانو سره ئے ساز باز اوکړلو.نو دهغه په ذریعه انګریزانو شیخ الهند او د دوی ملګری بندیوان کړل.او بیا د مصر په لاره مالټے ته اورسولی شول.هلته دوی ۱۳۳۸ھ پورے د قید مشقت په صبر او استقلال سره برداشت کړل.او په ۱۳۳۸ھ کښې دوی ته د هغه ځائے نه خلاصے ملاؤ شو.

چه هندوستان ته راورسیدل.نو اهل هند د دوی یو زبردست استقبال اوکړلو.دوی د هندوستان د خلقود زړونو مالک ګرځیدلے وو.خلق د پټنګانو په شان ددوی د زیارت دپاره راتلل.په هندوستان کښې ددوی د مقبولیت اندازه ددے نه کیږی.چه د ,,شیخ الهند،، لقب د دوی په نوم باندے غالب راغلو.په عوامو او خواصو کښې دوی په دے لقب باندے مشهور شو.د جیل مشقتونو او پرله پسے بیماریانو دوی ډیر کمزوری کړی وو.ددوی اندامونو کار پریخودل.خودوی د دے تکلیفونه پرواه اونکړله.او د هندوستان د ټول ښارونو دوره ئے اوکړله.تقریرونه ئے اوکړل.د انګریز د حکومت نه ئے د بیائکاټ حکم ورکړلو.هم په دے دوران کښې ئے دهلی ته تشریف راوړے وو.او هم دلته په ۸ربیع الاول کال ۱۳۳۹ھ کښې مالک حقیقی سره ملاؤ شو.دوی دویوبند ته راوړلے شو.اود خپل استاذ حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله سره په خوا کښې دفن کړے شو.

دهند مورخ علامه عبدالحی حسنی رحمه الله په کتاب ،،نزهة الخوطر،، کښې چه د دوی کومه صوری او معنوی نقشه رانقل کړے ده.هغه ډیره جامع ده.فرمائی.

«كان مولانا محمود الحسن آية باهرة في علو الهمة وبعد النظر والأخذ بالعزيمة، وحب الجهاد في سبيل الله، قد انتهت إليه الإمامة في العصر الأخير في البغض لأعداء الإسلام والشدة عليهم، مع ورع و زهادة واتصال إلى الله بالقلب والقالب والتواضع والإيثار على النفس، وترك التكلف، وشدة التقشف والإنتصار للدين والحق، وقيام في حق الله وكان دائم الإبتهال، قوي التوكل ثابت الجأش ،سليم الصدر، جيد التفقه، جيد المشاركة في جميع العلوم العقلية والنقلية مطلعاً على التاريخ، كثير المحفوظ في الشعر والأدب ،صاحب قريحة في النظم، واضح الصوت، موجز الكلام في إفصاح وبيان، تمتاز دروسه بالوجازة والدقة والإقتصار على اللب، كثير الأدب مع المحدثين والأئمة المجتهدين ،لطيفاً في الرد والمناقشة كان قصير القامة نحيف الجثة أسمر اللون، كث اللحية في توسط غير متكلف في اللباس عامته من الكرباس الثخين وقور في المشي والكلام، تلوح على محياه أمارات التواضع والهم، وتشرق أنوار العبادة والمجاهدة في وقار وهيبة مع بشر وانبساط مع التلاميذ والإخوان»

تصنيفات: دحضرت شیخ الهند رحمه الله تصانیف زیات نه دی.ځکه چه اولنی پنځه ویشت کاله خوئے په درس او تدریس کښې تیر شوی وو.اوددے نه پس ژوند ئے په مجاهدانو سرګرمو کښې تیر شوے وو.خو بیا هم چه څومره ددوی یادګارتصانیف دی.هغه دا دی.

① **ادله کامله:** دا دحضرت شیخ الهند رحمه الله د ټولو نه اولنے تصنیف دے.ددے دویم نوم ،،اظهار الحق،، دے.ددے کتاب دتالیف وجه دا وه.چه مولانا محمد حسین بټالوی په حنفی مذهب باندے اعتراض کولو.اویو اشتهار ئے شائع کړے وو.او د ټول هندوستان حنفیانو ته ئے چیلنج ورکړے وو.چه رفع الیدین، قرات خلف الامام ،آمین بالجهر، وغیره لس مسئلے که حنفی عالم په قرآن اوحدیث سره ثابتے کړی.نو دهرے مسئلے په بدله کښې به لس روپۍ انعام حاصل کړی.حضرت شیخ الهند رحمه الله د خپل استاذ په اشاره او حکم قلم راواخستلو.او د اختصار باوجود ئے ډیر مدلل جواب اولیکلو.او ورسره ئے د غیر مقلدینو په مسلك یوولس اعتراضات اوکړل.

② **ایضاح الادله** : دا د ،،مصباح الادله،، مصنفه محمد احسن امروهی جواب دے.

③ **احسن القری فی توضیح اوثق العری:** په دے رساله کښې ئے ثابته کړے ده.چه په کلی کښې د جمعے مونځ کول جائز نه دی.

④ **جهد المقل فی تنزیه المعز والمذل** مولانا احمد حسن پنجابی د ،،امکان کذب،، په مسئله کښې په حضرت شاه اسماعیل شهید اود هغه په معتقدینو باندے سخت ترین اعتراضات کړی وو.حضرت شیخ الهند رحمه الله دهغه اعتراضاتو ډیرمحکم او مسکت جواب اولیکلو.

⑤ **افادات محمود:** دا کتاب ددوی د دوو مضمونونو مجموعه ده. ⑥ **الابواب والتراجم**

دا رساله د بخاری شریف د خو بابونو ترجمه ده.چه مختصره خو جامع ده.دا د اسلرت مالټا یادګار دے. ⑦حاشیه مختصر المعانی ⑧ تصحیح وتعلیقات سنن ابی داود ⑨فتاوی ⑩کلیات شیخ الهند رحمه الله ⑪ مکتوبات شیخ الهند رحمه الله
⑫ ترجمه د قرآن کریم او تفسیری حواشی تر سورة نساء
دا ترجمه د حضرت ډیره لویه کارنامه ده.ددے افادیت او عمومیت د هندوپاك نه بهر هم شته.د سورة نساء پورے حواشی هم ددوی د قلم دی.باقی د دوی قابل فخر شاګرد شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله مکمل کړی دی.(۱)

قاسم العلوم والخیرات حجه الاسلام حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله

عالم اجل، شیخ کبیر،حجة الاسلام، حضرت مولانا محمد قاسم بن اسدعلی بن غلام شاه بن محمد بخش صدیقی نانوتوی رحمه الله په قصه ،،نانوته،، کښے په کال ۱۲۴۸ھ مطابق ۱۸۳۳ء کښے پیدا شوے وو.د دوی تاریخی نوم ،،خورشید حسین،، دے.

تعلیم: ابتدائی تعلیم ئے په خپل وطن کښے حاصل کړلو.او د مکتب د تعلیم نه پس دارالعلوم دیوبند ته اولیږلے شو.هلته ئے څه ورځے د مولوی مهتاب علی (د شیخ الهند تره) نه عربی شروع کړه.بیا څه زمانه پس نیکه شیخ وجیه الدین ته سهارنپور ته منتقل شو . نیکه ئے په خپله هم عالم او په فارسئ پوهیدونکے وو.او د اردو شاعر هم وو.دهغوی د صحبت نه علاوه دوی هلته د مولوی محمد نوازسهارنپور نه د فارسئ اوعربئ څه کتابونه اووئیل.د نیکه د وفات نه پس دوی د سهارنپور نه ،،نانوته،، ته واپس راغلو.۱۲۵۹ھ په آخر کښے مولانا مملوك علی نانوتوی دوی د ځان سره دهلی ته بوتلو.هلته کښے ئے کافیه او نور کتابونه اووئیل.ددے نه پس دوی په دهلی کالج کښے داخل کړے شو.په دهلی کالج کښے د داخلیدو نه وړاندے دوی د مولانا مملوك علی نه د منطق،فلسفه، اوکلام کتابونه میرزاهد، قاضی مبارك، صدرا، شمس بازغه، وغیره هم دهغوی په کور کښے اووئیل.... په آخر کښے هغه حلقه درس ته حاضر شو.کومه چه دقرآن اوحدیث علوم په علومو کښے په پوره هندوستان کښے مرکزی حیثیت لرلو.دحضرت شاه ولی الله دهلوی رحمه الله په مسند علم باندے حضرت شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله جلوه ګروو.دهغوی نه ئے علم حدیث زده کړلو.د طالب علمئ په زمانه کښے ددوی د ذهانت، علم وفضل، اوفهم وفراست شهرت عام شوے وو.

دعلم حاصلولو نه پس ذریعه معاش او د تدریس مشغله

دتحصیل علم نه پس مولانا نانوتوی رحمه الله دخپل ذریعه معاش دپاره د حضرت مولانا احمدعلی سهانپوری رحمه الله په مطبع احمدی کښے د کتابونو د تصحیح کار اوکتلو . هم په دغه زمانه کښے د حضرت مولانا احمدعلی سهارنپوری رحمه الله په فرمائش ئے د صحیح بخاری

---

(۱) دا ټول حالات د ،،نزهة الخواطر،، (۸/۴۶۵،۴۶۹) العناقیدالغالیه (ص،۹۸،۹۴) اومشاهیر علمائے د یوبند (۱/۵۶۵،۵۷۶) نه ماخوذ دے.د تفصیلی حالاتو او کمالاتو دپاره اوګورئ ،،حیات شیخ الهند،، از ... صاحب رحمه الله

په آخري څو پارو باندې د حاشيه ليکلو کار هم اوکړلو.
د دوی يو غټ خصوصيت دا وو.چه دوی درس وتدريس کله هم ذريعه دمعاش نه ده ګرځولې.چه مالدارنه وو.نود مجبورئ دوجې ئې نوکري غوره کړه.او په تدريس باندې ئې د اجرت اخستلو په ځائې په مطبع کښې د تصحيح کار کولو.او بيا په تنخواه کښې هم د عام عادت خلاف د زيادت په ځائې د کمې درخواست کولو.او په دومره کمه تنخواه به ئې ګزاره کوله.چه په هغې کښې به ډير په مشکله وخت تيريدلو.دوخت د لويو نه لويه عهده کومه چه يو هندوستاني ته ملاويدې شوه.هغه دوی ته په قول د مولانا محمد يعقوب صاحب رحمه الله دوی ته د سترګو او وريزو په معمولي اشاره ملاويدې شوه.خو دوی په تعليم باندې نوکري کول خوښ نکړلو.
د کتابونو د تصحيح دا کار ترآخره پورې وو.او دې سره سره د درس اوتدريس سلسله هم هميشه دپاره جاري وه.دصحاح سته نه علاوه ،مثنوي مولانا روم او نور کتابونه به ئې هم لوستلو.خودرس به د مدرسې په ځائې د مطابع د چارديورائ دننه يا په جمات ياکور کښې کيدلو.هلته به خاص خاص شاګردانو د ادب زنګنونه کيخودل .ددوی د تعليم فيض حضرت شيخ الهند محمودالحسن،مولانا احمد حسن امروهي او مولانا فخرالحسن ګنګوهي رحمهم الله تعالى وغيره غوندې د باکماله نامتوعالمانو داسې ډله پيدا کړه.چه د هغې نظير د حضرت مولانا شاه عبدالغني رحمه الله نه پس نه ملاويږي.
جنګ آزادي او حضرت نانوتوي رحمه الله : په ۱۸۵۷ء کښې چه کله جنګ آزادي شروع شو. نو حضرت حاجي صاحب رحمه الله دوی د شاملي په محاذباندې سپه سالار مقرر کړلو.دوی په هغې کښې ډير په مړانه باندې اوجنګيدل.اود شاملي ضلع مظفرنګر تحصيل ئې فتح کړلو.خو دهغه وخت نازك سياسي حالاتو ورته د شاملي نه د وړاندې تلو موقع ورنکړله.ددې نه پس د ګرفتاريانو سلسله شروع شوه.د دوستانو په ډير منت زارئ باندې په يوکور کښې پټ شو.خو درې ورځې پس رابهر شو.او ښکاره ګرځيدلو.او وې فرمائيل.د درې ورځو نه زيات پټيدل د سنت نه ثابت نه دی.نبي کريم صلى الله عليه وسلم د هجرت په موقع صرف درې ورځې پټ شوې وو.يو خل دوی د دارالعلوم د چهته په جمات کښې وو.چه د پوليس سپاهيان راغلل.دوی په جمات کښې ګرځيدل.چه کپتان ترې تپوس اوکړلو.مولانا قاسم کوم ځائې کښې دې؟ دوی سمدستي يو قدم دهغه ځائې نه اخوا شو.او وې فرمائيل.اوس دلته کښې وو.وې ګورئ. کپتان غريب په کتلو کښې لګيا شو.او دوی ډير په اطمينان د جمات نه رابهر شو.او د پوليس د ګيرې نه ئې خان بچ کړلو.او ورسره بل نزدې جمات ،مسجد شاه رمزالدين،، طرف ته روان شو . کپتان د جمات نه رابهر شو.اوچه دوی ئې په تلو باندې اوليدلو.نو وې وئيل.چه مولانا هم دا معلوميږي.کوم چه روان دې.پوليس هلته لاړلو.او د مسجد شاه رمزالدين محاصره ئې اوکړله.حضرت دهغه ځائې اووتلو.اوبل جمات ته اورسيدلو . غرض دا چه د پوليس دا چکرې او د حضرت دا کردار څه موده پورې جاري وو.خو دالله په حفاظت پوليس په دوی باندې قادر نشو.

دارالعلوم دیوبند او دتحفظ اسلام خدمات دجنګ آزادئ د ناکامیابئ نه پس د دیوبند د اکابرینو په مشوره د دین د حفاظت دپاره په کال ۱۲۸۳ھ مطابق ۱۸۶۶ء کښې د دارالعلوم دیوبند افتتاح اوشوه. حضرت نانوتوی دد ے اولنے مدرس حضرت مولانا محمود دیوبندی مقرر کړلو.اوبیا ئے د هغے دپاره راهنما اصول مقرر کړل.

دحضرت نانوتوی رحمه الله د ټولو نه لویه او عظیمه کارنامه په هندوستان کښې د دینی علومو دوباره ترقئ دپاره د تعلیمی تحریك احیاء او د مدارس دینیه دپاره راهنما اصول وضع کول دی.چه په هغے باندے د دینی مدارسو د بقا دارومدار دے.دد وی په توجه او ترغیب باندے په مختلفو ځایونو کښے دینی مدرسے پرانستے شوے.او بیا دا سلسله تر ننه پورے جاری ده.دینی مدارسو چه د اسلام په حفاظت کښے کوم شاندار کردار ادا کړے دے.هغه د چا نه پټ نه دے.

داسلام د کلمې اوچتوالې او مولانا نانوتوی رحمه الله په هندوستان کښې د انګریزانو داقتدار په دور کښې عیسائیت هم ډیره ترقی حاصله کړے وه.او په هرممکن کوشش سره د هندوستانیانو نه بیا خاص کر مسلمانانانو نه عیسایان جوړولو کوشش کولے شو.د ۱۸۵۷ء د جنګ آزادئ نه پس دے سلسلے ته ډیره ترقی ملاؤ شوه.پادریانو به په بازارونو، میلو او عامو اجتماعاتو کښې په اسلام او نبی ﷺ باندے اعتراضونه کول.حضرت نانوتوی رحمه الله چه د دهلی دقیام په زمانه کښے دا صورتحال اوکتلو.نوخپلو شاګردانو ته ئے اووئیل.چه تاسو هم دغه شان په بازارونو کښے وعظ شروع کړئ.او د پادریانو رد کوئ.دوی یوه ورځ په خپله هم بغیر د تعارف نه او د نوم خودلو نه یوے مجمعے ته اورسیدلو.اود پادری تارا چند سره ئے مناظره اوکړله.اوهغه ته ئے د عامو خلقو په مخ کښے ماتے ورکړلو.دا د ربیع الاول ۱۲۹۲ھ نه تر د جمادی الثانیه ۱۲۹۲ھ په مینځ کښے پیښه شوے واقعه ده.

میله خدا شناسی: انګریز حکومت دا یو خطرناك سازش کړے وو.چه هندوان ئے د مسلمانانو خلاف اودرولی وو.په هندوستان کښے مسلمانانو ته سیاسی اهمیت حاصل وو.انګریزانو دخپلے پالیسئ لاندے هندوان اوچت کړل.او مسلمانان ښکته کړل.کله چه په سیاسی او معاشی میدان کښے هندوان وړاندے شول.نوهغوی ته ئے د مذهبی برترئ لاره اوخودله. او هندوان ئے د مسلمانانو په مقابله کښے مناظرے ته تیار کړل.اوددے مواقع ئے ورته پیدا کولے. چه هندوان د مسلمانانو سره برسرعام مناظرے اوکړی.

شاه جهان پور (یوپی) ته نزدے چاندا پورکلی کښے د هغه ځائے زمیندار پیارے لال کبیر پنتهی،د پادری نولس په مشرئ کښے اود رابرټ جارج ککټر شاهجهان په پوره تائید او اجازت سره په مئ ۱۸۷۶ء کښے یوه میله خدا شناسی مقرر کړله.په دے کښے عیسایانو، هندوانو او مسلمانانو د درے واړه مذاهبو نمائندګانو ته د اشتهاراتو په ذریعه دعوت ورکړے شو.چه دوی د خپل خپل مذهب حقانیت ثابت کړی.د مولانا محمد منیر نانوتوی،او مولوی الهی بخش رنګین بریلوی په تحریك باندے حضرت نانوتوی رحمه الله ،مولانا محمود حسن، مولانا رحیم الله بجنوری رحمه الله او مولانا فخرالحسن رحمه الله په یوځائے دے میلے ته اورسیدل. ددوی نه علاوه نور نامور عالمان هم شریك شول.اوهغوی تقریرونه اوکړل.چه

دهغې ډېراثر اوشو.حضرت نانوتوی د ابطال تثلیث وشرك او اثبات توحید داسې بیان کړل.چه حاضرین جلسه که موافق وو اوکه مخالف ټولو اومنله.
په دویم کال په مارچ ۱۸۷۷ء کښې دا میله بیا منعقده شوه.دے خل منشي اندرمن مراد آبادي اود آریه سماج باني پنډت دیانند هم شریك شو.پادري نولس یو بل پادري اسکاټ هم راغوښتے وو.دحضرت نانوتوی رحمه الله تقاریر د وجود ، توحید ، او تحریف په موضوعاتو باندے اوشو.اوډېر کامیاب وو.
د رړکی مناظره په شوال ۱۲۹۴هـ مطابق ۱۸۷۷ء کښې حضرت نانوتوی رحمه الله د عالمانو د یوې ډلې سره حج ته لاړل.په ربیع الاول ۱۲۹۵هـ کښې راواپس شول.په واپسۍ کښې د جده نه د حضرت نانوتوی رحمه الله طبیعت خراب شو.چه وطن ته راورسیدلو.نو طبیعت ئې څه ښه شو.خو مرض ختم نه شو.هم په دغه کال په شعبان ۱۲۹۵هـ کښې ورته د رړکی نه خبر راغلو.چه پنډت دیانندجي دلته رارسیدلے دے.او په مذهب اسلام باندے اعتراض کوي.حضرت مولانا نانوتوی رحمه الله دکمزورۍ اوبیمارۍ باوجود رړکی ته اورسیدلو.ډېر ئې اوغوښتل.چه په عامه مجمع کښې پنډت جي سره خبرے اوشي.خو هغه دے ته تیار نشو.او د رړکی نه لاړلو.دحضرت نانوتوی رحمه الله په اشاره باندے حضرت مولانا فخر الحسن صاحب گنگوهي او حضرت مولانا محمود حسن صاحب رحمهما الله په عامو جلسو کښې تقریرونه شروع کړل.او پنډت جي ته ئې د مناظرو چیلنج ورکړلو.حضرت نانوتوی رحمه الله په جلسه عام کښې د هغه د اعتراضاتو جوابونه ورکړل.
ددے نه پس پنډت جي میرټ ته اورسیدلو.هغه هلته هم هغه انداز اختیار کړلو. د میرټه د مسلمانانو په درخواست باندے مولانا نانوتوی رحمه الله هلته هم تشریف یوړلو. پنډت جي هلته هم خبرے کول قبولے نکړلے.مجبوراً حضرت نانوتوی رحمه الله په میرټه کښې په عامه مجمع کښې د پرزور تقریر په ذریعه د اعتراضاتو جوابونه ورکړل.
د کونډو د نکاح اصلاح: دحضرت نانوتوی رحمه الله په عظیم الشان معاشرتي اواصلاحي کارنامو کښې یوه کارنامه دا هم وه.چه د کونډو د نکاح رواج ئې عام کړلو.د ډیارلسمې صدۍ آخره پورے د کونډو سره نکاح کول ډیره دعیب خبره گنړلے شوه.خلقو به دا نظریه بده گنړله.خو ددے رسم ختمولو په چا کښې همت نه وو.دحضرت سید احمد شهيد ، حضرت مولانا محمد اسماعیل شهيد ،حضرت مولانا مملوك علي حضرت مولانا مظفرحسین کاندهلوي، حضرت مولانا محمد احسن نانوتوي، او حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوي رحهم الله تعالى په کوششونو د کونډو د نکاح رواج عام شو.حضرت نانوتوی خپله کونډه خور چه په عمر کښې ددوی نه زیاته وه.اوبوډۍ شوې وه.په نکاح باندے آماده کړله.او دا قبیح رسم ئې په دے طریقه باندے ختم کړلو.چه اوس دلته څوك دا هم نه پیژني.چه دلته دا رسم موجود وو.
عاجزي اواستغناء: په مزاج کښې ئې تواضع عجز او انکساري دومره وه.چه د عالمانود مخصوص وضع جبه،پټکے وغیره ددے استعمال ئې چرته نه وو کړے.د تعظیم نه به ډیرویریدلو. فرمائیل به ئې دے.د علم دے نوم خراب کرم.گني د خپله وضع به مے داسې په خاورو کښې ملاؤ کړے کړے وه.چه چا به دا هم نه پیژندل.چه قاسم نومے کس پیدا شوے هم

دے په کومو کارونو کښې چه د شهرت پیدا کیدو موقعه وه.دهغې نه به اکثر لرے اوسیدلو.
بیا داستغناء او پرهیزګارئ ئے دا شان وو.چه ټولو ته معلومه ده.چه دارالعلوم دیوبند هم د
دوی د لاس جوړ شوے وو.خوهیڅ کله ئے د څه ځیز نه فائده نه ده اخستے.په شروع شروع کښې
اهل شوری درخواست کړے وو.چه تاسو هم ددے مدرسے استاذی قبول کړئ.اودهغې په عوض
کښې څه وظیفه هم.خو قبول ئے نکړلو.اوکله ئے هم په هیڅ صورت کښې د یوے جبے هومره هم د
مدرسے نه اخستل روا نه دی کنړلے.حالانکه شپه اورځ به د مدرسے په خیګړه کښې مشغول
وو اوپه تعلیم کښې به مصروف وو.اوکه کله به ئے د مدرسے په قلم او دوات خپل ذاتی خط
لیکلو. نو سمدستی به ئے یوه آنه د مدرسے په خزانه کښې داخله کړه.

حضرت نانوتوی رحمه الله د خپل شیخ سیدالطائفه حضرت حاجی د امدادالله صاحب مهاجر مکی په نظر کښې

حضرت نانوتوی رحمه الله د سلوك منازل د سیدالطائفه حضرت حاجی امدادالله صاحب مهاجر
مکی په لاس باندے بیعت کړے وو.اوحاصل کړی وو.د سلوك د تکمیل نه پس په څلورو
واړو سلسلو کښې دهغوی خلیفه مجاز شو.
دحضرت حاجی رحمه الله صاحب په نظر کښې د دوی څه مقام وو.ددے اندازه ددے لاندینو جملو
نه لګولے شی.دوی به فرمائیل.
،،خوك چه ددے فقیر سره محبت اوعقیدت ساتی.مولوی رشید احمد صاحب سلمه
اومولوی محمد قاسم صاحب سلمه دے چه د ظاهری اوباطنی علومو د ټولو کمالاتوجامع
دی.زما په ځائے دے بلکه زما نه زیات دے هغوی لوئے اوګڼړی.اګرچه معامله برعکس
ده.یکار دا وه.چه زه دهغوی په ځائے اوهغوی زما په ځائے وو.دهغوی صحبت غنیمت
اوګڼړئ.دهغوی پشان کسان په دے زمانه کښې نشته.،،
دغه شان فرمائی.،،که الله تعالی زما نه تپوس اوکړی.چه امدادالله څه دے راته راوړی دی؟
نو مولوی رشید احمد او مولوی محمد قاسم به ورته پیش کوم.چه دا مے راوړی دی.
یو ځل د حضرت حاجی صاحب رحمه الله په مجلس کښې د حضرت شاه اسماعیل شهید ذکر
اوشو.او دهغوی مناقب بیانولے شو.نوحضرت مولانا نانوتوی رحمه الله ته اشاره اوکړه.او وے
فرمائیل.مولانا اسماعیل خو وو اسماعیل.څوك خو زمونږ اسماعیل ته هم اوګورئ.،

حضرت نانوتوی رحمه الله د خپل معاصر سرسید احمد خان په نظر کښې

سرسید احمد خان د مولانا نانوتوی رحمه الله صرف یواځے همعصر نه وو.بلکه استاذ الاساتذه
مولانا مملوك علی صاحب نانوتوی رحمه الله نه په شاګردئ کښې هم شریك وو.بیا ددے دواړو
حضراتو د عقائدو په سلسله کښې باقاعده خط وکتابت هم وو . د مولانا نانوتوی رحمه الله په
باره کښې د هغوی شهادت یو وقیع او ممتاز حیثیت لری . هغوی لیکی.
،،دخلقو دا خیال وو.چه د مولانا محمد اسحاق پشان کس به دهغه په ټولو صفاتو کښې پیدا
نشی.خو مولوی قاسم صاحب د خپل کاملے نیکئ،دینداری اوتقوی اوورع او مسکینئ نه
ثابته کړه.چه ددے دهلی د تعلیم او تربیت دپاره د مولوی اسحاق صاحب پشان یوبل
شخص ... کړے دے.بلکه په څو خبرو کښې نو ر هم زیات دے.

داول نه د تقوى او ورع آثار اونيك بختى اوخدا پرستى دهغه د كړو اوړو نه ښكاره وو.د طالب علمئ په زمانه كښې چه لكه څنګه هغوى په ذهانت، اوچتو دماغو او فهم اوفراست كښې مشهور وو.دغه شان په نيكئ او خدا پرستئ كښې هم داهل اوكمال د ژبو ورد وو.دوى د جناب مولوى مظفرحسين صحبت د سنت تابعدارئ ته ډير زيات راغب كړے وو.او دحاجى امداد الله صاحبؒ فيض صحبت د دوى زړه د ډيرے اوچتے مرتبے جوړ كړے وو.پخپله هم د شريعت اوسنت پابند وو

.اوخلق د شريعت اوسنت تابعدرا جوړولو كښے ئے هم ډير زيات كوشش كولو د دے باوجود دعامو مسلمانانو د خيګړے ورسره هم فكر وو.هغوى پخپله د پيرئ اومرشدئ خواهش نه لرلو.خو په هندوستان او خواه شاه كښې په زرګونو كسان دهغوى معتقد وو.اودوى به ئے خپل پيشوا اومقتدا ګڼړلو.

په اختلافى مسائلو كښے بعضے خلق ددوى نه خفه وو.او د بعضو نه دوى خفه وو.خوترڅومره چه زمونږ پوهه ده.نومونږ د مولوى محمد قاسمؒ يو فعل كه د چا نه د خفګان وى اوكه د چا نه د خوشحالئ وى.د نفسانى خواهشاتو.يا په ضد او دشمنئ باندے نشو حمل كولے.دهغوى چه څومره افعال اوكارونه وو.بيشكه د الله تعالى او دآخرت دثواب په غرض وو.اوكومه خبره چه به هغوى حق اوربښتينے ګڼړله .د هغے تابعدارى به ئے كوله اودهغوى دچا نه خفګان صرف دالله تعالى دپاره وو.او د چا نه خوشحاله كيدل هم صرف دالله تعالى دپاره وو.مولوى محمد قاسم به هيڅ څوك د خپل ذاتى تعلقاتو په وجه ښه يا بد نه ګڼړلو.بلكه صرف په دے خيال چه هغه غلط كار كوى.يا غلطه خبره كوى.هغه به ئے دالله تعالى دپاره بدګڼړلو.د هغوى په كردار كښے به د حب في الله او بغض في الله مسئله وه.دهغوى ټول خويونه د فرشتو پشان وو.مونږ ټول د زړه نه دهغه سره محبت ساتو.اوداسے شخصيت چه د نيكو نه ئے خپل ژوند ډك كړے وى.بيشكه د ډير محبت لائق دے.

په هغه زمانه كښے ټولو خلقو منله.اوكيدے شى هغه خلق هم منله.چه په بعضے مسائلو كښے ئے دوى سره اختلاف كولو.دا منله.چه مولوى محمد قاسمؒ په دے دنيا كښے بے مثاله دے.د دوى مرتبه په هغه زمانه كښے كيدے شى.علمى معلوماتو كښے دحضرت شاه عبدالعزيزؒ نه څه كمه وه.خوپه باقى ټولو كښے د هغوى نه اوچت وو.مسكينى اونيكى اوساده مزاجى كه ددے تله ئے د مولوى محمد اسحاقؒ نه درنه نه وه.نو كمه هم نه وه.په حقيقت كښے فرشته سيرت، اوملكوتى خصلت خاوندوو.او د داسے شخصيت د وجود نه د زمانے خالى كيدل دهغه خلقو دپاره كوم چه د هغوى نه پس ژوندى دى.ډيره د غم او افسوس باعث دے،،

تصانيف: دحضرت نانوتوىؒ د دوو درجنونه زيات تصانيف يادګار دے.هغوى په هغه مسائلو قلم پورته كړے وو.كومے چه په هغه وخت كښے زياتے زيربحث وے.د هغوى ټول كتابونه د چا نه چا د استفسار په جواب كښے ليكلى شوى دى.ددوى تصانيف دا دى.

① تقرير دلپذير ② آب حيات ③ انتصار الاسلام ④ تصفية العقائد ⑤ حجة الاسلام ⑥ قبله نما ⑦ مباحث شاه جهانپور ⑧ توثيق الكلام ⑨ اجوبه اربعين ⑩ مناظره عجيبه ⑪ مكاتيب حضرت نانوتوى

⑫ اسرار قرآنى ⑬ تحفه لحميه ⑭ انتباه المؤمنين ⑮ ميله خدا شناسى ⑯ الدليل المحكم ⑰ لطائف قاسمى ⑱ جمال قاسمى ⑲ فيوض قاسمية ⑳ مصابيح التراويح ㉑ الحق الصريح ㉒ اسرار الطهارة ㉓ قصائد قاسمى ㉔ حاشيه بخارى صرف آخرى پاره ㉕ فتوى متعلقه اجرت تعليم ㉖ جواب ترکى به ترکى ㉗ هدية الشيعة ㉘ الأجوبة الكاملة ㉙ الخط المقسوم من قاسم العلوم.(١)

وفات حضرت نانوتوى رحمه الله د يوكم پنخوس كالو په عمر كښے په ۴ جمادى الثانى ۱۲۹۷هـ مطابق ۱۸۸۰ء كښے د زيارت په ورځ وفات شو. د دارالعلوم ديوبند شمالى طرف ته ددوى مزار دے.قبر د سنت طريقے مطابق كچه دے.دا ځائے د قبرستان قاسمى په نوم باندے مشهور دے.دلته بيشميره عالمان طالبان. نيكان او نور ډير خلق په خوب اوده دى.( )

حضرت مولانا رشيد احمد گنگوهى رحمه الله الشيخ الامام قطب العالم عالم ربانى حضرت مولانا رشيد احمد بن هدايت احمد بن پيربخش بن غلام حسن بن غلام على بن على اكبر حنفى رامپورى ثم گنگوهى رحمه الله دوى د سهارنپور په مشهوره قصبه گنگوه كښے په ۶ ذيقعده ۱۲۴۴هـ كښے پيدا شوے وو.قرآن كريم ئے په خپل وطن كښے اووئيل.اودخپل ماما سره كرنال ته لاړلو. او د هغوى نه ئے د فارسئ كتابونه اولوستل.بيا ئے د مولوى محمد بخش رامپورى نه د صرف اونحو تعليم حاصل كړلو.بيا په كال ۱۲۶۱هـ كښے ئے د دهلى سفر اوكړلو . هلته كښے ئے څه سبقونه د قاضى احمدالدين جهلمى نه اووئيل.او بيا شيخ الكل حضرت مولانا مملوك نانوتوى رحمه الله ته اورسيدلو.اوزيات درسى كتابونه ئے د هغوى نه لوستے دى.ددے ځائے نه ئے د حضرت نانوتوى رحمه الله سره تعلق جوړ شو.كوم چه ټول عمر باقى وو.په دهلى كښے ئے د بعضے معقولات كتابونه د مفتى صدرالدين آزرده رحمه الله نه اولوستل.په آخر كښے د شاه عبدالغنى مجددى رحمه الله په خدمت كښے پاتے شو.او علم حديث ئے زده كړلو.

د تعليم د فراغت نه پس د شيخ المشائخ حضرت حاجى امدادالله صاحب رحمه الله په خدمت كښے حاضر شو.او د بيعت شرف ئے حاصل كړلو.په يوه هفته كښے حضرت حاجى رحمه الله اوفرمائيل.. .ميان مولوى رشيد احمد! كوم نعمت چه الله تعالى ماته راكړے دے.هغه ئے تا ته دركړلو. روستو ددے زياتول ستا كار دے.بيا څلويښت دوه څلويښت ورځے پس چه دوى د حضرت حاجى رحمه الله نه رخصت شو اوكور ته تلو.نوپه هغه وخت كښے ئے دوى دبيعت اوخلافت په اجازت مشرف كړلو.اوچه گنگوه ته واپس راغلو.نوحضرت شيخ عبدالقدوس حجره ئے خپل د ستوگنے ځائے اوگرځولو.اوپه هغه دور كښے ئے طب ذريعه د معاش اوگرځوله.

په كال ۱۸۵۷ء كښے د خانقاه قدوسى نه په مړانه اووتلو.اود انگريزانو خلاف په صف كښے اودريدلو.او د خپل مرشد حضرت حاجى صاحب او نورو ملگرو سره د شاملى د جهاد په

---

(۱) د تصانيف دتعارف دپاره اوگورئ مقدمة اجوبه اربعين (ص.۲۰-۴۵) از حضرت مولانا صوفى عبدالحميد سواتى مدظلهم ـ

(۲) دا ټول حالات د ..تاريخ دارالعلوم ديوبند.. (۱/۱۰۲-۱۲۲) مشاهير ديوبند (۱/۵۵۱-۵۶۰)او ارواح ثلاثه (ص.۲۱۳) نزهة الخواطر(۷/۳۹۱-۳۹۳ او سوانح قاسمى نه ملخوذ دى.

معرکه کښې شامل شو. او بنه مړانه ئې ښکاره کړه کله چه په میدان جنګ کښې حافظ ضامن رحمه الله شهید شو او راپریوتلو. نو دوی دهغه لاش اوچت کړلو او نزدې جمات ته ئې یوړلو. او ورسره کیناستلو د قرآن شریف تلاوت ئې ورته شروع کړلو.

د شاملی د جنګ نه پس ئې د ګرفتارئ ورنټ جاری شو. او دوی ګرفتار کړې شو. او د سهارنپور جیل ته اولیږلې شو بیا دوی دهغه ځائے نه مظفرآباد نګر ته منتقل کړې شو. شپږ میاشتې ئې په جیل کښې تیرې شوې. هلته ډیرقیدیان د دوی معتقد شول. او په جیل خانه کښې په جماعت سره مونځ کول شروع شو.

د خلاصیدو نه پس دوی د درس اوتدریس سلسله شروع کړه. دوی درې حجونه کړی وو د آخری حج نه وړاندې دوی د مختلفو فنونو او علومو کتابونو درس ورکولو. د آخری حج نه په واپسئ باندې دوی صرف د صحاح سته درس شروع کړلو. د صحاح سته دا موجوده صورت د دوی ایجاد دے. چه د صحاح سته درس به ئې په یو کال کښې ورکولو او په رمضان کښې به دعبادت او ریاضت دپاره دوی خپل ځان فارغه کولو.

د کال ۱۳۱۴ھ پورې د دوی درس جاری وو. د درې سوو نه زیاتو حضراتو د دوی نه د دوره حدیث تکمیل کړے دے. د حدیث په درس کښې د دوی آخری شاګرد حضرت شیخ الحدیث مولانامحمدزکریاصاحب رحمه الله قدرمند پلارحضرت مولانا محمد یحی صاحب کاندهلوی وو. اګرچه د تدریس باقاعده سلسله په ۱۳۱۴ھ کښې ختمه شوې وه. خو د باطنی فیض سلسله ئې ترآخره پورې جاری وه.

د دوی ژوند پوره په پوره د سنت د تابعدارئ نه عبارت وو. تقوی، دسنتو او شریعت تابعداری، په دین باندې استقامت، د بدعاتو ختمول، دسنت اشاعت او د شعائر اسلام اوچتولو اود دین په معامله کښې دوی دالله تعالی د نښو نه یوه نښه وه.

د دوی په مشرانو خلیفګانو کښې حضرت مولانا خلیل احمد سهارنپوری، مولانا محمود حسن دیوبندی، مولانا عبدالرحیم رائے پوری، شیخ الاسلام حضرت مولانا حسین احمد مدنی. رحهم الله دی. دغه شان ددوی مشهور شاګردانو کښې حضرت مولانا محمد یحی کاندهلوی. شیخ ماجد علی او مولانا حسین علی رحمه الله دی.

په کال ۱۲۲۷ھ کښې دحضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله دوفات نه پس دوی د دارالعلوم سرپرست شو. په مشکلو حالاتو کښې د نزاع ختمول ددوی خصوصیت وو. ۱۳۱۴ھ کښې د مدرسه سهارنپور سرپرستی ئې هم قبوله کړه.

په فقه او فتاوی کښې د دوی قول حجت دے. حضرت مولانا نانوتوی رحمه الله به دوی ته ابوحنیفه عصر وئیل. حضرت علامه کشمیری رحمه الله چه د علامه ابن عابدین رحمه الله پیشان محقق او وسیع النظرعالم هم فقیه النفس نه ګنړلو. خو حضرت مولانا رشید احمد ګنګوهی رحمه الله قدس سره ئې فقیه النفس ګنړلے وو. (۱)

---

(۱) اوګورئ: ..البلاغ.. مفتی اعظم نمر جمادی الثانیه تا شعبان ۱۳۹۹ھګ (ص. ۴۱۱)_

په ۱۲ يا ۱۳ جمادی الاولی دشپې د نوافلودپاره راپاسيدلو.څه زهريله څيز ورته ټك وركړلو دهغه د اثر نه په ۸ يا ۹ جمادی الثانيه باندې دجمعې په ورځ د جمعې د اذان نه پس وفات شو ددوی د وفات سن ﴿وَاِنَّهٗ فِی الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصّٰلِحِیْنَ﴾ او د «مولانا عاش حميداً مات شهيداً» نه ماخوذ دے

تصانيف دوی د سوونو شاګردانو نه علاوه درج ذيل تصنيفات پريخودے دی.

① فتاوی رشيديه ② سبيل الرشاد ③ زبدة المناسك ④ هداية الشيعه ⑤ فيصلة اللاعلام فی دار الحرب ودار الاسلام ⑥ لطائف رشيديه ⑦ هداية المعتدی فی قراءة المقتدی ⑧ القطوف الدانية فی تحقيق الجماعة الثانية ⑨ الحق الصريح فی اثبات التراويح.

دغه شان ددوی دجامع ترمذی او صحيح بخاری د درسی افاداتو او تقاريرو مجموعه ددوی شاګرد مولانا محمد يحی صاحب کاندهلوی راجمع کړی دی.تقرير ترمذی د ،،الکوکب الدری،، په نوم او تقرير بخاری د ،،لامع الدراری،، په نوم د حضرت شيخ الحديث صاحب د قيمتی حاشيواو تعليقاتو سره چهاپ شوی دی.(۱)

حضرت شاه عبدالغنی مجددی دهلوی رحمه الله حضرت مولانا شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله د حضرت مولانا ابوسعيد مجددی خوئے وو.ددوی نسب نامه د حضرت مجدد الف ثانی په واسطه حضرت فاروق اعظم رضی الله عنه ته رسی.

(دوی قدرمند پلار حضرت شاه ابوسعيد صاحب يو متبحرعالم او د سلسله نقشبنديه لوئے بزرګ وو.دوی پيدائش په ذيقعده ۱۱۹۶ه کښے شوے وو.درسی کتابونه ئے د مولوی شرف الدين رامپوری او شاه رفيع الدين دهلوی رحمهما الله نه وئيلی وو.اجازت نامه ئے دحضرت شاه عبدالعزيز رحمه الله نه حاصله کړے وه. ۱۲۵۰ه کښے د حجاز نه واپس راغلو.او په ،،تونك،، کښے وفات شو.دهغه ځائے نه لاش دهلی ته راوړلے شو.او دلته دفن کړے شو.)

شاه عبدالغنی رحمه الله په شعبان ۱۲۳۵ه کښے په دهلی کښے پيدا شو.قرآن کريم ئے حفظ کړلو.نحو او علوم عربيت ئے د مولانا حبيب الله دهلوی نه حاصل کړی وو.بيا ئے تولہ توجه فقه اوحديث ته ورکړله.

حديث ئے دحضرت شاه محمد اسحاق رحمه الله نه وئيلی وو.دخپل پلار نه ئے د موطا درس لوستے وو.اومشکاة شريف ئے د مولانا مخصوص الله بن شاه رفيع الدين دهلوی رحمه الله نه وئيلے وو.

۱۲۴۹ه کښےد خپل پلار سره دحجاز په سفر لاړلو.اوهلته ئے د مولانا عابد سندهی رحمه الله نه استفاده اوکړه.بيا هندوستان ته راغلو.تول همه تن دعلم حديث په خدمت کښے مشغول شو.

ددوی درسګاه په هندوستان کښے دټولو نه لويه مرکزی درسګاه وه.د دوی د علم د فيض نه حضرت مولانامحمد قاسم نانوتوی رحمه الله حضرت مولانا رشيد احمد ګنګوهی رحمه الله اوحضرت

---

(۱) دا ټول حالات د نزهة الخواطر(۸/۱۴۸-۱۵۲) نه ماخوذ دی.دغه اوګورئ مشاهير علمائے ديوبند، (۱/۱۸۶_۱۸۹) تاريخ دارالعلوم ديوبند (۱/۱۲۵_۱۲۹) او تذکرة الرشيد مصنفه حضرت مولانا محمد عاشق الهی ميرتهی رحمه الله

مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه الله پشان مایه ناز عالمان پیدا شوی دی.
د ۱۸۵۷ء په هنګامه کښې دعلم حدیث دا د تولو نه لویه درسګاه د زمانې د حادثاتو ښکار شوه اوهمیشه دپاره ختمه شوه شاه عبدالغنی مدینې منورې ته هجرت اوکړلو او هلته په محرم ۱۲۹۶ھ کښې وفات شو.

صاحب د نزهة الخواطر د دوی په باره کښې لیکلی دی.
..علم اوعمل.زهد اوپرهیزګاری،حلم او صبر،صداقت،امانت ،عفت اوصیانت،حسن نیت اواخلاص،رجوع الی الله،دالله تعالی ویره،د سنت تابعداری،حسن اخلاق،د مخلوق سره احسان کول،اود دنیا او ددې د اسبابو نه بې رغبتي د دوی په ذات باندې ختم وو.د دوی د مجلس نه او ددوی د ساهګانو نه ډیر عالمان مستفید شول .د دوی په ولایت اوجلالت شان باندې د عربواو هندوستان ټول خلق متفق وو..

په سنن ابن ماجه باندې ښکلې حاشیه ،،انجاح الحاجة،، ددوی علمی یادګار دې رحمه الله رحمة واسعة (۱)

صرف اونحو ئې ترکافیه پورې د مولانا عبدالحی بډهانوی رحمه الله نه وئیلی وو اوباقی درسی کتابونه ئې د شاه عبدالقادر رحمه الله سره وئیلی وو.دحدیث شریف تحصیل ئې د شاه عبدالعزیز رحمه الله نه کړې وو.د خپل نیکهٔ د وفاته پورې د هغوی په خدمت کښې وو.او دهغوی د وفات نه پس هم هلته دهغوی ګده نشین شو.
۱۲۲۰ھ کښې ئې د حرمینو سفر اوکړلو.هلته ئې د شیخ عبدالکریم مکی (متوفی ۱۲۴۷ھ) نه استفاده اوکړله.بیا هندوستان ته راواپس شو.اومسلسل ترشپاړس کالو پورې ئې د حدیثو درس ورکولو.
په کال ۱۲۵۸ھ کښې دوی دخپل اهل وعیال سره مکې ته هجرت اوکړلو.ددوی په لویو شاګردانو کښې شاه عبدالغنی مجددی ،شیخ عبدالرحمن پانی پتی،سیدعالم علی مراد آبادی،شیخ عبدالکریم بډهانوی،نواب قطب الدین دهلوی،مولانا احمد علی سهارنپوری، مفتی عنایت احمد کاکوروی،میان سید نذیرحسین دهلوی،مولانا احمدالله بن دلیل الله رحمهم الله تعالی شمار دې. ددوی اکثرشاګردان په حدیثو کښې قابل فخر وو.په هندوستان کښې دحدیث سند هم ددوی نه وړاندې خي.((ذٰلك فضل الله يؤتيه من يشاء))
دوی د مشکاة المصابیح په اردو کښې ترجمه کړې ده.کومه چه د دوی په اشاره ددوی شاګرد مولانا قطب الدین خان صاحب دشرح صورت ته منتقل کړه.کومه چه د مظاهرحق په نوم باندې نامداره ده.،،مائة مسائل،،او،،رسائل اربعین،، هم ددې قابل قدر تصنیفات دی.
په رجب ۱۲۶۲ھ کښې په مکه مکرمه کښې دوی وفات شو.اود مکه په قبرستان ،،معلاة،، کښې دفن کړې شو.رحمة الله علیه.

---

(۱) داحالات دنزهة الخواطر(۲۹۶،۲۹۷/۷) اوتاریخ دارالعلوم دیوبند (۹۵،۶۹/۱) نه ماخوذ دی. دغه شان اوګورئ مقدمة أوجزالمسالک (۶۵/۱، ۶۶) او ماتمس إلیه الحاجة (ص،۵٤)۔

سراج الهند مولانا شاه عبدالعزیز صاحب رحمه الله د نزهة الخواطر د دوی د حالاتو ابتداء داسے کړے ده. ((الشیخ الإمام العالم الکبیر العلامة المحدث عبدالعزیز بن ولی الله بن عبدالرحیم العمری الدهلوی سید علمائنا فی زمانه وابن سیدهم لقبه بعضهم ، ،سراج الهند، ، وبعضهم ، ،حجة الله، ،))

ددوی پیدائش په ۲۵رمضان ۱۱۵۹ﻫ کښے شوے وو.تاریخی نوم ئے ، ،غلام حلیم، ، دے. حافظه اوذهانت ئے خدا داد وو.دقرآن کریم سره ئے فارسی هم اوونیله.د یوولس کالو په عمر کښے ئے دعربۍ دتعلیم انتظام اوشو.د پنځلس کالو په عمر کښے دټولو رائجو علومونه فارغ شو. دوی د حدیث اوفقه تحصیل دپلار نه کړے وو.د قدرمند پلار د وفات نه پس د هغوی بعضے شاګردانو خاص کردهغوی خاص شاګرد مولانا محمد عاشق پهلتی رحمه الله نه ئے تکمیل اوکړلو. چونکه دوی دخپل پلار د ټولو نه مشرے ځوئے وو.او په علم او فضل کښے هم د ټولو نه ممتاز وو.نو مسند درس وخلافت هم دوی ته حواله شو.او دوی همه تن په درس وتدریس،هدایت وارشاد، تصنیف وتالیف کښے مصروف شو.

علامه عبدالحی حسنی رحمه الله لیکی.

، ،دوی دخپل علم وفضل،آداب، ذکاوت وذهانت،فهم وفراست،او سرعت حفظ په وجه په دنیا کښے لاثانی وو.د ډیرو ځایونو نه به طالبان صرف ددوی نه د سبق وئیلو دپاره راتلل.اودوی ته به داسے لیواله وو.لکه څنګه چه تږے اوبو ته لیواله وی.

دوی ته په ټولوعلومو متداوله اوفنون عقلیه ونقلیه کښے پوره مهارت حاصل وو . حافظه ئے هم ډیره ښه وه.تقریرئے معنی خیز، مرتب او زړه راښکونکے وو.او دے صفاتو ددوی ذات د عواموا وخواصو مرجع جوړه کړه. د علواسناد دپاره به خلقو د لرے لرے نه سفرونه کول.اوپه حلقه درس کښے به ئے شرکت کولو.اوسند فراغت حاصلولو دپاره به راتلل.په درس وتدریس،افتاء وتصنیف،فصل خصومات، پندو و موعظت،او دشاګردانو په تربیت کښے به هر وخت مشغول وو. د دوی د وجے په هندوستان کښے د اسلامی علومو خاص کر د حدیث اوتفسیر شهرت اوشو.د مسلمانانو اصلاح اوشوه.اود فتنو سد باب اوشو.د دوی د ښکلے کوششونو، شپۍ او عاجزۍ اوتوجه په شاګردانو او مریدانو کښے هغه روح پوک وهلو.چه هغه په مسلمانانو کښے انقلاب پیدا کړلو.او دمسلمانانو دینی ،تعلیمی،ثقافتی حالت ئے ښه کړلو.شاه صاحب ته صرف په حدیث فقه،تفسیر،او کلام کښے مهارت نه وو حاصل.بلکه په منطق، فلسفه، او په شعر اوادب کښے ئے هم مهارت لرلو.احادیث ورته ډیر یاد وو.حضرت تهانوی رحمه الله د حضرت مولانا شیخ محمد رحمه الله نه د شاه عبدالعزیز رحمه الله په باره کښے نقل کړی دی.چه هغوی ته شپږ زره احادیث د متن سره یاد وو.

د شاه عبدالعزیز رحمه الله عمر اوس پنځویشت کاله وو.چه سخت مرضونه پرے راغلل .تردے چه په یو وخت کښے پرے څوارلس بیمارۍ شمارلے شوی دی .کیناستل پاسیدل،اوګرځیدل ورته ګران شو.خو ددے باوجود به دوی په خپله درس ورکولو . په تالیف وتصنیف اوپندو موعظت کښے مصروف وو.چه په لاره به روان وو.نو هم به د وعظ نصیحت نه اوزګار نه وو. بیاد تعجب خبره داده.چه ددے دومره سختو مرضونوباوجود،دوی خوش طبع، حاضرجواب، ... خوش کلام، ... متواضع،هشاش بشاش،اوباوقار وو.د دوی مجلسونه به د

عقلونو او ذهنونو دپاره د تفریح سامان وو.ددوی قصو به غوږنه او د دوی بنکلی شعرونو به طبیعتونه رابیداروَل.د لرے لرے ځایونو اود هغه ځائے دخلقوقصے به ئے بنه بیانولے.د حیرانتیا خبره دا ده.چه اوریدونکو یه دا گمان کولو چه موصوف دا خبرے لیدلے دی.اوددے علم ئے حاصل کړے دے.حالانکه هغوی به د کلکته نه سوا بل ځه نه وو لیدلے.دارالخلافه دهلی ته به خلق راتلل.او دهغوی نه به ئے اوریدل .اود حقائقو بحث به ئے کول.اودهغوی نه به ئے معلومات حاصلول.

حضرت شاه ولی الله ﷫ چه د دینی علومو د دوباره احیاء کوم بنیاد ایخودے وو . شاه عبدالعزیز﷫ د هغے تکمیل اوکړلو.اودعلم ئے داسے خاص معیار مقرر کړلو . چه په هغے سره د دینی علومو یو خاص عزت او وقار قائم شو.حضرت شاه صاحب ﷫ د خپل پلار د وفات نه پس د شپیتو کالو په اوږده زمانه کښے په دهلی کښے د دینی علومو خدمات کول.

د دوی په شاگردانو کښے د دوی درے واړه رونړه شاه اسماعیل شهید.شاه محمد اسحاق،شاه محمد یعقوب،شاه مخصوص الله بن رفیع الدین.مولانا عبدالحی بډهانوی ، مفتی الهی بخش کاندهلوی، شیخ غلام علی دهلوی،شاه ابوسعید مجددی. شاه احمد سعید مجددی، شیخ رشیدالدین صاحب.مفتی صدرالدین صاحب او مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی ﷭ تعالی پشان د امت ستنے اوعلماء فاضلان شامل دی.

د درس او تدریس نه علاوه شاه صاحب ﷫ گنړ کتابونه لیکلی دی.

① تفسیرفتح العزیز، المعروف به ،،تفسیرعزیزی،، دا کتاب دوی په سخته بیمارئ اوکمزورئ کښے املاء کړے وو.په غټو جلدونو باندے مشتمل وو.خو د هندوستان په انقلاباتو کښے ئے اکثره حصه ضائع شوه.صرف اولنے او آخرنے جلد ملاویږی.

② ،،فتاوی عزیزیه،، ددے هم دوه جلدونه ملاویږی.گنی هسے خودا هم ضخیم کتاب دے.

③ ،،تحفه اثناء عشریه،،دا کتاب د تشیع د حقیقت په باره کښے دے.او یو عظیم شاهکار دے.ددے مثال په دے موضوع باندے په اسلامی کتابونو کښے نشته.

④ ،،بستان الصالحین،، دا د محدثینو ﷭ طبقات او دهغوی د مصنفاتو په باره کښے دے.اصل کتاب په فارسی کښے دے.ددے اردو ترجمه حضرت مولانا عبد السمیع صاحب دیوبندی ﷫ کړے ده.

⑤،، عجاله نافعه،، دا رساله په اصول حدیث کښے ده.دا په ثبت او حدیثوکښے د هغوی د علومو آئینه ده.مولانا عبدلحلیم صاحب چشتی ددے اردو کښے ترجمه کړے ده.او د تراجم رجال اضافه ئے ورسره کړے ده.اوددے افادیت ئے ډیر زیات کړے دے.

⑥ رساله ،،مایجب حفظه لطالبی الحدیث،، ⑦ میزان البلاغة ،، په علم بلاغت کښے.

⑧ ،،میزان الکلام،، په علم کلام کښے.⑨ ،،السرالجلیل فی مسألة التفضیل،،

⑩ ،،سرالشهادتین،،دحضرات حسنین ﷠ د شهادت په موضوع باندے.

⑪ ،،رساله في الانساب،، ⑫ ،،رساله في تعبیرالرؤیا،،

⑬ حاشیه ،،میرزاهد رساله،، ⑭ حاشیه میرزاهد ملاجلال،،

⑮ حاشیه ، ،میرزاهد شرح المواقف ، ، ⑯ حاشیه ملا کوسج ، ،
⑰ حاشیه ، ،شرح هدایة الحکمة ، ، للصدرالشیرازی.
ددے نه علاوه هم ددوی څه رسائل دی.
دوی د اتیا کالویه عمرکښے ۱۲۳۹ھ کښے دخپل خالق حقیقی سره ملاؤ شو.حکیم مومن خان مومن تاریخ د وفات ښه بیان کړے دے.

دست بیداد اجل سے بے سروپا ہو گئے　　　فقر و دین، فضل و ہنر، لطف و کرم، علم و عمل

ق. ی. ض. ن. ط. ر. ل. م.
۱۰۰، ۱۰، ۸۰۰، ۵۰، ۹، ۲۰۰، ۲۰، ۴۰.
۱۲۳۹ھ
رحمه الله رحمة واسعة (۱)

امام الهند منبع الکمالات مرکز الاسانید

حضرت الامام الشاه ولی الله احمد بن عبدالرحیم رحمهما الله تعالی

صاحب د نزهة الخواطر ، ، ددوی په حالاتو داسے شروع کوی.

«الشیخ الإمام حجة الله بین الأنام، إمام الأئمة قدوة العلماء، وارث الأنبیاء آخر المجتهدین ، أوحد علماء الدین، زعیم المتضلعین، بحمل أعباء الشرع المتین، محی السنة ومن عظمت به لله علینا المنة، شیخ الإسلام قطب الدین، احمد ولی الله بن عبدالرحیم بن وجیه العمری الدهلوی»

ددوی والد صاحب حضرت عبدالرحیم رحمه الله د سلسله نقشبندیه په لویو بزرګانو کښے وو.دهغوی بچی نه وو.بل خوا د هغوی بی بی د بوډئ توب عمر ته رسیدلے وه . دوی په بوډاتوب کښے دویمه نکاح اوکړله.او د چارشنبه په ورځ د نمر راختو په وخت کښے ۴شوال ۱۱۱۴ھ کښے شاه ولی الله رحمه الله پیدا شو.

د ولادت نه وړاندے شاه عبدالرحیم رحمه الله خواجه قطب الدین بختار کعکی رحمه الله په خوب کښے اولیدلو.هغوی ورته د خوی زیرے ورکړلو.اوورته ئے اوفرمائیل.دهغه نوم زما په نوم باندے کیږدئ.حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی.چه کله زه پیدا شوم.نود قدرمند پلار په ذهن کښے مے هغه خبره پاتے نه وه.اوهغوی زما نوم ، ،ولی الله ، ، کیخودلو.څه موده پس ورته وریاد شو.نو زما بل نوم ئے ، ،قطب الدین احمد ، ، کیخودلو.

دوی د پنځو کالو په عمر کښے په مکتب کښے تعلیم شروع کړلو.د اووه کالو په عمر کښے ئے د قرآن کریم حفظ مکمل کړلو.اود فارسئ اوعربئ ابتدائی کتابونه ئے شروع کړل.د لسو کالو په عمر کښے ئے شرح ملاجامی ختمه کړه.بیا ئے د خپل قدر مند پلار نه فقه ،حدیث،تصوف،عقائدو او اصولو کتابونه اوونیل.په دغه دوران کښے د شیخ محمد افضل

---

(۱) شاه عبدالعزیز رحمه الله دا ټول حالات د ، ،نزهة الخواطر ، ، (۲۷۵/۷ فوائد جامع برعجاله نافعه (ص،۲۶۹، ۲۷۶) او تاریخ دارالعلوم دیوبند (۹۴/۱) نه ماخوذ دی.

سیالکوټی رحمه الله په درس کښې شریك شو.او د حدیثو سند ئې واخستلو د پنځلسو کالو په عمر کښې ورسره والدصاحب بیعت ورکړلو.اوپه سلسله نقشبندیه کښې ې د سلوك منازل طے کړل.
دځوارلس کالو په عمر کښې ئې واده اوشو.اوس دوی د اوولسو کالو وو.چه پلار صاحب ئې وفات شو د قدرمند پلار د وفات نه پس حضرت شاه ولی الله رحمه الله د خپل پلار مسند درس ته ښانست ورکړلو اوکم وزیات تقریباً دولس کاله ئې د علوم نقلیه او عقلیه تعلیم ورکړلو.په ۱۱۴۳ھ کښې د حرمینو شریفینو او دحج شوق پیدا شو او د حجاز سفر ئې اوکړلو.هلته کښې ئې دوه کاله تیر کړل.او دحجاز د شیوخو نه ئې ښه استفاده اوکړله.خاص کرد شیخ ابوطاهر کردی مدنی رحمه الله نه ئې ښه ډیره استفاده اوکړله.شیخ ابوطاهرد علوم ظاهره سره سره په علوم باطنیه کښې هم ښه اوچت بزرګ وو.دهغوی نه دوی خرقه خلافت هم حاصله کړه.
۱۱۴۵ھ کښې خضرت شاه صاحب د حجاز نه هندوستان ته واپس تشریف راوړلو.او د وراندې پشان ئې دخپل والد صاحب په مدرسه کښې درس شروع کړلو . د درس اوتدریس نه چه به کوم وخت بچت شو.هغه به ئې په تالیف وتصنیف اود اعمالو او اشغالوپه تعلیم او تلقین کښې تیرولو.
هم په دے عملی مشاغلو اودالله تعالی مخلوق ته فائده رسولو کښې دوی مصروف وو.تردے چه په ۱۱۷۶ھ دعلم او عمل دا نمر پټ شو.
حضرت شاه ولی الله رحمه الله ته په ټولو عقلی او نقلی علومو کښې مهارت حاصل وو . اود ورع اوتقوی،او ذهانت او ذکاوت په صفاتو باندے هم موصوف وو.ډیر اوچت مفکر او مصلح وو.په اسرارو اوحکم،د تصوف په مسائلو،اود کلام په مباحثو،اوپه حکمت او اخلاقو ئې ښه ژور نظرلرلو.هغوی چه د قرآن اوحدیث حقائق څنګه پیژندلی وو.اوخودلی وو.هغې د متقدمینویاد تازه کړلو.په توجیه او دحدیث په تشریح کښې د شاه صاحب مقام ډیر زیات اوچت دے.اوپه دے باب کښې هغوی د هندوستان په زمکه بے مثاله دی.د دوی د علم او فضل اعتراف دهغه وخت ټولو خلقو کولو.د حرم شیوخ هم د دوی د فهم او فراست.د حدیث د معانیود شرح او د مطالبو د وضاحت قائل وو.
ددوی شیخ ابوطاهر کردی مدنی رحمه الله ددوی په باره کښې فرمائی.«إنه یسند عنی اللفظ وکنت أصحح منه المعنی»
حضرت مرزا مظهرجان جانان رحمه الله فرمائی. «إن الشیخ ولی الله قد بین طریقة جدیدة ،وله أسلوب خاص فی تحقیق أسرار المعارف وغوامض العلوم،وإنه ربانی من العلماء،لعله لم یوجد مثله فی الصوفیة المتحققین الذین جمعوا بین علمی الظاهر والباطن ،وتکلموا بعلوم جدیدة،إلا رجال معدودون»
شیخ فضل حق امام خیر آبادی چه کله د ،،ازالة الخفاء،، مطالعه اوکړله.نووے فرمائیل.
«إن الذی صنف هذا الکتاب لبحر زخار لایری له ساحل»
مفتی عنایت احمد کاکوری رحمه الله فرمائی.«إن الشیخ ولی الله مثله کمثل شجرة طوبی، أصلها فی بیته، وفرعها فی کل بیت من بیوت المسلمین، فما من بیت ولامکان من بیوت المسلمین وأمکنتهم إلا وفیه فرع من فرع تلك الشجرة، لایعرف غالب الناس أین أصلها»

نواب صدیق حسن خان قنوجی لیکی ,,انصاف این است که اگروجود او در صدر اول وزمانه ماضی می بود، امام الائمه وتاج المجتهدین شمرده می شد،،

دحضرت شاه رحمه الله سیاسی بصیرت په ملکی سیاست باندے هم د شاه صاحب رحمه الله ژورنظر وو.د دوی په زمانه کښے هندوستان کښے سیاسی کشالے ډیرے په ترقئ وے.مسلمانان په بدنظمی او جګړو کښے اخته وو.د شیعګانو غلبه وه.ددے نه علاوه د هندوستان د قسمت فیصله کونکی درے جګړه مار قومونه وو.مرهټ سکهه اوجاټ.په دے حالاتو کښے شاه صاحب رحمه الله ډیرد سیاسی بصیرت نه کار واخستلو.اول ئے د نواب نجیب الدوله سره خط وکتابت اوکړلو.اودهغوی په واسطه ئے احمدشاه ابدالی سره غوږ اوجنګولو .بیا ئے براه راست احمد شاه ابدالی ته خط اولیکلو.ددے په نتیجه کښے احمد شاه ابدالی خپل فوځونه راواخستل.اوپه هندوستان باندے ئے حمله اوکړله.اواسلام د دشمنانو طاقت ئے دړے وړے کړلو.

دحضرت شاه رحمه الله تصنیفات: حضرت شاه صاحب رحمه الله د ډیرو تصنیفاتو عالم دے.ددوی هرتصنیف ډیر اوچت دے.داسے معلومیږی.چه د دے ټولو علومو دوی ته الهام کیږی.اګرچه دوی په ټولوعلومو کښے امام وو.خوزیاته غلبه پرے د تفسیر، حدیث، عقائدو، اسرار شریعت، او تصوف پاتے شوے وه.ددوی مشهور کتابونه دادی.

① فتح الرحمن فی ترجمة القرآن ② الزهراوان فی تفسیر سورة البقرة وآل عمران ③ الفوز الکبیر فی اصول التفسیر ④ تأویل الأحادیث ⑤ فتح الخبیر بما لا بد من حفظه فی علم التفسیر ⑥ المصفی شرح الموطا ⑦ المسوی شرح الموطا ⑧ شرح تراجم أبواب البخاری ⑨ النوادر من أحادیث سید الأوائل والأواخر ⑩ الأربعین ⑪ الدر الثمین فی مبشرات النبی الأمین ⑫ الإرشاد فی مهمات الإسناد ⑬ إنسان العین فی مشائخ الحرمین ⑭ حجة الله البالغة ⑮ إزالة الخفاء عن خلافة الخلفاء ⑯ قرة العینین فی تفضیل الشیخین ⑰ حسن العقیدة ⑱ الإنصاف فی سبب الإختلاف ⑲ عقد الجید فی أحکام الإجتهاد والتقلید ⑳ البدور البازغة ㉑ المقدمة السنة فی إنتصار الفرقة السنیة ㉒ الطاف القدس فی لطائف النفس ㉓ القول الجمیل فی بیان السوال ㉔ الإنتباه فی سلاسل أولیاء الله ㉕ الهمعات ㉖ اللمحات ㉗ السطعات ㉘ الهوامع ㉙ شفاء القلوب ㉚ الخیر الکثیر ㉛ التفهیمات الإلهیة ㉜ فیوض الحرمین.. وغیره

هسے خو د دوی ټول تصنیفات ډیر قابل قدر او قیمتی دی.خو په دے کښے بالخصوص حجة الله البالغة او,,ازالة الخفاء،، امتیازی مقام لری.«رحمه الله رحمة واسعة وجزاه عن العلم وأهله خیرالجزاء»(۱)

---

(۱) دا ټول حالات د نزهة الخواطر.. (۴۱۵/۶) او فوائد جامعه برعجاله نافعه (ص.۲۷۶. ۲۸۷) نه ماخوذ دی.د دوی د حالاتو .کمالاتو.خدماتو او تالیفاتو د پوره تعارف دپاره اوګورئ ..تاریخ دعوت وعزیمت جلد پنځم ازمولانا سید ابوالحسن علی ندوی رحمه الله

شیخ ابوطاهر کردی رحمه الله د دوی نوم محمد عبدالسمیع بن ابراهیم بن حسن بن شهاب الدین الکردی اومدنی الشافعی رحهم الله تعالی.
دوی په ۲۱ رجب ۱۰۸۱ھ مطابق ۱۶۷۰ء په مدینه منوره کښې پیدا شوی وو.علوم عربیت ئې دخپلې زمانې سیبویه شیخ احمد ادریس مغربی نه حاصل کړی وو.فقه شافعی ئې د شیخ علی طوبونی مصری نه حاصل کړله.د معقولاتو کتابونه ئې د منجم باشی نه کوم چه د روم متبحر عالمانو نه وو.علم حدیث ئې د خپل پلار نه حاصل کړې وو.ددې نه پس ئې دا علم د شیخ حسن عجمی نه اووئیل.هم د دوی نه ئې استفاده کړې وه.ددې نه پس ئې د شیخ احمد نخلی او شیخ عبدالله سالم بصری نه فائده واخستله.دشیخ سالم بصری نه ئې شمائل نبوی اووئیل.او ددو میاشتو نه په کمه موده کښې ئې د مسند احمد سماع هم اوکړله.د حرمینو نه راتلونکی عالمانو نه ئې ښه استفاده اوکړله.چه په هغې کښې شیخ عبدالله لاهوری هم وو.هم د دوی په واسطه به دوی د ملا عبدالحکیم سیالکوټی رحمه الله کتابونه روایت کول.دغه شان د شیخ عبدالحق محدث دهلوی رحمه الله کتابونه به ئې هم روایت کول.ځکه چه ملا عبدالحکیم ته د شیخ عبدالحق دهلوی رحمه الله نه اجازت حاصل وو.
دوی په ورع اوتقوی،طاعت خداوندی،اشتغال علمی اوانصاف پسندئ کښې د سلفو نمونه وه.دیوسوال جواب چه به ئې ترڅو پورې کتابونه ښه نه وو کتلي.نه ورکولو .
نرم دل دومره وو.چه د رقاق احادیث به وئیل.نوپه سترګو کښې به ئې اوښکې راغلې.په لباس وغیره کښې به ئې څه تکلف نه کولو.خپلو خادمانو او شاګردانو سره به ئې ډیره عاجزی کوله.
حضرت شاه صاحب رحمه الله په ،،الانتباه،، کښې لیکی.
دا فقیر څه وخته پورې د شیخ ابوطاهرپه صحبت کښې پاتې شوې وو.صحیح بخاری مې د دوی نه حرفاً حرفاً وئیلې ده.د دوی په صحبت کښې چه پاتې شوم.نو ددې فن مشکلات مې د بحث اونظر نه پس حل کړل.په تتبع تلاش اولټون سره مې رجال او د حدیث د شرحې نه واقفیت حاصل کړلو.ددې طبقې نه واخله تر مصنفینو پورې او بیا د مصنفینو رحمهم الله نه واخله تر نبی ﷺ پورې په رجالو کښې مې مهارت حاصل کړلو.صحیح مې دسقیم نه جدا کړلو.د روایت قوانین او د حدیث اصول مې یاد کړل.د حدیث د متابعاتو او شواهدو معرفت مې حاصل کړلو.مسند دارمی مې ټوله د دوی نه واوریدله.د کتب صحاح سته اطراف مې هم دوی نه واورول.هغوی صرف ددې کتابونو د روایت کولو اجازت رانکړلو.بلکه د ټولو روایاتو او اسنادو تفصیلاتو نه ئې خبر کړم.او خرقه خلافت ئې راته واچولو.جزاه الله سبحانه عنی خیراً،،
په رمضان ۱۱۴۵ھ مطابق ۱۷۳۳ کښې دوی په مدنیه منوره کښې وفات شو.او په جنة البقیع کښې دفن کړې شو.(۱)

---

(۱) دا ټول حالات د ،،فوائد جامعه برعجاله نافعه،، (ص،۲۹۸، ۳۰۴) او الأعلام للزرکشی (۳۰۴/۵) نه اختسې شوی دی.د نورو تفصیلاتو دپاره اوګورئ سلک الدرر(۲۷/۲) إنسان العین فی مشائخ الحرمین (۱۳، ۱۴) الإنتباه فی سلاسل أولیاء الله و وارثی أسانید رسول الله،وحصر الشارد فی أسانید الشیخ محمد عابد،والیانع الجنی ،فهرس الفهارس)_

شیخ ابراهیم بن حسن بن شهاب الدین الکورانی الکردی رحمه الله ددوی نوم ابراهیم کنیت ابوعرفان او لقب برهان الدین دے.د دوی سلسله نسب دا ده.ابراهیم بن حسن بن شهاب الدین الشهرزوری الکردی الکورانی الشافعی رحمه الله
په کال ۱۰۲۵ھ مطابق ۱۶۱۶ء کښے د کرد د غرونو په علاقه ،،شهران،، کښے پیدا شوے وو د دینی علومو تحصیل ئے دهغه ځائے د نامتو عالمانو نه اوکړلو.اوبیا ئے سفر اوکړلو.دوه کاله ئے په بغداد کښے تیر کړل.اود لویو لویو عالمانو نه ئے فیض حاصل کړلو.څلور کاله ئے په شام کښے تیر کړل.اود مصر په لار حرمینو ته اورسیدلو.دلته کښے ئے د شیخ احمد قشاشی رحمه الله سره ملاقات اوشو.اود دوی سره ئے خصوصی تعلق جوړ شو.هم ددوی نه ئے د حدیثو په روایت کښے اجازت واخستلو .اوخرقه خلافت ئے هم ددوی نه حاصله کړه.ددوی په صحبت کښے پاتے شو .لوئے مرتبے او اوچت کمالات ئے حاصل کړل.
دوی ته د کردئ او فارسئ نه علاوه عربی اوترکی ژبے هم یادے وے.تبحرعلمی، روشن دماغی، زهد او تقوی ،اود صبر اوحلم په صفاتو موصوف وو.دوی دخپلے زمانے دنوم نهاد فقهاؤ او صوفیاؤ د لباس نه ځان ساتلو.ساده ژوند به ئے تیرولو.اوسادګی به ئے خوښوله.دوی به په مجلس کښے د صدر په حیثیت کیناستل.په خبرو کښے وړاندے والے کول.یا داسے قسم په نورو خبرو د خپل حقیقت ښکاره کولو نه ئے پرهیز کولو.
د تبحرعلمی ئے دا حالت وو.چه علامه محمد عابد سندهی رحمه الله فرمائی.
،،موصوف امام محقق،جامع معقول ومنقول،او حاوی فروع واصول وو.د حکمت نظریه وعملیه متقن او ددے په اسرارو حاوی وو.دغه شان د ابن عربی،جیلی،قاشانی ،قونوی،او قیصری د کتابونو دحقائقو ماهر وو.هم دوی په دے علومو کښے حرف آخر ګڼړلے کیدل.چه علم حدیث طرف ته متوجه شو.نو ددے لعلونه او جواهرات ئے راوویستل،،
ددوی د اتیاؤ نه زیات تصانیف دی.علامه محمد زاهد سندهی رحمه الله فرمائی. «كانت مصنفاته جديرة،بأن تكتب بماء العيون،وأن يبذل في تحصيلها المال والأهل والبنون» چه ددوی تصانیف ددے لائق دی.چه د چینو په اوبو باندے اولیکلے شی. او د دے په حاصلولو کښے د مال او اهل وعیال. په خرچ کولوهم هیله نه ده بکار.

ددوی مشهور تصانیف دا دی:

① **الأمم لإيقاظ الهمم** دا د دوی ثبت.دیرتفصیلی اوجامع فوائد دی. ② **إتحاف الخلف بتحقيق مذهب السلف** ③ **تنبيه العقول على تنزيه الصوفية من إعتقاد التجسيم والعينية والإتحاد والحلول** ④ **مد الفيء في تقرير ليس كمثله شيء** ⑤ **مشرع الورود إلى مطلع الجود بتحقيق التنزيه في وحدة الوجود**_
دوی په جمادی الاولی کال ۱۱۰۱ھ مطابق ۱۶۹۰ء کښے په مدینه منوره کښے وفات شو.او په جنة البقیع کښے دفن کړے شو. رحمه الله (۱)

---

(۱) دا ټول حالات د ،،فوائد جامعه برعجاله نافعه،، (ص.۳۰۵، ۳۱٤) او الأعلام (۳۵/۱) نه ماخوذ دی.د تفصیل دپاره اوګوری نسان العین فی مشائخ الحرمین. الإنتباه فی سلاسل الأولياء الله.البدرالطالع(۱۱/۱، ۱۲)وسلک الدرر (۵/۱، ۶)

صفی الدین احمد القشاشی رحمه الله: احمد بن محمد بن یونس بن احمد بن علی بن یوسف بن حسن البدری القشاشی المدنی رحمه الله د پلار د طرفه ددوی سلسله نسب حضرت علی رضی الله عنه او د مور د طرفه حضرت تمیم داری رضی الله عنه ته رسی.

د دوی لقب ،،صفی الدین،، دے.صاحب د «الرحلة العیاشیة» لیکی د اهل مشرق عادت دے چه د کوم سړی نوم احمد وی.دهغه لقب ،،شهاب الدین،، ایږدی.شیخ احمد قشاشی خپلو شاګردانو ته اوفرمائیل.زما نوم ،،احمد،، دے چه په نومونو کښے معزز دے.نو ما په ،،شهاب الدین،،باندے مه ملقب کوئ.کوم چه د عذاب او رجم نوم دے.نو د دوی لقب ،،صفی الدین،، مشهور شو.

د دوی نیکهٔ د عبدالغنی په نوم ملقب وو.په نسبت لرونکو بزرګانو کښے ورته اوچت مقام حاصل وو.دوی به د خپل نسبت پټولو دپاره ،،قشاشه،، خرخول.قشاشه کباړ ته وائی.لکه زوړ سامان جامے وغیره

دوی په کال ۹۹۱ھ مطابق ۱۵۸۳ء کښے پیدا شوے وو.تعلیم او تربیت ئے د قدرمند پلار شیخ محمد مدنی رحمه الله نه حاصل کړے وو.هغوی د خپل شیخ محمد بن عیسی تلمسانی رحمه الله په تابعداریٔ کښے مالکی مذهب اختیار کړے وو.نو دوی په شروع کښے دوی ته د فقه مالکی تعلیم ورکړلو.په کال ۱۰۱۱ھ کښے ئے د خپل پلار سره د یمن سفر اوکړلو.اودهغه ځائے د مشائخو نه ئے استفاده اوکړه.بیا په ګرځیدو ګرځیدو کښے مکے معظمے ته راغلو.دلته څه زمانے پورے پاتے شو.بیا مدینے منورے ته لاړلو.اودهغه ځائے د مشائخو نه ئے استفاده اوکړله.ددے نه پس د شیخ احمد شناوی قدس سره د صحبت په وجه ئے د هغوی مسلك او طریقه اختیار کړله .د هغوی نه ئے دحدیث تکمیل اوکړلو.اودهغوی د لور سره ئے نکاح اوکړله.د هغوی نه پس د هغوی په ګدیٔ کیناستلو.او ټول عمر ئے په حرم نبوی کښے د حدیثو درس ورکولو.

احمد قشاشی دطریقت اوشریعت امام وو.چه د حقائقو خبرے به ئے بیانولے نو د آیاتونو او احادیثو نه به ئے دلائل او براهین پیش کول.د ډیرو مشائخو سره ئے صحبت کړے وو.خرقه خلافت ورته د خپل پلار نه ملاؤ شوے وه.اوکامیابی او قبولیت ورته د شیخ احمد شناوی په لاس باندے ملاؤ شو.

دوی خونهٔ د هغه زمانے د فقهاؤ په جامه کښے وو.او نهٔ د خشك زاهدانو په طریقه وو.بلکه ددوی طریقه ساده او دسنت مطابق وه.دوی به د مالدارانو کور ته چرته نه تلو.څو که به هغوی کښے به څوك د دوی ځائے ته راغلو.نو ډیر په خوشحالیٔ او روڼ تندی به ورسره ملاویدلو.دهرکس سره به ئے د هغه د مرتبے مطابق رویه ساتله .ډیر په نرمه لهجه کښے به ئے امر بالمعروف اونهی عن المنکر کولو.ملاقاتیان به ئے د نصیحت نه بغیر نه رخصتول.

د دوی نه ډیرو لویو لویو عالمانو اوصوفیانو استفاده کړے ده.چه په هغوی کښے عارف بالله عبدالرحمن مغربی ادریسی ،شیخ عیسی مغربی جعفری ،سید عبدالله باققیه او ابراهیم حسن کورانی رحمهم الله وغیره مشهور دی.

د دوی په تصنیفاتو کښے لاندینی کتابونه مشهور دی.
① السمط المجيد فى تلقين الذكر والبيعة والباس الخرقة وسلاسل أهل التوحيد ② بستان العابدين وروض العارفين ③ حاشية على الإنسان الكامل ④ حاشية على المواهب اللدنية ⑤ الدرة الثمينة فيما لزائر النبى ﷺ إلى المدينة ⑥ شرح عقيدة ابن عفيف ⑦ كتاب النصوص ⑧ كلمة الجود فى القول بوحدة الوجود ⑨ الكملة الوسطى فى شرح حِكَم ابن العطا ⑩ الكمالات الإلهية ⑪ الكنز الأسنى فى الصلاة والسلام على الذات الكملة الحسنى

دوی د د گل په ورځ ۱۰۷۱ھ مطابق ۱۶۶۱ء کښے په مدینه منوره کښے وفات شو .او په بقیع کښے دفن کړے شو رحمه الله (۱)

شیخ احمد بن علی بن عبدالقدوس الشناوی رحمه الله ددوی نوم احمد او کنیت ابوالمواهب او ابوالعباس دے.پوره سلسله نسب ئے دا ده.

احمد بن علی بن عبدالقدوس بن محمد الشناوی المصری ثم المدنی.

په شوال ۹۷۵ھ مطابق ۱۵۶۷ء کښے په مصر کښے په محله ،،روح ،، کښے پیدا شو.دعلومو تکمیل ئے په مصر کښے اوکړلو.د نامور محدث شمس الدین رملی، قطب الدین محمد بن ابی الحسن بکری رحمه الله او شیخ نورالدین زیدی رحمه الله نه ئے حدیث او فقه اووئیله.بیا ئے په مدینه منوره کښے د سید صبغة الله بن روح الله سندهی نه په تصوف کښے داعمالو اواشغالو تعلیم حاصل کړلو.او دعلم طریقت تکمیل ئے اوکړلو.موصوف ورته خرقه خلافت ورکړه.

د شیخ احمد شناوی رحمه الله مشران په لویو بزرگانو کښے وو.پخپله جامع د شریعت او طریقت وو.محبی رحمه الله په خلاصة الاثر کښے لیکلی دی.«الأستاذ الكامل المكمل، باهر الطريقة، ترجمان لسان القوم، كان آية الله الباهرة فى جميع المعارف، وقد أعلى الله تعالى مقداره، ونشر ذكره، وله بالحرمين الشهرة الطنانة...وله خلفاء فى كل أرض، ورتبهم حالية معلومة»

د دوی نه چه کومو عالمانو حدیث حاصل کړے دے.او اکتساب فیض ئے ترے کړے وو.په هغوی کښے سید سالم بن احمد بن شیخان محمد بن عمر حبشی غرابی او شیخ صفی الدین احمد قشاشی مشهور دی.

د دوی مشهور تصنیفات دا دی: ① الإرشاد إلى سبيل الرشاد ② إفاضة الجود فى وحدة الوجود ③ إقليد الفريد فى تجريد التوحيد ④ التأصيل والتفصيل ⑤ تجلية البصائر حاشية على كتاب الجواهر ⑥ خلاصة الإختصاص و ما للكل من الخواص ⑦ السطعات الأحمدية فى روائح الذات المحمدية ⑧ سعة الأخلاق

---

(۱) دا ټول حالات د فوائد جامعه برعجاله نافعه (ص،۳۱۴، ۳۱۹) نه ماخوذ دی.د زیات تفصیل دپاره اوګورئ إنسان العين فى مشائخ الحرمين .الإنتباه فى سلاسل أولياء الله .الرحلة العياشية .خلاصة الأثر. فهرس الفهارس ، هدية العارفين.

⑨ شفاء الغرام فى أخبار الكرام ⑩ صارحة الأزل وسانحة النزل ⑪ الصحف الناموسية والسحف النادوسية ⑫ ضمائر السرائر الإلهية فى بواهر آيات جواهر الغوثية ⑬ فتح الإله فيما يقال دبر كل صلاة ⑭ فواتح الصلوات الأحدية فى لوائح مدائح الذات الأحمدية ⑮ مناهج التأصيل ⑯ موجهات الرحمة ومواثقات العصمة ⑰ بيعة الإطلاق.

تنبيه شناوى، شنو (بكسر شين معجمه ونون مشدده مضمومه) طرف ته منسوب دے دا د مصر مغربى طرف ته يو كلے دے

په ۸ ذالحجة ۱۰۲۸ كښے په مدينه منوره كښے وفات شو او په بيع غرقد كښے د خپل شيخ صبغة الله سره په اړخ كښے خاورو ته اوسپارلے شو.رحمه الله رحمة واسعة (۱)

شمس الدين محمد بن احمد الرملى رحمه الله: شيخ مجدد شمس الدين محمد بن احمد بن حمزة الرملى المنوفى الانصارى الشافعى المصرى دے.

په جمادى الاولى ۹۱۹ھ كښے په منوفه (مصر) كښے پيدا شوے وو.اول ئے قرآن پاك حفظ كړلو .او بيا ئے ټول علوم د خپل قدرمند پلار شيخ احمد رملى رحمه الله نه حاصل كړل.دوى ته د حديث سند د شيخ الاسلام زكريا انصارى رحمه الله اوشيخ برهان الدين بن ابى شريف رحمه الله نه حاصل كړلو. دغه شان شيخ الاسلام احمد بن النجار حنبلى رحمه الله ، شيخ الاسلام يحى دميرى مالكى. شيخ الاسلام طرابلسى حنفى رحمه الله او شيخ سعد الدين ذهبى شافعى رحمه الله نه ئے هم په حديثو كښے اجازت اخستے دے.الله تعالى ورته د حافظے ، فهم، علم او عمل د نعمتونو نه پوره برخه وركړے وه.

محبى په ،،خلاصة الاثر،، كښے د شيخ عبدالوهاب شعرانى رحمه الله كلام د هغوى د ،،الطبقات الكبرى،، نه نقل كړے دے.فرمائى.زه هغه د هغه وخت نه پيژنم.د كوم وخت نه چه به هغه ما په خپلو اوږو باندے اوچتولو.او تراوسه پورے مے ورسره تعلق دے.ما په هغوى كښے تراوسه پورے داسے څه خبره نه ده ليدلے.چه په هغے د هغه دين ته نقصان رسيدلو.دوى به په ماشومتوب كښے هم ماشومانو سره لوبے نه كولے.بلكه ددوى نشونما او تربيت د ديندارئ ،تقوى د اندامونو او جوارحو په پاكوالى او د عزت په حفاظت سره شوے ده.د دوى تربيت ددوى پلار ډير په ښه طريقه كړے وو.ماچه په كوم وخت كښے دهغوى د پلار نه په مدرسه ناصريه كښے سبق وئيل.نو دے به ئے په غيږ كښے كينولو.دهغه وخت نه به ما په دوى كښے صلاح ، تقوى او دخير آثار كتل.د دوى نه چه زما څه اميد وو.الله تعالى هغه پوره كړلو.او ددوى په وجه الله تعالى د محبينو سترگے يخے كړے.دوى په مصر كښے په فتوو ليكلو كښے دخلقو مرجع اوگرځيدلو.او د اهل مصر د دوى په ديندارئ باندے اتفاق دے .او دالله په فضل هغوى په دے كښے ترقى كوى.

---

(۱) دا تفصيلات د فوائد جامعه (ص.۳۱۹، ۳۲۲) نه ماخوذ دى.دتفصيلى حالاتو دپاره اوگورئ ..إنسان العين فى مشائخ الحرمين.. الإنتباه.. خلاصة الأثر.. هدية العارفين..

د قدرمند پلار د وفات نه پس په مسند درس باندے کیناستلو.او په داسے عجیبه شان ئے درس شروع کړلو چه د دوی د پلار نامور شاګردان لکه ناصرالدین طبلاوی رحمه الله او شهاب الدین احمد چه شمار ئے دهغه وخت په اوچتو عالمانو کښے کیدلو .هغوی هم د استفادے په غرض ددوی په درس کښے شریك شول.د دوی د جلیل القدر علمی اوعملی خدماتو په وجه بعضے خلقو د دوی شمار په مجددینو کښے کړے دے.

د دوی په نسبت کښے ،،رملی،، رمله طرف ته منسوب دے.دا د مصر یو کلے دے. د شام ،،رمله،، نه ده.

د دوی مشهور تالیفات دا دی

① نهایة المحتاج الی شرح المنهاج ② الفتاوی ③ غایة البیان فی شرح زبدة الکلام ④ شرح العقود فی النحو ⑤ شرح منظومة ابن العماد۔

په ۱۳جمادی الاولی ۱۰۰۴ھ کښے د اتوار په ورځ په مصر کښے دوی وفات شو.رحمه الله تعالی رحمة واسعة (۱)

شیخ الاسلام زین الدین زکریا الانصاری رحمه الله

شیخ الاسلام زین الدین زکریا بن محمد بن زکریا انصاری الخزرجی الشافعی رحمه الله ۸۲۳ھ کښے د مصر په وړوکی ښار ،،سنیکه،، کښے پیدا شوے وو.هلته ئے ابتدائی تعلیم حاصل کړلو.په کال ۸۴۱ھ کښے قاهرة ته راغلو.خولږ وخت پس بیا وطن ته واپس شو.بیا دوباره قاهرة ته راغلو.په جامع ازهر کښے ئے قیام اوکړلو.او د اسلامی علومو په تحصیل کښے همه تن مشغول شو.

شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمه الله د خپلے طالبعلمئ واقعه ذکر کړے ده.فرمائی.چه زه د خپل کلی نه جامع ازهر ته راغلم.نو ځوان ووم.اکثر به اوږے ووم.د مجبورئ نه به د شپے راوتلم.اودس خانے ته به لاړم.هلته به د خربوزے پوستکی پراته وو.هغه به مے اووینځل.او خوړل به مے.او په دے طریقه به مے لوږه ختموله.په دے حالت باندے څو کاله تیرشول.بیا الله تعالی ماته یو سړے راولیږلو.چه هغه به په جرنده کار کولو.هغه زما نه زما حالات معلوم کړل.ددے نه پس هغه زما د خوراك څکاك ذمه وارشو.یوه شپه زه اوده ووم.هغه ماته راغلو.اوزما لاس ئے اونیولو.او وے وئیل.پاسه.اوسره راروان شه.زه هغه سره روان شوم.هغه زه د جامع ازهر پورو ته بوتلم.او ماته ئے اووئیل.په دے پوړئ باندے اوخیژه.زه اوختم.هغه بزرګ صفت شخص راته اووئیل.نور هم اوخیژه.زه اوختم.زه آخر ته اورسیدم.ددے نه پس زه راکوز شوم.په هغه وخت کښے راته دغه قدرمند شخصیت اووئیل.زکریا ته به د خپلو ملګرو نه پس مرے.او دتولو نه به ښه ژوند تیروے.د یوے زمانے پورے به د شیخ الاسلام په عهده

(۱) ذکرشوی حالات د ،،فوائد جامعه (۲۲۶، ۳۲۹) نه ماخوذ دی.د زیات تفصیل دپاره اوګورئ (خلاصة الأثر،، او په المجددون فی الإسلام)۔

باندے پاتے کیږے ستا شاګردانو نه به هم شیوخ جوړیږی بیا هغه زما نه لاړلو.دد ے نه پس مے د هغه سره ملاقات اونشو
دوی چه د کومو استاذانو نه فیض حاصل کړے دے په هغوی کښے حافظ ابن حجر عسقلانی شافعی.تقی الدین ابوالعباس شمنیؒ حنفی.زین الدین ابوالحسن طاهر بن محمد النویری المالکی ، زین الدین ابوذرعبدالرحمن زرکشی حنبلی. محی الدین محمد بن سلیمان حنفی کافیجی. محقق ابن الهمام حنفی او شرف الدین مناوی رحهم الله تعالی پشان د علم او فضل ستنے دی.دوی په تفسیر.حدیث.فقه .اصول فقه .او داصول فقه تکمیل د هغه دور د نامورو عالمانو نه کړے وو.اود هغه وخت د کم نه کم د یونیم سل مشانخو او محدثینو ﷭ نه ئے په حدیث کښے اجازت اخستے وو.دغه شان دوی ته د افتاء او تدریس اجازت هم په سوونو عالمانوور کړے وو.
دوی چه کله د دینی علومو تحصیل اوکړلو.نود درس وتدریس شغل ئے اختیار کړلو.او ډیرد خوشحالیؒ ژوند ئے تیرولو.د قضاء په عهده باندے مقرر شو.نو درے څلور روپیؒ ورځ ئے تنخواه وه. دد ے نه پس په عظیم الشان منصبونوباندے فائز شو .په مقام امام شافعی ﷫ کښے ورته د تدریس عهده ملاؤ شوه.دا په هغه زمانه کښے د ټولو نه لویه عهده وه.په مدرسه رفیعه مدرسه خانقاه صوفیه کښے په مسند درس باندے پاتے شوے وو.
علامه شعرانی ﷫ فرمائی.چه شیخ الاسلام د فقه اوتصوف دواړو طریقو په ارکان علم کښے وو.دمصر د لویو نه لوئے عالم به د دوی په مقابله کښے طفل مکتب ښکاریدلو.هم دا حال دهر امیر اوغریب وو.
حافظ علائی ﷫ فرمائی.اګرچه مونږ دهغه په ډیرو استاذانو کښے شریك وو.خو هغه زمونږ په استاذانو کښے وو.هغوی د مختلفو علومو او معارفو جامع اود مقبول تصنیفاتو مالك وو.حسن اخلاق، حسن سلوك،وقار، او د استاذانو نه استفاده داسے صفات هغوی جمع کړی وو.چه د هغے نه نور خلق محروم وو.
شیخ عبدالله بن عمربامخرمه ﷫ دوی د لسمے صدیٔ مجدد ګرځولے دے.هغوی فرمائی.
،،زما په نیز قاضی زکریا انصاری د لسمے صدیٔ مجدد دے.ځکه چه د هغوی د ذات او دهغوی د تصنیفاتو نه عامه فائده ملاویږی.زیات خلق د هغے محتاج دی.خاص کر په فقه اود مذاهبو په سلسله کښے هغوی مرجع پاتے ده.
دوی صرف د علم دمیدان شهسوار نه وو.بلکه د میدان عمل بادشاه هم وو.علامه شعرانی ﷫ فرمائی.زه شل کاله هغوی سره پاتے شوے یم.ما هغوی چرته په غفلت کښے نه دی لیدلے.اونه په لایعنی کار کښے مشغول لیدلی دی.کله چه به هغوی سره کیناستم.نو داسے به مے محسوسوله.چه زه عارف بالله او صالح بادشاه سره ناست یم.
دغه شان هغوی فرمائی...ما د موصوف نه زیات څوك صدقه کونکے اوخیرات کونکے نه وو لیدلے.دوی به دا کار دومره په ښه شان سره کولو.چه ورسره ناست پاست خلقو ته به هم دا پته نه لګیدله.د بعضے غریبانانود ورځے او د میاشتے صدقه ئے مقرر کړے وه.
د شیخ ﷫ عمر د سلوکالو نه زیات وو.خو په معمولاتو کښے ئے چرته فرق نه وو راغلے.د بیمارئ په حالت کښے به ئے هم نفلونه په ولاړه کول.

د دوی نه په زرګونود حدیث طالبانو استفاده کړې ده.په ذیقعده۹۳۴ھ یا ۹۲۶ھ کښې د یوسل درې کالو په عمر کښې وفات شو. په مختلفوعلومو او فنونو کښې ئې د څلویښتو نه زیات تصانیف یادګار پریخودی دی.په هغې کښې د څو نومونه دا دی.

① آداب القاضی علی منهب الشافعی ② تحفة الطلاب شرح تحریر تنقیح اللباب ③ تحفة نجباء العصر فی أحکام النون الساکنة والتنوین والقصر ④ الدقائق المحکمة فی شرح المقدمة للجزری ⑤ شرح الجامع الصحیح للبخاری ⑥ شرح صحیح مسلم ⑦ فتح الباقی بشرح ألفیة العراقی وغیره[1]

قاضی القضاۃ ابوالفضل شهاب الدین احمد بن علی العسقلانی المعروف بالحافظ ابن حجر رحمه الله

سلسله نسب ئې دا ده.احمد بن علي بن محمد بن علي بن محمودبن بن احمد الکناني العسقلانی المصری الشافعي... ددوی کنیت ابوالفضل ،لقب شهاب الدین او عرف ،،ابن حجر،،دې.

دحافظ سخاوی رحمه الله د تصریح مطابق ،حجر،، د دوی په پلار نیکۀ کښې د چا لقب دې.دوی د بنوکنانه سره تعلق ساتی.کومه چه د عربو مشهوره قبیله ده. د دوی مشران په اصل کښې د عسقلان اوسیدونکی وو.دا د فلسطین اطرافو ته د سمند ساحل سره د شام یو مشهور ښار دې.د دې نسبت د وجې دوی په عسقلانی باندې مشهور دی.ګنی ددوی ولادت او تربیت په مصر کښې شوې وو.او هم دلته خاورو ته سپارلې شوی وو.

ولادت او تعلیم وتربیت: د دوی پیدائش شعبان ۷۷۳ھ کښې شوې وو.په لږه موده کښې ئې اول مور وفات شوه.اود څلورو کالو په عمر کښې ئې د قدرمند پلار د شفقت سیورې د سر نه اوچت شو.د دوی پلار د دوی د تربیت دپاره دوه وصیان مقرر کړی وو.یو شیخ زکی الدین خروبی کوم چه د مصر لوئې سوداګر وو.او بل شیخ شمس الدین محمد بن قطان کوم چه د متبحرو عالمانو څنې وو.

زکی الدین خروبی د یتیمئ په حالت کښې دوی د خپل تربیت په جولئ کښې واخستلو.او تر بلوغه پورې هم د دوی په تربیت کښې وو.کله چه پوره د پنځو کالو شو.نو په مکتب کښې داخل کړې شو.د نهه کالو په عمر کښې ئې د صدرالدین سفطی نه قرآن پاك حفظ کړلو.د قرآن پاك نه علاوه ئې ،،عمدة الاحکام،، الحاوی الصغیر، مختصر ابن الحاجب، ألفية العراقی، ملحة الاعراب وغیره کتابونه زبانی یاد کړل.

په ۷۸۴ھ کښې چه د دوی عمر یوولس کاله وو.د خپل وصی سره حج د بیت الله ته لاړلو.یو کاله پورې د حرم په ګاونډ یتوب کښې اوسیدلو.اود هغه ځائې په قیام کښې ئې د شیخ عفیف الدین عبدالله بن محمد النشاوری نه دصحیح بخاری سماع اوکړله.په فن حدیث کښې دا د

---

(۱) دا تفصیل د فوائد جامعه (ص،۲۴۲، ۳۴۹) نه ماخوذ دی.د زیات تفصیل دپاره اوګورئ الکواکب ا لسائرة ،النور السافر، البدر الطالع، المجددون فی الإسلام ،الضوء اللامع ،شذرات الذهب او فهرس الفهارس _

دوی د تولو نه اولنی استاذ دے.هم په دے کال ۷۸۵ھ ئے په مسجد حرام کښے په تراویح کښے قرآن پاك واورولو.په کال ۷۸۶ھ کښے مصر ته واپس راغلو.او ددے ځائے د مشائخو نه مستفید شو.

په کال ۷۹۷ھ کښے ئے د حافظ العصر شیخ زین الدین عراقی رحمه الله صحبت اختیار کړلو.لس کاله دهغوی په خدمت کښے پاتے شو.اوعلم حدیث ئے حاصل کړلو.او حدیثو سره ئے داسے شغف پیدا شو.چه ترژونده پورے وو.د مسند قاهره شیخ ابواسحاق تنوخی رحمه الله نه ئے استفاده اوکړله.بیا ئے د اسکندریه سفر اوکړلو.د هغه ځائے نه په مکه مکرمه ، مدینه منوره، زبید، عدن، وغیره مختلفو مقاماتو او ملکونو کښے د مشائخو نه د حدیثو سماع اوکړله.په یمن کښے ئے د لغت د امام صاحب ،،قاموس،، او علامه مجدالدین فیروزآبادی نه استفاده اوکړله.

دحافظ رحمه الله د استاذانو په باره کښے حافظ سخاوی رحمه الله لیکی.په دوی کښے هر یو په خپل علم کښے متبحر وو.او په کوم فن کښے چه دچا شهرت وو.نو دومره وو.چه بل چا دهغه مقابله نشوه کولے،،

حافظه او ذکاوت: الله تعالی په دوی باندے د زبردستے حافظے اوذکاوت احسان کړے وو.ابن فهد لیکلی دی.چه دوی پوره سورت مریم په یوه ورځ کښے یاد کړے وو.د حاوی صغیر پوره صفحه به ورته په دوه ځله وئیلو سره حفظ کیدله.په اول ځل به ئے د استاذ نه صحیح کوله او لوستله.او دوباره به ئے پخپله وئیله.او په دریم ځل به ئے ورته زبانی تیروله.

علم او فضل: حافظ رحمه الله ته په مختلفو علومو او فنونو کښے کمال حاصل وو.د تولو نه وړاندے ئے ادب اوتاریخ ته توجه ورکړے وه.په دے دواړو کښے ورته اوچت مقام حاصل وو.په فقه اوعربیت کښے ممتاز وو.د شعراو سخن ذوق ئے فطری وو.

په دے کښے شك نشته.چه علم حدیث د حافظ رحمه الله خاص فن وو.اوهغوی د خپل ژوند زیاته حصه دے کښے تیره کړے وه.د هغے په وجه نن هم د حافظ الحدیث په لقب سره یادولے شی.خو دا یو حقیقت دے.چه دوی اول شاعر، بیا محدث،او په دریمه مرتبه کښے فقیه وو.علامه ابن العماد رحمه الله د دوی په باره کښے بالکل صحیح نقل کړی دی.((**کان شاعراً طبعاً، محدثاً صناعة، فقیهاً تکلفاً**)) یعنی دوی طبعی طور شاعر وو.د فن په اعتبار سره محدث وو.او په تکلف فقیه وو.وجه ښکاره ده.چه د شعر سلیقه ئے فطری وه.حدیث ئے دفن په حیثیت حاصل کړے وو.او په فقه کښے به ورته د کوشش ضرورت وو.

داکابرینو او معاصرینو خراج تحسین: حافظ ابن حجر رحمه الله په خپله زمانه کښے ے د اختلافه ،،امیرالمؤمنین في الحدیث،، وو.په اسماء الرجال کښے ورته هم د امامت مرتبه حاصله وه.منقول دی.چه حافظ ابن حجر رحمه الله چه د زمزم اوبه څښکلے.نو دعا ئے کړے وه.چه زما حافظه دے د امام ذهبی رحمه الله د حافظے پشان وی.د دوی دا دعا قبوله شوه.په علم حدیث کښے د مهارت او د حفظ حدیث د یاد وجے علی الاطلاق د ،،حافظ،، په نوم باندے مشهور شو.

حافظ عراقی رحمه الله به د دوی په باره کښے فرمائیل.((**انما أعلم أصحابی بالحدیث**))

دغه شان د هغوی چه کله چا تپوس اوکړلو چه ستاسو ګده نشین به څوک وی؟ نوجواب ئے ورته ورکړلو «ابن حجرثم ابنی ابوزرعه ثم الهیثمی»
محقق ابن الهمام رحمه الله د دوی همعصر وو.اودتحقیق او اجتهاد مرتبے ته رسیدلی وو.ددے باوجود هغوی د حافظ رحمه الله ذکر کوی.اولیکی.
«وقال غیره ممن یوثق بسعة علمه، وهو قاضی القضاة شهاب الدین العسقلانی» په یو بل مقام کښے لیکی.
«قال شیخنا قاضی القضاة»
حافظ ابن فهد په لحظ الالحاظ کښے د دوی تذکره ددے الفاظو نه شروع کړے ده.«ابن الحجر العسقلانی المصری الشافعی الإمام العلامة الحافظ فرید الوقت مفخر الزمان بقیة الحفاظ علم الأئمة الأعلام عمدة المحققین خاتمة الحفاظ المبرزین والقضاة المشهورین أبوالفضل شهاب الدین...»
حافظ سیوطی په ،،ذیل تذکرة الحفاظ،، کښے د دوی تذکره په دے الفاظو شروع کړے ده.
«ابن حجرشیخ الإسلام وإمام الحفاظ فی زمانه، وحافظ الدیار المصریة، بل حافظ الدنیا مطلقاً قاضی القضاة»
درس وافتاء: دحافظ ابن حجر رحمه الله زیات ژوند د علم دین په خدمت کښے خصوصاً دحدیث په خدمت،نشرواشاعت، درس وتدریس،اوتصنیف وافتاء کښے تیر شوے دے.د قاهرے په لویو لویو مدرسو کښے دوی د تفسیر،حدیث،اودفقه تعلیم ورکړے دے .په حسینیه او منصوریه کښے ئے دتفسیر درس ورکړے دے.بیبرسیه،جمالیه،حسینیه ، زینبیه ، شیخونیه. جامع طولون او قبه منصوریه کښے ئے دحدیثو درس ورکړے دے .اوپه حروبیه، بدریه، شریفیه، فخریه، صالحیه، نجمیه، صلاحیه، مویدیه، کښے ئے د فقه درس ورکړے دے.په دارالعدل کښے د افتاء کار دوی ته سپارلے شوے وو.جامع ازهر او ددے نه پس جامع عمروبن العاص کښے خطیب پاتے شوے وو.په محمودیه کښے خازن کتب وو.ددے ټولو مصروفیانو باوجود د یو زر مجلسونو نه په زیاتو کښے ئے دخپل یاد داشت نه امالی هم لیکلی دی.
د قضاء عهده: په اول کښے الملك المؤید د شام د مملکت د قضاء عهده دوی ته پیش کړے وه. اوخو څو ځله ئے ددے د قبولو خواهش کړے وو.خو دوی د اصرار باوجود دا پیش کش رد کړے وو.خو په محرم ۸۲۷هـ کښے چه الملك الاشرف د قاهره او د هغے د مضافاتو د قضاء منصب دوی ته حواله کړلو.نو دوی پوره په ذمه داریٔ او دیانتداریٔ دا منصب قبول کړلو.په قاهرۀ کښے د دوی د قضاء منصب د حافظ سخاوی رحمه الله د تصریح مطابق یوویشت کاله وو.خو په دے دوران کښے دومره په کثرت سره د دوی معزوله کول او په منصب باندے فائز کول په لیدلو کښے راغلی دی.چه د حیرانتیا خبره ده.روستو پخپله حافظ رحمه الله ته د قضاء ددے عهدے په قبلولو ډیره پښیمانتیا وه. لکه چه حافظ سخاوی رحمه الله لیکلی دی.
زرلوستل او زر لیکل: د حافظ رحمه الله د تیزلوستلو دومره مشق شوے وو.چه د حیرانتیا خبره وه.یوځل ئے صحیح بخاری په لس نشستو (کوم چه بعد ماسپخین نه ترمازیګره پورے وو) ختم کړلو.دغه شان صحیح مسلم ئے په دوه نیمو ورځو کښے په پنځو نشستو کښے ختم کړے وو. د امام نسائی سنن کبری ئے هم په لسو نشتو کښے ختم کړے وو. هر نشست خلور ګهنټے

وو. د تپولو نه لویه د حیرانتیا خبره دا ده.چه یو ځل ئے د خپل شام په سفر کښے د امام طبرانی رحمه الله ،،المعجم الاوسط،، (چه په هغے کښے دوه نیم زره احادیثو ته نزدے، سره د سندونو احادیث موجود دی) صرف په یو مجلس کښے د ماسپخین او ماز یګر په مینځ کښے اورولے وو. په دمشق کښے د دوی دوه میاشتے لس ورځے قیام وو په دے دوران کښے د خپلو ضروری مشاغلو او علمی فوائد نقل کولو نه علاوه سلو جلدونو ته نزدے د حدیثو کتابونه ئے اهل شام ته لوستلی وو.

حافظ رحمه الله چه لکه څنګه زر لوستونکے وو.دغه شان زر لیکونکے هم وو.خو خط ئے ډیر خراب وو.بیا د تعجب خبره دا ده.چه د خط انداز ئے هم یو شان نه وو.ددے د وجے دهغوی د خط پیژندل او دهغے لوستل ډیر ګران وو.او په مبیضه کښے به هم دومره رودبدل کیدلو.چه مسوده به پاتے شوه.

زهد عبادت او اخلاق: دوی به په خوراك څکاك او اغوستلو کښے پوره احتیاط کولو.زیاتے روژے به ئے نیولے.اوبنه عبادت به ئے کولو.د تهجدو اهتمام ئے هم کولو.د پاکیزه اخلاقو ،خوږو خبرو مالك او عاجز طوره او صبرناك وو.د دوستانویه ئے خیال ساتلو.اوبنه سلوك به ئے ورسره کولو.

د حافظ رحمه الله په تذکره کښې یوه اهمه نکته: دا خبره عجیبه ده.چه دحافظ رحمه الله په خبرو کښے خومره ګوږوالے وو.نو دومره د دوی قلم زهریله وو.ملا کاتب چلپی رحمه الله په ،،کشف الظنون،، کښے «الجواهر والدرر فی ترجمة شیخ الإسلام ابن حجر» باندے تبصره کوی.اولیکی.«وكان قلم ابن حجر سیئا فی مثالب الناس، ولسانه حسناً، ولیته عكس ،لیهلی الحسن» دحافظ رحمه الله شاګرد محدث برهان الدین بقاعی رحمه الله د خپل استاذ دطرز عمل ګیله کوی. اولیکی «إن فیه من سیئ الخصال أنه لایعامل أحداً بما یستحقه من الإکرام فی نفس الأمر»

بیا خاص کر د حنفی عالمانو رحمهم الله په تراجمو کښے خود هغوی د قلم سفاکی د حجاج د توره نه څه کمه نه ده.د احنافو رحمهم الله په مشهورو امامانو کښے (د امام ابوحنیفه رحمه الله نه بغیر) کیدے شی چه څوك داسے نه وی.چه ددوی د قلم نوك د زخمی شوے نه وی.حضرت شاه انورشاه کشمیری رحمه الله ددوی په باره کښے بالکل صحیح فرمائیلی دی.«وعلی الحافظ ابن حجر رحمه الله وهوضر الحنفیة بما استطاعه، حتی إنه جمع مثالب الطحاوی والطعون فیه، مع أن أبا جعفر إمام عظیم، لم یبلغ إلی أحد من أئمة الحدیث خبره، إلاحضر عنده بمصر، وجلس فی حلقة أصحابه وتلمذ علیه»

حافظ سخاوی رحمه الله د حافظ رحمه الله مایه ناز شاګرد دے.هغوی د خپل استاذ په تذکره کښے یوضخیم کتاب «الجواهر والدرر فی ترجمة شیخ الإسلام ابن حجر» هم لیکلے دے.خوبیا هغه ته د خپل استاذ په دے طرز عمل باندے ځائے په ځائے د تنبیه ورکولو ضرورت پیښ شوے دے.د شیخ حسین بن علی حنفی رحمه الله په تذکره کښے لیکی.«أهمله شیخنا علی عادته فی الحنفیة مع تقدمه فی العلم» دغه شان د علامه جمال الدین عبدالله بن محمد حسینی نیشاپوری حنفی په تذکره

كښې ليكې.((ثم نكت عليه على عادته في تغليب التنكيت على الحنفية))

تصنيفات حافظ رحمه الله په حديث ،رجال،اوتاريخ وغيره باندې قلم اوچت كړے دے.او د حافظ سخاوي رحمه الله د قول مطابق دا تصانيف د يونيم سلو نه زيات دي.بلكه بعضے جديد محققينو د حافظ رحمه الله كتابونه دوه دوه اتيا حساب كړي دي.په دے كښې د څو مشهورو ذكر دا دے.

① إتحاف المهرة بأطراف العشرة ② الإصابة في تميز الصحابة ③ إنباء الغمر بأنباء العمر ④ بلوغ المرام ⑤ تبصير المنتبه بتحرير المشتبه ⑥ المجمع المؤسس ⑦ تعجيل المنفعة بزوائد رجال الأئمة الأربعة ⑧ تغليق التعليق ⑨ تقريب التهذيب ⑩ تهذيب التهذيب ⑪ لسان الميزان ⑫ التلخيص الحبير ⑬ الدراية في تخريج أحاديث الهداية ⑭ الكافي الشاف في تخريج أحاديث الكشاف ⑮ فتح الباري بشرح صحيح البخاري ⑯ المطالب العالية ⑰ نخبة الفكر وشرحها نزهة النظر ⑱ نزهة الألباب في الألقاب.

حافظ سخاوي رحمه الله دحافظ رحمه الله د تصانيفوپه باره كښې په خپله د هغوي بيان نقل كوي.((سمعته يقول لست راضياً عن شئ من تصانيفي،لأني عملتها في ابتداء الأمر ثم لم يتهيألي من تحريرها سوى شرح البخاري ومقدمته والمشتبه والتهذيب ولسان الميزان، بل رأيته في مواضع أثني على شرح البخاري والتغليق والنخبة، ثم قال: وأما سائر المجموعات فهي كثيرة العدد واهية العدد ضعيفة القوى ظامية الروى))

دحافظ رحمه الله په تصانيفو كښې چه فتح الباري ته كوم مقام حاصل دے.هغه بل تصنيف ته نه دے حاصل.

حافظ رحمه الله به د خپلو دروسو املاء كوله.بالخصوص په درس بخاري كښې به ددے اهتمام وو.بيا به هره هفته اجتماع كيدله.اوپه هغې كښې به د املاء كاپيانے پيش كيدلے .او په هغې به بحث كيدلو.دغه شان په ۸۱۷هـ كښې دا شرح شروع شوه.۸۴۲هـ كښې مكمل شوه.اوددے لويه مقدمه په يو جلد كښې ده.چه دهغې نوم ،،هدى السارى،، دے.د دے مقدمه نه دوى په ۸۱۳هـ كښې فارغ شوي وو.

په فتح الباري باندے زمونږ په زمانه كښې د بخاري د معانيو دارمدار دے.او په دے سلسله كښې هيڅ يو كتاب ددے مقابله نشي كولے.دا شرح د حسن نظم.فن حديث اوجامعيت په لحاظ سره په ټولو شروحو اوچته ده.

حضرت كشميري رحمه الله فرمائي.حافظ رحمه الله صرف ناقل دے.دوى د حديث د ډيرو كتابونو مطالعه كړے وه.خاص كرد بخاري د شروحو نے شل كاله ژوره مطالعه كړے وه.بيا ئے ددے شروحو خلاصه په يو مفصله شرح كښې اوليكله.

په دے كښې څه شك نشته.چه حافظ ابن حجر رحمه الله ته په حديث اواسماء الرجال كښې كمال حاصل وو.خو په فقهي مباحثو اوحديث په توجيه كښې دوى ته هغه مقام نه دے حاصل كوم چه علامه خطابي رحمه الله اوامام نووي رحمه الله ته حاصل وو.هم دا وجه ده.چه په فتح الباري كښې فقهي مباحث دهغه معيار نه دي.څنګه چه حديثي مباحث دي.

حاجی خلیفه حاجی رحمه الله په کشف الظنون کښې لیکی. کله چه فتح الباری پوره شوه.نو حافظ رحمه الله د یو عظیم الشان دعوت اهتمام اوکړلو.چه په دے کښې د ښار ټولو عالمانو او مشائخو تشریف راوړلو.اوپه دے دعوت کښې حافظ رحمه الله پنځه سوه دینار خرچ کړل.

وفات په ذیقعده ۸۵۲ھ کښې ورته د اسهال مرض لاحق شو.په لعابو کښې به ئے وینه هم راتله.د بیمارئ سلسله ئے د یوے میاشتے نه زیاته وه.آخر د ذوالحجه په اته ویشتم تاریخ د خالی په شپه د ماسخوتن د مانځه نه پس وفات شو.او ددے فانی کور نه باقی کور ته رخصت شو.د خالی په ورځ د ماسپخین نه لږ غوندے وړاندے د قاهره نه بهر په میله کښې په ،،مصلی المؤمنین،، کښې د جنازے مونځ ادا شو.په جنازه کښې ډیر رش وو. د وخت خلیفه،د سلطنت عمائدین او مشران حاضر وو.د امیرانو او اکابرینو دا حال وو چه جنازے ته د اوږے ورکولو دپاره به ئے کوشش کولو.د جنازے نه پس د دوی لاش اوچت کړے شو.او،،قرافه صغری،، ته یوړے شو.او جامع دیلمی ته مقابل د بنوالخروبی په قبرستان کښې د علم دا شهاب ثاقب خاورو ته اوسپارلے شو.(۱)

شیخ زین الدین ابراهیم بن احمد تنوخی رحمه الله : ددوی نوم ابراهیم لقب برهان الدین اوکنیت ابواسحاق او ابوالفداء دے.پوره سلسله نسب ئے دا ده.

ابراهیم بن احمد بن عبدالواحدبن عبدالمؤمن بن سعید بن علوان التنوخی البغلی الاصل الدمشقی المنشا نزیل القاهره ،شیخ الاقراء ومسند القاهره

دوی په ۷۰۹ھ یا ۷۱۰ھ کښې پیدا شوی وو.علم قرات ئے د برهان جعبری،ابن نصحان، رقی، مرادی،ابوحیان،وادی ،آشی،حکری،او ابن السراج نه حاصل کړے وو.اوبنه پوره مهارت ئے په کښې حاصل کړے وو.مذکوره حضراتو دوی ته اجازت هم ورکړے وو.علم فقه ئے د بازری،ابن النقیب او ابن القماح نه وئیلے وه.دے حضراتو ورته د تدریس او افتاء اجازت ورکړے وو.د حدیث شریف درس ئے د ابوالعباس حجار، عبدالله بن الحسین بن ابی التائب ،حافظ برزالی،حافظ مزی،بنیجی او نورو محدثینو نه اخستے وو.چه د هغوی تعداد د دوو سوو نه زیات دے.

په حدیث کښې ورته داسے کمال حاصل شو.چه ددوی بعضے شیوخو به هم ددوی نه روایت کولو.چه په هغوی کښې حافظ ذهبی رحمه الله هم دے.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه ماته په دے خبره باندے ډیر تعجب وو.خو روستو راته ددے ثبوت ملاؤ شو.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.زمونږ شیخ په ډیرو مسموعاتو کښې منفرد وو.په علم قرات او اسناد کښې د دیارمصر شیخ وو.ما دهغوی سره ډیر څه وئیلی وو.ډیره موده مے دهغوی په صحبت کښې تیره کړے وه.هغوی دتحدیث په معامله کښې ډیر سخت وو.خو په ما باندے ډیره مهربان وو.ځکه چه ما دهغوی د ،،مائة عشاریه،، او ،،اربعین،، تخریج کړے وو.نو ددے نه پس د حدیث د ډیر لویو او وړو کتابونو سماع هم د هغوی راته اوشوه.هغوی زما په

---

(۱) دا ټول حالات د الجواهروالدرر فی ترجمة شیخ الإسلام ابن حجر، مقدمة لامع الدراری (ص،۱۲۶، ۱۲۸) فوائد جامعه (۴۳۷، ۴۴۳) او مقدمه بلوغ المرام اردو از مولانا عبدالرشید صاحب مد ظلهم العالی نه ماخوذ دی.

حق کښې دعا هم کړې وه.چه د هغې آثار زه محسوسوم.په جمادی الاولی ۸۰۰ﻫ کښې وفات شو کله چه زه په حجاز کښې ووم.د دوی په تالیفاتو کښې ..اربعین.. دے.
تنبیه دا خبره دې واضحه وی.چه تنوخ د تائے فوقانیه په فتح او د نون خفیفه په پیښ سره ونیلې شی (۱)

شیخ ابوالعباس احمدبن ابی طالب الحجار رحمه الله

شیخ شهاب الدین احمد بن ابی طالب بن نعمة بن حسن الصالحی الحجار رحمه الله د ابن الشحنه په نوم سره هم پیژندلې شی.
دوی د ۶۴۴ﻫ نه وړاندې پیدا شوی وو.د دمشق د مشهور محدث علامه زبیدی رحمه الله نه ئې د حدیث سماع کړې وه.اودهغه زمانې دنورو نامتو محدثینو ابن اللتی .قطیعی .ابن روزبه اوجعفربن علی رحمهم الله نه ئې احادیث اوریدلی وو.بیا ئې دحدیث ورکول شروع کړل.الله تعالی دوی ته اوږد عمر ورکړې وو.ددې وجې د دوی په سند کښې نمسی د نیکونو سره ملاؤ کړی وو.په مختلف اسلامی ملکونو د دمشق، قاهره، حماة،بعلبك .او حمص وغیره کښې ئې کم وبیش شپته اویا خله بخاری شریف اورولې وو.اوپه ژوند کښې ئې ډیر عزت حاصل کړې وو.
دحافظ ذهبی رحمه الله بیان دے.چه دوی باهمته اوصاحب د فهم او فراست وو.په توجه سره به ئې اوریدل کول.زما په علم کښې نشته.چه ما دے پرکاله لیدلې دے.په آخری عمر کښې به ئې اوچته خبره اوریدله.بعضې ورځ خو به ئې توله ورځ په اورولو کښې تیره شوه.دوی ته مال او دولت او قدر او عزلت هم حاصل وو.په دوی کښې دیره دینداری وه.دجماعت د مونځ ډیر پابند وو.نفلی روژې به ئې هم نیولې. سلو کالو ته رسیدلې وو.اوددې باوجودبه ئې د رمضان په روژو پسې د شوال شپږ روژې هم نیولې.اوپه یخو اوبو به ئې غسل کولو.
حافظ ابن کثیر رحمه الله فرمائی.مونږ د دوی نه دارالحدیث اشرفیه کښې د یخنۍ په موسم کښې تقریباً د پنځه سوو اجزاؤ سماع کړې وه.اواجازت موترې اخستې وو.هغوی د ابن الزبیدی اوابن اللتی نه سماع کړې وه.د بغداد په شیوخوکښې ورته د یو سل اته دیرش شیوخو نه د حدیث د روایت اجازت حاصل شوې وو.دچا سند چه ډیر اوچت وو.سلطان الملك الناصر هم د دوی نه سماع کړې وه.اوهغوی ته ئې خلعت ورکړې وو.دوی د مصر اوشام د دومره شیوخو نه سماع کړې ده.چه د هغوی شمار نشی کیدے.دوی خوبصورته، خوب منظره، سلیم الصدر.اوپه خپلو حواسو اوقوتونو نه فائده اخستونکې وو.څه دپاسه سل کاله ډیر ښه تیر کړی وو.ځکه چه دوی د علامه زبیدی رحمه الله نه د حدیث سماع په ۶۳۰ﻫ کښې کړې وه.اوپه ۹صفر ۷۳۰ﻫ دوی په جامع دمشق کښې اورول کړی وو.اومونږ هم په دغه زمانه کښې د هغوی نه سماع کړې وه.

---

(۱) دا حالات د ..بلغة الأریب فی مصطلح آثارالحبیب.. د حاشیه (ص.۱۹۸، ۲۰۰) او فوائد جامعه (ص.٤٤٣، ٤٤٥) نه ماخوذ دی.د زیات تفصیل دپاره اوګورئ .الدررالکاملة (۹/۱) إنباء الغمر بأبناء العمر (۳۹۸/۳) او فهرس الفهارس (۱۵۷/۱)_ رحمه الله تعالی رحمه واسعه

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چه کله دهغوی انتقال اوشو.نوخلق په سند کښې یودرجه کم شو.
دوی د دوشنبه په ورځ ۲۵ صفر د مازیګرپه وخت کښې خپل خالق حقیقی سره ملاؤ شو.(۱)

شیخ سراج الدین الحسین بن المبارك الزبیدی رحمہ اللہ

علامه ابوعبدالله سراج الدین حسین بن مبارك بن محمد بن یحی بن علی بن مسلم بن موسی بن عمران الربعی الزبیدی الاصل البغدادی الحنفی المعروف بابن الزبیدی رحمہ اللہ دوی د مشهور زاهد شیخ محمد بن یحی بن علی زبیدی نمسے وو.۵۴۵ھ یا ۵۴۶ھ کښې پیدا شوے وو.اول ئې قرآن کریم په مختلفو قراءتونو سره اولوستلو اوبیا ئې نور علوم او فنون حاصل کړل.د خپل نیکۀ شیخ ابوالوقت ابوزرعه او ابوزید حموی رحمهم اللہ نه ئې حدیث اوفقه لوستلی وو.او په دے کښې بصیرت پیدا کړے وو.او بیا ئې د وزیر ابوالمظفر هبیره په مدرسه کښې د حدیث درس شروع کړلو.دوی د فقهی مذاهبو وسیع النظر عالم وو.اود روایت حدیث په مستندو شیوخو کښې وو.

حافظ ابن رجب حنبلی رحمہ اللہ د طبقات حنابله په ضمن کښې لیکی،، دوی ته په ادب کښې ډیر مهارت حاصل وو. د دوی مشیخه (معجم الشیوخ) هم لیکلے شوے دے. په لغت او قرات کښې د دوی نظم هم شته.فقیه او فاضل، متدین او نیك سیرت وو . متواضع او بااخلاق وو.دوی په بغداد ،دمشق ، حلب وغیره ښارونو کښې دحدیث درس ورکړے دے.ډیرو خلقو ددوی نه سماع کړے ده.او ډیروحافظانو ددوی نه روایت کړے دے.چه په هغې کښې حافظ دبیثی او ضیاء الدین هم دی.د دوی نه روایت کونکے آخری کس ابوالعباس حجارصالحی دے.چا چه د دوی نه د حدیث سماع کړے ده.

تنبیه : حافظ ابن رجب حنبلی رحمہ اللہ دوی په ذیل طبقات الحنابله کښې ذکر کړی دی.او دے ئې حنبلی ګرځولے دے.دغه شان عبدالعزیز رحمہ اللہ هم دوی په ،،عجاله نافعه،، (۲)کښې حنبلی لیکلے دے.حالانکه صحیح خبره دا ده.چه دے حنفی دے.حافظ ابن کثیر. حافظ ذهبی. حافظ سخاوی رحمهم اللہ د دوی د حنفیت تصریح کړے ده.(۳) علامه کوثری رحمہ اللہ هم دابن فهد په ، ذیل تذکرة الحفاظ،، کښې د ده حنبلی ګرځولو پرزور تردید کړے دے.(۴) د دوی په تالیفاتو کښې ،،البلغة فی الفقه،، ډیر مشهور دے.

۲۳ صفر ۶۳۱ھ کښې دوی وفات شو.او په جامع مسجد منصوره بغداد کښې دفن کړے شو.(۵) رحمه الله رحمة واسعة،،

(۱) دا حالات د فوائد نافعه (۴۴۵، ۴۴۹) نه ماخوذ دی.د تفصیل دپاره اوګورئ البدایة والنهایة (۱۵۰/۱۴) الدرر الکامنة (۱۴۳/۱) شذرات الذهب (۹۳/۶) فهرس الفهارس (۲۵۲/۱)_ رحمه الله رحمة واسعة .

(۲) (ص. ۲۰) مطبوعه مع فوائد جامعه)_

(۳) اوګورئ البدایة والنهایة (۱۳۳/۱۳) وتذکرة الحفاظ (۱۴۱۳) _

(۴) اوګورئ تعلیقات علامه زاهد کوثری بر ،،ذیل تذکرة الحفاظ لابن فهد المکی ،، (۲۵۸، ۲۵۹)

(۵) دتفصیلات د فوائد جامعه (۴۴۹، ۴۵۰) او العناقید الغالیة (ص.۲۰۶، ۲۰۷) نه ماخوذ دی.نور اوګورئ ،،الجواهر المضیة فی طبقات الحنفیة (۲۱۶/۱) الدارس فی تاریخ المدارس ،شذرات الذهب (۱۴۴/۵) او ذیل طبقات الحنابلة (۱۴۴/۲)_

شیخ ابوالوقت السجزی رحمه الله شیخ ابوالوقت عبدالاول بن عیسی بن ابراهیم بن اسحاق السنجزی رحمه الله.

دوی په کال ۴۵۸ھ کښے په هرات کښے پیدا شوی وو.هلته ئے تعلیم حاصل کړے وو.د دوی پلار محدث ابوعبدالله عیسی د سلوکالو نه د زیات عمر خاوند وو . هغوی د محدث علی بن بشری نه د حدیث په سماع کښے منفرد د زمانے وو.دوی خپل خوئے ابوالوقت په خپلو اوږو باندے کینولو.اود هراث نه ئے بوشنج ته راوستلو.او دلته هغوی په کال ۴۶۵ھ کښے چه په دغه وخت کښے د دوی عمر صرف اووه کاله وو.د محدث جمال الاسلام داودی وغیره نه صحیح بخاری، مسند دارمی، او منتخب عبدالله بن حمید وغیره سماع اوکړله.د دوی د حدیث په استاذانو کښے محدث ابوعاصم الفضل ،محمد بن ابی مسعود او د شیخ الاسلام عبدالله انصاری رحمه الله نوم سرفهرست راځی.دوی د شیخ الاسلام انصاری د صحبت نه ډیره فائده واخستله.

ابن الجوزی رحمه الله د دوی په باره کښے لیکی.

«کان صبوراً علی القراءة ، وکان شیخاً صالحاً علی سمت السلف، کثیرالذکر والتهجد والبکاء»

حافظ ابن نقطه رحمه الله فرمائی: دوی کشران په سند کښے مشرانو سره یوځائے کړلو.د روایت حدیث سیادت ئے د خپل ځان دپاره داسے بیا موندے وو.چه په هم عصرو کښے هیڅ چاته دا نصیب نشو.صائب الرائے اوحاضر دماغ وو.

ابن العماد حنبلی رحمه الله لیکی.«قدم بغداد ، فازدحم الخلق علیه،وکان خیراً متواضعاً حسن السمت، متین الدیانة محباً للروایة وعمر حتی ألحق الأصاغر بالأکابر»

۵۵۳ھ کښے ئے د حج دپاره سامان تړل.چه په ۶ ذیقعده ۵۵۳ھ د پنځه نوی کالو په عمر کښے وفات شو.دوفات په وخت ئے په ژبه مبارکه دآیت کریمه جاری وو.﴿يٰلَيْتَ قَوْمِيْ يَعْلَمُوْنَ ۞ بِمَا غَفَرَ لِيْ رَبِّيْ وَجَعَلَنِيْ مِنَ الْمُكْرَمِيْنَ ۞﴾(۱)

شیخ جمال الدین ابوالحسن عبدالرحمن الداودی البوشنجی رحمه الله

جمال الاسلام ابوالحسن عبدالرحمن بن محمد بن المظفر بن محمد بن داود بن احمد بن معاذ بن سهل بن الحکم الداودی البوشنجی رحمه الله.

دوی په ربیع الثانی کال ۳۷۴ھ کښے پیدا شوی وو.ابوعلی فجروی ،ابوبکر،القفال المروزی. ابوالطیب سهل صعلوکی، ابوحامد اسفرائینی ،فقیه ابوسعید بحربن منصور ته ئے د شاګردئ زنګونه خواره کړی وو.ابوعلی دقاق او ابوعبدالرحمن سلمی نه ئے تصوف حاصل کړے وو.اود هغوی د صحبت نه ئے ښه استفاده کړے وه.د محدث ابوالحسن بن الصلت نه ئے په بغداد کښے د ابوعبدالله الحافظ نه ئے په نیشاپور کښے او ابومحمد بن ابی

---

(۱) اوګورئ فواندجامعه (۴۵۱، ۴۵۲) دغه شان المنتظم لابن الجوزی (۱۸۲/۱۰) وفیات الأعیان (۳۳۱/۱) شذرات الذهب (۱۶۶/۴) النجوم الزاهرة (۳۲۸/۵، ۳۲۹)_

شریح وغیره نه ئې په بوشنج کښې د حدیثو سماع کړې وه اوبیا په درس وتدریس، تصنیف وتالیف، او ارشاد وتبلیغ کښې مشغول شو.

حافظ عبدالکریم سمعانی رحمه الله فرمائي دوی د خراسان د مشانخو د سرتاج وو. د نواح بوشنج به څه وائې په اهل خراسان کښې خو د دوي فضل اوکمال او سیرت او تقوی مشهوره وه. په تصوف کښې هم د دوی تله درنه وه.

حافظ ابوبکرمحمد بن عبدالغنی رحمه الله لیکي.. ابوالحسن عبدالرحمن بن محمد داوذي د ابومحمد عبدالله بن احمد بن حمویه سرخسي رحمه الله نه د صحیح بخاری روایت کوي. د دوی ولادت په ربیع الاول ۳۷۴ھ کښې شوې وو. اودوی په بوشنج کښې د اووه کالو په عمر کښې په صفر ۳۸۱ھ کښې د صحیح بخاری سماع کړې وه..

حافظ ذهبي رحمه الله فرمائي. دوی په علم او فضل، جلالت شان او سند کښې د خراسان شیخ وو. ابومحمد بن حمویه سرسی نه ئې ډیر روایتونه کړي دي. دا آخري محدث وو چه د دوی نه به ئې بلاواسطه روایت کولو.

حافظ ابن کثیر رحمه الله لیکي. ((کتب الکثیر، وأفتی، ووعظ الناس، وکانت له ید طولی فی النظم والنثر وکان مع ذلک کثیر الذکر، لایفتر لسانه عن ذکر الله تعالی))

دغه شان حافظ ابن کثیر رحمه الله دا واقعه لیکلې ده. چه یوه ورځ وزیر نظام الملک دوی ته راغلو. او دوی ته مخامخ کیناستلو. شیخ رحمه الله دوی ته اوفرمائیل. الله تعالی ته په خپلو بندګانو باندې مقرر کړې ئې. نو خیال کوه. چه الله تعالی ته به څنګه جواب ورکوې. کله چه الله تعالی ستا نه ددوی په باره کښې تپوس کوي.

د دوی په ښه اشعارو کښې دوه دا دي.

کان فی الاجتماع بالناس نور	ذهب النور وأدلهم الظلام
فسد الناس والزمان جمیعاً	فعلی الناس والزمان السلام

ترجمه: ① دخلقو په اجتماعاتو کښې به اول نور وو. خواوس نور ختم شوې دې. اوتیاره خوره شوې ده. ② خلق هم خراب شو. اوزمانه هم خرابه شوه. نوخلقو او زمانې دواړو ته سلام.

پرهیزګاری اوتقوی ئې دومره وه. چه د کوم وخت نه ترکمانو خراسان لوټ کړلو. نو دوی څلویښت کالو پورې غوښه نه خوړله. په دې خیال چه هسې نه څاروی د لوټ مار وي. صرف کب به ئې خوړلو. اوکله چه دوی ته اووئیلې شو. چه د دریاب د کوم اړخ نه د کبانو ښکار کولې شي. په هغه اړخ باندې د دوی سردارانو خوراك څکاك کړې دې. اوچه څه بچ شو. نوهغه ئې هلته په دریاب کښې اوغورځول. نو هغوی کبان خوړل هم بند کړل.

شوال ۴۶۷ھ کښې د څلورنوی کالو په عمر کښې وفات شو.(۱)

---

(۱) دا ټول تفصیلات د فوائد جامعه (۴۵۳، ۴۵۶) نه ماخوذ دي.

شيخ ابو محمد عبدالله بن احمد بن حمويه سرخسى رحمه الله

شيخ ابومحمد عبدالله بن احمد حمويه بن يوسف بن اعين السرخسى رحمه الله په ۲۹۳ھ کښې پيدا شوى وو دهغه وخت د اکابرو محدثينو نه ئې د حديث سماع کړے وه.د فربرى د ممتاز شاګردانو څخه وو اود ،،راوى صحيح بخارى،، په نوم باندے مشهور وو.حافظ ذهبى رحمه الله په ،،تذكرة الحفاظ،، کښې دحافظ ابن المقرى په تذکره کښې دوى ته ،،مسند خراسان،، وئيلى دى اودوى ئې د ،،راوى صحيح بخارى،، په الفاظو سره ياد کړى دى.

حافظ ذهبى رحمه الله په کتاب العبر کښې فرمائى: ،،محدث ثقه عبدالله بن احمد سرخسى رحمه الله د فربرى نه صحيح بخارى د عيسى بن عمر سمرقندى رحمه الله نه کتاب دارمى، او دابراهيم بن خريم نه مسند عبدالله بن حميد او دعبدبن حميد نه د تفسير روايت کړے دے. د اتيا کالو په عمر کښې د ذى الحجه په مياشت کښې وفات شو.(۱) رحمه الله رحمة واسعة.

تنبيه: حافظ ذهبى رحمه الله د دوى عمر اتيا کاله ليکلے دے.نو په دے حساب سره به د وفات کال ۳۷۳ھ جوړيږى.خو په دے باندے اشکال دا دے.چه د دوى نه صحيح بخارى روايت کونکو کښې شيخ جمال الدين داودى هم دے.چه د هغوى سن ولادت ۳۷۴ھ دے.نو سماع خو څه چه ولادت ئې هم دهغه د وفات نه يوکال پس شوے دے؟

علامه کرمانى رحمه الله د شرح بخارى په مقدمه کښې ليکلى دى.((ومات سنة أحدى وثمانين وثلاث مائة))(۲) چه د دوى وفات په ۳۸۱ھ کښې شوے دے.په دے صورت کښې اشکال نشته.ځکه چه د داؤدى عمر په دغه وخت کښې اووه کاله وو .او هم دا تيک ده.ځکه چه په خپل حافظ ذهبى رحمه الله په سير اعلام النبلاء کښې تاريخ وفات ۲۸ ذى الحجه ۳۸۱ھ ليکلے دے.(۳)

شيخ ابوعبدالله محمدبن يوسف الفربرى رحمه الله

شيخ ابوعبدالله محمد بن يوسف بن مطربن صالح بن بشر الفربرى رحمه الله ۲۳۱ھ کښې پيدا شوے وو.د ارباب کمال نه ئې دينى علوم حاصل کړل.او د احاديثو سماع ئې اوکړله.دعلى بن خشرم نه ئې حديثونه واوريدل.د امام بخارى رحمه الله نه ئې دوه ځله د بخارى سماع کړے وه.يوځل په خپل وطن فربر کښې اوبل ځل ۲۵۲ھ يا ۲۵۵ھ کښې په درے کالو کښې په بخارا کښې.بلکه د صاحب د ،،مجمع بحار الانوار ،،د بيان مطابق ئې درے ځله د صحيح بخارى سماع کړے ده.

دا خبره دے ياده وى.چه دامام بخارى رحمه الله وفات په ۲۵۶ کښې شوے وو.لکه چه د فربرى رحمه الله سماع دامام بخارى رحمه الله نه بالکل په آخرى عمر کښې شوے وه.د دے وجے به خلق د لرے لرے نه دوى ته د صحيح بخارى دسماع دپاره راتلل.

---

(۱) دا تفصيلات د فوائد جامعه (ص.۴۵۶) نه ماخوذ دى. او نور اوګورئ: کتاب العبر(۱۷/۳) النجوم الزاهرة (۱۶/۴) وشذرات الذهب (۱۰۰/۳)_

(۲) اوګورئ: شرح کرمانى (۸/۱)

(۳) اوګورئ: سيرأعلام النبلاء (۴۹۳/۱۶)_

علامه فربری رحمه الله فرمائی: ((سمع صحيح البخاری ممن مؤلفه تسعون الف رجل، فما بقی أحد يرويه غيری)) چه د صحیح بخاری سماع د دے د مؤلف نه تقریباً نوی زره خلقو کړے وه. خو اوس زما نه سوا په هغوی کښے څوك هم پاتے نه دی.

خو حافظ ابن حجر رحمه الله لیکی چه دا هغوی دخپل علم مطابق فرمائیلی وو. ګنی حقیقت دا دے چه امام بخاری رحمه الله نه د صحیح بخاری آخری راوی ابوطلحه منصور بن محمد بن علی قرینه بزدوی رحمه الله دے. د دوی وفات د فربری رحمه الله د وفات نه نهه کاله روستو یعنی په ۳۲۹هـ کښے شوے وو. غالباً د فربری رحمه الله د دے قول په بناء باندے مؤرخ ابن خلکان وغیره دا لیکلی دی چه ((وهو آخر من روى الصحيح عن البخاری)) او ابونصر بن ماکولا رحمه الله په یقین سره دا ذکر کړی دی چه آخری راوی ابوطلحه منصور بن محمد بزدوی دے.

د فربری رحمه الله روایت کونکو کښے ابواسحاق ابراهیم بن احمد مستملی، ابومحمد عبدالله بن احمد بن حمویه سرخسی، ابوالهیثم محمد بن مکی کشمیهنی او شیخ معمر ابولقمان یحی بن عمار بن مقبل بن شاهان ختلانی رحمهم الله دی.

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ((كان ورعاً ثقة)) دوی صاحب ورع او ثقه وو.

د یو کم سل کالو په عمر کښے ۳شوال ۳۲۰هـ کښے وفات شو. رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

فائده: فربر، د فاء په کسره او راء په فتحه او باء موحده په سکون سره دے. دا د دریائے جیحون په غاړه بخارا سره متصل د یو کلی نوم دے.(۱)

د امام بخاری رحمة الله علیه نوم اونسب

محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن المغیره بن بردزبه (۲) **بن بذذبه الجعفی البخاری** ... عام طور په کتابونو کښے د امام بخاری نسب د ،،بردزبه،، پورے موجود دے. خو علامه تاج الدین سبکی رحمه الله په ((الطبقات الكبرى)) کښے د ،،بذذبه،،(۳) زیادت کړے دے.

د بذذبه اوبردزبه د حالاتو نه تاریخ خاموش دے. حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: ،،بردزبه،، د فارسئ تکے دے. او د بخارا خلق دا لفظ د زمیندار دپاره استعمالوی. بردزبه فارسی وو. او دخپل قوم په دین وو. هغوی داور عبادت کونکی وو.(۴)

---

(۱) اوګورئ: فوائد جامعه (ص۴۵۷، ۴۵۹) وفتح الباری (۵/۱) ومجمع بحار الأنوار(۳۲۹/۵) ووفيات الأعيان (۲۹۰/۴) ومعجم البلدان (۲۴۵/۴)_

(۲) قوله بردزبه، بفتح الباء الموحدة، وسكون الراء المهملة، وكسر الدال المهملة، وسكون الزای المعجمة، وفتح الباء الموحدة بعدها هاء هدی الساری(ص۴۷۷_

(۳) قوله ،،بذذبه،، بباء وحدة، ثم ذال معجمة مكسورة، ثم ذال ثانية معجمة ساكنة ثم باء موحدة مكسورة ثم هاء اوګورئ: الطبقات الشافعية الكبرى (۲/۲_

(۴) هدی الساری (ص. ۴۷۷_

دامام بخاری رحمه الله قرنیکۀ مغیره د بخارا د حاکم یمان بن اخنس جعفی په لاس باندې په اسلام مشرف شو.(۱) یمان عربی النسل وو.د جعفی قبیلې سره د هغه تعلق وو.اوجعفی بن سعد العشیرة د قبیله مذحج شاخ دې.(۲) یمان بن اخنس، عبدالله بن محمد مسندی دبخاری د استاذ د نیکه نیکۀ وو.(۳) د دستور مطابق د ولاء اسلام په وجه مغیره فارسی نه جعفی ونیل شروع شو.ځکه چه هغه د یمان جعفی په لاس اسلام قبول کړې وو.امام بخاری رحمه الله ته هم په دې وجه جعفی وائی.

استطراد احناف رحمهم الله د ولاء اسلام قائلین دی.د دوی دلیل دابوداود روایت دې.«عن تمیم الداری، أنه قال: یارسول الله ﷺ وقال إن تمیماً قال یزید: یا رسول الله ﷺ ماالسنة فی الرجل یُسلم علی یدی الرجل من المسلمین؟ قال هوأولی الناس بمحیاه ومماته»(۴)

د امام بخاری رحمه الله دنیکۀ د حالاتو نه هم تاریخ خاموش دې.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی «وأماوالده ابراهیم بن المغیرة، فلم نقف علی شئ من أخباره»(۵)

دامام بخاری رحمه الله پلار ابوالحسن اسماعیل بن ابراهیم په محدثینو عالمانوکښې وو.ابن حبان رحمه الله په کتاب الثقات کښې دهغوی ذکر کړې دې.(۶) دوی به د حماد بن زید رحمه الله اوامام مالک رحمه الله نه روایت کولو.(۷) اوددوی نه د عراق محدثینو روایت کړې دې.(۸) هغوی د عبدالله بن مبارك زیارت کړې وو.امام بخاری رحمه الله لیکی .«رأی حمادبن صافح ابن المبارك بکلتایدیه»(۹)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی.«کان أبوالبخاری من العلماء الورعین»(۱۰) د پرهیزګارئ ئې دا حالت وو چه د وفات په وخت کښې ئې ډیر مال په میراث کښې پریخودې وو .خو فرمائیل به ئې چه په

---

(۱) پورتنئ حواله

(۲) اوګورئ عمدة القاری (۱۲٤/۱) کتاب الإیمان باب أمورالإیمان_

(۳) نو ددوی نسب نامه دا ده.عبدالله بن محمد بن عبدالله بن جعفر بن اخنس بن خنیس الجعفی البخاری.اوګورئ عمدة القاری (۱۲۳/۱) کتاب الإیمان باب أمورالإیمان_

(۴) اوګورئ سنن أبی داود کتاب الفرائض .باب الرجل یسلم علی یدالرجل رقم. ۲۹۱۸)_

(۵) هدی الساری (ص،٤۷۷)_

(۶) الثقات لابن حبان(۹۸/۸)_

(۷) هدی الساری (ص،٤۷۷)_

(۸) پورتنئ حواله_

(۹) تاریخ کبیر بخاری (۳٤۳/۱) رقم ۱۰۸٤_

(۱۰) مقدمة شرح قسطلانی (۳۱/۱) _

دے کښے یوه روپئ هم د حرام یا مشتبه مال نه ده.(۱) هم دا حلال او پاك مال د امام بخاری رحمه الله په تربیت کښے خرچ شو.

پیدائش او وفات د بعضے عالمانو رحمهم الله خیال دے چه د امام بخاری رحمه الله پیدائش په دولسم شوال ۱۹۴ھ کښے شوے دے. خو د راجح قول مطابق د دوی پیدائش په دیارلس شوال ۱۹۴ھ کښے د جمعے په ورځ شوے دے.(۲) الله تعالی ورته د شوال میاشت ورکړه. کومه چه د حج په میاشتو کښے اولنئ میاشت ده. اود رمضان المبارك او ذوالقعدے په مینځ کښے واقع شوے ده. او بیا ئے د جمعے ورځ د ولادت دپاره مقرر کړه. چه د ورځ سرداره ده.

وفات ئے په ۲۵۶ھ کښے د خالی په شپه شوے وو. دا د وړوکی اختر شپه وه. دغه شان ټول عمر ۱۳ ورځے کم ۶۲ کاله شول. د وړوکی اختر په ورځ په اولنی شوال په کال ۲۵۶ھ د مازیګرد مانځه نه پس په ،،مقام خرتنګ،، کښے دفن کړے شو.

چا په اختصار سره د پیدائش، وفات او عمر ذکر داسے کړے دے.

کان البخاری حافظاً ومحدثاً　　جمع الصحیح مکمل التحریر

میلاده صدق(۱۹۴) ومدة عمره　　فیها حمید(۶۲) وانقضی فی نور(۲۵۶)(۳)

مختصر حالات او تعلیم: امام بخاری اوس لا ماشوم وو. چه د دوی پلار اسماعیل بن ابراهیم وفات شو. او د تربیت ټوله ذمه واری د دوی په مور بی بی باندے راغله. بل طرف ته هم په دے ماشوموالی کښے د امام بخاری رحمه الله د سترګو نظر ختم شو. په دے باندے ئے مور بی بی ډیره پریشانه شوه. هغه ډیره عبادتګذاره او د الله تعالی نزدے میرمن وه. په عاجزئ او زارئ سره ئے دعاګانے کولے. یوه شپه ورته په خوب کښے د حضرت ابراهیم علیه السلام زیارت اوشو. نو هغوی ورته زیرے ورکړلو. چه ستا د دعاګانو په برکت الله تعالی ستا د بچی بصارت واپس کړلو.(۴)

علامه تاج الدین سبکی رحمه الله لیکی. چه په ګرمئ اونمر کښے د علم په طلب کښے د سفرونو په وجه ئے دوباره د سترګو نظر ختم شو. خراسان ته اورسیدلو. چا ورته د سر ویخته خرئیلو اود ګل ختمی پورے کولو مشوره ورکړله. په دے ئے بصارت دوباره راغلو.(۵)

په ماشوموالی کښې علمی کمال په ماشوموالی کښے د مکتب د زمانے نه ورسره د حدیث د حفظ شوق پیدا شو. حالانکه په دغه وخت کښے ئے عمر د لسو کالونه زیات نه وو. د مکتب نه

---

(۱) هدی الساری (ص. ۴۷۷) ومقدمة شرح قسطلانی (۳۱/۱)

(۲) قال الحافظ رحمه الله فی ..هدی الساری.. (ص.۴۷۷) قال المستنیربن عتیق أخرج لی لک محمد بن اسماعیل بخط أبیه. وجاء ذلک عنه من طرق .. او د شوال قول ابویعلی خلیلی په ..الارشاد.. کښے نقل کړے دے . اوګورئ مقدمة لامع الدراری (ص.۲۸)_

(۳) مقدمة صحیح بخاری ازحضرت احمدعلی صاحب سهارنپوری رحمه الله (ص.۳)

(۴) هدی الساری (۴۷۸) _

(۵) طبقات الشافعیة الکبری (۴/۲)_

د وتلو نه پس ئے د محدث داخلی رحمه الله او دهغه نه علاوه د نورو محدثینو په درسونو کښے شریکیدل شروع کړل.(۱)

یوه ورځ امام داخلی رحمه الله یو سند بیان کړلو.«سفیان عن أبی الزبیر عن ابراهیم» امام بخاری رحمه الله چه په یو ګوټ کښے ناست وو.عرض اوکړلو.«أبوالزبیر لم یروعن ابراهیم» استاذ ناتجربه کاره ماشوم اوګڼړلو.بلکه وے رټلو.نوامام بخاری ورته په وقار سره عرض اوکړلو.که تاسو سره اصل وی نوپه هغے کښے ئے اوګورئ . چونکه خبره معقوله وه.نومحدث داخلی رحمه الله کور ته دننه لاړلو اوچه اصل ئے اوکتلو.نود امام بخاری رحمه الله خبره ټیک وه.واپس راغلو.او تپوس ئے اوکړلو.هلکه اصل سند کوم یو دے؟ امام بخاری رحمه الله ورته اوفرمائیل.«هوالزبیر_ وهوابن عدی_ عن ابراهیم» محدث داخلی قلم راواخستلو.اوهغه ئے ټیک کړلو.اوورته ئے اوفرمائیل.«صدقت» تا رښتیا اووئیل.چا د امام بخاری رحمه الله نه تپوس اوکړلو.په دغه وخت کښے ستاسو عمر څومره وو؟ نو دوی اوفرمائیل.یوولس کاله.(۲)

علامه بیکندی رحمه الله فرمائی.چه محمد بن اسماعیل به کله درس ته راشی.نوپه ما باندے د تحیر کیفیت شروع شی.او زه د حدیث په بیانولو کښے ویریږم.(۳) یوه ځل سلیم بن مجاهد علامه بیکندی ته راغلو.نوهغوی ورته اوفرمائیل: که لږ غوندے وړاندے راغلے وے.نو ما به ته داسے هلك سره ملاؤ کړے وے.چه هغه ته اویا زره احادیث یاد دی.(۴)

یوځل سلیم بن مجاهد علامه بیکندی رحمه الله امام بخاری رحمه الله ته اوفرمائیل.ته زما په تصنیف باندے نظر اوکړله.اواوګوره.که چرته غلطی وی.نوهغے اصلاح اوکړه.چا ډیرپه تعجب سره اووئیل: دا هلك څوك دے؟! یعنی چه امام بیکندی رحمه الله د دے باوجود د خپلے زمانے امام دے.ده ته د خپل کتاب داصلاح دپاره وائی.نو بیکندی رحمه الله ورته اوفرمائیل.دده ثانی نشته.(۵)

علامه قسطلانی رحمه الله نقل کړی دی.چه امام بخاری رحمه الله ته په ماشوموالی کښے اویا زره احادیث یاد وو.(۶)

بې مثاله حافظه حافظ رحمه الله په مقدمه د فتح الباری کښے لیکلی دی.چه دحاشد بن اسماعیل بیان دے .چه مونږ د امام بخاری رحمه الله سره د بصرے مشائخو ته تلو.مونږ به لیکل کول .او امام بخاری رحمه الله به لیکل نه کول.د پیغور په شکل به ملګرو امام بخاری رحمه الله ته وئیل.ته خامخا خپل وخت ضائع کوے.او احادیث نه لیکے .کله چه خبرے زیاتے شوے.نوامام

---

(۱) هدی الساری (ص.۴۷۸) _
(۲) پورتنۍ حواله_
(۳) هدی الساری (۴۸۳)_
(۴) پورتنۍ حواله_
(۵) هدی الساری (ص.۴۸۳)_
(۶) مقدمة شرح قسطلانی(ص.۳۳)

بخارى رحمه الله په غصه شو. اووے فرمائيل. ليكلے شوے احاديث راوړئ. تر هغه وخته پورے پنخلس زره احاديث ليكلى شوى وو. چه امام بخارى رحمه الله دغه احاديث اورول شروع كړل. نو ټول حيران شول. بيا به د احاديثو ليكونو د خپلو ليكلو تصحيح د امام بخارى رحمه الله د حافظے نه كوله. او په امام بخارى رحمه الله به ئے اعتماد كولو (۱)

دغه شان يوځل امام بخارى رحمه الله بغداد ته تشريف يوړلو. دهغه ځائے محدثينو رحمهم الله دامام بخارى رحمه الله نه د امتحان اخستلو اراده اوكړله. اولس كسان ئے مقرر كړل. او هريو ته ئے لس لس احاديث حواله كړل. چه دهغے په متونو او اسانيدو كښے ردوبدل شوے وو. كله چه امام بخارى رحمه الله تشريف راوړلو. نو يوكس پاسيدلو. او

هغه احاديث ئے وړاندے كړل. كومو كښے چه تبديلى شوے وه. امام بخارى رحمه الله اوفرمائيل. «لا أعرفه» دغه شان لسو كسانو خپل خپل متغير الاسانيد والمتون احاديث بيان كړل. او امام بخارى رحمه الله به دهر يو په جواب كښے فرمائيل. «لا أعرفه» عوامو خو دا اوګڼړله. چه دے كس ته څه هم نه ورځى. خوچه په هغوى كښے كوم عالمان وو. هغوى پوهه شول. چه امام بخارى رحمه الله ددوى په چال باندے پوهه شوے دے. ددے نه پس امام بخارى رحمه الله يو يو ته متوجه كيدل. اوهغه ته به ئے خودل. چه تا اولنے روايت داسے ونيلے وو. هغه غلط وو. اوصحيح داسے دے. اوپه دے ترتيب سره ئے د لسوواړو د احاديثو اصلاح اوكړله. نوټولو ته معلومه شوه. چه دے څومره د فن ماهر دے.

حافظ ابن حجرعسقلانى رحمه الله فرمائى. چه تعجب په دے باندے نه دے. چه د هغوى په غلطئ پوهه شو. او دهغے اصلاح ئے اوكړله. ځكه چه هغوى حافظ حديث وو. د خو كار هم دا وو. بلكه تعجب په حقيقت كښے په دے خبره دے. چه غلط احاديث ئے يوځل واوريدل. اوترتيب وار ئے محفوظ كړل. او بيا ئے په ترتيب سره هغه بيان كړل. (۲)

رحلات يا علمى سفرونه: دمحدثينو رحمهم الله په اصطلاح كښے ، رحلة ، هغه سفر ته ونيلى شى. چه هغه د طلب حديث دپاره اوشى. په صحابه كرامو رضي الله عنهم او تابعينو رحمهم الله كښے ددے خاص ذوق وو. امام بخارى رحمه الله هم ددے خاص اهتمام كړے وو. چونكه د اسلامى فتوحاتو د وجے محدثين لرے لرے خواره شوى وو. نودوى به دهغوى په خدمت كښے حاضرى كوله. اود احاديثو سماع به ئے كوله. حضرات صحابه كرامو رضي الله عنهم د يو يو حديث دپاره د يوے يوے مياشتے مزلونه كړى دى. په بخارى شريف كښے دى. چه

«رحل جابربن عبدالله بن أنيس مسيرة شهرفى حديث واحد» (۳)

په قرآن كريم كښے فرمائيلى شوى دى ﴿فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَآئِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ﴾ (۴)

---

(۱) هدى السارى (ص.٤٧٨)_

(۲) هدى السارى (ص.٤٨٦)_

(۳) اوګورئ: صحيح بخارى (۱/۱۷) كتاب العلم باب الخروج فى طلب العلم)_

(۴) سورة توبه: ۱۲۲)_

په دے آیت کریمه کښے دطلب علم اوتفقه في الدين دپاره د وتلو او بيا ددے د تعليم او تبليغ تاكيد شوے دے.
د مشهور بزرگ ابراهیم بن ادهم رحمه الله ارشاد دے... محدثین رحمهم الله د حدیث د طلب دپاره په سفر کولو ددے امت نه دالله تعالى مصيبتونه لرے کوی.(۱)
دامام بخاری رحمه الله رحلات امام بخاری رحمه الله اول ټول کتب متداوله او بخارا د مشانخوكتابونو ياد كړل.بيا ئے د شپاړس كالو په عمر كښے د حجاز مقدس قصد اوكړلو.(۲) مور او رور احمد بن اسماعیل ورسره وو.مور او رور د حج د فراغت نه پس وطن نه واپس راغلل.او امام بخارى رحمه الله د علم حاصلولو دپاره په مكه معظمه كښے ايسار شو.په مكه مكرمه كښے د دوى استاذان .ابوالوليد احمد بن محمد ازرقى. امام حميدى. حسان بن حسان البصرى. خلاد بن يحى او عبدالرحمن مقرى رحمهم الله وو.(۳)
بيا ئے داتلس كالوپه عمر كښے د مدينے منورے سفر اوكړلو.او دهغه ځائے د مشهورو محدثينو عبدالعزيز اويسى. ايوب بن سليمان بن بلال او اسماعيل بن ابى اويس رحمهم الله وغيره نه ئے استفاده اوكړله.۱۸كالو په عمر كښے ئے «قضايا الصحابة والتابعين» اوليكلو.هم په دے سفر كښے ئے په مدينه منوره كښے د سپوږمۍ په شپو كښے د «التاريخ الكبير» مسوده اوليكله.دا دامام بخارى رحمه الله دويم تصنيف دے.(۴)
بيا امام بخارى بصره ته تشريف يوړلو.هلته ئے د ابوعاصم النبيل، محمدبن عبدالله انصارى،بدل بن المحبرعبدالرحمن بن حماد الشعيثى،محمدبن عرعره،حجاج بن منهال ، عبدالله بن رجاء غدانى او عمربن عاصم كلابى رحهم الله وغيره نه احاديث واوريدل .(۵)
امام بخارى رحمه الله په حجاز كښے شپږ كاله پاتے شو.بصره ته ئے څلور ځله سفر اوكړلو.اودكوفے اوبغداد په باره كښے پخپله فرمائى.«ولا أحصى كم دخلت إلى الكوفة وبغداد مع المحدثين»(۶)
دكوفے مشائخ رحمهم الله په چا باندے چه امام بخارى اعتماد كړے دے.دا دى . عبيدالله بن موسى. ابونعيم احمد بن يعقوب، اسماعيل بن ابان، حسن بن الربيع ،خالد بن مخلد،

---

(۱) فتح المغيث(۲/۸۶)كذا فى ..الإمام البخارى إمام الحفاظ والمحدثين..للدكتور تقى الدين الندوى حفظه الله).
(۲) خكه چه امام صاحب په خپله فرمائى ((فلما طعنت فى ست عشرة سنة حفظت كتب ابن المبارك، ووكيع. وعرفت كلام هولاء يعنى أصحاب الرأى قال: ثم خرجت مع أمى وأخى إلى الحج _ قلت (القائل هوالحافظ ابن حجر رحمه الله) فكان أول رحلته على هذا سنة عشر ومائتين ... هدى السارى (ص.۴۷۸)_
(۳) اوګورئ سيرأعلام النبلاء (۱۲/۳۹۵) مقدمة شرح قسطلانى (ص.۳۲)_
(۴) اوګورئ سيرأعلام النبلاء (۱۲/۳۹۵) وهدى السارى (ص.۴۷۸)_
(۵) سيرأعلام النبلاء (۱۲/۳۹۴) ومقدمة قسطلانى (ص.۳۲) _
(۶) هدى السارى (ص.۴۷۸)_

سعید بن حفص،طلق بن غنام، عمروبن حفص، عروه ،قبیصه بن عقبه ، ابوغسان اوخالد بن یزید مقری ﷬ تعالی وغیره [1]

د بغداد په مشائخو ﷬ کښے امام احمد بن حنبل،محمدبن سابق،محمد بن عیسی بن الطباع او سریج بن نعمان ﷬ وغیره قابل ذکر دی.[2]

د شام په مشائخو ﷬ کښے محمد بن یوسف فریابی، ابونصراسحاق بن ابراهیم ،آدم بن ابی ایاس،ابوالیمان الحکم بن نافع، حیوة بن شریح، علی بن عباس او بشربن شعیب ﷬ وغیره دی.[3]

د مصر په مشائخو کښے عثمان بن صالح،سعید بن ابی مریم،عبدالله بن صالح،احمد بن صالح،احمد بن شعیب، اصبغ بن الفرج،سعیدبن عیسی،سعید بن کثیر،یحی بن عبدالله بن بکیر،احمد بن اشکاب اوعبدالله بن یوسف ﷬ تعالی وغیره دی.[4]

او د جزیرے په مشائخو ﷬ کښے احمد بن عبدالملك حرانی،احمد بن یزید الحرانی ، عمروبن خلف، او اسماعیل بن عبدالله الرقی قابل ذکر دی.[5]

په مرو کښے ئے د علی بن الحسن بن شقیق، عبدان او محمد بن مقاتل ﷬ وغیره نه ئے سماع کړے ده.[6]

په بلخ کښے ئے د مکی بن ابراهیم،یحی بن بشر،محمد بن ابان،یحی بن موسی،او قتیبه رحهم الله وغیره نه د احادیثو سماع کړے ده.

په هرات کښےئے د احمدبن ابی الولید حنفی نه د احادیثو سماع کړے ده.[7]

په نیشاپور کښے ئے د یحی بن یحی،بشربن الحکم،اسحاق بن راهویه،محمد بن نافع، محمد بن یحی ذهلی ﷬ وغیره نه احادیث اوریدلی دی.[8]

غرض دا چه امام بخاری رحمه الله تقریباً د ټولو اسلامی ملکونو سفر کړے دے.او د یو زر اتیا مشائخو نه ئے احادیث اوریدلی دی. .[9]

تنبیه: علامه سبکی رحمه الله د امام بخاری رحمه الله د الجزیره د سفر نه انکار کړے دے.اووئیلے ئے دی چه امام بخاری رحمه الله جزیرے ته نه دے داخل شوے. [10]

---

(۱) اوګورئ سیر أعلام النبلاء (۳۹/۱۲) وتهذیب الأسماء (۷۲/۱)_

(۲) تهذیب الأسماء (۷۲/۱) سیرأعلام النبلاء (۳۹٤/۱۲)_ .

(۳) سیر(۳۹۵/۱۲) وتهذیب الأسماء (۷۱/۱)_

(۴) پورتنی حواله جات _

(۵) تهذیب الأسماء (۷۲/۱)_

(۶) پورتنئ حواله_

(۷) پورتنئ حواله

(۸) پورتنئ حواله_

(۹) اوګورئ سیرأعلام النبلاء (۳۹۵/۱۲) ومقدمة فتح الباری (ص،٤۷۹) _

(۱۰) اوګورئ طبقات الشافعیة الکبری (۳/۲)_

خوامام نووی رحمه الله اوحافظ ابن حجر رحمه الله د دے سفر قائل دی.(۱)

په دې رحلاتو کښې د امام بخاری رحمه الله تنګدستی امام بخاری رحمه الله د علم د طلب په زمانه کښې لوږے هم تیرے کړی دی.اوپه پاڼړو او واښو ئے هم ګذاره کړے ده.بعضے وخت ورته د خپلو جامو خرڅولو هم نوبت راغلے دے.د ژوند په ډیره لویه حصه کښے ئے ترکاری نه د خوړلے.یوځل بیمار شو.طبیبانو د دوی قاروره (هغه شیشه چه متیازے په کښے بندے کړی.اوطبیبان ئے ګوری) اوکتله .نووے وئیل.دا قاروره د داسے پادری ښکاری.چه هغه ترکاری نه استعمالوی.طبیبانو دهغے علاج ترکاری اوخودله.نوامام بخاری رحمه الله انکار اوکړلو اوچه کله ورته عالمانو او مشائخو رحمهم الله ډیر منت اوکړلو.نودا ئے منظور کړه.چه د روټئ سره ګوره استعمالوم.(۲)

حقیقت دے.چه «لایستطاع العلم براحة الجسم»(۳)

هم دا وجه ده.چه امام بخاری رحمه الله دے لوئے مرتبے ته اورسیدلو.چه لوئے واړه ټول د دوی په تعریف کښے رطب اللسان په نظر راځی.(یعنی د ټولو ژبے بغیر د څه خجالت نه د هغوی تعریف کوی)

لکه امام احمدبن حنبل رحمه الله فرمائی.«ماأخرجت خراسان مثل محمدبن اسماعیل»(۴)

امام مسلم رحمه الله فرمائی.«أشهد أنه لیس فی الدنیا مثلك»(۵)

امام حاکم رحمه الله نه امام بیهقی رحمه الله نقل کړی دی.چه امام مسلم رحمه الله یوځل امام بخاری رحمه الله ته راغلو.اوددوی تندے ئے ښکل کړلو.او ورته ئے اوفرمائل.«دعنی أقبل رجلیك یا استاذ الأستاذین وسید المحدثین وطبیب الحدیث فی علله»(۶)

دامام بخاری رحمه الله فضل او شرف: امام بخاری رحمه الله په اهل فارس کښے دے.او نبی کریم ﷺ

---

(۱) حافظ رحمه الله فرمائی. ((وقال سهل ابن السری قال البخاری:دخلت إلی الشام ومصر والجزیرة مرتین.)) (هدی الساری. ص.۱۷۸) اوامام نووی رحمه الله د الجزیره سره دنورو ډیرو ملکونواو دهغے د مشائخو ذکر کولو نه پس فرمائی.((قد رحل البخاری رحمه الله إلی هذه البلاد المذکورة فی طلب العلم وأقام فی کل مدینة منها علی مشائخها .. (تهذیب الأسماء (۷۲/۱)_

(۲) هدی الساری (ص.٤٨۱ وتهذیب الأسماء (۶۸/۱)_

(۳) قاله الإمام یحی بن أبی کثیر.کما رواه مسلم فی صحیحه(۲۲۳/۱)کتاب الصلاة باب أوقات الصلوات الخمس)

(۴) هدی الساری (ص.٤٨۲.٤٨۳) وسیرأعلام النبلاء (٤۲۱/۱۲) وتاریخ بغداد (۲۱/۲) وتهذیب الأسماء واللغات (۶۸/۱) _

(۵) هدی الساری (ص.٤٨۵) وتایخ بغداد (۲۹/۲)_

(۶) هدی الساری (ص.٤٨٨) وسیر أعلام النبلاء (٤۳۲/۱۲) وتهذیب الأسماء (۷۰/۱) وطبقات الشافعیة للسبکی (۳۱۲/۲)_

حضرت سلمان فارسی رضی الله عنه ته مخاطب شوے وو.اوفرمانیلی ئے وو.«لوکان الدین عند الثریا لذهب به رجل من فارس أوقال من أبناء فارس»(١)
دحضرات محدثینو رحمهم الله ارشاد دے.چه ددے اولین مصداق امام ابوحنیفه رحمه الله دے. اوبیا امام بخاری رحمه الله دے.

دغه شان په قرآن کریم کښے ارشاد دے.﴿وَآخَرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ﴾(٢)
کله چه صحابه کرامو رضی الله عنهم ددے آیت متعلق د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه تپوس اوکړلو.نوپه حضرت سلمان فارسی رضی الله عنه باندے ئے لاس کیخودلو.او وے فرمائیل.«لوکان الإیمان عند الثریا لناله رجال من هولاء»(٣)ددے مصداق هم امام ابوحنیفه رحمه الله او امام بخاری رحمه الله دی.
د امام بخاری رحمه الله وراق محمد بن ابی حاتم رحمه الله بیان دے.چه ما خوب اولیدلو . چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم روان دے.اوامام بخاری رحمه الله په هغوی پسے روستو روان دے.په کوم ځائے چه به د نبی صلی الله علیه وسلم قدم مبارك راتلو.نوپه هغه ځائے به د امام بخاری رحمه الله قدم هم راتلو.(٤) ددے نه د امام بخاری رحمه الله دا ښکاره کیږی.چه امام بخاری رحمه الله د سنتو متبع دے.

فربری رحمه الله فرمائی.چه ما په خوب کښے اولیدل.چه نبی صلی الله علیه وسلم ماته فرمائی.«أین ترید؟»ما ورته عرض اوکړلو.«أرید محمد بن اسماعیل»نونبی صلی الله علیه وسلم اوفرمائیل.«اقرأه منی السلام»(٥)

احتیاط او تقوی : دامام بخاری رحمه الله قول دے.«ما اغتبت أحداً قط منذ علمت أن الغیبة حرام»(٦)

دغه شان فرمائی.چه«إنی لأرجو أن ألقی الله ولا یحاسبنی أن اغتبت أحداً»(٧)
امام بخاری رحمه الله د ګناهونو او منکراتونه د بچ کیدو ډیر اهتمام کړے وو.ځکه چه ګناهونو سره حافظه خرابیږی.امام بخاری رحمه الله د ګناهونو نه ډیرزیات احتیاط کړے وو.ځکه دهغوی حافظه متاثره نشوه.او په حفظ کښے ورته زبردست کمال حاصل وو .

---

(١)صحیح مسلم (٣١٢/٢) کتاب الفضائل باب فضل فارس)_
(٢) سورة جمعة:٣)_
(٣) صحیح بخاری،کتاب التفسیر، سورة الجمعة باب قوله ﴿وَآخَرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ﴾ رقم ٤٨٩٧) وصحیح مسلم (٣١٢/٢) کتاب الفضائل باب فضل فارس)_
(٤) هدی الساری (ص،٤٨٩) وتاریخ بغداد (١٠/٢)_
(٥) هدی الساری (٤٨٩/٢) وتاریخ بغداد (١٠/٢) وسیرأعلام النبلاء (٤٤٣/١٢) وتهذیب الأسماء (٦٨/١) وطبقات السبکی (٢٢٣/٢)_
(٦) هدی الساری (ص،٤٨٠)_
(٧) هدی الساری (ص،٤٨٠) وتاریخ بغداد (١٠/٢) وسیر أعلام النبلاء (٤٤٣/١٢) وتهذیب الأسماء (٦٨/١) وطبقات السبکی (٢٢٣/٢)_

حضرت امام شافعی رحمه الله فرمائی.

شکوت إلی وکیع سوء حفظی　　فأوصانی إلی ترك المعاصی

فإن العلم نور من إله　　ونور الله لا یعطی لعاص

دعلمی وقار حفاظت ونیلی شی.چه یوځل امام بخاری رحمه الله دریابی سفر کولو.اویو زر اشرفئ دونی سره وے . یوکس ډیره د نیاز مندئ طریقه اختیار کړه.او امام بخاری رحمه الله ته په هغه اعتماد پیدا شو.دخپلو حالاتو نه ئے هغه خبر کړلو.دا ئے ورته هم اوخودل.چه ما سره یوزر اشرفئ ده ی.یوورځ صبا چه هغه کس راپاسیدو.نوهغه چغے شروع کړے.اودا ئے ووئیل.چه زما د یو زر اشرفو تهیلئ غائبه شوه.دجهاز خلقو لټون شروع کړلو.امام بخاری رحمه الله ته موقع ملاؤ شوه.او پټه ئے هغه تهیلئ دریاب ته اوغورځوله.د لټون باوجود تهیلئ پیدا نشوه.نوخلقو هغه ملامته کړلو.دسفر په ختمیدو هغه کس د امام بخاری رحمه الله نه تپوس کوی.چه ستا هغه اشرفئ څه شوے؟امام بخاری رحمه الله ورته اوفرمائیل.هغه ما دریاب ته اوغورځولے.هغه ورته اووئیل.دومره ډیر رقم تا ضائع کړلو.دوی ورته اوفرمائیل.زما د ژوند اصلی ګټه خو د ثقاهت دولت دے. د څو اشرفو په عوض ماهغه څنګه ضائع کولے شو.(۱)(۲)

دامام بخاری رحمه الله پلار په میراث کښے ډیر مال پریخودے وو.امام رحمه الله هغه مال په مضاربت باندے ورکړلو.یوځل مضارب پنځویشت زره درهم یوړل.اوپه بل ښار کښے آباد شو.اودغه شان د امام بخاری رحمه الله رقم ضائع شو.خلقو ورته اووئیل.چه د مقامی حاکم نه خط واخله.او دهغه ځائے حاکم ته ئے اولیګه.نو دا رقم به درته په آسانئ سره ملاؤ شی.امام بخاری رحمه الله اوفرمائیل.که نن زه د حاکمانو په ذریعه خپل رقم واپس کړم.نو صبا به هم دا حاکمان زما په دین کښے دخل اندازی شروع کړی.اوزه خپل دین د دنیا دپاره ضائع کول نه غوارم.بیا دا فیصله اوشوه.چه مقروض به لس درهم په میاشت کښے ادا کوی.خوپه دے کښے یوه درهم هم

---

(۱) دا واقعه د امدادالباری (۴۶۱/۱) او فضل الباری (۵۵/۱) کښے دحافظ رحمه الله د فتح الباری په حواله سره منقول ده.خود لټون باوجود راته ملاؤ نشوه.دغه شان په تاریخ بغداد،تهذیب الکمال، سیرأعلام النبلاء،تهذیب التهذیب،تهذیب الأسماء واللغات،مقدمة فتح،مقدمة قسطلانی،او مقدمة لامع کښے د امام بخاری دترجمے لاندے ددے واقعه ذکر نشته.

(۲) احقرمترجم په دے واقعه پسے د کمپیوټر په ذریعه فتح الباری اوددے نه علاوه څه نهه سوه جلدونه اوکتل.لیکن په یوکتاب کښے هم دا واقعه نه وه.بیا مے په خپله علاقه کښے ،،مکتبة الإمام البخاری،، کښے د علامه عبدالسلام مبارکپوری رحمه الله کتاب ،،سیرة الإمام البخاری،، اوکتل.په دے کښے هغوی دا واقعه دامام بخاری رحمه الله په علمی اسفارو کښے (ص،۶۹) ذکر کړے ده.خوبیا لاندے په تحقیق کښے ئے فرمائیلی دی. ((تفرد بذکرة العجلونی رحمه الله فی ،،فوائدالدراری،، علامه مبارك پوری رحمه الله د دولسمے او علامه عجلونی د یوولسمے صدئ شخصیت دے.چونکه د امدادالباری اوفضل الباری ماخذ فتح الباری دے.اوزه په یقین او وثوق سره وایم.چه دا واقعه په فتح الباری کښے نشته.نواصل حواله په دے مقام کښے هم د مبارکپوری رحمه الله شوه احقرمترجم شاه فیصل).

امام بخاری رحمه الله ته ملاؤ نشوه.(۱)
د وراق بخاری محمدبن ابی حاتم رحمه الله بیان دے چه امام بخاری رحمه الله اوفرمائیل .چه زه دحدیث د طلب دپاره آدم بن ابی ایاس ته ورغلم.اوخرچه راسره ختمه شوے وه .نوما وابنه او پانړے خوړل شروع کړل.اوڅوك مے خبر نکړلو.په دریمه ورځ یو ناشنا سړے راغلو.او د اشرفو یوه تهیلۍ ئے راته په لاس کښے په زور راکړه.(۲)
د عمربن حفص الاشقربیان دے چه مونږ څو کسان د سبق ملګرو په بصره کښے احادیث لیلکل.مونږ سره امام بخاری رحمه الله هم وو.یوځل امام بخاری رحمه الله څو ورځو پورے رانغلو.په لټون سره معلومه شوه.چه هغوی سره خرچه ختمه شوے ده.اوخبره دے ته رسیدلے وه.چه امام بخاری رحمه الله خپلے جامے هم خرڅے کړے وے. مونږ ورله چنده اوکړه.اود جامو انتظام مونږ ورله اوکړلو.(۳)
داسے مشقتونه زغمل دامام بخاری رحمه الله په فطرت کښے داخل شوی وو.د بخارا نه بهر هغوی مهمان خانه جوړه کړے وه.نو ډیر خلق ددوی د مدد دپاره جمع شول. دوی په خپله هم خښتے اوچتولے.او اوړلے.یوشاګرد ورته عرض اوکړو.تاسو ولے تکلیف برداشت کوئ.نو ورته ئے اوفرمائیل.په اصل کښے په کارراتلونکے محنت خو هم دا دے.
د وراق بخاری محمد بن ابی حاتم رحمه الله بیان دے چه بعضے وخت به مے په امام بخاری رحمه الله سره په سفر کښے په یوه کمره کښے شپه تیروله.مابه دشپے کتل.چه د شپے به امام بخاری رحمه الله پنځلس اوشل کرته راپاسیدلو.اوهر ځل به ئے ډیوه لګوله . او بیا به ئے په احادیثو نښے لګولے.بیا به ئے د پیشمنی په وخت کښے تهجد کولو.اوزه ئے چرته نه وم پاسولے.ما ورته یوځل عرض اوکړلو.چه تاسو دا دومره مشقت کوئ.ما راپاسوئ؟ نو هغوی راته اوفرمائیل.«أنت شاب فلا أحب أن أفسد عليك نومك» چه ته ځوان ئے.زه ستا خوب خرابول نه غواړم.(۴)
ښه سلوک او ایثار: په خپله خو به ئے څو څو ورځے بغیر دخوراك څکاك نه تیرولے.اوکله به صرف درے بادام خوړل د دوی دپاره کافی وو.خو د نورو سره د ښه سلوك په باره کښے د هرچانه وړاندے وو.ملا علی قاری رحمه الله فرمائی.چه امام بخاری رحمه الله ته به په هره میاشت کښے د پنځو سوو روپو ګټه کیدله.او دا ټول رقم به هغوی په فقیرانو، مسکینانو،طالبانو او محدثینو باندے خرچ کولو.(۵)

---

(۱) اوګورئ هدی الساری (ص،۴۷۹) وطبقات السبکی (۲۲۷/۲) وسیرأعلام النبلاء (۴۴۶/۱۲)_
(۲) هدی الساری (ص،۴۸۰) وسیرأعلام النبلاء (۴۴۸/۱۲) وطبقات السبکی (۲۲۷/۲)_
(۳) سیرأعلام النبلاء (۴۴۸/۱۲) وتاریخ بغداد (۱۳/۲) وطبقات السبکی (۲۱۷/۲)_
(۴) هدی الساری (ص،۴۸۱) وسیرأعلام النبلاء (۴۰۴/۱۲) وتاریخ بغداد (۱۳/۲_۱۴) وتهذیب الأسماء واللغات (۷۵/۱) وطبقات السبکی (۲۲۰/۲) _
(۵) مرقاة شرح مشکاة المصابیح (۱۵/۱)_

بې نفسي: د بې نفسۍ ئې دا حالت وو.چه دعبدالله بن محمد صيارفي رحمه الله بيان دے.چه يو ځل د امام بخاري رحمه الله وينزه دده په خواه کښې تيريدله.نو دوات ئې په لته اووهلو.او سياهي توئې شوله.امام بخاري رحمه الله وينزے ته اووئيل.ځنګه ګرځې؟ نو وينزے ورته اووئيل.چه لاره نه وى (ځکه چه هرطرف ته کتابونه پراته وو) نوځه مے کړے وے.چه دا ئې واوريدلو.نو امام بخاري رحمه الله ورته اوفرمائيل.«اذهبي فقد أعتقتك» چا ورته اووئيل.اے ابوعبدالله هغې ستا په شان کښې ګستاخي اوکړه.اوته ئې خفه کړے. خو تاسو هغه آزاده کړه.امام صاحب ورته اوفرمائيل.ما په دے کار باندے خپل ځان راضي کړلو.(۱)

په حديث دعمل اهتمام: عام طور د محدثينو په نيز ددے ډير زيات اهتمام وى.چه کوم حديث واورى.په هغې عمل کوى.امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائي.چه «ماكتبت حديثاً إلا وقد عملت به،حتى مربي النبى ﷺ احتجم وأعطى أباطيبة الحجام ديناراً فأعطيت حجاماً ديناراً حين احتجمت»(۲)
امام بخاري رحمه الله هم په دے باب کښې ډيرمستعد وو.دوى د نبى ﷺ په تابعدارۍ کښې ځښتے اوکانړى اوچت کړى دى.وابنه او پاڼړے ئې خوړلي دى.اود ننيے ويشتلو مشق ئې کړے دے.
د وراق بخاري رحمه الله بيان دے.چه امام بخاري رحمه الله به د تيراندازۍ او نشانه بازۍ دپاره ډير زيات وتل.ما په خپل ژوند کښې صرف دوه ځله ليدلى وو.چه دهغه نښه خطا شوے وه.ګنې تيک به ئې خپله نښه ويشتله.يوځل د فربر نه بهرد تيراندازۍ دپاره اووتلو.چه تيراندازى شروع شوه.نو امام رحمه الله تير په پل کښې په يو ميخ باندے اولګيدلو.او پل ته نقصان اورسيدلو.امام بخاري رحمه الله د سورلۍ نه راکوز شو .اودميخ نه ئې تير راوويستلو.او واپس راغلو.اوماته ئې اووئيل.زما يو کار اوکړه.د پل مالک ته ورشه.چه مونږ ته يا دنقصان تيک کولو اجازت اوکړى.يا د نقصان تاوان واخلى.اومعافي راته اوکړى.وائى چه د پل مالک حميد بن الاخضر ته چه کله دا خبره اورسيدله.نو هغوى اووئيل.چه ابوعبدالله ته زما د طرفه سلام اووايه.او ورته اووايه.چه څه شوى دى.هغه معاف دى.اودا چه زما ټول مال دولت اوجائيداد په تا باندے د قربانۍ کولو دپاره تيار دى.چه امام بخاري رحمه الله دا واوريدلو.نو ډير خوشحاله شو.اود شکر دپاره ئې په دغه ورځ پنځه سوه احاديث واورول.او درے سوه درهمه ئې صدقه کړل.(۳)

---

(۱) هدى السارى (۴۸۰) وسيرأعلام النبلاء (۴۵۳/۱۲)_
(۲) سيرأعلام النبلاء (۲۱۳/۱۱) ترجمه امام احمد بن حنبل رحمه الله مشهور محقق شعيب الأرنووط حديث ((النبى ﷺ إحتجم وأعطى أباطيبة ديناراً) تخريج کړے دے.اوليکى.دا حديث امام مالک رحمه الله په موطا کښې امام بخاري رحمه الله او امام مسلم په خپل خپل صحيح کښې امام ابوداود رحمه الله او امام ترمذى رحمه الله اوامام دارمى په خپلو سننو کښې او امام احمد بن حنبل رحمه الله په خپل مسند کښې ذکر کړے دے.خو په دے کښې په بعضو کښې(فأمر بصاع من طعام)دى.اوپه بعضو کښے ((بصاع من شعير)) دى.او په بعضو کښے ((بصاعين من طعام)) دى په هيڅ يوروايت کښې دا نشته.چه دوى ورته يو دينار ورکړلو.اوګورئ حاشيه إعلام النبلاء (۲۱۳/۱۱)_
(۳) هدى السارى (۴۸۰)_

دعبادت شوق د همیشه ئې دا معمول وو.چه د شپې په آخري حصه کښې به ئې ديارلس رکعته کول (۱) او په رمضان کښې به ئې زيادت کولو.

حافظ ابوعبدالله حاکم رحمه الله په خپل سند سره نقل کوي.چه کله به رمضان شروع شو.نو امام بخاري رحمه الله به د قرآن يو ختم په تراويح کښې په هر رکعت کښې شل شل آيتونو وئيلو سره ختمولو.بيا به ئې خانله د شپې په آخري حصه کښې نصف يا ثلث قرآن لوستلو.او په دې طريقه به ئې په هره دريمه ورځ قرآن ختمولو.بيا به ئې توله ورځ هم تلاوت کولو او روزانه به ئې د افطار په وخت کښې قرآن ختمولو . اوفرمائيل په ئې د قرآن په هر ختم دعا قبليږي.(۲)

يوځل امام بخاري رحمه الله په باغ کښې نفلونه کول.د مانځه نه پس ئې چاته اووئيل.دا قميص مې لږ اوچت کړه.اوګوره چه څه ضرري څيز خو نه دې؟چه اوکتلې شو.نو يوې ډنبرې شپاړس اوولس ځايه ټکونه ورکړي وو.په بدن کښې هغه حصه پړسيدلې وه.کومه چه چيچلې شوې وه.چا ورته اووئيل.تانيت ولې نه ماتولو؟ وې فرمائيل.ما د يو سورت تلاوت کولو.هغه مې په مينځ کښې پريخودل مناسب نه ګنړلو.(۳)

د دعا قبوليت : امام بخاري رحمه الله فرمائي.ما دوه ځله د خپل رب نه دعا کړې ده.او سمدستي قبوله شوې ده.ددې نه پس ما سره دا ويره شوه.چه هسې نه زما د اعمالو بدله ما ته په دنيا کښې رانکړې شي.ځکه مې ددې نه پس د دنيا دپاره د څه غوښتل نه دي خوښ کړې.(۴)

د علل حديث په معرفت کښې انفراديت: په اصطلاح کښې ،،علت،، د جرح يو پټ سبب ته وائي.په دې علم کښې د مهارت دپاره د ډير زيات مهارت، سيال ذهن. او في الفور پوره مهارت ضروري دې.د حديث د راويانو پيژندګلو،د ولادت او وفات د وختونو علم،اسماء، القاب، کنيتونه، او دهغوي د ملاقات د تفصيل علم ضروري دې.د حديث په الفاظو باندې پوره نظر کول ضروري دي.(۵)

امام ابن مهدي رحمه الله فرمائي.چه شل نامعلومه احاديث راته معلوم شي.نو ددې نه دا خبره ماته زياته خوښه ده.چه د يو حديث علت قادحه راته معلوم شي.(۶) امام ترمذي رحمه الله په کتاب العلل کښې فرمائيلي دي.چه په جامع ترمذي کښې چه ما داحاديثو څومره علتونه بيان کړي دي.يا د رجالو او تاريخ په باره کښې چه مې څه وئيلي دي.ددې زياته حصه مې د امام بخاري رحمه الله يا د هغوي د تاريخ نه اخستې ده. خو په څو مقاماتو کښې مې دامام دارمي او

---

(۱) هدى السارى (ص،۴۸۱) وتاريخ بغداد (۱۳/۲) وسيرأعلام النبلاء (۴۴۱/۱۲)_

(۲) هدى السارى (ص،۴۸۱)_

(۳) سيرأعلام النبلاء (۴۴۲/۱۲) وتاريخ بغداد (۱۲/۲، ۱۳) وطبقات السبكى (۲۲۳/۲) وهدى السارى (۴۸۰، ۴۸۱)_

(۴) سيرأعلام النبلاء (۴۴۸/۱۲) وهدى السارى (۴۸۰)_

(۵) اوګورئ مقدمة ابن الصلاح (ص،۴۲) النوع الثامن عشر،معرفة الحديث المعلل _

(۶) تدريب الراوى (۲۵۲/۱) النوع الثامن عشر،المعلل_

امام ابوزرعه رحمهما الله نه هم استفاده کړے ده.(۱)
د احمدبن حمدون رحمه الله بیان دے چه ما امام بخاری رحمه الله د سعید بن مروان په جنازه کښے اولیدلو.او دهغه شیخ محمد بن یحی ذهلی رحمه الله د هغوی نه د اسماء او کنیتونو او دحدیث دعللو په باره کښے تپوسونه کول.اوامام بخاری رحمه الله به داسے جوابونه ورکول.لکه چه ﴿قل هو الله أحد﴾ وائی.(۲)
ابوحامد اعمش رحمه الله بیان کوی.چه امام مسلم رحمه الله د امام بخاری رحمه الله مجلس ته راغلو. او یو حدیث «عبیدالله بن عمر عن أبی الزبیر،عن جابر قال بعثنا رسول الله ﷺ فی سریة ومعنا أبوعبیدة» واورول.او عرض ئے اوکړلو.که تاسو سره دا حدیث وی .نو دا متصل کړئ.مطلب ئے دا وو.چه عبیدالله تابعی دے.نودا حدیث امام بخاری رحمه الله سره شته اوکه نه؟ او که وی نو متصل السند دے اوکه نه؟ او که سند وی. نومعلل دے که صحیح؟ اوکه معلل وی.نو علت ئے معلوم دے اوکه نه؟ امام بخاری رحمه الله هم په هغه وخت کښے د حدیث سند متصل بیان کړلو.«حدثنا ابن أبی أویس حدثنی أخی عن سلیمان بن بلال عن عبیدالله»(۳)
هم ددے مجلس دویمه واقعه ده.چه یو سړی سند اووئیل.اوحدیث ئے واورولو . «حجاج بن محمد عن ابن جریج،عن موسی بن عقبة عن سهیل بن أبی صالح ، عن أبیه عن أبی هریرة رضی الله عنه عن النبی ﷺ قال: کفارة المجلس إذا قام العبد أن یقول: سبحانك اللهم وبحمدك أشهد أن لا إله إلا أنت أستغفرك وأتوب إلیك» چه دا حدیث ئے واوریدلو.نو امام مسلم رحمه الله اوفرمائیل.ددے حدیث د دے نه اوچت سند په ټوله دنیا کښے نشته.او ددےئے دوه سندونه ذکر کړل.یو «محمد بن سلام حدثنا مخلد بن یزید أخبرنا ابا جریج حدثنی موسی بن عقبة عن سهیل بن أبی صالح عن أبیه عن أبی هریرة رضی الله عنه» او بل سند «احمد بن حنبل ویحیی بن معین قالا حدثنا حجاج بن محمد»
امام بخاری رحمه الله اوفرمائیل.«إلا أنه معلول»امام مسلم چه دا واوریدلو.نو اوریږدیدو .او ددے دعلت تپوس ئے اوکړلو.امام بخاری رحمه الله اوفرمائیل.الله تعالی چه په چا باندے پرده اچولے وی.هغه هم دغه شان پریږده.خو امام مسلم رحمه الله اصرار اوکړلو.نو ددے د معلولیت وجه ئے دا اوخودله.چه «لا یذکر لموسی بن عقبة سماع من سهیل» یعنی د موسی بن عقبه د سهیل بن ابی صالح نه سماع ثابته نه ده.او بیا هغوی غیر معلول سند بیان کړلو. چه «حدثنا موسی بن

---

(۱) فاتحة کتاب العلل المطبوع بجامع الترمذی (۲۳۳/۲)_
(۲) سیرأعلام النبلاء (۴۳۲/۱۲، ۴۵۵) وتهذیب الأسماء واللغات (۶۹/۱) وتاریخ بغداد (۳۱/۲) وطبقات السبکی (۲۲۹/۲) وهدی الساری (ص،۴۸۸)_
(۳) هدی الساری (ص،۴۸۸) ومقدمة قسطلانی (ص،۳۶) وتاریخ بغداد (۲۹/۲)_

اسماعیل حدثنا وهیب حدثنا سهیل عن عون بن عبد الله»(۱)

د اسماء او کنیتونو د معرفت په باره کښې واقعه مشهوره ده.چه امام فریابی رحمه الله د امام بخاری رحمه الله په موجودګئ کښې یوحدیث بیان کړلو.«حدثنا سفیان عن أبی عروة عن أبی الخطاب عن أبی حمزة» په حاضرینو کښې چا د سفیان نه پس چه کوم راویان وو.هغوی کښې څوك نه پیژندل.امام بخاری رحمه الله اوفرمائیل.ابوعروه معمربن راشد دے.ابوالخطاب قتاده بن دعامه سدوسی دے.او د ابوحمزه نه مراد حضرت انس بن مالك رضی الله عنه دے.دغه شان وے فرمائیل.د سفیان دا عادت دے.چه هغه د مشهورو شیوخو کنیت ذکر کوی.(۲)

په علم حدیث کښې دنقد وجرح حیثیت: د حدیث د راویان په بیان کښې د هغوی دصداقت اوثقاهت،حفظ اوضبط ضرورت دبیان محتاج نه دے.د قرآن کریم ارشاد دے.﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا﴾(۳) اګرچه په جرح اونقد کښې یوقسم غیبت هم وی.خود دینی ضرورت د وجے جرح صرف جائزنه بلکه ضروری ده.دحدیث د حفاظت دپاره دا اهتمام کړے شوے دے.ګنی اهل باطل نه بلکه بعضے نیکانو خلقو د ثواب په خیال د وضع حدیث ارتکاب کړے دے.او د فضائلودپاره هغوی د شنیع او قبیح کار ارتکاب کړے دے.لکه ابوعصمه نوح بن ابی مریم نه چه کله تپوس اوشو.چه تاسو د قرآن کریم د هرسورت په باره کښې د حضرت.ابن عباس رضی الله عنهما نه فضائل نقل کوئ.دا مو د کوم ځائے نه حاصل کړی دی؟ نوهغه اووئیل.«إنی رأیت الناس أعرضوا عن القرآن،واشتغلوا بفقه أبی حنیفة ومغازی ابن إسحاق،فوضعت هذا الحدیث حسبة»(۴)

دغه شان عبدالکریم بن ابی العوجاء په خپله اقرار کوی.چه ده څلور زره داسے احادیث وضع کړی دی.چه په هغے کښے ئے حلال حرام او حرام حلال ګرځولی دی. (۵)

که د چهان بین اونقدوجرح نه کار نه وو اخستلے شوے.نود صحیح احادیثو حفاظت به ناممکن وو.(۶)

---

(۱) هدی الساری (ص،۴۸۸)سیر أعلام النبلاء (۴۳۶/۱۲) وتاریخ بغداد (۲۹/۲)_

(۲) هدی الساری (ص،۴۷۸)_

(۳) سورة حجرات:۶)_

(۴) تدریب الراوی (۲۸۲/۱) النوع الحادی والعشرون الموضوع_

(۵) اوګورئ میزان الإعتدال (۶۴۴/۲) رقم ۵۱۶۷)_

(۶) ددے وجے امام ترمذی رحمه الله په خپل کتاب العلل.. (مطبوعه مع جامع ترمذی (۲۳۳/۲) کښے لیکی.((وقد وجدنا غیر واحد من الأئمة من التابعین قد تکلموا فی الرجال منهم... من أهل العلم.تکلموا فی الرجال وضعفوا وإنما حملهم علی ذلک عندنا – النصیحة للمسلمین.لا یظن بهم أنهم أرادوا الطعن علی الناس والغیبة. إنما أرادوا عندنا أن بینوا ضعف هولاء. لکی یعرفوا لأن بعض الناس الذین وضعفوا (بقیه حاشیه په راروانه صفحه........

دصحابو ﷺ په زمانه کښې ددې نقد سلسله شروع شوې وه.د خوارجو اوروافضو د خروج نه پس به د تحقیق نه بغیر روایت نشو قبلولې کله چه په رجالو د سند کښې زیادت اوشو.نود نقد او انتقاد سلسله هم وسیع شوه.(۱)

دامام بخاري رحمه الله طریقه د جرح اوتعدیل په باب کښې محدثینو رحمهم الله د دوی مراتب مقرر کړی دی.اوبیا د هر یو دپاره مخصوص اصطلاحات مقرر شوی دی.نو دجرح په مراتبو کښې «فلان کذاب» دا الفاظ شائع اوخواره دی.

خو امام بخاري رحمه الله د عامو محدثینو رحمهم الله په شان د ،،وضاع،، او ،،کذاب،، لفظ ډیر کم استعمالوی.(۲) دوی د ،،منکرالحدیث،، او ،،فیه نظر،، او ،،سکتوا عنه،، الفاظ استعمالوی. (۳) دغه شان فرمائی.«إذا قلت:فلان في حدیثه نظر فهو متهم واه» (۴)دغه شان فرمائی.«کل من قلت فیه : منکر الحدیث،فلا تحل الروایة عنه» (۵)لکه چه امام بخاري رحمه الله د جرح په باب کښې هم د احتیاط لمن نه د پریخودې.

دامام بخاري رحمه الله وراق دوی ته اووئیل.چه خلق ستا په تاریخ باندې اعتراض کوی .چه په دې کښې غیبت شوې دې.نو دوی ورته اوفرمائیل.چه مونږ په تاریخ کښې د متقدمینو اقوال

(.....بقیه حاشیه) کان صاحب بدعة،وبعضهم کان منهم متهماً في الحدیث، وبعضهم کانوا أصحاب غفلة وکثرة خطأ. فأراد هولاء الأئمة أن یبینوا أحوالهم شفقة علی الدین وثبتاً لأن الشهادة فی الدین أحق أن یتثبت فیها من الشهادة فی الحقوق والأموال))

(۱) اوګورئ مقدمة صحیح مسلم (ص،۱۰، ۱۱)_

(۲) حافظ ذهبي رحمه الله په ،سیرأعلام النبلاء،، (۴۳۹/۱۲، ۴۴۰) کښې فرمائی.((وقل أن یقول:فلان کذاب، أو کان یضع الحدیث)) شیخ عبدالفتاح ابوغده رحمه الله دامام بخاري رحمه الله نه د یو څو راویانو په باره کښې د ،،کذاب یذکر بوضع الحدیث،، وغیره الفاظ نقل کولو نه پس فرمائی.((ویلاحظ مم هذه الأمثلة القلیلة أن البخاري رحمه الله یحرص علی أن یکون لفظ الجرح الذی ترتضیه من قول غیره إذا وجده،فینقله عنه. وإلا قاله من قبل نفسه،وذلک من دقیق ورعه رحمة الله تعالی علیه)) اوګورئ تعلیقات،، الرفع والتکمیل فی الجرح والتعدیل،، (ص،۴۰۱، ۴۰۲)_

(۳) اوګورئ سیرأعلام النبلاء (۴۳۹/۱۲) وطبقات الشافعیة (۹/۲) وهدی الساری (ص،۴۸۰)_

(۴) اوګورئ سیرأعلام النبلاء (۴۴۱/۱۲) ومیزان الإعتدال (۴۱۶/۲) ترجمه عبدالله بن داود واسطی .

(۵) اوګورئ میزان الإعتدلال ۶/۱) ترجمة أبان بن جبلة الکوفي حافظ ذهبي رحمه الله په میزان الاعتدال (۴۱۶/۲) ترجمه عبدالله بن داود واسطی) کښې فرمائی.((وقد قال البخاري ،وفیه نظر،، ولا یقول هذا إلا فیمن یتهمه غالباً)) دغه شان عراقی رحمه الله په شرح الفیه (ص،۱۷۶) کښې فرمائی.((فلان فیه نظر، وفلان سکتوا عنه، وهاتان العبارتان یقولهما البخاري رحمه الله فیمن ترکوا حدیثه)) خو محدث جلیل حضرت مولانا حبیب الرحمن اعظمی رحمه الله دحافظ ذهبي رحمه الله اوحافظ عراقی رحمه الله قول په تحقیقی اوتفصیلی طور رد کړې دې.اووړئ حاشیه ،،الرفع والتکمیل،(ص،۳۸۹، ۳۹۱) وحاشیه قواعد فی علوم الحدیث (ص،۱۵۵، ۱۵۷) وحاشیه سیرأعلام النبلاء (۴۳۹/۱۲، ۴۴۰

نقل کړی دی. د خپل طرفه خو مونږ څه هم نه دی ونیلی.[1]

بیا امام بخاری رحمه الله د حدیث په حاصلولو کښے هم ډیر احتیاط کړے دے. یو ځل یوکس د یو حدیث په باره کښے تپوس اوکړلو. چه په هغے کښے د تدلیس ګمان وو نو امام بخاری رحمه الله ورته اوفرمائیل. ته زما په باره کښے د تدلیس شبه کوے. ماخو د یو محدث لس زره احادیث ددے ویرے پریخودی دی. او هم د شبه د وجے مے د یو بل محدث دومره احادیث یا ددے نه زیات احادیث پریخودے دی.[2]

یعقوب بن ابراهیم دورقی رحمه الله فرمائی. «محمد بن اسماعیل فقیه هذه الأمة»[3] دا قول د نعیم بن حماد رحمه الله نه هم منقول دے.[4]

امام بخاری رحمه الله د عالمانو په نظر کښې: د امام بخاری استاذ محمد بن سلام بیکندی رحمه الله امام بخاری رحمه الله ته اوفرمائیل. «أنظر في کتبي، فما وجدت فیها من خطأ فاضرب علیه، کي لا أرویه» امام بخاری رحمه الله دهغوی په احادیث نظر ثانی اوکړلو. نود کومو احادیثو په باره کښے چه امام بخاری اطمینان ښکاره کړلو. په هغے باندے استاذ اولیکلو. «رضی الفتی» او کوم احادیث چه ضعیف وو. په هغے باندے ئے اولیکل. «لم یرض الفتی»[5]

دغه شان د دوی یو بل استاذ عبدالله بن یوسف تنیسی رحمه الله هم دوی ته فرمائیلی وو. «أنظر في کتبي وأخبرني بما فیها من السقط»[6]

ددوی استاذ اسماعیل بن ابی اویس رحمه الله فرمائی. چه په کومه باریکه طریقه چه امام بخاری زما داحادیثو اصلاح کړے ده. هغه شان چا هم نه ده کړے. دوی فرمائی. «أتنتن لي أن أجد دها؟» یعنی زه دا دوباره لیکم؟ نو هغوی ورته اجازت ورکړلو. «فاستخرج عامة حدیثي بهذه العلة»[7]

دغه شان په خپله امام بخاری رحمه الله فرمائی. چه ما د اسماعیل بن ابی اویس د کومو احادیثو انتخاب کړے وو. په هغے باندے هغوی لیکل. «هذه الأحادیث إنتخبها محمد بن اسماعیل من حدیثي»[8]

---

(۱) اوګورئ سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۴۱) وهدی الساری (۴۸۰) ومقدمة قسطلانی (ص.۳۷)_

(۲) هدی الساری (۴۸۱) وتاریخ بغداد (۲/۲۵)_

(۳) تهذیب التهذیب (۲۴/۴۵۷) وطبقات السبکی (۲/۹)_

(۴) تهذیب التهذیب (۲۴/۴۵۹)_

(۵) تاریخ بغداد (۲/۲۴)

(۶) هدی الساری(۴۸۳) وسیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۱۹)_

(۷) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۳۰)_

(۸) هدی الساری(۴۸۳)_

حافظ رجاء بن مرجى فرمائى. ((فضل محمد بن اسماعيل على العلماء كفضل الرجال على النساء))[1]
دغه شان فرمائى. ((هو آية من آيات الله يمشى على ظهر الأرض))[2]
امام محمد بن اسحاق بن خزيمه رحمه الله فرمائى. ((ما تحت أديم السماء أعلم بالحديث من محمد بن اسماعيل))[3]
محمدبن بشار بندار رحمه الله قول دے ((هذا أفقه خلق الله فى زماننا))[4]
كله چه امام بخارى رحمه الله بصرے ته تشريف يوړلو.نو محمد بن بشار رحمه الله اوفرمائيل . ((دخل اليوم سيد الفقهاء))[5]
ابو مصعب زهرى رحمه الله فرمائى. ((محمد بن اسماعيل أفقه عندنا وأبصر بالحديث من أحمد بن حنبل رحمه الله فقيل له جاوزت الحد، فقال للرجل: لو أدركت مالكاً ونظرت إلى وجهه ووجه محمد بن اسماعيل لقلت: كلاهما واحد فى الفقه والحديث))[6]
ابو عمرو خفاف رحمه الله فرمائى. ((محمد بن اسماعيل أعلم بالحديث من إسحاق بن راهويه واحمد بن حنبل رحمهما الله وغيرهما بعشرين درجة))[7]
دا ټول تعريفى كلمات يا د دوى د استاذانو دى.يا د دوى د معاصرينو.د امام بخارى رحمه الله په باره كښے چه د روستنو عالمانو كوم اقوال دى.هغه د حد نه زيات دى. حافظ رحمه الله فرمائى.
((لو فتحت باب ثناء الأئمة عليه ممن تأخر عن عصره لفنى القرطاس ونفدت الأنفاس فذاك بحر لا ساحل له))[8]

---

(۱) تاريخ بغداد (۲/۲۵) وهدى السارى(۴۸۳) وسير أعلام النبلاء (۱۲/۴۲۷)_
(۲) پورتنى حواله)_
(۳) هدى السارى(۴۸۵ وتاريخ بغداد (۲/۲۷) وسير أعلام النبلاء (۱۲/۴۳۱)_
(۴) سيرأعلام النبلاء (۱۲/۴۲۹) وهدى السارى (۴۸۳)_
(۵) تهذيب الكمال (۲۴/۴۴۹) وتاريخ بغداد (۲/۱۶) وتهذيب الأسماء واللغات (۱/۶۸) وهدى السارى (ص.۴۸۳) وسيرأعلام النبلاء (۱۲/۴۲۲)_
(۶) سيرأعلام النبلاء (۱۲/۴۲۰) وهدى السارى (ص.۴۸۲) وتهذيب الكمال (۲۴/۴۵۵) اود سيرأعلام النبلاء محقق ددے په حاشيه كښے ليكى.((يغلب على ظنى أن أبا مصعب الزهرى لم يقف على كلام احمد فى الفقه حتى جعل البخارى رحمه الله أفقه منه ولو وقف على كلامه لم يتفوه بذلک)_
(۷) طبقات السبكى (۲/۱۰) وهدى السارى (۴۸۵) وسيرأعلام النبلاء (۱۲/۴۳۵، ۴۳۶)
(۸) هدى السارى (۴۸۵)_

د حديث مشهورو امامانو فقهى مذاهب دامام بخارى رحمه الله مسلك

دامام بخارى رحمه الله د مسلك په باره کښې پنځه اقوال دى.

① دټولو نه مشهور قول دا دے چه دوى مجتهد مطلق دے.د چا مقلد نه دے.دا قول د علامه ابن تيميه رحمه الله (١) علامه نفيس الدين سليمان بن ابراهيم علوى (٢) او دعلامه انورشاه كشميرى رحمه الله (٣) دے.حضرت شيخ الحديث رحمه الله هم دا اختيار كړے دے.(٤) او هم دا راجح قول دے.خكه چه د بخارى رحمه الله د زمانے عالمانود دوى د تفقه او امامت تصريح كړے ده.او په هغه زمانه کښې چاته د فقيه يا امام ونيلو مطلب هغه مجتهد خودل وو.وړاندے د نعيم بن حماد اويعقوب دورقى رحمهما الله قول تير شو.چه هغوى امام بخارى رحمه الله ،،فقيه هذه الامة،، گرځولے دے .دغه شان محمد بن بشار رحمه الله ورته ،، افقه خلق الله فى زماننا،، ونيلى دى.

عبدالله بن محمد مسندى رحمه الله فرمائى.«محمد بن اسماعيل إمام،فمن لم يجعله إماما فاتهمه»(٥)

يوځل د قتيبه بن سعيد رحمه الله نه د،،طلاق السكران،، دمسئلے تپوس اوشو.نوامام بخارى رحمه الله تشريف راوړلو.امام قتيبه (چه دامام بخارى رحمه الله استاذ وو) اوفرمائيل. «هذا احمد بن حنبل، وابن المديني ،وابن راهويه،قد ساقهم الله إليك»(٦) يعنى بخارى رحمه الله چه دد ے اكابرينو مجموعه ده.الله تعالى تاته راوليږلو.

وړاندے د ابومحمدزهرى رحمه الله قول ذكر شوے دے.چه «محمد بن اسماعيل أفقه عندنا وأبصر بالحديث من أحمد بن حنبل رحمه الله فقيل له جاوزت الحد، فقال للرجل: لو أدركت مالكا ونظرت إلى وجهه ووجه محمد بن اسماعيل لقلت: كلاهما واحد فى الفقه والحديث» يعنى په تفقه او استنباط کښې چه كوم مقام دوى ته حاصل دے. هغه امام بخارى رحمه الله ته هم حاصل دے.

②دويم قول د ابوعاصم عبادى اوتاج الدين سبكى رحمهما الله دے.دوى امام بخارى رحمه الله په شوافعو رحمهم الله کښې شمار كړے دے.ددے وجه دا ده.چه امام بخارى رحمه الله د زعفرانى، ابوثور، كرابيسى،او حميدى رحمهم الله نه حديث اوفقه حاصله كړے ده.او دا ټول دامام شافعى رحمه الله شاگردان وو.(٧) خودا خبره ددے وجے ټيك نه ده.چه د شاگردئ نه دا نه لازميږى.چه د شاگرد

---

(١) اوګورئ مقدمه لامع الدرارى (٦٩)_

(٢) اوګورئ ..ماتمس إليه الحاجة لمن يطالع سنن ابن ماجه (ص،٢٦) مطبوعه مع سنن ابن ماجه)_

(٣) اوګورئ فيض البارى (٥٨/١) وذكر الترتيب بين الصحاح الست وبيان مذاهبهم مع بعض الفوائد المهمة

(٤) اوګورئ لامع الدرارى (٦٠)_

(٥) هدى السارى (ص،٤٨٤)_

(٦) سير أعلام النبلاء(٤١٨/١٢) وهدى السارى (ص،٤٨٢)_

(٧) اوګورئ طبقات الشافعية (٤،٣/٢)_

مذهب دے هم هغه وی.کوم چه د استاذ وی که داسے وی.نوبیا د امام بخاری رحمه الله په استاذانو کنبے ډیر احناف هم دی.

④ دریم قول دا دے چه دوی حنبلی دی.ابن ابی یعلی رحمه الله دوی په ،،طبقات الحنابله،، کنبے ذکر کړی دی.(۱) اوابن القیم رحمه الله فرمائی.((وکذلك البخاری ومسلم وابوداود والأثرم وهذه الطبقة من أصحاب أحمد اتبع له من المقلدين المحض المنتسبين إليه)) (۲)

④ څلورم قول دا دے چه دوی مجتهد منتسب الی الشافعی رحمه الله دے.(۳)

⑤ پنځم قول د بعضے متاخرينوعالمانو رحمهم الله دے چه امام بخاری رحمه الله نه مجتهد وو.اونه مقلد.(۴)

دامام مسلم رحمه الله مسلک دامام مسلم رحمه الله د مسلك په باره کنبے شاه انور شاه کشمیری رحمه الله فرمائی. **((وأما مسلم وابن ماجه فلا يعلم مذهبهما)) (۵)** دغه شان فرمائی.**((وأما مسلم فلا أعلم مذهبه بالتحقيق)) (۶)**

د شاه ولی الله رحمه الله او نواب صدیق خان رحمهما الله په نظر کنبے دوی شافعی وو.(۷) ابن ابی یعلی رحمه الله دوی په طبقات حنابله کنبے ذکر کړے دے.(۸)

ابن تیمیه رحمه الله فرمائی.چه دوی نه مجتهد وو.اونه مقلد.بلکه دوی د اهل حدیثو په مذهب باندے وو.(۹)

علامه ابراهیم بن شیخ عبداللطیف سندهی رحمه الله فرمائی.چه امام مسلم رحمه الله مجتهد منتسب الی الشافعی رحمه الله دے.ابن الاثیر رحمه الله په جامع الاصول کنبے اوحافظ ابن حجر رحمه الله په ،،تقریب،، کنبے د دوی مجتهد کیدو ته اشاره کړے ده.(۱۰)

علامه ابراهیم سندهی رحمه الله د ،،اتحاف الاکابر،، په حواله سره لیکلی دی.چه امام مسلم مالکی المسلك وو.

---

(۱) ما تمس إليه الحاجه (ص،۲۶)_

(۲) إعلام الموقعين عن رب العالمين (۲۴۲/۲) الوجه الرابع والأربعون من وجوه رد التقليد)_

(۳) قاله الإمام ولى الله الدهلوى رحمه الله فى ،،الإنصاف فى بيان سبب الإختلاف،، كذا فى ما تمس إليه الحاجه (ص،۲۶)_

(۴) اوګورئ ،،ماتمس إليه الحاجة لمن يطالع ابن ماجه (ص،۲۷)_

(۵) فيض البارى (۱۵۸/۱)

(۶) العرف الشذى مطبوعه مع جامع ترمذى (۲/۱)_

(۷) اوګورئ ،،ماتمس إليه الحاجه،، (ص،۲۶،۲۵)_

(۸) ،،ماتمس إليه الحاجه،، (ص،۲۶)_

(۹) توجيه ا لنظر إلى أصول الأثر(ص،۱۸۵) ذكرالنوع الثانى والثلاثين من علوم الحديث)_

(۱۰) اوګورئ ،،ماتمس إليه الحاجه،، (ص،۲۵، ۲۶)_

دامام ابوداود رحمه الله مسلک ① دامام ابوداود رحمه الله په باره کښې مشهوره دا ده چه دوی حنبلی وو. ابن ابی یعلی رحمه الله دوی په طبقات حنابله کښې ذکر کړی دی.[1] اسماعیل پاشاه بغدادی رحمه الله په ،،هدیة العارفین،، کښې دوی ،،حنبلی،، لیکلی دی.[2] علامه انور شاه کشمیری رحمه الله هم دوی حنبلی ګرځولی دی.[3] شیخ الحدیث صاحب هم دا غوره کړې ده.[4]
② تاج الدین سبکی رحمه الله دوی په طبقات شافعیه کښې ذکر کړې دے. دغه شان نواب صدیق حسن خان هم دوی ته شافعی وئیلی دی.[5]
③ دریم قول دا دے چه دوی مجتهد مطلق وو.[6]
④ څلورم قول دا دے چه دوی مجتهد منتسب الی احمد واسحاق رحمهما الله وو.[7]
دبعضې متاخرینو رحمه الله په نیز دوی اهل حدیث وو. ((لیس بمجتهد مطلق ولا هو من المقلدین))[8]
دامام ترمذی رحمه الله فقهی مسلک : امام ترمذی رحمه الله **علامه** انورشاه کشمیری رحمه الله شافعی ګرځولې دے.[9]
ابن تیمیه رحمه الله فرمائی. دوی په اهل حدیثو کښې وو. نه مجتهد مطلق وو. اونه مقلد محض[10]
د شاه ولی الله رحمه الله په رائے کښې دوی مجتهد منتسب الی احمد واسحاق وو.[11]
دابن ماجه رحمه الله مسلک: دابن ماجه رحمه الله په باره کښې شاه انورشاه کشمیری رحمه الله فرمائی چه د دوی مذهب په تحقیق سره معلوم نه دے.[12]
د شاه ولی الله رحمه الله په رائے کښې دوی مجتهد منتسب الی احمد واسحاق دی.[13]
دابن تیمیه رحمه الله په رائے کښې دوی نه مجتهد وو. اونه مقلد محض. بلکه اهل حدیث وو.[14]

---

(۱) ..ماتمس إلیه الحاجه.. (ص.۲۶)_
(۲) هدیة العارفین (۱/۳۹۵) _
(۳) فیض الباری (۱/۵۸) والعرف الشذی (ص.۲)_
(۴) مقدمة لامع الدراری (۷۱)_ تاج الدین سبکی رحمه الله
(۵) ماتمس إلیه الحاجه(۲۵. ۲۶)_
(۶) قاله ابن تیمیة .کما فی توجیه النظر(ص.۱۸۵)_
(۷) قاله الإمام ولی الله الدهلوی رحمه الله کذا فی ماتمس إلیه الحاجه (ص.۲۶)_
(۸)..ماتمس إلیه الحاجه.. (۲۷)_
(۹) فیض الباری (۱/۵۸) والعرف الشذی (ص.۲)_
(۱۰) توجیه النظر إلی أصول الأثر(ص.۱۸۵)_
(۱۱) ..ماتمس إلیه الحاجه.. (۲۶)_
(۱۲) فیض الباری (۱/۵۸) والعرف الشذی (ص.۲)
(۱۳)..ماتمس إلیه الحاجه.. (۲۶)_
(۱۴) توجیه النظر(ص.۱۸۵)_

د امام نسائی رحمه الله مسلک امام نسائی رحمه الله د شاه ولی الله رحمه الله په رائے کښے شافعی دے.(١)
د ابن تیمیه رحمه الله په نیز دوی هم اهل حدیث دی.نه مقلد محض وو.اونه مجتهد مطلق.(٢)
علامه انور شاه کشمیری رحمه الله ئے حنبلی گرځوی.(٣)
علامه ابن تیمیه رحمه الله امام بخاری اوامام ابوداود رحمهما الله مجتهدین گرځولی دی . او امام مسلم.امام ترمذی.امام نسائی،امام ابن ماجه، امام ابن خزیمه،ابویعلی ،امام بزار رحمهم الله وغیره حضراتو په باره کښے فرمائی.چه دا حضرات داهل حدیثو په مذهب باندے عاملین وو.مجتهدین امامانو کښے نه وو.خوامام شافعی ،امام احمد ، امام اسحاق ، او ابو عبید رحمهم الله داقوالو طرف ته مائلین وو.
دوی فرمائی.چه دے ټولو حضراتو به د سنت د تابعدارئ پوره کوشش کولو . بیا په دوی کښے دوه طبقے وئے.یوه طبقه عراقیینو طرف ته مائله وه.لکه امام وکیع، یحی بن سعید ، رحمهما الله وغیره اویوه طبقه مدنیین ته مائله وه.لکه امام عبدالرحمن بن مهدی رحمه الله بیا امام دارقطنی رحمه الله اگرچه امام شافعی رحمه الله طرف ته مائل وو . خو په هغوی کښے شان اجتهاد زیات وو.د دوی مقام د امام بیهقی رحمه الله نه اوچت وو.څکه امام بیهقی رحمه الله دامام شافعی رحمه الله نه بیخی خلاف نه کوی.اوامام دارقطنی رحمه الله د دوی په مقابله کښے په اجتهاد کښے اوچت او په فقه کښے زیات عالم وو. (٤)والله اعلم.
ازمینبت او وصال: امام بخاری رحمه الله عظیم شخصیت وو.اوقاعده دا ده.چه کله سړے ترقی کوی .نو د هغه حاسدین هم پیدا کیږی.اوهغه ته قسم قسم تکلیفونه اواذیتونه رسولی شی. امام بخاری رحمه الله ته هم داسے حالات پیش شوی وو.ددے وجے هغه د خپل وطن نه په وتلو مجبوره شو.
اولنئ جلا وطنی: صاحب د ،،جواهر مضیئه،، لیکلی دی.چه امام بخاری رحمه الله د بغداد نه واپس راغلو .نو فتوی ورکول ئے شروع کړلو.د بخارا مشهور عالم ابوحفص کبیر چه د امام محمد رحمه الله شاگرد وو.هغوی دے منع کړلو.چه فتوی مه ورکوئ.خودوی اونه منل .نو د دوی نه چا د رضاعت د مسئلے پښتنه اوکړه.که دوه ماشومان د یوے چیلئ یا غوا پئ اوڅکی. نو رضاعت ثابتیږی که نه؟ دوی د حرمت فتوی ورکړه.نو ددے په نتیجه کښے یوه هنگامه جوړه شوه.اوامام بخاری رحمه الله په خپل وطن پریخودو باندے مجبوره شو.دا واقعه اگرچه لویو لویو عالمانوذکر کړے ده.(٥)

---

(١) ..ماتمس إليه الحاجه.. (٢٦)-
(٢) توجيه النظر (١٨٥)_
(٣) فيض البارى (٥٨/١) والعرف الشذى (ص٢٠)_
(٤) اوگورئ توجيه النظر إلى أصول الأثر(ص،١٨٥) ذكرالنوع الثانى والثلاثين من علوم الحديث_
(٥) دا واقعه امام سرخسی رحمه الله په مبسوط کښے ذکر کړے ده.صاحب د جواهر مضیئه په جواهر مضیئه (٦٧/١) کښے په ترجمه د احمد بن حفص کبیر کښے د شمس الائمه نه نقل کړے ده.دغه شان دا واقعه عنایه شرح وقایه، کفایه شرح هدایه او فتح القدیر کښے هم (بقیه حاشیه په راروانه صفحه.......

خو ددے باوجود ددے صداقت مشکوک دے.یقینی ده.چه ددے په روایت کښے گمان داخل دے چه په دین باندے معمولی غونډے پوهیږی.نوهغه انسان هم دا حماقت نه کوی.بیا پاتے شو دومره لوئے امام فقیه، محدث، مفسر.چاچه د شپاړس کالو په عمر کښے د وکیع بن الجراح او ابن المبارک رحمهماالله کتابونه حفظ کړی وو.هغه داسے غلطه فتوی څنګه ورکولے شی؟ څکه دا واقعه معلوله ده.(١)

په دویم ځل ویستل په دویم ځل په هغه وخت کښے اوویستلے شو.کله چه هغوی فتوی ورکړه چه ایمان مخلوق دے.ابوبکربن حامد ، ابوحفص الزاهد .اوشیخ ابوبکر الاسماعیلی د احنافو په اکابرینو کښے دی.هغوی په یو محضرباندے دستخط اوکړلو چه ایمان مخلوق نه دے اوخوک چه ددے د مخلوقیت قائل وی.هغه کافر دے.نوامام بخاری رحمه الله ددے د مخلوقیت قائل وو.نوځکه دوی د بخارا نه اوویستلی شو.صاحب د ..فصول عمادیه.. ددے ذکر کړے دے.(٢)

خو دا مسئله مختلف فیه ده.داحنافو اکابرین د غیرمخلوق قائلین وو.خو بله ډله د مخلوقیت قائله ده.امام بخاری رحمه الله اوابونصر مروزی رحمه الله دے طرف ته دی.امام احمد بن حنبل رحمه الله په دواړو باندے انکار کړے دے.هغوی فرمائی.څوک چه ایمان ته مخلوق وائی.هغه کافر دے.څکه چه په دے کښے کلام الله طرف ته تعریض دے.اوڅوک چه ایمان ته غیر مخلوق وائی.هغه مبتدع دے.(٣)

خو حقیقت دا دے.چه په دے مسئله کښے تفصیل دے.که یو کس ایمان اووائی .او مراد ئے کلمه د شهادت وی.اودے ته مخلوق وائی.نودا غلطه ده.څکه چه((لا إله إلا الله محمد رسول الله)) دقرآن دستور دے.اوکه یو کس د ایمان نه اقرارلسانی ، تصدیق قلبی، او عمل بالارکان مراد اخلی.نو دا بالکل صحیح ده.څکه چه انسان دخپل ذات او صفاتو په اعتبار سره مخلوق دے.د مسئله تنقیح نه ووشوے.بلکه د اجمال نه کار اخستے شوے وو.څکه د اختلاف اوتشدد نوبت راغلو.

په دریم ځل د وطن نه ویستل امام بخاری رحمه الله چه کله په ۲۵۰ه کښے نیشاپور ته تشریف

(....بقیه حاشیه) منقول ده.اوګورئ (۳/۳۱۹، ۳۲۰) دغه شان علامه حسین بن محمد بن الحسن دیاربکری هم په تاریخ خمیس (۲/۳۴۲) کښے دکشف الاسرار شرح منار په حواله سره دا واقعه ذکر کړے ده.دغه شان فوائد بهیه (ص،۱۸) تعلیقات دراسات اللبیب (۳۰٤) _

(١) څکه علامه عبدالحی لکهنوی رحمه الله په فوائد بهیه (ص،۱۸) کښے لیکی.((لکنی استبعد وقوعها بالنسبة إلی جلالة قدرالبخاری رحمه الله ودقة فهمه وسعة نظره وغورفکره، مما لا یخفی علی من انتفع بصحیحه ،علی تقدیر صحتها فالبشر یخطئ.))_

(٢) اوګورئ تعلیقات .. دراسات اللبیب.. (۳۰٤، ۳۰۵)_

(٣) اوګورئ ..مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیه رحمه الله (۷/۶۵۵، ۶۶۱) فصل: وأما الإیمان هل هو مخلوق أوغیرمخلوق)_

یوړلو نوامام محمد بن یحی ذهلی رحمه الله اوفرمائیل.صبا ته د محمد بن اسماعیل رحمه الله د استقبال دپاره تلل دی. څوك چه تلل غواړی نو تیار دے شی.

امام مسلم رحمه الله فرمائی چه د امام بخاری رحمه الله داسے استقبال اوشو.چه د یو والی یا حاکم یا عالم داسے استقبال نه وو شوے.دوه درے منزله ورته خلق وړاندے د ملاقات دپاره راووتل. دوی نیشاپور ته تشریف راوړلو.او داهل بخارا په محله کښے ډیره شو.امام ذهلی رحمه الله خپلو شاګردانو ته دا هدایت کړے وو.چه دوی ته ورځئ.او د احادیثو سماع ترے کوئ.اوورسره ئے ورته دا هم وئیلی وو.چه د علم کلام د څه مسئلے تپوس ترے مه کوئ.ځکه که دوی زمونږ خلاف څه خبره اوکړه.نود نیشاپور او خراسان ناصبی،رافضی، جهمی،مرجئه ټول به خوشحاله شی.او انتشار به زیات شی.

خوقاعده دا ده.چه «الإنسان حريص فيما منع» نویو کس په عام مجلس کښے تپوس اوکړلو چه تاسو د قرآن د الفاظو په باره کښے څه وائے.نوامام بخاری رحمه الله برابر د جواب نه اعراض کولو. بیا دهغه په اصرار باندے ئے اوفرمائیل.«القرآن كلام الله غير مخلوق ،وأفعال العباد مخلوقة، والإمتحان بدعة»(۱)

بعضے خلقو نقل کړی دی.چه اول کښے خو محمد بن یحی ذهلی رحمه الله خلقو ته د امام بخاری رحمه الله نه د سماع ترغیب ورکولو.خوچه کله هغه طرف ته رجوع زیاته شوه.نوپه ذهلی باندے دا خبره سخته شوه.اوهغه په امام بخاری رحمه الله باندے د تنقید کولو تدبیرونه جوړول شروع کړل.(۲)

بهرحال دامام بخاری رحمه الله په دے جواب باندے یو شور جوړ شو.په خلقو کښے اختلاف پیدا شو.چه دوی «لفظي بالقرآن مخلوق» اووئیل.اوڅه کسانو انکارکولو.کوربنومفسدین اوویستل دا خبره په مزه مزه امام ذهلی پورے اورسیده.هغوی اعلان اوکړلو «القرآن كلام الله غير مخلوق من جميع جهاته، وحيث تصرف،فمن لزم هذا استغنى عن اللفظ وعما سواه من الكلام في القرآن، ومن زعم أن القرآن مخلوق فقد كفر، وخرج عن الإيمان، وبانت منه إمرأته ،يستتاب،فإن تاب وإلا ضرب عنقه، وجعل ماله فيئاً بين المسلمين، ولم يدفن في مقابرهم، ومن وقف فقال: لا أقول: مخلوق ولا غير مخلوق ،فقد ضاهى الكفر، ومن زعم أن لفظي بالقرآن مخلوق، فهذا مبتدع ،لايجالس ولايكلم، ومن ذهب بعد هذا إلى محمد بن اسماعيل البخاري فاتهموه فإنه لايحضر مجلسه إلا من كان على مثل مذهبه»(۳)

---

(۱) هدى السارى (۴۹۰) وسيرأعلام النبلاء (۱۲/ ۴۵۴)_

(۲) هدى السارى (ص.۴۹۰) تاريخ بغداد (۲/ ۳۰) وسيرأعلام النبلاء (۱۲/ ۴۵۳) وطبقات السبكى (۲/ ۱۱).

(۳) تاريخ بغداد (۲/ ۳۱،۳۲) وسيرأعلام النبلاء (۱۲/ ۴۵۵، ۴۵۶)_

دغه شان دا اعلان ئے هم اوکړلو «ألا من قال باللفظ فلا يحل له أن يحضر مجلسنا»(۱)
د ددے اعلان نه پس امام مسلم رحمه الله هم په هغه وخت خپل څادر په سر واچولو او پاسيدو لاړل په هغه پسے امام احمد بن سلمه رحمه الله هم د مجلس نه پاسيدلو امام مسلم چه څومره حديثونه اخستی وو هغه ټول ئے واپس کړل.(۲)
بل طرف ته احمد بن سلمه رحمه الله امام بخاری رحمه الله ته راغلو اووے وئيل حضرت په خراسان کښے يو کس ته ډير مقبوليت حاصل دے او په دے مسئله کښے هغه مخالف شو اوس به څه کيږی؟ امام بخاری رحمه الله په خپله ږيره باندے لاس رابنکلو او وے فرمائيل «وأفوض أمری إلى الله إن الله بصير بالعباد، اللهم إنی لم أرد المقام بنيسابور أشرا، ولا بطرا، ولا طلبا للرياسة، وإنما أبت علی نفسی فی الرجوع إلى وطنی لغلبة المخالفين، وقد قصدنی هذا الرجل حسدا لما آتانی الله لا غير» بيا ئے اوفرمائيل اے احمد! زه به هم صبا ته ددے ځائے لاړ شم چه زما د وجے تاسو د هغه د خبرو نه خلاص شئ.(۳)
بل طرف ته دا اوشوه چه کله امام مسلم رحمه الله اوامام احمد بن سلمه رحمه الله د امام ذهلی د مجلس نه پاسيدل نو ذهلی اووئيل «لا يساكننی هذا الرجل فی البلد» امام بخاری رحمه الله د هغه ځائے نه روان شو او بخارا ته ئے تشريف يوړلو.(۴)
اوس دلته د دوو خبرو تحقيق ضروری دے.
چه امام بخاری رحمه الله «لفظی بالقرآن مخلوق» وئيلی هم دی او که نه؟ د امام بخاری رحمه الله نه «لفظی بالقرآن» چرته منقول نه دی په تاريخ بغداد وغيره کښے ذکر دی چه امام بخاری رحمه الله خپل ځان ته ددے قول نسبت غلط خودلے دے غنجار په تاريخ بخارا کښے په خپل سند سره دابوعمرو احمد بن نصر خفاف نه نقل کړی دی چه مونږ د ابواسحاق قيسی په مجلس کښے وو زمونږ سره محمد بن نصرمروزی رحمه الله هم موجود وو چه دامام بخاری رحمه الله ذکر شروع شو محمد بن نصر رحمه الله اوفرمائيل ما د امام بخاری رحمه الله نه دا اوريدلی دی چه فرمائيل ئے «من زعم أنی قلت: لفظی بالقرآن مخلوق، فهو كذاب، فإنی لم أقله» خفاف اووئيل چه په خلقو کښے خو ددے خبرے ډير شهرت دے محمد بن نصر اووئيل خبره هم هغه ده کومه چه ما اوکړه.
ابوعمرو خفاف رحمه الله فرمائی زه امام بخاری رحمه الله ته ورغلم اول مے ورسره د څه حديثونو په باره کښے بحث اوکړلو تردے هغه حديثونه حل شو بيا ورته ما عرض اوکړلو چه دلته څه خلق ستاسونه داسے داسے خبرے نقل کوی امام بخاری رحمه الله اوفرمائيل «يا أبا عمرو! احفظ ما أقول

---

(۱) سير أعلام النبلاء (۱۲/۴۶۰) وهدی الساری (۴۹۰)_
(۲) سير أعلام النبلاء (۱۲/۴۶۰) وهدی الساری (ص.۴۹۱)_
(۳) سير أعلام النبلاء (۱۲/۴۵۹) وهدی الساری (۴۹۱)_
(۴) سير أعلام النبلاء (۱۲/۴۶۰) وهدی الساری (۴۹۱)_

لك ،من زعم من أهل نیسابور، وقومس ،والرأی، وحلوان،وبغداد، وکوفة ،والبصرة ،ومکة، والمدینة، أنی قلت : لفظی بالقرآن مخلوق ،فهو کذاب، فإنی لم أقله ،إلا أنی قلت : أفعال العباد مخلوقة»(۱)

دویمه خبره ده مسئله او ددے تحقیق .....نو داهل حق د سلفو اوخلفو په دے باندے اتفاق دے چه قرآن کریم دالله تعالی کتاب دے.قدیم دے.اوغیر مخلوق دے.

دمسئلے د تحقیق نه وړاندے دا خبره یاده کړئ چه حسین بن علی کرابیسی.عبدالله بن کلاب. ابوثور. داود بن علی ظاهری وغیره د «لفظی بالقرآن مخلوق» قائل دی.(۲)

حسین بن علی کرابیسی دامام احمدبن حنبل رحمه الله د نزدے دوستانوځنے وو.خو ددے قول د راتلو نه پس د هغوی دوستی په دشمنئ بدله شوه.هم دا قول ئے بنیادجوړ کړلو.اود یوبل خلاف ئے خبرے اوکړلے.(۳) کرابیسی رحمه الله ته چه کله د امام احمد رحمه الله د انکار علم اوشو.نو وے وئیل. «ما ندری أیش نعمل بهذا الفتی؟ إن قلنا مخلوق، قال،بدعة،وإن قلنا غیر مخلوق قال:بدعة»(۴)

دغه شان داود ظاهری رحمه الله باندے اسحاق بن راهویه رحمه الله انکار کړے وو.بیا چه کله دامام احمد بن حنبل رحمه الله مجلس ته حاضر شو.نوهغه ئے منع کړلو.او وے فرمائیل.چه ماته محمد بن یحی ذهلی رحمه الله ده په باره کښے لیکلی دی.چه دے د «لفظی بالقرآن مخلوق» قائل دے. خلقو ورته اووئیل.چه دے خوانکار کوی.دوی اوفرمائیل.«محمدبن یحی أصدق منه»(۵)

اوس د مسئلے تحقیق دا دے.چه په دے باندے خو اجماع ده.چه قرآن کریم دالله تعالی کلام قدیم اوغیر مخلوق دے.خود تالی په الفاظو تلاوت کښے اختلاف دے .چه تلاوت او متلو یو دے.اوکه په دواړو کښے فرق شته.بعضو فرق کړے دے . هغوی وائی.چه متلو دالله تعالی کلام دے.اوتلاوت د قاری فعل دے.اوبعضو په دے مسئله کښے خاموشی اختیار کړے ده. امام احمد رحمه الله ته دا نسبت شوے دے.چه هغوی دواړه یو څیز ګنړی.(۶)

امام بیهقی رحمه الله فرمائی.چه امام احمدرحمه الله دا صرف ددے دپاره وئیل.چه څوك تفریق اوکړی.چه تلاوت دقاری فعل دے.او متلو دالله تعالی کلام دے.نوچونکه د متلو وجود د قاری په وجود باندے مبنی دے.نو د قرآن د مخلوقیت قول ئے نه اختیارولو ګنی د امام

---

(۱) تاریخ بغداد (۳۲/۲) وطبقات السبکی (۱۳/۲ وسیرأعلام النبلاء (۴۵۷/۱۲، ۴۵۸) وهدی الساری (ص.۴۹۱)_ ؟؟؟

(۲) اوګورئ .. قواعد فی علوم الحدیث..(ص،۲۲۶)_

(۳) اوګورئ .قواعد فی علوم الحدیث..(۲۲۶)_

(۴) تهذیب التهذیب (۳۶۱/۲) ترجمه حسن بن علی بن یزید کرابیسی_

(۵) اوګورئ لسان المیزان (۴۲۲/۲) ترجمة داود بن علی الأصبهانی الظاهری_

(۶) اوګورئ شرح أصول إعتقاد أهل ا لسنة والجماعة (۳۵۵/۲) لأبی القاسم اللالکائی رحمه الله _

احمد رحمه الله پشان به ئے د «لفظي بالقرآن مخلوق» باندے نكير كولو .دغه شان ئے «دلفظي بالقرآن غيرمخلوق» باندے به ئے هم انكار كولو.
اوس چه چونكه دامام احمد رحمه الله اوامام بخارى رحمه الله مسلك يو شو.څكه كه دامام احمد رحمه الله په نيز په لفظ او ملفوظ او تلاوت او متلو كښے فرق نه وو.نو په «لفظي بالقرآن غيرمخلوق» به هغوى انكار نه كولو بيا امام بخارى رحمه الله دومره سخت اختلاف ولے اوكړلو؟او ددے اختلاف شهرت ولے اوشو.
ددے جواب دا دے چه د امام احمد رحمه الله مقابله د قدريه.جهميه، اومعتزله سره وه. دوى د قرآن د مخلوقيت قائلين وو.او په مختلفو تعبيراتو سره به ئے دا پيش كول .امام احمد رحمه الله په «لفظي بالقرآن مخلوق» باندے څكه انكار اوكړلو.چه جهميو به په دے سره دخپل مسلك تشهير كولو.چه «لفظي بالقرآن مخلوق» او «القرآن بلفظي مخلوق» كښے څه فرق نشته.حالانكه په اوله جمله كښے د «مخلوق» حمل په «لفظي» باندے دے.او په دويمه جمله كښے د «مخلوق» حمل په «قرآن» دے.اود امام بخارى رحمه الله مقابله دهغه حنابلو سره وه.كوم چه د امام احمد رحمه الله د علومو نه پوره واقف نه وو.او د ،،خلق قرآن،، په مسئله كښے ئے دومره مبالغه كوله .چه په كومه سياهئ چه قرآن ليكلى شى.اوپه كوم كاغذ باندے چه هغه ليكلى شى.د قرآن كريم ليكلو نه پس به ئے هغه سياهئ اوكاغذ ته هم قديم وئيل.حالانكه دامام احمد رحمه الله او دهغه په اصحابو كښے ذى علم اوفضل كښے څوك هم ددے قائل نه وو.اوښكاره ده.چه لفظ او آواز دواړه يو شان څنګه كيدے شي . لفظ بيل څيز دے.او آواز بيل څيز دے.دامام احمد رحمه الله نه هم دا منقول دى.چه دا قرآن نه دے.دانسان فعل اومخلوق دے.په حديث كښے دى .«زينوا القرآن بأصواتكم»[1] اوښكاره خبره ده.چه كه يوكس دبل نه روايت كوى.نو «هذا لفظه» وائى.يا «هذا معناه» وائى.دا څوك نه وائى.چه «هذا صوته» د لفظ او صوت فرق ددے نه ښكاره كيږى.امام احمد رحمه الله د لفظ په باره كښے هغه انداز نه وو اختيار كړے.كوم چه د صورت په باره كښے هغوى اختيار كړے وو.ددے وجه هم هغه ده.چه څوك ،،لفظي مخلوق،، اووائى.يا ددے پشان بل لفظ اووائى.اود خلق قرآن تشهير شروع نكړى.بهرحال دا ضمنى طور د مسئلے تحقيق وو.

په خپل وطن بخارا كښې ازمائش :بيا چه كله امام بخارى رحمه الله د نيشاپور نه بخارا ته راغلو. نود بخارا خلقو د دوى په راتلو باندے ددوى زبردست استقبال اوكړلو.امام بخارى رحمه الله دلته درس شروع كړلو.خلق به ډلے ډلے د حديث اوريدو دپاره راتلل.

---

(١) سنن نسائى (١٥٧/١) كتاب الإفتتاح باب تزيين القرآن بالصوت ... وسنن أبى داود كتاب الصلاة باب إستحباب الترتيل فى القراءة رقم. ١٤٦٨ وسنن ابن ماجه كتاب إقامة الصلاة باب فى حسن الصوت بالقرآن رقم (١٣٤٢)۔

بل طرف ته خالدبن احمد ذهلي چه د بخارا حاكم وو.هغه امام بخارى رحمه الله ته درخواست اوكړلو چه ته شاهى دربارته راځه.اوماته د بخارى شريف او تاريخ درس راكوه.امام بخارى رحمه الله ورته اوفرمائيل.«أنا لا أذل العلم ولا أحمله إلى أبواب الناس» او ورته ئے اوفرمائيل.كه تاته ضرورت وى نوبزما جمات يا كور ته حاضريږه او په درس كښے شركت كوه.كه ستا دا خبره خوښه نه وى نو ته حاكم ئے.ما د درس نه منع كړه چه د قيامت په ورځ زه الله تعالى ته خپل عذر پيش كولے شم.ځكه چه زه علم نشم پټولے.نبى كريم ﷺ فرمائيلى دى.«من سئل عن علم فكتمه ألجم بلجام من نار»(١)

په يو روايت كښے دى.چه د بخارا حاكم امام بخارى رحمه الله ته اوونيل.چه دلته راځه او زما ځامنو ته جامع صحيح بخارى او دتاريخ درس وركوه.امام بخارى رحمه الله انكار اوكړلو هغه دوباره پيغام راوليږلو.چه زما ځامنو ته خصوصى درس وركوه.چه بل څوك په كښے شريك نه وى.امام بخارى رحمه الله ددے نه هم انكار اوكړلو.په دے باندے هغه د څوكسانو نه مدد اوغوښتلو.دامام بخارى رحمه الله په مذهب تنقيدونه شروع شول.او دوى مبتدع اوګرځولے شو.بيا ورته حاكم د ښار نه د وتلو حكم اوكړلو.كله چه دوى بخارا پريښودلو.نو خيرے ئے اوكړلے.«اللهم أرهم ما قصدوني به ى أنفسهم وأولادهم وأهاليهم» نويوه مياشت هم نه وه تيره شوے.چه خليفة المسلمين په څه وجه د دغه حاكم نه خفه شو.اوهغه ئے معزول كړلو.او بيا ئے حكم اوكړلو.چه په خر دے سور كړے شى.او په ټول ښار كښے دے د ده تذليل اوكړے شى.په آخر كښے هغه قيد كړے شو.دغه شان نور په نوم عالمان چه هغوى امام بخارى رحمه الله تنګ كړے وو.هغوى ته هم د خپل عمل سزا ملاؤ شوه.او ښه رسوا شول.(٢) رښتيا دى.چه «من عادى لى ولياً فقد آذنته بالحرب»(٣)

بهرحال امام بخارى رحمه الله دهغه ځائے نه اووتل.اوبيكند ته اورسيدلو.هلته كښے هم د دوى په باره كښے په خلقو كښے اختلاف پيدا شو.يوفريق دده موافق او بل مخالف شو.ځكه ئے هلته كښے هم ډيره كيدل مناسب اونه ګنړلو.په دغه دوران كښے د سمرقند خلقو دوى ته دعوت وركړلو.دوى د هغوى دعوت قبول كړلو.د بيكند نه روان شو.په لاره كښے په ،،خرتنګ،، مقام كښے ايسار شو.دلته د دوى څه خپلوان وو.

---

(١) سنن أبى داود كتاب العلم باب كراهية منع العلم رقم (٣٦٥٨) جامع ترمذى كتاب العلم باب ما جاء فى كتمان العلم رقم ٢٦٤٩. وسنن ابن ماجه،مقدمة باب من سئل عن علم فكتمه رقم.٢٦١و(٢٦٤) و٢٦٥. ومسند احمد (٢٦٣/٢، ٣٠٥، ٣٤٤، ٣٥٣، ٤٩٥)_

(٢) د دے پوره تفصيل دپاره اوګورئ هدى السارى (ص،٤٩٣) وسيرأعلام النبلاء (٤٦٣/١٢، ٤٦٥) وتاريخ بغداد (٣٣/٢، ٣٤) وتهذيب الكمال (٤٦٤/٢٤، ٤٦٦) وطبقات السبكى (١٤/٢) _

(٣)صحيح بخارى كتاب الرقاق باب التواضع رقم ٦٥٠٢)_

غالب بن جبریل څوك چه ددوی میزبان وو د هغوی بیان دے چه ما د امام بخاری رحمه الله نه د شپے په وخت د تهجدو نه پس دا دعا واوریدله چه کوله ئے «اللهم إنه قد ضاقت علی الأرض بما رحبت فاقبضنی إلیك» ددے نه پس یوه میاشت هم نه وه تیره شوے چه دوی وفات شو د رمضان په آخره کښے داهل سمرقند په جمع دعوت باندے دوی سمرقند ته روان شو امام بخاری رحمه الله سورلئ طلب کړه د دوو کسانو په مدد ئے څو قدمونه واخستل وے فرمائیل ما کینوئ کمزوری مے ډیره زیاتیږی دوی څه دعا اوکړله اوهم هلته په خرتنګ کښے د وړکی اختر په شپه ۲۵۶ھ کښے وفات شود اختر په ورځ د ماسپخین نه پس هم هلته خاورو ته اوسپارلے شو. [1]

یو زیږی عبدالواحد بن آدم طواویسی رحمه الله فرمائی ما په خوب کښے اولیدلو چه په یو ځائے کښے نبی کریم ﷺ د صحابه کرامو رضی الله عنهم د یوجماعت سره ولاړ دے ما ورته سلام اوکړلو دوی د سلام جواب راکړلو ما عرض اوکړلو یارسول الله تاسو دلته څه ته ولاړ یے هغوی اوفرمائیل مونږ د محمدبن اسماعیل رحمه الله انتظارکوو څو ورځے پس راته د امام بخاری رحمه الله د وفات خبر راورسیدلو چه پته اولیګیدله نودا هم هغه وخت وو په کوم وخت چه ما نبی کریم ﷺ په خوب کښے لیدلے وو. [2]

دامام بخاری رحمه الله یو کرامت کله چه امام بخاری رحمه الله دفن کړے شو نود قبر نه د مشکو خوشبوئی شروع شوه خلقو به تعجب کولو اود قبر خاوره به ئے اوړله د څوکیدار د وس نه هم خبره اووتله نود لرګی جالئ ورته اولګولے شوه ډیر مخالفینو چه دا کرامت اولیدلو نو توبه ئے اوویستله.

دا خوشبو څنګه وه ښکاره ده چه دا د سنتو دتابعدارئ اود شریعت د ژوندی کولو خوشبوئی وه رحمه الله رحمة واسعة وجزاه خیرالجزاء.

تصنیفات امام بخاری رحمه الله د اتلس کاله په عمرکښے «قضایا الصحابة والتابعین» لیکلے وو. [3] ددے نه پس ئے په مدینه منوره کښے په هغه شپوکښے چه سپوږمئ به په کښے روښانه وه "تاریخ کبیر" اولیکلو. [4] امام اسحاق بن راهویه رحمه الله دا کتاب د امیرعبدالله بن طاهر ته پیش کړلو چه آیا زه تاته جادو نه ښایم؟ چه امیر اوکتلو نود تعجب اظهار ئے اوکړلو اووے وئیل زه دا نه ګڼړم چه دا به د دوی تصنیف وی. [5]

---

(۱) اوګورئ هدی الساری (ص،۴۹۳) وسیرأعلام النبلاء (۱۲/۴۶۶، ۴۶۷) وتاریخ بغداد(۲/۳۴) وطبقات السبکی (۲/۱۵، ۱۶) وتهذیب التهذیب (۲۴/۴۶۶) _

(۲) تهذیب التهذیب ۲۴/۴۶۷) وتاریخ بغداد (۲/۳۴) وسیرأعلام النبلاء (۱۲/۴۶۸) وهدی الساری (ص،۴۹۳) وطبقات السبکی (۲/۱۴) _

(۳) هدی الساری (ص،۴۷۸) وسیرأعلام النبلاء (۱۲/۳۴) وطبقات السبکی (۲/۵) وتاریخ بغداد(۲/۷)_

(۴) پورتنئ حواله_

(۵) هدی الساری (ص،۴۸۳) وتاریخ بغداد (۲/۷) وسیرأعلام النبلاء (۱۲/۴۰۳) وطبقات السبکی (۲/۷)_

دامام بخاری تصنیفات لاندینی دی ① صحیح بخاری ② قضایا الصحابة والتابعین ③ الأدب المفرد ④ جزء رفع الیدین ⑤ جزء قراءة خلف الإمام ⑥ تاریخ کبیر ⑦ تاریخ اوسط ⑧ تاریخ صغیر ⑨ خلق أفعال العباد ⑩ کتاب الضعفاء ⑪ برالوالدین.
د دے کتابونو نه علاوه څه تصانیف نور هم دی.د کومو ذکرچه مختلفو محدثینو کړے دے. ⑫ جامع کبیر.دا محدث ابن طاهر رحمه الله ذکر کړے دے. ⑬ مسند کبیر ⑭ تفسیر کبیر ⑮ دا فربری رحمه الله ذکر کړے دے. ⑯ کتاب الاشربة، ددے ذکر امام دارقطنی رحمه الله کړے دے ⑰ کتاب الهبة، ددے ذکر وراق بخاری ابن ابی حاتم رحمه الله کړے دے. ⑱ اسامی الصحابة، ددے ذکر محدث ابوالقاسم بن منده رحمه الله کړے دے. ⑲ کتاب الوحدان ⑳ کتاب المبسوط،، ددے ذکر امام خلیلی رحمه الله في ،،الارشاد،، کښے کړے دے. ㉑ کتاب العلل ددے ذکر هم ابن منده رحمه الله کړےدے. ㉒ کتاب الکنی،ددے ذکر حاکم ابواحمد رحمه الله کړے دے . ㉓ کتاب الفوائد ددے ذکر امام ترمذی رحمه الله د خپل جامع د کتاب المناقب په ضمن کښے کړے دے.[1]

صحیح بخاری په دے تولو تصنیفاتو کښے د تولو نه زیات **مشهور** ،،صحیح بخاری،،
دے.امام نووی رحمه الله د دے نوم «الجامع المسند الصحیح المختصر من أمور رسول الله صلی الله علیه وسلم وسننه وأیامه» لیکلے دے.[2] او حافظ ابن حجر رحمه الله ددے نوم «الجامع الصحیح المسند من حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم وسننه وأیامه» کیخودے دے.[3]

() ،،جامع،، ورته د اته څیزونو د وجے وئیلی شی.(یعنی په دے کښے د اته قسمه مضامینو احادیث دی.د جامع تعریف وړاندے تیر شوے دے.)

() ،،**مسند**،، ورته ځکه وائی.چه په سند **متصل** سره مرفوع روایات نقل کوی.اوکوم آثار وغیره چه ذکر دی.هغه ضمناً او تبعاً دی.

() ،،صحیح،، ځکه دے.چه په دے کښے د صحت التزام شوے دے.

() ،،مختصر،، ځکه دے.چه د تولوصحیح احادیثو احاطه په دے کښے نه ده شوے.پخپله دامام بخاری رحمه الله قول دے.«ما أدخلت فی هذا الکتاب إلا ما صح وترکت من الصحاح کی لا یطول الکتاب»[4]

() ،،من امورالرسول صلی الله علیه وسلم،، یا ،،من حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم،، ځکه چه دنبی صلی الله علیه وسلم اقوال په کښے مروی دی.

---

(۱) اوګورئ هدی الساری (۴۹۱، ۴۹۲) _
(۲) اوګورئ تهذیب الأسماء واللغات (۷۳/۱) ومقدمة لامع الدراری (۸۳)_
(۳) اوګورئ هدی الساری (ص.۸) الفصل الثانی فی بیان موضوعه والکشف عن مغزاه فیه)_
(۴) سیرأعلام النبلاء (۴۰۲/۱۲) وتاریخ بغداد (۹/۲) وتهذیب الأسماء واللغات (۷۴/۱) وطبقات السبکی (۷/۲) وهدی الساری (ص.۷)

(') ..سنن.. کښې افعال اوتقریراتو ته اشاره ده.
(') ..ایام.. نه غزوات او هغه ټول واقعاتو طرف ته اشاره ده.کوم چه د نبی ﷺ په زمانه کښې پیښ شوی وو
امام بخاری رحمه الله ډیر روایات داسې ذکر کړی دی.چه په هغې کښې د نبی ﷺ قول یا فعل یا تقریر نه دے ذکر.په داسې مقاماتو کښې خلقو ته اشکال پیښیږی که د کتاب پوره نوم د نظرلاندې وی.نواشکال په کښې نشته
دصحیح بخاری دتالیف سبب ددې کتاب د تالیف دوه اسباب بیانولی شی.
① ابراهیم بن معقل نسفی رحمه الله فرمائی.چه دامام بخاری رحمه الله بیان دے.مونږ دخپل استاذ اسحاق بن راهویه رحمه الله په مجلس کښې وو.چه زمونږ په ملګرو کښې یو کس اووئیل «**لوجمعتم کتاباً مختصراً لسنن النبی ﷺ**» د فتح الباری د مقدمه الفاظ دی.«**لوجمعتم کتاباً مختصراً لصحیح سنة رسول الله ﷺ**» ددې قول د وجې زما په زړه کښې ددې کتاب د تالیف داعیه پیدا شوه.(۱)
② محمدبن سلیمان بن فارسی رحمه الله لیکی.چه ما د امام بخاری رحمه الله نه اوریدلی دی.چه دوی فرمائیل.ما رسول الله ﷺ په خوب کښې اولیدلو.چه زه دوی ته مخامخ ولاړ یم.او زما په لاس کښې ببوزې دے.په هغې باندې زه د نبی ﷺ نه مچان شړم . د معبرینو نه ما د تعبیر تپوس اوکړلو.نو هغوی راته اوفرمائیل.«**أنت تذب عنه الکذب**» ددې خوب د تعبیر نه زما په زړه کښې د صحیح احادیثو راجمع کولو شوق پیدا شو.(۲)
په دې دواړو اسبابو کښې څه منافات نشته.دواړه کیدې شی.چه هم خوب محرك جوړ شوې وی.اودامام اسحاق بن راهویه رحمه الله دمجلس واقعې سره داعیه پیدا شوې وی.
د تالیف ابتداء اوانتهاء: د صحیح بخاری دتالیف شروع کله شوې وه.اوپوره شوې کله وو؟د رجال اوتاریخ په کتابونو کښې ددې څه صراحت نشته.البته حضرت شیخ الحدیث رحمه الله د بعضې واقعاتو نه معلومه کړې ده.اوفرمائیلی ئې دی.چه په ۲۱۷ھ کښې ددې شروع شوې وه.اوپه ۲۳۳ھ کښې سرته رسیدلې وو.ددې تفصیل دا دے.چه ابوجعفر محمود بن عمرو عقیلی رحمه الله فرمائی.چه امام بخاری رحمه الله کله د خپل کتاب په تالیف شروع اوکړه.نوامام احمد بن حنبل رحمه الله یحی بن معین رحمه الله اوعلی بن مدینی رحمه الله ته ئې دا پیش کړلو.ټولو ئې تعریف اوکړلو.اوصرف په څلوراحادیثو کښې ئې ورسره اختلاف اوکړلو.امام عقیلی فرمائی.په دې څلورو کښې هم دامام بخاری رحمه الله رائې راجح ده.(۳)

---

(۱) اوګورئ تاریخ بغداد (۸/۲) وتهذیب الکمال (۴۴۳/۲۴) وسیرأعلام النبلاء (۴۰۱/۱۲) وطبقات السبکی (۷/۲) وهدی السـاری (ص۷) وتهذیب الأسماء واللغات (۷۴/۱)_
(۲) تهذیب الأسماء واللغات (۷۴/۱) وهدی الساری (ص۷) _
(۳) اوګورئ هدی الساری (ص۷)_

په دوى كښې د يحي بن معين رحمه الله وفات په ۲۳۳ھ كښې شوے دے.(۱) د على بن مدينى رحمه الله وفات په ۲۳۴ھ كښې شوے دے.(۲) او د امام احمد بن حنبل رحمه الله وفات په ۲۴۱ھ كښې شوے دے.(۳) دے درے واړه امامانو ته دا كتاب هله پيش كيدے شى چه په ۲۳۳ھ كښې شوے وى.او دا معلومه ده چه كتاب په شپاړس كاله كښې پوره شوے دے.(۴) نو د ۲۳۳ھ نه ۱۶ كاله اوباسه.نو ۲۱۷ باقى پاتے كيږى.(۲۳۳-۱۶= ۲۱۷) نو دا به ونيلے شى چه په ۲۱۷ھ كښے د دے په تاليف باندے شروع شوے وه.او په هغه وخت كښے د امام بخارى رحمه الله عمر دريويشت كاله وو . او په ۲۳۳ھ كښے ئے دا تكميل ته رسولے وو.او په دغه وخت كښے د امام بخارى رحمه الله عمر دوه كم څلويښت كاله وو.

بيا امام بخارى رحمه الله د دے نه پس دريويشت كاله ژوندے پاتے شوے دے.نو د مصنفينو رحمهم الله د عادت مطابق په خپل كتاب كښے ئے كمے زياتے كولو.د دے وجے د كتاب په نسخو كښے اختلاف موندلے شى.د حماد بن شاكر په نسخه كښے د فربرى رحمه الله د نسخے په مقابله كښے دوه سوه احاديث كم دى.او د ابراهيم بن معقل په نسخه كښے خو درے سوه احاديث كم دى.(۵)

د صحيح بخارى يو امتياز: ابن عدى رحمه الله فرمائى.چه د عبدالقدوس بن همام رحمه الله بيان دے چه ما د ډيرو مشائخو نه اوريدلى دى.چه امام بخارى رحمه الله د صحيح بخارى د ابوابو تراجم په رياض الجنة كښے د منبر مبارك او روضه مطهره په مينځ كښے ليكلى دى.او د هرے ترجمے د پاره به ئے دوه ركعته نفل كول.(۶)

عمر بن محمد بن بجير البجيرى رحمه الله فرمائى.چه امام بخارى رحمه الله فرمائيل.ما دا كتاب په مسجد حرام كښے ليكلے دے.د هر حديث د ليكلو نه وړاندے مے استخاره كړے ده.او دوه ركعته نفل مے كړى دى.او ترڅو چه به راته د هغے د صحت يقين نه وو شوے.نو په كتاب كښے به مے نه ليكل.(۷)

په دے دواړو خبرو كښے څه تضاد نشته.ممكنه ده.چه مسوده ئے په مسجد حرام كښے ليكلى وى.او تبييض ئے په رياض الجنة كښے كړے وى.دا هم كيدے شى.چه تراجم ئے په رياض الجنة كښے ليكلى وى.او د احاديثو ليكلو شروع ئے په مسجد حرام كښے كړى وى.څكه چه وړاندے تير شوى دى.چه دا كتاب په شپاړس كاله كښے مكمل شوے دے.او دا موده په يو ځائے كښے نه

(۱) تقريب التهذيب (ص،۵۹۷) ترجمه (۷۶۵۱)_
(۲) تقريب (ص،٤٠٣) ترجمه (٤٧۶٠)_
(۳) تقريب (ص،٨٨٤) ترجمه (٩۶)_
(۴) اوګورئ: تاريخ بغداد (٤/٢) وسيرأعلام النبلاء (٤٠٥/١٢) وتهذيب الأسماء واللغات (٧٤/٢) وطبقات السبكى (٧/٢) وهدى السارى (ص،٤٨٩)_
(۵) اوګورئ: مقدمة لامع الدرارى (١٢٤ الفائدة السادسة_
(۶) تهذيب الأسماء واللغات (٧٤/١) وسيرأعلام النبلاء (٤٠٤/١٢) وهدى السارى (٤٨٩)_
(۷) هدى السارى (ص،٤٨٩)_

وی تیره شوے.(۱)

د بخاری د روایاتو تعداد: حافظ ابن الصلاح رحمه الله په ..مقدمه.. کښے لیکلی دی.«جملة ما فی کتابه الصحیح سبعة آلاف ومائتان وخمسة وسبعون حدیثاً بالأحادیث المکررة،وقد قیل إنها بإسقاط المکررة أربعة آلاف حدیث» یعنی چه مکررات په کښے شمار کړی.نو د صحیح بخاری د احادیثوتعداد اووه زره دوه سوه پنځه اویا دی.اود مکرراتو د حذف نه پس څلور زره احادیث جوړیږی.امام نووی رحمه الله په ..تقریب.. کښے او حافظ ابن کثیرپه ،،إختصارعلوم الحدیث،، کښے د دے اتباع کړے ده. (۲)

امام نووی رحمه الله په خپله شرح د بخاری کښے (۳) او تهذیب الأسماء واللغات کښے (۴) هم دا تعداد ذکر کړے دے.خو په دے دواړوکتابونو کښے ئے د ..مسندة.. قید لګولے دے.په دے سره هغه ټول روایات خارج شول.کوم چه د تعلیقاتو اومتابعاتو په صورت کښے دی.بیا هغوی په خپله شرح د بخاری کښے د حافظ ابوالفضل محمد بن طاهر رحمه الله د کتاب ..جواب المتعنت.. نه په تفصیل سره هغه ټول روایات ذکر کړی دی.حافظ ابن حجر رحمه الله دا ټول تفصیلات په مقدمه کښے نقل کړی دی.او ځائے په ځائے ئے په هغے باندے تنقید کړے دے.اوبه آخر کښے ئے فرمائیلی دی.زما د تحقیق مطابق په بخاری کښے د مکرراتو سره اووه زره درے سوه اووه نوی احادیث دی.(۵) هم دا شماره قابل اعتماد دے.دتفصیل پیژندلو نه وړاندے په دے باندے پوهه شئ:چه په صحیح بخاری کښے څه روایات مرفوعه موصوله دی.څه معلقات دی.اوڅه متابعات دی.بیا د معلقاتو دوه قسمونه دی.یوهغه دی.چه د هغے تخریج مؤلف په خپله په خپل کتاب کښے په بل ځائے کښے کړے دے.اودویم قسم هغه معلقات دی.چه د هغے تخریج هغوی په خپله نه دے کړے.اوس په دے کښے د یو تفصیل دا دے.

روایات مرفوعه موصوله مع مکررات (۷۳۹۷)

روایات معلقه مخرجة المتون في الصحیح (۱۳۴۱) متابعات (۶)

---

(۱) اوګورئ هدی الساری (ص،۴۸۹) .. قال النووی رحمه الله قال الآخرون منهم أبوالفضل محمدبن طاهر المقدسی ـ صنفه ببخاری وقیل:بمکة وقیل بالبصرة وکل هذا صحیح،ومعناه أنه کان یضیف فیه فی کل بلدة من هذه البلدان فإنه بقی فی تصنیفه ست عشرة سنة ... تهذیب الأسماء واللغات (۱/۷۴)ـ

(۲) اوګورئ تقریب الراوی مع تدریب الراوی (۱/۱۰۲) او ..اختصار علوم الحدیث.. مع شرح الباعث الحثیث..

(۳) اوګورئ مقدمة لامع الدراری (ص،۱۲۴، ۱۲۵) ـ

(۴) (۱/۷۵)ـ

(۵) اوګورئ هدی الساری (ص،۴۶۵، ۴۶۹) الفصل العاشر فی عدأحادیث الجامع)ـ

(۶) مقدمة فتح الباری (ص،۴۶۹) کښے د متابعاتو تعداد درے سوه یوڅلویښت ذکر دے.دا د کاتب سهوه ده.صحیح تعداد درے سوه څلورڅلویښت دے.کوم چه قسطلانی رحمه الله دحافظ رحمه الله نه نقل کړے دے.که درے سوه یوڅلویښت وو.نومجموعه به ئے نهه زره دوه څلویښت نه جوړیدله.دکوم چه حافظ رحمه الله تصریح کړے ده.فتنبه ـ

مجموعه _ (۹۰۸۲)
روایات مرفوعه موصوله بغیر دتکرار نه (۲۶۰۴)
روایات معلقه غیر مخرجة المتنون في الصحيح (۱۵۹)
میزان د ټولو حادیثو بغیر د تکرار نه (۲۷۶۲)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. چه پورتنے شمار د آثارصحابه رضی الله عنهم اوتابعین رحمهم الله د مقطوعانو نه علاوه دے. چه دهغے شمار په پوره کتاب کښے یو زر شپږ سوه اته دے. (۱)
دلته دے دا خبره ښکاره وی. چه حافظ ابن حجر رحمه الله د فتح الباری په مختلفو ځایونو کښے اوبیا په مقدمه د فتح الباری کښے د صحیح بخاری د احادیثو شمار بیان کړے دے. خو په دے مختلفو مقاماتوکښے مختلف تعداد موجود دے. (۲) په بعضے مقاماتو کښے د حافظ رحمه الله نه سهوه شوے ده. او په بعضے مقاماتوکښے اختلاف د ناسخ په سهو محمول دے. کوم تعداد چه پورته اوخودلے شو. هغه محقق اومحرر دے. علامه قسطلانی رحمه الله هم دا غوره کړے دے. (۳)

والله سبحانه وتعالیٰ أعلم

دکتاب موضوع: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. چه دصحیح بخاری اصل موضوع خو د صحیح احادیثو جمع کول دی. دا موضوع ددے د نوم نه ښکاره ده. «الجامع الصحيح المسند من حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه» دے سره سره دا خبره هم دے سره د نظرو‌راندے ده. چه د فقهی استنباطاتو اوفواندو هم په دے کښے ذکر دے. امام بخاری رحمه الله چه د احادیثو نه کوم فقهی استنباطات کړی دی. هغه ئے په متفرقو بابونو کښے ذکر کړی دی. (۴)
امام نووی رحمه الله فرمائی. چه د امام بخاری رحمه الله مقصود صرف د صحیح احادیثو جمع کول نه وو. بلکه په مختلفوفقهی بابونوکښے دهغے نه مسائل مستنبط کول هم وو. هم دا وجه ده. چه دوی په ډیرو بابونوکښے حدیث په سند سره نه دے ذکر کړے. بلکه صرف په دومره خبره ئے اکتفاء کړے ده. «فيه فلان عن النبي صلى الله عليه وسلم» اوکله متن بغیر د سندنه ذکر کوی. اوکله متن تعلیقاً ذکر کوی. دا ټول اسالیب په دے باندے دلالت کوی. چه د دوی مقصود احکام او مسائل په څه باندے چه ئے تراجم قائم کړی دی. په هغے باندے احتجاج او استدلال کول دی. نوکله یو معلوم حدیث طرف ته اشاره اوکړی. اوکله داسے کیږی. چه هغه حدیث نزدے یا په بل ځائے کښے ذکر شوے وی. (۵)

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۱۲/۵۴۳) خاتمه _
(۲) اوګورئ فتح الباری (۱/۸۴) كتاب الإيمان باب كفران العشير، و(۱۳/۵۴۲، ۵۴۳ خاتمه .. وهدى السارى (ص،۴۶۵، ۴۶۹) الفصل العاشر فی عد أحاديث الجامع ... و(ص،۴۷۷) ذكر من لا يعرف أسمه واختلف فيه)_
(۳) اوګورئ مقدمة إرشاد القارى (۲۸) دغه شان اوګورئ ارشاد القاری ازحضرت مولانا مفتی رشید احمد صاحب رحمه الله (۳۵، ۳۶)_
(۴) هدى السارى (ص،۸) الفصل الثانى فى بيان موضوعه الكشف عن مغزاه فيه _
(۵) پورتنئ حواله_

علامه کوثری رحمه الله فرمائی چه د امام بخاری رحمه الله مقصود داحادیثو صحیحو تخریج ،او فقه ،اوسیرت. اودتفسیر استنباط دے.نوهغوی څکه ضمناً موقوف اومعلق احادیث دغه شان د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله فتاوے او رائیګانے هم ذکر کړی دی.او ددے غرض د حاصلولودپاره ئے متون حصے حصے کړی دی.اوهغه ئے په مختلفو بابونو کښے ذکر کړی دی.(۱)

حضرت شاه ولی الله رحمه الله فرمائی.چه عالمانو د ټولو نه وړاندے چه دا علم مدون کړلو.نو په څلورو فنونوباندے ئے تقسیم کړل.

○فن السنة: یعنی فقه لکه موطا امام مالك او ..جامع سفیان رحمه الله ..

() فن تفسیر: لکه کتاب ابن جریج رحمه الله

() فن سیر: لکه د محمد بن اسحاق کتاب .

() فن زهد ورقائق: لکه دامام ابن المبارك رحمه الله کتاب.

دامام بخاری رحمه الله اراده دا پیدا شوه.چه دا څلور واړه فنون یو ځائے کړی . او صرف هغه احادیث راجمع کړی.په کومو باندے چه د امام بخاری رحمه الله نه وړاندے یا په دغه زمانه کښے چا دصحت حکم لګولے وی.بله دا چه دا کتاب د مرفوع اومسند احادیثو دپاره خاص کړی.نوځکه هغوی دخپل کتاب نوم ..الجامع الصحیح المسند.. کیخودلو.ترکومے پورے چه دآثارو وغیره تعلق دے.نوهغه تبعاً ذکر شوی دی.اصالةً نه دی.

بیا دامام بخاری رحمه الله مقصود دا هم وو.چه داحادیثو نه ښه استنباط اوشی.نوهغوی هم داسے اوکړلو.د یو یو حدیث نه ډیرمسائل مستنبط کوی.دا طریقه ددوی نه وړاندے چانه وه اختیار کړے.(۲)

دصحیح بخاری شروط : د شروطو مطلب دا دے.چه مصنفین دکتاب دتالیف په وخت کښے بعضے خبرے د نظرلاندے ساتی.اوهم د هغے مطابق مضامین راوړی.دهغے نه نه اوړی.چه څه ذکر کړی . شپږو امامانو رحمهم الله هم په خپلو کتابونوکښے د څه شروطو خیال ساتلے دے.خو ددے حضراتو نه دا تصریح منقول نه ده.چه ما فلانے شرط دنظرلاندے ساتلے دے.روستنو عالمانود هغوی د کتابونو مطالعه کړے ده.اوهغه شرطونه ئے معلوم کړی دی.(۳)

امام حاکم رحمه الله فرمائی.د صحیح متفق علیه اولنے قسم هغه دے.کوم چه امام بخاری او مسلم رحمهما الله نقل کړے وی.اودا د اولے درجے صحیح دے.یعنی هغه حدیث چه داسے صحابی رضی الله عنه ئے روایت اوکړی.کوم چه د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه په روایت کولو کښے مشهور وی.د دغه صحابی

---

(۱) اوګورئ تعلیقات الکوثری رحمه الله علی شروط الأئمة الخمسة للحازمی (ص.۸۲) المطبوع مع سنن ابن ماجه)_

(۲) اوګورئ ابتداء رساله شرح تراجم ابواب صحیح البخاری مطبوعه مع صحیح بخاری (ص.۱۳)_

(۳) حافظ ابوالفضل محمدبن طاهرمقدسی رحمه الله لیکی.((إعلم أن البخاری ومسلماً ومن ذکرنا بعدهم لم ینقل عن واحد منهم أنه قال شرطت أن أخرج فی کتابی مایکون علی شرط الفلانی وإنما یعرف لک من سیرکتبهم فیعلم بذلک شرط کل رجل منهم)) اوګورئ ابتداء شروط الأئمة الستة (ص.۷۰) مطبوعه قدیمی کتب خانه کراچی مع سنن ابن ماجه _

رضی الله عنه نه دغه حدیث نقل کولو دوه راویان ثقه وی بیا دا حدیث هغه تابعی رحمه الله بیان کړی چه هغه د صحابو رضی الله عنهم نه په روایت کولو کښې مشهور وی او دهغې هم دوه ثقه راویان وی بیا په تبع تابعینو کښې حافظ متقن مشهور کس دهغې روایت اوکړی او په څلورمه طبقه کښې د دې حدیث د دوو نه زیات راویان وی بیا دبخاری یا مسلم رحمهما الله شیخ حافظ اومتقن وی او په خپل روایت کښې د عدالت شهرت لری.(۱)

په دې لحاظ سره د امام حاکم رحمه الله په نیز د صحیح دپاره د دریو خبرو وجود ضروری دې کوم چه دهغوی په قول کښې د شیخینو رحمهما الله په شرط کښې دی.

① دصحابی رضی الله عنه اوتابعی نه د هغه حدیث دوه ثقه راویان وی او په څلورمه طبقه کښې د دې د وو نه زیات راویان وی لکه چه په هره طبقه کښې د دوو راویانو وجود ضروری دې.

② دامام بخاری رحمه الله او مسلم رحمه الله دشیخ نه واخله ترصحابی رضی الله عنه پورې هر راوی ثقه او په روایت کښې مشهور وی.

③ شیوخ شیخین رحمهما الله او په تبع تابعینو رحمهم الله کښې چه څوک هم دا حدیث روایت کوی هغه د ثقاهت اوشهرت سره سره حافظ اومتقن هم وی.

حاکم رحمه الله چه اولنې شرط کوم بیان کړلو چه په هره طبقه کښې د دوو راویانو وجود ضروری دې داسې حدیث ته په اصطلاح کښې ،،عزیز،، وائی.(۲)داسې احادیث ډیر کم دی څکه حافظ ابوعلی غسانی رحمه الله د حاکم رحمه الله په کلام کښې د تاویل کوشش کړې دې دوی فرمائی. «وانما المراد أن هذا الصحابی رضی الله عنه وهذا التابعی رحمه الله قد روی عنه رجلان خرج بهما عن حد الجهالة»(۳) یعنی په هره طبقه کښې د دوو راویانو دوجود مطلب دا نه دې چه هم دغه حدیث د صحابی رضی الله عنه یا تابعی رحمه الله نه روایت کوی هغوی دوه کسان وی بلکه مطلب دا دې چه ددغه صحابی رضی الله عنه یا تابعی رحمه الله نه روایت کونکی مطلقاً دوه کسان وی څکه که د یوراوی نه دوه کسان روایت اوکړی نوهغه د ،،جهالت،، نه اوځی.

خو دحاکم رحمه الله د کلام دا مطلب اخستل دهغوی د خپلو تصریحاتونه خلاف دې . څکه علامه ابوعبدالله المواق فرمائی.«ماحمل الغسانی علیه کلام الحاکم وتبعه علیه عیاض وغیره لیس بالبین» دغه شان فرمائی زه نه پیژنم چه یوکس هم د شیخینو رحمهما الله نه روایت کړې وی چه هغوی ددې تصریح کړې ده اونه د دې په صحیحینوکښې څه درك لګی اونه د صحیحینو نه علاوه د بل ځائې نه که ددې قائل په صحیحنو کښې د شیخینو رحمهما الله طرز ته کتلې وی اودا ئې ګڼړلی وی نوهغه غلطی کړې ده څکه چه په صحیحینوکښې خو دواړه

---

(۱) اوګورئ معرفة علوم الحدیث للحاکم (۶۲) ذکرالنوع التاسع عشر من علوم الحدیث وهو معرفة الصحیح والسقیم والمدخل فی أصول الحدیث (ص.۹۰)_

(۲) اوګورئ مقدمة ابن الصلاح (ص.۱۳۶) النوع الحادی والثلاثون معرفة الغریب والعزیز من الحدیث)_

(۳) تدریب الراوی (۱/۱۲۶)_

قسمه احادیث موجود دی اوکه ده په صحیحینو کښې داسې احادیث زیات لیدلی وی.اوخیال ئې کړے وی.نودا د دے خبرے دلیل نشی کیدے.چه د شیخینو رحمهما الله په نیز دا مشروط دے.دا د انصاف نه بیخی لرے خبره ده.چه د دهغوی نه د ثبوت نه بغیر دا شرط په هغوی باندے لازمولے شی.حالانکه هغوی صحیحین ددے شرط نه خالی ساتلی دی.ځکه که د هغوی نه ددے شرطیت ثابت شی.نوددے په پریخودو باندے به په هغوی باندے اعتراض راتلے شی.

حافظ ابن حجر رحمه الله د علامه ابن المواق ددے بیان متعلق بیان کوی.((وهذا کلام مقبول وبحث قوی))(۱)

دحاکم رحمه الله دا بیان عالمانو رد کړے دے.حافظ ابوالفضل محمد بن طاهر مقدسی رحمه الله فرمائی.((إن البخاری ومسلماً لم یشترطا هذا الشرط ولا نقل عن واحد منهما أنه قال ذلك والحاکم قدر هذا التقدیر وشرط لهما هذا الشرط علی ما ظن ولعمری إنه شرط حسن لوکان موجوداً فی کتابیهما إلا أنا وجدنا هذه القاعدة التی أسسها الحاکم منتقضة فی الکتابین جمیعاً))(۲)

ددے نه پس هغوی د صحیحینو نه اووه مثالونه پیش کړی دی.چه دهغے نه د امام حاکم رحمه الله د خبرے تردید کیږی.بیا فرمائی.

((هذا ما اقتصرنا منها علی هذا القدر لتعلم أن القاعدة التی أسسها منتقضة لا أصل لها ولو اشتغلنا بنقض هذا الفصل فی التابعین وأتباعهم ولمن روی عنهم إلی عصر الشیخین لأربی علی کتابه ،،المدخل،، إلا أن الإشتغال بنقض کلام الحاکم لایفید فائدة وله فی سائر کتبه مثل هذا الکثیر عفا الله عنا وعنه))(۳)

علامه حازمی رحمه الله هم ددے پرزور تردید کوی.اوهغوی یو مستقل باب ((باب فی إبطال قول من زعم أن شرط البخاری إخراج الحدیث عن عدلین وهلم جرا إلی أن یتصل الخبر بالنبی ﷺ)) قائم کړے دے (۴)

دا خودامام حاکم رحمه الله خیال وو.ابوحفص میانجی رحمه الله ددے نه لویه دعوه کړے ده.هغوی لیکی.((شرط الشیخین فی صحیحیهما أن لا یدخلا فیه إلا ما صح عندهما وذلك ما رواه عن النبی ﷺ اثنان فصاعداً وما نقله عن کل واحد من الصحابة أربعة من التابعین فأکثر، وأن یکون عن کل واحد من التابعین أثر من أربعة))(۵) یعنی د شیخینو رحمهما الله په نیز د حدیث دصحت دپاره دا شرط دے.چه دا د

(۱) شروط الأئمة الستة (۷۱)_

(۲) شروط الأئمة (ص.۷۱)_

(۳) پورتنۍ حواله_

(۴) اوګورئ شروط الأئمة الخمسة (ص.۷۳. ۷۵. ۷۷)_

(۵) تدریب الراوی (۷۱/۱)_

رسول الله ﷺ نه دوه یا د دوو نه زیات صحابه کرام ﷺ روایت کړی وی او د هرصحابی ﷺ نه څلور یا د څلورو نه زیات تابعین ﷺ روایت اوکړی او د هرتابعی ﷺ نه د څلورو نه زیات تبع تابعین ﷺ روایت اوکړی
حاکم ﷺ خو په هره طبقه کښې د دوو راویانو وجود ضروری کړے وو او ابوحفص میانجی ﷺ په کښې په ددو باندے هم زیادت اوکړلو بیا دحاکم ﷺ په نیز د یو صحابی شهرت کافی وو او ددوی په نیز دحدیث دصحت دپاره دوه صحابیان ضروری اوګرځولی شو دحاکم ﷺ د بیان د تردید نه پس د دے د تردید څه ضرورت پاتے نشو صرف د حافظ ﷺ یو قول دلته نقل کولے شی کوم چه هغوی د ابوحفص میانجی ددے بیان په باره کښې کړے دے فرمائی
«وهو كلام من لم يمارس الصحيحين أدنى ممارسة فلو قال قائل: ليس في الكتابين حديث واحد بهذه الصفة لما أبعد»(۱) یعنی دا داسے کس خبره ده چه دهغه د صحیحینو سره معمولی تعلق هم نشته که څوك دا اووائی چه په صحیحینو کښې په دے صفت باندے یو حدیث هم نشته نودا خبره هم څه لرے نه ده.
باقی پاتے شو دحاکم ﷺ دویم شرط چه دامام بخاری ﷺ اومسلم ﷺ د شیخ نه واخله ترصحابی ﷺ پورے هرراوی ثقه وی اوپه حدیث کښې مشهور وی نواګرچه په دے دعوی کښې ابن جوزی ﷺ هم د دوی سره ولاړ دے(۲) دغه شان حافظ مقدسی ﷺ هم لیکلی دی «إن شرط البخاري ومسلم أن يخرجا الحديث المتفق على ثقة نقلته إلى الصحابي المشهور من غير اختلاف بين الثقات والأثبات»(۳) یعنی د امام بخاری ﷺ اومسلم ﷺ شرط دا دے چه دهغه حدیث تخریج به کوی چه د شروع نه واخله ترصحابی ﷺ پورے دهغے د ناقلینو ثقاهت متفق علیه وی او د ثقاهت په اثبات کښې د هغوی په مینځ کښې اختلاف نه وی...
خوحقیقت دا دے چه دا شرط هم صحیح نه دے حافظ عراقی ﷺ فرمائی
«وليس ما قاله بجيد، لأن النسائي ضعف جماعة أخرج لهم الشيخان أو أحدهما»(۴)
دغه شان حافظ محمد بن ابراهیم وزیریمانی ﷺ لیکی.
«ما هذا مما اختص به النسائي بل شاركه في ذلك غير واحد من أئمة الجرح والتعديل كما هو معروف في كتب هذا الشأن»(۵) یعنی دا صرف دامام نسائی ﷺ پورے خاص نه دے بلکه د جرح والتعدیل ډیر

---

(۱) تدریب الراوی (۱/ ۷۱)_
(۲) اوګورئ: تبصرة برمدخل فی أصول الحدیث.. از مولانا عبدالرشید نعمانی مدظلهم (ص۶۹)_
(۳) اوګورئ: فاتحة شروط الأئمة (ص۷۰)_
(۴) فتح المغیث شرح الفیة الحدیث للعراقی (ص۲۱، ۲۲) مراتب الصحیح)_
(۵) اوګورئ: تبصره، المدخل فی أصول الحدیث (ص۷۰)_

امام دهغه سره په دے کښے شریک دی. لکه څنګه چه په کتابونو د رجالو کښے دا خبره واضحه ده.

دغه شان محدث امیریمانی رحمه الله فرمائی: ((لا یخفی أنه لیس کل من جرح من رجال الصحیحین جرحه مطلق، بل فیه جماعة جرحوا جرحاً مبین السبب)) (۱) یعنی دا خبره نه ده چه د صحیحینو په رجالو کښے چه په چا باندے جرح اوشوه هغه جرح مطلق ده. بلکه دے راویانو کښے یوه ډله داسے ده چه په هغوی باندے جرح مفسره ده او د جرح داسبابو وضاحت په کښے موجود دے.

خلاصه دا شوه چه د حاکم رحمه الله دا دویم شرط هم ټیک نه معلومیږی. چه د ټولو راویانو ثقاهت او شهرت ضروری دے څکه چه په صحیحینو کښے ډیرداسے راویان هم موجود دی. چه په هغوی باندے جرح شوے دے. اودهغوی په باره کښے کلام شوے دے. اوپه هغوی باندے جرح مفسره یعنی د جرح سبب هم خودلے شوے دے. اصل خبره هم هغه ده. کومه چه حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائیلے ده. چه ((إن ما قاله ابن طاهر هو الأصل الذی بنیا علیه وقد یخرجان عنه لمرجح یقوم مقامه)) (۲) بیشکه دابن طاهر رحمه الله چه کوم بیان دے. شیخینو رحمهما الله هم په دغه اصولو باندے بنیاد ایخودے دے. خوکله دا اصول ددے وجے پریږدی. چه د ترجیح څه وجه د دغه اصولو قائم مقام وی.

باقی پاتے شو دریم شرط چه په هغے کښے حاکم د صحت دحدیث دپاره د شیخینو د شیوخو اوتبع تابعینو رحمهم الله وغیره دپاره د اتقان شرط لګولے دے. نودا شرط هم ټیک نه دے. څکه چه وړاندے تاسو ته معلومه شوه. چه د شیخینو رحمهما الله د هرراوی دپاره ثقاهت لازمی شرط نه دے. نوبیا د شیخینو د شیوخو اوتبع تابعینو دپاره د حفظ اواتقان شرط څنګه ټیک کیدے شی. حافظ علائی رحمه الله لیکی. ((هو متفق علی قبوله والإحتجاج به إذا وجدت فیه شرائط القبول، ولیس من المختلف فیه البتة، ولا یبلغ الحفاظ العارفون نصف رواة الصحیحین ولیس کونه حافظاً شرطاً، وإلا لم احتج بغالب الرواة)) (۳)

یعنی د داسے حدیث په مقبولیت باندے اتفاق دے. اوپه هغے باندے استدلال هم کولے شی. که په هغے کښے د قبولیت شرطونه موجود وی. اودا د مختلف فیه قسم څنې نه وی. بیا د حافظانو عارفانو تعداد خو د صحیحینو په راویانو کښے نیم هم نه دے. نوبیا د حفظ شرط څنګه لګولے شی؟ چونکه حافظ کیدل دصحت دپاره شرط نه دے. ګنی په اکثرو راویانو به احتجاج ممکن پاتے نشی.

بیا حافظ ابن حجر رحمه الله د بخاری په راویانو کښے د ډیرو داسے راویانو خودنه کړے ده. چه

---

(۱) پورتنۍ حواله_
(۲) تدریب الراوی (۱/۱۲۵)_
(۳) تدریب الراوی (۱/۱٤۲)_

هغوی دحفظ اواتقان مرتبې ته نه وو رسیدلی.احمدبن ابراهیم حرانی (استاذ د بخاری رحمه الله) ابی بن عباس (تبع تابعی) اسباط ابوالیسع (تبع تابعی) اسید بن زید بن نجیح الجمال او موسی بن مسعود ابوحذیفه النهدی (شیوخ بخاری رحمه الله) دا ټول حضرات د حفظ اواتقان مرتبې ته نه وو رسیدلی.خو بیا هم ددوی روایات امام بخاری رحمه الله په خپل صحیح کښې نقل کړی دی.([1])

معلومه شوه.چه د امام حاکم رحمه الله بیان کړی شرطونو کښې یو شرط هم ټیک نه دے.هم دا وجه ده.چه محدث امیریمانی رحمه الله لیکی.((إنما هو تظنين وتخمين من العلماء أنه شرطالهما إذ لم يأت تصريح بما شرطاه)) ([2]) یعنی د شیخینو رحمهما الله په نیز څه شرط نشته.باقی کوم شرطونه چه عالمانو ذکر کړ دی.هغه د هغوی خپلې اندازے اوتخمینې دی.

بهرحال دلته مونږ هغه شرطونه ذکر کوو.کوم چه امام بخاری په خاص طریقه په خپل کتاب کښې مدنظرساتلی دی.

① سندمتصل وی، راوی مسلمان وی.صادق غیر مدلس، اوغیر مختلط وی.د عدالت په صفاتو متصف وی.ضابط وی.سلیم الذهن او قلیل الوهم وی.اوعقیده ئے صحیح وی.([3])

② د راوی د مروی عنه سره کم از کم یوځل ملاقات ثابت وی.([4])

③ راویان داسې وی.چه هغوی د اهل حفظ واتقان ځنې وی.او دخپلو استاذانو سره ئې اوږد صحبت کړے وی.کله دهغه راویانو نه هم روایت اخلی.چه طویل الملازمة نه وی.خودا عمومی شرط دے.وړاندے مونږ بیان کړے دے.چه حفظ اواتقان لازمی اومستقل شرط نه دے.([5])

④ امام بخاری رحمه الله په خپل کتاب کښې د یو مدلس روایت ترهغه وخته پورے نه نقل کوی.ترڅو چه هغه دتحدیث صراحت اونکړی.که په دغه حدیث کښې وی.اوکه په بل سند کښې وی.([6])

⑤ امام بخاری رحمه الله که د یو داسې کس روایت نقل کړی.چه په هغه باندے کلام شوے وی.نو دهغه چا روایت په کښې نه اخلی.چه په هغه باندے انکار شوے وی.([7])

([1]) اوګورئ: هدی الساری وتقریب التهذیب)_

([2]) تبصره بر المدخل فی أصول الحدیث (ص.۷٤)_

([3]) اوګورئ هدی الساری (ص.۹) وشروط الأئمة الخمسة للحازمی (۷۸، ۷۹)_

([4]) مقدمة فتح الملهم (ص.۲۷۱) دغه شان اوګورئ ..النکت علی کتاب ابن الصلاح (۲۸۹/۱) النوع الأول :الصحیح.)_

([5]) اوګورئ شروط الأئمة الخمسة للحازمی (ص.۷۹، ۸۰) وهدی الساری (ص.۹) ومقدمة لامع الدراری (ص.۸۹)_

([6]) اوګورئ هدی الساری (ص.٤٤۹)_

([7]) فتح الباری (۱۸۹/۱) کتاب العلم باب من أعاد الحدیث ثلاثاً لیفهم عنه)_

⑥ که په راوی کښې څه قسم نقص وی.او بیا هغه روایت په بل سند سره هم نقل وی. چه په هغې باندې نقص پوره کیږی.نودا حدیث هم د امام بخاری رحمه الله په شرط کښې داخلیږی. (۱)
دا یو څو شرطونه دی. نور شرطونه هم شته.کوم چه په فتح الباری او هدی الساری وغیره کښې په تتبع سره راویستې شی.

دصحیح بخاری خصوصیات ① دامام بخاری رحمه الله په صحیح کښې د ټولو نه اهم خصوصیت تراجم دی.داسې تراجم نه د دوی نه وړاندې چا قائم کړی دی.اونه به ئې روستو څوك قائم کړې شی.ددوی بعضې تراجم تراوسه پورې (په ګرانوالی کښې) مشهور دی.اود هغې صحیح مراد تراوسه پورې نشی متعین کولې.هر کس د خپلو معلوماتو او قرائنو په مدد سره د مراد تعین کوی.په تراجمو به مستقل بحث انشاء الله وړاندې راشی.

② دویم خصوصیت دا دې.چه د احکامو په اثبات کښې اکثر امام بخاری رحمه الله قرآنی آیاتونه ذکر کوی.(۲)

③ دریم خصوصیت دا دې.دصحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله په آثارو سره د مختلف فیه مسائلو وضاحت کوی.اوکله چه مختلف آثار ذکرکوی.نوچه کوم اثر د دوی په نیز ارجح وی.هغه وړاندې ذکر کوی.

④ څلورم خصوصیت دا دې.چه امام بخاری رحمه الله په پوره ،،الجامع الصحیح،، کښې داسې روایت نه دې ذکر کړې.کوم چه هغه د خپل استاذ نه «علی سبیل المکاتبة» اخستې وی.خو په «کتاب الأیمان والنذور» کښې ئې یو روایت داسې راوړې دې.چه په هغې کښې ئې «کتب إلی محمد بن بشار» فرمائیلی دی. (۳) د سند په مینځ کښې د مکاتبت راتلل بله خبره ده.اوهغه د امام بخاری رحمه الله فعل نه دې.بلکه د نورو راویانو عمل دې. (۴)

⑤ پنځم خصوصیت دا دې.چه امام بخاری رحمه الله د بدء الحکم ذکر هم کوی.لکه .بدء الوحی، بدء الحیض. بدء الاذان. بدء الخلق ئې ذکرکړی دی.او دحکم ابتداء ته ئې اشاره کړې ده. (۵)
حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمه الله فرمائی.چه امام بخاری رحمه الله کله بغیر د تصریح نه اشارةً هم د حکم ابتداء بیانوی.(۶)

⑥ شپږم خصوصیت دا دې.چه دوی براعت اختتام طرف ته اشاره کوی.د حافظ ابن

---

(۱) فتح الباری (۶۳۵/۹) کتاب الصیدوالذبائح باب ذبیحة الأعراب ونحوهم ـ
(۲) مقدمة لامع الدراری (ص.۱۰۲)ـ
(۳) اوګورئ صحیح بخاری (۹۸۷/۲) کتاب الأیمان والنذور باب إذا حنث ناسیاً فی الأیمان رقم، ۶۶۷۳ـ
(۴) اوګورئ تدریب الراوی (۵۶/۲) النوع الرابع والعشرون: کیفی سماع الحدیث وتحمله القسم الخامس :الکتابة)ـ
(۵) مقدمة لامع الدراری (ص.۱۰۸)ـ
(۶) پورتنئ حواله ـ

حجر رحمه الله رائے دہ چه دهر کتاب په آخر کښے کله امام بخاري رحمه الله په خاتمه باندے دلالت کونکے لفظ راوړی.نو دهغے د کتاب اختتام طرف ته اشاره وی. (۱)
حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمه الله فرمائی.چه امام بخاري رحمه الله دانسانی ژوند ختمیدو طرف ته یادګیرنه کوی. (۲)

⑥ اووم خصوصیت دا دے.چه صحیح بخاري کښے ..ثلاثیات.. دی.امام بخاري رحمه الله دوه ویشت ..ثلاثیات.. په خپل کتاب کښے ذکر کړی دی.
د .وثلاثیات.. په باره کښے تفصیل په مقدمه کښے تیر شوے دے.

فصل اول دبخاري تراجم د بخاري په خصوصیاتو کښے د ابواب والتراجم.. بحث ډیر داهمیت حامل دے.د بخاري تراجم د حدیث د ټولو کتابونو د تراجمو په مقابله کښےډیرګران دی.د «فقه البخاري في تراجمه» مقوله په دے باره کښے ډیره مشهوره ده.د دے مطلب دا دے.چه دامام بخاري رحمه الله د ژورنظراود تفقه شان اندازه ددوی د تراجمو نه لګیدے شی.دویم مطلب دا بیانولے شی.چه امام بخاري رحمه الله خپل فقهی نکته نظر په تراجمو کښے بیان کړے دے.
دامام بخاري رحمه الله دترجمے په قائمولو کښے خپل مخصوص انداز دے.اوهغه په مختلفو طریقو سره ترجمه قائموی.

① بعضے وخت د رسول الله ﷺ حدیث نه ترجمه جوړه کړی.اودهغے دحدیث نبوی صراحت هم کوی.لکه دکتاب الایمان اولنئ ترجمه «باب قول النبي ﷺ بني الإسلام على خمس» دغه شان په کتاب الایمان کښے یوه بله ترجمه «باب قول النبي ﷺ الدین النصیحة» دغه شان په کتاب العلم کښے «باب قول النبي ﷺ رب مبلغ أوعى من سامع»

② کله امام بخاري حدیث نبوی نه ترجمه جوړه کړی.لیکن دهغه د حدیث کیدو ذکر نه کوی.لکه «باب من یرد الله به خیراً یفقهه في الدین» ترجمه حدیث دے.خو ددے حدیث کیدو ته ئے اشاره نه ده کړے.

③ کله کله امام بخاري رحمه الله د نبی ﷺ دحدیث نه ترجمه جوړوی.خو په هغے کښے لږ غوندے تصرف اوتبدیلی کوی.اوددے مقصد د حدیث تشریح وی.لکه «باب ما کان النبي ﷺ یتخولهم بالموعظة والعلم کی لاینفروا»حدیث کښے «کراهة السآمة»راغلے دے.امام بخاري رحمه الله ترجمه کښے د «سآمة» تفسیر په «نفرة» سره کړے دے.

④ کله امام بخاري رحمه الله داسے حدیث ترجمه اوګرځوی.چه هغه د دوی په شرط برابر نه وی.بیا په خپلو روایاتو سره هغه مؤید کړی.لکه ابواب الوضوء کښے «باب ما جاء لا تقبل صلاة

(۱) فتح الباري شرح الحدیث الأخیر)_
(۲) مقدمة لامع الدراري (ص۱۱۳)_

بغیرطهور» اوپه ، ،ابواب الزکاة، ، کښے «باب ماجآء لا تقبل الصدقة من غلول» دی.دا د یو روایت دوه حصے دی.مسلم اوترمذی رحمهما الله ددے تخریج کړے دے.امام بخاری رحمه الله په یوجزء په کتاب الوضوء کښے او په بل جزء په کتاب الزکاة کښے ترجمه قائمه کړے ده.

دغه شان په کتاب الصلاة کښے «باب إذا أقیمت الصلاة فلا صلاة إلا المکتوبة» ترجمه ئے قائمه کړے ده.اودا د مسلم په روایت باندے قائمه شوے ده.

دغه شان یوه ترجمه ده.«باب الإثنان فما فوقهما جماعة» دا ترجمه دابن ماجه په روایت باندے قائمه شوے ده.(۱)

⑤ په ډیرځایونوکښے امام بخاری رحمه الله په خپلو الفاظوکښے ترجمه قائمه کړے ده.اوپه هغے کښے ابهام پریږدی.ددے ابهام مختلف وجوه وی.

(الف) کله د تعارض د دلائلو وجے ترجمه مبهمه پریږدی.لکه «باب ماجآء فی قاتل النفس» ترجمه ئے مبهمه قائمه کړے ده.دلته د ابهام وجه دا ده.چه د بعضے روایاتو نه معلومیږی.چه خودکشی کونکے به همیشه دپاره په جهنم کښے وی.اود نورو قوی دلائلو نه دا ثابته ده.چه د گناه کبیره مرتکب به همیشه دپاره په جهنم کښے نه وی.نو ددلائلو دتعارض د وجے امام بخاری رحمه الله څه فیصله اونکړله.او ترجمه ئے مبهمه پریخوده.(۲)

(ب) کله دا ابهام د توسع طرف ته اشاره کولو دپاره وی.لکه «باب مایقرأ بعد التکبیر» دلته امام بخاری رحمه الله دحضرت انس رضی الله عنه یو روایت ذکر کړے دے.چه په هغے کښے دتکبیر نه پس د سورة فاتحه ذکر دے.دویم روایت ابوهریره رضی الله عنه دے.چه په هغےکښے د تکبیر د قرات نه پس د «اللهم باعد بینی وبین خطایای کما باعدت بین المشرق والمغرب، اللهم نقنی من الخطایا کما ینقی الثوب الأبیض من الدنس اللهم اغسل خطایای بالماء والثلج والبرد» دعا مذکوره ده.(۳) په دے کښے دے خبرے ته اشاره ده.چه د تکبیر نه پس که دا دعا اووئیلے شی.یا ثنا اووئیلے شی.یا بغیر دڅه وئیلو نه د سورة فاتحه قرات شروع کړے شی.(۴)

(ج) دغه شان په «کتاب الأیمان والنذور» کښے امام بخاری رحمه الله «باب إذا حنث ناسیاً فی الأیمان» ترجمه قائمه کړے ده.اوجزاء ئے نه ده ذکر کړے.ددے وجه دا ده.چه په باب کښے دوه قسمه روایات ذکردی.د بعضو نه معلومیږی.که په هیره حانث شو نوکفاره لازمیږی.اود بعضو نه معلومیږی.چه په هیره د حانث کیدو په صورت کښے کفاره نه واجبیږی.امام بخاری رحمه الله ترجمه مبهمه پریخودے ده.پخپله ئے فیصله نه ده کړے.بلکه فیصله ئے د مجتهد په رائے

---

(۱) دتفصیل دپاره اوگورئ مقدمة لامع الدراری (ص.۳۰۳، ۳۰۴)_

(۲) اوگورئ فتح الباری (۲۲۷/۳) کتاب الجنائز باب ماجآء فی قاتل النفس)_

(۳) اوگورئ صحیح بخاری (۱۰۲/۱) کتاب الأذان)_

(۴) اوگورئ مقدمة لامع الدراری (ص.۳۵۱) الأصل السابع والأربعون)_

باندے پریخودے دہ چہ هغه په خپل اجتهاد سره څه فیصله اوکړی.(۱)

(د) کله امام بخاری رحمه الله د دلیل د محتمل کیدو په وجه هم ترجمه مبهمه راوړی .لکه چه حافظ رحمه الله د «باب إذا أسلمت المشرکة أو النصرانیة تحت الذمی أو الحربی» د لاندے فرمائیلی دی.(۲)

⑥کله امام بخاری رحمه الله ترجمه واضحه او په فیصله کن انداز کښے قائموی.لکه «باب وجوب صلاة الجماعة» او «باب التیمم ضربة» او «باب التیمم للوجه والکفین» امام بخاری رحمه الله دا په هغه وخت کښے کوی.چه کله چه دهغوی د نقطه نظر تائیدی روایات ،صحیح، قوی، اوصریحی وی.هلته کښے نه د نورو امامانو داختلاف پرواه کوی.اونه د مخالف روایتونو لحاظ ساتی.بلکه نقطه نظر بنه پوره په قوت سره پیش کوی.(۳)

⑦ امام بخاری رحمه الله کله په ،هل،، سره استفهامیه ترجمه راوړی.او دا د دلیل د محتمل کیدو په وجه وی.په کتاب التیمم کښے امام بخاری رحمه الله «باب هل ینفخ یدیه» ترجمه قائمه کړے ده.او روایت چه ئے کوم نقل کړے دے.په هغے کښے دی.«فضرب النبی ﷺ بکفیه الأرض ونفخ فیهما» دلته کښے د نبی ﷺ فعل «نفخ فیهما» مذکور دے.خو په دے کښے احتمال شته.چه د خاورے سره په لاس پورے څه خاشی بیشی انختے وی.او دا احتمال هم شته.چه دا نفخ د تیمم د سنت په حیثیت وه.په دے بناء باندے امام بخاری رحمه الله استفهامیه ترجمه «هل ینفخ فی یدیه» قائمه کړه.(۴)

⑧کله امام بخاری رحمه الله ترجمه استفهامیه قائمه کړی.اود روایاتو اوآثارو په ذریعه جواب پیش کوی.لکه «باب هل یسافر بالجاریة» (۵) قائمه کړے ده.او بیا ئے د روایت په ذریعه ددے جواب بیان کړے دے.

⑨ کله امام بخاری رحمه الله تفصیل ته د اشارے کولو دپاره ترجمه استفهامیه راوړی .لکه «باب هل یمضمض من اللبن» دلته کښے امام بخاری رحمه الله روایت نقل کړے دے .«أن رسول الله ﷺ شرب لبناً فمضمض وقال إن له دسماً» نودلته دا خودل مقصود دی.چه د پیو څکلو نه پس که په خوله کښے د غوړوالی اثر موجود وی.نو خوله کښے دے اوبه واچوی.اوکه د خولے د لیاړو په ذریعه غوړوالے زائله شوے وی. نوخوله کښے داوبو اچولو ضرورت نشته.(۶)

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۱۱/۵۵۰) کتاب الأیمان والنذور)_
(۲) اوګورئ فتح الباری (۱۱/۵۵۰) کتاب الأیمان والنذور)_
(۳) اوګورئ مقدمة لامع (ص، ۳۵۰، ۳۵۱) الأصل السادس والأربعون)_
(۴) مقدمة لامع الدراری (ص،۳۳۵، ۳۳۶) الأصل الثانی والثلاثون)_
(۵) اوګورئ صحیح بخاری (۱/۲۹۷) کتاب البیوع)_
(۶) اوګورئ تقریر بخاری (۲/۲۷۵)_

دغه شان ئے يوه ترجمه قائمه کړې ده.«هل تصلی المرأة فی ثوب حاضت فیه» او روایت ئے نقل کړې دے.«ماكان لأحدنا إلا ثوب واحد تحيض فيه، فإذا أصابه شئ من دم، قالت بريقها فمصعته بظفرها» يعنى مونږ سره د جامو کمے وو.په کومو جامو کښې چه به د حيض زمانه تيره شوه.که هغې پور ے به معمولی غوندے وینه اولګیدله.نوهغه به ئے لرے کوله.اوهم په هغې کښې به ئے مونځ کولو امام بخاری رحمه الله په خپله ترجمه کښې تفصيل طرف ته اشاره کړې ده.که بله جامه نه وی.نو هغه جامه چه په هغې کښې ئے د حيض زمانه تيره کړې وی.د مانځه په وخت کښې د هغې په استعمال کښې څه حرج نشته.خو په دے شرط چه په هغې پورے څه نجاست نه وی. (۱)

دغه شان امام بخاری رحمه الله يوه ترجمه قائمه کړې ده.«باب هل يدخل الجنب يده فی الإناء قبل أن يغسلها إذا لم يكن على يده قذر غير الجنابة» ددے لاندے ئے يو روايت هم نقل کړے دے«كان رسول الله ﷺ إذا اغتسل من الجنابة غسل يده» امام بخاری رحمه الله په ترجمه کښې استفهام راوړلو.او اشاره ئے اوکړله.که په لاس باندے پليتى نه وى.نو بغير د وينځلو نه په هغه لوښى کښې داخلولو کښې څه قباحت نشته.(۲)

دغه شان امام بخاری رحمه الله يوه ترجمه قائمه کړې ده.چه «باب هل تكسر الدنان التی فیها خمر أو تخرق الزقاق» دلته کښې دے تفصيل طرف ته اشاره مقصوده ده.چه که د شرابومنګی داسے وی.چه په وينځلو سره دهغې نه دشرابو اثر نه زائله کيږی.نو بيا خو به هغه ماتولی شی.خو که د وينځلو نه پس د هغې اثر زائله کيږی . نو بيا دهغې د ماتولو ضرورت نشته. (۳) ⑩ کله امام بخاری رحمه الله ترجمه د «من قال كذا ومن فعل كذا» په عنوان سره قائموی.ددے څو وجوه دی.

(الف) کله دحکم عموم طرف ته اشاره وی.لکه هغوی باب قائم کړے دے«باب من برك على ركبتيه عند الإمام أو المحدث» (۴) په دے کښې دے طرف ته اشاره ده.چه دا طريقه دهغه کس سره خاص نه ده.د کوم واقعه چه په حديث کښې ذکر ده.بلکه کوم کس ته چه هم دا صورت پيښ شی. هغه ته دا طريقه پکار ده.

(ب)کله دا عنوان د مختار مسلك بيانولو دپاره اختيارولے شی.لکه «باب من لم يتوضأ إلا من الغشى المثقل» (۵) يا «باب من لم ير الوضوء إلا من المخرجين» (۶) په دے دواړو ځايونو کښې امام

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۴۱۲/۱) كتاب الحيض)_

(۲) اوګورئ فتح الباری (۳۷۳/۱) كتاب الغسل باب هل يدخل الجنب يده .

(۳) اوګورئ فتح الباری (۱۲۲/۵) كتاب المظالم باب هل تكسر الدنان....)_

(۴) اوګورئ صحيح بخاری (۲۰/۱) كتاب العلم)_

(۵) اوګورئ فتح الباری(۲۸۹/۱) كتاب الوضوء باب من لم يتوضأ)_

(۶) اوګورئ فتح الباری (۲۸۰/۱) كتاب الوضوء)_

بخاری رحمه الله خپل مختار مسلك اختیار کړے دے.

(ج) کله دا عنوان اخلاقو او آدابو باندے تنبیه ورکولو دپاره اختیاروی.لکه ((باب من قعد حیث ینتهی به المجلس)) کښے ئے دا خودلی دی.چه مجلس ته راتلونکے چه کوم ځائے کښے مجلس ختمیږی.هلته دے کینی.د وړاندے تلو کوشش دے نه کوی. (۱)

دغه شان ترجمه ده.((باب من رفع صوته بالعلم)) دلته دا خودل دی.چه کله مجمع زیاته وی.نو ادب دا دے.چه حدیث په اوچت آواز سره بیان شی. (۲)

① بعضے وخت امام بخاری رحمه الله د تاریخی واقعاتو بیانولو دپاره ترجمه قائموی . لکه ((باب ذکر قحطان)) (۳)

② کله امام بخاری رحمه الله داسے هم کوی.چه د سابقه باب حدیث کښے د باب نه علاوه که نوے فائده موجوده وی.نوپه دغه نوے فائده باندے تنبیه ورکولودپاره ترجمه قائموی.دے ته ((باب فی باب)) وائی.یعنی دویم باب د اولنی باب په ضمن کښے شمارلے شی. (۴)

③ بعضے وخت امام بخاری رحمه الله داسے ترجمه راوړی.چه په ظاهره بے فائدے معلومیږی .خو په حقیقت کښے په هغے کښے فائده وی.لکه یوه ترجمه ده.((باب قول الرجل فاتتنا الصلاة)) دلته په ظاهره ددے ترجمے څه فائده نه ښکاری.خو امام بخاری رحمه الله په دے باندے دهغه کسانو رد کړے دے.څوك چه د ،،فوت،، نسبت ،،صلاة،، طرف ته جائز نه ګڼړی.لکه چه امام بخاری رحمه الله ددے جواز د حدیث نه ثابتوی. (۵)

④ کله امام بخاری رحمه الله د بدء الحکم طرف ته اشارے کولو دپاره ترجمه قائموی.لکه ((بدء الحیض))(۶) ((بدء الأذان))(۷) ((بدء الخلق))(۸) ((بدء السلام))(۹) وغیره کښے.

---

(۱) اوګورئ مقدمة لامع الدراری (ص.۳۱۶) الأصل الرابع)_

(۲) اوګورئ فتح الباری (۱٤۳/۱) کتاب العلم دغه شان مقدمة لامع (ص.۳۱۶) الأصل الرابع عشر)_

(۳) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۲۷۷) و(ص.۳۱۰) الأصل التاسع)_

(۴) ومثال ذلک ((باب من مضمض من السویق،، انظرمقدمة لامع (۳۰۷.۳۰۸) الأصل السادس)_

(۵) اوګورئ فتح الباری (۱۱۶/۲) کتاب الأذان دغه شان اوګورئ هدی الساری (ص.۱٤) ومقدمة لامع (ص.۲۹۳) و(ص.۳۱٤) الأصل الرابع عشر)_

(۶) اوګورئ فتح الباری (٤۰۰/۱) کتاب الحیض)_

(۷) اوګورئ فتح الباری (۷۷/۲) کتاب الأذان)_

(۸) اوګورئ فتح الباری (۲۸۷/۶) کتاب بدء الخلق)_

(۹) فتح الباری (۳/۱۱) کتاب الإستیذان)_

⑮ کله امام بخاری رحمه الله د اشکال لرے کولو دپاره هم ترجمه قائموی.لکه «باب ترك الحائض الصوم» شو حائضه ته د مونځ او روژے دواړو د پریخودلو حکم ورکړے شوے دے.د مانځه پریخودل خو معقوله خبره ده.ځکه چه دمانځه دپاره طهارت شرط دے.اوحائضه ناپاکه وی خو د روژے د پریخودو په حکم اشکال دے چه ددے حکم ولے ورکړے شوے دے.حالانکه ددے دپاره طهارت هم شرط نه دے.امام بخاری رحمه الله دا ترجمه قائمه کړه.اواشکال ئے لرے کړلو او دے طرف ته ئے اشاره اوکړه.چه دا حکم تعبدی دے.په دے کښے د عقل د دخل اندازئ ګنجائش نشته.(۱)

⑯ کله امام بخاری رحمه الله د ..جمع بین الروایات.. دپاره ترجمه قائموی.لکه «باب لا تستقبل القبلة بغائط أوبول، إلا عندالبناء، جدار أونحوه» دحضرت ابوایوب انصاری رضی الله عنه کښے داستقبال اواستدبار دواړو مطلقاً ممانعت دے.(۲)اودحضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه په روایت کښے دا ذکر دی.چه نبی ﷺ د دیوال په موجودګئ کښے استدبار کړے وو.(۳) امام بخاری رحمه الله ترجمه قائمه کړله.اوپه دواړوکښے ئے تطبیق اوکړلو.چه دحضرت ابوایوب انصاری رضی الله عنه روایت په دے صورت محمول دے.چه په مینځ کښے دیوال وغیره بل څه نه وی.اود حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه روایت په دے حالت محمول دے.چه حائل موجود وی.(۴)

دغه شان یوه ترجمه ده.«باب قول النبی ﷺ یعذب المیت ببعض بکاء أهله علیه إذا کان النوح من سنته» دلته کښے هم امام بخاری رحمه الله مقصد جمع بین الروایات ده. د حضرت عمر او حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه د روایاتو نه معلومیږی.چه د اهل د ژړا د وجے مړی ته عذاب ملاویږی.او دحضرت عائشے رضی الله عنها په روایت کښے ددے نه انکار موجود دے.حضرت عائشے رضی الله عنها په ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ﴾ باندے استدلال کړے دے.(۵) دلته امام بخاری رحمه الله ددے ترجمے په ذریعه په دواړوکښے تطبیق اوکړلو.چه دحضرت عمر رضی الله عنه اوحضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه روایت په هغه حالت باندے محمول دے.چه د مړی عادت ویر کول وی.اود حضرت عائشے رضی الله عنها روایت دهغه صورت متعلق دے.چه د مړی عادت ویر کول نه وی.(۶)

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۴۰۵) کتاب الحیض).

(۲) ددوی نه مرفوع روایت دے.((إذا أتی أحدکم الغائط فلا یستقبل القبلة ولایولها ظهره. شرقوا أو غربوا صحیح البخاری کتاب الوضوء باب لاتستقبل القبلة بغائط أو بول إلا عند البناء جدار أونحوه).

(۳) اوګورئ صحیح بخاری کتاب الوضوء باب من تبرز علی لبنتین رقم ۱۴۵.) وباب التبرز فی البیوت رقم.۱۴۸).

(۴) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۰۶.۳۰۷) الأصل السادس).

(۵) اوګورئ صحیح بخاری کتاب الجنائزباب قول النبی ﷺ یعذب المیت ببعض بکاء أهله علیه إذا کان النوح من سنته رقم. ۱۲۸۶، ۱۲۸۸).

(۶) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۰۷) الأصل الخامس).

⑰ بعضے وخت په ترجمه کښے څو خبرے ذکر وی خوامام بخاری په هغے کښے صرف دیوے دپاره روایت راوړی د نورو خبرو په باره کښے روایات نه پیش کوی.ددے هم مختلف وجوهات دی.

(الف) کله خوداسے وی چه د کومے خبرے په تائید کښے امام بخاری رحمه الله روایت پیش کوی دهغے ثابتول ئے مقصود وی اود کومو خبرودپاره چه روایات پیش نکړی د هغے نفی ئے مقصود وی.لکه امام بخاری رحمه الله ((باب الصلاة بعد الجمعة وقبلها)) ترجمه قائمه کړے ده اوپه دے کښے د ..صلاة بعد الجمعة،، روایت خو ئے ذکرکړے دے.خو د ..قبل الجمعة،، روایت ئے نه دے ذکر کړے.دلته کښے دامام بخاری رحمه الله مقصود ..صلاة بعد الجمعة،،ثابتول دی.اود ..صلاة قبل الجمعة،، نفی کول دی.[1]

(ب) کله په داسے موقعه امام بخاری رحمه الله بل روایت ته اشاره کوی.کوم چه په بخاری کښے موجود نه وی.لکه یوه ترجمه ئے قائمه کړے ده.((باب التقاضي والملازمة في المسجد))[2] په دے ترجمه کښے دوه څیزونه مذکور دی.یو ..تقاضی،، او بل ..ملازمة،،خوپه دے باب کښے چه کوم روایت ذکر دے.په هغے کښے د ..تقاضی،، ذکرشته.خو د ..ملازمة،، ذکر نشته.خو په کتاب الخصومات کښے چه امام بخاری رحمه الله کوم روایت نقل کړے دے.په هغے کښے د ..ملازمة،، ذکر شته.[3] خکه به دا وئیلی شی.چه دلته ئے دغه د خصومت روایت ته اشاره کړے ده.[4]

(ج) کله امام بخاری رحمه الله داسے روایت طرف ته اشاره کوی.کوم چه په بخاری کښے ذکر نه وی.اودهغے نه خپله مدعا ثابتوی.لکه ((باب دلك المرأة نفسها إذا تطهرت من المحيض وكيف تغتسل وتأخذ فرصة ممسكة فتتبع بها أثر الدم)) ددے دلاندے د ..غسل،، ذکر شته.خو د ..دلك،، ذکر نشته.[5] خکه دا وئیلی شی.چه امام بخاری رحمه الله د ترجمے ثابتولو دپاره د امام مسلم روایت ته اشاره کړے ده.[6] خکه به دا وئیلی شی.چه امام بخاری رحمه الله دترجمے ثابتولو دپاره د مسلم روایت ته اشاره کړے ده.[7]

---

(۱) اوګورئ: فتح الباری (۸۲۶/۲) کتاب الجمعة)_

(۲) اوګورئ: صحیح بخاری (۶۵/۱) کتاب الصلاة)_

(۳) اوګورئ: صحیح بخاری (۳۲۷/۱) کتاب الخصومات باب الملازمة)_

(۴) اوګورئ: مقدمة لامع (ص.۳۱٤) الأصل الحادی عشر)_

(۵) اوګورئ: صحیح بخاری (٤۵/۱) کتاب الحیض)_

(۶) په مسلم شریف (۱۵/۱) کتاب الحیض باب إستحباب إستعمال المغتسلة من الحیض فرصة من مسک فی موضع الدم) کښے حضرت عائشے رضی الله عنها روایت کښے دی.(فتدلکه دلکاً شدیداً)_

(۷) اوګورئ: فتح الباری (٤١٤/١، ٤١٥) کتاب الحیض باب دلک المرأة .. دغه شان اوګورئ: مقدمة لامع (ص.۳۱۲) الأصل الحادی عشر)_

⑱ کله امام بخاری رحمه الله د باب لاندے مختلف روایات ذکر کوی او اشاره دے طرف ته وی چه مسئله مختلف فیها ده. (۱)

⑲ کله امام بخاری رحمه الله ترجمه مقیده راوړی او روایت مطلق ذکر کوی. مقصود په کښے دے طرف ته اشاره وی چه په روایت کښے د ترجمے قید مدنظر دے. ددے اطلاق مراد نه دے. مثلاً ترجمه ئے قائمه کړے ده. «باب الصفرة والکدرة فی غیر أیام الحیض» په دے روایت کښے «فی غیر أیام الحیض» قید دے. حالانکه په روایت کښے اطلاق دے. «کنا لا نعد الکدرة والصفرة شیئاً» (۲) نو امام بخاری رحمه الله په خپلے ترجمے سره اوخودله. چه د حیض په زمانه کښے به زیړ یا خاکی رنګ حیض شمارلے شی. دا د «غیر أیام حیض» یعنی طهر د حالت راتلو نه پس واقعه ده. د حیض د زمانے نه ده. (۳)

⑳ کله ترجمه مطلقه وی. او حدیث مقید وی. په دے کښے امام بخاری دے طرف ته اشاره کوی. چه په روایت کښے کوم قید ذکر دے. دا اتفاقی دے. احترازی نه دے. نو څکه به حکم مطلق وی. لکه «باب الجمع فی السفر بین المغرب والعشاء» (۴) دا ترجمه مطلق ده. او ددے لاندے چه کوم روایت ذکر دے. په هغے کښے «کان النبی ﷺ یجمع بین المغرب والعشاء إذا جد به السیر» ذکر دے. په دے کښے د «جمع بین الصلاتین» د پاره د «إذا جد به السیر» قید مذکور دے. امام بخاری رحمه الله ترجمه مطلق راوړه. دے طرف ته ئے اشاره اوکړه. چه ,,جمع بین الصلاتین،، په سفر کښے مطلقاً جائزده. او د «إذا جد به السیر» قید احترازی نه دے. (۵)

㉑ کله ترجمه خاص راوړی. او دهغے لاندے روایت عام ذکر کوی. دے طرف ته اشاره مقصود وی. چه د روایت عموم معتبر نه دے. (۶)

㉒ کله ترجمه عامه وی. او روایت خاص راوړی. دے طرف ته اشاره مقصود وی چه د روایت خصوصیت ملحوظ نه دے. بلکه حکم عام دے. (۷)

㉓ کله ترجمه د شرط سره ذکر کړی. او دهغے جواب هم په روایت کښے موجود وی. لکه «باب

---

(۱) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۰۶) الأصل الرابع).
(۲) صحیح بخاری کتاب الحیض باب الصفرة والکدرة فی غیر أیام الحیض رقم. ۳۲۶)_
(۳) اوګورئ فتح الباری (۴۲۶/۱) دغه شان اوګورئ مقدمه لامع (ص.۳۲۵) الأصل الثالث والعشرون)_
(۴) صحیح بخاری (۱۴۹/۱) کتاب تقصیر الصلاة)_
(۵) اوګورئ (فتح الباری (۵۸۰/۲) کتاب تقصیر الصلاة)_
(۶) اوګورئ مقدمة فتح الباری (ص.۱۳۰) ومقدمة لامع (ص.۳۱۷) الأصل الخامس عشر)_
(۷) پورتنئ حواله)_

إذا وكل المسلم حربياً في دار الحرب أو في دار الإسلام جاز» (۱) خوکله په ترجمه کښې شرط ذکر کړی.اودهغې جواب په ترجمه کښې نه وی.لکه «باب إذا وهب هبة فقبضها الآخر ولم يقل قبلت» (۲) دلته کښې جواب په ترجمه کښې ذکر نه دے.بلکه د روایت نه جواب معلومیږی.چه په قبض کولو سره هبه تمامیږی.اګرچه ،،موهوب له،، د ،،قبلت،، لفظ نه وی وئیلے (۳)

③ کله امام بخاری رحمه الله ترجمه شرطیه راوړی.اوجواب د صحابی رضی الله عنه یا تابعی رحمه الله په اثر سره بیانوی.لکه «باب إذا أقرضه إلى أجل مسمى» کښې ئے په ترجمه کښې د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما اثر ذکر کړے دے.چه دهغې نه د تاجیل جواز معلومیږی. (۴)

دا تفصیل دهغه تراجمو په باره کښې وو.په کوم ځائے کښې چه امام بخاری رحمه الله د ترجمې قائمولو نه پس حدیث مسند پیش کوی.بلکه کله داسې کیږی.چه امام بخاری رحمه الله د آیت نه ترجمه جوړه کړی.اوبیا هلته نه مسند حدیث راوړی.اونه معلق.هغه آیت په خپله دعوا هم وی.او دهغه دعوے دپاره دلیل هم وی. (۵)

کله داسې کوی.چه دخپل طرفه ترجمه راوړی.اودهغې سره آیت یا حدیث معلق ذکر کوی.په داسې صورت کښې هغه آیت اوحدیث معلق د دغه ترجمې دپاره دلیل جوړیږی. (۶)

په پوره صحیح بخاری کښې نهه مقامات داسې دی.چه امام بخاری رحمه الله په خپلو الفاظو کښې ترجمه قائمه کړې ده.اوبیا ئے نه حدیث مسند ذکر کړے دے.اونه حدیث معلق.اونه ئے څه آیت بیش کړے دے.بلکه صرف خالی ترجمه ده.د داسې مقاماتو په باره کښې وئیلے شوی دی.چه په خواه خواه کښې نزدے ورسره یو روایت ضرور داسې وی.چه دهغې نه دغه ترجمه ثابتیږی. (۷)

باب بلا ترجمة

امام بخاری رحمه الله په څو ځایونوکښې باب بغیرد ترجمې نه راوړے دے.صرف ،،باب،، وی.ترجمه نه وی.اود هغې دلاندې مسند روایات پیش کوی.په دے باره کښې حضرات شارحینو رحمهم الله مختلف توجیهات کړی دی.

① امام بخاری رحمه الله سهوه شوے دے.ځکه ئے باب نه دے قائم کړے.

② مصنف نه دے سهوه شوے.بلکه کاتب سهوه شوے دے.یعنی مصنف رحمه الله چه کومه ترجمه

---

(۱) صحیح بخاری (۳۰۸/۱) كتاب الوكالة)_

(۲) صحیح بخاری (۳۵٤/۱) كتاب الهبة)_

(۳) اوګورئ: فتح الباری (۲۲۳/۵)_

(۴) اوګورئ: فتح الباری (۶۶/۵) كتاب الإستقراض)_

(۵) اوګورئ: مقدمة لامع (ص،۳۲۰)_

(۶) اوګورئ: مقدمة لامع (ص،۳۲۹، ۳۳۰)_

(۷) اوګورئ: مقدمة لامع (ص،۳۲۹، ۳۳۰)_ الأصل السابع والعشرون)_

لیکلی وه.کاتب نه هغه پاتې شوېده.

④ بعضې حضرات فرمائی.چه دا د راوی تصرف دے.[1]

④ حافظ ابن حجر رحمه الله په بعضې مقاماتو کښې دا ونیلی دی.چه مصنف رحمه الله قصداً ترجمه پریخودے ده.د ترجمې قائمولو اراده ئے وه.خو ورستو ورته موقع ملاؤ نشوه.

خودا جوابونه ټیک نه دی.ځکه چه د کتاب مکمل کولو نه پس تقریباً درویشت کاله امام بخاری رحمه الله ددے کتاب درس ورکړے دے.او سل کم یولاکھ شاګردانو د امام بخاری رحمه الله نه دا لوستے دے.نوپه دے صورت کښې د امام بخاری یا کاتب د سهوبرقرار پاتے کیدو څه ګنجائش کیدے شی؟دغه د موقعې نه ملاویدو عذر هم د اوریدو قابل نه دے.اوبیا هم که دوه څلور ځایه د..باب بلاترجمه،، سهو که د مؤلف یا کاتب نه وه.نود دے څه ګنجائش کیدے شی.دلته کښې خو ډیر بابونه په بخاری کښې بلا ترجمه دی.

⑤ علامه کرمانی رحمه الله [2] حافظ ابن حجر رحمه الله [3]علامه عینی رحمه الله [4] علامه قسطلانی رحمه الله [5]ابن رشد رحمه الله [6] شیخ نورالحق رحمه الله [7] اوشاه ولی الله رحمه الله [8] دوی عام طور ..باب بلاترجمه،، دباب سابق نه دفصل پشان ګرځولے دے.یعنی امام بخاری رحمه الله په ..باب بلاترجمه،، کښې داسے روایت راوړی.چه هغه من وجه د سابقه باب سره هم متعلق وی.او من وجه مستقل هم وی.نوځکه دا باب د سابقه باب دپاره د فصل په پشان وی.

⑥ دشیخ الهند حضرت مولانا محمودالحسن دیوبندی رحمه الله رائے دا ده.چه ..باب بلاترجمه،، په بعضې مقاماتو کښې د تشحیذ اذهان دپاره وی.یعنی دامام بخاری رحمه الله مقصد دا وی.چه چه د باب روایت ته نظر اوکړی.اوقاری په خپله داسے ترجمه قائمه کړی.چه هغه د بخاری د شان مطابق هم وی.اوتکرار په کښې رانشی.په دے طریقه ذهن تیزیږی.اود مسائلو د استخراج او استنباط صلاحیت پیداکیږی.[9]

⑦ کله امام بخاری رحمه الله دسابقه باب نه د پیدا شوی اشکال لرے کولو دپاره باب بلاترجمه،، راوړی.[10]

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۶/۵۶۱) باب بلاترجمة بعدباب کنیة النبی ﷺ)

(۲) شرح کرمانی (۱/۱۰۳)_

(۳) فتح الباری (۱/٦٤)_

(۴) عمدة القاری (۱/۱۵۲)_

(۵) ارشادالساری (۱/۱۹۹)_

(۶) مقدمة لامع (ص.۳۲۲) الأصل العشرون)_

(۷) تیسیرالقاری (۱/۲۰، ۲۱)_

(۸) رساله شرح تراجم ابواب البخاری (ص.۲۲)_

(۹) مقدمة لامع (ص.۳۲۷، ۳۲۸) الأصل الخامس والعشرون)_

(۱۰) اوګورئ تقریربخاری (۱/۱۲۶)_

⑧ ..بلاترجمه.. باب د زياتو فواندو دپاره وي. يعنى د باب روايت ډيرو فائدو ته شامل وي. كه ترجمه ئې قائمه كړې وه. نو دقارى ذهن به صرف هم دغه ترجمې طرف ته تلو. نورو فوائدو طرف ته به نه متوجه كيدلو. امام بخارى بلا ترجمه باب ددې وجې ذكر كوى. چه نورو فوائدو طرف ته ذهن متوجه شي. (۱)

⑨ باب بلا ترجمه د رجوع الى الاصل دپاره وي. يعنى د بابونو يوه سلسله راروانه وي. په مينځ كښې څه ضمنى تراجم راشى. نو اصل سلسلې طرف ته د رجوع كولو دپاره باب بلاترجمه راوړلې شي. (۲)

⑩ علامه عينى رحمه الله په بعضې مقاماتو كښې دا هم فرمائيلې دى. چه امام بخارى د تكثير طرق طرف ته داشارې كولو دپاره ،باب بلاترجمه.. راوړى. (۳)

⑪ شاه ولى الله رحمه الله فرمائى. چه دامام بخارى رحمه الله ..باب بلا ترجمه.. د تحويل په طور وى. لكه چه يو سند ذكر كوى. اودهغې په مينځ كښې ..ح.. راوړى او د دې نه پس بل سند ذكر كوى. دا تحويل من سند الى سند وى. او وړاندې دواړه سندونه ملاويږى. (۴)

خو په دې باندې اشكال دا كيږى. چه په پوره بخارى كښې صرف په باب بدء الخلق كښې ددې يو مثال موجود دې. اود يو مثال په وجود باندې دا نه لازميږى.

چه امام بخارى به دا په خپل كتاب كښې د قاعدې په طور غوره كړې وى. (۵)

دا ټولې خبرې د ابواب وتراجم په باره كښې د اول فصل حيثيت لرى.

فصل ثانى د تراجمو د اثبات طريقې ددې بحث دويم فصل دا دې. چه امام بخارى رحمه الله د ترجمې د اثبات دپاره كومه طريقه اختيار وى. اوخپله دعوى په كوم انداز باندې ثابتوى. يعنى ددوى د استدلال طريقه څه ده.

عام طور باندې د امام بخارى تراجم دعاوى وى. او احاديث مسنده د دغه دعاويو دلائل وى. خو د امام بخارى رحمه الله څه تراجم، تراجم شارحه هم دى. هلته كښې د دعوى او اثبات دعوى بالدليل سلسله نه وى.

يوحديث عام وى. او په هغې باندې خاص ترجمه قائمه كړى. اودا ښائى. چه ددې عام نه خاص مراد دې. يا روايت مطلق وى. اوترجمه مقيده راوړى. اودا خودل غواړى. چه په روايت مطلقه كښې دترجمې قيد ملحوظ دې. اوكله ددې په عكس وى. چه روايت خاص وى. اوپه هغې باندې ترجمه عامه راوړى. ددې خودلو دپاره چه په روايت كښې د كوم خصوصيت ذكر دې. هغه ملحوظ نه دې. كله روايت مقيد وى. اوترجمه مطلقه راوړى. هلته دا خودل غواړى. چه په روايت كښې د كوم قيد ذكر دې. هغه ملحوظ نه دې. بلكه هغه اتفاقى قيد دې. داسې تراجمو

---

(۱) اوګورئ: مقدمة لامع (۳۲۹) الأصل السادس والعشرون)_

(۲) مقدمة لامع (۳۶۷) الأصل السابع والخمسون)_

(۳) اوګورئ: مقدمة لامع (ص،۳۱۸، ۳۱۹) الأصل السابع عشر)_

(۴) اوګورئ: رساله شرح تراجم ابواب البخارى (ص،۱۲)_

(۵) اوګورئ: مقدمة لامع (۳۰۹) الأصل الرابع)_

نه ،،تراجم شارحه،، وائی. دلته ددے خبرے ضرورت نشته.چه ترجمه په روایت باندے ثابته کړی.خوعام طور داسے وی.چه تراجم په منزله د دعوی وی.او د باب روایت دلیل وی.هم دا طریقه په صحیح بخاری کښے د ټولو نه زیاته ده.

دتراجم قسمونه بیا د تراجم دوه قسمونه دی.① تراجم ظاهره ② تراجم خفیه

په تراجم ظاهره کښے د ترجم الباب اود باب په حدیث کښے مطابقت آسان وی.هلته څه مشکل نه وی.خوپه تراجم خفیه کښے تطبیق ګران وی.ځکه امام بخاری رحمه الله د ترجمه د اثبات دپاره د یوے طریقے پابندی نه ده کړے.کله یوه طریقه اختیاروی.اوکله بله طریقه اختیاروی.

① کله داسے کوی.چه ترجمه قائمه کړی.اودهغے لاندے روایت نقل کړی.خو د ترجمے ثبوت د بل روایت نه کیږی.کوم چه په بخاری کښے په بل ځائے کښے موجود وی.

مثلا کتاب العلم کښے ئے ترجمه قائمه کړے ده.((باب السمر فی العلم)) او کوم روایت چه ئے نقل کړے دے.په هغے کښے د ((سمر فی العلم)) ذکر نشته.خوپه کتاب التفسیرکښے ئے هم دا روایت ذکر کړے دے.او په هغے کښے ((فتحدث رسول الله مع أهله ساعة)) الفاظ ذکر دی. (١) لکه چه ترجمه ئے په کتاب العلم کښے ده.او ددے ثبوت د کتاب التفسیر نه کیږی. (٢)

دغه شان د کتاب العلم یوه ترجمه ده.((باب الفتیا وهو واقف علی الدابة وغیرها)) دلته کښے چه ئے کوم روایت ذکر کړے دے.په دے کښے د ((وقوف علی الدابة)) ذکر نشته.خو په کتاب الحج کښے هم دا روایت ذکر دے.او هلته ((وقف رسول الله ﷺ علی ناقته)) (٣) الفاظ موجود دی.لکه چه ترجمه د کتاب الحج د روایت نه ثابتیږی. (٤)

دغه شان وړاندے راغلی دی.چه امام بخاری رحمه الله په ((ابواب الصلاة)) کښے ((باب التقاضی والملازمة فی المسجد)) ترجمه قائمه کړه.اودے لاندے چه ئے کوم روایت نقل کړے دے.په هغے کښے د ((تقاضی)) ذکر شته.خود ((ملازمة)) ذکر په کښے نشته.خوچه په ((کتاب الخصومات)) کښے دا روایت ذکر کړے دے.نو هلته ((فلقیه فلزمه)) الفاظ راغلی دی.په دے طریقه دا ترجمه هم په بخاری کښے د ذکر شوی روایت نه ثابته شوه.کومه چه ئے ددے ځائے په ځائے بل ځائے ذکر کړے دے.(٥)

---

(١) اوګورئ صحیح بخاری کتاب التفسیر سورة آل عمران باب ﴿ إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ﴾رقم ٤٥٦٩.

(٢) اوګورئ فتح الباری (٢١٣/١) کتاب العلم باب السمر فی العلم).

(٣) اوګورئ صحیح بخاری کتاب الحج باب الفتیا علی الدابة عند الجمرة رقم. ١٧٣٨).

(٤) اوګورئ فتح الباری (١٨١/١) کتاب العلم باب الفتیا وهو واقف علی الدابة وغیرها).

(٥) اوګورئ اصل ⑰ شق (ب).

② دغه شان امام بخارى رحمه الله كله ترجمه قائموى او دهغې داثبات دپاره په داسې روايت باندې اعتماد كوى كوم چه په بخارى كښې مذكور نه وى. ددې مثال وړاندې تيرشوې دې چه امام بخارى رحمه الله ترجمه قائمه كړې ده ((باب دلك المرأة نفسها إذا تطهرت من المحيض)) او دباب لاندې چه ئې كوم روايت نقل كړې دې په هغې كښې د ..دلك.. ذكر نشته.خو په صحيح مسلم كښې داسې روايت مذكور دې چه په هغې كښې د ..دلك.. ذكر شته.(۱)

③ كله امام بخارى رحمه الله د روايت داجمال نه ترجمه ثابتوى په كتاب الوضوء كښې يوه ترجمه ده ((باب وضوء الرجل مع إمرأته وفضل وضوء المرأة)) او ددې لاندې امام بخارى رحمه الله اثر نقل كړې دې.((وتوضأ عمر رضى الله عنه بالحميم ومن بيت نصرانى)) ددې نه امام بخارى رحمه الله داسې استدلال كوى.چه حضرت عمر رضى الله عنه په ګرمو اوبو باندې اودس كوى.اوښځې عام طور اوبه ګرموى.اود ګرمولو په وخت كښې هغه خو كرته په اوبوكښې لاس وهي.چه اوبه څومره ګرمې شوې دى.دلته كښې حضرت عمر رضى الله عنه ګرمې اوبه په اودس كښې استعمال كړې دى.اوڅه تفصيل معلوم نه دې.چه د ښځې ګرمې كړې اوبه وې اوكه د سړى.كه د ښځې ګرمې كړې اوبه وې.نودې په هغې كښې لاس دننه كړې وو اوكه نه؟ نوګرمې اوبه ئې په اودس كښې استعمال كړې.اوحقيقت ئې مجمل پريښودلو.ددې نه امام بخارى رحمه الله ثابته كړه.چه كه سړې اوښځه دواړه په يوځائې اودس كوى.اود ښځې لاس د سړى د اودس په اوبو كښې ورداخل شى.نوپه دې كښې څه قباحت نشته.

دغه شان ((ومن بيت نصرانى)) جمله ده.په دې كښې عقلاً دوه احتمالات دى.يو دا چه ګرمې اوبه د دغه نصرانى ښځې د كور وې.اوعبارت داسې دې.((وتوضأ عمر رضى الله عنه بالحميم من بيت نصرانى))لكه چه په يوه نسخه كښې دغه شان بغير د ..واو.. نه راغلى دى.او دويم احتمال دا دې.چه په ګرمو اوبود اودس كولو واقعه جدا ده.اود ((وضوء من بيت نصرانية)) واقعه بله ده.لكه چه حقيقت دواقعې هم دا دې.(۲)كه دا يوه واقعه وى.نو ددې بحث تير شوې دې.اوكه دا واقعه جدا وى.نود استدلال تقرير به دا وى چه حضرت عمر رضى الله عنه دنصرانى ښځې د كور نه اوبه واخستلې اوپه هغې ئې اودس اوكړلو.اودا تفصيل ئې ترې اونه پوښتلو.چه دا اوبه د نصرانى ښځې د استعمال كړې اوبو باقى مانده خو نه دى.حالانكه هلته د دواړو صورتونو احتمال وو.دا هم ممكنه وه.چه دا د هغې نصرانى ښځې د استعمال شوې اوبو نه باقى پاتې شوې اوبه

---

(۱) اوګورئ: اصل شق (ج)_

(۲) خكه چه ((توضأ بالحميم)) اثر مستقل دې او دا سعيد بن منصور، عبدالرزاق، ابن ابى شيبه، او دارقطنى رحمهم الله وغيره موصولاً ذكر كړې دې او((ومن بيت نصرانى)) دايو مستقل اثر دې.كوم چه شافعى.عبدالرزاق بيهقى.اواسماعيلى وغيره موصولاً ذكر كړې دې.حافظ ابن حجر رحمه الله دا تفصل ذكر كړې دې او ددې د وحدانيت احتمال ئې رد كړې دې اوفرمائيلى ئې دى.((وقد عرفت أنهما أثران متغايران)) اوګورئ: فتح البارى (۲۹۹/۱) كتاب الوضوء باب وضوء الرجل مع إمراته...)_

وے اودا هم ممکنه وه چه خانله اوبه وے داستعمال نه بچ شوے نه وے خو حضرت عمر رضی الله عنه تفصیل اونه غوښتلو امام بخاری رحمه الله ددے نه استدلال اوکړلو او ددے اجمال نه ئے خپله ترجمه ثابته کړه (۱)

④ کله امام بخاری رحمه الله د یوباب لاندے څوروایتونه ذکر کوی اودهر روایت نه ترجمة الباب نه ثابتیږی بلکه یوروایت په کښے د ترجمے سره مطابق وی په داسے موقع وئیلی شی چه بخاری رحمه الله خپله ترجمه ددے روایاتو د مجموعة نه ثابته کړے ده لکه «باب کیف کان بدء الوحی إلی رسول الله صلی الله علیه وسلم» ددے لاندے شپږ روایات دی. خو د دریم روایت نه سوا په بل یو روایت کښے هم د بدء الوحی ذکر نشته. دلته کښے یوه توجیه دا هم کولے شی چه بخاری رحمه الله د مجموعه روایات نه ترجمه ثابته کړے ده په هر روایت باندے د ترجمے منطبق کیدل ضروری نه دی (۲)

⑤ کله امام بخاری د روایت دعموم نه ترجمه ثابتوی هغوی باب قائم کړے دے «باب التیمن فی دخول المسجد» (۳) ددے لاندے ئے د حضرت عائشے رضی الله عنها حدیث ذکر کړے دے چه په هغے کښے دی «کان النبی صلی الله علیه وسلم یحب التیمن ما استطاع فی شأنه کله» په روایت کښے دتیمن په استحباب کښے عموم دے امام بخاری رحمه الله د روایت د عموم نه «تیمن فی دخول المسجد» ثابت کړے (۴)

⑥ کله امام بخاری لغوی او اصلی معنی مدنظرساتی اوترجمه ثابتوی لکه په ..کتاب الصلاة.. کښے ترجمه ده «باب ما یذکر فی الفخذ» امام بخاری رحمه الله د ..فخذ.. (پتون) عورتیت طرف ته اشاره کوی اودحضرت زید بن ثابت رضی الله عنه روایت پیش کوی «وفخذه علی فخذی» (۵) اود فخذی اصلی اولغوی معنی دنظرلاندے ساتی اودا خودل غواړی چه ..فخذ.. عورت نه دے که دا عورت وے نودحضرت زید بن ثابت رضی الله عنه ..فخذ.. به نبی صلی الله علیه وسلم په خپل ..فخذ.. باندے نه کیخودلو ځکه چه خپل عورت بل په عورت باندے کیخودل جائز نه دی.
دلته کښے وئیلی شی چه دا وضع د ..فخذ.. بغیر د حائل نه نۀ وه کومه چه ناجائز ده بلکه حائل سره وه. یود نبی صلی الله علیه وسلم لنګ او قمیص وو او بیا دحضرت زیدبن ثابت رضی الله عنه لنګ

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۱/۲۹۹)_
(۲) اوګورئ لامع (۱/۴۸۹) باب کیف کان بدء الوحی إلی رسول الله صلی الله علیه وسلم دغه شان مقدمة لامع (ص.۳۳۴. ۳۳۵) الأصل الحادی والثلاثون)_
(۳) صحیح بخاری (۱/۶۱) کتاب الصلاة)_
(۴) اوګورئ فتح الباری (۱/۵۲۳) کتاب الصلاة باب التیمن فی دخول المسجد وغیره وعمدة القاری (۴/۱۷۱)
(۵) أخرجه البخاری تعلیقاً فی کتاب الصلاة باب ما یذکر فی الفخذ. وموصولاً فی کتاب التفسیر. تفسیرسورة النساء باب ﴿لا یستوی القاعدون من المؤمنین﴾ ..._

اوقمیص په مینځ کښے حائل وو.خوامام بخاری رحمه الله دے ته نظر نه کوی.او د ،،فخذ،، د لغوی معنی اعتبار کوی.اودے نه استدلال کوی.[1]

⑥ کله امام بخاری رحمه الله په طریق د اولویت باندے ترجمه ثابتوی.لکه ((باب البول قاعداً وقائماً)) کښے دحضرت حذیفه رضی الله عنه روایت نقل کوی.((أن النبی صلی الله علیه وسلم أتی سباطة قوم فبال قائماً))[2] روایت کښے د بول قاعداً ذکر نشته.حضرت شاه ولی الله رحمه الله فرمائی.امام بخاری رحمه الله دا په طریق د اولویت سره ثابت کړه ده.ځکه چه په ولاړه بولو کولو کښے جامو او بدن ته د متیازو ځاځکو ورتلو ویره وی.او ددوی د فعل نه ددے جواز ثابت شو.نو.بول قاعداً،، چه په دے کښے دا خطره نشته.اوپه هغے کښے سترهم زیات دے.به په طریقه اولی سره جائز وی.[3]

دغه شان امام بخاری رحمه الله یوه ترجمه قائمه کړے ده.((باب التیمن فی الوضوء والغسل))اوددے لاندے ئے دحضرت ام عطیه رضی الله عنها روایت نقل کړے دے.چه نبی صلی الله علیه وسلم د خپلے لور بی بی د غسل په باره کښے کله چه هغه وفات شوے وه . دا فرمائیلی وو.((وابدأن بمیامنها ومواضع الوضوء منها))[4]

دلته کښے اشکال کیږی.چه امام بخاری رحمه الله خو په دے باب کښے د ژوندی دپاره د ((تیمن فی الوضوء والغسل)) بیان کوی.اوروایت د مړی د اودس اوغسل ذکر کوی.ددے جواب هم دا دے.چه امام بخاری رحمه الله په طریقه داولویت باندے استدلال کړے دے.چه هرکله د مړی دپاره دا حکم دے.نو دژوندی دپاره خو به په طریق اولی سره وی.[5]

د جامع صحیح بخاری فضائل ① یو فضیلت خو ئے دا دے.چه امام بخاری رحمه الله ددے دتالیف په وخت کښے یوحدیث ترهغه وخته پورے نه دے لیکلے.ترڅوچه ئے د دے نه وړاندے غسل ،دوه رکعته مونځ اود استخارے نه پس ددے حدیث د صحت یقین نه وو کړے.[6]

② دویم فضیلت ئے دا دے.چه ددے ټول احادیث صحیح دی.[7]

③ دریم فضیلت دا دے.چه د نبی صلی الله علیه وسلم دخوب بشارت د دے د تالیف سبب جوړ شوے وو.د ابوزید مروزی بیان دے.چه زه د رکن او مقام په مینځ کښے اوده وم.چه دنبی کریم صلی الله علیه وسلم زیات مے نصیب شو.نبی صلی الله علیه وسلم اوفرمائیل.((یا أبازید إلی متی تدرس کتاب الشافعی ولاتدرس کتابی)) ماورته

---

(۱) اوګورئ: فتح الباری (۱/٤۷۹) کتاب الصلاة باب مایذکر فی الفخذ)_

(۲) اوګورئ: رساله شرح تراجم ابواب البخاری(ص،۱۸) دغه شان اوګورئ مقدمة لامع(ص،۳۲۰) الأصل التاسع عشر)

(۳) اوګورئ: رساله شرح تراجم ابواب البخاری(ص،۱۸)دغه شان اوګورئ مقدمة لامع (ص،۳۲۰) الاصل التاسع)

(۴) صحیح بخاری (۱/۲۸، ۲۹) کتاب الوضوء)_

(۵) اوګورئ: رساله شرح تراجم أبواب البخاری ⑱ دغه شان مقدمة لامع(ص،۳۲۰) الأصل التاسع عشر)_

(۶) اوګورئ: تاریخ بغداد (۲/۱۹) وتهذیب الأسماء واللغات (۱/۱۷٤) وهدی الساری (ص،٤۸۹) وسیرأعلام النبلاء (۱۲/٤۰۲)_

(۷) تاریخ بغداد (۲/۱۹) تهذیب الأسماء واللغات (۱/۱۷۲) وسیرأعلام النبلاء (۱۲/٤۰۲)_

عرض اوکړلو.یا رسول الله ستاسو کتاب کوم یو دے؟ نو وے فرمائیل:«جامع محمد بن اسماعیل» [۱]

⑦ څلورم فضیلت دا دے چه لکه څنګه ددے کتاب باطنی برکات دی.اوپه دے باندے عمل کولوسره سړی ته په دین کښے ترقی ملاویږی.دغه شان ددے ظاهری برکات هم دی.

ابن ابی جمره رحمه الله فرمائی.چه ماته بعضے عارفینو د داسے بزرګانو نه نقل کړی دی .چه دهغوی د فضل او بزرګئ په خلقو کښے ښه شهرت اواعتراف وو.که صحیح بخاری په څه مصیبت کښے اولوستے شی.هغه به لرے شی.اوکه په کشتئ کښے ئے خان سره په سفر کښے اوساتی.نوهغه به ډوبیدو نه محفوظه وی.اونجات به مومی .مصنف رحمه الله مستجاب الدعوات وو.هغوی ددے د لوستونکو دپاره دعا کړے ده. [۲]

علامه جمال الدین رحمه الله دخپل استاذ اصیل ا لدین نه نقل کړی دی.چه فرمائیل ئے .ما دا کتاب تقریباً یوسل شل کرته لوستے دے.په کوم نیت چه مے هم وئیلے دے.نو هغه مراد مے پوره شوے دے.[۳] ددے وجے دبخاری رحمه الله د ختم رواج په عالمانو اومحدثینو رحمهم الله کښے راروان دے.داسلسله د کوم وخت نه راروانه ده.په دے باره کښے یقینی خبره نشی کولے.خو د اوومے اتمے صدئ نه ددے پته لګی.کیدے شی . چه ددے نه وړاندے هم دا سلسله جاری وه.

أصح الكتب بعد كتاب الله الصحيح البخاري

دصحیح بخاری د شرطونو ،خصوصیاتو ،اوفضائلو پیژندلو نه پس دا خبره ښکاره کیږی.چه دے ته دحدیث په نوروکتابونو باندے مجموعی طورفوقیت حاصل دے .څکه چه امام بخاری رحمه الله چه په کوم باریك نظرئ اواحتیاط سره دصحیح احادیثو انتخاب کړے دے.اوبیا دهغوی جلالت شان اوپه معرفت علل کښے هم د هغوی مقام مقدم دے.ددے څیزونو په رڼړا کښےکه د «أصح الكتب بعد كتاب الله صحيح البخاري» اطلاق پرے شوے وی.نودا به بے ځایه نه وی.دصحیح بخاری نه وړاندے د موطا مالك دپاره د امام شافعی رحمه الله نه داسے الفاظ منقول دی.خوچونکه په موطا کښے د مراسیل، بلاغاتو او منقطعاتو کافی تعداد موجود دے.کوم چه د امام مالك رحمه الله په نیز حجت دی.اود کتاب د موضوع په مینځ کښے داخل دی.اوپه صحیح بخاری کښے عام طور احادیث صحیح متصله دی.اوتعلیقات، وغیره چه په کښے داستشهاد دپاره راوړلے شوی دی.د کتاب د مینځ جزء نه دے.څکه متاخرینو رحمهم الله د صحیح بخاری په باره کښے د «أصح الكتب بعد كتاب الله صحيح البخاري» اطلاق بیان کړلو.اوهم دا ئے خپل کړلو.

---

(۱) هدی الساری (ص،۴۸۹)۔

(۲) هدی الساری)۔

(۳) اشعة اللمعات (۱۱/۱)۔

دصحيح بخارى سره صحيح مسلم هم د صحت په اعتبار سره شريك دے خود حديثو جمهور عالمانو رحمهم الله صحيح بخارى ته په صحيح مسلم باندے فوقيت وركړے دے حافظ ابن حجر رحمه الله د صحيح بخارى فوقيت ثابتوى اوفرمائى

(۱) كه د راويانو د عدالت په اعتبار سره اوكتلے شى نودصحيح بخارى فضيلت داسے ثابتيږى چه امام بخارى په كومو راويانو كښے منفرد دے دهغوى تعداد څلور سوه پنځه ديرش دے په هغے كښے متكلم فيه راويان صرف اتيا دى اوامام مسلم رحمه الله په شپږ سوه شل راويانو كښے متفرد دے اوپه دے كښے متكلم فيه راويان يو سل شپېته دى دا تعداد د امام بخارى رحمه الله د متكلم فيه راويانو په دوچنده دے ښكاره خبره ده چه د متكلم فيه راويانو تعداد په كوم كښے كم وى هغه ته به فضيلت وى

(۲) بيا امام بخارى رحمه الله چه د كومو متكلم فيه راويانو نه احاديث نقل كړى دى نو د هغوى نه ئے زيات احاديث نه دى اخستے اوامام مسلم رحمه الله دخپل متكلم فيه راويانو نه زيات احاديث اخستے دى.

(۳)يوه وجه دا هم ده چه دامام بخارى رحمه الله دمتكلم فيه راويان دهغوى خپل استاذان او براه راست شيوخ دى چه دهغوى دحالاتو اودهغوى دصحيح اوسقيم رواياتو نه امام بخارى رحمه الله ښه خبر وو نوامام بخارى رحمه الله دهغوى ټول احاديث چه څنګه ورته ملاؤ شوى دى نه دى نقل كړى بلكه ښه پوره نچوړ ئے په كښے كړے دے اونقل كړى ئے دى حالانكه د امام مسلم رحمه الله متكلم فيه راويان دهغوى براه راست شيوخ نه دى بلكه متقدمين دى.

(۴) بيا امام بخارى رحمه الله د دغه متكلم فيه راويانو احاديث اكثر په استشهاد، متابعاتو او تعليقاتوكښے راوړى حالانكه امام مسلم ئے په اصل كتاب كښے داحتجاج په طور نقل كوى

(۵) داتصال سند په اعتبار سره صحيح بخارى ته داسے فوقيت حاصل دے چه د امام مسلم مذهب دا دے چه حديث معنعن دمتصل په حكم كښے وى خو په دے شرط چه راوى او مروى عنه په يوه زمانه كښے وى اګرچه ددوى په مينځ كښے ملاقات ثابت نه وى حالانكه امام بخارى رحمه الله په خپل جامع كښے دا مسلك اختيار كړے دے چه حديث معنعن داتصال په حكم كښے هله ګڼړى چه دمعاصرت سره سره كم از كم يو ځل ملاقات هم ثابت وى ښكاره ده چه دامام بخارى شرط داتصال په اعتبار سره زيات قوى اوسخت دے

(۶) دعلت اوشذوذ د انتفاء په اعتبار سره صحيح بخارى ته په صحيح مسلم فوقيت داسے حاصل دے چه دصيحينو په احاديثو كښے ټول په دوه سوه احاديثو باندے كلام شوے دے چه په دے كښے داتياؤ احاديثو نه هم كم په بخارى كښے دى. او باقى احاديث په صحيح مسلم كښے دى.(۱)

اوس د دے تفصيل نه به ښه معلومه شوے وى چه صحيح بخارى ته په صحيح مسلم او نورو دحديثو په كتابونو باندے فوقيت حاصل دے

(۱) اوګورئ هدى السارى (ص ۱۱،۱۲)_

يوه غلط فهمى خو ددے دا مطلب نه دے چه د صحيح بخارى هريو حديث ته د صحيح مسلم يا د حديث د نورو كتابونو په هر يو حديث باندے فوقيت حاصل دے بلكه صحيح بخارى ته چه كوم فوقيت حاصل دے هغه په مجموعى طور حاصل دے خكه حافظ سيوطى رحمه الله په تدريب الراوى كښے نقل كوى ((قد يعرض للمفوق ما يجعله فائقاً كأن يتفقا على إخراج حديث غريب ،ويخرج مسلم اوغيره حديثاً مشهوراً أو مما وصفت ترجمته بكونها أصح الأسانيد، ولا يقدح ذلك فيما تقدم أى من كون ما فى البخارى فائقاً لأن ذلك باعتبار الإجمال، قال الزركشى ومن ههنا يعلم أن ترجيح كتاب البخارى على مسلم وغيره إنما المراد به ترجيح الجملة على الجملة لا كل فرد من أحاديثه على كل فرد من أحاديث غيره)) (۱)

په اصل كښے ددے غلط فهمى شروع د هغه تقسيم نه كيږى كوم چه حافظ ابن الصلاح رحمه الله د صحيح د مراتبو په بيان كښے ذكر كړى دى هغوى د صحيح قسمونه بيانوى او فرمائى ((فأولها صحيح أخرجه البخارى ومسلم جميعاً، الثانى صحيح إنفرد به البخارى أى عن مسلم، الثالث، صحيح إنفرد به مسلم أى عن البخارى، الرابع صحيح على شرطهما لم يخرجاه، الخامس: صحيح على شرط البخارى لم يخرجه: السادس: صحيح على شرط مسلم لم يخرجه، السابع صحيح عند غيرهما وليس على شرط واحد منهما، هذه أمهات أقسامه وأعلاها الأول)) (۲)

دحافظ ابن الصلاح په اتباع كښے دحديث نورو عالمانو هم دا تقسيم ذكر كړے دے خود حديث محققينو عالمانو رحمهم الله دا رد كړے دے د تولو نه وړاندے محقق ابن الهمام رحمه الله دا تقسيم رد كړے دے هغوى په فتح القدير كښے ليكلى دى.

((وكون معارضه فى البخارى لا يستلزم تقديمه بعد إشتراكهما فى الصحة بل يطلب الترجيح من خارج، وقول من قال: أصح الأحاديث ما فى الصحيحين ثم ما إنفرد به البخارى ثم ما إنفرد به مسلم ،ثم ما إشتمل على شرطهما من غيرهما، ثم ما إنفرد على شرط أحدهما، تحكم لا يجوز التقليد فيه، إذ الأصحية ليس إلا لإشتمال رواتهما على الشروط التى إعتبراها، فإذا فرض وجود تلك الشروط فى رواة حديث فى غير الكتابين أفلا يكون الحكم بأصحية ما فى الكتابين عن التحكم، ثم حكمهما أو أحدهما بأن الراوى المعين مجتمع تلك الشروط ليس مما يقطع فيه بمطابقة الواقع فيجوز كون الواقع خلافه، وقد أخرج مسلم عن كثير فى كتابه لم يسلم من غوائل الجرح، وكذا فى البخارى جماعة تكلم فيهم، فدار الأمر فى الرواة على إجتهاد العلماء فيهم، وكذا فى الشروط ،حتى

---

(۱) تدريب الراوى (۱/۲٤) دغه شان اوګورى شرح نخبة الفكر (ص.٤٠) قواعد فى علوم الحديث (ص.٦٥) ما تمس إليه الحاجه (ص.۲۲) تعليقات الشيخ نورالدين عتر على مقدمة ابن الصلاح (ص.۱۹)۔

(۲) علوم الحديث لإبن الصلاح (۲۷، ۲۸)۔

إن من اعتبر شرطاً وألغاه آخر يكون ما رواه الآخر مما ليس فيه ذلك الشرط عنده مكافئاً لمعارضة المشتمل على ذلك الشرط وكذا فيمن ضعف راوياً ووثقه الآخر»[1]

د محقق ابن الهمام رحمه الله تائید حافظ زین الدین قاسم قطلوبغا او علامه ابن امیرالحاج [2] کړے دے. بیا دلته کښے د سوچ خبره ده.چه «ماأخرجه الشیخان» مطلقاً څنګه اصح ګرځولے شی.حالانکه پخپله امام بخاری رحمه الله فرمائی.«ما أدخلت فی کتابی الجامع الصحیح، وترکت من الصحاح لحال الطول» [3] دغه شان امام مسلم رحمه الله فرمائی.«لیس کل شئ عندی صحیح وضعته ههنا» [4]

ددے وجے د حافظ ابن الصلاح رحمه الله دا تقسیم حافظ ابن حجر رحمه الله نه دے تسلیم کړے.

«ثم إن البخاری ومسلم لم یلتزما بإخراج جمیع ما یحکم بصحته من الأحادیث، فإنهما صححا أحادیث لیست فی کتابیهما، کما ینقل الترمذی وغیره عن البخاری تصحیح أحادیث لیست عنده بل فی السنن وغیرها»[5]

دغه شان هغوی فرمائی.

«وقد خرجت کتب کثیرة علی الصحیحین، یؤخذ منها زیادات مفیدة وأسانید جیدة کصحیح أبی عوانة وأبی بکر الإسماعیلی والبرقانی، وأبی نعیم الأصبهانی وغیرهم، وکتب أخر التزم أصحابها صحتها کابن خزیمة، وابن حبان البستی، وهما خیر من المستدرک، بکثیر وانظف أسانید ومتوناً، وکذلك یوجد فی مسند الإمام احمد من الأسانید والمتون شئ کثیر مما یوازی کثیراً من أحادیث مسلم، بل والبخاری أیضاً ولیست عندهما ولا عند أحدهما، بل ولم یخرجاه ولم یخرجه أحد من أصحاب الکتب الأربعة وهم ابوداود والترمذی والنسائی وابن ماجه»[6]

دغه شان په دے ترتیب باندے علامه قسطلانی شارح د صحیح بخاری هم تنقید کړے دے هغوی د ابن الهمام رحمه الله قول دتائید او استحسان په طور نقل کوی.

«وهذا تحکم محض لأنه إذا کان الفرض، أن المروی علی نفس الشرط المعتبر عندهما فلم یفته إلا کونه لم یکتب فی خصوص أوراق معینة»[7]

---

(۱) فتح القدیر(۱/۳۱۷. ۳۱۸) باب النوافل)_
(۲) اوګورئ قفوالأثر (ص.۵۷) التقریروالتحریر(۳/۳۰)_
(۳) اوګورئ علوم الحدیث لإبن الصلاح(ص.۱۹)_
(۴) اوګورئ صحیح مسلم (۱/۱۷٤) کتاب الصلاة باب التشهد فی الصلاة)_
(۵) إختصار علوم الحدیث مع الباعث الحثیث(ص.۱۹. ۱۸)_
(۶) پورتنئ حواله.
(۷) ارشاد الساری کذا فی تعلیقات ذب ذبابات الدراسات (۲/۲٤۰. ۲٤۱)_

د ذکر شوی ترتیب رد کونکی صرف دا حضرات نه دی.بلکه علامه رضی الدین ابن الحنبلی رحمه الله (۱) علامه عبدالحق دهلوی رحمه الله (۲) علامه محمد اکرم نصر پوری (۳) ملا علی قاری (۴) علامه عبداللطیف سندهی (۵) علامه امیر صنعانی (۶) شیخ احمد شاکر (۷) علامه کوثری (۸) مولانا ظفر احمد عثمانی (۹) رحمهم الله تعالی هم دی.

په اصل کښې ددې ټولو حضراتو ددې په رد کولو کښې مقصد دا دې چه دحدیث دصحت مدار په دې خبره باندې نه وی.چه فلانې حدیث په صحیح بخاری یا صحیح مسلم کښې یا په فلانی کتاب کښې شته که نه.بلکه ددې مدار خو دشرطونو د صحت په وجود باندې دې.په کوم حدیث کښې چه د صحت شروط څومره پوره وی.نوهغه حدیث به دصحت په دغه مرتبه وی. لکه حافظ عراقی رحمه الله چه صراحت کوی.

«القول المعتمد علیه المختار أنه لایطلق علی إسناد معین بأنه أصح الأسانید، لأن تفاوت مراتب الصحة مرتب علی تمکن الإسناد من شروط الصحة»(۱۰)

دغه شان فرمائی.«إعلم أن درجات الصحیح تتفاوت بحسب تمکن الحدیث من شروط الصحة وعدم تمکنه»(۱۱)

علامه زین الدین قاسم بن قطلوبغا رحمه الله فرمائی.

«قوة الحدیث إنما هی بالنظر إلی رجاله لا بالنظر إلی کونه فی کتاب کذا» (۱۲) بیا دلته دا خبره هم د غور قابله ده.چه ټول عالمان په دې باندې اقرار کوی.چه په صحیحینوکښې څه احادیث متکلم فیه دی.اودغه شان څه راویان متکلم فیه دی.هم دا وجه ده.چه امام بخاری رحمه الله د خپلو

---

(۱) اوګورئ قفوا الأثر(ص،۵۷)
(۲) شرح سفر السعادة اوګورئ ..ذب ذبابات الدراسات عن المذاهب الأربعة المتناسبات (۲۴۲/۲)
(۳) اوګورئ أمعان النظر (ص،۶۳)_
(۴) کذا فی ذب الذبابات الدراسات(۲۴۲/۲)_
(۵) ذب ذبابات الدراسات (۲۴۲/۲)_
(۶) توضیح الأفکار اوګورئ تعلیقات قفوا الأثر(ص،۵۷) وتعلیقات ..النکت علی کتاب ابن الصلاح(۲۹۸/۱)
(۷) تعلیقات مسند احمد (۱۳/۱۶) والباعث الحثیث (ص،۲۲) _
(۸) تعلیقات شروط الأئمة الخمسة للحازمی (ص،۸۳)_
(۹) قواعد فی علوم الحدیث (۳۵، ۶۴، ۶۶) _
(۱۰) شرح الألفیه للعراقی (ص،۹)_
(۱۱) شرح الألفیة للعراقی (ص،۲۱)_
(۱۲) القول المبتکر علی شرح نخبة الفکر - کذا فی تعلیقات الشیخ ابوغدة علی قفوا الأثر(ص،۵۷)_

متکلم فیه شیوخو هر حدیث نه اخلی بلکه په هغې کښې چه په کوم روایت د هغه اطمینان وی هغه روایات د استشهاد او متابعت دپاره ذکر کوی ښکاره ده چه د دوی درجه هغه نه ده کوم چه امام بخاری رحمه الله د احتجاج او استدلال په طور ذکر کوی.(۱)

دغه شان حاکم رحمه الله فرمائی: ((ولم یحکما ولا واحد منهما أنه لم یصح من الحدیث غیر ما أخرجه))(۲)
خلاصه دا چه د حافظ ابن الصلاح رحمه الله بیان کړې ترتیب د حدیث عالمانو عموماً او احنافو محدثینو خصوصاً رد کړې دے د حدیث د نورو کتابونو د حدیث د صحیحینو یا د صحیح بخاری د حدیث سره معارضه هم کوی اوګورئ علامه حازمی رحمه الله په خپل کتاب ((الإعتبار فی الناسخ والمنسوخ من الآثار)) کښې چه د احادیثو په مینځ کښې د تعارض په وخت کښې د ترجیح ورکولو کوم وجوهات لیکی هغوی تقریباً پنځوس وجوهات لیکلی دی په هغې کښې په یوځائے کښې هم دا وجه د ترجیح نه ده لیکلې چه ((ما أخرجه الشیخان أو أحدهما)) نه به د تعارض په وخت کښې ترجیح وی.(۳)

حافظ عراقی په ((التقیید والإیضاح لما أطلق وأغلق من کتاب ابن الصلاح)) د ترجیح یو سل لس وجوه ذکر کړی دی په دے کښې ئے ((کون أحد الحدیثین أتفق علیه الشیخان)) په یو سل دوه نمبر باندے ذکر کړے دے(۴) علامه ظفر احمد عثمانی رحمه الله فرمائی: ((فیجوز معارضة حدیث أخرجاه أو واحد منهما بحدیث صحیح أخرجه غیرهما))(۵)

دغه شان علامه عراقی رحمه الله فرمائی: ((إنما یرجح بما فی الصحیحین علی ما فی غیرهما من الصحیح حیث کان ذلك الصحیح مما لم تضعفه الأئمة، فأما ما ضعفوه فلا یقدم علی غیره لخطأ وقع من بعض رواته)) والله أعلم(۶)
هم دا وجه ده چه د صحیحینو د جلالت باوجود د هغې د احادیثو سره عالمانو موازنه کړې ده او د معارضه په صورت کښې ئے بعضے وخت د غیر صحیحینو احادیثو ته د صحیحینو په احادیثو باندے ترجیح هم ورکړے ده مولانا عبدالرشید نعمانی صاحب په خپل کتاب ((ابن

---

(۱) اوګورئ نصب الرأیة (۱/۳٤۱)_
(۲) مستدرک حاکم (۱/۲)_
(۳) اوګورئ شرح الألفیه للعراقی (ص.۳۳۷)_
(۴) التقیید والإیضاح (.۲۸۹) النوع السادس والثلاثون معرفة مختلف الحدیث)_
(۵) قواعد فی علوم الحدیث (ص.۶۳)_
(۶) اوګورئ التعقیبات علی الدراسات (ص.۳۷۵)_

ماجه اور علم حدیث» کښې د ابن ماجه څو داسې احادیث پیش کړی دی چه هغې ته ئې د صحیح بخاری په احادیثو باندې مقابله کښې ترجیح ورکړې ده (۱)
بیا علامه ابن امیر الحاج رحمه الله فرمائی «ثم مم ینبغی التنبه له أن أصحیتهما علی ما سواهما تنزلاً إنما تکون بالنظر إلی من بعدهما لا المجتهدین المتقدمین علیهما، فإن هذا مع ظهوره قد یخفی علی بعضهم أو یغالط به والله سبحانه أعلم»(۲)
علامه کوثری رحمه الله ددې په تشریح کښې لیکی: «یرید أن الشیخین وأصحاب السنن جماعة متعاصرون من الحفاظ أتوا بعد تدوین فقه الإسلامی، واعتنوا بقسم من الحدیث، وکان الأئمة المجتهدون قبلهم أوفر مادة وأکثر حدیثاً بین أیدیهم المرفوع والموقوف والمرسل وفتاوی الصحابة والتابعین، ونظر المجتهد لیس بقاصر علی قسم من الحدیث، ودونك ،، الجوامع،، والمصنفات،، فی کل باب منها تذکر هذه الأنواع التی لایستغنی عنها المجتهد وأصحاب الجوامع والمصنفات قبل الستة من الحفاظ، أصحاب هؤلاء المجتهدین وأصحاب أصحابهم، والنظر فی أسانیدها کان أمراً هیناً عندهم لعلو طبقتهم لاسیماً واستدل المجتهد بحدیث صحیح له، والإحتیاج إلی الستة، والإحتجاج بها إنما هو بالنظر إلی من تأخر عنهم فقط والله أعلم»(۳)
علامه ظفر احمد عثمانی رحمه الله فرمائی:
«لو سلم أصحیة ما فی کتابیهما فهذا مما یلتفت إلیه فی المعارضة کما إذا قام الرجلان البینة وشهود کلیهما عدول، ولکن شهود أحدهما أتقی وأورع من شهود الآخر فلا یترجح بینته لهذه الزیادة بعد إشتراکهما فی العدالة الشرعیة، بل یطلب الترجیح من خارج»(۴)
بیا بعضې حضراتو د صحیحینو د ترجیح دپاره دا هم وئیلی دی چه دې دواړو کتابونو ته تلقی بالقبول حاصله ده.
خو دا خبره علامه امیر صنعانی او علامه ابوالفضل جعفر بن ثعلب اوفوی رحمه الله رد کړې ده
علامه اوفوی رحمه الله فرمائی چه امت تلقی صرف د صحیحینو نه ده کړې بلکه د حدیث د نورو کتابونو تلقی ئې هم کړې ده.چه په هغې کښې صرف صحیح احادیث نه بلکه حسن احادیث هم داخل دی.

---

(۱) اوګورئ ابن ماجه اور حدیث (ص ۲۴۳. ۲۴۴)_
(۲) التقریر والتحریر (۳/ ۳۰) فصل فی التعارض)_
(۳) تعلیقات شروط الأئمة الخمسة للحازمی (۸۳)_
(۴) قواعد فی علوم الحدیث (ص.۶۵)_

علامه امیر صنعانی رحمه الله فرمائی. «تلقی الأمة بالقبول» مطلب هم دا دے.چه دا احادیث ثابت دی.اوبعضے خلق په دے باندے عمل کوی.اوبعضے خلق په دے کښے تاویل کوی.کتل دا پکار دی.چه آیا دا تلقی د ضحیحنو احادیثو ته حاصله ده.؟

اوس مونږ دا تپوس کوو.چه د ..تلقی امت.. نه ټول امت مراد دے.که حضرات مجتهدین ښکاره خبره ده.چه ټول امت مراد نشی کیدے.نومعلومه شوه.چه ددے نه د امت مجتهدین مراد دی.اوس کتل دا پکار دی.چه آیا دامت په مجتهدینو کښے هر یو فرد ..تلقی بالقبول.. کړے ده.ښکاره خبره ده.چه ددے دعوے دپاره د دلیل ضرورت دے.کوم چه عادة متعذر دے.ځکه چه دا دعوے په اجماع باندے د دلائلو داقامت د قبیلے نه دی.امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائی.«من ادعی الإجماع فهو کاذب» کله چه دصحیحینو د تالیف نه وړاندے د اجماع دا حال دے.نو په روستو زمانه کښے به د اجماع څه حیثیت وی.

بیا که چرته دا تسلیم کړے شی.چه صحیحینو ته تلقی دامت بالقبول حاصل ده.اود امت په دے باندے اجماع ده.نو بیا به هم دا منل پکار وی.چه اول د صحیحینو تالیف شوے وو.اوبیا دهغے شهرت شوے دے.مشرق اومغرب ته دا دواړه کتابونه اورسیدل.اوهرمجتهد ددے نه خبر شو.بیا په څه وخت کښے پرے اتفاق اواجماع اوشوه.خودا خبره محل د نظرده.چه هرمجتهد د صحیحینو نه واقف شوے دے.

بل دا سوال هم واردیږی.چه د تلقی امت نه څه مراد دی؟که دا مراد وی.چه امت دا پیژنی.چه صحیحین د امام بخاری رحمه الله او امام مسلم رحمه الله کتابونه دی.نودا مفید د مطلوب نه ده.اوکه دا مراد شی.چه د صحیحینو دهر یو حدیث په باره کښے امت ته دا یقین دے.چه دا د رسول الله ﷺ نه ثابت دے.نودا مفید د مطلوب ضرور دے .خو ښکاره خبره ده.چه دا دعوی مسلمه نه ده.ځکه چه د صحیحینو دکم نه کم دوه او لسو احادیثو باندے کلام شوے دے.دغه شان په دے کښے متکلم فیه راویان هم په سوورنو دی.نومعلومه شوه.چه دامت په دے خبره باندے اجماع هم نه ده.چه د صحیحینو هریو حدیث ملقی بالقبول دی.اود رسول الله ﷺ نه ثابت دے.بیاکه بالفرض دا هم اومنلے شی.چه تلقی بالقبول هرحدیث ته حاصله ده.نو بیا هم خطا ممکنه ده.ځکه چه د امت معصوم عن الضلالة ضمانت خو اخستے شوے دے.خود معصوم عن الخطا ضمانت نه دے اخستے شوے.

بیا که مونږ دا هم اومنو.چه دامت ټولو مجتهدینو دصحیحینو احادیث قبول کړی دی .او هم ددے وجے ددے ارجحیت ثابتیږی.نوبیا خو د صحیحنو په مینځ کښے فرق نه دے پکار.نو

«ما انفرد به البخاري» ته په «ما انفرد به مسلم» باندے ترجیح نه دی ورکول پکار.(۱) والله سبحانه اعلم

....

بسم الله الرحمن الرحيم

باب بدء الوحي

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد النبي الأمي وعلى آله وصحبه أجمعين،

دامام بخاری رحمه الله د شروع طریقه او په دې باندې اعتراض مصنف رحمه الله دا کتاب د بسم الله نه شروع کړے دے.د کتاب په شروع کښې ئے نه څه خطبه راوړے ده.چه په هغې کښې مقصود طرف ته اشاره وی.او نه د ..حمد.. صلاة..او..شهادة.. ذکر شته.حالانکه قانون دا دے.چه مصنفین د خپلو کتابونو شروع د ..حمد.. ..شهادة.. او ..صلاة.. نه کوی.

ترکومې پورے چه د خطبه تعلق دے.نو ددے دپاره د څه خاص لفظ یا مخصوص سیاق متعین نه دے.بلکه دهر داسے څیز نه شروع کول کافی دی.کوم چه په مقصود باندے دلالت کوی.امام بخاری رحمه الله دا مقصود د ..بسم الله.. نه پس د ..باب بدء الوحي.. ترجمے انعقاد کړے دے.اوددے نه پس ئے د ټولو نه اولنے حدیث «إنما الأعمال بالنيات» ذکر کړے دے.اوبنکاره کړے ئے ده.چه په دے کتاب کښے .. وحی سنت ..وحی غیرمتلو» جمع کول غواړم کومه چه د نبی کریم ﷺ نه منقول ده.اوهم ددے ځائے نه په دے کښے د نیت اندازه پخپله لګولے شی.څکه چه د امام بخاری رحمه الله عادت دے.چه دوی ..اخفی.. په ..اجلی.. باندے ترجیح ورکوی (یعنی پټ ته په بنکاره باندے ترجیح ورکوی) امام بخاری رحمه الله د خپل کتاب په ابتداء کښے هم داسے کړی دی.(۲) باقی پاتے شوه دا خبره چه امام بخاری رحمه الله په کتاب کښے نه ..حمد.. ذکرکړے دے.اونه ..صلاة.. اونه شهادت. حالانکه د احادیثو نه ددے مطالبه معلومیږی.

د ..حمد.. مطالبه دحضرت ابوهریره رضي الله عنه په حدیث کښے راغلے ده.«قال رسول الله ﷺ كل كلام لا يبدأ فيه ..بالحمد لله.. فهو أجذم» رواه ابوداود(۳) (واللفظ له) وابن ماجه(۴) والنسائي في عمل اليوم والليلة(۵) وابوعوانة في أول مستخرجه على صحيح مسلم(۶) وابن حبان(۷) وغيرهم(۸) حسنه ابن الصلاح(۹) والنووي(۱۰)

---

(۱) هذا ملخص ما في ..العقيبات على الدراسات.. للمحدث الناقد الشيخ عبدالرشيد النعماني حفظه الله (ص: ۳۸۵. ۳۸۹)_

(۲) اوګورئ فتح الباري (۱/۸)_

(۳) سنن ابی داود کتاب الأدب باب الهدی فی الکلام رقم.۴۸۴۰_

(۴) سنن ابن ماجه کتاب النکاح.باب خطبة النکاح رقم.۱۸۹۴)_

(۵) اوګورئ تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف للحافظ المزی (۱۱/۴۰. ۴۱)_

(۶) قاله النووی فی فاتحة المجموع شرح المهذب (۱/۷۳)_

د شهادت متعلق هم د حضرت ابوهریره رضی الله عنه مرفوع روایت دے «**کل خطبة لیس فیها تشهد فهی کالید الجذماء**» رواه ابوداود (۵) والترمذی (۶) واحمد (۷) قال الترمذی، «**هذا حدیث حسن صحیح غریب**» (۸)
او د صلاة علی النبی صلی الله علیه وسلم مطالبه هم د بعضے روایاتو نه معلومیږی امام دیلمی رحمه الله په ..مسند الفردوس.. کښے او عبدالقادر رهاوی رحمه الله په ..اربعین.. کښے د حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت نقل کړے دے چه «**کل أمری ذی بال لایبدأ فیه بحمد الله والصلاة علی فهو أقطع أبتر ممحوق من کل برکة**» (۹) او ابن منده رحمه الله په ..فضائل.. کښے دا حدیث «**کل کلام لایذکر الله فیه فیبدأ به ویصلی علی فیه فهو أقطع أکتع ممحوق من کل برکة**» (۱۰) الفاظ نقل کړی دی.
د اشکال جوابونه ۱) خو په دے روایاتو کښے یو هم د امام بخاری رحمه الله د شرط مطابق نه دے (۱۱) خکه چه د اول روایت په سند کښے ..قره بن عبد الرحمن.. دے (۱۲) امام بخاری رحمه الله د دوی کوم روایت نه دے اخستے امام مسلم رحمه الله د ده روایات په شواهدو او متابعاتو کښے اخستے دی. (۱۳)

---

(۱) انظر الطبقات الشافعیة الکبری للتاج السبکی (۱/ ٤)_
(۲) مثل الدارقطنی فی سننه (۱/ ۷۳) فاتحة کتاب الصلاة وعبدالقادر الرهاوی فی أربعینه کما فی المجموع شرح المهذب للنووی رحمه الله (۱/ ۷۳) وقال التاج السبکی رحمه الله فی طبقاته (۱/ ٤) وکذلک أخرجه الحاکم فی مستدرکه)_
(۳) قال التاج السبکی فی طبقاته (۱/ ٤) وقضی ابن الصلاح بأن الحدیث حسن ..)_
(٤) انظر المجموع شرح المهذب (۱/ ۷۳) فقد حسنه ابن الصلاح رحمه الله والنووی والعراقی والحافظ ابن حجر کما فی الفتوحات الربانیة عی الأذکار النوویة لابن عجلان (۳/ ۲۸۸) و(٦/ ٦۳)_
(۵) سنن ابی داود کتاب الأدب باب فی الخطبة رقم ٤۸٤۱)_
(٦) سنن الترمذی. کتاب النکاح. باب ما جآء فی خطبة النکاح رقم ۱۱۰٦)_
(۷) مسند احمد (۲/ ۳۰۲، ۳٤۳)
(۸) کذافی النسخة التی حققها الشیخ احمد بن محمد الشاکر .محمد فواد عبدالباقی والشیخ ابراهیم عطوه عوض _ وأما فی النسخة المطبوعة مع تحفة الأحوذی ففیها ..هذا حدیث حسن غریب.. أنظر (۲/ ۱۷۹)_
(۹) کذا فی الجامع الکبیر للسیوطی رحمه الله (۱/ ٦۲۳)_
(۱۰) کذا فی الجامع الکبیر (۱/ ٦۲۳) وکنز العمال (۳/ ۲٦۵) رقم ٦٤٦۳)_
(۱۱) قال الحافظ رحمه الله فی فتح الباری (۱/ ۸) والجواب .أن الحدیثین (أی حدیث الحمد والشهادة) لیسا علی شرطه .بل فی کل منهما مقال)_
(۱۲) قرة بن عبدالرحمن حیوبل _ بمهملة مفتوحة تحتانیة وزن جبریل _ المعافری المصری .یقال إسمه یحیی .صدوق له مناکیر من السابعة .مت سنة سبع وأربعین (أی بعدالمائة أحرج له مسلم والأربعة کذا فی تقریب التهذیب (۵۵۵٤) رقم الترجمة (۵۵٤۱) والنظر تهذیب الکمال (۲۳/ ۵۸۱) رقم الترجمة (٤۸۷۱) ومیزان الإعتدال (۳/ ۳۸۸) رقم الترجمة (٦۸۸٦) ولسان المیزان (۸/ ۳۷۲، ۳۷٤) رقم (٦٦۱)_
(۱۳) خرج له مسلم فی الشواهد میزان الإعتدال (۳/ ۳۸۸) وانظر طبقات الشافعیة للسبکی (۱/ ٤)_

دغه شان په دے روایت کښے وصلا وارسالا اختلاف دے.قره دا موصولا نقل کوی او یونس.
عقیل. شعیب. اوسعید بن عبدالعزیز رحمه الله نے ارسالا نقل کوی.[1] امام دارقطنی رحمه الله
فرمائی.((والمرسل هوالصواب))[2]
د دویم روایت په سند کښے عاصم بن کلیب دے[3] د دوی نه امام مسلم رحمه الله اونورو اصحاب
اصول روایتونه اخستی دی اوامام بخاری رحمه الله ددوی نه هیڅ یو روایت اصلا نه دے نقل
کړے[4] د دریم روایت په سند کښے اسماعیل بن ابی زیاد شامی دے[5]
حافظ عبدالقادر رهاوی رحمه الله فرمائی ((غریب، تفرد بذکر الصلاة فیه إسماعیل بن أبی زیاد الشامی، وهو
ضعیف لایعتد بروایته ولا بزیادته))[6]
خودا جواب ضعیف دے.ځکه چه امام بخاری رحمه الله په خپل ..صحیح.. کښے حدیث
ذکرکولودپاره دغسل .دوه رکعته نفلونو او استخارے پورے اهتمام کړے وو[7] حالانکه په
دے کښے د یو ذکر هم په حدیث کښے نشته.او د تسمیه اوتحمید دپاره حدیث خو شته اګرچه
ضعیف وی.
دویمه دا لکه چه ذکر شو.چه د ..قره.. متابعین موجود دی.نو ضعف هم باقی پاتے نشو
دریمه دا چه هسے هم د فضائلو په احادیثو کښے زیات تحقیق نه کیږی په ضعیف حدیث
باندے هم عمل کولے شی.[8]
څلورمه داچه شاه انورشاه کشمیری رحمه الله د صحت دپاره څلور معیاره مقرر کړی دی

---

(۱) قاله ابوداود فی سننه فی کتاب الأدب باب الهدی فی الکلام رقم ۴۸۴۰)_

(۲) سنن دارقطنی (۱/۲۲۹) فاتحة کتاب الصلاة)_

(۳) قال الحافظ فی التقریب:عاصم بن کلیب بن شهاب بن المجنون الجرمی الکوفی :صدوق رمی بالإرجاء من الخامسة مات سنة بضع وثلاثین (أی بعدالمأنة)خت (أی البخاری فی صحیحه تعلیقا)م ٤)

(۴) استشهد به ا لبخاری فی ..الصحیح.. وروی له فی کتاب رفع الیدین فی الصلاة وفی .. الأدب.. وروی له الباقون – کذا فی تهذیب الکمال للمزی (۱۳/۵۳۹) رقم الترجمة (۳۰۲٤)_

(۵) اسماعیل بن ابی زیاد أ ابن أبی زیاد .الکوفی.قاضی الموصل.متروک.کذبوه. من الثامنة ق.(أی أخرج له ابن ماجه فی سننه) تقریب التهذیب (ص.۱۰۷) رقم الترجمة (٤٤۶)_

(۶) انظر الجامع الکبیر للسیوطی (۱/۶۲۳)_

(۷) اوګورئ لامع الدراری (۱/۱۲۲) الفائدة السادسة فیما اهتم به البخاری فی تالیفه من الغسل والصلاة وغیرذلک) علامه عینی رحمه الله فرمائی.((ولئن سلمنا أن الحدیث لیس علی شرطه فلا یلزم من ذلک ترک العمل به.. اوګورئ عمدة القاری (۱ ۱۲) _

(۸) قال الحافظ فی هدی الساری (ص.٤٤۰) وهو یسرد أسماء من طعن فیه من رجال صحیح البخاری فی ترجمة محمدبن عبدالرحمن الطفاوی ...فهذا الحدیث قد تفرد به الطفاوی وهو من غرائب الصحیح وکأن البخاری لم یشدد فیه لکونه من احادیث الترغیب والترهیب والله أعلم) _

① ما رواه تام الضبط، کامل العدالة، باتصال السند، لایکون فیه الشذوذ والعلة،
② یو ماهر محدث دهغے تصحیح کړے وی
③ کومو مؤلفینوچه د صحت التزام کړے وی.په هغوی کنبے چا نقل کړی وی.
④ چه راویان غیرمجروح وی.او روایت عملاً د قبولیت درجه حاصله کړے وی. اوکه یو راوی مجروح وی.نو په متابعت سره دهغے تدارك شوے وی.(١)
دلته آخری درے واړه معیار موجود دی.ځکه چه ابن الصلاح.نووی. عراقی.سبکی رحمهم الله وغیره ددے حدیث تصحیح اوتحسین کړے دے.دغه شان چه کومو مؤلفینو د صحت التزام کړے دے.په هغو کنبے هم ابوعوانه رحمه الله او ابن حبان رحمه الله ددے تخریج کړے دے.دغه شان متابعین هم موجود دی.((وقد مرالتفصیل آنفاً))
②دویم جواب دا دے.چه دا روایتونه امام بخاری رحمه الله ته نه دی رسیدلی.لکه چه په امام مزنی رحمه الله باندے په ..مختصرالمزنی.. کنبے په دے طریقه باندے دا اعتراض شوے دے.هلته کنبے هم شارحینو رحمهم الله د نورو جوابونه نه علاوه دا هم ذکر کړی دی.چه هغوی ته دا روایات نه وو رسیدلی.(٢) ((ولایقدح ذلك فی جلالته))
خوپه دے جواب باندے اشکال دادے.چه دامام بخاری رحمه الله غوندے جامع شخصیت باندے ددے روایاتو پټ پاتے کیدل ډیرلرے خبره ده.
③ دریم جواب دا دے.چه د ..حمد وغیره دپاره تحریر اوکتابت ضروری نه دے.په ژبه حمد وئیل هم کافی دی.کیدے شی.چه امام بخاری رحمه الله په خوله باندے حمد وئیلی وی.اګرچه په قلم سره ئے نه وی لیکلے.(٣) د سلفو طریقه وه.چه هغوی به احادیث لیکل.او په ژبه به ئے درود شریف وئیل.خطیب بغدادی رحمه الله په ..الجامع.. کنبے د ..مسند احمد.. په باره کنبے نقل کوی.چه هغوی به درود لیکل نه بلکه وئیل به ئے.(٤)
④ څلورم جواب دا دے.چه په ..بسمله.. کنبے دکمال په صفتونو باندے دلالت کونکی الفاظ ..الله.. - ..رحمن.. _ او ..رحیم.. دی.ښکاره خبره ده.چه ددے ذکر د حمد په ضمن کنبے راځی.(٥)
⑤ پنځم جواب دا دے.چه د ..حمد.. دحدیث مقصد دالله تعالی ذکر دے.مطلب دا دے.چه ((کل أمرذی بال)) که دالله تعالی د ذکرنه بغیر شروع شی.نوهغه به ناتمامه او نامکمله

---

(١) اوګورئ فضل الباری (١/١٦٦) وایضاح البخاری (١/٢٨)_
(٢) (٢٨) انظرالمجموع شرح المهذب (١/٧٤)_
(٣) اوګورئ فتح الباری (١/٨)_
(٤) اوګورئ فتح الباری (١/٩)_
(٥) انظرلامع الدراری (١/٤٨٦. ٤٨٧)_

وی.ددے دلیل دا دے.چه دا حدیث «کل أمرذی بال لا یبدأ فیه بالحمد: أقطع» الفاظو سره مروی دے.[1]

هم ددے حدیث نور الفاظو کښے «کل أمرذی بال لا یبدأ فیه ببسم الله الرحمن الرحیم أقطع» دی.رواه عبدالقادر الرهاوی فی أربعینه»[2]

دغه شان ددے دریم قسم الفاظ دا دی.چه «کل أمرذی بال لا یبدأ فیه بذکرالله :أقطع» رواه الدارقطنی[3] واحمد[4]

د درےواړه قسمه الفاظو دحدیث مدار په ..قره بن عبدالرحمن.. باندے دے. معلومه شوه. چه دحمد مقصد ..ذکر.. دے.اودا مقصد په بسم الله سره حاصل شو .هم دا جواب امام نووی رحمه الله اختیار کړے دے.[5]

خو په دے باندے معمولی غوندے اشکال دا دے.چه دحدیث په الفاظو کښے اختلاف یقینی شته.خو په دے اختلافاتو کښے د ..وحمد.. لفظ د ..بسم الله .. او ..ذکرالله.. د الفاظو په مقابله کښے اثبت اوارجح دے.

ددے جواب دا دے.چه د ..حمد.. په روایاتو کښے د ..حمد..نه اعم مراد دے.چه ..بسم الله.. او ..حمد.. دواړو ته شامل دے.هم دا وجه ده.چه اکثرشرعی اعمال د حمد نه نه شروع کیږی.مثلاً مونځ چه د تکبیر نه شروع کیږی.دحمد نه نه شروع کیږی.دغه شان حج وغیره.

ددے نه علاوه د ..حمد.. په روایاتو کښے په څه ځائے کښے ..بحمدالله.. مروی دے .اوپه څه ځائے کښے ..بالحمد.. مروی دے.اوپه څه ځائے کښے ..بالحمدلله ... نو معلومه شوه.چه مطلق حمد مراد دے.کوم چه په ذکر کښے داخل دے.[6]

⑨ شپږم جواب دا دے.چه امام بخاری رحمه الله د «أول ما نزل» تابعدرای کړے ده.د تولو نه وړاندے آیت کریمه چه نازل شوے دے.هغه ((اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ)) په اولنۍ وحی کښے د رب په اسم باندے د قرات حکم ورکړے شوے دے.نوځکه امام بخاری رحمه الله په تسمیه باندے د خپل کتاب شروع اوکړله.اوبیا د خوند خبره دا ده.چه په «أول ما نزل» کښے د رب د اسم نه د وحی د قرات حکم وو.او دامام بخاری رحمه الله تول کتاب په وحی (غیرمتلو) باندے مشتمل دے . نو دوی هم د وحی دپاره په اول کښے تسمیه راوړله.اود رب د اسم نه خپل کتاب شروع کړلو.

---

(۱) سنن ابن ماجه کتاب النکاح باب خطبة النکاح رقم ۱۸۹۴.۔

(۲) قاله السیوطی فی الجامع الکبیر(۱/۶۲۳) ۔

(۳) سنن الدارقطنی (۱/۲۲۹) کتاب الصلاة

(۴) مسند احمد (۲/۳۵۹)۔

(۵) انظر المجموع شرح المهذب (۱/۷٤)۔

(۶) د پوره تفصیل دپاره اوګورئ طبقات الشافعیة الکبری (۱/۹۰،۱۰)۔

⑦ اووم جواب دا دے چه امام بخارى رحمه الله د نبى كريم ﷺ تابعدارى كړے ده خكه چه نبى كريم ﷺ د صلح حديبه په موقع كومه صلح نامه ليكله نود هغے شروع ئے په اول كښے د ((بسم الله الرحمن الرحيم)) نه وه كړے (١)

⑧ اتم جواب دا دے چه د حمد د حديث تعلق د خطبو سره دے د كتابونو سره نه دے دده وضاحت دا دے چه په عربو كښے رواج دا وو چه كله به هغوئ خطبه وئيله نو شروع به ئے داشعارو نه كوله نو نبى كريم ﷺ د دے دا تعليم وركړلو چه د حمد نه شروع كول پكار دى (٢)

باقى پاتے شوه دا خبره چه كتاب تول اشعارو وى نو دهغے ابتداء د ..بسم الله.. نه كول پكار ده اوكه د ..حمد.. نه؟ نوامام شعبى رحمه الله منع كوى اوامام سعيد بن جبير رحمه الله اجازت وركوى اكثروعالمانو او جمهورو رحمهم الله د سعيد بن جبير رحمه الله تابعدارى كړے ده (٣)

⑨ نهم جواب دا وركړے شوے دے دحمد حديث د حديبيه د ورځے په واقعه سره منسوخ شوے دے (٤)

خودا جواب صحيح نه دے خكه چه د نسخ دپاره د تاريخ د بيان ضرورت وى (٥)

بله دا چه د نسخ قول اختيارول په هغه وخت كښے پكار وى چه جمع ناممكن وى دجمهورو عالمانو هم دا مسلك دے كه په دلائلو متعارضو كښے جمع ممكن وى نو د نسخ قول اختيارول نه دى پكار ⑥

⑩ لسم جواب بعضے عالمانو دا وركړے دے چه دامام بخارى رحمه الله پيش نظر د ..حمدله.. اوبسمله..روايات وو اوپه دواړو كښے تعارض دے خكه كه د ..حمدله.. نه شروع كوله نودعرف اوعادت خلاف راتلو اوكه د ..بسمله.. نه ئے شروع كوله نود ..حمدله.. ترك لازميدلو نوامام بخارى رحمه الله هم د بسم الله نه شروع اوكړله (٦)

خودا جواب ضعيف دے خكه چه ..بسمله.. او ..حمدله..دواړه جمع كيدے شى

---

(١) اوګورئ فتح البارى (١/٨) وذكر ابن سعد بسنده عن عكرمة قال:لما كتب النبى ﷺ الكتاب الذى بينه وبين أهل مكة يوم الحديبية قال اكتبوا بسم الرحمن الرحيم قالوا: أما الله فنعرفه وأما الرحمن الرحيم. فلا نعرفه.قال فكتبوا باسمك اللهم ...الطبقات الكبرى لابن سعد (٢/١٠١) غزوة رسول الله ﷺ الحديبة وانظر أيضاً زاد المعاد فى هدى خيرالعباد لابن القيم (٣/٢٩٤)_

(٢) عمدة القارى (١/١٢) قاله العينى روى أن أعرابياً خطب فترك التحميد فقال ﷺ كل أمر ...الحديث)_

(٣) قال الحافظ فى الفتح (١/٩) واختلف القدماء فيما إذا كان الكتاب شعراً فجاء عن الشعبى رحمه الله منع ذلك، وعن الزهرى قال مضت السنة أن لا يكتب فى الشعر بسم الله الرحمن الرحيم وعن سعيد بن جبير جواز ذلك وتابعه على ذلك الجمهور قال الخطيب : هوالمختار) _

(٤) عمدة القارى (١/١٢)_

(٥) انظرمقدمة ابن الصلاح (ص.١٤٠) النوع الرابع والثلاثون.معرفة ناسخ الحديث ومنسوخه .والتقريب مع شرحه التدريب (٢/١٩١.١٩٢)_

(٦) فتح البارى (١/٨) وعمدة القارى (١/١٢)_

لكه چه په قرآن پاك كښے دى.

① يوولسم جواب دا وركړے شوے دے.چه امام بخارى رحمه الله د نبى كريم ﷺ په كلام باندے خپل كلام مقدم كولو نه احتراز اوكړلو.اوپه ﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ (١) باندے ئے عمل اوكړلو. (٢)

په دے باندے دا اشكال كيدے شى.چه امام بخارى رحمه الله دالله تعالى دكلام نه اول حمد هم اخستلے شو.(٣) مثلاً سورة فاتحه اولنى آياتونه ﴿لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ ۝ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ۝﴾ ئے هم ذكر كولے شول.

دويم اشكال دا دے.چه امام بخارى رحمه الله دحديث نه وړاندے ترجمة الباب اوسند ذكركړے دے.او دا خپل كلام مقدم كول دى.

بعضے حضراتو ددے جواب دا وركړے دے.چه اگرچه ترجمة الباب اوسند په ظاهره مقدم دے.خو په حكم كښے روستو دے(٤)خو دا جواب صحيح نه دے.

② دولسم جواب دا وركړے شوے دے.چه امام بخارى رحمه الله په خپل كتاب كښے دتسميه نه پس حمد هم ذكر كړے وو.خو د ناسخينو د بے توجهئ د وجے ساقط شوے دے.علامه عينى رحمه الله دا جواب خوښ كړے دے.اوفرمائيلى ئے دى. چه دا خبره ما دخپلو بعضو لويو استاذانو نه اوريدلے ده.(٥) خو دا جواب صحيح نه دے.ځكه كه امام بخارى رحمه الله حمد ذكر كړے وو.نوپه يوه نيمه نسخه كښے به موجود وو.

دويمه خبره دا ده.چه پكار دا وه.چه دامام بخارى رحمه الله په بل يو تصنيف كښے هم ،،حمد،، موجود وے.حالانكه دامام بخارى رحمه الله كوم تاليفات چه اوس موجود دى.لكه ،،الأدب المفرد، خلق أفعال العباد، جزء رفع اليدين، جزء القراءة خلف الإمام ،تاريخ كبير،تاريخ صغير،كتاب الكنى،، وغيره. په دوى كښے په يو كښے هم دحمد ذكر نشته.

ښكاره ده.چه امام بخارى رحمه الله دا كتاب د متقدمينو رحمهم الله په طرز باندے ليكلے دے.هغوى به ((بسم الله الرحمن الرحيم)) اوونيله اوكتاب به ئےشروع كړلوامام بخارى رحمه الله اودهغه د استاذانو او داستاذانو استاذانو او هم عصرو هم دا طريقه وه.امام مالك، امام عبدالرزاق.ابن ابى شيبه ،امام احمدبن حنبل،امام حميدى،امام دارمى،امام ابوداود، رحمهم الله دى. ټولوحضراتو د ،،بسم الله،، نه خپل كتابونه شروع كړى دى.

---

(١) سورة حجرات:١)_

(٢) فتح البارى (١/٨) وعمدة القارى (١/١٢)_

(٣)فتح البارى (١/٨)_

(٤)... اوگورئ فتح وعمده اوپورتنئ حواله)_

(٥)اوگورئ (١/١٢، ١٣)_

(۱) حضرت شیخ الحدیث صاحب نورالله مرقده چه کله په ۱۳۸۴ھ کښې حج دبیت الله ته تشریف یوړلو.نوحضرت په مدینه منوره کښې خوب اولیدلو.چه په مسجد نبوی کښې دوی ته د صحیح بخاری د وئیلو حکم کولے شی.حضرت خپل عذر پیش کړلو.چه ما خپل ځان سره کتابونه وغیره نه دی راوړی.چه د ضروت په وخت ورته مراجعت کولے شی.خو چه مے اوکتلو.نو نزدے امام بخاری رحمه الله تشریف فرما دے .او ارشاد فرمائی.چه ته ئے لوله.چه په کوم ځائے کښې ضرورت وی.زه به درسره مدد کوم.حضرت دحمد نه ذکر کولو وجوه شروع کړل په دے باندے امام بخاری رحمه الله ارشاد اوفرمائیل.په اصل کښې خبره داسې شوے وه.چه دا کتاب د کراساتو یعنی کاپیانو په شکل کښې تالیف شوے وو.روستو ټول کراسات جمع کړے شوے.او دحمد لیکلو موقع رانغله.(۱)

خودے ته یو لطیفه غوندے وئیلے شی.دے ته په جواب وئیلو کښې تامل دے.څکه چه دحضرت نورالله مرقده تحقیق دا دے.چه دا کتاب په ۲۳۳ھ کښې مکمل شوے وو.(۲)

⑬ څوارلسم جواب دا ورکړے شوے دے.چه دا بیخی بے فائدے جواب دے . چه مؤلف خپل کتاب نه دے ګنړلے.لکه د ,,کافیه،، شارحینو چه د صاحب کافیه د طرفه جواب ورکړے دے.څکه چه هلته کښې هم صرف تسمیه ذکر ده. حمد نشته.

ددے جواب د عبثیت وجه دا ده.چه امام بخاری رحمه الله دصحیح بخاری دتالیف دومره زبردست اهتمام کړے وو.لچه دهرحدیث دپاره به ئے غسل کولو.مونځ به ئے کولو . اواستخاره به ئے کوله.چه کله به ورته د صحت یقین اوشو.نوهله به ئے په خپل کتاب کښې داخلولو.دغه شان ددے تراجم ئے په ریاض الجنة یعنی دقبر اومنبر
په مینځ کښې په ناسته کښې لیکلی دی.(۳)

نو آیا د دومره لوئے اهتمام باوجود به هم امام بخاری رحمه الله خپل کتاب کتاب نه ګنړلو . دا جواب زما په نیز صحیح نه دے.

خوښ جوابونه: زما په نیز په دے جوابونو کښې خوښ دوه جوابونه دی.

① یا چه دا اووئیلی شی.چه «انه حمد لفظا لا کتابة»

② یادا اووئیلی شی.چه د ,,حمد،، مقصود په «بسم الله الرحمن الرحيم» سره حاصل شو.والله اعلم

---

(۱)تقریربخاری ازحضرت شیخ الحدیث صاحب قدس سره (۱/ ۶۴)_

(۲) مقدمة لامع الدراری(ص.۱۲۴) الفائدة السادسة فیما اهتم به البخاری فی تالیفه من الغسل والصلاة وغیرذلک دغه شان اوګورئ تقریر بخاری شریف (۱/ ۴۲)_ ددے نه پس امام بخاری رحمه الله ۲۳ کاله ژوندے وو.څکه چه دهغوی وفات په کال ۲۵۶ھ کښې شوے وو.نو آیا په دومره اوږده موده کښې به ورته د حمد لیکلو موقع نه وی ملاو شوے؟ دا خبره ډیره لرے ده.والله اعلم_

(۳) اوګورئ مقدمة لامع الدراری (۱/ ۱۲۲) الفائدة السادسة فیما إهتم به البخاری فی تالیفه من الغسل والصلاة وغیرذلک)_

بسم الله الرحمن الرحيم باء حرف جار دے چه د څوارلس معانيودپاره استعماليږي.(١) په دے کښے حقيقي معنى د الصاق ده.

دلته د زمخشري رحمه الله په رائےکښے..باء..دپاره دمصاحبت ده.حالانکه د امام بيضاوي رحمه الله ميلان ..باء استعانت.. طرف ته دے.(٢)

په دے کښے اختلاف دے.چه ددے متعلق اسم دے.لکه چه بصريان وائي.يا فعل دے .لکه چه کوفيان وائي.

بيا په دے کښے هم اختلاف دے.چه دا مقدر به مقدم منلے شي که مؤخر؟مشهوره دا ده.چه مقدم اومنلے شي.بعضے حضراتو وئيلي دي.چه اسم به مؤخرمنلے شي.بياپه د ےکښے هم اختلاف دے.چه عام به منلے شي که خاص؟دعلامه زمخشري رحمه الله رائے دا ده.چه فعل به مقدر منلے شي.خاص اومؤخر.يعني دکوم فعل نه چه ابتداء کيږي.هم هغه فعل به مقدر منل شي.لکه چه ته قرات شروع کوے.نو دبسم الله سره به «أقرأ»مقدروي.اوکه کتابت کوے.نو «أكتب» به مقدرکولےشي.حالانکه نور حضرات فرمائي.چه عام منل ئے غوره دي. صحيح دا ده. چه خاص مقدر منل ئے اولى دي.ځکه که چرته عام چه «ابتدائي»يا«أبتدئ»اومنلے شي. نواستعانت به د ..باء.. سره خاص شي.اوخاص منلو په صورت کښے استعانت د فعل تولو صورتونو ته شامليږي.

د ..اسم.. د لفظ تحقيق لفظ د ..اسم.. د بصريانو په نيزد«سمو»نه ماخوذدے.اود کوفيانو په نيز د «وسم»نه ماخوذ دے.د بصريانو رائے ارجح ده.ځکه چه داشتقاق فائده دا ده.چه مشتق اومشتق منه په ماده کښے مشترك وي.او د جمع او تصغير نه د ماده حقيقت هم معلوميږي. نود اسم جمع «اسماء» راځي. «اوسام» نه راځي.که دا د «وسم» نه ماخوذ وو.نوددے جمع به «أوسام»راتله.بله دا چه ددے فعل «سميت» راځي .«وسمت» نه راځي.دغه شان ددے تصغير «سُمَيّ» راځي.«وُسَيْم» نه راځي.

البته که د«وسم» نه دا مشتق اومنلے شي.نودا وئيلي شي.چه دا خو يا «اشتقاق اوسط» دے.چه په هغے کښے مشتق او مشتق منه په نفس ماده کښے مشترك وي. او په ترتيب کښے مختلف وي. اويا اشتقاق اکبر دے.چه په هغے کښے مشتق اومشتق منه داشتقاق په اکثرو حروفو کښے مشترك وي.

د ..الله.. د لفظ تحقيق دالله تعالى ذات اوصفات ښکاره نه دي.ځکه چه هغه دخپل عظمت په نور کښے پټ دے .عقلونه په دے باره کښے حيران دي.لکه څنګه چه د ذات او صفاتو پته نه لګي.دغه شان د دے لفظ په باره کښے هم عقلونه حيران دي.داسے معلوميږي.چه د ذات

---

(١) مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح(٤/١)_

(٢) انظر روح المعانى لخاتمة المفسرين الآلوسى رحمه الله (٤٧/١) مباحث فى البسملة البحث الثالث فى معناها)_

انوارات دے لفظ طرف تہ منتقل شوی دی.لکہ څنګہ چہ د عظمت د انواراتو سره د اختلاط د وجے علقونہ پہ ذات اوصفاتو کښے حیران دی. دغہ شان د لفظ پہ باره کښے عقلونہ حیران دی.

حضرات علماء کرامو کښے اختلاف دے چہ دا لفظ عربی دے.کہ عبرانی اوکہ سریانی؟یا کہ عربی وی.نوعلم دے کہ صفت؟دعلمیت پہ صورت کښے مشتق دے کہ غیر مشتق؟ یا عَلم پہ طریقہ د وضع دے اوکہ پہ طریقہ د غلبہ؟

د ابوزید بلخی رحمہ اللہ قول دے چہ دا لفظ عبرانی یا سریانی دے.خوراجح دا دے .چہ دا عربی لفظ دے.اسم دے.اوعَلم دے.اومرتجل دے.هم دا د امام ابوحنیفه، امام محمد، امام شافعی،خلیل بن احمد ،زجاج، ابن کیسان،حلیمی،امام غزالی ،امام الحرمین،خطابی،او د سیبویه رحمہم اللہ رائے دا ده.[1]

اسم عین مسمی ده اوکه غیر دې د مسمی نه دلته زه یوه مسئله ضمناً بیانوم.اګرچه ددے څه خاص ضرورت نشته.هغه دا چه اسم او مسمی دواړه یو دے.که جدا جدا.یعنی اسم عین مسمی دے.اوکه غیر دمسمی نه دے؟ د بعضے حضرات فرمائی.چه اسم عین مسمی دے.هم دا دامام ابوالحسن اشعری رحمہ اللہ نه هم منقول دی.

د معتزله،جهمیه،او کرامیه رائے ده.چه «الإسم غیرالمسمی» امام غزالی رحمہ اللہ اوابن التین رحمہما اللہ هم دا قول اختیار کړے دے.څکه چه د «اسم» نه مراد هغه لفظ دے.کوم چه د ذات په مقابل کښے وضع شوے دے.چه دا یاد کړے شی.نومراد ترے ذات اخستلے شی.اود «مسمی» نه مراد ذات دے.او په دواړو کښے فرق دے . دوړاه جدا جدا دی.

اوځه حضرات ددے خبرے قائلین دی.چه «الإسم لا عین ولا غیر» یعنی اسم نه عین مسمی ده.اونه غیر دے د مسمی نه.[2]

په اصل کښے دالله تعالی اسمونه په درے قسمه دی.

① بعضے خو عین مسمی دی.لکه موجود، ذات، قدیم.

② بعضے غیرمسمی دی.لکه خالق،رازق، وغیره صفات فعلیه.

③ اوبعضے نه عین دی.اونه غیر دی.لکه علیم،قادر، وغیره صفات حقیقیه کوم چه قائم بالذات دی.[3]

---

(۱) اوګورئ فتح الملهم.(۳۰۱/۱) اوفتح الله بخصائص الإسم :الله.. (ص.۱۵۵) الباب الرابع والثلاثون، فصل فی إیضاح القول الرابع)_

(۲) اوګورئ مرقاة المفاتیح(۴/۱)_

(۳) اوګورئ إرشاد الساری للقسطلانی (۴۹/۱) وفتح الله بخائص الإسم الله(ص.۵۹۶)_

په سلفو کښې دا اختلاف نه وو.معتزلو دااختلاف ايجاد کړے دے.اود هغه وخت نه اختلاف راروان دے.معتزله د «خلق قرآن» قائلين وو.او ددے ئې مختلف دلائل پيش کول.نوهغوی يو دليل دا هم پيش کړے دے.چه «الإسم غيرالمسمی» اوچه کله اسم الله غير دے دالله نه.نو خامخا به مخلوق وی.ځکه چه څه غيرالله وی.هغه په مخلوق وی.او دالله نوم د قرآن کريم يوه کلمه ده.نوکله چه دقرآن پاك دبعضے کلمے مخلوقيت ثابت شو.نود باقی مخلوقيت هم بنکاره شو.

خواهل سنت عالمانو ددے ترديد کړے دے.اودا ئې اختيارکړی دی.چه «الإسم عين المسمی» د بعضے حضراتونه نقل دی.که ديوسړی نه داواوری.چه«الإسم غيرالمسمی فاشهدوا عليه بالزندقة»(١) ډيرسلفو دا مسئله چيړل نه خوښولو.چه اسم عين مسمی دے.اوکه غير مسمی؟ ابن جرير طبری رحمه الله فرمائی...دا حماقات مبتدعه دی.. دانسان دپاره خو بس دا کافی دی.چه څه په قرآن کښې راغلی وی.هلته اودريږی.(٢)

الله تعالی فرمائی.﴿ وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا ﴾ ددے نه معلومه شوه.چه «الإسم للمسمی» يعنی اسم دمسمی دپاره دے.اودهغےدپاره ثابت دے.ددے نه د معتزلو خبره نه ثابتيږی.چه کلام دمتکلم دپاره ثابت دے.اوپه دواړو کښې غيريت دے .ځکه چه يوځيز د يوذات دپاره ثابت شی.نوپه دے سره ددغه ځيزد دغه ذات نه جدا کيدل اوغيرلازميت نه راځی.والله اعلم.

د ,,الله،، د لفظ څو لفظی خصوصيات ① يوخصوصيت دا دے.چه دا منسوب اليه وی.خو په خپله بل ځيزته نه منسوب کيږی.② دويم خصوصيت دا دے.چه په مخلوق کښې دا نوم د چا دپاره هم نشی ايخودلے. ③ دريم خصوصيت دا دے.چه دحرف ندا ,,يا،، په ځائې کښې ددے په آخر کښې ,,ميم مشدد،، راوړل تيك دی.لکه «اللهم».④کله چه ,,يا الله،، وائی.نو ددے باوجود چه دا همزه همزة الوصل دے.ددے سره د ,,همزة القطع،،معامله کولے شی.يَاالله به نشی وئيلے.بلکه يَاألله به وئيلے شی.⑤,,يا،،حرف ندا چه په خپله هم مفيد د تعريف دے. او,,لام تعريف،،جمع کوی⑥ ,,حرف جار،،حذف کوی.اودهغے عمل باقی ساتی.وائی.«الله لأفعلن كذا»(٣)

---

(١) قاله الأصمعی وأبوعبيدة معمربن المثنی .انظرشرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة للإمام ابی القاسم اللالکائی رحمه الله (٢/٢١٢.٢٠٧)_

(٢) علامه طبری رحمه الله فرمائی.((وأما القول فی الإسم.أهوالمسمی أوغيرالمسمی فإن من الحماقات الحادثة التی لا أثر فيها فيتبع ولاقول من إمام فيستمع.والخوض فيه شين. والصمت عنه زين.وحسب المرئ من العلم به.والقول فيه.أن ينتهی إلی قول الصادق عزوجل وهو قوله ﴿ قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَٰنَ ۖ أَيًّا مَّا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ ﴾ وقوله ﴿ وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا ﴾ اوگوری.شرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة (١/١٨٥. ١٨٦)_

(٣) ددے خصوصياتو او ددے نه علاوه د نورو خصوصياتو دپاره اوگوری ((فتح الله بخصائص الإسم الله)) (١٠٨، ٢١٧، ٢٧٨، ٢٨٣، وغيره)_

الرحمن الرحيم () دا دواړه دمبالغه صيغې دي خو په ..الرحمن.. کښې د ..الرحيم.. په نسبت مبالغه زياته ده.ځکه چه ددې حروف زيات دي.«وزيادة المبنى تدل على زيادة المعنى»

() بعضې حضرات وائي چه «رحمن» هغه دې.چه په دنيا اوآخرت کښې رحم کونکې وي. او «رحيم» چه صرف په آخرت کښې رحم کونکې وي.

() بعضې حضرات وائي چه «رحمن» دلويو نعمتونو ورکونکې اواحسان کونکې دې. او «رحيم» د وړو نعمتونو ورکونکې اواحسان کونکې دې.(۱)

اعلم رحمه الله اوابن مالک رحمه الله فرمائي چه دا په اصل کښې علم دې ..صفت مشتقه.. نه دې(۲) خودا خبره ټيک نه ده.ځکه چه د حضرت عبدالرحمن بن عوف رضي الله عنه په حديث کښې دي «سمعت رسول الله ﷺ يقول قال الله، أنا الله، وأنا الرحمن، خلقت الرحم، وشققت لها من اسمي، فمن وصلها وصلته، ومن قطعها قطعته»(۳)

بيا دلته دالله تعالى دجمال په صفاتو کښې په دوو باندې اکتفا شوې ده.د جلال څه صفت په کښې نه دې ذکر.ځکه چه په حديث قدسي کښې دي.«إن رحمتي غلبت غضبي»(۴)

دغه شان په رحيم باندې اختتام کښې دې طرف ته اشاره ده.چه دمومنانو دپاره حسن خاتمه ده.او د انجام خيګړې د متقيانو دپاره دي.

(۱) باب كَيْفَ كَانَ بَدْءُ الْوَحْيِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

وَقَوْلُ اللَّهِ جَلَّ ذِكْرُهُ ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾(۵)

---

(۱) دتفصلاتو دپاره اوګورئ (مرقاة المفاتيح (۱/۶۰)_

(۲) روح المعاني (۱/۶۰)_

(۳) أخرجه الترمذي في جامعه في كتاب البر والصلة باب ما جاء في قطيعة الرحم.رقم الحديث (۱۹۰۷) قال الترمذي حديث سفيان عن الزهري حديث صحيح وأخرجه ابوداود في كتاب الزكاة باب في صلة الرحم رقم، ۱۶۹۴. ۱۶۹۵)_

(۴) اوګورئ صحيح بخاري كتاب بدء الخلق باب ماجاء في قول الله تعالى: ﴿وهو الذي يبدأ الخلق ثم يعيده﴾.. رقم ۳۱۹٤) كتاب التوحيد باب قول الله تعالى ﴿ويحذركم الله نفسه﴾ رقم ۷٤۰٤. ۷٤۲۲) وباب كان عرشه على الماء رقم ۷٤۲۲. وباب قوله تعالى ﴿ولقد سبقت كلمتنا لعبادنا المرسلين﴾ رقم ۷٤۵۳. وباب قول الله تعالى: ﴿بل هو قرآن مجيد في لوح محفوظ﴾ رقم ۷۵۵٤. دغه شان اوګورئ صحيح مسلم (۲/۳۵۶) كتاب التوبة باب سعة رحمة الله تعالى وأنها تغلب غضبه)_

(۵) النساء:۱۶۲)_

دصحيح بخارى شروع دا دامام بخارى رحمه الله د دے عظيم كتاب افتتاحيه ده.د كتاب په شروع كښے هم امام بخارى رحمه الله ناشنا اوعجيبه انداز اختيار كړے دے.امام ابوداود، امام ترمذى، امام نسائى رحمهم الله د خپلو كتابونوشروع د «كتاب الطهارة» نه كړے ده.خكه چه مونځ د دين په اركانو كښے يواهم ترين ركن دے.اوددے صحت په طهارت باندے موقوف دے.بيا په قبر كښے به هم د ټولونه اول د طهارت تپوس كيږى.اوپه حشر كښے به هم دټولونه وړاندے د مونځ سوال كيږى.(١) دطهارت په باره كښے په قبر كښے دسوال په باره كښے احقرته دلټون باوجود څه نص ملاؤ نشو.خوحضرت مولانا سيد فخرالدين صاحب شيخ الحديث دارالعلوم ديوبند په تقرير بخارى شريف كښے بعينه هم دا خبره موجود ده.(٢)

البته د قبر د قيد نه بغيردابوالعاليه رحمه الله نه مرسلاً روايت مروى دے.«أول ما يحاسب به العبد طهوره، فإذا حسن طهوره فصلاته كنحو طهوره، وإن حسنت صلاته فسائر عمله كنحو صلاته»(٣)

امام ابن ماجه خپل كتاب د ،،اتباع سنت،، نه شروع كړے دے.خكه كه د سنتو اتباع اونشى.اوبدعات په دين كښے داخل شى.نوصرف ددين هيئت اوشكل به مسخ نشى.بلكه ددے وجود به هم په خطره كښے واقع شى.نوامام ابن ماجه د حفاظت دين د وجه اتبا سنت دټولو نه وړاندے ذكركړله.بياچونكه حضرات صحابه كرام رضى الله عنهم د سنت ناقلين دى.دغه شان نبى صلى الله عليه وسلم صحابه كرامو رضى الله عنهم ته خطاب كړے وو.چه «ليبلغ الشاهد الغائب»(٤) يعنى كوم كسان چه موجود دى.هغوى دے دا دين غائبينو ته ورسوى.

دغه شان نبى صلى الله عليه وسلم فرمائى.«ليليني منكم أولو الأحلام والنهى»(٥)

---

(١) أخرجه النسائى فى سننه (٨١/١) فى كتاب الصلاة باب المحاسبة على الصلوات من حديث أبى هريرة رضى الله عنه مرفوعاً: إن أول ما يحاسب به العبد بصلاته .. وأخرجه الترمذى أيضاً في جامعه فى أبواب الصلاة باب ماجآء أن أول ما يحاسب به العبد يوم القيامة الصلاة. رقم ٤١٣) من حديثه كما أخرج ابوداود فى سننه فى كتاب الصلاة باب قول النبى صلى الله عليه وسلم كل صلاة لايتمها صاحبها تتم تطوعه رقم ٨٦٤، ٨٦٦) من حديث ابى هريرة وتميم الدارى رضى الله عنهما وابن ماجه فى سننه في كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها.باب ماجآء فى أول ما يحاسب به العبدالصلاة رقم ١٤٢٥، ١٤٢٦) من حديثهما أيضاً)

(٢) إيضاح البخارى (٤٠/١)

(٣)اوګورئ كنزالعمال (٢٧٨/٩، ٢٧٩)رقم ٢٦٠١٠)كتاب الطهارة الباب الأول فى فضل الطهارة مطلقاً الإكمال)

(٤) صحيح بخارى كتاب العلم باب قول النبى صلى الله عليه وسلم ..رب مبلغ أوعى من سامع رقم ٦٧. وباب ليبلغ العلم الشاهد الغائب رقم ١٠٥. وكتاب الحج باب الخطبة أيام منى رقم ١٧٤١. وصحيح مسلم (٦٠/٢، ٦١) كتاب القسامة والمحاربين والقصاص والديات باب تغليظ الدماء والأعراض والأموال_ وسنن ابن ماجه باب من بلغ علماً رقم ٢٣٣، ٢٣٥)_

(٥) صحيح مسلم ١٨١/٩١. ١٨١) كتاب الصلاة باب تسوية الصفوف وإقامتها ...وسنن نسائى (١٢٩/١) كتاب الإمامة باب من يلى الإمام ثم الذى يليه .. وسنن ابى داود كتاب الصلاة باب من يستحب أن يلى الإمام فى الصف وكراهية التأخررقم. ٦٧٤، ٦٧٥ وسنن ترمذى .أبواب الصلاة باب ماجآء ليلينى منكم أولو الأحلام والنهى رقم. ٢٢٨)_

يعنى په مانځه كنبے دے ماسره هغه كسان نزدے اودريږى چه عقلمنداو پوهان وى.ددے حكم د نورومصلحتونونه علاوه يو مصلحت دا هم دے چه دوى د نبى ﷺ مونځ په بنه طريقه اوګورى او نورو ته ئے صحيح صحيح بيان كړى.نوصحابه كرام رضي الله عنهم د سنت پوهان او ناقلين شو كه صحابه كرام معاذالله ثم معاذالله مشكوك شى.اودهغوى نه اعتماد پاسى.نودهغوى نه منقول سنت به هم مشكوك شى.ددے وجه امام ابن ماجه رحمه الله اتباع سنت او دهغے د متعلقاتو نه پس د صحابه كرامو رضي الله عنهم مناقب ذكر كړل.
امام مسلم رحمه الله يوبل طرف ته نظر كړے دے.اود ..اسناد.. بحث ئے مقدم كړے دے.ځكه چه

«لولا الإسناد لقال من شاء ما شاء» (۱)

كه اسناد نه وے.نو چه زړه چه څه غوښتل هغه به ئے وئيل.د سنت تحفظ اود دين حفاظت په سند باندے موقوف دے.دسند ددے اهميت په وجه امام مسلم رحمه الله د اسناد مباحث اول ذكر كړى دى.

امام مالك رحمه الله دخپلے مؤطا شروع د «أوقات الصلاة» نه كړے ده.ځكه چه ددين په حكمونوكنبے دټولو نه اهم ركن مونځ ادا كول په وخت كنبے فرض كيږى.چه وخت داخل شى.دغه شان د: ﴿حٰفِظُوْا عَلَى الصَّلَوٰتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى﴾ (۲) او ﴿اِنَّ الصَّلٰوةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ كِتٰبًا مَّوْقُوْتًا﴾ (۳) نه هم د وخت اهميت معلوميږى.

خوامام بخارى رحمه الله دټولو نه جدا لار اختيار كړے ده.اودخپل كتاب شروع ئے د ..وحى.. نه اوكړله.ځكه چه بيشكه د ..سنت.. طهارت.. صلاة.. اوقات صلاة.. او اسناد.. اهميت په خپل خپل ځائے ضرور شته.خو ددے ټولو دارومدار خو په وحى دے.ځكه چه د .مونځ. سنت.وختونو. طهارت. ثبوت هم په وحى دے.دغه شان د اسناد اهميت د سنت دحفاظت دپاره دے.اود سنت اثبات په وحى دے.نوچونكه د ټول شريعت منبع اومدار په وحى دے.نو ځكه امام بخارى رحمه الله د وحى دعظمت او ددے اهميت ښكاره كولو دپاره د وحى د بحث نه د خپل عظيم الشان كتاب افتتاح اوكړله.

---

(۱) دا د امام عبدالله بن مبارك رحمه الله د اقوالو يوه حصه ده پوره قول دا دے((الإسناد من الدين.ولو لا الإسناد لقال من شاء ما شاء.. فإذا قيل له من حدثك؟ بقى))اوګورئ ((مقدمة صحيح مسلم باب الشكف عن معايب رواة الحديث ونقلة الأخبار وقول الأئمة فى ذلك))دغه شان اوګورئ ((الأجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الكاملة للعلامة اللكنوى رحمه الله مع ..التعليقات الحافلة على الأجوبة الفاضلة .. للشيخ عبدالفتاح أبوغدة حفظه الله تعالى- السوال الأول فى الإسناد. (ص۲۰، ۶۵)_

(۲) سورة بقره:۲۳۸)_

(۳) سورة نساء:۱۰۳)_

دعلامه سندهى رحمه الله رائې علامه سندهى رحمه الله فرمائى [۱] چه امام بخارى رحمه الله د خپل کتاب شروع د وحى نه کړے ده. اودا ئے په ايمان باندے مقدم کړے ده خکه چه په دے صحيح کښے دوى د څه ذکر کونکے دے هغه ټول په دے خبره موقوف دى چه نبى ﷺ ..موحى اليه.. پيغمبر دے. نوځکه ئے اول دا ثابته کړه چه دوى دالله تعالى رسول دے. او وحى پرے نازليږى.

بيا چونکه وحى کله د الهام په معنى کښے هم راځى. لکه ﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ﴾ [۲] او﴿وَأَوْحَيْنَآ إِلَىٰٓ أُمِّ مُوسَىٰٓ أَنْ أَرْضِعِيهِ﴾ [۳] ځکه امام بخارى رحمه الله آيت کريمه ﴿إِنَّآ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ كَمَآ أَوْحَيْنَآ إِلَىٰ نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنۢ بَعْدِهِۦ﴾ [۴] ذکر کړه. اودا ئے اوخودله چه وحى ددے قبيلے وحى نه وه. بلکه وحى رسالت وه. کومه چه په پيغمبرانوعليهم السلام باندے نازليدله.
کله چه د وحى په ذريعه د نبى ﷺ نبوت ثابت شو. او په جامع بخارى کښے چه کوم احاديث امام بخارى رحمه الله د نبى ﷺ نه نقل کړى دى. په دے باندے اعتماد پيدا شو اوپه دے باندے ايمان راوړل ضرورى شو. نو ددے نه پس ئے کتاب الايمان ذکر کړلو. [۵]
دحضرت شيخ الهند رحمه الله تقرير حضرت شيخ الهند رحمه الله فرمائى چه الله تعالى انسان ته حواس هم ورکړى دى. اوعقل ئے ورته هم ورکړے دے. خوددے په ذريعه ديوخاص حده پورے علم حاصليدے شى. بلکه په دے هم غلطيانے کيږى. مثلاً مونږ دشپے اوورځے ګوزو چه سترګے په کتلو کښے غلطى کوى. چه دسپوږمۍ په شپه سپوږمۍ هم راختلى. اوپه آسمان باندے وريخ هم وى. کتونکے دا محسوسوى. لکه چه سپوږمۍ منډے وهى. خوپه حقيقت کښے هغه وريځه

---

(۱) العلامة المحقق المحدث الفقيه الأصولى. ابوالحسن نورالدين محمدبن عبدالهادى سندهى. دوى د سند په مردم خيزه زمکه تهته کښے پيدا شوى وو. اوهم دلته کښے لوئے شوى وو تسترئے ته سفر اوکړلو او: هغه ځائے د مشائخو نه ئے استفاده اوکړه. اومدينے منورے ته ئے تشريف يوړلو هلته ئے د سيد محمد برزنجى رحمه الله ملا ابراهيم کورانى رحمه الله وغيره نه علم حاصل کړلو اوپه حرم نبوى کښے ئے درس ورکولو ټول علوم حديث. فقه. اصول. معانى. منطق اوعربيت باندے ئے پوره ماهر وو دعلامه محمد حيات سندهى رحمه الله غوندے جليل القدر علماء ددوى په شاګردانو کښے دى
په علمى دنيا کښے اصول سته مسند احمد فتح القدير. (تاباب النكاح) بيضاوى. الزهراوين للقارى .شرح جمع الجوامع لابن قاسم باندے د دوى قيمتى حاشيے د دوى يادګار دے او انشاءالله د آخرت ذخيره به وى. د علم اوتقوى دے مجسمه په دولس شوال ۱۱۳۸هـ کښے د مدينے منورے په پاکه زمکه د آخرت سفر اوکړلو. په مسجد نبوى کښے ئے دجنازے مونځ اوشو اوپه ..بقيع.. کښے دفن شو. جزاه الله تعالى عن العلم وأهله خيرالجزاء اوګورئ ..ماتمس إليه الحاجه (ص.۵۳۰)_

(۲) سورة نحل:۶۸)_

(۳) سورة قصص:۷)_

(۴) سورة نساء:۱۶۳)_

(۵) اوګورئ حاشية السندى على البخارى (۱/ ۵، ۶)_

منډے وهى. دغه شان په يو ګاړى كښے ته سورئے اوهغه اوډريدلے وى اوبل ګاډے ورسره نزدے تيريږى. كتونكى ته داسے محسوسيږى چه زمونږ ګاډے منډے وهى. حالانكه هغه اودريدلى وى.
دغه شان چه په ريل ګاډى كښے ناست ئے. كله چه دړته په ځنګل كښے اونے په نظر راشى. نو داسے محسوسيږى چه هغه منډے وهى. حالانكه اونے په خپل ځائے باندے وى. نودا نظر چه په حواس ظاهره كښے دى. د شيے اوورځے غلطيانے كوى.
دغه شان الله تعالى قوت سامعه راكړے ده. خوددے ښه تجربه ده. چه دا په اوريدلو كښے غلطى كوى. ويونكے غريب وائى يو څه. اواوريدونكے دهغے خلاف اوريدل كوى.
قوت ذائقه خوبدليږى رابدليږى. چه معمولى غوندے دصفرا تبه شى. نوخوږ څيز هم په ژبه باندے تريخ لګى. نود حواسوخو دا حالت دے.
تركومے پورے چه دعقل تعلق دے. نو تاسو ته معلومه ده. چه دا نابالغه دے. اګرچه ده ترقى كړى وى. اود كوم ځائے نه كوم ځائے ته رسيدلے وى. په ده كښے دعدم بلوغ شان باقى اوبرقرار وى. مونږ عاقلانو ته ګورو. چه په هرڅيز كښے اختلاف كوى. شاذ اونادر په څه مسئله كښے اتفاق كوى. ګنى بس اختلاف او اختلاف وى. د عقلاؤ په خپل مينځ كښے اختلاف ددے خبرے دليل دے. چه دا ضرورى نه ده. چه عقل به خامخا حق خبرے ته رسى.
معلومه شوه. چه دانسان دكاميابئ دپاره نه خو په حواس خمسه باندے پوره اعتماد كولے شى. اونه په انسانى عقل باندے. ځكه چه دا څيزونه دحقيقت دادراك نه كما حقه قاصر دى.
ددے په مقابله كښے يوه ذريعه ،،علم وحى،، دے. چه دهغے د دائره كار شروع دعقل او حواسو د حدوود د ختميدونه پس كيږى. اودا داسے محفوظه ذريعه ده. چه قرآن پاك اعلان كوى ﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾(۱) په دے كښے دباطل دګډون هډوڅه ګنجائش نشته. ته به حيران شے. چه رسول الله ﷺ ته به كله وحى راتله. نو په رواياتو كښے راځى. چه بعضے وخت كښے به اويا زره فرښتے دهغے دحفاظت دپاره دحضرت جبرئيل عليه السلام سره راتلے.(۲) نود ﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ﴾ اعلان په خپل ځائے بالكل ټيك دے. په دے كښے د غلطئ يا هيرے څه احتمال نشته. ځكه كه دانسان د فلاح اوكاميابئ دپاره په څه څيز مكمل اعتماد كولے شى. نو هغه صرف وحى ده.
چونكه امام بخارى رحمه الله د انسانانو د كاميابئ اوكامرانئ دپاره «الجامع الصحيح المسند من حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه» تصنيف كوى. نو ځكه امام بخارى رحمه الله ضرورى اوګڼرله. چه د ،،وحى،، اهميت اوضرورت ښكاره كړے شى. ځكه چه د انسانانو د

---

(۱) حم السجدة:۴۲)_
(۲) دتفصيل دپاره اوګورئ الإتقان في علوم القرآن (۱/۵۰) النوع الثالث عشر: ما نزل مفرقاً وما نزل جمعاً او النوع الرابع عشر:ما نزل مشيعاً وما نزل مفرداً)_

کامیابی؛ اوکامرانی؛ دپاره محفوظ ،قابل اطمینان، اوباعتماده لار که چرته وی نوصرف دالله تعالی وحی ده. نوځکه دوی دخپل کتاب افتتاحیه وحی اوګرځوله.

دحضرت کشمیری رحمه الله رائې امام العصر حضرت انورشاه کشمیری رحمه الله یوه بله خبره کړې ده. هغوی فرمائیلی دی چه په اصل کښې د الله تعالی سره د بندګانو کوم تعلق دے چه الله تعالی خالق دے اوبندګان مخلوق دے.الله تعالی مالك دے اوبندګان مملوك دی.الله تعالی معبود دے.اوبندګان عابدان دی.دا تعلق د وحی په ذریعه ثابت شوے دے.

ددے تعلق دثبوت نه پس د بندګانو نه د ایمان،علم،اعمالو او عباداتو مطالبات کیږی نوهم په دے ترتیب باندے امام بخاری رحمه الله اول وحی ذکرکړه.ځکه چه ددے نه د تعلق ظهور اوثبوت شوے دے.او بیا ئے ددے متقضیات ایمان ،علم، اواعمال ذکر کړل.(۱)

ترجمة الباب: امام بخاری رحمه الله ترجمه قائمه کړے ده.«**باب کیف کان بدأالوحی إلی رسول الله ﷺ**» دلته په عنوان کښے لفظ د ،،باب،، دے.دکتاب نه دے.ځکه چه دمؤلفینو په اصطلاح کښے ،،کتاب،، په هغه وخت کښے وئیلی شی.چه په هغے کښے مختلف ابواب،فصول اوانواع وی. ددے په مقابله کښے باب هغے ته وائی.چه په هغے کښے یو قسم څیزونه ذکر وی.چونکه په «**بدأالوحی**» کښے هم ټول احادیث د وحی سره متعلق وو.نوځکه ئے دلت د ،،باب،، لفظ غوره کړلو.(۲)

بیا دا لفظ په درے طریقو باندے لوستلے شوے دے.

○**بابٌ** (تنوین سره) کیف کان...

() باب (بغیر دتنوین نه، بلکه اضافت سره) کیف کان..

() **بابْ** (په سکون سره) د وقف په حالت کښے وئیلی شی.(۳)

په اولنی یعنی دتنوین په صورت کښے به تقدیر د عبارت داسے وی.«**هذا باب کیف کان...**» په دے کښے «**هذا**»مبتداء «**باب**» مبدل منه او «**کیف کان..**»بدل دے .مبدل منه سره د بدل نه. نو خبر شو د مبتدا دپاره.مبتدء او خبر دواړه ملاؤ شو . نو جمله اسمیه جوړه شوه.

یا تقدیرد عبارت «**هذا باب مضمونة کیف کان**» راویستے شی.په دے صورت کښے «**هذا**»مبتدا «**باب**» موصوف، «**مضمونة کیف کان**» خبر،مبتدء او خبر دواړه ملاؤ شو.نوصفت شو د موصوف. کوم چه خبرواقع دے.د مبتداء دپاره.

---

(۱) فیض الباری (۳/۱)_

(۲) عمدة القاری للعینی رحمه الله (۱۳/۱)_

(۳) یجوز فیه وفی نظائره أوجه ثلاثة.أحدها رفعه مع التنوین. والثانی رفعه بلا تنوین علی الإضافة ..والثالث باب علی سبیل التعدا للأبواب بصورة الوقف.فلا إعراب له کذا فی الکواکب الدراری فی شرح صحیح البخاری المعروف بشرح الکرمانی (۱۳/۱)_

په دویم یعنی بغیر د تنوین نه داضافت سره دونیلو په صورت کښے به تقدیردعبارت دا وی.«هذا باب کیف کان...» یعنی«کیف کان الخ» به مضاف الیه وی.

دلته کښے دا اشکال خوکیدے شی.چه «کیف کان .. الخ» دا خوجمله ده.او لفظ د «باب» دهغه الفاظو ځنے نه دے.کوم چه جملے طرف ته مضاف وی.(۱)

ددے جواب دا دے چه یا خوبه دا ونیلی شی.چه جمله دمفرد په حکم کښے ده.یا په تقدیر دعبارت دا وی.«هذا باب جواب قول القائل : کیف کان..»په دے صورت کښے څه اشکال نشته.

او په دریم صورت کښے به نه تنوین وانی.اونه رفع.بلکه سکون به وانی.لکه کاغذ. کتاب. قلم. وغیره چه شماری.نووقف به کوی.اوسکون سره به ئے لولی.اوپه دے به اعراب نه وی.(۲)

د مذکوره ترجمة الباب نه امام بخاری رحمه الله مقصود څه دے؟ په دےخبره دپوهیدو نه وړاندے یوه بله خبره په ذهن کښے کینول ډیر ضروری دی.چه دامام بخاری رحمه الله طریقه د ترجمة الالباب په باره کښے دنورو مصنفینو په مقابله کښے بالکل جدا دے.دنورحضراتو په نیز اکثر داسے وی.چه ترجمة الباب دعوی وی.اودهغے لاندے چه کوم احادیث وی.هغه د دغے دعوی دلائل وی.عامه طریقه هم دا ده.خودامام بخاری رحمه الله په نیزصرف دا طریقه نه ده.بلکه امام بخاری رحمه الله تراجم ا لابواب ډیر ګران جوړ کړی دی.د دوی په نیز تراجم د ډیرومقاصدو دپاره دی.ددے پوره تفصیل وړاندے په «مقدمة الکتاب» کښے تیر شوے دے.

دترجمة الباب مقصد دلته چه امام بخاری رحمه الله کومه ترجمه قائمه کړے ده.د دے نه ظاهره دا معلومیږی.چه امام بخاری داولنی وحی دنزول کیفیت بیانوی.چه په غار حراء کښے اولنی وحی ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِيْ خَلَقَ﴾ نازل شوے وه.دهغے دنزول په وخت کښے کوم کیفیات وو؟

دترجمة الباب په مقصد باندې اشکال که دترجمة الباب هم دا مقصد اوګرځولے شی.نودلته دا اشکال کیږی.چه په دے باب کښے شپږ روایات ذکر شوی دی.په دے کښے صرف داولنی روایت (چه په هغے کښے په غارحراء کښے د وحی دنزول واقعه ذکرده) نه علاوه په یوروایت کښے هم دوحی دنزول اولنے کیفیت ذکرنه دے؟ نوذکرشوے ترجمے به دذکرشوو احادیثو سره مطابقت څنګه راځی.ددے اشکال مختلف جوابونه ورکړے شوی دی .کوم چه دا لاندے دی.

(محمد بن اسماعیل تیمی رحمه الله فرمانی.که دلته د«کیف کان الوحی وبدءه» عنوان وو.نوبهتره به وه.ځکه چه په دے ټولو روایاتو کښے د بدءالوحی کیفیت ته تعرض نشته .دمطلق کیفیت وحی بیان دے (۱)

(۱) یضاف إلی الجملة ثمانیة أسماء کما فی مغنی ابن هشام _ الزمان.وحیث. وآیة بمعنی علامة . وذو.ولدن. وریث. وقول وقائل.کذا فی شرح القسطلانی (۴۷/۱)-

(۲) اورد القاری فی شرح الشمائل علی هذا الأخیران أن التعداد فی عرف البلغاء إنما یکون لضبط العدد من غیرفصل بین أجزاء المعدود بشئ آخر فضلا عن إیراد الأحوال الکثیرة بین المعدودات کذا فی الأبواب والتراجم لصحیح البخاری ...شیخ الحدیث علامة محمد زکریا الکاندهلوی رحمه الله (ص.۲۲)_

دعلامه سندهی رحمه الله جواب علامه سندهی رحمه الله فرمائی چه په ..بدء.. کښې اضافت د ..وحی..
طرف ته اضافت بیانیه دے یعنی «**کیف کان بدء أمر الدین والنبوة الذی هو الوحی**» مطلب داشو چه
نبی کریم ﷺ ته د وحی نزول د دین حکم دے اوپه دے باندے د نبوت اورسالت مدار
دے خکه ئے د ..وحی.. نه په ..بدء.. سره تعبیر اوکړلو (۲)
لکه چه په دے صورت کښې به د ترجمې غرض د وحی ابتداء بیانول نه وی بلکه د دین ابتداء
بیانول وی.چه دالله تعالی د دین شروع څنګه شوې وه.اودے مبدا څنګه وه.نو ددے جواب دا
شو چه د دین مبتدا وحی خداوندی ده.ښکاره ده. چه په دے صورت کښې د باب د احادیثو
د ترجمة الباب سره په مطابقت اومناسبت کښې څه اشکال نه پاتې کیږی (۳)
دحضرت شاه ولی الله رحمه الله جواب حضرت شاه ولی الله رحمه الله فرمائی چه زما په نیز ددے معنی
ده.چه وحی متلو محفوظ یعنی قرآن کریم او غیرمتلو چه حدیث ورته وئیلی شی.کوم چه د
مسلمانانو په ژبه باندے پروت دے. یعنی د کوم ځائے نه ښکاره شوے دے؟د دے وجود څنګه
وو؟اومونږ ته څنګه راورسیدلو؟ددے جواب دا دے.چه دا به مونږ ته د ثقات عالمانو په
ذریعه رارسی.هغوئ ته دصحابه کرامو رضی الله عنهم نه اوهغوی ته د نبی ﷺ نه او دوی ته دالله
تعالی د طرفه د وحی په ذریعه رارسیدلے ده.او د الله تعالی نبی کریم ﷺ ته ددے کارونو
وحی رالیږل په طریقه دتواتر سره ثابته ده.حضرت شاه ولی الله رحمه الله فرمائی چه په ترجمه
کښې د «**کیف**» ذکر د «**تنبیه علی الفائدة**» په طور سره دے
هغوی دا هم فرمائی.چه دا هم کیدے شی.چه د وحی نه مراد صرف د نبی کریم ﷺ احادیث
وی.اود «**بدأ**» نه مراد «**مبدأ**» وی.اوهغه الله تعالی دے.نواوس به مطلب دا شی.چه ددے
احادیثو کوم چه د نبی کریم ﷺ نه نقل شوی دی.مبدا څه ده؟د روایات باب نه معلومه
شوه.چه مبدا د وحی اوفرښتو په واسطه ده.یعنی حضرت جبرئیل علیه السلام په نبی ﷺ باندے
دالله تعالی د طرفه وحی راوړله.
دحضرت شاه ولی الله رحمه الله د دواړو تقریرونو خلاصه دا ده.چه دا خودل مقصود دی.چه ددے
ظهورڅنګه اوشو.ددے مبدا څه ده؟ اومونږ ته څنګه رارسیدلے دے. په دے طریقه د باب
داحادیثو د ترجمة الباب سره مطابقت هم ښکاره شو.
دحافظ ابن حجر رحمه الله اوعلامه عینی رحمه الله جواب حافظ ابن حجر رحمه الله اوعلامه عینی رحمه الله
فرمائی.چه د بدءالوحی نه دامام بخاری رحمه الله مدعا دا نه ده.چه صرف د وحی ابتداء اواعاز

---

(۱) اوګورئ شرح کرمانی (۴/۱) وفتح الباری (۹/۱) وعمدة القاری (۱۳/۱) په دے قول باندے علامه کرمانی رحمه الله اوعلامه عینی رحمه الله دواړو رد کړے دے۔
(۲) انظرحاشیة السندی علی البخاری (۶/۱)۔
(۳) الأبواب والتراجم. ازحضرت علامه محمد ادریس کاندهلوی رحمه الله (ص۲۷. ۲۸)۔

بیان کړے شی.بلکه بعضے وخت داسے کیږی.چه ذکر خو دابتداء وی.خومراد ترے کل وی.په صحیح بخاری کښے به باب راشی ((باب بدء الأذان)) اوهلته د اذان ټول **متعلقات** ذکر دی.
دغه شان دلته اګرچه ذکر د ..بدا.. دے.خو دامام بخاری رحمه الله صرف دابتداء وحی د کیفیت بیان مقصود نه دے.بلکه د مطلق وحی ټول کیفیات اود هغے متعلقات بیانول مقصود دی.
یا داسے اووایه.چه دحدیث د ټولو داحادیثو نه ترجمة الباب ثابتول کافی دی.دا ضروری نه ده.چه هرحدیث دترجمة الباب دپاره ثابتونکے وی.(۱)
دحضرت شیخ الهند رحمه الله تقریر حضرت شیخ الهند رحمه الله فرمائی.چه په دے ترجمه کښے واقع الفاظ د ..وحی.. او ..بدء..کیف.. عام اوګرځوئ.هغه داسے چه وحی عامه ده که متلو وی اوکه غیر متلو.منامی وی اوکه الهامی وی.فرشته په اصلی صورت کښے راغلی وی اوکه په بشری صورت کښے.په وحی کښے خو به دا تعمیم شی.
اودویم لفظ د ..بدء.. دے.په دے کښے به هم تعمیم وی.چه ..بدایت په اعتبار دمکان چه د کوم ځائے نه شروع شوے وه.بدایت په اعتبار د زمان.چه په کومه زمانه کښے شروع شوے وه.بدایت په اعتبار د ماحول، اوحالاتو چه په کومو حالاتو کښے ابتداء شوے وه.بدایت په اعتبارد موحی الیه اومبعوث الیهم .چه په وحی په چا نازلیده.اودهغه څه صفات وو.اودچا طرف ته چه دوی لیږلے شوے وی.دهغوی څه صفات وو. د ..بدء.. په لفظ کښے به داسے تعمیم راشی.
دغه شان لفظ د ..کیف.. دے.په دے کښے به هم د مکانی، زمانی، موحی الیه او مبعوث الیهم تعمیم ګڼړلی شی.په دے طریقه به په ترجمه کښے ډیر وسعت راشی . اوډټولو احادیثو به په باب باندے منطبق کولو کښے څه مشکل نه پیښیږی. ځکه چه په ټولو روایاتو کښے په څه نا څه صورت کښے د وحی کیفیت اوحالت ذکر دے.(۲)
دشیخ الهند رحمه الله یو بل تقریر حضرت شیخ الهند رحمه الله یوه بله خبره هم کړے ده. فرمائی. چه دلته دامام بخاری رحمه الله مقصد هغه نه دے.کوم چه په ظاهره ګڼړلے شی.بلکه اصلی مقصد د وحی د عظمت.عصمت اوصدق اثبات دے.کوم چه دترجمة الباب مدلول مطابقی خو نه دے.خو مدلول التزامی ضرور دے.

تاسو وړاندینۍ دتعمیم خبره په ذهن کښے اوساتئ.اوآیت ﴿اِنَّآ اَوْحَیْنَآ....﴾ هم د نظرلاندے ساتئ: نو دعظمت طرف ته به درته ښکاره اشاره معلومه شی.

ددے وضاحت دا دے.چه ((باب کیف کان بدء الوحی)) کوم چه ئے د کتاب الایمان نه وړاندے راوړلو.دا په منزله د ..کبری.. اوګڼړئ.اود کتاب الایمان نه واخلئ تر آخره پورے ټول احادیث په منزله د ..صغری..ده.نوتیجه به داسے راوځی ((هذا حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم من کتاب

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۹/۱) وعمدة القاری(۱۳/۱) دغه شان اوګورئ ((الأبواب والتراجم)) ازمولانا کاندهلوی رحمه الله (ص،۲٤)_
(۲) اوګورئ ایضاح البخاری (۲٤/۱) وفضل الباری (۱۲۱/۱)_

العلم مثلاً وحی» دا صغری شوه.دویمه مقدمه به دا وی.«وما کان وحیاً یجب العلم به لعظمة الوحی وحفظه عن السهو والخلل» نونتیجه به ئې دا شی.«لهذا الحدیث یجب العمل به»
لکه امام بخاری رحمه الله چه کومه ترجمه قائمه کړې ده.دا ئې د وحی د عظمت بیانولو دپاره قائمه کړې ده.ددې دپاره چه په کتاب کښې کوم احادیث ذکر کولی شی.په هغې باندې عمل کولو طرف ته اشاره اوشی.د وحی دعظمت تقاضا دا ده.چه په دې باندې دعمل کولو اهتمام اوشی.
دوحی دعظمت خو دا حال وو.چه نبی ﷺ سره په شروع شروع کښې دا ویره وه. چه کیدې شی.زه هلاك شم.دغه د وحی د شدت د وجه به په ژمی کښې په دوی باندې خوله راتله.د نزول وحی په وخت کښې که به نبی ﷺ په سورلئ باندې سور وو.نو د ډیربوج دوجه به هغه کیناستله.که دچا په پتون باندې به د نبی ﷺ پتون پروت وو.نوهغه به دا گنړل چه چرته زما هډوکی چوری چوری نشی.
اودوحی دعصمت اوحفاظت دپاره څکه چه ددې ابتداء د الله تعالی منتهی ئې نبی کریم ﷺ اوواسطه ئې حضرت جبرئیل عليه السلام دې.په دې ټولو مراحلوکښې چرته هم د خطا سهو یا خلل څه امکان نشته.الله تعالی ددې د حفاظت دا اهتمام کړې دې.چه ددې دحفاظت انتظام ئې په خپله ذمه اخستې دې.چه ته به په وحی الهی کښې یولفظ هم نه هیروې.
کله چه داثابته شوه.چه وحی دالله تعالی کلام دې.اومعصوم عن الخطا ده.د زیادت اوکمئ نه بالکل پاکه ده.نو ددې په فرضیت اوواجب الاطاعت کیدو کښې څه شك پاتې کیدې شی؟ ددې باب ټول احادیث ددې مدعا داثبات دپاره شافی کافی دی.(١)
د امام العصر حضرت انورشاه کشمیری رحمه الله جواب حضرت علامه سید انورشاه کشمیری قدس سره فرمائی.چه دلته د ترجمة الباب نه ظاهری معنی یعنی کومه وحی چه په نبی ﷺ باندې دټولو نه وړاندې په غار حراء کښې نازل شوې وه.بلکه مقصود دا دی.چه د حضرت عیسی عليه السلام آسمان ته د پورته کیدو نه پس چه د وحی سلسله منقطع شوې وه.اوس شپږ سوه کاله د فترت نه پس هغه سلسله څنګه شروع شوه.یعنی جنس وحی خو د ډیرې زمانې نه مفقود وه.اوس څنګه په وجود کښې راغله.او ددې د ښکاره کیدو د ټولو نه اولنې کوم صورت وو.
غرض داچه د .بدء الوحی.. نه د وحی هغه ټوله سلسله مراد ده.کومه چه دریویشت کاله پورې جاری وه.اوپه دې زمانه کښې چه څومره واقعات شوی دی. هغه ټول په بدایة الوحی کښې شامل اوداخل دی.
امام بخاری رحمه الله په دې طریقه په خپل صحیح کښې څو ابواب قائم کړی دی.مثلاً «بدء الخلق» «بدء الحیض»، «بدء الأذان» وغیره.نو په دې ټولو ځایونو کښې «بدء» په معنی د بدایت اونهایت په مقابله کښې نه ده.اودا مطلب نه دې.چه په دې باب کښې صرف دتخلیق عالم، یا

(١) اوګورئ الأبواب والتراجم ازعلامه کاندهلوی رحمه الله (ص.۲۶. ۲۷)_

د اذان د ابتدائی حالاتو بیان کولے شی. او درمیانی اوآخری حالات نه بیانوی.بلکه مقصود دا وی.چه کوم څیز په اول کښے موجود نه وو.اوس هغه څنګه په وجود کښے راغلو.مثلا آیت﴿كَمَا بَدَأْنَآ أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُۥ﴾[1] کښے بدایت دنهایت په مقابله کښے نه دے.بلکه د عالم د شروع بیان دے.کوم چه د پیدائش ټولو احوالو او حالاتو ته شامل دے.اومقصود دا دے.چه دا عالم دعدم نه وجود ته څنګه راغلو.نوامام بخاری رحمه الله په دے بابونو کښے د عالم دپیدائش اواذان وغیره ټول حالات بیان کړی دی.صرف دابتدائی حالاتو په بیانولو ئے اکتفا نه ده کړے.

دغه اوګڼړه.چه په ،،بدء الوحی،، کښے بدایت دنهایت مقابل نه دے.چه صرف د وحی دابتداء حالت په کښے بیان شی.اومینځنی اوآخری حالات نه بیانوی.بلکه مقصود دا خودل دی.چه د فترت وحی د زمانے نه پس وحی څنګه شروع شوه . او جنس وحی د عدم نه پس بیا څنګه په وجود کښے راغله.او ددے د ظهور شروع څنګه اوشوه؟ [2]

تنبیه دصحیح بخاری په بعضے نسخو کښے دلته د ،،بدء الوحی،، په ځائے ،،بدوالوحی،، دے . د حضرت شاه صاحب په دے توجیه سره د دواړو نسخو مفهوم یو راځی.او د دواړو مآل یو کیږی.[3]

دشیخ الحدیث حضرت مولانا زکریاصاحب کاندهلوی رحمه الله توجیه حضرت شیخ الحدیث صاحب نورالله مرقده فرمائی.چه امام بخاری رحمه الله په خپل کتاب کښے دیرش بابونونه اصالة د ،،کیف،، نه شروع کړی دی.په دے کښے شل په اول جلد کښے دی.او لس په دویم جلد کښے دی.داصالةً په قید سره دهغه بابونو اخراج مقصود دے.چه په هغے کښے د کیفیاتوذکر تبعاً دے اصالةً نه دے.

حضرت فرمائی.چه د دے ټولو بابونونه ئے په اکثروکښے د کیفیاتوته تعرض نه دے شوے نو ځکه په غور کولو سره دا خبره ذهن ته راځی.چه دامام بخاری رحمه الله په داسے بابونوکښے مقصود په هغه څیز کښے په اختلاف باندے تنبیه ورکول وی.کوم چه د ،،کیف،، مدخول وی. برابره که دا اختلاف په روایاتوکښے وی.اوکه په عالمانو کښے وی.[4]

دلته چه امام بخاری رحمه الله کوم روایات ذکر کړی دی.په هغے کښے اختلاف ښکاره دے.ځکه چه د وحی کوم کیفیات چه د روایاتو نه معلومیږی.هغه مختلف دی په بعضے کښے دا دی.چه خوب ئے اولیدلو.په بعضے کښے دا دی چه فرشته دانسان په شکل کښے ښکاره شوه.په بعضو کښے د وحی د نزول د کیفیت تشبیه د ،صلصلة الجرس،، سره بیان شوے ده.

---

(۱) الأنبیاء:۱۰٤)_

(۲) اوګورئ: فیض الباری وحاشیه البدرالساری (۱/۲.۳)_

(۳) اوګورئ: فیض الباری وحاشیه البدرالساری (۱/۲.۳) -

(۴) تعلیقات علی لامع الدراری (۱/٤۸۶)_

دحضرت مولانا محمد يونس مظاهرى رحمه الله **رائې** دمظاهرالعلوم شيخ الحديث حضرت مولانا محمد يونس صاحب مظاهرى فرمائى چه دامام بخارى رحمه الله ددے ترجمة الباب نه اصلى مقصود خو ددے ثابتول وو چه نبى كريم ﷺ دالله تعالى پيغمبر دے.الله تعالى په دوى باندے داسے وحى نازل كړے وه. لكه څنګه چه ئے په نورو پيغمبرانو حضرت نوح اوپه نورو پيغمبرانو عليهم السلام باندے نازل كړے وه.خوامام بخارى رحمه الله ددے سره د وحى او د حى ابتدائى كيفيت ته هم اشاره اوكړه.دا ابتداء د زمان ،مكان او احوالوټولوته شامل ده. او ابتدائى نه ده.بلكه ممتد ده.اومطلب دادے.چه په نبى ﷺ باندے د وحى د نزول حالات څه وو؟ د باب د رواياتو نه د دغه ابتدائى حالاتو پته لګى.چه اول دوى ته څه داسے حالات په نظر راغلل.بيا ورته فرشته راتله.كله به هغه فرشته په انسانى شكل كښے راتله.اوكله به د صلصلة الجرس په صورت كښے راتله.په رمضان كښے به دهغے راتګ كيدلو.د نزول وحى په وخت كښے به ئے دهغے د حفاظت اهتمام كولو.او ژبے اوشونډو ته به ئے حركت وركولو.كله چه نبى ﷺ د وحى دابتداء اظهار اوكړلو.نود دوى مخالفت اوشو.اوس په دے تقرير باندے ټولے ترجمے مطابق شوے.بس صرف دومره خبره ده.چه د ،،بدء،،نه مراد ابتدائے ،،آنى،، مراد نه ده.بلكه ابتدائے ممتد زمانى مراد ده.(۱) دعلامه كرمانى د كلام نه هم ددے تائيد كيږى. (۲)

دترجمة الباب د اجزاء تحليليه تشريح وړاندے د ،،باب،، دلفظ څه تشريح تيره شوے وه.

په اصل كښے دباب معنى د «مداخل الأمكنه» ده.دعلم په يوے طائفے يا مجموعه باندے د ،،باب،، اطلاق په دے حيثيت كيږى.چه لكه څنګه د كورپه دروازه سرے كورته داخليږى. دغه شان دعلم پوره باب وئيلو نه پس سړے په علم كښے ور داخليږى.اوپه هغے كښےچه ئے څنګه غواړى تصرف كوى.

امام راغب اصفهانى رحمه الله ليكلى دى.چه د «باب كذا» معنى «باب إلى كذا» ده. لكه څنګه چه «باب الدار» د «دخول الدار» ذريعه ده.دغه شان «باب الطهارة» مثلا د طهارت په مسائلو كښے د داخليدو ذريعه ده.والله اعلم (۳)

د ،،باب،،لفظ دټولونه وړاندے د تابعينو رحمهم الله په زمانه كښے شروع شوے وو.امام شعبى رحمه الله د طلاق روايات په يوځائے جمع كړل.اووے فرمائيل.«هذا باب من الطلاق جسيم»(۴)

،،كيف،، لفظ د ،،كيف،، اسم استفهام دے.چه صدارت دكلام غواړى.كه ددے نه وړاندے لفظ د ،،باب،، نه وو.لكه چه د ابوذر او اصيلى په روايت كښے چه دى.(۱) نو بيا خو څه

---

(۱) اوګورئ الأبواب والتراجم شيخ الحديث محمد زكريا رحمه الله كاندهلوى.(ص.۳۲)_

(۲) اوګورئ شرح كرمانى (۱/۱۵)_

(۳) المفردات فى غريب القرآن ص.۶۴ لفظ،،باب،،)_

(۴) تدريب الراوى (۱/۸۹)_

اشکال نشته.اوکه د ..باب.. لفظ وی.لکه چه په باقی تولو نسخو کښے موجود دے.(۱) اومضاف هم وی.نو بیا اشکال واردیږی.چه ..کیف.. په صدر د کلام کښے نه ده راغلے.
ددے جواب دا دے.چه ..کیف.. او داستفهام د نورو ادواتو په صدر د کلام کښے د راتلو معنی دا ده.چه په کوم کلام کښے دا ذکروی.نودهغے کلام په ابتداء کښے به وی.(۲) دلته هم د جمله استفامیه په صدر کښے ..کیف.. استعمال شوے دے.
((بدء)) قاضی عیاض رحمه الله فرمائی.چه دا لفظ دوه قسمه مروی دے.

○بدء: (بفتح الباء الموحدة وسکون الدال وآخره همزة)

○بدو بضم الباء والدال وتشدید الواو په معنی د ظهور (۳)
علامه عینی رحمه الله د بعضے عالمانونه داولنی: معنی رحجان نقل کړے دے.اوبعضے نورو عالمانو د دویمے معنی رجحان غوره کړے دے.(۵)
حافظ ابن حجر رحمه الله د ..بدء.. مهموزپه .. بدو.. باندے راجح کړے دے. اوفرمائیلی ئے دی. چه دبخاری د طرز سره مناسب هم دا دے.څکه چه امام بخاری رحمه الله وراندے ((بدء الحیض)) او ((بدء الأذان)) او((بدء الخلق)) تراجم منعقد کړی دی.او په هرځائے کښے ..بدء.. مهموز دے مونږ د خپلو مشائخو نه هم مهموز اوریدلے دے.دغه شان ددے تائید ددے نه هم کیږی.چه په بعضے نسخو کښے ((کیف کان إبتداء الوحی)) واقع دے.(۶) علامه عینی رحمه الله د قاضی عیاض رحمه الله قول نقل کړے دے. اوفرمائی. چه کله د ..بدو.. روایت موجود دے.نو ددے د انکار څه وجه نشته.(۷)
بهرحال که دلته د ..بدو.. لفظ وی.نوبیا خو ئے مفهوم ښکاره دے.اوکه ..بدو.. وی. نومطلب لکه څنګه چه مونږ دحضرت شاه انورشاه کشمیری رحمه الله په توجیه کښے بیان کړے دے.دا دے.چه د وحی تشریعی کومه سلسله چه د حضرت عیسی علیه السلام نه پس منقطع شوے وه. څنګه په وجود کښے راغله.والله اعلم.

((الوحی)): وحی په لغت کښے ((الإعلام فی خفاء)) په معنی راځی.(۸) یعنی په پټه خودل.لکه فرشته به راتله.او نبی ﷺ ته به ئے دالله تعالی پیغام داسے راوړلو.چه چاته به پته هم نه

---

(۱) فتح الباری(۸/۱)_
(۲) فتح الباری (۸/۱)_
(۳) شرح قسطلانی (٤٨/١)_
(۴) اوګورئ فتح الباری (۹/۱) وعمدة القاری (١٤/١)_
(۵) عمدة (١٤/١)_
(۶) فتح الباری(۹/۱)_
(۷) عمدة القاری (١٤/١)_
(۸) اوګورئ عمدة القاری(١٤/١)_

لګيدله.بعضے حضرات فرمائي.چه وحی ((الإشارة السريعة)) ته وائي.(۱) يعنی په جلتئ کښے اشاره کول اوخودل. دا هم بالکل ښکاره ده.ځکه چه فرشته به په يو سکند کښے راغله.اود غيبو خبرے به ئے اوخودلے.

امام راغب رحمه الله فرمائي.((وذلك يكون بالكلام على سبيل الرمز والتعريض، وقد يكون بصوت مجرد من التركيب وبالإشارة ببعض الجوارح وبالكتابة))(۲)

خوپه اصطلاح کښے د وحی اطلاق صرف په هغه کلام باندے کيږي.کوم چه د الله تعالى د طرفه نازل شوے وی.که د فرشتے په ذريعه وی.يا په بله ذريعه وی.په دے کښے داسباب ظاهری اوامورعاديه دخل نه وی.دا وحی نبوت ده.اوپيغمبرانوعليهم السلام سره مخصوص ده.

که وحی په ذريعه د ((القاء في القلب))وی.نودے ته ((وحی الهامی)) وائي.کومه چه اولياوته کيږي.

اوکه په ذريعه د خوب وی.نودے ته ((رؤيا صالحه)) وائي.کوم چه عام مسلمانان اونيکان هم وينی.خو د شريعت په عرف کښے چه کله د ،،وحی،، د لفظ اطلاق اوشی.نوددے نه وحی دنبوت مراد وی.په کشف،الهام، او رؤيائے صالحه باندے په لغت کښے د ،،وحی،، اطلاق کيږي. خو اصطلاحاً پرے نه کيږي. (۳)

دوحی قسمونه: امام ابوالقاسم السهيلی رحمه الله (متوفی ۵۸۱ھ) په ((الروض الأنف)) کښے د وحی اووه صورتونه بيان کړی دی.

① **وحی منامی:** چه په خوب کښے وحی راشي.دا صورت د حضرت عائشے رضي الله عنها په حديث کښے ذکر دے.کوم چه هم ددے باب دريم حديث دے.((أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحي: الرؤيا الصالحة في النوم...))

② **نفس في الروع:** چه په زړه کښے خبره واچولے شی.په يو حديث کښے نبی ﷺ فرمائي.((إن روح القدس نفث في روعي أن نفساً لن تموت حتى تستكمل أجلها وتستوعب رزقها فاتقوا الله وأجملوا في الطلب))(۴)

③ **صلصلة الجرس:** دټلئ دآواز په صورت کښے وحی راشي.ددے صورت د حضرت عائشے رضي الله عنها په حديث کښے ذکر دے.کوم چه د باب دويم حديث دے .((أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجرس))

---

(۱) المفردات في غريب القرآن (ص،۵۱۵)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) المفردات في غريب القرآن (۵۱۵) والأبواب والتراجم للكاندهلوی (ص،۳۰)_

(۴) رواه أبونعيم في الحلية عن أبي أمامة الباهلي:.والطبراني عنه أيضاً و رواه ابن أبي الدنيا والحاكم عن ابن مسعود ورواه البيهقي في المدخل وقال منقطع ..كذا في فيض القدير للمناوی (۲/۴۵۰، ۴۵۱)_

④ تمثیل ملك: یعنی د فرشتے په انسانی شکل کښے متمثل کیدل اوخبرے کول لکه چه دحضرت عائشے رضی الله عنها په دویم حدیث کښے چه دی.«واحیانا یتمثل لی الملك رجلا فیکلمنی»
⑤ دحضرت جبرئیل علیه السلام په خپل اصلی شکل کښے ښکاره کیدل.حضرت جبرئیل علیه السلام به داسے ښکاره کیدلو چه شپږ سوه وزرے به ئے اودهغے نه به جواهرات او یاقوت دوریدل.(۱)
⑥ دالله تعالی براه راست خبرے کول: که په بیداری کښے وی.لکه د معراج په شپه چه داسے شوی وو.اوکه په خوب کښے وی.لکه چه دحضرت معاذ رضی الله عنه په حدیث کښے کوم چه په ترمذی شریف (۲)کښے دے.«انی قمت من اللیل فتوضأت وصلیت ما قدر لی فنعست فی صلاتی حتی استثقلت فإذا أنا بربی تبارك وتعالی فی أحسن صورة فقال یا محمد قلت لبیك رب، قال فیم یختصم الملأ الأعلی ؟.....»
⑦ وحی اسرافیل: دحضرت جبرئیل علیه السلام نه وړاندے حضرت اسرافیل علیه السلام نبی ﷺ ته وحی راوړے وه.اوراغلے وو.(۳)
حضرت شیخ الحدیث نورالله مرقده فرمائی.زماپه نیز د وحی ټول څلور قسمونه دی.
① دالله تعالی کلام من وراء حجاب اوریدل: لکه چه حضرت موسی علیه السلام په کوه طور باندے اونبی ﷺ په شپه د معراج کښے اوریدلے وو.② تلقی بالقلب: ③ خوب یعنی وحی منامی.
④ دفرشتے په ذریعه وحی رالیږل: که هغه فرشته جبرئیل علیه السلام وی.اوکه اسرافیل علیه السلام یا بله فرشته وی.بیا دجبرئیل علیه السلام راتلل که په اصلی شکل اوصورت کښے وی . اوکه دانسان په صورت کښے وی.

خوصاحب دروح المعانی رحمه الله د بعضے حضراتو نه نقل کړی دی.چه «تلقی بالقلب»عامه ده.که په خوب کښے وی.اوکه په بیداری کښے وی.(۴) په دے طریقه د وحی درے قسمونه پاتے کیږی.
① تکلم بلاواسطه ② تکلم په واسطه د فرشتے.
③ تلقی بالقلب که په خوب کښے وی اوکه په بیداری کښے.
احنافوفقهاؤ په خپلو کتابونو کښے لیکلی دی.چه وحی دوه قسمونه دی.
(الف) وحی ظاهر(ب) وحی باطن.
(الف) وحی باطن دپیغمبر علیه السلام اجتهاد وی.په کوم باندے چه پیغمبر علیه السلام برقرار پاتے کولے شی.
(ب) او د وحی ظاهر امام فخرالاسلام بزدوی رحمه الله درے قسمونه بیان کړی دی.
① دفرشتے بالمشافه بیان کول.
② بغیر دبیان نه د فرشتے ښکاره اشاره کول دځه نه په «نفث فی الروع» سره تعبیر کولے شی.

(۱) الروض الأنف (۱/۱۵٤)_
(۲) ابواب التفسیر باب ومن سورة ص.رقم ۳۲۳۵)_
(۳) اوګورئ :.الروض الأنف..(۱/۱۵۳. ۱۵٤) فصل فی ذکر نزول جبریل علیه السلام علی رسول الله ﷺ)_
(۴) روح المعانی (۱۳/جزء ۲۵ ص.۵٤) درتفسیر ﴿وماکان لبشر أن یکلمه الله إلا وحیاً﴾..)_

() الهام، يعنى د فرشتے د اشارے نه بغير. يا د عبارت نه بغير په قلب كنبے القاء كول . خو پيغمبر ﷺ ته يقين كيږى. چه دا دالله تعالى دطرفه ده. (۱)
د الهام په باره كنبے اختلاف دے. چه دا د وحى ظاهر قسم دے لكه چه فخرالاسلام بزدوى رحمه الله فرمائى. يا په وحى باطن كنبے داخله ده. لكه چه د شمس الائمه سرخسى رحمه الله رائے ده. (۲)
شيخ قوام الدين اتقانى رحمه الله د شمس الائمه سرخسى رحمه الله رائے ته ترجيح وركوى . فرمائى .
«ما يثبت فى القلب بالإلهام ليس بظاهر بل هو باطن» (۳)
خوكه دوحى باطن تعريف «ما ينال المقصود به بالتأمل فى الأحكام المنصوصة» وى .اود وحى ظاهر تعريف «ما ينال المقصود به لا بالتأمل فيها» اوگرځولے شى. نود فخرالاسلام بزدوى رحمه الله رائے به راجح وى. (۴)
باقى د «تكلم فى ليلة الإسراء والمعراج» اود تكلم منامى كنبے امام بزدوى رحمه الله وغيره ذكر نه دے كړے. دعلامه ابن اميرالحاج رحمه الله رائے دا ده. چه «تكلم فى ليلة الإسراء» وحى ظاهر او منام وحى باطن كنبے داخل ده. (۵)
أيا الهام حجت دې؟ وړاندے تير شوى دى. چه الهام غير انبياء يعنى اولياؤ ته هم كيږى. دپيغمبرانو عليهم السلام د الهام په باره كنبے خو دا فيصله ده. چه دا حجت دے. البته د اولياؤ دالهام په باره كنبے اختلاف دے.
() يو قول دا دے. چه داحكامو په باره كنبے حجت دے. دا قول بعضے صوفيانو رحمهم الله ته منسوب دے. بلكه په رافضيانو كنبے د فرقه جعفريه په نيز خو ددے نه سوا خو هډو بل حجت نشته.
() دويم قول دا دے. چه الهام د صاحب الهام په حق كنبے حجت دے. د بل دپاره حجت نه دے. يعنى په دےباندے پخپله د صاحب الهام عمل كول ضرورى دى. خو نورو ته ددے دعوت وركول جائز نه دى. صاحب د ميزان ددے قول نسبت جمهورو عالمانو رحمهم الله ته كړے دے. امام سهروردى رحمه الله دا قول غوره كړے دے. امام رازى رحمه الله اوابن الصباغ رحمه الله هم په دے قول اعتماد كړے دے.

---

(۱) اوگورئ ..اصول بزدوى.. مطبوعه مع شرح ..كشف الاسرار.. (۳/۲۰۴) باب تقسيم السنة فى حق النبى ﷺ وشرح التحرير (۳/۲۹۵)_
(۲) شرح التحرير (۳/۲۹۶)_
(۳) پورتنئ حواله)_
(۴) اوگورئ پورتنئ حواله)_
(۵) پورتنئ حواله)_

۲) دريم قول دا دے چه دا نه په صاحب الهام حجت دے اونه په بل چا.هم دا قول مختار دے خکه چه دغير نبى په حق كښے داسے څه قطعى دليل نشته.چه دا په حقيقت كښے دالله تعالىٰ د طرفه دے اونفسانى خيالات ياشيطانى وسوسے نه دى.والله اعلم (۱)

امام حليمى رحمه الله د وحى شپږخلويښت قسمونه ذكركړى دى.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى چه په دے كښے اكثرد صاحب وحى صفتونه دى.كوم چه په ذكرشوو صورتونو كښے داخل دى.(۲)

قوله: إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم: كله چه لفظ د ،،رسول،، مطلق ذكر شى نومراد ترے د نبى كريم ﷺ ذات گرامى وى.

درسول لغوى اواصطلاحى معنىٰ لفظ د ،،رسول،، په لغت كښے د پيغامبر اوقاصد په معنىٰ راځى. اوپه اصطلاح د شريعت كښے ،،رسول،، هغه شخصيت ته وائى.چه هغه الله تعالىٰ د خپلو پيغاماتو رسولو دپاره منتخب كړے وى.اود پيغاماتو رسولو عهده ئے ورته وركړے وى.رسالت يوه خاصه مرتبه ده.چه الله تعالىٰ ئے خپلو بعضوبندگانو ته وركوى.دا دالله تعالىٰ او بندگانو په مينځ كښے د يوسفارت نوم دے.كوم چه دعقل اوفهم خاوندانو ته په هغه خبرو باندے تنبيه وركوى.كوموته د هغوى د عقل رسيدل نشى كيدے . يعنى د الله تعالىٰ صفات، د قيامت حالات،د دين اودنيا مصلحتونه،داسے محركات چه د هدايت باعث وى. اوداسے امور چه د شبهاتو اوزندقيت منع كونكى وى.

نبوت: ،،نبى،، د ،،نبا،،نه ماخوذ دے.ددے معنى ده.خبر،چونكه نبى دالله تعالىٰ د طرفه خبر وركوى.خكه ورته نبى وئيلے شى.

بعضے حضرات وائى.چه دا نبوت د ارتفاع د معنى نه ماخوذ دے.چونكه د نبوت مقام يو اوچت مقام دے.خكه ورته نبى وئيلى شى.(۳)

د رسول او نبى په مينځ كښې فرق: د بعضے حضراتو په نيز دا هم معنى دى.ددے په مينځ كښے څه فرق نشته.(۴) خو راجح قول دا دے.چه په دواړو كښے فرق دے.خكه چه دالله تعالىٰ ارشاد دے ﴿وَمَآ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَّسُوْلٍ وَّلَا نَبِيٍّ﴾ (۵)

ددے نه علاوه په كومو احاديثو كښے چه دانبياؤ اورسولانو په تعداد كښے فرق بيان شوے دے. نو دهغے نه هم معلوميږى.چه په دواړو كښے فرق شته.

---

(۱) د تفصيل دپاره اوگورئ (التقرير والتحبير شرح التحرير.لابن أمير الحاج الحلبى (۲۹۵/۳. ۲۹۶) المقالة الثالثة فى الإجتهاد وما يتبعه)_

(۲) فتح البارى (۲۰/۱) شرح حديث ثانى)_

(۳) كشاف اصطلاحات الفنون. (۱۳۵۸/۲) باب النون.فصل الهمزة .لفظ النبى)_

(۴) كشاف اصطلاحات الفنون. (۵۸٤/۱) باب الراء فصل اللام .لفظ الرسالة)_

(۵) سورة حج (۵۲)_

امام احمد رحمه الله د حضرت ابوذر رضي الله عنه روايت نقل كړے دے په هغې كښې دى چه «قلت: يا رسول الله كم الأنبياء؟ قال مائة ألف وأربعة وعشرون ألفاً قال: قلت: يارسول الله كم الرسل؟ قال ثلاث مائة وثلاثة عشر، جم غفير كثير طيب»

دغه شان هم د حضرت ابوذر رضي الله عنه نه ابن مردويه رحمه الله په خپل تفسير كښې روايت نقل كړے دے «قلت يارسول الله كم الأنبياء؟ قال مائة ألف وأربعة وعشرون ألفاً، قلت يارسول الله كم الرسل منهم؟ قال ﷺ ثلاث مائة وثلاثة عشر، جم غفير» هم دا روايت ابن حبان رحمه الله په خپل صحيح كښې هم نقل كړے دے.

دغه شان دابوامامه رضي الله عنه نه نقل دى. «يانبي الله كم الأنبياء؟ قال: مائة ألف وأربعة وعشرون ألفاً، الرسل من ذلك ثلاثمائة وخمسة عشر، جماً غفيراً»

په اولنى اودويم روايت كښې ابراهيم بن هشام دے. دا متكلم فيه راوى دے. هم ددے راوى د وجې امام ابن جوزى رحمه الله دا روايت موضوعى ګرځولے دے.

اوپه دريم روايت كښې معان بن رفاعه ،على بن يزيد او قاسم ابوعبدالرحمن دى. دا ټول د سيرې ضعيفان دى. (۱)

ددے نه علاوه نور رواياتونه هم شته. چه ټول ملاوكړے شى. نو دومره اندازه خو ترے خامخا لګيدے شى. چه په انبياؤ او رسولانو كښې فرق شته.

باقى پاتے شو دا سوال چه د دوى په مينځ كښې څه فرق دے. نو په دے سلسله كښې د قرآن اوحديث څه په څه نص كښې خوځه وضاحت نشته. البته عالمانو د خپلے پوهې اودخپلو معلوماتو په اعتبار سره فرق كړے دے.

() بعضو ونيلى دى. چه رسول مامور بالتبليغ وى. په خلاف د نبى.

() بعضے حضرات وائى. چه په رسول باندے حضرت جبرئيل عليه السلام وحى راوړے وى. اونازليږى.

() اوبو قول دا دے. چه رسول هغه دے. چه هغه ته مخصوص شريعت وركړے شوے وى. په سابقه شريعت باندے ورته د عمل كولو حكم نه وى شوے.

() يو قول دا دے. چه رسول هغه دے. چه په هغه كتاب نازل شوے وى.

() بهرحال مشهوره دا ده. چه رسول هغه پيغمبر ته وائى. چه هغه ته نوے كتاب او نوے شريعت وركړے شوے وى. اونبى هرهغه پيغمبر ته وائى. كه هغه ته نوے شريعت وركړے شوے وى. اوكه نه. بلكه هغه د وړاندينى شريعت اود بل پيغمبر متبع وى.

په دې تعريف باندې اشكال د هغې دفاع خوپه دے تعريف باندے به اشكال وارديږى. چه دا تعريف جامع نه دے. ځكه چه ډير پيغمبران داسے دى. چه هغوى ته نوے كتاب اوشريعت نه دے وركړے شوے. خو په قرآن كښې هغوىٰ ته رسول ونيلے شوى دى. مثلاً دحضرت اسماعيل

---

(۱) دپورتنو رواياتونو نه علاوه دنورو احاديث اوپه هغې باندے دكلام دپاره اوګورئ تفسير ابن كثير، (۱/۵۸۵، ۵۸۶) په ذيل دآيت ﴿وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِن قَبْلُ وَرُسُلًا لَّمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ﴾ سورة نساء: ۱۶۴)

علیہ السلام متعلق ارشاد ربانی دے ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتٰبِ إِسْمٰعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَّبِيًّا﴾ (۱)
حالانکه هغوی ته څه نوے شریعت یا نوے کتاب یا صحیفه نه ده ورکړے شوے بلکه هغوی به د ملت ابراهیمی اتباع او تبلیغ کولو. دغه شان د حضرت یوسف علیہ السلام په باره کښے د مؤمن آل فرعون وینا په قرآن مجید کښے موجوده ده. ﴿وَلَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا زِلْتُمْ فِي شَكٍّ مِّمَّا جَاءَكُم بِهِ حَتَّىٰ إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَن يَبْعَثَ اللَّهُ مِن بَعْدِهِ رَسُولًا﴾ (۲) حضرت یوسف علیہ السلام ته هم څه نوے کتاب یا نوے شریعت نه وو ورکړے شوے. نو دا حضرات د دے تعریف په بناء د رسول د تعریف نه اووتل. حالانکه قرآن پاک دوی ته رسولان وئیلی دی
ددے اشکال نه جواب دا دے چه په اصل کښے د رسول او دنبی تعریف داسے کولے شی چه ،،دالله تعالی د طرفه کوم خلق د مخلوق دهدایت لارخودلو. او اصلاح دپاره مقرر کړے شی که نوے دین اوشریعت اویانوے کتاب ورته ورکړے شوے وی. یا د یو کافرقوم د اصلاح او هدایت دپاره مبعوث وی. نوهغه رسول دے. گنی نه به وی.
حضرت اسماعیل علیہ السلام به د ملت ابراهیمی اتباع او دهغے تبلیغ کولو. خوهغوی ته کتاب نه ملاؤ شوے. هم د صحف ابراهیم اشاعت به ئے کولو. خوبنو جرهم قبیله کافره وه. دهغوی په دعوت اوارشاد باندے مامور وو. دغه شان حضرت یوسف علیہ السلام د ملت ابراهیمی متبع وو. خود مصر کافر قوم طرف ته مبعوث وو. نوځکه رسول شو. والله اعلم بالصواب

قوله: وقول الله عزوجل: ،،قول،، مرفوع هم وئیلی شی. او مجرور هم
د مرفوع په صورت کښے خو به دا یا مبتداء گرځولے شی. او ددے خبر به مذکوره آیت ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا...﴾ وی. اویا به د فعل محذوف دپاره فاعل گرځولے شی. او تقدیری عبارت به دا وی. ((ویدل علیه قول الله ...)) یا به دا هم مبتدا گرځولے شی. خو خبر به ئے محذوف وی. ((ای ،،وفیه قول الله ...)) یعنی ((فی اثبات ما ترجمت به قول الله عزوجل)) په دے ټولو صورتونو کښے به اوس په ((باب)) باندے تنوین وئیلی شی.
دمجرور په صورت کښے به ددے عطف په لفظ د ،،باب،، مضاف الیه واقع کیدونکے جمله باندے وی. اومطلب به دا وی. چه ((وباب معنی قول الله عزوجل)) په دے صورت کښے به په ،،باب،، په تنوین سره نشی لوستلے.
قاضی عیاض رحمہ اللہ فرمائی. چه دا د ((کیف)) د لاندے نشی داخلیدے ((لأن قول الله لا یکیف)) ځکه چه کیفیت خو داعراضو د قبیلے څخه دے. اود اعراضو حلول د محدثاتو څخه دے اوالله تعالی دخپل ذات اوصفاتو سره دحلول حادث نه پاک دے. (۳)

---

(۱) سورة مریم: ۵۴ـ
(۲) سورة مؤمن: ۳۴ـ
(۳) دتفصیل دپاره اوګورئ عمدة القاری (۱/۱۵) وفتح الباری (۱/۹)ـ

قوله ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾: دامام بخاري رحمه الله عادت دے چه دوی څنګه خپله دعوی د احادیث نبوی نه ثابتوی .دغه شان چه څومره پورے ممکنه وی.نو د قرآن کریم نه ئے هم د ثابتولو کوشش کوی.چونکه مصنف رحمه الله دا دعوی کړے وه.چه محمد ﷺ دالله تعالی رسول دے . اوپه هغوی باندے دالله تعالی د طرفه وحی نازل شوے وه.نوپه دے دعوی باندے دوی د قرآن کریم نه دلیل پیش کوی ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾ یعنی اے محمد! (ﷺ) مونږ تاته داسے وحی نازله کړے ده. لکه څنګه چه مو په نوح عليه السلام اودهغه نه پس په نورو پیغمبرانو باندے نازل کړے وه. نو لکه څنګه چه نوح عليه السلام او نور پیغمبران نبیان وو.او شو.دغه شان ته هم دالله تعالی نبی ئے.ددے آیت نه دا هم معلومه شوه.چه وحی دالله تعالی سنت قدیمی دے.اودا هم معلومه شوه.چه نبی کریم ﷺ دالله تعالی پیغمبر دے.دوی ته چه کومه وحی راتله.هغه وحی الهامی نه وه.بلکه وحی رسالت وه.

په حقیقت کښے د یو پیغمبر د پیغمبرئ پیژندلو دپاره یو صورت دا اختیارولے شی.چه د پخوانو پیغمبرانوعلیهم السلام په حالاتو باندے دده حالات منطبق کړے شی.او اوکتلے شی.چه د نبی کریم ﷺ نه وړاندے حضرت نوح عليه السلام تشریف راوړے وو .حضرت ابراهیم عليه السلام تشریف راوړے وو.اوداسے دهغوی نه پس نور ډیر پیغمبران مبعوث شوی وو.نوددغه ټولو پیغمبرانو په حالاتو دے د نبی کریم ﷺ حالات منطبق کړے شی.که منطبق وی.نو د نبی کریم رسالت دے تسلیم کړے شی.اوکه منطبق نه وی.نو رد دے کړے شی.

بیا که په آیت باندے غوراوکړے شی.نو﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾ نوپه دے کښے ،،ان، حرف تحقیق دے.اوبیا جمله اسمیه ده.کومه چه په استمرار اوثبوت باندے دلالت کوی.اوضمیر هم د جمع متکلم راوړلے شوے دے.اوپه مسند فعلی باندے مسند الیه مقدم کړے شوے ده.په دے ټولو خبروپه کلام کښے یو قوت پیدا شو.اوکلام ډیر تاکیدی شو.اواوس مطلب دا شو.چه یقیناً مونږ تا طرف ته بعینه هم هغه شان وحی نازل کړے ده.لکه څنګه چه مونوح عليه السلام او نورو پیغمبرانو ته لیږلے وه.

بیا په آخر کښے ئے فرمائی.﴿وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَىٰ تَكْلِيمًا﴾ چه الله تعالی د موسی عليه السلام سره خبرے کړے وے.دغه شان د نبی کریم ﷺ حالات د نورو پیغمبرانو دحالاتو سره منطبق شول.
البته دا دالله تعالی حکمت او مصلحت دے.چه کله هغه کتاب نازلوی.اوکله د الهام اوالقاء في القلب په ذریعه وحی نازله وی.اوکله هغه ،،ملك،، یعنی فرشته د وحی سره رالیږی.نو د یهودیانو دا وینا چه د موسی عليه السلام نه پس په چا باندے کتاب نه دے نازل شوے.یادا خبره چه د نبوت دپاره د کتاب نزول ضروری دے.دا خبره د منلو قابله نه ده.

په ایت کښې د تشبیه نوعیت بیا په دے باندے پوهه شئ:چه په آیت کښے دا فرمائیلی شوی دی.چه ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾ کښے دا تشبیه خو یا د وحی په ټولو

صفاتو كښې ده. يعني چه څنګه په نورو پيغمبرانو عليهم السلام باندې وحي نازليدله.نوم دهغه صفاتو سره په تا باندې هم وحي نازل شوې ده. يا دا تشبيه په امر اول كښې ده.يعني لكه څنګه چه په نورو پيغمبرانو عليهم السلام باندې په اول كښې وحي د خوبونو په ذريعه نازل شوې وه. دغه شان ستا د وحي شروع هم د خوب نه اوشوه.ابونعيم رحمه الله په دلائل النبوة كښې په حسن سند سره د حضرت علقمه بن قيس رحمه الله نه نقل كړې دې. چه «ان أول ما يؤتى به الأنبياء في المنام، حتى تهدأ قلوبهم ثم ينزل الوحي بعد في اليقظة»(١)

د آيت د ذكر كولو مقصد مونږ وړاندې عرض كړې وو. چه امام بخاري رحمه الله په خپل مقصد باندې لكه څنګه چه احاديث نبوي راوړي. دغه شان قرآني آياتونه هم په دې غرض باندې راوړي. اودلته كښې دا چه امام بخاري رحمه الله د نبي كريم ﷺ رسالت اوپه دوي باندې د نازل شوې وحي حقيقت ثابتوي.

دې سره تاسو په دې هم پوهه شئ چه ددې آيت په ذريعه د وحي عظمت ثابتول هم غواړي. هغه داسې چه دا وحي د انساني عقل پيداوار نه دې. دا وحي د علم انساني نتيجه نه ده. بلكه دا وحي دالله تعالى پيغام دې. اود هغه كلام دې. چه خاوند د عظمت او لوئې دې. هغه د مخلوق دهدايت دپاره د شروع نه وحي راليږي. محمد ﷺ ته هم دغه د عظمت اولوئې لوئې ذات وحي راليږلې ده. نو ددې وحي عظمت اومنئ. اوده تابعداري اوپيروي اوكړئ.

په يو آيت كښې ارشاد خداوندي دې ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَأَنزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُّبِينًا﴾ (٢) دلته كښې وحي رباني قوي حجت ګرځولې شوې دې. ځكه چه ،،برهان،، قوي حجت ته وائي. بيا دلته د ،،نور،، سره كوم چه په خپله روښانه وي. د ،،مبين،، صفت زياتي شوې دې. دا صرف ددې دعظمت او افتخاريت خودلو دپاره ده.

بهرحال دلته امام بخاري رحمه الله دا آيت ذكر كړلو. اود دوي مدعا د حديث رسول او د وحي عظمت او اهميت ثابتول دي. ذكر شوې آيت په دې مدعا باندې مكمل دلالت كوي.

په آيت كښې دحضرت نوح عليه السلام د تخصيص وجه: دحضرت نوح عليه السلام تخصيص په باره كښې علامه عيني رحمه الله فرمائي. چه شارحينو رحمهم الله په دې كښې دوه وجوهات بيان كړې دي.

① بعضې حضرات فرمائي. چه د حضرت نوح عليه السلام تخصيص ځكه اوشو. چه هغه اولنې صاحب شريعت نبي وو. ځكه چه حضرت شيث عليه السلام اوادريس عليه السلام پيغمبران وو. خو رسولان نه وو.

② دويمه وجه دا بيان شوې ده. چه حضرت نوح عليه السلام هغه پيغمبر وو. چه دهغوي د وحي نه منلو په وجه دهغه په قوم باندې عذاب راغلې وو. حالانكه دهغوي نه وړاندې په چا باندې عذاب نه وو راغلې. لكه چه د حضرت نوح عليه السلام ذكر ئې اوكړلو. نو په دې كښې قريشو ته تنبيه

---

(١) اوګورئ فتح الباري (٩/١)_

(٢) سورة نساء:١٧٥)

ورکړه.که تاسو دمحمد ﷺ د وحی مخالفت اوکړلو نولکه څنګه چه د حضرت نوح علیه السلام په قوم باندے عذاب راغلے وو.دغه شان به تاسو هم راشی.
علامه عینی رحمه الله فرمائی.چه عالمانو رحمهم الله اګرچه دا دواړه توجیهات کړی دی. خو دواړه قابل نظر دی.
په اولنی جواب کښے دا قباحت دے.چه دا خبره ټیک نه ده.چه حضرت نوح علیه السلام اولنے نبی مشرع دے.بلکه حضرت آدم علیه السلام د ټولو نه اولنے رسول وو.هغوی ته د هغوی اولاد طرف ته شریعت ورکړے شوے وو.اوراليږلے شوے وو.بيا دحضرت آدم علیه السلام نه ټوله ذمه واری حضرت شيث علیه السلام اوچته کړه.نوهغوی هم نبی مرسل وو .بیاحضرت ادریس علیه السلام دقابل اولاد طرف ته ليږلے شوے وو.روستو بيا هغوی آسمان ته اوچت کړے شو.
د دویم جواب په باره کښے ونیلی شوی دی.چه دا خبره هم صحیح نه ده.چه د ټولو نه اول عذاب دحضرت نوح علیه السلام په قوم باندے نازل شوے وو.بلکه قابيل چه کله هابيل قتل کړلو.نو حضرت ادریس علیه السلام د حضرت آدم علیه السلام د وصیت مطابق قابيل ته سزا ورکړے وه.ګرفتار کړے شو.اوپه هتکړو کښے بنديوان کړے شو.بيا په زندان کښے په حالت د کفر مړ شو.لکه چه عذاب دحضرت نوح علیه السلام نه وړاندے نه موجود وو.نودا دواړه توجیهات ټیک نشی ګرځولے.
ددے نه پس علامه عینی رحمه الله فرمائی.چه په حقیقت کښے دحضرت نوح علیه السلام تخصیص ددے وجے شوے دے.چه نوح علیه السلام آدم ثانی دے.یعنی کله چه دنوح علیه السلام قوم دهغوی مخالفت اوکړلو.نو دطوفان په شکل کښے په هغوئ باندے عذاب راغلو.په هغے کښے ټول خلق هلاك شوی وو.دابن اسحاق رحمه الله د قول مطابق د ښځو نه علاوه صرف لس کسه سړی پاتے شوی وو.کوم چه دحضرت نوح علیه السلام په کشتئ کښے سواره وو.امام مقاتل رحمه الله فرمائی.چه ټول اويا کسان وو.اوابن عباس رضی الله عنهما فرمائی.چه ټول اتيا کسان وو.په دے کښے دحضرت نوح علیه السلام درے ځامن ،سام، حام، یافث هم وو.د طوفان نه پس ددے درے واړو نه علاوه نور هم وفات شو.اودهغوی څه نسل پاتے نشو.اوچه دا درے واړه وړاندے لاړلو.نو نسل ئے راروان دے.اوپه ټوله دنيا کښے آباد شو.اودغه شان حضرت نوح علیه السلام د آدم علیه السلام نه پس دوباره د دنيا آبادولو سبب جوړ شو.نوځکه ورته آدم ثانی وائی.په دے وجه ددوی تخصیص دلته کښے اوکړے شو.(۱)
دعلامه عینی رحمه الله په قول باندې اشکال: په دے باندے اشکال کيږی.که د آدم ثانی د وجے د حضرت نوح علیه السلام تخصیص شوے دے.نوبيا به د اول آدم علیه السلام ذکرشوے وو.دهغوی د ذکر کولو نه ولے اعراض اوشو.ثانی خو د دویم نه پس وی.نوځکه د اول ذکر دلته کښے غوره وو؟
بيا دعلامه عینی رحمه الله دا ونيل.چه حضرت آدم علیه السلام هم رسول وو.دا خبره ټیک نه ده.ځکه چه امام بخاری رحمه الله په کتاب الانبياء کښے حدیث د شفاعت ذکر کړے دے.په هغے کښے دی.چه د

(۱۳۱) اوګورئ عمدة القاری (۱۶/۱) بيان التفسير)

شفاعت د درخواست دپاره به خلق حضرت نوح ته راشي.او ورته به اووائي.چه «يانوح إنك اول الرسل إلى أهل الأرض وسماك الله عبداً شكوراً»[۱]
هم په دے طريقه په كتاب الرقاق كنبے دحديث شفاعت لاندے دحضرت آدم قول منقول دے.«إيتوا نوحاً أول رسول بعثه الله ....» (۲) ددے دوارو حديثونو په رنړا كنبے حضرت آدم ،،رسول،، يا ،،اول الرسل،، گرځول تيك نه دى.
دلته يو اشكال دا كيږى.چه په بخارى كنبے يو روايت داسے هم موجود دے.چه په هغے كنبے حضرت نوح اول نبى گرځولے شوے دے.حضرت انس روايت دے.«ولكن ائتوا نوحاً أول نبي بعثه الله تعالى إلى أهل الأرض»[۳]دلته دوه اشكال دى.
اول اشكال دا چه حضرت نوح د دے حديث په رنړا كنبے اول نبى دے.نو لازميږى.چه د دوى نه وړاندے چه حضرت آدم ،حضرت شيث او حضرت ادريس عليهم السلام تير شوى دى.هغه نبيان نه وو؟
دويم اشكال دا دے.چه په دے حديث كنبے دوى اول نبى گرځولے شوے دے . حالانكه ددے نه وړاندے چه كوم حديثونه ذكر شوى دى. د هغے نه ،،اول رسول،، معلوميږى؟
ددے جواب دا دے.چه «أول نبي بعثه الله تعالى» نه مراد دے.«أول نبي بعثه الله تعالى بعد الطوفان»
يعنى د طوفان نه پس چه د ټولو نه اولنے نبى مبعوث شوے دے
.هغه حضرت نوح دے.نوهغوى ته اوليت په دے اعتبار سره حاصل دے.نو د حضرت آدم حضرت شيث اوحضرت ادريس عليهم السلام د نبوت نه په كنبے انكار نشته.
دويم جواب دا وركړے شوے دے.چه «أول نبي بعثه الله» نه مراد «أول نبي بعثه الله إلى قوم هلكوا وعذبوا لعدم الإيمان» يعنى دا هغه اولنے پيغمبردے.چه ددوى قوم ته دايمان نه راوړلو په وجه عذاب ملاؤ شوے وو.دحضرت آدم، حضرت شيث اوادريس عليهم السلام قومونو ته عذاب نه دے ملاؤ شوے.اوس څه اشكال باقى پاتے نشو.
علامه عينى يوه خبره دا كړے ده.چه دټولو نه وړاندے د عدم ايمان په وجه د حضرت نوح قوم ته عذاب نه دے ملاؤ شوے.بلكه حضرت شيث د حضرت آدم د وصيت مطابق قابيل بنديوان كړلو.اوسزا ئے ورته وركړه.اوپه حالت د كفر كنبے مړ شو.
دلته ځو خبرے محل د نظر دى.
كه قابيل ته سزا وركړے شوے وى.نوحضرت آدم په خپله ولے نه وركوله . حضرت شيث ته د حكم كولو څه وجه وه؟

---

(۱) بخارى شريف (۴۷۰/۱) كتاب الأنبياء باب قول الله عزوجل ﴿ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ ﴾_
(۲) صحيح بخارى (۹۷۱/۲) كتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار)_
(۳) صحيح بخارى (۹۷۱/۲) كتاب التوحيد باب قول الله تعالى:﴿ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ ﴿﴾ إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ ﴾_

دویمه خبره داچه که قابیل ته سزا ورکړے شوے وه نودا یوه شخصي معامله وه او دلته دټول قوم خبره کیږي. دحضرت آدم، شیث، اوادریس علیهم السلام په زمانه کښے د عدم ایمان په وجه یو قوم ته عذاب نه دے ورکړے شوے داخصوصیت صرف دنوح ؑ دے چه دهغوی د قوم دعدم ایمان په وجه پرے عذاب راغلو. نو د حضرت شیث ؑ قابیل ته د سزا ورکولو ذکر دلته مناسب نه دے. ځکه چه زمونږ خبره دهغه عذاب په باره کښے ده. کوم چه په ټول قوم باندے راغلے وی. دانه چه یو کس ته سزا ورکړے شوے وی.

یواشکال دا هم راځی. چه علامه عینی رحمه الله فرمائی. چه د قابیل انتقال په حالت د کفر کښے شوے وو. نودا خبره هم قابل تسلیم نه ده. ځکه چه هغه د قتل عمد ارتکاب کړے وو او قتل عمد د اهل السنة والجماعة په نیز یقیناً کفر نه دے.

بیا ددے نه علاوه شاه انورشاه کشمیری رحمه الله فرمائیلی دی. چه کفر خو د قابیل په نسل کښے د شپږو نسلو نه پس پیدا شوے وو. (۱)

دحضرت نوح ؑ د تخصیص په باره کښې د حضرت شیخ الهند رحمه الله ارشاد حضرت شیخ الهند رحمه الله فرمائی. چه لکه څنګه په انسان باندے طفولیت، ځوانی او شیخوخت راځی. دغه شان په دنیا باندے هم دا درے واړه دورونه راځی.

د آدم ؑ نه دا دنیا پیدا شروع شوے ده. د هغوی نه پس حضرت شیث ؑ تشریف راوړلو اوهغوی نه پس ادریس ؑ دازمانه لکه چه د طفولیت وه. لکه څنګه چه ماشوم ته په اول کښے وړے وړے خبرے، د خبرو آداب، د ناسته پاسته آداب. اود معاشرت آداب خودلی شی. څه سخت حکم ورته نشی ورکولے. دغه شان ددے پیغمبرانو علیهم السلام په زمانه کښے به وحی عام طورد تکوینی امور په باره کښے وه. دامور تشریعی اوتکلیفی وجود وو. خو ډیر کم. الله تعالی حضرت آدم ؑ ته په جنت کښے پیدا کیدونکوټولو څیزونو تخم ورکړے وو. دهغه د کرلو طریقه ئے ورته خودلے وه. د کورونو جوړولو طریقے ئے ورته خودلے وے. دجامو ګنډلو طریقه ئے ورته خودلے وه. دغه شان ئے ورته د نورو ډیرو څیزونو چل خودلے وو.

کله چه د حضرت نوح ؑ دور راغلو. نو د ځوانئ زمانه شروع شوے وه. که چه د ځوانئ وخت راشی. نوذمه واریانے هم پیدا کیږی. نوځکه د حضرت نوح ؑ په دور کښے په امورتشریعیه او تکلفیه کښے ترقی اوشوه. حضرت نوح ؑ تر ډیرے زمانے پورے دخپل قوم داصلاح کوشش کولو. هغوی به ورته د عزت اووقار اود دین داصولو تعلیم ورکولو. اوهغوی به ورپورے توقے اومسخرے کولے.

حضرت نوح ؑ هغوی ته د توحید دعوت ورکړلو. نوهغوی دے په کانړو اوویشتلو. ددے صورت حال نتیجه دا شوه. چه الله تعالی د حضرت نوح ؑ په قوم باندے خپل عذاب راولیږلو.

---

(۱) اوګورئ فیض الباری (۳/۱)۔

منشا دا چه دحضرت نوح ﷺ د زمانے نه د ځوانئ دور شروع شو.د امورتشریعیه او تکلیفیه وحی زیاته نازلیدل شروع شو بیا ددے وحی په مخالفت باندے قوم ته عذاب ورکړے شو. دځوانئ دا دور دحضرت نوح ﷺ نه شروع شو.او په حضرت ابراهیم ﷺ باندے ختم شو.اوددے ځائے نه د شیخوخت دور شروع کیږی.

هم دا وجه ده چه دحضرت ابراهیم ﷺ د دور نه چه دعلوم او معارفو کومے چینے راوخی.دا وړاندے نه وے.حکیمان او فلسفیان چه د حضرت ابراهیم ﷺ نه پس څومره پیدا شوی دی. دهغوی نه وړاندے داسے نه وو پیدا شوے.

بهرحال د حضرت ابراهیم ﷺ د زمانے نه په علومو کښے ترقی اوشوه.روحانیت ورځ په ورځ په ترقئ روان وو.تردے چه د نبی کریم ﷺ په بعثت باندے علوم او معارف او روحانیت خپل کمال ته اورسیدلو.

کله چه د نبی کریم ﷺ په ذریعه د علومو تکمیل اوشو.اوروحانیت انتها ته اورسیدلو نو ضروری شوه.چه په دوی کښے دا د کاملے درجے صفات پیداکړے شی .چه کوم چه دے انتها سره مناسبت لری.

نو نبی کریم ﷺ ته کلامی وحی ورکړے شوه.کومه چه دانسانی علم د ارتقاء آخری پوړئ ده.اوددے نه د علم اوچته درجه نشته.اوسرورکائنات نبی کریم ﷺ ته دا کلامی وحی اوشوه.حضرت موسی ﷺ ته یو ځل نه بلکه په تسلسل سره شوے وه.اوبیا په هغه وحی کښے داسے وزن کیخودے شو.چه کله به په دوی باندے وحی راتله.نودوی به په سخته یخنئ کښے خولے خولے شو.که ددوی جسم مبارك به دبل چا په بدن باندے وو.نوهغه سړے به هم دے وزن زغملو ته تیار نه وو.اوهغه به دا وزن نشوزغملے.

بیا ددے اثرات دومره زیات اوزور شول.چه دیلے وحی وسعت او ژوروالے دومره نه وو.صرف د دریویشت کالو موده دوی ته ورکړے شوے وه.چه په دے کښے دیارلس کاله دوی په مکه معظمه کښے تیر کړل.دلته ماحول ډیرناموافق وو.ددے نه پس بیا نبی کریم ﷺ خپل مرکز بدل کړلو.اودوی مدینے منورے ته تشریف یوړلو.د مدینےمنورے اولنے دور هم په اول کښے ډیر دکشالو وو.دصلح حدیبیه په وجه څه د اطمیان اوآسانتیا فضا پیدا شوه.نوددے وحی اثرات خوارهٔ شول.اوحیرت ناك وسعت ئے بنکاره کړلو.یعنی خلق ډلے ډلے په اسلام کښے داخلیدل شروع شول.او پوره جزیرة العرب په دغه څلورو کالو کښے داسلام د اثر لاندے راغله.

بیا دریویشت کاله پس څو نبی کریم ﷺ وفات شو.خوددے وحی اثراتو ،ایشیاء ،یورپ بلکه دټولے دنیا ټول ملکونه متاثره کړل.اود علم ،حکمت، اومعرفت سلسله ترننه پورے وسعت اخیستاروی.اوقیامته پورے به انشاء الله د دے اثرات خوریږی.

نوحضرت شیخ الهند ﷫ فرمائی.چه په دے تشبیه کښے په حقیقت کښے دے طرف ته اشاره ده.چه څنګه حضرت نوح ﷺ ته وحی شوے وه.نوپه هغے کښے د تکلیفاتو اوتشریعاتوعنصر غالب وو.اوقوم چه کله مخالفت اوکړلو.نوپه هغوی باندے د وعید نه پس عذاب نازل شوے وو.دغه شان د رسول الله ﷺ وحی چه ډیره اعلی او اوچته او اکمله ده.په دے کښے هم

تشريعات غالب دى.كه ددے مخالفت اوشو.نو هم په دغه طريقه به په عذاب كښے گرفتار شى.لكه څنگه چه د نوح عليه السلام قوم گرفتار شوے وو.(١)

الحديث الأول

[١] حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الزُّبَيْرِ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ الْأَنْصَارِيُّ قَالَ أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ التَّيْمِيُّ أَنَّهُ سَمِعَ عَلْقَمَةَ بْنَ وَقَّاصٍ اللَّيْثِيَّ يَقُولُ سَمِعْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَلَى الْمِنْبَرِ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى دُنْيَا يُصِيبُهَا أَوْ إِلَى امْرَأَةٍ يَنْكِحُهَا فَهِجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ [٥٤، ٢٣٤٣، ٣٦٨٥، ٤٧٨٣، ٦٣١١، ٦٥٥٣]

قوله حدثنا : دلته كښے دا خبره زده كړئ.چه په سند كښے كله ((حدثنا)) يا ((أخبرنا)) راشى. نو هلته ددے نه وړاندے ((به قال)) وئيلى شى.كوم چه د ((بالسند المتصل منا إلى الإمام الهمام الحافظ الحجة أمير المؤمنين فى الحديث محمد بن اسماعيل بن المغيرة الجعفى البخارى قال:)) مخفف دے.غوره دا ده.چه كله سبق شروع شى.نو يوځل دا پوره عبارت اووئيلى شى.او ددے نه پس په هر حديث كښے ((وبه قال)) باندے اكتفا كولے شى.

په ((حدثنا)) او ((اخبرنا)) كښې فرق: ((حدثنا)) د تحديث نه دے.تحديث دا دے.چه استاذ بيان كوى. اوشاگرد اورى.او ((أخبرنا)) د ((إخبار)) څخه دے.او((إخبار)) دا دے.چه شاگرد لولى. او استاذ اورى .كه د يوے ډلے وړاندے استاذ لوستل كوى.نو((حدثنا))به وائى.اوكه دخانله سره په مخ كښے ئے وئيلى وى.نو((حدثنى)) به وئيلى شى.

دغه شان كه د جماعت په موجودگئ كښے قرات كيږى.نو ((أخبرنا)) به وائى.اوكه قارى يواځے وى.نوهغه به ((أخبرنى))وائى.ددے طريقو التزام مناسب دے (٢)

باقى پاتے شوه دا خبره چه په دے دواړو كښے آيا مساوات دے يا يو ته په بل باندے فضيلت حاصل دے؟ نو ددے بحث به انشاءالله وړاندے په كتاب العلم كښے راشى.

الحميدى: دا دامام بخارى رحمه الله استاذ ابوبكرعبدالله بن الزبيربن عيسى القرشى الاسدى الحميدى المكى دے.دوى دامام شافعى رحمه الله د هم عصر سره سره دحديث په دطلب ملگرے هم دے.دامام شافعى رحمه الله نه دوى د فقه علم حاصل كړے وو.اوهغوى سره ئے د مصر سفر كړے وو.اوبيا چه كله هغوى وفات شو.نومكے معظمے ته واپس راغلو.د دوى وفات په كال ۲۱۹هـ

---

(١) اوگورئ ايضاح البخارى (١٥، ٥٢)_

(٢) اوگورئ نزهة النظر فى توضيح نخبة الفكر(ص.١١٧، ١١٨) وقفوا الأثر فى صفو علوم الأثر(ص.١١٢)

كښې شوې وو (١) ددوى په تصانيفو كښې «مسند الحميدى» زيات مشهور دے. او د علامه حبيب الرحمن اعظمى رحمه الله د تحقيق سره په دوو جلدونو كښې شائع شوې دے.

ددے نه علاوه يو «حميدى» بل هم دے. او دهغوى نوم «ابوعبدالله محمد بن ابى النصر فتوح الحميدى الاندلسى» دے. دے داولنى حميدى نه روستو دے. د دوى كتاب «الجمع بين الصحيحين» مشهور دے. په هغے كښې دوى د صحيحينو.. احاديث جمع كړى دى. ددوى وفات په ۴۸۸ھ كښې شوے دے. (٢)

يوه نكته دامام بخارى رحمه الله هم عجيبه اشارات وى. دلته كښې هم يوه عجيبه لطيفه ده. هغه دا چه امام بخارى رحمه الله دټولونه وړاندے دامام حميدى رحمه الله روايت ذكر كړلو. او دوى قريشى دے. او د رسول الله ﷺ ارشاد دے. «قدموا قريشاً» (٣) دغه شان نبى ﷺ فرمائيلى دى «الأئمة من قريش» (٤) لكه چه امام بخارى رحمه الله دا روايات د نظر وړاندے ساتلى دى. او دخپل استاذ حميدى رحمه الله نه ئے د كتاب شروع اوكړله.

بيا دوى مكى هم دى. لكه چه د دوى شيخ سفيان بن عيينه رحمه الله چه مكى دے. د دے روايت نه پس دويم روايت د «عبدالله بن يوسف أخبرنا مالك» په سند سره مروى دے. او امام مالك رحمه الله مدنى دے. چونكه اسلام په مكه كښې راغلے وو. او په مدينه منوره كښې ښكاره شوے وو. ابتداء ئے د مكے مكرمے نه شوے وه. او ترقى ئے په مدينه منوره كښې شوے وه. لكه چه د وحى اولنے منزل مكه او دويم مدينه منوره ده. نوځكه ئے اولنے منزل مكه مكرمه او دويم منزل مدينه منوره ده. نوځكه ئے اولنے روايت دمكى استاذانو او دويم روايت دمدنى استاذانونه ذكر كړلو بيا چه امام بخارى رحمه الله په خپل كتاب كښې دټولو نه اولنے سند كوم ذكر كړے دے. په هغے كښے ددوى استاذ امام حميدى دے. او دكتاب په آخرى سند كښے د دوى استاذ ..احمد بن اشكاب.. دے. د دواړو په نومونو كښے حمد واقع دے. په دے كښې دے طرف ته اشاره ده. چه دامام بخارى رحمه الله په دے كتاب كښې داول نه واخله تر آخره پورے هر څيز هم محمود دے. دغه شان دے طرف هم اشاره ده. چه انسان ته په خپل ټول ژوند كښے دالله تعالى په حمد اوثنا

(١) اوګورئ: فتح البارى (١٠/١)_
(٢) اوګورئ: كشف الظنون (٥٩٩/١)_
(٣) رواه الطبرانى وفيه ابومعشر وحديثه حسن. وبقية رجاله رجال الصحيح .قاله الهيثمى أنظر مجمع الزوائد (٢٥/١٠) كتاب المناقب باب فضائل قريش وانظر أيضاً التخليص الخبير.(٣٦/٢) كتاب صلاة الجمعة رقم. ٥٧٩)
(٤) رواه احمد فى مسنده (١٢٩/٣، ١٨٣) من حديث أنس بن مالك رضي الله عنه)_

کښې مشغول وی.ترڅو چه منتها ئے په جنت اوشی.کوم چه «دارالحمد» دے هلته به خلق ﴿اَلۡحَمۡدُ لِلّٰهِ رَبِّ الۡعٰلَمِيۡنَ﴾ وائی.(۱)

قوله حدثنا سفيان :دا سفيان بن عيينه بن ميمون ،ابومحمد الکوفی رحمه الله دے. ددوی وفات په ۱۹۸ھ کښې شوے وو.(۲)

په دے نوم دویم بزرګ سفیان بن سعید بن مسروق ثوری رحمه الله دے.هغه د دوی نه وړاندے او ددوی استاذ دے.دهغوی وفات په ۱۶۱ھ کښې شوے دے.(۳)

قوله حدثنا يحيى بن سعيد الانصاري : دا يحيى بن سعيد بن قيس بن عمرو الانصاری المدنی دے.د دوی قرنیکه قیس بن عمروصحابی رضی الله عنه وو اودوی په خپله په وړو تابعینو رحمهم الله کښې دے.(۴)دابوذر په نسخه کښې دلته د «حدثنا» په ځائے «عن يحيى...»دے.(۵)

قوله اخبرني محمد بن ابراهيم التيمي رحمه الله: محمدبن ابراهیم بن حارث بن خالد تیمی ،د اوساط تابعینو رحمهم الله کښے د دوی شمار کیږی.(۶)

قوله سمع علقمة بن وقاص الليثي :دے په کبارو تابعینو رحمهم الله کښې دے ترڅو چه بعضے حضراتو صحابی رضی الله عنه ګرځولے دے.خودا خبره ټیک نه ده.صحیح دا ده.چه دوی په کبار تابعینو رحمهم الله کښې دی.(۷)

ددے حدیث په لطائفو کښې یوه لطیفه دا هم ده.چه په دے کښې درے تابعیان مسلسل راغلی دی.اوکه دعلقمه رحمه الله صحابیت ثابت شی.نوبیا به په کښې دوه تابعیان اودوه صحابیان شی.«تابعی عن تابعی»او«صحابی عن صحابی»(۸)

یوه بله لطیفه په دے سند کښې دا ده.چه امام بخاری رحمه الله په دے ځائے کښې هغه ټول الفاظ استعمال کړی دی.کوم چه په محدثینو کښې رائج دی.یعنی «تحديث»«اخبار» او «سماع» او «عنعنه» البته دا ده.چه دا عنعنه د ابوذر رحمه الله د روایت مطابق ده.(۱)

---

(۱) ﴿وَاٰخِرُ دَعۡوٰىهُمۡ اَنِ الۡحَمۡدُ لِلّٰهِ رَبِّ الۡعٰلَمِيۡنَ﴾ یونس: ۱۰)_

(۲) اوګورئ: عمدة القاری (۱/ ۶۷) _

(۳) اوګورئ: خلاصة الخزرجی (ص.۱٤۵)_

(۴) فتح الباری (۱/ ۱۰)_

(۵) پورتنئ حواله)_

(۶) پورتنئ حواله)_

(۷) پورتنئ حواله)_

(۸) پورتنئ حواله)

قوله سمعت عمربن الخطاب رضي الله عنه: دوى په خلفاء راشدينو رضي الله عنهم كښې دويم خليفه اميرالمومنين عمربن الخطاب رضي الله عنه دے.چه عشره مبشره.(يعنى هغه لس خوش قسمته حضرات چاته چه په يومجلس كښې د رسول الله ﷺ د طرفه دجنت زيرے ملاؤ شوے دے) كښې دے.د دوى مناقب او فضائل بے شميره دى.(٢)

آيا دامام بخارى رحمه الله په نيز د صحت حديث دپاره

په هره طبقه كښې د دوو راويانو وجود ضرورى دى؟

امام حاكم رحمه الله فرمانيلى دى.چه امام بخارى رحمه الله په خپل صحيح كښې كوم روايت نقل كوى نو دا خيال ساتى.چه دا غريب نه وى.يعنى چه په دے كښې په څه مرحله كښې هم تفرد د راوى نه وى راغلے.بلكه په هره طبقه كښې كم ازكم دوه راويان ضرور وى.نودا ضرورى گنړى.(٣)
خودا دامام بخارى رحمه الله اولنے روايت دے.هم ددے نه دامام حاكم رحمه الله د خيال ترديد كيږى.څكه چه په دے كښې د رسول الله ﷺ نه نقل كولو كښې حضرت عمر فاروق رضي الله عنه متفرد دے.اوحضرت عمر رضي الله عنه نه په نقل كولو كښې حضرت علقمة بن وقاص رحمه الله متفرد دے.اوددوى نه محمد بن ابراهيم روايت كوى.دے هم متفرد دے.بيا يحيى بن سعيد دخپل استاذ محمد بن ابراهيم رحمه الله نه په روايت كولو كښې متفرد دے .البته د يحيى بن سعيد نه پس په دے كښې د راويانو كثرت پيدا شوے دے.
ددے وجے علامه حازمى رحمه الله اوحافظ محمدبن طاهرمقدسى رحمه الله نه علاوه نورو ډيرو محققينو دحاكم رحمه الله قول رد كړے دے.علامه حازمى رحمه الله خوپه «شروط الأئمة الخمسة» كښې د ډيرو مثالونو په ذريعه دا ښكاره كړے ده.چه دا شرط مقبول نه دے.(٤)
په بخارى كښې داولنى حديث پشان ددے آخرى حديث «كلمتان حبيبتان إلى الرحمن، ثقيلتان فى الميزان، خفيفتان على اللسان، سبحان الله وبحمده سبحان الله العظيم» هم غريب دے.حالانكه تاسو پيژنئ.چه دبخارى شريف په تصنيف كښې امام بخارى رحمه الله څومره اهتمام كړے دے.بيا خاص كرددے په اولنى اوآخرى حديث كښې به ئے څومره اهتمام كړى وى.ددے باوجود دا وئيل چه امام بخارى رحمه الله غريب روايت نه نقل كوى.بيخى غلطه خبره ده.
ددے ځائے نه يوه خبره دا هم معلومه شوه.چه په سند كښې دغرابت وجود د حديث د صحت دپاره نقصانى نه دے.يوحديث دغرابت سره صحيح هم كيدے شى
يوه لطيفه بيا دلته يوه عجيبه لطيفه دا ده.چه د راوى تصريح دا ده چه دحضرت عمر رضي الله عنه نه دا روايت دوى د منبر دپاسه اوريدلے دے.اگرچه دلته ددے خبرے صراحت نشته.چه نبى ﷺ

---

(١) اوګورئ: پورتنئ حواله)_
(٢) ددوى د حالاتو دپاره اوګورئ: الإصابة (٢/ ٥١٨ تا ٥١٩)_
(٣) اوګورئ: شروط الأئمة الستة للمقدسى.(ص.١٧) وشروط الأئمة الخمسة للحازمى رحمه الله (ص.٧٣)_
(٤) اوګورئ: شروط الأئمة الخمسة للحازمى رحمه الله (٧٥ تا ٧٧) _

هم د منبر دپاسه دا حديث اورولے وو خوامام بخارى رحمه الله دا روايت په خپل كتاب كښے په مختلفو ځايونو كښے نقل كړے دے.«كتاب الحيل باب فى ترك الحيل» كښے ئے تصريح كړے ده.چه حضرت عمر رضى الله عنه خطبه وركوله اودا حديث ئے بيان كړے وو.«سمعت رسول الله ﷺ يقول: ياأيها الناس...»

دلته كښے د«ياأيها الناس» عنوان په دےخبره دلالت كوى.چه نبى كريم ﷺ په مجمع كښے دا حديث بيان كړے دے.خو ددے باوجود د نبى ﷺ نه په حديث نقل كولو كښے حضرت عمر رضى الله عنه متفرد دے.(١)
بيا حضرت عمر رضى الله عنه په خپله په منبر دپاسه دا حديث بيانوى.خو ددوى نه روايت كونكے صرف علقمة رحمه الله دے.بيا دهغوى نه په روايت كولو كښے محمد بن ابراهيم تيمى متفرد دے. او په آخر كښے يحيى بن سعيد رحمه الله هم متفرد دے. په دے حديث كښے په تفرد باندے امام ترمذى، نسائى، بزار، ابن السكن، حمزة الكنانى رحمهم الله وغيره ډيرو حضراتو رحمهم الله تصريح كړې ده.(٢)

تردے چه علامه خطابى رحمه الله فرمائى.«ولا أعلم خلافاً بين أهل الحديث فى أن هذا الخبر لم يصح مسنداً عن النبى ﷺ الا من رواية عمر بن الخطاب رضى الله عنه»(٣)
بيا بعضے حضراتو دا حديث متواتر ګرځولے دے.خوصحيح دا ده.چه دا متواتر نه دے.البته متواتر معنوى دے.ځكه چه نيت اوددے په اهميت كښے ګڼراحاديث مروى دى.(٤)
البته د يحيى بن سعيد رحمه الله نه پس په دے كښے تواتر پيدا شوے دے.حافظ محمدبن على بن سعيد النقاش رحمه الله وائى.چه د يحيى نه دا روايت په دوه نيم سوه سندونو سره مروى دے. حافظ ابوالقاسم ابن منده رحمه الله د درےسوو نه زيات نومونه شمارلى دى.دحافظ ابواسماعيل انصارى نه مروى دى.دوى فرمائى.چه ما داحديث د يحيى بن سعيد داووه سوو شاګردانو نه ليكلے دے.(٥)

---

(١) يعنى په صحت سره د بل چا نه مروى نه دے.البته ځه معلول طرق دارقطنى رحمه الله اوابن منده رحمه الله وغيره ذكر كړى دى.چه دهغے په رنړا كښے دا حديث دحضرت عمر رضى الله عنه نه علاوه د ځو نورو حضراتو نه هم مروى دے.اوګورئ فتح البارى (١١/١) وأعلام الحديث للخطابى (١١١/١)_
(٢) فتح البارى(١١/١)
(٣) أعلام الحديث للخطابى رحمه الله بتحقيق الدكتور محمدبن سعد بن عبدالرحمن آل سعود (١١٠/١) الطبعة الأولى ١٤٠٩ه المطابق ١٩٨٨م_
(٤) دتفصيل دپاره اوګورئ فتح البارى (١١/١)_
(٥) پورتنئ حواله)_

خو حافظ ابن حجر رحمه الله دا تعداد لږے ګرځولے دے فرمائي ما چه د طلب حدیث د زمانے نه واخله تر اوسه پورے د دے د طرقو کومه تتبع کړے ده نو دغے په نتیجه کښے ماته سل طرق هم نه دي برابر شوي (١) نو دا به په مبالغه باندے محمول وي.

خو دا خبره دے په ذهن کښے وي چه «من حفظ حجة على من لم يحفظ» حافظ رحمه الله ته د نه ملاويدو مطلب دا نشي کيدے چه د نورو طرقو وجود نشته. بلکه ممکن ده چه طرق موجود وي خو حافظ رحمه الله ته نه وي ملاو شوے. ځکه چه ډير کتابونه د حافظ رحمه الله د زمانے نه وړاندے ضائع شوي وو. دغه ډير کتابونه داسے هم وو. کوم چه ضائع شوے نه وو خو حافظ رحمه الله ته نه وو رسيدلے. والله اعلم

دحديث د ترجمة الباب سره مطابقت په حديث کښے به تاسو محسوس کړے وي چه امام بخاري رحمه الله پوره حديث نه دے نقل کړے «فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ورسوله» دا حصه دلته د حديث نه غائبه ده. دا بحث به ان شاء الله تعالى وړاندے راشي. چه دا حصه ئے دلته ولے ذکر نکړه.؟

دلته قابل توجه خبره دا ده. چه په دے حديث کښے د ..وحى.. يا .بدء الوحى.. څه ذکر نشته نه خو د دے د «كيف كان بدء الوحى» سره څه ربط په پوهه کښے راځي او نه د دے د آيت «إنا أوحينا...» سره څه تعلق معلوميږي. نو بيا امام بخاري رحمه الله دا دلته ولے ذکر کړلو. په دے باره کښے څو توجيهات منقول دي.

(١) بعضے حضرات فرمائي. چه دا حديث امام بخاري رحمه الله دلته د خطبه په طور سره ذکر کړلو. ځکه چه حضرت عمر رضي الله عنه دا په منبر دپاره د خطبے په دوران کښے بيان کړے وو. نو ځکه امام بخاري رحمه الله دا د خپل کتاب خطبه جوړه کړه.(٢)

خو ښکاره ده. چه دا جواب تسلي بخش نه دے. ځکه که چرته خطبه جوړول ئے مقصود وو نو ..باب.. نه وړاندے به ئے ذکر کړے وو. ځکه چه کتاب خو د «باب كيف كان بدء الوحى...» نه شروع دے. دا کومه طريقه ده. چه کتاب دے شروع کړے شي. او خطبه روستو راوړلے شي؟!

(٢) بعضے حضراتو فرمائيلي دي. چه امام بخاري رحمه الله په اصل کښے د تصحيح نيت طرف ته اشاره کول غواړي. او د دے مقصد دا دے. چه لوستونکو له پکار دي. چه په شروع کښے خپل نيت صحيح کړي.(٣)

خو دا خبره هم محل نظر ده. ځکه چه د اصلاح نيت او تصحيح نيت دپاره ضروري ده. چه دا هم د باب نه وړاندے وي. مشكاة شريف تاسو وليدلے دے چه هلته د ..كتاب الايمان.. شروع کولو نه وړاندے ئے دا حديث راوړے دے دلته کښے هم که دوي د باب نه وړاندے «إنما الأعمال

---

(١) پورتني حواله)_

(٢) تقرير بخاري (١/ ٧٧)_

(٣) پورتني حوله)_

بالنيات» حديث ذکر کړے وو.نومونږ دا ونيلی شو. چه داصلاح نيت دپاره يا د خطبې په طور نے دا ذکر کړے دے.

() دريم جواب کوم چه يو لطيف جواب دے دا دے چه په حديث کښے ذکرد ،،هجرت،، دے. اوپه ترجمه کښے ذکرد ،،بدء الوحی،، دے.خکه چه په حديث کښے «انما الأعمال بالنيات وانما لامری مانوی ،فمن کانت هجرته إلی دنيا يصيبها أو إلی امرأة ينکحها فهجرته إلی ما هاجر إليه» دے اوپه ترجمة الباب کښے دی.«باب کيف کان بدء الوحی ...» اوس مونږ ته په هجرت کښے غور کول پکار دی.

د ،،هجرت،، معنی ده.د يو ځائے نه بل ځائے ته منتقل کيدل.اوشرعی معنی ددے ده د معصيت نه طاعت طرف ته تلل.په حديث کښے دی.«المهاجر من هجر مانهی الله عنه» (۱) الله تعالی چه کوم څيزونو نه منع کړے ده.هغه پريخودل ،،هجرت،، دے اوپريخودونکے ،،مهاجر،، دے.

د مکے معظمے نه چه مدينے منورے ته چه هجرت فرض کړے شوے دے.دا ددے وجه چه په مکه کښے قيام په هغه وخت کښے په معصيت کښے شمارلے شو.نوهغه پريخودل اومدينے منورے ته منتقل کيدل لازمی شوی وو.

دهجرت دا معنی چه په پوهه کښے راغله.نو اوس پوهه شئ.چه هجرت دوه دی.

يوهجرت هغه دے.چه کوم چه نبی ﷺ د مکے نه غار حراء ته کړے وو.دهغے سلسله تقريباً شپږ مياشتے جاری وه.دوی به دعبادت دپاره خپل کور پريخودلو.اوغار حراء ته به نے تشريف اوړلو..هلته به څو څو ورځے د نبی ﷺ قيام وو.کله چه به ورسره توښه ختمه شوه.نوحضرت خديجے ﷺ به ورته توښه اوړله.

دويم هجرت هغه دے.کوم چه نبی ﷺ د مکے نه مدينے طرف ته کړے وو.اولنے هجرت د نزول وحی اوهدايت وحی ذريعه اوګرځيدله.اودويم هجرت د ظهور وحی اوغلبه وحی ذريعه اوګرځيدله.

دلته کښے امام بخاری رحمه الله ترجمه د ،،بدايت،، قائمه کړه.اود ،،هجرت،، حديث نے نقل کړلو.دے خبرے ته داشارے کولو دپاره چه د ،،بدايت،، وحی ذريعه هغه هجرت دے.کوم چه نبی ﷺ د کور نه غار حرا طرف ته کړے وو اوس په مناسبت کښے څه پټوالے پاتے نشو.خکه چه ترجمه د ،،بدايت وحی،، قائمه شوے دے.اوپه دے کښے دهجرت د حديث ذکر شوے دے.کوم چه د بدء الوحی سبب دے.(۲)

() علامه انورشاه کشميری رحمه الله فرمائی.چه د عمل دوه طرفه وی يو ،،ورود من الله،، يعنی د الله تعالی د طرفه مکلف ګرځول.اوبل دمکلف د طرفه ددے صدور.

---

(۱) صحيح بخاری کتاب الإمارة باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده رقم: ۱۰_

(۲) اوګورئ امدادالباری (۴۳۲/۲)_

اول خیز یعنی داعمالو ورود اود الله د طرفه دبندګانو مکلف جوړول.دا د وحی په ذریعه کیږی.چه فلانے عمل په تاباندے واجب شوے دے.ددے کول لازمی دی.اوفلانے عمل په تاباندے ممنوع اوحرام ګرځولے شوے دے.اوچه افعال د مکلفینو نه صادریږی.نو ددے دپاره د نیت ضرورت وی.چه مونځ کوی.نو نیت لازمی دے.چه زکاة ورکوی.نو نیت لازمی دے دغه شان د روژے اود نورو عبادات محضه حال دے.

معلومه شوه.چه ورود دعمل په ذریعه دوحی وی.او صدور د عمل په ذریعه د نیت . نو په ترجمة الباب کښے دوحی ذکر دے.او په حدیث کښے دنیت.وحی د عمل اول طرف دے.او نیت ئے بل طرف دے.یعنی چه ترڅو پورے د وحی راهنمائی نه وی.نود څه نیک عمل نه واقف کیدل ممکن نه دی.اوچه ترڅو پورے د دغه عمل

د کولو په وخت کښےنیت صحیح نه وی.نوهغه عمل به ناقابل قبول اوناقابل اعتبار وی.

اوس دترجمة الباب سره دحدیث مناسبت بالکل ښکاره شو.ځکه چه په ترجمة الباب کښے د وحی ذکر دے.کوم چه د ورود اعمال مبدا ده.اوپه حدیث کښے د نیت ذکر دے.کوم چه د صدور اعمال مبدا ده.دعمل صدور دنیت په ذریعه وی.اوددے ورود دوحی په ذریعه وی. نومناسبت ښکاره شو.(۱)

() بعضے حضرات فرمائی.چه ددے حدیث د ترجمة الباب داولنی جزء «کیف کان بدء الوحی» سره مناسبت نشته.بلکه ددے د دویم جزء یعنی قرآنی آیت «انا أوحینا...»سره مناسبت دے. دا مناسبت په دے طریقه دے.چه ددے حدیث په ذریعه امام بخاری رحمه الله د یوے داسے وحی مثال پیش کړلو. کومه چه ټولو پیغمبرانو علیهم السلام ته شوے وه. او هغه ده د نیت د تصحیح وحی.د کومے چه ټولو انبیاؤ ته تلقین شوے وو.(۲)

() یوه توجیه دا کړے شوے ده.چه دا کتاب د وحی السنة دپاره وضع شوے دے.ځکه امام بخاری د ،،بدءالوحی،، نه ددے ابتداء اوکړله.بیا چونکه په وحی کښے د اعمال شرعیه بیان کیږی.نوځکه د ،،حدیث اعمال،، نه شروع اوشوه.(۳)

() یوه توجیه دا شوے ده.چه لکه څنګه وحی داسرار الهیه نه یو راز دے.چه الله تعالی ددے دپاره خپل خاص بندګان غوره کوی﴿ اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسٰلَتَهٗ ﴾ (۴) او ﴿ اَللّٰهُ يَصْطَفِيْ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ رُسُلًا وَّمِنَ النَّاسِ ﴾ (۵) دغه شان دنیت اخلاص هم دالله تعالی د اسرارو نه یو راز دے.ددے دپاره هم د زړونو انتخاب کیږی.نولکه څنګه چه الله تعالی خپلو منتخبو بندګانو

---

(۱) اوګوری: (۱/۱۳) وجه مناسبة الحدیث مع الترجمة)_

(۲) امدادالباری (۲/۴۳۲)_

(۳) فتح الباری (۱/۱۱)_

(۴) سورة أنعام:۱۲۴)_

(۵) سورة حج:۷۵)_

نه کوی.دغه شان اخلاص هم خپلو خوښو بندګانو ته ورکوی.په دے طريقه د ..وحی..د ترجمے د «إخلاص فی العمل» حديث سره مناسبت پيدا شو.

() يوه توجيه دا هم ده.چه لکه څنګه د وحی په ذريعه انشراح صدر حاصليږی.علوم ربانی .اسرار الهی.حقائق الهيه څرګنديږی.دغه شان داخلاص په وجه شرح صدر نصيب کيږی.اود علومو او معارفو چينے روانيږی.لکه چه په حديث کښے راغلی دی .«ما أخلص عبد لله أربعين صباحا إلا ظهرت ينابيع الحكمة من قلبه على لسانه» (١) لکه چه ترجمه د وحی وه اوحديث د اخلاص او په دواړو کښے مناسبت موجود دے.

() يوه توجيه دا هم ممکنه ده.چه په اصل کښے وحی کيږی.دعمل دپاره اود عمل د صحت اوقبوليت دپاره نيت شرط دے.لکه چه په ترجمه کښے د وحی ذکر دے. کومه چه د اعمالو د بيان دپاره وی.اوپه حديث کښے دهغه اخلاص اونيت ذکر دے .کوم چه دعمل دصحت دپاره شرط دے.په دے طريقه په دواړو کښے مناسبت پيدا شو.

د حضرت شيخ الهند رحمه الله توجيه () حضرت شيخ الهند رحمه الله د مناسبت په باره کښے عجيبه خبره کړے ده.فرمائی.چه دا خبره خو معلومه ده.چه په وحی تشريعی او نبوت باندے کوم کسان فائز کولی شی. هغه دالله تعالی منتخب بندګان وی. ﴿اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ﴾ (٢)او﴿اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ﴾(٣) نو نبوت يوه عهده ده.څه ډګری نه ده.عهده خو مالك چه چاته ورکوی.هغه ته ملاويږی.خو ډګری هرکس محنت اومشقت کوی .اوحاصلولو کوشش ئے کوی.

منصب وهبی وی.اوډګری کسبی.داسے کيږی.چه ډيرو کسانو يوه ډګری حاصله کړے وی. خوعهده په هغوی کښے يو ته ملاويږی.کمشنر سره چه کومه ډګری وی د هغے وجود د نورو سره هم ممکن دے.خو دکمشنرئ عهده صرف يو ته ورکولے شی .هريو ته نه.

دغه شان نبوت هم يو ډير لوئے منصب اوعهده ده.کومه چه په زيات عبادت او رياضت سره نه حاصليږی.نود معتزلة اومتنبی قاديان دا خيال چه نبوت کسبی څيز دے .دا بالکل غلط دے.ددے تکذيب ذکر شوی نصوص کوی.

نو بيا چه لکه څنګه په دے کښے شك نشته.چه نبوت وهبی څيز دے.نو بيا په دے کښے هم شك نشته.چه کوم کس ته الله تعالی نبوت ورکوی.نو په هغه کښے صفات حميده اوکمالات انسانيه په اعلی او اوچته درجه وی.يو خسيس اوبے کاره کس پيغمبر نشی جوړيدے.چاته چه دا منصب ملاويږی.په هغه کښے به دانسانيت داسے اعلی کمالات وی.چه دهغوئ په مقابله کښے به دنورو هيڅ حيثيت نه وی.

---

(١) الدرالمنثور (٢/٢٣٧) تحت تفسير قوله تعالى:﴿أَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ﴾_

(٢) سورة حج:٧٥)_

(٣) سورة أنعام:١٢٤)_

سرورِ کائنات رسول الله ﷺ الله تعالى په نبوت باندې سرفراز کړې دې او د ختم نبوت تاج ئې د دوی په سر باندې کیخودې دې د نبی ﷺ دیانت او شرافت د مسلمانانو نه وو د دوی د صداقت او امانت په وجه به هرکس د دوی احترام کولو خوچه کله دوی د توحید دعوت ورکړلو هم هغه خلق او د دوی د خپل خاندان خلق د دوی دشمنان جوړ شول. دوی ته به ئې سخت تکلیفونه ورکول دوی به ئې په لارو کوڅو کښې آزارول په ګنړه او ځان به ئې ورته تکلیفونه رسول د دوی په عبادت کښې به ئې رکاوټونه پیدا کول او د دوی په دعوت الی التوحید کښې به ئې خنډونه پیدا کول.

نبی ﷺ چه د قریشو د تکلیفونو نه تنګ شو چه طائف ته لاړلو. هلته کښې دوی خلقو ته دعوت ورکړلو. نو په وینو کښې رنګ بنګ کړې شو. تردې چه حضرت جبرئیل ﷺ راغلو او عرض ئې اوکړلو چه ستا ټول معاملات الله تعالى اوری او وینی دا د غرونو فرښته ملګرې تاسو ته راغلې ده. تاسو ورته حکم ورکړئ بیا «ملك الجبال» عرض اوکړلو یا رسول الله الله تعالى زه تاسو ته رالیږلې یم. تاسو حکم اوکړئ که تاسو غواړئ نو زه به د دواړو غرونو په مینځ کښې دوی چیخنړې کړم.

نبی ﷺ د ډیر لوئې شفقت مظاهره اوکړله. او د هغوی د نیست نابود کولو اجازت ئې ورنکړلو. (۱) بیا ئې مکې مکرمې ته تشریف یوړلو او بیا ئې د هغه ځائې نه مدینې منورې ته هجرت اوکړلو. په دې ټوله موده کښې د دوی په ژبه مبارکه باندې د شکایت یو حرف هم نه دې راغلې. د دوی د عزت، جان او مال دشمنانانو به هر وخت دوی ته تکلیفونه ورکول. خو دوی صبر او تحمل اختیار کړې وو.

مدینې منورې ته د هجرت کولو نه پس د جنګونو سلسله شروع شوه. او هر وخت به هنګامی حالت وو. خود مکې د فتحې په موقع چه کله نبی ﷺ خپل دغه دشمن مغلوبه کړلو او په مکه مکرمه کښې د دوی حکومت قائم شو. نو د قریشو یو یو سردار دوی ته مخامخ په یو قطار کښې اودریدل. او دوی ته په هغوی باندې پوره قدرت حاصل شو په دغه وخت کښې نبی ﷺ اوفرمائیل. ﴿لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ اذهبوا فأنتم الطلقاء﴾ (۲) د نبی کریم ﷺ د خلق عظیم دے نه زیات به څه ثبوت کیدې شی او هغه به څومره عظیم الشان اخلاص وی چه د هغې په نتیجه کښې دا رحمت او شفقت ښکاره شو د دې اخلاص اندازه لګول زمونږ د وس نه بهر ده.

خلاصه دا چه بیشکه نبوت وهبی وی د کسب په دې کښې څه دخل نه وی خوچه چاته نبوت ورکولې شی. نو پکار ده. چه په هغه کښې د کمال اعلی صفتونه موجود وی بیا دا د یاد ساتلو خبره ده. چه په صفاتو او کمالاتو کښې د ټولو نه اوچت صفت او د ټولو نه لوئې کمال "اخلاص" دې. کوم چه په نبی ﷺ کښې علی وجه الکمال موجود وو.

---

(۱) اوګورئ پوره واقعه دپاره (البدایة والنهایة (۲/۱۳۷)_

(۲) اوګورئ زادالمعاد مع تعلیقات (۳/۴۰۸) فصل فی الفتح الأعظم)_

امام بخاری رحمه الله ددے عبارت په ذریعه دے خبرے ته اشاره کوی چه رسول الله ﷺ ته کومه وحی رالیږلے شوے وه اوکوم نبوت چه دوی ته ورکړے شوے وو دا خکه چه په دوی کښے نیت حسنه او اخلاص په اعلیٰ درجه موجود وو په روایت کښے دی «انما الأعمال بالنیات» کښے د دے اخلاص په اهمیت باندے زور ورکولے شی او ددے دحاصلولو تلقین ورته کولے شی لکه چه امام بخاری رحمه الله دا عبارت راوړلو نو په اصل کښے دا خودل غواړی چه په نبوت او اخلاص کښے نزدے او ژور تعلق دے کوم سړے چه نبی جوړول وی نو په هغے کښے اخلاص په کامله درجه پکار دے په دے طریقه د حدیث د ترجمة الباب سره ربط ښکاره کیږی (۱)

دحدیث «انما الاعمال بالنیات» اهمیت امام بخاری رحمه الله دټولو نه وړاندے دا حدیث ذکر کړلو خکه چه د علماء اسلام په نیز د دے روایت صحت، عظمت، او جلالت متفق علیه دے حضرات علماء کرامو رحمهم الله فرمائیلی دی چه دا حدیث په هغه احادیثو کښے شامل دے په کوموباندے چه داسلام دارومدار دے (۲)

امام عبدالرحمن بن مهدی رحمه الله فرمائی «من أراد أن یصنف کتاباً فلیبتدئ بهذا الحدیث» (۳)

امام خطابی رحمه الله فرمائی «صدر أبوعبدالله کتابه بحدیث النیة، وافتتح کلامه به، وهو حدیث کان المتقدمون من شیوخنا رحمهم الله یستحبون تقدیم أمام کل شئ ینشأ ویبتدأ من أمور الدین لعموم الحاجة إلیه فی جمیع أنواعها ودخوله فی کل باب من أبوابها» (۴)

امام شافعی رحمه الله فرمائی «إن هذا الحدیث یدخل فیه نصف العلم» ددے توجیه دا ده چه داعمالو تعلق به یا جوارحو سره وی اویا زړه سره که جوارحو سره متعلق وی نو بدنی عبادات او که زړه سره تعلق ساتی نو قلبی عبادات ورته وائی او ښکاره ده چه دنیت تعلق د زړه سره وی (۵)

دامام شافعی رحمه الله نه علاوه د نورو حضراتو نه هم دا منقول دی چه دا حدیث «ثلث العلم» دے ددے توجیه امام بیهقی دا فرمائی چه دبنده عمل به یا د جوارحو سره متعلق وی یا ژبے سره او یا د زړه سره او د قلب عمل نیت دے او دا ثلث دے (۶)

امام ابوداود رحمه الله فرمائی داسلام دارومدار په څلور احادیثو دے (۷)

---

(۱) امدادالباری (۲/۴۳۵)_

(۲) کتاب الأذکارالنواویة بشرح الفتوحات الربانیة (۱/۶۳) فصل فی الأمر بالإخلاص)_

(۳) کتاب الأذکار (۱/۶۶)_

(۴) أعلام الحدیث للخطابی رحمه الله (۱/۱۰۶) آخر مقدمة المؤلف)_

(۵) الفتوحات الربانیة علی الأذکارالنواویة (۱/۶۳)_

(۶) پورتنئ حواله)_

(۷) اوګورئ الفتوحات الربانیة (۱/۶۴) وعمدة القاری (۱/۲۲) خوپه عمدة القاری کښے د څلورم حدیث ((أزهد فی الدنیا..)) په ځائے ((لایکون المؤمن مؤمناً حتی یرضی لأخیه ما یرضی لنفسه)) ذکر دے.

① ((انما الأعمال بالنيات))

② ((من حسن إسلام المرء تركه ما لا يعنيه))(۱)

③ ((الحلال بين والحرام بين..))(۲)

④ ((أزهد فى الدنيا يحبك الله..))(۳)

دا خبره طاهربن مفوز رحمه الله په نظم كښے بيان كړے ده.

عمدة الدين عندنا كلمات ... أربع من كلام خير البرية

أتق الشبهات، و،، ازهد،، و،، دع ... ما لا يعنيك،، و،، اعملن بنية،،(۴)

امام احمد رحمه الله فرمائى. چه اصول د اسلام په درے احاديثو باندے دى.

① ((انما الأعمال بالنيات)) ② ((الحلال بين والحلام بين..))

③ ((من أحدث فى أمرنا هذا ما ليس منه فهو رد))(۵)

دحديث شان ورود: امام طبرانى په صحيح سنده سره دحضرت عبدالله بن مسعود رضى الله عنه نه ددے حديث شان ورود ذكر كړے دے. چه په مونږ كښے يو كس ام قيس نومے ښځے ته د نكاح پيغام اوليږلو. نوهغې ورته شرط اولګولو. چه هجرت اوكړه. نو نكاح به درسره اوكړم. دے كس مدينے منورے ته هجرت اوكړلو. اوهغه ښځے سره ئے نكاح اوكړه. مونږ به هغه ته ,,مهاجر ام قيس،، وئيل.(۶) نبى صلى الله عليه وسلم ته چه كله دا خبره اورسيدله. نو دا حديث ئے اوفرمائيل.

---

(۱) أخرجه الترمذى فى جامعه فى كتاب الزهد باب (بلاترجمة)) بعد باب فيمن تكلم بكلمة يضحك بها الناس رقم ۲۳۱۷ وابن ماجة فى كتاب الفتن باب كف اللسان فى الفتنة رقم ۳۹۷۶)_

(۲) أخرجه البخارى فى صحيحه فى كتاب الإيمان باب فضل من إستبرأ لدينه رقم ۵۲. وفى كتاب المساقاة باب الحلال بين والحرام بين وبينهما مشتبهات رقم ۲۰۵۱. ومسلم فى صحيحه فى كتاب المساقاة باب أخذ الحلال وترک الشبهات رقم (۱۵۹۹) والنسائى فى سننه فى كتاب البيوع باب إجتناب الشبهات فى الكسب والترمذى فى جامعه فى كتاب البيوع باب ماجآء فى ترک الشبهات رقم (۱۲۰۵) وابن ماجة فى سننه فى كتاب الفتن باب الوقوف عند الشبهات (۳۹۸۴)_

(۳) أخرجه ابن ماجه فى سننه فى كتاب الزهد باب الزهد فى الدنيا رقم ۴۱۰۲)_

(۴) عمدة القارى (۲۲/۱) والفتوحات الربانية (۶۴/۱)_

(۵) أخرجه البخارى فى صحيحه فى كتاب الصلح باب إذا إصطلحوا على صلح جور مردود رقم(۲۶۹۷) ومسلم فى صحيحه فى كتاب الأقضية باب نقض الأحكام الباطلة ورد محدثات الأمور رقم (۱۷۱۸) وابوداود فى سننه فى كتاب السنة باب لزوم السنة رقم ۴۶۰۶. وابن ماجه فى سننه فى المقدمة باب تعظيم حديث رسول الله والتغليظ على من عارضه رقم ۱۴)_

(۶) اوګورئ عمدة القارى (۲۸/۱) بيان السبب والمورد)_

يو اشكال او دهغې جواب دلته يو اشكال دا كيږي چه حضرت ابوطلحه ﷺ چه حضرت ام سليم ﷺ (دحضرت انس ﷺ مور) ته دنكاح دپاره اووئيل نوحضرت ام سليم ﷺ ورسره شرط لګولې وو چه ايمان راوړه نونكاح به درسره اوكړم نوحضرت ابوطلحه ﷺ ايمان راوړلو او ددې نه پس نكاح هم اوشوه.(١)

داسلام معامله خو د هجرت نه هم اهمه اومعززه ده.نبي ﷺ دنكاح دپاره په هجرت باندې انكار كړې دې او «فمن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إمرأة ينكحها فهجرته إلى ما هاجر إليه» ئې اوفرمائيل.اود ناخوښئ اظهار ئې اوكړلو.خو د حضرت ابوطلحه ﷺ د اسلام په باره كښې د دوى ﷺ نه څه نكير منقول نه دې.دا لرې خبره ده.چه نبي ﷺ ته به د دې خبر نه وى شوې.خكه چه ام سليم ﷺ ته په دربار رسالت كښې ډير نزديكت حاصل وو.(٢)

داسلام عالمانو فرمائيلي دي.چه په اصل كښې دحضرت ابوطلحه ﷺ د وړاندې نه داسلام راوړلو اراده وه.هغوى هم په هغه طريقه اسلام قبول كړلو.لكه څنګه چه عاموخلقو على وجه البصيرة اسلام قبول كړې وو.(٣)خو ورسره ورسره هغوى د تزويج مباح يعنى جائز نكاح نيت هم شامل كړې وو.

اودا داسې ده.لكه چه يو سړې روژه نيسي.نيت ئې د روژې نيولو وى.خو ورسره ورسره دپرهيز خيال هم كوى.

يا يو كس د بيت الله طواف كوى.نيت ئې هم د طواف وى.خو ورسره ورسره ئې دا نيت هم وى.چه زما مديون چه هغه هم طواف كوى.هغه به هم د نظر لاندې ساتم.نو لكه څنګه چه د پرهيز په خيال باندې په روژه كښې نقصان نه راځي.او د «ملازمة الغريم» په اراده په طواف كښې فرق نه راځي.دغه شان د ابوطلحه ﷺ د تزويج مباح په نيت سره دهغه په اسلام كښې څه خرابي نه راځي.

خودلته دا سوال كيدې شي.چه هم دا توجيه هم تاسو د مهاجر ام قيس په باره كښې هم كولې شئ.خوهلته تاسو دا توجيه نه كوئ؟

د دې جواب دا دې.چه دمهاجر ام قيس په باره كښې دنبي كريم ﷺ نه د «ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إمرأة يتزوجها فهجرته إلى ما هاجر إليه» په الفاظو سره نكير راغلې دې.نو دهغه په قصه

---

(١) عن أنس ﷺ قال تزوج أبوطلحة أم سليم رضى الله عنها فكان صداق ما بينهما الإسلام .أسلمت أم سليم. قبل أبي طلحة فخطبها فقالت إني قد أسلمت فإن أسلمت نكحتك فأسلم أبوطلحة فكان صداق ما بينهما))_

(٢) حضرت انس ﷺ فرمائي.((أن النبي ﷺ كان يزور أم سليم فتتحفه بالشئ تصنعه له)) دغه شان حضرت انس ﷺ نه منقول دي.((لم يكن رسول الله ﷺ يدخل بيتاً غير بيت أم سليم إلا على أزواجه فقيل له فقال إني أرحمها قتل أخوها وأبوها معي)) اوګورئ الإصابة (٤٦١/٤)_

(٣) د لاندينى روايت نه ددې تائيد كيږي.((عن أنس بن مالك ﷺ أنا أباطلحة ﷺ خطب أم سليم رضى الله عنها يعني قبل أن يسلم فقالت:يا أباطلحة ألست تعلم أن إلهك الذى تعبد نبت من الأرض؟ قال بلى قالت أفلا تستحي تعبد شجرة إن أسلمت فإني لا أريد منك صداقاً غيره.قال حتى أنظر في أمرى فذهب ثم جاء فقال أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله ﷺ.. اوګورئ الإصابة (٤٦١/٤) ترجمه ام سليم بنت ملحان)

کنبے به څه تاویل یا توجیه نشی کولے او د ابوطلحه رضی الله عنه په قصه کنبے نکیر موجود نه دے. نوهلته د تاویل گنجائش شته. په دے باره کنبے به څه تفصیل وړاندے راشی. انشاء الله والله اعلم

قوله إنما الأعمال بالنيات : په دے ځائے کنبے په روایت کنبے د «أعمال» او «نيات» دواړه د جمع صيغے راغلی دی. حالانکه په یو روایت کنبے ..نیت.. مفرد هم راغلے دے.(١) عالمانو لیکلی دی. چه په کوم ځائے کنبے اعمال جمع اونیت مفرد وی نو هلته به دا توجیه کولے شی. چه داعمالو صدور چونکه د جوارحو نه کیږی. او جوارح ګڼړ دی. نوځکه اعمال جمع راوړلے شوه. اود نیت صدور چونکه د قلب نه کیږی. او قلب واحد دے نوځکه نیت واحد راوړلے شوے دے.(٢)

یو توجیه دا هم کیدے شی. چه عمل په حقیقت کنبے یو وی. خو د جهاتو د تنوع د وجے یوعمل متعدد عمل اوګرځولے شو. مثلاً چه یو سړے جمات ته ځی. اودے څو نیتونه اوکړی. لکه : ذکر نیت اوکړی. د تلاوت نیت اراده اوکړی. د مونځ خیال ورسره وی. د جماعت انتظار کول غواړی. په دعا کنبے د مشغوله کیدو اراده ئے وی . په جمات کنبے په کیناستو د لایعنی حرکاتو نه حفاظت ئے مقصود وی. د مسلمانانو رونړو ملاقات ئے قصد وی. اودلته د استفاده او افادے نیت هم وی. نو اوګورئ دلته عمل یو. خود جهاتود تعدد د وجے دا یوعمل نشی ګرځولے. بلکه متعدد اعمال ورته وئیلی شی. په خلاف د نیت ځکه چه نیت نوم دے داخلاص لله، او په اخلاص لله کنبے یووالے وی. په دے کنبے تعدد نه وی. په دے وجه اعمال جمع او نیت واحد راوړلے شوے دے.

خوچه په کوم ځائے کنبے اعمال او نیات دواړه جمع وی. نوهلته لکه چه «مقابلة الجمع بالجمع» دے. کوم چه «انقسام الآحاد بالآحاد» لره مقتضی دے. اومطلب به دا وی. چه «كل عمل بنية» یعنی د هر عمل دپاره به دهغے دخپل نیت اعتبار وی. اود نیت په اختلاف سره به عمل هم مختلف ګرځی.(٣)

---

(١) امام بخاری رحمه الله دا روایت د باب بدء الوحی نه علاوه په نورو شپږو ځایونو کنبے ذکر کړے دے. یو روایت خو هم دا دے. د کوم الفاظ چه ستاسو وړاندے دی. ((إنما الأعمال بالنيات)) په دوو مقاماتو کنبے ((إنما الأعمال بالنية)) دے. اوګورئ: كتاب الأيمان والنذورباب النية فی الأيمان رقم ۶۶۸۹ او كتاب الحيل باب فی ترک الحيل رقم ۶۹۵۳. په درے مقاماتو کنبے ((الأعمال بالنية)) الفاظ دی. اوګورئ: كتاب ((الأيمان باب ما جآء أن الأعمال بالنية والحسبة رقم ۵٤. وكتاب العتق باب الخطأ والنسيان فی العتاقة والطلاق ونحوه رقم ۲۵۲۹. وكتاب مناقب الأنصار باب هجرة النبی ﷺ وأصحابه إلی المدينة رمق ۳۸۹۸)) او په یومقام کنبے ((العمل بالنية)) لفظ مروی دے. اوګورئ: كتاب النكاح باب من هاجر أوعمل خيراً لتزويج إمرأة فله ما نوی رقم ۵۰۷۰)_

(٢) فتح الباری(١٢/١)_

(٣) اوګورئ فتح الباری (١٢/١) وتقرير بخاری شريف حضرت شيخ الحديث صاحب قدس سره (٧٣/١)_

مثلا یو کس خوشبوئی استعمالوی داتباع سنت په نیت یا په دے خیال چه زما د بدن نه کومه بدبوئے داره خوله خی په هغې چاته تکلیف نه رسی یا دده نیت دا وی چه زما دماغو ته تقویت ملاو شی نو ده ته به په دے باندے اجر اوثواب ملاویږی
خوکه دده نیت په دے باندے خپل خان لوئے ښکاره کول وی یا دده نیت پردئ زنانه خپل خان ته مائله کول وی نو په دے به نیول اوعذاب وی نولکه چه «إنما الأعمال بالنيات» کښے ئے نیت داعمالو په مقابله کښے جمع راوړلو او دے خبرے ته ئے اشاره اوکړه چه دعمل داومدار ددے په نیت دے که دخیر نیت ئے وی نو عمل به ئے هم عمل خیرشمارلے شی اوکه د شر نیت ئے وی نوعمل به ئے هم عمل شر شمارلے شی.

په فعل اوعمل کښې فرق بیا ئے دلته «إنما الأعمال بالنيات» اوفرمائیل «إنما الأفعال بالنيات» ئے نه دی فرمائیلی ددے وجه دا خودلے شوے ده چه په اصل کښے په ..عمل.. کښے دوام اواستمرار طرف ته اشاره وی خکه چه دعمل معنی ..ساختن.. یعنی جوړول دی او په جوړولو کښے امتداد وی اووخت پرے لګی او دفعل معنی ..کردن.. یعنی کول دی په دے کښے امتداد نه وی او دوخت ضرورت نه وی نوچونکه لفظ د ..عمل.. په دوام او استمرار باندے دلالت کوی نو ددے وجے ئے «إنما الأعمال بالنيات» اوفرمائیل هم دا وجه ده چه په قرآن کریم کښے ﴿وَاعْمَلُوا صَالِحًا﴾ راغلی دی . خو «وافعلوا صالحا» نه دی راغلے دغه شان ﴿وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ راغلے دی خو «فعلوا الصالحات» نه دی راغلے خکه چه په ښه کارونو کښے دوام او استمرار مطلوب وی.[1] دلته کښے هم نبی ﷺ داعمال خیر دوام او استمرار طرف ته اشاره کړے ده یوه وجه دا هم بیان شوے ده چه په عمل اوفعل کښے په دے حیثیت باندے هم فرق دے چه عمل هغې ته وائی چه دمکلف نه صادریږی اوفعل عام دے که د مکلف فعل وی اوکه د غیر مکلف وی چونکه د لته د مکلفینو دافعالو ذکر کول مقصود دے خکه د ..اعمال.. لفظ استعمال شو د ..افعال.. لفظ نه.[2]
دریمه وجه دا بیان شوے ده چه د ..عمل.. لفظ د ذوی العقول سره خاص دے او ..فعل.. عام دے د ذوی العقول اوغیر ذوی العقول دواړو دپاره استعمالیږی هم دا وجه ده چه دبهائم دپاره ..عمل البهائم.. نشی ونیلے بلکه ..فعل البهائم.. ونیلی شی.[3] چونکه دلته د ذوی العقول د اعمالو ذکرمقصود دے نوخکه «إنما الأعمال...» فرمائیلے شوے دے

دنیت لغوی او شرعی معنی د نیت لغوی معنی ..قصد.. او ..اراده.. ده قاضی بیضاوی رحمه الله فرمائی «النية عبارة عن انبعاث القلب نحو ما يراه موافقا لغرض من جلب نفع أو دفع ضر حالا أو مآلا»[4]

---

(۱) اوګورئ فیض الباری (۱ / ۵) شرح الحدیث علی نحو ما قالوا۔

(۲) حاشیه علامه سندهی رحمه الله بر صحیح بخاری (۱ / ۷)۔

(۳) اوګورئ حاشیة علامه سندهی رحمه الله برصحیح بخاری (۱ / ۷)۔

(۴) اوګورئ کرمانی (۱ / ۱۸) وفتح الباری (۱ / ۱۳) وعمدة القاری (۱ / ۲۳)۔

په شريعت كښې د نيت معنى ده.«الإرادة المتوجهة نحو الفعل لابتغاء رضاء الله وامتثال حكمه»(۱) لكه چه د لغوى معنى په اعتبار سره دا عام دے.البته د شرعى معنى په اعتبار سره صرف هغه اراده دنيت په تعريف كښې داخل ده.چه په هغې كښې دالله تعالى رضا مقصود وى.

په «انما الاعمال بالنيات» كښې لغوى معنى مراد ده اوكه شرعى؟

په دے خبره د پوهيدلو نه پس دا هم په زړه كښې كينوئ چه په دے مقام كښې د نيت نه لغوى معنى مراد ده.ددے وجه دا ده.چه نبى كريم ﷺ په دے حديث كښې دوه قسمه اعمال ذكر كړى دى.يو «فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله» او دويم «ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إمرأة يتزوجها فهجرته إلى ما هاجر إليه» په دے كښې په اولنى عمل كښې «ابتغاء مرضاة الله» ملحوظ ده او په دويم عمل كښې ملحوظ نه ده.نودا به وئيلى شى.چه دلته د جنس نيت ذكر دے.په دے كښې لغوى معنى مراد ده شرعى معنى مراد نه ده.(۲)

په «نيت» او «اراده» كښې فرق بيا په دے باندے پوهه شئ.چه حافظ ابوالحسن مقدسى رحمه الله نيت، اراده ،قصد ، اوعزم په يوه معنى خودلى دى.خو دمحققينو په نيز په «نيت» او «اراده» كښې فرق شته.هغه دا چه په اراده كښې دكوم څيز اراده كولے شى.د هغې په وجود كښې راوستل مقصود وى.د ارادے كونكى غرض ملحوظ نه وى.په خلاف د نيت ځكه چه په دے كښې مقصد عام طور ذكر كولے شى.نوداسے وئيلى شى.«نويت لكذا» په خلاف د ارادے چه هغه د غرض ذكركولو نه بغير هم استعمالولے شى.وئيلى شى . «أراد الله سبحانه وتعالى» ددے سره د غرض ذكر كول څه ضرورى نه دى.هم دا وجه ده.چه دالله تعالى دپاره «أراد الله» وئيلى شى.خو «نوى الله» نه وائى.ځكه چه د نيت استعمال عام طور په هغه افعالو كښې كيږى.چه هغه معلل بالاغراض وى.حالانكه عالمانو رحمهم الله فرمائيلى دى.چه دالله تعالى دافعال معلل بالاغراض نه وى.كه «نوى الله» اووئيلى شى.نودالله تعالى د افعالو معلل بالاغراض وهم به پيدا شى.(۳)

علامه كشميرى رحمه الله فرمائى.چه دالله تعالى افعال معلل بالاغراض كيدے شى.په دے كښې څه محال والے نشته.البته د شريعت په ژبه كښې دالله تعالى دپاره صرف د ارادے لفظ استعمال شوے دے.دنيت ورله نه دے.نوځكه په شرعى اطلاق باندے اكتفاء كول به غوره وى.والله اعلم (۴)

---

(۱) پورتنئ حواله)_
(۲) اوګورئ فتح البارى (۱/۱۳)_
(۳) فيض البارى (۱/۵)_
(۴) پورتنئ حواله)_

يو اشكال او دهغې جواب دلته يو اشكال دا كيدے شي چه په حديث كښے «انما الأعمال بالنيات» ونيلى شوى دى او كلمه د «انما» د حصر دپاره وى نو ددے معنى شوه «لا عمل إلا بالنية» يعنى د نيت نه بغير هيڅ عمل موجود نه دے خو مونږ ګورو دعمل وجود پغير د نيت نه هم وى دا زمونږ طالب علم دے د كلونو راسے سبق وائى اولګيا دے نور به هم وائى خو ددوى څه نيت نه وى معلومه شوه چه د نيت نه بغير هم د عمل وجود راتلے شي نو بيا د «لا عمل إلا بالنية» معنى څنګه صحيح شوه.؟

ددے جواب دا دے چه رسول الله ﷺ چه د «انما الأعمال بالنيات» په ذريعه كومو مخاطبينو ته خطاب كړے وو هغوى اهل زبان وو هغوى ددے جملے نه داسے مفهوم اخستے دے چه دهغے نه بغير د شارع ﷺ د تعليم نه واقفيت ممكن نه دے اوهغه معنى دا ده چه د يو څيز شرعى وجود د نيت نه بغير نه وى ښكاره ده چه دا خبره داسے ده چه هم شارع ئے بيانولے شي نو نبى ﷺ دلته كښے د «انما الأعمال بالنيات» نه حسى وجود مراد نه دے اخستے بلكه وجود شرعى ئے ترے مراد كړے دے اوهغه وجود د نيت نه بغير نه كيږى.([1])

په اودس كښې د نيت مسئله په دے مقام كښے شارحينو په اودس كښے د نيت بحث كړے دے نو په دے باره كښے اول د مذاهبو تفصيل باندے خان پوهه كړئ.

تفصيل د مذاهبو دامام مالك، امام شافعى، امام احمد، ابوثور، او داود ظاهرى ﷺ مسلك دا دے چه دنيت نه بغير اودس صحيح نه دے د دوى په نيز په اودس كښے نيت شرط دے.([2])

دامام ابوحنيفه، امام ابويوسف، امام محمد، امام زفر، امام سفيان ثورى، امام اوزاعى، د حسن بن حى ﷺ نه او په يو روايت مطابق د امام مالك ﷺ په نيز هم په اودس كښے نيت واجب نه دے.([3])

داختلاف منشأ علامه ابن رشد مالكى ﷺ ددے حضراتو داختلاف منشا دا بيان كړے ده چه په دے خبره كښے خو د ټولو اتفاق دے چه په عباداتو كښے نيت شرط دے لكه مونځ، روژه، زكاة، حج وغيره چه په دے كښے دټولو په نيز نيت شرط دے.

البته په اودس كښے تردد دے چه آيا دا عبادت محضه يعنى غيرمدرك بالعقل عبادت دے چه په هغې كښے مقصود صرف قربت وى لكه د مونځ عبادت اوكه دا مدرك بالعقل عبادت دے لكه غسل نجاست وغيره؟ نودرے واړه امامان او د هغوى همخيال دے ته عبادت محضه وائى اوچونكه په عبادت محضه كښے نيت شرط وى نو څكه په اودس كښے هم نيت ضرورى دے.

---

(۱) اوګورئ: شرح كرمانى على البخارى (۱۸/۱) وفتح البارى (۱۳/۳)_

(۲) اوګورئ: بداية المجتهد ونهاية المقتصد(۸/۱) كتاب الوضوء الباب الثانى المسئلة- الأولى من الشروط)_

(۳) اوګورئ: عمدة القارى (۳۰/۱) استنباط الأحكام)_

خواحناف او ددوى موافقين دےته عبادت محضه نه وانى بلكه د عبادت محضه يوه ذريعه او وسيله ئے گنړى نو ددوى په نيز په اودس كښے نيت ضرورى نه دے (۱)

د وسيله او ذريعه گرخولو وجه دا ده.چه په قرآن كريم كښے د﴿ وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ ﴾ (۲) راغلى دى اود چا په نيز هم د جامو د نجاست لرے كولو دپاره نيت ضرورى نه دے.دغه شان په قرآن كريم د اودس د آيت په آخر كښے ونيلے شوى دى ﴿ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُم مِّنْ حَرَجٍ وَلَٰكِن يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ ﴾ (۳) دلته كښے الله تعالى په خپله د طهارت مقصود خودلے دے.په حديث رسول كښے هم صراحت دے «مفتاح الصلاة الطهور» (۴) دلته الله تعالى په خپله مقصود طهارت گرخولے دے.په حديث رسول ﷺ كښے هم صراحت دےچه «مفتاح الصلاة الطهور» (۵) د دے نه معلومه شوه چه دمونځ پشان دا په عبادت محضه كښے داخل نه دے.بلكه نظافت محضه اوطهارت محضه دے

كله چه شوافعو ﷺ ته اوونيلى شى.چه د جامو نه د پليتئ لرے كولو اودهغے د پاكولو دپاره د نيت ضرورت نشته.نو په اودس كښے (چه په دے كښے د بدن پاكوالے دے) نيت ولے ضرورى دے؟نود حضرات شوافعو ﷺ د طرفه دا ونيلى شى.چه د جامو د حقيقى اوحسى نجاست لرے كول مقصود وى.اود حسى زوال په سترگو په نظر راخى.خكه په دے كښے دنيت ضرورت نشته.اوپه اودس كښے د نجاست حكمى زائله كول مقصود وى.كوم چه نه په خپله په نظر راخى.او نه دهغے زوال په نظر راخى.نوپه دے كښے به دنيت ضرورت وى.اوبه د نجاست حقيقى اوحكمى دوارو دپاره پاكونكے دى

خوددے جواب دا دے.چه الله تعالى ارشاد فرمائيلے دے﴿وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا﴾ (۶) په دے كښے اوبه بالطبع مطهر گرخولے شوے دى.اود مبالغه صيغه استعمال شوے ده.چه اوبه

---

(۱) بداية المجتهد (۱/۸ ۹)_

(۲۰۵) سورة المدثر:٤)_

(۳) سورة المائدة:۶)_

(۴) أخرجه ابوداود فى سننه كتاب الطهارة باب فرض الوضوء رقم ۶۱) والترمذى فى جامعه فى أبواب الطهارة باب ما جاء أن مفتاح الصلاة الطهوررقم. ۳. وابن ماجه فى سننه فى كتاب الطهارة باب مفتاح الصلاة الطهور رقم.۲۷۵. ۲۷۶)_

(۵) أخرجه ابوداود فى سننه فى كتاب الطهارة باب فرض الوضوء رقم .۶۱. والترمذى فى جامعه فى أبواب الطهارة باب ماجاء أن مفتاح الصلاة الطهور رقم۳ وابن ماجه فى سننه فى كتاب الطهارة باب مفتاح ا لصلاة الطهور رقم .۲۷۵. ۲۷۶)_

(۶) سورة الفرقان:٤٨)

بالطبع مطهر شوے.نوددے تقاضا دا ده.چه نجاست هرڅنګه وی.که حسی حقیقی وی.یا حکمی معنوی وی.په اوبو کښے الله تعالی د هغے دزائله کولو صلاحیت اویخودے دے.نولکه څنګه چه نجاست حسیه حقیقیه دپاره دنیت ضرورت نشته.نودغه شان به دنجاست حکمیه معنویه دپاره هم د نیت ضرورت نه وی.

په احنافو رحمهم الله یواشکال اود هغې جواب سوال دا پیدا کیږی.چه احناف په تیمم کښے نیت ولے ضروری ګرځوی.حالانکه دا هم طهارت دے.دغه شان احناف رحمهم الله په نبیذالتمر باندے د اودس کولو دپاره هم نیت ضروری ګرځوی.حالانکه هغه هم طهارت دے.(١)

ددے جواب دا دے.چه په تیمم کښے په اصل کښے د خاورے استعمال کیږی.او هغه بالطبع مطهر نه ده.او په اودس کښے د اوبو استعمال کیږی.اودا بالطبع مطهر دی.نوچه په کوم ځائے کښے د مطهر بالطبع استعمال وی.هلته به د نیت ضرورت نه وی اوچه په کوم ځائے کښے د په کوم ځائے کښے دخاورے استعمال کیږی.کومه چه بالطبع د بدن ګنده کونکے ده.پاکونکے نه ده.هلته به د نیت ضرورت وی.

ددے نه علاوه په دے دواړو کښے یو بل فرق دا دے.چه د تیمم په باره کښے په قرآن پاک کښے ﴿فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا﴾ (٢) راغلے دے.اود تیمم لغوی معنی قصد او اراده کول دی.نوپه لغوی اوشرعی معنی کښے دموافقت پیدا کولو دپاره احنافو په تیمم کښے ضروری اوګرځولو. او چونکه د اودس په باره کښے داسے څه لفظ نه دے استعمال شوے. کوم چه د نیت په لزوم باندے مشعر وی.(٣)

اوترکومے پورے چه په نبیذ التمر د اودس کولو مسئله ده.نو په دے کښے دامام ابوحنیفه رحمه الله نکته نظر دا دے.چه نبیذالتمر نه خو مطلق اوبه دی.چه لکه څنګه دماء مطلق استعمال په آزادئ سره کولے شی.د نبیذ التمر په اودس کښے داستعمال اجازت نشته.څکه چه دا د مطلق اوبو په حکم کښے نه دی.خو بل طرف دا ماء مقید هم نه دی.چه په دے باند بیخی اودس کول جائز نه وی.څکه چه نبی ﷺ ورته ((تمرة طيبة وماء طهور)) فرمائیلی دی.(٤) اوددے نه

---

(١) قال في شرح الوقاية بشرحه السعاية (٥٢٧/١) فالنية فرض في التيمم. علامه عبدالحی لکهنوی السعایه (٤٧٤/١) کښے لیکی.وقال القدوری فی کتابه. وکان أصحابنا یقولون إن الوضوء بالنبیذ علی أصولهم یجب أن لا یصح إلا بالنیة کالتیمم لأنه بدل عن الماء ولهذا لا یجوز التوضی به حال وجود الماء ..دغه شان اوګورئ فیض الباری (٧/١)_

(٢) سورة النساء :٤٣، وسورة المائدة:٦)_

(٣) اوګورئ فیض الباری (٧/١)_

(٤) الحدیث أخرجه ابوداود عن ابن مسعود رضي الله عنه فی کتاب الطهارة باب الوضوء بالنبیذ،رقم، ٨٤ والترمذی عنه أیضاً فی جامعه فی أبواب الطهارة باب ما جآء فی الوضوء بالنبیذ رقم ٣٨٤، و(٣٨٥) وانظر لتفصیل الکلام علی هذا الحدیث نصب الرأیة قبیل باب التیمم)_

پس نبی ﷺ د هغے نه اودس اوکړلو.نو د نبی ﷺ د اودس نه معلومه شوه.چه دا ..ماء مقید.. نه دی.چه اودس به پرے نه کیږی.
امام اعظم رحمه الله فرمائی چه ..نبیذ تمر.. ته چونکه د ماء مطلق او ماء مقید په مینځ مینځ کښے یوه درجه حاصله ده.نو په دے باندے به د اودس کولو اجازت وی.خو د شرطونو سره.چه دنیت شرط به وی.دغه شان دا به هم ضروری وی.چه د نور مطلق اوبه موجود نه وی.(۱)
آیا احناف رحمهم الله قیاس ته په حدیث باندې ترجیح ورکوی؟ په احنافو رحمهم الله باندے عام طور دا اعتراض کیږی.چه دوی حدیث ته هغه درجه او مقام نه ورکوی.کوم مقام چه ددوی په نیز د قیاس او رائے دے.دوی د حدیث په مقابله کښے قیاس او رائے ته ترجیح ورکوی.
حالانکه دا اعتراض بیخی غلط دے.بلکه داامام رحمه الله په نیز خو ضعیف حدیث هم د قیاس نه اوچت دے.هم دا د نبیذ مسئله راواخلئ.امام اعظم رحمه الله په نبیذ باندے د اودس کولو اجازت نه دے ورکړے.څکه چه دا ماء مطلق نه دی.خوامام ابوحنیفه
اودس کولو اجازت ورکړے دے.اوبه ائمه ثلاثه کښے چا هم په دے باندے درحمه الله د دے علم باوجود چه دا اوبه مطلق نه دی.په دے باندے داودس کولواجازت ورکوی.څکه چه په حدیث
کښے رسول الله ﷺ فرمائیلی دی.«تمرة طیبة وماء طهور» او ددے نه پس نبی ﷺ په دے باندے اودس اوکړلو.نو ددے حدیث په احترام کښے امام صاحب په نبیذ باندے د اودس کولواجازت ورکړلو.اوبیا په دے باره کښےئے د څومره باریکو خبرو خیال ساتلے.
① چونکه نبی ﷺ په نبیذ تمر باندے اودس کړے وو.نوصرف په نبیذ تمربه اجازت وی.په نبیذ عسل، نبیذ شعیر، او بل نبیذ باندے اجازت نشته.(۲)
② دویمه خبره دا ده.چه نبی ﷺ په هغه وخت کښے په نبیذ تمر باندے اودس کړے وو.چه مطلق اوبه موجود نه وے.نوامام صاحب هم دا فرمائی.چه په نبیذ تمر باندے د اودس کولو اجازت په هغه وخت کښے وی.چه مطلق اوبه موجود نه وی.(۳)
③ دریمه خبره دا ده.چه امام صاحب فرمائی.نبی ﷺ په نبیذ تمر باندے اودس کړے وو.غسلئے پرے نه وو کړے.نوموږ هم صرف د اودس اجازت ورکوو.د غسل اجازت نه ورکوو.(۴)
که په قیاسئے عمل کولو.نو په نبیذ التمر بهئے قیاس کولے.او په نورو نبیذونو بهئے هم د اودس کولو اجازت ورکړے وے.دغه شان د مطلق اوبو د وجود په صورت کښے بهئے هم په نبیذ تمر باندے اودس ته تیك وئیلی وو.دغه شان د اودس پشان بهئے دغسل کولو اجازت هم ورکړے وے.خود حدیث خیال ساتلو د وجے امام رحمه الله دا ټول قیاسونه نظر انداز کړل.

---

(۱) اوګورئ: فیض الباری (۱/۷۰،۸)_
(۲) السعایة (۱/۴۷۳، ۴۷۴)_
(۳) اوګورئ: السعایه (۱/۴۷۳، ۴۷۴)_
(۴) اوګورئ: السعایة (۱/۴۷۴)_

دحديث باب نه د ائمه ثلاثه استدلال په اودس كښې د نيت د اشتراط دپاره ائمه ثلاثه په حديث باب باندې استدلال كوى.اوفرمائى چه نبى ﷺ «**انما الأعمال بالنيات**» فرمائيلې دې.اوپه اعمالو كښې اودس هم داخل دې.نو د اودس دپاره به هم نيت لازم وى.

بيا چونكه دلته د تولونيز تقدير راويستل ضرورى دى. نودا حضرات «**صحة**» تقدير راوباسى. اووائى چه «**انما صحة الأعمال بالنيات**» يا «**انما الأعمال تصح بالنيات**»

اوداحنافو ﷺ په نيز دلته د «**صحة**» تقدير راويستل تيك نه دى.بلكه دوى دلته د «**ثواب الأعمال**» يا «**حكم الأعمال**» تقدير ګڼړى.يعنى «**انما ثواب الأعمال بالنيات**» يا «**انما حكم الأعمال بالنيات**»[1]

هرفريق د خپل مسلك داثبات دپاره دلته زور لګولې دې.خو حقيقت دا دې چه د دواړو طرفونه په دې خائې كښې ،،غلو،، ده.ددې تفصيل به انشاء الله روستو راشى.

د ذكرشوو تقديرونو دعدم صحت په سلسله كښې دحضرت شاه رحمه الله تقرير

حضرت شاه رحمه الله فرمائى.چه كه د ،،صحت،، تقدير وى.او كه د «**ثواب**» تقدير وى.هيڅ يو صورت په دې مقام كښې تيك نه دې.

د ،،صحت،، تقدير ددې وجې دلته صحيح نه دې.چه ددې په منلو په حديث كښې دوه تخصيصه منل پكار دى.

يو دا چه حديث به بيا د دنيوى احكامو سره متعلق شى.د آخرت داحكاموته به جامع نه وى. خكه چه د ،،صحت،، معنى دا ده.چه «**استجماع الشرائط والأركان بحيث يسقط الفرض من ذمته**» ديوخيزتول اركان او شرائط جمع كول ،،صحت،، دې.او ددې نيتجه سقوط د فرض او غاړه خلاصيدل دى.

،،بطلان،، ددې نقيض دې.ښكاره ده.چه د صحت او بطلان تعلق د فقه او دنياوى احكامو سره وى.دآخرت احكامو سره نه وى.حالانكه حديث عام دې.په دې كښې ددنيا او آخرت دواړه احكام شامل دى.

دويم تخصيص په دې كښې دا لازميږى.د ،،صحت،، او ،،بطلان،، اجراء په هغه افعالو كښې كيږى.چه په هغې كښې دحلت اوحرمت دواړه جهته وى.اوچه كوم افعال قطعاً حرام دى.لكه قتل، زنا، سرقه وغيره، نو په دې باندې د صحت يا بطلان اطلاق نه كيږى.دا نشى وئيلې.چه «**صح قتله وزناه وسرقته أوبطل**» د صحت د تقدير منلو په صورت كښې به حديث ددې احكامو نه ساكت ګرخول وځى .حالانكه حديث تولو ته شامل دې.

دغه شان دا خبره هم ياد ساتل پكار دى.چه صحت او بطلان د روستنى دور اصطلاحات دى.دنبى ﷺ ارشادات د روستنى دور اصطلاحاتو باندې مقيد كول تيك نه دى. بيا دلته

---

(۱) اوګورئ: شرح وقايه مع السعايه (۱/۱۴۳، ۱۵۲)_

داحنافو ﷺ راویستے تقدیر ((وثواب الأعمال)) هم صحیح نه دے.خکه چه د ثواب او عقاب تعلق داخروی احکامو سره وی.حالانکه ددے حدیث تعلق د دنیاوی احکامو سره هم دے دویم تخصیص دا لازمیږی.چه دا حدیث به صرف د طاعاتو پورے مخصوص شی . خکه چه ثواب خو په طاعاتو ملاویږی.په معاصی نه ملاویږی.خکه چه په هغے خو عذاب ملاویږی حالانکه په حدیث کښے په معاصی باندے عقاب هم داخل دے . بلکه ښکاره په کښے ددے ذکر دے.چه ((ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها))

دلته کښے دا خبره قابله د توجه ده.چه په اصل کښے د ثواب ملاویدل په صحت موقوف وی.خکه چه ثواب خو به هله وی.چه عمل صحیح وی.اوکه عمل صحیح نه وی.نو ثواب به څه ملاو شی.نو دصحت د تقدیر نه د بچ کیدو دپاره د ..ثواب.. تقدیر څه مفید نه دے.خکه چه ددے په تقدیر راویستلو باندے به هم صحت منل ضروری وی.او بیا به هغه ټول قباحتونه راخی.کوم چه مونږ دصحت د تقدیر په صورت کښے بیان کړی وو.(۱)

حضرت شاه صاحب ﷫ فرمائی.چه امام بخاری ﷫ ذکر شوے حدیث ((الأعمال بالنيات)) په خپل صحیح کښے اووه ځایه راوړے دے.اولنے خو هم دا دے.دویم په .ص ۱۳ . کښے ((باب ما جاء أن الأعمال بالنية والحسبة ولكل امرئ ما نوى)) الفاظ راغلی دی.په دے کښے دایمان ،اودس. مونځ.زکاة.حج روژه وغیره ټول داخل شول .مطلب دا چه داخیر داعمالو اجر اوثواب به هله حاصلیږی.چه اراده د طلب ثواب وی.(که نیت فاسد وی.یا د طلب ثواب اراده نه وی.نوهغه عمل به دثواب نه خالی وی)

دریم ئے په کتاب العتق کښے راوړے دے.څلورم په باب الهجرة کښے پنځم په نکاح کښے شپږم دنذر په بیان کښے اووم په کتاب الحیل کښے (ددے ټولومقاماتو تخریج په مخکښ حاشیه کښے شوے دے.مرتب) په څه ځائے کښے ددوی مقصد دصحت اعمال مدار په نیت باندے خودل دی.اوکله ثواب اعمال په نیت باندے موقوف خودل دی.ددے نه معلومه شوه.چه دامام بخاری ﷫ په نیز دحدیث مفهوم عام دے.چه دواړو صورتونو ته شامل دے.

حضرت شاه صاحب ﷫ فرمائی.چه د حدیث مذکور نه صرف دصحت اعمال تخصیص لکه چه فقهاء ئے کوی.ټیک نه دے.لکه څنګه چه د ثواب اعمال تخصیص مناسب نه دے.لکه چه د بعضے احنافو فقهاؤ رائے ده.(۲)

حضرت شاه صاحب ﷫ فرمائی.چه په دے مقام کښے فریقینو د ,,صحت.. او ,,ثواب.. تقدیرونه راویستے دی.اودا بحث ئے چیړلے دے.چه په اودس کښے نیت ضروری دے اوکه نه؟ او دا چه دعمل دوجود دپاره نیت ضروری دے.اوکه بغیر د نیت هم عمل په وجود کښے راتلے شی؟حالانکه د حدیث مقصود هدو دا دے نه.بلکه دلته خو د نیت د دوو قسمونو بیان

---

(۱) د پوره تفصیل دپاره اوګورئ فیض الباری (۱/ ۵، ۶)_

(۲) انوارالباری (۱/ ۲۲، ۳۲)_

دے.یو نیت حسنه او بل نیت قبیحه.که نیت ښه وی.نو ثمره او میوه به نے ښه وی.اوکه نیت بد وی.نو نتیجه به ئے هم بده وی.لکه چه وړاندے په «فمن کانت هجرته إلى الله ورسوله» کښے د نیت حسنه بیان دے.او په «ومن کانت هجرته إلى دنیا یصیبها أو إمرأة یتزوجها فهجرته إلى ما هاجر إلیه» کښے چه د نیت سیئه بیان دے.(١)

حافظ ابن کثیر رحمه الله دلته د ،،اعتبار،، تقدیر منلے دے.اوفرمائیلی ئے دی.چه «إنما إعتبار الأعمال عند الله بالنیات»(٢) هم دا تقدیر سلطان العلماء عزالدین عبدالسلام رحمه الله هم راویستے دے.هغوی فرمائی.«الجملة الأولى (أی إنما الأعمال) لبیان ما یعتبر من الأعمال»(٣)

ددے اقوالو خلاصه هم دا شوه.چه دلته دا خبره خودلی شی.چه د اعمالو اعتبار به د نیت مطابق وی.که نیت ښه وی.نوعمل به معتبر او ښه وی.اوکه نیت خراب وی.نوثواب اوعمل به برباد ګڼړلے شی.اودا بعینه هم هغه خبره ده.کومه چه شاه صاحب رحمه الله فرمائی.چه داعمالو دارومدار د نیت د حسن او قبح سره متعلق دے .تر دے چه بعضے وخت داسے هم کیږی.چه په کتلو کښے عمل قبیح ښکاری.لیکن د نیت د صحت دوجے هغه قبیح نشی ګڼړلے.یا دهغے د قباحت اثرات نه ښکاره کیږی.

اوګورئ کله چه نبی کریم ﷺ په مکه معظمه باندے د حملے کولو اراده اوکړله. نو حضرت حاطب بن ابی بلتعه رضی الله عنه اهل مکه ته یو خط اولیکلو.اوپه هغے کښے ئے خبر ورکړلو.چه رسول الله ﷺ یو عظیم لښکر تیاروی.اوپه مکه معظمه باندے حملے کولو اراده لری.حالانکه پخپله نبی ﷺ خپله اراده پټه ساتله.نوالله تعالی دوی ته د وحی په ذریعه د دے واقعه خبر ورکړلو.نبی ﷺ حضرت علی، حضرت زبیراو حضرت مقداد رضی الله عنهما ته حکم ورکړلو. چه سمدستی په سورلئ باندے سواره شئ.او د ،،روضه خاخ،، په مقام کښے به درته یوه مسافره ښځه ملاؤ شی.هغے سره به یو خط وی.هغه راوړئ.

دا حضرات روان شول.و د نبی ﷺ دخودنے مطابق ئے په هغه مقام کښے دغه ښځه اوموندله. اودهغے نه ئے خط واخستلو.او دنبی ﷺ په خدمت کښے ئے پیش کړلو.نبی ﷺ د په خط کښے د لیکلو خبرو نه خبر شو.او دحضرت حاطب رضی الله عنه نه ئے تپوس اوکړلو.نو هغوی دا عذر پیش کړلو.حضرت د اسلام په باره کښے زما په زړه کښے څه شك نشته.اصلی خبره دا ده.چه تاسو سره دلته کښے څومره مهاجرین دی.د هغوی خپل خپلوان هلته په مکه کښے موجود دی. اوهغوی ددوی داهل وعیال اومال او اسبابو حفاظت کوی.اوزه د قریشو حلیف ووم.په هغوی کښے نه یم.هلته زما خپل خپلوان داسے څوك نشته.چه زما داهل وعیال حفاظت اوکړی. ما سوچ اوکړلو.چه زه به مشرکانو ته خط اولیکم.اوهغوی به خپل خیرخواه جوړ

(١) فیض الباری (٩/١)۔

(٢) اوګورئ:التعلیق الصبیح علی مشکاة المصابیح (٩/١)۔

(٣) اوګورئ:فتح الباری (١٤/١) والتعلیق الصبیح (١٠/١)۔

کرم. چه هغوی زما داهل وعیال حفاظت کوی.اودا زما یقین دے.چه الله تعالی به اسلام ته غلبه ورکوی.اوزما په خط لیکلو سره به اسلام ته څه نقصان نه رسی.البته زما په کښے دغه لږه غوندے فائده وی.

نبی ﷺ اوفرمائیل.«أما إنه صدقکم» چه ده رښتیا اووئیل.حضرت عمربن الخطاب رضی الله عنه د راز ښکاره کولو په وجه د حضرت حاطب رضی الله عنه د څټ وهلو اجازت اوغوښتلو .خو رسول الله ﷺ منع کړلو او وے فرمائیل.«إنه قد شهد بدرا وما يدريك لعل الله أطلع على من شهد بدرا فقال: اعملوا ما شئتم، فقد غفرت لکم» یعنی دوی بدری صحابی دے.او دالله تعالی په نیز د بدریانولونے فضیلت دے.بلکه دا چه دے په خپل عذر کښے ریښتینے دے.(۱)

دلته کښے تاسو اوس اوګورئ.چه دحضرت حاطب رضی الله عنه عمل صحیح نه وو.خوچونکه د هغوی نیت د خیر وو.ځکه نبی ﷺ هغه ته سزا ورنکړه.

بهرحال ددے حضراتو قول دے.چه دلته د نبی ﷺ منشا دنیت حسنه او نیت سیئه په مینځ کښے فرق دے.اودوی دا بیانول.چه داعمالو دحسن اوقبح مداردنیت په حسن او قبح باندے دے.

د شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله تحقیق حضرت شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی.چه بهتره دا ده.چه دلته ،،وجود،، مقدر اومنلے شی.خو وجود به د وجود حسی سره خاص نه وی.بلکه ،،وجود عندالله،، او ،،وجود شرعی،، مراد وی.چه د ښه یا بد عمل نیت کولو سره دهغه عمل وجود دالله په نیز باندے متحقق کیږی.اوپه ظاهر کښے دعدم وجود باوجود پرے د عذاب اوثواب فیصلے مرتب کیږی.

دحضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه روایت دے.چه رسول الله ﷺ فرمائیلی دی.«إذا مرض العبد أو سافر كتب له مثل ما كان يعمل صحيحا مقيما»(۲)یعنی کله چه سړے بیمارشی.یا په سفر لاړ شی.اوهغه نفلی اعمال کوم چه به ئے په حالت دصحت اوپه حالت د اقامت کښے کول.د مرض یا دسفر د وجے نشی کولے.نوالله تعالی دمرض او سفر په دوران کښے د هغه نیکو اعمالو ثواب دده په عمل نامه کښے لیکی.

دغه شان څه خلق چه ایمان ئے راوړے وی.خو د فرضیت د هجرت باوجود په مکه کښے هغوی په ازمیښت کښے وو.او بیا د غزوه بدر په موقع هغوی دمجبورئ نه خامخا د کافرانو سره راووتل.نودا آیت نازل شو.(۳) ﴿ إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنتُمْ ۖ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ ۚ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا ۚ فَأُولَٰئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ ۖ وَسَاءَتْ مَصِيرًا ﴾

---

(۱) د واقعه دتفصیل دپاره اوګورئ صحیح بخاری کتاب المغازی باب غزوة الفتح وما بعث به حاطب بن أبی بلتعة إلی أهل مکة یخبرهم بغزو النبی ﷺ)_

(۲) صحیح بخاری کتاب الجهاد باب یکتب للمسافرماکان یعمل فی الإقامة رقم ۲۹۹۶)_

(۳) اوګورئ تفسیر قرطبی (۳۴۵/۵)_

(۱) دا مسلمانان په خپله خوښه د مسلمانانو سره د جنګیدو دپاره نه وو راوتلي. خو چونکه هجرت ئې نه وو کړے او د کافرانو په زور زياتي باندے دوی راوتلي وو په دے باندے وعيد نازل شو

ددے وعيد علم چه کله حضرت ضمره بن جندب رضي الله عنه (۲) ته اوشو. هغوی په مکه کښے وو. اوسخت بيمار وو. هغوی خپلو متعلقينو ته اووئيل چه په هرحال کښے هم زه بهر مدينے منورے ته بوځئ. نو په کټ کښے ئې کينولو اومدينے منورے سفر شروع شو. چه څنګه تنعيم ته اورسيدلو. نو وفات شو. د هغوی په باره کښے ګونګوسے شروع شو. بعضے حضراتو وئيل که هغه مونږ ته رارسيدلے وو. نو پوره اجر به ورته

ملاو شوے وو. خوچونکه هغوی په تنعيم کښے وفات شو. په دے باندے دا آيت نازل شو.

(۳) ﴿وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللهِ﴾ (۴) دلته اوګورئ په دے کلام کښے څومره زور دے.. قد.. هم دے.. وقع.. هم او.. على الله.. هم. حالانکه هجرت متحقق شوے نه وو. د هجرت خارجي اوحسي وجود نه وو راغلے اومدينے منورے ته نه وو رسيدلے. خو ددے باوجود د دوی د هجرت اعتبار شوے دے.

دغه شان دارقطني رحمه الله (۵) کښے حضرت انس رضي الله عنه نه مروى دى. چه رسول الله ﷺ فرمائيلي دى. «يجاء يوم القيامة بصحف مختتمة، فتنصب بين يدى الله عزوجل فيقول الله عزوجل لملائكته القوا هذا واقبلوا هذا، فتقول الملائكة وعزتك ما رأينا إلا خيراً، فيقول وهو أعلم إن هذا كان لغيرى، ولا أقبل اليوم من العمل إلا ماكان إبتغى به وجهى» دلته فرښتو ټول اعمال د نيکئ په حيثيت باندے ليکلى دى. خوچونکه په بعضے اعمالو کښے نيت صحيح نه وو. هغه رد کړے شول. او بعضے اعمال چه په هغے کښے نيت صحيح وو. هغه قبول کړے شول. لکه چه د الله تعالى په نيز د هغه عمل وجود معتبر دے. چه په هغے کښے د صحيح نيت دخل وى. او باقى اعمال تباه او ضائع دى. لکه چه د هغے هډو وجود نشته.

امام ترمذى. ابن ماجه. او امام احمد رحمه الله د حضرت ابوکبشه رضي الله عنه نه حديث نقل کړے دے. چه نبى ﷺ فرمائيلي دى. «مثل هذه الأمة كمثل أربعة نفر، رجل آتاه الله مالاً وعلماً فهو يعمل بعلمه فى

---

(۱) سورة النساء: ۹۷)_

(۲) په دے آيت کښے د.. ومن يخرج من بيته نه مراد څوك دے په دے باره کښے ډير نومونه اخستے شوى دى. (۱) ضمره بن العيص (۲) العيص بن ضمره بن زنباع (۳) خالد بن حزام بن خويلد (۴) حبيب بن ضمره (۵) ضمره بن جندب الضمرى (۶) جندب بن ضمره الجندعى ⑦ ضرمه بن بغيض ليثى ⑧ ضمره بن ضمر بن نعيم ⑨ ضمره بن خزاعه. اوګورئ الجامع لأحكام القرآن للقرطبى (۳۴۹/۵)_

(۲۲۹) اوګورئ تفسير قرطبى (۳۴۹/۵)_

(۴) سورة نساء: ۱۰۰)_

(۵) سنن دارقطنى (۵۱/۱) كتاب الطهارة باب النية)_

ماله ينفقه فى حقه، ورجل آتاه الله علماً ولم يؤته مالاً فهو يقول لو كان لى مثل هذا عملت فيه مثل الذى يعمل، قال رسول الله ﷺ فهما فى الأجر سواء، ورجل آتاه الله مالاً ولم يؤته علماً فهو يخبط فى ماله، ينفقه فى غير حقه، ورجل لم يؤته علماً ولا مالاً، فهو يقول: لو كان لى مثل هذا عملت فيه مثل الذى يعمل قال رسول الله ﷺ فهما فى الوزر سواء)) والفظ لابن ماجه)[1]

په دے حدیث کښے اوګورئ.په اولنو دوو سړو کښے دیو سړه علم هم شته اومال هم.هغه سړے دخپل علم مطابق خپل مال د نیکو په کارونو کښے خرچ کوی.اوبل سړی سره علم شته.خومال نشته.خودهغه نیت دا دے.که ده سره مال وے.نوده به هم د اولنی کس پشان د نیکو په کارونو کښے مال خرچ کولو.نبی ﷺ په اجر کښے دواړه برابر کړل.حالانکه د دویم دعمل څه حسی اوظاهری وجود نشته.خودے ته شرعاً اوعندالله وجود حاصل دے.څکه معتبر اوګڼړلے شو.

دغه شان په دوو روستنو کسانو کښے د یو سره مال شته. علم نشته.هغه مال په فضول او د ګناهونو په ځایونو کښے خرچ کوی.اوبل سړی سره نه علم شته.اونه مال.خوهغه دا اراده لری.که زما سره مال وے.نو ما به هم د فلانی پشان په نوم نهاد ،ریاکارئ اوګناهونو کښے خرچ کولو.نبی ﷺ ددے دواړو په باره کښے اوفرمائیل .چه په ګناه کښے دواړه برابر دی.حالانکه د بل کس د ګناه څه عمل نه دے بنکاره شوے.خوچونکه هغه نیت کړے دے.نوځکه هغه هم په ګناه کښے شریک شو.معلومه شوه.چه په اصل کښے اعتبار وجود شرعی اووجود عندالله ته دے .د وجود حسی څه اعتبار نشته.

دغه شان په حدیث کښے راځی.رسول الله ﷺ فرمائیلی دی.((ان أقواماً بالمدينة خلفنا ماسلكنا شعباً ولا وادياً إلا وهم معنا فيه حبسهم العذر))[2]په یوبل سند کښے دا الفاظ دی.((أن رسول الله ﷺ رجع من غزوة تبوك فدنا من المدينة فقال إن بالمدينة أقواماً ما سرتم سيراً ولا قطعتم وادياً إلا كانوا معكم قالوا يارسول الله وهم بالمدينة؟! قال وهم بالمدينة حبسهم العذر))[3]یعنی په مدینه منوره کښے څه خلق زمونږ نه روستو پاتے شوی دی.هغوی زمونږ سره شرکت اونکړے شو.خوکه مونږ یوګنداؤ یا خوړ باندے تیر شوی یو.نوهغوی په مدینه کښے د ایساریدو باوجود مونږ سره دی.یعنی په دے کنداؤ او خوړ کښے چه په تګ باندے کوم اجر اوثواب الله تعالی زمونږ دپاره مقرر کړے دے.هغه اجر اوثواب به هغوی ته هم ملاویږی .حالانکه هغوی په مدینه کښے ایسار دی.لکه چه دلته هم د نیت په وجه دهغوی عمل موجود اوګرځولے شو.

---

(۱) أخرجه الترمذی فی جامعه فی كتاب الزهد باب مثل الدنيا لأربعة نفر رقم.۲۳۲۵. ابن ماجه فی سننه فی كتاب الزهد باب النية رقم ٤٢٢٨. واحمد فی مسنده (٤/ ۲۳۰، ۲۳۱)_

(۲) صحيح بخاری كتاب الجهاد باب من حبسه العذر عن الغزو رقم ۲۸۳۸، ۲۸۳۹)_

(۳) اوګورئ صحيح بخاری كتاب المغازی باب (بلاترجمة) بعد باب نزول النبی ﷺ الحجر رقم. ٤٤٢۳)

په مسند ابويعلى كښې د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه مرفوعاً روايت دے چه «من خرج حاجاً فمات كتب له أجر الحاج إلى يوم القيامة، ومن خرج معتمراً كتب له أجر المعتمر إلى يوم القيامة، ومن خرج غازياً في سبيل الله فمات كتب له أجر الغازي إلى يوم القيامة»(١) يعنى دحج عمرے او جهاد دپاره وتونكے كه په لاره كښې وفات شي. نوصرف دنيت په وجه به عندالله ماجور وي. ښكاره ده. چه دلته كښې هم ثواب په وجود في النية باندے دے.
خلاصه دكلام دا شوه. چه ديو څيز د وجود دپاره په خارج كښې حساً وجود ضروري نه دے بلكه دښه يا بد عمل نيت كول دالله تعالى په نيز دهغې وجود متحقق كيږي.
هم دا وجه ده. چه وئيلې شي. «نية المؤمن خير من عمله»(٢) د مؤمن نيت دده دعمل نه بهتر دے. ځكه چه په عمل كښې بعضې وخت رياكاري راځي. اونيت چونكه ددے تعلق د زړه سره وي. نوځكه په دے كښې د رياكارئ احتمال نشته. نوځكه صرف دنيت په وجه د څيز وجود تسليمولے شي.
بهرحال حضرت شيخ الاسلام علامه عثماني رحمه الله فرمائي. كه په دے حديث كښې مونږ ،،وجود،، مقدر اومنو. اود وجود نه مراد ،،وجود شرعي،، او ،،وجودعندالله،، مراد واخلو. نو مطلب بغير د څه تكلف صفا يے غباره په پوهه كښې راشي.(٣)
دائمه ثلاثه رحمهم الله د استدلال نه جوابونه وړندے تيرشو. چه ائمه ثلاثه دلته د ،،صحت، تقدير راويستے دے. او په اودس كښې ئے نيت شرط ګرځولے دے. د دے په جواب كښې احنافو رحمهم الله د ،،ثواب،، يا ،،حكم،، تقدير راويستے دے. حضرت علامه عثماني رحمه الله د ،،وجود،، تقدير منلے دے. اوحافظ ابن كثير، شيخ عزالدين عبدالسلام رحمهم الله د ،،عبرة،، تقدير منلے دے. او حضرت كشميري رحمه الله ددے متعلق عام ګرځولے دے. په دے ټولو صورتونو كښې په اودس كښې د نيت اشتراط نه لازميږي.
ددے نه علاوه بعضې حضراتو دا فرمائيلې دي. چه دا حديث د عباداتو په سلسله كښې وارد دے. دا نه چه د قربات اوطاعاتو په باره كښې. مونږ دا وايو. چه اودس بغير د نيت نه عبادت خو نشي ګڼړلے. خوالبته هغه اودس چه نيت په كښې نه وي. او هغه دے. ،،مفتاح صلاة،، هم جوړ نشي. نوپه دے باندے په حديث كښې څه دلالت نشته. (بلكه كه نيت نه وي. نو هم دغه اودس مفتاح الصلاة ګرځيدے شي.)

---

(١) رواه الدارقطني عن سبل بن سعد الساعدى كما فى مجمع الزوائد للهيثمى رحمه الله (٢٠٨/٣، ٢٠٩) كتاب الحج باب فضل الحج والعمرة)_

(٢) رواه الطبراني عن سهل بن سعد الساعدى .كما فى مجمع الزوائد للهيثمى رحمه الله (١٠٩/١) كتاب الإيمان باب فى نية المؤمن المنافق وعملهما)_

(٣) اوګورئ فضل البارى شرح صحيح البخارى (١٤٥/١، ١٤٦)_

شيخ الاسلام حضرت زكريا انصارى رحمه الله فرمائى چه د نيت تعلق صرف د عباداتو سره وى د قرباتو او طاعاتو سره نه وى.ددے وضاحت دا دے چه يودے عبادت ددے د صحت دپاره نيت هم ضرورى دے.اود «من يتقرب إليه» معرفت هم ضرورى دے.لكه تلاوت دقرآن.چه په دے كښے نيت لازمى نه دے.خو د «من يتقرب إليه» د معرفت سره تلاوت كول ضرورى دے.چه دا دالله تعالىٰ كلام دے. او ددے په تلاوت به ده ته قرب حاصليږى.

دريم څيز دے طاعت.په دے كښے نه نيت ضرورى دے.اونه د «من يتقرب إليه» معرفت.لكه د دين اسلام د حقانيت پيژندلو دپاره غور اوفكر.

په دے باندے داسے پوهه شئ.چه يوكافر كس دے.چه دالله تعالىٰ د وجودنه منكر دے.نوهغه د عالم په حوادثاتو كښے سوچ اوفكر شروع كړل.او وے كتل.چه د نمر د راختلو ا ډوبيدو سلسله ډيره په نظم وضبط او ترتيب سره جارى ده.مثلاً نن يوديشتم تاريخ دے.نن څه وخت نمر راوختلو.يوزركاله چه كله دا تاريخ وو.نو هم په دے وخت نمر راختلے وو.او صبا اولنے تاريخ دے.او صبا ته به نمر راختل د نن په مقابله كښے نيم منټ روستو راخيژى.نو يو زر كاله وړاندے چه كله صبائے تاريخ راغلے وو نو يو منټ پس راختلے وو.دا حيرانونكے نظام هغه ګورى.دغه شان د غروب سلسله ده.چه دا هم د مستحكم نظام سره تړلے دے.هم دا كيفيت د سپوږمئ په راختو او پريوتو كښے مشاهده كړى.صرف په نمر سپوږمئ كښے نه بلكه د دنيا په ټولومعاملاتو كښے هغه مشاهده كوى.چه يو نظم دے.يوترتيب دے.ډير په منظم او مرتب انداز كښے دا ټوله سلسله روانه ده.

دغه شان د غور اوفكر كولو نه پس هغه دے يقين ته اورسى.چه لكه څنګه مونږ تركومے پورے د شيے او ورځے په كارونو كښے ترتيب قائم نكړو.نوپه خپله ترتيب نه قائميږى.اود ترتيب حسن، سليقه، استحكام. د ترتيب قائمونكى په علم، قدرت او اراده باندے موقوف وى.كه ترتيب قائمونكے بے علمه وى.نوهغه په صحيح طريقه ترتيب نشى قائمولے.كه هغه قادر نه وى.بلكه عاجز وى.نوهغه ترتيب نشى وركولے.چه دا ئے اوكتل.نو هغه يقين اوكړلو.
چه ددے عالم پيدا كونكے هم ضرور داسے ذات دے.چه هغه په علم اوقدرت كښے د كمال خاوند دے.اوچه اراده كونكے دے.بيا هغه دا هم ګورى.چه مونږ په دنيا كښے ډيرداسے څيزونه ګورو.چه په هغے كښے ترتيب وى.خو د نظم و نسق قائمونكے زمونږ وړاندے نه وى.او مونږ ته يقين وى.چه دا ترتيب چا قائم كړے دے.نوهغه ددے خبرے يقين أوكړى.كه دغه ذات زمونږ وړاندے نه دے.خوچه مخامخ نه دے.نو ددے په وجه دهغه نه انكار كول نه لازميږى.نو ددے سوچ اوفكر په نتيجه كښے دالله تعالىٰ دوجود او بيا د الله تعالىٰ د كمال علم، كمال قدرت، او د ارادے د صفت قائل شى.

اوس ښكاره خبره ده.چه هغه په اول كښے دا سوچ شروع كړے وو.دثواب نيت ئے نه وو كړے.نيت خو دا څه كوئ.چه هغه د ثواب اوعقاب قائل نه وو.لكه چه په هغه وخت كښے نه نيت وو.اونه د «من يتقرب إليه» معرفت حاصل وو.خو دا نظر اوفكر اودا غور اولټون په طاعاتو كښے شامل دے.په دے باندے به ده ته اجر ملاويږى.

نوحضرت شيخ الاسلام زكريا انصاري رحمه الله فرمائي چه په عباداتو كښې خو د نيت هم ضرورت شته.اود معبود معرفت هم لازمي دے.اوپه قرباتو كښې د نيت ضرورت نشته.خود «من يتقرب إليه» معرفت ضروري دے.اوپه طاعاتو كښې نه نيت ضروري دے.اونه د مطاع معرفت.(۱)

تركومې پورې چه د اودس تعلق دے.نو مونږ وايو.چه دا په قرباتُ كښې داخل دے . په دے كښې نيت شرط نه دے.خودا معلومول ضروري دي.چه اودس د مانځه دپاره كيږي.اومونځ دالله تعالى دپاره كولے شي.

په كومو كومو څيزونو كښې د نيت ضرورت شته؟ حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائي.چه دين په اصل كښې د پنځو څيزونو نه مركب دے.

① اعتقادات ② اخلاق ③ عبادات ④ معاملات ⑤ عقوبات.

په فقه كښې د اعتقادات او اخلاقو نه بحث نه كيږي.البته د باقي نورو درے څيزونو نه بحث كيږي.په دے كښې په عباداتو كښې په اتفاق سره نيت شرط دے.نومونځ روژه.حج.زكاة كښې هيڅ يو عبادت بغير د نيت نه نهٔ صحيح كيږي.

په معاملاتو كښې مناكحات، مالي معاوضات، خصومات، تركات، او امانات داخل دي.په دے كښې په يوكښې هم په اتفاق سره د نيت ضرورت نشته.

دغه شان په عقوبات كښې حد ردت، حد قذف، حدزنا، حد سرقه، اوقصاص داخل دي.په دے كښې هم چا د نيت شرط نه دے لګولے.

حضرت كشميري رحمه الله فرمائي.چه لكه څنګه دے حضراتو په معاملات، عقوبات، د نيت په دائره كښې د راتلونكو اعمالو نه خارج كړي دي.نومونږ هم اودس ددے اعمالو نه خارج كوو.څكه چه دا عبادت محضه نه دے.بلكه په وسائلو كښې يوه وسيله ده.كه په اودس كښې د نيت دعدم اشتراط اعتراض په مونږ باندے ددے حديث د وجې متوجه كيدے شي.نوهم ددے حديث نه په معاملاتو،عقوباتوكښې د نيت د عدم اشتراط اعتراض په دے حضراتوهم راتلے شي.والله اعلم (۲)

آيا داحنافو رحمهم الله اودس د نيت نه خالي وي؟ حضرت كشميري رحمه الله فرمائي.كه غور اوكړے شي.نومعلومه به شي.چه دلته د حديث باب دلاندے ددے اختلاف ګنجائش نشته. ددے وجه دا ده.چه دنيت نه بغير هيڅ حنفي اودس نه كوي.څكه چه دنيت نه قصد قلبي اود زړه اراده مراد ده .تلفظ په نيت باندے مراد نه دے.ددے وجه علامه ابن تيميه رحمه الله وغيره ګنرو عالمانوتصريح كړے ده.چه د نيت تلفظ نه د رسول الله ﷺ نه منقول دے.اونه د صحابه كرامو رضي الله عنهم نه اونه د تابعينو نه.اونه د ائمه اربعو نه.(۳) لكه چه حنابلو رحمهم الله په نيت

---

(۱) اوګورئ فيض الباري (۶/۱)_

(۲) فيض الباري (۷/۱)_

(۳) اوګورئ فيض الباري (۸/۱)_

باندے تلفظ بدعت گرځولے دے.(١) نود نیت نه د زړه اندازه مقصود ده. کومه چه داختیاري افعالو کولو نه وړاندے وي. اوپه دے کښے احناف او باقي ټول حضرات برابر دي. ځکه چه هر کس د اذان داوریدو نه پس د مونځ په اراده باندے د کور رااوځي. دهغه لاس د لوټے اومسواك طرف ته وړاندے کیږي. او بیا اوبه رااخلي. د دے اندامونو وینځل اومسح اوکړي نوآیا دا کس دا ټول کارونه بغیر د نیت نه کوي؟ نه بلکه دده نیت وي. په نیت ئے تلفظ نه وي کړے اوپه دے کښے څه حرج نشته.

بلکه داودس عمل د متوضي دعمل نه بغیر نه ثابتیږي. ځکه چه د اودس کولو نه دده نیت کله د قرآن تلاوت وي. کله ذکر وي. کله دجماعت مونځ یا نوافل وي. اوکله د فرضي مونځونو ادا کول وي. بغیر د نیت نه څوك اودس کوي نه.

البته دا صورت کیدے شي. چه یو سړے د خپل کور نه رابهر شو. اود دوکان نه سودا راوړي. اوپه لاره کښے باران شروع شي. چه په هغې باندے دده د اودس اندامونه اووینځلے شي دلته کښے دده نیت د اودس کولو نه دے. بلکه د دوکانه پورے تلل اوسودا راوړل مقصود دي. په دے صورت کښے اختلاف کیدے شي. چه چونکه نیت ئے نه وو. نو د شوافعو په نیز به اودس نه کیږي. اود احنافو ﷫ په نیز نیت ضروري نه دے. نواودس به صحیح کیږي.

خود غورکولوخبره داده. چه دا صورت خوشاذ اونادر پیښیږي. نوپه دے کښے ګرم ګرم بحثونه کول مناسب نه دي. بلکه داسے مسئله د مجتهدینو په اجتهاد باندے پریخودل پکار دي. او داسے شاذمسائل دحدیث په شرح کښے داخلول نه دي پکار. چه په هغې سره د حدیث مراد نظري جوړ شي. (یعني ګران اومشکل شي) حالانکه دهغے مراد بالکل بدیهي او واضح وو.

قوله: وإنما لكل إمرء ما نوى: دلته کښے دا بحث دے. چه په «إنما الأعمال بالنيات» اوپه «إنما لكل إمرئ ما نوى» کښے څه فرق دے؟ په دے سلسله کښے د عالمانو څو اقوال دي.

① دعلامه قرطبي ﷫ رائے دا ده. چه دویمه جمله د اولنۍ جملے دپاره تاکید دے. د نیت معامله چونکه مهتم بالشان وه. ځکه نبي ﷺ د «إنما الأعمال بالنيات» جمله اووئیله. اوهم دا مضمون ئے په بل انداز کښے بیان کړلو. حالانکه خبره یوه ده. د اولنۍ جملے مطلب دا دے. که نیت صحیح وي. نو عمل به مقبول وي. اوکه نیت صحیح نه وي. نوعمل به مقبول نه وي. او د دویمے جملے مطلب دا دے. چه نیت ښه وي. نو عمل د ښه جزاء سبب جوړیږي. اوکه په نیت کښے فتور او خرابي وي. نوعمل د خرابي بدلے سبب جوړیږي. لکه چه عنوان بدل شو. او مضمون یو دے (٢)

---

(١) اوګورئ السعاية في كشف ما في شرح الوقاية. (٢/ ١٠٠) د نیت دمسائلو او ددے د شرعي حیثیت دپاره اوګورئ. السعاية (٢/ ٩٧، ١٠٤) قبيل باب صفة الصلاة_

(٢) فتح الباري (١/ ١٤)_

② نور حضرات فرمائی چه په اولنئ جمله کښې داعمالو په باره کښې خودلې شوی دی.چه ددې تعلق د نیت سره دې.اود حکم ترتب به په دې کیږی.او په دویمه جمله د عامل دحالت بیان دې.چه ده ته به دخپل نیت مطابق جزا ملاویږی.(۱)

③ علامه نووی رحمه الله فرمائی.چه په اوله جمله کښې د نیت اوعمل په مینځ کښې ربط بیان شوې دې.چه داعمالو تعلق دنیت سره دې.او ددې دحسن او قبح مدار په نیت دې.اوپه دویمه جمله کښې د تعین منوی داشتراط فائده حاصلیږی.مثلاً د یوکس په ذمه د ماسپخین اومازیګر د مونځونه قضا ده.اوس که هغه مطلق نیت اوکړی . اود ماسپخین مونځ ادا کول غواړی.نونۀ ادا کیږی.دغه شان د مطلق څلورو رکعتو په کولو سره د مازیګر مونځ نه ادا کیږی.بلکه د ماسپخین د ادا کولو دپاره د ماسپخین او د مازیګر دادا کولو دپاره د مازیګر تعین ضروری دې.لکه چه په دویمه جمله کښې دا خودلې شوی دی.چه عامل ترڅو منوی متعین نکړی.نودهغه دعمل اعتبار به نه وی.(۲)

④ د ابن السمعانی رحمه الله توجیه دا ده.چه په اوله جمله کښې هم د هغه «ربط بين العمل والنية» بیانول دی.اوپه دویمه جمله کښې دهغه مباح اعمالو بیان دې.کوم چه په عبادات کښې شامل نه دی.اوپه هغې کښې د نیت نه بغیر اجر او ثواب نه ملاویږی .چه نیت ئې د ثواب وی.اود خیر نیت اوکړی.نوثواب به ورته ملاؤ شی.ګنی نه.(۳)

مثلاً خوراك څكاك په مباحاتو کښې دی.په دې باندې به ثواب په هغه وخت کښې ملاویږی.کله چه د «تقوى على العبادة» نیت وی.یعنی چه زه دا خوراك ددې دپاره کوم.چه زما په بدن کښې طاقت پیدا شی.اوهغه قوت زه دالله تعالی په عبادت کښې خرچ کړم.

⑤ علامه ابن دقیق العید رحمه الله دا توجیه فرمائیلې ده.چه اوله جمله د «ربط بين العمل والنية» دپاره ده.اوپه دویمه جمله کښې دا خودلې شوی دی.چه په عمل باندې به اجر اوثواب په هغه وخت کښې مرتب کیږی.چه په دغه عمل کښې نیت هم وی.او ورسره ورسره د شرطونو خیال هم ساتلې شوې وی.که صرف د شرطونو خیال اوساتلې شی.اونیت نه وی.نواجربه نه ملاویږی.دغه شان چه دعمل نیت اوکړی .اود هغې د پوره کولوپخه اراده ئې هم وی.خو د څه شرعی عذر د وجې هغه کار اونکړې شی.نوده ته به د هغې کار ثواب ملاویږی.خوصرف دهغه عمل چه نیت ئې کړې وی.(۴)

---

(۱) فتح البارى (۱٤/۱)_
(۲) عمدة القارى (۲۷/۱)_
(۳) فتح البارى (۱٤/۱) وعمدة القارى (۲۷/۱)_
(۴) فتح البارى پورتنئ حواله)_

() بعضے شاحینو دا توجیه کړے ده.چه په دویمه جمله کښې د «نیابة فی النیة»نه منع شوې ده.چه بغیر دعذر نه د بل دطرفه نیت کول معتبر نه دے.بلکه هرسړے دے دخپل عمل په خپله نیت کوی.(۱)

() شیخ عزالدین عبدالسلام رحمه الله فرمائی.چه داولنۍ جملے مقصد دا دے.چه کوم عمل معتبر دے.او د دویمے جملے مقصد دا دے.چه په اعمالو به نتائج کله مرتب کیږی.نو په اوله جمله کښې دا خودلے شوی دی.چه هغه عمل معتبر دے.چه په هغے کښې نیت وی.اوچونکه په یو عمل کښې ښه نیت او بد نیت هم کیدے شی.نوځکه ئے په «انما لکل إمرئ ما نوی» کښې اوخودل.چه د عمل په وخت کښې څنګه نیت اوکړی.نتیجه به هم هغه مرتب کیږی.(۲)

() اتمه توجیه دا ده.چه په اولنۍ جمله کښې هم هغه د نیت او عمل په مینځ کښې ربط بیان شوے دے.چه د عمل دارومدار په نیت دے.چه څنګه نیت وی.هغه شان به عمل وی.او د دویمے جملے مقصد دا دے.که په یوعمل کښې ګڼړ نیتونه جمع کیدے شی.نود تولو ثواب به ملاویږی.مثلاً یو سړے جمات ته ځی.اوصرف د مونځ نیت کوی.نوصرف یو ثواب یعنی د مانځه ثواب به ورته ملاویږی.اوکه هغه کس جمات ته دتلو په وخت کښې د مانځه د نیت سره دا نیت هم اوکړی.چه د جماعت انتظار اوکړم.اوتلاوت به اوکړم.نفلی اعتکاف به اوکړم.د مسئلے د زده کولو او بل ته دخودلو نیت هم اوکړی.د نیکانو سره د ملاقات او هغوی د لیدونیت هم اوکړی.د ګناهونو نه د بچ کیدو قصد هم اوکړی.نو په دے ټولو نیتونو به ورته مستقل او ځانله ځانله ثواب ملاویږی.(۳)

() علامه سندهی رحمه الله فرمائی.چه اولنۍ جمله مقدمه تجربیه عرفیه عقلیه ده.او دویمه جمله د شرعی حکم بیان دے.یعنی په اوله جمله کښې دا خودلے شوے دی.چه عقلاً اوعرفاً دا خبره منلے شوے ده.او ټولو ته معلومه ده.چه داعمالو دارومدار په نیت وی.اوپه دویمه جمله اولنۍ جملے ته شرعی استناد ورکوی.اودا ښائی.چه شرعاً هم دا عرف او عقلی فیصله معتبر ده.(۴) په احادیثو کښې ددے ډیر مثالونه موندلې شی.

د حضرت ابوعبیده رضی الله عنه په منقبت کښې رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمائیلی دی.«لکل أمة أمین، وأمین هذه الأمة أبوعبیدة بن الجراح»(۵) په دے حدیث کښې «لکل أمة أمین» یوه جمله عرفیه تجربیه ده.او«أمین هذه الأمة أبوعبیدة بن الجراح» دا جمله شرعیه ده.شریعت دے عرف ته استناد ورکړلو.

---

(۱) عمدة القاری (۱/۲۷)_
(۲) فتح الباری (۱/۱٤)_
(۳) تقریر بخاری ازشیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب کاندهلوی قدس سره (۱/۷٤)_
(۴) اوګورئ: حاشیه علامه سندهی رحمه الله برصحیح بخاری (۱/۸)_
(۵) صحیح بخاری کتاب المغازی باب قصة أهل نجران رقم ٤۳۸۲)_

دغه شان د رسول الله ﷺ ارشاد دے «لكل شئ عروس، وعروس القرآن ،، الرحمن»(۱) په دے كښے اولنئ جمله «لكل شئ عروس» جمله عرفيه تجربيه ده او دے ته دويمے جملے استناد وركړلو.

() علامه طيبى رحمه الله فرمائى چه داولنئ جملے تعلق د اصل عمل سره دے يعنى اعمال به په هغه وخت كښے محبوب اومعتبر وى چه د نيتونو سره د هغے اقتران وى او په دويمه جمله كښے ددے بيان دے چه نيابت به په هغه وخت كښے معتبر وى چه د اخلاص سره اقتران وى خلاصه دا چه په دويمه جمله كښے د نيت نه مراد ،،اخلاص،، دے.(۲)

() يوه توجيه دا شوے ده چه په دے كښے اولنئ جمله په منزله د علت فاعليه ده اودويمه جمله علت غائيه يعنى په اولنئ جمله كښے دا خودلى شوى دى چه څنګه فاعل په فعل كښے موثر وى دغه شان نيت په عمل كښے موثر وى او په دويمه جمله كښے غايت بيان شوے دے چه څنګه نيت وى د عمل ثمره به هم هغه شان وى.(۳) والله اعلم

امام بخارى رحمه الله په دې مقام كښې نامكمل حديث ولې نقل كړلو؟

امام بخارى رحمه الله دا حديث په خپل صحيح كښے ټول په اووه مقاماتو كښے نقل كړے دے.(۴) ددے مقام نه علاوه په باقى ټولو ځايونو كښے ئے حديث مكمل ذكر كړے دے اودلته كښے ئے يوه جمله چه «فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ورسوله» ئے پريخودے دے سوال دا پيدا كيږى چه امام بخارى رحمه الله داسے ولے كړى دى؟

() ابن عربى رحمه الله فرمائى چه دامام بخارى رحمه الله سره ددے جملے په ساقط كولو كښے څه عذر نشته. ځكه چه ددوى شيخ حميدى رحمه الله په خپل مسندكښے دا حديث مكمل ذكر كړے دے.(۵)

() بعضے حضراتو فرمائيلى دى كيدے شى چه دا حديث امام بخارى رحمه الله دخپل شيخ حميدى رحمه الله نه زبانى اوريدلى وى اود امام حميدى رحمه الله نه د بيانولو په وخت كښے سهو شوے وى يا بخارى رحمه الله دخپل حفظ نه نقل كړے وى اوهغه نه سهو شوے وى.

ابن عربى رحمه الله فرمائى ددے حضراتود قوت حافظه او عملى شغف په رڼړا كښے دا جواب ډيرمستبعد معلوميږى.(۶)

---

(۱) كنزالعمال (۵۸۲/۱ الباب السابع فى تلاوة القرآن وفضائله .الفصل الثانى رقم. ۲۶۳۸)_

(۲) الكاشف عن حقائق السنن المعروف بشرح الطيبى (۹۰/۱)_

(۳) امدادالبارى (۲۱۷/۲)_

(۴) اوګورئ د ((إنما الأعمال بالنيات)) د بحث لاندے مونږ د دغه ټولوځايونو حوالے ذكر كړى دى_

(۵) فتح البارى (۱۵/۱) دغه اوګورئ مسند الحميدى (۱۶/۱. ۱۷) احاديث عمران عمربن الخطاب)_

(۶) فتح البارى(۱۵/۱)_

() علامه داودی فرمائی دا اسقاط یقینا دامام بخاری رحمه الله نه شوے دے.خکه چه دا حدیث د هغوی دشیخ او شیخ الشیخ په روایت کښے مکمل دے.او پورته تیر شو چه امام حمیدی رحمه الله دا حدیث په خپل مسند کښے مکمل ذکر کړے دے.
بیا ډیرو عالمانو مثلاًبشربن موسی رحمه الله ،ابواسماعیل ترمذی رحمه الله وغیره دامام حمیدی رحمه الله سند سره دا حدیث مکمل نقل کړے دے.قاسم بن اصبغ رحمه الله په خپل کتاب کښے. ابونعیم رحمه الله په مستخرج کښے،ابوعوانه رحمه الله په خپل مسند کښے هم د امام حمیدی رحمه الله په سره دا حدیث مکمل نقل کړے دے.(١)
بالفرض که چرته اسقاط دامام بخاری رحمه الله د طرفه نه وی.بلکه د هغوی د شیخ د طرفه وی. نوسوال پیدا کیږی چه امام بخاری رحمه الله دا ناقصه حصه دخپل کتاب په اول کښے ولے راوړله؟
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه امام حمیدی رحمه الله دامام بخاری رحمه الله په مکی شیوخو کښے د ټولو نه لوئے شیخ وو.اوهم په مکه کښے د وحی ابتداء شوے وه.خکه امام بخاری رحمه الله دخپل دټولو نه لوئے مکی شیخ نه د افتتاح په نیت سره دا حدیث او اودا سیاق دلته کښے درج کړلو.(٢)
اوکه امام بخاری رحمه الله په خپله اسقاط کړے وی.اوهم دا راجح قول دے.نوددے مختلف جوابونه شوی دی.
() ابن حزم ظاهری اندلسی رحمه الله دا جواب ورکړے دے.چه په اصل کښے امام بخاری رحمه الله د عامو مصنفینو رحمه الله پشان دخپل کتاب شروع کړے وه.د عامو مصنفینو رحمهم الله طریقه دا ده.چه هغوی دخپل کتاب شروع د خطبے نه کوی.او په هغے کښے د مقاصدو وضاحت کوی.چه دا تالیف ولے لیکلی شی؟ددے اسباب څه دی؟ په کتاب کښے به څه راوړی؟ وغیره وغیره.امام بخاری رحمه الله دا اوغوښتل.چه دا حدیث د خطبے په ځائے راوړی.اوهغوی دا اوخودل.چه ما دا کتاب د کوم مقصد دپاره لیکلے دے.دهغے علم الله تعالی ته دے.که ما د دنیا د څه ځیز نیت کړے وی.نو د هغے بدله به راته ملاویږی.اود حدیث دویم جزء چونکه په تزکیه باندے دلالت کوی.نوځکه امام بخاری رحمه الله دا حذف کړلو.(٣)
حاصل دا دے.چه جمله متروکه په تزکیه باندے دلالت کوی.اوجمله مذکوره باقیه په تردد باندے.چونکه امام بخاری رحمه الله دلته د خپل حالت بیان کوی.نوځکه ئے هغه جمله حذف کړه.کومه چه په تزکیه مجرده باندے دلالت کوی. اوپه کومه جمله کښے چه احتمال او تردد وو هغه ئے ذکرکړله.لکه چه د حسن نیت د دعوے نه ئے اجتناب اوکړلو.
خودا جواب ښه نه دے.خکه چه په حدیث کښے ترمیم کول او دهغے جملے حذف کول صرف د دے خیال اوتوهم د وجے ټیک نه دے بیا دحدیث پوره ذکر کولو نه دا خبره نه لازمیږی چه

---

(١) پورتنی حواله)_
(٢) پورتنی حواله)_
(٣) فتح الباری (١/١٥)_

امام بخاری رحمه الله د خپل ځان دپاره د حسن نیت دعوه کوی بلکه دا صرف توهم دے.ددے په وجه په حدیث کښے اختصار کول جائز نه دے.
() حافظ ابن حجر رحمه الله ددے جواب دا ورکړے دے چه عام طور دمصنفینو رحمهم الله عادت دا دے چه په خپلو خطبو کښے خپلو خاصو اصطلاحاتو او اختیار کړی رائے ګانو ته اشاره کوی.چونکه دامام بخاری رحمه الله مسلك دا دے چه په حدیث کښے ..خرم.. یعنی اختصار کول جائز دے.دوی د روایت بالمعنی د جواز هم قائل دی.د مسائلو په استنباط کښے تحقیق کوی.اخفی په ته خفی باندے ترجیح ورکوی .او هغه اسانید خوښوی.چه په هغے کښے د سماع، اوتحدیث او اخبارصراحت وی . نو امام بخاری رحمه الله دے ټولو مقاصدو ته ددے حدیث په سند او متن کښے اشاره اوکړله.(۱)
حاصل دا چه امام بخاری رحمه الله دلته په حدیث کښے اختصار کړے دے.اودا ئے خودلی دی.چه زما په نیز «خرم فی الحدیث» جائز دے.

تنبیه «خرم فی الحدیث» مطلب دا دے.چه دحدیث په بعضے جملو باندے اکتفاء اوکړے شی.اوبعضے جملے حذف کړے شی.د دے حکم دا دے.که په دے سره په معنی کښے څه خلل نه واقع کیږی.نوپه دے کښے څه قباحت نشته.(۲)
() علامه کرمانی رحمه الله یو عجیبه جواب ورکړے دے.چه په اصل کښے امام بخاری رحمه الله دا حدیث په مختلفو مواقعو کښے اوریدلے دے.په کوم وخت کښے چه د دے مسئلے بحث کیدلو. چه په ایمان کښے د ،،نیتونو،،اعتبار دے.نو په هغه وخت کښے ئے مکمل حدیث اوریدلے دے.څکه ئے په کتاب الایمان کښے مکمل د سیاق سره ذکر کړے دے.اوکله چه دا مسئله زیر بحث وه.چه داعمالو دپاره نیت ضروری دے. نو په هغه وخت کښے ئے ناقص اوریدلے دے.څکه ئے دلته ناقص حدیث ذکر کړے دے.(۳)خودا دعلامه کرمانی رحمه الله خیال دے.چه ددے څه اصل نشته. څکه چه دا خو په دے خبره باندے موقوف دے.چه دا ثابته شی.چه د کومو کومو شیوخو نه امام بخاری رحمه الله دا حدیث حاصل کړے دے.دهغه مشائخو ځانله ځانله تالیفات وی.اوهغوی د مسائلو بحث کښے دا حدیث ذکر کړے وی.او بیا امام بخاری رحمه الله د خپلو دغه مشائخو په تقلید کښے هم د دغه مسائلو په ضمن کښے دا احادیث ذکر کړی وی.
اول خو د هر یو تالیف ثابت نه دے.بالفرض که د بعضو ثابت هم شی.نود امام بخاری رحمه الله تقلید ثابت نه دے.څکه چه امام بخاری رحمه الله لکه چه څنګه د صحیح احادیثو په نقل کولو کښے د چا تقلید نه دے کړے.دغه شان ئے په تبویب او اخذ تراجم کښے هم د چا تقلید نه دے

---

(۱) فتح الباری (۱/۱۵، ۱۶)_
(۲) د ((خرم فی الحدیث)) د جواز او عدم جواز په باره کښے د تفصیل دپاره اوګوری: تدریب الراوی (۲/۱۰۳، ۱۰٤) النوع السادس والعشرون.صفة روایة الحدیث.جواز روایة بعض الحدیث وإختصاره)_
(۳) اوګوری: شرح کرمانی علی البخاری (۱/۲۱۳) کتاب الإیمان باب ما جآء أن الأعمال بالنیة والحسبة)_

کړے مشهوره ده چه دوی د تراجمو په انعقاد اود مسائلو په اخذ او استنباط کښے منفرد دے د چا اتباع ئے نه ده کړے والله اعلم

(۱) ځلورم جواب کوم چه د شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی ﷫ خوښ کړے دے دا دے چه وړاندے مونږ د شیخ الاسلام زکریا انصاری په حواله سره ذکر کړی دی چه د خیر د اعمالو او نیکو درے قسمونه دی

طاعات، قربات، اوعبادات. هلته کښے مونږ دا هم ذکر کړی وو چه په طاعاتو باندے داجر او ثواب دپاره نه د نیت ضرورت شته اود مطاع د معرفت، حالانکه په عباداتو باندے داجر او ثواب د ترتب دپاره نیت هم ضروری دے اود معبود معرفت هم

ترکومے پورے چه د قرباتو تعلق دے نوپه هغے کښے د نیت ضرورت نشته خو د ((من يتقرب إليه)) معرفت ضروری دے خو شرط دا دے چه نیت فاسد نه وی . لکه چه په قربات باندے د ثواب د ترتب دپاره د بد نیت نه احتراز لازمی دے

اوس دلته کتل دا دی چه دلته د کوم تصحیح نیت په غرض دا حدیث راوړلے شوے دے هغه په کوم قسم کښے داخل دے؟ نو دا دقربات په قسم کښے داخل دے.ځکه چه د نبی ﷺ احادیث لوستل د قرآن کریم دتلاوت پشان دی .اوپه قربات کښے نیت د تقرب شرط نه دے صرف د بد نیت نه احتراز کافی دے

امام بخاری ﷫ دلته جزء اول یعنی ((فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله)) حذف کړلو او دویم جزء یعنی ((فمن كانت هجرته إلى دنيا..)) ئے ذکر کړله په دے باندے تنبیه ورکول غواړی.چه که تاسو ددے د لوستلو او اورولو په وخت کښے ښه نیت نشئ کولے.نوکم ازکم د بد نیت نه احتراز اوکړئ.دا به هم د ثواب دپاره کافی شی.(۱)

قوله فمن كانت هجرته: هجرت او ددے قسمونه په لغت کښے د ..هجرة،، معنی ده پریخودل.اوپه عرف کښے هجرت ترک وطن ته وائی.بیا د وطن د پریخودلو مختلف صورتونه دی

(۱)کله خو سړے د دنیاوی غرض دپاره وطن پریږدی.لکه د برخلق دتجارت په غرض یا د ملازمت په نیت په نورو ملکونو کښے اوسیږی

(۲) بعضے وخت کښے ترک وطن ددے وجے کیږی چه په خپل وطن کښے امن او اطمینان نه وی.نو سړے د خوف د خانے نه د امن خانے ته منتقل شی لکه چه د حبشه په دواړو هجرتونو کښے دا سے شوی وو.مسلمانانو ته په مکه کښے امن حاصل نه وو هروخت به په ویره کښے وو.نوهغوی دغه وطن پریخودلو.اوحبشه ته لاړل چه هلته کښے امن وو

(۳) دغه شان په اول کښے چه مسلمانانو مدینے منورے ته هجرت اوکړلو.نو مدینه دارالامن وو.خو چه کله نبی ﷺ مدینے ته تشریف یوړلو.اوهلته ورسره قرار ملاو شو .نو بیا دالاسلام

---

(۱) اوګورئ: فضل البارى (۱۵۰/۱)_

شو دد ے نه پس چه کومو خلقو هجرت کړے وو نو دا هجرت من دار الکفر الی دار الاسلام وو دا هجرت د ترک وطن یو دریم صورت شو . (۱)

() بیا په آخره زمانه کښے به یو بل هجرت وی کوم چه به شام طرف ته وی په مسند احمد (۲) و ابوداود (۳) کښے یو حدیث دے «ستکون هجرة بعد هجرة، فخیار أهل الأرض ألزمهم مهاجر إبراهیم عليه السلام...»

او په شریعت کښے هجرت د ترک معاصی نوم دے اوهم دا حقیقی هجرت دے . نبی ﷺ فرمائیلی دی «المهاجر من هجر ما نهى الله عنه» (۴)

لکه چه د هجرت درے اهم قسمونه دی () هجرت لغوی () هجرت عرفی () او هجرت حقیقی شرعی. د تجزیه کولو په صورت کښے ددے په شمار کښے زیادت راځی.

بیا په دے قسمونو کښے «هجرة إلى الحبشة» او «هجرة إلى المدينة» خو ختم شوی دی البته «هجرة من دار الكفر إلى دار الإسلام» او «هجرة إلى مهاجر إبراهيم عليه السلام» باقی دے.

دحضرت ابن عباس رضي الله عنه په حدیث کښے «لاهجرة بعد الفتح ولكن جهاد ونية» (۵) کښے د مدینے دهجرت نفی شوے ده. او دحضرت معاویه رضي الله عنه په حدیث «لا تنقطع الهجرة حتى تنقطع التوبة، ولا تنقطع التوبة حتى تطلع الشمس من مغربها» (۶) کښے «هجرت من دار الكفر إلى دار الإسلام» مراد دے. والله اعلم

قوله: إلى دنيا يصيبها: () ،،دنیا،، د ،،دنو،، نه مشتق دے ددے معنی ،،نزدیکت،، دے چونکه دا زوال ته نزدے ده خکه ورته ،،دنیا،، وائی.

() اوبعضو وئیلی دی چه ،،دنیا،، ورته خکه وائی چه دا دآخرت په نسبت نزدے ده. (۷)

() دبعضے حضراتو رائے دا ده چه دا د «دناءة» نه ماخوذ ده ددے معنی خست او رذالت دے چونکه دا د آخرت په نسبت خسیسه او ذلیله ده خکه ورته ،،دنیا،، وائی. (۸)

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۱/۱۶)_

(۲) مسنداحمد (۲/۲۰۹) مسند عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما)_

(۳) سنن أبي داود كتاب الجهاد باب في سكنى الشام رقم ۱۴۸۲)_

(۴) صحیح بخاری کتاب الإیمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده رقم ۱۰)_

(۵) صحیح بخاری کتاب الجهاد والسیر باب فضل الجهاد والسیر رقم ۲۷۸۳)_

(۶) سنن أبي داود كتاب الجهاد باب في الهجرة هل انقطعت؟ رقم ۲۴۷۹)_

(۷) فتح الباری (۱/۱۶)_

(۸) امدادالباری (۲/۴۲۵)_

دنيا د فعلى په زون داسم تفضيل صيغه ده اوغيرمنصرف ده دعدم انصراف وجه ئې لزوم تانيث دے اودا يو سبب قائم مقام د سببينو دے.[۱]

علامه تيمى رحمه الله فرمائى.په دے كښے دوه سببه دى.يو وصف او بل تانيث. خو دهغوى په قول اعتراض شوے دے چه تانيث كله دالف مقصوره يا الف مدوده سره وى.نو د بل سبب ضرورت نه وى.[۲] ددے نه علاوه ددے وصفيت ختم شوے هم دے.ځكه چه ددے نه وصفيت معنى ويستلے شوے ده.او خالص داسميت په معنى كښے مستعمله ده.هم دا وجه ده چه دا نكره راوړل ټيك دى.كه چرته د وصف په معنى كښے وه.نو د اسم تفضيل چه كوم درے طريقو (د اضافت سره،د ،،من،، سره، اود الف لام سره،) كښے به په يوه طريقه ددے استعمال ضرورى وو حالانكه د ،،اضافت،، او ،،من،، سره ددے استعمال ممكن نه دے.البته دريمه طريقه ممكنه وه.او هغه استعمال شوے نه ده.نومعلومه شوه.چه په دے كښے د وصفيت معنى نشته.چونكه د وصفيت معنى په كښے ختمه شوے ده.او د اسميت معنى په كښے پيدا شوے ده.نوځكه نكره استعمال ئې ټيك دے.لكه د شاعر په دے شعر كښے اسم تفضيل منكر استعمال شوے دے.

وإن دعوت إلى جُلّى ومكرمة ۞ يوماً سراة كرام الناس فادعينا [۳]

كه ته په دجنګ په ورځ ،يا عظيمے حادثه په ورځ. ياد سخاوت دپاره شريفان راغواړے نو مونږ هم راوغواړه.ځكه چه مونږ هم په سردارانو كښے يو.

دلته كښے ((جلى)) په اصل كښے اسم تفضيل دے.او په دے كښے د وصفيت معنى وه.خو ددے وصفيت ختم شوے دے.او اوس دا د حادثه عظيمه په معنى كښے مستعمل ده.[۴]

د دنيا تعريف: د دنيا په تعريف كښے دوه اقوال دى.

① ((ماعلى الأرض من الهواء والجو))

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى.دا تعريف غوره دے.خو په دے كښے د ((قبل قيام الساعة)) قيد لګولو ضرورت دے.

② دويم قول دے.((كل المخلوقات من الجواهر والأعراض الموجودة قبل الدار الآخرة)) علامه عينى رحمه الله د علامه نووى رحمه الله نه ددے دويم قول ترجيح نقل كړے ده.[۵]

بيا په لفظ د ،،دنيا،، باندے تنوين شته كه نه؟ د بخارى په ټولو نسخو كښے غير منون دے.او ابن الدحيه رحمه الله دابوالهيثم كشميهنى رحمه الله په روايت كښے تنوين سره نقل كړے دے.او

---

(۱) فتح البارى (۱/۱۷)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) اوګورئ ديوان حماسه مع شرح تسهيل الدراسة (ص.۲۱)_

(۴) فتح البارى (۱/۱۷) وعمدة القارى (۱/۲۴)_

(۵) اوګورئ فتح البارى (۱/۱۶) وعمدة القارى (۱/۲۴)_

ددے تضعیف نے کړے دے.اودا نے هم وئیلی دی.چه ابوذر هروی رحمه الله په آخر کښے د کشمیهنی رحمه الله هغه روایات چه په هغې کښے هغه منفرد
دے هغه ئے حذف کول.اوفرمائیل به ئے چه دے د علم خاوند نه وو.(١)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه دا خبره علی الاطلاق مسلمه نه ده.څکه چه په ډیرو مقاماتو کښے د کشمیهنی رحمه الله روایات د نورو د روایاتو په مقابله کښے صحیح وی.(٢) ترکومے پورے چه په نفس لفظ کښے د تنوین تعلق دے.نو اکثر حضرات وائی.چه دا بغیرد تنوین دے.البته علامه عینی رحمه الله د بعضے شاعرانو د شعرونو نه دا ثابته کړے ده. چه د تنوین لغت بیخی مردود نه دے.البته قلیل الاستعمال دے.(٣)

قوله أوإلى إمرأة ينكحها: دلته کښے په ..دنیا.. کښے ښځه داخله وه.ددے باوجود ئے مستقلاً ښځه ولے ذکر کړه؟د دے څو جوابونه ورکړے شوی دی.

① امام نووی رحمه الله فرمائی.چه ..دنیا..نکره ده.اوتحت الاثبات ده.او په نکره تحت النفی کښے عموم وی.په دے صورت کښے د«امرأة» په ..دنیا.. کښے دخول یقینی وو.اوس چونکه نکره تحت الاثبات ده.نود «امرأة» د ..دنیا.. په مفهوم کښے دخول متیقن نه وو.څکه ئے دا ذکر کړله.(٤)

خود امام نووی رحمه الله په دے جواب باندے اعتراض شوے دے.چه لکه څنګه په نکره تحت النفی کښے د عموم مفهوم وی.نو دغه په نکره في سیاق الشرط کښے هم عموم وی.او دلته هم داسے ده.نو عموم راغلو.او په دے کښے ..ښځه.. هم داخله ده.(٥)

② دویم جواب دا ورکړے شوے دے.چه دا د قبیلے د ذکرالخاص بعدالعام دے .او دا زیادت د اهتمام دپاره وی.(٦)

③ دریم جواب ابن بطال رحمه الله د ابن سراج رحمه الله نه دا نقل کړے دے.چه د ښځے تخصیص ذکر څکه راغلو.چه عربیانو به د اسلام نه وړاندے د غلام سره دعربی ښځے نکاح نه کوله.او دکفاءت اعتبار به ئے کولو.کله چه اسلام راغلو.نو دا ئے باطل کړلو.نو مدینے منورے ته ډیرو غلامانو په دے نیت باندے هجرت اوکړلو.چه دلته به دعربی ښځے سره نکاح اوکړی.(٧)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه دلته څو اول ددے خبرے دثبوت ضرورت دے. چه هجرت کونکے سړے غلام وو.اوهغه ښځه عربیه وه.بیا دا چه څه وئیلی شوی دی.چه عربیانو به د

---

(١) فتح الباری (١٧/١)_
(٢) پورتنئ حواله)_
(٣) عمدة القاری (٢٤/١)_
(٤) فتح الباری (١٧/١)_
(٥) پورتنئ حواله)_
(٦) اوګورئ شرح نووی علی صحیح مسلم (١٤١/٢) کتاب الإمارة باب قوله ﷺ إنما الأعمال بالنية وفتح الباری (١٧/١)
(٧) فتح الباری (١٧/١)_

موالیو سره د عربی ښځو نکاح نه کوله.دا هم نه ده منلے شوے.ځکه چه د اسلام نه وړاندے د موالیو سره د نکاح ډیر واقعات ثابت دی.بیا دا هم مطلقاً نشی منلے.چه اسلام مطلقاً کفاءت باطل اوګرځولو.(۱)((وسیأتی البحث عنه فی موضعه إن شاء الله تعالیٰ))

④ څلورم جواب دا ورکړے شوے دے.چه مهاجرینو ﷺ کله مدینے منورے ته تشریف راوړلو.نوانصارو د ایثار بے مثاله مظاهره اوکړله.اود همدردئ انتها ئے اوکړله . دخپلو مهاجرینو رونړو دپاره دخپلو زمکو او مالونو تقسیم ته غاړه کیخودله.بعضو په کښے خپلو مهاجرینو رونړو ته تر دے پورے اوونیل.چه زما په نکاح کښے دوه بیبیانے دی.په هغوی کښے زه یوه ستا دپاره پریږدم.چه کومه غواړے .نوخوښه ئے کړه.نودا خطره پیدا شوه.چه د انصارو د دے قربانو او ښه اخلاقو په باره کښے څوك واوری.اوڅوك دا سوچ اونکړی.چه زه غریب او تنګ حاله یم.هجرت به اوکړم.او مدینے منورے ته به لاړ شم.هلته به راته مال هم ملاؤ شی.او ښځه هم.نو نبی ﷺ ((سدا للباب))او د تنبیه دپاره دواړه څیزونه ذکر کړل.(۲)

﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوٰتِ مِنَ النِّسَآءِ وَالْبَنِيْنَ وَالْقَنَاطِيْرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ۗ ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا﴾ (۳) په دے کښے دټولو نه اول د ښځو ذکر شوے دے.او د دے وجه دا ده.چه د ښځو فتنه دټولو نه سخته اوعظیمه فتنه ده. په حدیث کښے ارشاد دے ((ماترکت بعدی فتنة أضر علی الرجال من النساء)) (۴) په یو بل حدیث کښے دی.((النساء حبائل الشیطان))(۵)

چونکه د ښځو فتنه دټولو نه نقصانی وه.تردے چه ښځو ته د شیطان جال وئیلے شوے دے.د دے نه د ویرولو او بچ کیدو دپاره نبی ﷺ د ،،دنیا،، د ذکر کولونه پس مستقلاً د ښځے ذکر اوکړلو.

⑤ یوجواب دا هم ورکړے شوے دے.چه چونکه د حدیث شان ورود د مهاجر ام قیس واقعه ده.ددے وجے نبی ﷺ د دنیا نه پس د ښځے ذکر اوکړلو.

وړاندے مونږ ددے حدیث په شان ورود کښے د طبرانی په حواله سره دحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه روایت ذکر کړے وو.چه یو کس ام قیس نوم ښځے ته د نکاح پیغام راولیږلو په

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) فضل الباری (۱۴۹/۱) وامداد الباری (۲۲۵/۲، ۲۲۶)_

(۳) آل عمران ۱۴٠)

(۴) اوګورئ صحیح بخاری شریف. او په یوحدیث کښے دی.((النساء حبائل الشطان)) (() رواه رزین کذا فی مشکاة المصابیح (ص.۴۴۴) کتاب الرقاق الفصل الثالث)_

(۵) رواه رزین کذا فی مشکواة المصابیح (ص.۴۴۴) کتاب الرقاق الفصل الثالث)_

دے باندے هغے د هجرت شرط اولګولو. اوهغه شرط پوره کړلو او دغه شان دهغوی په خپل مینځ کښے نکاح اوشوه.
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. دا حدیث په خپل ځائے صحیح او ټیک دے. خو ددے خبرے په دے کښے څه صراحت نشته. چه حدیث «انما الأعمال بالنیات» هم په دے واقعه کښے وارد شوے دے. اونه څه په بل سند سره ددے تصریح ملاویږی.[1] خو شیخ محمد عابد سندهی رحمه الله په خپل کتاب «مواهب لطیفه» کښے د زبیربن بکار رحمه الله دکتاب په حواله سره روایت نقل کړے دے. په هغے کښے صراحت دے. چه هم ددے واقعه په وجه نبی ﷺ خطبه ونیلے وه. او په هغے کښے دا حدیث اوروله وو.[2]
یواشکال اودهغې جواب دلته یو اشکال کیږی. چه مهاجرام قیس رحمه الله صحابی دے. اود یو صحابی په حق کښے دا خبره ډیره لرے ده. چه هغوی د ښځے دپاره هجرت اوکړی. هغوی داسے ولے اوکړلو؟
ددے جواب دادے. چه چونکه د نبی کریم ﷺ د طرفه براه راست نکیر موجود دے. نوځکه ددے د نفی خو ګنجائش نشته. البته په صحابه کرامو رضی الله عنهم د حسن ظن تقاضا دا ده. چه مونږ داسے اووایو. چه زمونږ دا عقیده نه ده. چه دغه صحابی رضی الله عنه صرف د نکاح په نیت باندے هجرت کړے وو. بلکه مطلب دا دے. چه د هغوی نیت مخلوط وو او دمخلوط په باره کښے دا تفصیل دے. که لوجه الله نیت غالب وی. نو هغے اعتبار به وی. اوکه نیت د غیرالله غالب وی. نو دهغے اعتبار به وی. اوکه دواړه برابر وی. نو بنا په «أنا أغنی الشرکاء عن الشرك»[3] باندے دغیرالله اعتبار به وی. خودلته د رسول الله ﷺ په صحابی رضی الله عنه حسن ظن هم دا دے چه د هغوی نیت لوجه الله غالب وو. نو د ثواب نه بیخی محروم به نه وی. خوچونکه دلته معمولی غونډے خلط هم د صحابی ﷺ د شان سره لائق نه دے. نوځکه په حدیث کښے پرے تنبیه ورکړے شوه.[4]
فائده د ام قیس په باره کښے حافظ ابن حجر رحمه الله او علامه عینی رحمه الله لیکلی دی. چه د دے نوم ,,قیله،، وو. البته د ,,مهاجرام قیس،، په باره کښے تولو دلاعلمی اظهار کړے دے.[5]
حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب قدس سره فرمائی چه قصداً د دوی نوم نه دے ښکاره کړے شوے. چه یو صحابی په دے خاص خبره باندے مشهور نشی.[6]

---

(۱) فتح الباری (۱۰/۱)_
(۲) اوګورئ فضل الباری (۱۴۹/۱)_
(۳) صحیح مسلم (۴۱۱/۲) کتاب الزهد باب تحریم الریاء)_
(۴) فضل الباری (۱۴۹/۱)_
(۵) اوګورئ فتح الباری (۱۷/۱) وعمدة القاری (۲۸/۱)_
(۶) تقریربخاری (۷۶/۱)_

نكاح يو مباح څيز دې ددې په نيت سره ولې هجرت نه صحيح کيږي؟ دلته يو اشکال داهم کيږي چه د يوې ښځې سره نکاح کول مباح څيز دے.ناجائز نه دے.که يو سړے د نکاح دپاره هجرت کوی.نوپه دے کښې خو د عدم جواز څه خبره نشته.نو بيا د داسې هجرت مذمت ولې بيان شو؟

ددے جواب دا دے چه بيشکه نکاح يو مباح ،مسنون بلکه په بعضې وخت کښې واجب هم وی.خودلته مذمت په دے وجه دے.چه د دنيا کار ته د دين شکل ورکولے شی.د دنيا يوجائز کار که د دنيا په رنګ کښې اوشی.نو په دے کښې څه اشکال نشته.خو چه د دنيا کار وی.اوهغې ته د دين صورت ورکړے شی.اوپه ظاهر کتونکو ته دا ښکاری.چه ته د دين کار کوے.او په حقيقت کښې ستا نيت د دين نه وی.نودا خبره معيوبه او قابل اعتراض ده.

څو سوالونه او دهغې جوابونه مجموعی طور د حديث تشريح اوشوه.البته دلته څو سوالونه او دهغې جوابونه ذکر کولی شی.

اولنې سوال د شرط او جزاء په مينځ کښې اتحاد په حديث کښې «فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ورسوله» الفاظ راغلی دی.په دے کښې د «من كانت هجرته إلى الله ورسوله» کښې مبتداء متضمن معنی دشرط لره ده.او «فهجرته إلى الله ورسوله» کښې دوه صورتونه کيدے شی.

يو دا چه د «إلى الله ورسوله» تعلق د «هجرة» سره وی.په دے صورت کښې به پوره عبارت مبتدا شی.او خبر به محذوف راويستلے شی.مثلاً «صحيحة» پوره عبارت به دا شی.«فهجرته إلى ورسوله صحيحة» او ددے نه پس به دا خبر متضمن معنی د جزاء لره شی.

دويم صورت دا دے.چه «هجرته» مبتدا جوړه کړے شی.او«إلى الله ورسوله» د «كائنة» سره متعلق خبر کړے شی.بيا مبتدا اوخبرملاؤ شی.اومتضمن معنی د جزاء لره شی.

په صورت کښې دلته اوله حصه «من كانت هجرته إلى الله ورسوله» مبتدا متضمن معنی د شرط لره شوه.او دويمه حصه «فهجرته إلى الله ورسوله» خبر متضمن معنی د جزاء لره شو.

دلته اشکال دا دے.چه د مبتدا او خبر په مينځ کښې دغه شان د شرط او جزاء په مينځ کښې تغاير پکار دے.حالانکه دلته په دواړو کښې اتحاد موندے شی.اوبعينه هم دا خبره «ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إلى امرأة ينكحها فهجرته إلى ما هاجر إليه» کښې هم ده.دلته کښې هم په مبتدا او خبر کښې لفظاً اتحاد دے.

ددے څو جوابونه ورکړے شوی دی.

① ابوالفتح قشيری رحمه الله فرمائی.لفظاً اګرچه اتحاد دے.خو معناً تغاير دے.دلته عبارت محذوف دے.هغه داسې دے «فمن كانت هجرته إلى الله و رسوله فهجرته إلى الله و رسوله حكماً وشرعاً»(١)

---

(١) عمدة القاری (١/٢٤) بيان الإعراب)_

دغه شان په دويمه جمله كښې هم ونيلى شى چه «من كانت هجرته إلى دنيا... قصداً ونية فهجرته إلى ما هاجر إليه حكماً وشرعاً» اوس په شرط او جزاء كښې اتحاد باقى پاتې نشو بلكه تغاير شو
② دويم جواب دا دے اګرچه دلته لفظاً اتحاد دے خو معناً تغاير دے اومغايرت معنوى د صحت كلام دپاره كافى وى بيا دا «اتحاد بين الشرط والجزاء» او «اتحاد بين المبتدء والخبر» كله د «مبالغة في التعظيم» دپاره هم وى لكه چه ونيلى شى «أنا أنا» دلته كښې په ظاهره مبتدا او خبر دواړه متحد دى خو په معنى كښې تغاير شته ځكه چه په دے كښې د دويم «أنا» نه مراد «الكامل في المروّة» يا «الكامل في الشجاعة» دے
دغه شان د ابوالنجم مشهوره مصرعه ده «أنا أبوالنجم وشعرى شعرى»
په دے مصرعه كښې «شعرى شعرى» په ظاهر مبتدا او خبردواړه يو دى خو په معنى كښې ئے تغاير شته په مصرعه كښې ددے معنى ده «شعرى الآن كشعرى فيما مضى» يا دا مطلب دے چه «شعرى هو شعرى المشهور بالبلاغة»(۱)
دغه شان دلته كښې هم «من كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ورسوله» كښې د مبالغه في التعظيم د وجے صورةً اتحاد دے او حقيقةً اتحاد نه دے (۲)
بيا كله دا «اتحاد بين المبتدء والخبر» د مبالغه في التحقير دپاره هم راځى لكه چه هارون الرشيد واقعه مشهوره ده چه هغوى حج ته تلى وو نو هلته ئے په ژړا ژړا كښې دا دعا كوله «اللهم أنت أنت وأنا أنا» يعنى «أنت العواد بالمغفرة وأنا العواد بالذنب»
دغه شان دلته په دويمه جمله كښې يعنى «ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إلى امرأة ينكحها فهجرته إلى ما هاجر إليه» كښې مبالغه في التحقير ده (۳)
خلاصه دا كه هجرت د الله او د رسول طرف ته وى نو دغه هجرت به ډير قدر وى او كه هجرت د دنياوى مال ومتاع دپاره وى نو داسې هجرت څه څيز نه دے
③ دريم جواب حضرت شاه صاحب رحمه الله ورکړے دے هغوى فرمائى چه عام طور خلق دا خيال كوى چه په دنيا كښې عمل وى او په آخرت كښې د هغے ثمره وى حالانكه صحيح دا ده چه په آخرت كښې به سړے هم هغه څيز موجود بيا مومى كوم چه ده په دنيا كښې كړے وى په قرآن كريم كښې ارشاد ﴿وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا﴾ (۴) يعنى خلق به په آخرت كښې خپل كړى

---

(۱) اوګورئ النبراس شرح شرح العقائد (ص۲۹، ۳۰)_
(۲) عمدة القارى (۱/۲۴)_
(۳) عمدة القارى (۱/۲۴)_
(۴) الكهف ۴۹)

اعمال حاضر بیا مومی.هم د دے وجے نے په حدیث کښے «وانما لامرئ ما نوی» فرمائیلی دی.یعنی سړی ته به بعینه هم هغه څیز ملاویږی.دکوم چه ده نیت کړے وی.هم دے حقیقت طرف ته اشاره ده په دے جمله کښے چه «من کانت هجرته إلی الله ورسوله فهجرته إلی الله ورسوله» یعنی چه څنګه هجرت وی.په آخرت کښے به هم هغه ملاویږی.البته دا بیله خبره ده.چه په دنیا کښے د دغه عمل یوشکل وی.او په آخرت کښے به ئے بیل شکل وی.اودا د شکل بدلیدل څه مستبعده خبره نه ده.

اوګورئ چه نبی کریم ﷺ ته په عالم رؤیا کښے پئ پیش کړے شو.نونبی ﷺ هغه اوڅکل اوچه ښه موړ شو.نو بیا ئے حضرت عمر رضی الله عنه ته ورکړلو.صحابهٔ کرامو رضی الله عنهم عرض اوکړلو.یا رسول الله ددے تعبیر څه دے؟ نونبی ﷺ اوفرمائیل.ددے تعبیر علم دے.لکه چه په عالم رؤیا کښے علم د پیو په شکل کښے پیش کړے شو.(۱)

دا خبره په دے طریقه اوپیژنئ.چه یوسړے دلته اوسیږی.اوبیمار وی.مخ ئے زیړیږی .او په بدن کښے ئے وینه کمیږی.هغه یو څو میاشتے په صحت افزاء ځائے کښے تیرے کړی.نو دهغه په صحت کښے مناسب تبدیلی راشی.د مخ رنګ ئے سور شی.او په بدن کښے ئے د وینے زیادت اوشی.اوپه هغه کښے طاقت پیدا شی.اوګورئ دا هم هغه کس دے.خو په شکل او صورت کښے ئے تبدیلی پیدا شوه.

په دے طریقه حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی.چه په آخرت کښے سړی ته د هغه دعمل جزاء ورکړے شی.نو په جزاء کښے به ورته هم هغه عمل وړاندے کولے شی .کوم چه ده کړے وی.دا بیله خبره ده.چه دهغے په مناسبت سره به دهغے شکل جدا کړے شی.اودلته به دهغے شکل بل شان وی.نوهغوی فرمائی.چه «فهجرته إلی الله ورسوله» کښے چونکه د جزاء بیان دے او چه «من جنس العمل»وی.نو ځکه بعینه د «فهجرته إلی الله ورسوله»اعاده اوشوه.(۲)

دویم سوال «فهجرته الی ما هاجرالیه» کښې د ابهام وجه یو سوال دا دے.چه د «فهجرته إلی الله ورسوله» په جواب کښے خو ئے تصریحاً د «فهجرته إلی الله ورسوله» اوفرمائیل.او د «ومن کانت هجرته إلی دنیا یصیبها أو إلی إمرأة ینکحها»په جواب کښے ئے دوباره ،،دنیا،،او،،ښځه،،ئے دصراحة ذکر کولو په ځائے «فهجرته إلی ما هاجرالیه» اوفرمائیل.او د ،،ما،، په عموم کښے ئے داخله کړه.ددے څه وجه ده؟

① ددے یوه وجه دا ده.چه د ،،الله،، او ،،رسول،، اعاده ئے ددے وجے اوکړله . چه د ،،الله،، او ،،رسول،، په ذکر کښے خوند وی.لکه چه د خوند دپاره ئے د جزاء په جانب کښے د ،،الله،، او ،،رسول،، ذکر دوباره اوکړلو.اوپه دویمه جمله چونکه د ،،دنیا،، او،،ښځے،،

(۱) اوګورئ صحیح بخاری (۱۰۳۷/۲) کتاب التعبیر باب اللبن)_
(۲) اوګورئ فیض الباری (۱۱/۱)_

ذکر وو اودا د ((روحاني)) لذت څیزونه نه دي نوځکه ئې دد ے اعاده صراحتاً اونکړله.بلکه د ((ماهاجراليه)) په عموم کښې ئې داخل کړل.

④ دويمه وجه دا هم کيد ے شي.چه چونکه دلته کښې دهغه هجرت عظمت بيانول وو.کوم چه ((الی الله ورسوله)) ته وي.او د د ے هجرت د عظمت تولوه وجه د ..الله..او..رسول..قصد د ے نوځکه د ..الله..او..رسول..دنومونواعاده اوشوه.کوم چه په اصل کښې دعظمت سبب د ےاوپه هغه هجرت کښې څه عظمت نشته.چه هغه د دنيا او د ښځې دپاره وي.نوځکه ئې په جزاء کښې د دنيا او ښځې ذکرصراحةً اونکړلو.بلکه په ((ماهاجراليه)) سره ئې تر ے تعبير اوکړلو.

③ يوه وجه دا هم کيد ے شي.چه د ((هجرة الى الله والرسول)) مقصود دالله تعالى رضا ده.اودا يوه ده.په خلاف د ((هجرة الى الدنيا)) ځکه چه دد ے مقاصد ډير دي.د دنيا دپاره په هجرت کښې کله مقصد د مال ومتاع حصول وي.اوکله د منصب او عهد ے خوائش اوطلب وي.او کله دد ے نه اسباب د عيش او سامان د راحت مقصود وي.نوچونکه دالله او رسول طرف ته د هجرت کولو مقصود صرف يو د ے.په هغې کښې تعدد نشته.يعنې د الله تعالى رضا حاصلول.نوځکه هلته د..الله..او..رسول..بعينه اعاده اوکړ ے شوه اودنيا طرف ته په هجرت کښې چونکه مختلف مقاصد شامليد ےشي.نوځکه هلته په((ماهاجراليه)) کښې اجمال اوابهام اختيارکړ ے شو.

دطاعاتو، عباداتو،مباحاتواو معاصي سره د نيت دتعلق نوعيت

دلته کښې د نيت په بنياد يو عمل مقبول اوغير مقبول ګرځولې شي.چه دهجرت ديني عمل که د الله تعالى د رضا دپاره وي.خو مقبول او معتبر به وي.اوکه د دنيا د حاصلولو په اراده وي.نوغير مقبول او غير معتبر به وي.په د ے باره کښې داتفصيل هم په ذهن کښې کينوئ.

چه د نيت تعلق د عباداتو او طاعاتو سره هم د ے.او د مباحاتو سره هم.که عمل د عباداتو او مباحاتو خنې وي.او نيت ښه وي.نواجر او ثواب به ملاويږي.اوکه عمل د عبادات اوقربات خنې وي.او په نيت کښې فساد راغلو.نوبيا به ګناه او عذاب وي.

ترکومې پور ے چه د مباحاتو او جائز امورو تعلق د ے.نو د هغې په باره کښې مونږ وړاند ے ذکر کړ ے د ے.که نيت ښه وي.نو ثواب به ملاويږي.اوکه نيت غلط وي .نوګناه به وي.او که بيخي نيت نه وي.نونۀ به ثواب وي.اونۀ به ګناه وي.البته که په نيت کښې اختلاط وو.نوپه د ے کښې به د غالب اعتبار وي.که د خير نيت غالب وي.نو ثواب به ملاويږي.اوکه د شر نيت غالب وي.نوګناه به وي.اوکه دواړه طرفونه برابروو.نوهم به د ((أنا أغنى الشركاء عن الشرك)) په بنا به د شر طرف غالب ګرځولې شي.او عمل به غيرمقبول اوګناه وي.

بيا ترکومې پور ے چه د معاصي تعلق د ے.نودد ے په باره کښې هم ښه خان پوهه کړئ.چه د نيت حسنه د معاصي سره د تعلق امکان هم نشته.په معاصي کښې دد ے خبر ے صلاحيت نه وي.چه د هغې سره د نيت حسنه تعلق وي.ځکه چه نيت حسنه د داسې څيز سره متعلق وي.کوم چه د شارع د منشاء مطابق وي.اود شارع د منشاء مطابق قربات، عبادات، او مباحات دي.نو دد ے سره د نيت حسنه تعلق کيد ے شي.د معاصي سره په هيڅ حالت کښې د

نيت حسنه تعلق نشي راتلے بلکه که يو کس د نيت حسنه سره گناه کوي.نو دهغه د ايمان د
ضائع کيدو ويره ده.والله اعلم بالصواب

حديث ،،انما الاعمال بالنيات،، نه د کتاب د شروع وجه امام بخاري رحمه الله چه ددے حديث نه د
خپل تصنيف ابتداء کړے ده.ددے څو وجوهات کيدے شي.

① يوه ښکاره وجه خو دا په پوهه کښے راځي.چه امام بخاري رحمه الله د تصحيح نيت او ددے
اهميت طرف ته متوجه کولو دپاره په دے حديث د خپل ،،صحيح،، شروع اوکړله.

② يوه وجه دا هم کيدے شي.چه د هجرت حديث ئے ذکر کړلو.امام بخاري رحمه الله دے طرف ته
متوجه کول غواړي.چه دعلومود تحصيل دپاره هجرت ظاهره ضروري دے.او هجرت ظاهري
هم دادے.چه د يو ځائے نه بل ځائے ته منتقل شي.لکه چه امام بخاري رحمه الله فرمائي.که ته د
علومو تحصيل غواړے.نوستا دپاره ضروري ده.چه د خپل کور نه هجرت اوکړے.او د دنيا
په کورونو ورګډ شے.

③ دريمه وجه دا هم کيدے شي.چه امام بخاري رحمه الله د هجرت په حديث سره صرف ظاهري
هجرت ته اشاره نه کوي.بلکه هجرت باطنی طرف ته هم متوجه کول غواړي.ځکه چه کمال
هجرت مطلوب دے.اوکمال هم په هغه صورت کښے حاصليږي.چه په هجرت ظاهره سره سره
په هجرت باطنه باندے هم عمل اوشي.

دهجرت ظاهره مطلب خو واضح دے.چه د يو ځائے نه بل ځائے ته منتقل کيدل.لکه چه نبي
ﷺ د خپل کور نه غار حراء ته هجرت کړے وو.دا هجرت ((من مكان إلى مكان آخر)) دے.

د هجرت ظاهره يو شکل هغه هم وو.کوم چه صحابه کرامو رضي الله عنهم د مکے مکرمے نه حبشه ته
کړے وو.دا هجرت ((من دار الخوف إلى دار الأمن)) ته وو.

دغه شان د نبي ﷺ مدينے منورے ته د روانيدو نه وړاندے د صحابه کرامو رضي الله عنهم مدينے طرف
ته هجرت هم ((من دار الخوف إلى دار الأمن)) ته هجرت وو.اوپه هجرت ظاهره کښے داخل وو.بيا د
نبي ﷺ مدينے منورے ته دتشريف اوړلو نه پس هجرت ((من دار الكفر إلى دار الإسلام)) شو.دا
هم هجرت ظاهره دے.

اويو هجرت باطنه دے.د کوم چه په حديث ((المهاجر من هجر مانهى الله عنه)) کښے ذکر دے.په دے
د منهياتو او ګناهونو پريخودلو ته هجرت ونيلے شوے دے.او دا هجرت باطنه دے.

لکه چه امام بخاري رحمه الله په دے خبره باندے تنبيه ورکول غواړي.چه د علوم ظاهره د تحصيل
سره سره که ته حقيقي تکميل هم غواړے.نود هجرت ظاهره سره سره هجرت باطنه هم
اوکړه.او هجرت باطنه حاصليږي.د ګناهونو او معاصي په پريخودو سره.نوترڅو چه ګناهونه
پريخودے شوي نه وي.کمال نشي حاصليدے.

دامام شافعي رحمه الله مشهور اشعار دى

شكوت إلى وكيع سوء حفظي فأرشدني إلى ترك المعاصي
وأخبرني بأن العلم نور ونور الله لايهدى لعاص......(١)

دحديث باب نه مستنبط مسائل ددے حديث نه فقهاؤ ډير مسائل مستنبط كړى دى.مونږ دلته څو احكام ذكر كوو.

① ائمه ثلاثه په دے حديث باندے استدلال كوى.اوپه اودس او غسل كښے نيت واجب ګرځوى.اود امام ابوحنيفه،سفيان ثورى،او امام اوزاعى رحمهم الله په نيز په اودس او غسل كښے د نيت ضرورت نشته.((وقد سبق منا التفصيل))

② دويمه مسئله ددے حديث نه دا مستنبط شوے ده.چه د امام مالك رحمه الله او په يو روايت كښے د امام احمد رحمه الله په نيز د رمضان د مياشتے په شروع كښے يو نيت د ټولو روژو دپاره كافى دے.هغوى فرمائى.چه د رمضان ټولے روژے چه يوځائے شى.نو يو عبادت دے.نو يو نيت به ورله كافى وى.

اوامام ابوحنيفه،امام شافعى.او د يو روايت مطابق د امام احمد رحمه الله په نيز د هرے روژے دپاره مستقل نيت كول ضرورى دے.ځكه چه هره روژه مستقل عبادت دے.نو يو نيت به د ټولو دپاره كافى نه وى.

③ يوه مسئله دا مستنط شوے ده.چه د خطبه په دوران كښے احاديث بيانول جائز دى.ځكه چه حضرت عمربن الخطاب رضي الله عنه د خطبے په دوران كښے دا حديث بيان كړلو.

④ يوه مسئله دا هم مستنبطه شوے ده.چه د عباداتو دپاره نيت لازم او واجب دے.البته په عبادات مقصوده كښے د نيت وجوبى اتفاقى دے.او په وسائلو كښے اختلاف دے.

دحديث باب نه حاصل شوى څو فوائد ① ددے روايت نه يوه فائده دا ذهن ته راغله.چه د دينى علومو دتحصيل دپاره هجرت ظاهره پكار دے.

② دويمه فائده دا حاصله شوه.چه په دينى علومو كښے كمال حاصلولو په هجرت باطنه باندے موقوف دے.

③ دريمه فائده دا په ذهن كښے راغله.چه ((خرم لى الحديث)) جائز دے.د كوم تفصيل چه وړاندے تير شو.والله اعلم بالصواب.

(١) ديوان الشافعي رحمه الله (ص،٥٤) جمع وتعليق محمد عفيف الزعبي)۔

الحديث الثانى

[۲] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا (۱) أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ سَأَلَ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ كَيْفَ يَأْتِيكَ الْوَحْيُ فَقَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْيَانًا يَأْتِينِي مِثْلَ صَلْصَلَةِ الْجَرَسِ وَهُوَ أَشَدُّهُ عَلَيَّ فَيُفْصَمُ عَنِّي وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ وَأَحْيَانًا يَتَمَثَّلُ لِيَ الْمَلَكُ رَجُلًا فَيُكَلِّمُنِي فَأَعِي مَا يَقُولُ قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا وَلَقَدْ رَأَيْتُهُ يَنْزِلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ فِي الْيَوْمِ الشَّدِيدِ الْبَرْدِ فَيَفْصِمُ عَنْهُ وَإِنَّ جَبِينَهُ لَيَتَفَصَّدُ عَرَقًا [۳۰۴۳]

رجال الحديث

قوله عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ يُوسُفَ :- دوی د عبدالله بن یوسف تنیسی او دمشقی په نوم باندے مشهور دے.اصل خو ددوی دمشقی دے.تنیس کښې ئے ستوګنه اختیار کړے وه.(۲)
تنیس په مصر کښې د سمندر په ساحل باندے یو ښار وو.کوم چه نن صبا ویران دے.دا تنیس بن حام بن نوح علیه السلام طرف ته منسوب دے.(۳)
عبدالله بن یوسف تنیسی دامام مالك او لیث بن سعد رحمهماالله په شاګردانو کښې دے.دامام ذهلی رحمه الله اوامام یحیی بن معین رحمه الله غوندے فاضلان ددوی شاګردان دی.(۴)
یحیی بن معین رحمه الله فرمائی.«ما بقی علی أدیم الأرض أحد أوثق فی ،،الموطا،، من عبدالله بن یوسف التنیسی رحمه الله (۵)
امام بخاری رحمه الله ددوی نه موطا اوریدلے ده.(۶) او فرمائیل ئے چه «کان من أثبت الشامیین»(۷)

---

(۱) هذا الحديث أخرجه البخاري في كتاب بدء الخلق أيضاً في باب ذكر الملائكة رقم .۳۲۱۵) ومسلم في صحيحه في كتاب الفضائل باب طيب عرقه ﷺ ومالک في الموطا (ص،۱۸۸) كتاب القرآن باب ما جآء في القرآن رقم ۷. والنسائي في سننه في كتاب الإفتتاح باب جامع ما جآء في القرآن رقم.۹۳۴. ۹۳۵. والترمذي في جامعه في كتاب المناقب باب كيف كان ينزل الوحي على النبي ﷺ رقم ۳۶۳۴. واحمد في مسنده (۶/۱۵۸. ۲۵۷)_
(۲) عمد القاری (۱/۳۶) وتهذيب الكمال (۱۶/۳۳۳)_
(۳) عمدة القاری(۱/۳۶)_
(۴) اوګورئ تهذيب الكمال (۱۶/۳۳۳. ۳۳۴) وعمدة القاری (۱/۳۶)_
(۵) تهذيب الكمال (۱۶/۳۳۵)_
(۶) عمدة القاری(۱/۳۶)_
(۷) تهذيب الكمال(۱۶/۳۳۵)_

قوله: مَالِكٌ:- دا مالك بن انس بن مالك بن ابى عامر الاصبحى المدنى رحمه الله دے.
ابوعبدالله ئے كنيت او «امام دار الهجرة» ئے لقب دے.[1]
دامام مالك رحمه الله د شيوخو شمار نهه سوه دے په دے كښے درے سوه تابعيان او شپږ سوه تبع تابعيان دى.[2]
امام مالك رحمه الله چه كله موطا اوليكله نوچونكه ددوى نه وړاندے ابن ابى ذئب هم د «موطا» په نوم كتاب ليكلے وو. او هغه كتاب غټ هم وو. نوخلقو تپوس اوكړلو «مال الفائدة فى تصنيفك؟» نو دوى جواب وركړلو «ماكان لله بقى»[3] يعنى ما دالله تعالى د رضا دپاره دا تصنيف كړے دے. خكه به ورته دوام نصيب شى. او هم داسے اوشوه.

قوله: هِشَامُ بن عُرْوَةَ:- دے دعروه بن زبير بن العوام خوئے دے. ددوى كنيت ابوالمنذر يا ابوعبدالله دے. تابعى دے. او مدنى هم دے. دحضرت ابن عمر رضى الله عنه او حضرت جابر رضى الله عنه وغيره ملاقات ئے كړے دے. حضرت عمر رضى الله عنه خو ددوى په سر باندے لاس راښكلے وو. او دعا ئے ورته هم كړے وه. په ۶۱ھ كښے پيدا شوے وو. او (۱۴۵ھ) كښے په بغداد كښے وفات شو رحمه الله.[4]

قوله: عَنْ أَبِيهِ: دا حضرت عروه بن زبير بن العوام رحمه الله دے. جليل القدر تابعى وو او ددے سره سره د مدينے منورے په اووه فقهاؤ كښے شمارلے شى.
دوى ته الله تعالى د نسب اوخاندان عظيم شرافت وركړے وو. حضرت زبير بن العوام رضى الله عنه «أحد العشرة المبشرة» ئے پلار وو. او د صديق اكبر رضى الله عنه لور ذات النطاقين حضرت اسماء رضى الله عنها ئے مور وه. نبى عليه الصلاة والسلام د دوى ماما وو. او حضرت عائشه رضى الله عنها د دوى ترور وه. په ۲۰ھ كښے د دوى پيدائش شوے وو. او په ۹۴ھ يا ۹۹ھ كښے وفات شوى وو.[5]

قوله: عَائِشَةَ: حضرت عائشه رضى الله عنها بنت سيدنا ابوبكر رضى الله عنه وه. ددوى نكاح د نبى صلى الله عليه وسلم سره د هجرت نه وړاندے شوے وه. چه د دوى عمر شپږ كاله وو. او د يو روايت مطابق دوى عمر اووه كالو وو. دغزوه بدر نه پس د دوى وادهٔ اوشو. چه عمر ئے نهه كاله وو. او كله چه نبى صلى الله عليه وسلم وفات شو. دوى عمر اته پنځوس كاله وو. پنځه شپېته كاله ژوندئ پاتے شوے وه. په رمضان ۵۵ھ يا شوال ۵۷ھ يا ۵۸ھ كښے وفات شوے وه. د دوى د وصيت مطابق دا د شپے په جنت البقيع كښے دفن كړے شوه. او حضرت ابوهريره رضى الله عنه پرے دجنازے مونځ اوكړلو.

---

(۱) تهذيب الكمال (۲۷/۱۶)_
(۲) عمدة القارى (۱/۳۶)_
(۳) تدريب الراوى (۱/۸۹)_
(۴) عمدة القارى. (۱/۳۷)_
(۵) عمدة القارى (۱/۳۸)

ددوی مور ام رومان زینب بنت عامر وه.نبی کریم ﷺ د حضرت اسماء ﷞ د خونی او حضرت عائشے ﷞ د خوری حضرت عبدالله بن الزبیر ﷛ په نوم باندے د دوی کنیت ..ام عبدالله.. کیخودے وو (۱)

حضرت عائشه ﷞ په فقهاؤ صحابو کښے داخل ده.اوپه هغه شپږو صحابو ﷢ کښے د دوی شمار کیږی.کوم چه مکثرین في الحدیث دی.(۲) د دوی نه ټول دوه زره دوه سوه لس احادیث مروی دی.په دے کښے یو سل ځلوراویا احادیث متفق علیه دی.ځلور پنځوس روایتونه هغه دی.کوم چه صرف امام بخاری ﷫ نقل کړی دی.اواته پنځوس احادیث هغه دی د کومو تخریج چه صرف امام مسلم ﷫ کړے دے.(۳)

قوله أم المؤمنين رضي الله عنها: دا یواځے دحضرت عائشے ﷞ نه بلکه د ټولو ازواج مطهراتولقب دے.او دا په اصل کښے دالله تعالی د ارشاد ﴿النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ﴾ (٤) نه ماخوذ دے.

خودا خبره دے واضحه وی.چه د مورولی د احترام اواحسان دوجوب او تحریم نکاح په حیثیت باندے ده.ترکومے پورے چه د هغوی دلونړو سره نکاح ده.د هغوی سره د خلوت دجواز.او دهغوی سره د سفر وغیره تعلق دے.نو په دے کارونو کښے مورولی نشته.نوهغوی سره خلوت بلکه کتل ورته هم ناجائز دی.اودهغوی سره سفر کول هم ناجائز دے او دهغوی د لونړو سره نکاح جائز ده.(۵)

بیا په دے کښے اختلاف دے.چه د ازواج مطهراتو باندے لکه څنګه چه د ..ام المؤمنین.. یا..امهات المؤمنین..اطلاق کیږی.نو آیا د..امهات المؤمنات..اطلاق ورباندے هم کیدے شی که نه؟

دحضرت عائشے ﷞ رائے دا ده.چه ..امهات المؤمنات.. نشی وئیلے.قاضی ابن العربی (۶) حافظ ابن کثیر(۷)اوعلامه عینی ﷫ دے قول ته ترجیح ورکړے ده.حضرت عائشے ﷞ نه

---

(۱) عمدة القاری (۱/۳۸)_

(۲) مکثرین في الحدیث شپږ صحابه کرام ﷢ دی (۱) حضرت ابوهریره (۲)حضرت عبدالله بن عمر (۳) حضرت عبدالله بن عباس (٤) حضرت جابربن عبدالله (۵)حضرت انس بن مالک (۶) حضرت عائشه رضی الله عنهاوعنهم اجمعین .اوګورئ تقریب النووی مع شرح تدریب الراوی (۲/۲۱۶. ۲۱۸) النوع التاسع والثلاثون فی معرفة الصحابة)_

(۳) عمدة القاری (۱/۳۸)_

(٤) الأحزاب: ۶)

(۵) عمدة القاری(۱/۳۸)_

(۶) اوګورئ تفسیر قرطبی(٤/۱۲۳)_

(۷) ارشاد الساری للقسطلانی(۱/۵۷)_

یوے ښځے په ..یاامه.. سره خطاب اوکړلو نو دوی ورته اوفرمائیل. ((لست بأمك أنا أم رجالکم))[۱]

دحافظ ابن حجر رحمه الله رجحان دے طرف ته دے چه د ..ام المؤمنات.. په ونیلو کښے څه قباحت نشته [۲]

بهرحال دا اختلاف په دے اختلاف باندے مبنی دے چه آیا د رجالو په خطاب کښے نساء هم داخل دی که نه؟ دچا په نیز چه داخلے دی.نودهغوی په نیز ..ام المؤمنات. ونیل جائز دی.اودچا په نیزچه داخلے نه دی.نوهغوی دا ټیك نه ګنړی.[۳]

آیا په رسول الله ﷺ باندې د ..ابو المومنین.. اطلاق کیدې شی؟ یوسوال دا هم کیدے شی چه آیا مونږ په رسول الله ﷺ باندے د ..ابوالمؤمنین.. اطلاق کولے شو.نو په دے کښے هم اختلاف دے.د بعضو حضراتو خیال دے چه د..ابوالمؤمنین.. اطلاق وریاندے نشی کیدے.استاذ ابواسحاق اسفرائینی رحمه الله فرمائی..هو کابینا.. ونیلی شی.او..ابونا.. نشی ونیلے.د دے حضراتو وینا دا ده.چه په قرآن کریم کښے صراحةً راغلی دی.﴿ مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَآ أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ ﴾ [۴] په دے کښے د ..أبوّت.. نفی ده.دغه شان په یو حدیث کښے دی.((إنما أنا لکم بمنزلة الوالد))[۵]

خو داکثرو عالمانورائے دا ده.چه په دوی باندے د ..ابوالمؤمنین.. اطلاق ټیك دے په دے کښے څه حرج نشته.دحضرت ابن عباس رضی الله عنهما او حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه نه روایت دے چه هغوی د دے آیت﴿ النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ ﴾[۶] په آخر کښے ..وهو اب لهم.. اضافه کوله.هم دا د حضرت معاویه .مجاهد.عکرمه.او حسن رحمهم الله نه مروی دی.[۷]

خوچه ترکومے پورے په ﴿ مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَآ أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ ﴾ [۸]کښے د نفی تعلق دے.نو په دے کښے د ..أبوّت.. صلبیه نفی ده.د مطلق..أبوّت..نفی په کښے نشته.[۹]هم دا وجه ده.چه په ((إنما أنا

---

(۱) طبقات ابن سعد(۸/ذکرأزواج رسول الله ﷺ ذکر عائشة رضی الله عنها)_
(۲) فتح الباری (۱۸/۱)_
(۳)اوګورئ شرح کرمانی(۲۵/۱)_
(٤) الأحزاب ۰٤۰ -
(۵) سنن ابی داود کتاب الطهارة باب کراهیة إستقبال القبلة عند قضاء الحاجة)_
(۶) الأحزاب ۰۰۶-
(۷) تفسیر ابن کثیر(۴۶۸/۳)_
(۸) الأحزاب ۰٤۰ -
(۹) عمدة القاری(۳۹/۱)_

لكم بمنزلة الوالد)) كښې من وجه د ،، أبوت،، ..اثبات دے.والله اعلم.

د اخوال المؤمنين او خالات المؤمنين اطلاق د امهات المؤمنين خويندو ته تروريانے او رونړو ته ماماګان اولونړو ته خويندے وئيلي شي كه نه؟په دے باره كښې **علامه عينى** رحمه الله فرمائى.

په دے كښې هم اختلاف دے. بعضو ﴿وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ﴾ باندے قياس كړے دے. اوفرمائى چه هركله هغوى مياندے دى.نودهغوى په رشتے سره ورته تروريانے.ماماګان او خويندے وئيلى شى.خو اصح قول دا دے.چه ددے نومونو اطلاق صحيح نه دے.لعدم التوقيف (۱)

تركومے پورے چه د نص تعلق دے.نوهغه مؤول دے.(۲) خكه چه ازواج د احترام، عزت اواكرام په غرض امهات ګرځولے شوى دى.په څه حكم كښې نه دى.هم دا وجه ده.چه د امهات المؤمنين لونړه او خويندے بالاجماع حرامے نه دى.(۳) نو دوى ته ..اخوات المؤمنين.. او خالات المؤمنين.. هم نشى وئيلے.والله اعلم.

حضرت عائشه رضي الله عنها **غوره ده كه حضرت خديجه** رضي الله عنها بيا په دے كښې هم اختلاف دے.چه حضرت عائشه رضي الله عنها افضله ده كه حضرت خديجه رضي الله عنها؟

بعضے حضرات د حضرت عائشے رضي الله عنها د فضيلت قائل دى.خو راجح دا دى.چه حضرت خديجه رضي الله عنها د حضرت عائشے رضي الله عنها نه افضله ده .د قاضي متولي، او ابن العربي مالكي رحمه الله نه علاوه د نورو ډيرو حضراتو هم دا يقيني رائے ده.(۴)

حضرت عائشه رضي الله عنها **افضله ده كه حضرت فاطمه** رضي الله عنها بيا په دے كښې هم د عالمانوكلام دے.چه حضرت عائشه رضي الله عنها افضله ده كه حضرت فاطمه رضي الله عنها؟

په دے كښې راجح دا ده.چه حضرت عائشے رضي الله عنها ته په حضرت فاطمے رضي الله عنها باندے فضيلت حاصل دے.(۵)

حضرت عطاء الله شاه بخارى رحمه الله دا په عجيبه عنوان سره ذكركړے ده.هغوى فرمائى.چه حضرت فاطمه رضي الله عنها (چه د رسول الله ﷺ د خيګرتوته وه) اوفرمائيل .چه نبى ﷺ زما په باره كښې فرمائى.((هى بضعة منى)) يعنى فاطمه رضي الله عنها زما نه يوه حصه ده.

حضرت عائشه رضي الله عنها فرمائى.چه زه او ته څه نه پيژنو.صرف دومره خبره ستاسو نه تپوس كول غوارم.چه هركله نبى ﷺ زما خاوند دے.اوهغه جنت ته ځى.نو زما لاس به دهغوى په لاس كښے وى.كوم خواه ته چه هغوى ځى.هلته به زه هم ځم.اوستا خاوند حضرت على رضي الله عنه دے.كله چه هغه جنت ته ځى.نو ته به دهغوى سره ئے.كوم خواه ته چه هغه ځى.هلته به ته ځے.اوس تاسو په خپله سوچ اوكړئ.چه د چا مرتبه اوچته ده؟

---

(۱) عمدة القارى (۳۸/۱)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) ابن كثير(۴۶۸/۳)_

(۴) عمدة القارى (۳۸/۱)_

(۵) پورتنئ حواله)_

بهرحال په دے كښې په يوخطيبانه انداز كښې دحضرت عائشے رضي الله عنها د افضيلت اثبات دے كوم چه بالكل تيك دے علامه عينى رحمه الله دخپلو بعضو استاذانو نه نقل كړى دى.چه «فاطمة أفضل فى الدنيا وعائشة أفضل فى الآخرة»(۱)

قوله أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: دا حارث بن هشام بن مغيره دحضرت خالد بن وليد د تره خوئے اود ابوجهل حقيقى ورور وو.د غزوه بدر په موقع د كافرانو د طرفه د مسلمانانو خلاف په جنګ كښې شريك شوے وو.د فتح مكے په موقع ئے اسلام قبول كړے وو د غزوه حنين په موقع ورته رسول الله ﷺ سل اوښان وركړى وو.په جنګ يرموك كښې دوى شهيد شوى وو رضى الله تعالى عنه (۲)

دا حديث د مسانيد عائشه رضي الله عنها څخه دے اوكه دمسانيد حارث بن هشام رضي الله عنه څخه دے؟

دلته كښې حضرت عائشه رضي الله عنها روايت كوى.چه حارث بن هشام رضي الله عنه د نبى ﷺ نه تپوس اوكړلو.«كيف كان يأتيك الوحى؟» په دے مقام كښې دوه احتمالات دى.

(۱) يودا چه په كوم وخت كښې حارث بن هشام رضي الله عنه د نبى ﷺ نه تپوس كولو.نو په هغه وخت كښې حضرت عائشه رضي الله عنها موجود وه.دا سوال اوجواب دوى براه راست اوريدلى وو.په دے صورت كښې دا روايت په مسانيد عائشه رضي الله عنها كښې شمارلے شى.او هم دا د صاحبانو د اطراف رائے ده.(۳)

(۲) دويم احتمال دا دے.چه حضرت عائشه رضي الله عنها هلته موجود نه وه.او دا روايت هغوى د حارث بن هشام رضي الله عنه نه اوريدلے وى.نوپه دے صورت كښې به دا د مسانيدو د حارث بن هشام رضي الله عنه څخه وى.اودلته به دے ته مرسل دصحابى رضي الله عنه وئيلى شى.دجمهورو په نيز ددے حكم هم د موصول دے.(۴)

اومعجم بغوى وغيره د عامربن صالح زبيرى په واسطه باندے راغلے دے.په دے كښې تصريح راغلے ده.چه حضرت عائشه رضي الله عنها حضرت حارث بن هشام رضي الله عنه نه روايت كوى.(۵)

د دے دويم احتمال په تائيد كښې په مسند احمد(۶)

اګرچه په عامر بن صالح زبيرى كښې ضعف دے.(۷) خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى.چه ابن منده رحمه الله سره د دوى متابع موجود دے.(۸) بهر حال مشهوره هم دا ده.چه دا د مسانيد

---

(۱) عمدة القارى(۱/۳۸)_

(۲) عمدة القارى(۱/۳۹)_

(۳) فتح البارى (۱/۱۹)_

(۴) اوګورئ تقريب النووى مع شرح تدريب الراوى (۱/۲۰۷) النوع التاسع:المرسل)_

(۵) فتح البارى (۱/۱۹)_

(۶) اوګورئ مسند احمد(۶/۱۵۸، ۲۵۷)-

(۷) قال الحافظ فى التقريب (ص.۲۸۷) متروک الحديث أفرط ابن معين فكذبه)-

(۸) فتح البارى (۱/۱۹)_

عائشه رضی الله عنها خبره ده (۱)

قوله كَيْفَ يَأْتِيكَ الْوَحْيُ: یعنی تاسو ته وحی څنګه راځی؟

دحضرت حارث بن هشام رضی الله عنه سوال په نزول وحی کښې د شک د وجې نه وو دا سوال په نزول وحی کښې د شک دوجې نه وو بلکه دا داسې وو لکه څنګه چه حضرت ابراهیم علیه السلام د الله تعالی نه سوال کړې وو چه ﴿رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتَىٰ﴾ (۲) هغوی سوال کولو اې زما پروردیګاره! ماته د احیاء موتی د کیفیت مشاهده اوکړه.حضرت ابرهیم علی نبینا وعلیه الصلاة والسلام د جلیل القدر او اوالوالعزم پیغمبرئ سره سره د ډیرو پیغمبرانوعلیهم السلام پلار هم دې.رسول الله ﷺ ته د هغوی د ملت د تابعدارئ حکم شوې دې.هغوی ته د احیاء موتی په کیفیت کښې د شک تصور څه کیدې شو.بلکه دهغوی د سوال منشا دا وه چه هغوی ته د احیاء موتی په قدرت باندې پوره یقین وو.خودده نه پس په هغوی کښې دا شوق پیدا شو.چه لږ اوګورم.چه د احیاء موتی کیفیت څنګه وی؟(۳)

نودغه شان حارث بن هشام رضی الله عنه ته د وحی په باره کښېمکمل یقین حاصل وو . خو د دې خبرې شوق پیدا شو.چه د دې د کیفیت علم ورته اوشی.(۴) دحضرت ابراهیم علیه السلام سوال د خصائص الوهیت په باره کښې وو.اودحضرت حارث بن هشام رضی الله عنه سوال د خصائص نبوت په باره کښې وو.

دا هم داسې ده.چه مونږ ته د مکې معظمې او مدینې منورې کښې د وجود په باره کښې په تواتر سره یقین حاصل دې.هم ددې یقین په وجه به زمونږ دا شوق پیدا کیږی.چه کاش مکه او مدینه مو اولیدلې.هم دا وجه ده.چه چا لیدلې وی.په هغوی پسې ګرځو.اودا تپوس ترې کوو.چه مکه مکرمه څنګه ده؟مدینه منوره څنګه ده؟دا سوال د مکې مکرمې یا مدینې منورې په وجود کښې د شک د وجې نه کیږی.بلکه د دې په وجود باندې د یقین حاصلیدو نه پس د شوق پیدا کیدو د وجې وی.

دحضرت حارث بن هشام رضی الله عنه د سوال نوعیت په ظاهره خودا معلومیږی.چه سائل د نفس وحی د راتلو کیفیت معلوم کړې وو.په «أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجرس» باندې ددې تائید کیږی.په بخاری کښې په «كتاب بدء الخلق، اوباب ذكر الملائكة» هم دا روایت راغلې دې.د هغې نه هم د دې تائید کیږی.ځکه چه په هغې کښې د «كيف يأتيك الوحي» په جواب کښې نبی ﷺ فرمائیلی دی.«كل ذلك، يأتيني الملك أحياناً في مثل صلصلة الجرس» مطلب دا دې.چه بعضې وخت به وحی په غیر معروف صورت کښې راتله.چه اول وهله کښې په پوهه کښې نه راتله.

---

(۱) پورتنئ حواله_
(۲) البقرة ۲۶۰ -
(۳) اوګورئ تفسیرابن کثیر(۱/۳۱۵)_
(۴) فضل الباری(۱/۱۵۱)_

اودا احتمال هم شته چه د حامل وحى د راتلو د كيفيت په باره كښے تپوس كول دسائل مقصود وو دحديث جزء ثانى «أحياناً يتمثل لى الملك رجلاً» ددے تائيد كوى چه حامل وحى بعضے وخت ماته په شكل انسانى كښے راخى.
اوس كه دا اووئيلى شى چه سوال د نفس وحى د راتلو د كيفيت متعلق وو نو بيا به د «أحياناً يأتينى مثل صلصلة الجرس، وأحياناً يتمثل لى الملك رجلاً» مطلب دا وى چه بعضے وخت وحى په غير معروف صورت كښے راخى چه په اوله وهله كښے پرے پوهيدل نه كيږى اوكله د اول وهله نه معلوميږى.لكه څنګه چه سړے د يو انسان سره خبرے كوى نو دهغه خبرے په پوهه كښے راخى.
اوكه سوال د حامل وحى د راتلو په باره كښے وو.نومطلب به دا شى چه كله فرشته په معهود او معلوم صورت كښے راتله.اود دے نه ئے په «مثل صلصلة الجرس» سره تعبير اوكړلو خكه چه د «صلصلة الجرس» نه د يوخيزنه اخذ كول اود څه كلام اخذ كول معهود نه وى اوكله به ئے په معلوم شكل يعنى انسانى شكل كښے فرشتے وحى راوړله.اوراتله به«وأحياناً يتمثل لى الملك رجلاً» دلته كښے هم ممكن ده.چه سوال بالكل عام وى.يعنى د وحى متعلق هم سوال وى چه دا به څنګه راتله.اودحامل وحى په باره كښے هم سوال وى.چه هغه به څنګه راتلو؟ (١)

قوله: صَلْصَلَةِ الْجَرَسِ :- «صلصلة» هغه آواز ته وائى.كوم چه د اوسپنے په اوسپنه د راپريوتو نه پيدا كيږى.په هغے كښے د طنين يعنى د ..زن.. زن.. آواز وى لكه څنګه چه تلى وهلى شى.نو دهغے نه پس يو قسم آواز اوريدے شى.دغه شان دے آواز ته هم«صلصلة»وئيلى شى.چه هغه مسلسل وى.اوپه هغے سره په اول وهله كښے څه خبره په پوهه كښے نه راخى.(٢)

د «صلصلة» نه څه مراد دي؟ :- د «صَلْصَلَة» چه د كوم آواز تشبيه وركړے شوے ده په دے باره كښے ډير اقوال دى.چه ددے نه څه مراد دے؟

① بعضے حضرات فرمائى.چه دا د فرشتے د وزرو وهلو آواز دے (٣)

① بعضو فرمائيلى دى.چه دا د «رصد» آواز دے.يعنى دحضرت جبريل عليه السلام سره چه به د وحى د حفاظت دپاره د فرشتو كومه لويه ډله راتله.دا د هغوى د راتګ آواز دے (٤)د لاندينى آيت لاندے.﴿ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا ﴾(٥) تاسوبه كتلى وى.چه كله

(١) اوګورئ فتح البارى (١٩/١) وعمدة القارى (٤٣/١)_
(٢) مجمع بحار الأنوار(٣٤١/٣) وعمدة القارى (٤٠/١) وفتح البارى (٢٠/١)_
(٣) فتح البارى(٢٠/١)_
(٤) د ..رصد.. په باره كښے داحاديثو دپاره اوګورئ الدر المنثور(٦/ ٢٧٤، ٢٧٥)
(٥) الجن ٠٢٧)-

تاسو ته نزدے د مارغانو لوئے سیل تیریږی نود..شان..شان.. آواز ستاسو په غوږونو کښے اوریدے شی.دغه شان دلته د جبریل آمین علیه السلام سره د راتلونکو فرشتو د وزرو د آواز نه په «صلصلة» سره تعبیراوکړے شو.(۱)

③ دا حضرت جبریل آمین د راتلو آواز وو.لکه څنګه چه د ریل ګاډی د راتلو آواز د لرے نه معلومیږی.دا قول د شیخ الاسلام حضرت مدنی قدس سره نه منقول دے.(۲)

په دے باندے بعضے طالبانو دا اشکال کړے دے.که داسے واقعه وه.نوبیا پکار دا وه.چه ټولوته ددے آواز احساس کیدلو.اوهم دا اشکال د فرشتو د وزرو په آواز باندے هم وارد کیدے شی.

خو ددے جواب ورکولے شی.چه دا څیز د کشف سره تعلق ساتی.اوګورئ په احادیثو کښے دا هم دی.چه جبریل آمین په شب قدر کښے خپلے وزرے خوروی.اودا څیزاهل کشف ته معلوم دے.نورو ته نه.لکه څنګه چه کوڼ آواز نه اوری.دغه شان دا آواز هم نورو خلقو نه اوریدلو.(۳)

④ بعضے حضراتو فرمائیلی دی.چه دا یو خاص آواز وو.چه په دے سره به د نبی ټول قوتونه جمع کولی شول.اوددے په ذریعه به د وحی نه وړاندے نبی ته خبردارے ورکولے شو.لکه څنګه چه د ټیلفون ټلئ وی.چه د خبرو اترو کولو دپاره مخاطب هوښیار وی.(۴)

⑤ بعضے حضراتو فرمائیلی دی.چه الله تعالی به په خپل قدرت سره د موحی به کښے یو آواز پیدا کړلو.(۵)

⑥ بعضے حضرات فرمائی.چه دا د فرشتے خپل اصل آواز وو.(۶)

⑦ حضرت شاه ولی الله رحمه الله فرمائی.چه په اصل کښے قاعده دا ده.کله چه د انسان په حواسو کښے تعطل پیدا شی.نوپه دے حاسه کښے دا کیفیت پیدا شی.چه هغه د مختلف قسم څیزونو ادراک کولے شی.مثلاً خدائے دے نکړی.که په حاسه بصر کښے څه خرابے پیدا شی.نو قسم په قسم رنګونه په نظر راځی.دغه شان د سترګو مهلو نه پس مختلف قسم رنګونه په نظر راځی.کله سور، کله زیړ، کله تور وغیره.حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی.چه دا «صلصلة الجرس» په اصل کښے د حواسو دتعطل نه کنایه ده.یعنی الله تعالی به د وحی د نزول په وخت

---

(۱) فضل الباری (۱۵۲/۱)_
(۲) اوګورئ الأبواب والتراجم(۲۵)_
(۳) پورتنئ حواله)_
(۴) فضل الباری (۱۵۲/۱)_
(۵) نقله عن بعض المشائخ شیخ الحدیث العلامة الکاندهلوی فی أوجزالمسالک(۱۲۸/۴) کتاب القرآن ما جاء فی القرآن)_
(۶) فتح الباری (۲۰/۱)_

كښې د نبي ﷺ حاسه سمع. د عالم شهادت د مسموعاتو نه معطل كړله او د بل عالم طرف ته ئې متوجه كړله. چه په پوره توجه سره تلقي د وحي اوكړې شي. (۱)

⑧ بعضې حضرات فرمائي. چه دا ـ په خپله دالله تعالى صوت قديم دے اوشاه صاحب هم دا غوره كړے دے.

آيا دالله تعالى دپاره صوت ثابت دې؟ په دے خبره دټولو اتفاق دے. چه دالله تعالى دپاره كلام ثابت دے. اوپه الله تعالى

باندے د متكلم اطلاق كيږي. خو په دے كښې اختلاف دے چه آيا دا صفت كلام په معنى د قائم بذات البارى تعالى دے اوكه قائم بغيره دے؟ معتزله د قائم بغيره قائل دى. اواهل السنة والجماعة د قائم بذاته سبحانه وتعالى قائل دى.

بيا په اهل سنة كښې داختلاف دے. چه دا كلام په حرف وصوت دے. اوكه بلا حرف ولا صوت دے د متكلمينو رحمهم الله مذهب دا دے. چه كلام بلاحرف ولا صوت دے. او د محدثينو مسلك دا دے. چه دا كلام بحرف وصوت دے. لكه چه متكلمين رحمهم الله د صوت انكار كوى. اومحدثين رحمهم الله ئې اثبات كوى. (۲)

امام بخارى رحمه الله په كتاب التوحيد كښې صوت ثابت كړے دے. دحضرت ابن مسعود رضي الله عنه يو روايت ئې تعليقاً ذكر كړے دے. «إذا تكلم الله بالوحى سمع أهل السماوات شيأ فإذا فزع عن قلوبهم وسكن الصوت عرفوا أنه الحق، ونادوا ما ذا قال ربكم، قالوا الحق» (۳) يعني كله چه په وحي باندے تكلم اوفرمائي. نواهل سماوات يعني فرشتې ئې واورى. اوهغوى بيهوشه شي. كله چه په هغوى كښې راشي. نو فرشتې تپوس كوى. چه الله تعالى څه ارشاد اوفرمائيلو. په جواب كښې ورته اووئيلى شي. چه حق ئې اوفرمائيل.

اوګورئ دلته د يو داسې څيز اثبات دے. چه هغه مسموع دے. ښكاره ده. چه هغه صوت دے.

دغه شان امام بخارى رحمه الله دحضرت عبدالله بن انيس رضي الله عنه نه يو معلق روايت نقل كړے دے. «يحشر الله العباد، فيناديهم بصوت يسمعه من بعد كما يسمعه من قرب، أنا الملك الديان» (۴) دلته كښې د «ينادى» ضمير الله تعالى ته راجع دے. اود صوت اثبات په صراحت سره شوے دے. خودا خبره دے واضحه وى. چه دا صوت په هيڅ شان د مخلوق د صوت سره

مشابه نه دے. نودا به وئيلى شي. چه «له صوت لا كأصواتنا» لكه چه وائى. «له يد لا كأيدينا وله سمع لا كأسماعنا» وغيره ذلك.

---

(۱) اوګورئ رساله شرح تراجم أبواب صحيح بخارى (ص. ۱٤) باب كيف كان بدء الوحى)_

(۲) تحفة القارى بحل مشكلات البخارى (ص. ۱۲۷، ۱۳۳)_

(۳) صحيح بخارى كتاب التوحيد باب قول الله تعالى ﴿وَلَا تَنفَعُ الشَّفَاعَةُ عِندَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ﴾

(۴) صحيح بخارى كتاب التوحيد. باب قول الله تعالى. ﴿وَلَا تَنفَعُ الشَّفَاعَةُ عِندَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ﴾

په نصوصو سره ثابت شوی صفات د تنزیه په عقیدې سره په ظاهر باندې پریخودل پکاردی
شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی.چه حضرت شیخ الهند رحمه الله به فرمائیل چه عالمان او مفسرین رحمهم الله په ..ید، سمع، بصر، وغیره کښې تاویل کوی.چه «له ید لا کأیدینا، وله سمع لا کأسماعنا وله بصر لا کأبصارنا» خوچه په کوم ځائے کښې دعلم او حیات ذکر کوی.نوهلته دا تاویل نه کوی.حالانکه هلته هم دا تاویل ضروری دے.ځکه چه زمونږ حیات داالله تعالی دحیات پشان نه دے.زمونږ حیات خو مسبوق بالعدم دے.چه مونږ د حیات نه وړاندے په پرده دعدم کښې وو. اوبیا به د حیات نه پس دوباره معدوم کیږو هم.لکه چه مونږ دعدمینو په مینځ کښې یو.حالانکه داالله تعالی حیات خو نه مسبوق بالعدم دے.اونه هغه فنا کیدونکے دے .هغه خو «هوالأول والآخر» دے.
دغه شان زمونږ علم مسبوق بالعدم دے.اول جهل وو.اود هغې نه پس علم شو.اوبیا چه لکه بوډاتوب شی.نوپه دے علم کښې ذهول او نسیان هم راځی.حالانکه داالله تعالی علم نه مبسوق بالعدم دے.اونه په دے کښې دکمی او نسیان څه امکان شته.
بیا زمونږ علم او اوزمونږ حیات په مقولاتو کښې په یوه مقوله کښې داخل دے.
حالانکه داالله تعالی علم اودهغه حیات په مقولاتو کښې په څه مقوله کښې داخل نه دے.ځکه چه هغه خو خالق للمقولات دے.

نو دعلم او حیات په باره کښې هم دا وئیل پکار دی.چه «له علم لا کعلمنا، وله حیاة لا کحیاتنا»
الغرض د سلفو عقیده ده.چه د نصوصو نه کوم صفات ثابت وی.هغه به مونږ په ظاهر باندے پریږدو.خو دتنزیه دعقیدے سره.چه داالله تعالی صفات د چا سره مشابه نه دی.﴿ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ ۖ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ﴾ (۱) لکه څنګه چه الله تعالی په خپلو نورو تولوصفاتو کښې د مخلوق نه بالاتر دے.اودهغه د صفاتو کیفیات مونږ نشو بیانولے.او هغه زمونږ په عقلونو کښې نه راځی.دغه شان په دے صوت کښې هم هغوی د مخلوق نه بالاتر دے.په دے باره کښې چونکه احادیث چپ دی.نوددے وجے په دے کښې بحث کول زمونږ د سوچ او فکر نه بهر دی.(۲)

په حدیث کښې د تعارض شبه او د هغې ازاله- په دے حدیث کښې تاسو ګورئ چه د آواز د «صلصلة الجرس» سره تشبیه ورکړے شوے ده.اوپه یو بل حدیث کښې «کأنه سلسلة علی صفوان» راغلی دی. یعنی په هموار کاڼړی باندے د زنځیر پریوتو یا دهغې د راښکلو آواز سره تشبیه ورکړے شوے ده.اوپه یو بل حدیث کښې «دوی نحل» (یعنی د شهدو د مچئ آواز) سره تشبیه ورکړے شوے ده.په دے درے واړو تشبیهاتو کښې دومره خبره مشترکه ده.چه آواز مسلسل او متدارک وو.حروف جدا جدا نه وو.اومخارج جدا جدا نه وو.

---

(۱) الشوری :۱۱)-
(۲) اوګورئ فضل الباری (۱۵۲/۱)_

بهرحال دا درے احادیث دی.چه په دے کښے په هريو کښے د وحی تشبيه د مختلف څيز سره ورکړے شوے ده.ددے نه په ظاهره تعارض غوندے معلومیږی
ددے تعارض دفعیه دا ده چه ددے احادیثو په الفاظو کښے غور کولو سره پخپله تعارض لرے کیږی خکه چه د «سلسلة علی صفوان» حدیث پوره داسے دے.«إذا قضى الله الأمر فی السماء ضربت الملائكة بأجنحتها خضعاناً لقوله كأنه سلسلة على صفوان»(١)دغه شان د «دوی النحل» د حدیث الفاظ دا دی.«كان النبی ﷺ إذا أنزل عليه الوحی سمع عند وجهه كدوی النحل»(٢)چه دا ټول احادیث وړاندے کیخودے شی.نودا خبره ښکاره کیږی.چه نبی ﷺ به کوم آواز اوریدلو.هغه به د «سلسلة الجرس» وو.فرشتو به هغه «سلسلة علی صفوان» گڼړلو.اوعامو صحابوﷺ کوم چه به د وحی د نزول په وخت کښے موجود وو.هغه به دا «دوی النحل» محسوس کولو والله اعلم.

د مشبه محمود اود مشبه به د مذموم کیدو اشکال او ددې دفع کول - دلته کښے دا اشکال کیږی.که دا د وحی آواز وی.اوکه د فرشتے.ددے تشبیه د «صلصلة الجرس» سره ورکړے شوے ده.کوم چه ډیرمذموم څیز دے.نبی ﷺ فرمائیلی دی.«لاتصحب الملائكة رفقة فيها كلب ولا جرس»(٣)یعنی د رحمت فرشتے د داسے ډلے سره نه وی.چه په هغے کښے سپے یا ټلمؤ وی.دغه شان نبی ﷺ فرمائیلی دی. «الجرس مزامير الشيطان»(٤)
سوال دا دے.چه نبی ﷺ د وحی غوندے محمود څیز چه دهغے تعلق د بارگاه الٰهی سره دے.دداسے مذموم څیز سره ولے ورکړه.چه د هغے تعلق د شیطان سره دے؟

ددې څو جوابونه دی
(١) یوآسان جواب خو دا دے.چه نبی ﷺ چه د ,,جرس,, کوم مذمت بیان کړے دے.دا د دے وجے وو.چه کله به نبی ﷺ د شپے په کافرانو د حملے کولو دپاره تلو.نو ضرورت ددے خبرے وو.چه دا حمله پټه وی.اودشمن هوښیار نشی.په داسے صورت کښے که د چا اوښ ته جرس آویزاند وی.نودهغے آواز لرے لرے پورے رسی.نو په دے باندے دشمن هوښیاریدےشی.په دے وجه نبی ﷺ ددے مذمت کړے دے.(٥)

---

(١) صحیح بخاری کتاب التفسیر،سورة سبا،باب حتی فزع عن قلوبهم..... رقم.٤٨٠٠) وكتاب التوحيد باب قول الله تعالى ﴿حتى إذا فزع عن قلوبهم...﴾ رقم.٤٨٠٠) وكتاب التوحيد باب قول الله تعالى:﴿ وَلَا تَنفَعُ الشَّفَاعَةُ عِندَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ ﴾

(٢) جامع الترمذی كتاب التفسيرباب ومن سورة المؤمنون رقم. ٣١٧٣)_

(٣) صحيح مسلم كتاب اللباس والزينة باب كراهية الكلب والجرس فی السفر)_

(٤) اوگورئ صحیح مسلم كتاب اللباس والزينة باب كراهة الكلب والجرس فى السفر)_

(٥) حكاه ابن أثير فى النهاية(١/٢٦١)_

() حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه په کوم ځائے کښې تشبیه وی.نوهلته دا ضروری نه ده.چه مشبه دے د مشبه به په ټولو صفاتو کښې برابر وی.بلکه په خصوصی خبره کښې هم اشتراك ضروری نه دے.صرف دومره خبره کافی ده.چه په یو صفت کښې مشترك وی.دلته دجنس صوت جرس سره تشبه ورکول مقصود دی.چه ددے صوت نه ټول سامعین مانوس کیږی.
خلاصه د جواب دا ده.چه د صوت جرس دوه حیثیتونه دی.یو حیثییت د قوت دے اوبل حیثیت د تلذذ دے.دلته تشبیه په قوت کښې ورکړے شوے ده.اومذمت چه کوم بیان شوے دے.هغه د تلذذ د حیثیت په اعتبار سره ورکړے شوے دے. (١)

() دریم جواب دا دے (کوم چه د ټولو نه قوی دے) چه په ((تشبیه المحمود بالمذموم)) کښې کوم وجه د شبه ښکاره وی.نو څه قباحت نشته.دلته وجه د شبه د آواز مسلسل اومتدارك کیدل دی.یعنی په دے آواز کښې حروف او مخارج جدا جدا نه دی.اودا ممتاز کولے نشی.لکه چه د وحی یا د فرشتے د آواز تشبه په تسلسل او اتصال کښې ورکړے شوے ده.اودا وجه د شبه معروفه ده.نو په دے تشبیه کښې څه قباحت نشته.(٢)

اوګوره په حدیث کښې راغلی دی.چه ((ان الإیمان لیأرز إلی المدینة کما تأرز الحیة إلی جحرها))(٣)
یعنی په آخره زمانه کښې به ایمان مدینے طرف ته داسے واپس شی.لکه څنګه چه مار خپلے سوړے ته واپس کیږی.ایمان څومره مقدس څیز دے.د داسے مقدس څیز تشبیه ئے ورکړے ده د مار سره.چه هغه دومره ضرری دے.چه په حرم کښې د عام ځناورو د قتلولو نه منع شوے ده. خوهلته کښې هم حکم دے.چه مار وژنئ.(٤)
خو ښکاره خبره ده.چه دلته د ایمان د مار سره په ضرر رسولو کښې تشبیه ورکول مقصود نه ده.بلکه په دے خبره کښې تشبیه ورکول مقصود دی.چه مار کوم ځائے ته هم لاړ شی.اوپه کوم ځائے کښې هم ګرځی.نوواپس کیږی به.اوهم هغه خپلے سوړے ته به ننوځی.نودغه شان به ایمان هم په ټوله دنیا کښې خور شی.اوقیامت ته نزدے به دا مدینے ته راواپس شی.
دغه شان په حدیث کښې راځی.چه نبی ﷺ حسان بن ثابت رضی الله عنه ته د کافرانو د هجو بیانولو حکم اوکړلو.نوهغه سمدستی تیار شو.نبی ﷺ ورته اوفرمائیل تادی مکوه . حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته ورشه.هغه ته د قریشو نسب ښه معلوم دے.د هغه نه زما نسب ښه زده کړه.هغه حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته ورغلو.اود نبی رضی الله عنه خپل خپلوان ئے ښه اوپیژندل.اوبیا د نبی

---

(١) فتح الباری(١/ ٢٠)_

(٢) اوګورئ فضل الباری (١/ ١٥٥)_

(٣) صحیح بخاری کتاب فضائل المدینة رقم ١٨٧٦. وصحیح مسلم کتاب الإیمان أن الإسلام بدأ غریباً وسیعود غریباً وأنه یأرزبین المسجدین)_

(٤) په صحیح بخاری کښے د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په حدیث کښے دی.چه ((بینما نحن مع النبی ﷺ فی غار بمنی .إذ نزل علیه ..والمرسلات.. وإنه لیتلوها.وإنی لأتلقاها من فیه. وإن فاه لرطب بها. إذ وثبت علینا حیة. فقال النبی ﷺ اقتلوها...)) اوګورئ کتاب جزاء الصید باب ما یقتل المحرم من الدواب رقم ١٨٣٠)_

ﷺ په خدمت کښے حاضرشو.او په یو روایت کښے دا هم دی چه نبی ﷺ دهغه نه تپوس اوکړلو.((کیف بنسبی؟)) نوحضرت حسان رضی الله عنه اوفرمائیل ((یارسول الله قد لخص لی نسبك، والذی بعثك بالحق،لأسلنك منهم کما تسل الشعرة من العجین)) (۱) یعنی زه به تاسو د قریشو دهجو نه داسے بچ کوم.لکه څنګه چه د اوړو نه ویخته راویستے شی یعنی لکه څنګه چه په اوړو باندے د ویخته څه اثر نه وی.دغه شان به په تاسو باندے د هجو څه اثر نه وی.اودغه شان به دقریشو د هجوپه تاسو څه اثر نه کیږی.اوتاسو به تړے په آسانئ سره بچ کوم.
دغه شان د سیرت په کتابونو کښے تاسو ونیلی دی.چه نبی ﷺ کله د حدیبیه په سفر روان وو.نود دوی اوښه قصوی کیناستله.د هغے د پاسولو او روانولو دپاره ډیر کوششونه اوشول.
خو هغے د پاسیدو نوم نه اخستل.د صحابه کرامو رضی الله عنهم د ژبے نه اووتل ((خلأت القصواء،خلأت القصواء)) چه قصوی اوښه په ضد شوے ده.ضد کوی.چه نبی ﷺ دا واوریدل.نو وے فرمائیل.
((ما خلأت القصواء، وما ذاك لها بخلق، ولكن حبسها حابس الفیل)) (۲)یعنی دا ضد نه کوی.اونه ضد کول ددے عادت دے.بلکه دا الله تعالی ایساره کړے ده.لکه څنګه چه ئے د ابرهه هاتیان ایسار کړی وو.
اوس اوګورئ چرته د نبی ﷺ پاك ذات.اوچرته ابرهه پلیت. هغه خو دمکے مکرمے د وړانولو او بیت الله نوړولو دپاره راتلو.اونبی ﷺ د مکے معظمے او د بیت الله تعظیم کونکے او جوړونکے وو.
خو وجه د شبه ښکاره ده.چه دلته صرف په مشیت خداوندی کښے د اشتراك د وجه تشبیه ورکړے شوے ده.یعنی لکه څنګه چه ابرهه،دهغه لښکر اوهاتیان د الله تعالی مشیت ایسار کړی وو.دغه شان اوښه هم دالله تعالی مشیت کینولے ده.او وړاندے ئے نه روانه وی.چونکه وجه د شبه ښکاره ده.اوپه دے کښے څه قباحت نشته.نوځکه په دے تشبیه کښے هم څه د قباحت خبره نشته.دا تشبیه خو په خپله د نبی ﷺ نه منقول ده.اود حضرت حسان بن ثابت رضی الله عنه تشبیه اګرچه د نبی ﷺ نه منقول نه ده.خود نبی ﷺ وړاندے بیان شوے وه.اوپه دے باندے نبی ﷺ څه انکار نه وو کړے.نوځکه په دے کښے هم دمذمت څه خبره نشته.
ددے ټول تفصیل نه دا خبره ښکاره شوه.چه د مشبه به د مذمومیت د وجه په مشبه محموده باندے څه اثر نه غورځیږی.(۳) والله اعلم

قوله:وَهُوَأَشَدُّهُ عَلَيَّ:اود وحی دا قسم د نورو ټولو قسمونو په مقابله کښے په ما باندے سخت وو.

---

(۱) اوګورئ صحیح بخاری کتاب المناقب باب من أحب أن لایسب نسبه رقم.۳۵۳۱(وصحیح مسلم (۳۰/۲) کتاب الفضائل باب فضائل حسان بن ثابت رضی الله عنه)_

(۲) اوګورئ زادالمعاد (۲۸۹/۳) فصل فی قصة الحدیبیة)_

(۳)اوګورئ فضل الباری (۱۵۵/۱)_

دا صورت چه په نبی ﷺ باندے به د ټولو نه زیات سخت وو هغه دے چه په هغې کښے به د فرشتے نزول براه راست د نبی ﷺ په قلب اطهرباندے کیدلو په قرآن کریم کښے ددے ذکر دے ﴿نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ ۝ عَلَىٰ قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ ۝﴾ (۱)په دے صورت کښے به د فرشتے تشکل په انسانی شکل کښے نه وو چه مخامخ به راغله اود انسانانو په شان به ئے د وحی مکالمه کوله بلکه براه راست به په قلب باندے د فرشتے نزول کیدلو.

د وحی د دې قسم د ګرانوالی سبب بیا ددے وحی تلقی به نبی ﷺ په ظاهری غوږونو باندے نه کوله بلکه د زړه په غوږونو به ئے کوله ددے دپاره به دوی ته ضروری وه چه ټول قوتونه راجمع کړی اوملا اعلی طرف ته متوجه شی اوچه تجرد روحانیت غالب اوبشریت مغلوب کړی اودا ټول کارونه د بشریت نه بیخی خلاف دی اوښکاره خبره ده چه هرسړی ته د خپل طبیعت نه خلاف کار کولو کښے سختی وی ځکه نبی ﷺ اوفرمائیل چه دا صورت په ما باندے د ټولو نه زیات سخت اوګران دے.

خلاصه دا ده چه یو قائل یعنی فرشته او یو سامع یعنی نبی ﷺ کله قائل د سامع صفت اختیارکړی یعنی فرشته په انسانی شکل کښے راځی اوپه خپل ځان صفات بشریت غالب کوی اوکله په سامع باندے د قائل صفات غالب کولی شی یعنی نبی ﷺ به صفات بشریت مغلوبه کول اوصفات ملکیت به ئے غالب کول نو په دے صورت کښے به ئے مشقت محسوس کولو دا هم ممکن ده چه فرشتے ته دانسانی صفاتو په غالب کولو کښے مشقت وی لکه څنګه چه به نبی ﷺ د صفات ملکی د غالب کولو په موقع مشقت محسوس کولو.(۲)

د وحی د سختئ دویمه وجه یوه وجه دا هم کیدے شی چه دالله تعالی په کلام کښے ډیر وزن وی په قرآن پاک کښے دی.

﴿لَوْ أَنزَلْنَا هَٰذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ﴾ (۳) دغه شان په قرآن کریم کښے دا هم راغلی دی ﴿إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا ۝﴾ (۴)

دغه شان په حدیث کښے راغلی دی چه یو خل د نبی ﷺ پتون دحضرت زید بن ثابت رضی الله عنه په پتون باندے پروت وو اوصرف درے الفاظ ﴿غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ﴾ نازل شول حضرت زید بن ثابت رضی الله عنه فرمائی چه داسے معلومیدله چه زما پتون مات شو (۱) دا د وزن اثر وو.

---

(۱) الشعراء ۱۹۳-۱۹۴)-
(۲) اوګورئ فضل الباری (۱/۱۵۶)_
(۳) الحشر ۲۱)-
(٤) المزمل ۵)-

په حديث كښې دا هم راغلى چه كله به په نبى ﷺ باندے وحى نازليدله اونبى ﷺ به په سورلئ باندے سور وو. هغه به كيناستله په كلام كښې به دومره وزن وو چه اوښه به په ولاړه نه شوه پاتے كيده (١)

چونكه په دے صورت كښې به د نبى ﷺ په زړه باندے دالله تعالى كلام براه راست نازليدلو. يا دحضرت جبريل عليه السلام په واسطه.او واسطه كمه ده.يعنى صرف يوه واسطه ده.په كوم ځائے كښے چه واسطه بيخى نه وى.يا كمه وى.نوهلته وزن زيات محسوسيږى.نوځكه په نبى ﷺ د وحى دا صورت ډير گران او سخت وو.(٣)

د حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادى واقعه په وحى كښے څومره وزن وى.ددے اندازه د دے واقعه نه كيدے شى.

يوځل دحضرت مولانا شاه فضل الرحمن گنج مراد آبادى (٤) په خدمت كښے يو عالم حاضر شو.دهغوى متعلق مشهوره وه.چه د بخارى شريف حافظ دے.او دخپل خان سره ئے د خپلو شاگردانو يوه ډله هم راوستے وه.د راتلو غرض ئے دا وو.چه چونكه حضرت فضل الرحمن صاحب رحمه الله دحضرت شاه اسحاق رحمه الله شاگرد وو.بلكه د حضرت شاه عبدالعزيز رحمه الله نه ئے هم د بخارى د څه حصے سماع كړے وه.(٥) نوځكه ددوى سند عالى وو.ذكر شوے عالم د دوى نه د اجازت حديث دپاره راغلے وو.

دوى بخارى شريف كهولاؤ كړلو او د بسم الله نه پس ئے قرات شروع كړلو ﴿إِنَّآ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ كَمَآ أَوْحَيْنَآ إِلَىٰ نُوحٍ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ مِنۢ بَعْدِهِۦ﴾ (٦) چه دلته راورسيدلو . نوهغوى چپ شول.حضرت به ورته فرمائيل.اووايه.خو دهغه ژبه نه كهولاويدله . اونه ورته د كتاب حروف په نظر راتلل.كله چه

---

(١) صحيح بخارى كتاب التفسير.سورة النساء باب ﴿لَّا يَسْتَوِى ٱلْقَٰعِدُونَ مِنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُو۟لِى ٱلضَّرَرِ وَٱلْمُجَٰهِدُونَ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ﴾ رقم(٤٥٩٢)_قال الحاكم هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاه.وأقره الذهبى وقال صحيح)_

(٢) اوگورئ مسند احمد(١١٨/٦) او مستدرک حاكم (٥٠٥/٢) كتاب التفسير.تفسيرسورة المزمل. توضيح معنى آية ﴿إِنَّا سَنُلْقِى عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا﴾ (المزمل ٠٠٥)-

(٣) اوگورئ ايضاح البخارى (٦٦/١، ٦٧)_

(٤) حضرت مولانا فضل الرحمن اهل الله رحمه الله د څوارلسمے صدئ په بزرگانو كښے تير شوے دے.په ١٢٠٨هـ كښے پيدا شوے وو.دخپلے زمانے دلويو عالمانو او عظيم مشائخو نه ئے كسب فيض كړے وو.په مختلفو علومو خصوصا په علم حديث كښے ورته اوچت مقام حاصل وو.اوپه اتباع سنت او عشق رسول كښے بے مثاله وو.په ربيع الاول ١٣١٣هـ كښے په گنج مراد آبادى كښے وفات شو.((رحمه الله رحمة واسعة)) د دوى د ژوند د تفصيلى حالاتو دپاره اوگورئ:تذكرة حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادى .مصنفه حضرت مولانا سيد ابوالحسن ندوى مدظلهم)-

(٥) اوگورئ: تذكرة مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادى (١٣، ١٤)_

(٦) النساء:١٦٣)_

ډير وخت تيرشو نوحضرت ورته اوفرمائيل چه ته لوستل نشے کولے.نو اجازت د څه ځيز درکړم د اجازت اخستلو طريقه دا راروانه وه چه د کوم ځيزاجازت غوستل به وو.نو دهغې څه حصه به ئے د صاحب اجازت وړاندے لوستله.آخر دا چه هغه عالم پاسيدلو.
شاګردان ئے ډيرحيران شو چه نن حضرت عبارت هم نشوونيلے.چه تپوس ئے ترے اوکړنو جواب ئے ورکړو چه کله زه حديث ته راورسيدم.نو ځيے مے کار پريخودلو.او په سترګو مے تيارۀ شوه دحضرت مولانا صاحب نه چه د حقيقت حال پوښتنه اوشوه. نو وے فرمائيل چه: پيغمبر ﷺ د کلام د وزن يوه نمونه راته اوخودلے شوه. د هغې اثر وو.چه ځيے او سترګو مے کار پريخودلو.(١)
دبراه راست تاثير يو حسي مثال تاسو د نمر رڼړا وينئ؛ اومحسوس کوئ الله ته پته ده چه: سوونواوزرګونو پردو نه راتيريږي.اومونږ ته رارسي.نوځکه مونږ د دے تحمل کولے شو خو خاص قسم شيشه ده.چه هغه د نمر رڼړا براه راست جذب کوي.د هغې کيفيت دا وي که هغه تاسو جامے ته متوجه کړے.نوهغه به اوسوزي.که هغه څرمن ته متوجه کړئ.نوڅرمن به سوزيدل شروع کړي.اوکه د لږ وخت دپاره دے ورته اونيوله.نواوبه سوزي.
دغه شان دلته هم د نبي ﷺ په قلب اطهر باندے د الله تعالى د کلام نزول يا خو براه راست وو.يا په يوه واسطه.نوځکه به ئے دومره مشقت اوسختي برداشت کوله.والله اعلم.
قوله: فَيُفْصَمُ عَنِّي: په دے کښے درے روايتونه دي.
① **يَفْصِمُ:** د باب ضرب نه د مضارع معروف صيغه.
② **يُفْصَمُ:** هم د باب ضرب نه د مضارع مجهول صيغه.
③ **يُفْصِمُ:** د باب افعال نه د مضارع معروف صيغه.
اولنے روايت افصح دے.د ،،فصم،، معنى د قطع ده.او مطلب دا دے.چه د وحي جاري والے به زما نه ختم شو.يا زما نه ختم کړے شو.يعنى د وحي سلسله به ختمه شوه.(٢)
قوله: وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ: دوحي انقطاع به په هغه وخت کښې کيدله.چه څه به فرشتې دالله تعالى دطرفه القاء کول.هغه به زما په حافظه کښې پاتے شو.او هغه به ماته ياد شول.
قوله: وَأَحْيَانًا يَتَمَثَّلُ لِيَ الْمَلَكُ رَجُلًا: د تمثيل معنى ده ،،تشکل،، يعنى د بل په شکل اومثال کښے ښکاره کيدل.مطلب دا دے.چه بعضے وخت به فرشته په انساني شکل کښے متشکل کيدله.
د ملک يا فرشتے تعريف متکلمينو ﷺ داسے کړے دے:((الملائكة أجسام علوية لطيفة، يتشكل أي شكل أرادوا))(٣)يعنى فرشتے لطيف علوي اجسام دي.دوی ته په هر قسم شکل او صورت

(١) ايضاح البخاري (١/٦٧، ٦٨)_
(٢) اوګورئ عمدة القاري (١/٤١)_
(٣) فتح الباري (١/٢١)_

اختيارولو باندے قدرت وی.بیا دلته د فرشتے نه کومه مراد ده.نو د بعضے حضراتو وینا ده.
چه دلته جنس فرشته مراد اخستل پکار دی.خکه چه دحضرت اسرافیل ﷺ (۱) او ملك الجبال (۲) دوی ته راتګ ثابت دے.
خواکثرو شارحینو رحمهم الله راتے دا ده.چه دلته د ملك نه مراد حضرت جبرائیل ﷺ دے.(۳) اوهم دا راجحه ده.خکه چه په طبقات ابن سعد کښے د جبریل ﷺ تصریح ده.(۴) او ددے وجے هم چه د سفارت وحی کار دحضرت جبریل ﷺ په ذمه وو.
ترکومے پورے چه د حضرت اسرافیل ﷺ د راتلو تعلق دے.نوهغه په اول کښے د نبی ﷺ سره لګولے شوے وو.د قرآن کریم وغیره وحی به هغوی نه راوړله.(۵) دغه شان دملك الجبال راتلل صرف یو خل ثابت دی.هغے هم وحی نه وه راوړے.بلکه په طائف کښے چه کله دشمنانانو نبی ﷺ دیرزیات تنګ کړلو.اودوی حیران او پریشان کیناستلو.نوپه هغه وخت کښے ملك الجبال د حضرت جبریل ﷺ سره راغلو .اود دوی نه ئے د کافرانو د هلاك کولو اجازت اوغوښتلو.خو نبی ﷺ ورته اجازت ورنکړلو.(۶)
د فرشتې په انسانی شکل کښې متشکل کیدلوباندې اشکال او ددې جوابونه دلته کښے یوسوال دے.چه د حضرت جبریل ﷺ بدن خو ډیر غټ دے.نبی ﷺ چه کله هغوی په خپل اصلی شکل کښے لیدلی وو.نو دهغوی شپږ سوه وزرے وے.اوټول افق ئے پټ کړے وو.(۷) نو دومره لویه فرشته په انسانی شکل کښے څنګه راغله؟
ددے مختلف جوابونه ورکړے شوی دی.
() امام الحرمین رحمه الله فرمائی.چه د جبریل آمین زوائد به فنا کولے شول.بیا به الله تعالی په خپل قدرت عظیمه باندے پیدا کول.یا زوائد خو به ئے نه فنا کول.البته جدا کولے به شو. اوبیا به ئے ورسره هغه دوباره یوځائے کول.(۸)
() شیخ عزالدین عبدالسلام رحمه الله فرمائی.چه زوائد به فناکولے نشو.البته جدا کولے به شو.(۹)

---

(۱) اوګورئ شرح قسطلانی (۵۹/۱) وعمدة القاری (۴۴/۱) وغیره)_
(۲) وګورئ الروض الأنف(۱۵۴/۱)_
(۳) اوګورئ البداية والنهاية ۱۳۷/۲)_
(۴) ابن سعد په خپل سند سره ذکر کوی.((أن رسول الله ﷺ كان يقول: كان الوحى يأتينى على نحين:يأتينى به جبريل ﷺ فيلقيه على كما يلقى الرجل على رجل.فذلک يتفلت منى.ويأتينى فى شئ مثل صوت الجرس.حتى يخالط قلبى.فذاک الذى لا يتفلت منى)اوګورئ طبقات ابن سعد(۱۹۷/۱، ۱۹۸)ذکرشدة نزول الوحى على النبى ﷺ)
(۵) علامه ابوعمربن عبدالبر رحمه الله په الاستيعاب (بهامش الإصابة ۲۴/۱) کښے دامام شعبی رحمه الله نه نقل کړی دی.چه ((أنزلت عليه النبوة وهو ابن أربعين سنة فقرن نبوته اسرافيل ﷺ ثلاث سنين. فكان يعلمه الكلمة والشئ.ولم ينزل عليه القرآن على لسانه..)_
(۶) د واقعه د تفصيل دپاره اوګورئ البداية والنهاية (۱۳۷/۲)_
(۷) د جبريل ﷺ کښے د رواياتو دپاره اوګورئ.الدرالمنثور(۱۲۳/۶) تفسير سورة النجم)_
(۸) فتح البارى(۲۱/۱)
(۹) پورتنئ حواله)_

() حافظ ابن حجر رحمه الله دخپل شيخ قول نقل کړے دے.چه هغوى به فرمائيل.چه جبريل عليه السلام به په خپل اصلى شکل کښے راتلو البته دومره به کيدله چه هغوى به خپل ځان راغونډ کړلو اودانسانى شکل په اندازه به ئے کړلو اوبيا روستو به په خپل اصلى شکل کښے شو ددے مثال داسے دے.لکه وينځلے شوے روئى.چه دهغے حجم زيات وى.خو چه زور ورکړے شى نوور کوټے شى معلومه شوه.چه د کمى زياتى نه بغيريو څيز وړکى لويدے شى.(۱)

د فرښتې د تشکل انسانى نه پس به دهغې روح کوم ځائ کښې وو؟ دلته يوسوال دا هم شوے دے چه فرښته په انسانى شکل او صورت کښے شى.نود هغے روح کوم ځائے وى؟که نه دا وائے چه روح هم په هغه بدن کښے وى.د کوم چه شپږ سوه وزرے دى.نو بيا خو راتلونکے څيز نه د جبريل عليه السلام روح دے.اونه جسد جبريل.اوکه روح په دانسانى شکل په بدن کښے وى.نو سوال دا پيدا کيږى.چه آيا په دغه لوئے بدن باندے مرګ راځى.اوکه داسے بغير د روح نه خالى وى.

ددے جواب دا دے.چه دانسانى شکل سره روح جبريلى راځى.اوپه دے سره په جسد عظيم باندے مرګ راتلل نه لازميږى.لکه چه داوده کس بدن ژوندے وى اود هغه روح سيل کوى دغه شان د شهيدانو روحونه دشنو مارغانوپه خيټوکښے وى.اود بدن سره دهغے تعلق وى.(۲)

دلته کښے دا خبره هم د ياد ساتلو ده.چه د روح په مفارقت سره د مرګ راتلل عقلاً څه ضرورى نه دى.دا خو الله تعالى عادت داسے جارى کړے دے.نوځکه مرګ واقع کيږى.الله تعالى ددے په خلاف کولو باندے هم قادر دے.

دفرښتې په تشکل انسانى کښې تحقيقى خبره خودلته ددے قسم سوال اوجواب څه خاص ضرورت هم نشته.ځکه چه مونږ په شروع کښے د فرښتو تعريف ذکر کړے دے.چه «الملائکة **أجسام علوية لطيفة تتشکل بأى شکل أرادوا**» ددے نه معلومه شوه.چه الله تعالى هغوى ته دا استعداد ورکړے دے.چه هغوى خپل شکلونه چه څنګه غواړى.بدلولى شى.ورکوټے کولى شى.غټولے هم شى.خپل ځان راغونډولے هم شى.اوخوروله هم شى.نود فرښتے په انسانى شکل کښے راتلل څه لرے يا غيرممکنه خبره نه ده.نودا بحث بے فائدے دے.چه آيا د زوايد افناء کيږى.اوکه ازاله؟ روح جبريلى راځى.او که جرئيل آمين بجسده و روحه راځى؟ خلاصه دا شوه.چه د جبريل آمين مختلف شکلونه د قرآن او سنت نه ثابت دى.نو ددے منل ضرورى دى.او ددے کيفيات به څه وى.په دے کښے دتولو نه غوره لاره تفويض دے.چه الله تعالى ته ددے صحيح علم دے والله اعلم.

حضرت جبريل عليه السلام به عام طور د دحية الکلبى رضى الله عنه په شکل کښې راتلو بيا چه به حضرت جبريل عليه السلام په انسانى شکل کښے راتلو نوعام طور به د حضرت دحية ا لکلبى رضى الله عنه

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) اوګورئ عمدة القارى.(۱/ ۴۵، ۴۶) وفتح البارى (۱/ ۲۱)_

په صورت کښې راتلو (١) دوی ډیرزیات ښکلے وو په روایاتو کښې راځي چه دوی به کله مدینې منورې ته راغلو نو ښځو به ورته په چوندو کښې کتل (٢) نو دوی به په نقاب اچولے وو او وتلو به (٣)
البته کله کله به نورو شکلونو کښې راتلل هم ثابت دی لکه په حدیث جبریل ﷺ کښې تاسو وئیلي دی (٤) «إذا طلع علینا رجل شدید بیاض الثیاب، شدید سواد الشعر، لایری علیه أثرالسفر، ولایعرفه منا أحد» په دے حدیث کښې تصریح ده.چه هغه په داسې شکل کښې راغلوچه چانه پیژندلو حالانکه حضرت دحیة الکلبی ﷺ خو ټولو پیژندلو بلکه په بعضې روایاتو کښې خو د نبی ﷺ دا ارشاد هم موجود دے چه «هذا جبریل جاء لیعلم الناس دینهم، والذی نفس محمد بیده ماجاءني قط إلا وأنا أعرفه إلا أن تکون هذه المرآة» (٥)
یعني دا جبریل ﷺ دے چه خلقو ته د دین خودلو دپاره راغلے وو.ماته د ده په پیژندګلو کښې څه مشکلات نه دی پیښ شوی.خو دا خل مې اونه پیژندل.حضرت جبریل ﷺ ډیر وخته پورے سوالونه کول.او نبی ﷺ به جوابونه ورکول.خو نبی ﷺ په دے دوران کښې نه وو پیژندلے.
آیا د نبی ﷺ د جبریل ﷺ په نه پیژندلو سره په وحی اعتماد باقي پاتې کیږی؟ بعضې خلقو دلته د اعتراض کړے دے چه کله نبی ﷺ جبریل ﷺ نه پیژندلو.نو په دے سره خود وحی نه اعتماد پورته کیږی.ځکه چه لکه په دے خل چه نبی ﷺ دوی اونه پیژندلو.چه آیا دا انسان دے که فرشته؟دا هم کیدے شی.چه شیطان په انساني شکل کښې ښکاره شي او دهوکه ورکړی. او نبی ﷺ د هغه د نه پیژنګلو د وجې په غلطۍ کښې واقع شي.
ددے جواب دا دے.چه په بله موقع دغلط کیدو څه امکان نشته.اوپه دے موقع کښې چه نبی ﷺ اونه پیژندلو.نودا د وحی راوړلو موقع نه وه.بلکه په دے موقع حضرت جبریل ﷺ سائل

---

(١) دحیة بن خلیفة بن فروة بن فضالة الکلبی. صحابی مشهور.أول مشاهده الخندق. وقیل أحد. ولم یشهد بدراً. وکان یضرب به المثل في حسن الصورة وکان جبریل ﷺ ینزل علی صورته..... وقد شهد دحیة الیرموک وقد نزل دمشق وسکن المزة وعاش إلی خلافة معاویة کذا في ..الإصابة.. (١/٤٧٣، ٤٧٤)_
(٢) اوګورئ ..الإصابة (١/٤٧٣)_
(٣) اوګورئ عمدۃ القاری(١/٤٠)_
(٤) دحدیث جبریل دپاره اوګورئ:صحیح بخاری کتاب الإیمان باب سوال جبریل ﷺ النبی ﷺ عن الإیمان والإسلام والإحسان، رقم، ٥٠. وکتاب التفسیر.تفسیر سورة لقمان، باب إن الله عنده علمة الساعة. رقم ٤٧٧٧. وصحیح مسلم کتاب الإیمان وسنن نسائی. کتاب الإیمان وشرائعه باب نعت الإسلام رقم ٤٩٩٣. وباب صفة الإیمان والإسلام رقم ٤٩٩٤. وسنن ابی داود کتاب السنة باب فی القدر رقم ٤٦٩٥. (٤٦٩٨) وسنن ترمذی کتاب الإیمان باب ما جآء فی وصف جبریل ﷺ للنبی ﷺ الإیمان والإسلام رقم. ٢٦١٠) وسنن ابن ماجة ،مقدمة باب فی الإیمان رقم ٦٣، ٦٤)_
(٥) اوګورئ مسند احمد (٤/١٢٩) دغه شان اوګورئ مجمع الزوائد(١/٤٠، ٤١. کتاب الإیمان)_

جوړ شوے وو او راغلے وو د هغوی د سوالونو په ذریعه نبی ﷺ صحابو ﷺ ته د دین تعلیم ورکول چونکه په دے موقع حضرت جبریل آمین وحی نه وه راوړے.نوځکه که نبی ﷺ هغه نه وی پیژندلے نو په دے کښے څه نقصان نشته.اوچه کله به ئے وحی راوړله.او راتلوبه.نو نبی ﷺ هغه اوپیژندلو.هغوی ته په پیژنګلو کښے څه مشکل نه وو.

دحضرت جبریل علیه السلام د نه پیژندګلو حکمت باقی پاتے شوه دا خبره.چه په دے خل دهغه نه پیژندګلو څه حکمت وو؟نو ددے جواب دا دے.چه د الله تعالی په دے خبره باندے تنبیه ورکول مقصود وو.چه دا علم کوم چه مونږ تاته در کړے دے.چه ددے شان دے«اوتیت علم الأولین والآخرین» دا زمونږ په اختیار کښے دے.مونږ دا سلب کولے هم شو.په قرآن کریم کښے ارشاد دے.﴿ وَلَئِن شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا ﴾ (١) لکه چه په دے خبره تنبیه ده.چه نبی کریم ﷺ ته کوم علم ورکړے شوے دے.هغه عطائی دے.او الله تعالی قادر دے.که غواړی نو دا سلب کولے هم شی.اوګورئ هغه جبریل علیه السلام چه بیشمیره کرته نبی کریم ﷺ ته راغلے وو.هغه ئے اونه پیژندلو.

دحضرت مولانا محمد یعقوب صاحب نانوتوی رحمه الله واقعه حضرت مولانا محمد یعقوب رحمه الله (٢) یو خل فتوی لیکله.چه فتوی ئے مکمل کړه.نو په هغے باندے ئے دستخط کول غوښتلو.چه ناځاپه ترے خپل نوم هیر شو.چه ورسره کوم کس ناست وو.هغه نه ئے تپوس اوکړلو.چه زما څه نوم دے؟هغوی ورته اوخودلو.نو دوی دستخط اوکړلو.

دحضرت تهانوی رحمه الله واقعه: حضرت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه الله یوځل دخپلے خانقاه نه اووتلو.اوکور ته ئے تشریف اوړلو.د حضرت دواړه کورونه د خانقاه نه لږ غوندے لرے وو.د حضرت نه دخپل کور لاره هیره شوه.

دشیخ عبدالحق ردولوی رحمه الله واقعه حضرت شیخ عبدالحق ردولوی رحمه الله یو ډیر لوئے بزرګ تیر شوے دے.د خلوېښتو پنځوستو کالو راسے به هغوی دخپل کور نه جمات ته په اول وخت کښے تشریف اوړلو.اوپه خپل لاس به ئے جارو وهله.خو داستغراق ئے دا حالت وو.چه اکثر به

---

(١) الإسراء ٠٨٦)-

(٢) حضرت مولانا محمد یعقوب صاحب نانوتوی رحمه الله د حضرت مولانا مملوك علی صاحب رحمه الله (استاذ دحضرت نانوتوی رحمه الله اوحضرت ګنګوهی رحمه الله فرزند رشید وو دوی په ١٣صفر ١٢٤٩ﻫ کښے په نانوته کښے پیدا شوے وو.دحفظ قرآن نه پس ئے دخپل پلار صاحب سره د یوولسو کالو په عمر کښے دهلی ته تشریف یوړلو.ټول علوم متداوله ئے د خپل پلار نه حاصل کړل.البته د علم حدیث تحصیل ئے د شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله نه کړے وو په ١٢٦٧ﻫ کښے ئے والدصاحب وفات شو.ددے نه پس یوکاله پورے په دهلی کښے پاتے شو.ددے نه پس د اجمیر په ګورنمنټ کالج کښے د دوی تقرری اوشوه.د غدر په موقعه د دوی قیام په نانوته کښے وو.د سرکاری ملازمت نه فارغ شو.اوپه میرټه کښے د منشی ممتازعلی په مطبع کښے ملازم شو.په ١٢٨٣ﻫ کښے ئے دیوبند ته تشریف راوړلو.اودلته د،،صدارت تدریس،، په منصب دتوګونه وراندے دوی مقررشو ددوی نه بیشمیره طالبانو فیض حاصل کړلو.په ٣ربیع الاول ١٣٠٢ﻫ کښے دهیضه په مرض ئے دمرګ فرښتے ته لبیك اووئیل.اوګورئ تاریخ دارالعلوم دیوبند (١٧١/٢، ١٧٨)

ئے په لاړ کښے د خدام. ..حق حق.. آواز لګولو.او په دے آواز به هغوی جمات طرف ته روان وو.د دے وجه د هغوی لقب ..عبدالحق.. شو.ګنی دهوی اصلی نوم ئے ..احمد.. وو.(١)

دا خاص کیفیات وی.چه دالله تعالی بعضے خاص بندګان ترے تیریږی.نو دحضرت جبریل ﷺ نبی ﷺ ته راتلل،او د نبی ﷺ هغه نه پیژندل څه عجیبه خبره نه ده.والله اعلم بالصواب

لفظ د ,,رجلاً،، په ترکیب کښې څه واقع شوې دې؟ په لفظ د «رجلاً» کښے شارحینو ﷭ مختلف صورتونه بیان کړی دی.اودا ئے ونیلی دی.چه دا «تمیز» ګرځولے شی.او«حال» هم ګرځولے شی.دغه شان مفعول مطلق هم ګرځولے شی.(٢)

() د مفعول مطلق جوړولو په صورت کښے به تقدیر وی.«یتمثل لی الملک تمثل رجل»

() دحال جوړولو په صورت کښے به تقدیر داسے وی.«یتمثل لی الملک هیئة رجل»

علامه کرمانی رحمه الله دا رائے هم ښکاره کړے ده.چه دا مفعول به شی.اوفرمائیلی ئے دی.چه په دے صورت کښے به د «یتمثل» معنی «یتخذ»لره متضمن وی.(٣)

خوعلامه عینی رحمه الله دا احتمال بعید ګرځولے دے.(٤) دغه شان ئے فرمائیلی دی.چه د ,,تمیز.. ګرځولو صورت هم ټیک نه دے.ځکه چه تمیز دپاره د رفع دابهام راځی .اودلته نه خو په «تمثل» کښے ابهام دے.اونه په «ملک» کښے.اونه په «تمثل ملک» کښے.نودا تمیز ګرځول ټیک نه دی.(٥)

د ټولونه بهتر صورت دا دے.چه دا منصوب بنزع الخافض اوګرځولے شی.لکه چه تقدیری عبارت وو.«یتمثل لی الملک صورة رجل» دلته ..رجل.. مجرور دے.او دے ته جر ورکونکے لفظ د ..صورة.. مضاف دے.او ..جر.. ورکونکے مضاف ئے حذف کړے دے او ددے په ځائے ئے مضاف الیه ساتلے دے.او د مضاف اعراب دے ته ورکړے شوی دی.

دغه شان په ..حال.. ګرځولو کښے دا خرابی راځی.چه حال په اصل کښے د ذوالحال دپاره په منزله د خبر وی.په داسے صورت کښے «الملک رجل» ونیل پکار ده چه ټیک وو.خودا ښکاره خبره ده چه ټیک نه ده.دغه شان ..حال.. هغه څیز جوړولے شی.چه په هغے کښے تغیرکیدے شی.دلته د ..رجل.. په رجولیت کښے څه تغیر نشی راتلے.نودا ..حال.. ګرځول ټیک نه دی.(٦)

---

(١) اوګورئ تاریخ مشائخ چشت از حضرت شیخ الحدیث صاحب قدس سره (ص.١٩٤)_
(٢) فتح الباری (٢١/١)_
(٣) شرح کرمانی (٢٧/١)_
(٤) عمدة القاری (٤٢/١)
(٥) پورتنئ حواله)_
(٦) فضل الباری (١٥٦/١)_

تنبیه د «تمییز» گرخولو صورت اگرچه علامه عینی رحمه الله رد کړے دے خو په ظاهره د دے رد کول مناسب نه دی او دهغوی دا وینا تیك نه معلومیږی چه دلته رفع د ابهام نشته بلکه دلته کښے د نسبت نه رفع د ابهام ده.په دے طریقه چه مونږ دا منلی دی.چه فرشتو ته په مختلفو شکلونو جوړولو باندے قدرت شته.نو کله چه «یتمثل لی الملك» اووئیلی شی.نو په دے کښے ابهام شته.چه په کوم شکل کښے متشکل شو؟ آیا دانسان په شکل کښے او که د غیر انسان په شکل کښے؟بیا د مذکر په شکل کښے که د مؤنث په شکل کښے؟ دا ابهام «رجلا» لرے کړلو.چه فرشته به ماته د سړی په شکل کښے راتله.نو په دے مقام کښے «رجلا» تمییز گرخول هم تیك دی . والله اعلم.

قوله فَيُكَلِّمُنِي فَأَعِي مَا يَقُولُ :یعنی فرشته چه کله په انسانی شکل کښے متشکله شی.اوما سره خبرے کوی.نو هغه چه څه وائی.زه هغه یادوم.

دلته ستاسو وړاندے لفظ دے «فیکلمنی» حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه د بیهقی په روایت کښے کوم چه د ..قعنبی عن مالك.. په سند سره مروی دے.«فیعلمنی» دے .کوم چه په ظاهره تصحیف دے.ځکه چه د ..قعنبی عن مالك.. په سند سره په ..موطا.. کښے هم «فیکلمنی» راغلے دے.(۱)

د وحی په دواړو صورتونو کښې د حفظ دپاره د مختلفو صیغو استعمال

دلته کښے تاسو گورئ.چه د وحی اولنے صورت یعنی «أحیاناً یأتینی مثل صلصلة الجرس» سره وئیلی شوی دی.چه «وقد وعیت عنه ما قال» او په دویم صورت «واحیاناً یتمثل لی الملك رجلا» سره نبی ﷺ فرمائی.چه «فأعی مایقول» یعنی د اول صورت سره ئے د ماضی صیغه استعمال کړے ده.اود دویم صورت سره ئے د مضارع صیغه.دا مختلف ولے اختیار شوی دی؟

() ددے یو جواب خو دا دے.چه په اول صورت کښے د ماضی صیغه ځکه استعمال شوے ده.چه هلته «وعی»او«حفظ» قبل انقطاع الوحی او قبل الفصم حاصلیږی.د انقطاع الوحی نه پس یاد پاتے کیدل متصور نه دی.

او په دویم صورت کښے فرشته په انسانی شکل کښے راځی.اوخبرے کوی.او د مکالمے سره سره نبی ﷺ یادول کوی.نوښکاره خبره ده.چه «وعی» د مکالمے نه وړاندے ممکن نه ده. بلکه د خبرو سره سره به نبی ﷺ هغه یادول.چونکه په خبرو کښے استمرار اوتجدد وی.نو ځکه نبی ﷺ د مضارع صیغه استعمال کړله.کومه چه په تجدد دلالت کوی.(۲)

---

(۱) فتح الباری (۲۱/۱)_

(۲) فتح الباری (۲۱/۱)_

(۱) دويم جواب دا دے چه په اصل کښے په اول صورت کښے نبی ﷺ صفات بشريت مغلوب کړی وو او صفات ملکيت سره ئے تلبس اختيار کړے وو کله چه د وحی سلسله ختمه شوه نو په نبی ﷺ باندے د بشريت صفات غالب شول او تلبس بالصفات الملکية باقی پاتے نشو نوځکه ئے په دے کښے د ماضی صيغه استعمال کړله.

او په دويم صورت کښے دوی په خپل فطری حالت باندے برقرار پاتے کيږی په دوی کښے څه تغير نه راځی چه څنګه فرشته وانی نو نبی ﷺ ئے يادوی نوځکه دلته د مضارع صيغه راوړلے شوه کوم چه په تجدد دلالت کوی (۱)

په دې حديث کښې د وحی صرف په دوو صورتونو ولې اکتفاء شوې ده؟

دلته تاسو اوکتل چه دحارث بن هشام رضی الله عنه د سوال په جواب کښے نبی ﷺ د وحی د نزول صرف دوه صورتونه بيان کړل.سوال دا دے چه نبی ﷺ د وحی نور صورتونه ولے بيان نکړل؟ ددے جواب دا دے چه تاسو اګرچه وړاندے ډير صورتونه لوستلی دی خو حقيقت

دا دے چه د وحی په باب کښے اصل د قرآن کريم د سورت شوری آيت دے ﴿ وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ ﴾ (۲) په دے آيت کښے د وحی ټول درے صورتونه دی.

(۱) اولنے صورت چه دهغے نه ئے په وحی سره تعبير کړے دے چه په هغے کښے القاء في القلب کيږی.بغير د څه واسطه نه.په دے قسم کښے د فرشتے يا بل چا واسطه نه وی بلکه دنبی باطن د عالم قدس تابع ګرځولے شی.او بيا په هغے باندے د وحی القاء کولے شی.

په دے صورت کښے يو احتمال دا هم وو.چه القاء په واسطه د فرشتے مراد واخستلے شی.خو دا بعيد احتمال وو.ځکه چه وړاندے آيت ﴿أو يرسل رسولا﴾ کښے د فرشتے په واسطه د نزول مستقل ذکر راځی.

(۲) دويم صورت ((کلام من وراء حجاب)) دے.يعنی د نبی ﷺ خاسه سماعت د الله تعالی دقديم کلام براه راست سماع کوی.

دا صورت صرف دوه ځله د دوو پيغمبرانوعليهما السلام سره پيښ شوے دے.يو حضرت موسی عليه السلام سره په جبل طور باندے او بل د نبی کريم ﷺ سره په معراج کښے (۳)

(۳) دريم صورت په آيت کښے ((ارسال رسول)) بيان شوے دے. د دے دوه صورتونه دی.
(الف) يودا چه فرشته په انسانی شکل کښے متشکله شی.او راشی.لکه چه په قرآن کريم کښے دحضرت بی بی مريم عليها السلام په واقعه کښے چه راغلی دی ﴿ فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا ﴾

---

(۱) فتح الباري (۲۱/۱)-
(۲) الشوری ۵۱)-
(۳) فضل الباري (۱۵۹/۱)_

( ) دغه شان وړاندې تېر شوی دی چه حضرت جبریل علیه السلام به د حضرت دحیة الکلبی رضی الله عنه په صورت کښې تشریف راوړلو
(ب) دویم صورت دا دې چه فرشته په انسانی شکل کښې ښکاره نشی او د نبی ﷺ په قلب باندې القاء کوی.او د نبی ﷺ قلب دهغې احساس کوی.
ددې تفصیل زده کولو نه پس دا خبره بالکل ښکاره شوه.چه دلته په حدیث کښې د وحی د دې آخری صورت د دواړو قسمونو ذکر دې.نه د «القاء فی القلب بغیر واسطة» ذکر شته.او نه د «کلام من وراء حجاب» ذکر.
ددې واړه قسمونو نه ذکر کولو وجه دا ده.چه دلته د نبی ﷺ مقصود اکثر پیښیدونکی کیفیتونه بیانول دی.او زیات واقع کیدونکی صورتونه هم دوه وو.یعنی چه فرشته د نبی باطن مسخر کړی.اوالقاء پرې اوکړی.اود فرشتې په انسانی شکل کښې راتلل.باقی دواړه قسمونه کثیرالوقوع نه وو.
بیا په دې کښې د «کلام من وراء حجاب» واقعه خو صرف د دوو پیغمبرانو سره پیښه شوې وه.او هغه هم یو یو کرته.نوځکه ئې د هغې ذکر پریخودلو.
اود فرشتې د واسطې نه بغیر چه دالله تعالی کومه القاء ده.نو په هغې کښې ..منام.. او ..الهام.. هم داخل دی.چونکه ..منام.. او ..الهام.. د پیغمبرانوعلیهم السلام سره مختص نه دی.نوځکه ئې ددې ذکر هم پریخودلو.([2]) والله اعلم.
قوله: قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه ددې تعلق داسناد سابق سره دې.اودا مسند دې.په ظاهره دلته حرف عطف پکار وو.خو دامام بخاری رحمه الله عادت دې.چه د مسند معطوف نه حرف عطف حذف کوی.اوچه کوم ځائې کښې تعلیق مقصود وی.هلته حرف عطف برقرار ساتی.([3])
علامه عینی رحمه الله فرمائی.چه دلته دواړه احتمالات شته.یوخو هغه چه په اسناد اول باندې معطوف وی.اوحرف عطف محذوف اوګنړلې شی.«کما هو مذهب بعض النحاة صرح به ابن مالك رحمه الله» په دې صورت کښې به دا حدیث مسند وی.([4]) اومطلب به دا وی.چه حضرت عائشې رضی الله عنها د حضرت حارث بن هشام رضی الله عنه د سوال اود نبی ﷺ د جواب نه نقل کولو نه پس خپله ذاتی مشاهده هم حضرت عروه رحمه الله ته بیانوی.اوحضرت عروه رحمه الله نه دواړه روایاتونه هم په یو سند سره نقل شوی دی.نو دواړه روایتونه مسند شول.او د دواړو سند یو دې.

---

(۱) مریم ۰۱۷-
(۲) اوګورئ فضل الباری (۱۵۸/۱، ۱۵۹)_
(۳) فتح الباری (۲۱/۱)_
(۴) اوګورئ عمدة القاری(۴۲/۱)_

دا هم ممكن ده.چه حضرت عائشے رضی اللہ عنہا دواړه روايتونه عروه رحمه الله ته په يوځائے نه وى ذكر كړى بلكه په مختلفو وختونو كښے ئے بيان كړى وى.اوعروه رحمه الله د يو روايت نقل كولو نه پس د وضاحت دپاره دويم روايت هم ذكر كړے وى.اوبيا دواړه روايتونه يوځائے نقل كول شروع شوى وى.

دويم احتمال علامه عينى رحمه الله داذكر كړے دے چه دا مستقل كلام وى او د دواړو سند يو نه وى بلكه جدا جدا وى.اوامام بخارى رحمه الله د اختصار دوجے حذف كړے وى.په دے صورت كښے به دا روايت په تعليقات بخارى كښے وى.[1]

علامه عينى رحمه الله په هغه خلقو باندے رد كړے دے.كوم چه د تعليق د نفى قائل دى.او فرمائيلى ئے دى.چه د هغوى نفى قابل نفى ده.ځكه چه دوى په خپله دعوى باندے څه دليل نه دے پيش كړے.ددے نه علاوه په عطف كښے اصل دا دے.چه د حرف عطف سره وى.تركومے پورے چه د بعضے نحاتو مذهب دے.دكوم چه ابن مالك رحمه الله تصريح كړے ده.هغه د جمهور نه خلاف يو غير مشهور قول دے.[2]

قوله: **وَلَقَدْ رَأَيْتُهُ يَنْزِلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ فِي الْيَوْمِ الشَّدِيدِ الْبَرْدِ فَيَفْصِمُ عَنْهُ وَإِنَّ جَبِينَهُ لَيَتَفَصَّدُ عَرَقًا**: حضرت عائشه رضی اللہ عنہا فرمائى.چه ما رسول الله ﷺ د سختے يخنئ په زمانه كښے د وحى نازليدو په حالت كښے ليدلو.چه كله وحى ختمه شوه.نو د دوى د تندى مبارك نه خولے بهيدلے.په دے سره حضرت عائشه رضی اللہ عنہا د شدت وحى طرف ته اشاره كول غواړى.چه دومره سخته به وه.چه د سختے يخنئ په زمانه كښے به هم دوى خولے خولے شو.اوداسے خوله به ترے وتله.لكه چه څنګه يو رګ اووهلے شى.او وينه مسلسل راوځى.

دا كلام تشبيهى دے.د نبى ﷺ د تندى دخولے تشبيه ئے په كثرت سيلان كښے د وهلے شوى رګ سره وركړے ده.لكه چه څنګه يو رګ كټ كړے شى.او دهغے نه وينه وتل شروع شى.دغه شان به داسے وه.لكه چه د نبى ﷺ په تندى كښے به د خولے رګ كټ كړے شو.او دهغے نه به مسلسل خوله بهيدله.

بيا«ليتفصد» (كوم چه په فاء سره دے) بعضے حضراتو «ليتقصد» (قاف سره) وئيلے دے.كوم چه په ظاهره تصحيف دے.اوكه د ،،قاف،، سره ثابت شى.نودا ،،تقصد،، به په معنى د ،،تقطع و تكسر،، نه ماخوذ وى.[3]والله اعلم

د نزول وحى په موقع د خولے د وتلوحكمت دلته سوال دا دے.چه د نبى ﷺ د تندى نه په دومره لويه پيمانه د خولے وتلو حكمت څه وو؟بيا خاص كرچه د يخنئ زمانه به وه.نو د يخنئ په حالت كښے داسے خوله وتل لكه چه د رګ وهلو په ذريعه باندے وينه اوځى.ډيره د تعجب خبره ده.

---

[1] عمدة القارى (١/٤٢، ٤٣)_

[2] عمدة القارى (١/٤٢، ٤٣)_

[3] فتح البارى (١/٢١، ٢٢)_

ددے یو ساده غوندے جواب خو دا دے چه کله به په نبی ﷺ د وحی نزول کیدلو. نو دوی باندے به مشقت اوسختی وه.اوکله چه په سړی باندے مشقت اوسخته راشی.نوپه هغه خوله راځی.که سخته یخنی ولے نه وی.نوددے وجه به د نزول وحی په وخت د نبی ﷺ د تندی نه خوله بهیدله

ددے دویم جواب شیخ محی الدین بن عربی رحمه الله په ..فتوحات.. او شاه ولی الله رحمه الله په ..حجة الله البالغة.. کښے ورکړے دے.چه د الله تعالی کوم کلام به د نبی ﷺ په قلب باندے نازلیدلو.نو هغه نور وو.کومه فرشته چه دا به ئے نازلولو.هغه هم د نور نه جوړه ده.دغه شان د نبی باطن هم د نور نه ډك وو.دا به د درے انواروواتو ملاقات کیدل.اود نور په لقاء کښے ..حدت.. وی.ددے نه ګرمی پیدا کیږی.د حرارت پیدا کیدو په وجه په طبیعت کښے یو تقاضا پیدا کیږی.چه دا لرے کړی.هم دا خوله ده.[1]

د سختې ګرمۍ دوجې خوله وتل اود یخنۍ د وجې د کمبل د اغوستلو اشکال او د هغې دفعیه

دلته کښے دا سوال هم شوے دے.چه ددے حدیث نه خو معلومه شوه.چه دوی به د ګرمۍ دحدت او شدت د وجے خولے خولے شو.حالانکه په بل روایت کښے دیخنۍ د زیادت د وجے د «زملونی زملونی» الفاظ راغلی دی.[2]

ددے جواب دا دے.چه په حقیقت کښے صورت حال دا دے.چه د حدت او حرارت د وجے د بدن مسامونه پرانستے شی.اودهغے نه خوله وتل شروع شی.بیا چه کله شدت ختم شی.اوپه بدن باندے هوا اولګی.نو ددغه مسامونو په ذریعه برودت پیدا شی.نو څه اشکال پاتے نشو.

ددے نه علاوه خو به تعارض اوتناقض په هغه وخت کښے ګڼړلے شو.چه د دواړو زمانه یوه وه. دلته د خولے وتلو زمانه یوه ده.اود یخنۍ لګیدو زمانه بله ده.نو څه تعارض اوتناقض نشته.

د حدیث باب نه څو مستنبط فوائد. د حدیث باب نه ډیر فوائد مستنبط کیږی.څو په کښے دا دی.
① ددے حدیث نه معلومه شوه.چه فرشتے موجود دی.او فلاسفۍ چه کوم انکار کړ دے.هغه غلط دے.

② دویمه خبره دا معلومه شوه.چه فرشتو ته الله تعالی دمختلفو شکلونو جوړولو اختیار ورکړے دے.

③ دریمه فائده دا معلومه شوه.چه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم به د نبی ﷺ نه د خصائص نبوت په باره کښے تپوسونه کول.او هغوی به ورته د هغے جوابونه ورکول.

④ یوه فائده دا هم معلومه شوه.که سوال د تحقیق په غرض وی.د شك او ارتیاب یا استهزاء او توقو په غرض نه وی.نو په داسے سوال کښے څه قباحت نشته.[3]

---

(۱) اوګورئ:..درس بخاری..علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله ضبط وتحریرمولانا عبدالوحید صدیقی فتح پوری (ص۵۳)

(۲) اوګورئ صحیح بخاری د باب بدء الوحی دریم حدیث)_

(۳) اوګورئ عمدة القاری(۱/۴۶)_

په حدیث باب او ترجمه کښې مناسبت اسماعیلی رحمه الله خو فرمائیلی دی چه د دے حدیث د ترجمة الباب سره څه تعلق نشته ځکه چه په دے کښې د بدء الوحي څه ذکر نشته صرف د وحی د راتلو د کیفیت بیان دے.(۱)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه مونږ دا نه منو چه په دے کښې د بدء الوحي ذکر نشته ځکه چه کیدے شي دحضرت حارث بن هشام رضی الله عنه تپوس دابتداء وحي یا ظهور وحي متعلق وي.(۲)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د جواب انداز ددے نه انکار کوی چه سوال د ابتداء وحي یا ظهور وحي متعلق وی ځکه چه په جواب کښې د «یأتیني» لفظ دے او دا د مضارع صیغه ده او دا د مستقبل دپاره استعمال شوے ده. البته دا وئیلی شي چه چونکه نبی صلی الله علیه وسلم په جواب کښې د وحی د راتلو هم دوه صورتونه بیان کړی دی. نو ځکه ظاهره هم دا ده چه هم په دے دواړو صورتونو کښې به د یو نه د وحي شروع شوے وی په دے طریقه د حدیث د ترجمة الباب سره مناسبت ښکاره شو.(۳)

دا تقریر دهغه حضراتو په مسلك باندے دے چه هغوی دترجمه نه ظاهر مراد اخلي او خوك چه دا وائی چه د ترجمه نه نفس وحي بیانول مراد دی د هغوی په رائے باندے د مطابقت بیانولو ضرورت هډو شته نه ځکه چه په روایت کښې د وحي ذکر دے

دغه شان کوم حضرات چه دا فرمائی چه د ترجمة الباب نه د وحي عظمت بیانول مقصود دی نو دهغوی د قول مطابق د حدیث مناسبت بیخی ښکاره دے ځکه چه په دے حدیث کښې خودلی شوی دی چه کله به په نبی صلی الله علیه وسلم باندے وحي نازلیدله نو ددے د عظمت د وجے به په نبی صلی الله علیه وسلم سختی او مشقت وو. د حضرت عائشے رضی الله عنها په یو روایت کښې دا الفاظ راغلی دی «کان نبي الله صلی الله علیه وسلم إذا نزل علیه الوحي کرب لذلك وتربد وجهه» (۴) یعنی کله چه به وحی نازلیدله نو په نبی صلی الله علیه وسلم باندے به د سختئ حالت شروع کیدلو او ددوی په مخ مبارك به د پریشانئ کیفیت پیدا کیدلو. دا د مشقت کیفیت دا ښائی چه وحي یو اوزنی او عظیم څیز دے. «والله أعلم وعلمه أتم وأحکم»

---

(۱) فتح الباری (۱/ ۱۹)_

(۲) شرح کرمانی (۱/ ۲۷) وفتح الباری (۱/ ۱۹)_

(۳) فتح الباری(۳۱/ ۱۹)_

(۴) أخرجه مسلم في کتاب الفضائل باب عرق النبي صلی الله علیه وسلم وبن یأتیه الوحي. وقد روی الحدیث عن عبادة بن الصامت رضی الله عنه ایضاً انظر صحیح مسلم کتاب الحدود باب حد الزنی. والطبقات لابن سعد(۱/ ۱۹۷) ذکر شدة الوحي علی النبي صلی الله علیه وسلم ودلائل النبوة لأبي نعیم (۱/ ۲۲٤) کیفیة إلقاء الوحي إلی النبي صلی الله علیه وسلم رقم ۱۷۳۰_

الحديث الثالث

[٣] حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ عُقَيْلٍ عَنِ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُرْوَةَ بْنِ الزُّبَيْرِ عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ أَنَّهَا قَالَتْ أَوَّلُ مَا بُدِئَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْوَحْيِ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ فَكَانَ لَا يَرَى رُؤْيَا إِلَّا جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ ثُمَّ حُبِّبَ إِلَيْهِ الْخَلَاءُ وَكَانَ يَخْلُو بِغَارِ حِرَاءٍ فَيَتَحَنَّثُ فِيهِ وَهُوَ التَّعَبُّدُ اللَّيَالِيَ ذَوَاتِ الْعَدَدِ قَبْلَ أَنْ يَنْزِعَ إِلَى أَهْلِهِ وَيَتَزَوَّدُ لِذَلِكَ ثُمَّ يَرْجِعُ إِلَى خَدِيجَةَ فَيَتَزَوَّدُ لِمِثْلِهَا حَتَّى جَاءَهُ الْحَقُّ وَهُوَ فِي غَارِ حِرَاءٍ

فَجَاءَهُ الْمَلَكُ فَقَالَ اقْرَأْ قَالَ مَا أَنَا بِقَارِئٍ قَالَ فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجَهْدَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ اقْرَأْ قُلْتُ مَا أَنَا بِقَارِئٍ فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي الثَّانِيَةَ حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجَهْدَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ اقْرَأْ فَقُلْتُ مَا أَنَا بِقَارِئٍ فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي الثَّالِثَةَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ

فَرَجَعَ بِهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْجُفُ فُؤَادُهُ فَدَخَلَ عَلَى خَدِيجَةَ بِنْتِ خُوَيْلِدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا فَقَالَ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي فَزَمَّلُوهُ حَتَّى ذَهَبَ عَنْهُ الرَّوْعُ فَقَالَ لِخَدِيجَةَ وَأَخْبَرَهَا الْخَبَرَ لَقَدْ خَشِيتُ عَلَى نَفْسِي فَقَالَتْ خَدِيجَةُ كَلَّا وَاللَّهِ مَا يُخْزِيكَ اللَّهُ أَبَدًا إِنَّكَ لَتَصِلُ الرَّحِمَ وَتَحْمِلُ الْكَلَّ وَتَكْسِبُ الْمَعْدُومَ وَتَقْرِي الضَّيْفَ وَتُعِينُ عَلَى نَوَائِبِ الْحَقِّ

فَانْطَلَقَتْ بِهِ خَدِيجَةُ حَتَّى أَتَتْ بِهِ وَرَقَةَ بْنَ نَوْفَلِ بْنِ أَسَدِ بْنِ عَبْدِ الْعُزَّى ابْنَ عَمِّ خَدِيجَةَ وَكَانَ امْرَأً قَدْ تَنَصَّرَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَكْتُبَ وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا قَدْ عَمِيَ فَقَالَتْ لَهُ خَدِيجَةُ يَا ابْنَ عَمِّ اسْمَعْ مِنِ ابْنِ أَخِيكَ فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ يَا ابْنَ أَخِي مَاذَا تَرَى فَأَخْبَرَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَبَرَ مَا رَأَى

فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ هَذَا النَّامُوسُ الَّذِي نَزَّلَ اللَّهُ عَلَى مُوسَى يَا لَيْتَنِي فِيهَا جَذَعًا لَيْتَنِي أَكُونُ حَيًّا إِذْ يُخْرِجُكَ قَوْمُكَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ قَالَ نَعَمْ لَمْ يَأْتِ رَجُلٌ قَطُّ بِمِثْلِ مَا جِئْتَ بِهِ إِلَّا عُودِيَ وَإِنْ يُدْرِكْنِي يَوْمُكَ أَنْصُرْكَ نَصْرًا مُؤَزَّرًا ثُمَّ لَمْ يَنْشَبْ وَرَقَةُ أَنْ تُوُفِّيَ وَفَتَرَ الْوَحْيُ [٣٢١٢، ٤٦٧٠، ٤٦٧٢، ٤٦٧٤، ٦٥٨١]

رجال الحديث

قوله يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ: د دہ پورہ نوم ابوزکریا یحیی بن عبداللہ بن بکیر القرشی

المخزومي المصري دے. (١) تقريبا ټولو سوانح نګارو دوی مصری ليکلے دے.(٢) البته امام بخاری رحمه الله په ..تاريخ کبير.. کښے دوی شامی ليکلے دے.(٣)
دلته امام بخاری رحمه الله دوی خپل نيکۀ طرف ته منسوب کړی دی.د پلار نوم ئے نه دے ذکر کړے خکه چه دوی هم داسے مشهور دی.(٤)
دوی د شيخينو رحمهما الله او نورو ائمه حديث په نيز په قابل احتجاج راويانو کښے دے.(٥) خصوصاً د ليث بن سعد رحمه الله په رواياتو کښے ثقه دے.البته دامام مالک رحمه الله نه دوی ته سماع حاصله ده که نه؟په دے باره کښے د عالمانو کلام دے.(٦)
امام ابوحاتم رحمه الله فرمائی.«كان يفهم هذا الشأن،يكتب حديثه ولا يحتج به» (٧) اوامام نسائی دوی مطلقاً ضعيف ګرځولی دی.(٨) خو راجحه خبره هم هغه ده.کومه چه مونږ ذکر کړے ده.چه د حديث په حافظانو کښے دے.ثقه دے.اود شيخينو رحمهما الله په نيزمحتج به دے.حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی«كان عزيز العلم،عارفاً بالحديث ،وأيام الناس،بصيراً بالفتوى،صادقاً ديناً، وما أدرى ما لاح للنسائى منه حتى ضعفه وقال مرة ليس بثقة وهذا جرح مردود،فقد احتج به الشيخان، وما علمت له حديثاً منكراً حتى اورده» (٩)
دغه شان ابن حبان رحمه الله هم دوی په خپل ..كتاب الثقات.. کښے ذکر کړی دی.(١٠)
ددوی پيدائش په ١٥٤ھ يا ١٥٥ھ کښے شوے وو.اووفات ئے په نصف صفر ٢٣١ھ کښے شوے وو.(١١)

قوله: اللَّيْثُ بْنِ سَعْدٍ: دوی امام ابوالحارث ليث بن سعد بن عبدالرحمن فهمی دی.(١٢)دوی په قلقشنده يا قرقشنده کښے (دا د مصر نه تقريباً درے څلور فرسخ باندے واقع دے) په ٩٤ھ کښے پيدا شوی وو.(١٣)

---

(١) تهذيب الكمال(٤٠١/٣١)_
(٢) اوګورئ: تهذيب الكمال(٤٠١/٣١) وسير أعلام النبلاء (٦١٢/١٠) وتقريب التهذيب(٥٩٢) وغيره)_
(٣) التاريخ الكبيربخاری (٢٨٥/٨) رقم الترجمة (٣٠١٩)_
(٤) فتح البارى(٣٢/١)_
(٥) ميزان الإعتدلال(٣٩١/٤)_
(٦) تقريب التهذيب (ص،٥٩٢) دغه شان هدى السارى (٤٥٢)_
(٧) ميزان الإعتدلال(٣٩١/٤)_
(٨) ميزان الإعتدلال(٣٩١/٤)_
(٩) سير أعلام النبلاء (٦١٤/١٠)_
(١٠) الثقات لابن حبان(٢٦٢/٩)_
(١١) سير أعلام النبلاء (٦١٣/١٠، ٦١٤)_
(١٢) تهذيب الكمال(٢٥٥/٢٤)_
(١٣) وفيات الأعيان لابن خلكان (١٢٨/٤) وتهذيب الكمال (٢٥٦/٢٤)_

د ائمه اعلام نه ئے کسب فیض کړے وو. د علم. فضل. فقه. ورع. او د سخاوت په اعتبار سره په خپله زمانه کښے ممتاز وو.(۱)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی. «أحد الأعلام، والأئمة الأثبات، ثقة حجة بلا نزاع»(۲)

هم دا حافظ ذهبی رحمه الله قول دے. «ما هو بدون مالك ولا سفيان»(۳)

يحيى بن معين رحمه الله فرمائی. چه امام ليث بن سعد رحمه الله به په شيوخو او د هغوی نه په روايت اخستلو کښے د تساهل نه کار اخستلو.(۴) خو حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی. «وما تساهل فيه الليث فهو دليل على الجواز، لأنه القدوة»(۵) يعنی امام ليث چرته د تساهل نه کار نه اخستے دا د جواز دليل دے. ځکه چه هغه مقتدا وو.

امام شافعی رحمه الله فرمائی. «هو أفقه من مالك، إلا أن أصحابه لم يقوموا به»(۶) يعنی دوی د امام مالك رحمه الله نه هم زيات فقيه وو. خو ددوی شاګردانو د دوی علم مدون نکړلو. چه خور کړے ئے وے. او دامام مالك رحمه الله علم د هغوی د شاګردانو په ذريعه خور شو.

دامام ليث بن سعد رحمه الله په باره کښے ګڼړو سوانح نګارو ليکلی دی. چه دوی حنفی وو. قاضی بن خلکان رحمه الله ليکی. «ورأيت في بعض المجاميع أن الليث كان حنفي المذهب»(۷)

قاضی زکريا انصاری رحمه الله په شرح د بخاری کښے په دے باندے جزم کړے دے.(۸)

حافظ ابن ابی العوام رحمه الله په خپل سند سره نقل کړی دی. چه دوی د امام اعظم شاګرد وو. چه کله به ئے دامام په باره کښے واوريدلو. چه دحج دپاره راځی. نو دوی به هم د حج دپاره مکے معظمے ته اورسيدلو. او دامام رحمه الله نه به ئے د مختلفو بابونو د مسائلو تپوس اوکړلو. او دامام صاحب رحمه الله په اصابت رائے او سرعت جواب باندے به ئے تعجب کولو.(۹)

امام ليث بن سعد رحمه الله په ۱۷۵ھ هم په مصر کښے وفات شوے دے.(۱۰)

رحمه الله رحمة واسعة

---

(۱) سير أعلام النبلاء (۸/۱۳۶، ۱۶۳)_

(۲) ميزان الإعتدلال (۳/۴۲۳)_

(۳) پورتنئ حواله)_

(۴) پورتنئ حواله)_

(۵) پورتنئ حواله)_

(۶) تذكر الحفاظ (۱/۲۲٤)_

(۷) وفيات الأعيان (٤/۱۲۷)_

(۸) مقدمة نصب الرأية (ص ۴۰)_

(۹) مقدمة أنوار البارى (۱/۲۱۲)_

(۱۰) عمدة القارى (۱/٤۷)_

قوله عُقَیْل: عقیل (بالتصغیر) بن خالدبن عقیل (بالتکبیر) ثقه او ثبت راویانو کښې دې.(۱) دزهری رحمه الله نه روایت کونکو مضبوطو راویانو کښې دې.(۲) په مصر کښې په ۱۴۴ھ کښې وفات شوې وو.(۳)

قوله ابْنِ شِهَـاب: د دوی پوره نوم ابوبکرمحمدبن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب بن عبدالله بن الحارث بن زهره بن کلاب بن مره بن کعب لوئ الزهری المدنی دے.(۴) دابن شهاب زهری رحمه الله په نوم مشهور دے.زیات تر هم په دے نوم سره یادولے شی.
د دوی شمار په صغار تابعینو رحمهم الله کښے کیږی.دصغارصحابوؓ او کبار تابعینو رحمهم الله نه دوی علم حاصل کړے دے.(۵)
د دوی فضائل بے شمیره دی.په ۵۰ھ کښے پیدا شوی وو.اوپه ۱۲۴ھ کښے وفات شوی وو.(۶)
دحضرت عروه بن زبیر رحمه الله اوحضرت عائشے رضی الله عنها مختصرحالات وړاندے تیر شوی دی.

د باب دا روایت مرسل دې که متصل؟ دا حدیث په ظاهره مرسل معلومیږی.خکه چه په دے کښے کومه واقعه بیان شوے ده.هغه د حضرت عائشے رضی الله عنها د ولادت نه هم وړاندے ده.لکه چه دوی دا واقعه د چا صحابی رضی الله عنه نه اوریدلے ده.اونقل کوی ئے.په دے صورت کښے به دے ته روایت مرسل د صحابی وئیلے شی.اودصحابی رضی الله عنه د مرسل په باره کښے مونږ وړاندے ذکر کړے دے.چه دا د جمهورو په نیز د موصول په حکم کښے وی.
بیا دلته یو احتمال دا شته.(دا اقرب هم دے)چه دا واقعه براه راست حضرت عائشے رضی الله عنها د نبی صلی الله علیه وسلم نه اوریدلے وی.نو په دے صورت کښے به دے روایت ته متصل وئیلے شی.(۷)

قوله: أَوَّلُ مَا بُدِئَ بِهِ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْوَحْيِ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ: یعنی رسول الله صلی الله علیه وسلم ته د وحی شروع د رویائے صالحه نه شوے وه.

«من الوحی» کښے ,,من،، خویا تبعیضی دے.او یا بیانیه.که تبعیضی وی.نو معنی به دا شی. «أول ما بدئ به رسول الله صلی الله علیه وسلم من أقسام الوحی» په دے صورت کښے به خوب د وحی په قسمونو

---

(۱) تقریب التهذیب(۳۹۶)_
(۲) فتح الباری(۲۲/۱)-
(۳) عمدة القاری(۴۷/۱)_
(۴) تذکرة الحفاظ (۱۰۸/۱) وعمدة القاری (۴۷/۱، ۴۸)_
(۵) تذکرة الحفاظ (۱۰۸/۱)_
(۶) د دوی د حالاتو دپاره اوګورئ طبقات ابن سعد(۳۸۸/۲، ۳۸۹) وتهذیب الأسماء واللغات (۹۰/۱، ۹۱) وسیرأعلام النبلاء(۳۲۶/۵)وتهذیب الکمال (۴۱۹/۲۶، ۴۴۳)_
(۷) عمدة القاری(۴۷/۱)_

کښې شي. او که بیانیه شي. نومعنی به ئې دا شي. چه د وحی شروع د خوب نه شوې وه. لکه چه دا لازمه نه ده. چه خوب وحی ده. قزاز رحمه الله بیانیه لره راجح کرځولې ده.(۱)

اود جمهور رحمهم الله په نیز دانبیاؤ خوب وحی ده.(۲)

دوحی ابتداء د ابن اسحاق رحمه الله وغیره معتمدو مورخینو رحمهم الله د قول مطابق په څلویښتم کال شوې وه. میاشت د ربیع الاول وه. دحضرت جبریل علیه السلام نزول په غارحراء کښې په رمضان کښې شوې وو. د ربیع الاول نه تررمضان پورې شپږ میاشتې جوړیږي. لکه چه دخوبونو سلسله د نبوت د شروع نه ترشپږ میاشتو پورې چلیدله.(۳) دخوبونو په ذریعه په اصل کښې د نبي ﷺ مانوس کول مقصود وو. د حضرت علقمه بن قیس رحمه الله نه مروی دی. چه «إن أول ما يؤتى به الأنبياء في المنام حتى تهدأ قلوبهم ثم ينزل الوحي بعد»(۴)

صرف خوب نه بلکه د نبوت د ذمه وارئ سپارلو نه وړاندې د دوی د تیارولو په غرض به نور مبشرات هم راتلل. په روایاتو کښې راځي. چه دوی به کله په لار روان وو. نود سلام آواز به ئې اوریدلو. چه دوی به بنی اوګس طرف ته متوجه شول. او اوبه ئې کتل. نود اونو او کاڼړو نه علاوه به نور څه نه وو.(۵)

دغه شان نبي ﷺ په خپله فرمائیلي دي. «إني لأعرف حجراً بمكة كان يسلم على قبل أن أبعث إني لأعرفه الآن»(۶)

خلاصه دا چه په باقاعدګۍ سره د وحی د نازلیدو نه وړاندې د وحی سره د مناسبت پیدا کولو دپاره ورته تمهیداً ښه اوړښتیني خوبه اوخودلی شول. اودغه شان شجر او حجر د دوی د رسالت اقرار کولو.

قوله: الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ: هم د بخاري شریف د کتاب التفسیر په بعضې طرقو سره دغه شان په کتاب التعبیر کښې د ..الرؤیا.. د صفت د «الصالحة» په ځائې «الصادقة» راغلي دي. لکه

---

(۱) فتح الباري (۲۲/۱، ۲۳)

(۲) كما روى عن ابن عباس رضي الله عنه قال ..رويا الأنبياء وحي.. رواه الطبراني كذا في مجمع الزوائد للهيثمي (۱۷۶/۷) كتاب التعبير. باب فيما رآه النبي ﷺ في المنام- وري ابن ابي حاتم عنه مرفوعاً أيضاً بلفظ ..قال رسول الله ﷺ رؤيا الأنبياء في المنام وحي كذا في تفسير ابن كثير) رحمهم الله (۱۵۲/٤)_

(۳) فتح الباري (۲۷/۱)_

(۴) الخصائص الكبرى للسيوطي (۹۳/۱) باب ما وقع عند المبعث من المعجزات والخصوصيات)_

(۵) دلائل النبوة للبيهقي (۱٤٦/۳) باب مبتدأ البعث والتنزيل وما ظهر عند ذلك من تسليم الحجروالشجر وتصديق ورقة بن نوفل إياه)) دغه شان سيرة ابن هشام مع الروض الأنف (۱۵۲/۱)

(۶) صحيح مسلم كتاب الفضائل باب فضل نسب النبي ﷺ وتسليم الحجر عليه قبل النبوة)_

چه د دوى د خوبونو درے صفات وو يوصالحه. دويم صادقه او دريم واضحه كوم چه «فكان لايرى رؤيا إلا جاءت مثل فلق الصبح» نه په پوهه كښے راخى.
د واضحه كيدو مطلب دا دے چه نبى ﷺ به كوم خوب اوليدلو نو په هغے كښے به څه مشكلات نه وو اودهغے د تعبير په متعين كولو كښے به څه مشكل نه راتلو.هغے به په خپله مدعى اومفهوم باندے بالكل ښكاره دلالت كولو.(١)
اود..صالحه.. معنى ده خوشحاله كونكے.مسرت انگيز.او ..صادقه.. رښتينيا خوب ته وائى بيا د ..صالحه.. او ..صادقه.. په باره كښے عالمانو فرمائيلى دى.چه د انبياؤ عليهم السلام په اعتبار سره خو په آخرت كښے دا برابر دى.د دوى هرخوب صالح او صادق دے.خود دنيا په اعتبار سره..صادقة..د صالحة.. نه اعم ده.د انبياؤ هر خوب صادق وى. خو هر خوب ئے صالح نه وى.بلكه بعضے خوب غيرصالح وى. د جنگ احد په موقع باندے دوى خوب اوليدلو.چه دوى توره راواخستله.هغه ئے اوخوزوله نوهغه په څوکه يه ماته شوه.(٢) دغه شان دوى په خوب كښے اوليدلو.چه چه غواگانے ذبح كولے شى.(٣) دوى د تورے د ماتيدو د مسلمانانو په شهادت سره تعبير اوكړلو.دغه شان د غواگانو د ذبح كيدو تعبير ئے هم د صحابو ﷺ په شهادت سره اوكړلو.اوس ښكاره خبره ده.چه شكست او د صحابو ﷺ قتل څه د خوشحالئ څيز نه دے.خو خوب صحيح اوصادق وو.(٤)
بيا د انبياؤ نه علاوه د نورو خلقو په حق كښے به په .صالحه.. او ..صادقه.. كښے د عموم خصوص من وجه نسبت وى.كه د ..صادقه.. تعبير په «ما لايحتاج الى التعبير» سره اوكړے شى.يعنى بعضے خوبونه صالح وى.اود تعبير محتاج هم وى.او بعضے خوبونه صالح وى.خو د تعبير محتاج نه وى.اوبعضے داسے خوبونه وى.چه هغه صالح نه وى.او د تعبير محتاج وى.يا د تعبير محتاج نه وى.يعنى صادق خو وى.خو صالح نه وى.دا د افتراق دويمه ماده شوه.اويوه ماده د افتراق په اولنى صورت كښے وه.
خوكه د ..صادقه.. تفسيرپه «ما ليس بأضغاث أحلام» سره اوكړے.نود دے دوارو په مينځ كښے به دعموم خصوص مطلق نسبت وى.او..رويائے صالحه.. به خاص او..رويائے صادقه.. به عام گرځولے شى.لكه دا ضرورى ده.چه هر ..رويائے صالحه.. به ..صادقه.. يعنى غير ..اضغاث احلام.. وى.خودا ضرورى نه ده.چه هر..رويائے صادقه.. يعنى ..غير اضغاث احلام.. به ..صالحه.. يعنى خوشحالونكى وى.(٥)

---

(١) فضل البارى(١/١٦٢)_
(٢) صحيح بخارى كتاب المغازى باب من قتل من المسلمين يوم أحد رقم. ٤٠٨١)_
(٣) صحيح بخارى كتاب التعبيرباب إذا رأى بقرأ تنحر.رقم ٧٠٣٥)_
(٤) فتح البارى(١٢/٣٥٥) كتاب التعبير.باب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحى الرؤيا الصالحة)_
(٥) پورتنئ حواله)_

زمونږ په دے تقرير سره به دا خبره په پوهه كښے راغلے وى چه د ..صادقه.. معنى ده ښښے خوب.خو ددے تفسير مختلف شوے دے

() يو تفسير ددے دادے چه ((مالايحتاج إلى تعبير)).

() دويم تفسير ئے دا دے چه ((ماليس بأضغاث أحلام)) والله اعلم

د مومن خوب د نبوت نه يو جزء دې بهرحال په حديث كښے ددے ذكر شوے دے چه په نبى ﷺ باندے د وحى ابتداء د خوبونو نه شوے وه.اوامام بيهقى رحمه الله تصريح كړے ده.چه د دے خوبونو موده شپږ مياشتے وه.(١) چونكه ددے شپږو مياشتو نسبت د وحى باقى مودے يعنى د ځلويښتو كالوپه مقابله كښے شپږ ځلويښتمه حصه ده.نوځكه په حديث كښے راغى چه

((رؤيا المؤمن جزء من ستة وأربعين جزءاً من النبوة))(٢)

يواشكال او دهغې جواب دلته يو اشكال دا كيږى.چه كله د نبى ﷺ په وفات سره د وحى سلسله ختمه شوه .نود مؤمن خوب د نبوت جزء ولے گرځولے شوے دے.آيا داد ختم نبوت د مسلمه عقيدے نه خلاف نه دے؟

ددے ساده او بے غباره جواب دا دے.چه د يو جزء وجود د كل وجود لره مستلزم نه دے اوگورئ دايمان د اوياؤ نه زيات شاخونه دى.خود يوے شعبه په وجود سره ايمان نه متحقق كيږى.ترڅو چه بنياد نه وى.او ضروريات د دين اونه منى.

دغه شان دلته هم اوگنړئ.چه ..نبوت.. صرف د يو جزء نوم نه دے.بلكه د نبوت د ټولو حصو نوم دے.اود نبوت د ټولو اجزاؤ د وجود سلسله د نبى ﷺ په وفات سره ختمه شوے ده.د څه مصلحت په بنا د دے د يوجزء يا د دے نه زياتو اجزاؤ په وجود سره د نبوت وجود نه لازميږى.(٣)

د ((رويا المومن)) په حديث كښې د مختلفو رواياتو تعارض او دهغې دفعيه

يواشكال دا شوے دے.چه ((رويا المومن جزء من ستة وأربعين جزءاً من النبوة)) حديث كښے تقريباً لس بلكه پنځلس الفاظ راغلي دى.حافظ رحمه الله چه كوم اقوال نقل كړى دى.دهغے مطابق په دے حديث كښے ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۴۰، ۴۲، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۹، ۵۰، ۷۰، ۷۲ او ۷۶ پورے شمار موندلے شى.(۴)

ددے جواب دا دے.چه په دے ټولو رواياتو كښے دټولو نه محفوظ روايت د ((ستة وأربعين))

---

(١) فتح البارى(۱/۶۷)_

(٢)صحيح بخارى كتاب التعبير.باب الرؤيا الصالحة جزء من ستة وأربعين جزء من النبوة رقم(۶۹۸۷، ۶۹۸۸)

(٣) فتح البارى (۱۲/۳۷۵) كتاب التعبيرباب المبشرات .د زياتو جوابونو دپاره اوگورئ فتح البارى (۱۲/۳۶۳) كتاب التعبيرباب رؤيا الصالحين)_

(۴) فتح البارى (۱۲/۳۶۲، ۳۶۳)_ كتاب التفسيرباب روياالصالحين)_

روایت دے.اودے سره نزدے د «سبعین» روایت دے.باقي ټول روایات د راویانو تصرفات دي.(۱)
په دے صورت کښے به د شپږ څلویښت روایت په رویا صد یقین باندے محمول وي.
او د «سبعین» روایت به دعامو مسلمانانو په خوب باندے ..اودا هم ممکنه ده.چه داسے اوونیلي شي.چه اصل خو د شپږ څلویښتو روایت دے.اود «سبعین» روایت د تحدید دپاره نه دے.بلکه د تکثیر دپاره دے.ځکه چه اهل عرب دتکثیر دپاره اکثر د.,سبعین.. عدد استعمالوي.(۲)
په «رویا الانبیاء وحی» باندې اشکال او دهغې جواب: بیا دجمهورو عالمانو رحمهم الله په نیز چه د انبیاؤ خوب وحي ګرځولے شوے ده.په دے باندے اشکال وارد شوے دے.چه ابراهیم علیه السلام په خوب کښے لیدلي وو.چه خپل ځوئے قرباني کړه.ددے تقاضا خو دا وه.چه حضرت ابراهیم علیه السلام سمدستي بغیر د څه سوچ نه حضرت اسماعیل علیه السلام ذبح کړے وے.خوهغوی داسے اونکړلو. بلکه د خپل ځوی سره ئے مشوره اوکړله.اود هغه نه ئے رائے طلب کړله.چه ﴿قَالَ يٰبُنَيَّ اِنِّيْٓ اَرٰى فِي الْمَنَامِ اَنِّيْٓ اَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرٰى﴾ (۳) یعني حضرت ابراهیم علیه السلام حضرت اسماعیل علیه السلام ته اوفرمائیل. چه ما خوب لیدلے دے.چه تا ذبح کوم.اوس اوښایه.چه ستا څه رائے ده؟
ددے جواب عالمانو رحمهم الله دا ورکړے دے.چه دحضرت ابراهیم علیه السلام دخپل ځوی نه سوال ددے وجے نه وو.چه هغه راضي شي.نوعمل به اوکړي.اوکه راضي نشي.نوعمل به نه کوي.بلکه د سوال نه مقصود د ځوی امتحان وو.چه دے څه جواب راکوي.چه دده اطاعت اوصبر ته اوګوري.اوخوشحاله شي.(۴)هم دا وجه ده.چه حضرت اسماعیل علیه السلام دخپل د خوب نه په امر سره تعبیر اوکړلو.او وے فرمائیل.چه ﴿قَالَ يٰٓاَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ﴾ (۵) یعني بابا جانه! چه تاسو ته دکوم څیز حکم کولے شي.هغه اوکړئ.
یوجواب دا هم ورکړے شوے دے.چه دحضرات پیغمبرانو علیهم السلام طریقه همیشه دپاره دا پاتے شوے ده.چه هغوی دالله تعالی احکاماتو ته خو هر وخت تیار اوسیږي.خو اطاعت دپاره همیشه دپاره هغه لار اختیاروي.چه هغه په حکمت او حتی المقدور په آسانتیا باندے مبني وي.که ابراهیم علیه السلام د وړاندے نه بغیر د څه وئیلو خپل ځوئے ذبح کولو.نو دا دواړو دپاره د مشقت سبب وو.اوس دا خبره دوی د مشورے په انداز کښے خپل ځوی ته ځکه ذکر کړله.چه ځوی ته د وړاندے نه دا معلومه شي.چه دا دالله تعالی حکم دے.نوهغه به د ذبح

(۱) قاله ابن بطال کذا فی فتح الباری (۳۶۵/۱۲)_
(۲) ددے توجیهاتو نه علاوه د نورو ډیرو توجیهاتو دپاره اوګورئ فتح الباری (۳۶۵/۱۲، ۳۶۸)_
(۳) سورة صافات(۱۰۲)_
(۴) تفسیر قرطبی (۱۰۳/۱۵)_
(۵) الصافات ۱۰۲)-

تکلیف زغمولو ته د وړاندے نه تیار شی. دغه شان که دخوی په زړه کښے څه تذبذب پیدا شی. نوهغه به پوهه کړی. (چه بچیه دا دالله تعالی حکم دے. دے ته غاړه بسته شه) (١)

دلته کښے دا اشکال هم شوے دے. چه هرکله حضرت ابراهیم ﷺ ته الله تعالی د حضرت اسماعیل ﷺ د ذبح کولو حکم اوکړلو. نوذبحه ولے واقع نشوه. حضرت ابراهیم ﷺ په دے باندے عمل ولے اونکړلو؟

ددے په جواب کښے خو حضرت شیخ اکبر رحمه الله یوه ډیره کمزورے خبره کړے ده. هغوی فرمائیلی دی. چه په اصل کښے حضرت ابراهیم ﷺ ته دخوب د تعبیر په پوهه کښے غلطی شوے وه. تعبیر دا نه وو. چه حضرت اسماعیل ﷺ ذبح کړه. بلکه ددے صحیح تعبیر د ګډ ذبح وه. (٢) داسے کیږی. چه په خوب کښے په ظاهره څه اوخودلے شی. خودهغے تعبیربل څه وی. مثلاً نبی ﷺ په خوب کښے لیدلی وو. چه پئ څکی. په ظاهره خو ددے نه هم دا په پوهه کښے راځی. چه الله تعالی په دوی باندے احسان اوکړلو. او یو نعمت ئے ورته ورکړلو. اودوی هغه اوڅکل. خو پخپله نبی ﷺ اوفرمائیل. چه ددے تعبیر علم دے. (٣)

دغه شان نبی ﷺ د قمیص تعبیر په دین سره کړے دے. (٤)

دغه شان په قرآن کریم کښے د «سبع بقرات سمان» او «سبع بقرات عجاف» ذکر موجود دے. او ددے نه اووه کاله د خوشحالئ او اووه کاله د قحط سالئ مراد دی. (٥)

شیخ اکبر رحمه الله فرمائی. چه دلته هم حضرت ابراهیم ﷺ په خوب کښے ﴿اَنِّیْٓ اَذْبَحُكَ﴾ لیدلی وو. اوهغوی ددے نه ظاهری معنی یعنی د اسماعیل ﷺ ذبح اوګڼړله. حالانکه ددے تعبیر د ګډ ذبح وه. او ذبح د ګډ واقع شوه. هرکله چه اسماعیل ﷺ ذبح مراد نه ده. نو دا سوال غلط شو. چه حضرت ابراهیم ﷺ خپل ځوئے ولے ذبح نکړلو؟

خولکه څنګه چه مونږ عرض اوکړلو. چه د شیخ اکبر رحمه الله دا جواب ټیک نه دے. ځکه چه په دے کښے یو اولوالعزم پیغمبرته بغیر د څه وجے نه د غلطئ نسبت کول دی. چه هغوی د خوب په مطلب پوهه نشو. دا صحیح ده. چه د پیغمبر نه اجتهادی غلطی کیږی. خو یوکار به په هغه وخت کښے په اجتهادی غلطئ باندے حمل کولے شی. چه مجبوری وی. اوبله صحیح توجیه موجود نه وی. حالانکه دلته څه داسے مجبوری نشته.

ددے نه علاوه د قرآن کریم سیاق اوسباق ددے جواب تردید کوی. په قرآن مجید کښے دی. ﴿اَنْ يّٰٓاِبْرٰهِيْمُ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا﴾ چه اے ابراهیم! تا خوب رښتینے اوخودلو. حضرت ابراهیم ﷺ خو هم دا کړی وو. چه د خپل ځوی د ذبح دپاره اودریدلے وو. اودهغه د ذبح کولو عمل ئے

---

(١) معارف القرآن ازمفتی اعظم حضرت مولانا محمد شفیع صاحب قدس روحه (٧/٤٥٨، ٤٥٩)_

(٢) فیض الباری (١/٢٢)_

(٣) صحیح بخاری کتاب العبیرباب اللبن)_

(٤) صحیح بخاری کتاب التعبیرباب القمیص فی المنام – وباب جر القمیص فی المنام)_

(٥) تفسیرقرطبی (٩/٢٠٢، ٢٠٣)_

شروع کړے وو.هم دے عمل ته خو قرآن ﴿قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا﴾ وائی.که ابراهیم علیه السلام غلط تعبیر ویستے وے.نو بیا د﴿قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا﴾ څه مطلب وو؟

دغه شان قرآن وائی چه ﴿وَفَدَيْنٰهُ بِذِبْحٍ عَظِيْمٍ﴾ چه مونږ د اسماعیل علیه السلام په بدله کښے یو غټ لویه ذبیحه (یعنی ګډ) ورکړلو.ددے نه هم معلومه شوه چه په خوب کښے په اصل کښے دحضرت اسماعیل علیه السلام ذبح خودلے شوے وه.اوبیا الله تعالی په خپل فضل سره دحضرت اسماعیل علیه السلام په ځائے ګډ راولیږلو.که دلته تعبیرد ګډ وے.نوبیا د﴿وَفَدَيْنٰهُ بِذِبْحٍ عَظِيْمٍ﴾ څه مطلب اخستے شی؟

بیاقرآن دا هم وائی.چه ﴿إِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْبَلٰٓؤُا الْمُبِيْنُ﴾ یعنی دا په حقیقت کښے لوئے امتحان وو.اوس اوبنایه.چه د اسماعیل علیه السلام ذبح ته به ،،البلاء المبین،، وئیلی شی که د ګډ؟ بلکه په ذبح د ګډ باندے خو د﴿الْبَلٰٓؤُا الْمُبِيْنُ﴾ اطلاق هم ټیک نه دے.

نو په واقعه کښے چه کوم نصوص راغلی دی.د هغے ټولو نه دا ثابتیږی.چه حضرت ابراهیم علیه السلام ته د خوب په تعبیر کښے څه غلطی نه وه شوے.او د شیخ اکبر رحمه الله دا جواب ټیک نه دے.

دحضرت کشمیری رحمه الله جواب د پورتنی اشکال یو جواب حضرت کشمیری رحمه الله ورکړے دے هغوی فرمائی.چه حضرت ابراهیم علیه السلام چه دخوب څومره حصه لیدلے وه.په هغے ئے عمل اوکړلو.هغوی په خوب کښے دا نه وو لیدلی.چه دوی خپل ځوئے ذبح کړے دے بلکه دا ئے لیدلی وو.چه ځوئے ذبح کوی.اوهم دومره خوب باندے هغوی عمل اوکړلو چاړه ئے راواخستله.هغه ته تیره کړله.ځوئے څملولو.اوبیا چه ئے پرے چاړه رابنکله.دا ټول کار په ﴿أَنِّيْ أَذْبَحُكَ﴾ باندے عمل وو.نو ددے نه پس دا وئیل څنګه ټیک کیدے شی.چه حضرت ابراهیم علیه السلام په خوب باندے عمل ولے اونکړلو.(۱)

دحافظ ابن القیم رحمه الله جواب: حافظ ابن القیم رحمه الله دا جواب ورکړے دے.چه حضرت ابراهیم علیه السلام چه د حضرت اسماعیل علیه السلام د ذبح کولو کوم خوب لیدلے وو.هغه خو د الله تعالی په مصلحت د عمل نه وړاندے منسوخ شولو.(۲) اودا داسے ده.لکه چه په نبی صلی الله علیه وسلم باندے په شپه د معراج پنځوس منځونه فرض شو.خو په پنځوسو باندے د عمل کولو موقع یوځل هم رانغله.(۳)

حافظ ابن القیم رحمه الله فرمائی.چه الله تعالی د انسانانو په زړونو کښے د خپل اولنی اولاد سره محبت د وړاندے نه امانت ایخودے دے.د اولنی اولاد سره محبت د نورو په نسبت سره زیات وی.حضرت ابراهیم علیه السلام د الله تعالی نه د اولاد سوال اوکړلو.نو الله تعالی د هغوی سوال قبول کړلو.او اولاد ئے ورته ورکړلو.دحضرت ابراهیم علیه السلام په زړه کښے چه هغه دالله

---

(۱) فیض الباری (۱/۲۲)۔

(۲) زادالمعاد فی هدی خیرالأنام. (۱/۷۴، ۷۵) فصل فی نسبه صلی الله علیه وسلم بحث فی أن الذبیح إسماعیل لا إسحاق)۔

(۳) صحیح بخاری کتاب بیان الکعبة باب المعراج)۔

تعالى خليل وو د خپل خوى محبت پيدا شو.د الله تعالى دا خوښه شوه.چه د حضرت ابراهيم ﷺ د زړه نه دغير الله محبت اوباسي.نو دخپل محبوب خوى د ذبح كولو حكم ئے ورته اوكړلو كله چه هغه د ذبح عمل شروع كړلو.نوثابته شوه.چه دهغوى په زړه كښے دالله تعالى محبت د خوى دمحبت نه زيات دے.اود الله تعالى د محبت سره د بل چا محبت شريك نه دے.نو اوس د ذبح كولو مصلحت باقى پاتے نشو.چونكه مقصود قبل العمل حاصل شو.نو
خكه دا حكم منسوخ شو.(١)

قوله الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ: دلته كښے نے د ..في النوم.. قيد لګولے دے.په ظاهره اشكال راځي.چه خوب خو د نوم په حالت كښے وي.نوبيا د ..نوم.. قيد ولے اولګولے شو؟

ددے جواب دا دے.چه د «رويا» اطلاق لكه څنګه چه په «رويا حلمي» يعني خوب باندے كيږي. دغه شان په «رؤيت بصريه» باندے هم كيږي.(٢) چه په حالت يقظه كښے كه يو كار خارق للعادة په نظرراشي.نوپه هغے باندے هم د «رؤيا» اطلاق كيږي.

په قران كريم كښے ارشاد دے.﴿ وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِي أَرَيْنٰكَ إِلَّا فِتْنَةً لِّلنَّاسِ﴾ (٣) په دے كښے رويت دسترګو مراد دے.يعني په واقعه د معراج كښے نبى ﷺ ته ..رويت عينيه حاصل شوے وو.

«كما روى عن سيدنا ابن عباس رضي الله عنهما هي رؤيا عين أريها رسول الله ﷺ ليلة إسرى به» (٤)
په دواړو ..رؤيا.. كښے مناسبت دا دے.چه لكه څنګه د ..رؤيائے منامى.. علم صرف رائى يعني خوب ليدونكي ته وي.بل چاته نه وي.دغه شان چه په حالت د بيدارئ كښے كوم امر خارق للعادة راشي.نودهغے علم هم صرف ليدونكي ته وي. نو څكه هلته كښے هم د ..رؤيا.. اطلاق كولے شي.
خلاصه دا چه چونكه د ..رؤيا.. لفظ مشترك استعماليږي.نوځكه په حديث كښے د ..رؤيا منامى.. د تخصيص دپاره د ..في النوم.. قيد اولګولے شو.(٥)

قوله فَكَانَ لَا يَرَى رُؤْيَا إِلَّا جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ: يعني نبى ﷺ چه به كوم خوب هم ليدلو.نود هغے تعبير به د صبا ورڅ پشان ښكاره كيدلو.

---

(١) زادالمعاد (١/٧٤.٧٥)_
(٢) فتح البارى (١/٢٣) وعمدة القارى (١/٥٦) وإرشادالسارى(١/٦١)_
(٣) الإسراء ٦٠-
(٤) صحيح بخارى (٢/٦٨٦) كتاب التفسير.سورة الإسراء باب قوله ﴿وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِي أَرَيْنٰكَ إِلَّا فِتْنَةً لِّلنَّاسِ﴾-
(٥) فتح البارى(٢٣) وعمدة القارى (١/٥٦) وارشاد السارى(١/٦١)_

اکثروشارحینو ،،مثل فلق الصبح،،حال گرځولې دے.خوعلامه عینیﷺفرمائی.چه ((مثل فلق الصبح)) د محذوف مصدر صفت دے.اوهغه مصدر مفعول مطلق دے. تقدیر د عبارت به دا وی.((الا جاءت مجیئاً مثل فلق الصبح))(۱)

((فلق)) په لغت کښے څیرولو او شلولو ته وائی.په قرآن کریم کښے دی.﴿ اِنَّ اللّٰهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰی ﴾ (۲)یعنی بیشکه الله تعالی دانه اوګیتکې څیروی.

،،فلق،، سپینوالی یا د سحرسپین والی ته وائی.اود یو ښکاره کار تشبیه په دے سره ورکولے شی.په دے حدیث کښے د نبیﷺ د خوبونو تشبیه د ((فلق الصبح)) سره ورکړے شوے ده.اودا خودلی شوی دی.چه د نبیﷺ خوبونه به بالکل ښکاره وو.په هغے کښے څه قسم مشکلات نه وو.

دلته په خصوصیت سره د ((فلق الصبح)) سره تشبیه ددے وجے ورکړے شوے ده. چه لکه څنګه د دنیاوی نمر د راختلو نه وړاندے د صبا صادق رڼرائی راځی.دغه شان د روحانی نمر د راختلو نه وړاندے د رویائے صالحه او صادقه په صورت کښے روحانی صباصادق راوختلو.تاسویه کتلی وی.چه کله ریل ګاډے په یوسټیشن باندے تیریږی.د هغے دپاره هلته کښے اودریدل هم نه وی.خو بیا هم د هغے دپاره د جنډے، تلیٔ، اوسګنل وغیره اهتمام کولے شی.دغه شان د نمر راختلو نه وړاندے د شپے پرقیدونکی ستوری غائب شی.او د نمر راختلو نه وړاندے د شپے تیاره کمیږی.اود نمر راختلو نه وړاندے د صبا صادق رڼرائی راځی.

دلته کښے هم اوګورئ.چه د رسول اللهﷺ د نبوت نمر راختونکے وو.نو حجر او شجر دوی ته سلامونه کول.(۳) رڼرا به ورته خودلے شوه.(۴) اوربښتینی خوبونه ورته خودلی شول.دا ټول اهتمام او دا ټول انتظام ولے کیدلو.څکه چه د نبوت د نمر راختلو وخت رانزدے شوے وو.

تاسو په قرآن کریم کښے وئیلی دی.چه نبیﷺ ته ،،سراج منیر،، وئیلے شوی دی.(۵) د دے مطلب هم دا دے.چه لکه څنګه نمر د آسمان د کنارو نه راخیژی.اوبیا دنیا روښانه کوی.اودهغے نه ټول جهان فائده اخلی.دغه شان نبیﷺ سراج منیر جوړ شو.اود فاران د افق نه راوختلو.چه ټولو کائناتو ترے رڼرا حاصله کړه.د جهالت تیرے ختمے شوے.د علم اوفضل رڼراګانے خورے شوے.او د دوی د نور نه هر یو کس دخپل استعداد اوصلاحیت

---

(۱) فتح الباری (۱/۲۳) وعمدة القاری (۱/۵۶)_

(۲) الأنعام ۹۵)

(۳) فتح الباری (۱/۲۳)-

(٤) فتح الباری (۱/۲۳)_

(۵) ﴿یٰۤاَیُّهَا النَّبِیُّ اِنَّاۤ اَرْسَلْنٰكَ شَاهِدًا وَّمُبَشِّرًا وَّنَذِیْرًا وَّدَاعِیًا اِلَی اللّٰهِ بِاِذْنِهٖ وَسِرَاجًا مُّنِیْرًا﴾

مطابق كسب فيض اوكړلو
ابن ابى جمره رحمه الله فرمائى چه د نبى ﷺ د ..رويائے صالحه.. د ..فلق صبا.. سره تشبيه وركړے شوه دبل څيز سره نه خكه چه د نبى ﷺ د نبوت د نمرد انواراتو شروع د ..رويائے صالحه.. نه شوے وه اوبه دے انواراتو كښے به پرله پسے زيادت كيدلو تردے چه شمس نبوت پوره روښانه شو لكه څنګه چه د صبا صادق رڼرا خوريږى تردے چه نمر راوخيژى اوس چه د چا باطن روحانى وى نوهغه به په تصديق كښے د حضرت ابوبكرصديق رضى الله عنه پشان شى اوچه د چا باطن ظلمانى وى نو دهغه باطن به په تكذيب كښے دابوجهل پشان ..خاپيرك..شى چه رڼرا به نشى ليدلے اوبيا به باقى خلق د دے دواړو درجو په مينځ كښے شى اودخپل خپل استعداد مطابق به د نور نه كسب فيض كوى.(١)

قوله ثُمَّ حُبِّبَ إِلَيْهِ الْخَلَاءُ: يعنى بيا نبى ﷺ ته خلوت نشينى خوښه شوه دلته د ..حُبِّبَ.. صيغه مجهوله راوړلے شوه ظاهره دا ده چه ددے محبت منشا دالله تعالى د طرف د دوى په زړه كښے القاء كول دى چونكه ددے محبت څه ظاهرى سبب نه وو په انسانى تقاضو كښے څه تقاضا نه وه بلكه روحانى تقاضا اوباطنى سبب وو نوځكه ددے فاعل ظاهر نكړے شو

دخلوت فائدې بيا خلوت په ډيرو فائدو باندے مشتمل دے.① يوه فائده خو په دے كښے دا ده چه سړے فارغ القلب وى.② دويمه په ذكركښے آسانتيا وى.③ دريم د ډيرو منكراتو نه بچ وى.④ څلورم په څانله ناسته باندے په زړه كښے خشوع پيدا كيږى سړے چه كله څانله وى نو هغه ته خپل پوره حقيقت په نظر راځى اودخپل عاجزئ اوكمزورئ استحضار ورته كيږى.⑤ پنځمه فائده دا ده چه د بشرى مالوفاتو او مرغوباتو نه انقطاع راشى.

دخلوت محبوبيت ① ددے ټولو فائدو د وجے چه په طبيعت كښے سكون وى په غور فكر او سوچ كښے آسانتيا وى ددنيا اوددے د تعلقاتو سره تعلق نه وى نو ددے دپاره د نبى ﷺ په زړه كښے دخلوت نشينئ محبت واچولے شو.

② يوه وجه دا هم كيدے شى چه چونكه دوى په نبوت او وحى باندے مشرف كيدونكى وو او وحى مكمله يكسوئى اوفارغ القلبى غوارى نوځكه ددوى په زړه كښے د خلوت محبت پيدا كړے شو چه د وحى سره ئے مناسبت پيدا شى خكه چه په خلوت سره پوره يكسوئى حاصليږى.

قوله وَكَانَ يَخْلُو بِغَارِ حِرَاءٍ: حراء په مكه معظمه كښے يو مشهور غر دے چه نن صبا ورته ..جبل النور.. وائى د ..حراء.. په تلفظ كښے مختلف لغات منقول دى په دے كښے د ټولو نه اصح او افصح ((بكسر الحاء وتخفيف الراء المفتوحة وبالألف الممدودة)) دے.(٢)

دخلوت دپاره دغار د انتخاب وجه باقى پاتے شوه دا خبره چه دخلوت دپاره دوى د غار

(١) فتح البارى (٣٥٥/١٢) كتاب التعبيرباب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحى الرويا الصالحة)_

(٢) عمدة القارى(٤٨/١، ٤٩)_

انتخاب ولې اوکړلو؟

① ددې جواب بعضې حضراتو دا ورکړې دې چه په ظاهره ددې خلوت ماخذ بقایائې شرائع ابراهیم وو. مطلب دا دې چه دحضرت ابراهیم علیه السلام د شریعت بعضې احکام په خپل اصلي صورت کښې محفوظ پاتې شوي وو. په هغې کښې خلوت نشیني هم وه. نبي ﷺ ددې وجې خلوت اختیار کړې وو. اود نبي ﷺ نه وړاندې به د دوی نیکه په غار حراء کښې خلوت نشیني کوله. کله چه د نبي ﷺ نوبت راغلو. نو دوی د خپل نیکه په ګدئ کیناستلو. اوهلته ئې خلوت اختیار کړلو. د دوی ترونو او د قبیلې خلقو دوی ته څه تعرض اونکړلو. څکه چه د ټولو په زړونو کښې د دوی قدر او عزت وو.(۱)

② ابن ابي جمره رحمه الله فرمائي. چه نبي ﷺ د خلوت دپاره د غار حراء انتخاب څکه اوکړلو. چه دهغه ځائې نه بیت الله مخامخ په نظر راتلو. نوچه هلته به کیناستلو درې عبادتونه به ورته حاصلیدل. یو خلوت، دویم تعبد، دریم د بیت الله زیارت.(۲)

خلاصه دا چه چونکه خلوت نشیني د پخوانو پیغمبرانوعلیهم السلام او د دوی د نیکه په معمولاتو کښې وه. اوبیا د غار حراء محل وقوع داسې وه. چه نه ډیره نزدې چه د آبادئ د شورشغب د وجې خلل پیدا کیدلو. اونه ډیره لرې چه هلته تلل متعذر یا ګران وو. بیا د خلوت د نورو فائدو نه سوا هلته دوی په آرام سره د بیت الله زیارت هم کولې شو. نوڅکه نبي ﷺ دهغه غار انتخاب اوکړلو. والله اعلم.

نبي کریم ﷺ به په کومه زمانه کښې خلوت کولو؟ بیا د نبي ﷺ دا خلوت به د ابن اسحاق رحمه الله د تصریح مطابق په رمضان کښې وو.(۳) د مسلم شریف په یو روایت کښې دي چه

«جاورت بحراء شهراً»(۴)

په «جوار» او «اعتکاف» کښې فرق: علامه سهیلي رحمه الله دحافظ ابن عبدالبر رحمه الله نه نقل کړی دي. چه ,,جوار،، او ,,اعتکاف،، دواړه په یوه معنی دي. البته، اعتکاف په جمات کښې کیږي او ،،جوار،، په غیر دجمات کښې. هم دا وجه ده. چه د ،،جوار،، لفظ استعمال شوې دې. څکه چه غارحراء اګرچه د حرم په غرونو کښې دې. خوهغه د جمات نه بهر دې.(۵)

قوله: فَيَتَحَنَّثُ فِيهِ وَهُوَ التَّعَبُّدُ: د ،،حنث،، معنی ګناه او نافرماني راځي. اود باب تفعل یوه خاصه ،،سلب ماخذ،، ده. نو لکه چه د ،،تحنث،، معنی شوه. ازاله د ،،حنث،، چونکه ازاله د حنث یا د ګناه نه کول په یو اعتبارسره طاعت اوعبادت کښې داخل دي. نوڅکه د ،،تحنث،، لازمي تفسیر په ،،تعبد،، سره شوې دې.

---

(۱) فتح الباري (۳۵۵/۱) كتاب التعبيرباب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحي الرويا الصالحة)_

(۲) پورتنۍ حواله)_

(۳) سيرت ابن هشام مع الروض الأنف (۱۵۲/۱، ۱۵۳)_

(۴) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ)_

(۵) الروض الأنف (۱۵۳/۱)_

علامه خطابی رحمه الله فرمائی چه د ،،تحنث،، تعبیر په ،،تعبد،، سره شوے دے.خکه چه د عبادت په ذریعه ،،حنث،، لرے کولے شی.اوفرمائی چه دغه شان د سلب ماخذ خاصیت د ،،تحنث،،نه علاوه ،،تحوب،،او ،،تاثم،،هم دے.دغه شان د بعضے خلقو نه نقل دی.چه په کلام عرب کښے په باب تفعل کښے د سلب ماخذ خاصیت د ددے درے کلماتو نه سوا په بله کلمه کښے نه دے موندلے شوے.(۱)

خو علامه کرمانی رحمه الله وغیره فرمائی.چه دا ټیك نه ده.خکه چه ددے نه علاوه نور هم ډیر الفاظ دی.چه په هغے کښے دا خاصیت موندلے شی.لکه ،،تحرج،، او ،،تخون،، وغیره.(۲)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه د تحنث معنی ده،،یتحنف،، یعنی دوی به د حنفیت اتباع کوله.د حنفیت نه مراد دین ابراهیمی دے.ددے تائید ددے نه کیږی . چه د ابن اسحاق رحمه الله په روایت کښے ،،یتحنف،، راغلی دی.(۳) هسے هم اهل عرب ،،فاء،، په ،،ثاء،، سره بدلوی.(۴)

وهوالتعبد، ددې ادراج چا کړی دی؟ دلته د ،،تحنث،، تفسیر چه په ،،تعبد،، سره شوے دے. ددے په باره کښے تقریباً د ټولو اتفاق دے.چه دا ،،مدرج،، دے.خو دا ادراج د چا دے؟په دے باره کښے علامه طیبی رحمه الله خو په جزم سره فرمائی.چه دا ادراج د امام زهری رحمه الله دے.(۵)

خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه علامه طیبی رحمه الله په جزم باندے څه دلیل نه دے پیش کړے.(۶) خو دا کیدے شی.چه حضرت عروه رحمه الله یا د هغه نه لاندے یو راوی دا تفسیر کړے وی.(۷)

خو حقیقت دا دے.چه حافظ ابن حجر رحمه الله دلته څه مستنده خبره نه ده کړے. او تر کومے پورے چه د طیبی رحمه الله د جزم تعلق دے.د هغے وجه دا ده.چه عام طور دامام زهری رحمه الله عادت دا دے.چه دحدیث په مینځ کښے د ګرانو الفاظو تشریح کوی.(۸)

په غار حراء کښې د نبی ﷺ د تعبد کیفیت: بیا دا چه نبی ﷺ به هلته څه قسم عبادت کولو. دا مسئله په اصل کښے د یوے بلے مسئلے په تحقیق باندے موقوفه ده.اوهغه مسئله دا ده.چه آیا نبی ﷺ د نبوت نه وړاندے په سابقه شریعتو کښے د یو شریعت په اتباع باندے مکلف وو که نه؟ په دے مسئله کښے د عالمانو درے اقوال دی.

① یوقول دا دے.چه په دے کښے توقف اوشی.خکه چه په نقل سره څه خبره ثابته نه ده.او

---

(۱) اعلام الحدیث (۱۲۸/۱)_
(۲)شرح کرمانی (۳۲/۱) وعمدة القاری(۴۹/۱)_
(۳) فتح الباری(۲۳/۱)_
(۴) سیرت ابن هشام او الروض الانف (۱۵۳/۱)_
(۵) الکاشف عن حقائق السنن (۴۶/۱۱) کتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الوحی)_
(۶) فتح الباری(۲۳/۱)_
(۷) فتح الباری (۷۱۷/۸) کتاب التفسیر تفسیر سورة العلق)_
(۸) تدریب الراوی (۲۷۴/۱) النوع العشرون:المدرج او شرح کرمانی) رحمهما الله (۳۲/۱)_

عقل د يو څيز نه مانع نه دے.

⑵ دويم قول دا دے.چه نبي ﷺ د سابقه شريعتونو مکلف وو

بيا د دے قول په قائلينو کښے اختلاف دے.چه د کوم شريعت مکلف وو؟ بعضو خو دلته کښے هم د تعيين توقف کړے دے.او بعضو حضراتو تعين کړے دے.

بيا په تعين کښے اختلاف دے.بعضے عالمانوفرمائيلي دی.چه د حضرت آدم ﷺ د شريعت مکلف وو.او بعضے حضرات فرمائی.چه دحضرت نوح ﷺ په شريعت باندے عمل کونکے وو.بعضو د حضرت ابراهيم ﷺ او بعضو د حضرت موسی ﷺ اوبعضو د حضرت عيسی ﷺ نومونه اخستی دی.اوځه حضرات دا وائی.چه په څه مخصوص شريعت باندے دوی عمل نه کولو.بلکه په سابقه ټولو شريعتونو کښے چه کوم شريعت دوی ته په صحيح طريقه سره رارسيدلے وو.په هغے باندے به ئے عمل کولو.

⑶ دريم قول دا دے.چه دوی د يو شريعت مکلف نه وو.اوس سوال دا پيدا کيږی چه بيا دوی څنګه عبادت کولو.

بعضے حضرات فرمائی.چه کوم مسکينان به هلته کښے ورغلل.نوهغوی ته به ئے روټئ ورکوله.خو دا هروختی عبادت نه دے.

بعضے حضرات فرمائی.چه د دوی عبادت به هلته تفکر وو.يعني دوی به په کائناتو او مصنوعات الهيه کښے سوچ اوفکر کولو.

بعضے حضرات فرمائی.چه د رؤيائے صالحه او کشف او الهام په ذريعه چه به د دوی په زړه د څه القاء اوشوه.دهغے مطابق به ئے عمل کولو.

يوقول دا دے.چه دالله تعالی د طرفه چه به د معرفت د انواراتو کوم فيضان کيدلو.د هغے مطابق به ئے عبادت کولو.

يو قول دا دے.چه په اصل کښے دا ،،نفس خلوت،، هم عبادت وو.ځکه چه په دے سره به د قوم او د هغوی د غلطو کارونو نه اجتناب راتلل.[1] والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

قوله: اَللَّيَالِيَ ذَوَاتِ الْعَدَدِ: ،،الليالي،، د يتحنث دپاره ظرف دے.او په مينځ کښے ،،وهو التعبد،، د يتحنث تفسير دے.تفصيل مخکښے تير شوے دے.

بيا دلته د ،،ليالي،، نه صرف شپے مراد نه دی.بلکه ورځے په کښے هم داخل دی. چونکه د خلوت دپاره شپه زياته مناسب وی.نوځکه دلته تغليباً ،،ليالي،، ذکر شوے. [2]

دا هم ممکنه وه.چه چا وهم کړے وے.چه نبي ﷺ به صرف د ورځ خلوت اختيارولو.او د شپے به واپس راتلو.ددے وهم د لرے کولو دپاره د ،،ليالي،، تصريح وارده شوه.

---

(۱) فتح الباري(۷۱۷/۸) کتاب التفسير.تفسير سورة العلق (۳۵۵/۱۲) کتاب التعبيرباب أول ما بدئ برسول الله ﷺ من الوحي الرويا الصالحة وشرح کرماني(۳۲/۱، ۳۳)_

(۲) شرح طيبي (۴۶/۱۱) کتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الوحی)_

قوله ذَوَاتِ الْعَدَدِ: دلته تاسو گورئ چه د ،،لیالی،، څه مخصوص تعداد ذکر نه دے بلکه د ابهام سره ((ذوات العدد)) ذکر شوے دے په دے کښے احتمال هم شته.چه هغه شپے به کمے وی اودا احتمال هم شته چه د دغه شپو شمار زیات وو.

علامه طیبی رحمه الله فرمائی (۱) چه د تقلیل په اراده دلته د ((ذوات العدد)) قید لګولے شوے دے لکه په قرآن کریم هم تقلیل طرف ته د اشارے کولو دپاره فرمائی.﴿ وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ ﴾ (۲)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه دلته د تکثیر احتمال هم شته.ځکه چه ((ذوات العدد)) وئیلی شوی دی.اوهم زیات څیز د شمار محتاج وی.د کم څیز د شمارلو ضرورت نه وی.(۳)

دعلامه ابن ابی جمره رحمه الله رجحان هم دے طرف ته دے.چه دا د تکثیر دبیان دپاره دے.په دے باندے هغوی جزم کړے دے.هغوی فرمائی.چه د عدد دوه قسمونه دی.یو عدد قلیل اوبل عدد کثیر.دلته چونکه مطلق دے.څه تعیین په کښے نشته.نوځکه به دلته د دواړو قسمونو مجموعه مراد وی.لکه چه د ((اللیالی ذوات العدد)) مطلب به وی.((لیالی کثیرة))(۴)

بعضے عالمانو فرمائیلی دی.چه ددے تعداد ځکه متعین نکړے شو.چه دا معلوم نه وو.ځکه چه حقیقت دا دے.چه نبی ﷺ به د خلوت په دوران کښے کله کله کور ته تشریف راوړلو.او ددے تشریف راوړلو موده خو معلومه نه ده.البته ټوله موده خلوت معلوم دے.لکه چه په مخکښے روایت کښے تیر شوی دی.چه ((جاورت بحراء شهرا))(۵) چه ما په غار حراء کښے یوه میاشت اعتکاف کړے وو.اوهلته مے خلوت نشینی کړے وه.مخکښے ددے بیان هم شوے دے.چه نبی ﷺ په رمضان
کښے په غار حراء کښے اعتکاف کړے وو.(۶) والله اعلم.

قوله: قَبْلَ أَنْ يَنْزِعَ إِلَى أَهْلِهِ: نزع ینزع د باب ضرب یضرب نه مستعمل دے.ددے معنی د میلان او اشتیاق سره د واپس کیدو ده.(۷)

---

(۱) پورتنئ حواله)_
(۲) یوسف ۲۰۔
(۳) شرح کرمانی(۳۲/۱)_
(۴)فتح الباری (۳۵۵/۱۲) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحی:الرؤیاالصالحة)_
(۵) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ)_
(۶) فتح الباری (۷۱۷/۸) کتاب التفسیر،تفسیر سورة العلق)_
(۷) شرح طیبی (۴۷/۱۱) کتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الخلق- وعمدة القاری (۴۹/۱)_

مطلب دا دے چه نبی ﷺ به په غار حراء کښے خلوت نشین شو اوعبادت به ئے کولو چه ترڅو پورے به ئے خپل اهل وعیال ته شوق نه وو پیدا شوے بیا چه کله به ئے شوق پیدا شو نو واپس به راتلو.

په اسلام کښې رهبانیت نشته که د حدیث په دے جمله باندے غور اوکړی نو تاسو ته به معلومه شی چه د نبی ﷺ به کله مینه پیدا شوه نوخپل کور طرف ته به ئے تشریف راوړلو مطلقاً ئے تجرد نه وو اختیار کړے ځکه چه تجرد او رهبانیت د حکمت خداوندی نه هم خلاف دے . او د فطرت انسانی نه هم خلاف دے.

دحکمت خداوندی نه ځکه خلاف دے چه په رهبانیت کښے تجرد اختیارولے شی او چه کله تجرد اختیار کړے شی نو دا عالم باقی نشی پاتے کیدے ځکه چه د عالم بقاء په نسل انسانی باندے ده او په تجرد اختیارولو سره نسل ختمیږی او نسل منقطع کیږی نو چه تجرد اختیار کړے شی نود عالم د بقاء تصور نشی کیدے

اود فطرت انسانی خلاف ځکه دے چه الله تعالی په انسانانو کښے څه جذبات پیدا کړی دی. څه صفات ئے په کښے ودیعت کړی دی که دغه قوتونه او صفات په صحیح ځائے کښے استعمال نشی نوهغه سبب د فساد او موجب د تباهئ او نقصان ګرځی چونکه نبی ﷺ کامل حکیم او صاحب د فطرت سلیمه وو نوځکه ئے نه رهبانیت په خپله اختیار کړے وو او نه ئے د امت دپاره مشروع کړے دے.

قوله: **وَيَتَزَوَّدُ لِذَلِكَ**: یعنی کله چه به نبی ﷺ دخلوت نشنئ دپاره تشریف اوړلو نودوی به اسباب نه ترک کول نن صبا خلق ترک اسباب توکل ګنړی حالانکه په ترک اسباب سره عام طور د تعطل لار هواریږی.

هم دا وجه ده چه یو صحابی ﷺ د نبی ﷺ نه تپوس اوکړلو چه یا رسول الله آیا زه خپل اوښ اوترم او په الله بهروسه اوکړم اوکه هغه پرانستے پریږدم او په الله بهروسه اوکړم نو نبی ﷺ اوفرمائیل «اعقلها وتوکل»(۱)

بهرحال د ترک اسباب ګنجائش د مستثنیاتو په شکل کښے خو کیدے شی په عامو حالاتو کښے دے ته توکل نشی وئیلے اونه ددے اجازت ورکولے شی په خپله د نبی ﷺ د تول ژوند ښکلے طریقه زمونږ وړاندے ده چه هغوی به د ترک اسباب په ځائے اسباب اختیارول او په الله پاک باندے به ئے پوره توکل لرلو.

قوله: **ثُمَّ يَرْجِعُ إِلَى خَدِيجَةَ فَيَتَزَوَّدُ لِمِثْلِهَا**: یعنی بیا به دوی حضرت خدیجه ﷺ ته تشریف راوړلو اود دومره ورځو توښه به ئے بیا واخستله.(۲)

---

(۱) سنن ترمذی کتاب صفة القيامة باب (بلاترجمة) رقم ۶۰ رقم الحدیث (۲۵۱۷) دغه شان اوګورئ حلية الأولياء (۳۹۰/۸) ترجمة عبدالرحمن بن محمد بن يحيى بن سعيد القطان رحمهما الله)_

(۲) فتح الباری (۳۲/۱)_

د «مثلها» ضمیر په مرجع کښې څو احتمالات دی.یواحتمال دا دے.چه «صادقة» طرف ته راجع وی. کوم چه د مقام د قرینې نه معلومیږی.دغه شان د ..مرة.. خلوة.. او..فعلة.. احتمالات هم شته.(۱)
علامه سراج الدین بلقینی رحمه الله فرمائی.چه دا ضمیر ..سنة.. طرف ته راجع دے. اومطلب دا دے.چه نبی ﷺ به هرکال یوه میاشت خلوت کولو.کله چه به راروان کال راغلو.نو د تیر شوی کال په اندازه به ئے توښه واخستله.او د خلوت دپاره به ئے تشریف یوړلو.
خو په دے باندے اشکال دا دے.چه نبی ﷺ د مکے مکرمے اوسیدونکے وو.د اهل مکه په ژوند کښې فراخی نه وه.عام طور فقیری وه.اوعام طور به د هغوی ژوند په غوښه او پیو باندے تیریدلو.نوځکه په یو ځل د یوے میاشتے توښه اخستل اوهلته ډیره کیدل په ظاهره باندے ممکن نه ده.بیاخاص کر د نبی ﷺ په مزاج کښې جود اوسخاوت وو.اوپه روایاتو کښې راځی.چه نبی ﷺ به په لاره د تلونکو خلقو هم خبر اخستل.اوپه هغوی به ئے خوراك څکاك کول.نوځکه دا خبره ډیره لرے ده.چه د یوے میاشتے توښه د نبی ﷺ سره وه.ظاهره هم دا ده.چه دڅه ورځو توښه به ئے ځان سره اوړله.کله چه به هغه ختمه شوه.نو واپس به راتلو.او بیا به ئے اوړله.دغه شان به دوی یوه میاشت پوره کوله.(۲)
حافظ ابن حجر عسقلانی رحمه الله په ..کتاب التفسیر.. کښې ددے حدیث شرح کوی.اودخپل استاذ سراج الدیي بلقینی رحمه الله اتباع کوی.اودا اظهر ګرځوی.خوچه کله ..کتاب التعبیر.. ته رسی.نوپه هغے کښې د خپل قول نه رجوع کوی.اود پورتنو اسبابو په بناء قول ثانی اختیاروی.(۳) والله سبحانه وتعالى اعلم.

قوله: حَتّٰى جَاءَهُ الْحَقُّ: دلته په حدیث باب کښې د «جاءه» لفظ دے.حالانکه د کتاب التفسیر اوکتاب التعبیرپه روایت کښې «فجئه» راغلی دی.یعنی ناڅاپه دوی ته حق راغلو.
امام نووی رحمه الله فرمائی.چه..فجئه..ئے ځکه اوفرمائیل.چه نبی ﷺ ته دا توقع نه وه.چه په دوی به فرشته نازلیږی.اودوی ته به نبوت ورکولے شی.(۴)
علامه سراج الدین بلقینی رحمه الله په دے باندے دا اشکال کړے دے.چه نبی کریم ﷺ ته خوب کښې بعینه هم هغه صورت پیښ شوے وو.کوم چه په ویخه وو.نوځکه علی الاطلاق دا وئیل چه د نبی ﷺ څه توقع نه وه.صحیح نه ده.(۵)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.که په خوب کښې نبی ﷺ ته څه څیز په نظر راغلی وی.نو ددے

---

(۱) فتح الباری(۱۷/۸) کتاب التفسیر.تفسیر سورة العلق)_
(۲) فتح الباری (۳۵۵/۱۲، ۳۶۵) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ ... الخ)_
(۳) فتح الباری (۳۵۵/۱۲) کتاب التعبیر.باب أول ما بدئ به..إلخ)_
(۴) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ)_
(۵) فتح الباری(۳۵۶/۱۲) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به ...إلخ)_

نه دا څنګه لازمیږي.چه د دوی دا توقع هم وه.چه په ویخه به هم دا څیز راپیښیږي.نوځکه دلته څه یقیني فیصله کول نه دي پکار.(۱)

..الحق،، نه مراد څه دي؟ علامه طیبي رحمه الله فرمائي چه د..حق،، نه مراد یا خو ..امرحق،، یعني وحی ده.اویا ..رسول الحق،، مراد دے.یعني د ..حق قاصد،، ددے نه به مراد حضرت جبریل علیه السلام وی.(۲)

علامه بلقیني رحمه الله فرمائي.چه د ..حق،، نه مراد «الأمرالمبین الظاهر» دے.(۳)والله سبحانه اعلم.

قوله: فَجَاءَهُ الْمَلَكُ: یعني دوی ته فرشته راغله.

دلته سوال دا دے.چه نبي ﷺ ته څنګه معلومه شوه.چه دا راتلونکے فرشته ده؟

امام اسماعیلي رحمه الله فرمائي.چه په اول کښے نبي ﷺ ته معلومه نه وه.چه دا فرشته ده.البته چه کله فرشته راغله.اوملاقات ورسره اوشو.نوددے نه پس نبي ﷺ ته معلومه شوه.چه دا فرشته ده.نو په روستو معلومیدو سره نبي ﷺ د هغے نه په ..فرشتے،، سره تعبیر اوکړلو.(۴)

سراج الدین بلقیني رحمه الله فرمائي.چه ممکن ده.چه نبي ﷺ ته د خپل ماشوموالي واقعه یاده وه.(یعني واقعه د شق صدر) خوپه دے کښے اشکال دا دے.چه د ماشوموالي په واقعه کښے نبي ﷺ ته څنګه معلومه شوے وه.چه دا فرشته ده؟(۵)

دا هم کیدے شي.چه دا تعبیر د حضرت عائشے رضي الله عنها وی.(۶)

بهرحال په دے درے واړه جوابونو کښے د ټولو نه ښه اوغوره جواب دامام اسماعیلي رحمه الله معلومیږي.چه نبي ﷺ ته څه هم معلوم نه وو.صرف دومره ورته معلومه وه.چه یو راتلونکے راغلو.روستو ورته پته اولګیدله.چه راتلونکے فرشته ده.نواول ورته دهغے متعلق علم نه وو.دعلم راتلو نه پس ئے دهغے نه په امرمعلوم سره تعبیر اوکړلو.دا داسے ده.لکه چه زمونږ د یو کس سره ملاقات اوشي.اول خو دا ګنړو.چه دا څوك سړے دے.خوچه کله ورسره د ملاقات نه پس تعارف اوشي .اومونږ ئے اوپیژنو.نوکه روستو د اول حالت قصه بیانول وی.نوهم داسے به وایو .چه زمونږ ملاقات د فلاني کس سره شوے وو.والله اعلم.

بیا دلته د ..الملك،، نه مراد حضرت جبریل علیه السلام دے.اصحاب سیر ددے صراحت کړے دے.(۷)

---

(۱) پورتنۍ حواله)_

(۲) شرح طیبي(۴۷/۱۱) وفتح الباری (۳۵۶/۱۲) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به ..إلخ)_

(۳) فتح الباری (۳۵۶/۱۲)_

(۴) پورتنۍ حواله)_

(۵) پورتنۍ حواله)_

(۶) فتح الباری(۳۵۶/۱۲)_

(۷) الروض الأنف للسهیلي(۱۵۳/۱)اوفتح الباری(۳۵۶/۱۲)_

د فرشتې راتلل په کومه ورځ، په کوم تاريخ، او په کومه مياشت کښې وو او په هغه وخت کښې د نبي ﷺ عمر څومره وو؟

دوی ته د وحی راتلل د دوشنبه (ګل) په ورځ شوے وو. په دے کښے د چا اختلاف نشته.(١) مشهوره دا ده. چه په ربيع الاول کښے فرشته راغلے وه. په اول يا په اتم تاريخ.(٢)

() دويم قول دا دے. چه په ٢٧ رجب باندے د دوی بعثت شوے وو.(٣)

() دريم قول دا دے. چه د دوی بعثت په رمضان کښے شوے وو. بيا د رمضان په تاريخونو کښے اختلاف دے. اووم، يا اوولسم، يا څليرويشتم تاريخ کښے دوی ته فرشته راغلے وه.(٤) په رمضان کښے د راتلو قول ته حافظ ابن حجر رحمه الله ترجيح ورکړے ده.(٥) څکه چه مخکښے د ابن اسحاق رحمه الله په حواله سره مونږ ذکر کړی دی. چه نبی ﷺ به په رمضان کښے اعتکاف کولو. او هم د دغه اعتکاف په دوران په غارحراء کښے فرشته راغلے وه. يحيى صرصری رحمه الله هم دا اختيار کړے دے. او په خپله قصيده نونيه کښے فرمائی.

وأتت عليه الوحي أربعون فأشرقت شمس النبوة منه في رمضان(٦)

دا حضرات دويم دليل دا پيش کوی. چه په قرآن کريم کښے دی. چه ﴿شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِيْ أُنْزِلَ فِيْهِ الْقُرْاٰنُ﴾ (٧) چه د قرآن کريم نزول په رمضان کښے شوے دے.

خوکوم کسان چه په ربيع الاول کښے راتلل منی. هغوی دا وئيلی شی. چه د ﴿أُنْزِلَ فِيْهِ الْقُرْاٰنُ﴾ معنی دا ده. چه د لوح محفوظ نه ,,بيت العزت،، ته په رمضان کښے نازل شوے دے. او بيا دهغه ځائے نه نجماً نجماً دضرورت مطابق زمکے ته راغلے دے.(٨) يا دا معنی چه ﴿أُنْزِلَ فِيْهِ الْقُرْاٰنُ﴾ «أي في شأن رمضان وتعظيمه وفرض صومه»(٩) يعنی د رمضان مياشت هغه مياشت ده. چه ددے په عظمت کښے قرآن نازل شوے دے. اوهم ددے مياشتے روژے په کښے فرض شوی دی. دحافظ ابن القيم رحمه الله رجحان هم دے طرف ته معلوميږی. چه ددوی بعثت په ربيع الاول کښے شوے وو.(١٠) والله سبحانه اعلم.

---

(١) زادالمعاد في هدي خير العباد لابن القيم رحمه الله (٧٧/١)_

(٢) فتح الباري (٣٥٦/١٢، ٣٥٧) كتاب التعبير باب أول ما بدئ به ...إلخ)_

(٣) پورتنئ حواله)_

(٤) پورتنئ حواله)_

(٥) فتح الباري(٣٥٦/١٢)_

(٦) زادالمعاد(٧٥/١)_

(٧) سورة البقرة:١٨٥)_

(٨) پورتنئ حواله)_

(٩) مخکنئ حواله)_

(١٠) پورتنئ حواله)_

بیا د بعثت په وخت کښې د نبی ﷺ عمر څومره وو؟ په دے کښې لوئے اختلاف دے
مشهوره دا ده چه ددوی عمر په دغه وخت کښې څلویښت کاله وو.بیا بعضے وائی چه لس
ورځې زیاتی وے.بعضو وئیلی دی چه څلویښت ورځې زیاتی وے.بعضے وائی چه دوه میاشتې
زیاتی وے اوبعضے وائی چه دوه کاله زیاتی وو یعنی دوه څلویښت کاله ددوی عمر
وو بعضے حضرات وائی چه درے کاله زیاتی وو یعنی د درے څلویښت کالو په عمر کښې
دوی مبعوث شوی دی اوبعضے حضرات وائی چه پنځه کاله زیاتی وو یعنی عمر شریف ئے
پنځه څلویښت کاله وو.(۱)
اوکه دا اومنلی شی چه په نبی ﷺ باندے د وحی نزول په رمضان کښې شوے وو.نو بیا خو
به یا دا وئیلی کیږی چه ددوی عمر درے څلویښت اوشپږ میاشتې وو.په څلویښتم کال کښې
دوی داخل شوی وو.یا به داسے وئیلی کیږی چه څلویښت نیم کاله وو.ځکه چه د ربیع الاول
نه تر رمضان پورے شپږ میاشتې وی.او په ربیع الاول کښې د نبی ﷺ ولادت شوے وو.
اوکه د وحی نزول په ربیع الاول کښې اومنلے شی.نو د نبی ﷺ پوره عمر په دغه وخت کښې
څلویښت کاله جوړیږی.والعلم عندالله سبحانه وتعالی.

قوله: فَقَالَ اقْرَأْ: دلته دا اشکال شوے دے چه نبی ﷺ امی وو.دوی ته د لوستلو حکم
ولے ورکړے شو.دا خو تکلیف بمالایطاق دے؟
ددے جواب ورکړے شوے دے چه دلته د ..اقرأ.. نه مراد امرتکلیفی نه دے بلکه امرتلقینی
دے.(۲) لکه څنګه چه طالب علم ته استاذ وائی چه لوله.اومقصد ئے دا وی چه څنګه زه وایم
نوهغه شان وایه.دلته کښې هم بلا تشبیه دحضرت جبریل ﷺ مقصد دا وو.چه څنګه درته زه
تلقین کوم.هغه شان لوله.لکه چه د قرات حکم نه وو.بلکه دتعلم قرات حکم وو.خو نبی ﷺ
د الفاظو د ظاهر نه دا خیال اوکړلو.چه د قرات حکم راکولے شی.نو په جواب کښې دوی
اوفرمائیل.«ماأنابقارئ»
علامه بلقینی رحمه الله فرمائی.چه دا ټوله قصه په دے خبره باندے دلالت کوی.چه مقصود د هغه
لفظ لوستل وو.کوم چه حضرت جبریل ﷺ وئیل.اوس دے ته دا هم وئیلے شی چه «قل اقرأ» خو
په دے کښې دا خطره وه.چه نبی ﷺ دا اونګری.چه قل هم په کلام مقصود کښې داخل
دے.اوددے هم قراءت مطلوب دے.(۳)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه د ..قل.. نه وئیلو وجه دا هم کیدے شی.چه بیا به ابهام نه
پاتے کیدلو.اود ..غط.. او ..ارسال.. نوبت به نه راتلو.اوهغه حکمتونه او فوائد به نه
حاصلیدل.کوم چه په ..غط.. او ..ارسال.. کښې پټ وو.(۴)

---

(۱) فتح البارى (۳۵۶/۱۲)_
(۲) فتح البارى(۷۱۸/۸) کتاب التفسیر باب تفسیرسورة العلق)_
(۳) فتح البارى (۳۵۷/۱۲) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به ..إلخ)_
(۴) پورتنئ حواله)_

ابن اسحاق رحمه الله د عبيد بن عمير رحمه الله نه روايت نقل كړے دے په هغے كښے دا دى چه هغه ټول كيفيات كوم چه په بيدارئ كښے نبى ﷺ ته راپيښ شوى وو هغه دوى په خوب كښے ليدلى وو په هغے كښے دا وو چه حضرت جبريل عليه السلام ورته د ريښمو يوه جامه پيش كړله په هغے كښے يو ليكل وو.(١) دلته ممكن ده چه دهغے د لوستلو حكم ورته شوے وى. خو يو څيز چه په خوب كښے اوليدے شى نودا ضرورى نه ده چه په بيدارئ كښے دے هم هغه وى.

علامه سهيلى رحمه الله په ﴿ الٓمّٓ ۚ ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَيْبَ ۚ فِيْهِ ۚ ﴾ كښے د «ذلك» مشار اليه د بعضے مفسرينو په حواله سره «نمط من ديباج» ګرځولے ده.(٢) والله اعلم

عالمانو دلته دا احتمال هم ذكر كړے دے چه «اقرأ» امر تكليفى دے.(٣) په دے صورت كښے ددے نه د ،، تكليف بما لا يطاق،، جواز ثابتيږى.

تكليف بما لايطاق جائز دے كه نه؟ خودلته دا اشكال كيږى چه دا امرتكليفى شى نودا تكليف بمالا يطاق دے اودا ټيك نه دے.

په دے مقام كښے د ،،تكليف بمالايطاق،، په سلسله كښے دومره خبره ياد ساتئ چه دا مسئله په مختلف فيه مسائلو كښے ده.

د اشاعرو مسلك دا دے چه تكليف بمالايطاق جائز دے اود نورو حضراتو مسلك دا دے چه تكليف بما لايطاق جائز نه دے.(٤) الله تعالى فرمائيلى دى ﴿ لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا ﴾ (٥)

خو اشاعره ددے آيت په باره كښے دا جواب وركوى چه ددے آيت شريفه نه خو دومره معلومه شوه چه الله تعالى د طاقت نه زياتى چاته تكليف نه وركوى. ددے عدم تكليف نه د مكلف كولو د جواز نفى نه ثابتيږى. مطلب دا چه دا كيدے شى چه الله تعالى مكلف نكړى. خود دے نه لازميږى چه په مكلف كولو باندے قادر نه دے. دا دواړه څيزونه جدا جدا دى.

قوله: قَالَ مَا أَنَا بِقَارِئٍ: ددے ترجمه ،،زه لوستونكے نه يم،، هم كولے شى او ،، زه نشم لوستے،، ترجمه هم كيدے شى. دويمه جمله د اولنئ جملے په مقابله كښے غوره ده.

ددے وجه دا ده چه نبى ﷺ افصح العرب والعجم وو. د دوى بلاغت او فصاحت د اعلى درجے وو. نوځكه دا خبره څه عجيبه غوندے معلوميږى چه جبريل آمين يو څو كلمات په دوى باندے وئيل غوښتل. اودوى دے ورته اووائى چه زه لوستونكے نه يم. ددے څو كلماتو لوستلو دپاره دا ضرورى نه ده چه سړے دے لوستونكے وى. بيا دا چه نبى ﷺ د اعلى درجے

(١) سيرت ابن هشام مع الروض الأنف (١٥٣/١، ١٥٤)_
(٢) الروض الأنف للسهيلى(١٥٤/١)_
(٣) فتح البارى(٧١٨/٨)_
(٤)تفسير قرطبى(٤٣٠/٣)_
(٥) البقرة: ٢٨٦)-

فصاحت مالك وو په فصاحت كښې د دوى نظير نه وو.دا كلمات نبى ﷺ په آسانۍ سره ادا كولې شونې نودا وئيل پكار دى.چه نبى ﷺ اوونيل.چه زه لوستې نشم.(١)

بيا د نبى ﷺ د نه لوستلو وجه دا وه.چه دوى په غار حراء كښې يواځې عبادت كولو.چه ناڅاپه فرشته راغله.او ددوى نه ئې د «اقرأ» مطالبه اوكړله.د دغه حالاتو د وجې نبى ﷺ متاثره شو.بل طرف ته د وحى د عظمت بوج هم وو.ددې وجوهاتو په بنا نبى ﷺ اوفرمائيل.چه زه لوستل نشم كولې.

دا داسې ده.لكه چه مونږ عام طور ګورو.چه يوطالب علم ډير ذهين وى.خوچه مشر استاذ ته د امتحان وركولو دپاره كينى.نودومره په ويره كښې شى.چه آواز ئې نه خيژى.

دغه شان په نبى ﷺ باندې د بشريت كيفيت طارى شو.اوددې وجې هغوى اوفرمائيل چه زما ژبه كار نه كوى.زه لوستل نشم كولې.

په ,,ماانا بقارى،، كښې ,,ما،، نافيه ده كه استفهاميه؟ قاضى عياض رحمه الله په دې كښې د عالمانو رحمهم الله اختلاف نقل كړې دے.بعضې عالمانو ئې نافيه ګرځوى.اوځه ئې استفهاميه منى.(٢)

علامه سهيلى رحمه الله په «الروض الأنف» كښې د ابن اسحاق رحمه الله په روايت كښې د «ماأنا بقارئ» په ځائې د «ماأقرأ» لفظ راغلې دے.فرمائى.چه په دے ,,ما،، كښې دوه احتمالات دى.يو د استفهام،، مطلب دا چه تاسو تپوس كوئ.چه څه اووايم؟ او دويم احتمال دا دے.چه ,,ما،، د نفى ده.نو مطلب به داشى.چه «ماأحسن أن أقرأ» زه لوستل نشم كولې(٣)

تركومې پورې چه د صحيحينو د روايت تعلق دے.چه د «ما أنا بقارئ» الفاظ دى.نودا ,,ما،،نافيه ده.(٤)

خوحافظ ابن حجر رحمه الله د حضرت عروه رحمه الله نه د «كيف أقرأ» الفاظ او د حضرت عبيد بن عمير رحمه الله نه د «ماذاأقرأ» الفاظ اود امام زهرى رحمه الله نه د «كيف أقرأ» الفاظ نقل كړى دى.(٥) دا ټول روايتونه په «ماأنابقارئ» كښې ددے قول تائيد كوى.چه ,,ما،، استفهاميه ده.

اګرچه وئيلې شى.چه ددے رواياتو نه تائيد ضروركيږى.خودا ټول مراسيل دى. حالانكه د صحيحينو روايت ثابت السند دے.اوكه يو كس په اختلافاتو باندې د نظر كولو نه بغير اوګورى.نوسمدستى ذهن ته دا راځى.چه دا ,,ما،،نافيه ده استفهاميه نه ده.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى.چه دا ,,ما،، نافيه ده.استفهاميه نه ده.ځكه چه ددے ,,ما،، په

---

(١) امدادالبارى (٣/٧٢)_

(٢) شرح نووى على صحيح مسلم (١/٨٩) كتاب الإيمان باب بدء الوحى إلى رسول الله ﷺ_

(٣) الروض الأنف (١/١٥٥)_

(٤) الروض الأنف (١/١٥٥)_

(٥) فتح البارى (١/٢٤)

خبر باندے ..باء.. داخله ده.او ..باءزایده.. د ..ما نافیه.. په خبر داخلیږی.د ..مااستفهامیه.. نه پس ..باء.. نه راځی.اګرچه امام اخفش د ..ما استفهامیه.. نه پس د ..باء.. راتلل جائز ګرځولی دی.خودا شاذ دی.(۱)

خو علامه عینی رحمه الله فرمائی چه ..مااستفهامیه.. ته غلط ونیل ټیک نه دی.ترکومې پورې چه د ..باء.. د دخول تعلق دے.نو دا خو اخفش جائز ګرځولے ده.بیاچه مونږ روایات هم موجود وی.نود استفهامیه د غلط ګرځولوڅه مطلب؟ (۲)

د،،ماانا بقاری،، جملې د مکرر راوړلو وجه حافظ ابوشامه رحمه الله فرمائی.چه په اولنی «ماانا بقارئ» کښې ..ما.. نافیه ده.اونبی ﷺ د امتناع خبر ورکوی.یعنی نبی ﷺ دا فرمائی چه زما دپاره لوستل ممکن نه دی.

اوپه دویم خل کښې ..ما.. هم نافیه ده.خودا خل د امتناع دپاره نه بلکه د نفی محضه دپاره ده.چه زه خو لوستونکے نه یم.نوڅنګه اولولم؟

اوپه دریم خل ..ما.. استفهامیه ده.یعنی نبی ﷺ تپوس کوی.چه اوښایه چه زه څه اولولم؟د استفهامیه تائید دهغه مراسیلو نه کیږی.کوم چه مونږ مخکښې اوس ذکر کړل.(۳)

په ،،ما،، نافیه او استفهامیه کښې د تطبیق صورت دحافظ ابوشامه رحمه الله په دے تقریر سره په نفی او استفهام باندے دلالت کونکی روایاتو په مینځ کښې تطبیق هم کیږی.ځکه چه چونکه نبی ﷺ په خلوت کښې دالله تعالی په عبادت کښې مستغرق وو.اود عبدیت شان به کمال ته رسیدلے وو.په داسې حالت کښې چه کله جبریل آمین «اقرأ» اوونیل.نو نبی ﷺ اوفرمائیل.چه «ماانا بقارئ» چه زه لوستل نشم کولے.بیا چه کله جبریل آمین زور ورکړلو.او وے فرمائیل.چه «اقرأ» نو نبی ﷺ اوخودل.چه «ماانا بقارئ» زه خو امی یم «کیف اقرأ» چه بیا جبریل آمین زور ورکړلو.او «اقرأ» ئے اوونیل.نونبی ﷺ اوفرمائیل.چه «ماذا اقرأ» څه اولولم.داسې د نفی او استفهام په ټولو روایاتو کښې تطبیق راځی. والعلم عندالله سبحانه وتعالی.

قوله قَالَ فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي : د طبرانی رحمه الله په روایت کښې د ..غطنی.. په ځائے ..غتنی.. دے اوپه مسند ابوداود طیالسی رحمه الله کښې «فاخذ بحلقی» دے(۴) ،،غط،، او ،،غت،، دواړه یوه معنی لری یعنی دباؤ کول.زور ورکول.او د دریم روایت مفهوم دا دے.چه جبریل آمین زما حلق اونیلو

(۱) پورتنی حواله_

(۲) عمدة القاری(۱/۵۷)_

(۳) فتح الباری(۱/۲۴)_

(۴) فتح الباری(۱/۲۴)_

قوله حَتّٰی بَلَغَ مِنِّي الْجُهْدَ: د ..جهد.. لفظ ..بضم الجیم.. هم لوستلے شی او ..بفتح الجیم.. هم ..بضم الجیم د گنجائش اوطاقت په معنی کښې استعمالیږی او ..جهد.. بفتح الجیم، معنی ده مشقت او تکلیف.(۱)
بیا د ..الجهد.. دال مرفوع هم لوستلے شی او منصوب هم.(۲) په دے طریقه ټول څلور صورتونه شول چه تفصیل ئے دا دے.

① ((حتی بلغ مني الجهد)) (بضم الجیم وضم الدال) په دے صورت کښې به ،،الجهد،، د ،،بلغ،، فاعل گرځولے شی او مطلب به دا شی چه جبریل ﷺ ماته دومره زور راکړلو چه زما طاقت خپل انتها ته اورسیدلو یعنی زما طاقت ختم شو.

② ((حتی بلغ مني الجهد)) (بضم الجیم وضم الدال) په دے صورت کښې به هم ..الجهد.. د ..بلغ.. فاعل وی او مطلب به دا وی چه د جبریل آمین په زرو راکولو سره ماته کوم تکلیف او مشقت ملاؤ شو هغه تکلیف خپلے انتها ته اورسیدلو.

③ ((حتی بلغ مني الجهد)) (بضم الجیم وفتح الدال) په دے صورت کښې به ..الجهد.. د ..بلغ.. دپاره مفعول شی او فاعل به ئے ..غط.. شی او مطلب به دا شی چه د جبریل ﷺ زرو راکولو سره زما طاقت انتها ته اورسیدلو اوزما طاقت ختم شولو.

④ ((حتی بلغ مني الجهد)) (بفتح الجیم والدال) په دے صورت کښې به هم ..الجهد.. د ..بلغ.. دپاره مفعول شی او ددے فاعل به ..غط.. شی او مفهوم به دا شی چه د جبریل آمین زرو سره زما مشقت انتهاء ته اورسیدلو یعنی د مشقت انتهاء اوشوه.(۳) ددے څلورو وارو مجموعی مفهوم تقریباً یو دے.
بعضے حضراتو په آخری دواړو صورتونو کښې ..بلغ.. فاعل جبریل آمین گرځولے دے او مطلب ئے دا بیان کړے دے چه جبریل ﷺ زما طاقت یا زما د مشقت انتهاء ته اورسیدلو.(۴)
علامه توربشتی رحمہ اللہ فرمائی چه ..جهد.. مفعول گرځول یا خو وهم دے او یا په طریقه د احتمال دا بیان شوے دے هغه احتمال دا دے چه په دے صورت کښې به مفهوم دا شی چه فرشتے په نبی ﷺ باندے پوره طاقت خرچ کړلو تردے چه نور طاقت ئے باقی پاتے نشو.(۵)
خو علامه توربشتی رحمہ اللہ فرمائی چه دا احتمال هم ټیک نه دے ځکه چه انسانی بدن د قوت ملکیه بالکیه ختمولو تقاضا نه کوی بیا خاص کر چه دابتداء نبوت وخت وو او په دوی باندے خوف او ویره هم راغلے وه.

---

(۱) النهایة في غریب الحدیث والأثر (۱/۳۲۰)_
(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۱/۸۹) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلخ)_
(۳) عمدة القاری (۱/۵۷)_
(۴) پورتنی حواله)_
(۵) شرح طیبی (۱۱/۴۸) کتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الوحی)_

يو اشكال او د هغې جواب دلته چه كومو حضراتو د ،،بلغ،، فاعل حضرت جبريل عليه السلام كرځولے دے په هغوى باندے هم دا اشكال شوے دے چه د حضرت جبريل عليه السلام طاقت خو د بر زيات وو.نو بيا انتهاء ته د رسيدلو څه مطلب؟بلكه په داسے صورت كښے خو د نبى ﷺ ژوندے پاتے كيدل هم ممكن نه وو.

ددے يو جواب خو هم هغه دے.چه د فرشتے پوره طاقت خرچ كول مقصود نه دى.

دويم جواب علامه طيبى رحمه الله دا وركړے دے.چه په هغه وخت كښے حضرت جبريل عليه السلام په خپل اصلى صورت كښے نه وو.بلكه په انسانى شكل او صورت كښے وو.دلته طاقت هم ددے انسانى او بشرى صورت مطابق مراد دے.نوځكه انتهاء ته رسيدل ممكن دى.په دے كښے مرګ واقع كيدل نه لازميږى . (١)

ملاعلى قارى رحمه الله فرمائى.چه په انسانى شكل اوصورت كښے كيدلو سره ملكى قوت چرته فنا كيدے شى؟د قالبونو او صورتونو په تبديلئ سره په حقائقو كښے تبديلى راتلے شى؟يعنى د علامه طيبى جواب ټيك نه دے) (٢)

خود ملاعلى قارى رحمه الله دا خبره ټيك نه معلوميږى.ځكه چه د ملك الموت او حضرت موسى عليه السلام واقعه ده.چه كله ملك الموت دحضرت موسى عليه السلام په خدمت كښے حاضر شو.او عرض ئے اوكړلو.چه زه ستا د روح قبض كولو دپاره راغلے يم.نو هغوى ورته پړق وركړلو.اودهغوى سترګه راووتله.(٣)

خبره په اصل كښے دا ده.چه كله څوك خپل اصلى شكل پريږدى.اوبل شكل اختيار كړى.نو په هغه كښے هم هغه اثرات او خواص پيدا شى.ګورئ كه هم دا پيريان د مار يا لړم په شكل كښے ښكاره شى.اوچيچل اوكړى.نوسړے مرى.اوكه څوك ئے په لرګى باندے اووهى.نو مرى.ځوكه دا د زمرى يا هاتى په شكل كښے ښكاره شوى وو.نو ددے مقابله به ګرانه وه.معلومه شوه.چه د شكلونو او صورتونو په بدليدو سره اثرات هم بدليږى.اوهم هغه خواص پيدا كيږى.كوم چه دا شكلونو او صورتونو وى.

،غط، او ،ارسال،، او په دې كښې حكمتونه ،،غط،، يعنى د زور وركولو په حكمتونو كښے عالمانو فرمائيلى دى.چه ① يو حكمت دا دے.چه نبى ﷺ د دنياوى خيالاتو نه خالى شى اود دے طرف نه ددوى زړه واوړى.(٤)

② دويم حكمت دا وو.چه دوى ته په دے خبره تنبيه وركړے شوه.چه په تاسو ډيره لويه ذمه وراى اچولى شى.اوقول ثقيل به نازلولے شى.(٥)

(١)الكاشف عن حقائق السنن المعروف بشرح الطيبى(١١/٤٨) كتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الوحى)

(٢) مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح (١١/١٠٨)_

(٣) صحيح مسلم (٢/٢٦٧) كتاب الفضائل باب من فضائل موسى عليه السلام)_

(٤) فتح البارى(٨/٧١٨) كتاب التفسير.تفسير سورة العلق)_

(٥) پورتنئ حواله)_

③ دريم حكمت دا وو.چه آيا د زور وركولو نه پس دوى دخپل طرف نه وائى او كه نه؟ معلومه شوه.چه دوى د خپل طرفه څه نشو وئيلے.نو دوى داعتماد قابل دى . اگرچه دا عندالله معلومه وه.خو نبى ﷺ ته ئے زور وركړلو.اوپه خپله دوى ته اوخودلے شوه.چه ته معتمد ئے.دخپل طرف نه څه نشے وئيلے.(١)

④ څلورم حكمت دا وو.چه دوى ته په دے خبره تنبيه وركول وو كه ته د خپل طرف نه قرات كول اوغواړے.نودا ستا د وس خبره نه ده.دالله تعالى په فضل سره په تا كښے قدرت پيدا كيدے شى.(٢)

⑤پنځم حكمت دا وو.چه دوى ته اوخودلى شى.چه دا څه تاته ښكارى.دا د وسوسو ،وهمونو، اوخيالاتو د قبيلے نه نه دى.ځكه چه په وهمونو او وسوسو كښے بدن زوږولے نشى. هغه خو خيالى صورت وى.(٣)

⑥ شپږم حكمت دا وو.چه دا زور وركول د نسبت پيدا كولو دپاره وو.ددے وضاحت به وړاندے راشى.

په «غط» كښى د تكراروجوهات: بيا دا چه په دے «غط» كښے تكرار ولے راغلو؟نو په دے كښے هم ډير حكمتونه ذكر شوى دى.

① علامه قسطلانى رحمه الله فرمائى.چه داولنى ځل زور وركولو مقصد دا وو.چه د دوى خيال د دنياوى ټولو كارونو نه منقطع اوفارغ شى.اوكومه وحى چه دوى طرف ته كيږى.هغے طرف ته پوره متوجه شى.په دويم او دريم ځل ددے دتاكيد او مبالغه دپاره زور وركړے شو.(٤)

② بعضے حضراتو وئيلى دى.چه په اول ځل نبى ﷺ ته زور وركړے شو.«ليتخلى عن الدنيا» دويم ځل زور وركړے شو.«ليتفرغ لما يوحى اليه» او په دريم ځل د موانست يعنى وحى سره د اُنس پيدا كولو دپاره ورته زور وركړے شو.

③ بعضے حضراتو يوه بله خبره كړے ده.هغه دا چه يوطرف ته الله تعالى انساناتو ته عقل وركړے دے.نو دے سره ئے درے څيزونه نور هم پيدا كړى دى.يو نفس، دويم طبع، او دريم شيطان.

④ د نفس اثر دا دے.چه شيطان خواهشاتو طرف ته مائله كيږى.د طبيعت اثر دا دے.چه انسان په غفلت او بے پرواهئ كښے پريوځى.اود شيطان اثر دا دے.چه دے په عادات مذمومه كښے اخته كيږى.

په اولنى ځل زور وركولو د نفس د اثراتو زائله كولو دپاره وو.دويم ځل د طبيعت د اثر يعنى غفلت لرے كولودپاره وو.اودريم ځل عادات مذمومۍ ته توجه نه كولو دپاره زور وركړے شو.

---

(١) پورتنئ حواله)_
(٢) پورتنئ حواله)_
(٣) پورتنئ حواله)_
(٤) ارشاد السارى للقسطلانى رحمه الله)_

۳ زمونږ بعضے استاذانو فرمائيلي دي.چه په اصل كښے ددے ..غطات.. په ذريعه نبى ﷺ ته تنبيه وركول وو.او اشاره وه هغه ازميښتونو او امتحاناتو ته كوم چه په راراون ژوند كښے دوى ته پيښيدونكى وو.
نوپه اول خل زور وركولو سره دے طرف ته اشاره وه.چه د نبوت ذمه وارى به ستاسو په اوږو باندے راځي.نوخلق به ستا مخالف شي.تراوسه پورے خو دوى تاته ..الصادرق الامين.. ونيل.ستا احترام به ئے كول.اوستا د اوچتو اخلاقو نه متاثره وو . خو چه كله ته د نبوت ذمه وارى واخلے.او دوى ته ورشے.نود دوى محبت به په دشمنئ بدل شي.
په دويم خل زور وركولو كښے دے طرف ته اشاره وه.چه صرف دا به نه كيږي.چه ددوى محبت به په عداوت بدل شي.اودوى به ستا مخالف شي.بلكه دوى به تاته قسم قسم تكليفونه رسوى.ستا په لاره كښے به ازغى اچوى.اوستا په عباداتو كښے به خلل اچوى.
او په دريم خل زور وركولو كښے دے طرف ته اشاره وه.چه دوى به ستا د قتل سازش هم كوى.دوى به ستا د سرسودا هم كوى.اوتاسو به آخر مكه معظمه پريخودو ته مجبوره كيږئ.نو دا درے خله زور وركول دے مرحله وار مشكلاتو او مسائلو طرف ته اشاره وه.(۱)
۴ حضرت مولانا مرتضى حسن صاحب چاندپورى رحمه الله فرمائى.(۲)چه د عامو انسانانو خو دا حالت وى.چه يو ماشوم وى.اول هغه په مكتب كښے كينولے شي.اول ورته تختئ باندے ليكل شروع كړى.هغه دا ټول علم ګڼړى.چه په نيغه تختئ ليكل ختم كړى.نو په التهٔ تختئ ليكل شروع كړى.او دغه شان دے په يوه نوے مرحله كښے داخل شي.بيا چه اولنئ تختئ ختمه كړى.نوهغه دا اوګڼړى.چه زه بالكل اوزګار شوم.خو بيا دويمه تختئ شروع شي.بيا چه قاعده په څه طريقه ختمه كړى.نودا اوګڼړى.چه زه عالم فاضل شوم.اواوس مے تعليم مكمل كړلو.خو استاذ ورته په لاس كښے پاره وركړى.اوبيا په يوه يوه پاره ورته ديشت پارے اوونيلى شي .اوس هغه ته يقين اوشى.چه زما تعليم پوره شو.خو هغه دوباره په درجه كښے كينولے شي.اوكتاب ورته خودل شروع شي.اول دالفاظو په چكر كښے وو.اواوس به په معنى كښے اونخلى.اوس بيخي يوه نوے قصه شروع شي.چه ده ته دهغے څه اندازه نه وى.او د معانيو دا سلسله داسے شروع شي.چه ددے غريب ژوند ختم شي . خو علم نه ختميږى.دا خو د عامو انسانانو خبره وه.

---

(۱) ايضاح البخارى(۱/۷۶، ۷۷)_

(۲) دوى دحضرت مولانا محمد يعقوب نانوتوى رحمه الله په بختورو شاګردانو كښے اود حضرت تهانوى رحمه الله په همعصرو كښے وو ذكى. طباع. تيزفهم عالمانو كښے وو زبردست مناظر وو ډير وخته پورے ئے په ..دربهنګه.. او ..مراد آباد.. وغيره كښے د تدريس د صدارت فرائض سنبال كړے وو او په آخر كښے د دارالعلوم ديوبند په عهده نظامت تعليم او بيا په نظامت تبليغ باندے فائز شو.په دارالعلوم كښے د درس او تدريس سلسله هم جارى وه.د دوى د بدعاتو اوقاديانيت رد سره زيات شغف وو.اوپه دے باره كښے د دوى ډير قابل قدر تاليفات هم شته كوم چه چهاپ شوى دى.د تفصيلى حالاتو دپاره اوورئ .مشاهير علمائے ديوبند (۱/۵۸۳، ۵۸۵)_

خومحمدرسول الله ﷺ د خپل ذهانت او فراست نه په اوله ورځ دا پيژندلى وو چه ماته ځومره لويه ذمه وارى په غاړه كولے شى.نوځكه دوى «ماأنابقارئ»اوفرمائيل. يعنى دا ذمه وارى سنبالول اودا سر ته رسول زما غوندے ضعيف البنيان انسان دپاره ډيره مشكله او ګرانه ده.نو حضرت جبريل آمين نبى ﷺ ته زور وركړلو.يو ځل بيا دوباره او بيا سه باره ئے دوى ته زور وركړلو.چه نبى ﷺ ته دا احساس اوشى.چه الله تعالى په نبى ﷺ كښے د بوج زغملو او د اوچتولوصلاحيت ايخودے دے.نو دحضرت جبريل آمين د درے ځله زور وركولو نه پس نبى ﷺ ته احساس اوشو.اودوى هغه آياتونه تلاوت كړل.كوم چه ورته ونيلى شول.(١)

⑤ حضرت شيخ الهندرحمه الله هم دے سره نزدے نزدے خبره كړے ده.صرف عنوان بدل شوے دے.هغوى فرمائى.چه نبى ﷺ كښے عبديت په اعلى درجه وو.اود فنائيت په اوچته مرتبه كامياب شوے وو.نوځكه د دوى ته د خپل صلاحيت،لياقت او كمالاتو بالكل التفات نه وو.جبريل آمين دوى ته بار بار زور وركړلو.اود دوى خيالات ئے جمع كړل.او د مقام عبديت نه د وړاندے بوتلو كوشش ئے اوكړلو.دے دپاره چه دوى ته دخپل صلاحيت او استعداد اندازه وى.او ذمه دارى على وجه البصرة پورته كولے شى.(٢)

⑥ دا هم كيدے شى.چه په درے ځله زور وركولو كښے دے خبرے طرف ته اشاره اوشوه.چه په تاسو باندے به د قول ،عمل او نيت په اعتبار سره ډيره لويه ذمه وارى اچولى شى.ځكه چه د وحى بنياد ايمان دے.اودا درے واړه د ايمان اركان دى .په درے ځله زور وركولو سره د ايمان د دے درے واړه اركانو وزنيت طرف ته اشاره كړے شوه.

⑦ يو حكمت دا هم كيدے شى.چه درے ځله زور وركولو كښے دا خودل مقصود وو.چه په قرآن كريم كښے به ډير عظيم الشان مضامين بيانولى شى.يعنى توحيد .احكام او اخبار.(٣)

⑧ يوحكمت دا هم ممكن دے.چه په دے تكرار كښے اشاره شوے وى.چه په مستقبل كښے به د درے قسمه سختتو مقابله كول وى.(٤)

اوس هغه درے سختئ كومے دى؟

(الف)امام ابوالقاسم سهيلىرحمه الله فرمائى.چه اولنئ سختى په هغه وخت كښے راغله .چه نبى ﷺ په شعب ابى طالب كښے بند شو.هلته د لوږے تكليف زغملو باندے مجبوره شو.او نور ډيرتكليفونه ورته وريښ شول.ځكه چه قريشو په خپلو كښے فيصله كړے وه.چه د محمد(ﷺ) او دده د مددګارو سره دے تعلق پريخودے شى .نه به دوى سره رشته كولے شى.اونه به دوى سره د خرڅولو او اخستلو معامله كولے شى.

---

(١) ايضاح البخارى(١/٨٦، ٨٧)_
(٢) ايضاح البخارى(١/٨٦، ٨٧)_
(٣) پورتنئ حواله)_
(٤) پورتنئ حواله)_

(ب) دویمه سختی په هغه وخت کښې راغله چه کله دوی د شعب ابی طالب نه رابهر شول اوکافرانو د قتل دهمکیانې ورکولې ددې په وجه دوی دپاره حبشه ته هجرت کول پیښ شو (ج) اودریمه سختی په هغه ورځ کښې پیښه شوه. چه کله د نبی ﷺ د قتل سازش اوشو تردې چه نبی ﷺ د خپل وطن په پریخودو باندې مجبوره شو.اوهجرت ئې اوکړلو اودې خلقو دوی د وطن په پریخودو باندې مجبوره کړلو.(۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه اوله سخته په شعب ابی طالب کښې محصور کیدل.دویمه سخته خوږ وطن پریخودل.او دریمه سخته د احد په موقع پیښه شوه.د دوی نورانی مخ زخمی شو په هغې کښې د خود ګړئ ننوتلې.اود دوی رباعیه (مخامخ غابنونه) شهیدان شول او د درې ..ارسالات.. نه درې آسانو ته اشاره وه .اوهغه دی ○یسرٰی الدنیا○یسرٰی البرزخ○او یسرٰی الآخرة.(۲)

⑨ بعضې عالمان ارشاد فرمائی.چه په درې خله زور ورکولو کښې درې سختو ته اشاره وه.یو دا چه ددې په یادولو کښې به شدت وی.دویم په دې باندې عمل کولو کښې به شدت وی.اودریم ددې په تبلیغ کښې به شدت وی.مطلب دا چه د قرآن کریم د لوستلو دپاره به د درې سختو مقابله وی.سړی لره دې ته تیاریدل دی .د لوستلو مشقت برداشت کول.اوبیا د عمل مشقت راتلل.اوبیا د تبلیغ د مشقت برداشت کولو نوبت راتلل.

⑩ بعضې حضراتو فرمائیلی دی.چه په اول ځل حضرت جبریل آمین دې دپاره ورته زور ورکړلو.چه دوی د عالم ناسوت نه رابهر شی.په دویم ځل ئې ددې دپاره زور ورکړلو.چه دوی په عالم ملکوت کښې داخل شی.او په دوی کښې ملکوتی صفات پیدا شی.اوپه دریم ځل ئې ددې دپاره زور ورکړلو.چه دوی ته ذات او صفاتو ته رسیدل حاصل شی.اونسبت حضوری او معیت مع الله دائمی حاصل شی.

⑪ حضرت شاه عبدالعزیزمحدث دهلی رحمه الله فرمائی.چه په اصل کښې دحضرت جبریل علیه السلام نبی ﷺ ته درې خله زور ورکول د القاء نسبت دپاره وو.

د توجه قسمونه شاه صاحب رحمه الله فرمائی.د توجه څلور قسمونه دی.() توجه انعکاسی () توجه القائی () توجه اصلاحی () توجه اتحادی.

توجه انعکاسی په توجه انعکاسی کښې داسې وی.لکه چه یو کس دې.هغه بنه خوشبوی اولګوی.او د خوشبوئې لګولو نه پس یو مجلس ته لاړ شی اوکینی.نوهغه خوشبوئی ټول محسوسوی.خو ددغه خوشبوئی اثر په هغه وخت کښې وی.ترڅو چه دغه سړې په مجلس کښې موجود وی.چه هغه لاړ شی.نوخوشبوئی غائبه شی.

دغه شان په توجه انعکاسی کښې وی.چه مرید د شیخ مجلس ته راشی.اود شیخ په قلب باندې چه کوم انوارات نازلیږی.نو په دغه مجلس د هغې نه مستفید کیږی. خو د شیخ د

---

(۱) الروض الأنف للسهيلي(۱/۱۵۵)_

(۲) فتح البارى (۸/۷۱۸)_

جدا كيدو نه پس څه اثر نه پاتے كيږي.
يا داسے اوګڼرئ چه په توجه انعكاسى كښے د شيخ د قلب نورانيت د مريد په زړه باندے منعكس كيږي.څنګه چه شيشه بلب ته مخامخ كړے شي.نو بلب په شيشه كښے منعكس كيږي. او په شيشه كښے رڼړا په نظر راځي.خو دا رڼړا به ترهغه وخته پورے وي.ترڅو چه بلب شيشے ته مخامخ وي.اوچه كله د هغې نه اخوا شي.نوپه شيشه كښے رڼړا نه پاتے كيږي.ددے صورت دا وي.چه كله مريد په ذكر اوفكر سره خپل زړه مجلى اوصفا كړي.نود شيخ د زړه انوارات په هغے كښے منعكس كيږي . خو دا نسبت د شيخ د مجلس سره خاص وي.دمجلس نه د پاسيدو نه پس ددے څه اثر باقى نه پاتے كيږي.
توجه القائي يا نسبت القائي ددے صورت بيخي هم داسے دے.لكه چه يو سړے ډيوه صحيح كړي.اود بلے ډيوے نه دغه ډيوه روښانه كړي.دغه شان چه مريد په ذكر اوفكر سره خپل زړه ښه صفا كړي.نو شيخ د خپل زړه د ذكر او حضور نه يو نور د مريد په زړه باندے واچوي.چه په هغې سره د هغه د زړه ډيوه روښانه شي.اوس كه مريد د هغے حفاظت كوي.نودغه ډيوه روښانه وي.خوكه معمولي غوندے غفلت اوكړي.نو مړه شي.
دا نسبت د اولني نسبت نه قوي وي.اود شيخ دمجلس پورے خاص نه وي.بلكه د مجلس نه پس هم نورانيت باقي وي.خو ډير ضعيف وي.چه په معمولي بے احتياطئ سره ختميږي.
توجه اصلاحي يا نسبت اصلاحي ددے مثال داسے اوګڼرئ چه يو درياب وي.دهغے نه يو نهر اوځي.اوس د درياب نه دغه نهر ته اوبه ورځي.اوكه معمولي غوندے خاشې بيشې راشي.نو اوبه هغه بيوي.او كه څه غټ څيز حائل شي.نو اوبه اودروي.او نقصان رسوي.مثلاً چه يو غټ ګانړے منفذ(د تلو لاره) باندے راشي.او اوبه اودروي.او يا په نهر كښے غټ سورے اوشي .چه په هغې سره ټول اوبه اوځي.
دغه شان چه كله مريد د ذكر اوفكر په ذريعه خپل زړه ښه صفا كړي.نو د شيخ د بحرمعارفو نه يو نهر دده زړه ته شروع ښي.اودهغے نه معارف او علوم دده زړه ته راځي.
دا نسبت د اولني او دويم نسبت نه زيات قوي دے.او معمولي غوندے لغزش ددے د ختميدو سبب نه ګرځي.لكه څنګه چه پاڼړے او ډكي د اوبو په چپو كښے بهيږي .البته كه ډير لوئے لغزش اوشي.د څه كبيره ګناه ارتكاب اوشي.نو ددے د انقطاع خطره پيدا كيږي.او د انقطاع نه مراد دا دے.چه دا نهر د لږ وخت دپاره اوچ شي .كه سړے توبه اوباسي.نو دوباره شروع شي.لكه څنګه چه د سري د نهر منفذ بند شي.او د بنديدو نه پس ئے بيا كهولاؤ كړي.يا په هغے كښے د سوري پيدا كيدو يا د هغې د ماتيدو نه پس هغه ټيك كړي.
توجه اتحادي يا نسبت اتحادي په دے توجه كښے دا وي.چه شيخ خپل روح د مريد د روح سره متصل كړي.او خپل كمالات د هغه طرف ته منتقل كړي.دا القاء د نسبت د ټولو نه اوچت قسم دے.
دحضرت خواجه باقي بالله رحمه الله **او يونانبائي واقعه** په دے باره كښے دخواجه باقي بالله رحمه الله اويو نانبائي واقعه مشهوره ده.يوځل خواجه صاحب ته څه ميلمانه راغلل. اتفاقي خبره وه.چه په دغه موقع شيخ سره د دهغوى د قدراو عزت دپاره څه انتظام نه وو. شيخ غمژن وو.د

ميلمنو ميلمستيا كول ئے غوښتل او په كور كښے لوړه وه.د شيخ په ګاونډ كښے يو نانبائى اوسيدلو هغه د شيخ پريشانى په څه طريقه محسوس كړله.اويو خوانچه ئے تياره كړه.اود شيخ په خدمت كښے ئے پيش كړله.حضرت ډيرزيات خوشحاله شو.اوهغه ئے قبوله كړه.او د ميلمنو قدر عزت ئے اوكړلو.او هغه نانبائى ته ئے اوونيل.غواړه څه غواړے.هغه ورته اوونيل حضرت ما دخپل ځان پشان جوړ كړه.حضرت ورته اوفرمائيل.بل څه اوغواړه .هغه ورته اوووئيل.زما خو بس هم دا حاجت دے.كله چه هغه ډير اصرار اوكړلو.نو حضرت هغه خپلے حجرے ته بوتلو.اوپه هغه باندے ئے توجه اتحادى اوكړه.لږ وخت پس د حجرے نه دواړه رابهر شول.نو په هغوى كښے څه امتياز نه وو.دا نه معلوميدله.چه حضرت كوم يو دے؟اوهغه نانبائى كوم دے؟البته ددے نه فرق معلوميدلو.چه يوپه هغوى كښے په هوش اوحواس كښے وو.اوبل بے خوده او مست وو.ددے توجه اتحادى اثر دا اوشو.چه هغه مسكين د هغے تحمل نشو كولے.اوپه څو ورځو كښے هغه وفات شو.

حضرت شاه عبدالعزيز رحمه الله فرمائى.چه جبريل عليه السلام چه نبى ﷺ درے خله زورلے وو .نو دا ئے د دے آخرنو درے واړو نسبتو د القاء دپاره زور وركړے وو.(١)

حضرت شيخ الحديث صاحب نور الله مرقده فرمائى.چه اولنے نسبت يعنى نسبت انعكاسى خو سمدستى په مخامخ كيدو سره حاصل شو.ځكه چه نبى كريم ﷺ په غار حراء كښے څه موده پورے د مجاهدے خلوت نشينئ اود ذكر اوفكر په ذريعه خپل زړه مبارك مجلى او صفا كړے وو.(٢)

بهرحال سركار دوعالم ﷺ د شاه عبدالعزيز رحمه الله د رائے مطابق په دريم ځل زور وركولوسره د حضرت جبريل عليه السلام صفات ملكيه په خپل ځان كښے جذب كړل.لكه چه دوى مقام جبريل عليه السلام ته اورسيدلو.ددے نه پس نبى كريم ﷺ درے ديشت كاله ژوندے پاتے شو.په دے موده كښے به سيدالاولين والآخرين خومره زياته روحانى ترقى كړے وى.د هغے اندازه لګول زما او ستا د وس خبره نه ده.هم ددے نه څه اندازه اولګوئ.چه په شپه دمعراج كښے د نبى كريم ﷺ سره جبريل آمين روان وو.چه مقام ،،سدرى،، ته اورسيدل.نوهغوى د وړاندے تلو نه معذرت پيش كړلو.او نبى ﷺ وړاندے شو.

د علامه شبيراحمد عثمانى رحمه الله يوه واقعه دصفات ملكيه د انتقال په باره كښے حضرت شيخ الاسلام علامه شبيراحمد عثمانى رحمه الله يوه واقعه بيان كړے ده.دوى فرمائى.چه كله زه د حيدرآباد دكن شفاخانه ته لاړم.نوهلته ډاكټر د بجلئ په ذريعه د علاج ډيرے كرشمے اوخودلے.او بيا ئے اوونيل.كه تاسو اووائے.نو مونږ به ستا په بدن كښے بجلى داخله كړو.حضرت شيخ الاسلام خو اول پريشانه شو.خوډاكټرانو ورته اوونيل.چه د پريشانئ څه خبره نشته تكليف به نه وى.

---

(١) تقرير بخارى شريف از حضرت شيخ الحديث صاحب نورالله مرقده (١/٨٣تا ٨٤)_
(٢) تقرير بخارى(١/٨٦)_

هغوى په يوه كرسى: باندے كينولے شو.اود پيتلو دسته ئے ورته وركړه.او مشين ئے روان كړلو لږ وخت پس ئے ورته اوونيل.چه مونږ دومره بجلى ستاسو بدن ته دراورسوله.علامه صاحب رحمه الله دير حيران شو.هغوى ورته اوونيل.ته حيرانيګه مه .اوس به تاسو ته معلومه شى.په دے موقع باندے د حضرت عثمانى رحمه الله متبنى مولانا يحيى هم وو.هغه ته اوونيلى شو چه لږ ده ته لاس وراوره.چه هغه لاس ورنزدے كړلو.نود هغوى د ګوتے نه يوه شعله غوندے اووتله.هغه دا اوكنړله.چه ګوته اوسوزيدله.علامه عثمانى رحمه الله هم تكليف محسوس كړلو.معلومه شوه.چه څه اجنبى څيز ئے په بدن كښے دے.بيا مولانا يحيى صاحب ته اوونيلى شو.چه دے كلك اونيسه.اوس څه اثر نه وو.هغه هم دغه شان نيولے وو.چه يو دريم كس ته ئے اوونيل چه ده ته لاس وراوره.د لاس نزدے كول وو.چه بيا هم هغه كيفيت شو.اوچه بيا ئے كلك اونيولو.نوڅه اثر نه وو.

حضرت علامه عثمانى رحمه الله فرمائى.چه نن يوه لويه مسئله حل شوه.معلومه شوه.چه په زور سره نيولو كښے بعضے وخت د صفاتو په انتقال كښے آسانى راځى.جبريل آمين چه لكه نبى ﷺ كلك اونيولو.نود نور د نور سره اتصال اوشو.اوهغه ملكوتى صفات ورته منتقل شول.او په نبى ﷺ كښے د وحى د تحمل او د هغے دوزن برداشت كولو استعداد پيدا شو.[1]

قوله:فَقَالَ ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِىْ خَلَقَ ۝ خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ۝ اِقْرَاْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ ۝﴾:

د آيات مذكوره سره متعلق څو فوائد تاسو ګورئ چه دالله تعالى پيغمبر امى دے.خو اولنى وحى چه كومه راځى.نوهغه د قراءت ده.لكه چه الله تعالى د قرات په ذكر كولو كښے هغه علومو ته اشاره كوى. كوم چه خپل پيغمبر ته وركوى.

بيا اولنى آيت كښے ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِىْ خَلَقَ ۝﴾ راغلى دى.تاسو ته دے معلومه وى.چه دالله تعالى د ذات او صفاتو د حقيقت نه مونږ واقف نه يو.مونږ دالله تعالى ذات او صفات دهغه د نومونو نه پيژنو.ددے نومونو مونږ ته علم شوے دے.او هم ددے نومونو په ذريعه مونږ دخالق اومخلوق. قديم اوحادث. عابد او معبود په مينځ كښے واسطه او رابطه پيژنو.هم دا وجه ده.چه دلته د ﴿اِقْرَاْ﴾ ونيلوپه ځائے ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ ئے فرمائيلى دى.او هم ددے وجے ئے په ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ﴾ كښے د ،،اسم،، اضافه كړے ده.

بيا دلته د ،،اسم،، د لفظ اضافت ،ربك،، ته شوے دے.او اشاره دے طرف ته هغه الله چه رب دے.اوپه تدريج سره هر يو څيز خپل كمال ته رسونكے دے.هغه تا هم په څلويښت كاله كښے په تدريج سره دے كمال ته راورسولے.دكوم كمال سره چه د نبوت د ذمه وارئ تحمل ممكن دے.نوته هم دے خبرے ته توجه وركړه.اوهم دے څيز طرف ته نظر كوه.چه ستا رب

---

[1] فضل البارى (١/١٦٦)_

ستا تربيت كونكے دے.اوپه تدريج سره تالره كمال ته رسونكے دے.بيا ته ولے نااميده كيږے او د خپل صلاحيت په باره
كنبے ولے متفكر كيږے؟!

قوله الَّذِيْ خَلَقَ :دلته د ،،خلق،، مفعول نه دے ذكر شوے.ددے خودلو دپاره چه هغه دټولو مخلوقاتو خالق دے.
په دے جمله كنبے هم نبي ﷺ خپل استعداد او قابليت طرف ته متوجه كړے شوے دے.په دے طريقه چه هركله هغه د ټول كائنات خالق دے.نوستا خالق هم دے.د كائناتو په شان هغه ته دا قدرت هم حاصل دے.چه په تا كنبے د قرات طاقت پيدا كړي.نوتا ته په دے باره كنبے فكرمند كيدو ضرورت نشته.

قوله: ﴿خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ﴾:يعنى الله تعالى انسان د چكه وينے نه پيدا كړے دے.دلته ئے د منئ ذكر نه دے كړے.ځكه چه په دے كنبے د عالمانو رحمهم الله اختلاف دے.چه پاكه ده كه ناپاكه.بلكه د وينے ذكر ئے كړے دے.كومه چه په اتفاق سره ناپاكه ده.اولا يعقل او جماد هم دے.په دے كنبے في نفسه څه پوهه او استعداد هم نشته.خو الله تعالى په خپل قدرت كامله سره ددے نه يو عاقل او پوهه انسان پيدا كوي.هغه الله چه دا قدرت لري.نوكه په تاكنبے علم پيدا كوي.اگرچه ته امي ئے.اوكه په تا كنبے د قرات صلاحيت پيدا كړي.اگرچه ته قاري نه ئے.په دے كنبے څه لرے والے دے؟

قوله: ﴿اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ﴾:داستفاضه او استفاده دپاره چه ځنگه په طالب كنبے استعداد ضروري وي.نودغه شان په فيض رسونكي او فائده رسونكي كنبے پكار دي.چه بخل نه وي. دلته ئے په اولنو درے جملو كنبے د طالب استعداد يعني د نبي ﷺ صلاحيت،او قابليت ذكر كړلو.اوپه دے آيت كنبے ئے دا بيان كړے دے.چه تاته فائده رسونكے الله تعالى دے.هغه ډيركرم خاوند دے.دهغه افاضه او افاده هميشه دپاره جاري ده.نو ستادپاره به هم جاري ده.او جاري به وي.زمونږ د طرفه به په افاضه او افاده كنبے به څه ركاوټ او مشكل نه وي.ځكه مونږ سره خوبس كرم دے.او كرم دے.دكنجوسئ نوم او نشان هم نشته.

قوله: الَّذِيْ عَلَّمَ بِالْقَلَمِ:په دے آيت كنبے دے طرف ته توجه وركړے شوے ده.چه تاسو غور اوكړئ.چه الله تعالى د قلم په ذريعه چه يو جماد غيرذي عقل دے.تعليم وركوي.دا صحيح بخاري كوم چه تاسو نن لولئ:هم د قلم بركت دے.دغه تاسو چه د قرآن كريم تلاوت كوئ.دا هم د قلم بركت دے.نوكوم ذات چه د قلم په ذريعه علم خودلے شي.نوهغه ذات ستاپشان انسان په ذريعه چه داخلاق مجسمه ده.چه د ذكاوت، ذهانت،او فراست يوعديم المثال نمونه ده.دعلم اشاعت به اونكړے شي؟ يقيني ده. چه هغه ستاسو په ذريعه د علم اشاعت د قلم نه زيات كولے شي.
بيا دے سره دے خبرے ته هم اشاره ده.چه ځنگه دكاتب په لاس كنبے قلم وي.اوهغه د هغے په ذريعه دعلومو اشاعت كوي.خو قلم د كاتب نه افضل نه وي . هغه خو كاتب چه څه

غواړی په هغې ئې چلوی. قلم ته د انکارکولو جرات نشته. هغه د کاتب په لاس کښې «کالمیت فی یدالغسال» پشان وی.
دغه شان دلته فرمائیلې شوی دی. چه جبریل آمین چه دهغه په ذریعه مونږ تاسو ته علوم رارسوو. ستا نه افضل نه دے. ځکه چه دهغه خو پخپله څه اختیار نشته. هغه خو په فرشتو کښې یوه فرشته ده. ددوی صفت ﴿وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾ (۱) دے. هغوی ته خو چه څنګه حکم کولې شی. دهغې پابند وی. نودا شبه دے نشی کولے. چه جبریل آمین د نبی ﷺ استاذ ګرځولے شوے دے. اود نبی ﷺ نه افضل دے.

قوله: ﴿عَلَّمَ الْإِنسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾: په دے آیت کښې هم د مخکنی آیت پشان نبی ﷺ ته اوخودلې شو. چه تاسو ته به د قرات په باره کښې څه پریشانی نه وی.
تاسو غور اوکړئ. چه کله ماشوم د مور دخیټې نه پیدا شی. نوهغه عالم نه وی. څه هم نه پیژنی. نه خوئې د وینا قدرت وی. اونه د اشارے کولو صلاحیت لری. ددے باوجود الله تعالی دهغه نه عالم جوړ کړی. نوتاسو ته دے څه قسم فکر نه وی. ځکه چه د الله تعالی ورکړه تاسو سره ده. اود هغه تربیت تاسو سره دے. دغه شان دالله تعالی مشیت او اراده هم تاسو سره ده. یقیناً تاسو عالم هم جوړیدے شی. او معلم هم. دا ده ددے آیاتونو خلاصه. والعلم عندالله سبحانه وتعالی.

ذکر شوی آیاتونه د قرآن کریم خلاصه ده: حقیقت دا دے. چه په دے پنځو آیاتونو کښې ټولو مضامین قرآنیه ته اشاره ده. هغه داسې چه د قرآن کریم مضامین په درے قسمه دی. یو توحید یعنی دذات او صفاتو سره متعلق آیاتونه، دویم احکام او دریم اخبار بالغیب او قصے وغیره.
ذات او صفاتو ته اشاره ده په ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ کښې د لفظ ،،رب،، او د ،،الذی خلق،، او ،،خلق الانسان من علق،، نه راوځی. دغه شان په ﴿وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ﴾ کښې د لفظ د ،،رب،، نه هم راوځی.
ددے وضاحت دا دے. چه یو دالله تعالی ذات دے. او بل د الله تعالی صفات دی. بیا د الله تعالی صفات په دوه قسمه دی. صفات ذات او صفات افعال.
صفات ذات اووه دی. () علم() قدرت () اراده () سمع () بصر() کلام () اوحیات. د دے نه علاوه باقی ټول صفات افعال دی. لکه خالق، رازق وغیره.
بیا په صفات افعال کښې د ماتریدیه او اشاعره دا اختلاف دے. چه آیا دا حادث دی که قدیم. اشاعره وائی. چه دا صفات حادث دی. او په اصل کښې د قدرت او ارادے تعلق که د څه خاص فعل سره وی. نو دهغې نه دا صفت ښکاره کیږی. مثلاً که دتخلیق سره تعلق وی. نو

---

(۱) التحریم ۰۰۶)-

دالله تعالى دپاره د ..خالق.. صفت راوخى اوكه ..ترزيق.. سره تعلق وى نو د رازق صفت راوخى وهكذا.

خوماتريديه وائى چه د سابقه اووه صفتونو سره يو اتم صفت هم شته كوم چه د تكوين صفت دے د صفات سبعه پشان دا هم قديم دے او ټول صفات افعال ددے مختلف شوون، احوال او صورتونه دى خلق هم دتكوين يو صورت دے او ترزيق هم د تكوين يو صفت دے.

په صفات ذات او صفات افعال كښې فرق بيا په صفات ذات اوصفات افعال كښے څه فرق دے چونكه د ماتريديه په نيز ټول قديم دى ددے وجے هغوى فرق بل شان بيان كړے دے هغه دا چه صفات ذات هغه صفات دى چه په هغے باندے الله تعالى متصف وى او دهغے د اضداد سره متصف نه وى الله تعالى عليم دے جاهل نه دے قدير دے عاجز نه دے مريد دے بے ارادے نه دے سميع دے اصم نه دے متكلم دے اخرس نه دے حى دے مړے نه دے.

اوصفات افعال هغو ته وائى چه الله تعالى په هغے باندے هم متصف وى اودهغے په اضدادو باندے هم متصف وى لكه احياء او امات، قبض او بسط، نفع اوضرر وغيره.

د اشاعروُ په نيز چونكه صفات سبعه ذاتيه خو دى قديم او صفات افعال حادث دى د دے وجے هغوى بل شان تفصيل كړے دے هغوى دا وائى چه صفات ذات خو هغه صفات دى چه په هغے باندے الله تعالى د ازل نه تر ابد پورے متصف دے.

په ايت كښې صفات ذات او صفات افعال طرف ته اشاره: تاسو دا اوګنړئ چه په لفظ د ..رب او لفظ د ..خلق.. كښے صفات ذات اوصفات افعال ته اشاره ده او په لفظ ..رب.. سره صفات ذات ته اشاره ده ددے وضاحت دا دے چه رب وائى تربيت كونكى ته اود تربيت كولو دپاره ضرورى ده چه تربيت كونكے عالم وى جاهل تربيت نشى كولے د قدرت او ارادے خاوندوى ځكه چه عاجز او بے ارادے كس تربيت نشى كولې اودسمع او بصرمالك وى ځكه چه دا د علم ذرائع دى او په تربيت كښے ددے ضرورت پيښيږى چه د چا تربيت كولے شى دهغه د خبرو اوريدو ضرورت وى د هغه دحالاتو د نګرانئ ضرورت وى دغه شان بعضے وخت په تربيت كښے د خبرو ضرورت پيښيږى د خودلو او ورازده كولو ضرورت پيښيږى چه دا كوه اودا مه كوه او ددے نه بچ اوسه اوس ښكاره ده چه په چا كښے دا صفات وى هغه به ژوندے وى نو هم د دے ..رب.. د لفظ نه د الله تعالى ټولو صفات ذاتيه ته اشاره كيږى اوچه څوك د صفاتو مالك وى د هغه به ذات هم وى نو ددے نه ذات هم معلوم شو.

خلاصه دا شوه چه د ..رب.. او ..خلق.. په صفت سره دالله تعالى صفات ذاتيه او صفات فعليه ته اشاره كيږى نو په دے دواړو لفظونو سره ذات، صفات، او توحيد ته اشاره اوشوه.

دغه شان وړاندے ﴿عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾ راغلى دى د ..علم.. په لفظ سره دالله تعالى صفات ذاتيه ته اشاره كيدے شى نو مونږ ونيلى شو چه په ..خلق.. او ..علم.. سره دالله تعالى ذات او صفات كمال ته اشاره شوے ده ځكه چه ..خلق.. د صفات افعال څنې دے او ..علم.. دصفات ذات څنې دے.

دویم قرآنی مضمون احکام دی.دے ته اشاره په ﴿ اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ ﴾ او په ﴿ اِقْرَاْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ ﴾ سره شوے ده.ځکه چه ﴿اِقْرَاْ﴾ د امر صیغه ده.ددے نه معلومه شوه چه دا کلام به په احکامو باندے مشتمل وی.

او دریم قرآنی مضمون اخبار بالغیب طرف ته اشاره په ﴿عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾ سره اوشوه. ځکه چه انسان د کوم څیز نه جاهل او ناواقف وو الله تعالی د هغے تعلیم ورکړلو.

دټولو نه وړاندې کوم آیتونه نازل شوی دی؟ په دے مسئله کښے اختلاف دے.چه د ټولو نه وړاندے کوم آیاتونه نازل شوی دی.

① **دجمهورو قول** دا دے.چه د سورة علق ابتدائی پنځه آیاتونه د ټولو نه وړاندے نازل شوی دی.لکه چه په حدیث باب کښے مذکور دی.امام نووی رحمه الله فرمائی «**وهذا هو الصواب الذی علیه الجماهیر من السلف والخلف**»[1]

② دویم قول دا دے.چه د ټولو نه وړاندے د سورت مدثر نزول شوے دے.دا د حضرت جابر رضی الله عنه او دهغوی د شاگرد حضرت ابوسلمه بن عبدالرحمن بن عوف رحمه الله رائے ده.[2]

د قول اول د ترجیح وجوهات: خوقول اول د قول ثانی نه ارجح دے.ځکه چه

① د ﴿اِقْرَاْ﴾ ابتدائی آیاتونو په نزول کښے قصه راغلے ده.چه فرشتے اووئیل ﴿اِقْرَاْ﴾ نو نبی ﷺ ورته اوفرمائیل.«**ما أنا بقارئ**» که د سورة مدثر د آیاتونو نزول شوے وو.نو نبی ﷺ به «**ما أنا بقارئ**» ولے وئیل.بلکه هغوی به سمدستی آیاتونه شروع کړی وو؟[3]

② دویمه وجه دا ده.چه سورة ﴿اِقْرَاْ﴾ کښے د قرات حکم دے.او په سورة مدثر کښے د انذار.او د انذار درجه د قرات نه پس ده.اول به قرات باندے قدرت پیدا شوے وی.اوبیا به انذار وی.

③ دریمه وجه دا ده.چه حضرت جابر رضی الله عنه چه څه فرمائی.دا دهغوی خپله رائے او گمان دے.[4] اوحضرت عائشه رضی الله عنها د نبی ﷺ نه نقل کوی.چه حضرت جبریل علیه السلام راغلو.او زما نه ئے د قرات مطالبه اوکړله.او ماته ئے د قرات حکم راکړلو.ما ورته اووئیل چه «**ما أنا بقارئ**»

---

(۱) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ_

(۲) عن یحیی بن أبی کثیر سألت أبا سلمة بن عبدالرحمن عن أول ما نزل من القرآن.قال یاایها المدثر.قلت: یقولون ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ﴾ فقال ابوسلمة.سألت جابر بن عبدالله رضی الله عنه عن ذلک.وقلت له مثل الذی قلت.فقال جابر رضی الله عنه لا أحدثک إلا ما حدثنا رسول الله ﷺ قال:جاورت بحراء فلما قضیت جواری.هبطت فنودیت.. فأتیت خدیجة فقلت: دثرونی وصبوا علی ماءً بارداً قال فدثرونی وصبوا علی ماء بارداً قال فنزلت ﴿یٰٓاَیُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَاَنْذِرْ وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ﴾ صحیح بخاری کتاب التفسیر.سورة مدثر)-

(۳) زادالمعاد (۱۶۹/۱) فصل فی مبعثه وأول ما نزل علیه)_

(۴) پورتنئ حواله)_

درے خله دا خبره راپیښه شوه.او بیا حضرت جبریل علیه السلام درے خله زور راکړلو وے وئیل.چه ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ ...الخ﴾ (۱)

④ څلورمه وجه دا ده.چه د حضرت جابر رضي الله عنه په قصه کښے دا الفاظ راغلی دی.چه ((فرفعت رأسی فإذا الملك الذی جاءنی بحراء جالس علی کرسی بین السماء والأرض)) (۲) د دے نه معلومه شوه.چه د مدثر د نزول نه وړاندے د نبی صلی الله علیه وسلم د جبریل علیه السلام سره ملاقات شوے وو. (۳)

په دواړو روایاتو کښې تطبیق بعضے حضراتودا دواړه اقوال جمع کړی دی.چه د هغے حاصل دا ده.چه ① ((أول ما نزل علی الإطلاق)) د ﴿اِقْرَاْ﴾ ابتدائی آیاتونه دی.او ..مدثر.. ته د ((أول ما نزل کاملاً)) خصوصیت حاصل دے.(۴) دحضرت جابر رضي الله عنه په روایت کښے سورة مدثر ته ((أول ما نزل)) په دے اعتبار سره وئیلے شوے دے.

② دویمه توجیه دا ده.چه د فترت نه پس چه کله دوباره د وحی نزول شروع شو. نو د ټولو نه وړاندے سورة مدثر نازل شوے وو.په دے اعتبار سره دے ته اولیت حاصل دے.(۵)

③ دریمه توجیح دا ده.چه د ..انذار.. سره مقید دټولو نه وړاندے سورة مدثر نازل شوے دے.(۶) ④ څلورمه توجیح دا ده.چه د ﴿اِقْرَاْ﴾ د آیاتونو د نزول دپاره څه سبب نه وو.اود سبب پیښیدو نه پس د ټولو نه وړاندے سورة مدثر نازل شو.په دے وجه دے ته ((أول ما نزل)) وئیلے شوے دے.(۷)

بیا دا ټول څلور صورتونه جمع کړے شوی دی.① د اول ما نزل په مصداق کښے یو قول دا دے.چه ((بسم الرحمن الرحین)) د ټولو نه وړاندے نازل شوے دے.(۸)

خودا صحیح نه ده.ځکه چه دحضرت ابن عباس رضي الله عنه نه مروی دی.چه ((کان النبی صلی الله علیه وسلم لایعرف فصل السورة حتی تنزل علیه بسم الرحمن الرحیم)) (۹) د دے نه معلومه شوه .چه د ..بسم الله.. نزول روستو شوے دے.

---

(۱) شرح کرمانی (۱۶۹/۱۸) کتاب التفسیر،تفسیر سورة المدثر)_

(۲) صحیح بخاری کتاب التفسیر،تفسیر سورة المدثر)_

(۳) زادالمعاد (۸۵/۱)_

(۴) الإتقان فی علوم القرآن (۳۲/۱) النوع السابع:معرفة أول ما نزل)_

(۵) فتح الباری (۶۷۸/۸) کتاب التفسیر،تفسیر سورة المدثر((باب : ربک فکبر))_

(۶) پورتنۍ حواله)_

(۷) پورتنۍ حواله)_

(۸) الإتقان (۳۳/۱ النوع السابع: معرفة أول ما نزل)_

(۹) سنن ابی داود کتاب الصلاة باب من جهر بها (أی بالبسملة) رقم ۷۸۸)_

علامه زمخشري رحمه الله نقل کړي دي چه د اکثرو مفسرينو رحمهم الله په نيز سورة فاتحه اول ما نزل ده.(۱)

خو دا هم ټيک نه ده.ځکه چه اکثر څه چه کثير هم قائل نه دي.ځکه چه ددے قائل صرف ابوميسره عمروبن شرحبيل دے.د دوی مرسل روايت امام بيهقي په دلائل النبوة کښے ذکر کړے دے.په هغے کښے دي.«فلما خلا ناداه يا محمد! قل بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ ۝ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ ۝ حتى بلغ: وَلَا الضَّآلِّيْنَ ۝ (۲)

خوامام بيهقي رحمه الله فرمائي.چه «فهذا منقطع» (۳)بله دا چه دا د صحيح روايت معارض دے.(۴) نوځکه دے ته څه اعتبار نشته.

د عطاء خراساني نه منقول دي.چه دسورة مدثرنه وړاندے ﴿يٰۤاَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ ۝﴾ نازل شوے دے.(۵) خوحافظ رحمه الله فرمائي.چه عطاء ضعيف دے.(۶)

په ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ به څنګه عمل کولے شي؟ د سورة علق په اولني آيت کښے ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِيْ خَلَقَ ۝﴾ راغلے دے.اوپه دے کښے حکم ورکړے شوے دے.چه دالله تعالى نوم واخله او لوله.بيا د کوم نوم نه به شروع کوي.په دے کښے ددے څه بيان نشته.

علامه ابوالقاسم سهيلي رحمه الله فرمائي.چه روستو ددے بيان په آيت کريمه ﴿بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرٖىهَا وَمُرْسٰىهَا﴾ (۷)کښے راغلے دے.ددے نه پس بيا بل آيت ﴿اِنَّهٗ مِنْ سُلَيْمٰنَ وَاِنَّهٗ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ ۝﴾ (۸)نازل شو.او بيا ددے نه پس مستقل حضرت جبريل عليه السلام د هر سورت په اول کښے بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ وئيلو.(۹) والله اعلم.

بسم الله د قرآن جزء دي که نه؟ دعالمانو مذاهب: بسم الله د قرآن جزء دے که نه؟ په دے کښے دعالمانو رحمهم الله درے مذاهب دي

---

(۱) تفسير کشاف (۷۷۵/٤) تفسير سورة العلق)_

(۲) دلائل النبوة للبيهقي (۱۵۸/۲) باب أول سورة نزل من القرآن)_

(۳) پورتنئ حواله)_

(۴) فتح الباري (۷۱۹/۸) کتاب الفسير.تفسير سورة العلق)_

(۵) فتح الباري(۶۷۸/۸) کتاب الفسير.تفسير سورة المدثر.باب وربک فکبر)_

(۶) پورتنئ حواله)_

(۷) هود: ٤١)

(۸) النمل: ۳۰)_

(۹) الروض الأنف للسهيلي(۱۵٤/۱)_

① دامام مالك او بعضے احنافو رحمهم الله قول دا دے چه په سورة نمل كښے چه كومه بسم الله راغلے ده ﴿إِنَّهُ مِن سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ﴾ (١) دا خو په اتفاق سره د قرآن جزء دے او په بل خائے كښے جزء نه دے. دامام احمد رحمه الله بعضے ملګرو دا د امام احمد رحمه الله مذهب ګرخولے دے او يا ئے د هغوى نه د روايت په طور نقل كړے دے. (٢)

② دامام شافعي رحمه الله اود هغه د موافقينو رحمهم الله قول د دے مخالف دے چه بسم الله د هر سورة يا آيت تامه دے اويا بعضے آيت دے.

③ دريم قول چه بسم الله د قرآن جزء دے خو د يو سورت جزء نه دے. دقرآن د جزئيت په حيثيت سره دا وئيلى شى. (٣) نبى كريم ﷺ دا لوستے ده. دحضرت انس رضي الله عنه نه روايت دے فرمائى چه «بينا رسول الله ﷺ ذات يوم بين أظهرنا إذا غفى إغفاءة ثم رفع رأسه متبسماً فقلنا ما أضحكك يا رسول الله؟ قال أنزلت على انفاً سورة فقرأ ﴿إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ ۝ فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ ۝ إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ﴾»

دا د عبدالله بن مبارك، داود ظاهري، اود دوى د متبعينو رحمهم الله قول دے. دامام احمد رحمه الله نه هم دا منصوص دى. په احنافو رحمهم الله كښے يو جماعت ددے قائلين دى. (٤) علامه زيلعي رحمه الله فرمائى. «وذكر ابوبكر الرازي رحمه الله أنه مقتضى مذهب أبي حنيفة رحمه الله وهذا قول المحققين من أهل العلم فإن في هذا القول الجمع بين الأدلة وكتابتها سطراً مفصلاً عن السورة يؤيد ذلك» (٥)

تسميه د سورة فاتحه جزء دي كه نه؟ بيا په دے كښے اختلاف دے چه بسم الله د سورة فاتحه جزء دے كه نه؟

① دامام شافعي رحمه الله په نيز خو تسميه ددے جزء دے او دامام مالك، امام ابوحنيفه رحمهما الله اود راجح قول مطابق د امام احمد رحمه الله په نيز ددے جزء نه دے.

② دامام احمد رحمه الله نه يو روايت كوم چه مرجوح دے. دا منقول دے چه دا د سورة فاتحه جزء دے دبل سورة نه دے. (٦)

په مانځه كښې د تسميه دقرات حكم: په مانځه كښے ددے د قرات څه حكم دے. په دے كښے هم درے اقوال دى.

① يوقول دا دے چه واجب ده. لكه څنګه چه د سورة فاتحه لوستل واجب دى. دا د امام شافعي رحمه الله مسلك دے. اودامام احمد رحمه الله يوروايت اومحدثينو رحمهم الله ديوے ډلے قول دے.

---

(١) النمل: ٣٠)_
(٢) نصب الراية (١/٣٢٧) أقوال العلماء في البسملة)_
(٣) پورتنئ حواله)_
(٤) نصب الراية (١/٣٢٧)_
(٥) پورتنئ حواله)_
(٦) نصب الراية (١/٣٢٧، ٣٢٨)_

② دويم قول دا دے چه په مانخه كښے تسميه مكروه ده. كه جهراً وى او كه سراً دا قول د امام مالك رحمه الله نه منقول دے.

③ دريم قول دا دے چه دا جائز ده بلكه صرف جائز نه بلكه مستحب ده دا امام ابوحنيفه رحمه الله مذهب دے اود امام احمد رحمه الله او اكثرو محدثينو مشهور قول دے (۱)

په تسيمه كښې جهر مسنون دې كه نه؟ د تسميه د قرات په صورت كښے جهر مسنون دے كه سراً په دے كښے هم درے اقوال دى.

① د امام شافعى رحمه الله او دهغوى د موافقينو رحمهم الله مذهب دا دے چه جهر مسنون دے.

② دامام ابوحنيفه رحمه الله جمهورو فقهاؤ او د امام شافعى رحمه الله د بعضے ملګرو په نيز جهر مسنون نه دے.

③ داسحاق بن راهويه او ابن حزم رحمهما الله په نيز جهراً او سراً دواړه برابر دى چه كوم غواړے اختيار دے كړى. (۲)

دا ټول تفصيلات د «الشئ بالشئ يذكر» په تقاضا سره دلته ذكر كړے شول. اصل خبره دا روانه وه چه د بدء الوحى د مبحوث عنه حديث كښے د سورة علق ابتدائى آيا تونه نازل شوى دى. دهغے سره تسميه موجود نه وه. ددے نه معلومه شوه چه تسميه د سورة جزء نه دے. ځكه چه په دے كښے د ،،اسم رب،، نه د لوستلو حكم دے. خو ددے بيان روستو نازل شوے دے.

،بسم الله، د سورة فاتحه يا نورو سورتونوجزء دے كه نه؟ په هر صورت كښے دلائل كوم دى. د مسئلے اختلاف خو بيان شوے دے. اوس ئے دلائل واورئ.

دلائل قائلين عدم جزئيت تسيمه: كوم حضرات چه دا وائى. چه تسميه نه د سورة فاتحه جزء دے او نه د بل سورة، د هغوى دلائل لاندينى دى.

۱) **اولنى دليل:** دحضرت انس بن مالك رضى الله عنه حديث دے «أن النبى صلى الله عليه وسلم وأبا بكر وعمر، كانوا يفتتحون الصلاة بالحمد لله رب العلمين» (۳)

هم دا حديث امام مسلم رحمه الله هم په خپل صحيح كښے تخريج كړے دے. د هغے الفاظ دا دى. «صليت خلف النبى صلى الله عليه وسلم و ابى بكر، وعمر وعثمان، فكانوا يستفتحون الصلاة بالحمد لله رب العلمين، لا يذكرون ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ﴾ فى أول قراءة ولا فى آخرها» (۴)

هم د حضرت انس رضى الله عنه نه په مسلم كښے يو روايت دے. «صليت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم وأبى بكر، وعمر، وعثمان رضى الله عنهم فلم أسمع أحداً منهم يقرأ ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ﴾» (۵)

---

(۱) نصب الراية (۳۲۸/۱)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) صحيح بخارى (۱۰۳/۱) كتاب الأذان باب ما يقرأ بعد التكبير)_

(۴) صحيح مسلم (۱۷۲/۱) كتاب الصلاة باب حجة من قال لا يجهر بالبسملة)_

(۵) پورتنئ حواله)_

په يو سند كنبے دا الفاظ راغلى دى ((فلم أسمع أحداً منهم يجهر بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ))(۱)

د مسند احمد په يو روايت كنبے د ((وكانوا لايجهرون ببسم الرحمن الرحيم)) الفاظ منقول دى.(۲)

طبرانى په معجم كبير او اوسط كنبے دا الفاظ نقل كرى دى.((أن رسول الله ﷺ كان يسر ببسم الرحمن الرحيم وابوبكر وعمر رضي الله عنهما قال الهيثمي رجاله موثوقون))(۳)

د مسند احمد په يو سند كنبے دى.د((أن النبى ﷺ وابابكر وعمر وعثمان رضي الله عنهم كانوا يستفتحون القرآن بالحمدلله رب العالمين)) الفاظ دى.(۴)

په دے حديث كنبے قابل توجه خبره دا ده.چه په دے كنبے ((يستفتحون القرآن)) دى.حالانكه په صحيح رواياتو كنبے د ((القراءة)) لفظ دے.حافظ بغدادى رحمه الله ددے آخرى سند تصحيح كوى.اوفرمائى.چه دلته لفظ محكم دے.اوباقى الفاظ متشابه دى.هغوى فرمائى.چه د قتاده رحمه الله حفاظو شاگردانو به هم دا نقل كولو.او دحضرت انس رضي الله عنه نه نقل كونكو. د حضرت قتاده رحمه الله ملگرو به هم دا نقل كولو. (۵)

اوهغوى د ((يستفتحون القرآن بالحمدلله)) معنى دا بيانوى.چه قرات به د سورة الحمد نه شروع كيږى.اوس د سورة الحمد نه د شروع كولو دپاره دا ضرورى نه ده .چه د ،،الحمد،، نه شروع اوشى.بلكه چه د كوم ځائے نه د سورة شروع كيږى.دهغه ځائے نه به قرات شروع كيږى. يعنى د شوافعو رحمهم الله په نيزد سورة ابتداء د تسميه نه ده.نو د تسميه نه به شروع كيږى.
خو علامه زيلعى رحمه الله فرمائى.چه د دے حديث باقى الفاظ چه كوم نقل كولى شى.هغه د دغه لفظ منافى نه دى.كوم چه ته محكم گرځوے.نو د ترجيح د طريقے اختيارولو څه ضرورت نشته.(۶)
په اصل كنبے حضرت انس بن مالك رضي الله عنه چه د كوم څيز نفى كوى.نو هغه جهر دے.يعنى د نفس قرات هغه نفى څنگه كولے شى.حالانكه هغوى په خپله فرمائى. حالانكه هغوى په خپله نقل كوى.((لم أسمع أحداً منهم يقرأ ببسم الرحمن الرحيم)) او په بعضے رواياتو كنبے د((فلم أسمع أحداً

---

(۱) سنن نسائى (۱/۱٤٤) كتاب الإفتتاح باب ترک الجهر ببسم الرحمن الرحيم)_

(۲) مسند احمد (۳/۱۷۹)_

(۳) مجمع الزوائد(۲/۱۰۸) كتاب الصلاة باب فى بسم الرحمن الرحيم)_

(۴)مسند احمد(۳/۱٦۸)_

(۵) نصب الراية (۱/۳۳۰)_

(٦) نصب الراية(۱/۳۲۰)_

منهم يجهر ببسم الرحمن الرحيم» الفاظ دى په بعضو كښې «وكانوا لا يجهرون ببسم الرحمن الرحيم» الفاظ دى اوپه بعضو كښې صراحة د ..يسر.. لفظ راغلې دے.(۱)
ددے نه ښكاره شوه چه په دے ټولو الفاظو كښې دحضرت انس رضي الله عنه نه كومه نفى نقل كولے شى اوحضرت انس رضي الله عنه چه د كوم څيز نفى كوى هغه جهر دے هم دجهر نه هغوى نفى كولے شى په مستقل قرات كښې خو نفى او اثبات كيدے نشى مګردا چه د تكبيرتحريمه نه پس د قرات نه وړاندے سكوت نه وى حالانكه دحضرت ابوهريره رضي الله عنه په روايت كښې تصريح ده چه نبى كريم صلى الله عليه وسلم به د تكبير نه پس سكوت كولو حضرت ابوهريره رضي الله عنه تپوس كوى «بأبى أنت وأمى يارسول الله إسكاتك بين التكبير وبين القراءة ما تقول؟ قال: أقول...»(۲)
خطيب بغدادى رحمه الله چه دا څه فرمائى چه ددے نه ابتداء بالسورة ده حافظ زيلعى رحمه الله دا رد كړے ده هغوى فرمائى چه دا خويوبديهى څيزدے ښكاره خبره ده چه د قرات ابتداء د سورة فاتحه نه كيږى نو ددے د ذكر كولو څه ضرورت دے دا خو داسے ده لكه چه داسے اووئيلى شى چه د صبا مونځ دوه ركعته دى اودماسپخين څلور اودا چه د ركوع مقام د سجدے نه وړاندے دے اوتشهد دجلوس نه پس ده دا ټولے خبرے دومره بديهى دى چه هرعام او خاص ئے پيژنى د داسے څيزونو د نقل كولو څه فائده نشته.(۳)
اوكه ابتداء بالسورة مراد وه نوداسے به وئيلى شو «كانوا يفتحون القراءة بأم القرآن» يا ،، بفاتحة الكتاب،، يا بسورة الحمد،، څكه چه دا ټول ددے سورة نومونه دى «الحمد لله رب العالمين» د دے سورت نوم نه دے دا نوم نه خو د رسول الله صلى الله عليه وسلم نه منقول دے اونه دصحابو رضي الله عنهم او نه د تابعينو رحمهم الله اونه د يو داسے كس نه چه دهغه خبره قابل احتجاج وى.(۴)
حافظ ابن حجر رحمه الله په دے باندے اعتراض كړے دے اوفرمائى چه «الحمد لله رب العالمين» د سورت فاتحه په نومونو كښې يو نوم دے هغوى ددے خبرے په دليل كښې دحضرت ابوسعيد بن المعلى رضي الله عنه روايت پيش كوى هغوى فرمائى «كنت أصلى فى المسجد فدعانى رسول الله صلى الله عليه وسلم فلم أجبه، فقلت يارسول الله إنى كنت أصلى، فقال صلى الله عليه وسلم ألم يقل الله ﴿اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ﴾ ثم قال لى: لأعلمك سورة هى أعظم السور فى القرآن قبل أن تخرج من المسجد، ثم أخذ بيدى، فلما أراد أن يخرج قلت له: ألم تقل: لأعلمنك سورة هى أعظم سورة فى القرآن؟ قال: ﴿الحمد لله رب العالمين﴾ هى السبع المثانى والقرآن العظيم الذى أوتيته»(۵)

---

(۱) دا ټولو احاديث سره دتخريج نه وړاندے ذكر شوے دى۔
(۲) صحيح بخارى (۱/۱۰۳) كتاب الأذان باب ما يقرأ بعدالتكبير،صحيح مسلم (۱/۲۱۹) كتاب المساجد باب ما يقال بين تكبيرة الإحرام والقراءة)
(۳) نصب الرأية (۱/۳۳۱)۔
(۴) پورتنئ حواله۔
(۵) صحيح بخارى كتاب التفسير باب ماجآء فى فاتحة الكتاب رقم، ۴۴۷۴)۔

حافظ رحمه الله فرمائی چه په دے حدیث پاك کښے سورة فاتحه ته ((الحمدلله رب العالمين)) وئيلے شوے دے.اوپه دے سره دحضرت انس رضي الله عنه په حدیث کښے چه کوم الفاظ وارد شوی دی.چه ((يفتحون الصلاة بالحمدلله رب العالمين)) دی.په دے کښے د ...سورة..کوم تاویل شوے دے.دهغے تائید کیږی.(۱)

خو دحافظ رحمه الله په دے حدیث باندے استدلال ضعیف دے.خکه چه په دے کښے دا احتمال شته.چه ((الحمدلله رب العلمين)) تر د سورت د آخره پورے وی.یعنی دا د ((من باب تسمية السورة بالحمدلله رب العلمين)) ځنے دے.بلکه ((من باب قراءة أول الآية والإشارة إلى باقيها)) ځنے دے.خکه نے ددے سره اوفرمائیل.چه ((هي السبع المثاني)) والله اعلم.

امام دارقطني رحمه الله په خپل سنن کښے د حضرت انس رضي الله عنه نه یو روایت نقل کړے دے.په هغے کښے د ((استفتح بأم القرآن)) تصریح ده.(۲) ددے نه ددے خبرے تائید کیږی.چه دحضرت انس رضي الله عنه باقی روایات چه په هغے کښے د قرات ابتداء د ((الحمد لله رب العالمين)) نه راغلے ده.نو په هغے کښے هم دا سورة مراد دے.آیت ترے نه دے مراد.

خو حافظ زیلعی رحمه الله فرمائی.چه دا روایت بالمعنی دے.اوپه اصل کښے الفاظ هم هغه دی.کوم چه مونږ مخکښے دامام مسلم په حواله سره ذکر کړی دی.((فكانوا يستفتحون بالحمدلله رب العالمين))لايذكرون بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ،في أول قراءة ولا في آخرها))(۳)

دویم دلیل چه تسمیه جزء نه منی.نو دهغوی دویم دلیل دحضرت ابوسعید بن المعلی رضي الله عنه هغه حدیث دے.کوم چه مونږ مخکښے ذکر کړے دے.په هغے کښے هغوی د اعظم سورت نشاندهی کړے ده اوفرمائی.چه ((الحمدلله رب العالمين)) او بیا فرمائی.چه ((هوالسبع المثاني)) که بسم الله جزء دے.نود سبع په ځائے به ثمانی وئیل پکار وو.خکه چه په سورت فاتحه کښے د بسم الله نه بغیر اووه آیاتونه دی.(۴)

دریم دلیل دحضرت ابوهریره رضي الله عنه نه مروی دی.دوی فرمائی.((سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: قال الله تعالى:قسمت الصلاة بيني وبين عبدي نصفين،ولعبدي ما سأل فإذا قال العبد،الحمد لله رب العالمين،قال الله تعالى:حمدني عبدي،وإذا قال:الرحمن الرحيم،قال الله تعالى:أثنى على عبدي،فإذا قال

---

(۱) فتح الباری(۱۵۸/۸) کتاب التفسیر. تفسیرسورة الفاتحة باب ما جآء فی فاتحة الکتاب)_

(۲) د هغے الفاظ دا دی.((کنا نصلی خلف رسول الله ﷺ وأبي بکر وعمروعثمان رضي الله عنهم فکانوا یستفتحون بأم القرآن فیما یجهر فیه)_

(۳) نصب الرأیة (۳۳۱/۱)_

(۴) نصب الرأیة(۳۳٤/۱)_

مالك يوم الدين، قال الله تعالى،مجدني عبدى، وقال مرة فوض إلي عبدى،فإذا قال إياك نعبد وإياك نستعين،قال الله تعالى:هذا بيني وبين عبدى ، ولعبدى ما سأل،فإذا قال إهدنا الصراط المستقيم صراط الذين انعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين،قال الله تعالى:هذا لعبدى ولعبدى ما سأل..»(۱)

په دے حديث كښے الله تعالى فرمائى چه ما سورة فاتحه په خپل مينځ اود خپل بنده په مينځ كښے نيم په نيمه تقسيم كړے ده.كله چه بنده وائى.«الحمد لله رب العالمين» نو الله تعالى فرمائى.«حمدني عبدى» معلومه شوه.چه بسم الله د سورة فاتحه جزء نه دے.ګنى په دے حديث كښے چه د تقسيم كوم تقرير شوے دے.هغه به څنګه صحيح وى كه بسم الله جزء وے.نو په دے صورت كښے داسے وئيل پكار وو.«فإذا قال العبد، بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ»

حافظ ابن عبدالبر رحمه الله فرمائى.چه دا حديث په دے كښے صريح دے.چه بسم الله د سورة فاتحه جزء نه دے.چه د څه تاويل ګنجائش په كښے نشته.په دے باب كښے ددے نه اوچت ثبوت نشته.(۲)

په دې دليل باندې اعتراض او دهغې جواب خو په دے حديث باندے دا اعتراض شوے دے.چه ددے حديث مدار په علاء بن عبدالرحمن باندے دے.اوعالمانو په ده باندے كلام كړے دے.

يحيى بن معين رحمه الله فرمائى.«مضطرب الحديث ليس حديثه بحجة»(۳)

ددې جواب دا دے.چه امام احمد.امام نسائى اوامام ترمذى رحمهم الله وغيره ددوى توثيق كړے دے.امام احمد رحمه الله فرمائى.«ثقة لم أسمع أحداً ذكره بالسوء»(۴)

امام نسائى رحمه الله فرمائى.«ليس به بأس»(۵)

امام ترمذى رحمه الله فرمائى.«هو ثقة عند أهل الحديث»(۶)

بيا عثمان بن سعيد رحمه الله دخپل استاذ يحيى بن معين رحمه الله نه د دوى په باره كښے نقل كړى دى.چه هغوى فرمائيل«ليس به بأس»عثمان رحمه الله فرمائى.ما تپوس اوكړلو.چه «هو أحب إليك أو سعيد المقبرى؟» نو هغوى اوفرمائيل.«سعيد اوثق والعلاء ضعيف»(۷)

---

(۱) صحيح مسلم(۱/۱۴۹، ۱۷۰) كتاب الصلاة باب وجوب قراءة الفاتحه فى كل ركعة)_

(۲) التمهيد لمافى الموطاء من المعانى والأسانيد(۲۰/۲۱۵) حديث ثان للعلاء بن عبدالرحمن)-

(۳) تهذيب الكمال (۲۲/۵۲۲) وميزان الإعتدال (۳/۱۰۲)_

(۴) تهذيب الكمال (۲۲/۵۲۲) وميزان الإعتدال(۳/۱۰۲)_

(۵) پورتنۍ حواله)_

(۶) تهذيب الكمال (۸/۱۸۷)_

(۷) ميزان الإعتدال(۳/۱۰۲) وتهذيب الكمال (۸/۱۸۷)_

دلته چه علاء ضعيف گرځولے شوے دے نو ددے نه مطلقا ضعف مراد نه دے بلکه تضعيف نسبتی مراد دے يعنی د سعيد په مقابله او دهغه په نسبت کښے ضعيف دے [۱] کنی چه اول نے «ليس به بأس» اووئيل او په آخر کښے نے ضعيف او گرځول په دے کښے به تعارض راشی ددے حديث په سند باندے دويم اعتراض دا شوے دے چه علاء رحمه الله مضطرب الحديث دے هم دا وجه ده چه هغوی کله خو دا حديث د خپل پلار نه نقل کوی او کله د ابوالسائب نه اوکله د دواړو نه

خو ددے اعتراض جواب دا دے چه په اصل کښے هغوی دا حديث د دواړو نه اوريدلے دے خکه کله يو ذکر کړی اوکله دواړه ذکرکړی. [۲] امام مسلم رحمه الله دا درے واړه صورتونه ذکر کړی دی. [۳] نو دا اضطراب اضطراب قادح نه دے

يو اشکال او دهغې حل دلته يو اشکال دا دے چه هم ددے حديث په بعضے طرقو کښے د ..بسم الله.. ذکر هم شته.د دارقطنی په روايت کښے دی.«إنی قسمت الصلاة بينی وبين عبدی نصفين فنصفها له،يقول عبدی: إذا افتتح الصلاة بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ،فيذ كرنی عبدی،ثم يقول :الحمد لله رب العالمين» [۴]

ددے جواب دا دے چه په دے سند کښے عبدالله بن زياد بن سمعان دے.امام دارقطنی رحمه الله په خپله ددے روايت نقل کولو نه پس دده په باره کښے ليکی.«متروك الحديث»او وړاندے وائی.چه د دے حديث د علاء بن عبدالرحمن نه نقل کونکو کښے امام مالك،ابن جريج،روح بن القاسم،سفيان بن عيينه ابن عجلان او حسن بن حر رحمهم الله غوندے ثقات دی.په دوی کښے هيڅ چا د بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ اضافه نه ده کړے.«واتفاقهم على خلاف ما رواه ابن سمعان أولى بالصواب» [۵]

دا ابن سمعان په اتفاق د محدثينو رحمهم الله سره ناقابل احتجاج دے.د فن امامانو دده تکذيب کړے دے.مالك رحمه الله فرمائی.«كان كذابا» امام يحيى بن معين رحمه الله فرمائی.«كان كذابا»

---

(۱) تهذيب التهذيب (۱۸۷/۸)_

(۲) الكامل لابن عدی (۲۱۸/۵) رمق الترجمة (۱۳۷۲/٤۰٤)_

(۳) صحيح مسلم (۱۷۰/۱) كتاب الصلاة باب وجوب قراة الفاتحة فی كل ركعة)_

(٤) سنن دارقطنی (۳۱۲/۱) كتاب الصلاة باب وجوب قراءة بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ.فی الصلاة والجهربها وإختلاف الروايات فی ذلك رقم.٤٥)_

(۵) پورتنۍ حواله (حافظ زيلعی رحمه الله فرمائی.چه وذكره(ای دارقطنی) فی علله.وأطال فيه الكلام. و ملخصه أنه رواه عن العلاء جماعة أثبات يزيدون على العشرة ولم يذكر أحد منهم فيه البسملة وزادها ابن سمعان نصب الراية (۳٤۰/۱)_

ابن حبان رحمه الله فرمائی.«كان يروى عمن لم يره ويحدث بما لم يسمع» امام ابوداؤد رحمه الله فرمائی.
«متروك الحديث، كان من الكذابين»(١)
شلورم دليل امام مسلم تعليقاً په خپل صحيح كښے د حضرت ابوهريره رضي الله عنه حديث نقل كړے دے دوى فرمائى.«كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا نهض من الركعة الثانية استفتح القراءة بالحمدلله رب العالمين ولم يسكت»(٢)
داحديث امام طحاوى رحمه الله په ،،شرح معانى الآثار،،(٣)كښے امام حاكم په مستدرك كښے(٤)او امام بيهقى رحمه الله په خپل سنن كبرى كښے(٥)موصولا په صحيح سند سره نقل كړے دے.امام حاكم دا صحيح على شرط الشيخين گرځولے دے . اوحافظ ذهبى رحمه الله دهغه تصديق كړے دے.(٦)
امام طحاوى رحمه الله فرمائى.دا حديث ددے خبرے دليل دے.چه دا آيت د سورة فاتحه جزء نه دے كه دسورة فاتحه جزء وے.نو د سورة فاتحه په شان به ئے ددے قراءت هم كولو.(٧)
پنځم دليل حضرت عائشه رضي الله عنها فرمائى.«كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يستفتح الصلاة بالتكبير والقراءة بالحمد لله رب العالمين، وكان إذا ركع لم يشخص رأسه ولم يصوبه... وكان يختم الصلاة بالتسليم»(٨)
حافظ ابن حجر رحمه الله په التلخيص الخبير كښے دحافظ ابن عبدالبر رحمه الله په حوالے سره ليكلى دى.چه هغوى فرمائى.دا حديث مرسل دے.ځكه چه ابوالجوزاء رحمه الله دا حديث د حضرت عائشے رضي الله عنها نه دے اوريدلے.(٩)
حافظ زيلعى رحمه الله فرمائى.چه امام مسلم دا حديث په خپل كتاب كښے راوړے دے دا زمونږ دپاره كافى ده.او د ابوالجوزاء نوم اوس بن عبدالله الربعى دے.دا ثقه راوى دے.د حضرت عائشے رضى الله نه د دوى د سماع انكار ممكن نه دے . اصحاب اصول سته په ده باندے احتجاج كړے دے.(١٠)

---

(١) ددے ټولو اقوالو دپاره اوګورئ (نصب الراية(١/٣٤٠)_
(٢) (١٣٨/١) كتاب الصلاة باب ما يقال بين تكبيرة الإحرام والقراءة)_
(٣) (١٣٨/١) كتاب الصلاة باب قراءة بسم الله الرحمن الرحيم. فى الصلاة)_
(٤) (٢١٥/١، ٢١٦) كتاب الصلاة باب إذا نهض فى الثانية إستفتح بألحمد لله رب العالمين ولم يسكت)_
(٥) (١٩٦/٢) كتاب الصلاة باب فى سكتتى الإمام)_
(٦) تلخيص المستدرك للذهبى المطبوع مع المستدرك (٢١٦/١)_
(٧) شرح معانى الآثار(١٤٨)_
(٨) صحيح مسلم (١٩٤/١) كتاب الصلاة باب ما يجمع صفة الصلاة)_
(٩) التلخيص الخبير(٢١٧/١) كتاب الصلاة باب صفة الصلاة)_
(١٠) نصب الراية(٣٣٤/١)_

بیا د مصنف عبدالرزاق رحمہ اللہ په روایت کښې د حضرت عائشې رضی اللہ عنہا نه د دوی دسماع تصریح ده.((عن أبي الجوزاء قال: سمعت عائشة رضی اللہ عنہا تقول: كان رسول الله ﷺ يفتتح صلاته بالتكبير ويختتمها بالتسليم))(۱)نودا نشي وئيلې چه امام مسلم په خپل مسلك باندې اعتماد کوی او صرف معاصرت ئې د اتصال دپاره کافی گنړلې دې

په دې حدیث باندې دویم اعتراض دا شوې دې چه هم د حضرت عائشې رضی اللہ عنہا نه د جهر روایت منقول دې.نوپه دواړو حدیثونو کښې تعارض راغلو.

حافظ زیلعی رحمہ اللہ فرمائی چه دحضرت عائشې رضی اللہ عنہا جهربالبسمله ثابت نه دې او کوم روایت چه مروی دې په هغې کښې حکم بن عبدالله بن سعد دې . ((وهوكذاب دجال لا يحل الإحتجاج به))(۲)

شپږم دلیل عن قيس بن عباية عن ابن عبدالله بن مغفل رضی اللہ عنہ قال سمعني أبي وأنا في الصلاة، بسم الرحمن الرحيم، فقال أي بني محدث، إياك والحدث، قال: ولم أر احداً من أصحاب رسول الله ﷺ كان أبغض إليه الحدث في الإسلام، يعني منه، قال: وقد صليت مع النبي ﷺ ومع أبي بكر ومع عمر ومع عثمان رضی اللہ عنہم، فلم أسمع أحداً منهم يقولها: فلا تقلها، إذا أنت صليت، فقل: الحمدلله رب العالمين))(۳)

امام ترمذی رحمہ اللہ ددې حدیث تحسین کړې دې.اوفرمائیلی ئې دی.د نبی کریم ﷺ اکثر اهل علم صحابو رضی اللہ عنہم په دې عمل باندې دې.چه په کښې خلفاء راشدین رضی اللہ عنہم او ډیرتابعین رحمہم اللہ هم دی.

امام نووی رحمہ اللہ فرمائی.د حدیث حافظانوابن خذیمه،ابن عبدالبر،اوخطیب رحمہم اللہ وغیره دا حدیث ضعیف گرځولې دې.ځکه چه په دې کښې ابن عبدالله بن مغفل مجهول دې.اوامام ترمذی رحمہ اللہ چه دې ته حسن وئیلی دی.نودوی په دې باندې انکار کړې دې.(۴)

---

(۱) مصنف عبدالرزاق (۷۲/۲) كتاب الصلاة باب من نسي تكبيرة الإستفتاح)_

(۲) نصب الراية (۳۴۴/۱) د حکم بن عبدالله بن سعد ایلی په باره کښې امام احمد رحمہ اللہ فرمائی.((أحاديثه كله موضوعة)) ابوحاتم رحمہ اللہ اوسعدی فرمائی.((كذاب)) د امام نسائی،دارقطنی اویوجماعت نه منقول دی.چه (متروک الحدیث)) اوګورئ میزان الاعتدال (۵۷۲/۱) رقم الترجمة (۲۱۸۰) د سعدی رحمہ اللہ نه هم منقول دی.((الحكم بن عبدالله بن سعد الايلى جاهل كذاب وأمرالحكم أوضح من ذلک)) الکامل لابن عدی (۲۰۲/۲) رقم الترجمة (۳۸۹)_

(۳) سنن ترمذی أبواب الصلاة باب ماآء في ترک الجهر ببسم الرحمن الرحيم رقم.۲۴۴) وسنن نسائی (۱۴۴/۱) کتاب الإفتتاح باب ترک الجهر ببسم الرحمن الرحيم،وسنن ابن ماجه كتاب إقامة الصلاة والسنة فيهما باب إفتتاح القراءة رقم ۸۱۵)_

(۴) نصب الراية(۳۳۲/۱)_

ددے جواب دا دے چه ابن عبدالله بن مغفل مجهول نه دے په مسند احمد [١] او معجم طبرانی [٢] کښے د دوی د نوم تصریح راغلے ده. دے یزید بن عبدالله بن مغفل دے.
امام بیهقی رحمه الله د دے حدیث ذکر کولونه پس دوه اعتراضونه کړی دی. یو داچه ددے حدیث په راویانو کښے یو . ابونعامه قیس بن عبایة متفرد دے. دویم دا چه د ابونعامه او ابن عبدالله بن مغفل نه امام بخاري رحمه الله اوامام مسلم رحمه الله څه تخریج نه دے کړے. اونه ئے په دوی باندے احتجاج کړے دے. [٣]
خوحقیقت دا دے چه دا دواړه اعتراضونه ټیك نه دی.
ځکه چه په دے حدیث کښے ابونعامه متفرد نه دے. بلکه طبرانی رحمه الله چه په خپل معجم کښے کوم روایات نقل کړی دی. په هغے کښے عبدالله بن بریده رحمه الله او ابوسفیان بن طریف بن شهاب رحمه الله د ابو نعامه متابعت کړے دے. [٤]
په دوی کښے عبدالله بن بریده رحمه الله خو ثقه دے. اوابوسفیان اګرچه متکلم فیه دے. خو د ده هغه روایات معتبر دی. د کومو چه متابعات وی. [٥]
اوترکومے پورے چه د دویم اعتراض تعلق دے. چه دصحیحینومصنفینو د دوی د څه روایت تخریج نه دے کړے. نوموښږ دا نه منو. چه د حدیث دصحت دپاره د صحیحینوتخریج ضروری دے. [٦]
علی سبیل التسلیم موښږ دا وایو. چه دا حدیث حسن دے. اوحسن حدیث قابل احتجاج وی. بیا خاص کر چه دهغے شواهد او متابعات هم موجود وی. والله اعلم

اووم دلیل: حضرت ابوهریره رضی الله عنه دنبی صلی الله علیه وسلم نه نقل کوی. چه هغوی فرمائی. «إن سورة من القرآن ثلاثون آية شفعت لرجل حتى غفر له، وهي سورة تبارك الذي بيده الملك» رواه احمد [٧] وأصحاب السنن الأربعة [٨] والحاكم وقال: صحيح الإسناد وأقره الذهبي [٩]

---

(١) اوګورئ: (٤/٨٥)_
(٢) قاله الزيلعي في نصب الراية (١/٣٣٢)_
(٣) نصب الراية (١/٣٣٣)_
(٤) پورتنئ حواله)_
(٥) پورتنئ حواله)_
(٦) پورتنئ حواله)_
(٧) مسند احمد (٢/٢٩٩، ٣٢١)_
(٨) سنن ابی داود كتاب الصلاة باب عدد الآی رقم الحديث (١٤٠٠) وسنن ترمذی أبواب فضائل القرآن باب ماجاء في فضل سورة الملک. رقم (٢٨٩١) وسنن ابن ماجة في كتاب الأدب باب ثواب القرآن رقم (٣٧٨٦) وسنن كبرى للنسائي كتاب التفسير. وعمل اليوم والليلة (كما في تحفة الأشراف للمزي) رحمه الله ١٠/١٢٩)
(٩) مستدرک حاکم (١/٥٦٥) كتاب فضائل القران باب ذكر فضائل سور وآی متفرقة (٢/٤٩٧، ٤٩٨) كتاب التفسير .تفسير سورة الملک)_

حافظ ابن حجر رحمه الله په ..التخليص الخبير.. كښې ليكلى دى «وأعله البخاري في التاريخ الكبير بأن عباساً الجشمي لايعرف سماعه من أبي هريرة»(١) يعنى امام بخارى رحمه الله دا حديث معلول ګرځولې دے.ځكه چه د عباس جشمى سماع د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه ثابته نه ده.(٢) خوحقيقت دا دے چه د عباس جشمى رحمه الله په باره كښې چا كلام نه دے كړے .(٣) ابن حبان رحمه الله دوى په ثقاتو كښې ذكر كړے دے.(٤)

بيا دامام بخارى رحمه الله دا اعلال د هغوى د مسلك مطابق خو ټيك دے.خو دامام مسلم رحمه الله په مسلك دا حديث متصل الاسناد دے.ځكه چه د دوى د حضرت عثمان رضي الله عنه نه سماع ثابته ده.(٥) نود حضرت ابوهريره رضي الله عنه معاصرت ثابت شو.او د امام مسلم رحمه الله په نيز معاصرت كافى دے.د لقاء ثبوت ضرورى نه دے.

اوكه دا اومنلے شى چه دلته انقطاع ده.نو بيا هم څه قباحت نشته.ځكه چه ددے يو شاهد په معجم طبرانى كښې په «ثابت عن انس رضي الله عنه» سند سره مروى دے.(٦) چه سند ئے صحيح دے.(٧)

اتم دليل اتم دليل دحضرت عائشے رضي الله عنها مبحوث عنه حديث دے.كوم چه د نزول ..اقرء.. په سلسله كښې امام بخارى رحمه الله دلته اودغه شان په نورومقاماتو كښې تخريج كړے دے.(٨) ددے نه معلومه شوه.چه تسميه د سورت جزء نه دے.

تنبيه تراوسه پورے چه دلته كوم دلائل ذكر شول.په دے كښې د آخرى دوو دلائلونه سوا باقى ټول دلائل دا خبره ثابتوى.چه تسميه د سورت فاتحه جزء نه دے.اوآخرى دوه دلائلو نه دا خبره په پوهه كښې راځى.چه تسميه دهيڅ سورت جزء نه دے.

---

(١) التلخيص الخبير(١/٢٣٤) رقم ٣٤٩) كتاب الصلاة باب صفة الصلاة)_

(٢) امام بخارى په تاريخ كبيركښې كوم ځائے كښې د دوى ذكر ليكلے دے.هلته ددے خبرے څه تصريح نشته.چه ددوى د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه سماع ثابته نه ده.بلكه دا ئے ذكر كړى دى.چه دوى د حضرت عثمان رضي الله عنه نه روايت كوى.او دحضرت ابوهريره رضي الله عنه په باره كښې مكمل سكوت دے.آيادامام بخارى رحمه الله سكوت دعدم سماع ثبوت دے؟ اوګورئ تاريخ كبير(٧/٤) رقم الترجمة٧_

(٣) نصب الراية(١/٣٣٥)_

(٤) كتاب الثقات(٥/٣٥٩)_

(٥) كما في التاريخ الكبير(٧/٤) رقم الترجمة٧_

(٦) عن أنس قال:قال رسول الله ﷺ سورة من القرآن ما هي إلا ثلاثون آية.خاصمت عن صاحبها حتى أدخلته الجنة وهي سورة تبارك ..رواه الطبراني في الصغيروالأوسط ورجاله رجال الصحيح .كذا في مجمع الزوائد للهيثمي رحمه الله) ١٢٧/٧) كتاب التفسيرسورة تبارك.. اوګورئ حافظ ابن حجر رحمه الله په تلخيص الخبير (١/٢٣٤) كښې د ذكر شوى حديث د حواله دپاره د معجم كبير ذكر كړے دے.حالانكه د علامه هيثمى رحمه الله د تصريح مطابق دا په ..معجم صغير.. او معجم ولاوسط كښې ذكر شوے حديث دے.)_

(٧) التلخيص الخبير(١/٢٣٤)_

(٨) ددے حديث پوره تخريج مونږ په ابتداء كښې كړے دے_

د جزئيت د قائلينو دلائل کوم حضرات چه د تسمیه د جزئیت قائلین دی.هغوی په ډیرو دلائلو سره استدلال کوی.خواکثر د علت قادحه نه خالی نه دی بلکه دا حضرات زیات ترپه هغه دلائلوسره استدلال کوی.چه هغه زیات تړواهیات دی.اوډیر په کښې موضوعات او منکرات دی.
د دې حضراتو د ټولو نه زیات قوی دلیل هغه دې.کوم چه د نعیم بن مجمر رحمه الله نه مروی دې هغوی فرمائی:«صلیت وراء أبی هریرة رضی الله عنه فقرأ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ ثم قرأ بأم القرآن،حتی بلغ،غیرالمغضوب علیهم ولا الضالین،، فقال آمین.فقال الناس آمین،ویقول کلما سجد الله أکبر،وإذا قام من الجلوس فی الإثنتین قال: الله أکبر، وإذا سلم، قال والذی نفسی بیده إنی لأشبهکم صلاة برسول الله ﷺ»
(۱)داحدیث سنن نسائی،سنن دارقطنی،سنن کبری بیهقی.صحیح ابن خزیمه.او مستدرك حاکم وغیره کښې موجود دې.او ټولو حضراتو ددې تصحیح کړې ده.(۲)
جواب حقیقت دا دې.چه دا حدیث د سند په اعتبار سره صحیح دې.خو ددې حضراتو ددې حدیث نه په خپله مدعی باندې استدلال کول د څو وجوهاتو له کبله ټیك نه دې.
(۱) اولنۍ وجه دا ده.چه دا حدیث معلول دې.ځکه چه دحضرت ابوهریره رضی الله عنه اته سوه شاګردان دی.چه په هغوی کښې صحابه رضی الله عنهم هم دی.په دوی کښې د نعیم مجمر رحمه الله نه علاوه بل څوك هم د هغوی نه دا روایت نه نقل کوی.چه هغوی په مانځه کښې په جهر سره تسمیه ونیله ده.(۳) (حالانکه مونځ داسې عمل دې.چه په ورځ کښې پنځه خله کیږی.ازمترجم)
دلته څوك دا ونیلی شی.چه که بل شاګرد نه وی روایت کړې.او دې ثقه دې. او قاعده دا ده.چه «زیادة الثقة مقبولة»
ددې جواب دا دې.چه دا قاعده څه متفق علیه قاعده نه ده.بلکه په دې کښې اختلاف دې.بعضې حضرات دا قاعده مطلقاً قبلوی.او بعضې ئې نه قبلوی. (۴) خو صحیح قول دا دې.چه په دې کښې تفصیل دې.که د زیادت کونکې راوی ثقه حافظ او اثبت وی اوچا چه زیادت نه وی کړې.هغه داولنی راوی نه کمتر وی.یا برابر وی.نو په داسې صورت کښې به زیادت قبول وی.ګنی نه.دغه شان په بعضې مقاماتو کښې په مختلفو قرائنو سره زیادت قبلولې شی.عام حکم لګول.چه هر زیادت قابل قبول دې.دا ټیك نه دې.بلکه دهر

---

(۱) أخرجه النسائی فی سننه (۱/۱۴۴) کتاب الإفتتاح باب قراءة بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ. والحاکم فی مستدرکه (۱/۲۳۲) کتاب الصلاة.أن رسول الله ﷺ قرأ فی الصلاة بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ. فعدها آیة.والبیهقی فی سننه الکبری.(۲/۵۸) کتاب الصلاة باب جهر الإمام بالتامین... والدارقطنی فی سننه (۱/۳۰۵.۳۰۶) کتاب الصلاة باب وجوب قراءة بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ. فی الصلاة والجهر بها واختلاف الروایات فی ذلک رقم ۱۴)_
(۲) نصب الرأیة (۱/۳۳۵) وسنن دارقطنی (۱/۳۰۶)_
(۳) نصب الرأیة (۳۳۶)_
(۴) دتفصیل دپاره اوګورئ ..النکت علی کتاب ابن الصلاح للحافظ ابن حجر) رحمه الله ۲/۶۸۷، ۷۰۲) النوع السادس عشر معرفة زیادات الثقات)_

زیادت دپاره مخصوص حکم دے کله خو داسے وی چه ددے زیادت د صحت یقین وی.اوکله ددے د صحت یقین خو نه وی.البته غالب گمان وی.اوپه بعضے وختونو کښے د زیادت په غلطئ باندے جزم وی.اوبعضے وخت د ظن غالب په اعتبار سره دغلط حکم پرے لګولے شی.او کله داسے هم کیږی.چه په دے کښے توقف کول وی.(۱)

د نعیم بن مجمر رحمه الله دا زیادت هم ددے قبیلے ځنے دے.چه په دے کښے توقف کول پکار دے بلکه غالب گمان دا دے.چه دا زیادت کمزورے دے.(۲)

(۲) دویمه وجه دا ده.که دا حدیث ټیك هم اومنلے شی.نود جزئیت یا جهر بالتسمیه دپاره په دے باندے استدلال بیا هم ټیك نه دے.ځکه چه په دے کښے «فقرأ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، ثم قرأ بأم القرآن» راغلی دی.په بعضے روایاتو کښے د ..قال.. لفظ راغلے دے.(۳) قراءت یا قول په جهر باندے دلالت نه کوی.په دے باندے خو ددے حضراتو خلاف استدلال کولے شی.کوم چه د تسمیه د قراءت بالکل قائل نه دی.(۴)

په دے باندے اشکال کیږی.که هغوی تسمیه په جهر سره نه وه وئیلے.نونعیم مجمر رحمه الله به ځنګه اوریدلے وه؟

ددے جواب دا دے.چه بعضے وخت په سری مونځونو کښے هم قراءت اوریدے شی.(۵)

یو اشکال دا هم کیدے شی.که حضرت ابوهریره رضی الله عنه سراً د بسم الله قراءت کړے وی.اوسورت فاتحه ئے په جهر وئیلی وی.(اویقینی ده.چه سورت فاتحه به ئے په جهر وئیلی وی.ځکه چه مونځ جهری وو.ځکه چه په حدیث کښے د امام اوماموم د تامین تصریح ده) نو دواړه به ئے په اسلوب سره نه ذکر کول.بلکه داسے به وئیلی وو.«فأسر بالبسملة ثم جهر بالفاتحة»

ددے جواب دا دے.چه په دے حدیث کښے د جهر څه تصریح نشته.نوداسے محتمل روایت په دغه شان نصوص صریحه باندے نشی مقدم کولے.کوم چه سراً د تسمیه تقاضا کوی.(۶)

که په دا قسم اطلاق سره په جهر باندے استدلال کولے شی.نوپه دے حدیث کښے دا هم وئیلی شی.چه تسمیه دسورة فاتحه جزء نه دے.ځکه چه په دے کښے دا الفاظ دی.«فقرأ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، ثم قرأ بأم القرآن» یعنی د دواړو جملو په مینځ کښے ئے عطف کړے دے.اوعطف دمغایرت تقاضا کوی.نوددے نه به ثابته شی.چه بسم الله د ام القرآن جزء نه دے.(۷)

---

(۱) ذکره الزیلعی ببسط وتفصیل فی نصب الرایة (۱/۳۳۶. ۳۳۷)_

(۲) پورتنئ حواله_

(۳) کما فی روایة البیهقی فی سننه الکبری (فقال بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. ثم قرأ بأم القرآن (۲/۵۸)

(۴) نصب الرایة (۱/۳۳۷)_

(۵) پورتنئ حواله)_

(۶) پورتنئ حواله)_

(۷) پورتنئ حواله)_

دريمه وجه دا ده چه ددے حديث په آخر كښے حضرت ابوهريره رضی الله عنه فرمائى. «إنى لأشبهكم صلاة برسول الله ﷺ» دلته تشبيه په اصل مونځ ،مقدار اوددے په هيئت كښے ده.په هريوجزء كښے تشبيه ضرورى نه ده.(١) په دے حديث كښے په اصل كښے دحضرت ابوهريره رضی الله عنه مقصود دتكبير وغيره اثبات دے.اوددے په ذريعه په هغه خلقو باندے رد مقصود دے.كوم چه ددے قائل نه دى.اوتكبير وغيره دهغه څيزونو څنے دى.كوم چه د حضرت ابوهريره رضی الله عنه نه په صحيح طريقه ثابت دى .او تركومے پورے چه د تسميه تعلق دے.نوچونكه ددے په ثبوت كښے نظر دے.نوځكه به «أشبهكم صلاة» صرف په دے افعالو پورے خاص ګڼړلى شى.كوم چه د هغوى نه په صحيح سند سره ثابت وى.(٢) والله سبحانه وتعالى اعلم

قوله: فَرَجَعَ بِهَا رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: د ..بها.. ضميريا خو ..آيات.. طرف ته راجع كيږى.يعنى ..فرجع بالآيات.. او يا ..قصة.. طرف ته ..اى فرجع بالقصة..

(٣) يعنى رسول الله ﷺ ذكر شوى آيت سره واپس راغلو.يا ټولے قصے سره ئے واپس تشريف راوړلو. او حضرت خديجه رضی الله عنها ته ئے واورولوله.

قوله: يَرْجُفُ فُؤَادُهُ: د ..فواد.. په تفسير كښے درے اقوال دى.بعضے وائى.قلب.بعضو وئيلى دى.باطن القلب او بعضے حضراتو وئيلى دى.غشاء القلب.(٤)

علامه بلقينى رحمه الله فرمائى.كه ددے تفسير په ..غشاء القلب.. يا ..وعاءالقلب.. سره اوشى. نوددے نه زبردست درزيدل معلوميږى.ځكه چه كله په ..وعاء.. يا ..غشاء.. كښے حركت وى.نو په باطن كښے خو به په درجه اولى وى.(٥)

دا روايت په بدء الوحى كښے په ..يرجف فواده.. الفاظو سره دے.او په كتاب التفسيراو كتاب التعبير كښے د ..ترجف بوادره.. الفاظ دى.

..بوادر.. د غوښے هغه ټوټے ته وائى.كومه چه د اوږے اوڅټ ترمينځه وى.(٦)

جوهرى رحمه الله فرمائى.ددے غوښے د ټوټے نوم د جمع په صيغے سره دے.(٧) خو ابن برى رحمه الله فرمائى.چه دا د ..بادرة.. جمع ده.او دا څه خاص ټوټه نه ده.بلكه د اوږے او څټ ټولے حصے ته ..بوادر.. وائى.(٨)

---

(١) نصب الراية (٣٣٨/١)_

(٢) پورتنئ حواله)_

(٣) فتح البارى(٢٤/١)_

(٤) عمدة القارى (٥٠/١)_

(٥) فتح البارى (٣٥٨/١٢) كتاب التعبيرباب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ)_

(٦) فتح البارى(٣٥٨/١٢)_

(٧) پورتنئ حواله)_

(٨) پورتنئ حواله)_

په دے دواړو لفظونو کښے صورة خو اختلاف دے.چه ،فواد،، قلب، یا باطن قلب یا غشاء قلب ته وائی.او ،،بوادر،، «مابین المنکب والعنق» ته وائی.خوپه حقیقت کښے په دواړو کښے په دے اعتبار سره اختلاف نشته.چه کله د زړه درزیدل زیات وی.او ویره زیاته وی.نوددے اثر په ،،بادره،، باندے غورځیږی.اوهغه هم حرکت شروع کوی.(۱)

علامه داودی رحمه الله خو تردومره پورے وئیلی دی.چه ،،بوادر او ،،فواد،، دواړه مترادف دی.ددے قول نه که د هغوی مراد هم هغه وی.کوم چه اوس مونږ اوخودل.نوصحیح ده.اوکه د هغوی مراد دا وی.چه دواړه متحد المعنی او مترادف دی.نود هغوی دا خبره تیک نه ده.(۲)

ددے جملے خلاصه دا شوه.کله چه نبی کریم ﷺ دے آیاتونو سره تشریف راوړلو.نو ددوی زړه درزیدلو.

د زړه د درزیدو وجه: دا درزیدل د څه وجے وو.د نبی ﷺ زړه ددے وجے درزیدلو.چه په غار حراء کښے د ،،غط،، کومه واقعه پیښه شوے وه.په هغے سره نبی ﷺ ته مشقت ملاو شوے وو.د بشریت د تقاضا په وجه په دوی باندے د هغے اثر وو.الله تعالی په کښے چونکه د وحی د تحمل استعداد پیدا کړے وو.نوځکه ئے د زړه حرکت بند نشو.خو بشریت وو.نوځکه ئے زړه مضطرب وو.

یاداسے اووائے.چه د نبی ﷺ زړه ددے وجے درزیدلو.چه کومه ذمه واری په دوی باندے اچولے شوے وه.ددغه ذمه وارئ په پوره کولو کښے پرله پسے به مشقتونه وو.چونکه ددے مشکلاتو دوی ته احساس وو.نوځکه د دوی زړه درزیدلو.

قوله فَدَخَلَ عَلَى خَدِيجَةَ بِنْتِ خُوَيْلِدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: دا خدیجه بن خولید بن اسدبن عبدالعزی ده.د واقعه فیل(کومه چه د نبی ﷺ د پیدائش کال دے) نه پنځلس کاله وړاندے پیدا شوے وه.د نبی اکرم ﷺ سره چه کله د دوی نکاح اوشوه.نوپه دغه وخت کښے د دے عمر څلویښت کاله وو.او د نبی ﷺ عمرپنځویشت کاله وو.د دوی نکاح ددوی تره عمروبن اسد بن عبدالعزی تړلے وه.ځکه چه پلار ئے مخکښے وفات شوے وو.

د یوقول مطابق په نبی ﷺ باندے د ټولو نه وړاندے ایمان راوړونکے شخصیت د دوی دے.په ښځو کښے دټولو نه وړاندے ایمان راوړونکے په اتفاق سره هم دوی دی.د نبی ﷺ ټول اولاد سوا د حضرت ابراهیم نه ټول هم ددوی د بطن نه وو.نبی ﷺ نه د دوی نه وړاندے چا سره نکاح کړے نه وه.اونه د دوی په ژوند چا سره نکاح کړے وه.د نبی ﷺ دوی سره ډیره مینه وه.د وفات نه پس به نبی ﷺ د هغے په ملګرو او سهیلو کښے غوښه تقسیموله.دوی د دعوت اوتبلیغ په کار کښے دغه شان په هره ګرانه مرحله کښےد نبی ﷺ سره مدد کول او

---

(۱) پورتنی حواله)۔

(۲) پورتنی حواله)۔

دوی ته تسلی ورکونکے وه. دهجرت نه درے کاله وړاندے د حضرت ابوطالب د وفات نه درے ورځے پس حضرت خدیجے رضی الله عنها وفات شوه.(۱)

قوله: فَقَالَ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي :نبی ﷺ اوفرمائیل په ما څادر واچوئی په ما څادر واچوئی په بل روایت کښے ،دثرونی ،، دے.د دواړه معنی یوه ده.

قاعده دا ده چه کله ویره راشی نوبدن رپیدل شروع شی اوددے رپیدلو علاج په جامه اچولو سره کولے شی.

د سید الطائفه حضرت حاجی امداد الله مهاجرمکی رحمه الله نه تپوس اوشو چه نبی ﷺ دا ولے اوفرمائیل چه ،،زملونی زملونی،، ولے چه نبی ﷺ حضرت جبریل علیه السلام اولیدلو نو اوویریدلو؟

حضرت حاجی رحمه الله جواب ورکړلو چه نبی ﷺ حضرت جبریل علیه السلام اولیدلو نو اونه ویریدلو.بلکه چه جبریل علیه السلام ئے اولیدلو.نوخپل حقیقت ورته په نظر راغلو هغه دومره اوچت وو.چه هغه ئے اولیدلو.نو نبی ﷺ ته ویره شوه.اوقاعده دا ده.چه په غیر جنس کښے اوسیږی.نوخپل حقیقت پټ وی.اوچه هم جنس اوګوری.نو منکشف کیږی.لکه چه مشهوره ده.یو کس د زمری بچے ساتلے وو.اوهغه ئے په خپلو چیلو کښے پریخودے وو.زمرے چه په دغه چیلو کښے اوسیدلو.نو دخپل حقیقت پته ورته نه وه.هغه هم د چیلو پشان غریب وو په اتفاق سره یو ځل هغه د اوبو څکلو په دوران کښے خپل مخ اولیدلو.او دخپل زړه ورتوب اودلاورئ تصور دهغه د سترګو وړاندے شو.اوچه بیا ئے چیلئ اولیدلے.نو وے ګنړل.چه زه چیلئ نه یم.څه بل څیز یم.چه دا حقیقت ئے اوپیژندلو.اوکله په جیلو ورګډ شو.نو په ټولو چیلو کښے یو شور جوړ شو.څه ئے اوشوکولے.او څه ئے اوخوړلے.اوڅه ئے مړے کړے.

بیا ئے اوفرمائیل.که په یوه جزیره کښے فرض کړه ټول بدشکله خلق اوسیږی.که یوه ښائسته ښاپیرئ په کښے پیدا شی.نوښکاره ده.چه هغه په دوی کښے اوسیږی.نوخپل ځان به ورته د دوی پشان ښکاری.اودخپل ښائست حقیقت به ورته دناجنسی اختلاط د وجے نه ښکاره کیږی.خوکه په اتفاق سره هلته ددے پشان یو بل حسین پیدا شی.چه هغه پرے نازاو ادا کوی.نوښکاره ده.چه هغه اوګوری.نوخپل حقیقت به ورته سمدستی ښکاره شی.او هغه به هم ناز او ادا شروع کړی.

دغه شان بغیر دتشبیه نه نبی ﷺ هم ددے زمری یا ددے ښائسته پشان د مکے په جاهلانو کښے اوسیدلو.اودوی ته خپل حقیقت ښکاره نه وو.خوکه چه کله نبی ﷺ جبریل علیه السلام اولیدلو.چه هغه په دے معنی کښے د دوی هم جنس وو.چه دهغوی تربیت هم صفت علم کوی.نوځکه د وحی او ایحاء خدمت دوی ته حواله شو.او د انبیاء علیهم السلام تربیت هم په صفت علم سره کیږی.اود جبریل علیه السلام په مخ کښے نبی ﷺ ته خپل حقیقت په نظر راغلو. خوهغه دومره عظیم الشان وو.چه سمدستی نبی ﷺ د هغے برداشت اونکړے شو.او په

(۱) الإستيعاب فی معرفة الأصحاب (۲۷۹/٤، ۲۸۹) والإصابة فی تمییز الصحابة (۲۸۱/٤، ۲۸۳)۔

..اضطراب کښې ئې.. زملوني زملوني.. اوفرمائيل دا نه چه نبي ﷺ دحضرت جبريل عليه السلام اوويدلو.

د مولانا روم رحمه الله توجيه د داسې قسم واقعه يوه توجيه د مولانا رومي رحمه الله نه منقول ده قصه دا ده چه يوځل نبي کريم ﷺ د حضرت جبريل عليه السلام نه دهغه په اصلي شکل کښې د ليدو خواهش اوکړلو حضرت جبريل عليه السلام ورته اووئيل چه تاسو طاقت نشئ لرلې خوچه کله نبي ﷺ اصرار اوکړلو نوحضرت جبريل عليه السلام ورته د خپل اصلي شکل خودنه اوکړله نبي ﷺ په ليدو سره بيهوشه شو حضرت جبريل عليه السلام سمدستي راپورته کړلو او بيا دوئ په هوش کښې راغلو.(۱)

مولانا رومي رحمه الله فرمائي چه په دغه وخت کښې متاثر جسدي محمدي وو روح محمدي نه وو روح محمدي خو دومره طاقتور او قوي دې چه جبريل عليه السلام دهغې تحمل نشي کولې اوحقيقت دا دې چه ددې اندازه د شب معراج د قصې نه کيږي چه کله ..سدرة المنتهى.. ته اورسيدل نو په دغه مقام کښې حضرت جبريل عليه السلام اودريږي اونبي کريم ﷺ چه ورته کله د وړاندې تلودپاره فرمائي نوجبريل آمين وائي که زه معمولي وړاندې شم نو زما وزرې به اوسوزي نو نبي ﷺ به نفس نفيس تن تنها يواځې تشريف يوړلو.(۲)

يو اشکال او دهغې جواب دلته يوکس ته دا اشکال پيدا کيدې شي چه وړاندې په حديث کښې راغې «لقد خشيت على نفسي» ددې نه معلوميږي چه نبي ﷺ جبريل اوليدلو نو اوويريدلو.

ددې اشکال جواب حضرت تهانوي رحمه الله دا ورکړې دې چه په دې حديث کښې : ..خشيت.. مفعول حضرت جبريل آمين نه دې چه تصادم راشي بلکه معنی داده چه «خشيت أن لا أتحمل أعباء الرسالة» ځکه چه ددې تحمل دپاره د خاص قوت ضرورت وي اوهغه په دغه وخت کښې مغلوب وو نو څه تصادم پاتې نشو.

يوبل اشکال اودهغې جواب دلته يو اشکال دا هم شوې دې چه نبي ﷺ ..زملوني.. ولې اووئيل حالانکه په ظاهره خطاب حضرت خديجې رضي الله عنها ته دې؟ ..زمليني.. وئيل پکار وو. د دې جواب دا ورکړې شوې دې چه دحضرت خديجې رضي الله عنها غلام هم وو او وينځې هم په هغه وخت کښې چونکه د پردې رواج نه وو ځکه نبي ﷺ ټولو ته خطاب اوفرمائيل چه په هغوی کښې حضرت خديجه رضي الله عنها هم شامل وه.(۳)

دويم جواب دا دې چه په داسې مواقع يعنې د خدمت په موقع په محاوراتو کښې د تذکير اوتانيث په اعتبار سره څه فرق نه کوي نوځکه د مذکر صيغې استعمال شوې.(۴)

---

(۱) مسند احمد(۱/۳۲۲) مسند عبدالله بن عباس رضي الله عنه)_

(۲) السيرة الحلبيه للعلامة على بن برهان الدين الحلبي (۱/۴۰۲) باب ذکر الإسراء والمعراج)_

(۳) تقرير بخاري حضرت شيخ الحديث رحمه الله تعالى (۱/۸۸)_

(۴) پورتنئ حواله)_

دریم جواب دا هم ممکن دے چه د شان د تعظیم او تفخیم د وجے د مذکر صیغه استعمال شوے ده.((کما ورد فی التنزیل فی قصة موسی، ﴿إِذْ رَأَىٰ نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا﴾ (۱)

قوله فقال لخديجة وأخبرها الخبر: لقد خشيت على نفسى: یعنی نبی ﷺ حضرت خدیجے رضی الله عنها ته اوفرمائیل په داسے حال کښے چه نبی ﷺ هغے ته ټوله قصه اورولے وه.((لقد خشیت علی نفسی)) ماته خو دخپل ځان ویره ده.

نبی اکرم ﷺ ته د څه وجه ویره شوه؟ نبی اکرم ﷺ ته د څه خبرے د وجے ویره شوه.په دے باره کښے حافظ ابن حجر رحمه الله دولس اقوال ذکر کړی دی.

① یو قول دا دے.چه دوی ته د جنون پیدا کیدو خطره شوه.(۲)

په دے باندے اشکال دا دے.چه نبی ﷺ دفرشتے مشاهده کړے وه.نو ددے نه پس نبی ﷺ ته دجنون ویره ولے کیدله.ابن عربی رحمه الله دا قول باطل ګرځولے دے.(۳)

خوامام ابوبکراسماعیلی رحمه الله ددے جواب ورکړے دے.چه کیدے شی.دا ویره دوی ته په هغه وخت کښے شوے وی.چه په کوم وخت کښے دوی ته دا یقین نه وو راغلے.چه دا راتلونکے دالله تعالی فرشته ده.اوکله چه دوی ته یقین اوشو.نوبیا دا ویره لاړله.اوداسے کیږی.چه په اول کښے د یوے خبرے تحقیق نه وی.نوسړے په شك کښے وی.اوکله چه تحقیق اوشی.نو شك زائله شی.(۴)

خوبه دے کښے اشکال دا دے.چه د حضرت جبریل علیه السلام راتلل اچانك نه وو.بلکه د ډیرو مقدماتو، تمهیداتواو مبادیؤ نه پس شوے وو.ددے نه علاوه د بحیرا راهب سره هم د نبی ﷺ ملاقات شوے وو.نبی ﷺ ته بهرحال في الجمله د جبریل علیه السلام د راتلو علم وو.قرائن او اندازے په دے خبره باندے دلالت کوی.چه حضرت جبریل علیه السلام دوی پیژندلے وو.یعنی په اوله موقع دوی ته یقین شوے وو.د ابن اسحاق رحمه الله په بعضے روایاتو کښے جبریل علیه السلام پخپله وائی.چه ((یا محمد،أنت رسول الله وأنا جبریل)) (۵)ددے خبرو باوجود بهرحال دا احتمال موجود دے.چه په اول وهله کښے دا ویره د نبی ﷺ په زړه باندے تیره شوے وی.او بیا هم په دے غار کښے د فرشتے په راتلو باندے یقین پیدا کیدو سره ویره تللے وی.

② دویم قول دا دے.چه دا د قبیلے د هاجس ځنے وه.په دے کښے اشکال دا دے. چه د هاجس استقرار نه وی.

---

(۱) طه ۱۰)- قال الرازی رحمه الله.. وأیضاً فقد یخاطب الواحد بلفظ الجماعة تفخیماً قال الرازی رحمه الله.. وأیضاً فقد یخاطب الواحد بلفظ الجماعة تفخیماً

(۲) فتح البارى(۱/ ۲٤)_

(۳) پورتنئ حواله)_

(۴) پورتنئ حواله)_

(۵) سیرت ابن هشام (۱/۱۵۵)_

③ دریم قول دا دے چه نبی ﷺ سره ویره وه چه د سخت رعب د وحے چرته مرګ واقع نشي
④ څلورم قول دا دے چه نبی ﷺ سره د بیمارئ ویره وه ابن ابی جمره رحمه الله په دے باندے جزم کړے دے.
⑤ پنځم قول دا دے چه نبی ﷺ سره د دوام مرض ویره شوه
⑥ د نبوت د لویو ذمه واریانو د تحمل نه د عاجز کیدو ویره ورته لاحقه شوے وه.
⑦ اووم قول دا دے چه د رعب د وحے فرشتے ته د نظر کولونه عاجز شوے وو اودهغے ویره وه
⑧ اتم قول دا دے چه دوی سره د دے خبرے ویره پیدا شوے وه چه د قوم په ضرر رسولو به دوی صبر اونکړے شی.
⑨ نهم قول دا دے چه دوی سره د قوم د طرفه د وژلو ویره وه.
⑩ لسم قول دا دے چه د وطن مفارقت به ضروری شی.د دے ویره ورسره وه.
⑪ یوولسم قول دا دے چه دوی سره دا ویره وه.چه قوم به د دوی تکذیب اوکړی.
خو په دے اقوالو کښے اکثر واهی او ضعیف دی.البته حافظ ابن حجر رحمه الله د مرض. دوام مرض.اود مرګ د واقع کیدو اقوالو ته ترجیح ورکړے ده.(۱)
⑫ قاضی عیاض رحمه الله د خوف وجه ذکر کړے ده.اودوه احتمالات ئے په کښے ذکر کړی دی. یودا چه دوی ته د نبوت د پیتی په تحمل کښے ویره شوه.چه کیدے شی.زه دا ذمه واری پوره نکړے شم.اوزما روح اوخی.(۲)
دویم احتمال ئے دا بیان کړے دے.چه کیدے شی.دا بالکل د ابتداء واقعه وی.د فرشتے د راتلو نه وړاندے چه کوم خوبونه لیدلی شو.یا آواز اوریدلے شو.یا رڼړا په نظر ورتله.دهغه زمانے واقعه وی.په دغه وخت کښے دوی سره ویره شوے وی.چه کیدے شی.دا د شیطان د طرفه وی.خوچه کله فرشته راغله.اوپه نبوت سره مشرف شو.د دے نه پس د هیڅ قسم شك کولو ضرورت نشته.(۳)
علامه نووی رحمه الله فرمائی.چه دا دویم احتمال ضعیف دے.څکه چه په حدیث کښے تصریح ده.چه د ویرے واقعه د فرشتے په راتلو او د ﴿اِقْرَأْ﴾ آیاتونو د نازلیدو نه پس وه.(۴)
طبعی ویره دمقام نبوت سره منافی نه ده بیاچه ترڅوپورے د بارنبوت د اوچتولو د وحے بتقاضائے بشریت د ویرے راتلل دی .نودا د نبوت یا رسالت هرګز خلاف نه ده.په قرآن پاك کښے څومره واقعات دی .چه پیغمبران علیهم السلام ویره محسوسوی.خوهغوی ته دخپل نبوت یا رسالت په حقانیت باندے څه شك نه وه.

---

(۱) د دے ټولو اقوالو دپاره اوګورئ فتح الباری (۱/۲٤)_
(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۱/۸۹) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ_
(۳) پورتنئ حواله)_
(۴) پورتنئ حواله)_

په قرآن كريم كښې د حضرت ابراهيم ﷷ واقعه ذكر ده چه فرښتې هغوى ته د ميلمنو په صورت كښې راغلې وې ابراهيم ﷷ په جلتئ سره دهغوى د ميلمستيا انتظام اوكړلو ﴿ فَلَمَّا رَاٰۤ اَيْدِيَهُمْ لَا تَصِلُ اِلَيْهِ نَكِرَهُمْ وَاَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيْفَةً ﴾ (١)

كله چه هغوى اوكتل چه ميلمانه روټئ نه خورى نوهغوى ته دا خبره نوے اوناشنا معلومه شوه اوهغوى دميلمنو نه ويره محسوس كړه.

دغه شان دحضرت موسى ﷷ واقعه په قرآن مجيد كښې مذكور ده چه جادوګرانو كله خپلې رسئ اوهمساګانې اوغورځولې نودغه رسو او همساګانو د مارانو شكل اختيار كړل دلته موسى ﷷ ويره محسوس كړه. ﴿ فَاِذَا حِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ اِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ اَنَّهَا تَسْعٰى ۝ فَاَوْجَسَ فِىْ نَفْسِهٖ خِيْفَةً مُّوْسٰى ۝ ﴾ (٢)

خلاصه دا چه حضرت موسى ﷷ ته ويره محسوس كيدل دنبوت منافى نه دى.

حضرت ابراهيم ﷷ ته ويره محسوس كيدل دا هم د نبوت سره منافى نه دى دغه شان چه نبى كريم ﷺ ته په غار حراء كښې كومه واقعه پيښه شوے وه. اود نبوت درون بوج په دوى باندے واچولے شو. وحى خداوندى نازل شوه. ددے د قول ثقيل ذكر الله تعالى په خپله باندے ذكركړے دے. بيا د نبوت د ذمه وارئ پوره كولو كښې چه كوم مشقتونه اوتكلفونه پيښبودونكى وو. هغه ټول د هغوى وړاندے وو. ددے ټولو امورو دوجے كه په دوى كښې ويره پيدا شوے وى. نودا خو نه د نبوت سره منافى ده. اونه ددے دپاره د نظير لټولو څه ضرورت شته. چه آيا نورو پيغمبرانوعليهم السلام باندے هم د نبوت په ابتداء كښې داسے واقعات راغلى وو كه نه؟

دحضرت شاه ولى الله رحمه الله **يوه دقيق رائے** حضرت شاه انورشاه كشميرى رحمه الله په دے مقام كښې يوه ډيره نفيسه خبره كړے ده. هغوى فرمائى چه د نبى ﷺ روحانى تربيت دالله تعالى د شان ربوبيت خصوصى انداز سره شوے دے. ځكه چه نبى ﷺ نے د وحى متلو د ټولو نه د لوئے مرتبے واله وحى باندے مشرف كړے وو. كومه چه په انبياء عليهم السلام كښے د دوى د خصوصى درجے اوخاتم النبيين سره مناسب وه. خوددے عظيم وحى دپاره د څومره برداشت ضرورت وو. ددے اندازه د حديث د ذكرشوو جملو نه ښه معلوميږى. نوځكه حيرت او تعجب په دے خبره باندے بيخى نشته. چه د نبى ﷺ رسول اعظم ته د ويرے، خوف اودهشت اوګبهراهټ صورت ولے راغلو. بلكه حيرت او لويه حيرانتيا په دے باندے پكار ده. چه په دے دنيا كښے داوسيدو او د ټولو بشرى تقاضو او كمزورو باوجود يوانسان د دے عظيم وحى دنزول د عظمت بوج برداشت كړلو. كوم چه د قرآن كريم د تصريح مطابق كه په

---

(١) هود ٠٧٠-.

(٢) طه ٠٦٦-٠٦٧-.

یو غر باندے نازل شوے وه. نو هغه به د ویرے او د الله تعالی خشیت د وجے مات شوے او ریزه ریزه شوے وو.

حضرت شاه صاحب رحمه الله قدس سره فرمائی چه په دے موقع چه بعضے حضراتو د نبی ﷺ ویره دهشت وغیره د عام ضعف انسانی او بشری سبب خودلے دے یا د دے اظهار ئے بطور سیاست جائز گنرلے دے. دا د نبی ﷺ د رسالت د لوئے مرتبے مناسب نه گنری. والله اعلم کومو خلقو چه دا حالت ، ،تردد في النبوة، ، گنرلے دے. هغوی خو د انبیاؤ علیهم السلام د ایمان او یقین د مدارج عالیه او علوم وکمالات نبوت نه بیخی ناواقف دی.(۱)

د ورقه د تصدیق فائده بیا د ورقه په تصدیق سره چه حضرت خدیجے رضی الله عنها د کومو خبرو زیرے ورکرے وو. دهغے تصدیق کیږی. دے سره سره دا فائده هم حاصله شوه. چه نبی ﷺ ته دا خصوصیت حاصل شو. چه د دوی د دعوت کولو نه وړاندے دا هل کتابو یو عالم د دوی تصدیق کوی. عام طور داسے وی. چه انبیاء علیهم السلام اول دعوت ورکوی. د هغے نه پس مصدق جوړیږی. خو نبی کریم ﷺ لا تراوسه پورے خپل دعوت پش کړے هم نه وو. چه تصدیق ئے اوشو.

د دے نه علاوه یوه فائده دا هم اوشوه. چه کله ورقه د دوی تصدیق اوکړلو. او د نصرت وعده ئے اوکړله. نو د دوی د اعلان نبوت نه وړاندے په خلقو کښے د دوی د نبوت شهرت پیدا شو. چه په دوی باندے وحی نازل شوے ده. اودا چه ورقه بن نوفل کوم چه د اهل کتابو یو ډیر لوئے عالم وو. د دوی د تصدیق سره سره د نصرت وعده هم اوکړله. لکه چه بغیر د څه کوشش نه د دوی د نبوت اعلان او په خلقو کښے شهرت اوشو.

قوله: فَقَالَتْ خَدِيجَةُ كَلَّا: ، ،کلا، ،د نفی دپاره او د رد دپاره استعمالیږی. د دے یوه معنی د ، ،حقا، ، هم ده. او د تنبیه دپاره هم استعمالیږی. لکه چه حضرت خدیجه رضی الله عنها د دے خشیت نفی کوی. چه داسے به نه کیږی.

امام بخاری رحمه الله په کتاب التفسیر کښے دا روایت تخریج کړے دے. په هغے کښے دی. ((كلا أبشر)) په هغه روایت کښے د مبشربه څه ذکر نشته.

امام بیهقی رحمه الله په دلائل النبوة کښے هم د ابن شهاب زهری رحمه الله نه مرسلاً نقل کړی دی. چه حضرت خدیجه رضی الله عنها اوفرمائیل. ((أبشر فوالله لا يفعل الله بك إلا خيراً، فاقبل الذي جاءك من عند الله عزوجل، فإنه حق، وأبشر فإنك رسول الله حقاً))(۲)

دغه شان د عبید بن عمیر رحمه الله په مرسل روایت کښے هم دی. ((أبشر يا ابن عمي، واثبت، فوالذي نفس خديجة بيده، إني لأرجو أن تكون نبي هذه الأمة))(۳)

---

(۱) انوار الباری (۱/۴۹)_

(۲) دلائل النبوة للبیهقی (۲/۱۴۳) باب مبتدء البعث والتنزیل)_

(۳) سیرت ابن هشام (۱/۱۵۵)_

,,اول من اسلم،، څوک وو؟ په دے کښے اختلاف دے چه د ټولو نه وړاندے اسلام قبلونکے څوک دے؟

امام زهری رحمہ اللہ فرمائی چه حضرت خدیجے رضی اللہ عنہا د ټولو نه وړاندے اسلام قبول کړے وو.([1])

بعضے فرمائی چه حضرت ابوبکرصدیق رضی اللہ عنہ د ټولو نه وړاندے ایمان راوړونکے دے.([2])

بعضے وائی چه حضرت علی رضی اللہ عنہ ([3]) اوبعضو وئیلی دی چه حضرت زید بن حارثه رضی اللہ عنہ د ولو نه وړاندے مسلمان شوے وو.([4])

امام ابوحنیفه رحمہ اللہ په دے ټولو اقوالو کښے داسے تطبیق کړے دے چه په اصیلی سړو کښے د ټولو نه وړاندے حضرت ابوبکرصدیق رضی اللہ عنہ ایمان راوړے دے اوپه ښځو کښے د ټولو نه وړاندے حضرت خدیجے رضی اللہ عنہا اوپه غلامانو کښے حضرت زید بن حارثه رضی اللہ عنہ اوپه ماشومانو کښے حضرت علی رضی الله عنهم اجمعین ([5])

قوله: وَاللّٰهِ مَا يُخْزِيكَ اللّٰهُ أَبَدًا: دحضرت خدیجه رضی اللہ عنہا کلام چه ((والله مايخزيك الله أبداً)) په دے خبره چه الله تعالی به تا ضائع نکړی عقلی استدلال دے چونکه کوم کس چه ددے صفاتوحامل وی هغه نه ضائع کیږی او بیا ورقه ته بوتلل د دے دپاره وو چه ددے عقلی استدلال تائید په دلیل نقلی سره اوشی.

,,یخزی،، د باب افعال نه د مضارع صیغه ده کومه چه د ,,خزی،، نه ماخوذ ده . معنی ئے ,,رسوائی،، ده په یوه نسخه کښے ,,یحزنك،، دی یعنی باب افعال دے اود ,,حزن،، نه ماخوذ ده اوپه یو روایت کښے ,,یحزنك،، دی یعنی د باب نصر نه د ,, حزن،، نه ماخوذ دے دا دواړه هم معنی دی د رباعی استعمال ئے د بنو تمیم د لغت مطابق دے اود مجرد نه د قبیله قریش داستعمال مطابق دے.([6])

مطلب دا دے چه حضرت خدیجه رضی اللہ عنہا دوی ته تسلی ورکوی چه الله تعالی به تاسو هرگز په رسوائی کښے نه اخته کوی یا تاسو به په غم کښے نه اخته کوی .ځکه چه الله تعالی تاسو ته د نبوت او رسالت د فرائضو پوره کولو عظیم الشان منصب در کړے دے نوداسے نشی کیدے چه تاسو د ذمه واریانوپه ښه طریقه د پوره کولونه وړاندے وفات شئ ځکه په دے کښے رسوائی هم ده او غم هم الله تعالی به تاسو د داسے رسوائے اوغم نه ضرور بچ کوی.

قوله: إِنَّكَ لَتَصِلُ الرَّحِمَ وَتَحْمِلُ الْكَلَّ :ته صله رحمی کوے اود ضعیفانو پیټے اوچتوے.

---

(1) دلائل النبوة للبيهقى (۱۴۳/۲)_

(2) البدايه والنهاية (۲۶/۲)_

(3) پورتنئ حواله)

(4) البدايه والنهاية (۲۸،۲۹/۲)_

(5) البداية والنهاية (۲۹/۲)_

(6) فتح البارى (۷۲۰/۸) كتاب التفسير،تفسير سورة العلق)_

..كل.. داسې كس ته وئيلې شي چه هغه خپل كار په خپله نشي كولې لكه ماشوم. يتيم. شنډې يا كونډې ښځې.
مطلب دا دې چه ته صله رحمي ساتې د خپلو خپلوانو او رشته دارانو سره خپلولي ساتې اوته د ورز ماشوماتو .تيمانواو ګنډو ښځو خبراخلې
دحضرت خديجې رضي الله عنها د وئيلو مقصد دا دې چه ته دداسې صفتونو مالك ئې او د داسې صفتونو خاوند الله تعالى نه ضائع كوي.

قوله وَتَكْسِبُ الْمَعْدُومَ: په ..تكسب.. كښې دوه روايتونه دي يود ..تكسب.. بضم التاء د باب افعال نه او دا د كشميهني روايت دې دويم روايت ..تكسب.. بفتح التاء يعنى مجرد نه دې دا د اكثرو راويانو روايت دې.[1]
بيا په دواړو صورتونو كښې په معدوم كښې دوه احتمالات دي يا خو ددې نه مال معدوم مراد دې او مطلب دا دې چه ((تكسب غيرك المال المعدوم)) يعنى ته نورو ته هغه مال وركوې كوم چه هغوى سره نه وي يعنى په مال سره ته د نورو مدد كوې
دويم احتمال اومطلب دا دې چه ((تكسب غيرك نفائس الفوائد ومكارم الأخلاق))[2] يعنى ته خلقو ته ښه طريقې اوښه اخلاق ښائې.
پيا د ..تكسب.. بفتح التاء په صورت كښې بعضې حضراتو دا معنى هم بيان كړې ده چه ((تكسب المال المعدوم وتصيب منه مايعجز غيرك عن تحصيله)) يعنى تاسودومره زيات مال ګټل چه نور خلق د هغې د ګټلو نه عاجز وو.عربو به زيات مال ګټل سبب د تمادح ګڼړل اونبى ﷺ ته په سوداګرئ كښې پوره مهارت حاصل وو.[3]
خوامام نووى رحمه الله فرمائى چه دا قول خوقاضى عياض رحمه الله د قاسم بن ثبت صاحب ..دلائل.. نه نقل كړې دې خوضعيف بلكه غلط دې خكه چه دا د نبى ﷺ داوچت مقام سره مناسب نه دې مګر دا چه دې سره دا قيد اولګولې شي چه دوى به مال ګټل اود خيرپه كارونو كښې به ئې خرچ كول.[4]
بعضې حضرات وائي چه د ..معدوم.. نه مراد ..معدوم المال.. دې يعنى فقير محتاج چه د كسب نه عاجز وي.ده ته معدوم ددې وجې وئيلې شي چه دا كس د مړى پشان دې په معيشت كښې تصرف نشي كولې اودمالدار پشان نشي كيدې. د ده ژوند تنګ تيريږي.لكه چه دده وجود اوعدم وجود دواړه برابر دي.
علامه خطابى رحمه الله فرمائى چه په دې كښې تحريف شوې دې په اصل كښې ..المعدم..

---

(۱) فتح البارى (۱/۲٤)_
(۲) شرح نووى على صحيح مسلم (۱/۸۹) كتاب الإيمان باب بدء الوحى)_
(۳) شرح نووى على صحيح مسلم(۱/۸۹)_
(۴) پورتنئ حواله)_

دے اومعدم فقیر ته وائی.(۱)

خومحمد بن اسماعیل تیمی رحمه الله فرمائی چه په یوصحیح لفظ باندے د غلط حکم لګول دخطابی رحمه الله غلطی ده.خکه چه د ..معدوم.. په صورت کښے هم معنی تیک ده اوهم دا راویانوپه روایت اود محدثینو رحمهم الله په نیزمشهور دے.(۲)

قوله تَقْرِي الضَّيْفَ وَتُعِينُ عَلَى نَوَائِبِ الْحَقِّ: ته میلمستیا کوے.اوپه حق کارونو کښے د مصیبت زده خلقو مدد کوے.

..نوائب.. د ..نائبة.. جمع ده.حادثه اومصیبت ته وائی.چونکه په عالم کښے حوادث وار په وار راځی.خکه حادثه ته نائبه وئیلے شی.

چونکه حوادث په دواړه قسمه وی.بعضے ښه وی او بعضے بد.د یوکس مال ددے وجے ضائع شو.چه هغه د فقیرانو او تنګدستو مدد کول.دا نائبة الحق ده.اویوکس خپل مال په ظلم او تعدی کښے برباد کړل.نودا نائبه شر ده.نوحضرت خدیجه رضي الله عنها نوائب دخیر اوحق طرف ته مضاف کړل.چه دا ورته اوښائی.چه تاسو په ښه مواقع او صحیح لارو کښے دا خرچ کوئ.په ظلم او تعدی کښے مال نه خرچ کوئ.او په ناجائزو لارو کښے خپل مال نه خرچ کوئ.(۳)

بعضے عالمان رحمهم الله فرمائی.چه د ..نوائب الحق.. نه حادثات سماویه مراد دی.لکه د باران په وجه د کورنو غورځیدل.یا د زیاتے ګرمے هوا یا زیاتے یخے هوا د وجے باغونه او پټی تباه کیدل وغیره.(۴)

بیا د آفات سماویه دتخصیص وجه دا ده.چه کله آفت آسمانی وی.نوسړے په ظاهره مجبور ښکاری.چه دا خو دالله تعالی د طرفه دے.د انسان په دے کښے څه اختیار نشته؟خو په دے مقام کښے اشاره ده.چه هرکله نبی صلی الله علیه وسلم په آفات سماویه غیر اختیاریه کښے مدد کوی.نوپه آفات ارضیه کښے خو به ضرور مدد کوی.(۵)

دحضرت ابوبکرصدیق رضي الله عنه د نبی صلی الله علیه وسلم سره خاص مناسبت: حضرت خدیجه رضي الله عنها چه د نبی صلی الله علیه وسلم کوم صفات بیان کړل.بعینه هم دا صفات ابن الدغنه د ابوبکرصدیق رضي الله عنه بیان کړی دی.

دا دهغه وخت خبره وه.کله چه حضرت ابوبکر رضي الله عنه دهجرت په اراده حبشه ته روان شوے وو.چه برك الغماد مقام ته اورسیدلو.نو ابن الدغنه ورسره ملاؤ شو.هغوی ترے ته تپوس اوکړلو.چه تاسو چرته ځئ:ابوبکرصدیق رضي الله عنه ورته جواب ورکړلو.چه زه هجرت کوم او څم.زما قوم ما په خپله علاقه کښے نه پریږدی.زه دالله زمکے کښے سفر کوم.دهغه عبادت به کوم.په دے باندے ابن دغنه وئیلی وو.((فإن مثلك يا أبابكر لا يخرج ولا يخرج، إنك تكسب المعدم، وتصل

---

(۱) أعلام الحديث (۱۲۹/۱)_

(۲) شرح کرمانی (۳۷/۱)_

(۳) عمدة القاری (۵۱/۱)_

(۴) تقریر بخاری شریف (۹۰/۱)_

(۵) پورتنۍ حواله)_

الرحم، وتحمل الکل، وتقری الضیف، وتعین علی نوائب الحق»
بیا ابن دغنه ابوبکرصدیق رضی الله عنه واپس راوستلو اود قریشو مشرانو سره ملاو شو.او هغوی ته ئے اوونیل «إن أبابکرلایخرج مثله،ولا یخرج،أتخرجون رجلاً یکسب المعدم ، ویصل الرحم،ویحمل الکل،ویقری الضیف،ویعین علی نوائب الحق» (۱)
د دے نه معلومیږی چه د یارغار رسول الله ﷺ سره خاص طبعی مناسبت وو.اوپه دے باندے ډیرواقعات گواهی ورکوی
کله چه په جنگ بدر کښے دمکے مشرکان د مسلمانانو بندیوان جوړ شول.نومشوره اوشوه. چه دوی سره څه کول پکار دی؟حضرت عمر رضی الله عنه اوفرمائیل.د دوی څټونه دے اووهلی شی. عقیل علی رضی الله عنه ته حواله کړئ.هغه به دهغه څټ قلم کړی.اوفلانے ماته حواله کړئ.زه به دهغه څټ قلم کړم.څکه چه دا ټول د کفر امامان دی.
حضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه اوفرمائیل.یارسول الله دا ټول خپل خپلوان او دخاندان خلق دی. زما رائے دا ده.چه ددوی نه فدیه واخستے شی.اودوی خلاص کړے شی.کیدے شی.چه روستو ورته الله تعالی هدایت اوکړی.
نبی ﷺ دحضرت ابوبکر رضی الله عنه رائے خوښه کړه.(۲)
دغه شان کله چه صلح حدیبیه اوشوه.اوډیرزیات په تیتوالی سره اوشوه.کافرانو اوونیل.که زمونږ سرے مدینے ته درشی.نوتاسو به ئے واپس کوئ.اوکه ستاسو کس راشی.نوموږ به ئے نه واپس کوو.دغه شان هغوی اوونیل.چه تاسو په دے کال کښے عمره نشئ کولے.دغه شان هغوی دا هم اوونیل.چه په صلح نامه باندے به،،بسم الرحمن الرحیم،، نشی لیکلے.دغه شان په صلح نامه کښے به،،محمد رسول الله،، هم نشی لیکلے.په عامو صحابو رضی الله عنهم باندے دا ډیره گرانه وه.
حضرت عمر رضی الله عنه د نبی ﷺ په خدمت کښے حاضر شو.اوتپوس ئے اوکړلو.آیا تاسو دالله تعالی رښتینے پیغمبر نه ئئ؟ نبی ﷺاوفرمائیل ولے نه.مونږ په حق یو.اوزمونږ دشمن په باطل دے.نوحضرت عمر رضی الله عنه عرض اوکړلو.«فلم تعطی الدنیة فی دیننا»نومونږ دے د دین په خبره کښے ذلت ولے اختیار کړو.نبی ﷺ اوفرمائیل.زه دالله تعالی پیغمبر یم.دهغه نافرمانی به نه کوم.اوهغه زما مددگار دے.حضرت عمر رضی الله عنه بیا عرض اوکړلو.آیا تاسو مونږ ته نه وو وئیلی چه مونږ به بیت الله ته خو.اوطواف به کوو.نبی ﷺ اوفرمائیل.آیا ما درته دا هم وئیلی وو.چه هم په دے کال کښے به کوو.حضرت عمر رضی الله عنه عرض اوکړلو. نه. نبی ﷺ اوفرمائیل.تاسو به ضرور د بیت الله طواف کوئ.

---

(۱) د دوره واقعه دپاره اوگورئ:بخاری شریف (۱/۵۵۲.۵۵۳) بیان الکعبة باب هجرة النبی ﷺ وأصحابه إلی المدینة)_
(۲) دپورے واقعه دپاره اوگورئ: صحیح مسلم (۲/۹۳) کتاب الجهاد باب الإمداد بالملائکة وإباحة الغنائم)_

حضرت عمر رضی الله عنه د هغه خائے نه پاسیدلو. اونیغ حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته ورغلو. اود هغوی نه ئے هم بعینه هم هغه سوالونه اوکړل. حضرت ابوبکر رضی الله عنه هم هغه وجوابونه ورکړل. او دا ئے ورته هم اووئیل. «فاستمسك بغرزه» ددوی پائیدان کلك اونیسه. (١) مطلب د هغوی په مخ کښے عاجزی او انکساریٰ اختیار کړه. اود هغوی خدمت کوه.

هم دا وجه ده. چه حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته د نبی ﷺ نه پس متصلاً خلافت ملاؤ شو که د دوی په ځائے بل څوك وو. نود ذمه واریٔ سنبالول به گران وو. ځکه چه قاعده دا ده. چه کله یو عظیم شخصیت لاړ شی. نو دهغوی په ځائے د نیابت دپاره د داسے شخصیت ضرورت پیښیږی. چه د هغه په صفاتو کښے مشارکت لری. اوکه څو اخوا دیخوا راشی. نونظام تباه برباد یږی.

قوله: فَانْطَلَقَتْ بِهِ خَدِيجَةُ حَتَّى أَتَتْ بِهِ وَرَقَةَ بْنَ نَوْفَلِ بْنِ أَسَدِ بْنِ عَبْدِ الْعُزَّى ابْنَ عَمِّ خَدِيجَةَ: یعنی حضرت خدیجه رضی الله عنها د نبی کریم ﷺ بوتلو اوورقه بن نوفل ته ورغله. امام بیهقی رحمه الله د ابومیسره عمروبن شرحبیل رضی الله عنه نه مرسلاً نقل کړی دی. چه حضرت خدیجه رضی الله عنها حضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه ورقه بن نوفل ته لیږلے وو. (٢)

په فتح الباری کښے هم دا خبره حافظ رحمه الله دعبیدبن عمیر رضی الله عنه د مرسل روایت په حواله سره نقل کړے ده. (٣)

بهرحال کیدے شی. چه یو ځل ئے په خپله بوتلے وی. اویوځل ئے حضرت ابوبکر صدیق لیږلے وی. (٤)

بیهقی په دلائل النبوة کښے د سعیدبن مسیب رحمه الله نه یو مرسل روایت نقل کړے دے. په هغے کښے دی. چه حضرت خدیجه رضی الله عنها اول عداس نومے یو نصرانی کس ته ورغله. کوم چه داهل نینوه ځنے وو. اوهغه د عتبه بن ربیعه بن عبدشمس غلام وو. دهغه نه حضرت خدیجه رضی الله عنها دحضرت جبرئیل علیه السلام په باره کښے تپوس اوکړلو. چه ماته دهغه په باره کښے خبر راکړه. نوعداس اووئیل. «قدوس، قدوس، ماشأن جبریل یذکر بهذه الأرض التی أهلها أهل الأوثان» بیا په تپوس کولو سره ئے ورته اوخودل. چه «فإنه أمین الله بینه وبین النبیین، وهو صاحب موسی وعیسی علیهما السلام» چه دهغه ځائے نه واپس راغله. نوحضرت خدیجه رضی الله عنها ورقه ته ورغله. (٥)

دعلامه شبلی نعمانی رحمه الله غلط فهمی: حافظ ابن حجر رحمه الله په کتاب التعبیر کښے ددے حدیث په شرح کښے په محدثینو رحمهم الله باندے د اعتراض کونکو اعتراض نقل کړے دے. چه داسے ممکن ده. چه نبی ﷺ ته په خپل نبوت کښے شك وی: تردے چه ورقه ته دتلو ضرورت

---

(١) صحیح بخاری(١/٣٨٠) کتاب الشروط باب الشروط فی الجهاد والمصالحة مع أهل الحرب)۔

(٢) دلائل النبوية للبيهقی (٢/١٥٨) باب أول سورة نزلت فی من القرآن)۔

(٣) فتح الباری (٨/٧٢٠) کتاب التفسیر. تفسیرسورة العلق)۔

(٤) پورته حواله)۔

(٥) دلائل النبوة للبيهقی (٢/١٤٣) باب مبدأالبعث والتنزیل..)۔

پیښ شو او حضرت خدیجه رضی الله عنها ته د خپل تکلیف بیانول حاجت شو دغه شان د غر نه د خپل ځان د راغورځولو خوانش نې پیدا شي
امام ابوبکر اسماعیلي رحمه الله ددې جواب ورکړې دې چه دالله تعالیٰ دا عادت جاري دې چه کله هم یو عظیم الشان څيز مخلوق ته د رالیږلو اراده اوکړي. نو د هغې د مقدماتو او تمهیداتو انتظام کیږي. نو نبي ﷺ چه به کوم رویانې صالحه کتل، او بیا په نبي ﷺ کښې دخلوت خواهش پیدا شوې وو. او په هغوی کښې د عبادت شوق پیدا شوې وو. دا ټول کارونه ددې مقدمه او تمهید دقبیلې څنې دي.
بیا چه کله ناڅاپه فرشته راغله. اوخلاف عادت او په غیرمانوس طریقه باندې دغار حرا واقعه پیښه شوه. نو نبي ﷺ بتقضائې بشریت ویره محسوس کړه. نو په دې کښې د تعجب څه خبره نشته. ځکه چه روستو ددوی دا ویره په مزه مزه ختم شو. ددې نه پس نې حضرت خدیجه رضی الله عنها ته کومه چه ددوی همدرد اوغمخواره وه. هغوی ته ټوله قصه بیان کړه. هغې ورته تسلي ورکړه. اود خپلې تسلۍ د تائید دپاره نې ورقه بن نوفل ته بوتلو. ورقه چه واقعات واوریدل. نو په نبي ﷺ نې پوره یقین اوکړلو. اود دوی دنبوت اعتراف نې اوکړلو. دلته کښې دامام اسماعیلي رحمه الله جمله حافظ رحمه الله نقل کړې ده. «فلما سمع كلامه أيقن بالحق، واعترفه به» یعني کله چه ورقه د دوی خبرې واوریدې. نو د حق یقین نې اوکړلو. اود دې اقرار نې اوکړلو. (۱)
علامه شبلاني نعماني رحمه الله ددې جملې ټول ضمائیر نبي ﷺ ته راجع کړي دي. او ترجمه نې کړې ده... کله چه نبي ﷺ د ورقه کلام واوریدلو. نو دوی ته د حق یقین اوشو او دوی ددې اعتراف اوکړلو،، (۲)
دپوهه خبره دا ده. چه امام اسماعیلي رحمه الله دمعترضینو اعتراض رد کوي. چه نبي ﷺ ته د نبوت په باره کښې څه شك او تردد وو. اودا وائي چه نبي ﷺ باندې ویره ضرور راغلې وه. خو دا ویره د شك اوتردد په وجه نه وه. بلکه د امرعظیم په ناڅاپه راتلو باندې وو.
اوعلامه رحمه الله ددې جملې نه دا معنی اخستې ده. چه نبي ﷺ ته په خپل نبوت کښې شك وو. ددې وجې ورقه ته لاړلو. اوحقیقت حال نې ورته بیان کړلو. نو د ورقه په تسلۍ سره نبي ﷺ ته دخپل نبوت یقین راغلو.
حقیقت دا دې. چه نبي ﷺ ته د اول نه علم او یقین حاصل شوې وو. چه دوی ته نبوت او رسالت ورکولې شي. اودا چه دا راتلونکې فرشته وه. اود ورقه په خبرو سره دوی ته د نبوت یقین نه وو حاصل شوې. بلکه د دوی حالات اوواقعات چه نې واوریدل. نو ورقه د دوی دنبوت تصدیق اوکړلو. ځکه چه ورقه د تورات او انجیل عالم وو. اود نبوت د علاماتو نه خبر وو. (۳)

---

(۱) فتح الباري (۱۲/۳۶۰) کتاب التعبیر، باب أول ما بدئ به ...)_
(۲) سیرت النبي ﷺ (۱/۱۲۶) آفتاب رسالت کا طلوع)_
(۳) سیرت مصطفی ازمولانا محمد ادریس کاندهلوی قدس سره (۱/۱٤۰)_

علامه سندهي رحمه الله فرمائي حقيقت دا دے چه نبي ﷺ ته هډو شک راغلے نه وو خکه چه د فرښتے سره د ملاقات کولو او د وحي الهي د راتلو نه پس د شک او شبه گنجائش نه پاتے کيږي او دا کيدے شي چه د د مکمل وحي نازليدو نه وړاندے په څه څيزونو کښے شبه پيدا شوے وي خاص کرچه فرښته ناخاپه راغله خود وحي مکمل کيدو نه پس بيا څه شک اوشبه نشوه پاتے کيدے البته دا ممکن ده چه نبي ﷺ خپل ابتدائي حال چه په کوم وخت کښے دوی ته د خپل نبوت تحقق نه وو شوے حضرت خديجه رضي الله عنها ته دا سے بيان کړي وي لکه چه په دغه وخت کښے هم نبي ﷺ ته شک وو او دا طريقه نبي ﷺ خکه اختيار کړه چه د حضرت خديجه رضي الله عنها همدردي د نبي ﷺ سره شي خکه چه کيدے شوه چه نبي ﷺ په هغه وخت کښے وئيلي وو چه زه دالله نبي يم دالله فرښته ماته راغلے وه نوحضرت خديجه رضي الله عنها انکار کړے وے او دانکار نه پس اقرار گران وو (۱) والله تعالى اعلم

بيا هم په كتاب التعبير كښے امام بخاري رحمه الله د دے حديث په آخر كښے دفترت وحي واقعه ذكر كړے ده او په هغے كښے راغلي دي چه نبي ﷺ دومره پريشانه وو چه دوی د غر د سوكے نه د ځان راغورځولو اراده اوكړله نوجبرئيل آمين راغلو دوی ته ئے تسلي وركړه نودوی منع شو (۲)

د حديث د دے حصے په باره كښے دا احتمال هم شته چه دا متصل وي او دا هم چه دا دامام زهري رحمه الله د بلاغاتو څخه وي بهرحال په دے حصه كښے څه داسے خبره نشته چه د هغے نه دا معلوميږي چه دوی ته په خپله پيغمبري كښے شک وي د دے وجے دوی پريشانه وو اوخپل ځان ئے د غرنه راغورځول غوښتل اوفرښتے دغه شک لرے كړي وي.

علامه شبلي نعماني رحمه الله په دے مقام كښے هم د حديث د دے حصے نه دا مطلب اخستے دے چه نبي ﷺ ته د خپلے پيغمبري په باره كښے شک وو نوهغوی دا حصه معتبر نه ده گڼلے اودا ئے وئيلي دي چه دا داسے عظيم الشان واقعه دپاره دا سند كافي نه دے (۳) دامام بلاغات ته سند مقطوع وئيل اودهغه رد په هيڅ صورت كښے ټيک نه دي خكه چه د اصول حديث عالمانو ﷺ چه د ..بلاغات.. په باره كښے كومه قاعده بيان كړے ده هغه دا ده ((بلاغات الثقات من أهل القرون الثلاثة مقبولة عندنا مطلقاً كالإمام مالك وأبي حنيفة والشافعي ومحمد بن الحسن وأبي يوسف وأمثالهم، وبلاغات من دون هولاء إن كان يرويها الثقات كما رووا مسنده كالبخاري واحمد وغيرهما، فمقبول إتفاقاً إذا ان بصيغة الجزم وإن كان يرسل عن الثقات وغيرهم فلا يقبل إتفاقاً)) ..قواعد في علوم الحديث.. للشيخ ظفر احمد العثماني (۴)

---

(۱) حاشية السندي على البخاري (۱/۱۱، ۱۲)_

(۲) بخاري كتاب التعبير بب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحي الرويا الصالحة)_

(۳) سيرت النبي (۱/۱۲۷)

(۴) ص ۱۰۱)_

حقيقت دا دے چه ددے عبارت نه دنبی ﷺ پریشانی ضرور معلومیږی.خودا اضطراب په نبوت کښے د څه شك شبه د وجے هرگز نه وو.بلکه داخو دفترت او انقطاع وحی د وجے وو په کوم باندے چه دحدیث عبارت بالکل ښکاره دے.((وفتر الوحی فترة حتی حزن النبی ﷺ فیما بلغنا حزناً غدا منه مرارا کی یتردی من رؤوس شواهق الجبال....)) بیا وړاندے دی.((فاذا طالت علیه الوحی غدا لمثل ذلك))(١)

ورقه بن نوفل ورقه بن نوفل بن اسد بن عبدالعزی دحضرت خدیجه رضی الله عنها د تره خوئے وو.د ورقه د نوفل بن اسد خوے وو.اوخدیجه رضی الله عنها د خویلد بن اسد لور وه.

قوله ابن عم خديجة: دا د ..ورقه.. دپاره صفت دے یا بیان دے یا بدل دے.دا مجرور وئیل لوستل ټیك نه دی.

قوله وكان امرأ قد تنصر في الجاهلية: په جاهلیت کښے دوی نصرانی شوی وو په مکه کښے څه فطرتی نیکان خلق د بت پرستئ نه نفرت کونکی وو په دوی کښے ورقه او زیدبن عمروبن نفیل هم وو.دا دواړه دحق دین په لټون کښے شام ته تلی وو.ورقه ته خو بعضے داسے راهبان ملاو شوی وو.چه هغوی دنصرانیت په اصلی دین باندے قائم وو.نودے د هغه په لاس نصرانی شو.(٢)

زید بن عمروبن نفیل اوزیدبن عمروبن نفیل اول یو یهودی عالم ته لاړلو.اوهغه ته ئے اووئیل.دخپل دین په باره کښے ماته خبر راکړه.کیدے شی چه زه ستاسو په دین کښے داخل شم. هغه ورته اووئیل.که زمونږ په مذهب کښے داخلیدل غواړے.نو دالله تعالی څه غصه به هم برداشت کوے.ده ورته اووئیل.زه خو دالله تعالی د غصے نه تختم.زه دهغه غصه نشی برداشت کولے.ماته ددے نه سوا بل دین اوښایه.هغه ورته اووئیل.بیا ته حنیف شه؛ هغه تپوس اوکړلو.چه حنیف څه څیز دے؟هغه ورته اووئیل.حنیف حضرت ابراهیم عليه السلام وو.هغه نه یهودی وو.اونه نصرانی وو.دهغه دین ته دین حنیف وائی.

بیا یو نصرانی عالم ته لاړلو.هغه ته ئے اووئیل.زه ستاسو په دین کښے داخلیدل غواړم .هغه ورته اووئیل.که زمونږ په دین کښے په حقیقت کښے داخلیدل غواړے.نو دالله تعالی څه لعنت به هم برداشت کوے.دوی ورته اووئیل.د الله تعالی د لعنت نه خو زه تښتم.زه نه لعنت برداشت کولے شم او نه غضب.

بیا ورته هغه هم دا رائے ورکړه.چه دین حنیف اختیار کړه.اود حضرت ابراهیم عليه السلام په دین کښے داخل شه.

---

(١) صحیح بخاری کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به ....)_

(٢) فتح الباری(٢٥/١)_

زید بن عمرو بن نفیل چه کله د حضرت ابراهیم علیه السلام په باره کښې د دواړو نه دا خبرې واوریدې نولاس ئې اوچت کړلو او وې وئیل «اللهم أشهد أنی علی دین ابراهیم علیه السلام» (۱)

قوله وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَكْتُبَ: عبرانی دعبرنه ماخوذ ده په نسبت کښې خلاف قیاس ..عبرانی.. وئیلې شی وائی چه کله حضرت ابراهیم علیه السلام دنمرود نه بچ شو اودریائے فرات باندے تیر شو نو نمرود په دوی پسې خلق اولیږل اوهغوی ته ئې حکم اوکړلو که تاسو ته داسې خوان ملاو شی چه هغه سریانی وائی نوهغه واپس راولئ خلقو حضرت ابراهیم علیه السلام اونیولو خو چه کله ئې ورسره خبرې اوکړې نوالله تعالی ددوی ژبه په عبرانئ کښې بدله کړه چونکه د دریائے فرات نه راوړیدلے وو نوځکه ددے ژبے نوم ..عبرانی.. شو.(۲)

په بخاری شریف کتاب التفسیر اوکتاب التعبیر کښې هم دا روایت راغلے دے په دغه دواړو ځایونو کښې د «وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ» الفاظ دی.

حافظ بن حجرعسقلانی رحمه الله فرمائی چه دواړه خبرې ټیک دی.ورقه بن نوفل ته په عبرانئ او عربئ دواړو ژبو باندے قدرت حاصل وو.عربی ئې خپله ژبه وه او عبرانی ئې زده کړې وه.انجیل به کله هغوی په عربئ کښې نقل کولو اوکله په عبرانئ کښې (۳)

د تورات او انجیل ژبه د تورات اوانجیل اصلی ژبه څه وه.په دے کښې سخت اختلاف دے

علامه تیمی رحمه الله فرمائی چه دتورات انجیل اوټولو آسمانی کتابونو ژبه عبرانی ده (۴)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی.ددے نه معلومه شوه چه د انجیل اصلی ژبه عبرانی وه.(۵)

خوعلامه عینی رحمه الله فرمائی چه دا خبره ټیک نه ده.بلکه تورات په عبرانئ ژبه کښې وو او دانجیل ژبه سریانی وه.(۶) دلته د حدیث الفاظ «فیکتب من الإنجیل بالعبرانیة» نه هم دا په پوهه کښې راځی چه دانجیل ژبه سریانی وه.چه هغه به

هغوی کله عربئ ته نقل کولو اوکله عبرانئ ته.(۷) والله اعلم

دسریانئ وجه تسمیه عالمان علیهم السلام فرمائی سریانئ ته سریانی ددے وجې وائی چه الله تعالی آدم علیه السلام ته کله د ..اسماء.. تعلیم ورکولو نوپه پټه ئې ورته تعلیم ورکړے وو ځکه ددے ژبے نوم ..سریانی.. شو.(۸)

---

(۱) صحیح بخاری (۱/ ۵۳۹، ۵۴۰) کتاب المناقب باب حدیث زید بن عمرو بن نفیل)_

(۲) عمدة القاری (۱/ ۵۱، ۵۲)_

(۳) فتح الباری (۱/ ۲۵)_

(۴) عمدة القاری (۱/ ۵۲)_

(۵) شرح کرمانی (۱/ ۳۸)_

(۶) عمدة القاری (۱/ ۵۲)_

(۷) شرح کرمانی)_

(۸) عمدة القاری (۱/ ۵۲)_

امام العصر حضرت كشميرى رحمه الله فرمائى چه سريانى په اصل كښے د ..سريا.. يعنى سوريا (شام) طرف ته منسوب دے.(١)
د انجيل د كتابت وجه دلته چه دا وئيلى شوى دى چه دوى به انجيل ليكلو.ددے وجه په اصل كښے دا وه چه په قرآن كريم كښے دالله تعالى ارشاد دے ﴿ إِنَّآ أَنزَلْنَا التَّوْرٰىةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ ۚ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِن كِتَابِ اللَّهِ ﴾ (٢)
ددے نه معلومه شوه. چه د تورات دحفاظت ذمه د تورات په عالمانو باندے كيخودے شوے وه چونكه په هغوى محافظين كرخولے شوى وو.څكه هغوى د حفاظت دا طريقه اختيار كړه چه د كتاب الله كتابت به ئے كولو.اودهغے په نسخو پسے به ئے نسخے تيارولے.
هم دا طريقه په انجيل كښے هم وه.چه علمائے ربانينو به دا ليكل او محفوظ كول.دا بيله خبره ده.چه چونكه الله تعالى دغه كتابونو د يو محدود وخت دپاره نازل كړى وو.نوددے وجے هغوى ددے په حفاظت كښے كامياب نشو.
په خلاف د قرآن كريم څكه چه د دے د حفاظت ذمه وارى الله تعالى په خپله اخستے ده.﴿ إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ ﴾ (٣) الله تعالى د قرآن د حفاظت كار د داسے كسانو نه واخستلو.چه دهغوى په باره كښے عقل دا نه تسليموى.چه دوى هم د قرآن محافظ كيدے شى.واړه واړه ماشومان د اووه اووه ،اتو اتو، نهو نهو، لسو لسو كالو ماشومان چه د دنيا دهيڅ كار قابل نه وى.د دوى په باره كښے خلقو ته هم معلومه ده.چه دوى د څه كار نه دى.اوپه خپله د دوى هم دا دعوى نه ده.چه دوى څه كار كولے شى.د دوى نه ئے دا كار اخستے دے.او ددوى فوځونه ئے تيار كړى دى.او د دوى په سينو كښے ئے ټول قرآن محفوظ كړے دے.
الله سبحانه وتعالى په خپل حكمت بالغه سره داسے اوقدرت كامله سره د داسے ماشومانو انتخاب كړے دے.چه هغوى د قرآن د حفاظت خو دلا څه چه د وړكوټى كتاب د حفاظت نه هم عاجز دى.نه خو د قرآن كريم معانى پيژنى.او نه ددے د حقائقواو مقاصدو نه خبر دى.چونكه دحفاظت ذمه وارى الله تعالى په خپله اخستے ده.نوددے ذمه وارى په دے طريقه پوره كوى.
كه د اتلس يا د ديرشو څلويښتوكالو كسان وو.نو وئيل به ئے چه دا زمونږ د قربانو نتيجه ده.
مونږ الله تعالى ته پته ده.چه دومره ضرورى كارونه پريخودل اوقرآن ياد كړل.گنى دا چرته محفوظ كيدے شو.
نوالله تعالى د وړو وړو ماشومانو نه داكارواخستله.اود غتو احسان نے وانه خستل.د وړو

---

(١) فيض البارى (١/٣٠)_
(٢) المائدة ٠٤٤)-
(٣) الحجر ٠٠٩)-

معصومو ماشومانو په باره كښې دا نشي وئيلے چه دا د دوى د قربانو نتيجه ده.ګنى دوى خو فلانى فلانى كار هم كولے شو.
بهرحال خلاصه دا ده چه ورقه بن نوفل د انجيل د حفاظت په غرض دا ليكل.كله به ئے په عربئ كښې ترجمه كول اوكله په عبرانئ كښې.چونكه دده يادول اوحفظ مقصود نه وو.دا دقرآن كريم خصوصيت دے چه ياديږى.په باقى كتابونو كښې دا خصوصيت نشته.نوځكه په دا ليكلے او محفوظ كولے شو.ددے وجے حضرت خديجه رضي الله عنها دلته د كتابت انجيل ذكر اوكړلو.خو د حفاظت انجيل ذكرئے اونكړلو.(١)

قوله :وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا قَدْ عَمِيَ :ورقه بوډا وو.اونابينا شوے وو.
دلته يوبچكانه غوندے سوال پيدا كيږى.چه هركله ورقه نابينا شوے وو نوليكل ئے څنګه كول؟ ددے جواب ښكاره دے.چه اول به ئے ليكل كول.دهغے خبر وركړے شو چه «وكان يكتب..» روستو نابينا شوے وو.مطلب دا دے.چه په يوه زمانه كښې به هغه د انجيل ترجمه عربئ او عبرانئ كښې كوله.او اوس چه د نبى ﷺ واقعه پيښه شوه .نوپه هغه وخت كښې نابينا شوے وو.
دويم جواب دا وركولے شى.چه دلته د ..عمى.. اطلاق په ..ضعف بصارت..، باندے شوے دے.يعنى د هغوى نظر كم شوے وو.اوپه ضعف بصارت اوكتابت كښې جمع ممكن ده.
دا هم ممكنه ده.چه په حقيقت كښې نابينا شوے وو.اوبل چاته به ئے حكم كولو.او ليكل به ئے كولو.په دے صورت كښې د ليكلو نسبت ورقه ته مجازاً دے.

قوله :فَقَالَتْ لَهُ خَدِيجَةُ يَا ابْنَ عَمِّ :ورقه ته حضرت خديجه رضي الله عنها اوفرمائيل.اے زما د تره خويه! هم دا روايت په كتاب التعبير كښې دے.په هغے كښې د «أى ابن عم» الفاظ دى.په كتاب التفسير كښې د ابوذر په روايت كښې خو د «يا ابن عم» الفاظ دى.او د نورو حضراتو په روايت كښې د «ياعم» الفاظ دى.
بيا دمسلم شريف په روايت كښې د «يا ابن عم» الفاظ دى.(٢)
امام نووى رحمه الله فرمائى.چه دواړه صحيح دى.«ابن عم» خو ددے وجه چه هغه په حقيقت كښې «ابن عم» يعنى د تره خوئے وو.او ..عم.. وئيل په دے اعتبار سره صحيح دى.چه هغه په عمر كښې د دے نه مشر وو.اودعربو رواج دے.چه د مشرانو ته د احترام دپاره ..عم.. وائى.(٣)

---

(١) فتح البارى (٢٥/١)_
(٢) صحيح مسلم (٨٨/١) كتاب الإيمان باب بدء الوحى إلى رسول الله ﷺ_
(٣) شرح نووى على صحيح مسلم (٨٩/١)_

حافظ ابن حجر رحمه الله دا جمع نه ده تسليم كړے .خكه چه په دواړو خايونو كښے په حديث كښے واقعه يوه ده .نوښكاره ده .چه ياخو به نے ..ابن عم،، وئيلى وى .او يا به ..عم،، وئيلى وى .ابن عم خو بالكل ټيك دے .خكه چه دا په خپل حقيقت باندے دے .نوخكه به هم دا راجح او قوى وى .او د ..ياعم،، په باره كښے به دا وئيلى شى .چه دا د راوى وهم دے

په دے باندے دا اعتراض وارديږى .چه حافظ ابن حجر رحمه الله مخكښے د «العبرى بالعبرانية» او «العبرانى بالعربية» په اختلاف كښے فرمائيلى وو .چه دواړه ټيك دى .خكه چه ورقه په دواړو ژبو قادر وو .نوځنګه چه هلته دا احتمال جارى كيدے شو .دغه شان دلته هم كيدے شى .
حافظ رحمه الله ددے جواب وركړے دے .چه هلته د دغه احتمال د ممكن كيدو وجه دا ده .چه دا د راوى كلام دے .كله راوى هغه وئيلى دى .اوكله دا .او په «ابن عم» كښے كلام دحضرت خديجه رضي الله عنها دے .اوهغوى صرف يو ځل وئيلى دى .(١)

علامه زرقانى رحمه الله فرمائى .زما خيال دا دے .چه دا لفظ په اصل كښے «ابن عم» وو .يعنى په شروع كښے حرف ندا محذوف وه .بيا لفظ د ..ابن،و محرف شو .او ..اى،، ترے جوړ شو .(٢)
د علامه زرقانى رحمه الله دا توجيه د مسلم شرف په روايت كښے كيدے شى .خود بخارى شريف په روايت كښے ئے جارى كول ګران دى .خكه چه په كتاب التفسير كښے د ابوذر د روايت نه علاوه د بل په روايت كښے «ياعم» واقع دى .مګر دا چه دا اووئيلى شى .چه په اصل كښے وو «اى عم» بيا راوى روايت بالمعنى اوكړلو .او «ياعم» ئے اووئيل .
دويم صورت د ترجيح دے .چه د ابوذرروايت راجح اوګرځولے شى .او د نورو حضراتو روايت مرجوح اوګنړلے شى .والله اعلم .

قوله اِسْمَعْ مِنْ ابْنِ أَخِيكَ: دخپل وراره خبره واوره .
نبى صلى الله عليه وسلم ته حضرت خديجه رضي الله عنها د ورقه د تره خوئے اووئيل .
ددے وجه يا خو دا ده .چه ورقه په كال او عمر كښے د نبى صلى الله عليه وسلم نه زيات مشر وو .(٣)
او يا ددے وجه دا ده .چه ورقه او د نبى اكرم صلى الله عليه وسلم پلار دواړه په قصى كښے يوځائے كيږى .كوم چه د دواړو نيكه دے .د ورقه نسب خو ورقه بن نوفل بن اسد بن عبدالعزى بن قصى دے .اود حضرت عبدالله بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف بن قصى .لكه چه قصى ته اورسيږى .نودواړه يوځائے كيږى .په دے لحاظ سره لكه چه ورقه د نبى صلى الله عليه وسلم تره شو .(٤)
ورقه ورته اووئيل .دا هغه رازدار دے .كوم چه الله تعالى موسى عليه السلام ته رااليږلے وو .

---

(١) پورتنۍ حواله_
(٢) فضل البارى (١٧٥/١)_
(٣) فتح البارى (٢٥/١)_
(٤) پورتنۍ حواله_

قوله فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ هٰذَا النَّامُوسُ الَّذِي نَزَّلَ اللَّهُ عَلَىٰ مُوسَىٰ: ناموس د فاعول، په وزن دے ((نامست الرجل إذا ساررته)) يعني د پټو خبرو کولو نه ماخوذ دے.(۱)
نمس ينمس، (باب ضرب) معنی ئے پټول راځي.(۲)
د ناموس تفسير د بخاري شريف په کتاب التفسير کښې راځي. هلته دده تفسير امام بخاري رحمه الله په ،،صاحب السر،، سره کړے دے.(۳)
علامه سهيلي رحمه الله او ابن الاثير رحمه الله دد تفسير په ،،صاحب سر الملك،، سره نقل کړے دے.(۴)
ددے تولو حاصل دا دے چه ،،ناموس،، رازدار ته وائي. برابره خبره ده که ،،صاحب سر الخير،، وي او که ،،صاحب سر الشر،، وي.
بعضے حضرات وائي چه،، ناموس صاحب سر الخير،، ته وائي او ،،صاحب سر الشر،، ته ،،جاسوس،، وائي.(۵) دا تفريق علامه سهيلي رحمه الله هم نقل کړے دے (۶) او علامه نووي رحمه الله فرمائي چه هم دا د اهل لغت او غريب الحديث د صاحبانو قول دے.(۷)
خو خبره دا ده چه اهل لغت دواړه قولونه نقل کوي. ابن الاثير رحمه الله په النهايه کښې ،،صاحب سر الملك،، قول هم نقل کړے دے او د تفريق قول هم.
نوکيدے شي چه داسے اووئيلي شي چه دواړه قولونه دي او دا هم ممکن ده چه داسے اووئيلي شي چه د لغت په اعتبار دواړه متحد دي او خو په عرف کښې فرق دے د ،،ناموس،، اطلاق په ،،صاحب سر الخير،، باندے کيږي او د ،،جاسوس،، اطلاق په ،،صاحب سر الشر،، باندے کيږي.
بيا دلته د ناموس نه مراد په د تولو په نيز حضرت جبرئيل عليه السلام دے.(۸) د سيرت ابن هشام په روايت کښې ،،الناموس الاکبر،، راغلي دي.(۹) اهل کتابو به جبرئيل آمين ته ،،ناموس اکبر،، وئيل.
د دې باوجود چه ورقه عيسائي وو خو د عيسى عليه السلام په ځائې د موسى عليه السلام د ذکر کولو وجه. دلته د قياس تقاضا خو دا وه چه ((الذي نزل الله على عيسى)) ئے وئيلے وو. ځکه چه ورقه بن نوفل

---

(۱) اعلام الحديث للخطابي) رحمه الله (۱/۱۳۰)_
(۲) شرح نووي على صحيح مسلم (۱/۸۹)_
(۳) صحيح بخاري (۱/۴۸۰) کتاب الأنبياء باب واذکر في الکتا بموسى إنه کان مخلصاً ...)_
(۴) الروض الأنف (۱/۱۵۶) او النهاية لابن الأثير (۵/۱۱۹)_
(۵) فتح الباري (۱/۲۶)_
(۶) الروض الأنف (۱/۸۹)_
(۷) شرح نووي على صحيح مسلم (۱/۸۹)_
(۸) پورتنۍ حواله)_
(۹) سيرت ابن هشام (۱/۱۵۶)_

نصراني وو
بعضو وئيلي دي چه چونکه د عيسى عليه السلام په نبوت کښې يهوديانو اختلاف کول او نصارى
دهغه دپاره د نبوت په ځائې ابن الله (والعياذ بالله) ثابتوى او موسى عليه السلام په يهوديانو
اونصارو کښې متفق نبي وو. ځکه ورقه دلته دهغه نوم واخستلو.[1]
علامه شبيراحمدعثماني رحمه الله فرمائي صحيح وجه دا ده چه د قرآن کريم نه وړاندې چه څومره
صحيفې او آسماني کتابونه راغلي دي جامع ترين کتاب تورات وو. کوم چه په موسى عليه السلام
باندې نازل شوې وو. قرآن کريم هم ددې اشاره کړې ده. ﴿ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ
هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ ﴾[2] انبياؤ او اهل علم او دين به هم په دې باندې خپلې فيصلې
کولې. ددې وجه دا وه چه دهغه وخت د احکامو په اعتبار سره دا جامع ترين کتاب وو. او په
انجيل کښې زيات احکام نه وو. دهغې زياته حصه په نصيحتونو او واقعاتو باندې مشتمله
وه. حضرت عيسى عليه السلام فرمائيلي وو. خلقو زه ددې دپاره نه يم راغلې چه تورات بدل کړم. بلکه
ددې دپاره راغلې يم. چه د تورات تکميل او کړم. د عيسى عليه السلام په راتلو صرف په يو څو جزئياتو
کښې د زمانې د مصلحت په وجه نسخ شوې وه. قرآن کريم ددې ګواه دې. ﴿ وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ
مِنَ التَّوْرَاةِ وَلِأُحِلَّ لَكُم بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ ﴾[3]
باقي په کشف الظنون کښې چه د خلقو کوم قول ذکر شوې دې. چه مونږ تورات په استيعاب
سره کتلې دې. په هغې کښې د مونځ. روژې. حج. زکاة او حشرنشر متعلق څه تفصيل نشته.[4]
نو دا حال خود خلقو تحريف د وجې شوې دې. په حقيقت کښې تورات د احکامو دپاره جامع وو.
ورقه ته دآسماني کتابونو په مطالعې سره معلومه شوې وه. چه نبي صلى الله عليه وسلم ته به هم يو جامع
اواکمل ترين کتاب ملاويږي. کوم چه به د تورات نه هم جامع وي. په قرآن پاک کښې ارشاد
دې. ﴿ قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِّنْ عِندِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا ﴾[5] نو ځکه ورقه د موسى عليه السلام ذکر اوکړلو.
او د نبي صلى الله عليه وسلم د موسى عليه السلام سره په حقيقت کښې يو خاص مناسبت وو. په قرآن کريم د نبي صلى الله عليه وسلم
رسالت ته د موسى عليه السلام سره رسالت سره تشبيه ورکړې شوې ده. ﴿ إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا
عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ رَسُولًا ﴾[6] دا تشبيه د جامعيت ده.

---

(۱) تقرير بخاري (۱/۹۱)_
(۲) المائدة ٤٤)-
(۳) آل عمران ٥٠)-
(۴) کشف الظنون(۱/٥٠٤)_
(۵) القصص ٤٩)-
(۶) المزمل ١٥)-

تورات په خپل وخت کښے جامع وو. اوقرآن د ټولو آسماني کتابونو او د قيامته پورے د ټولو زمانې فوائدو جامع دے.خکه د قرآن کريم په توصيف کښے الله تعالى ارشاد فرمائي.

﴿وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ﴾ (۱) يعني دا قرآن د ټولو شريعتونو نګهبان اود ټولو جامع دے.

يو مناسبت دا هم دے.چه دموسى عليه السلام فرعون هلاك شو.دغه شان د نبى ﷺ د امت فرعون ابوجهل هم هلاك شو.(۲)

يواشكال اودهغې جواب دلته يوه شبه دا كيږى.چه حافظ ابن حجر رحمه الله اوعلامه عيني رحمه الله په حواله د دلائل ابى نعيم په حواله سره يو حسن حديث ذكر كړے دے.چه په هغې كښے دحضرت عيسى عليه السلام ذكر دے.په دے صورت كښے به هغه ټولے نكتے كومے چه بيان شوے،بے فائدے شي.

ددے جواب دا دے.چه په اصل كښے حضرت خديجه رضي الله عنها ورقه بن نوفل ته دوه خله تلے وه.يو خل يواځے اوبل خل د نبى ﷺ سره.نوپه كوم وخت كښے چه يواځے تلے وه.په هغه وخت كښے نے ((نزل الله على عيسى عليه السلام)) وئيلى وو.اودا د هغوى د فهم مطابق وه.خكه چه هغے هم دا پيژندل.چه ورقه نصرانى دے.اودحضرت عيسى عليه السلام په منونكو كښے دے.خوچه كله هغے نبى ﷺ بوتلو.اولاړله .نو((نزل الله على موسى عليه السلام)) ئے اووئيل.چونكه نبى ﷺ هغه ټول نكات اوحقائق پيژندلى شو.نوخكه ئے دحضرت موسى عليه السلام ذكر اوكړلو.اوحضرت خديجه رضي الله عنها چه كله يواځے وه.نوهلته د فهم د آسانئ دپاره ئے حضرت عيسى عليه السلام ذكر كړلو.(۳)

دعلامه سهيلى رحمه الله بيان اودهغې رد علامه ابوالقاسم سهيلى رحمه الله په ..الروض الانف.. كښے ليكلى دى.چه ورقه دحضرت موسى عليه السلام ذكرددے وجے كړے وو.چه هغه عيسائى وو.اود عيسايانو دا عقيده ده.چه الله تعالى جوهر فرد دے.اودهغه درے اقانيم دى..وجود، كلمه،، او حياة، دهغوى په اصطلاح كښے ،،وجود،، ته ،،اب،، او،،كلمه ته ،،ابن،، او حياة،، ته ،،روح القدس وئيلى شى.لكه چه الله تعالى د الله تعالى دا درے اجزائے تركيبى دى.والعياذ بالله تعالى.

هغوى دا وائى.چه په اقانيم ثلاثه كښے اقنوم كلمه په ناسوت مسيح كښے حلول كړے دے.اوكلمه وائى.دهغوى په نيز ،،علم،، ته.خكه دهغوى په رائے كښے حضرت عيسى عليه السلام په غيبو پوهيږلو.اوچه صبا به څه كيږى.ددے خبر وركول .چونكه دا دهغه نصارو مذهب وو.چه هغوى دروغژن وو.اوپه پورے ئے دروغ تړونكى وو.نوخكه ئے دحضرت عيسى عليه السلام د ذكر نه عدول اوكړلو.اودحضرت موسى عليه السلام ذكرئے اوكړلو.

يادا چه دهغوى عقيده دا وه.چه حضرت جبرئيل عليه السلام به حضرت موسى عليه السلام ته راتلو.او

---

(۱) المائدة ۰٤۸)-

(۲) فضل البارى(۳۱/۱۷٦، ۱۷۷)_

(۳) فتح البارى (۱/۲٦)او فضل البارى (۱ص۰)_

حضرت عيسى ﷺ ته د راتلو ضرورت نه وو.ځكه چه هغه خو ټول هر څه پيژندل.(١)
خوحافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى.چه د علامه سهيلى رحمه الله دا توجيح ټيك نه ده.ځكه چه ورقه په محرف نصرانى دين كښې داخل شوے نه وو.بلكه دهغوى ملاقات د بعضې داسې راهبانوسره شوے وو.څوك چه په اصلى عيسوى شريعت په باندے قائم اوباقى وو.(٢) والله اعلم.

قوله: يَالَيْتَنِي فِيهَا جَذَعًا: د،،يا،، په باره كښې بعضې عالمان ﷺ فرمائى.چه دا ،،حرف ندا،، دے.اوددے نه پس منادى محذوفه ده.يعنى «يامحمد ليتنى فيها جزماً»(٣)
ابن مالك رحمه الله په دے باندے اشكال كړے دے.چه داسې قسم كلام بعضې وخت متكلم په كلام كښې كوى.حالانكه هغه سره څوك هم نه وى.لكه په قرآن كريم كښې دحضرت مريم عليها السلام قول دے.﴿ يٰلَيْتَنِيْ مِتُّ قَبْلَ هٰذَا﴾ (٤)
دلته دے ته حرف ندا وئيل ټيك نه دى.ځكه چه هغه په دغه وخت كښې يواځې وه.نودا حرف ندا نه دے.بلكه د ،،الا،، په شان حرف تنبيه دے.(٥)

ألاليت شعرى هل أبيتن ليلة بواد وحولى إذخر وجليل (٦)

خو ددے جواب دا دے.چه كوم ځائے كښې سړے يواځې وى.اوبل څوك مخاطب نه وى.نو په داسې موقع خپل نفس ته خطاب كولے شى.يعنى ﴿ يٰلَيْتَنِيْ مِتُّ قَبْلَ هٰذَا﴾ (٧)

په ،،فيها،، كښې ضمير يا خو «أيام الدعوة» ته راجع دے.او يا «أيام النبوة»ته.(٨)

د ،،جذع،، اعراب او ددې وجوه. «جذعاً» دلته دوه روايتونه دى.په يو روايت كښې ،،جذع،، بالرفع دے.اوپه بل روايت كښې ،،جذعاً،، بالنصب دے.د رفع په صورت كښې خو ښكاره ده.چه د ،،ليت،، خبر دے.(٩)
البته د ،،نصب،، څو وجوه ذكر شوى دى.

---

(١) الروض الأنف(١/١٥٦)_
(٢) فتح البارى (١/٢٦)_
(٣) عمدة القارى(١/٥٨)_
(٤) مريم ٢٣)-
(٥) عمدة القارى(١/٥٨)_
(٦) قاله سيدنا بلال ﷺ كما فى البخارى (١/٢٥٣) كتاب فضائل المدينة باب (بلا ترجمة) بعد ذكر كراهية النبى ﷺ أن تعرى المدينة)_
(٧) عمدة القارى (١/٥٨)_
(٨) فتح البارى(١/٢٦) وعمدة القارى(١/٥٨)_
(٩) پورتنۍ حواله)_

① علامه خطابی رحمه الله فرمائی چه دلته ،،کان،، محذوف دے یعنی «لیت کنت جذعاً» (۱) دامام کسائی رحمه الله میلان هم دے طرف ته دے (۲) کوفیانو «انتهوا خیراً لکم» کښې هم دا تاویل کړے دے یعنی «انتهوا یکن خیراً لکم» (۳)

② ابن بری رحمه الله فرمائی چه دا د ،،جعل،، مفعول دے تقدیر د عبارت دا دے «یا لیتنی جعلت فیها جذعاً» (۴)

③ کوفیان وائی چه دلته ،،لیت،، ته د ،،تمنیت،، عمل ورکړے شوے دے لکه چه شاعر په دے قول کښې چه: یا لیت أیام الصبا روجعاً (۵)

④ قاضی عیاض رحمه الله فرمائی چه دا د حال واقع کیدو د وجې منصوب دے او ،،فیها،، د ،،لیت،، دپاره خبر دے علامه نووی رحمه الله فرمائی چه «وهذا الذی اختاره القاضی هو الصحیح الذی اختاره أهل التحقیق والمعرفة ممن شیوخنا وغیرهم ممن یعتمد علیه والله اعلم» (۶)

د ،،جذع،، لغوی معنی: ،،جذع،، په اصل کښې نوعمر اوخوان خناور ته وائی کوم اوښ چه څلور کاله پوره کړی اوپه پنځم کښې داخل شی اوکومه غوا چه دوه کاله پوره کړی او کومه چیلۍ چه یوکال پوره کړی هغے ته ،،جذع،، وائی (۷)

مطلب دا چه ورقه دا تمنا کوله چه کاش زه د دعوت په ورځو کښې خوان او طاقتور وے نوما به ستا پوره حمایت او مدد کړے وے

قوله: لَيْتَنِي أَكُونُ حَيًّا إِذْ يُخْرِجُكَ قَوْمُكَ: دا په طریقے د تنزل سره دے که زه خوان نه یم چه کم ازکم دومره خو یم چه په هغه زمانه کښې ژوندے یم کله چه تاخپل قوم اوباسی

قوله: أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ: یعنی رسول الله ﷺ اوفرمائیل دا خلق به ما اوباسی؟

دلته سوال دادے چه حرف عطف خوپه حرف استفهام باندے مقدم وی لکه ﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ﴾ (۸)

---

(۱) أعلام الحديث (۱/۱۳۱)_

(۲) عمدة القاری (۱/۵۸)_

(۳) فتح الباری (۱/۲۶)_

(۴) فتح الباری (۱/۲۶)_

(۵) عمدة القاری (۱/۵۸)_

(۶) شرح نووی علی صحیح مسلم (۱/۸۹)_

(۷) النهاية في غريب الحديث (۱/۲۵۰) ومجمع بحار الأنوار (۱/۳۳۵)_

(۸) آل عمران (۱۰۱)-

او ﴿فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ﴾ (۱) او ﴿فَهَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفٰسِقُوْنَ﴾ (۲) كښې تاسو ګورئ چه دلته حرف استفهام دحرف عطف نه مقدم دے.نو((أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ))دا څنګه ټيك شو؟

دابن مالك رَحِمَهُ اللّٰهُ وينا ده.چه اصل قانون هم دا دے.کوم چه ذکر شو.چه حروف عطف په حروف استفهام باندے مقدم کولې شي.خوچونکه په ادوات استفهام کښې ..همزه.. اصل دے.ځکه په دے کښې ګنجائش اوګڼلے شو.چه دا په حرف عطف باندے مقدم کړے شي.(۳)

خوحقيقت دا دے.چه د ابن مالك رَحِمَهُ اللّٰهُ دا کلام رکيك دے.ځکه چه اول خو دا د ((إذ يخرجك قومك))جواب دے.چه دوى ته چونکه ددے اخراج په خبر باندے تعجب اوشو.نوځکه نبي ﷺ داستبعاد او استعجاب داظهار دپاره سوال اوکړلو.چه آيا دوى به ما اوباسي؟بيا د جواب نه وړاندے د حرف عطف د راوړلو څه معنى ده؟(۴)

دويمه خبره دا ده.چه کلمه دا ..همزه استفهام.. دے.اوپه ..مخرجي.. باندے داخل دے.نوصرف د اصل بالاستفهام په وجه دا په واو عاطفه باندے خلاف قياس ولے مقدم کړے شو.بے ضرورته ددے وجے چه په کوم ځائے کښې د دے د تقديم مقام وو.هلته مقدم دے.يعنى د جمله استفهاميه ابتداء.نو بيا د واو عاطفه نه وړاندے دا ولے راوړلے شو؟(۵)

حقيقت دا دے.چه دلته مضبوطه خبره دعلامه زمخشري رَحِمَهُ اللّٰهُ ده.هغوى فرمائي.چه په داسې مواقع کښې معطوف عليه محذوفه وى.اوتقدير د عبارت دا دے.((أمعادي ومخرجي هم))(۶)

د ((أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ)) اعراب: ..مخرجي.. د يا په تشديد سره دجمع صيغه ده.دا خبر مقدم دے.او..هم.. مبتداء مؤخره ده.ددے عکس (يعنى دا چه مخرجي مبتدا اوهم خبر اوګرځولے شي) ټيك نه ده.ځکه چه په ..مخرجي.. کښې اضافت ..اضافت لفظيه..دے.اوهغه نکره ده.او هم معرفه دے.چه نکره مبتدا اومعرفه ګرځول ټيك نه دى.

دويم صورت دا دے.چه ..مخرجي.. د مبتدا قسم ثاني اوګرځولے شي.او..هم.. ددے فاعل.کوم چه د خبر قائم مقام دے.په دے صورت کښې به دا جمله د ((أقائم الزيدان)) د قبيلې څخه وى.

دريم صورت دا دے.چه ..ومخرجي.. دتقديم سره نه وى.په دے صورت کښې به دا مبتدا

---

(۱) التکوير ۰۲۶)-
(۲) الأحقاف ۰۳۵)-
(۳) شرح کرماني(۱/۴۰) وعمدة القاري(۱/۵۹)_
(۴) پورتنۍ حواله)_
(۵) پورتنۍ حواله)_
(۶)پورتنۍ حواله)_

قسم ثانى او ،،هم،، فاعل سد مسد الخبر،، گرځولے شى.په آخرى دواړه صورتونو كښے به د مبتدا اعتماد په همزه استفهام باندے وى.(١)

دنبى ﷺ دتعجب وجه: علامه سهيلى رحمه الله فرمائى چه د نبى ﷺ په زړه كښے دخپل وطن محبت وو.ځكه چه دوى ته اووئيلى شو چه ستا قوم به تا چيرى.تا ته په تكليف دركوى په هيڅ خبره باندے د نبى ﷺ په طبيعت كښے څه تاثر اوتغير ښكاره نشو دوى چپ وو.خو چه كله ئے د اخراج خبره واوريدله.نوسمدستى ئے ويننا اوكړله.اودے خوږ وطن سره محبت كول هم ښكار وو.ځكه چه هلته بيت الله دے.هلته حرم دے.هلته د دوى پلار نيكونه حضرت اسماعيل عليه السلام د زمانے راسے آباد وو.(٢)

د دوى د شدت انفعال اوتاثر دا وجه هم كيدے شى.چه دوى ته دا خيال راغلى وى كه زما قوم ما اوباسى.نودايمان د دولت نه به محروم شى.نو دهغوى د هدايت نه په محرومتيا باندے متاثره شو(٣) اودا هم كيدے شى.چه دواړه څيزونوسبب دتاثيروى(٤) والله سبحانه اعلم.

قوله: قَالَ نَعَمْ لَمْ يَأْتِ رَجُلٌ قَطُّ بِمِثْلِ مَا جِئْتَ بِهِ إِلَّا عُودِيَ: ورقه اووئيل او دا دالله تعالى طريقه ده.چه تا كومه خبره راوړے ده.چه داسے قسم خبره كله هم چا كړے ده.دهغه سره دشمنى شوے ده.اود دشمنئ انجام ترلرے پورے رسيږى.سړے د خپل وطن په پريخودو باندے هم مجبوره كيږى.

قوله: وَإِنْ يُدْرِكْنِي يَوْمُكَ أَنْصُرْكَ نَصْرًا مُؤَزَّرًا: يعنى كه ستاسو ورځے ماته ملاؤ شوے.نو زه به تاسوسره ډير مدد كوم.

د ،،يومك،، نه مراد ،،يوم اخراج،، هم كيدے شى.اود جهاد زمانه هم ممكنه ده.اوكيدے شى.چه زمانه د دعوت مراد وى.(٥)

،،موزراً،، د ،،ازر،، نه ماخوذ دے.معنى ئے ده.قوت اوشدت،په دے صورت كښے به معنى شى.((أنصرك نصراً قوياً بليغاً))

قزار وائى چه ،،موزراً،، د ،،ازر،، نه ماخوذ نه دے.ځكه چه دا مهموز نه دے.بلكه د واو سره دے.اود ،،وازر يوازر،، نه ماخوذ دے.چه معنى ئے معاونت دے.ځكه وئيلى شى.چه ،،وزير الملك،، او ،،وزراء الملك،،

خو په دے باندے اشكال دا دے.چه علامه جوهرى رحمه الله ليكلى دى.چه د ،،معاونت،، د معنى دپاره فصيح لفظ ،،آزر،، دے.كوم ته چه عوام ،،وازر،، وائى.(٦)

---

(١) عمدة القارى(٥٩/١)_

(٢) فتح البارى(٣٥٩/١٢) كتاب التعبير باب أول ما بدئ به ..)_

(٣) پورتنئ حواله)_

(٤) پورتنئ حواله)_

(٥) فتح البارى (٧٢١/٨) كتاب التفسير.تفسير سورة العلق)_

(٦) الفائق للزمخشرى (٣٩/١) وفتح البارى(٣٥٩/١٢) كتاب التعبيرباب أول ما بدئ به ..)_

قوله ثُمَّ لَمْ يَنْشَبْ وَرَقَةُ أَنْ تُوُفِّيَ: اى لم يتعلق ورقة بشئ من الحياة.. يعنى څه زيانه موده نه وه تيره شوے چه ورقه وفات شو. ددے نه دا معلوميږى. چه ددے واقعے نه پس سمدستى وفات شوے وى خو ابن اسحاق رحمه الله يوه واقعه بيان كړے ده. چه حضرت بلال رضى الله عنه كله مسلمان شو اودمكے كافرانو به ورته تكليفونه وركول په ګرمه شګه به ئے سملول. او دهغه په خيټه به ئے ګانړى كيخودل. اوحضرت بلال رضى الله عنه به.. احد. احد.. وئيل. چه ورقه به په هغه باندے تير شو. نو وئيل به ئے. «احد احد والله يا بلال»... أحلف بالله لئن قتلتموه لأتخذنه حنانا»(١).. حنان.. وائى. ځائے د رحمت ته. مطلب دا چه زه به په ده سره تبرك حاصلوم. او د رحمت د نازليدو موجب به ئے ګڼرم.

ددے نه معلوميږى. چه ورقه د روستو زمانے پورے ژوندے وو. تردے چه دحضرت بلال رضى الله عنه د ايمان اودهغه د تعذيب وخت ئے رالاندے كړلو.

حافظ ابن قيم رحمه الله فرمائى. چه دا روايت وهم دے. صحيح نه دے. كه ورقه ژوندے وے. نوهغه به د حضرت عمر، حضرت حمزه رضى الله عنه پشان ضرور مدد كړے وو. حالانكه په هيڅ ځائے كښے هم د هغه د مدد اونصرت ذكر نشته.(٢)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى. چه دا اعتراض بارد دے. ځكه چه ورقه چه كوم «أنصرك نصرا مؤزرا» وئيلى وو. اووعده ئے كړے وه. د هغے مطلب دا وو. چه په يوم الاخراج كښے به ستا مدد كوم. كله چه ستا قوم تا د ښار نه اوباسى. اود وطن نه به دے خارجوى. نوپه هغه وخت كښے به زه ستا حمايت كوم.(٣)

خو دحافظ توجيه ټيك نه معلوميږى. ځكه چه ورقه به مسلمان شوے وى. اوهغه به د دے خبرے انتظار كولو. چه دالله تعالى رسول صلى الله عليه وسلم ته به كافران تكليفونه وركوى. او قوت باوجود به هغه چپ وى. دحمايت كلمه به نه وائى. اوپه دے انتظار كښے به اوسى. چه كله دوى د ښار نه ويستلے شى. نوهله به د دوى مدد كوى؟ دا ډيره لرے ده.

قوله: وَفَتَرَ الْوَحْيُ: اوپه وحى كښے فتور راغلو. ددے تسلسل ختم شو. اوددے راتلل موقوف شو.

دلته څو مباحث دى.

اول بحث دوحى دفتور اوانقطاع وجه دا دے چه د وحى د فتور اوانقطاع وجه څه وه؟

جواب دا دے چه ددے درے اسباب دى.

() يوخو ددے وجے چه په نبى صلى الله عليه وسلم د فرشتے د ناڅاپه راتلو په وجه چه كوم بوج پريوتے وو. هغه لرے شى.

---

(١) سيرت ابن هشام (٢٠٢/١) ذكر عدوان المشركين على المستضعفين ممن أسلم بالأذى والفتنة))_

(٢) فتح البارى(٧٢١/٨) كتاب التفسير، تفسير سورة العلق_

(٣) پورتنئ حواله)_

() دویم سبب دا وو.چه دفتور نه پس د نبی ﷺ په طبیعت کښې شوق پیدا شو.ځکه چه داسې قسم څیزونه چه یو خل سړے اووینی.نو طبعاً دوباره ئې زړه لیدل غواړی.اوکوم څیز چه د شوق نه پس راشی.هغه سهل اوآسان وی.
() دریمه وجه دا ده.چه څه په دوی باندے نازل شوی وو.ښکاره ده چه هغه قرآن وو.نولږه غونډے موقع ورته ورکړے شوه.چه په دے کښې غور او فکر اوکړی. (١)
دویم بحث د فترت موده دویم بحث دا دے.چه فترت وحی څومره موده وه؟
حافظ ابن حجر رحمه الله دبعضے حضراتو قول نقل کړے دے.چه موده د فترت وحی دوه کاله وه.(٢)
علامه سهیلی رحمه الله فرمائی.چه ابن اسحاق خو دفترت وحی ذکر کړے.لیکن د مودے ذکرئې نه دے کړے.د اخبار مسنده نه معلومیږی.چه دا دوه نیم کاله وه.(٣)
د بخاری شارحین رحمهم الله فرمائی.چه دشعبی رحمه الله د مرسل روایت نه درے کاله موده معلومیږی.((أنزلت عليه النبوة وهو ابن أربعين سنة، فقرن بنبوته اسرافيل عليه السلام ثلاث سنين، فكان يعلم الكلمة والشئ ولم ينزل عليه القرآن على لسانه، فلما مضت ثلاث سنين قرن بنبوته جبريل عليه السلام فنزل عليه القرآن على لسانه عشرين سنة))(٤)
یعنی دنبی کریم ﷺ عمرچه کله څلویښت کله شو.نو دوی ته نبوت ورکړے شو.او د دوی د نبوت سره حضرت اسرافیل عليه السلام مقرون شو.هغه به دوی ته کله کله د څو خبرو القاء کوله.دا سلسله درے کالو پورے وه.اوپه دے ورخو کښې د قرآن نزول نه وو شوے.ددے نه پس حضرت جبریل عليه السلام دوی سره مقرر کړے شو.اوبیا د قرآن نزول شروع شو.شل کاله قرآن نازل شو.لس کله په مکه کښې او لس کاله په مدینه طیبه کښې.
ددے پوره اثرد کتلو نه معلومیږی.چه په دے کښې د فترت وحی د مودے بیان نشته.ځکه چه په دے کښې خودا دی.چه کله نبوت ورکړے شو.نواول کښې ورسره حضرت اسرافیل عليه السلام مقرر شوے وو.اوبیا درے کاله پس ورسره حضرت جبرئیل عليه السلام شوے.اودقرآن نزول روستو شوے وو.ددے نه وړاندے قرآن نه وو نازل شوے.حالانکه ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ نازل شوے وو.ددے سورت اولنی پنځه آیاتونه نازل شوی وو.بیا دا وینا چه قرآن بیخی نازل شوے نه وو.څنګه صحیح کیدے شی؟
دویمه خبره دا ده.چه واقدی رحمه الله ددے اثر نه انکار کوی.اوفرمائی.چه ((ليس يعرف أهل العلم ببلدنا أن إسرافيل عليه السلام قرن بالنبي، وإن علماءهم وأهل السير منهم، يقولون لم ينزل به غير جبريل عليه السلام

---

(١) فتح الباری(١٢/٣٦٠) کتاب التعبیر)۔
(٢) البدایة والنهایة (٣/١٧) باب کیف بدء الوحی)۔
(٣) الروض الأنف للسهیلی(١/١٦١)۔
(٤) فتح الباری (١/٢٧) دغه شان طبقات ابن سعد(١/١٩١) ذکر مبعث رسول الله ﷺ ومابعث به..)۔

من حين أنزل عليه الوحي إلى أن قبض ﷺ» (۱)
خو حافظ ابن حجر رحمه الله په دے انکار باندے نکیر کړے دے. او فرمائیلے ئے دی چه په نفی باندے څه دلیل نشته. نو مثبت ته به نافی باندے ترجیح وی. (۲) لکه چه د دوی رائے دا ده. چه په اول کښے به ورسره اسرافیل علیه السلام مقرر کړے شوے وی.
خو دا واقعه د فترت بیان ګرځول ګران دی.
دلته مونږ دا وئیلی شو. چه کیدے شی. حضرت عائشے رضی الله عنها ته د اسرافیل علیه السلام د قصه علم نه وی شوے. او دا هم ممکن ده. چه علم ورته وو. خو هغوی داختصار دوجے ذکر اونکړلو. بهرحال صورت دا شو. چه نبی ﷺ به اول خوبونه لیدل. بیا ورسره د اسرافیل علیه السلام اقتران اوشو. او درے کاله پس ورسره دحضرت جبرئیل علیه السلام اقتران اوشو. که د شعبی رحمه الله اثر ثابت وی. نو هم دا توجیه به وی. والله اعلم.
بیا ابن سعد رحمه الله د ابن عباس رضی الله عنه نه نقل کړی دی. چه فترت وحی څو ورځو پورے وه. «لما نزل علیه الوحي بحراء مكث أياماً لا يرى جبريل عليه السلام» (۳)
خلاصه: خلاصه دا چه د فترت وحی د مودے په باره کښے څلور اقوال دی. () دوه کاله () دوه نیم کاله () درے کاله () څو ورځے.
دریم بحث: په زمانه د فترت کښے د جبرئیل علیه السلام نزول شوے وو که نه؟
دریم بحث دا دے. چه د فترت وحی په زمانه کښے د حضرت جبرئیل علیه السلام نزول شوے وو که نه؟ صحیح دا ده. چه دفترت وحی په زمانه کښے دحضرت جبرئیل علیه السلام نزول شوے وو. څکه چه په کتاب التعبیر کښے حدیث راځی. په هغے کښے دی چه کله د وحی فتور اوشو. نو نبی ﷺ به د ډیرغم د وجے د غرونو سوکو ته ختل. او اراده به کوله. چه خپل ځان لاندے راوغورځوی. او هلاك شی. نو حضرت جبرئیل علیه السلام به سمدستی ښکاره شو. او دا به ئے وئیل. «يا محمد! إنك رسول الله حقاً» د نبی ﷺ په سینه کښے چه به کوم جوش پیدا شوے وو. هغه به ختم شو. بیا به نبی ﷺ واپس راتلو.
څلورم بحث: د فترت وحی نه پس د تولو نه وړاندے څه نازل شوی وو؟
دصحیحین په روایت کښے دی. چه د فترت وحی نه پس د تولونه اول د ..يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ.. اولنی آیاتونه نازل شوی وو. (۴)

---

(۱) طبقات ابن سعد(۱/۱۹۱)_
(۲) فتح الباری (۱/۲۷)_
(۳) طبقات ابن سعد (۱/۱۹۶) ذكر أول ما نزل عليه من القرآن وما قيل له (ﷺ)_
(۴) صحيح بخاری(كتاب التفسير، تفسير سورة العلق وصحيح مسلم (۱/۹۰) كتاب الإيمان باب بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ)_

خوسلیمان تیمی رحمه الله بعضے آثار داسے ذکر کړی دی چه په هغے کښے د سورة ..والضحی.. او سورة ..الم نشرح.. د مکمل نزول ذکر دے.(١) خودا ټول آثار ضعیف دی.
په حقیقت کښے دلته دوه فترت ده.

() یوفترت هغه دے.کوم چه د ابتداء وحی په زمانه کښے وو.د هغے نه پس خو ..يَآأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ..و نازل شوے وو.

() اودویم فترت هغه دے.کوم چه د درے ورځو مختصره موده وه.چه دهغے نه پس سورت ..والضحی.. نازل شو.ددے فترت متعلق دابولهب دښځے واقعه ده.چه رسول الله ﷺ دوه درے ورځے بیمار شو.اوحضرت جبرئیل علیه السلام رانغلو.نودابولهب ښځے وئیل شروع کړل.چه «یا محمد إني لأرجو أن يكون شيطانك قد تركك لم أره قربك منذ ليلتين أو ثلاث، فأنزل الله: ﴿وَالضُّحَىٰ ۝ وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَىٰ ۝ مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَىٰ ۝﴾» (٢) والله اعلم.

الحديث الرابع

[٤] قَالَ ابْنُ شِهَابٍ وَأَخْبَرَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَٰنِ أَنَّ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيَّ قَالَ وَهُوَ يُحَدِّثُ عَنْ فَتْرَةِ الْوَحْيِ فَقَالَ فِي حَدِيثِهِ بَيْنَا أَنَا أَمْشِي إِذْ سَمِعْتُ صَوْتًا مِنَ السَّمَاءِ فَرَفَعْتُ بَصَرِي فَإِذَا الْمَلَكُ الَّذِي جَاءَنِي بِحِرَاءٍ جَالِسٌ عَلَى كُرْسِيٍّ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ فَرُعِبْتُ مِنْهُ فَرَجَعْتُ فَقُلْتُ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ إِلَى قَوْلِهِ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ فَحَمِيَ الْوَحْيُ وَتَتَابَعَ تَابَعَهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ وَأَبُو صَالِحٍ وَتَابَعَهُ هِلَالُ بْنُ رَدَّادٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ وَقَالَ يُونُسُ وَمَعْمَرٌ بَوَادِرُهُ [٣٠٦٦، ٤٦٣٨، ٤٦٣٢، ٥٨٦٠]

امام بخاری رحمه الله دلته دحضرت جابر رضی الله عنه روایت بیانوی.اول ئے د ابن شهاب زهری رحمه الله په سند سره د حضرت عائشے رضی الله عنها حدیث بیان کړے دے.
علامه کرمانی رحمه الله دا تعلیق ګرځولے دے.هغوی فرمائی.چه دلته د سند اولنئ حصه ذکر نه ده.اوکله چه د سند په ابتداء کښے حذف وی.هغے ته تعلیق وائی.دا بیله خبره ده.چه امام بخاری رحمه الله کله د جزم صیغے استعمالوی.نوهغه معلقات عام طور مسند وی.برابره که په سند متقدم سره وی یا په بل سند سره وی.بهرحال د هغوی په نیزدا تعلیق دے.(٣)

---

(١) فتح الباری(٨/٧١٠) کتاب التفسیر.تفسیر سورة العلق باب ﴿وَالضُّحَىٰ ۝ وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَىٰ ۝ مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَىٰ ۝﴾ (الضحی ١-٠٠٣)۔

(٢)صحیح بخاری (٢/٧٣٨، ٧٣٩) کتاب التفسیر.تفسیر سورة والضحی)۔

(٣) شرح کرمانی(١/٤١)۔

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه دا موصولاً بالسند السابق دے یعنی «حدثنا یحیی بن بکیر قال: حدثنا اللیث عن عقیل عن ابن شهاب أخبرنی أبوسلمة...»، لکه چه دلته سند محذوف نه دے نو دا تعلیق نشو بلکه تحویل دے.(۱)

دتحویل قسمونه (۱) په ابتداء کښے دوه سندونه وی.اوبیا په مینځ کښے چه په مینځ کښے یو راوی ته اورسی.نودواړه سندونه یوځائے شی.وړاندے سند یو وی.هم دا عامه طریقه ده.اواکثر هم دا صورت وی.

(۲) دویم صورت ددے په عکس دے یعنی د ابتداء نه خو یو سند وی.اوچه وړاندے لاړ شی.نودوه شی.(۲) لکه څنګه چه دلته هم دا صورت دے.چه امام بخاری رحمه الله اول د «یحیی بن بکیرعن اللیث عن عقیل عن ابن شهاب» په سند سره د حضرت عائشے رضی الله عنها حدیث ذکر کوی.اوبیا هم په دے طریق سره هم د ابن شهاب په واسطه دحضرت جابر رضی الله عنه حدیث ذکر کوی.په اول کښے سند یو وو.اوچه ابن شهاب رحمه الله ته اورسیدلو.نو جدا شو.

قوله: قَالَ وَهُوَ يُحَدِّثُ عَنْ فَتْرَةِ الْوَحْيِ: په ظاهره د ،،قال،، ضمیردغه شان د ،،وهو،، اود ،،یحدث،، ضمیرحضرت جابر رضی الله عنه ته راجع کیږی.هم دا علامه کرمانی اوعلامه عینی رحمه الله هم ذکر کړی دی.(۳)

خوصحیح دا ده.چه دا ضمائر نبی صلی الله علیه وسلم ته راجع کیږی.ځکه چه هم دا روایت په کتاب التفسیر کښے راځی.اودغه شان امام مسلم رحمه الله دا روایت په خپل صحیح کښے ذکرکړے دے.(۴) په هغے کښے الفاظ داسے دی.«أن جابر بن عبدالله الأنصاری رضی الله عنه قال: قال رسول الله صلی الله علیه وسلم وهو یحدث عن فترة الوحی» په دے کښے د ،،قال،، فاعل خو مذکور دے.اود ،،هو،، او ،،یحدث،، ضمائر هم رسول الله صلی الله علیه وسلم ته راجع دی.والله اعلم.

قوله: فَقَالَ فِي حَدِيثِهِ بَيْنَا أَنَا أَمْشِي إِذْ سَمِعْتُ صَوْتًا مِنَ السَّمَاءِ: نبی اکرم صلی الله علیه وسلم اوفرمائیل.چه زه روان ووم.چه د آسمان د طرفه مے یو آواز واوریدلو.په دے روایت کښے دا ذکر خو شته.چه دوی روان وو.خوکوم خوا ته روان وو؟اوپه کوم مقام کښے ورته آواز واورولے شو.ددے ذکر نشته.په یوبل روایت کښے ددے وضاحت موجود دے.په هغے کښے دی.چه رسول الله صلی الله علیه وسلم اوفرمائیل.«جاورت بحراء شهرا فلما قضیت جواری، نزلت فاستبطنت بطن الوادی، فنودیت فنظرت أمامی وخلفی وعن یمینی وعن شمالی، فلم أر أحداً، ثم نودیت فنظرت فلم أر أحداً، ثم

---

(۱) فتح الباری (۲۸/۱)_

(۲) فیض الباری(۲۲/۱)_

(۳) شرح کرمانی (۴۲/۱) وعمدة القاری(۶۷/۱)_

(۴) صحیح مسلم (۹۰/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله صلی الله علیه وسلم-

نوديت فرفعت رأسي، فإذا هو على العرش في الهواء، يعني جبريل عليه السلام فأخذتني منه رجفة شديدة فأتيت خديجة رضي الله عنها فقلت دثروني، دثروني، فصبوا على ماء فأنزل الله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ ۝ قُمْ فَأَنذِرْ ۝ وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ ۝ وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ﴾ (۱) د دے روايت نه معلومه شوه چه دوى د غار حراء نه د اعتكاف نه پس تلل. اود مقام علم هم اوشو. چه دوى د غر نه راكوز شوى وو. اود خوړ په مينځ كښے وو.

قوله فَرَفَعْتُ بَصَرِي فَإِذَا الْمَلَكُ الَّذِي جَاءَنِي بِحِرَاءٍ جَالِسٌ عَلَى كُرْسِيٍّ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ: چه ما نظر پورته كړلو. چه اومے كتل نوهغه فرشته وه. كومه چه ماته په غار حراء كښے راغلے وه. د آسمان او زمكے په مينځ كښے په يوه كرسئ باندے ناسته وه.

..كرسى.. په كاف باندے ضمه او كسره دواړه جائز دى. جمع ئے كراسى. د راء په تشديد اوتخفيف دواړو سره تيك ده. ابن السكيت وائى. چه څه په دے وزن راشى . او دهغے په مفرد كښے ياء مشدد وه. نوپه جمع كښے به ئے تشديد اوتخفيف دواړه جائز وى. (۲)

د دے حديث نه د فرشتے په كرسئ باندے ناسته ثابته شوه. بيا د صحيح مسلم او سنن نسائى د روايت نه د نبى ﷺ په كرسئ باندے ناسته ثابتيږى. ((قال ابو رفاعة انتهيت إلى النبي ﷺ وهو يخطب، قال فقلت يا رسول الله! رجل غريب، جاء يسئل عن دينه، لا يدرى ما دينه، قال: فأقبل على رسول الله ﷺ وترك خطبته، حتى انتهى إلى فأتى بكرسي حسبت قوائمه حديداً، قال فقعد عليه رسول الله ﷺ وجعل يعلمني مما علمه الله، ثم أتى خطبته فأتم آخرها)) (۳)

د دے نه معلومه شوه. چه په كرسئ باندے په كيناستو كښے څه قباحت نشته . كيناستے شى.

دحضرت علامه كشميرى رحمه الله يوه واقعه: اوريدلى شوى دى. چه علامه كشميرى رحمه الله په يوخانى كښے په جمات كښے ناست وو وعظ ئے كولو. سمدستى د يو كس په زړه كښے دا خيال راغلو. چه جمات اوبيا په كرسئ باندے ناسته!!

حضرت شاه صاحب رحمه الله ته د دے خطرے احساس اوشو. نوحضرت مسلم شريف راوغوښتلو اوهم دا حديث ئے اولوستلو. او واورولو. كوم چه پورته مونږ ذكر كړلو. والله اعلم.

قوله: فَرُعِبْتُ مِنْهُ: ماچه جبرئيل عليه السلام اوليدلو نو مرعوبه شوم

..رعبت.. مجهول هم لوستلے شوے دے. او ..رَعبت.. معروف هم لوستلے شوے دے.

دصحيح بخارى په يو روايت كښے دغه شان په صحيح مسلم كښے ((فجئثت منه حتى هويت إلى

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) عمدة القارى (۱/۶۶)_

(۳) صحيح مسلم (۱/۲۸۷) كتاب الجمعة دغه شان سنن نسائى (۲/۳۰۲) كتاب الزينة باب الجلوس على الكرسى)

الأرض»(۱)الفاظ راغلي دي. ددے معنی هم ویریدل دي. مطلب دا چه زه د ویرے د وجے ګهبراؤ شوم. تردے چه په زمکه راپریوتم.

قوله فَرَجَعْتُ فَقُلْتُ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي: زه واپس راغلم. اوما اوونیل چه ما په کمبل کښے پټ کړئ. داصیلي اوکریمه په روایت کښے دغه شان یوکرتے دي. اوپه نورو نسخون کښے ..زملوني زملوني.. دوه کرته راغلي دي.(۲) بیا په کتاب التفسیر کښے ..دثروني.. الفاظ راغلي دي.(۳) په دے مناسبت سره ﴿يَاأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ ۝ قُمْ فَأَنذِرْ ۝﴾ آیاتونه نازل شول.

د کتاب التفسیر په روایت کښے ..دثروني وصبوا علی ماءً بارداً،، هم راغلي دي. یعنی په ماباندے څادر واچوئ. اوپه ماباندے یخے اوبه راواړوئ. په نبی ﷺ باندے ویره راغلے وه. اوریږدیدل پرے راغلي وو. په دے کښے د سکون پیدا کولو دپاره نبی ﷺ د کپړے اچولو حکم اوکړلو. اود اوبو په اړولو باندے هم په طبیعت ته څه آرام ملاویږی. نوځکه نے اوفرمائیل. چه ((صبوا علی ماءً بارداً))

اودا هم ممکن ده. چه په نبی ﷺ باندے د ویرے د وجے تبه راغلي وی. اوعربیان د تبے علاج په یخو اوبو سره کوی.(۴) نبی کریم ﷺ په خپله فرمائیلي دي. ((الحمی من فیح جهنم، فأبردوها بالماء))(۵) یعنی د تبے اثر د جهنم د ساګانو څنے دے. دا په اوبو سره یخه کړئ.

قوله: فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى يَاأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ إِلَى قَوْلِهِ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ: یعنی کله چه دوی کمبل واغوستلو. اوسملاستلو. نو دالله تعالی د طرفه ورته خطاب اوشو. ﴿يَاأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ ۝﴾

دغه شان په قرآن کریم کښے دوی ته ﴿يَاأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ ۝﴾ وئیلي شوی دي. او مخاطب شوی دي.

په بعضے روایاتو کښے دي. چه کافرانو په دارالندوة کښے غونډه راغوستله. اومشوره ئے اوکړله. چه نبی ﷺ ته داسے نوم ورکړئ. چه خلق ترے منع شي. چا د ..کاهن.. وئیلو مشوره ورکړه. خورد شوه. چه دے کاهن نه دے. چا د لیوني وئیلو رائے ورکړه. خودا رائے هم مسترده شوه. چا د ..ساحر.. وئیلو رائے ورکړه. اګرچه هغوی رائے ورکړه. چه دے ساحر نه دے. خو په دے باندے مجلس ختم شو. نبی کریم ﷺ ته چه کله ددے علم اوشو. نو هغوی غمګین

---

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیرب. تفسیر سورة المدثر. باب والرجز فاهجر_ دغه شان صحیح مسلم (۹۰/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحي إلی رسول الله ﷺ)_

(۲) فتح الباری (۲۸/۱)_

(۳) صحیح بخاری کتاب التفسیر. تفسیر سورة المدثر. باب رقم.۱) وباب وربک فکبر)_

(۴) زادالمعاد فی هدی خیرالعباد (۲۵/۴) فصل فی علاج الحمی)_

(۵) صحیح بخاری (۴۶۲/۱) کتاب بدء الخلق باب صفة النار وأنها مخلوقة)_

شول اوخادر ئے واغوستلو او سملاستلو په دے باندے حضرت جبرئیل ﷺ د سورة مزمل آیتونو نازنولو سره تشریف راوړلو (۱)

چونکه نبی ﷺ چه جبرئیل ﷺ لیدلے وو نو ویره پرے راغلے وه اوخادر ئے اوغوستے وو.نو په دے مناسبت سره ورته په ﴿يَاأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ﴾ سره خطاب اوشو اوکله چه د قریشو دکافرانو د تکلیفونو نه غمژده شو.اوخادر ئے واغوستلو نوپه ﴿يَاأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ﴾ سره ورته خطاب اوشو.

خطاب د محبت اوملاطفت بهرحال په ﴿يَاأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ﴾ او﴿يَاأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ﴾ دواړو کښے د محبت اوملاطفت خطاب دے مخاطب چه په کوم صفت سره متصف کولے شی نوپه مینه کښے دهغه صفت ذکر کولے شی لکه دحضرت علی ﷺ واقعه د احادیثو په کتابونو کښے راغلے ده چه چه حضرت علی ﷺ د حضرت فاطمه ﷺ نه خفه شو.نومسجد نبوی ته راغلو او سملاستلو نو دهغه شاه او څټ باندے خاورے اولګیدلے نبی ﷺ جمات ته تشریف راوړلو او دهغه د شاه نه ئے خاورے څنډلے او آواز ئے ورکوله «قم يا أبا التراب، قم يا أبا التراب»(۲) یعنی اے د خاورے خاونده! پاسه اے د خاورے خاونده! پاسه دا خطاب دمحبت او مینے خطاب وو.

قوله ﴿قُمْ فَأَنذِرْ﴾:ته پاسه ته تیار او مستعد شه اوس په تا دعوت ورکول دی اوخلقو ته توحید بیانول دی (۳)

..انذار.. ویرولو ته وائی.خو مطلق ویریولو ته نه وائی بلکه دے ته تخویف وائی په کوم چه د بد انجام نه ویریولے شی.(۴) یعنی پاسه او خلقو ته اوبنایه.که توحید نه قبلوی.نو ستاسو انجام به خراب وی.اوتاسو به جهنم ته اوغورځولے شی؛

نبی ﷺ چه یوطرف ته ..منذر.. ګرځولے شوے اوراليږلے شوے دے.نو ..مبشر.. هم ګرځولے شوے دے.﴿يَاأَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾ (۵)خو دلته صرف د ..انذار.. د دے وحے تذکره کړے شوے ده.چه په هغه وخت کښے چه کوم خلق موجود وو.هغه د ..انذار.. قابل وو.تول کافران او مشرکان وو.کله چه څه مسلمانان شول.نو بیا الله تعالی د دوی دپاره دواړه اوصاف ذکر کړل.(۶)

قوله ﴿وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ﴾:اودخپل رب په قولاً اوفعلاً عظمت بیان کړه.پخپله هم ددے عظمت

---

(۱) تفسیر ابن کثیر(٤/٤٣٤)_

(۲) صحیح مسلم(۲/۲۸۰) کتاب فضائل الصحابة ﷺ باب من فضائل علی بن ابی طالب ﷺ)_

(۳) الکشاف للزمخشری (٤/٦٤٥) تفسیر سورة المدثر)_

(۴) مجمع البحار(٤/٦٨١)_

(۵) الأحزاب ٤٥)-

(۶) روح المعانی (١٥/١٣٣) تفسیرسورة المدثر)_

قائل اوسه.او نورو ته هم د خلقو د عظمت سبق اولوله.(۱) دا د دے وحی چه انذار ترهغه وخته پورے نه متحقق کیږی.ترڅوچه د عظمت یقین نه وی.دالله تعالی د توحید په نه منلو چه د کوم عذاب نه ویرول کولے شی که دالله تعالی د عظمت یقین نه وی.نود دوزخ او دهغے دعذاب یقین به څنګه پیدا شی.

بعضے کسانو وئیلی دی.چه دلته د ..کبر.. نه مراد په تحریمه صلاة کښے ..الله اکبر.. وئیل دی.(۲) ځکه چه په دے کښے هم دالله تعالی عظمت بیانیږی.خو دومره ده چه په دے کښے دالله تعالی عظمت په یوه خاص طریقه بیانیږی.

خو په دے مقام کښے راجح اوښکاره هم دا ده.چه دا خاص معنی مراد نه ده.بلکه عام معنی یعنی مطلق تعظیم بیانول مقصود دی.ځکه چه دلته د ..کبر.. مفعول به ..ربك.. مذکور دے.اوکه د ..کبر.. نه مراد ..الله اکبر.. وئیل مقصود وو.نو دے ته قصر وئیلی شی.اوپه قصر کښے مفعول به نه ذکر کیږی.لکه ..سجل.. ..حوقل.. په خلاف د ..سبح.. چه ددے مفعول اومتعلقات ذکر کوی.(۳) دلته چونکه ..وربك فکبر.. وئیلے شوے دے.او ..ربك.. مفعول به دے.کوم چه دلته مذکور دے.نوځکه به دلته عامه معنی مراد وی.چه ته فعلاً وقولاً واعتقاداً دالله تعالی د عظمت درس ورکوه.اوپه خپله هم په خپل زړه کښے دالله تعالی د عظمت یقین ساته.

قوله : ﴿وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ﴾ : اوخپلے جامے پاکے ساته.لکه چه څنګه چه به دے وړاندے پاکے ساتلے.بعضے حضرات فرمائی.چه دلته د ..ثیاب.. نه مراد ..نفس دے.(۴) مطلب دا دے.چه خپل نفس په اخلاق حمیده باندے موصوف کړئ.او دا د اخلاق رذیله نه بچ ساتئ.لکه څنګه چه تاسود وړاندے نه داپه اخلاق حمیده باندے موصوف ساتلے اود اخلاق رذیله نه بچ ساتلے دے.

د ..ثیاب.. نه بعضے حضراتو ددے ظاهری معنی یعنی هم جامے مراد اخستے دی.(۵) او مطلب ئے دا بیان کړے دے.چه تاسو خپلے جامے داسے پاکے ساتئ.لکه څنګه چه به مو وړاندے پاکے ساتلے.اوکله چه د جامو دپاره دا حکم شو.د نفس دپاره به په طریق اولی سره دا حکم وی.کله چه دظاهرد پاکولو تاکید کیږی.نود باطن د پاکولو تاکید خوبیا زیات تاکیدی وی.لکه څنګه چه نبی ﷺ فرمائیلی دی.«نظفوا أفنيتكم»(۶)خپلو کورونو ته مخامخ خایونه (انګرونه) پاك ساتئ.ددے معلومه شوه.چه د دننه د کمرو او د بهر پاکول په طریق اولی سره ضروری دی.

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) د تفصیل دپاره اوګورئ. فیض الباری (۳۳/۱)_

(۴) الجامع لأحكام القرآن(۶۲/۱۹)_

(۵) پورتنئ حواله)_

(۶)أخرجه الترمذي في جامعه عن سعدبن أبي وقاص في كتاب الأدب باب ما جآء في النظافة رقم ۲۷۹۹).

قوله ﴿وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾: د ,,رجز،، تفسير امام بخارى رحمه الله په ,,اوثان،، سره كړے دے.(١) او مطلب دا دے چه لكه څنګه تاسو د بت پرستئ نه خان ساتلو دغه شان روستو هم ددے نه خپل خان بچ ساتئ؛
ددے مطلب دا نه دے چه د نبى ﷺ والعياذبالله د ,,اوثان،، سره څه تعلق وو او ددغے د پريخودلو حكم ورته كولے شى بلكه دا امر د استمرار دپاره دے چه لكه څنګه تاسو ,,اوثان،، پريخودے دى دغه شان ئے په آئنده كښے پريخے اوساتئ؛
نبى كريم ﷺ چرته د بتانو دتعظيم دپاره نه دے تلے يوځل د دوى د خاندان خلق داختر كولو دپاره تلل هلته د بتانو تعظيم هم وو نبى ﷺ نه تلو چه دكور خلق او دكور ښځے خفه شوے نو نبى ﷺ هلته تشريف يوړلو خوچه هلته اورسيدلو نوېټ شو بيا چه كله راواپس شو نو په ويره وو د دوئ نه ترور يانو تپوس اوكړلو نودوى ورته جواب وركړلو چه ما سره ويره وه هسے نه په ما باندے د پيريانو وغيره اثر اوشى هغوى ورته تسلى وركړه چه ته د ښه صفاتو مالك ئے الله تعالى به په تاسو د شيطان داثر نه محفوظ ساتى بيا ئے ترے تپوس اوكړلو چه تاسو هلته څه اوليدل؟ نو نبى ﷺ ورته اوفرمائيل چه هلته زه كله بت ته ورنزدے شوم نو يو سپين د اوږد قد سړے به ماته ښكاره شو اوونيل به ئے چه خبر دار! اے محمده! دے ګوتے مه وراوړه ددے نه پس نبى ﷺ دے خلقو سره هيڅ يو اخترته نه دى تلے (٢)
د ,,رجز،، يوبل تفسير دا هم شوے دے چه ددے نه مراد عذاب دے.(٣) او مطلب دا دے چه عذاب سبب جوړيدو چه څومره څيزونه دى منكرات، معاصى او فواحش ددے نه خپل خان په حفاظت كښے محفوظ ساته.(٤)
بهرحال كه د ,,رجز،، معنى د عذاب وى او مراد سبب دعذاب وى نو ,,اوثان،، په خپله په دے كښے داخل دى.

قوله: فَحَمِيَ الْوَحْيُ وَتَتَابَعَ: د ,,حمى،، معنى ګرموالے دے ددے نه مراد د وحى په كثرت سره راتلل دى قاعده دا ده چه كله يو څيز په كثرت او شدت سره راځى نو وئيلى شى چه څيز ګرم شو په بازار كښے چه كله دخرڅولو او اخستلو سلسله زياته شى نو وائى چه بازار ګرم دے.

---

(١) صحيح بخارى(٧٣٣/٢) كتاب التفسير، تفسير سورة المدثر، باب قوله:﴿وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ﴾ وباب وقوله : ﴿وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾ _

(٢) دلائل النبوة لأبى نعيم الاصفهانى(١٨٧/١) الفصل ..... الله عزوجل به من العصمة وحماه من التدين بدين الجاهلية وحراسته إياه عن مكايد الجن وإحتيالهم عليه ﷺ _

(٣) صحيح بخارى (٧٣٣/٢) كتاب التفسير، تفسير سورة المدثر باب قوله:﴿ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾ _

(٤) تفسير كبير(١٩٣/٣٠) وتفسير قرطبى (٦٦/١٩)_

دغه شان دلته د ..حمي الوحي.. معنى دا ده.چه اوس د وحى راتلل پرله پسے او مسلسل شروع شوه په ..تتابع.. كښے ددے تصريح او تاكيد دے.
خو ددے مطلب دا نه دے چه اوس به هر وخت وحى راتله بلكه مطلب دا دے.چه لكه څنګه په اول خل انقطاع راغلے وه.د كومے په باره كښے چه مونږ مخكښے د عالمانو مختلف اقوال بيان كړى دى هغه شان معتدبه انقطاع نه وه.د يوے نيمے ورځے ته انقطاع نشى وئيلے.څكه چه په واقعه د افك كښے څه يوه مياشت په نبى ﷺ باندے وحى نه وه راغلے.خو دے مودے ته چا فترت نوم نه دے وركړے.والله سبحانه اعلم.

قوله تَابَعَهُ عَبْدُ اللهِ بْنُ يُوسُفَ وَأَبُو صَالِحٍ وَتَابَعَهُ هِلَالُ بْنُ رَدَّادٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ:

د اولنى .تابع..فاعل خو ښكاره ده.چه عبدالله بن يوسف او ابوصالح دى.خوددے د مفعول ضمير دامام بخارى رحمه الله استاذ يحيى بن بكير طرف ته راجع كيږى.(١) مطلب دا دے.چه لكه څنګه يحيى بن بكير رحمه الله دا روايت د ليث نه نقل كړے دے.نودغه شان عبدالله بن يوسف اوابوصالح هم د ليث شاګردان دى.اوهغوى هم دا روايت د ليث نه نقل كړے دے.لكه چه دے دواړو په خپل مشتركه استاذ ليث نه ددے روايت په نقل كولو كښے د يحيى بن بكيرمتابعت كړے دے.
دعبدالله بن يوسف التنيسى روايت امام بخارى رحمه الله په خپل صحيح كښے په كتاب الانبياء كښے نقل كړے دے.(٢)
او د ابوصالح نه مراد دليث كاتب عبدالله بن صالح دے.(٣)
امام بخارى رحمه الله ددوى هغه روايات كوم چه هغوى د ليث نه نقل كوى.په بخارى شريف كښے په كثرت سره تعليقاً ذكر كړى دى:(٤) يعقوب بن سفيان په خپل تاريخ كښے د ابوصالح عن الليث روايت موصولاً ذكر كړے دے.(٥) حافظ شرف الدين دمياطى رحمه الله دا فرمائيلى دى چه دابوصالح بن مراد دلته عبدالغفار بن داود خرانى دے.(٦) خودا وهم دے.د ابوصالح كاتب الليث روايت موجود دے.خود ابوصالح عبدالغفار بن داود د روايت چا ذكر نه دے كړے.(٧)
دابوصالح روايت رويانى رحمه الله په خپل مسند كښے هم ذكر كړے دے.(٨)

---

(١) فتح البارى(١/٢٨)_
(٢) صحيح بخارى (١/٤٨٠) كتاب الأنبياء باب واذكر فى الكتاب موسى إنه كان مخلصاً)_
(٣) فتح البارى (١/٢٨)_
(٤) پورتنۍ حواله)_
(٥) پورتنۍ حواله دغه شان تغليق التعليق (٢/١٧)_
(٦) فتح البارى (١/٢٨)_
(٧) پورتنۍ حواله)_
(٨) تغليق التعليق (٢/١٧)_

يا په دويم ..تابعه.. كښې ضميرد مفعول عقيل طرف ته راجع دے.كوم چه د امام زهرى رحمه الله شاګرد دے.(١) او مطلب دا دے چه لکه څنګه دا روايت عقيل د زهرى رحمه الله نه نقل کوى.نودغه شان ئے هلال بن رداد رحمه الله هم د زهرى رحمه الله نه نقل کوى د هلال بن رداد روايت امام ذهبى رحمه الله په ..زهريات.. کښې موصلا روايت کړے دے.(٢)

متابعت امام بخارى رحمه الله په دے مقام کښې په اول ځل د متابعت ذکر کړے دے نو ددے په باره کښې څه تفصيل زده کړئ.

دمتابعت لغوى او اصطلاحى معنى ..متابعت.. په لغت کښې وائى چا په پسے شاه ته روانيدل داهل اصول په اصطلاح کښې متابعت دے ته وائى.چه يوراوى يو روايت د خپل استاذ نه نقل کړى.اودويم راوى هم دا روايت نقل کړى.اود اول راوى سره شريك شى.دا شرکت که په اولنى استاذ کښې وى يا په شيخ الشيخ يا دده نه پورته په چا کښې وى.دغه شان دا هم ضرورى نه ده.چه د دواړو روايتونو الفاظ يو شان وى. بلکه که په الفاظو کښې مشارکت وى.يا صرف په معنى کښې.په دواړو ورتونو کښې ورته متابعت وائى. (٣)

دمتابعت قسمونه:ددے تفصيل نه به تاسوته معلومه شوے وى.چه دمتابعت دوه قسمونه دى.

() يو دا چه مشارکت په اولنى شيخ باندے اوشى.لکه څنګه چه دلته عبدالله بن يوسف اوابوصالح دواړه د ليث نه په روايت کولو کښې د امام بخارى رحمه الله داستاذ يحيى بن بکير شريکان دى.دے ته متابعت تامه وائى.

() دويم صورت دا دے.چه مشارکت په اول کښې نه وى.بلکه چه وړاندے لاړ شى.نو د شيخ الشيخ يا ددے نه هم پورته کيږى.لکه دلته چه هلال بن رداد د عقيل سره مشارکت کوى.اود دواړو شيخ امام زهرى رحمه الله دے.دا اول د سند نه دے.بلکه د سند په درميان کښې مشارکت کيږى.څکه دے ته متابعت قاصره يا ناقصه وائى.(٤)

دشاهد تعريف: دمتابع سره نزدے نزدے يو لفظ دے..شاهد..

او..شاهد.. وائى.هغه حديث ته کوم چه يو راوى روايت کړى اوهغه د بل راوى د روايت سره لفظاً يا معنىً مطابقت اوکړى.خوپه دے شرط چه په دواړو روايتونو کښې صحابى رضى الله عنه جدا جدا وى.(٥)

---

(١) فتح البارى(٢٨/١)_

(٢) فتح البارى(٢٨/١) وهدى السارى (ص.٢٠) وتغليق التعليق (١٧/٢)_

(٣) شرح المنظومة البيقونية (ص.١٢٨)_

(٤) شرح المنظومة البيقونية(ص.١٢٨)_

(٥) شرح نخبة الفكرمع حاشية لقط الدرر(ص.٦٥، ٦٦)_

په ،،متابع،، او ،،شاهد،، كښې فرق په ،،متابع،، او ،،شاهد،، كښې اصلاً فرق دا دے چه په متابع كښې صحابي رضي الله عنه يو وي او په شاهد كښې جدا جدا وي. البته بعضے وخت د يو اطلاق په بل باندے توسعاً كيدے شي.(١)

قوله وَقَالَ يُونُسُ وَمَعْمَرٌ بَوَادِرُهُ: دا يونس او معمر هم د امام زهري رحمه الله شاګردان دي. او د عقيل متابع دي. لكه څنګه چه هلال بن رداد متابع دے. خو فرق دا دے چه هلال بن رداد خو د عقيل پشان ،،فواده،، ذكر كوي. يعني ،،ويرجف فواده،، وائي. او يونس او معمر د ،،فواد،، په ځائے د ،،بوادر،، لفظ ذكر كوي. او ،،ترجف بوادره،، ذكر كوي.

مخكښې مونږ د ،،فواد،، او ،،بوادر،، پوره تشريح هم كړے دے.

دمتابعت فائده دلته امام بخاري رحمه الله د يونس او معمر متابعت ذكر كړلو. او بيا ئے د دوي په حوالے سره اختلاف د روايت نقل كړلو. لكه چه دا ئے او خودله. چه په متابعت كښې په الفاظ كښې اتحاد څه ضروري نه دے. د مفهوم يو والے كافي دے. والله سبحانه اعلم

دحديث باب د ترجمة الباب سره مناسبت دا دريم حديث دے. او هم دا يو حديث دے. كوم چه د ترجمة الباب سره بيخي په ظاهري مطابقت لري. ځكه چه په دے حديث كښې دا خودلي شوي دي. چه د وحي شروع داسے شوے وه. اول ورته رويائے صالحه او خودلي شول. ددے نه پس په دوي كښې دخلوت شوق پيدا شو. بيا يوه ورځ چه نبي ﷺ په غار حراء كښې وو. حضرت جبرئيل عليه السلام اولنئي وحي راوړله. اوتشريف ئے راوړلو. دا ټول تفصيلات د ((باب كيف كان بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ)) سره بالكل موافق دي.

او د حضرت شيخ الهند رحمه الله د قول مطابق كه دا باب د عظمت وحي د بيان دپاره اوګنړلے شي. نو بيا هم تقرير ښكاره دے. ځكه چه ددے روايت نه د عظمت وحي زبردسته اندازه لګي. چه حضرت جبرئيل عليه السلام راغلو. او نبي ﷺ ئے درے ځله د خپلے سينے سره اولګولو. او بيا ئے نبي ﷺ ته زور ور كړلو. او ددے زور وركولو د وجے نبي ﷺ تكليف برداشت كړلو. ددے نه ښكاره ده. چه وحي ډير عظيم الشان څيز دے. د كومے دپاره چه جبرئيل عليه السلام د آسمان نه راغلو. او نبي ﷺ ئے ددے دپاره تيار كړلو. او دوي تكليف برداشت كړلو.

دغه شان په دے كښې د ،،موحي اليه،، يعني نبي كريم ﷺ د اوصاف عاليه ذكر هم شته. نو د وحي د مبادئ ذكر په كښې هم راغلو. په دے لحاظ سره هم دا روايت د ترجمة الباب سره مناسب دے. والله سبحانه وتعالى اعلم

....

(١) پورتنۍ حواله)

الحديث الرابع

[د] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ قَالَ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ أَبِي عَائِشَةَ قَالَ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ (١) فِي قَوْلِهِ تَعَالَى لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَالِجُ مِنَ التَّنْزِيلِ شِدَّةً وَكَانَ مِمَّا يُحَرِّكُ شَفَتَيْهِ فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فَأَنَا أُحَرِّكُهُمَا لَكُمْ كَمَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَرِّكُهُمَا وَقَالَ سَعِيدٌ أَنَا أُحَرِّكُهُمَا كَمَا رَأَيْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ يُحَرِّكُهُمَا فَحَرَّكَ شَفَتَيْهِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ قَالَ جَمْعُهُ لَكَ فِي صَدْرِكَ وَتَقْرَأَهُ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ قَالَ فَاسْتَمِعْ لَهُ وَأَنْصِتْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا أَنْ تَقْرَأَهُ فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ ذَلِكَ إِذَا أَتَاهُ جِبْرِيلُ اسْتَمَعَ فَإِذَا انْطَلَقَ جِبْرِيلُ قَرَأَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا قَرَأَهُ [انظر: ٤٩٢٧، ٤٩٢٨، ٤٩٢٩، ٥٠٤٤، ٧٥٢٤]

رجال الحديث

قوله: مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ: دا ابوسلمه موسی بن اسماعیل التبوزکی البصری دے. د صحاح سته په راویانو کښې دے ثقه او ثبت دے. (۲)

د دوی یوه عجیبه قصه د امام یحیی بن معین سره نقل کولې شی امام یحیی بن معین رحمه الله موسی بن اسماعیل رحمه الله ته ورغلو او دا ئې اووئیل چه اے ابوسلمه! چه دا روایت عفان او حبان روایت کوی او ستاسو په شاګردانو کښې ئې څوک نه روایت کوی او بیا مته دا حدیث ستا په کتاب کښې ملاؤ نو بلکه په شاه باند راته ملاؤ شو.

موسی بن اسماعیل تپوس اوکړلو چه ته څه غواړې؟

امام یحیی بن معین رحمه الله اوفرمائیل چه ته قسم اوخوری چه تا دا حدیث د همام نه اوریدلے دے. ابوسلمه موسی بن اسماعیل اوفرمائیل ته دا وائې چه ما ستا نه شل زره احادیث لیکلی

(۱) احدیث أخرجه البخاری أیضاف فی کتاب التفسر. تفسیر سورة القیامة. باب لا تحرک به لسانک لتعجل به رقم. (٤٩٢٧) وباب: إن علینا جمعه وقرآنه. رقم ٤٩٢ وباب قوله: فإذا قرأناه فاتبع قرآنه رقم. ٤٩٢٩. وفی کتاب فضائل القرآن باب الترتیل فی القراءة رقم. ٥٠٤٤ وفی کتاب التوحید باب وقول الله تعالی: لاتحرک به لسانک رقم (٧٥٢٤).. ومسلم فی صحیحه فی کتاب الصلاة باب الإستماع للقراءة رقم. ١٠١٢ و١٠١٣ والنسائی فی سننه فی کتاب الإفتتاح باب جامع ما جاء فی القرآن رقم. ٩٣٦ والترمذی ف جامعه فی کتاب التفسیر باب ومن سورة القیامة رقم. ٣٣٢٩ وأحمد فی مسنده (١/٣٤٣)_

(۲) د تفصیل دپاره اوګوری: تهذیب الکمال (٢٩/٢١، ٢٦)_

دی که په هغې کښې زه ستا په نيز رينښتينے يم نو تا لره پکار دی چه په يو حديث کښې زما تکذيب اونکړے او که زه دروژن يم نو تا لره پکار دی چه په دغه ټول احاديثو کښې زما تصديق اونکړے اونه زما حدث اوليکے پلکه دغه ټول احاديث اوغورخوه بيا ئے اوفرمائيل زما نسخه بره پنت ابی عاصم د په درے کانړو طلاقه وی که ما د همام نه دا روايت نه وی اوريدلے او په الله قسم چه زه به تاسره کله هم خبر اونکړم (١)

خو حضرات محدثين کرام رحمهم الله دے ورته جزائے خر ورکړی زهغوی ته دد څيزونو څه پرواه نه وه د امام يحيی بن معين رحمه الله معمول هم دا وو چه کله به ورته د چا په روايات کښے څه شك پيدا شو نو هلته به ئے د استاذ نه به ئے بار بار تپوسونه کول او هلته به ئے د هغه نه قسم اخستلو

ابن خراش رحمه الله د دوی په باره کښے وئيلی دی ((تکلم الناس فيه)) خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه دے خبرے ته التفات نه دے کول پکار
په کال ۲۲۳ ھ کښے وفات شو (٢)

قوله: أَبُوعَوَانَةَ: د دوی نوم وضاح بن عبدالله يشكری دے دے هم د صحح سته په راويانو کښې دے او ثقه او ثبت دے (٣)

دوی د يزيد بن عطاء بن يزيد يشكری مولی وو د جرجان نه په قيد کښې راغلے وو يزيد واخستلو او دوی ته ئے اختيار وکړولزچه يا خو آزاد شه او يا حديث ليکه دوی کتابت حديث ته په آزاديدو باندے ترجيح ورکړه (٤)

د دوی مالك دوی ته تجارتی کاروبار حواله ړولزيو ځ يو سوالگر راغلو او وے وئيل که ماته دے دوه درهم راکړل نو زه به تاته فائده اورسوم دوی ورته دوه درهم ورکړل هغه سائل د بصره مالدارانو ته ورغلو او وے وئيل زر کوئ يزيد بن عذاء ته ورشئ هغوی اپوعوانه آزاد کړے دے نو خلق يزيد ته اورسيدل د يوے ډلے نه پس به بله ډله رسيدله يزيد خيال اوکړلو که زه انکار اوکړم نو زما د احاديثو نه به انکار اوشی نو ابوعوانه ئے حقيقة آزاد کړلو (٥)

قوله: مُوسَى بْنُ أَبِي عَائِشَةَ: دا موسی بن ابی ائشه الهمدانی البوالحسن الکوفی دے سفيانين يحيی بن معين او ابن حبان رحمه الله وغيره د دوی توثيق کړے دے د هم د اصول سته په راويانو کښے دے (٦)

---

(١) تهيپ الکمال (٢٩/ ٢٦)
(٢) تقريب التهذيب (ص ٥٤٩، رقمو ٦٩٤٣)_
(٣) تهذيب الکمال (٣٠/٤٤٨)_
(٤) تهذيب الکمال (٣٠/٤٤٨)_
(٥) تهذيب الکمال (٣٠/٤٤٨) وسير أعلام النبلاء (٨/٢١٨، ٢١٩_
(٦) تفصيل دپاره اوگورئ (ت تهذيب الکمال (٢٩/٩، ٩٢)_

قوله سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ: دا مشهور تابعي سعيد بن جبير بن هشام اسد رحمه الله دے. د دوی په امامت، جلالت شان، علو في العلم او عظيم العبادة باندے اجماع دے. حجاج بن يوسف ثقفي دے په کال ۹۵ هـ کښے قتل کړے وو. دد نه حجاج هم څو ورځو پورے ژوندے پاتے شو.

دوی د ډيرو صحابه کرامو رضي الله عنهم نه احاديث اوريدلی دی او د دوی نه ډيرو تابعينو علم حاصل کړے دے. دوی د ..جهبذ العلماء.. (١) په لقب سره يادول شی (٢)

قوله عبدالله بن اَبْنِ عَبَّاسٍ رضي الله عنهما: عبدالله بن عباس رضي الله عنه بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف د نبی د تره ځوئے وو. د دوی مور ام الفضل لبابة الكبرى د ام المؤمنين حضرت ميمونه رضي الله عنها خور وه.

په شعب ابی طالب کښې دهجرت نه درے کاله وړاند پيدا شو وو او په ٦٨ هـ کښے چه د دوی عمريو اويا کاله شو وفات شو. اوپه طائف کښے دفن شو. په اخری عمر کښے دوی نابينا شوی وو.

دوی ته د کثرت علم د وجے د ..حبر.. او ..بحر.. په القابو سره يادولے شی. د خلفائے عباسيه پلار دے. او په ..عبادله اربعه.. کښے شمار وو. (٣) د قرآن کريم په تفسير او تاويل کښے ورته ډير مهارت حاصل وو. نبی اکرم ﷺ د دوی دپاره دعا کړے وه. «اللهم فقهه في الدين وعلمه التأويل» (٤) هم دا وجه ده چه دوی ته د ..رئيس المفسرين ونيلی شی. اود ..ترجمان القرآن.. (٥) عظيم لقب ورته ملاؤ شو.

«عبادله اربعه» مخکښے د ..عبادله اربعه.. ذکر راغلو نو پوهه شئ چه د ..عبادله اربعه.. نه څلور صحابه کرام رضي الله عنهم مراد دی. چه نومونه ئے دا دی. ① عبدالله بن عباس رضي الله عنه ② عبدالله بن عمر رضي الله عنه ③ عبدالله بن زبير رضي الله عنه ④ عبدالله بن عمروبن العاص رضي الله عنه (٦)

علامه نووی رحمه الله فرمائی. اوعلامه عينی رحمه الله هم ددوی اتباع کړے ده. چه جوهری رحمه الله په صحاح کښے د عبدالله بن عمروبن العاص رضي الله عنه په ځائے ..عبدالله بن مسعود رضي الله عنه په

---

(١) بكسر جيم وباء الفائق في تمييز جيد الدرام من رديها كذا في مجمع بحارالأنوار (٤١٨/١) والمراد النقاد الجبير ابعوامض الأمورج جهابذة.انظرالمعم الوسيط (١٤١/١)_

(٢) عمدة القاري (٧٠/١) دغه د تفيصلی حلاتو دپاره اوگوری: تهيب الكمال (٣٥٨/١٠، ٣٧٦) وسير أعلام النبلاء (٣٢١/٤، ٣٤٣)_

(٣) عمدة القاري (٧٠/١) د تفصيلي حالاتو دپاره اوگوری: سير أعلام النبلاء (٣٣١/٣، ٣٥٩) وتذكرة الحفاظ (٤٠/١، ٤١)وتهذب الكمال (١٥٤/١٥، ١٦٢)_

(٤) مسند احمد (٢٦٦/١، ٣١٤، ٣٢٨، ٣٣٥)_

(٥) طبقات ابن سعد (٣٦٦/٢) ترجمة ابن عباس رضي الله عنه)_

(٦) تهذيب الأسماء واللغات (٢٦٧/١) ترجمة عبدالله بن الزبير رضي الله عنه)_

..عبادله.. کښے ذکر کړے دے خو دا د لویو محدثینو امام احمد رحمه الله وغیره دتصریح نه خلاف ده.(۱)
خوحقیقت دا دے چه جوهری رحمه الله په ..صحاح.. کښے دوه ځایه د ..عبادله.. ذکر کړے دے. یو ځل د (..ع. ب.د.) دمادے لاندے ذکر کړے دے په هغے کښے عبدالله بن عباس () عبدالله بن عمر() عبدالله () عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهم نومونه ذکر دی. اوپه بل ځل د (..الف لینه.) په ..باب.. کښے د ..ها.. د قسمونو په بیانولو کښے په ..عبادله کښے ذکر کړی دی په دے مقام باندے هم ددرے حضراتو نومونه ذکر دی. خوچه دلته رارسیدلے دے نو عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنه ځائے د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نوم ذکر کړے دے په دے دواړو مقاماتو کښے په یوځائے کښے هم د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نوم نشته.(۲)
امام بیهقی رحمه الله فرمائی. چه چونکه عبدالله بن مسعود رضی الله عنه وړاندے وفات شوے وو. او باقی څلور واړه حضرات د ډیرے مودے پورے ژوندی وو.(۳) خلقو ته د دوی د علومو حاجت پیدا شو. کله چه دا څلور واړه په یو قول باندے متفق شی. نو وئیلی شی. ((هذا قول العبادلة))(۴)
دابن عباس رضی الله عنهما مرویات: دحضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه نه ټول یو زرشپږ سوه شپیته احادیث مروی دی. په دے کښے متفق علیه پنځه نوی احادیث دی. اوصرف په صحیح بخاری کښے یوسل شل اوصرف په صحیح مسلم کښے یوکم پنځوس احادیث مروی دی. لکه چه په بخاری شریف کښے د دوی ټول روایات دوه سوه پنځلس اوپه صحیح مسلم کښے یوسل څلور څلوېښت روایات دی.(۵)
تنبیه: دمتفق علیه پنځه نوی احادیثو او د بخاری د یوسل شل انفرادی احادیثو مجموعه ۲۱۵ جوړیږی. هم دا مجموعه علامه کرمانی رحمه الله ذکر کړے ده.(۶) خو حافظ ابن حجر رحمه الله په صحیح بخاری کښے د دوی د احادیثو ټول شمار ۲۱۷ (دوه سوه اوولس) ذکر کړے دے.(۷) فلیحرر.

---

(۱) تهذیب الأسماء واللغات(۲۶۷/۱) وعمدة القاری (۷۰/۱)_
(۲) مختار الصحاح(ص،۴۰۸، ۶۸۸)_
(۳) دحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د وفات کال ۳۲هـ دے اودعبدالله بن عمرو رضی الله عنه .وفات په ۶۵هـ کښے د عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه او عبدالله بن عمر رضی الله عنه وفات په ۷۳هـ کښے اود عبدالله بن عباس رضی الله عنه وفات په ۶۸هـ کښے شوے دے. تهذیب الأسماء واللغات (۲۶۷/۱، ۲۷۵، ۲۸۱، ۲۸۲) دغه شان تهذیب الکمال (۱۲۶/۱۶) د عبادله په باره کښځ د زیات تفصیل دپاره اوګورئ. مقدمة السعایة (ص،۲۷)_
(۴) تهذیب الأسماء واللغات (۲۶۷/۱)_
(۵) عمدة القاری(۷۰/۱) وتهذیب الأسماء واللغات (۲۷۵/۱) ترجمة عبدالله بن عباس رضی الله عنهما)_
(۶) شرح کرمانی(۴۶/۱)_
(۷) هدی الساری مقدمة فتح الباری(ص،۴۷۵) ذکر عدة مالکل صحابی فی صحیح البخاری)_

قوله فِي قَوْلِهِ تَعَالَى لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَالِجُ مِنَ التَّنْزِيلِ شِدَّةً: يعنى حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه د الله تعالى د ارشاد ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ دتفسير په باره كښے فرمائى.چه رسول الله ﷺ به د قرآن د نزول په وخت كښے تكليف زغملو اوتكليف اومشقت به ئے برداشت كولو.

معالجه وائى.يوڅيز په مشقت سره كول.

د شدت سبب ① د دے شدت يوه وجه خو پخپله ددے كلام ثقل او ددے وزن او بوجهـ دے.كوم چه په دوى باندے نازليدلو.د دے

② دويم سبب د فرشتے سره ملاقات دے.دخپل هم جنس په ملاقات سره په سړى باندے بوجهـ نه وى.اودغير هم جنس په ملاقات سره په طبيعت باندے ضرور بوجهـ راځى.اګرچه ملاويدل ورسره ډير وى.بيا د جسد بشرى اوجسد ملكى فرق هم كول دى.چه جسد بشرى د جسد ملكى نه كمزورے وى.

③ دريمه وجه دا ده.چه نبى كريم ﷺ به د قرآن دنزول سره ددے وجے د قرآن لوستل شروع كولو.چه ياد شى ورته.اوهيرنشى.اوڅه جمله په كښے پاتے نشى.اوبنكاره ده.چه په ورسره ورسره وئيلو كښے ډيرمشقت وى.ځكه چه په يووخت كښے لوستلوته .اوريدو ته او بيا يادولو ته ذهن متوجه كول وى.نوپه دے طريقه په ذهن باندے زيات بوجهـ وى.

قوله وَكَانَ مِمَّا يُحَرِّكُ شَفَتَيْهِ: اونبى ﷺ به خپلو شونډو ته زيات حركت وركولو.
نبى ﷺ به خپلو شونډوته زيات حركت ولے وركولو.دا كثرت حركت ددے وجے وو .چه نبى ﷺ به غوستل چه قرآن پاك د حضرت جبرئيل عليه السلام چه داسے اونشى.چه جبرئيل عليه السلام ئے اولولى لاړ شى.اوقرآن ياد نه وى.اوڅه حصه پاتے شى.ځكه چه دا دالله تعالى كلام دے.د شهنشاه كلام دے.دمحبوب كلام دے.د دوى په زړه كښے د دے عظمت هم وو.اومحبت هم وو.ددے وجے دوى داول نه دهغے د يادولو په شوق كښے وو.اودحضرت جبرئيل عليه السلام سره به ئے لوستل.خو ورسره ورسره لوستل او يادول ډيرګران وو.كه د اول نه چا ته ياد وى اويوكس د اول نه حافظ وى.نو د بل حافظ سره په وئيلو كښے څه مشكل نه وى.خوچه يوكس حافظ وى.اوبل كس لا حافظ نه وى.اوغيرحافظ دحافظ سره يوشان وائى.دا ګرانه ده.
بيا خاص كرچه يولوستونكے فرشته وى.اوبل انسان.فرشته چونكه نورى محض دے .ځكه په كښے لطافت وى.اودهغے په لوستلو كښے تيزى اوعجلت وى.اونبى ﷺ اګرچه د خپل روح په اعتبار سره نورى وو.خودجسد په اعتبار سره خاكى وو .نوځكه په دوى كښے هغه تيزى او عجلت نشو كيدے.بهرحال نبى ﷺ د يادولو دپاره زر زر وئيل.چه څه څه پاتے نشى.ورانده هم د بخارى په روايت كښے دى.((يريد أن يحفظه))(١)

---

(١) صحيح بخارى كتاب التفسير.تفسير سورة القيامة باب لا تحرك به لسانك لتعجل به.. رقم ٤٩٢٧)_

په يو بل روايت كښې دى.((يخشى أن ينفلت منه))(١)
د ،،مما،، معنى ثابت سرقسطى رحمه الله فرمائى چه د ..مما.. معنى ..كثراما.. ده.(٢)لكه چه په حديث كښې دى.((أن رسول الله ﷺ كان مما يقول لأصحابه: من رأى منكم رويا فليقصها))(٣)أى كثيرا مايقول لأصحابه)) يعنى رسول الله ﷺ به په اكثرو وختونو كښې دخپلو صحابوڼه تپوس كولو چه په تاسو كښې چا څه خوب ليدلے وى.هغه دے بيان كړى.
په دے معنى كښې د شاعر يو شعر دے.

وإنا لمما تضرب الكبش ضربة على وجهه يلقى اللسان من الفم (٤)

مونږ بعضے وخت د لوئے خلق په مخونو باندے داسے وهو.چه دخولے نه ئے ژبه بهرته راوځى.
بعضے عالمان ﷺ فرمائى.چه ،،مما.. د ..ربما.. په معنى ده.كوم چه د قلت اوكثرت دواړو دپاره استعماليږى.(٥)
علامه كرمانى رحمه الله فرمائى.چه ..كان.. ضمير.. علاج.. طرف ته راجع دے.كوم چه د ..يعالج.. نه معلوميږى.اومطلب دا دے چه ((كان العلاج ناشئا من تحريك الشفتين)) علاج يعنى د شدت برداشت كول د تحريك شفتين نه پيدا كيدلو.لكه چه د اعلاج مبتدا خودلے شى چه د تحريك شفتين سره به وه.(٦)
خو په دے باندے اشكال دا دے.چه هم دا روايت وړاندے په كتاب التفسير كښے راځى.په هغے كښے دى.((كان رسول الله ﷺ إذا نزل جبريل عليه السلام عليه بالوحى وكان مما يحرك به لسانه وشفتيه)) (٧)
دلته هډو دعلاج ذكر نشته.كوم ته چه علامه كرمانى رحمه الله د ..كان.. ضمير راجع كړے وو.
دويمه معنى علامه كرمانى رحمه الله دا بيان كړے ده.چه ،ما.. د ..من.. په معنى ده.څكه چه ..ما.. كله د عاقلانو دپاره هم استعماليږى.(٨)
يعنى نبى ﷺ په هغه كسانو كښے وو.چه خپلو شونډو ته حركت وركوى.
دا معنى خو بيخى كمزورے ده.څكه چه ددے معنى خو دا شوه.چه ډير خلق شونډو ته داسے حركت وركوى.اونبى ﷺ هم حركت وركول.

---

(١) صحيح بخارى كتاب التفسير سورة القيامة باب إن علينا جمعه وقرآنه.. رقم ٤٩٢٨)_
(٢) فتح البارى(١/٢٩)_
(٣) صحيح مسلم(٢/٢٤٤)كتاب الرويا)_
(٤) فتح البارى(١/٢٩)_
(٥) پورتنۍ حواله)_
(٦) شرح كرمانى(١/٤٦)_
(٧) صحيح بخارى كتاب التفسير.سورة القيامة باب: فإذا قرأناه فاتبع قرآنه رقم.٤٩٢٩)_
(٨) شرح كرمانى(١/٤٧،٤٦)_

په دے ځلورو وارہ معانیو کښې اولنۍ دوه معانی راجح دی اوبیا په دے دواړو کښې هم اولنۍ ارجح ده اود علامه کرمانی رحمه الله دواړه ذکر کړے معانی مرجوح دی والله اعلم

قوله فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فَأَنَا أُحَرِّكُهُمَا لَكُمْ كَمَا كَانَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَرِّكُهُمَا:

حضرت ابن عباس رضی الله عنه سعید بن جبیر رحمه الله ته خطاب کوی.اوفرمائی چه زه ستا وړاندے خپلو شونډو ته داسے حرکت ورکوم.لکه څنګه چه نبی ﷺ حرکت ورکول.

دلته حضرت ابن عباس رضی الله عنه داسے فرمائی.چه «کماکان رسول الله ﷺ یحرکهما» داسے ئے نه دی فرمائیلی.چه «کما رأیت رسول الله ﷺ یحرکهما» ددے وجه دا ده چه حضرت ابن عباس رضی الله عنه نبوت په لسم کال یعنی د نه درے کاله وړاندے پیدا شوے وو.اودا قصه بیخی د نبوت د شروع ده.لکه څنګه چه د امام بخاری رحمه الله ترجمه په دے باندے دلالت کوی چونکه په دغه وخت کښې حضرت ابن عباس رضی الله عنه پیدا شوے نه وو.نوهغه به څنګه تحریک شفتین لیدلی وو؟ نوځکه هغوی ،،رؤیت،، اونه وئیل.بلکه «کماکان یحرکهما» ئے اوفرمائیل.(١)

خواوس سوال دا دے.چه ابن عباس رضی الله عنه ته دتحریک شفتین اوددے د کیفیت علم څنګه اوشو؟

ددے جواب دا دے.چه دلته یواحتمال خو دا دے.چه حضرت ابن عباس رضی الله عنه دا واقعه روستو اوریدلې ده.(٢)

په دے صورت کښې به دا روایت د مرسل صحابۍ ځنے وی.او د مراسیل صحابۀ په باره کښې مخکښې بیان شوے دے.چه د جمهورو عالمانو رحمهم الله په نیزحجت دے.(٣)

دویم احتمال دا دے.چه نبی ﷺ ابن عباس رضی الله عنه ته روستو دا واقعه اوروله وی اوپه هغه وخت کښې دوی ددے کیفیت مشاهده کړے وی.په دے صورت کښې به دا روایت مرسل نه وی.بلکه متصل به وی.(٤)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه هم دویم احتمال صحیح دے.ځکه چه دابوداود طیالسی رحمه الله په روایت کښې ددے صراحت موجود دے.(٥)

قوله وَقَالَ سَعِيدٌ أَنَا أُحَرِّكُهُمَا كَمَا رَأَيْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ يُحَرِّكُهُمَا فَحَرَّكَ شَفَتَيْهِ:

سعید بن جبیر رحمه الله خپل شاګرد ته اوفرمائیل.چه ستاپه مخامخ خپلے شونډو ته داسے حرکت ورکوم.لکه څنګه چه ما ابن عباس رضی الله عنه په حرکت ورکولو باندے لیدلے وو.ددے نه پس

---

(١) فتح الباری (٢٩/١)۔

(٢) پورتنۍ حواله)۔

(٣) تقریب النووی مع شرحه تدریب الراوی (٢٠٧/١) النوع التاسع:المرسل)۔

(٤) فتح الباری (٢٩/١)۔

(٥) پورتنۍ حواله)۔

سعيد خپلو شونډو ته حرکت ورکړل ددے نه پس دا سلسله روانه شوه.چه هراستاذ خپل شاګرد ته دا حديث بيانوى.نوخپلو شونډو ته حرکت ورکوى.ځکه دا حديث د محدثينو رحمهم الله په نيز((المسلسل بتحريك الشفتين)) دے.(١)

خودا تسلسل په دے کښے باقى پاتےنشو.بلکه په مينځ کښے مات شو.(٢)اواکثر په مسلسل رواياتو کښے په يو نه يوځائے کښے تسلسل ماتيږى.دټولو نه زيات صحيح روايت په مسلسلاتو کښے ((المسلسل بقراءة سورة الصف)) دے.(٣)

قوله فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالٰى ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهٖ اِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهٗ وَقُرْاٰنَهٗ﴾:

الله تعالى په دے باندے دا آيت کريمه نازل کړلو.دا د آيت شان نزول دے.

خو په دے باندے اشکال دا دے.چه نبى ﷺ به د قراءت په وخت شونډو ته حرکت ورکول. اونبى ﷺ خو په قرآن کريم کښے د تحريك لسان نه منع شوے دے.

د دے جواب دا دے.چه دا دواړه د .. من باب الرکتفاء..نه دى.اود((کان مما يحرك شفتيه)) معنى ده.((کان مما يحرك شفيته ولسانه)) دغه شان په آيت کښے د ((لاتحرك به لسانك)) ددے مطلب دے.چه ((لاتحرك به لسانك وشفتيك)) ځکه چه ټول حروف شفوى نه دى.بلکه په بعضے حروفو کښے دتحريف شفتين ضرورت راځى.اوپه بعضے کښے نه راځى.نوکله خو به صرف ژبه حرکت کوى.اوکله شونډے حرکت کوى.اوس د نبى ﷺ متعلق چه په حديث کښے صرف د تحريك شفتين ذکر شوے دے.هلته تحريك د لسان هم مقصود دے.خو د تحريف شفتين په ذکر باندے اکتفاء اوکړے شوه.دغه شان آيت کښے تحريف شفتين هم مقصود دى.خود تحريك لسان په ذکر باندے اکتفاء اوکړے شوه.لکه چه په قرآن کريم کښے دى.﴿سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ﴾ باندے اکتفا شوے ده.(٤)

دويم جواب دا دے.چه په اصل کښے مونږ خلقوته خو تحريك شفتين په نظرراځى . خو الله تعالى عالم الغيب والخفيات دے.هغه هرڅيز ته ګورى.هغه ته د ژبے حرکت هم په نظرراځى.نوځکه په حديث کښے صرف د تحريك شفتين ذکر دے.اوقرآن پاك کښے د تحريك لسان ذکر دے.

دريم جواب دا دے.چه په په اصل کښے په تلفظ کښے د ژبے دخل وو.نوالله تعالى د اصل اعتبار اوکړلو.اوراوى چه د نبى ﷺ کوم ذکر کړے دے.چه هغه د ظاهر په اعتبار سره دے. ځکه چه ويونکے شونډے په ظاهره متحرك وى. (٥)

---

(١) ارشادالسارى للقسطلانى(١/٦٩)_
(٢) پورتنى حواله)_
(٣) تدريب الراوى (٢/١٨٩)النوع الثالث والثلاثون:المسلسل)_
(٤)عمدة القارى (٢/٧٢)_
(٥) فتح البارى(١/٣٠،٢٩)و ارشاد السارى (١/٧٠)_

څلورم جواب دا دے چه دا د «من باب إختصار الرواة» خبره ده په اصل کښې موسی بن ابی عائشه په دے روایت کښے لسان او شفتين دواړو ذکر کړے وو خو د دوی په شاګردانو کښے ابوعوانه رحمه الله او اسرائيل رحمه الله د تحريك شفتين په ذکر اکتفا اوکړله [1] اوسفيان صرف تحريك لسان ذکر کړے دے [2] اوجرير رحمه الله دواړه ذکر کړی دی [3]

پنځم جواب علامه کرمانی رحمه الله دا ورکړے دے چه دواړه حرکتونه د يو بل سره لازم دی. [4]

شپږم جواب هغوی دا ورکړے دے چه مراد تحريك د ,,فم،، دے کوم چه په لسان او شفتين دواړو باندے مشتمل دے. [5]

حافظ رحمه الله هم دا دواړه جوابونه نقل کړی دی [6] خو علامه عينی رحمه الله دا دواړه جوابونه تکلف، تعسف اومستبعد ګرځولی دی. [7]

قوله قَالَ جَمْعُهُ لَكَ فِي صَدْرِكَ وَتَقْرَأَهُ: يعنی زمونږ کار دا ستا په زړه کښے جمع کول اوبيا ددے لوستول دی. يعنی ستا په ژبه باندے ددے جاری کول زمونږ ذمه ده

,,جمع،، فعل ماضی هم مروی دے اومصدر هم ونيلی شی چه اضافت ئے ضمير طرفته کيږی ,,صدرك،، کښے په راء باندے رفع هم ونيلی شی په دے صورت کښے به دا ,,جمع،، (فعل يامصدر) فاعل وی. اوپه دے باندے بناء بر ظرفيت نصب هم ونيلی شی. يعنی الله تعالی به دا ستا په سينه کښے جمع کړی. د کريمه اوحموی په روايت کښے «جمعه لك فی صدرك» راغلی دی. [8]

بيا د ,,جمع،، اسناد کوم چه ,,مصدر،، طرف ته شوے دے دا مجازی دے لکه «أنبت الربيع البقل» وائی. اومقصود دا وی. چه «أنبت الله البقل فی الربيع» دغه شان دلته د جمع نسبت اګرچه ,,صدر،، ته شوے دے. خو مطلب دے. «جمع الله لك فی صدرك» [9]

و«وتقرأه» دا د «قرآنه» تفسير دے. ددے نه ئے دا اوخودله چه لفظ د ,,قرآن،، د قراءت په

---

(١) حديث باب. اوكتاب التفسير. سورة القيامة. باب إن علينا جمعه وقرآنه)_

(٢) كتاب التفسير باب فإذا قرأناه فاتبع قرآنه دغه شان صحيح مسلم (١/١٨٣، ١٨٤) كتاب الصلاة باب الإستماع للقراءة)_

(٣) شرح كرمانی(١/٤٧)_

(٤) پورتنئ حواله)_

(٥) پورتنئ حواله)_

(٦) فتح البارى(٨/٦٨٢) كتاب التفسير سورة المدثر باب (فإذا قرأناه فاتبع قرآنه..)_

(٧) عمدة القارى(١/٧٣)_

(٨) ارشاد السارى للقسطلانى(١/٧٠)_

(٩) فتح البارى(١/٣٠)_

معنى كنبي دے او مطلب لكه چه مخكښې بيان شوے دے دا دے چه د دے لوستول هم زمونږ په ذمه دى

قوله فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ قَالَ فَاسْتَمِعْ لَهُ وَأَنْصِتْ: كله چه مونږ اولولو نو ته د دے لوستلو اتباع كوه.

دلته د قراءت اضافت الله تعالى خپل خان طرف ته كړے دے خكه چه په حقيقت كښې الله تعالى لولى صورة چه فرشته لولى دا يوه واسطه ده.

بيا حضرت ابن عباس رضي الله عنهما د «فاتبع قرآنه» تفسير په «فاستمع له وأنصت» سره كړے دے استماع او انصات دواړه جدا جدا لفظونه دى.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى چه په دے دواړو كښې فرق دے ..انصات.. وئيلې شى سكوت ته برابره ده كه هلته ..اصغاء.. يعنى آواز طرف ته متوجه كيدل وى يا نه وى نو سړے چه كله چپ وى او په څه خيال كښې ډوب وى نو دے ته انصات وائى او استماع وئيلې شى ..اصغاء.. يعنى غوږ كيخودلو ته لكه چه په قرآن پاك كښې دى ﴿ وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا ﴾ (١)

خو حافظ ابن حجر رحمه الله چه دلته د كومه تنبيه وركړے ده چه د ..استماع.. معنى ..اصغاء.. ده او د ..انصات.. معنى مطلق سكوت ده او دا د خپل عموم د وجے اصغاء او عدم اصغاء دواړو ته شامل دے په دے باندے اشكال دا دے چه اهل لغت د ..انصات.. معنى مطلق سكوت نه ده بيان كړے بلكه داسے سكوت چرته چه استماع وى د ..انصات.. تفسير كوى ..سكوت مستمع.. يعنى د داسے كس سكوت چا چه د بل طرف ته غوږ كيخودے وى مطلقاً سكوت نه. (٢)

او ..استماع.. وائى غوږ كيخودلو ته (٣) او د غوږ كيخودو دپاره سكوت ضرورى نه وى كيدے شى چه يو سړے چپ وى او بل چا خبرے ته ئے غوږ كيخودے وى او كيدے شى چه چپ نه وى په يو كار كښې مصروف وى چاسره خبرے كوى خو غوږ ئے د بل خبرے ته كيخودے وى نو چه په كوم ځائے كښې ..انصات.. وى هلته به د ..استماع.. تحقق ضرور وى خو چه په كوم ځائے كښې ..استماع.. وى هلته د ..انصات.. وجود ضرورى نه وى خكه چه د استماع دپاره سكوت ضرورى نه دے صرف غوږ كيخودل ضرورى دے او د ..انصات.. دپاره د سكوت سره غوږ كيخودل ضرورى دى.

دقرأت خلف الامام په مسئله كښې د احنافو رحمهم الله تائيد حضرت ابن عباس رضي الله عنهما د ..فاتبع.. تفسير په ..فاستمع له وانصت.. سره كړے دے بل طرف ته ئے په حديث كښې «انما

(١) فتح البارى (٨/٦٨٣)_

(٢) النهاية فى غريب الحديث والأثر (٥/٦٢) ومجمع الزوائد بحارالأنوار (٤/٧١١)_

(٣) مختار الصحاح (ص.٣١٤)_

جعل الإمام ليأتم به» فرمائيلى دى.(١) د ..ليوتم به.. په باره كښې حافظ ابن حجر رحمه الله تسليم كړى دى چه د ..ائتمام.. معنى ..اتباع.. ده (٢) اود ..اتباع.. تفسيرابن عباس رضي الله عنه په «فاستمع له وأنصت» سره كړے دے.نو نتيجه دا راؤوتله چه د اتباع امام مطلب به دا وى چه ته هغه اورے اوچپ ئے.

په مسلم شريف كښې دحضرت ابوموسى اشعرى رضي الله عنه په يو روايت كښې دى.«وإذا قرأ فأنصتوا» (٣)چه كله امام قرات كوى.نوتاسو چپ ئے.او اورئ.دا روايت په خپل ځائے صحيح او ټيك دے.خو به حال مخالفين په دے كښې كلام كوى.

خو په «إنما جعل الإمام ليؤتم به» كښې خو څه اشكال نشته.دا خو ټول تسليموى. او د ..ائتمام.. معنى هم ..اتباع.. ده.او حضرت ابن عباس رضي الله عنه د ..اتباع.. مطلب «فاستمع له وأنصت» بيانوى.نومعلومه شوه.چه امام د دے دپاره مقرر كولے شى.چه هغه كله قرات كوى.نو مقتديانو ته پكار دى.چه اورى.اودهغه د قرات په وخت كښې چپ وى.

داحنافو رحمهم الله مسلك د «وإذا قرأ فأنصتوا» نه ثابتيږى.خو د «إنما جعل الإمام ليؤتم به» نه هم د دوى مسلك ثابتيږى.اودحضرت ابن عباس رضي الله عنه دا تفسير «فاستمع له وأنصت» د احنافو رحمهم الله پوره پوره تائيد كوى.والله اعلم.

د اتباع يو بل تفسير اوپه دواړو كښې تطبيق ددے نه پس په دے پوهه شه.چه د ..فاتبع قرآنه..تفسير دلته خو په ..استماع وانصات.. سره شوے دے.خو په كتاب التفسير كښې امام بخارى رحمه الله دحضرت ابن عباس رضي الله عنه نه د قراءت.. تفسير په ..بيان سره اود ..اتباع.. تفسير په ..عمل.. سره كړے دے.«قال ابن عباس رضي الله عنه: قرأناه: بيناه فاتبع اعمل به» كيدے شى.چه دحضرت ابن عباس رضي الله عنه نه په دے كښې دواړه تفسيرونه منقول وى.او دا هم كيدے شى.چه اووئيلى شى.چه استماع او انصات دواړه ابتداء وى.او عمل انتها وى.كوم چه په دے باندے مرتب كيږى.

خلاصه دا چه صرف اوريدل او غوږ كيخودل مقصود نه دى.بلكه په دے باندے عمل مقصود دے.بعضے وخت حضرت ابن عباس رضي الله عنه په تفسير كښې ذريعه د عمل ذكر كړے ده.او ذريعه د عمل استماع او انصات ده.ځكه چه ددے نه علم حاصليږى.او بعضے وخت ئے مقصود د اتباع بيان كړے دے.او دا ئے خودلى دى.چه ..فاعمل به.. په دے باندے عمل اوكړه.د قرآن اتباع دا ده.چه سړے په دے باندے عمل اكړى.والله سبحانه وتعالى اعلم.

---

(١) صحيح البخارى (١/٩٥)كتاب الأذان باب إنما جعل الإمام ليؤتم به)۔

(٢) فتح البارى(٢/١٧٨) كتاب الأذان باب إنما جعل الإمام ليؤتم به)۔

(٣) صحيح مسلم (١/١٧٤) كتاب الصلاة باب التشهد فى الصلاة)۔

قوله: ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا أَنْ تَقْرَأَهُ: بيا زمونږ په مه دی.دده بيانول.بيا زمونږ په ذمه دی.چه ته دا اولولې.

دلته اشكال دا دے.چه دلته په تفسير كښې تكرار راغلے دے.«إن علينا جمعه وقرآنه» تفسير وو.«جمعه لك صدرك وتقرأه» او بيا د «إن علينا بيانه» تفسير په «إن علينا أن تقرأه» سره كوى.نو په دواړو ځايونو كښې «تقرأه»«تقرأه» سره كوى.اودا تكرار دے.

ددې څو جوابونه دى:

() اولنے جواب دا دے.چه د اولنى ،،تقرءه،، نه مراد «قرأت لنفسه» دے.اود دويم «تقرأه» نه مراد «قرأت لغيره» دے.او مطب دا دے.چه ته خپلې ژبې ته حركت مه وركوه.په چپوالى سره اوريدل كوه.مونږ به دا ستا په سينه كښې جمع كړو.او تا ته به په لوستلو قدرت دركړوزته به ئے په خپله هم لوستلے شے.اود «إن علينا بيانه» سره ئے دا خودلى دى.چه ته به دا د نورو په وړاندے هم لوستلے شے. يعنى ددے د الفاظو تعليم او تپليغ په كوے.اوددے د مطالبو تفهيم او تعليم به وركوے.(١)

() دويم جواب دا هم ممكن دے.چ اولنى ځائے كښې د «تقرأه» نه مراد مطلقاً «قدرة على القراءة» وى.او په دويم ځائے كښې «إن علينا أن تقرأه» سره دا بيان شوى وى.چه ته به په بيا بيا وئيلو باندے قادر شے.دا نه چ صرف يو ځل به ئے اولولې.او ددے نه پس به قدرت ختم شى.نه بلكه بار بار به تاته د لوستلو قدرت در كړے شى.

() دريم جواب بعضے حضراتو دا وركړے دے.چه په اصل كښې دا تفسير وهم دے.(٢) دد اصلى تفسير هغه دے.كوم چه امام بخاى رحمه الله په كتاب التفسير كښے نقل كړے دے.«ثم إن علينا بيانه : علينا أن نبينه بلسانك» يعنى ستا په ژبه به مونږ دا بيان كړوزيعنى ددے د مطالبو او معنيو تفهيم او ددے توضيح به اوكړو.

خو په دے جواب باندے اشكال دا دے.ترځو پورے د رايت صحيح معنى كيدے شى.نو تر هغه وخته پورے د سهو يا وهم دعوى كولو ته ضرورت نشته.د «إن علينا بيانه» تفسير د ابن عباس رضى الله عنه دلته «إن علينا أن تقرأه» نقل شوے دے.او په كتاب التفسير كښے په «أن نبينه بلسانك» سره شوے دے.په دواړو كښې څه فرق نشته.د «أن نبينه بلسانك» معنى دا ده.چه مونږ به ستا ژبے ته قدرت وركړو.او ستا په ژبه به د قرآن الفاظ جارى كړو.ته به دا په خپله ژبه باندے ظاهروے.دا اظهار به علی وجه القراءة وى.د دے نه دلته په «إن علينا أن تقرأه»سره

---

(١) لامع الدرارى (١/٥٠٩، ٥١)_
(٢) فيض البارى (١/٣٥)_

تعبیر کړے شوے دے
په تفسیر درمنثور کښے د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه دد ے په تفسیر کښے دواړه خبرے منقول دی.[1] نویو روایت ته وهم ونیل ټیک نه معلومیږی.

ثُمَّ اِنَّ عَلَیْنَا بَیَانَهٗ یو بل تفسیر بیا بعضے عالمانو رحمهم الله د «ثم ان علینا بیانه» تفسیر په بیان مجملات او توضیح مشکلات سره کړے دے.لکه چه «ان علینا جمعه وقرآنه» کښے خو دا بیان شوی دی چه الله تعالی به قرآن کریم د نبی ﷺ په سینه کښے محفوظ کړی او په ونیلو به ورته قدرت ورکړی. اوپه «ثم ان علینا بیانه» سره دا خودلی شوی دی چه دد ے د مجملاتو بیان او د دے د مشکلاتو توضیح او تفصیل به تا ته روستو درکړے شی.[2]

قوله: تأخیرالبیان عن وقت الخطاب: که دا معنی شی نوبه دے سره یوے اختلافی مسئلے ته اشاره ملاویږی.او هغه دا چه «تاخیرالبیان عن وقت الخطاب» جائز دے اودا مسئله مختلف فیها ده.چه الله تعالی په یو وخت کښے په یو حکم سره بنده ته خطاب اوکړی نوپه هغه وخت کښے د هغے وضاحت ضروری دے.که په هغے کښے تاخیر کیدے شی؟
دجمهور اهل سنت مذهب دا دے.چه تاخیر کیدے شی.اود امام شافعی رحمه الله نه منصوص دی. په دے آیت باندے د ټولو نه وړاندے قاضی ابوبکربن الطیب په «تاخیرالبیان عن وقت الخطاب» سره استدلال کړے دے.[3]
خودا استدلال ضعیف دے.خکه ،،بیان،، په الفاظ مشترکه کښے دے.ددے اطلاق په ،،بیان اجمالی،، باندے هم کیږی.او په ،،بیان تفصیلی،،باندے هم.او مطلقاً د اظهار په معنی کښے هم راځی.که ته دلته یوه خاص معنی مراد اخلے.نو بل کس دا ونیلی شی چه نه ددے بله معنی ده.
ابوالحسین بصری وائی.چه ممکن ده دلته د بیان نه ،،بیان تفصیلی،، مراد وی[4] او مختلف فیه مسئله د تاخیربیان اجمالی،، ده.چه بیان اجمالی موخر کولی شی که نه؟په دے کښے اختلاف دے.او په بیان تفصیلی کښے د چا اختلاف نشته ټول وائی.چه د بیان تفصیلی تاخیر د خطاب د وخت نه جائزنه دے.
علامه آمدی فرمائی.ممکن ده چه دلته د ،،بیان،، نه مراد ،،اظهار،، وی ونیلی شی «بان الکوکب اذا ظهر» نودلته مراد اظهاردے.اوهغه بیان مراد نه دے په کوم کښے چه اختلاف دے خکه چه ټول قرآن مجمل نه دے چه محتاج د بیان وی. حالانکه دلته د ټول قرآن ذکر کیږی.

---

(۱) الدرالمنثور(۶/۲۸۹) تفسیر سورة القیامة)_
(۲) فتح الباری(۱/ ۳۰) وارشاد الساری(۱/ ۷۰)_
(۳) فتح الباری(۸/۶۸۳) کتاب التفسیر.تفسیر سورة القیامة باب:فاذا قرأناه فاتبع قرآنه)_
(۴) پورتنئ حواله)_

خکه چه دلته د بیان اضافت قرآن ته شوے دے.(١)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه په مسئله باندے استدلال صحیح دے.هغه داسے چه مونږ د ،،بیان،، د لفظ نه ددے ټولے معانی مراد واخلو.نولکه څنګه چه په دے کښے ،،بیان تفصیلی،، داخل دے.دغه شان اظهارهم داخل دے.او بیان اجمالی هم داخل دے.(٢)

خودا استدلال دهغه خلقو په مسلك باندے صحیح کیږی.څوك چه د عموم مشترك قائل وی.لکه شوافع.اوڅوك چه د عموم مشترك قائل نه وی.لکه احناف رحمهم الله نو د دوی په نیز دا استدلال صحیح نه دے.البته دا چه عموم مجاز اختیار کړے شی.والله سبحانه وتعالی اعلم.

قوله: فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ ذَلِكَ إِذَا أَتَاهُ جِبْرِيلُ اسْتَمَعَ فَإِذَا انْطَلَقَ جِبْرِيلُ قَرَأَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا قَرَأَهُ: دنبی کریم ﷺ ددے نه پس معمول جوړ شوے وو.چه کله به حضرت جبریل راغلو. او قران به لوستلو.نو دوی به چپ وو.او اوریدل به ئے.اوچه کله به هغه لاړلو.نو بیا به نبی ﷺ قرآن پاك لوستلو.بالکل هم هغه شان څنګه چه حضرت جبریل علیه السلام لوستل.

حضرت علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی.دا هم یوه معجزه شوه.چه ټول قرآن به ئے اوریدل.په هغه وخت کښے به ئے په یو ټکی هم ژبه نه ګرځوله.او د فرشتے د تلو نه ورته ټوله وحی ټکے په ټکے په پوره ترتیب سره بغیر د یو زور یا زیر د تبدیلئ نه په فرفر اوروله او خودل.(٣)

قوله: جبریل علیه السلام: پیغمبرانوعلیهم السلام ته د وحی راوړونکے او په مختلفو قومونو عذاب نازلونکے فرشتے نوم جبریل دے.ددے معنی په سریانئ کښے ،،عبدالله،، ده.د ،،جبر،، معنی بنده ده.او ،،ایل،، دالله تعالی په نومونو کښے یو نوم دے.(٤)

عبدبن حمید په خپل تفسیر کښے د حضرت عکرمه رحمه الله نه نقل کړی دی.چه دحضرت جبریل علیه السلام نوم عبدالله او دحضرت میکائیل نوم عبیدالله دے.(٥)

علامه سهیلی رحمه الله فرمائی.چه جبریل د سریانئ لفظ دے.اود دے معنی عبدالرحمن یا عبدالعزیزده.دحضرت ابن عباس رضی الله عنه نه دا معنی موقوفاً او مرفوعاً په دواړه طریقو باندے منقول ده.خو موقوف روایت اصح دے.بعضے حضرات فرمائی.چه په دے نومونو کښے اضافت اضافت مقلوبی دے.لکه چه د ،،ایل،، معنی د بنده ده.او د اول جزء دالله تعالی په نومونو کښے یو نوم دے.د عجمیانو په نیز د ،،جبر،، معنی ،،اصلاح ما فسد،، ده.په دے

---

(١) پورتنئ حواله)_

(٢) فتح الباری(٦٨٣/٨)_

(٣) فضل الباری(١٩٠/١)_

(٤) عمدة القاری(١٧/١)_

(٥) پورتنئ حواله)_

حیثیت سره د حضرت جبریل ﷺ په نوم کښې د عربیت سره مناسبت هم پیدا شو خکه چه په عربۍ کښې هم ،،جبر،، ،،اصلاح ما وهی،، ته وائی (١)
دا نوم دعربو په زمکه کښې مشهور نه وو هم دا وجه ده چه حضرت خدیجه ﷺ کله د عداس نوم نصرانی نه د حضرت جبریل ﷺ په باره کښې تپوس اوکړلو.نوهغه ورته اووئیل.
«قدوس قدوس ما شأن جبریل یذکر بهذا الأرض التی أهلها أهل الأوثان» (٢)
علامه عینی ﷺ فرمائی.ما د یو کتاب دمطالعه په وخت کښې لیدلی وو چه دحضرت جبریل ﷺ نوم عبدالجلیل دے.او کنیت ابوالفتوح.دحضرت میکائیل نوم عبدالرزاق دے.اودهغه کنیت ابوالغنائم دے.دحضرت اسرافیل ﷺ نوم عبدالخالق دے.او کنیت ئے ابوالمنافخ دے.اودحضرت عزرائیل ﷺ نوم عبدالجبار دے.او کنیت ئے ابویحیی دے.(٣)
بیا په جبریل کښې د پنځلسو نه زیات لغات دی.(٤)
د ترجمة الباب سره مناسبت د روایت د ترجمة الباب سره مناسبت د ظاهری عنوان نه ښکاره دے.خکه چه په دے کښې حضرت ابن عباس ﷺ دتحریك شفتین واقعه ذکر کړے ده. اودا بیخی د د وحی دنزول واقعه ده.خکه چه دا بعیده ده.چه الله تعالی رسول الله ﷺ د یوے مودے پورے د حضرت جبریل ﷺ سره د ونیلو په مشقت برداشت کولو پاندے اووینی. اود خپل طرف نه د حفاظت او یادولو ذمه واری وانخلی.نوپه اول کښې الله تعالی د حفظ او قراءت او بیان ذمه واری واخستله.په دے طریقه دا روایت د بدء الوحی سره مطابقت خوری.
اوکه چرته د حضرت شیخ الهند ﷺ د قول مطابق مقصود د ترجمه عظمت وحی اوګرځولے شی.نودا هم مناسب ده.دا په دے طریقے سره چه د الله تعالی د طرفه دا ذمه واری اخستل چه ستا په زړه کښې به مونږ وحی محفوظ کوو.اوستا په ژبه به مونږ ددے تلاوت کوو.اوستا په ذریعه به مونږ ددے معانی هم بیانوو.دا ټولے خبرے په عظمت وحی باندے دلالت کوی.
بیا دا حکم چه کله وحی نازلیږی.نوته استماع او انصات کوه.نودا په عظمت وحی باندے دال دی.والله اعلم.
دحدیث باب نه مستنبط مسائل د حدیث باب نه ډیرفوائد مستنبط شوی دی.چه څو په کښې دا دی.① داستاذ دپاره مناسبت دی.که د یوے خبرے په تشریح کښې په فعل سره زیات وضاحت کیدے شی.نوپه فعل سره دے طالب علم ته دهغې وضاحت اوکړی.
② دویمه فائده دا په ذهن کښې راغله.چه د قرآن پاك حفظ کول دالله تعالی د مدد نه بغیر دچا په وس کښې نه ده.③ د دے حدیث نه د «تأخیر البیان عن وقت الخطاب» جواز هم په پوهه کښې راغلو.«کما هو مذهب جمهور أهل السنة والجماعة وقد مر تفصیله» (٥) والله اعلم

---

(١) الروض الأنف (١٥٥/١، ١٥٦)_
(٢) دلائل النبوة للبیهقی (١٤٣/٢) باب مبتدء البعث والتنزیل)_
(٣) عمدة القاری (٧٢/١)_
(٤) راجع تاج العروس للزبیدی (٨٤/٣) مادة ج ب ر)_
(٥) عمدة القاری (٧٣/١)_

يو اشكال او دهغې جوابونه دلته يوه مسئله ذكركولې شي. اګرچه دا مسئله د دې ځائې نه ده. بلكه دكتب التفسير ده خوچونكه استاذانو دلته ذكركوي نوځكه مونږ هم دلته ذكر كوو مسئله دا ده چه ددې آيت د ماقبل او مابعد سره څه ربط نشته. ځكه چه په ماقبل كښې د قيامت تذكره ده ﴿لَآ أُقۡسِمُ بِيَوۡمِ ٱلۡقِيَٰمَةِ...... بَلِ ٱلۡإِنسَٰنُ عَلَىٰ نَفۡسِهِۦ بَصِيرَةٞ وَلَوۡ أَلۡقَىٰ مَعَاذِيرَهُۥ﴾

اوروستو هم د قيامت ذكر دې ﴿كَلَّا بَلۡ تُحِبُّونَ ٱلۡعَاجِلَةَ وَتَذَرُونَ ٱلۡأٓخِرَةَ﴾ په مينځ كښې دا آيتونه دي په كومو كښې چه نبي ﷺ دتحريك لسان نه منع شوې دې.

ددې اشكال د وجې خو روافضو دا ونيلي دي. چه دا ددې خبرې دليل دې چه قرآن پاك بجنسه محفوظ نه دې. ددې څه حصه ضائع شوې ده. دا د روافضو د باطلو دعاويو ځنې ده. دوي وائي چه د قرآن كريم څلويښت پارې وې. عثمان ديرش پارې كړلې. اولس پارې په كومو كښې چه د اهل بيتو فضائل. د... ائمه.. تصريح او د اهل بيت نبوي د امامت د استحقاق تذكره وه. هغه ټول ئې حذف كړې.

خود روافضو دا خبره صراحة د قرآن او دالله تعالى د وعدې تكذيب دې. الله تعالى فرمائي. ﴿إِنَّا نَحۡنُ نَزَّلۡنَا ٱلذِّكۡرَ وَإِنَّا لَهُۥ لَحَٰفِظُونَ﴾ مونږ قرآن پاك نازل كړې دې. او هم مونږ ددې حفاظت كونكي يو. هركله چه الله تعالى چه دهغه قدرت قاهره او اراده باهره ټول مخلوقات په خپل اختيار كښې اخستې دي. دا وعده كړې ده. چه مونږ به ددې كتاب حفاظت كوو. نو ددې لس پارې به څه ضائع شي. ددې يوه نقطه يا معمولي حصه هم نشي ضائع كيدې.

تر كومې پورې چه د مناسبت او ربط تعلق دې. نو ددې ډير جوابونه وركړې شوي دي.

○ **اول جواب:** د ټولو نه اولنې اوبنيادي جواب دا دې چه مناسبت ته د انسانانو په كلام كښې د لټولو ضرورت وي. ځكه چه د دوي ځكه چه ددوي د عقل او نقل دائره محدوده وي. اود دوي مقاصد محدود وي. نوهم په دغه حدودو كښې اوسيږي. اوئيل كولې شي. اوليكل كولې شي. اوڅه كولې شي. هلته خو د مناسبت لټولو ضرورت شته. اود الله تعالى علم ټولو موجوداتو او معدوماتو ته محيط دې. هلته ددې مناسبت لټولو ضرورت نشته. بلكه هلته خو دا ګنړلې شي. چه دې حكيم مطلق د خپل حكمت مطابق چه كومه موقع مناسبت وه. هغه بيان كړې دې.

دهغه په كلام كښې ربط لټول دا انسان دحيثيت نه پورته خبره ده. دده دا مقام نه دې. دخپل علم او عقل په اعتبار سره ددې لاتړ نه دې چه دالله تعالى په كلام كښې ربط اولټوي. لكه څنګه چه په محسوسات كونيه كښې بې شميره څيزونه موجود دي په دې كښې تاسو ربط نشئ خودلې. اونه ددې په مينځ كښې په ربط تاسو پوهيدې شئ. مثلاً دا چه دلته كراچئ ده. اودومره ميله لرې حيدر آباد واقع دې او په دومره مسافت لاهور دې. څوك دا خودلې شي چه د فاصلودا مقدار ولې دې؟ دغه شان يو عالم په دې زمانه كښې موجود دې. او فلانې عالم د نن نه څه څلور سوه كاله وړاندې تير شوې دې. آيا څوك خودلې شي. چه دهغه دپاره د څلور سوه كاله وړاندې موده ولې مقرر شوې دې اودده دپاره دا زمانه ولې اوټاكلې شوه. على هذا القياس څومره څيزونه چه د محسوساتو د باب ځنې دي. اوپه دې عالم كښې موجود

دی. ددے په مینځ کښے د ربط پیژندل دانسان د وس کار نه دے. نو دغه شان دالله تعالی په کلام کښے ربط پیژندل دانسان په وس کښے څنګه کیدے شی. نو د ربط لټون فضول دے.

دویم جواب: امام رازی رحمه الله فرمائی. چه دا د جمله معترضه پشان دے. او مدرس د تنبیه د باب ځنے دے. لکه څنګه چه مدرس سبق ښائی. او د طالب علم بے توجهی اووینی. نو په مینځ کښے د هغه د رټولو او هغه ته د تنبیه ورکولو ضرورت پیښ شی. نو هغه ورته تنبیه ورکړی. په ماقبل کښے هم سبق وی. او په ما بعد کښے هم هغه سبق وی. په مینځ کښے د تنبیه جمله راشی. اوس که یو کس درس لیکی. اودا په مینځ کښے جمله هم اولیکی. نوچاته چه سبب معلوم وی. هغه به دا حذف واقعه یا غیرمربوط نه ګڼړی. خوچه چاته د سبب علم نه وی. هغه به دا غیرمربوط ګڼړی.

دلته کښے هم دا صورت راپیښ شوے دے. چه کله په قرآن پاک کښے د سورت قیامت ابتدائی آیاتونه نازل شو. نونبی ﷺ د یادولو په نیت لوستل شروع کړل. نو په دغه وخت کښے ورته سمدستی تنبیه ورکړے شوه. چه ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ ۝ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ ۝ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ ۝ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ ۝﴾ یعنی تاسو د یادولو په غرض قرآن پاک زر زر مه یادوئ. کومه چه ددے وخت کار دے. یعنی استماع او انصات، نودا اختیار کړئ. او روستو چه کار دے. یعنی قراءت مونږ. ددے ذمه واری اخلو. مونږ به دا لولوو.[1]

دریم جواب: علامه زمخشری رحمه الله فرمائی. چه په ماقبل کښے د قیامت ذکر وو ددے د فکر او اهتمام ترغیب وو. لکه چه ضمناً د ،،عاجله،، مذمت وو. او په ما بعد کښے د ،،عاجله،، مذمت صراحةً راغی. چه ﴿كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ ۝﴾ چونکه نبی ﷺ به هم په لوستلو کښے او ضبط کولو کښے عجلت کولو. نوځکه ئے ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ﴾ ...الخ» اوفرمائیل اونبی ﷺ د عجلت نه منع کړے شو. دغه شان د ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ﴾ ...الخ» دماقبل او ما بعد دواړو کښے ربط راغی.[2]

څلورم جواب: امام قفال رحمه الله فرمائی. چه ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ﴾ ...الخ» سره خطاب نبی ﷺ ته نه دے. بلکه په ﴿يُنَبَّأُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ ۝﴾ کښے چه کوم ،،الانسان،، دے. هغه ته خطاب دے. یعنی دده په وړاندے او روستو اعمالو به ده ته خبر ورکړے شی. ددے صورت به دا وی. چه عمل نامه به ورته ورکړے شی. او ورته به اووئیلی شی. ﴿اقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا ۝﴾ [3] چه دخپل حساب کتاب دپاره نن ته په خپله کافی ئے. دا خپله عمل نامه

---

(۱) تفسیر کبیر امام رازی) رحمه الله ۳۰/۲۲۲، ۲۲۳)۔
(۲) الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل (۴/۶۶۲)۔
(۳) الإسراء ۱۴)۔

اولوله کله چه هغه خپله عمل نامه لوستل شروع کړی. نو په هغه وخت کښې به نې ژبه د زياتې ويرې د وجې به نې ژبه بې اختياره شی. اوزر زر لوستل به شروع کړی. نو په هغه وخت کښې به الله تعالى اوفرمائى. ﴿ لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ ﴾ خپلې ژبې ته زر زر حرکت مه ورکوه. چه عمل نامه زر ختمه کړې. ﴿اِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْاٰنَهُ﴾ مونږ ستا عملونه جمع کړی دی. اوپه دې عمل نامه کښې مو ليکلی دی. اوس دا زمونږ په ذمه دی. چه مونږ دا اولولو. يعنی چه هرڅيز ستا وړاندې پش کړو. ﴿فَاِذَا قَرَاْنٰهُ فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَهُ﴾ کله چه مونږ دا عمل نامه په تفصيل سره اولولو. نوهره يوه خبره کومه چه تا کړی وی. دهغې اقرار به اوکړې. اوهغه به تسليم کړې. ﴿ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ﴾ بيا زمونږ په ذمه ده. چه مونږ ددې عقوبت او سزا بيان کړو.

حضرت ابن قفال رحمه الله چه کوم مناسبت بيان کړلو. په دې صورت کښې د . ﴿ لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ ﴾ آيتونو د ماقبل او مابعد آيتونو سره بيخى مربوط کيږی. خو دحضرت ابن عباس رضی الله عنهما د بيان کړی شان نزول سره ددې څه مناسبت نشته.(١)

پنځم جواب: يوجواب دا ورکړې شوې دې. چه ددې آياتونو د ماقبل سره ربط دې. هغه داسې چه دقرآن کريم دا عادت دې. چه کله دې د نامه اعمال يا د کتاب اعمال ذکر کوی. نوهلته نامه احکام يا کتاب احکام ذکر هم کوی. اوګورئ په سورة اسراء کښې دی. ﴿ فَمَنْ اُوْتِيَ كِتٰبَهٗ بِيَمِيْنِهٖ فَاُولٰٓئِكَ يَقْرَءُوْنَ كِتٰبَهُمْ ﴾(٢) داد کتاب اعمال ذکر دې. اوددې نه لږ غوندې وړاندې دی.

﴿ وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِيْ هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ ﴾ (٣) په دې کښې د قرآن کريم يعنى د کتاب احکام ذکر دې.

دغه شان په قرآن کريم کښې دی. ﴿ وَوُضِعَ الْكِتٰبُ فَتَرَى الْمُجْرِمِيْنَ مُشْفِقِيْنَ مِمَّا فِيْهِ ﴾ (٤) دا هم کتاب اعمال دې. ددې نه پس ذکر دې د کتاب احکام. ﴿ وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِيْ هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ ﴾(٥)

---

(١) تفسير كبير(٣٠/٢٢٣، ٢٢٤)_
(٢) الإسراء ٧١)-
(٣) الإسراء ٨٩)-
(٤) الكهف ٤٩)-
(٥) الكهف ٥٤)-

دغه شان په يوبل ځائے کښے د قيامت اود دے د هيبتونو ذکر دے. ﴿يَوْمَ يُنفَخُ فِي الصُّورِ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا﴾ (١) او ددے نه پس د قرآن کريم تذکره ده. ﴿وَكَذَٰلِكَ أَنزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا ۞ فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ ۗ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِن قَبْلِ أَن يُقْضَىٰ إِلَيْكَ وَحْيُهُ ۖ وَقُل رَّبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾ (٢)

نودلته هم اول راغلے دے. ﴿يُنَبَّأُ الْإِنسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾ چه انسان به دخپل وړاندے او روستو عملونو نه خبردار کړے شی.ښکاره خبره ده.چه دا خبردارے ورکول به د عمل نامه په ذريعه وی.لکه چه اول د کتاب اعمال ذکر اوشو.او ددے نه پس په. ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾...الخ،، کښے د قرآن کريم يعنی احکاموذکر اوشو. (٣)

شپږم جواب: امام العصرحضرت کشميری رحمه الله فرمائی.چه بعضے وخت کښے د قرآن کريم دوه مرادونه وی.يو مراد معلوميږی د نظم قرآن او سياق کلام نه.دا مراد اولی دے.او يو مراد دخارج نه يعنی د شان نزول نه په پوهه کښے راځی.دا مراد ثانوی وی.مثلاً لفظ د ،،خمر،، دے.ددے يوه معنی خو هغه ده.کومه چه احناف رحمهم الله بيانوی.«النئ من ماء العنب إذا اشتد وقذف بالزبد» (٤)_ دويمه معنی «الخمرما خامرالعقل» ده.(٥) د تلويح يو محشی ليکلی دی.چه د ،،خمر،، اولنئ معنی مراد اولی دے.اودويمه معنی مراد ثانوی دے.

دغه شان که په نظم قرآن کښے دا صورت پيښ شی.چه د عبارت د سياق نه ددے يو کلام په فهم کښے راځی.او د شان نزول نه دويم.نو په داسے صورت کښے به څه کولے شی؟

حضرت کشميری رحمه الله فرمائی.په داسے صورت کښے چه د نظم قرآن نه کومه مفهوم معلوميږی.هغه به مراد اولی ګرځولے شی. لکه چه په قرآن کريم کښے دی. ﴿الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ ۖ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ﴾ (٦) ددے «تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ» تفسير په منصف عبد الرزاق کښے دابورزين نه مرسلاً په طلاق ثالث سره نقل شوے دے.«جاء رجل فقال: يارسول الله أسمع الله يقول: الطلاق مرتان،، فأين الثالثة؟ قال: «التَّسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ» (٧)

---

(١) طه ١٠٢)-

(٢) طه ١١٣-١١٤)-

(٣) فتح البارى(٨/٦٨٠) كتاب التفسير،سورة القيامة باب لا تحرک به لسانک لتعجل به)

(٤) المغرب (١/٢٧١)مادة خمر)

(٥) پورتنئ حواله دغه شان اوګورئ. مختار الصحاح(ص،١٨٩)_

(٦) البقرة ٢٢٩)-

(٧) مصنف عبدالرزاق(٦/٣٣٨) كتاب الطلاق باب ..الطلاق مرتان..)_

شوافع ﷭ فرمائي چه وړاندے ﴿فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ...الخ﴾ د دے آيت تعلق هم د ﴿الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ﴾ سره دے خکه چه دا وړاندے جدا طلاق اوګرځولے شي. نو طلاقونه به څلور شي.

خو احناف حضرات ﷭ فرمائي چه د ﴿تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ﴾ نه مراد ترك رجعت دے او وړاندے د ﴿فَإِن طَلَّقَهَا﴾ نه مستقل طلاق مراد دے کوم چه د ترك رجعت يو صورت دے که ﴿تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ﴾ په خپل ظاهر يعني ترك رجعت باندے پريخودلے شي او ﴿فَإِن طَلَّقَهَا﴾ د ترك رجعت بيان اوګرځولے شي نو تکرار نه لازميږي (١)

حضرت شاه صاحب ﷫ فرمائي چه د ﴿تسريح بإحسان﴾ يو مراد اولي دے او دا هغه دے کوم چه احنافو ﷭ ګرځولے دے يعني ترك رجعت او دويم مراد ثانوي دے او هغه دے طلاق کوم چه د شان نزول نه په پوهه کېدے راځي.

دغه شان دلته کښے هم اوګنړئ چه په آيات مبحوث عنها کښے يو مراد اولي دے او يو ثانوي دے مراد اولي دا دے چه کله الله تعالى د قيامت او د دے حالاتو ذکر اوکړلو نو مشرکانو به تعنتاً د دے په باره کښے تپوسونه کول کله به ئے وئيل ﴿أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ﴾ (٢) کله به ئے وئيل ﴿أَيَّانَ مُرْسَاهَا﴾ (٣) او کله به ئے تپوس کول چه ﴿أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ﴾ نو په دے مقام کښے دي. ﴿بَلْ يُرِيدُ الْإِنسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ يَسْأَلُ أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ﴾ (٤) الله تعالى په دے باره کښے د اول وهله نه نبي ﷺ ته فرمائي چه . ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ د قيامت د ورځے په تعين کښے ته بيخي خبره مه کوه. ﴿إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ﴾ د وعدے مطابق د محشر په ورځ هم مونږ به د عالم ټول منتشر اجزاء جمع کړو او د قرآن کريم په ذريعه مونږ به خپله د محشر احوال اواهوال د ضرورت او مصلحت مطابق بيانونکي يو ﴿فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ﴾ کله چه مونږ په قرآن کښے د قيامت متعلق آياتونه اولولو نو د دے په مقتضى باندے عمل کوئ او نورو ته هم د دے د تيارئ تاکيد کوئ ﴿ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ﴾ بيا د وعدے مطابق زمونږ په ذمه دي. د نفخ صور وغيره په ذريعه د دے اظهار.

دا خو مدلول اولي دے کوم چه د سياق او سباق نه متعين کيږي په دے سره د دے د ماقبل

---

(١) فيض البارى (٣٥/١)_
(٢) الذاريات ٠١٢)-
(٣) النازعات ٠٤٢)-
(٤) القيامة ٠٠٥-٠٠٦)-

اومابعد سره مطابقت راغلو او مدلول ثانوی اگرچه په دویمه درجه کښې ملحوظ دے.خود ربط بين الآيات دپاره ددے خيال ساتل ضروری نه دے.(١) والله اعلم

اووم جواب حضرت مولانا عبدالرحمن صاحب امروهوی رحمه الله يو لوئے عالم او مفسرتير شوے دے په دارالعلوم ديوبند ته ئے په هغه زمانه کښې چه حضرت شيخ الاسلام رحمه الله په جيل کښې وو.د بخاری شريف لوستلو دپاره تشريف راوړے وو.دوی د دحضرت نانوتوی رحمه الله شاگرد رشيد مولانا احمد صاحب امروهوی رحمه الله شاگرد وو.په اصل کښې دوی د گجرات اوسيدونکی وو.خوچونکه دوی خپل مستقل قيام په امروهه کښې اختيار کړے وو.نو خکه ورته ،،امروهوی،، وائی.

دوی فرمائی.چه په اصل کښې په ما قبل کښې وو. ﴿يُنَبَّؤُا الْإِنسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾(٢) په قيامت کښې به دا تپوس کيږی.چه کوم څيز د روستو کولو وو.تاسو هغه ولے وړاندے کړلو؟ اوکوم څيز چه د مقدم کولو وو.هغه مو ولے مؤخر کړلو؟

مثلا دا چا سوداگری د روستو کولو څيز دے.او مونځ د وړاندے کولو.تاسو سوداگری مقدم کړه.او مونځ مو روستو کړلو.دغه شان د حج سفر مقدم وو.او نور دنيوی اسفار مؤخر وو.خوتاسو نورو سفرونه مقدم کړل.اود حج سفر مو روستو کړلو.

دلته کښې هم دا تقديم او تاخيرجاری وو.چه په نبی ﷺ به وحی نازليدله.دلته د مقدم کولو څيز دا وو.چه دوی اوريدل او چپ وے.او ددے لوستل، تحريک لسان وشفتين د روستو کولو څيزونه وو.کوم چه مؤخر کول وو.نبی ﷺ هغه وړاندے کړل .اوڅه چه مقدم کول وو.هغه ئے مؤخر کړل.نوځکه اووئيلی شو.چه ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ يعنی ستاسو وړاندے لوستل د مقدم کولو څيز نه دے.بلکه د مؤخر کولو څيز دے.کله چه مونږ لوستل کوو.نو ته په خاموشئ سره هغه اوره.په دے طريقه ددے آياتونو ربط سره ﴿يُنَبَّؤُا الْإِنسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾ بيخی ښکاره کيږی.(٣)

اتم جواب: حضرت شيخ الاسلام علامه شبيراحمدعثمانی رحمه الله فرمائی.چه د ربط آيات دپاره ددے خبرے ضرورت وی.چه د يو آيت مضمون د بل آيت دمضمون سره مناسبت لری.د سبب نزول سره مناسبت لرل ضروری نه دی.(٤)

دمؤخر الذکر آيت شان نزول کوم چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه منقول دے.هغه دا چه په بعضے مسلمانانو د حيا د حد نه زيات دومره غلبه وه.چه هغوی به داستنجاء جماع وغيره په

---

(١) فيض البارى(١/٣٥، ٣٦)_

(٢) القيامة ١٣)-

(٣) ايضاح البخارى (١/٩٨)_

(٤) تفسيرعثمانى(ص.٢٩٣) بذيل آيت ﴿أَلَا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ.....﴾ سورة هود آيت ٥)-

وخت کښې د بدن د څه حصې بربنډولو نه شرمیدل چه دآسمان خاوند مونږ وینی. اوکه بربنډ یدو ته به ضرورت شو نودحیا د وجې به ټیټیدل. او د شرمګاه د پټولو دپاره به ئې پلنه کړې وه.(۱)
چونکه د صحابه کرامو رضي الله عنهم داسې علو او تعمق د آئنده دپاره امت په تنګئ کښې واقع کولې شو. نوځکه قرآن پاك په ﴿اَلَا حِيْنَ يَسْتَغْشُوْنَ ثِيَابَهُمْ ...الخ﴾ سره دهغوی اصلاح اوکړله. یعنی که د ضرورت په وخت کښې د بدن په بربنډولو دالله تعالی نه حیا راځي. او ددې وجې ټیټیږی. نوغور اوکړئ چه د جامو بدلولو په وخت کښې ستاسو ظاهراو باطن الله تعالی ته ښکاره نه وی څه؟ کله چه انسان دهغه نه په هیڅ وخت کښې نشي پټیدلې. نود ضروریات بشریه سره متعلق د دومره غلو نه کار اخستل ټکي نه دی.(۲)
یوه شبه او دهغې ازاله دا شبه دې نشي کولې. چه هرکله الله تعالی ظاهر او پټ هرڅه پیژنی. اوددې وجې د قضائې حاجت په وخت کښې په خپل ځان باندې څادر اچول. سینه ښکته کول او د پردې د تکلف نه منع شوې ده. نو په عامو حالاتو کښې اود تنهائې او خلوت په وخت کښې هم پردنه نه دی کول پکار. ځکه چه د الله تعالی نه خو یوځیز د پټولو باوجود پټ نه دې. دا ونیل به غلط وی. ځکه چه په دې وخت کښې حکم هم دا دې چه پرده دې اوکړې شی. د نبی ﷺ ارشاد دې چه ((إن الله عزوجل حيي ستير يحب الحياء والستر))(۳) نوچه په کوم ځائې کښې مجبوری نه وی. هلته هم پرده کول پکار دی. او چه په کوم ځائې کښې مجبوری وی. او د عورت ښکاره کولو ضرورت وی. نوهلته ددې تکلف نه منع شوې ده.
بهرحال کوم شان نزول چه د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما نه منقول دې. هغه په خپل ځائې ټیك دې. خو ددې شان نزول په اعتبار سره د آیت ﴿اَلَا اِنَّهُمْ يَثْنُوْنَ صُدُوْرَهُمْ﴾ ربط د ماقبل آیت ﴿وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنِّيْٓ اَخَافُ عَلَيْكُمْ.....﴾ سره بیخی نه جوړیږی. خو د دواړو د مضامینو په اعتبار سره دا آیاتونه مربوط دی.
اودا په دې طریقه چه دلته دا خودلی شی. که تاسو د پیغمبرتابعداری اونکړله. بغاوت او سرکشی مو خپل شعار جوړ کړلو. نوپه قیامت کښې به تاسو ته سزا درکړې شی. لکه چه د ﴿وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنِّيْٓ اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيْرٍ﴾
نه ښکاره ده. اوس یو مجرم ته د سزا ورکولو دپاره د درې خبرو ضرورت وی.
یوه دا چه مجرم په قابو کښې وی. دقابونه بهر نه وی. ښکاره ده چه د یو حکومت مجرم دهغه حکومت د حدودو نه بهر شی. نوحکومت هغه ته په سزا ورکولو قادر نه وی.

---

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیر. تفسیر سورة هود: باب: ﴿اَلَا اِنَّهُمْ يَثْنُوْنَ صُدُوْرَهُمْ لِيَسْتَخْفُوْا مِنْهُ﴾۔
(۲) تفسیر عثمانی(ص،۲۹۳) تفسیر سورة هود)۔
(۳) سنن نسائی (۷۰/۱) کتاب الغسل باب الإستتار عندالغسل)۔

دويمه خبره دا ده.چه حاكم ته مجرم ته د سزا وركولو قدرت حاصل وى.هغه كمزورے نه وى.گنى كه حاكم د مجرم په مقابله كښے كمزورے وى.نو هغه به ورته څه سزا وركړے شى.
دريمه خبره دا ده.چه حاكم ته د مجرم د جرم علم وى كه يو سړے جرم كوى.او حاكم ته د جرم پته نه وى.نو بيا به ورته هغه څنګه سزا وركړى.؟!

اوس په قرآن كريم كښے فرمائيلے شوى دى.چه﴿وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنِّيٓ أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ﴾(١)

په سركشئ او بغاوت كولو د قيامت د عذاب نه ويرولے شى.﴿إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ﴾ مجرم نشى بچ كيدے.الله تعالى ته دده پيشى ضرورى ده.دا اولنئ خبره شوه.چه مجرم د عذاب نه بچ كيدے نشى.الله تعالى ته به خامخا پيش كيږى.
دويمه خبره چه حاكم د مجرم نه طاقتور وى.هغه د مجرم نه كمزورے نه وى.دے طرف ته په ﴿أَلَآ إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ ۚ أَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ۚ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾ سره اشاره شوے ده.ددے خلاصه دا ده.چه دالله تعالى نه د چا هيڅ يو حالت پټ نه دے.نو د يو مجرم جرم هم د الله تعالى نه پټ نه دے.
نو دشان نزول چه كومه واقعه بيان شوے ده.ددے د اجزاؤ سره د ماقبل آياتونو ربط نشته.خود دے د مضمون او ماحصل سره ئے ربط دے.او اشاره ده دے خبرے ته.چه مجرم خپل جرم دالله تعالى نه نشى پټولے.الله تعالى خو عليم بذات الصدور دے.دهغه نه خو دالله جامو لاندے هم څه څيز پټ نه دے.نودچا جرم به دالله تعالى نه څنګه پټ پاتے شى.
په سورة قيامت كښے چه مولانا د آياتونو د ربط په باره كښے كوم تقرير كړے دے.ددے ماحصل دادے.چه دلته ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ د نه وړاندے د درے ..جمع.. كولو ذكر دے.
() يوه جمع د ..عظام اوبنان.. ده.﴿أَيَحْسَبُ الْإِنسَانُ أَلَّن نَّجْمَعَ عِظَامَهُ ۝ بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰٓ أَن نُّسَوِّيَ بَنَانَهُ﴾
() دويمه جمع ﴿وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ﴾ يعنى شمس او قمر به جمع كړى.او بے نوره به شى.
() دريمه جمع دانسان داعمالو ده.﴿يُنَبَّأُ الْإِنسَانُ يَوْمَئِذٍۢ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾
وړاندے په ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ ۝ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ ۝ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ ۝ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ﴾ كښے دحضرت ابن عباس رضى الله عنهما د روايت مطابق خو واقعه هغه ده.كومه چه مونږ ذكر كړه.چه نبى ﷺ به د يادولو او حفظ په نيت تحريك لسان اوشفتين كول.نو د دے نه دوى منع شو.
ددے د شان نزول واقعه ماحصل دا دى.چه رسول الله ﷺ ددے باوجود چه امى وو.په قراءت او كتابت نه پوهيدلو.په دوى باندے قرآن نازليدلو.كله كله به په يوخل څو څو ركوع ګانے نازلے كړے.دوى د حضرت جبريل عليه السلام سره د قراءت لوستلو نه منع شوى وو.خو الله سبحانه وتعالى د جبريل عليه السلام د تلو نه پس دا آياتونه د نبى ﷺ په سينه كښے جمع كول.نه يواځے دا چه

---

(١) هود ٣٠٠٢-

آیاتونه به نې جمع کول بلکه په دوی باندې به نې دهغې تلاوت هم کول اوپه دې کښې به د هیر زور او زبر فرق نه وو اونه بواځې دا چه د دوی په سینه کښې به نې جمع کول اود دوی په ژبه به نې ددې تلاوت کول بلکه ددې مضامین او حقائق به نې د دوی په ژبه باندې بیانول لکه چه دا خودلې شی چه الله سبحانه وتعالی کله چه محمد رسول الله ﷺ په زړه کښې دا آیاتونه جمع کولې شی نودغه شان ..جمع عظام وبنان، جمع شمس وقمر، او بیا جمع اعمال فی کتاب الاعمال. دالله تعالی دپاره څه ګران نه دی(۱) په دې طریقه به دماقبل سره ربط راشی.

نهم جواب یو مناسبت بعضې عالمانو ﷭ دلته دا بیان کړې دې چه الله تعالی اول د نفس انسانی تذکره کړې ده اوفرمائی چه ﴿وَلَآ أُقۡسِمُ بِٱلنَّفۡسِ ٱللَّوَّامَةِ﴾ کله چه ددې متعلق بیان اوشو نوبیا ئې د اشرف النفوس او اکمل النفوس د رسول الله ﷺ د نفس تذکره اوکړله اودا اوونیلې شو چه ستاسو نفس د ټولو نه اشرف او اکمل دې نو ستا دپاره دټولو نه اکمل او افضل صورت اختیارول پکار دی. دجبریل ﷺ د لوستلو په وخت کښې پوره متوجه کیدل پکار دی. ځکه چه هغه زمونږ کلام لولی. نودزړه په حضور سره په پوره توجه سره ددې په اوریدو کښې مشغول شه. اوچه کله هغه فارغ شی نوبیا زمونږ په ذمه ده چه مونږ به ستا په ذریعه لولو.(۲)

لسم جواب یومناسبت حضرت حکیم الامت مجدد الملة مولانا اشرف علی تهانوی قدس سره بیان کړې دې. ددې حاصل دا دې چه الله تعالی ددې نه وړاندې ﴿يُنَبَّؤُا۟ ٱلۡإِنسَٰنُ يَوۡمَئِذِۭ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾ فرمائیلی دی. ددې نه دوه خبرې معلومې شوې یوه دا چه دالله تعالی ټول څیزونه په خپله احاطه کښې اخستې دی. هیڅ یو ورکوټې او لوئې څیز دالله تعالی دعلم د دائرې نه بهر نه دې. که داشخاصو وی. او که د اجسامو وی. یا داعراضو وی. که افعال وی اوکه د اعمال. دالله تعالی ته د ټولو علم محیط حاصل دې.

دویمه څیز دامعلوم شو چه الله تعالی کله اوغواړی. نو ډیر امور غائبه اوعلوم غائبه کثیره دانسان په ذهن کښې راولی. اوګورئ دا انسان معلومه نه ده. چه په ژوند کښې څومره کارونه کوی. صبا ته د قیامت په ورځ به دده ټول کارونه ده ته مخامخ کړې شی.

اوس الله تعالی خپل پیغمبر ﷺ ته خطاب کوی. چه کله تاسو ته معلومه شوه. چه زمونږ علم محیط دې. اومونږ علوم غائبه چه کله اوغواړو. نو حاضرولې شو. نوخامخا تاسو خپل ځان ولې په مشقت کښې اچوئ. چه دحضرت جبریل ﷺ سره په لوستلو کښې مشغول کیږئ. یوطرف ته اوریدو ته توجه کوئ. بل طرف ته یادولو ته توجه ورکوئ. او دغه شان مضامینو طرف ته متوجه ئې. بلکه تاسو صرف کار کوئ چه کله جبریل آمین لوستل کوی. نوته اوره. او وړاندې ددې حفظ کول او اورول او بیانول زمونږ په ذمه واری ده.(۳)

---

(۱) تفسیرعثمانی(ص.۷۶۷) تفسیرسورة القیامة)_

(۲) فتح الباری(۶۸۱/۸) کتاب التفسیر.سورة القیامة ﴿لَا تُحَرِّكۡ بِهِۦ لِسَانَكَ لِتَعۡجَلَ بِهِۦٓ﴾_

(۳) بیان القرآن (۶۱/۱۲) تفسیر سورة القیامة)_

الحديث الخامس

[٥] حَدَّثَنَا عَبْدَانُ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللّٰهِ قَالَ أَخْبَرَنَا يُونُسُ عَنِ الزُّهْرِيِّ ح وحَدَّثَنَا بِشْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللّٰهِ قَالَ أَخْبَرَنَا يُونُسُ وَمَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ نَحْوَهُ قَالَ أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ اللّٰهِ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدَ النَّاسِ وَكَانَ أَجْوَدُ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ حِينَ يَلْقَاهُ جِبْرِيلُ وَكَانَ يَلْقَاهُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ فَيُدَارِسُهُ الْقُرْآنَ فَلَرَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدُ بِالْخَيْرِ مِنَ الرِّيحِ الْمُرْسَلَةِ [٣٢٢٠،١٩٠٢،٣٥٥٤،٣٢٢٠،٤٩٩٧]

رجال الحديث

قوله: عَبْدَانُ: دا د دوی لقب دے.نوم ئے عبدالله بن عثمان بن جبله دے.بعضے شارحینو رحمهم الله فرمائیلی دی.چه دا د «من باب تغیرالأسماء» څنې دے.قاعده داده.چه کله مسمی معلوم وی.نو بعضے وخت دهغه نوم ګډوډ کړے شی.لکه علی ته چه علان. احمد بن یوسف سلمی ته حمدان، او وهب بن بقیة واسطی ته وهبان وئیلی شی.دغه شان عبدالله بن عثمان ته ،،عبدان،، وئیلی شی.

خوعلامه عینی رحمه الله د حافظ بن طاهر رحمه الله نه نقل کړی دی.چه ددی نوم عبدالله او کنیت عبدالرحمن دے.نوم او کنیت ئے ملاؤ شوی دی.نوعبدان ترے جوړ شوے دے.خلک ورته عبدان وئیل شروع شو.لکه چه دا غلط نوم نه دے.بلکه په علم او کنیت کښے ئے دوه ،،عبد،، ملاؤ کړی دی.او تثنیه ترے جوړه شوے ده.

علامه عینی رحمه الله فرمائی.چه دا اوجه صورت دے.(١) خکه چه کله صحیح توجیه ممکنه وی.نوخامخا د ګډوډ کیدو قائل کیدل مناسب نه دے.

عبدان ثقه او حافظ دے.په ٢٢١ هـ کښے د ٧٦ کالو په عمر کښے وفات شو.(٢)

قوله: قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللّٰهِ: یاد ساتئ چه د عبدان نه پس چه کله هم عبدالله علی الاطلاق راشی.نوددے نه به حضرت عبدالله بن مبارک رحمه الله مراد وی.(٣)

عبدالله بن مبارک: داعبدالله بن المبارک حنظلی دے.د دوی کنیت ابوعبدالرحمن دے.د مرو اوسیدونکے وو.خکه ورته مروزی وائی.

---

(١) دهوره تفصیل دپاره اوګورئ: عمدة القاری(١/٧٤)_

(٢) د دوی د حالاتو دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال(١٥/٢٧٦، ٢٧٩)_

(٣) هدی الساری (ص.٢٤٩)الفصل السابع کتاب بدء الوحی)_

دامام ابوحنیفه.سفیان بن عیینه.او د دوی پشان عالمانو ﷺ نه ئے علم حاصل کړے دے.بیا سفیان ثوری رحمہ اللہ او سفیان بن عیینه رحمہ اللہ هم ددوی نه روایتونه اخستی دی.د دوی په جلالت شان او ثقاهت باندے اتفاق دے.دوی ته دعلم حدیث سره سره په علم فقه کښے هم مهارت حاصل وو. ډیرسخي وو.دوی سره لوئے لوئے مجاهدین هم وو.ترآخری عمره پورے د دے خبرے پابند وو.چه یوکال به حج ته تلو.او یو کال به جهاد ته تلو.د دوی ولادت په ۱۱۸ھ او وفات په ۱۸۱ھ کښے شوے وو.(۱) رحمه الله تعالی.

قوله يُونُس: دا یونس بن یزیدبن ابی النجاد ایلی دے.ثقه دے.دحضرت معاویه بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ مولی د.د قاسم.عکرمه.سالم.نافع.اوزهری پشان ډیروتابعینو ﷺ نه روایت کوی.په ۱۵۹ھ کښے وفات شوی وو.(۲) دلته هم یاد ساتئ:چه په کوم ځائے کښے علی الاطلاق یونس راشی.نوددے نه به هم دا یونس مراد وی.(۳)

قوله الزُّهْرِيّ: دامام ابن شهاب زهری رحمہ اللہ حالات وړاندے تیر شوی دی.

قوله ح وحَدَّثَنَا: دا اولنئ موقع ده.چه دلته په بخاری شریف کښے ..حاء.. واقع شوے ده.دا په صحاح سته کښے واقع ده.دغه شان په مسند احمد کښے هم شته.خو په ابوداود او مسلم کښے په کثرت سره واقع شوے ده.

دقدماؤ ددے لفظ متعلق کلام نه دے کړے.د ټولو نه وړاندے په دے مسئله کښے اختلافات حافظ ابن الصلاح رحمہ اللہ جمع کړی دی.(۴) بهرحال ددے لفظ په باره کښے اختلاف دے.اوپه دے کښے د عالمانو ﷺ دوه رائیګانے دے.بعضے حضرات دا حاء مهمله ګرځوی.او دویمه رائے دا ده.چه دا خاء معجمه ده.

بیا د حاء مهمله د قائلینوپنځه اقوال دی.

(۱)د ټولو نه زیاته مشهوره دا ده.چه دا د ..تحویل.. نه ماخوذ ده.تحویل وئیلی شی بدلولو ته .منصف سند لیکی اوپه لیکلو کښے خپل طرف بل سند ته واړوی.دے طرف ته د اشارے دپاره ..حاء مهمله.. لیکی.(۵)

داسے وی.چه د یو حدیث څو سندونه وی.که دا چرته جدا جدا بیان کړے شی.نو تطویل هم دے.اوګرانه هم.نوځکه دا حضرات داسے کوی.چه د شیخ مشترك پورے هرسند جدا جدا بیان کړی.اودشیخ مشترك نه پس چه کله سند یو شی.نود ټولو دپاره یو سند ذکر کوی.د شروع

---

(۱) د دوی د حالاتو دپاره اوګورئ: حلية الأولياء(۸/۱۶۲. ۱۹۰) وسيرأعلام النبلاء (۸/۳۷۸. ٤۲۱) وبستان المحدثين (ص.۱٤۷. ۱۶۰) وتهذيب الكمال(۱۶/۵. ۲٤)_

(۲) عمدة القارى(۱/۶۸) وتقريب التهذيب (ص.۶۱٤)_

(۳) هدى السارى (ص.۲٤۹)_

(۴) مقدمة ابن الصلاح(ص.۹۹) النوح الخامس والعشرون كتابة الحديث وضبطه وتقييده.بيان أمور مفيدة (الأمر الخامس عشر)_

(۵) [illegible] حواله وشرح قسطلا: [illegible]/۷۱)_

نه يوسند د شيخ مشترك پورے وى.او ددے نه پس بل سند د دغه شيخ مشترك پورے ذكر كولے شى او ددے دواړو سندونو په مينځ كښے د فصل دپاره ..حاء..ليكى چه په جدا جدا سندونو باندے د يو سند كيدو گمان نه راځى.

مثلاً دلته دامام بخارى رحمه الله استاذ عبدان دے.او د دوى سند دے.((قال أخبرنا عبد الله قال أخبرنا يونس عن الزهرى)) دا زهرى رحمه الله شيخ مشترك دے.دعبدان سند ئے د زهرى رحمه الله پورے پوره او پرے ئے خودلو.او د دے نه پس د امام بخارى رحمه الله دويم استاذ دے.بشربن محمد .د دوى سند جدا دے.هغه دا دے.((حدثنا بشر بن محمد قال أخبرنا عبد الله قال أخبرنا يونس ومعمر عن الزهرى نحوه)) دبشربن محمد دا سند هم د شيخ مشترك يعنى امام زهرى پورے راورسيدلو.د زهرى رحمه الله نه پس د دواړو سند يو دے.((قال أخبرنى عبيد الله بن عبد الله عن ابن عباس)) د زهرى رحمه الله پورے دعبدان سند جدا وو.اود بشربن محمد سند جدا.د عبدان په سند كښے د عبدالله بن مبارك رحمه الله يو استاذ دے.اود بشربن محمد په سند كښے د ده دوه استاذان دى. دا دواړه سندونه ئے جدا جدا اوليكل.او د دواړو په مينځ كښے ئے د فصل دپاره ..حاء.. اوليكله.ددے دپاره چه معلومه شى.چه د ..حاء.. نه وړاندے يو سند دے.او د دے نه پس دويم سند دے.اود ..حاء.. نه وړاندے چه متصل كوم شيخ مذكور دے.هغه په دواړو سندونوكښے مشترك دے.

بهرحال د جمهور متقدمينو او متاخرينو رحمهم الله هم دا طريقه ده.چه دلته راورسى نو..حاء مفرده.. اولولى.اووړاندے ځى.(1)

() دويم قول دا دے.چه دا ..حاء.. دحائل نه ماخوذ ده.چه قارى دلته راورسى.نو څه به نه لولى.بلكه د سند اول نه پس به سند ثانى شروع كړى.حافظ عبدالقادر رهاوى رحمه الله دخپلو مشانخو نه هم دا نقل كړى دى.(2)

() دريم قول دا دے.چه دا خو هم د ..حائل.. نه ماخوذ ده.خوقارى به د ..حائل.. تلفظ هم كوى.دحافظ شرف الدين دمياطى رحمه الله نه هم دا منقول دى.(3)

() څلورم قول دا دے.چه دا د ..الحديث.. مخفف دے.عام طور چه مغاربه كله دا لولى.نود ..حاء.. په ځائے ..الحديث.. لولى.او وړاندے سند شروع كوى.

() پنځم قول دا دے.چه دا د ..صح.. نه مخفف دے.اودا ددے وجے ليكلى شى.چه څوك دا اونه گنړى.چه مؤلف يا كاتب ته وهم شوے دے.د سند څه پاتے شوے ده.يا د سند متن ساقط شوے دے.حافظ ابوعثمانى صابونى رحمه الله حافظ ابومسلم عمربن على ليثى بخارى رحمه الله

---

(1) مقدمة ابن الصلاح (ص،١٠٠) ومقدمة شرح نووى على صحيح مسلم (ص،١٩)۔
(2) مقدمة ابن الصلاح (ص،١٠٠) وارشاد السارى(٧١/١)۔
(3) ارشاد السارى(٧١/١)۔

او محدث ابوسعد خلیلی رحمہ اللہ د قلم نه د په داسے مقاماتو کښے د ،،حاء،، په ځائے د ،،صح،، کتابت موندلی شی.(١)

دا ټول پنځه اقوال شو په دے کښے اولنے قول راجح دے.((کما ذکرہ ابن الصلاح والنووی رحمہما اللہ))(٢) بیا کوم حضرات چه د ،،خاء معجمه،، قائل دی په هغوی کښے هم دوه اقوال مشهور دی.

(۱) یو دا چه دا ((آخرالحدیث)) طرف ته اشاره ده.(٣)

(۲) دویم قول دا دے چه دا ((بسند آخر)) طرف ته اشاره ده.(۴)

دلته د ،،حا،، دلفظ نه پس چه کوم ،،واو،، دے دے ته واو تحویل وائی.(۵)

قوله بِشْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ: دا بشربن محمد سختیانی دے ابومحمد ئے کنیت دے په صحاح سته کښے صرف امام بخاری رحمہ اللہ ددوی نه روایات نقل کړی دی. بل چا نه دی نقل کړے ابن حبان رحمہ اللہ دوی په کتاب الثقات کښے ذکر کړی دی. اودا ئے هم وئیلی دی چه دے په مرجئو کښے دے. ۲۲۴ھ کښے وفات شوے وو.(۶)

قوله مَعْمَرٌ: معمر بن راشد ازدی ابوعروه بصری دے په یمن کښے ئے ستوګنه اختیار کړے وه . د هغه ځائے عالم بللی شی. حافظ عبدالرزاق صنعانی رحمہ اللہ فرمائی چه ما د دوی نه لس زره احادیث اوریدلی دی.

د ډیرو تابعینو رحمہم اللہ نه ئے په خپله هم احادیث اخستے دی. او ډیرو تابعینو رحمہم اللہ د دوی نه هم احادیث اخستے دی.

هسے دے ثقه دے خو د ثابت، اعمش، او هشام بن عروه نه چه کوم احادیث دوی نقل کوی په هغے کښے کلام دے. دغه شان په بصره کښے چه ئے کوم احادیث نقل کړی دی په هغے باندے هم کلام شوے دے.

د اته پنځوس کالو په عمر کښے ۱۵۴ھ کښے وفات شوے دے.(٧)

قوله عَنِ الزُّهْرِيِّ نَحْوَهُ: ددے مطلب دا دے چه عبدالله بن مبارک رحمہ اللہ دا حدیث د یونس او معمر دواړو نه نقل کوی. خو الفاظ د یونس دی. اود معمر الفاظ ئے نه دی ذکر کړے بلکه دهغه الفاظ د یونس دالفاظو هم معنی دی په لفظونو کښے اتحاد نشته.(٨)

---

(١) مقدمة ابن الصلاح (ص.٩٩)_

(٢) مقدمة (ص.١٠٠) ومقدمة نووی علی صحیح مسلم (ص.١٩)_

(٣) مقدمة أوجزالمسالک (ص١١٣) الباب الخامس فی توضیح ألفاظ کثر استعمالها فی کتب الحدیث)_

(۴) پورتنئ حواله)_

(۵) عمدة القاری (١/٧٥)_

(۶) تهذیب الکمال (١٤٥/٤، ١٤٦) وعمدة القاری (١/٧٤)_

(٧) تقریب التهذیب (ص.٥٤١) رقم الترجمة (٦٨٠٩) وعمدة القاری (١/٦٨، ٦٩)_

(٨) فتح الباری (١/٣٠)_

په مثله او نحوه کښې فرق په دې سره به په دې دواړو لفظونو یعنی ،،مثله،، او ،،نحوه،، کښې فرق هم په پوهه کښې راغلې وي.په کوم ځائې کښې چه په الفاظو کښې هم اتحاد وي.هلته د ،،مثله،، اطلاق کیږي او په کوم ځائې کښې چه په الفاظو کښې اتحاد نه وي.بلکه صرف معنی یوه وي.نو هلته ،،نحوه،، استعمالیږي.(۱)

قوله عُبَيْدُ اللّٰهِ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ: دا عبیدالله بن عبدالله بن عتبه بن مسعود دې.دمدینې په مشهورو اووه فقهاؤ کښې یو دې.د ډیرو صحابه کرامو رضی الله عنهم حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه، حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه او حضرت ابوهریره رضی الله عنه غوندې حضراتو نه ئې احادیث اوریدلی دی.د دوی نه د تابعینو رحمهم الله یوې لوئې ډلې علم حاصل کړې دې.د حضرت عمر بن عبدالعزیز رحمه الله معلم وو.دوی روستو نابینا شوی وو.دوی په ۹۹ھ ۹۸ھ یا ۹۴ھ کښې وفات شوی دی.(۲)

رسول الله ﷺ په ټولو انسانانو کښې د ټولو نه زیات د جود او سخا خاوند وو.

د ،،جود،، معنی ده.بغیرد سوال نه ورکول.ددې دپاره چه سائل د ذلت نه بچ شي.دغه شان د ،،جود،، معنی زیات ورکول هم ده.هم دا وجه ده.چه موسمي باران ته ،،جود،، ونیلی شي.(۳)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائي.جود وائي «اعطاء ماینبغي لمن ینبغي» یعنی څه چه مناسب وي.اوچاته چه مناسب وي.هغه ته ورکولو ته ،،جود،، وائي.(۴)

علامه محمد اعلی تهانوی رحمه الله فرمائي.«افادة ماینبغي لا لعوض» یعنی څه چه مناسب وي.هغه بغیر دڅه عوض او بدلې نه ورکول.دې ته ،،جود،، وائي.(۵)

یاد ساتئ چه د جود دپاره د مال اودولت کثرت ضروري نه دې.رسول الله ﷺ سره د مال او دولت کثرت نه وو.خو دوی چه کوم قلبي کیفیت وو.اوبیا چه دهغې څه اثر ښکاره کیدلو. نو د هغې نظیر نه ملاویږي.

ددې تعریفاتو نه دا هم معلومه شوه.چه په ،،جود،، کښې بې غرضي وي.کوم سړې چه ،،جواد،، وي.هغه په څه لالچ باندې ورکړه نه کوي.

بیا د سخاوت تعلق د مال سره وي.او ،،جود،، وائي.«اعطاء ماینبغي» ته.ددې نه معلومه شوه.چه دا د مال سره مخصوص نه ده.دعلم تقسیم، دمعارف تقیسم، د اخلاقو تقسیم، اودغه شان هدایت وغیره ټول په ،،جود،، کښې داخل دي.

دلته دا هم معلومه شوه.چه په ،،جود،، کښې اعطاء د حال مناسب وي.چه یو سړې اوږې وي.

---

(۱) عمدة القاری(۷۵/۱)وارشادالساری للقسطلانی(۷۱/۱)

(۲) عمدة القاری(۷۲/۱) وتهذیب الکمال(۷۳/۱۹، ۷۶)_

(۳) تاج العروس(۳۲۷/۲)

(۴) شرح کرمانی(۵۰/۱)_

(۵) کشاف اصطلاحات الفنون(۱۹۶/۱)_ دغه شان تفسیر کبیر(۱۶۶/۱) لا رحمن إلا الله)_

هغه ته جامې ورکړي یا یو سړے بربنډ وي په هغه باندے روټۍ اوخوري. دا ..جود.. نه دے. دغه شان دا هم معلومه شوه چه مستحق ته مناسب څیز ورکړي.دا ..جود.. دے.غیر مستحق ته ورکول ..جود.. نه دے.
دلته دا هم پیژندل پکار دي.چه ..جود.. یوه ملکه فاضله ده.او سخا دهغے اثر دے.نو ..جود.. او سخا ته یو نشي وئیلے.رسول الله ﷺ د ملکات فاضله په اعتبار سره په هرچا باندے فوقیت لرلو.دا بیله خبره ده.چه د بعضے عوارضو د وجے په بعضے ځایونوکښے د هغوی دملکاتو پوره پوره اظهارنه دے شوے.بهرحال د ..جود.. مدار د نفس په غنا دے.د زیات مال په تقسیم باندے نه دے.چه یو کس سره سل روپۍ وي.اوهغه لس روپۍ خیرات کړي.نو عشر سره به سخاوت وي.او بل سره صرف یوه روپۍ وي.اوهغه دغه هم خیرات کړي.نودا سل فیصده خیرات دے.«كما في قصة أبي بكر وعمر رضي الله عنهما» (١) رسول الله ﷺ چه دخلقو سره د ..جود.. کومه معامله کړے ده.حقیقت دا دے.چه دهغے مثال نه ملاویږي.
دنبي ﷺ د ..جود، څو مثالونه نبي کریم ﷺ ته یو ځل د بحرین نه یو لاکهه درهم راغلل.دوی هغه تقسیمول تردے چه یو درهم هم باقي پاتے نشو.(٢)
یوځل یوے ښځے دنبي کریم ﷺ په خدمت کښے یو نقش دار څادر پیش کړلو.اوعرض ئے اوکړلو.چه دا ما خاص کرستاسو دپاره تیار کړے دے.نبي ﷺ ته ضرورت هم وو.دوی کورته تشریف یوړلو.اودغه څادر دوی د لنګ دپاره استعمال کړلو.
یوصحابي رضي الله عنه هغه مس کړلو.او وے کتل.دهغه خوښ شو.هغوی عرض اوکړلو.یا رسول الله دا څومره ښکلے څادر دے.ماته ئے راکړئ.نبي ﷺ هغه ته ورکړلو.نورو صحابه کرامو رضي الله عنهم په هغه نکیر اوکړلو.چه د رسول الله ﷺ ورته ضرورت وو.ځکه هغوی واچولو.اوتاته معلومه هم ده.چه دوی د سائل سوال نه رد کوي.خو تا ترے بیا هم واخستلو.هغوی اووئیل.په اصل کښے دا څادرزه په خپل کفن کښے استعمالول غوارم.نوځکه مے ترے اوغوستلو.(٣)
دغه شان چه کله دوی د غزوه حنین نه واپس تشریف راوړلو.نو یو اعرابي راغلو.او د دوی نه ئے په اصرار سره غوستل کول.تردے چه دوی ئے په روستو کیدو باندے مجبوره کړلو.د کیکر د یوے وونے سره د دوی څادر اونختلو.اودغه شان څادر د دوی د لاس نه لاړلو.دوی اودریدلو.او وے وئیل.زما څادر ماته راکړه که ماسره په دے ځنګل کښے چه څومره د کیکر وونے دي ددے په برابر څاروی وو.نو مابه به تاسو کښے تقسیم کړے وے.اوزه به مو بخیل.دروغژن اوبزدله نه وے موندلے.(٤) رخو په هغه وخت کښے ورسره څه څیز باقي نه وو پاتے شوے)

---

(١) سنن ترمذى كتاب المناقب باب في مناقب أبي بكر وعمررضى الله عنهما كليهما رقم (٣٦٧٥)_
(٢) صحيح بخارى(٦٠/١)كتاب الصلاة باب القسمة وتعليق القنو في المسجد)_
(٣) صحيح بخارى كتاب الجنائزباب من استعد الكفن في زمن النبي ﷺ فلم ينكرعليه)_
(٤) صحيح بخارى كتاب الجهاد باب الشجاعة في الحرب والجبن رقم (٢٨٢٠) وكتاب فرض الخمس باب ما كان النبي ﷺ يعطي المؤلفة قلوبهم وغيرهم من الخمس ونحوه رقم (٣١٤٨)_

رسول الله ﷺ يو خل روان وو.د دوى په بدن باندے نجرانى څادر وو يو بانډيجى دوى يعنى ددوى څادر اونيولو.او ډير په زور سره ئے رابنكلو.ترديے چه د دوى په څټ مبارك باندے د رابنكلو اثاربنكاره شو.او بيا ئے اووئيل.ماته د څه راكولو حكم اوكړه.دوى هغه طرف ته متوجه شو.او وے خندل.اوهغه ته ئے د وركولو حكم اوكړلو.(١)

حضرت بلال رضي الله عنه فرمائى.چه رسول الله ﷺ به كله څوك حاجتمند او ليدلو.نو ماته به ئے حكم اوكړلو.ما به دچا نه قرض واخستلو.هغه ته به مے جامے واغوستلے.اوروتئ به مے ورے اوخوړله.يوځل يو مشرك ماته راغلو.او وئيل.ماسره ډيرزيات مال دے.ته د بل چانه قرض مه اخله.زه به درته دركوم.

يوه ورځ ما اودس اوكړلو.او د اذان تيارے مے كولو.چه هغه مشرك د خپلو پيشورو سوداګرو يوے ډلے سره راغلو.اودهمكى ئے راكوله.اوپه چغه ئے اووئيل.اے حبشى!اوبيا ئے راته په ډيره سخته لهجه كښے اووئيل.معلومه ده درته.چه د مياشتے په پوره كيدو كښے څومره ورځے دى؟ما ورته اووئيل.بس يو څو ورځے دى.هغه اووئيل.صرف څلور ورځے دى.كه په دے ورځو كښے دے زما قرض ادا نكړلو.نوزه به تا خپل غلام جوړ كړم.او بيا به د اولنى پشان چيلى څروے.حضرت بلال رضي الله عنه فرمائى.ماسره ډير غم شو.په څه طريقه مے د ماسخوتن مونځ اوكړلو.اود نبى ﷺ په خدمت كښے حاضر شوم.او واقعه مے ورته بيان كړه.او عرض مے اوكړلو.زما مور پلار دے په تاسو قربان وى.تاسو سره په دے وخت كښے څه نشته.چه قرض پرے خلاص كړئ.اونه ماسره څه شته.اوهغه به ما رسوا كړى.ماته اجازت اوكړئ.چه زه د څو ورځو دپاره پټ شم.ترديے چه الله تعالى تاسوته څه مال راولى.

دا مے ورته اووئيل.چه كور ته راغلم تيارى مے اوكړله.د صبا راختو په انتظار كښے وم.چه يو كس په منډه منډه راغلو.او وے وئيل.اے بلال!رسول الله ﷺ دے غواړى.چه زه حاضر شوم.چه مے اوكتل.نو څلور اوښے د سامان ډكے ناستے دى.نبى ﷺ ماته زيرے واورولو.اووے فرمائيل.چه دا څلور اوښے د سامان سره د شاه فدك د طرفه هديه ده.اوس چه دے سره دے څه خوښه وى.اوكړه.

حضرت بلال رضي الله عنه قرض وركړلو.او چه بيا جمات ته راغلو.نو رسول الله ﷺ تشريف فرما وو.نبى ﷺ د مال په باره كښے تپوس اوكړلو.نوهغوى عرض اوكړلو.الله تعالى ټول قرض خلاص كړلو.اوس قرض باقى نشته.نبى ﷺ تپوس اوكړلو.آيا څه باقى پاتے شوى دى.هغه عرض اوكړلو.اوځه باقى دى.نبى ﷺ اوفرمائيل.باقى مال تقسيم كړه.او ما بے فكره كړه.ځكه چه ترڅو پورے ټول مال تقسيم شوے نه وى.اوماته آرام رانكړے.نو زه به خپلو بيبيانو ته نه ورځم.

بيا د ماسخوتن دمانځه نه پس نبى ﷺ هغه راوغوستلو.اوتپوس ئے اوكړلو.نوهغه ورته عرض اوكړلو.تراوسه پورے مال موجود دے.څوك مستحق نه دے راغلے.نبى ﷺ كور ته لاړلو.بلكه په جمات كښے ئے شپه تيره كړه.په دويمه ورځ ئے د ماسخوتن په وخت كښے زه

(١) صحيح بخارى كتاب فرض الخمس باب ما كان النبى ﷺ يعطى المؤلفة قلوبهم وغيره رقم ٣١٤٩)_

راوغوستلم او تپوس ئے اوکړلو ما عرض اوکړلو یارسول الله ټول مال تقسیم شو. الله تعالی تاسو ته فکره کړی نبی ﷺ خوشحاله شو او تکبیر ئے اوونیل. او دالله تعالی تعریف ئے اوکړلو دوی سره ویره وه چه هسے نه دا مال موجود وی او مرګ راشی.(۱)

یوځل نبی ﷺ د مازیګر مونځ اوکړلو او ډیر په جلتئ سره ئے حجرے ته تشریف یوړلو. خلق پریشانه شول چه څه واقعه پیښه شوه؟ نبی ﷺ واپس تشریف راوړلو. خلقو د پریشانئ په حالت کښے وو نبی ﷺ اوفرمائیل حقیقت کښے خبره دا وه چه مونځ سره څه سره زر پراته وو او ماسره ویره شوه چه هسے نه هغه رانه هیر شی. ځکه مے دهغے د تقسیم حکم ورکړلو.(۲)

نبی ﷺ سره په مرض الوفات کښے څو اشرفئ وے. دوی ته ترهغه وخته پورے آرام نه ملاویدو ترڅوچه ئے هغه تقسیم کړے نه وے.(۳)

یعنی رسول الله ﷺ په جود اوسخا کښے د ټولو انسانانو نه اوچت وو. او په رمضان کښے چه به ورسره جبریل ﷺ ملاؤ شو. نودوی به د نور کله نه زیات جواد او سخی شو. اوحضرت جبریل ﷺ به به رمضان کښے هره شپه د دوی سره ملاقات کولو. او دوی سره به ئے د قرآن کریم دور کولو. الغرض نبی ﷺ به په نفع رسولو کښے دتیزے سیلئ نه زیات جواد اوسخی وو.

دحدیث دجملو ربط: علامه طیبی رحمه الله فرمائی چه دلته د دوی مطلق جود ته د ټولو خلقو په جود باندے فضیلت ورکړے شوے دے. بیا د دوی هغه جود کوم چه به په رمضان کښے وو. هغے ته د باقی ټولووختونو په جود باندے فضیلت ورکړے شوے دے. بیا د جبریل ﷺ د ملاقات په موقع چه د رمضان په شپو کښے کوم جود وو. هغے ته د رمضان په باقی ټولووختونو باندے فضیلت ورکړے شوے دے. اوبیا د دوی د سخاوت د ریح مرسله سره تشبیه ورکړے شوے دے. چه ددوی سخاوت د دے نه هم زیات وو.(۴)

دنبی ﷺ په دې موقع باندې د جود او سخا سبب: بیا خاص کر په رمضان کښے به د دوی په جود او سخا کښے زیادت کیدلو. د دے څو اسباب دی.

() دټولو نه بنیادی سبب خو دا دے چه په دے میاشت کښے الله تعالی ذوالجلال والاکرام په خپله جود کوی. د جنتونو دروازے پرانستے شی. د جهنم دروازے بندولے شی. شیطانان تړلی شی. بیا زیاتی دا چه د فرض ثواب اویا درجے زیاتیږی. اود نفلو ثواب د فرضو سره برابریږی. دغه شان د افطارصائم ترغیب ورکړے شوے دے. او انبیاء علیهم السلام د الله تعالی د صفاتواتم مظهر وی. نوهرکله چه الله تعالی په رمضان کښے په جود او سخا کښے زیادت کوی. نونبی ﷺ چه دالله تعالی آخری پیغمبراود الله تعالی د صفاتو اتم مظهر دے. هغوی به ولے جود نه کوی. ځکه ددوی په جود کښے زیادت اوشو.

() دویمه وجه دا ده. چه په خپله د رمضان میاشت د خیر اونیکو میاشت ده. دا د انسان په

---

(۱) سنن ابی داود کتاب الخراج والإمارة باب فی الإمام یقبل هدایا المشرکین رقم.۳۰۵۵)_
(۲) صحیح بخاری(۱/۱۱۷، ۱۱۸) کتاب الأذان باب من صلی بالناس فذکرحاجته فتخطاهم)_
(۳) طبقات ابن سعد(۲/۲۳۷، ۲۳۹) ذکرالدنانیرالتی قسمها رسول الله ﷺ فی مرضه الذی مات فیه)_
(۴) شرح طیبی(۴/۲۰۹)کتاب الصوم باب الإعتکاف)_

طبیعت کښې نیکئ ته رغبت پیدا کوی.جود او سخا یوه لویه نیکی ده.د نبی کریم ﷺ په طبیعت به د رمضان په راتللو سره نور زیات اثر کیدلو.او د ددوی دور کړے او بخشش سمندر به د مستئ چپې وهلے.

() دریمه وجه دا ده.چه دحضرت جبریل علیه السلام سره به ملاقات کیدلو.اوهغه دالله تعالی فرشته ده.چه په کښې هوس اوخواهش معمولی حصه نشته.اوقاعده دا ده.چه د صحبت اثر کیږی.نود جبریل علیه السلام په ملاقات سره به په نبی ﷺ کښې د مال او متال خرچ کولو زیاته تقاضا پیدا کیدله.

() څلورمه وجه دا ده.چه په رمضان کښې به د جبریل علیه السلام سره د قرآن پاك دور کیدلو.دا قرآن پاك دالله تعالی کلام دے.ددے په لوستلو سره الله تعالی سره تعلق پیدا کیږی.اودا دغناء نفس سبب دے.دانسان په نفس کښې د غناء صفت پیدا کیږی.اوپه چا کښې چه څومره د نفس غناء وی.هغه هم هغه هومره زیات جود او سخا کوی.دا ټو اسباب ملاؤ شو.او دنبی کریم ﷺ په جود او سخا کښې ئے ډیره زیاته اضافه کوله.

هسے هم راتلونکے جبریل آمین وو.راوړنکے کتاب افضل الکتب وو.چاته چه ئے راوړلو.هغه سیدالمرسلین وو.کله چه دخیر او برکت دومره څیزونه جمع وی.نو ددوی د باطنی فیوضاتو سمندر او د علوموا ومعارفوچینے به ولے نه راوتلے؟!

د «وَكَانَ أَجْوَدَ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ» اعرابی کیفیت: په أَجْوَدُ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ کښې دوه روایتونه دی.په رفع سره او په نصب سره.که دا مرفوع شی.نو په دے کښې دوه احتمالات دی.

یو دا چه د ،،أَجْوَدُ مَا يَكُونُ،، دکان اسم او،،فی رمضان،، دحاصلاً،،سره متعلق شی اوحال قائم مقام خبر شی.لکه چه ونیلی شی.«أخطب مایکون الأمیرفی یوم الجمعة أی کائناً فی یوم الجمعة»

دویم احتمال دا دے.چه«أجود مایکون» مبتدا وی.او«فی رمضان» ددے خبر شی.مبتدء اوخبرملاؤ شو.اودواړه پوره جمله شوه د ،،کان،، دپاره.اود ،،کان،، ضمیر د رسول اکریم ﷺ ذات طرف ته راجع وی.کوم چه د ،،کان،، اسم دے.تقدیر د عبارت به داشی.«کان رسول الله ﷺ أجود أکوانه حاصل فی رمضان» دامام بخاری رحمه الله رجحان هم دے طرف ته دے.ځکه چه دوی په کتاب الصوم کښې ترجمه قائمه کړے ده.«باب أجود ماکان النبی ﷺ یکون فی رمضان».

اوکه دا منصوب شی.نوبیا د ،،کان،، ضمیررسول الله ﷺ ته راجع دے.او«أجود مایکون فی رمضان» به ددے خبر شی.په دے کښې به ،،ما،، مصدریه ظرفیه شی.اوتقدیر د عبارت به داشی.«کان رسول الله ﷺ مدة کونه فی رمضان: أجود منه فی غیره» یعنی رسول الله ﷺ به په رمضان کښې د نورو میاشتو په نسبت زیات اجود وو.[1]

(۱) فتح الباری(۱/۳۰، ۳۱)_

قوله : وَكَانَ يَلْقَاهُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ فَيُدَارِسُهُ الْقُرْآنَ:

حضرت جبريل به ورسره په رمضان کښے هره شپه ملاويدلو .او د نبى ﷺ سره به ئے د قرآن كريم دور كولو.

آيا د ټول قرآن پاک دور به كيدلو؟ دلته دحضرت جبريل او نبى ﷺ د دور ذكر دے.سوال دا دے چه آيا د ټول قرآن كريم دور به كيدلو اوكه صرف د نازل شوے حصے؟دواړه اقوال شته. بعضے حضرات فرمائى.چه د ټول قرآن دور به وو.دحضرت جبريل په وئيلو سره به دوى ته ياديدل.اودوى به ورته هم اورول.خوروستوبه الله تعالى د دوى د حافظه نه غيرنازل شوے حصه لرے كوله.دويم قول دا دے.چه صرف د نازل شوے حصے دور به كيدل.والله اعلم.(١)

د شپې د انتخاب وجه دشپے د انتخاب وجه په ظاهره هم دا ده.چه د ورځے دنبى كريم ﷺ نور هم ډيركارونه وو.امت ته تبليغ اودهغوى اصلاح ئے د نظروړاندے وه.د شپے وخت د تنهائے او خلوت وو.ددے وجے به په دے كښے نبى ﷺ د حضرت جبريل سره دور كولو.(٢)

د مدارست حكمت بيا ددے مدارست يو حكمت خو هغه وو.چه نبى كريم ﷺ د حضرت جبريل نه د قرآن پاك ادا كول اوتجويد زده كړى.

دويم حكمت دا وو.چه د آياتونو او سورتونو ترتيب معلوم شى.ځكه چه په نبى ﷺ باندے قرآن پاك په يوځل نه وو نازل شوے.بلكه نجماً نجماً د ضرورت مطابق نازل شوے وو.نودحضرت جبريل سره چه كله دور كيدلو.اوهغه به لوستلو.نو د يوسورت ټول آيتونه به ئے مرتب لوستل.نو په دے سره به معلوميدله.چه كوم آيت د كوم سورة سره متعلق دے.اگرچه نبى ﷺ ته د وړاندے نه دا معلومه وه.ځكه چه حضرت جبريل به ورته خودل.

دريمه فائده دا وه.چه په دے سره نبى ﷺ ته دا معلوميدله.چه كوم آيت منسوخ شوے دے.او كوم باقى دے.

څلورمه فائده دا وه.چه روستو د دوى په امت كښے د مدارست سنت شروع شو.ددے وجے امت د نبى كريم ﷺ نه دا سنت قبول كړلو.اوهميشه دپاره ئے دخپلے سينے سره اولگولو.ا په دے باندے عمل كوى.

قوله :فَلَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدُ بِالْخَيْرِ مِنَ الرِّيحِ الْمُرْسَلَةِ:

,,خير" مال ته هم وائى.اومطلق نفع رسولو ته هم وائى.كه په مال سره وى اوكه په بل څه سره وى. كه دخير نه مراد مال وى.نومطلب به دا شى.چه دوى د مال په ذريعه كومه نفع رسوله. او سخاوت ئے كولو.هغه د تيزے چيلدونكے سيلئ نه هم تيز وو.

اوكه په خير كښے تعميم اوكړے شى.نو،،جود بالمال،، او ،،جود بالدين،، دواړه به په كښے شامل شى.لكه چه دا اوخودلى شو.چه څنگه هوا چليږى.نوهرځائے ته رسى.او هركس ته

---

(١) فتح البارى (٩/٤٥) كتاب فضائل القرآن باب كان جبريل يعرض القرآن على النبى ﷺ وإيضاح البخارى (١/١٠٥) وتقريربخارى شريف (١/٩٧)_

(٢) فتح البارى(٩/٤٥) كتاب فضائل القرآن باب كان جبريل يعرض القرآن على النبى ﷺ)_

د نه ده رسوي دغه شان د نبي كريم ﷺ د جود او سخا اثر هر خائے او هركس ته رسيدلو ...ريح مرسله... دا هغه دے كوم ته چه قرآن كريم ﴿وَمَن يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ﴾ (١) وئيلي دي ددے نفع عامه ده هر گوټ ته رسي او ډير په سرعت سره چليږي دا تشبيه په عموم او سرعت كنبے ده.

په د ...اجود...د لفظ نه دا معلوميږي چه د دوي جود د ريح مرسله د ريح نه وسيع او زيات وو او ددے وجه دا معلوميږي چه په اصل كنبے په هوا سره صرف اشباح او اجسامو ته حيات ملاويږي جسماني فائده رسي او جسماني ژوند ملاويږي او نبي كريم ﷺ چه د كومو خيزونو سخاوت كولو په هغے سره حيات جسماني او حيات روحاني دواړه حاصليږي لكه چه څنگه چه دوي په مال او متاع سره خلقو ته فائده رسوله دغه شان ئے علوم او معارف هم تقسيمول

ددے نه علاوه يو فرق دا هم په پوهه كنبے راځي چه كله هوا چليږي نو هر كس ته برابر نفع نه رسي بعضو ته د نفع سره نقصان هم رسي مثلاً چه يخه هوا وچليږي نو چه د چا مزاج يخ وي هغه ته پرے تكليف رسي يا تيزه هوا وچليږي نو د كمزوري طبيعت كس ته تكليف ملاويږي او د نبي كريم ﷺ په جود سره صرف نفع رسيدله چاته تكليف نه رسيدلو والله سبحانه اعلم

د زمان او مكان د فضيلت په سلسله كنبې د متكلمينو او محققينو اختلاف د متكلمينو ﷺ په نيز ټولے زمانے او مكانونه د خپل ذات په اعتبار سره برابر دي. ديوے اهم واقعه په دے كنبے واقع كيدو سره فضيلت راځي.

دشيخ اكبر رحمه الله او ابن قيم رحمه الله وغيره محققينو ﷺ په نيز خلقةً د فطري استعداد په وجه كوم چه په علم ازلي قديم كنبے ثابت وي په هغے كنبے زمان او مكان ته فضيلت حاصل دے

دمتكلمينو ﷺ په نيز يوم عاشوراء ته فضيلت د نوح عليه السلام د نجات او مشركو غرقيدو. ابراهيم عليه السلام ته د نمرود د اور نه په نجات. دموسى عليه السلام په نجات او د فرعون په غرقيدو حاصل دے. ليلة القدر د قرآن كريم په نزول او د آسماني كتابونو په نزول سره دفضيلت خاونده ده. بيت الله ته فضيلت د حج د وجے ملاؤ شوے دے

او د محققينو ﷺ نقطه نظر دا دے چه دے زمانو او مكانونو ته ذاتي فضيلت حاصل وو نو الله تعالى ددے اهمو كارونو دپاره ددے انتخاب اوكړل (٢)

ابن قيم رحمه الله په زادالمعاد كنبے د متكلمينو ﷺ مذهب په بسط او تفصيل سره بيان كړے دے (٣) او د متكلمينو ﷺ د قول په باره كنبے فرمائي ((وهذه الأقاويل وأمثالها من الجنايات التي جناها المتكلمون على الشريعة ونسبوها إليها وهي بريئة منها)) (٤)

---

(١) سورة النمل (٦٣)_
(٢) فضل الباري (١/٢٠٣)_
(٣) زادالمعاد (١/٣٩، ٧٠)_
(٤) زادالمعاد (١/٥٣)_

په متاخرينو ﷺ كښې د شاه ولي الله رحمه الله اوحضرت نانوتوى رحمه الله هم دا مسلك دے.او هم دا صحيح دے.ځكه چه دالله تعالى ارشاد دے.﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ وَيَخْتَارُ﴾ (١) دغه شان الله تعالى حكيم دے.اود حكمت معنى ده.((وضع الشئ فى محله)) نوكه د يو مكان يا زمان انتخاب د يو عظيم كار دپاره اوشى.نوخامخا به ضرور په هغې كښې څه خاص لياقت د وړاندے موجود وى.كوم چه به په بل زمان اومكان كښې نه وى.د ګلاب اوبو ته د بويولواوپه شيشه كښې د كيخودو د وجې فضيلت نه دے حاصل.بلكه په دے كښې فضيلت وو.ځكه دا بويولى شى.اوپه شيشه كښې كيخودلے شى.دغه شان دحرم په زمكه كښې فضيلت وو.نوپه دے كښې بيت الله جوړ كړے شو.او نور شعائر هلته قائم كړے شول.اوحضرت ابراهيم عليه السلام ته حكم اوشو.چه حضرت اسماعيل عليه السلام اوحضرت هاجره عليها السلام هلته اورسوه.(٢)

ترجمة الباب سره مناسبت په ظاهره د روايت د ترجمه سره څه مناسبت نشته.ځكه چه په دے كښې د بدء الوحى ذكر نشته.خو پوهه شئ چه دلته د موحى اليه د ملكات فاضله ځنې چه كومه مبادى وحى ده.په هغې كښې د يوے اهم مبدء او اهم صفت جود بيان دے.

ددے نه علاوه وړاندے دا بيان شوے دے.چه د بعضے حضراتو په نيز په ،،بدء،، كښې عموم دے.برابره خبره ده كه دا د زمان په اعتبار سره وى.اوكه د مكان په اعتبار سره وى.برابره ده كه د حالاتو او كيفياتو په اعتبار سره وى.په دے حديث پاك نه ابتداء زمانى معلوميږى.ځكه چه په دے كښې په رمضان كښې د قرآن پاك د دور تذكره ده.او په رواياتو كښې تصريح ده.چه قرآن پاك په رمضان كښې نازل شوے دے.لكه چه امام بخارى رحمه الله دا روايت دلته راوړلو.اودے خبرے ته ئے اشاره اوكړله.چه د قرآن كريم نزول په رمضان شريف كښې شوے دے.ددے نه د بدء زمانى علم راځى.

دحضرت شيخ الهند رحمه الله د رائے مطابق به داسے وئيلى شى.چه د مكان او زمان انتخاب دځه معمولى څيز دپاره نه كيږى.دحضرت جبريل عليه السلام افضل الملائكه په هر رمضان كښې د دور دپاره راتلل.د نبى كريم ﷺ افضل الكائنات دهغه سره د قرآن د نازل شوے حصے دور كول.اودے سره سره د جود او سخا مناسب اعمال اختيارول دا د وحى الهى د عظمت لوئے دليل دے.والله سبحانه وتعالى اعلم.

دحديث باب نه مستنبط مسائل او ځو فوائد ① په رمضان كښې اوخاص كر چه كله د نيكانو اجتماع وى.نو په داسے موقع كښې د جود او سخا ترغيب اوتحريض خوښ عمل دے.

② دنيكانو زيارت مسلسل اوبالتكرار كول پكار دے.

③ په رمضان كښې د قرآن پاك تلاوت ښه زيات كول پكار دے.

④ په رمضان كښې د قرآن دور كول سنت دے.

---

(١) سورة قصص:٦٨)_

(٢) فضل البارى(١/٢٠٣، ٢٠٤)_

⑤ د ،،رمضان،، د لفظ اطلاق د ،،شهر،، يوځائي كولو نه بغير هم ټيك دے بعضے حضرات دهغه مباشتو په شروع كنبے د ،،شهر،، لفظ راوړلو ته ضرورى وائى

⑥ تلاوت د تسبيح او نورو ذكرونو نه افضل دے خكه كه څرته ذكر د تلاوت نه افضل يا دے سره برابر وے،نو دواړو حضراتو به يا هميشه دپاره ذكر كولو ياپه بعضے وختونو كنبے به ئے ذكر كولو حالانكه د هغوى اجتماع به مسلسل كيدله.(خويوخل هم د ذكر د دور ثبوت نشته) والله سبحانه وتعالى اعلم.

الحديث السّادس

[٦] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ بْنِ مَسْعُودٍ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبَّاسٍ (١) أَخْبَرَهُ أَنَّ أَبَا سُفْيَانَ بْنَ حَرْبٍ أَخْبَرَهُ أَنَّ هِرَقْلَ أَرْسَلَ إِلَيْهِ فِي رَكْبٍ مِنْ قُرَيْشٍ وَكَانُوا تِجَارًا بِالشَّأْمِ فِي الْمُدَّةِ الَّتِي كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَادَّ فِيهَا أَبَا سُفْيَانَ وَكُفَّارَ قُرَيْشٍ فَأَتَوْهُ وَهُمْ بِإِيلِيَاءَ فَدَعَاهُمْ فِي مَجْلِسِهِ وَحَوْلَهُ عُظَمَاءُ الرُّومِ ثُمَّ دَعَاهُمْ وَدَعَا بِتَرْجُمَانِهِ فَقَالَ أَيُّكُمْ أَقْرَبُ نَسَبًا بِهَذَا الرَّجُلِ الَّذِي يَزْعُمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ فَقُلْتُ أَنَا أَقْرَبُهُمْ نَسَبًا فَقَالَ أَدْنُوهُ مِنِّي وَقَرِّبُوا أَصْحَابَهُ فَاجْعَلُوهُمْ عِنْدَ ظَهْرِهِ ثُمَّ قَالَ لِتَرْجُمَانِهِ قُلْ لَهُمْ إِنِّي سَائِلٌ هَذَا عَنْ هَذَا الرَّجُلِ فَإِنْ كَذَبَنِي فَكَذِّبُوهُ فَوَاللَّهِ لَوْلَا الْحَيَاءُ مِنْ أَنْ يَأْثِرُوا عَلَيَّ كَذِبًا لَكَذَبْتُ عَنْهُ ثُمَّ كَانَ أَوَّلَ مَا سَأَلَنِي عَنْهُ أَنْ قَالَ كَيْفَ نَسَبُهُ فِيكُمْ قُلْتُ هُوَ فِينَا ذُو نَسَبٍ قَالَ فَهَلْ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ مِنْكُمْ أَحَدٌ قَطُّ قَبْلَهُ قُلْتُ لَا قَالَ فَهَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ قُلْتُ لَا قَالَ فَأَشْرَافُ النَّاسِ يَتَّبِعُونَهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ فَقُلْتُ بَلْ ضُعَفَاؤُهُمْ قَالَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ

---

(١) الحديث أخرجه البخارى فى كتاب الأيمان ،باب (بلاترجمة بعد باب سوال جبريل النبى ﷺ عن الإيمان والإسلام والإحسان...رقم٥١. وفى كتاب الشهادات باب من أمربإنجازالوعدرقم.(٢٦٨١)وفى كتاب الجهادباب قول الله عزوجل:﴿قل هل تربصون بنا إلا إحدى الحسنيين.والحرب سجال رقم.(٢٨٠٤) وباب دعاء النبى ﷺ الناس إلى الإسلام والنبوة..رقم(٢٩٤١)وباب ما قيل فى لواء النبى ﷺ رقم.(٢٩٧٨) وفى كتاب الجزية والموادعة باب فضل الوفاء بالعهدرقم(٣١٧٤) وفى كتاب التفسيرباب ﴿قل ياأهل الكتاب تعالوا إلى كلمة سواء بيننا وبينكم أن لا نعبد إلاالله رقم.(٤٥٥٣) وفى كتاب الأدب باب صلة المرأة أمها وهل يجوز ترجمان واحد رقم(٧١٩٦) وفى كتاب الجهاد باب ما يجوز من تفسيرالتوراة وغيرها من كتب الله بالعربية وغيرها ...رقم(٧٥٤١) ومسلم فى صحيحه (٩٧/٢) كتاب الجهاد والسيرباب كتب النبى ﷺ إلى هرقل ملك الشام يدعوه إلى الإسلام وأبوداود فى سننه فى كتاب الأدب باب كيف يكتب إلى الذمى رقم.(٥١٣٦) والترمذى فى جامعه فى كتاب الإيمان باب ما جآء كيف يكتب إلى أهل الشرك رقم(٢٧١٧)_

قُلْتُ بَلْ يَزِيدُونَ قَالَ فَهَلْ يَرْتَدُّ أَحَدٌ مِنْهُمْ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ قُلْتُ لَا قَالَ فَهَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ قُلْتُ لَا قَالَ فَهَلْ يَغْدِرُ قُلْتُ لَا وَنَحْنُ مِنْهُ فِي مُدَّةٍ لَا نَدْرِي مَا هُوَ فَاعِلٌ فِيهَا قَالَ وَلَمْ تُمْكِنِّي كَلِمَةٌ أُدْخِلُ فِيهَا شَيْئًا غَيْرُ هَذِهِ الْكَلِمَةِ قَالَ فَهَلْ قَاتَلْتُمُوهُ قُلْتُ نَعَمْ قَالَ فَكَيْفَ كَانَ قِتَالُكُمْ إِيَّاهُ قُلْتُ الْحَرْبُ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ سِجَالٌ يَنَالُ مِنَّا وَنَنَالُ مِنْهُ قَالَ مَاذَا يَأْمُرُكُمْ قُلْتُ يَقُولُ اعْبُدُوا اللَّهَ وَحْدَهُ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَاتْرُكُوا مَا يَقُولُ آبَاؤُكُمْ وَيَأْمُرُنَا بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ وَالصِّلَةِ فَقَالَ لِلتَّرْجُمَانِ قُلْ لَهُ سَأَلْتُكَ عَنْ نَسَبِهِ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ فِيكُمْ ذُو نَسَبٍ فَكَذَلِكَ الرُّسُلُ تُبْعَثُ فِي نَسَبِ قَوْمِهَا وَسَأَلْتُكَ هَلْ قَالَ أَحَدٌ مِنْكُمْ هَذَا الْقَوْلَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا فَقُلْتُ لَوْ كَانَ أَحَدٌ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ قَبْلَهُ لَقُلْتُ رَجُلٌ يَأْتَسِي بِقَوْلٍ قِيلَ قَبْلَهُ وَسَأَلْتُكَ هَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا قُلْتُ فَلَوْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ قُلْتُ رَجُلٌ يَطْلُبُ مُلْكَ أَبِيهِ وَسَأَلْتُكَ هَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا فَقَدْ أَعْرِفُ أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ لِيَذَرَ الْكَذِبَ عَلَى النَّاسِ وَيَكْذِبَ عَلَى اللَّهِ وَسَأَلْتُكَ أَشْرَافُ النَّاسِ اتَّبَعُوهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّ ضُعَفَاءَهُمُ اتَّبَعُوهُ وَهُمْ أَتْبَاعُ الرُّسُلِ وَسَأَلْتُكَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ فَذَكَرْتَ أَنَّهُمْ يَزِيدُونَ وَكَذَلِكَ أَمْرُ الْإِيمَانِ حَتَّى يَتِمَّ وَسَأَلْتُكَ أَيَرْتَدُّ أَحَدٌ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ حِينَ تُخَالِطُ بَشَاشَتُهُ الْقُلُوبَ وَسَأَلْتُكَ هَلْ يَغْدِرُ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا وَكَذَلِكَ الرُّسُلُ لَا تَغْدِرُ وَسَأَلْتُكَ بِمَا يَأْمُرُكُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَيَنْهَاكُمْ عَنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ وَيَأْمُرُكُمْ بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ فَإِنْ كَانَ مَا تَقُولُ حَقًّا فَسَيَمْلِكُ مَوْضِعَ قَدَمَيَّ هَاتَيْنِ وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ خَارِجٌ لَمْ أَكُنْ أَظُنُّ أَنَّهُ مِنْكُمْ فَلَوْ أَنِّي أَعْلَمُ أَنِّي أَخْلُصُ إِلَيْهِ لَتَجَشَّمْتُ لِقَاءَهُ وَلَوْ كُنْتُ عِنْدَهُ لَغَسَلْتُ عَنْ قَدَمِهِ ثُمَّ دَعَا بِكِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي بَعَثَ بِهِ دِحْيَةُ إِلَى عَظِيمِ بُصْرَى فَدَفَعَهُ إِلَى هِرَقْلَ فَقَرَأَهُ فَإِذَا فِيهِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ سَلَامٌ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى أَمَّا بَعْدُ فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدِعَايَةِ الْإِسْلَامِ أَسْلِمْ تَسْلَمْ يُؤْتِكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمَ الْأَرِيسِيِّينَ وَيَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَنْ لَا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ قَالَ أَبُو سُفْيَانَ فَلَمَّا قَالَ مَا قَالَ وَفَرَغَ مِنْ قِرَاءَةِ الْكِتَابِ كَثُرَ عِنْدَهُ الصَّخَبُ وَارْتَفَعَتِ الْأَصْوَاتُ وَأُخْرِجْنَا فَقُلْتُ

بِأَصْحَابِي حِينَ أُخْرِجْنَا لَقَدْ أَمِرَ أَمْرُ ابْنِ أَبِي كَبْشَةَ إِنَّهُ يَخَافُهُ مَلِكُ بَنِي الْأَصْفَرِ فَمَا زِلْتُ مُوقِنًا أَنَّهُ سَيَظْهَرُ حَتَّى أَدْخَلَ اللَّهُ عَلَيَّ الْإِسْلَامَ وَكَانَ ابْنُ النَّاظُورِ صَاحِبُ إِيلِيَاءَ وَهِرَقْلَ سُقُفًّا عَلَى نَصَارَى الشَّامِ يُحَدِّثُ أَنَّ هِرَقْلَ حِينَ قَدِمَ إِيلِيَاءَ أَصْبَحَ يَوْمًا خَبِيثَ النَّفْسِ فَقَالَ بَعْضُ بَطَارِقَتِهِ قَدْ اسْتَنْكَرْنَا هَيْئَتَكَ قَالَ ابْنُ النَّاظُورِ وَكَانَ هِرَقْلُ حَزَّاءً يَنْظُرُ فِي النُّجُومِ فَقَالَ لَهُمْ حِينَ سَأَلُوهُ إِنِّي رَأَيْتُ اللَّيْلَةَ حِينَ نَظَرْتُ فِي النُّجُومِ مَلِكَ الْخِتَانِ قَدْ ظَهَرَ فَمَنْ يَخْتَتِنُ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ قَالُوا لَيْسَ يَخْتَتِنُ إِلَّا الْيَهُودُ فَلَا يُهِمَّنَّكَ شَأْنُهُمْ وَاكْتُبْ إِلَى مَدَايِنِ مُلْكِكَ فَيَقْتُلُوا مَنْ فِيهِمْ مِنْ الْيَهُودِ فَبَيْنَمَا هُمْ عَلَى أَمْرِهِمْ أُتِيَ هِرَقْلُ بِرَجُلٍ أَرْسَلَ بِهِ مَلِكُ غَسَّانَ يُخْبِرُ عَنْ خَبَرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا اسْتَخْبَرَهُ هِرَقْلُ قَالَ اذْهَبُوا فَانْظُرُوا أَمُخْتَتِنٌ هُوَ أَمْ لَا فَنَظَرُوا إِلَيْهِ فَحَدَّثُوهُ أَنَّهُ مُخْتَتِنٌ وَسَأَلَهُ عَنْ الْعَرَبِ فَقَالَ هُمْ يَخْتَتِنُونَ فَقَالَ هِرَقْلُ هَذَا مُلْكُ هَذِهِ الْأُمَّةِ قَدْ ظَهَرَ ثُمَّ كَتَبَ هِرَقْلُ إِلَى صَاحِبٍ لَهُ بِرُومِيَةَ وَكَانَ نَظِيرَهُ فِي الْعِلْمِ وَسَارَ هِرَقْلُ إِلَى حِمْصَ فَلَمْ يَرِمْ حِمْصَ حَتَّى أَتَاهُ كِتَابٌ مِنْ صَاحِبِهِ يُوَافِقُ رَأْيَ هِرَقْلَ عَلَى خُرُوجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّهُ نَبِيٌّ فَأَذِنَ هِرَقْلُ لِعُظَمَاءِ الرُّومِ فِي دَسْكَرَةٍ لَهُ بِحِمْصَ ثُمَّ أَمَرَ بِأَبْوَابِهَا فَغُلِّقَتْ ثُمَّ اطَّلَعَ فَقَالَ يَا مَعْشَرَ الرُّومِ هَلْ لَكُمْ فِي الْفَلَاحِ وَالرُّشْدِ وَأَنْ يَثْبُتَ مُلْكُكُمْ فَتُبَايِعُوا هَذَا النَّبِيَّ فَحَاصُوا حَيْصَةَ حُمُرِ الْوَحْشِ إِلَى الْأَبْوَابِ فَوَجَدُوهَا قَدْ غُلِّقَتْ فَلَمَّا رَأَى هِرَقْلُ نَفْرَتَهُمْ وَأَيِسَ مِنْ الْإِيمَانِ قَالَ رُدُّوهُمْ عَلَيَّ وَقَالَ إِنِّي قُلْتُ مَقَالَتِي آنِفًا أَخْتَبِرُ بِهَا شِدَّتَكُمْ عَلَى دِينِكُمْ فَقَدْ رَأَيْتُ فَسَجَدُوا لَهُ وَرَضُوا عَنْهُ فَكَانَ ذَلِكَ آخِرَ شَأْنِ هِرَقْلَ رَوَاهُ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ وَيُونُسُ وَمَعْمَرٌ عَنْ الزُّهْرِيِّ

[۵۱، ۲۵۳۵، ۲۶۵۰، ۲۶۳۸، ۲۷۷۸، ۲۸۰۴، ۲۸۱۶، ۲۹۲۸، ۳۰۰۴، ۳۱۷۴، ۴۲۷۸، ۵۹۸۰، ۶۲۶۰، ۶۷۷۱]۔

رجال الحديث

قوله أَبُو الْيَمَانِ الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ: دا ابواليمان حكم بن نافع بهرانى حمصى دے.د يو بهرانى نوم ښځے مولى وو.ثقه او ثبت وو.دوى به د اسماعيل بن عياش،شعيب بن ابى حمزه رضى الله عنهم اود دوى نه علاوه د نوررو ډيرواهل علمو نه روايت كوى.اودوى په شاګردانو كښے امام بخارى امام حمد.امام يحيى بن معين.ابوحاتم او امام ذهلى ﷺ غونډے دعلم ستنے دى.(١)

(١) تهذيب الكمال (١٤٦/٧، ١٥٥) وعمدة القارى (٧٩/١) وتقريب التهذيب(١٧٦)۔

دلته دا خبره دیادولو ده.چه دوی د خپل استاذ شعیب بن ابی حمزه رحمه الله نه کوم روایات نقل کوی.هغه دوی اکثرسماعاً نه دی حاصل کړې.بلکه دوی ته د هغې اجازت وو.اودوی د داسې روایاتو دپاره هم د ،،سماع،، لفظ یعنی ((أخبرنا)) استعمالوی.(١)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی.که یو کس د شعیب بن ابی حمزه رحمه الله نه اجازة د حدیث روایت کوی.او مُجازله راوی ثقه وی.نوداسې روایت حجت دې.خو په دې شرط چه مُجاز د کتاب اتقان او ضبط په صفت موصوف وی.شعیب بن ابی حمزة رحمه الله کتاب هم داسې وو.نوځکه د ابوالیمان د شعیب بن ابی حمزه نه روایت کړې مرویات د محققینو رحمهم الله په نیز حجت دی.(٢)

ابوالیمان رحمه الله په ١٣٨ھ کښې پیداشوې وو.اوپه ٢٢٢ھ کښې وفات شوې وو.(٣)

قوله :شعیب: دا ابوالبشر شعیب بن ابی حمزه القرشی الاموی دې.د دوی د پلار ابوحمزه. نوم دینار وو.ثقه حافظ او متقن دې.دتابعینو رحمهم الله نه ئې کسب علم کړې دې.په دوی کښې ئې د ټولو نه زیاته استفاده د امام زهری رحمه الله نه کړې ده.

() تردې چه امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی.((شعیب أثبت الناس فی الزهری رحمه الله))(٤)

() امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائی.((رأیت کتب شعیب بن ابی حمزة رحمه الله ،فرأیت کتبها مضبوطة مقیدة)) او ښه تعریف ئې کړې دې.(٥)

په ١٦٢ھ یا ١٦٣ھ کښې دوی وفات شوی دی.عمر ئې د اویا (٧٠) کالونه زیات وو.(٦)

قوله :ابوسفیان: دا مشهور صحابی صخربن حرب بن امیه بن عبد شمس بن عبدمناف الاموی دې.ابوسفیان او ابوحنظله دواړه ئې کنیتونه دی.اولنې کنیت زیات مشهور دې.

دعام الفیل نه لس کاله وړاندې پیدا شوې وو.دې د ام المؤمنین حضرت ام حبیبه رضی الله عنها او حضرت معاویه رضی الله عنه پلار دې.دابوجهل نه پس همیشه دپاره داهل مکه سردار او د غزوه بدر نه پس په ټولو غزاګانو کښې د قریشو علمبردار پاتې شوې دې.تردې چه په لیلة الفتح کښې بلکه د فتح مکه په ورځ د صبا په وخت کښې په اسلام مشرف شو.د رسول الله صلی الله علیه وسلم سره ئې په غزه حنین او طائف کښې شرکت کړې وو.نبی صلی الله علیه وسلم دوی ته د حنین په غزا کښې سل اوښان

---

(١) تهذیب التهذیب (١٧٦) دغه شان (مقدمة فتح الباری(ص،٣٩٩) الفصل التاسع سیاق أسماء من طعن فیه من رجال هذا الکتاب)_

(٢) سیرأعلام النبلاء (١٩٠/٧، ١٩١) تذکرة شعیب بن أبی حمزه رحمه الله)_

(٣) تهذیب الکمال (١٥٤/٧) وعمدة القاری(٧٩/١)_

(٤) عمدة القاری(٧٩/١) وتهذیب الکمال (٥١٦/١٢ ٥٢٠)_

(٥) تهذیب الکمال(٥١٧/١٢)_

(٦) تقریب التهذیب (٢٦٧ وتهذیب الکمال (٥٢٠/١٢ وعمدة القاری (٧٩/١)_

اوڅلويښت اوقيه سپين زر ورکړې وو.د دوی يوه سترګه د طائف په غزا کښې شيهدشوے وه.او دويمه سترګه ئے د يرموك په غزا کښې د خپل خوی يزيد په قيادت کښې په جنګيدو کښې شهيد شوه.[1]

په مدينه منوره کښې دوی ستوګنه اختيار کړے وه.او په ۳۱، ۳۴. کښې د اته اتيا کالو په عمر کښې په مدينه کښې وفات شو.حضرت عثمان رضی الله عنه د دوی جنازه اوکړله.[2]

تاريخي تجزيه اوتفصيل دلته کښې د ټولو نه وړاندے به مونږ تاريخي تجزيه ذکر کوو.ددے دپاره چه د حضرت دحيه رضی الله عنه،ابوسفيان رضی الله عنه او هرقل په خائے کښې دجمع کيدو راز هم معلوم شي.او تاريخي اشکال هم رفع شي.ددے نه پس به د حديث د واقعے تشريح کيږي.

نبي کريم ﷺ چه څه وخت دنيا ته تشريف راوړلو.نو په دنيا کښې په هغه وخت کښې دوه غټې حکومتونه وو.يو روم اوبل فارس يا ايران.دا دواړه حکومتونه دومره وسيع وو.چه دخپلو خپلو علاقو نه راوتلي وو.اود عربو په بعضے حصو کښې رانښوتي وو.عراق او يمن ئے پريخے وو.اومصر او شام د روم زيراثر وو.د فارس خلق آتش پرست مجوسيان او روميان عيسايان اهل کتاب وو.دفارس بادشاه ته به ئے کسری وئيل.اود روم بادشاه ته قيصر.د قصر معنی د هغوی په ژبه کښې څيرولوو.ددوی يو لوئے بادشاه د مور د مرګ نه پس د خيټے په څيرولو سره راويستے شوے وو.ددے نه ئے اخذ اوکړلو.اود هغه وخت نه د دوی د بادشاهانو لقب قيصر شو.

د روم او فارس په مينځ کښې به هميشه دپاره جنګ وو.د ۶۰۲ء نه تر ۶۱۰ء پورے د دوی د دشمنئ جنګونه شروع وو.

په ۵۷۰ء کښې د نبي ﷺ ولادت باسعادت اوشو.او په ۶۱۰ء کښې يعنی څلويښت کاله پس پيغمبر شو.دمکے خلقو ته به د روم او فارس د جنګونو خبرونه رارسيدل.څکه ددے اثرات د عربو حدودو ته رارسيدلي وو.اودا خبرونه به ډير په شوق سره اوريدے شول.مشرکانو به فارسيان خان ته نزدے ګڼړل.اومسلمانانو روميان،څکه چه هغوی اهل کتاب وو.کله چه به د فارس د غلبه خبر راغلو.نومشرکان به خوشحاله کيدل.اومسلمانان به خفه کيدل.د روم د فتح په صورت کښې به معامله ددے په عکس وه.په ۶۱۴ء کښې چه په قمري حساب سره د ولادت باسعادت پنځه څلويښت کاله شوی وو.او د بعثت پنځه کاله تير شوی وو.شاه فارس خسرو پرويز روميانو ته يو فيصله کن شکست ورکړلو.اوپه مصر،شام او ايشاء کوچك باندے ئے قبضه اوکړله.هرقل ايراني لښکر په قسطنطنيه کښې په پناه اخستلو باندے مجبور کړلو.لوئے لوئے پادريان قتل يا قيديان کړے شول.د بيت المقدس نه د ټولو نه مقدس ترين

---

(۱) دعلامه شبلي نعماني رحمه الله په سيرت (۲۹۶/۱) کښې دی په طائف کښې د دوی يوه سترګه زخمي شوے وه.اوپه جنګ يرموك کښې هغه هم لاړله.ددے نه معلوميږي چه هم يوه سترګه شهيد شوے وه. اوحافظ ابن عبدالبر رحمه الله په ((الاستيعاب)) کښې بهامش الاصابة (۱۹۰/۲، ۱۹۱) کښې ليکي. ((وشهد الطائف ورمي ففقئت عينه الواحدة ..إنه فقئت عينه الأخرى يوم اليرموك))

(۲) عمدة القاري (۷۹/۱) وتقريب التهذيب (ص،۲۷۵)۔

صليب ايرانی فاتحینو یوړلو.په ظاهره د رومیانو دوباره د راپاسیدو څه صورت پاتې نه وو.مشرکان ښه خوشحاله شول.او وئیل ئې چه لکه څنګه فارس روم ختم کړل.دغه شان به اوس مونږ تاسو ختم کوو.
په داسې موقع باندې قرآن کریم د ظاهری اسبابو نه بالکل خلاف او دخپل عادت نه خلاف د مودې تعین اوکړلو.او پیشنګوئې ئې اوکړله.﴿ الٓمٓ ۝ غُلِبَتِ الرُّوۡمُ ۝ فِیۡۤ اَدۡنَی الۡاَرۡضِ وَ هُمۡ مِّنۡۢ بَعۡدِ غَلَبِهِمۡ سَیَغۡلِبُوۡنَ ۝ فِیۡ بِضۡعِ سِنِیۡنَ ۬ؕ لِلّٰهِ الۡاَمۡرُ مِنۡ قَبۡلُ وَ مِنۡۢ بَعۡدُ ؕ وَ یَوۡمَئِذٍ یَّفۡرَحُ الۡمُؤۡمِنُوۡنَ ۝ بِنَصۡرِ اللّٰهِ ؕ ﴾(١)د آیت د نزول نه پس حضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه د بعضې مشرکانو سره شرط اولګولو.(تردغه وخته پورې ددې حرمت نه وو راغلې) چه رومیانو ته به دوباره په فارسیانو باندې غلبه حاصلیږی.اول ئې څه موده مقرر کړې وه.د نبی ﷺ په ارشاد باندې ئې نهه کاله مقرر کړل.مشرکان خو مطمئن وو.چه رومیان په نهه کاله کښې خو لاڅه چه په سل کاله کښې هم نشی پاسیدې.ځکه هغوی شرط اومنلو.او دنهه کالو شرط ئې قبول کړلو.تیك نهه کاله پس کله چه مسلمانانو د بدر د فتح خوشحالی کوله.د قیصر د فتح خبر راغلو.د مسلمانانوخوشحالی دوچنده شوه.اود مشرکانو غم یوپه دوه شو.ډیرخلق د قرآن کریم د پیشنګوئ د صداقت نه متاثره شو. او مسلمانان شول.حضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه سل اوښان واخستل.اونبی ﷺ د هغې د صدقه کولو حکم اوکړلو.
ددې نه پس د جنګونو سلسله شروع شوه.په ۶ھ کښې صلح حدیبیه اوشوه.ددې په نتیجه کښې څه امن راغې.نو ابوسفیان یوه قافله واخستله.اود تجارت په غرض شام ته روان شو.بل طرف ته نبی کریم ﷺ کوم کوم ځائې ته چه په آسانتیا سره ممکن وه.د دنیا بادشاهانو ته د اسلام ددعوت خطونه اولیکل.په محرم ۷ھ کښې حضرت دحیه ﷺ د هرقل دپاره خط واخستلو.اولاړلو.
بل طرف ته هرقل دا نذر منلې وو.که په فارسیانوباندې غلبه حاصله شی.نوزه به د حمص نه ایلیاء یعنی بیت المقدس ته پیدل سفر کوم.نوهم ددې نذر په سلسله کښې هرقل بیت المقدس ته اورسیدلو.حضرت دحیه رضی الله عنه نبی اکرم ﷺ مکتوب مبارك واخستلو.او والی د بصری ته اورسیدلو.چه هرقل ته نامه مبارك (خط)اورسوی.خود بصری والی حضرت دحیه رضی الله عنه بیت المقدس ته اولیږلو.ځکه چه هرقل هلته رسیدلې وو.
یواشکال اودهغې جواب: دلته یو اشکال دې.چه فتح په ۲ھ کښې شوې وه.نوبیا نذر په څلور کاله پس ولې پوره کولې شی؟
ددې جواب دا دې.چه د نذر مطلق علی الفور پوره کول ضروری نه وی.نوځکه په تاخیر کښې څه قباحت نشته.یا دا هم ممکن ده.چه اصل فتح خو په ۲ھ کښې شوې وه.خولړه غوندې سلسله باقی وه.اوپه څلورو کالو کښې د ټول انتظام اطمینان او فتح تکمیل اوشو.

---

(١)الروم :٥)_

دهرقل د واقعې تمهيد نبي كريم ﷺ هرقل ته دوه ځله خط ليږلے وو. يو ځل په ۷ھ كښې او دويم ځل د غزوه تبوك په موقع باندے.په دواړو كښې چونكه ګډ وډے راځي.نوځكه به مونږ په ترتيب سره دواړه جدا جدا ذكر كړو.

په اول ځل دعوت اسلام: هرقل چه كله بيت المقدس ته اورسيدلو.نوهغه د علم نجوم په ذريعه سره معلومه كړه.چه ملك الختان غالب كيدونكے دے.چه د ملك سردارانو سره خبرے اوشوے.نوهغوى ورته اووئيل.چه ختنه كونكى يو يهوديان دى.دهغوى د طرفه څه خطره كيدے شي.نوهغوى د يهودو د قتلولو مشوره وركړه.په دغه وخت كښې حضرت دحيه رضي الله عنه خط په لاس بيت المقدس ته اورسيدلو.يا خود حضرت دحيه رضي الله عنه خط د پورتنى عبارت نه پته اولږيدله.چه خط دعربو نه راغلے دے.اومدعى د نبوت راليږلے دے.دقاصد په باره كښې معلومه شوه.چه مختون دے.او اهل عربو كښې د ختنه رواج دے.ددے نه پس د عربو د قافلے لټون اوشو.چه د خط راليږنكي حالات معلوم كړے شي.په دے طريقه ابوسفيان هرقل ته اورسيدلو.دابوسفيان سره د خبرو اترونه پس هرقل ډيره په زور داره طريقه د نبي ﷺ د صداقت اعلان اوكړلو.او د ملاقات شوق ئے هم ښكاره كړلو.ددے نه پس خط اولوستلے شو.اوچه شور جوړ شو.نوابوسفيان ئے رخصت كړلو.

روميه كوم چه داتلى دارالحكومت دے.دا هميشه دپاره د نصارو مركز پاتے شوے دے.هلته ضغاطرنومے يو الاټ پادرى وو.ټولو نصارو هغه منل.هرقل دا خط ضغاطر ته اوليږلو.اودا ئے هم اوليكل.چه ما ددے خط د رارسيدو نه وړاندے د ستورو په ذريعه دا معلومه كړے وه.چه دا خلق غلبه موندونكى دى.ځكه چه هم دوى ختنه كونكى دى.په دے واقعه كښې په تعين سره څه نشي وئيلے.چه خط راوړونكى څوك وو؟هرقل د بيت المقدس نه حمص ته لاړلو.اوډيره شو.كله چه د هرقل سره د خط مبارك روميه ته اورسيدلو.نو لوئے پادرى تصديق اوكړلو.پادرى تصديق اوكړلو.او جواب ئے اوليكلو.چه مونږ ته هم معلومه وه.چه دخاتم النبيين وخت رانزدے شوے دے.معلوميږى.چه دا هم هغه وى.خو په دے وخت كښې ضغاطر د خپل اسلام اظهار اونكړلو.صرف د خط په جواب كښې ئے د هرقل د رائے سره موافقت اوكړلو . اوتصديق ئے اوكړلو.او وے ليږلو.هرقل لاپه حمص كښې وو.چه جواب راورسيدلو

كله چه هغه اوكتل.چه لوئے پادرى موافقت اوكړلو.نودهغه اميد پيدا شو.چه اوس به زمونږ قوم اومنى.اود نبي ﷺ د رسالت تصديق به اوكړى.ځكه چه د دنيا د ټولو نه لوئے بادشاه هم وائى.اود دين د ټولو نه لوئے عالم هم دا وائى.په دے اميد باندے هغه د روم لوئے لوئے خلق راوغوښتل.هغه يو ځل ددوى تنفر اوجوش ليدلے وو.هغه دا تدبير اوكړلو.چه ټول ئے راوغوښتلو.اود بهر ټولے دروازے ئے بندے كړے.اوپه خپله يوے بالاخانے ته اوختلو.اودهغه ځائے نه ئے تقرير اوكړلو.چه د لاس وراوړلو په نيت ورته څوك نه رسى.اوپه آسانۍ سره ورته نه رسى.اوپه جوش كښے دا خلق بهرته نشي تلے چه فساد اوكړى.اوټول جوش ئے دلته ختم شي.

هغه اووئيل ((يامعشر الروم، هل لكم في الفلاح والرشد؟)) كله چه خلقو ددوى دا تقرير واوريدلو.نو وے وئيل.ددے زمونږ نه د عربو غلامان جوړوى.

هرقل چه دا كيفيت اوكتلو.نو خيال ئے اوكړلو.كه د رسول الله ﷺ اطاعت مے قبول كړلو.نو زما بادشاهي به لاړه شي.نوهرقل د مال اوجاه د زوال د وجے اسلام قبول نكړلو.اوپه آخر كنبے ئے هم هغه تدبير اوكړلو.دكوم چه په حديث كنبے ذكر دے.يعني وے وئيل.چه ما دا خبرے ستاسو دامتحان اخستلو دپاره اوكړلے.زما مقصد دا نه وو.چه مونږ خپل دين پريږدو.چه دا ئے واوريدلو.نوخلقو بيا دده تعظيم شروع كړلو.

خوهرقل د خط مبارك بے حرمتي اونكړله.لكه څنګه چه كسرى كړے وه بلكه په ريښمو كنبے ئے اونغښتلو.او وے وئيل.چه ترڅو پورے دا زمونږ سره وي.نو ډير د خير اوبركت ځيز به راسره وي.(١)

په دويم ځل دعوت اسلام بيا په دويم ځل چه كله دوي ديشت زره لښكر واخستلو.اوتبوك ته ئے تشريف يوړلو.نوهم دا هرقل قيصر روم وو.په دے موقعه باندے بيا نبي ﷺ دعوت نامه د حضرت دحيه رضي الله عنه په لاس باندے اوليږله.نوهغه اووئيل.زه څه اوكړم.زما قوم نه مني.په روميه كنبے ډير لوئے پادري دے.هغه ټول نصاري مني.هلته كنبے دا خط يوسه.نوپه خپله دحيه رضي الله عنه هغه خط يوړلو.اوروميه ته اورسيدلو.دلته دا خبره معلومه ده.چه هم حضرت دحيه رضي الله عنه تلے وو. خودلته دا متعين نه ده.چه د روميه لوئے پادري هم هغه ضغاطر وو.اوكه بل پادري وو. بهرحال چه څوك هم وو.دحيه رضي الله عنه لاړلو.اوهغه تصديق اوكړلو.چه بيشكه دا نبي آخرالزمان دے. زه په ده باندے ايمان راوړم.اوحضرت دحيه رضي الله عنه ته ئے دا هم اووئيل.چه نبي ﷺ ته زما سلام اووايه.اودا ورته اوښايه.چه ما ايمان قبول كړلو.بيا ئے غسل اوكړلو.جامے ئے بدلے كړے.اوپه عامه مجمع كنبے ئے د ايمان اعلان اوكړلو.اود ټولو په مخكښے ئے كلمه شهادت اووئيله.خلقو هغه هم په دغه مجلس كنبے شهيد كړلو.

چه دا واقعه ئے اوليدله.نوحضرت دحيه رضي الله عنه د دغه مجلس نه راووتلو.اوهرقل ته راغلو.نوټوله قصه ئے ورته واوروله.نوهغه اووئيل.هركله چه هغه سره داسے اوشو.نو ته اندازه اوكړه.چه ما سره به څه كيږي.غرض دا چه هغه ايمان راونړلو.ځكه چه صرف د صداقت په اعلان كولواوشوق ښكاره كولو باندے ايمان نه راځي.د غزوه تبوك په موقعه هغه په جواب كنبے ليكلي وو.«اني مسلم» نو نبي ﷺ اوفرمائيل .«كذب بل هو على نصرانيته» دا ټول زباني جمع خرچ دے.انقياد او تسليم هغه نه دے اختيار كړے.(٢)

تنبيه دلته كنبے دے دا خبره په ذهن كنبے وي.چه په دے كنبے اختلاف دے.چه دحضرت عمرفاروق رضي الله عنه په دور خلافت كنبے چه كوم جنګ د روميانو سره شوے وو.اوبيا د يرموك په موقعه باندے هغوي ته تباه كن شكست وركړے شو.نوپه هغه وخت كنبے قيصر روم څوك وو؟آيا هم دا هرقل وو.اوكه دده ځوئے؟دواړه اقوال شته.البته دعلامه عيني رحمه الله تحقيق دا دے.چه د نبي ﷺ مكاتبت چه د كوم سره شوے وو.هغه هرقل وو.دهغه د مرګ نه پس دهغه ځوئے ..مورق.. په تخت باندے كيناستلو.اودا د حضرت ابوبكرصديق رضي الله عنه په خلافت كنبے

---

(١) عمدة القاري(١/٧٩، ٩٩) والبداية والنهاية (٤/٢٦٢، ٢٦٨)_

(٢) فتح الباري(١/٣٧) وعمدة القاري(١/٩٨)_

وو.بيا دهغه نه پس دهغه خوئے ..هرقل بن قيصر.. يعني د هرقل نمسے بادشاه جوړ شو.او دحضرت عمر فاروق رضي الله عنه په دور كښے هغه سره جنګونه شوى دى.اودحضرت ابوعبيده رضي الله عنه او خالدبن وليد رضي الله عنه په لاس ورته شكست ملاؤ شو.دشام نه قسطنطنيه ته اوتښتيدلو.(١)

د روم اطلاق د روم اطلاق صرف په هغه حصه باندے كيږى.كوم ته چه نن ..رومة الكبرى.. وائى.كوم ځائے كښے چه نن صبا د اټلى دارالحكومت دے.ددے نوم روميه هم دے.خو په اوله زمانه كښے د روم اطلاق په روميه.قسطنطنيه او ايشيائے كوچك اود يونان د ټوله په مجموعه باندے كيدلو.ځكه چه مركز او دارالسلطنت په روميه كښے وو.كوم چه په حقيقت كښے روم وو.اودا ټول ملكونه د دے ماتحت وو.ددے په بنا ټولو ته روم وئيلے شو.

د روميه مركزيت په اول كښے وو.بيا په خپلو كښے د دوى څه اختلافات پيدا شول.او په قسطنطنيه كښے يوبل مركز قائم كړے شو.نو د هرقل په دور كښے د روم دارالسلطنت هم په قسطنطنيه كښے وو.حمص هم د شام يو لوئے ښار وو.د قسطنطنيه نه بيت المقدس ته چه څى نو په لار كښے پروت وو.والله اعلم

تردے ځائے پورے ټولے خبرے چه هركله ستاسو په ذهن كښے كيناستلے نواوس وړاندے د حديث دالفاظو تشريح باندے پوهه شئ.

دحديث الفاظ اوفوائد

قوله: أَنَّ أَبَا سُفْيَانَ بْنَ حَرْبٍ أَخْبَرَهُ: يعني حضرت عبدالله بن عباس رضي الله عنهما ته ابوسفيان رضي الله عنه دا واقعه واوروله.دا خبره دے ښكاره وى.چه په كوم وخت كښے دا واقعه پيښه شوے وه.په هغه وخت كښے ابوسفيان مسلمان شوے نه وو.په حالت د كفر كښے وو.لكه چه ددے روايت تحمل په حالت د كفر كښے او ادا په حالت د اسلام كښے وه.

قوله: أَنَّ هِرَقْلَ أَرْسَلَ إِلَيْهِ: ..هرقل.. د .هاء. په كسره او .راء. په فتحه او .قاف. په سكون سره دے.هم دا مشهوره دے.

بعضو .هاء. په كسره او .راء. په سكون او .قاف. په كسره سره ددے ضبط كړے دے.

دجواليقى وينا ده.چه دا عجمى لفظ دے.دكومو چه عربيانو تكلم كړے دے.اودا اسم علم دے.د عجمه او علميت د وجے غيرمنصرف دے.

هرقل يوديرش كالو پورے حكومت كړے وو.هم ددوى په زمانه كښے د نبى كريم ﷺ وفات شوے وو.

دهرقل لقب قيصر وو.بلكه قيصر(لكه څنګه چه مونږ وړاندے اشاره كړے ده) د روميانو دهربادشاه لقب وو.دغه شان د فارس د بادشاه .كسرى. د تركى .خاقان. د حبشه .نجاشى د .قبط. فرعون. د مصر .عزيز. د حمير او يمن .تبع. د هندوستان .دهيمى. د چين .فغفور. د زنج .غانه. د يونان .بطليموس. د يهود .قيطون. يا .ماتح د بربر .جالوت. د صائبه .نمرود او د فرغانه .اخشيد. لقبونه وو.(٢)

---

(١) عمدة القارى(١/٩٩)_

(٢) عمدة القارى(١/٨٠)_

هرقل د تولو نه وړاندے دینار په تاپه کنبے جوړ کړے وو.اود بیعت اجراء ئے کړے وه.

دبخاری شریف په حدیث کنبے دی.((إذا هلك کسری فلا کسری بعده، وإذا هلك قیصر فلا قیصر بعده))(١)

دامام شافعی رحمه الله نه ددے دا معنی منقول ده.چه کله په شام کنبے قیصر هلاك شی.نوبیا به دوباره قیصر نه وی.اودغه شان چه کله په عراق کنبے کسری هلاك شی.نوبیا به بل کسری نه راپاسی.(٢)

ددے حدیث شان ورود بیانولے شی.د قریشو خلقو به دجاهلیت په دور کنبے د عراق او شام طرف ته د تجارت دپاره سفر کولو.کله چه دا خلق مسلمانان شول.نو دوی سره ویره شوه.چه اوس به زمونږ تجارتی سفر بند شی.څکه چه د اسلام په وجه به د هغه ځائے خلق دشمنان شی.نبی ﷺ خلقو ته تسلی ورکړه.چه تاسو ته به څه نقصان نه وی.بلکه د قیصر او کسری د مرګ نه پس به هلته داسے څوك پیدا نشی.(٣)

قوله: فِي رَكْبٍ مِنْ قُرَيْشٍ: ,,رکب،، د راکب جمع ده.لس یا دلسو نه په زیاتو کسانو باندے مشتملے ډلے ته وائی.دا کسان څومره وو؟په ,,اکلیل،، کنبے دی.چه درے وو.اود ابن السکن په روایت کنبے دی.چه شلو ته نزدے وو.(٤)

قوله: وَكَانُوا تِجَارًا بِالشَّامِ فِي الْمُدَّةِ الَّتِي كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَادَّ فِيهَا أَبَا سُفْيَانَ وَكُفَّارَ قُرَيْشٍ: دا خلق شام ته د تجارت په غرض تلی وو.په دغه زمانه کنبے په کومه کنبے چه رسول الله ﷺ ابوسفیان او د قریشو کافرانو سره د صلح یوه موده مقرر کړے وه.

قوله: تجار: بضم التاء وتشدید الجیم،او بکسرالتاء وتخفیف الجیم، دواړه ټیك دی.دا د ,,تاجر،، جمع ده.

د مودے نه مراد د صلح حدیبیه موده مراد ده.نبی کریم ﷺ چه د مکے کافرانو سره کومه صلح کړے وه.په هغے کنبے دا فیصله شوے وه.چه لسو کالو پورے به جنګ بند وی.ددے لسو صراحت د ابن اسحاق رحمه الله په روایت کنبے دے.(٥) ابوداود د ابن عمر رضی الله عنهما نه هم دا نقل کړی دی.(٦)

---

(١) صحیح بخاری کتاب أحادیث الأنبیاء باب علامات النبوة فی الإسلام رقم.٣٦١٨_
(٢) عمدة القاری)_
(٣) پورتنئ حواله)_
(٤) فتح الباری(١/٣٣)
(٥) سیرت ابن هشام مع الروض الأنف (٢/٢٣٠) الهدانة)_
(٦) فتح الباری(١/٣٤)_

البته ابونعیم رحمه الله د عبدالله بن دینار رحمه الله په مسند کښې دغه شان حاکم رحمه الله په مستدرك کښې دصلح موده څلور کاله ذکر کړې ده.(١)

قوله فَأَتَوْهُ وَهُمْ بِإِيلِيَاءَ: یعنی ابوسفیان اود ده ملګری هرقل ته ورغلل.په داسې حال کښې چه هغه خلق یعنی هرقل اودهغه ملګری په ایلیاء کښې وو

..ایلیاء.. د بیت المقدس د مشهور ښار نوم دې

په ایلیاء کښې څلور لغات دی.

○بهمزة مكسورة ثم یاء مثناة من تحت ساکنة،ثم لام مكسورة،ثم یاء أخری،ثم ألف ممدودة هم دا ضبط مشهور دې.

() دویم لغت بغیر د الف ممدوده یعنی قصر سره دې.

() دریم لغت دا دې.چه د اولنۍ یاء په حذف کولو سره اولوستلې شي.یعنی د همزه مکسوره نه پس لام ساکن او ددې نه پس .یاء. او ددې نه پس الف ممدوده.

() په یو لغت کښې ..ایلاء.. هم منقول دې.(٢)

بعضې حضرات فرمائی.چه ..ایل.. الله ته وائی.او ..یاء.. بیت ته نو د ایلیاء معنی شوه ..بیت الله..

قوله:فَدَعَاهُمْ فِي مَجْلِسِهِ وَحَوْلَهُ عُظَمَاءُ الرُّومِ:بیا هرقل دغه قریشیان خپل مجلس ته راوبلل.په دغه وخت کښې دهغه نه ګېرچاپېره دحکومت اراکین اولوئې لوئې خلق موجودوو.

قوله:ثُمَّ دَعَاهُمْ وَدَعَا بِتَرْجُمَانِهِ:بیا ئې دوی راوبلل.اوخپل ترجمان ئې هم راوبللو.

داولنۍ ځل رابللو نه مراد دا دې.چه دوی ئې په انتظار ګاه کښې کینول.اوبیا ئې خپل ځان ته مخامخ کړل.اویا دا مراد دې.چه اول دوی حاضر کړې شول.او بیا ئې دوی نور هم نزدې کړل.والله اعلم.

ترجمان: د تاء په فتحه او جیم په ضمه سره.هم دا د امام نووی رحمه الله په نیز راجح دې.په دې کښې د تاء اوجیم دواړو ضمه هم تیك ده.او په دواړو باندې فتح ونیل هم منقول دی.البته د تاء د ضمه او دجیم د فتح قول د چا نه دې.(٣)

ترجمان وائی.د یوې ژبې نه بلې ژبې ته ترجمه کونکی ته.(٤)

ددې لفظ په باره کښې اختلاف دې.چه عربی دې که معرب دې.(٥) بیا جوهری رحمه الله په دې

---

(١) پورتنۍ حواله)_

(٢) تهذيب الأسماء واللغات (٢٠/٣) وفتح الباری(٣٤/١) ومعجم البلدان(٢٩٣/١. ٣٩٤)_

(٣) شرح نووی علی صحیح مسلم (٩٧/٢) کتاب الجهاد باب کتب النبی ﷺ إلی هرقل .. وعمدة القاری (٨٤/١ ٨٥) وفتح الباری(٣٤/١)_

(٤) پورتنۍ حواله)_

(٥) عمدة القاری(٨٥/١)_

کنیے تاء زیاتی گرځولے ده.اوصاحب د نهایه د ده اتباع کړے ده.خو د جوهری رحمه الله دا خبره جمهورو نه ده منلے.(١)

قوله: فَقَالَ أَيُّكُمْ أَقْرَبُ نَسَبًا بِهَذَا الرَّجُلِ الَّذِي يَزْعُمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ: هغه تپوس اوکړلو.ددے کس سره څوك چه د نبوت دعوی کوی.دنسب په اعتبار په تاسو کنبے څوك زیات نزدے دی.د ټولونه د زیات قریب النسب په باره کنبے ئے ځکه تپوس اوکړلو.چه څوك قریب النسب وی.هغه به د نبی کریم ﷺ د حالاتو نه زیات خبر وی.اود نسب په باره کنبے به غلط بیانی نه کوی.ځکه چه په خپله به هغه سره ویره وی.که زه د هغه په نسب باندے څه عیب اولګوم.نوزما په نسب به عیب اولګی.(٢)

قوله: فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ فَقُلْتُ أَنَا أَقْرَبُهُمْ نَسَبًا: ابوسفیان رحمه الله وائی.چه ما اووئیل.زه په دے ټولو کنبے د نسب په اعتبار سره دغه کس ته زیات نزدے یم.ددے وجه ښکاره ده.ځکه چه ابوسفیان رضی الله عنه د نبی کریم ﷺ سره په عبد مناف کنبے یوځائے کیږی.د نبی اکرم ﷺ سلسله نسب ده.محمد رسول الله ﷺ ابن عبدالله بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف او د ابوسفیان رضی الله عنه سلسلہ نسب ده.ابوسفیان بن صخربن حرب بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف(٣)

قوله: فَقَالَ أَدْنُوهُ مِنِّي وَقَرِّبُوا أَصْحَابَهُ فَاجْعَلُوهُمْ عِنْدَ ظَهْرِهِ: هرقل اووئیل.دا کس ماته رانزدے کړئ.اودده ملګری هم رانزدے کړئ.لوهغوی دده شاه ته کړئ.یعنی چه ابوسفیان رضی الله عنه وراندے وی.اودهغه ملګری روستو وی.

دا ئے ددے وجے اوکړلو.ځکه چه بعضے وخت داسے کیږی.چه کله مواجهه وی.اوسړے مخامخ په مخامخ وی.نوتکذیب نشی کولے.سترګے چه کله څلور وی.نو شرم راځی.ددے وجے ئے هغوی د ابوسفیان رضی الله عنه نه شاه ته کینول.ددے دپاره که هغوی د ابوسفیان رضی الله عنه تردید کول غواړی.نو چه تکلف په کنبے نه وی.او خاموش نه اوسی.(٤)

قوله: ثُمَّ قَالَ لِتَرْجُمَانِهِ قُلْ لَهُمْ إِنِّي سَائِلٌ هَذَا عَنْ هَذَا الرَّجُلِ فَإِنْ كَذَبَنِي فَكَذِّبُوهُ: بیا هرقل ترجمان ته اووئیل.دے خلقو ته اووایه.چه زه ددے کس یعنی ابوسفیان رضی الله عنه نه د رسول اکرم ﷺ په باره کنبے څه تپوسونه کوم.که دے غلط بیانی کوی. نو سمدستی وائیے.اودده تکذیب کوئ.

په ،،كَذَبَنِي،، کنبے ،،كَذَبَ،، مجرد دے.دا لفظ که د مجرد نه وی.نو متعدی به وی دوؤ مفعولینو ته. اوکه مزید وی.نومتعدی به وی یومفعول ته.

(١) عمدة القاری (١/٨٥) وتهذیب الأسماء واللغات(٣/٤١)_

(٢) فتح الباری(١/٣٥)_

(٣) فتح الباری(١/٣٤، ٣٥)_

(٤) پورتنئ حواله)_

هم دا كيفيت په ..صَدَّق،، او ،،صَدَّق،، كښې دے دا په غريبو الفاظو كښې شمارلے شوے دے.خكه چه قاعده دا ده.چه د حروفو په زيادت د هغې په معنى كښې زيادت راخى.اودلته ددے په عكس ده.(١)

قوله فَوَاللَّهِ لَوْلَا الْحَيَاءُ مِنْ أَنْ يَأْثِرُوا عَلَيَّ كَذِبًا لَكَذَبْتُ عَنْهُ: ابوسفيان ﷛ وائى.كه ماسره ددے شرم نه وو چه دا خلق به ددے خائے نه د وتلو نه پس زما دروغ نقل كوى.اودا به وائى.چه ابوسفيان هرقل ته دروغ اووئيل.نوما به ضرور د نبى كريم ﷺ په خبر وركولو كښے د دروغو نه كار اخستے وو.

دلته د ابوسفيان ﷛ الفاظ دى.((يأثروا على كذباً)) يعنى دوى به زما دروغ نقل كړى.داسے نے اونه وئيل.چه ((يكذبوا)) چه دا خلق به زما تكذيب اوكړى.اوما به دروغژن كړى.لكه چه ابوسفيان ﷛ ته سل فيصده اطمينان وو.چه زما كسان به د هرقل وړاندے مادروغژن نكړى.خودا ويره ورسره وه.كه زه دروغ اووايم.نو چه دوى مكے ته لاړ شى.نو وائى به چه ابوسفيان د هرقل په دربار كښے غلط بيانى كړے وه.او په دے سره به زما نه د قوم اعتماد اوچت شى.اوقوم به دا اووائى.چه ابوسفيان دروغ وائى.نود قوم د اعتماد مجروح كيدو د ويرے ابوسفيان دلته دروغ اونه وئيل.ابن اسحاق ﷬ تصريح كړے ده.چه ((فوالله لوقد كذبته ماردوا على،ولكنى كنت إمرء أسيد أتكرم عن الكذب،وعلمت أن أيسر مافى ذلك إن أنا كذبته أن يحفظوا ذلك عنى ثم يتحدثوا به))(٢)

د يوے بلے خبرے احتمال هم شته.چه ابوسفيان ته دا خيال راغلے وى.چه دا خلق اګرچه زما تكذيب به اونكړى.خوچه مكے ته لاړشى.اودا اوښائى.چه ما دروغ وئيلى دى.نودا خبره به خوره شى.اوزمونږخلقو د تجارت په غرض شام ته تګ راتګ دے.نوزما دروغ به دلته هم راورسى.دغه شان كيدے شى.چه هرقل ته هم پته اولګى.نودا به معمولى دروغ نه وى.بلكه دالله تعالى د پيغمبر په باره كښے به دروغ وى.نوخكه ممكن ده.چه مونږ ګرفتار كړى.يا كم ازكم په داخله باندے پابندى اولګوى.(٣)

بهرحال ددے نه معلومه شوه.چه دروغ وئيل لكه څنګه چه په اسلام كښے بد ګڼړلى شى.دغه شان كافرانو به هم دا بد اوكم ازكم ناخوښه ګڼړل.

أيا په څيزونو كښې حسن او قبح عقلى ده؟ ددے نه معتزلو وغيره په دے خبره استدلال كړے دے.چه په څيزونو كښے حسن او قبح عقلى ده.هم عقل دڅيزونو دحسن اوقبح فيصله كوى.(٤)

---

(١) عمدة القارى(٨٥/١)_

(٢) فتح البارى(٣٥/١)_

(٣) فضل البارى(٢١٤/١)_

(٤) عمدة القارى(٨٥/١)_

داهل سنت د طرفه ددے جواب دا ورکړے شوے دے چه کیدے شی.ددے مذموم کیدل د پخوانی شریعتونو مثلاً د شریعت ابراهیمی نه ماخوذ وی.اودا هم کیدے شی.چه ددے بدوالے د عرف او عهد نه ماخوذ وی.(١)

خومناسب معلومیږی.چه لږ غوندے توسع اختیار کړے شی.اودا اووئیلی شی.چه په اصل کښے د تحسین او تقبیح تعلق د شریعت سره دے.الله تعالی چه څه حسن اوګرځوی هغه به حسن وی.اوڅه چه قبیح اوګرځوی.هغه به قبیح وی.خو عقل هم په حسن اوقبح کښے فرق کوی.خوچه په کوم ځائے کښے په عقل او شرع کښے تعارض راشی.نود شارع تحسین اوتقبیح ته به د عقل په تحسین او تقبیح باندے ترجیح حاصل وی.(٢)

بلکه حقیقت دا دے.چه هیڅ یو انسانی عقل داسے یوکارته قبیح وئیلے نشی.کوم ته چه شریعت مطهره حسن وئیلی وی.اوڅه ته چه شریعت قبیح اووائی.هغے ته انسانی عقل حسن نشی وئیلے.

مطلب دا دے.چه چاته الله تعالی عقل سلیم ورکړے وی.نوهغه به شرعی حسن اوقبیح حسن او قبیح ګنړی.ددے په خلاف نشی وئیلے.اوچه په کوم ځائے کښے ددے خلاف کیږی.هلته د انسان په عقل کښے څه فتوروی.یادمقدماتوپه پوهیدلو کښے ورته مشکلات وی.یا چه بل څه تعارض راشی.چه دهغے په وجه عقل سلیم صحیح فیصله نشی کولے.والله تعالیٰ أعلم بحقیقة الأمر

قوله:لکذبت عنه:په اصل کښے ددے په صله کښے ،،علی،، استعمالیږی.کله چه چاته د غلطے خبرے نسبت اوشی.نو وئیلی شی.«کذب علیه»یعنی د ،،عن،،صله ئے راوړله. ځکه چه دلته معنی د ،،اخبار،، متضمن ده.لکه چه عبارت دا شو.«لکذبت مخبراً عنه» یعنی زه د رسول الله ﷺ په باره کښے غلط بیانی کړے وه.

قوله:ثُمَّ كَانَ أَوَّلَ مَا سَأَلَنِي عَنْهُ أَنْ قَالَ كَيْفَ نَسَبُهُ فِيكُمْ:بیا چه د تولو نه وړاندے هغه زما نه د نبی ﷺ په باره کښے تپوس اوکړلو.نو هغه دا وو.چه په تاسو کښے دده نسب څنګه دے؟

لفظ د ،،اول،، د ،،کان،، د خبر د وجه منصوب دے.روایت هم دا دے.البته چه اسم اوګرځولے شی.نومرفوع هم لوستلے شی.(٣)

قوله:قُلْتُ هُوَ فِينَا ذُو نَسَبٍ:ماجواب ورکړلو چه هغه په مونږ کښے د اوچت نسب مالك دے.په ،،نسب،، کښے تنوین د تعظیم دپاره دے.دابن اسحاق رحمه الله په روایت کښے د«کیف

---

(١) شرح کرمانی(١/٥٥) وفتح الباری(١/٣٥)_
(٢) اشار إلى هذا الكلام العينی فی العمدة (١/٨٥)_
(٣) فتح الباری(١/٣٥)_

نسبه فيكم» په جواب کښې دی. «فى الذروة»[1] هغه خود غر د سر نسب لرى. بلکه د بزار رحمه الله په روايت کښې دی. «حدثني من هذا الذي خرج بأرضكم ما هو؟ قال: شاب قال: كيف حسبه فيكم؟ قال: هو فى حسب ما لا يفضل عليه أحد، قال: هذه آية النبوة»[2]

قوله قَالَ فَهَلْ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ مِنْكُمْ أَحَدٌ قَطُّ قَبْلَهُ: دا دويم سوال دے هرقل تپوس اوکړلو چه آيا دا خبره په تاسو کښې دده نه وړاندے چرته چا کړے ده؟

قط په دے کښې مشهور لغت «فتح القاف وتشديد الطاء المضمومة» دے بعضے حضرات وائى په دواړو حرفونو ضمه ده. بعضے حضراتو د قاف فتحه او د طاء د تخفيف سره ضبط کړے دے اوځه حضرات د قاف ضمه اود طاء په تخيف سره دده نطق کوى.[3]

دا د ماضى منفى سره مختص دے. دلته هم دا اشکال دے چه په کلام مثبت کښې دده استعمال شوے دے.

دده جواب دادے چه دا قاعده ده. چه دا د ماضى منفى سره مختص دے خو دا قاعده کليه نه ده. بلکه اکثريه ده. کله کله د مثبت سره هم دده استعمال کيږى.[4]

دا هم ممکن ده. چه دا کلام د نفى په حکم کښې وى. اوتقدير د عبارت دا وى. «هل قال هذا القول أحد أو لم يقله أحد قط»[5]

قوله: قُلْتُ لَا: ما اووئيل نه.

يعنى چا ددوى نه وړاندے داسے دعوى نه ده کړے. ابوسفيان دده انکار زرځکه اوکړلو چه هرقل دا اوګنړى. چه هغه دا يوه نوے خبره ايجاد کړے ده. اونوے خبره او نوے دعوى قبل قبول نه وى. (معاذالله) هغه باندے ليونتوب يا سحر راغلے دے لکه څنګه چه داهل مکه ګمان وو.[6]

قوله قَالَ فَهَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ: دا دريم سوال دے يعنى آيا دده په پلارانو او مشرانو کښې څوک سلطان او بادشاه تير شوے دے؟

---

(1) فتح البارى (٢١٧/٨) كتاب التفسير. سورة آل عمران. باب ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ (آل عمران: ٦٤)_

(2) كشف الأستار عن زوائد البزار (١١٧/٣) ذكر نبينا محمد ﷺ باب فيما كان عند أهل الكتاب من علامات نبوته)

(3) شرح كرمانى (١/٥٥، ٥٦)_

(4) فتح البارى (١/٣٥)_

(5) پورتنى حواله دغه شان شرح كرمانى (١/٥٦)_

(6) فضل البارى (١/٢١٤)_

دلته په ..من ملك.. کښې ..من.. جاره دے او ..ملك.. د لام په کسره سره په معنی د بادشاه دے.هم دا راجح دے.او په بعضے روایاتو کښې ..من ملك.. یعنی .من. موصوله او ددے نه پس فعل ماضی دے.مفهوم د دواړو یو دے.(١)

قوله قُلْتُ لَا: ما اووئیل نه.

دلته هم ابوسفیان زر انکار اوکړلو.ددے تاثر ورکولو دپاره چه دا څه لوئے سړے نه دے.د بادشاهت سره دده یا دده د خاندان څه تعلق نشته.(٢)

قوله قَالَ فَأَشْرَافُ النَّاسِ يَتَّبِعُونَهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ: دا څلورم سوال دے.یعنی په خلقو کښې معزز د دوی تابعداری کوی.اوکه ضعیفان د دوی تابعداری کوی؟

داشرافو نه مراد هغه خلق دی.کوم چه د اوچتے مرتبے ګنړلی شی.د لوئیے اوتکبر خاوندان.او دضعفاؤ نه مراد کمزورے او مسکینان دی.کوم چه د کمے درجے ګنړلی شی.(٣)

قوله فَقُلْتُ بَلْ ضُعَفَاؤُهُمْ: ما ورته اووئیل.لوئے خلق دهغه تابعداری نه کوی.بلکه لاندے خلق ئے دهغه سره ملګری کیږی.ددے مقصد هم نبی ﷺ بے عزته ثابتول وو.حالانکه ترهغه وخته پورے د حضرت ابوبکرصدیق.حضرت عمرفاروق،حضرت عثمان غنی.حضرت علی بن ابی طالب رضی الله عنهم نه سوا بے شمیره د حسب ونسب او جاه اوجلال خاوندانو اسلام راوړے وو.دهغوی استثناء ترے کولے شوه.

البته دا وئیلی شی.چه ابوسفیان د اکثریت اعتبار کړے وو.اوجواب ئے ورکړے وو.چه د دوی په تابعدارو کښې په حقیقت کښې اکثریت د ضعفاؤ او کمزورو خلقو دے.

حقیقت دا دے.چه کله په معاشره کښې خرابے راځی.نوکوم کسان چه د مرتبے او اثرخاوندان وی.هغوی د عیش پرستئ ښکار شی.اوپه خپلومزو چرچوکښې مست وی .اویوه خبره اګرچه په حقیقت مبنی وی.کله هغوی ته وړاندے کړے شی.نوپه خپله نشه کښې پړے هغوی غوږ نه ګروی.اوتوجه ورته نه کوی.اوچه کوم خلق کمزورے وی.اودهغوی د زور زیاتی ښکار وی.اوپه معاشره کښې لاندے وی.په هغوی کښې ددے خبرے هروخت لتهون موجود وی.اوفکرمند وی.چه په کومه طریقه ددے عذاب او مصیبت نه مونږ.ته نجات ملاؤ شی.نوچه کله هم هغوی ته څه مضبوطه آسره په نظر راشی.نوهغوی خپل ټول قوت هغے ته حواله کړی.اونتیجه دا راوخی.چه انقلاب راشی.اود انقلاب نه پس لاندے اوچت کمزورے خلق مضبوط شی.او د اثر خاوندان او مضبوط خلق چه په عیش او عشرت کښې به اوسیدل.په ګرفت او نیولو کښې راشی.نودلته هم داسے اوشو.چه د ضعیفانو اکثریت د نبی ﷺ سره وو.کوم چه په دے معاشره کښې دعذاب او مصیبت ښکار وو.نوابوسفیان ددے اکثریت ذکر اوکړلو.چه د کمزورو او ضعفاؤ اکثریت دهغه تابعدار دی.

---

(١) فتح الباری(٣٥/١)_

(٢) فضل الباری(٢١٤/١)_

(٣)فتح الباری(٣٥/١)_

قوله قَالَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ: دا پنځم سوال دے يعنى هرقل تپوس اوكړلو. چه دا خلق زياتيږى كه كميږى؟

قوله قُلْتُ بَلْ يَزِيدُونَ: ماورته اوونيل: هغوى كميږى نه بلكه زياتيږى.

قوله قَالَ فَهَلْ يَرْتَدُّ أَحَدٌ مِنْهُمْ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ: دا شپږم سوال دے تپوس ئے اوكړلو. چه آيا په دوى كښے يو كس په دين كښے د داخليدو نه پس د دين د ناخوښئ اوبد ګڼړلو د وجے اوړيدلے دے؟

د «سخطة لدينه» قيد هغه ددے وجے اولګولو. چه د دين نه اوړيدل كله خو د دين دنا خوښئ د وجے وى. اوكله ددے د وجے وى. چه سړے د مال اومتاع په لالچ كښے مرتد شى. اوكله ددے وجے مرتد كيږى. چه سړے پوره په زړه سره مسلمان شوے نه وى. دغه شان په ليدو د څه وجے مسلمان شوے وى. قادح په دے صورتونو كښے هغه صورت دے. چه سړے خفه شى. اودين ناخوښه اوګنړى. او مرتد شى. باقى صورتونه قادح نه دى. (١)

تنبيه **سخطة** چه كله په تاء سره وى. نو په سين به فتحه وئيلى شى. اوكه بغير دتاء نه وى. نو په سين فتحه اوضمه دواړه جائز دى. البته د فتحه وئيلو په صورت كښے به په ، ، خاء ، ، باندے فتحه وئيلى شى. اود ضمه په صورت كښے په ، ، خاء ، ، باندے سكون اوضمه دواړه جائز دى. (٢)

قوله قُلْتُ لَا: ابوسفيان وائى. ما جواب وركړلو. چه داسے نه كيږى. چه په دوى كښے يو كس خفه شى. اوواوړى.

ابوسفيان ته معلومه وه. چه د دنيا د متاع په لالچ كښے مرتد كيدل يا بغير د انشراح صدر نه اسلام راوړلو نه پس اوړيدل دا د دين نقصان نه دے. هم دا وجه ده. چه عبيدالله بن جحش كوم چه د حضرت ام حبيبه رضي الله عنها خاوند او د ابوسفيان زوم وو. حبشه ته د هجرت كولو نه پس په لالچ كښے د نصرانيت دين قبول كړے وو. د هغه ارتداد د دنياوى متاع د لالچ د وجے وو. «سخطة لدين الإسلام» نه وو. نوځكه ئے په جواب كښے نفى اوكړله. چه يو كس د دين نه ناراضئ د وجے نه دے اوړيدلے. (٣)

دا هم ممكن ده. اګرچه لرے ده. چه ابوسفيان ته د عبيدالله بن جحش د ارتداد علم نه وو. لرے ددے وجے ده. چه قريشو خپل كسان حبشه ته ليږلى وو. اوبنكاره ده. چه هغوى به پوره تحقيقات كړى وو. نوآيا هغوى ته به دومره هم پته نه وه. چه عبيدالله بن جحش مرتد شوے

---

(١) فتح البارى (٣٥/١)_

(٢) عمدة القارى (٨٥/١)_

(٣) فتح البارى (٢١٨/٨) كتاب التفسير، سورة آل عمران باب ﴿قُلْ يَاأَهْلَ الْكِتٰبِ تَعَالَوْا﴾ (آل عمران: ٦٤)_

دے (١) اوكيدے شى چه ددے ارتداد نه اولنى دين ته اوړيدل مراد وى. عبيدالله بن جحش نوے دين اختيار كړے وو. اولنى دين ته نه وو اوړيدلے. (٢)

قوله: قَالَ فَهَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ: دا اووم سوال دے. آيا تاسو هغه د نبوت ددے خبرے نه وړاندے په دروغو باندے متهم كولو؟

دا سوال د ډير جامعيت حامل دے. هرقل دا تپوس اونكړلو. چه آيا هغه چرته دروغ ونيلى دى. يا دروغ ئے ونيل؟ بلكه د تهمت كذب په باره كښے ئے تپوس اوكړلو. او كذب د تهمت كذب سبب وى. هركله چه تهمت منتفى وى. نو كذب به په طريقه اولى سره منتفى وى. (٣)

دا سوال په دے اعتبار سره هم اهم او جامع دے. چه د مدعى نبوت مشهور بالصدق كيدل دهغه د صداقت لوئے دليل وى. د دعوت په اول كښے چه كله په كوه صفا باندے نبى ﷺ «ياصباحاه» اووئيل. او اهل مكه ته ئے چغه كړله. اوټول راجمع شول. نو نبى ﷺ د هغوى نه تپوس اوكړلو. كه زه تاسو ته دا خبر دركړم. چه د دشمن لښكرد غر هغه طرف ته راجمع شوے دے. او به تاسو باندے حمله كونكے دے. نو تاسو به زما تصديق اوكړئ؟ ټولو په يو آواز اووئيل. خامخا به دے تصديق كوو. ځكه چه «ماجربنا عليك كذبا» مونږ كله هم ستا نه دروغ خبره نه ده اوريدلے. نبى ﷺ اوفرمائيل. «فإنى نذير لكم بين يدى عذاب شديد» په دے باندے ابولهب گستاخى اوكړله. اووے وئيل. «تبالك، أما جمعتنا إلا لهذا؟» او ددے په نتيجه كښے سورة «تبت يدا أبى لهب» نازل شو. چونكه نبى ﷺ په اتفاق سره د عربو په نيز صادق او امين وو. نو ځكه هغه هم دوى ته د كذب نسبت اونكړے شو. (٤)

قوله: قُلْتُ لَا: ما اووئيل نه.

قوله: قَالَ فَهَلْ يَغْدِرُ: دا اتم سوال دے. تپوس ئے اوكړلو. چه هغه وعده خلافى كوى؟

قوله: قُلْتُ لَا وَنَحْنُ مِنْهُ فِي مُدَّةٍ لَا نَدْرِي مَا هُوَ فَاعِلٌ فِيهَا: يعنى ما ورته اووئيل. نه هغه وعده خلافى نه كوى. البته زمونږ او دهغوى په مينځ كښے يوه موده روانه ده. معلومه نه ده. چه په دے كښے به هغه څه كوى.

---

(١) پورتنئ حواله)۔

(٢) پورتنئ حواله)۔

(٣) فتح البارى (١/٣٥)۔

(٤) الكامل لابن الأثير (٢/٤٠) ذكر أمر الله نبيه ﷺ بإظهار دعوته .. او البداية والنهاية لابن كثير (٣/٣٨) باب الأمر بإبلاغ الرسالة دغه شان السيرة النبوية والآثار المحمدية للسيد احمد بزينى دحلان بهامش السيرة الحلبية (١/١٩٤)۔

قوله وَلَمْ تُمْكِنِّي كَلِمَةٌ أُدْخِلُ فِيهَا شَيْئًا غَيْرَ هَذِهِ الْكَلِمَةِ: ابوسفيان وائى چه ماته دے خبرو دا موقع رانكړله چه زه په دے كښے څه داخل كړم سوا د دے يوے خبرے نه. يعنى د ټولو خبرو په صفا جوابونو وركولو باندے زه مجبوره ووم او د نبى ﷺ د فضائلو اواو شمائلو په اقرار كولو زه مجبوره ووم خو دا خبره چونكه د مستقبل سره متعلق وه په دے كښے دروغژن كول ممكن نه وو . نوځكه ما اووئيل چه ((ونحن لى مدة لاندرى ماهو فاعل فيها)) مطلب دا دے چه زما زړه خو بيخى مطمئن وو چه رسول الله ﷺ به معاهده نه ماتوى په دے باندے مے شرح صدر وو خو بهرحال زه يو فريق مخالف ووم نوچه دے ته مے اوكتل چه دا خبره د مستقبل ده ما د خپل يقين او اطمينان په خلاف د شك اظهار اوكړلو چه معلومه نه ده په راروان وخت كښے به هغه څه كوى معاهده به ماتوى اوكه په معاهده به وفا كوى؟
چونكه ابوسفيان د يو يے موقعه تردد اظهار كړے وو نو هرقل خكه دے ته څه توجه ورنكړله دابن اسحاق رحمه الله په روايت كښے تصريح ده ((فوالله ما التفت إليها منى))(١)
دغه شان دحضرت عروه رحمه الله په مرسل روايت كښے دى چه د ((فهل يغدر إذا عاهد؟)) په جواب كښے ابوسفيان اووئيل، ((لا، إلا أن يغدر لى هدنته هذه)) چه هغه معاهده نه ماتوى البته كيدے شى چه په موجوده صلح كښے معاهده ماته كړى په دے باندے هرقل تپوس اوكړلو په دے صلح كښے ولے ويره ده؟ نو ابوسفيان اووئيل چه زما قوم دهغه د حليفانو خلاف د خپل حليفانو مدد كړے دے په دے باندے هرقل اووئيل ((إن كنتم بدأتم فأنتم أغدر)) كه تاسو ابتداء كړى وى نوهم تاسو زيات معاهده ماتونكى ئے.(٢)

قوله: قَالَ فَهَلْ قَاتَلْتُمُوهُ: دا نهم سوال دے تپوس ئے اوكړلو آيا تاسو هغوى سره جنگ كړے دے؟
دلته هرقل دقتال نسبت كافرانو ته كړے دے نبى كريم ﷺ ته ئے نسبت نه دے كړے چه داسے ئے وئيلى وو ((فهل قاتلكم))
د دے وجے ياخو د نبى ﷺ تعظيم اواحترام دے يا د دے وجے چه نبى د خپل قوم سره په جنگ كولو كښے ابتداء نه كوى يا د دے وجے چه قتال خو هغه څوك كوى چه د چا دله ختميږى اوكميږى د چا جمعيت چه زياتيږى دهغه جنگ ته څه ضرورت دے د نبى كريم ﷺ متعبين زياتيدل اود قريشو دله ختميدله اوكميدله نوقريشو ته د منازعت او ابتداء بالقتال ضرورت وو نبى كريم ﷺ ته هډو ضرورت نه وو.(٣)

---

(١) فتح البارى (٣٦/١)_
(٢) فتح البارى (٣٦/١)_
(٣) فتح البارى (٢١٨/٨) كتاب التفسير سورة آل عمران باب ﴿قل ..وبينكم﴾_

قوله قُلْتُ نَعَمْ: ما اوونیل. آو مونږ هغوی سره جنګ کړے دے.

قوله قَالَ فَكَيْفَ كَانَ قِتَالُكُمْ إِيَّاهُ: دا لسم سوال دے. هغه تپوس اوکړلو. نوبیا ستاسو دهغوی سره جنګ څنګه وو؟

قوله قُلْتُ الْحَرْبُ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ سِجَالٌ يَنَالُ مِنَّا وَنَنَالُ مِنْهُ: ما اوونیل. جنګ زمونږ اوهغوی په مینځ کښے د ډولونو د راښکلو پشان دے. (د ارتړ د منګوټو پشان دی) هغوی زمونږ نقصان کوی. اومونږ دهغوی نقصان کوو. نه هغوی همیشه دپاره کامیاب وی. اونه مونږ. اړخ بدلیږی رابدلیږی.

ددے تشبیه مفهوم دا دے. چه څنګه په کوهی باندے ډول وی. چه د یو کس په لاس کښے وی. نو بل کس انتظار کوی. اودغه شان په عکس. کله په کوهی باندے ارتړ وی. په هغے کښے تړلی شوی ډولونه په یو خاص ترتیب سره خی راخی. د اوبو نه ډك ډولونه چه کله پورته شی. نوخالی ښکته شی. دجنګ معامله هم د سجال پشان ده. هغه په یو صورت برقرار نه پاتے کیږی. (۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. چه ،الحرب، اسم جنس دے. او ،،سجال،، اسم جمع ده. (۲)

علامه عینی رحمه الله فرمائی. ،،سجال،، اسم جمع نه ده. بلکه جمع ده. چونکه ،،الحرب،، اسم جنس دے. نوځکه د ،،سجال،، په جمع راوړلو کښے څه حرج نشته. (۳)

علامه عینی رحمه الله یو بل احتمال دا هم ذکر کړے دے. چه دا د ،،سجل،، جمع نه ده. بلکه د ،،مساجلة،، په معنی کښے ده. په دے صورت کښے د مبتداء اوخبر په مینځ کښے د افراد او جمع اشکال هم باقی نه پاتے کیږی. (۴)

علامه سراج الدین بلقینی رحمه الله فرمائی. چه ابوسفیان دلته کښے غلط بیانی کړے ده. په جنګ بدر کښے خو مسلمانانو ته فتح ملاؤ شوے وه. په جنګ احد کښے په اول کښے فتح وه. او روستو د تیراندازو د مرکز په پریخودلو په وجه صورة لږ غوندے شکست ملاؤ شوے وو. ګنی په حقیقت کښے الله اودهغه رسول ته غلبه حاصله شوے وه. (۵)

خوحافظ ابن حجر رحمه الله دا نه دی تسلیم کړے. هغوی فرمائی. چه دلته ابوسفیان څه غلط بیانی نه ده کړے. بلکه صورت حال دا وو. چه ترهغه وخته پورے د مسلمانانو او کافرانو په مینځ کښے درے جنګونه شوی وو. بدر، احد او خندق، په بدر کښے خو مسلمانان فاتح اوکامیاب پاتے شوی وو. په احد کښے اګرچه په اول کښے مسلمانان کامیاب وو. خو په آخر کښے کافرانو ته غلبه حاصله شوے وه. اوددے نه پس په جنګ خندق کښے څه کسان د اخوا نه مړی

---

(۱) فتح الباری (۱/ ۲۶)_

(۲) پورتنی حواله)_

(۳) عمدة القاری (۱/ ۹۲) بیان الإعراب)_

(۴) پورتنی حواله)-

(۵) ارشادالساری للقسطلانی (۱/ ۷۶)_

شوی وو اوخه د دیخوا نه خبره برابر په برابر پاتې شوې وه.نود ابوسفیان «الحرب سجال» ونیل بالکل تیک دی.په دې کښې څه غلط بیانی نشته.په خپله د رسول الله ﷺ نه داسې الفاظ منقول دی.(١) دحضرت اوس بن حذیفه ثقفی رضی الله عنه په حدیث کښې دی.«فلما خرجنا إلى المدینة كانت سجال الحرب بیننا وبینهم ندال علیهم ویدالون علینا» (٢)

قوله قَالَ مَاذَا يَأْمُرُكُمْ: دا یوولسم سوال دې.هرقل تپوس اوکړلو چه هغه تاسو ته د څه حکم کوی؟

چونکه تراوسه پورې چه کوم تپوسونه اوشول.هغه دشخصی حالاتو متعلق وو اوس ده د تعلیماتو په باره کښې تپوس کوی.ځکه چه رسول دالله تعالی د طرفه امر کونکې او منع کونکې راځی.

قوله قُلْتُ يَقُولُ اعْبُدُوا اللَّهَ وَحْدَهُ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَاتْرُكُوا مَا يَقُولُ آبَاؤُكُمْ....:

ابوسفیان وائی.چه هغوی فرمائی.دالله تعالی عبادت کوئ.دهغه سره څوک شریک مه جوړوئ.اوستاسو پلار نیکه چه به څه وئیل.هغه پریږدئ.په هغې باندې ټینګ مه اوسئ.

دلته ابوسفیان دخپل دې جواب په ذریعه هرقل غصه کول غواړی.ځکه چه هغه نصرانی وو.اونصاری د حضرت عیسی علیه السلام د نبوت قائل وو.لکه چه ددې خودلو کوشش ئې اوکړلو.چه دهغوي عقیده ستاسو د عقیدې نه خلاف ده.دهغوی په نیز ستاسو د عقیدې څه ګنجائش نشته.(٣)

دعبادت معنی اود سجدې د مسئلې تحقیق: دځه کسانو خیال دې.چه غیرالله ته سجده که تعظیماً وی اوکه تعبداً وی.شرك جلی دې.او ددې حکم په دنیا کښې وجوب قتال او په آخرت کښې دائمی عذاب دې.دا د دوی په نیز په بت پرستئ کښې داخل ده.

ددوی وینا دا ده.چه د عبادت معنی دا «غایة التذلل» او په سجده کښې د تولو نه زیات «غایة التذلل» موجود دې.د دې حضراتو په نیز په سجده کښې د تعظیماً او تعبداً تقسیم صحیح نه دې.ځکه چه سجده په خپله تعبد دې.د عبادت معنی علی حد الکمال په دې کښې موجود ده.امام شوکانی رحمه الله په دې باره کښې یوه مستقله رساله «الدر النضید فی إخلاص كلمة التوحید» لیکلې ده.(٤)

---

(١) فتح الباری(٢١٨/٨) كتاب التفسیر.سورة آل عمران)_

(٢) سنن ابی داود كتاب الصلاة أبواب قراءة القرآن وتحزیبه وترتیله باب تحزیب القرآن رقم (١٣٩٣) وسنن ابن ماجه كتاب إقامة الصلاة باب فی كم یستحب ختم القرآن رقم .(١٣٤٥)_

(٣) فضل الباری(١ /٢١٦)_

(٤) فضل الباری(١ /٢١٦، ٢١٧)_

خومحققين عالمان ﷺ په سجده كښې دتعبداً او تعظيماً فرق كوي تعبداً سجده شرك جلي دے د بت پرستئ په حكم كښې داخل ده.خو تعظيمي سجده د مړو او ژوندو دپاره شرك جلي نه دے البته په شريعت محمديه كښې حرامه ده.او د شرك شعبه او ګناه كبيره ده.دد ے مرتكب مستحق د تعزير او د جهنم د عذاب دے.(١)

ځكه چه دا خومعلومه ده.چه په مختلفو شريعتونو كښې د حلال او حرام او د نورو احكامو نسخ او تبديلي شوے ده.بعضې ځيزونه چه په دے امت باندے حرام دي په وړاندے څه امت دپاره حلال وو.يا دد ے په عكس.بلكه داسے قسم نسخ او تبديلي خو هم په يو شريعت كښې په مختلفو زمانو كښې شوے ده.لكه د شرابو په باره كښې چه په اسلام كښې شوے ده.خودا متفق عليه او يقيني ده.چه دحضرت آدم ﷺ نه واخله تر نن ورځے پورے د هيڅ نبي په شريعت كښې د يوے لمحه دپاره هم شرك جلي جائز نه دے ګرځولے شوے اونه په يو امت كښې د يو سكند دپاره د غيرالله عبادت برداشت كړے شوے دے.﴿وَمَآ اُمِرُوْٓا اِلَّا لِيَعْبُدُوا اللّٰهَ مُخْلِصِيْنَ لَهُ الدِّيْنَ﴾ (٢) په فروعاتو كښې خو اختلاف پاتے شوے دے.خو په اصل الاصول ..توحيد.. كښې كله هم په شريعتونو كښې اختلاف نه دے راغلے.

اوس اوګورئ په قرآن كريم كښې دحضرت يوسف ﷺ د ابوين او رونړو په باره كښې راغلي دي.﴿وَخَرُّوْا لَهٗ سُجَّدًا﴾ (٣) حالانكه پخپله په جيل كښې هغه د شرك نه براءت كوي.﴿مَا كَانَ لَنَآ اَنْ نُّشْرِكَ بِاللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ﴾ (٤) او﴿اَلَّا تَعْبُدُوْٓا اِلَّآ اِيَّاهُ﴾ نومعاذالله آيا د الله نبي حضرت يعقوب ﷺ شرك كړے وو.بيا سجده دلته په مطلق انحناء باندے هم نشي حمل كيدے.ځكه چه په قرآن مجيد كښې .د﴿وَخَرُّوْا لَهٗ سُجَّدًا﴾ الفاظ دي.

دغه شان حضرت آدم ﷺ ته د فرشتو سجده په قرآن پاك كښې مذكور ده.دا په خپله دالله تعالى حكم وو.چه په انكار باندے ترے ابليس ملعون اوګرځولے شو.نوآيا الله تعالى د شرك جلي حكم وركړے وو؟ دلته هم ﴿فَقَعُوْا لَهٗ سٰجِدِيْنَ﴾ الفاظ راغلي دي.په دے كښې هم د انحناء تاويل نشي چليدے.په دواړو مقاماتو كښې به تاسو منلو ته مجبوريږئ.چه سجده تعظيمي وه.تعبدي نه وه.اوپه دواړو كښې به فرق كوئ.چه سجده تعبدي شرك جلي دے.اوسجده تعظيمي د بت پرستئ اوشرك جلي په حكم كښې نه ده.آو زمونږ په شريعت كښې حرام ده.دحضرت يوسف ﷺ په شريعت كښې جائز وه.(٥)

كه د انصاف په نظر سره اوكتلے شي.نومطلق سجدے ته هرګز شرك جلي نشي وئيلے.كله كله عاشق خپل محبوب ته په زمكه باندے سر كيږدي.حالانكه كه دهغه زړه اولټولے شي.نوهلته

---

(١) فضل البارى(١/٢١٧)_
(٢) البينة:٥)_
(٣) يوسف:٩٩)_
(٤) يوسف:٢٨)_
(٥) تفسيرابن كثير(٢/٤٩١) سورة يوسف)_

د شرك شائبه هم نه وى.بلكه د محبت يوه دلى جذبه وى.كومه چه د جهالت اوحماقت د وجے دا صورت اختيار كړى.اومقصد د محبوب راضى كول وى.دا شرك جلى هرگز نه دے.(١) دا خو وو الزامى جواب

تحقيقى جواب تركومے پورے چه ددے اشكال تعلق دے.چه عبادت غايت تذلل ته وائى. نو مطلق سجده به عبادت شمارلے شى.په دے كښے به د تعظيم او تعبد تقسيم نه جارى كيږى.

نوددے تحقيقى جواب حضرت شاه ولى الله رحمه الله په حجة الله البالغة كښے وركړے دے.چه عبادت اقصى تذلل ته وائى.اوددے دوه حيثيتونه دى.يوصورة مثلاً چه كله په زمكه باندے تندے كيږدى.اويو نية و ارادة.اعتقاداً وقلباً كله چه په دواړو حيثيتونو سره تذلل جمع شى.نوپه دغه وخت كښے به حقيقى غايت تذلل متحقق كيږى.اوهم ددےنوم عبادت دے.اوكه دا نه وى.نوعبادت به متحقق نه وى.سجده تعظيمى اوسجده تعبدى په ظاهر كښے دواړه برابردى.دواړه په غايت تذلل باندے دلالت كوى.خو د نيت اواعتقاد په لحاظ سره په دواړو كښے ډير فرق دے.هرسړے چه غور اوكړى.نو پوهيدلے شى.چه دخپل خان پښان انسان چه هغه د احتياج ،حدوث،اوامكان په شوائبو كښے ملوث وى.اوپه هيڅ حيثيت سره هغه د ممكناتو د دائرے نه اوچت نه گنړى.اومعبوديت د شان هيڅ يو صفت دهغه دپاره نه ثابتوى.خود څه جذبے نه متاثره شى.اودجهالت او حماقت په وجه هغه ته سجده اوكړى.اوتعظيم ئے مقصد وى.لكه رعيت چه بادشاهانو ته سجده اوكړى.ياشاگرد استاذ ته اومريد پير ته سجده اوكړى.يا د تعظيم نه علاوه څه بله جذبه وى.لكه چه عاشق محبوب ته سجده اوكړى.نودا په عبادت او شرك جلى كښے داخل نه ده.ددے سجدے په مقدار تذلل اودهغه سجدے په مقدار تذلل كښے فرق يقينى دے.ځكه چه په يوه كښے مسجود د عيبونو نه پاك.منزه.اود شان معبوديت لائق گنړلے شى.په يو خاص صفت كښے تيك ده اوپه دويمه كښے مسجود داسے نشى گنړلے.اولنے صورت د شرك جلى دے.اود بت پرستئ په حكم كښے دے.اودويم صورت داسے نه دے.(٢)

تنبيه خوياد ساتئ چه دا فرق به په هغه وخت كښے وى.چه كله څه داسے څيز ته سجده اوكړى.چه هغه د كفر اوشرك شعار نه وى.اوهغه څيز د مشركانو معبود نشى شمارلے گنى صنم او بت ته سجده كول كوم چه د كفر او شرك شعار دے.مطلقاً شرك جلى دے.اگرچه هغه په ژبه باندے وائى.چه زما نيت د تعبد نه بلكه د تعظيم دے.(٣)

د شرك قسمونه د شرك څو قسمونه دى.

① يودا چه د تعدد آله عقيده وى.لكه د مجوسيانو په نيز چه يزدان او اهرمن دى.

② دويم صورت دا دے.چه دالله تعالى په خاص صفت كښے څوك په څه درجه كښے شريك او مختار اوگنړى.اگرچه صرف په اختيار او نفاذ كښے وى.مثلاً اعتقاد ساتى.چه په اصل كښے

---

(١) فضل البارى(١/٢١٧، ٢١٨)_

(٢) فضل البارى(١/٢١٨، ٢١٩)_

(٣) پورتنئ حواله)_

خو خدائے یو دے.خوخه فرشتے او روحونه داسے دی.چه په دنیا کښے د بندګانو کارونه (اعطائے مال واولاد وغیره) هغوی ته حواله دی.دا اختیار دوی ته هم الله تعالی ورکړے دے.خوددے اختیاراتو په استعمال کښے دوی اوس آزاد دی.اوس دوی ته مزید چاته د رجوع کولو ضرورت نشته.لکه په دنیا کښے چه حاکمانو ته د بادشاه د طرفه اختیار ملاؤ شوے وی.هغه بیاد هغے په استعمال کښے بااختیار وی.نوکله هغوی خپل دا اختیار استعمالوی.اوبادشاه ته خبر نه وی.د مکے د مشرکانو هم دا عقیده وه.

﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُوْلُنَّ اللّٰهُ﴾ (١) او ﴿مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُوْنَآ إِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى﴾ (٢) د دوی وینا وه.چه ﴿هٰٓؤُلَآءِ شُفَعَآؤُنَا عِنْدَ اللّٰهِ﴾ په حج کښے د دوی تلبیه وه.«لبيك لا شريك لك، إلا شريكاً هو لك تملكه وما ملك» (٣) دوی به الله تعالی د ټولو نه لوئے اوقادر مطلق منلو.دخپلو معبودانو اختیارات ئے د الله تعالی ورکړه ګنړله.اومعبودان به ئے دالله تعالی مملوکان ګنړل.صرف دومره به ئے وئیل.چه ددے اختیاراتو د ملاویدو نه پس دوی ددے په نفاذ کښے بااختیاره اومستقل دی.

د مشرکانو عقائد: شاه ولی الله رحمه الله تصریح کړے ده.چه دنبی ﷺ په زمانه کښے اهل جاهلیت دا منله .چه آسمان او زمکه او چه کوم جواهر د دوی په مینځ کښے دی.ددے په پیدا کولو کښے دالله تعالی سره څوك شریك نشته.د لویو لویو کارونو په تدبیر کښے دهغه سره څوك شریك نشته.دهغه حکم څوك رد کولے نشی.اوچه قضاء مبرم او قطعی وی.نوهغه څوك ایسارولے نشی.(٤)

شاه صاحب رحمه الله فرمائی.«لكن كان من زندقتهم قولهم إن هنالك أشخاصاً من الملائكة والأرواح تدبر أهل الأرض فيما دون الأمور العظام من إصلاح العابد فيما يرجع إلى خويصة نفسه وأولاده وأمواله وشبهوهم بحال الملوك بالنسبة إلى ملك الملوك وبحال الشفعاء والندماء بالنسبة إلى السلطان المتصرف بالجبروت ومنشأ ذلك ما نطقت به الشرائع من تفويض الأمور إلى الملائكة واستجابة دعاء المقربين من الناس، فظنوا ذلك تصرفاً منهم، كتصرف الملوك قياساً للغائب على الشاهد وهو الفساد» (٥)

دحضرت شاه صاحب رحمه الله په دے تقریر سره ډیرلوئے فرق ښکاره شو.هغه دا چه د مسلمانانو هم عقیده ده.اود نصوصو نه هم ثابت دی.چه ډیر انتظامات فرشتو ته حواله

---

(١) لقمان:٣٥)_

(٢) الزمراء :٢)-

(٣) صحيح مسلم (١/٣٧٦) كتاب الحج باب التلبية وصفتها ووقتها)_

(٤) حجة الله البالغة (١/١٢٥) المبحث السادس باب بيان ما كان عليه أهل الجاهلية فأصلحه النبي ﷺ)_

(٥) پورتنئ حواله)_

دی باران چاته حواله دے.د مرګ معامله چاته حواله ده.(١) مشرکان هم د زمانے حوادث فرشتو ته حواله کوی.خوفرق دا دے چه مشرکان خپل معبودان د اختیار په استعمال کښے خود مختار اومستقل بالذات ګنړی.دهغوی دخوشحاله کولو دپاره د هغوی عبادت کوی.چه دوی خفه نشی.اوپه مصیبت کښے مو اخته نکړی.لکه څنګه چه حاکمان وی.هغوی خپل اختیارات څنګه چه مناسب ګنړی. استعمالوی.خود مسلمانانو په نیز فرشتے خود مختارے نه دی.چه څنګه غواړی . اختیارات استعمالوی.د دوی په نیز د آسمان دپاسه، د زمکے په ویخ کښے اود سمندر په تل کښے چه څه کیږی.تردے که په یوځائے کښے پانړه هم غورځیږی .نوهغه هم الله تعالی پیژنی.اود هغه په حکم سره راغورځیږی.ارشاد ربانی دے.
﴿وَعِندَهُۥ مَفَاتِحُ ٱلْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَآ إِلَّا هُوَ ۚ وَيَعْلَمُ مَا فِى ٱلْبَرِّ وَٱلْبَحْرِ ۚ وَمَا تَسْقُطُ مِن وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِى ظُلُمَٰتِ ٱلْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِى كِتَٰبٍ مُّبِينٍ﴾ (٢) او﴿إِنَّ ٱللَّهَ فَالِقُ ٱلْحَبِّ وَٱلنَّوَىٰ ۖ يُخْرِجُ ٱلْحَىَّ مِنَ ٱلْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ ٱلْمَيِّتِ مِنَ ٱلْحَىِّ ۚ﴾(٣) دغه شان فرمائی.﴿ٱللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنثَىٰ وَمَا تَغِيضُ ٱلْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ ۖ﴾ (٤) په حدیث کښے د نبی کریم ﷺ ارشاد دے.«إن الله قد وكل بالرحم ملكاً فيقول: أى رب نطفة أى رب علقة، أى رب مضغة، فإذا أراد الله أن يقضى خلقاً قال: قال الملك أى رب ذكر أو أنثى؟ شقى أو سعيد؟ فما الرزق فما الأجل؟ فيكتب كذلك فى بطن أمه»(٥)
تردے چه نمر کوم چه بعضے خلقو معبود جوړ کړے دے.د مسلمانانو په نیز ددے طلوع او غروب هم د پروردیګار د اجازت نه بغیر نه کیږی.(٦)
په اسلام کښے دالله تعالی نه سوا چاته په څه خبره کښے د اوری د دانے برابر مستقل اختیار ثابت نه دے.بعضے جاهلان چه د غیرالله سره د مشرکانو پشان سلوك کوی.دا صورة ضرور شرك سره مشابه دے.خود زړه په اعتقاد کښے ډیر فرق دے.د مشرکانو په عکس.ځکه چه هغوی دخپلو معبودانو لره مستقل اختیارات ثابتوی .هغوی د عبادت مستحق ګنړی.د

---

(١) عن عبدالرحمن بن سابط قال:يدبر أمرالدنيا أربعة جبريل وميكائيل. وملك الموت.وإسرافيل.فأما جبريل فوكل بالرياح والجنود وأما ميكائيل فوكل بالقطروالنبات وأما ملك الموت فوكل بقبض الأرواح وأما إسرافيل فهو ينزل الأمر عليهم.شعب الإيمان للبيهقى (١٧٧/١) باب فى الإيمان بالملائكة فصل فى معرفة الملائكة)_
(٢) سورة الأنعام:٥٩)_
(٣) الأنعام:٩٥)_
(٤) الرعد:٨)_
(٥) صحيح مسلم (٢/٣٣٣) كتاب القدر.باب كيفية خلق الآدمى فى بطن أمه...)_
(٦) عن ابى ذر قال: قال النبى ﷺ لأبى ذر حين غربت الشمس:أتدرى أين تذهب ؟قلت؟ الله ورسوله أعلم.قال فإنها تذهب حتى تسجد تحت العرش فتستأذن فيؤذن لها.ويوشک أن تسجد فلا يقبل منها.وتستأذن فلا يؤذن لها. يقال لها:ارجعى من حيث جئت فتطلع من مغربها صحيح بخارى(٤٥٤/١) كتاب بدء الخلق باب صفة الشمس والقمر بحسبان)_

راضى كولو دپاره هغوى ته سجدے كوى. اودا گنړى. كه مونږ دوى راؤ نه بلل. د دوى عبادت مو اونكړلو. د دوى په نومونو باندے مو نذرونه اونكړل. نو دوى به مونږ ته نقصان اورسوى. دا د ((شرك فى التكوين)) صورت دے.

شرك في التشريع يوشرك في التشريع دے. چه په احكامو كښے د حلالو او حرامو اختيار مستقل د چا دپاره ثابت كړے شى. لكه چه د نصارؤ چه دخپلو پادريانو په باره كښے عقيده ده. ابن الاثير رحمه الله په ،، الكامل ،، كښے تاريخ وار ليكلى دى. چه په فلانى فلانى كال كښے لوئے لوئے پادريان راجمع شوى وو. اوهغوى د تحليل او تحريم فيصلے كړے وے. (١) هم دا عقيده د يهوديانو د خپلو احبارو او عالمانو په باره كښے وه. ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِّن دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ﴾ (٢)

كله چه دا آيت نازل شو. نوحضرت عدى بن حاتم رضى الله عنه چه وړاندے نصرانى وو. تپوس اوكړلو. يارسول الله هغوى خو د دوى عبادت نه كوى. نو بيا ئے ارباب وئيلے اوفرمائيل؟ نو نبى ﷺ ورته جواب وركړلو. ((أما إنهم لم يكونوا يعبدونهم، لكنهم كانوا إذا أحلوا شيأ استحلوه وإذا حرموا عليهم شيأ حرموه)) (٣)

شرك في التشريع او تقليد: په شرك في التشريع او تقليد كښے لوئے فرق دے. په شرك في التشريع كښے د تحليل او تحريم اختيار احبار او رهبانو ته حاصل وى. او په تقليد كښے د ائمه مجتهدينو رحمهم الله دپاره د اورى د دانے برابر هم اختيار تشريع نه دے منلے شوے ﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾ د پيغمبر ﷺ بيان چونكه د الله تعالى د طرفه په حلال او حرام باندے دليل قطعى وى. ځكه د هغے اتباع كولے شى. او په تقليد كښے په ((راسخون فى العلم)) باندے د هغوى د بصيرت په اعتبار سره د هغوى په استنباط او فتاوو باندے اعتماد كولے شى.

حضرت شاه ولى الله رحمه الله څه ښكاره او قطعى خبره كړے ده. ((وسر ذلك أن التحليل والتحريم عبارة عن تكوين نافذ فى الملكوت أن الشئ الفلانى يؤاخذ به، أولا يؤاخذ به، فيكون هذا التكوين سببا للمؤاخذة وتركها، وهذا من صفات الله تعالى، وأما نسبة التحليل والتحريم إلى النبى ﷺ فبمعنى أن قوله أمارة قطعية لتحليل الله وتحريمه، وأما نسبتها إلى المجتهدين من أمته فبمعنى روايتهم ذلك عن الشرع من نص الشارع أو استنباط معنى من كلامه)) (٤)

(١) الكامل فى التاريخ لابن الأثير (١/١٨٩، ١٩١) الطبقة الثانية من ملوك الروم المتنصرة)_

(٢) التوبة: ٣١)_

(٣) سنن ترمذى كتاب التفسير باب ومن سورة التوبة رقم. ٣٠٩٥)_

(٤) حجة الله البالغة (١/٦٢) المبحث السادس باب أقسام الشرك)_

په تحليل او تحريم كښے مختار ګنړل د ،،رب،، سره ددے وجے مرادف دی چه په تحليل اوتحريم سره په حكومت كښے يو حكم نافذ كيږی.چه په فلانی څيز باندے مؤاخذه شته او په فلانی باندے نشته.اوصرف دومره ونيل د نيولو او نه نيولو سبب جوړيږی.اودا د الله تعالى په صفاتو كښے دے.رسول اكرم ﷺ او مجتهدينو ﷺ ته د تحليل او تحريم نسبت په دے معنى هرګز نه دے.

خلاصه د كلام دا شوه.چه دالله تعالى په صفت كښے څوك په څه درجه كښے شريك جوړل او مختار ګنړل برابره ده كه په نفاذ كښے ورته مستقل اختيار وركړی يا په تشريع كښے د چا دپاره مستقل اختيار ثابت كړی.دا ټول شرك دے.او داسے قسم عقيده ساتل اوچاته سجده كول عبادت لغير الله اوشرك جلي دے.اود بت پرستۍ په حكم كښے دے.بغير د توبه نه په دنيا كښے د ارتداد د وجے واجب القتل دے.اوپه آخرت كښے مخلد في النار دے.او دداسے قسم اعتقاد نه بغير چاته صرف د تعظيم دپاره دجهالت او ضلالت د وجے سجده كول په شريعت محمديه كښے فسق او حرام ده.بدعت اوګناه ده.ددے مرتكب فاسق اومستحق التعزير دے.هرڅه دی.خو شرك جلي او بيخی د بت پرستۍ په حكم كښے نه ده.((هذا هو مذهب المحققين ومسلك أهل التحقيق من المتأخرين))[1]

قوله: وَيَأْمُرُنَا بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ وَالصِّلَةِ: اوهغه مونږ ته د مونځ رښتيا وينا ،پاكدامنۍ او خپلولۍ ساتلو حكم كوی.

دلته كښے ،صدق،، واقع شوے دے.خو په بل روايت كښے د ،صدقة.لفظ راغلے دے.[2]

علامه سراج الدين بلقينی رحمه الله هم دا راجح ګرځولے ده.يوخو ددے وجے چه هم دا روايت وړاندے راغلی.په هغے كښے د ،،صلاة،،سره د زكواة ذكر دے.[3]

دويمه وجه دا ده.چه ،،صلاة،، او ،،زكواة،، په كتاب الله كښے مقرون ذكر شوی دی.او دريمه وجه دا ده.چه عربيان راست بازی اورښتيا وينا ډيره ښه ګنړی.نوځكه ددے د ذكر ضرورت نشته.[4]

خوحافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه د رښتيا ويناښه ګنړلو نه دا چرته لازميږی.چه دوی د دے حكم اونكړی.ګوری خلق وفاء بالعهد ښه ګنړی.دغه شان امانت ښه ګنړی.نبی اكرم ﷺ ددے امر هم كړے دے.[5]

---

(۱) د دے ټول بحث د تفصيل دپاره اووری فضل البارى(۱/۲۱۶، ۲۲۳) دغه شان درس بخارى شريف از شيخ الاسلام علامه عثمانی رحمه الله ضبط وتحرير مولانا عبدالوحيد صديقى فتح پورى(ص،۹۰، ۹۲)

(۲)كتاب الجهاد باب دعاء النبى ﷺ الناس إلى الإسلام والنبوة رقم.(۲۹۴۱)_

(۳) كتاب التفسير.تفسير سورة آل عمران باب ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ رقم (۴۵۵۳)_

(۴) فتح ا لبارى(۱/۲۶)_

(۵) سابقه حواله)_

خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي چه راجح هم د ،،صدق،، لفظ دے.د ،،صدقة،، نه دے.ځکه چه ترکومے پورے د صدقه او زکواة تعلق دے.نو دا د ،،صله،، په عموم کښے داخل دے.او ،،صدق،، کښے زياتي فائده ده.باقي پاتے شوه دا خبره چه په کتاب الله کښے ،،صلواة،، او ،،زکواة،، مقرون ذکر شوي دي.نو دا د ترجيح دليل نه دے.ځکه چه ابوسفيان په هغه وخت کښے د دے دواړو د اقتران علم نه لرلو (١)

خوراجح هم دامعلوميږي.چه په اصل کښے دلته د ،،صدق،، او ،،صدقة،، دواړه الفاظ وي.د راويانو د تصرف د وجے په څه ځائے کښے صرف ،،صدق،، ذکر دے.اوپه څه ځائے کښے صرف ،،صدقة،، مذکور دے.اوپه څه ځائے کښے د ،،صدقة،، په ځائے د ،،زکواة،، لفظ ذکر دے.ددے ترجيح داسے معلوميږي.چه د کشميهني او سرخسي رحمهما الله په روايت کښے دواړه الفاظ جمع کړے شوي دي.((بالصلاة والصدق والصدقة))(٢)والله اعلم

قوله :فَقَالَ لِلتَّرْجُمَانِ قُلْ لَهُ سَأَلْتُكَ عَنْ نَسَبِهِ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ فِيكُمْ ذُو نَسَبٍ فَكَذَلِكَ الرُّسُلُ تُبْعَثُ فِي نَسَبِ قَوْمِهَا: هرقل ترجمان ته اووئيل.چه دوی ته اووايه.چه ماستاسو نه دهغه د نسب په باره کښے تپوس اوکړلو.تاسو اوخودل.چه هغه په تاسو کښے د اوچت نسب خاوند دے.هم داسے ده.چه پيغمبران عليهم السلام په خپل قوم کښے د ټولو نه په اوچت خاندان کښے راليږلی شي.

کله چه هرقل د ترجمان په ذريعه د ابوسفيان نه د نبي ﷺ ابتدائي حالات معلوم کړل.اود دوی اخلاق او صفات ئے ترے معلوم کړل.نو ددے نه پس هغه د ابوسفيان په جوابونو باندے تبصره اوکړله.دا تبصره په دے خبره دلالت کوي.چه هرقل د ذهانت او فطانت خاوند وو.د مذاهبو او ملتونو نه واقف وو.او د پيغمبرانوعليهم السلام د حالاتو نه ښه واقف وو.د هغوی دصفاتو علم اود هغوی سره چه د قوم څه معامله پيښيږي.د هغے ټولو ورته علم وو.(٣)

د سوالونو په جوابونو باندے چه د هرقل کومه تبصره دلته کښے ذکر شوے ده.دا د سوالونو د ترتيب مطابق نه ده.بلکه تقديم او تاخير په کښے شوے دے.بيا د لسم او يوولسم سوال متعلق دلته څه تبصره هم ذکر نه ده.دا د راوی د طرفه دي.هم دا روايت په کتاب الجهاد کښے په کامله طريقه باندے راخي.هلته د سوالونو د ترتيب مطابق د هرقل تبصره موجود ده. دلته کښے دا اولنے سوال دے.او په دے باندے تبصره هم په اول نمبر ده.اوددے مطلب دا دے.چه حضرات انبياء عليهم السلام په خپل قوم کښے د ټولو نه په غوره خاندان کښے راليږلی شي.ځکه چه کوم کس د اوچت خاندان سره تعلق ساتي.هغه خامخا غلطه خبره نه

---

(١) عمدة القاري(١/٨٨)_

(٢) فتح الباري(١/٣٦) وعمدة القاري(١/٨٨)_

(٣) فتح الباري(١/٣٦)_

كوي.اونور خلق دهغه په تابعدارئ اوانقياط كښې شرم نه محسوسوي.اوكه د كمزورى خاندان كس وي.نوكوم كسان چه د اوچت خاندان وي.هغوى دښكته خاندان په تابعدارئ كښې شرم محسوسوي.

ددې نه معلومه شوه.چه د اوچت نسب په شريعت كښې لحاظ ساتلي شي.اوحقيقت هم دا دې.په دې خبره داهل حق اتفاق دې.چه خلافت د قريشو دې.خكه چه دا په دنيا كښې دټولو نه اوچت قوم دې.

خودا اوپيژنى:چه دا نسب په هغه وخت كښې فائده مند وي.كله چه ورسره دين او تقوى وي.نبى كريم ﷺ حضرت فاطمه ﷺ ته فرمائيلي وو.«يافاطمة أنقذى نفسك من النار فإنى لا أملك لكم من الله شيأ»(١)خپل خان د اور نه بچ كړه.زه تا ته څه فائده نشم دركولې كه الله تعالى تا رانيسى.نوزه څه نشم كولې.اوپه قرآن كريم كښې ښكاره وائى.﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾(٢)دالله تعالى په نيز د ټولو نه معزز اوقدرمند كس هغه دې.څوك چه د ټولو نه زيات پرهيزګار وي.نواصلي څيز پرهيزګارى ده.خوددې پرهيزګارئ سره كه شرافت نسبي هم شامل شي.نوبيا مرتبه نوره هم اوچتيږي.كه يو كس پرهيزګار وي.اوكم نسبه وي.اوبل كس فاسق او فاجر وي.اوعالي النسب وي.نودهغه نه دغه پرهيزګار په قرآني نص سره په مرتبه كښې اوچت دې.څوكه څوك عالي النسب وي.او ورسره ورسره پرهيزګار هم وي.نو دخپل اوچت نسب په وجه دې دهغه كس نه چه اوچت نسب نه لرى. اوچتيږي. خكه چه كوم د اوچت خاندان خلق وي.په هغوى كښې د فضائلو او كمالاتو جوهر زيات مضبوط وي.نوچه كله هغه دين ته تيټ شي.نو دهغه تيتيدل به د اوچتې درجې وي.اود استعداد د اوچتوالى د وجې دهغه ترقى زر او زياته كيږي.

اوګورئ يوطالب علم كه غبي وي.خوهروخت محنت كوي.اوبل ذهين دې.خو آزاد اوفضول ګرځي.نودې غبي ته به په دې ذهين باندې فضيلت حاصليږي.خكه چه هغه سره دعلم پنګه ده.اودغه ذهين سره د ذهانت باوجود څه نشته.څوكه دغه ذهين په علم كښې اولګى.نودخپل ذهانت په وجه به د دغه غبي كس نه په علم او فضيلت كښې په څوچنده زيات شي.

بعضې خلقو ددې جملې مطلب دا اخستې دې.چه نبى هم په خپل قوم كښې مبعوث كيږي.داسې نه ده چه خپل نسبي قوم پريږدى.او نورو ته پيغمبر شي.بيا دې خلقو ددې قانون نه دحضرت لوط ﷺ استثناء كړې ده.خكه چه هغه نبى وو.خوپه خپل قوم كښې مبعوث شوې نه وو.خودا غلطه ده.دهرقل تبصره د ابوسفيان په جواب كښې «هوفينا ذونسب» باندې ده.اوپه دې كښې تنوين دتعظيم دپاره دې.نو ددې مطابق هم دا معنى كول پكار دى.يعنى څنګه چه تاسو اووئيل.هم دغه شان كيږي.چه نبى ﷺ په خپل قوم كښې د ټولو نه د اعلى

---

(١) صحيح مسلم (١/١١٤) كتاب الإيمان باب بيان أن من مات على الكفر فهو فى النار)۔

(٢) الحجرات:١٣)۔

اواشرف نسب سره تعلق ساتی. لفظ د ..كذلك.. دلته د دے معنی په صحت باندے ښکاره دلالت کوی. (۱)

قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ قَالَ أَحَدٌ مِنْكُمْ هٰذَا الْقَوْلَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا: دا د سوالونو په ترتیب کښے په دویم نمبر باندے دے اودلته په تبصره کښے هم په دویم نمبر دے. یعنی ما ستانه سوال کړے وو. چه په دوی کښے چا د ده نه وړاندے د نبوت دعوی کړے وه. نو تا اووئیل. چه نه.

قوله: فَقُلْتُ لَوْ كَانَ أَحَدٌ قَالَ هٰذَا الْقَوْلَ قَبْلَهُ لَقُلْتُ رَجُلٌ يَأْتَسِي بِقَوْلٍ قِيلَ قَبْلَهُ: نوما په زړه کښے اووئیل. که چا د ده نه وړاندے دا دعوی کړے وه. نوما به وئیلی وو چه دا سړے دهغے قول اتباع کوی. کومه چه د ده نه وړاندے وئیلے شوے وه.

مطلب دا چه هرقل دا وائی. چه که چا وړاندے دا دعوی کړے وه. نودا به گنړلی شو. چه دے هم دهغه اقتداء کوی. خوهرکله چه چا د وړاندے دعوی کړے نه ده. نو بیا به څنګه گنړلی شی. چه دے د بل په تابعداریٔ کښے دعوی کوی. ددے نه خو معلومیږی. چه دے په حقیقت کښے پیغمبر دے. نوځکه ئے د نبوت اعلان کړے دے.

حقیقت هم دا دے. چه شپږ سوه کاله تیر شوی وو. او په دے کښے چا هم د ده نه وړاندے د نبوت دعوی نه وه کړے. اونبی ﷺ د نبوت دعوی اوکړله. نوځوکسان راپاسیدل. او ددوی په ژوند کښے ځو کسان مدعیان د نبوت شول. اود نبی ﷺ د وفات نه پس هم ځو کسانو د نبوت دعوے اوکړلے. خود حضرت عیسی ﷺ نه پس تر د نبی اکرم ﷺ پورے ځوک هم مدعی د نبوت نه دے ښکاره شوے. د دے نه معلومیږی. چه نبی ﷺ د چا په اقتداء او اتباع کښے د نبوت دعوی نه ده کړے. بلکه الله تعالی دوی پیغمبر جوړ کړی وو. نوځکه دوی د نبوت اعلان اوکړلو.

په دے جمله کښے اولنئ ..قلت.. د ..قلت في نفسي.. په معنی کښے دے. اود دویم ..قلت.. نه قول لسانی مراد دے. روستو د ترجمه او تشریح نه دا خبره ښه په ذهن کښے پریوتونکے راروانه ده.

قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا: دا د سوالونو په ترتیب کښے په دریم نمبر باندے دے. اوپه تبصره کښے هم په دریم نمبر دے. مطلب دا دے. چه هرقل اووئیل. ماستا نه تپوس اوکړلو. چه د ده په پلارانو او مشرانو کښے ځوک بادشاه تیر شوے دے. نوتا اووئیل چه نه.

قوله: قُلْتُ فَلَوْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ قُلْتُ رَجُلٌ يَطْلُبُ مُلْكَ أَبِيهِ: مطلب دا دے. که د ده په خاندان کښے ځوک بادشاه تیر شوے وے. نوما به وئیلی وو. چه دا کس د نبوت دعوی صرف د بادشاهئ د پاره کوی.

---

(۱) فضل الباری (۱/ ۲۲٤)_

په ذکر شوی دواړو سوالونو کښې اولنی سوال «هل قال أحد منكم هذا القول» عزت باطنی سره متعلق دے. اودویم سوال «هل كان من آبائه من ملك» د دنیوی جاه او مرتبې سره متعلق دے.
دلته کښې دا خبره هم قابل غور ده. چه هرقل د دویم او دریم سوال په جواب باندې کله تبصره کوله. نورې ونیل چه ،،قلت،، د باقی سوالونو په جواب باندې چه ئې تبصره کوله نو ،،قلت،، ئې نه دی وئیلی. ددې وجه دا ده. چه دا دواړه څیزونه د فکر او نظر محتاج دی. اوباقی کوموڅیزونو په باره کښې چه هرقل تپوسونه کړی وو. او هغه ته جوابونه ملاؤ شوی وو. هغه د فکر اوغور محتاج نه وو.(١) ښکاره ده. چه دهغې متعلق هرقل څه وئیلی وو. هغه ئې د آسمانی کتابونو د معلوماتو په رڼا کښې وئیلی وو.

قوله وَسَأَلْتُكَ هَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا فَقَدْ أَعْرِفُ أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ لِيَذَرَ الْكَذِبَ عَلَى النَّاسِ وَيَكْذِبَ عَلَى اللَّهِ: هرقل اووئیل. ماستا نه دا تپوس اوکړلو. چه د نبوت د دعوی نه وړاندې تاسو په هغه باندې د دروغو الزام خو نه دے لګولے. نوتا جواب راکړلو. چه نه. زه پوهیږم. چه هغه به داسې نه وی. چه دخلقو په معاملاتو کښې دروغ او افتراء کوی. اوپه الله تعالی به دومره لوئے بهتان تړی.
مطلب دا دے. چه کوم کس په خپل پوره ژوند کښې څه قسم دروغ نه وی وئیلی. هغه به یکدم د نبوت غوندې لویه دعوی څنګه کولے شی. څوك چه دمخلوق په باره کښې دومره محتاط وی. هغه دالله تعالی په باره کښې داسې قسم بیباکی څنګه کولے شی؟!
دهرقل مقصد دا وو. چه پیغمبر ته د الله تعالی دجواب ورکولو او تپوس کولو یقین وی. نوځکه هغه د انسانانو په باره کښې هیڅ قسم غلط بیانی نه کوی. نو بیا دالله تعالی په باره کښې داسې دعوی ،دهوکه او فریب څنګه کولے شی.
دهرقل ددې خبرے نه دا هم معلومه شوه. چه دے اهل کتاب وو. نوځکه د پخوانو کتابونو نه د نبی ﷺ د حالاتو نه واقف وو. نوځکه د زړه خبره اوس په ژبه باندې راخی. اودا هم مقصد دے. چه په دے سوال او جواب سره د ملك نورو کسانو ته د نبی ﷺ صداقت او د نبوت د دعوے صداقت ښکاره شی. اوپه خپله د هرقل دپاره د ایمان اعلان کولو لاره همواره شی.

قوله: وَسَأَلْتُكَ أَشْرَافُ النَّاسِ اتَّبَعُوهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّ ضُعَفَاءَهُمْ اتَّبَعُوهُ وَهُمْ أَتْبَاعُ الرُّسُلِ:
دا د سوالونو په ترتیب کښې څلورم سوال دے. اودلته په پنځم نمبردے. یعنی ما ستا نه تپوس کړے وو. چه لوئے خلق ده تابعداری کوی. که کمزوری او ضعیفان؟ نو تا اوخودل. چه کمزورے د ده تابعداری کوی. او حقیقت دا دے. چه د انبیاؤ او مرسلینو تابعدار اکثر کمزوری خلق وی. ددے نه هم د دوی د نبوت تصدیق کیږی.

---
(١) فتح البارى (٣٦/١)_

مراد دا دے چه اول اول ضعیف او کمزوری خلق چه سپك گنړلی شی.هغوی د حضرات انبیاؤ په دعوت باندے لبیك وائی.گنی په آخر کښے خو چه الله تعالی بو پیغمبرته ترقی ورکړی.نوټول دهغه تابعدار جوړ شی.نبی اکرم ﷺ چه کله د دعوت او تبلیغ کار شروع کړلو.نوعام طور کمزورے او ضعیفان خلق د دوی په دعوت په اسلام کښے داخل شول.اوبیا په آخر کښے ټول معزز او لوئے لوئے خلق داخل شول.

دهرقل قول چه «وهم أتباع الرسل» ددے مطلب دا نه دے چه په اول کښے صرف کمزوری خلق وی.اوهیڅ څوك معزز د دوی تابعداری نه کوی.بلکه مطلب دا دے.چه عام طور ضعفاء د دوی تابعداری کوی.گنی نبی کریم ﷺ چه کله د تبلیغ کار شروع کړلو.نوحضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه او حضرت حمزه رضی الله عنه وغیره هم مسلمانان شوی وو.

قوله : وَسَأَلْتُكَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ فَذَكَرْتَ أَنَّهُمْ يَزِيدُونَ: دا دسوالونو په ترتیب کښے پنځم سوال دے.او په تبصره کښے په شپږم نمبر کښے ذکر دے.

ما ستانه تپوس کړے وو.چه دوی زیاتیږی که کمیږی.نوتا اووئیل.چه هغوی زیاتیږی

قوله : وَكَذَلِكَ أَمْرُ الْإِيمَانِ حَتَّى يَتِمَّ: دایمان هم دا شان وی.تردے چه پایه تکمیل ته اورسی.یعنی هغه ترقی کوی.او د هغے دائره وسیع کیږی.په دے کښے خلق ډلے ډلے داخلیږی.او ددوی ډله زیاتیږی.

قوله : وَسَأَلْتُكَ أَيَرْتَدُّ أَحَدٌ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا: دا د سوالونو په ترتیب کښے په شپږم نمبر دے.اودلته په اووم نمبر دے.یعنی ما تپوس کړے وو.چه په دوی کښے څوك په اسلام کښے د داخلیدو نه پس خپل دین نه د ناخوښئ اود بد گڼړلو د وجے مرتد کیږی.نوتا جواب راکړلو.چه نه.څوك نه اوړی.

قوله : وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ حِينَ تُخَالِطُ بَشَاشَتُهُ الْقُلُوبَ: اودایمان هم دا شان وی.چه کله د ایمان حلاوت زړه ته ورکوز شی.اود هغے انشراح په زړه کښے دننه تمام شی.نوبیا هیڅ کس نه مرتد کیږی.مرتد کیږی هغه کس چه د اسلام په باره کښے ورته انشراح نه وی حاصل شوے.اودهغه په زړه کښے د هغے حلاوت نه وی گډ شوے.

بشاشت په اصل کښے هغه حالت ته وائی.دکوم چه د راتلونکی میلمه سره په ملاقات کولو د انسان په مخ باندے ښکاره کیږی.اودلته د زړه انشراح او اطمینان مراد دے.(١)

دلته په ..بشاشة.. کښے دوه روایتونه دی.

یو روایت خو د ..بشاشة..دے.یعنی ..بشاشة.. مضاف دے.اومضاف الیه ضمیر دے .کوم چه..ایمان..طرف ته راجع دے.په دے صورت کښے ..بشاشة.. د .. تخالط .. فاعل دے.او..القلوب.. مفعول دے.

---

(١) عمدة القاري(١/٨۶)_

دويم روايت ((حين يخالط بشاشة القلوب)) دے يعنى ,,بشاشة,, مضاف دے او ,,القلوب,, مضاف اليه دے په دے صورت كښے ضمير نشته په ,,يخالط,, كښے ضمير دفاعل ,,ايمان,, طرف ته راجع دے او ,,بشاشة القلوب,, مفعول دے.(١)

قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ يَغْدِرُ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا: دا دسوالونو په ترتيب كښے په اتم نمبر دے او په تبصره كښے هم په اتم نمبر دے. يعنى هرقل اووئيل چه ما ستا نه تپوس كړے وو چه هغه وعده اوكړى نو هغه ماتوى هم؟ نو تا بيان اوكړلو چه نه، هغه معاهده نه ماتوى.

قوله: وَكَذَلِكَ الرُّسُلُ لَا تَغْدِرُ: حضرات پيغمبران عليهم الصلاة والسلام بے وفائى نه كوى چه معاهده اوكړى نو هغه نه ماتوى. ځكه چه عهد هغه كس ماتوى چه د دنيا د حصے طالب وى. دهغه مقصود دنيا وى. نود خپل دے مقصد دپاره هغه هره لاره اختيار وى كه هغه دا اوګورى چه عهد ماتولو كښے دنياوى فائده شته. نود عهد ماتولو پرواه نه كوى. او د چا مقصود چه دين اود الله تعالى رضا حاصلول وى. هغه د عهد كولو نه پس هغه پوره كوى.(٢)

قوله: وَسَأَلْتُكَ بِمَا يَأْمُرُكُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَيَنْهَاكُمْ عَنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ وَيَأْمُرُكُمْ بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ: دا د سوالونو په ترتيب كښے په يوولسم نمبر دے او دلته په نهم نمبر دے. هرقل اووئيل چه ماستا نه تپوس اوكړلو چه هغه تاسو ته د كومے خبرے حكم كوى. نوتا اووئيل چه هغه تاسو ته حكم دركوى چه دالله تعالى عبادت كوئ. اودهغه سره څوك شريك مه جوړوئ. اودا چه هغه تاسو د بت پرستئ نه منع كوى. او تاسو ته د مونځ ريښتيا وئيلو او پاكبازئ حكم كوى.
دلته سوال كيږى. چه ابوسفيان خو په خپل جواب كښے د ,,عبادة الاوثان,, ذكر خو نه وو كړے. نو بيا هرقل د ,,نهى عن عبادة الاوثان,, ذكر څنګه اوكړلو؟
ددے جواب دا دے. چه په اصل كښے ابوسفيان ((اعبدوا الله ولا تشركوا به شيأ واتركوا مايقول آباءكم)) وئيلى وو. په دے جملو سره د ,,عبادة الاوثان,, نه نهى معلوميدله. نو ځكه ئے ددے ذكر اوكړلو.
بيا دلته هرقل د ,,صلاة، صدق. او عفاف,, ذكر اوكړلو. خود ,,صله,, ذكر ئے اونكړلو. دغه شان د هرقل په تبصرو كښے هم هغه ترتيب موجود نه دے كوم چه په سوالونو كښے وو. دغه شان دوه سوالونه يعنى سوال نمبر نهم او سوال نمبر لسم هم نشته.
ددے ټولو اشكالاتو اصل جواب هم دا دے چه په حقيقت كښے دلته راوى تصرف كړے دے. اود اختصار نه ئے كار اخستے دے. په بخارى كښے وړاندے په كتاب الجهاد كښے هم دا حديث دهرقل ذكر دے. په هغے كښے په تپوسونو اودهغے په تبصرو كښے ترتيب هم شته. دغه شان هغه دواړه تپوسونه هم هلته مذكور دى كوم چه دلته نه دى ذكر.

---

(١) فتح البارى (١/٣٦، ٣٧)_
(٢) فتح البارى (١/٣٧)_

اوتركوم يوړے چه د ..صله.. دعدم ذكر تعلق دے نواصل جواب هم دا دے چه دا د راوي تصرف دے خودا هم وئيلې شي چه دا به ..صدق وعفاف.. كښے داخل ده.

قوله فَإِنْ كَانَ مَا تَقُولُ حَقًّا فَسَيَمْلِكُ مَوْضِعَ قَدَمَيَّ هَاتَيْنِ وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ خَارِجٌ لَمْ أَكُنْ أَظُنُّ أَنَّهُ مِنْكُمْ: يعني څه چه تا اوخودل كه دا رښتيا وي نوهغه به ددے ځائے مالك شي په كوم ځائے كښے چه زما دا دواړه قدمونه دي.زما دا يقين وو چه هغه بنكاره كيدونكے دے.خودا ګمان مے نه وو چه هغه به په تاسو كښے وي

هم دا روايت په كتاب الجهاد كښے راځي.په هغے كښے هرقل په صفاتو باندے تبصره كوي او وائي «وهذه صفة نبي» چه دا د نبي صفات دي.او د كتاب التفسير په روايت كښے دي«ان يك ماتقول فيه حقاً فانه نبي»

دلته يوسوال دا كيږي چه د نبي ﷺ كوم صفات دلته بيان شوي دي.دے ته د نبوت علامات خو بيشكه وئيلې شي.خودا د نبوت دلائل قطعيه خو نه دي.نو بيا د هرقل په يقين سره دا وئيل چه ..هغه به زما ددے ځائے مالك شي.. اودا چه هغه ..پيغمبر دے.. دا به څنګه ټيك شي؟په علاماتو خودا سے حكم نشي لګولے.

د دےجواب دا دے.چه په اصل كښے هرقل په اهل كتابو كښے وو.نوځكه هغه د نبي ﷺ په باره كښے په سابقه كتابونو كښے پيشنګوئيانے پيژندلے.ددغه پيشنګوئيانو په رڼړا كښے كله دا علامات د هغه مخے ته راغلل.نودهغه يقين راغلو.نوپه دے باندے ئے په قطعيت سره حكم اولګولو.

وړاندے وائي.چه ما پيژندل.چه هغه به تشريف راوړي.خودا راته معلومه نه وه.چه هغه به په تاسو كښے وي.دهرقل خيال دا وو.چه هغه به په څه لوئے قوم كښے وي.چه هغه متمدن او ترقي يافته وي.دهغه دا توقع نه وه.چه هغه به د عربو په غيرمتمدن او جاهل قوم كښے تشريف راوړي.دا داسے ده.لكه چه مشركانو وئيل.﴿لَوْلَا نُزِّلَ هَٰذَا الْقُرْآنُ عَلَىٰ رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ﴾ (الزخرف: ٣١)_

دلته دا سوال كيږي.چه په كتب سابقو كښے خو تصريح وه.چه اوس كوم پيغمبر راځي.هغه به په بني اسماعيل كښے وي.او بني اسماعيل خو هم عربيان دي.نوته اووايه.چه هرقل ته دا خبره ياده نه وه.اويا دنبي ﷺ د خبرونومعلوميدو نه پس هغه بدحواسه شو.اوهغه سره د خپل حكومت دپاره ويره پيدا شوه.نوځكه هغه غلطه خبره اوكړله.بلكه په بعضے رواياتو كښے دي.چه كله ..خط مبارك اولوستے شو نو هغه د خولے نه ډك شو.اودهغه په تندي باندے خوله راغله.. (١)هغه سره ويره شوه چه اوس به زما حكومت باقي پاتے نشي.ددے ويرے او بدحواسۍ په حالت كښے هغه دا غلطه خبره اوكړله.

---

(١) كما في فتح الباري(١/ ٣٧.) وعمدة القاري(١/ ٨٨)_

قوله فَلَوْأَنِّي أَعْلَمُ أَنِّي أَخْلُصُ إِلَيْهِ لَتَجَشَّمْتُ لِقَاءَهُ وَلَوْكُنْتُ عِنْدَهُ لَغَسَلْتُ عَنْ قَدَمِهِ: كه ماته دا يقين وے چه زه به د هغه خدمت عالى ته اورسم اوپه لاره كښې به زه قتل نكړے شم نوما به دهغه دملاقات دپاره ضرور تكليف برداشت كړے وو. اوكه زه هغه سره ووم نودهغه پښے مباركے به مے وينځلے وے

ددے نه معلومه شوه. چه دهرقل دا يقين وو چه كه دے د خپل سلطنت نه اوخى. اود نبى ﷺ په خدمت كښے د حاضريدو اراده اوكړى نود هغه قوم به هغه ژوندے پرے نګدى. خوهغه غور اوفكر اونكړلو. كه هغه د رسول الله ﷺ په خط مبارك باندے غور كړے وو اود نبى ﷺ د ارشاد عالى ((اسلم تسلم)) په عموم ئے غور كړے وو نو يقيناً د نبى ﷺ په خدمت كښے به هم حاضر شوے وو. اوسالم به هم پاتے شوے وو. اود دنيا او آخرت دواړو سلامتيا به ورته حاصل شوے وه.

دويمه جمله ((ولوكنت عنده لغسلت عن قدميه)) نه معلوميږى. چه هرقل چه نبى ﷺ ته د رسيدلو تمنا ئے كوله. د هغه مقصد څه دنيوى جاه او مرتبه نه وه. بلكه دهغه مقصد د نبى ﷺ وړاندے په خادمانه انداز كښے حاضريدل وو اود دے نه دا هم معلوميږى چه هرقل ته د نبى ﷺ د حقانيت يقين شوے وو.

دهرقل اسلام په دے حقانيت باندے د يقين كولو نه پس هم آيا هغه مسلمان شواو كه نه؟

حافظ ابن عبدالبر رحمه الله خو ليكلى دى. چه هغه مسلمان شوے وو. (١)

خولكه څنګه چه مونږ وړاندے ذكر كړى دى. چه په دلائلو سره دا خبره ثابته ده. چه هغه مسلمان شوے نه وو. هغه چه كله د خپل قوم نفرت اوليدلو. نووے وئيل. ((انى قلت مقالتى آنفاً أختبر بها شدتكم على دينكم فقد رأيت)) (٢) يعنى ما خو په تاسو امتحان كولو چه تاسو په خپل دين باندے څومره كلك ئے. په دے باندے د هغه قوم هغه ته خپل مخونه تيټ كړل

بيا په ٨هـ كښے په جنګ موته كښے ده د مسلمانانو خلاف لښكر راوستے وو. (٣) اوبيا په غزوه تبوك كښے ده د جنګ تيارے كړے وو. (٤) رسول الله ﷺ هغه ته د اسلام دعوت وركړلو. اوهغه هم قبولو ته نزدے شوے وو. خومسلمان شوے نه وو. په مسند احمد كښے دى چه هغه اووئيل. ((انى مسلم)) په دے باندے رسول الله ﷺ اوفرمائيل. ((كذب بل هو على نصرانيته)) (٥)

---

(١) هغوى د حضرت دحيه كلبى رضى الله عنه په حالاتو كښے ليكى. ((وهوالذى بعثه رسول الله ﷺ إلى قيصر فى الهدنة وذلك فى سنة ست من الهجرة فآمن به قيصر. وأبت بطارقته أن تؤمن(الإستيعاب(١/٤٧٣)۔

(٢) دا جمله دحديث مبحوث عنه په آخر كښے راغى۔

(٣) البداية والنهاية (٤/٢٤١، ٢٥٣) غزوة موته)۔

(٤) الكامل لابن الأثير(٢/١٨٩) ذكر غزوة تبوك)۔

(٥) فتح البارى(١/٣٧)۔

دده دلالتلو په زړا كښې د حافظ ابن عبدالبر رحمه الله قول «فآمن به» معنى دا كيدے شي چه «أظهرالتصديق» يعنى هغه د نبي ﷺ تصديق اوكړلو. او دهغه په زړه كښې د نبي ﷺ حقانيت كيناستلو خو په دے باندے هغه قائم پاتے نشو. اونه ئے د هغے په مقتضا باندے عمل اوكړلو لكه چه د اسلام طرف ئے صرف خپل رجحان ښكاره كړلو. هغه د خپل حكومت بچ كولو فكر اوكړلو. اوفانى دنيا ته ئے په باقى پاتے كيدونكے آخرت باندے ترجيح وركړله.[1] والله اعلم.

قوله ثُمَّ دَعَا بِكِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي بَعَثَ بِهِ دِحْيَةُ إِلَى عَظِيمِ بُصْرَى: بياهغه د نبي كريم ﷺ خط مبارك راوغوښتلو. كوم چه نبي ﷺ دحضرت دحيه رضي الله عنه په واسطه عظيم بصرى ته او بيا عظيم بصرى هرقل ته راليږلے وو.

دحيه رضى الله عنه: حضرت دحيه بن خليفه بن فضالة بن زيد الكلبى رحمه الله قديم الاسلام وو.[2] دغزوه بدر نه سوا په باقى ټولو غزاگانو كښې د نبي ﷺ سره شريك شوے وو.[3] دحضرت معاويه رضي الله عنه ترخلافته پورے ژوندے وو.[4]

دے ډيرحسين اوښكلے وو. تردے چه په رواياتو كښې راځي. چه كله دے د مدينے كوڅو ته راووتلو. نوښځو به د درواز وغيره نه سرونه راويستل اوكتل به ئے ورته.[5] نودے به په پرده كښې راوتلو.

وړاندے دا خبره تيره شوے ده. چه حضرت جبريل عليه السلام چه به عام طور په انسانى شكل كښې راتلو. نود دوى په صورت كښې به راتلو.[6]

په حضرت جبريل آمين او حضرت دحيه رضي الله عنه كښې مناسبت دا دے. چه فرشتے حسن صورت خوښوى. هغوى چه كله انسانى صورت اختياروى. نود ښكلى سړى شكل اختياروى. په حديث جبريل عليه السلام كښې تاسو لوستى دى. «إذ طلع علينا رجل شديد بياض الثياب، وشديد سواد الشعر»[7] چه يوسړے راښكاره شو. دهغه جامے ډيرے سپينے وے. او ويخته ئے تك تور وو. دا ټولے خبرے په حسن باندے دلالت كوى. نوځكه حضرت جبريل عليه السلام دا ښكلے صورت اختيار كړلو.

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) طبقات ابن سعد(٤/ ٢٥١) دحيه بن خليفة)_

(۳) قاله ابن سعد فى الطبقات (٤/ ٢٥١) وقال الحافظ فى الإصابة (١/ ٤٧٣، ٤٧٤) أول مشاهده الخندق، وقيل أحد ولم يشهد بدراً..وقد شهد دحية اليرموك)_

(۴) طبقات ابن سعد(٤/ ٢٥٠)_

(۵) الإصابة(١/ ٤٧٣)_

(۶) طبقات ابن سعد(٣٤/ ٢٥٠)_

(۷) انظر لحديث جبريل عليه السلام الصحيح لمسلم، فاتحة كتاب الإيمان)_

ددے نه علاوه دا نکته هم کیدے شی چه الله تعالی حضرت جبریل ﷺ خپل سفیر جوړ کړلو. او نبی ﷺ ته ئے رالیږلو. او رسول الله ﷺ حضرت دحیه رضی الله عنه د دنیا دټولو نه لوئے بادشاه ته خپل سفیر جوړ کړلو. چه دحضرت جبریل ﷺ سره مشابه وو. او هغه سره مناسبت لرونکے وو.

فائده په ،،دحیه،، کښے په دال باندے کسره او فتحه دواړه صورتونه تیک دی. ددے معنی داهل یمن په ژبه کښے ،،رئیس،، ده.(۱)

قوله: عظیم بُصرَی: د دے نه مراد حارث بن ابی شمرغسانی دے(۲)

نبی کریم ﷺ چه کله حضرت دحلیه کلبی رضی الله عنه هرقل ته اولیږلو. نوبراه راست ئے ورته نه وو لیږلے بلکه د بصری دګورنر حارث بن ابی شمر په واسطه ئے ورته لیږلے وو. ځکه چه په شاهی آدابو کښے دا خبره وه. چه هغوی ته به براه راست پیغام نشو لیږلے. د بادشاهانو دربار ته به رسیدل درجه په درجه کیدل. اوهیڅ څیز به د واسطے نه بغیر نشو قبلولے. نوځکه نبی کریم ﷺ دعوت نامه د ،،عظیم بصری،، په واسطه اولیږله.(۳)

بصری: بصری د باء په ضمه او الف مقصوره سره دے. دا په شام کښے د حوران ښار یوه علاقه ده. حضرت خالد بن ولید رضی الله عنه چه کله د عراق نه شام ته دهغه مسلمانانو د مدد دپاره راغلو. کوم چه دلته په جهاد کښے مصروف وو. نوپه هغه وخت کښے مسلمانان په دے ځائے کښے وو. د هغه ځائے خلق په صلح باندے مجبور کړے شو. او په دے طریقه په ۱۳ هـ کښے د حوران په ټول ښارد مسلمانانو قبضه راغله. د شام په علاقو کښے د مسلمانانو په لاس فتح شوو ځایونو کښے دا د ټولو نه اولنے ښار دے.(۴)

نبی کریم ﷺ د نبوت نه وړاندے دلته ته دوه ځله تشریف وړے وو.(۵) یو ځل د دولس کالو په عمر کښے د خپل تره سره شام ته د تجارتی سفر په موقع. هم په دے مقام کښے بحیرا راهب نبی ﷺ لیدلے وو. او د نبی ﷺ تره ئے په تاکید سره د حفاظت دپاره د واپس کولو وئیلی وو.(۶) او په دویم ځل د پنځه ویشتو کالو په عمر کښے نبی ﷺ د حضرت خدیجه رضی الله عنها تجارتی سامان اوړے وو. بصری ته لاړو او قیام ئے اوکړلو. اوهلته د ،،نسطورا،، نوم راهب سره ئے ملاقات اوشو.(۷)

---

(۱) فتح الباری(۱/۳۷، ۳۸)_

(۲) فتح الباری(۱/۳۸)_

(۳) فضل الباری(۱/۲۲۶)_

(۴) د تفصیل دپاره اوګورئ معجم البلدان (۱/۴۴۱) او تهذیب الأسماء واللغات (۳/۳۷)_

(۵) تهذیب الأسماء واللغات(۳/۳۷)_

(۶) طبقات ابن سعد (۱/۱۲۱) ذکرابی طالب وعمه رسول الله ﷺ إلیه وخروجه معه إلی الشام فی المرة الأولی)_

(۷) طبقات ابن سعد(۱/۱۲۹)_

قوله فَدَفَعَهُ إِلَى هِرَقْلَ: بیا هغه خط هرقل ته پیش کړلو. یعنی کله چه هرقل د نبی ﷺ د حالاتو معلومولو نه فارغ شو. اودا ورته معلومه شوه چه دا خط اهم دے. او د لوستلو قابل دے نو اوس ئے خط هغه ته پیش کړے شو.

قوله فَقَرَأَهُ: هرقل هغه اولوستلو. د دے نه مراد یا خو دا دے چه په خپله هغه خط اولوستلو اودا هم ممکن ده چه ترجمان خط لوستلے وی. او ورته ئے وئیلی وی. لکه څنګه چه د کتاب الجهاد په روایت کښے دی. ..فقرئ.. چونکه د هرقل په حکم سره لوستلے شوے وو. څکه ئے هغه طرف ته نسبت اوشو.

فَإِذَا فِيهِ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ سَلَامٌ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى أَمَّا بَعْدُ فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدِعَايَةِ الْإِسْلَامِ أَسْلِمْ تَسْلَمْ يُؤْتِكَ اللهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمَ الْأَرِيسِيِّينَ ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾

نو په هغے کښے لیکلی شوی وو. ((بسم الله الرحمن الرحيم)) دالله تعالی بنده اوده غه د رسول محمد (ﷺ) د طرفه د روم سردار هرقل په نوم. په هغه کس دے سلامتیا وی چه د هدایت تابعداری کوی. زه تاته د اسلام دعوت درکوم. اسلام قبول کړه. نو سالم به پاتے شے. اوالله تعالی به تاته دوچنده ثواب درکړی. اوکه تا مخ واړولو. نود قوم سزا به هم په تا وی. اے اهل کتابو! یوے داسے خبرے طرف ته راشئ. کومه چه زمونږ او ستاسو په مینځ کښے برابر ده. چه مونږ دالله تعالی نه سوا د بل چا عبادت نه کوو. دهغه سره څوك نه شریك کوو. اونه به دالله تعالی نه سوا په مونږ کښے بعضے خلق بعضے نور خدایان جوړوی. بیا که هغوی اعراض اوکړی. نوورته اووایه. ګواه شئ چه مونږ د یو الله منونکی یو.

دلته تاسو ګورئ چه نبی ﷺ خپل خط د بسم الله الخ نه شروع کړلو. د خطونو په باره کښے د دوی عادت هم دا وو چه ..بسم الله الخ.. نه به ئے شروع کوله. (١)

قوله مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ: دلته نبی کریم ﷺ خپل عبدیت او رسالت دواړه ذکر کړل اوعبدیت ئے په رسالت باندے مقدم کړلو. څکه چه اصل څیز خو عبدیت دے. الله تعالی مخلوق د عبادت دپاره پیدا کړے دے. چونکه دا د تخلیق اصل مقصود دے. نوچه په دے کښے څوك څومره زیات وی. هغه هومره به هغه اوچت او پورته وی. انبیاء علیهم الصلاة والسلام ته د نبوت او رسالت په وجه د الله تعالی یو خاص معرفت حاصل وی. چه غیر نبی ته په هیڅ صورت کښے نشی حاصلیدے څکه د دے حضراتو مقام عبدیت د نورو خلقو دمقام عبدیت نه ممتاز وی. هغوی په عبدیت او بندګئ کښے د ټولو نه

(١) د دے ټولو خطونه هم داسے منقول دی. اوګورئ: (زادالمعاد(٦٨٨/٣) ذکرهدیه ﷺ فی مکاتباته علی الملوک وغیرهم)_

وړاندے او د ټولو نه اوچت وی.بیا سرکاردوعالم ﷺ دالله تعالی آخری نبی او د ټولو سردار دے.نوځکه دا یقینی خبره ده.چه د نبی ﷺ عبدیت د ټولو نه اوچت او وړاندے دے.بیا نبی ﷺ د ،،رسول،، لفظ ذکر کړلو.ځکه چه دوی د الله تعالی رسول دے.اوهم دا یو داسے وصف دے.چه ددے په وجه دوی ته په ټول مخلوق باندے امتیاز ورکړے شوے دے.دوی دالله تعالی رالیږلے شوے دے.ددے رالیږلو د وجے دوی دعوتی خطونه لیکل.او خلقو ته ئے د ایمان دعوت ورکولو.

بهرحال د ،،عبد،، او د ،،رسول،، د لفظ یوځائے ذکرکولو نه یوه خبره دا معلومیږی.چه حضرات رسولان که څومره لوئے وی.خوهغوی د خپلے بندګئ اوعبدیت اقرار کوی.

په دے کښے اشارهٔ د نصاروٴ تردید اوشو.چه دوی حضرت عیسی ﷺ د مقام عبدیت او رسالت نه پورته کړے دے.اومقام الوهیت ته ئے رسولے دے.(۱)

په خط کښې به د کاتب نوم وړاندې لیکلی شی که دمکتوب الیه دلته کښے دا خبره هم زده کړئ.چه نبی ﷺ د خط شروع دخپل نوم نه اوکړله.په دے کښے اختلاف دے.چه د خط ابتداء به د کاتب دنوم نه کیږی که د مکتوب الیه د نوم نه؟جمهورعالمان ﷺ فرمائی.چه د کاتب دنوم نه به کیږی .ابوجعفر نحاس رحمه الله په دے باندے د صحابه کرامو ﷺ اجماع نقل کړے ده.(۲) غالباً د هغوی مراد به داکثرو صحابو ﷺ اجماع وی.ګنی حقیقت دا دے.چه په دے مسئله کښے د صحابو ﷺ هم اختلاف دے.او د بعضے صحابو ﷺ نه د مکتوب الیه د نوم ابتداء منقول ده.

امام بخاری رحمه الله په الادب المفرد کښے روایت نقل کړے دے.چه حضرت زید بن ثابت ﷺ حضرت معاویه بن سفیان ﷺ ته خط اولیکلو.دهغے شروع هغه داسے کړے وه.«من عبدالله **معاویة أمیرالمؤمنین لزید بن ثابت سلام علیك**»(۳)دغه شان امام بخاری رحمه الله په ،،الادب المفرد،، کښے دحضرت ابن عمر ﷺ نه هم دا سند منقول کړے دے.(۴)

دغه شان په بخاری شریف کښے دی.چه حضرت عبدالله بن عمر ﷺ عبدالملك بن مروان ته خط لیکلے وو .«**إلی عبدالله عبدالملك أمیرالمؤمنین**،،»(۵)

محمدبن حنفیه او ایوب سختیانی رحمهما الله فرمائی.چه دمکتوب الیه دنوم نه په شروع کولو کښے څه قباحت نشته.(۶)

---

(۱) شرح کرمانی(۱/۶۱)_

(۲) فتح الباری(۱/۳۸)_

(۳) فتح الباری(۱۱/۴۸) کتاب الإستیذان باب بمن یبدأ فی الکتاب)_

(۴) پورتنۍ حواله)_

(۵) صحیح بخاری(۲/۱۰۶۹) کتاب الأحکام باب کیف یبایع الإمام الناس)_

(۶) عمدة القاری(۱/۹۹)_

امام طبرانی په خپل ،معجم، کښې په یوضعیف سند سره دا نقل کړی دی.چه نبی اکرم ﷺ حضرت خالد او حضرت علی رضی الله عنهما یمن ته اولیږل.دے دواړو نبی ﷺ ته خط اولیکلو. حضرت علی رضی الله عنه د نبی ﷺ نوم وړاندے اولیکلو .اوحضرت خالد رضی الله عنه خپل نوم وړاندے اولیکلو.په دوی باندے څه انکار اونکړے شو.(١)

خودا یوڅو واقعات دی.ګنی اصل سنت هم دا دے.چه کاتب به خپل نوم اول لیکی.ځکه چه د نبی ﷺ نه ځومره خطونه منقول دی.نوهغه ټول د دوی د اسم ګرامی نه شروع دی.

ددے نه علاوه په ابوداود کښې دحضرت علاء بن الخضرمی رضی الله عنه نه منقول دی.چه دوی به کله هم نبی ﷺ ته خط لیکلو.نودخپل نوم نه به ئے شروع کوله.(٢)

حضرت سلمان فارسی رضی الله عنه فرمائی.((ماكان أحد أعظم حرمة من رسول الله ﷺ فكان أصحابه إذا كتبوا إليه كتاباً كتبوا، من فلان إلى محمد رسول الله ﷺ))(٣)

هرقل عظيم الروم. نبی اکرم ﷺ عظيم الروم اوفرمائیل...ملك الروم.. ئے اونه فرمائیل. ځکه چه بادشاه خو هغه دے.کوم چه نبی اکرم ﷺ یا ددوی نائبین اوخلفاء بادشاه جوړ کړی .د کافرانو چه څوك بادشاه جوړ شی.نود هغه بادشاهی د ضرورت په بناء باندے وی.

بیا نبی ﷺ دا وصف د تالیف قلب دپاره بیان کړلو.ځکه چه په دعوت او تبلیغ کښې په کلام کښې د نرمئ اختیارولو حکم دے.الله تعالی فرمائی.﴿ادْعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ﴾ (٤)او حضرت موسی اوهارون علیهما السلام ته فرمائی.﴿فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا﴾ (٥)

چونکه هرقل درومیانو په نظر کښې معزز وو.نوځکه نبی اکرم ﷺ دهغه دپاره د عظیم لفظ اولیکلو.هم دا خبره د دوی د سیرت مطابق وه.چه سخت کلام نه وی.او دشمن سره هم ډیره نرمه خبره اختیار کړے شی. په دےکښې دا فائده وی.که دشمن دوستی نه کوی.نوکم ازکم په دشمنئ کښې تخفیف راځی.ګورنر مسټن چه کله دارالعلوم دیوبند ته راغلو.نوانتظامیه حضرت شاه صاحب ته د استقبالیه کلماتو لیکلو دپاره اووئیل.نوحضرت شاه رحمه الله دهغه دپاره ددے حدیث پیش نظر د ..عظیم.. لفظ استعمال کړلو.حالانکه هغه د کانپور په جمات باندے ګولئ چلولے وے.شاه صاحب رحمه الله به فرمائیل.چه د دے حدیث په وجه زما زړه مطمئن وو.

د مسند بزار په حدیث کښې دی.چه کله دا خط اولوستلے شو.نودهرقل وراره د خفګان اظهار اوکړلو.اووے وئیل.چه دا خط دے نشی لوستلے.قیصر د وحے پوښتنه اوکړله.نوهغه اووئیل.

---

(١) مجمع الزوائد(٩٨/٨) كتاب الأدب باب فى كتابة الكتب وختمها)_

(٢) سنن ابى داود كتاب الأدب باب فى الرجل يبدأ بنفسه فى الكتاب رقم.(٥١٣٤) و(٥١٣٥)_

(٣) مجمع الزوائد(٩٨/٨) كتاب الأدب باب فى كتابة الكتب وختمها)_

(٤) النحل:١٢٥)_

(٥) طه:٤٤

چه ده دخپل نوم نه شروع کړے ده.او په دے کښے ئے تاسو ته د ..ملك الروم.. په ځائے ..عظیم الروم.. وئیلے دے.په دے باندے قیصر اووئیل.نه دا خط به ضرور لوستلے شی.[1]
علامه قسطلانی رحمه الله د مدائنی رحمه الله په حواله سره نقل کړی دی.چه دهرقل ورارهٔ خط رانیکلو.اودهرقل په تپوس کولو ئے اووئیل.چه ده خپل نوم وړاندے لیکلے دے .او تاته ئے ..عظیم الروم.. وئیلی دی.په دے باندے هغه اورتل او وے وئیل.«إنك لضعیف الرأی،أترید أن أرمی بکتاب لم أعلم مافیه،لئن کان رسول الله إنه لأحق أن یبدأ بنفسه،ولقد صدق،أنا صاحب الروم،والله مالکی ومالکه»[2]یعنی ستا رائے ډیره کمزورے ده.آیا ته دا غواړے چه زه د خط په مضمون باندے د پوهیدلو نه وړاندے دا اوغورځو؟که هغه دالله پیغمبر وی.نوهغه ته دخپل نوم نه د شروع کولو حق شته.اوهغه ټیك فرمائیلی دی.چه زه ..صاحب الروم.. یم.ځکه چه زمونږ دټولو مالك خو الله تعالی دے.

قوله:سَلَامٌ عَلٰی مَنِ اتَّبَعَ الْهُدٰی:دا عبارت دفکر وړ دے.دهرقل متوجه کول وو.که ته په حقیقت کښے دالله تعالی دهدایت پیروکار ئے.نو بیشکه زمونږ د طرفه ستا دپاره د سلامتیا دعا ده.اوکه ته د هدایت خداوندی تابعدار نه دے.نوبیا دا دعا ستا دپاره نه دهٔ.هرقل خپل ځان اهل کتاب او اهل حق ګڼړلو.خو اوس هغه ته دا هم معلومه شوه.چه محمد رسول الله ﷺ مبعوث شوے دے.اوهغه د حالاتو په تحقیق سره په خپله هم دے نتیجه ته رسیدلے وو.چه دوی یقیناً خاتم الانبیاء والمرسلین دی.نواوس چه ترڅو پورے دے د دوی تابعداری اونکړی.نوترهغه وخته پورے دے د هدایت الهی تابعدار نشی جوړیدے.که دے دا غواړی.چه د رسول اکرم ﷺ دا دعا دے زما په حق کښے شی.نودے به د نبی ﷺ د تابعداریٔ لمن اونیسی.اوکه دے دهغه لمن راؤ نه نیسی.نوبیا دے متبع د هدایت نه دے.اودا دعا دده دپاره نه ده.

آیا کافرانو ته سلام کولې شی؟: دا مسئله مختلف فیه ده.امام شافعی رحمه الله اواکثرعالمان رحمهم الله فرمائی.چه کافرته ابتداءً سلام کول جائز نه دی.[3] امام طحاوی رحمه الله د احنافو رحمهم الله د درے عالمانو رحمهم الله امام ابوحنیفه.امام ابویوسف او امام محمد رحمهم الله نه هم دا نقل کړی دی.[4]

---

(۱)کشف الأستار عن زوائد البزار(۱۱۷/۳) ذکرنبینا محمد رسول الله ﷺ باب فیما کان عند أهل الکتاب من علامات نبوته..)_

(۲) شرح قسطلانی(۷۹/۱)_

(۳) عمدة القاری(۹۹/۱) وشرح نووی علی صحیح مسلم (۲۱۴/۲) کتاب السلام باب النهی عن إبتداء أهل الکتاب بالسلام وکیفیة الرد علیهم)_

(۴) شرح معانی الآثار(۳۳۲/۲) کتاب الکراهة باب السلام علی أهل الکتاب)_

بعضې عالمان ﷭ فرمائي.چه کافر ته مطلقاً سلام کول جائز دي.(١)خودا قول ضعيف دے.
خکه چه د رسول الله ﷺ ښکاره ارشاد دے.((لاتبدؤا اليهود ولا النصارى بالسلام))(٢)
صاحبِ د درمختار ليکلي دي.د ضرورت اوحاجت په وخت کښې د سلام کولو گنجائش شته.(٣) د بعضې سلفو رائے دا ده.چه په تاليف قلب کښې دغرض دپاره ابتداء سلام مباح دے.(٤)

صاحب د ((شرعة الإسلام)) فرمائي.که کافر ته د سلام کولو ضرورت پيښ شي.نو((السلام على من اتبع الهدى)) دے وائي.(٥)
امام محمد رحمه الله فرمائي.چه يهودي يا نصراني ته خط ليکل وي.نود نبي ﷺ په تابعدارئ کښې ((السلام على من اتبع الهدى)) ليکل پکار دي.(٦)

قوله: أَمَّا بَعْدُ: د نبي کريم ﷺ نه دا کلمه په ډيرو رواياتو کښې راغلې ده.حافظ عبدالقادررهاوي رحمه الله په خپل کتاب((الأربعين المتباينة)) کښې په خطبه کښې دا د دوه ديرش صحابه کرامو رضي الله عنهم نه نقل کړے دے.(٧)

په ,,امابعد،، دټولو نه وړاندې چا اطلاق کړې وو؟ په دے کښې اختلاف دے.چه لفظ د ,,اما بعد،، دټولو نه وړاندے چا استعمال کړے دے.
يوقول دا دے.چه ددے د ټولو نه اولنے قائل حضرت داود عليه السلام دے.امام طبراني رحمه الله په دے باره کښې دحضرت ابوموسى اشعري رضي الله عنه نه يو مرفوع روايت نقل کړے دے.خودهغې په سند کښې ضعف دے.
دويم قول دا دے.چه ددے د ټولو نه اولنے استعمال کونکے حضرت يعقوب عليه السلام دے.دا روايت امام دارقطني په خپل کتاب ,,غرائب مالك،، کښې نقل کړے دے.
دريم قول دا دے.چه ددے د ټولو نه اولنے قائل يَعْرُبُ بنِ قَحْطان دے.
څلورم قول دا دے.چه د دے دټولو نه اولنے قائل کعب بن لوئ دے.

---

(١) فأخرج الطبرى عن طريق ابن عيينة قال:يجوز إبتداء الكافر بالسلام.لقوله تعالى: ﴿لَا يَنْهٰىكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِيْنَ لَمْ يُقَاتِلُوْكُمْ﴾ (الممتحنة:٨)_ الاية وقول إبراهيم لأبيه ,سلام عليک،، ونقل ذلک عن أبى رضي الله عنه أيضاً انظر أوجز المسالک (١٠٨/١٥) ماجاء فى السلام على اليهودي والنصراني)_

(٢) صحيح مسلم (٢١٤/٢) كتاب السلام باب النهى عن إبتداء أهل الكتاب بالسلام وكيفية الرد عليهم)_

(٣) درمختار مع ردالمحتار(٢٩٢/٥) كتاب الحضرو الإباحة)_

(٤) عمدة القارى(٩٩/١)_

(٥) فتاوى شاميه(٢٩٢/٥)_

(٦) پورتنئ حواله)_

(٧) فتح البارى(٤٠٦/٢)كتاب الجمعة باب من قال فى الخطبة بعدالثناء:أما بعد)_

پنځم قول دا دے چه د ټولونه وړاندے سحبان بن وائل ددے استعمال کړے دے.
شپږم قول د قس بن ساعده په باره کښے شوے دے چه هغه د ټولو نه وړاندے دا لفظ استعمال کړے دے.
اولنے قول زيات راجح دے.والله اعلم (١)

قوله فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدِعَايَةِ الْإِسْلَامِ: دا حديث په كتاب الجهاد كښے هم راځي.هلته او د مسلم په روايت كښے «بداعية الإسلام» راغلي دي.(٢)

،،دعاية،، او ،،داعية،، دواړه مصدر دي.د دعوت په معنى دي.(٣) او مطلب دا دے چه زه تاته د اسلام دعوت دركوم.

علامه عيني رحمه الله مصدر د مفعول په معنى كښے اخستے دے اواضافت ئے بيانيه ګرځولے دے.هغوى فرمائي.«أدعوك بالمدعوالذى هوالإسلام» او فرمائي..با.. د ..الى.. په معنى ده.نواوس به معنى دا شي.چه «أدعوك إلى الإسلام»(٤)

اوكه ،،داعية،، د اسم فاعل صيغه اوګرځولے شي.نوتقدير د عبارت به دا شي. «أدعوك إلى الكلمة الداعية إلى الإسلام» اود كلمه نه به مراد د «لا إله إلا الله محمد رسول الله» ګواهي وي.(٥)

قوله أَسْلِمْ تَسْلَمْ: دے جمله خپل وجازت اواختصار باوجود د دنيا او آخرت نيكئ اوخوبيان په خپله جولئ كښے راګيرے كړي دي.(٦) هرقل د نبي ﷺ په ارشاد كښے غور اونكړلو.نبي ﷺ ورته دكاملے سلامتيا ضمانت وركولو.مطلب ئے دا وو.چه د اسلام قبلولو نه پس به تاته د دنيا او آخرت سلامتي ملاؤ شي.دے بے وقوفه دا اوګڼړل كه ما اسلام قبول كړلو.نوزما نه به حكومت واخستے شي.اواقتدار به مے د لاس نه لاړ شي.(٧)

دكتاب الجهاد په روايت كښے دي.«أسلم تسلم وأسلم يؤتك الله أجرك مرتين» په دے كښے د ،،اسلم،، تكرار دے.(٨) په دے كښے خو به يا دا اووئيلي شي.چه دا د تاكيد دپاره دے.اويا به دا اووئيلي شي.چه په اولني ،،اسلم،، سره د اسلام قبلولو مطالبه ده.اوپه دويم ،،اسلم،، سره

---

(١) د تفصيل دپاره اوګورئ فتح الباري(٢/٤٠٤، ٤٠٥)_
(٢) صحيح مسلم (٢/٩٩) كتاب الجهاد باب كتب النبي ﷺ إلى هرقل ملك الشام يدعوه إلى الإسلام)_
(٣) النهاية لابن الأثير(٢/١٢٢)_
(٤) عمدة القاري(١/٩٣) بيان الإعراب)_
(٥) فتح الباري(١/٣٨) وشرح نووى (٢/٩٨)_
(٦) ارشادالساري(١/٧٩)_
(٧) پورتنئ حواله)_
(٨) صحيح بخاري كتاب الجهاد باب دعاء النبي ﷺ الناس إلى الإسلام والنبوة.. رقم (٢٩٤١)_

د دوام على الاسلام مطالبه ده.(١) لکه چه په ﴿يَآيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اٰمِنُوْا﴾(٢) کښې.
آیا اسلام او ,,مسلمان،، ددې امت دپاره خاص دي؟ په دے کښې اختلاف دے.چه اسلام د دين محمدی دپاره او مسلمان د امت محمدیه دپاره مخصوص دے.اوکه نورو ادیانو او امتونو ته هم شامل دے.علامه سیوطی رحمه الله په خپله رساله ((اتمام النعمة)) کښې خصوصیت ثابت کړے دے.اوپه دے باندے ئے دیرش دلائل ذکر کړی دی.خوقرآن کریم حضرت ابراهیم علیه السلام ته ,,حنیفاً مسلماً،، او ﴿اِذْ قَالَ لَهٗ رَبُّهٗٓ اَسْلِمْ ۙ قَالَ اَسْلَمْتُ﴾(٣) وائی.د یوسف علیه السلام دعا ده.﴿تَوَفَّنِیْ مُسْلِمًا﴾ حضرت سلیمان علیه السلام بلقیس ته وائی.﴿ وَاْتُوْنِیْ مُسْلِمِیْنَ۠﴾ دحضرت لوط علیه السلام متعلق دی.﴿غَيْرَ بَيْتٍ مِّنَ الْمُسْلِمِيْنَ۠﴾ د حواریانو متعلق راغلی دی.﴿وَاشْهَدْ بِاَنَّا مُسْلِمُوْنَ۝﴾
علامه سیوطی رحمه الله جواب ورکړے دے.چه د ذکر شوی اختصاص نه انبیاء علهیم السلام مستثنی دی.نودحضرت ابراهیم علیه السلام او حضرت یوسف علیه السلام د آیتونو نه جواب اوشو.دغه شان دانبیاء علیهم السلام په کورواله باندے تبعاً د مسلمان اطلاق شوے دے.دحضرت لوط علیه السلام سره متعلق آیت نه جواب اوشو.سیوطی رحمه الله فرمائی.چه ما رساله اولیکله.اوفارغ شوم.اود اودهٔ کیدو دپاره سملاستم.نو د حواریانو آیت راته په ذهن کښے راغلو.په دے باندے هیڅ تاویل نه جوړیدو.نو بیا راپاسیدم.ډیوه مے اولګوله.اوهغه جواب مے اولیکلو.کوم چه مے په ذهن کښے راغلو.چه حواریانو ته ددے وجے مسلمین وئیلے شوی دی.چه دهغوی په جماعت کښے نبی موجود وو.نودا اطلاق د تبعیت نبی په اعتبار سره دے.د سیوطی رحمه الله خیال دے.چه په دغه حواریانو کښے دوه درے نبیان وو.
دعلامه عثمانی رحمه الله په رائے کښے کلی جواب زیات مناسب دے.ځکه چه د جزئیاتو احصاء اوبیا جواب ورکول ډیره ګرانه ده.دوی فرمائی.چه د لغت په اعتبارسره دا اطلاق عام دے.اود لقب په اعتبار سره خاص دے.لکه ځنګه چه لفظ د ,,حافظ،، په لغت کښے عام دے.اولقب د ابن حجر رحمه الله دے.,,حیوان،، په لغت کښے عام دے.او لقب د انسان غیرناطق سره خاص دے.کیدے شی.چه دا داسم او لقب
﴿مِلَّةَ اَبِيْكُمْ اِبْرٰهِيْمَ ۭ هُوَ سَمّٰىكُمُ الْمُسْلِمِيْنَ ڏ﴾(٤)او﴿رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ﴾(٥) نه اختسے شوی وی.(٦)والله اعلم.

---

(١) فتح البارى(٣٨/١)_
(٢)النساء:١٣٦)_
(٣) سورة البقرة:١٣١)_
(٤) الحج:٧٨)
(٥) سورة البقرة:١٢٨)_
(٦) فضل البارى(٢٢٨/١، ٢٢٩)_

قوله: يُؤْتِكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ: اول داسلام راوړلو حکم وو. اواوس ترغیب دے. که تا اسلام قبول کړلو. نوالله سبحانه وتعالی به تاته دوچنده ثواب درکړی. یوخود دے وجے چه دے په خپل پیغمبر باندے ایمان ساتی. اوبل د دے وجے چه په حضرت محمد ﷺ باندے ئے ایمان راوړلو. اوکتابی چه کله ایمان راوړی. نوهغه ته دوچنده اجر ملاویږی. یو دهغه په خپل پیغمبرباندے په ایمان راوړلو. اوبل زمونږ په پیغمبرباندے په ایمان راوړلو. هم دا مفهوم دحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په روایت کښے راغلے دے. دوی د نبی ﷺ نه نقل کوی چه

«ثلاثة لهم أجران، رجل من أهل الكتاب آمن بنبيه و آمن بمحمد»([1])

بعضے عالمان فرمائی. چه د ،،مرتين،، معنی ده،،مرة بعد مرة،، یعنی برابر ثواب به ورته ملاویږی. یواجر خو د هغه په خپله د ایمان راوړلو اوبل اجر په دے چه دے د نورو خلقو دایمان راوړلو سبب اوګرځی.([2])

قوله: فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمَ الأَرِيسِيِّينَ: که تا د دے نه اواعراض اوکړلو. نود اریسیینو ګناه به ستا په غاړه کښے وی.

د ،،اریسیین،، په ضبط کښے پنځه اقوال دی.([3])

() ،،اریسیین،، (د راء مکسوره مخففه نه وړاندے همزه مفتوحه اود سین نه پس دوه یاګانے.

() ،،اریسیین،، (د راء مکسوره مخففه نه وړاندے همزه مفتوحه او د سین نه پس یوه یاء ساکنه)

() ،،یریسین،، (د راء مکسوره مفتوحه نه وړاندے یاء او د سین نه پس دوه یاګانے

() ،،یریسین،، (د راء مکسوره مخففه نه وړاندے یاء ساکن او د سین نه پس یوه یاء.

() اریسیین (همزه مکسوره ،د دے نه پس راء مشدده مکسوره بیا یاء ساکنه بیا سین او د دے نه پس یوه یاء.

اریسیین څوک وو؟: د اریسیین په تعین کښے اختلاف دے.

() یوقول دا دے. چه د دے معنی د زمیندار ده. د امام ثعلب ،ابن الاعرابی رحمهما الله اونورو عالمانو رحمهم الله نه هم دا منقول ده.([4]) ځکه چه د دے تائید په مختلفو روایاتو سره کیږی. دابن اسحاق رحمه الله روایت دے. «فإن عليك إثم الأكارين» د برقانی رحمه الله په روایت کښے اضافه ده،،یعنی الحراثين،، دغه شان د مدائنی په مرسل روایت کښے دی. «فإن عليك إثم الفلاحين»

([1]) صحیح بخاری (۱/۲۰) کتاب العلم باب تعليم الرجل أمته وأهله_

([2]) ارشادالساری (۱/۷۹)_

([3]) د دے ټولو اقوالو دپاره اوګورئ شرح نووی علی صحیح مسلم (۲/۹۸) کتاب الجهاد والسیر،باب کتب النبی ﷺ_

([4]) فتح الباری (۱/۳۹) وعمدة القاری (۱/۸۶) وأعلام الحديث للخطابی (۱/۱۳۷)_

دابوعبيد رحمه الله په كتاب الاموال كښې د عبدالله بن شداد په مرسل روايت كښې دى.«وإن لم تدخل فى الإسلام فلا تحل بين الفلاحين وبين الإسلام»([1])
ابوعبيد رحمه الله فرمائى.دفلاحين معنى اگرچه زميندار ده.خودلته خاص طور صرف زميندار مراد نه دى بلكه د ملك ټول اوسيدونكى مراد دى.([2])د زميندار ذكر ددے دپاره اوشو چه عام طور هم دا خلق د قوم افراد وى.دغه شان دا خلق د بادشاهانو ښه پوره تابعدار وى.كوم خواه ته چه هغوى ځى.دوى ورسره هم ځى.كه بادشاه مسلمان شى.نوقوم هم اسلام قبلوى.اوكه هغه اعراض اوكړى.نو بيا قوم هم اعراض كوى.بيا دعربوخلق هركس ته فلاح وائى.برابره ده كه هغه په خپله زميندار وى.اوكه په بل باندے زميندراى كوى.([3])
() دويم قول دا دے.چه ددے نه خادمان او تابعدار مراد دى.او مطلب دا دے.چه كه تا اسلام راوړلو.نوستا خادمان اوتابعدار به هم اسلام قبول كړى.لكه چه ته د دوى د ايمان دپاره ركاوټ جوړيږے.نوځكه به د هغوى ګناه هم په تا باندے وى.([4])
دريم قول دا دے.چه ددے نه مراد دعبدالله بن اريس متعبين دى.چاته چه اريسه وئيلى شى.([5])
() څلورم قول امام طحاوى رحمه الله نقل كړے دے.چه ..اريسه.. يوه ډله ده.چه اروس نومے كس ته منسوب ده.دا ډله دالله تعالى دتوحيد معترف ده.دحضرت عيسى عليه السلام د نبوت قائل ده.اوځه چه په انجيل كښې دى.په هغے باندے ايمان راوړى.اوځه چه عيسايان وائى.هغه نه منى.([6])
اوس د «فإن عليك إثم الأريسيين» دوه توجيهات كيدے شى.يوه دا وجه كيدے شى.چه هرقل هم ..اريسى.. عقيده لره.نوكه دے د اسلام نه اعراض اوكړى.نودهغه ډله به هم د اسلام نه اعراض اوكړى.
دويمه وجه دا كيدے شى.چه په اصل كښې اريسى دهرقل په حكومت كښې اوسيدل.اودا قاعده ده.چه د بادشاه رعيت هم دبادشاه سره وى.امام طحاوى رحمه الله فرمائى.كيدے شى چه صورت داسے شوے وى.چه اريسيه ډلے ته د نبى ﷺ د بعثت علم د هرقل نه وړاندے شوے وو.اواريسيه ډلے په نبى ﷺ باندے ايمان راوړے.د دے وجے دهغوى په حضرت عيسى عليه السلام باندے ايمان هم باطل شو.ځكه چه حضرت عيسى عليه السلام د نبى اكرم ﷺ د نبوت بشارت وركړے وو.اوس چه مبشربه ئے اونه منل.نولكه چه د حضرت عيسى عليه السلام بعضے خبرے ئے اونه

---

(١) ددے ټولو رواياتو دپاره اوګورئ فتح البارى(٣٩/١)_
(٢) شرح نووى (٩٨/٢)_
(٣) فتح البارى(٣٩/١)_
(۴) النهاية لابن الأثير(٣٨/١)_
(۵) النهاية (٣٨/١)_
(۶) حاشيه فيض البارى(٤٠/١، ٤١)_

منلے نوتول گناهگار شول نو مطلب دا شو چه لکه څنګه هغه کسان ګناهګار شو نو ته به هم ګناهګار شے.(۱)

(۵) پنځم قول دا دے چه د اریسیین نه مراد سرداران او بادشاهان دی.ځوك چه خپل رعیت فاسدو عقیدو ته وړاندے کوی.(۲) په دے صورت کښے به مطلب دا شی.چه که تاسو نافرمانی اوکړئ نوتاسو به هم داسے ګناهګار شئ.لکه څنګه هغه متکبرسرداران او بادشاهان ګناهګار دی.ځوك چه د حق نه اعراض کوی.

(۶) شپږم قول دا دے چه د دے نه ..عشار.. یعنی دټیکس اخستونکی مراد دی.لیث بن سعد رحمه الله د یونس بن یزید رحمه الله نه نقل کړی دی.«الأریسیون: العشارون یعنی أهل المکس» که دا معنی ثابته وی.نودلته به مبالغه مقصود وی.یعنی لکه څنګه چه عشار د سخت عذاب مستحق دی.اولوئے ګناهګار دی.دغه شان به هرقل هم ګناهګار وی.(۳)

اووم قول دا دے.چه د اریسیین نه مراد خوزمیندار دی.خو دا وئیلے شوی دی.چه زمینداران مجوسیان وو.اورومیان اهل کتاب وو.(۴) په دے صورت کښے به مطلب دا شی.چه ته کتابی اونصرانی ئے.اودد ے ملك اوسیدونکی چه زمیندار دی.دا مجوسیان دی.اوستا خیال دے چه دا کتابیان اهل حق دی.اواریسیین د مجوسیت دوجے اهل باطل دی.نولکه څنګه چه د اهل کتابیت د وجے ته خپل ځان برحق ګڼړے.اودا زمینداران اهل باطل.نودغه شان اوګڼړئ چه اوس زما د نبوت د اعلان نه پس که تا اسلام قبول نکړلو.نود دے اریسیین پشان به ته په اهل باطل کښے داخل شے.اوپه اهل حق کښے به ستا شمار نه کیږی.لکه څنګه چه دوی د مجوسیت د وجے اهل باطل دی.نواوس به ته د نصرانیت د وجے په اهل باطل کښے داخل شے.(۵)

بیا په یوروایت کښے د اریسیین په ځائے د ..ارکوسیین.. لفظ راغلے دے...رکوسیت د نصرانیت اومجوسیت په مینځ کښے یومذهب دے.ممکن ده.چه په هغے کښے څه خلق داسے وو.چه هغوی د نصرانیت په ځائے د رکوسیت قائل وو.(۶) لکه چه هرقل ته اووئیلی شو چه که ته اسلام نه راوړے.نو رکوسیین چه اهل باطل دی.دهغوی پشان به ګناهګار شے.والله اعلم.

قوله: وَيَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا..... په بعضے نسخو کښے په دے ځائے کښے ..واو.. نشته.اوپه بعضو کښے ..واو.. شته.(۷)

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) عمدة القاری(۸۶/۱)_

(۳)فتح الباری(۳۹/۱)_

(۴) غریب الحدیث للخطابی(۵۰۰/۱)_

(۵) جامع الأصول لابن الأثیر(۲۷۳/۱۱)_

(۶) جامع الأصول (۲۷۳/۱۱)_

(۷) فتح الباری(۳۹/۱)_

دوه سوالونه اودهغې جوابونه دلته دوه سوالونه دي.

() اولنے سوال دا دے.چه په قرآن پاك كښے ،،واو،، نشته.بيا دلته واؤ څنګه راغلو؟

دويم سوال دا دے.چه دا آيت د وفدنجران په حق كښے نازل شوے وو.ځكه چه ابن اسحاق رحمه الله وغيره ليكلي دي.چه د آل عمران داول نه تر اتيا آيتونو پورے د وفد نجران په حق كښے نازل شوى دى.([1])اود وفد نجران راتګ په ۹ھ كښے وو.([2])

ځكه چه دے خلقو د تولو نه وړاندے جزيه ادا كړے وه.([3])اود جزيه مشروعيت په آيت كريمه ﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّىٰ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَن يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾([4]) سره شوے دے.اودا آيت د فتح مكه نه پس نازل شوے دے.([5])رسول اكرم ﷺ چه كوم خط ليږلے وو.هغه په ۶ھ كښے وو.نودا آيت د آل عمران چه په دغه اتيا آياتونو كښے دے.چه د وفد نجران په راتلو نازل شوے وو.نبي ﷺ د هرقل په خط كښے څنګه اوليكلو؟

د اولني سوال څو جوابونه وركړے شوى دى.

() يوجواب دا وركړے شوے دے.چه كيدے شي.دا د ابوسفيان د كلام حصه وى.هغه داسے چه هغه ته د خط ټول مضامين ياد نه وو.د خط د شروع څه حصه ورته ياده وه.او آيت ترے پاتے شوے وو.لكه چه هغه دا ذكر اوكړلو.چه «كان فيه كذا وكان فيه ياأهل الكتاب» په دے صورت كښے به ،،واو،، د ابوسفيان د كلام نه ګرځولے شي.دخط جزء يا حصه نه.([6])

خودا جواب صحيح نه دے.ځكه چه د نبي كريم ﷺ د خطونو چه كوم عكسونه شائع شوى دى.په هغے كښے هم دومره مضمون دے.

() دويم جواب دا وركړے شوے دے.چه دا واؤ عاطفه دے.او معطوف عليه «أدعوك» دے.اومعطوف محذوف دے.تقديرد عبارت دا دے.«إنى أدعوك بدعاية الإسلام وأقول لك ولإتباعك إمتثالاً لقول الله تعالى: ياأهل الكتاب..»([7])

() د دويم سوال هم څو جوابونه وركړے شوى دى.

() يو جواب دا دے.چه ممكن ده.چه دا آيت مكرر نازل شوے وى.يوځل د حديبيه نه وړاندے نازل شوے وى.اويوځل د فتح مكے نه پس نازل شوے وى.([8])

---

(۱) تفسير ابن كثير(۳۷۱/۱)_

(۲) ابتداء د سورة آل عمران از تفسيرابن كثير(۳۴۳/۱)_

(۳) تفسيرابن كثير(۳۷۱/۱)_

(۴) التوبة:۲۹)_

(۵) تفسيرابن كثير(۳۴۷/۲)_

(۶) فتح البارى(۳۹/۱)_

(۷) پورتنۍ حواله)_

(۸) تفسيرابن كثير(۳۷۱/۱)_

حافظ ابن حجر رحمه الله دا قول بعيد گرځولے دے.(١)

() دويم جواب دا ورکړے شوے دے چه کيدے شي.د وفد نجران د قدوم په موقع چه کوم آيتونه نازل شوى وى.هغه د سورة ال عمران دشروع نه تر دے ځائے پورے وى.اودا آيت وړاندے نازل شوے وى.ترڅوپورے چه د ابن اسحاق رحمه الله د قول «بضع وثمانين» تعلق دے.نواوبه وئيلي شي.چه دا عدد محفوظ نه دے.اود عدد په ذکر کولو کښے د دوى نه سهو شوے ده.(٢)

() دريم جواب دا ورکړے شوے دے.چه د وفد نجران راتګ د صلح حديبيه نه وړاندے شوے وى.اوهم په دغه موقع باندے دا آيت نازل شوے وى.اوترڅو پورے چه ددے د ادا کولو مسئله ده.نو هغه جزيه نه وه.بلکه مصالحة د مباهله نه د بچ کيدو عوض وو.روستو په آيت د جزيه سره ددے موافقت راغلو.(٣)

() څلورم جواب دا ورکړے شوے دے.(دا د اولنى سوال جواب هم دے) چه په کوم وخت کښے نبى ﷺ هرقل ته دا خط ليکل.نوترهغه وخته پورے دا آيت نه وو نازل شوے.روستو د نبى ﷺ په موافقت کښے د قرآن کريم دا آيت نازل شو.لکه دحضرت عمر رضي الله عنه په موافقت کښے د حجاب، اسارى بدر،او د صلاة على المنافقين د سلسلے د آيتونونه سوا نور آيتونه نازل شوى وو.(٤)

﴿قُلْ يَٰٓأَهْلَ ٱلْكِتَٰبِ تَعَالَوْا۟ إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَآءٍۭ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا ٱللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِۦ شَيْـًٔا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِّن دُونِ ٱللَّهِ ۚ فَإِن تَوَلَّوْا۟ فَقُولُوا۟ ٱشْهَدُوا۟ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾

اے اهل کتابو يوے داسے خبرے طرف ته راشئ.چه هغه زمونږ او ستاسو په مينځ کښے برابر وى.هغه دا چه مونږ به د الله نه سوا د بل چا عبادت نه کوو.اونه به څه څيز دهغه سره شريک کوو.اونه به په مونږ کښے بعضے خلق بعضے نورولره د الله نه سوا رب ګرځوو.

خط مبارک اود دعوت اصول: دلته کښے په دے خط کښے نبى ﷺ د دعوت د اصولو پوره پوره خيال ساتلے دے.

په اصول دعوت کښے يواصل دا دے.چه د تاليف قلب به د زيات نه زيات خيال ساتلى شى.تاسوګورئ چه يولفظ هم داسے نه دے.چه په هغے سره زړه مات شى.

نبى ﷺ «من محمد بن عبد الله ورسوله إلى هرقل عظيم الروم» فرمائيلى دى.دخپل خان دپاره نبى ﷺ د عظيم لفظ نه دے استعمال کړے.بلکه دهرقل دپاره ئے د ،،عظيم الروم،، لفظ استعمال کړے دے.په دے کښے تاليف قلب هم دے.اودهغه د منصب رعايت هم.چه دهغه قوم دے عظيم ګڼړى.

---

(١) فتح البارى(٣٩/١)_

(٢) تفسيرابن کثير(٣٧١/١)_

(٣) تفسيرابن کثير(٣٧١/١، ٣٧٢)_

(٤)تفسيرابن کثير(٣٧٢/١)_

ددے نه پس نبی ﷺ ((سلام على من اتبع الهدى)) ليكلى دى لكه د سلام ليكلو سره ئے دبهرے خبرے خيال ساتلے دے چه غير مسلم ته به سلام نشي كولے

په سلام كښے نبي ﷺ د ((على من اتبع الهدى)) قيد لګولے دے.اوس كه هغه اسلام قبول كړې نو بيشكه هغه ددے دعا محل دے اوكه اسلام قبول نكړى نو ددے دعا محل نه دے اوهرقل ئے په فكر كښے هم واچولو چه هغه سوچ اوكړى.چه آيا په حقيقت كښے هغه ددے اهل دے.چه د رسول الله ﷺ دعا دده په باره كښے شى.

ددے نه پس دى ((فإني أدعوك بدعاية الإسلام أسلم تسلم، يؤتك الله أجرك مرتين فإن توليت فإن عليك إثم الأريسيين)) په دے كښے امر هم موجود دے.او ترغيب هم .زجر هم شته او وعيد هم...اسلم.. امر دے او ..تسلم.. ترغيب دے.((فإن توليت)) زجر دے.او((فإن عليك إثم الأريسيين))وعيد دے.

نبي ﷺ د ((فإن توليت))په ځائے ((فإن كفرت)) نه دى وئيلے.ځكه كه چرته ((فإن كفرت)) وئيلے شوى وو.نوهغه چونكه د اهل كتابوځنے وو.دكفر د اصطلاح نه واقف وو.نوهغه سره به ويره شوے وه.اود دعوت اصول دا دى.چه داعى به مخاطب متاثر كوى.چه زه څه ستا وړاندے پيش كوم.په دے كښے مے ستا خيګړه مقصود ده.دل آزارى مے مقصود نه ده.كه دلته ((فإن كفرت)) استعمال شوے وو.نو د حوصله شكنئ احتمال راتلو.په دے وجه نبي ﷺ ((فإن توليت)) اوفرمائيل.

بيا ئے د هغه اسلام سره د مانوس كولو دپاره اود اجنبيت لرے كولو دپاره فرمائيلى دى.چه ﴿تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا﴾ يعنى مونږ اوته په اصل الاصول كښے نزدے نزدے يو.لكه ځنګه چه مونږ دتوحيد قائل يو.دغه شان ته هم ئے.چه په دے اصل كښے مونږ متحد يو.نو ددے نه پس د نورو خرابيانو لرے كول څه ګران نه دى.

يواشكال اودهغې جواب دلته په ﴿تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ باندے اعتراض شوے دے.چه نصارا خو د اقانيم ثلاثه اعتقاد ساتى.اوحضرت عيسىؑ ته معاذالله د الله تعالى ځوئے وائى.اوپه الوهيت كښے هغه شريك كوى.نوبيا ﴿سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ ځنګه ټيك كيدے شى؟ قرآن كريم ځنګه دوى په كلمه كښے د اهل اسلام سره برابر كړى دى.حالانكه اهل اسلام د توحيد قائل دى.اوهغوى مشركان دى.

يوجواب دا دے.چه په اصل كښے دلته د اصلى نصرانيت په باره كښے وئيلى شوى دى.چه په هغے او د اهل اسلام په كلمه كښے برابرى ده.ځكه چه دا خبره منلے شوے ده.چه دتوحيد مسئله په ټولو آسمانى كتابونو كښے يوشان راغلے ده.په قرآن، تورات اوانجيل كښے د دے په مينځ كښے څه دومره اختلاف نشته.په دے اعتبار سره د نصارئ او اهل اسلام كلمه يوه ده.

دويم جواب دا دے.چه يهود او نصارا اګرچه په حقيقت كښے مؤحدين نه دى.خو مؤحدين خو ورته وئيلى شى.زبانى او قولى حده پورے د هغوى دعوى د توحيد وه.هغوى وائى.چه لوئے خدائے خو يو دے.هغه زمونږ واړه خدايان پيدا كړى دى.مونږ دا واړه خدايان دالله تعالى سره

د زمکے او آسمان په تخلیق کښے شریك نه گنړو.اونه ئے د اوچتوکارونو په تدبیر کښے شریك گنړو.نه زمونږ عقیده دا ده.چه دوی داللہ تعالی څه حکم روستو کولے شی.نوښکاره شوه.چه مونږ د الله تعالی دتوحید قائل یو.

نودا به اوونیلی شی.چه دلته قرآن پاك د «مماشاة مع المخاطب»طریقه اختیار کړے ده.اواشاره ئے کړے ده.چه د دعوی نه اهم څیز په عقیده او عمل کښے توحید اختیار کړئ.نه په خاص صفاتو کښے دالله سره شرك کوئ.اونه په تحلیل اوتحریم کښے.اونه د فرشتو روحونه د ورکړے شوی اختیاراتو په تنفیذ کښے مستقل بالذات گنړئ.

قوله: فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ: اوکه روگردانی اوکړی نوتاسو گواه اوسئ.په دے خبره چه مونږ مسلمانان یو.

دخط تقاضا خو دا وه.چه د «فإن تولوا» په ځائے «فإن توليتم» وے.خوچونکه نبی ﷺ د قرآن کریم آیت نقل کړلو.اوپه دے کښے دغائب صیغه ده.نوځکه ئے علی سبیل الحکایة دا د غائب په صیغه سره ذکر کړلو.

قوله: قَالَ أَبُو سُفْيَانَ فَلَمَّا قَالَ مَا قَالَ وَفَرَغَ مِنْ قِرَاءَةِ الْكِتَابِ كَثُرَ عِنْدَهُ الصَّخَبُ وَارْتَفَعَتِ الْأَصْوَاتُ وَأُخْرِجْنَا: ابوسفیان وائی.چه کله هرقل څه چه ئے وئیل هغه ئے اووئیل.اوهغه دخط د لوستلو نه فارغ شو.نود ده په مخ کښے شور پیدا شو.اوازونه اوچت شول.اومونږ د دربار نه اوویستلی شو.

په «قال ما قال» کښے د فعل ضمائرهرقل طرف ته راجع کیږی.دلته کښے «ما قال» مبهم پریخودے شوے دے.ددے نه مراد یا خو هغه سوالونه اوجوابونه دی .کوم چه وړاندے تیرشوی دی.اویا ددے نه مراد هغه قصه ده.کومه چه وړاندے د ابن الناطور په حواله سره ذکر شوے ده.
بیا چونکه د ابوسفیان نه هرقل متاثر شوے وو.اودهغه اسلام طرف ته میلان پیدا شوے وو.چه دا خلق ئے سبب جوړ شوے وو.ځکه هرقل سره ویره شوه.چه هسے دا خلق په ابوسفیان اودده په ملگرو باندے حمله اوکړی.چه تاسو زمونږ د بادشاه توجه واړوله.نوځکه ئے دوی دخپل دربار نه بهر کړل.
خو دا هم ممکن ده.چه د دوی د راغوښتلو کوم غرض اوغایت وو.یعنی د مدعی نبوت د حالاتو تحقیق.چونکه پوره شو.حالات معلوم شو.نوځکه ئے دوی رخصت کړل.

قوله: فَقُلْتُ لِأَصْحَابِي حِينَ أُخْرِجْنَا لَقَدْ أَمِرَ أَمْرُ ابْنِ أَبِي كَبْشَةَ إِنَّهُ يَخَافُهُ مَلِكُ بَنِي الْأَصْفَرِ: کله چه مونږ اوویستلے شو.نوماخپلو ملگرو ته اووئیل.چه واقعی دابن ابی کبشه کار ډیراهمیت حاصل کړلو.دهغه نه خو دبنی اصفربادشاه هم ویریږی.
ابن ابی کبشه ابوسفیان نبی کریم ﷺ خامل الذکر اوورك ښکاره کړل.اود دوی دپاره ئے د ناخو... په ځه د ... ابن ابی کبشه...نوم استعمال کړلو.قاعده دا ده.چه کله یوکس خامل

نه کړاو ګمنام بنکاره کولې شي نو دهغه دپاره داسې لقب اختیارولې شي چه دهغې نه عظمت نه بنکاره کیږي. دعربودا عادت وو چه کله به د چا نقص بیانول مقصود وو. نو هغه به ئې په پلار نیکه کنیې یو ګمنام کس ته منسوب کولو.(١)

دا ابوکبشه څوك دې؟ دده په تعین کنیې ډیر اختلاف دې.

() عالم الانساب ابوالحسن جرجانی رحمه الله فرمائي. دا دنبي ﷺ د نیکه دوهب دنیکهٔ نوم دې.

() دویم قول دا دې چه دا دعبدالمطلب د نیکه نوم دې.

() دریم قول د ابوالفتح ازدي اوابن ماکولا رحمهما الله دې. دوی فرمائي. چه ابوکبشه د نبي ﷺ رضاعي پلار دې. دهغه نوم حارث بن عبدالعزی دې.

() ابن قتیبه، خطابي. او دارقطني رحمهما الله فرمائي. دا د بنوخزاعه یو کس وو. چاچه بت پرستي پریخودې وه. اود قریشو مخالفت ئې کړې وو. اود ..شعري ا.. نوم ستورې عبادت ئې شروع کړې وو. چونکه نبي اکرم ﷺ هم د بت پرستۍ مخالفت کړې وو. نو ځکه په مطلق مخالفت کنیې د شرکت د وجې خلقو نبي ﷺ دغه کس طرف ته منسوب کړلو. هم دا قول د سهیل بن بکار هم دې. هغوی ددغه کس نوم ..وجز بن عامر بن غالب.. خودلې دې.

() پنځم قول دا دې چه د نبي ﷺ دنیکهٔ وهب کنیت ابوکبشه وو.

() شپږم قول د ابن ماکولا رحمه الله نه نقل شوې دې چه دا د دوی د رضاعي مور حضرت حلیمه د پلار کنیت وو.

() اووم قول دادې چه دا دحضرت حلیمه د مورد طرفه د نیکهٔ یا د پلار د طرفه د نیکهٔ نوم دې.(٢) ددې ټولو اقوالو خلاصه هغه ده کومه چه مونږ ذکر کړې ده. چه ابوسفیان نبي ﷺ لره خامل الذکر او ګمنام ګرځول غوښتل. چه دده مقام اوس اوچت شوې دې. دده نه د روم بادشاه هم ویریږي.

بني الأصفر: د بني الاصفر نه مراد رومیان دي. رومیانو ته بني الاصفر ولې وائي. په دې کنیې مختلف اقوال دي.

() ابن الانباري رحمه الله فرمائي. چه دده نیکه روم بن عیص د حبشه د بادشاه د لور سره نکاح کړې وه. دهغې نه چه کوم اولاد پیدا شوې وو. هغه د سپین او تور رنګ په مینځ کنیې وو. ځکه ورته ..اصفر.. وائي. اودده نسل ته ..بنوالاصفر.. وائي.(٣)

() دابن الانباري رحمه الله نه دا هم نقل دي. چه یو ځل حبشیانو په رومیانو باندې غلبه حاصله کړې وه. اود دوی د ښځو سره ئې زنا کړې وه. نو دهغوی نه چه کوم اولاد پیدا شوی وو. په هغوی کنیې د رومیانو سپینوالې اود حبشیانو توروالې وو. اودغه شان په دوی کنیې زیړوالې پیدا شو. نو ځکه دوی ..اصفر.. طرف ته منسوب شو.(٤)

---

(١) فتح الباري(١/٤٠)_

(٢) ددې ټولو اقوالو دپاره اوګورئ فتح الباري(١/٤٠) وعمدة القاري(١/٨٠)

(٣) فتح الباري(١/٤٠)_

(٤) عمدة القاري(١/٨١)_

() ابراهيم حربي رحمه الله فرمائي چه ، ،بنوالاصفر، ،اصفربن روم بن عيصوبن اسحاق بن ابراهيم عليهما السلام ته منسوب دی.(١)قاضي عياض رحمه الله فرمائي.دا قول د ابن الانباري رحمه الله د قول په مقابله كښې اشبه دے.(٢)

() يوقول دا دے.چه دعيصوبن اسحاق بن ابراهيم عليهما السلام رنګ ډيرسور وو.د دوی واده د خپل د تره لور يعني دحضرت اسماعيل عليه السلام لور سره اوشوه.د دے نه د عيصو نه علاوه پنځه نور اولاد پيدا شول.روم د ډيرزيړ رنګ وو.د روميانو نسل دهغه نه راروان دے.خکه ورته ، ،بنوالاصفر، ، وئيلی شی.(٣)

() ابن هشام رحمه الله په ، ،التيجان، ، كښې ليكلی دی.چه عيصوبن اسحاق عليه السلام ته د هغه نيا حضرت ساره عليها السلام د سرو زرو كالی اچولی وو.د سرو د زيړوالی د وجے ورته ، ،اصفر، ، وئيلی شی.(٤)والله اعلم

قوله: فَمَا زِلْتُ مُوقِنًا أَنَّهُ سَيَظْهَرُ حَتَّى أَدْخَلَ اللَّهُ عَلَيَّ الْإِسْلَامَ: نوزما برابر يقين اوشو.چه محمد ﷺ به ډيرزر غالب شی.تردے چه الله تعالى ما باندے اسلام داخل كړلو.

ابوسفيان د هرقل د دربار دا كيفيت اوكتلو.نود تاثير نه بغيرپاتے نشو.اودهغه يقين راغلو.چه نبي اكرم ﷺ به غالب كيږی.

دابوسفيان رضي الله عنه اسلام: څه بدبخته خلق داسے هم شته.چه ابوسفيان رضي الله عنه مسلمان نه مني.دوی د رافضيانو د پروپيګنډو ښكار دی.اود جهالت دوجے دا وائی.چه دا كس د زړه نه مسلمان شوے نه وو.

په دے كښې څه شك نشته.چه داسلام نه وړاندے دے د كفر په سردارانو كښې وو.خو ددے باوجود ورته الله تعالى د اسلام توفيق وركړلو.دده د اسلام قبلولو واقعه دلته په اختصار سره بيانولی شی.

د صلح حديبيه نه پس د قريشو حليف بنوبكر د نبي ﷺ په حلفاء بنوخزاعه باندے حمله اوكړله.د قريشو څه خلقو هم د خپلو حلفاء مدد اوكړلو.حالانكه په هغوی باندے لازمه وه.چه دوی ئے دحملے نه منع كړے وو.حمله هم د شپے د خوب په حالت كښې شوے وه.بديل بن ورقاء،عمروبن سالم،اود بنوخزاعه څه خلق مدينے منورے ته راغلل.اونبي ﷺ ته ئے د هغوی د دهوكے خبر وركړلو.عمروبن سالم د مظلوميت عكاسی كونكے نظم واورولو.

---

(١) پورتنۍ حواله)_

(٢) پورتنۍ حواله)_

(٣) پورتنۍ حواله)_

(٤) فتح الباری(١/٤٠) وعمدة القاری(١/٨١)_

يا رب إني ناشد محمدا ... حلف أبينا وأبيه الأتلدا

قد كنتم ولدا وكنا والدا ... ثمت أسلمنا فلم ننزع يدا

فانصر هداك الله نصرا أعتدا ... وادع عباد الله يأتوا مددا

فيهم رسول الله قد تجردا ... إن سيم خسفا وجهه تربدا

في فيلق كالبحر يجري مزبدا ... إن قريشا أخلفوك الموعدا

ونقضوا ميثاقك المؤكدا ... وجعلوا لي في كداء رصدا

وزعموا أن لست أدعو أحدا ... وهم أذل وأقل عددا

هم بيتونا بالوتير هجدا ... وقتلونا ركعا وسجدا

اهل مکۀ چه کله ددے حرکت په انجام باندے سوچ اوکړلو.نو ابوسفیان ئے د صلح د تجدید دپاره مدینے منورے ته اولیږلو.دوی د حضرت ابوبکر،عمر،اوعلی رضی الله عنهم سره خانله خانله خبرے اوکړلے.اونامراد واپس شو.
نبی اکرم ﷺ په ۱۰ رمضان لس زره لښکر واخستلو.او دمکے په لور ئے سفر شروع کړلو.قریشو ته خبر نه وو.تردے چه مکے ته نزدے ،،مرالظهران،، مقام ته نزدے اورسیدل.اهل مکه ته د فوج د راتلو غږ رسیدلے وو.اوهسے هم دا ویره وه.چه معلومه نه ده.رسول الله ﷺ به کوم وخت په مونږ باندے حمله کوی.نوابوسفیان بن حرب،بدیل بن ورقاء او حکیم بن حزام د خبراخستلو په غرض دمکے نه بهرته راووتل.کله چه مرالظهران ته نزدے شو.نواور ورته په نظر راغلو.څکه چه نبی کریم ﷺ د عربود زوړ رواج مطابق اوحکمت د وجه دا حکم ورکړے وو.چه هرکس دے دخپلے خیمے وړاندے اور اولګوی.دے خلقوچه اورونه اولیدل.نو ګهبراؤ شو.اود یو بل نه ئے تپوس اوکړلو.دا اورونه څنګه دی؟ بدیل اووئیل دا اورونه د خزاعه قبیلے دی.ابوسفیان اووئیل.خزاعه سره دومره لښکر دکومے راغلو.هغوی خو لږ دی.داخبرے کیدلے.چه حضرت عباس رضی الله عنه د نبی ﷺ په قچر باندے سور هغه طرف ته راغلو.هغه سره فکر وو.څنګه اهل مکه ته خبر اوشی.اود صبا کیدو نه وړاندے وړاندے دوی د نبی ﷺ نه امن طلب کړی.ګنی دخیر څه صورت نه ښکاری.نوهغه د څه څرونکی وغیره په لټون کښے راوتلے وو.چه دابوسفیان آواز ئے واوریدلو.نوهغه ئے اوپیژندلو.سمدستی ئے هغه ته آواز ورکړلو.اود حملے خبر ئے ورته ورکړلو.چه خبر ئے واوریدلو.نودا خلق وارخطا شو.اودحضرت عباس رضی الله عنه نه ئے تپوس اوکړلو.چه څه تدبیر دے اوکړے شی؟حضرت عباس رضی الله عنه ورته اووئیل.ماسره په قچر باندے روستو سور شه.تا نبی ﷺ

ته بوځم. حضرت عمر رضي الله عنه ورپسے شو. اوقتلول ئے غوښتل. اوعرض ئے اوکړلو. يارسول الله دا ابوسفيان دے. ده سره څه معاهده نشته. ماته اجازت راکړه. چه څټ ترے قلم کړم. حضرت عباس رضي الله عنه اوفرمائيل. ما ابوسفيان ته پناه ورکړے ده. نبي ﷺ ورته اوفرمائيل. بنه دے ځان سره ايسار کړه، او صباته ئے ماته راوله. حضرت عباس رضي الله عنه د نبي ﷺ دحکم مطابق دے په خپله خيمه کښے ايسار کړلو. صبا ته ابوسفيان د مسلمان کيدو فيصله اوکړله. اود نبي ﷺ په خدمت کښے حاضر شو. اسلام ئے قبول کړلو. نبي ﷺ هم دهغه عزت اوکړلو. او وے فرمائيل. «من دخل دار أبي سفيان فهو آمن» (١)

د اسلام راوړلو نه پس د نبي ﷺ دده سره سلوك. ددوی په غزواتو کښے ګډون. اود الله په لار کښے د دوی د دواړو سترګو شهادت دا ټولے خبرے دليل دے. په دے خبره چه دوی د زړه په اخلاص مسلمان شوی وو. (٢)

قوله: وَكَانَ ابْنُ النَّاطُورِ صَاحِبُ إِيلِيَاءَ وَهِرَقْلَ سُقُفًّا عَلَى نَصَارَى الشَّأْمِ يُحَدِّثُ..:

دا دامام زهري رحمه الله مقوله ده. اود اسناد سابق سره موصول ده. بعضے حضراتو دے ته معلق وئيلے ده. خو دا وهم دے. اود بعضے مغاربو خيال دے. چه دا «عن الزهري عن عبيدالله عن ابن عباس عن أبي سفيان عن ابن الناطور» نه مروی دے. خو محققين فرمائي. په دوی باندے د ابن اسحاق رحمه الله په روايت سره اشتباه راغلے ده. ځکه چه هغوی د ابن الناطور حديث د ابوسفيان دحديث نه وړاندے ذکر کړے دے. (٣)

اصل صورت دا دے. چه دا حديث په اولني حديث باندے معطوف دے. تقدير د عبارت دا دے. «عن الزهري أخبرني عبيدالله .... فذكر الحديث ثم قال الزهري: وكان ابن الناطور يحدث..» (٤)

دامام زهري رحمه الله ملاقات د ابن الناطور سره د ابن الملك په زمانه کښے په دمشق کښے شوے وو. امام زهري رحمه الله دا قصه په خپله اوريدلے ده. په ظاهره په دغه وخت کښے ابن الناطور مسلمان شوے وو. (٥)

---

(١) دتفصيلاتو دپاره اوګورئ سيرت ابن هشام (٢/٢٦٨، ٢٦٩) سيرت مصطفى (٣/٢٠، ٢١) اوسيرت النبي ﷺ (١/٢٩٦، ٢٩٧)_

(٢) دحضرت ابوسفيان داسلام په باره کښے بعضے حضرات دوی ته دا اشعار منسوب کوی.

لعمرک إني يوم أحمل رأية : لتغلب خيل اللات خيل محمد

لک المدلج الحيران أظلم ليله : فهذا أواني حين أهدى وأهتدى

هداني هاد غير نفسي ودلني : على الله من طردت كل مطرد...

خو په حقيقت کښے دا اشعار د حضرت ابوسفيان بن حارث بن عبدالمطلب دی. د ابوسفيان بن حرب نه دی. اوګورئ: سيرت ابن هشام (٢/٢٦٨)_

(٣) فتح البارى (١/٤٠)_

(٤) پورتنئ حواله)_

(٥) پو. تنئ حواله)_

..ناطور.. په طاء مهمله سره لوستلے شوے دے.او "ناظور" په ظاء معجمه سره هم لوستلی شی.بعضے حضراتوونیلی دی.چه ناطورد کهجورو دباغ محافظ ته وائی.اودبعضوخیال دے چه د انگورو د باغ مالیار ته وائی.دا عربی لفظ نه دے.خو په عربئ کښے استعمال دے.(١)
دا ابن ناطور د ایلیاء گورنر وو.اود هرقل مصاحب هم وو.اودے د شام د نصاروٰ لوئے پادری وو.یعنی ده ته مذهبی عظمت اودنیوی وجاهت دواړه حاصل وو.
آیا د حقیقت اومجاز په مینځ کښې جمع ټیک ده؟ دلته ..ابن الناطور.. ته صاحب دایلیاء او هرقل وئیلے شوے دے.د ..صاحب.. دلفظ معنی د حقیقی مصاحب دے.اومجازی معنی ئے گورنرده.دلته دا لفظ په دے دواړومعانیو کښے مستعمل دے.علامه کرمانی رحمه الله فرمائی.چه دحضرت امام شافعی رحمه الله په نیز د یولفظ نه په یووخت کښے حقیقی اومجازی معنی دواړه مراد اخستلی شی.اونور حضرات په داسې موقع باندے عموم مجاز مراد اخلی.یعنی یوه عامه معنی مراد اخلی.چه حقیقت او مجاز دواړه ددے معنی فرد جوړ شی.(٢)
زمونږ د طرفه دا وئیلی شی.چه اول خو شیخ الاسلام ابن تیمیه رحمه الله تصریح کړے ده.چه دامام شافعی رحمه الله نه چرته منقول نه دی.چه یولفظ په یووخت کښے د حقیقت او مجاز دواړو معانیو دپاره استعمالیدے شی.البته د امام شافعی رحمه الله ملگرو د بعضے استعمالاتو نه دا نتیجه اخذ کړے ده.په خپله دهغوی نه څه تصریح نشته.(٣)
دویمه خبره دا ده.چه«وکان ابن الناطور صاحب إیلیاء وهرقل» د زهری رحمه الله کلام دے.د رسول الله ﷺ ارشاد نه دے.نوځکه په دے باندے استدلال کول مفید نه دی.
ددے نه علاوه دا هم وئیلی شی.چه دلته د ..صاحب ایلیاء.. نه پس اود ..هرقل.. نه وړاندے د صاحب لفظ بل هم مقدر دے.نود اولنی ..صاحب.. معنی به گورنر شی.اود دویم ..صاحب.. معنی به ..مصاحب.. شی.په دے طریقه به دا اشکال ختم شی.چه د یولفظ نه دوه معانی یعنی حقیقی اومجازی مراد اخستے شوی دی.مخذوف منل د حقیقت او مجاز د جمع په نسبت سره بهتر دی.(٤)
دغه شان دا هم وئیلی شی.چه د ..صاحب.. معنی جدا جدا نه ده.بلکه یوه معنی ئے ده..ذو.. په معنی د ..والا.. دے.دا بیله خبره ده.چه مضاف الیه ته د نسبت کولو په اعتبار سره فرق راځی.نوکه ددے نسبت خائے طرف ته وی.نو ددے معنی خاوند اوحاکم دے.اوکه یوکس طرف ته وی.نود ..مصاحب او دوست.. معنی به وی.نو لکه چه د ..صاحب اویلیاء وهرقل.. مطلب دا شو.چه د ایلیاء اوهرقل خاوند. چونکه ایلیاء خائے دے.نوددے معنی به شی.دایلیاء حاکم او گورنر.اوهرقل کس دے.نوددے معنی به شی.دهرقل ملگرے.(٥)

---

(١) عمدة القاري(١/٨٠) بیان الأسماء المبهمة)_
(٢) شرح کرمانی) رحمه الله ١/٦٤)_
(٣) فیض الباری(١/٤٢)_
(٤) عمدة القاري(١/٩٥)_
(٥) فیض الباری(١/٤٢)_

سقف ددے لفظ په ضبط کښے اختلاف دے چه دا فعل دے که اسم؟ که فعل وی نو په دے کښے دوه اقوال دی. یو قول خو دا دے چه دا ,,سقِّفَ،،د باب تفعیل نه دماضی صیغه ده اودویم قول دا دے چه دا ..اسقف.. یعنی د باب افعال نه ماضی ده.(۱)
اوکه دا اسم وی نو ددے په ضبط کښے څو اقوال دی.

۱) یو قول ,,أُسْقُفّ،،، او دویم قول دے ,,أسْقُفْ،، په دواړو همزه و قاف مضموم دے اوسین ساکن البته په رومبنی قول باندے فاء مخفف ده اوپه دویم باند ے مشدد دریم قول ,سُقُفّ، بضم السین والقاف وتشدید الفاء دے.(۲)

مشهوره دا ده چه دا دعجمی ژبے لفظ دے اوددے معنی ده.((رئیس دین النصاری)) یعنی د نصاروٰ دټولو نه لوئے پیشوا.
بعضے حضرات فرمائی چه دا ..سقف.. نه مشتق دے.ددے معنی په اوږدوالی سره ټیټیدل دی.چونکه ددوی دینی پیشوا به د عاجزئ داظهار دپاره په ټیټه تلو.خکه ورته ..سقف.. یا اسقف.. وائی.(۳)
الشام دا مهموز او غیر مهموز په دواړو طریقو لوستلے شی.دغه شان شام هم لوستلے شوے دے.(۴)
حافظ ابن عساکر رحمه الله په خپل تاریخ کښے نقل کړی دی.چه شام ته لس زره صحابیان داخل شوی دی.(۵)
علامه کرمانی رحمه الله فرمائی.چه نبی څلور ځله شام ته تشریف اوړے دے.دوه ځله د نبوت نه وړاندے.اول ځل د دولسو کالو په عمر کښے ئے دخپل تره ابوطالب سره سفر کړے وو.اومقام بصری ته رسیدلے وو.راهب سره ئے ملاقات شوے وو.هغه دوی ته د واپس بوتلو مشوره ورکړے وه.په دویم ځل ئے د پنځویشت کالو په عمر کښے د حضرت خدیجه رضي الله عنها مال د تجارت دپاره اوړے وو.بیا دنبوت نه پس ئے هم دوه ځله شام ته تشریف اوړے وو.یوځل داسراء په موقع باندے اودویم ځل د غزوه تبوک په موقع باندے (۶)الله اعلم

قوله: أَنَّ هِرَقْلَ حِينَ قَدِمَ إِيلِيَاءَ أَصْبَحَ يَوْمًا خَبِيثَ النَّفْسِ: یعنی هرقل چه کله ایلیاء ته اورسیدلو.نویوورځ هغه په ډیره پریشانئ اواضطراب کښے صبا کړلو.هغه خفه او غمګین وو.

---

(۱) عمدة القاری(۸۹/۱) وفتح الباری(۴۱/۱)_
(۲)پورتنی حواله)_
(۳) فتح الباری(۴۱/۱) وتاج العروس (س۶/۵۳)_
(۴) عمدة القاری(۸۲/۱) بیان أسماء الأماکن وشرح کرمانی(۵۳/۱)_
(۵) عمدة القاری(۸۲/۱)_
(۶) شرح کرمانی(۵۳/۱)_

دلته دے دا اشكال نه وي.چه په حديث كښے خو دي.((لايقولن أحدكم خبثت نفسي))[1]كه چه په دے كښے خطاب مسلمانانو ته دے.اوهلته دهرقل په باره كښے دے.
دلته د ..خبيث النفس.. نه مراد مغموم اوغمگين دے.

قوله فَقَالَ بَعْضُ بَطَارِقَتِهِ قَدِ اسْتَنْكَرْنَا هَيْئَتَكَ: دده د حكومت بعضے خواصو اووئيل.مونږ ته ستا حالت بدل ښكاري.تاسو مړاوے مړاوے اوخفه اودلگير معلوميږئ.ددے څه وجه ده؟
..بطارقة.. د بطريق جمع ده.ددے معنى ده قائد.د حكومت خواص اواهل الرائے[2]

قوله قَالَ ابْنُ النَّاطُورِ وَكَانَ هِرَقْلُ حَزَّاءً يَنْظُرُ فِي النُّجُومِ: ابن ناطور اووئيل.هرقل كاهن وو.په علم نجوم كښے ورته مهارت حاصل وو.
دلته دوه صورتونه دي.[3]
يوصورت دا دے.چه ..حزاء.. موصوف او..ينظرفي النجوم.. ددے صفت اوگرځولے شي.اودويم صورت دا دے.چه ..حزاء.. د ..كان.. دپاره خبر اول او ..ينظرفي النجوم.. خبرثاني اوگرځولے شي.
په اولنى صورت كښے به ددے مطلب دا شي.چه هرقل كاهن وو.اودهغه كهانت د ..نظرفي النجوم.. په ذريعه وو.
په دويم صورت كښے به وئيلى شي.چه د كهانت درے قسمونه دي.يودا چه سړے فطرى طوركاهن وي.دويم صورت دا چه د شيطانانو د خبر وركولو په ذريعه كهانت كولے شي.اودريم صورت دا دے.په نجوم كښے د غور اوفكر دوجے نه كهانت زده شي.[4]
اوس مطلب دا شو.چه هغه ته فطرى كهانت هم حاصل وو.او د ..نظرفي النجوم.. په ذريعه هم هغه ته د كهانت فن ورتلو.
په جاهليت كښے به كهانت د القاء شيطاني په ذريعه هم كيدلو.اود علم نجوم په مدد سره هم.اسلام هرقسم كهانت باطل اوگرځولو.نوپه كهانت باندے اعتماد ټيك نه دے.[5]

يواشكال اودهغے جواب دلته اشكال دا دے.چه امام بخاري رحمه الله داسے روايت ولے ذكر كړلو.چه دهغے نه د كهانت اوعلم نجوم تقويت اوتصحيح معلوميږي؟
ددے جواب دا دے.چه امام بخاري رحمه الله دلته دا روايت د علم نجوم اوكهانت د تائيد او تقويت دپاره نه دے راوړے.بلكه ددے دپاره ئے ذكر كړے دے.چه دا معلومه شي.چه د

---

(۱)صحيح بخاري كتاب الأدب باب لايقل:خبثت نفسي رقم (۶۱۷۹) و(۶۱۸۰)_
(۲) عمدة القاري(۸۷/۱) وتاج العروس (۲۹۶/۶)_
(۳)عمدة القاري(۹۳/۱)_
(۴)ايضاح البخاري(۱۲۴/۱)_
(۵) فتح الباري(۴۱/۱)_

نبي ﷺ د نبوت او صداقت اشارات دهرطرفه ښكاره كيدل. انسانانو جناتو. اهل حق اواهل باطل د ټولو په ژبه د نبي ﷺ خبرونه او زيري معلوم شوي دي.(١)

قوله: فَقَالَ لَهُمْ حِينَ سَأَلُوهُ إِنِّي رَأَيْتُ اللَّيْلَةَ حِينَ نَظَرْتُ فِي النُّجُومِ مَلِكَ الْخِتَانِ قَدْ ظَهَرَ: نوهرقل د هغه په پوښتنې سره تپوس اوكړلو.چه ما نن شپه په نجوم كښې غور اوفكر اوكړلو.نواومې كتل.چه د ختنه كونكو ملك يا د ختنه كونكو خلقو بادشاه غلبه اوكړله.

,,ملك،،د ميم د ضمه او د لام په سكون سره هم روايت دے.اودا د ,,ملك،، د ميم په فتحه اولام په كسره سره هم لوستلې شوے دے.

د نجوميانو عقيده ده.چه برج عقرب مائي دے.اوهرشل كاله په پس دے برج كښې د نمر اوسپوږمۍ اجتماع كيږي.اوددے دواړو دے اجتماع ته ,,قرن السعدين،، وائي نبي ﷺ چه كله پيدا شوے وو.نوپه هغه وخت كښې ,,قرن السعدين،، شوے وو.بيا په دويم ځل ,,قرن السعدين،، په شل كاله پوره كيدو شوي وو.كله چه حضرت جبريل ﷺ وحي راوړله.اودريم ځل په هغه موقع باندے شوے وو.كله چه فتح دخيبر اودعمرة القضاء واقعه پيښه شوے وه.اوددے په نتيجه كښې دفتح مكه په ذريعه دوى ته په ټولو عربو باندے غلبه حاصل شوے وه.

هرقل ددے آخري ,,قرن السعدين،، مشاهده په نظرفي النجوم سره كړے وه.او د دے نه هغه دا نتيجه راويستے وه.چه د ,,ملك الختان،، غلبه به كيږي.(٢)

قوله: فَمَنْ يَخْتَتِنُ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ: د هغه زمانے په خلقو كښې د ختنه رواج په چا كښې وو.دامت معنى د ډلے ده.دلته مجازاً داهل عصر په معنى كښې دا استعمال شوے ده.

قوله: قَالُوا لَيْسَ يَخْتَتِنُ إِلَّا الْيَهُودُ فَلَا يُهِمَّنَّكَ شَأْنُهُمْ وَاكْتُبْ إِلَى مَدَايِنِ مُلْكِكَ فَيَقْتُلُوا مَنْ فِيهِمْ مِنَ الْيَهُودِ: بطارقه جواب وركړلو.چه د ختنه رواج د يهودو نه سوا په بل چا كښې نشته.خوتاسو ته د دوى د وجے فكر نه دى كول پكار.ته دخپل ملك ښارونو ته اوليكه.چه هغه يهوديان كوم چه هلته وى.قتل كړي.

بطارقه د ختنه په باره كښې صرف د يهودو نوم اخستے دے.دا هغه دخپل علم په اعتبار سره وئيلي دي.ځكه چه د حجاز خلقو به ختنه كوله.

قوله: فَبَيْنَمَا هُمْ عَلَى أَمْرِهِمْ أُتِيَ هِرَقْلُ بِرَجُلٍ أَرْسَلَ بِهِ مَلِكُ غَسَّانَ يُخْبِرُ عَنْ خَبَرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دا خلق په دے فكر كښې وو.چه هرقل ته يو كس راوستے شو.كوم چه شاه غسان راليږلے وو.اود نبي ﷺ خبرئے راوړے وو.

د ملك غسان نه مراد ,,عظيم بصرى،، يعني حارث بن ابى جمره دے.

---

(١) پورتنئ حواله)_
(٢) فتح البارى(٤١/١)_

دلته ،،رجل،، مبهم دے،دا سړے څوک دے په دے باره کښے دوه اقوال نقل شوی دی.
یودا چه ددے نه حضرت دحیه رضی الله عنه خپله مراد دے چه حارث عظیم بصری ته کله دا خط اورسیده.نوهغه هم د حضرت دحیه رضی الله عنه په ذریعه هرقل ته رالیږلے وو
دویم قول دا دے چه دا عدی بن حاتم دے.کوم چه ترهغه وخته پورے مسلمان شوے نه وو بلکه د نصرانیت په دین وو.لکه چه کله داخط حارث بن ابی جمره ته ملاؤ شو.نوهغه د عدی بن حاتم په ذریعه هرقل ته اولیږلو.(۱)

قوله: فَلَمَّا اسْتَخْبَرَهُ هِرَقْلُ قَالَ اذْهَبُوا فَانْظُرُوا أَمُخْتَتِنٌ هُوَ أَمْ لَا فَنَظَرُوا إِلَيْهِ فَحَدَّثُوهُ أَنَّهُ مُخْتَتِنٌ وَسَأَلَهُ عَنِ الْعَرَبِ فَقَالَ هُمْ يَخْتَتِنُونَ: کله چه هرقل معلومات اوکړل.نو وے وئیل.ورشئ.اوګورئ چه دے مختون دے.که نه؟ هغه هرقل ته اوخودل چه هغه مختون دے.هرقل دهغه نه د عربو په باره کښے تپوس اوکړلو.چه هغوی ختنه کوی که نه؟هغه ورته اوخودل.چه هغوی هم ختنه کوی.

قوله: فَقَالَ هِرَقْلُ هَذَا مُلْكُ هَذِهِ الْأُمَّةِ قَدْ ظَهَرَ: هرقل اووئیل.دا دهغه امت بادشاه دے.چه غالب راتلونکے دے.
هرقل د ماضی صیغه او،،قد،،استعمال کړلو.ځکه چه هرقل ته یقین وو.چه ددے نه بغیر بله څه لاره نشته.چه هغه به غالب کیږی.
دلته کښے اکثرو راویانو ،،مُلك،، د میم په ضمه اولام په سکون سره روایت کړے دے.البته د قابسی په روایت کښے ،،مَلِك،، (فتحه میم وکسره لام) دے.اود کشمیهنی په نسخه کښے ،،یملك،، دے.
قاضی عیاض رحمه الله فرمائی.په اصل کښے ،،ملك،، دے.دمیم ضمه د میم سره ملاؤ شوه.نو دا یاء صورت پیدا شو.دغه شان په دے کلمه کښے تصحیف اوشو.
علامه سهیلی دا په تصحیف باندے دحمل کولونه په ځائے د تیک کرځولو کوشش کړے دے اوفرمائیلی ئے دی.چه دا مبتدا اوخبر دی یعنی «هذا المذکور یملك هذه الأمة»
دا امکان هم ذکر شوے دے.چه دلته موصوف محذوف دے.او،،یملك،، صفت دے.یعنی «هذا رجل یملك هذه الأمة» بلکه د کوفیانو په نیزدلته اسم موصول منلی شی.اوتقدیری عبارت به وی.«هذا الذی یملك هذه الأمة» ددے نه هم وراندے کیږی.اوکوفیان دا وائی.چه ،،ذا،، د اسم اشاره په طور اسم مفعول استعمالولے شی.لکه چه د شاعر په دے شعر کښے استعمال شوے دے.

---

(۱) فتح الباری(۱/۳۸)_

عدس، مالعباد عليك إمارة أمنتِ وهذا تحملين طليق(١)

يعنى «الذى تحملينه طليق» دغه شان ،،ذا،، دلته كښې هم داسم موصول په معنى کښې ده.دحذف منلو ضرورت نشته.مطلب به داشي.چه «والذى يملك هذه الأمة قد ظهر»
خوحافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.چه ما په يوه معتمده نسخه کښې ليدلي وو ،،بملك،، يعنى د ميم نه وړاندې باء موحده ده.په دې صورت کښې به د ،،هذا،، مشار اليه ،،حکم نجوم،، وى.اود ،،بملك،، تعلق به د ،،ظهر،، سره وى.تقدير د عبارت به دا شي.«هذا الحكم الذى ثبت بالنظرفى النجوم وقد ظهر بملك هذه الأمة التى تختتن» يعنى د نظرفي النجوم نه چه کوم حکم ثابت شو.هغه د امت مختونه په بادشاهت سره ښکاره شو.(٢) والله اعلم.

قوله: ثُمَّ كَتَبَ هِرَقْلُ إِلَى صَاحِبٍ لَهُ بِرُومِيَةَ وَكَانَ نَظِيرَهُ فِي الْعِلْمِ: بيا هرقل په روميه کښې خپل يو دوست ته خط اوليکلو.هغه په علم کښې د هرقل پشان وو.
وړاندې تير شوى دى.چه روميه د اټلى دارالحکومت دے.چه ،دومة الکبرى،، ورته هم وئيلې شي.د عيسايانو اصلي مرکز هم دا وو.او هم دا د روم پايه تخت وو. شام فلسطين او نورے علاقه چونکه د روميانو د غلبے د وجے ددوى په تصرف کښې راغلے وے.اود دوى حکومت قائم شوے وو.نوځکه هغے ته هم روم وئيل شروع شوى وو.روستو بيا دا روميه چه دارالسلطنت او مذهبى مرکز وو.ددے مرکزيت تقسيم شو.او بل مرکز په قسطنطنيه کښې جوړ کړے شو.هرقل به په قسطنطنيه کښې اوسيدل.اوده د شام په علاقه کښې يومرکز ،،حمص،، جوړ کړے وو.په دے کښې به ده قيام کولو.

قوله: وَسَارَ هِرَقْلُ إِلَى حِمْصَ فَلَمْ يَرِمْ حِمْصَ حَتَّى أَتَاهُ كِتَابٌ مِنْ صَاحِبِهِ يُوَافِقُ رَأْيَ هِرَقْلَ عَلَى خُرُوجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّهُ نَبِيٌّ: هرقل حمص ته لاړلو.تراوسه پورے لا دحمص نه تلے نه وو.چه دده د دوست خط راغلو.اودهرقل درائے موافقت ئے کولو.چه يقينى ده.د نبى کريم ﷺ ظهور شوے دے.او دا چه ده په حقه پيغمبر دے.په دے موقعه باندے د هرقل دوست د هرقل د رائے سره موافقت خو اوکړلو.خوخپل اسلام اظهار ئے اونکړلو.
وړاندے مونږ په تمهيد کښې ذکر کړى دى.چه دے خط اوړونکے هم حضرت دحيه رضى الله عنه وو.

---

(١) دا د يزيد بن مفرغ شعردے.دے دحضرت امير معاويه رضى الله عنه په زمانه کښې د قحطان گورنر عباد بن زياد قيد کړے وو.د قيد نه دخلاصيدو نه پس هغه خپلے اسپے ته خطاب کوى اووائى.روانه شه،په تابانده دهغه عباد حکومت نه دے اوس خو مامون دے اوخوک چه تا اوچت کړے دى (يعنى شاعر) هغه آزاد دے.اوگورئ (سبيل الهدى بتحقيق شرح قطرالندى،، للشيخ محمدمحيى الدين عبدالحميد رحمه الله (ص،١٠٦) الأسماء الموصولة)_
(٢) فتح البارى (١/٤٢)_

اوکه بل څوک وو؟ په یقین سره نشی وئیلے. البته د تبوک په موقع چه نبی ﷺ دوباره دے هرقل ته اولیږلو نو هرقل د رومیه لوئے پادری ته دے اولیږلو. خودے کښے دا نشته چه دا لوئے پادری هم هغه سابقه ضغاطر وو. اوکه نه بل څوک وو؟ بهرحال په دے خل دغه لوئے پادری د خپل اسلام اعلان اوکړلو. اوددے په نتیجه کښے هغه شهید کړے شو.

حمص د شام یو مشهور او قدیم ترین ښار دے چه دخپلو آثارو، مشاهدو او مزاراتو د وجے ډیر مشهور دے. دحضرت ابوعبیده رضی الله عنه په مشرئ کښے دا ښار فتح شوے وو. (۱) وړاندے ذکر شوی دی. چه دهرقل اصلی مرکز خو قسطنطنیه وو. خود شام په علاقه کښے حمص ده خپل مرکز جوړ کړے وو.

قوله: فَأَذِنَ هِرَقْلُ لِعُظَمَاءِ الرُّومِ فِي دَسْكَرَةٍ لَهُ بِحِمْصَ: هرقل په حمص کښے په خپل محل کښے د روم مشران راوبلل.

،،دسکرة،، هغه محل ته وائی. چه د هغے نه ګیرچاپیره ډیر کورونه جوړ شوی وی. (۲)

یولوئے محل وو. هلته کښے ده د روم مشرانو ته دعوت ورکړے وو. دهرقل خیال دا وو چه هرکله ضغاطر زما تائید کوی. چه لوئے پادری دے. اود اهل کتابو لوئے عالم دے. نو اوس کیدے شی. چه قوم اومنی. نوځکه هرقل په حمص کښے خلق راجمع کړل.

قوله: ثُمَّ أَمَرَ بِأَبْوَابِهَا فَغُلِّقَتْ ثُمَّ اطَّلَعَ: بیا ئے د دروازو د بندولو حکم اوکړلو. اوبیا په خپله پورته اوختل. اوده هغه خائے نه ئے سر راتاه کړلو.

په خپله بالاخانه ته لاړلو. په دے خیال که په خلقو کښے جوش پیدا شی. نو په ما باندے به لاس نشی اوچتولے. اودروازے ئے د دے دپاره بندے کړے. چه دوی بهرته نشی وتلے. ځکه چه که دجوش په صورت کښے بهرته اوځی. نو فتنه پیدا کیدے شی. نوځکه ئے دروازے بندے کړے. چه ددوی غصه هم په دے خائے کښے سړه شی. (۳)

قوله: فَقَالَ يَا مَعْشَرَ الرُّومِ هَلْ لَكُمْ فِي الْفَلَاحِ وَالرُّشْدِ وَأَنْ يَثْبُتَ مُلْكُكُمْ: بیا هغه اووئیل. اے رومیانو آیا تاسو په کامیابئ اوهدایت کښے څه مینه لرئ. اوپه دے خبره کښے چه ستاسو حکومت باقی پاتے شی؟

دهغه یقین وو. که اسلام قبول نکړے شی. نو حکومت به ځی. دا خبرے هغه ته د اخبارسابقو نه معلومے شوے وے. (۴)

قوله: فَتُبَايِعُوا هَذَا النَّبِيَّ: که ستاسو د کامیابئ اوهدایت سره مینه وی اوتاسو خپل حکومت قائم اودائم ساتل غواړئ. نو ددے پیغمبر سره بیعت اوکړئ.

---

(۱) معجم البلدان (۲/۳۰۲، ۳۰٤)_

(۲) فتح الباری (۱/٤۳)_

(۳) فتح الباری (۱/٤۳)_

(۴) پورتنئ حواله)_

قوله فَحَاصُوا حَيْصَةَ حُمرِ الْوَحْشِ إِلَى الأَبْوَابِ فَوَجَدُوهَا قَدْ غُلِقَتْ: نو هغوی د ځنګلي خرو پشان دروازو طرف ته منډه کړل خو هلته ئې دروازې بندې بیا موندې
د روم عظماء اوویریدل او اوتښتیدل دهغوی دا خیال وو چه هرقل زمونږ آزادی ختمول غواړی او زمونږ نه د عربو غلامان جوړول غواړی
دلته یوخو د خرو سره تشبیه ورکړے شوے ده دا په بیوقوفئ او جهالت کښے ضرب المثل ده او بل د ځنګلي خرو سره تشبیه ورکړے شوے ده ځکه چه د توپ وهلو اوتښتیدو خاصیت د کورنو خرونو په ځائے په دوی کښے زیات وی (١)

قوله فَلَمَّا رَأَى هِرَقْلُ نَفْرَتَهُمْ وَأَيِسَ مِنَ الإِيمَانِ قَالَ رُدُّوهُمْ عَلَيَّ: کله چه هرقل د هغوی نفرت اولیدل او د هغوی د ایمان نه مایوس شو نو وے وئیل دوی ماته واپس راولئ هغه سیاسی چل اوکړلو اووے وئیل

قوله إِنِّي قُلْتُ مَقَالَتِي آنِفًا أَخْتَبِرُ بِهَا شِدَّتَكُمْ عَلَى دِينِكُمْ فَقَدْ رَأَيْتُ فَسَجَدُوا لَهُ وَرَضُوا عَنْهُ: ما چه اوس اوس تاسو ته کومه خبره اوکړله په دے سره ما دا ازمیښت کول چه تاسو په خپل دین باندے څومره سخت او کلك ئې اوس زما یقین اوشو چه ستاسو مضبوطیا مے اولیدله نو دوی ده ته سرونه ټیټ کړل او ده نه خوشحاله شول

قوله فَكَانَ ذَلِكَ آخِرَ شَأْنِ هِرَقْلَ: د «آخر شأن هرقل» مطلب دا نه دے چه دد ے نه پس هغه سمدستی مړ شو بلکه هغه ته چه د اسلام کوم دعوت ورکړے شو او په دے باره کښے چه کومه واقعه پیښه شوه هغه هم دلته ختمه شوه د هرقل معامله مشتبه پاتے شوه هغه ته د نبی اکرم ﷺ حقانیت ثابت شو خو بیا هم هغه خپل حکومت او دین ته ترجیح ورکړله او ایمان ئې راوڼړلو (٢)
هرقل دد ے نه پس ډیره موده ژوندے پاتے شو لکه څنګه چه وړاندے بیان اوشو چه دد ے نه پس هغه په جنګ موته کښے د مسلمانانو خلاف لښکر اولیږل په جنګ تبوك کښے ئې لښکر راولیږل دغه شان د نبی ﷺ په خدمت کښے ده سره زر راولیږل کوم چه نبی ﷺ تقسیم کړل (٣)
نبی اکرم ﷺ ده ته د غزوه تبوك په موقع باندے خط لیږلے وو هرقل خپل قوم ته هغه خط اولوستل او وے وئیل دا کس ماته دعوت راکوی چه زه مسلمان شم کښی جزیه به ادا کوم او که دا نه وی نو آخری صورت په جنګ وی تاسو ټولو ته معلومه ده چه دے کس قبضه به زمونږ په زمکه باندے هم اوشی راشئ یا خو دده ددین تابعداری اوکړئ او یا جزیه ورکول اومنئ قوم چه کله دا خبره واوریدله نو په یو آواز ئې دده خبره رد کړله او دخفګان

---

(١) پورتنئ حواله)_
(٢) فتح الباری (١/٤٣)_
(٣) پورتنئ حواله)_

اظهار نے او کړلو خو هرقل په دے باندے په آرام کړل او خوشحاله کړل چه ما خو ستاسو کلك والے کتل اوس ماته معلومه شوه چه تاسو په خپل دین باندے څومره کلك ئے.
بیا هرقل حکم ورکړلو چه ماته یو عربی کس راولئ چه هغه په خبره پوهیږی. او یادولے ئے شی. نو تنوخی راوغوستے شو. هرقل ورته اوونیل ته دے کس ته ورشه. که نورے درنه تولے خبرے هیرے شی. نو خیر دے. خو درے خبرے یادے ساته. ؀یوه دا چه هغه د خپل خط یادګیرنه کوی که نه؟؀ دویمه دا چه هغه زما خط اولولی. نو د شپے ذکر کوی که نه؟؀ او دریم دا چه دهغه د اوږو په مینځ کښے څه څیز شته که نه؟
تنوخی لاړلو او په تبوك کښے د نبی ﷺ په خدمت کښے حاضر شو. د تعارف نه پس نبی کریم ﷺ اوفرمائیل. اے تنوخی آیا ستاسو د خپل پلار حضرت ابراهیم علیه السلام په دین، دین حنیف کښے مینه نشته. هغه ورته اوونیل. زه په دے وخت کښے د یو قوم قاصد یم. او په یو خاص دین باندے یم. تر څو پورے چه زه هغوی ته واپس شوے نه یم. نو د هغے نه وړاندے اوس زه د خپل دین نه نشم اوړیدے. نبی ﷺ په خندا شو. او د دے نه پس ئے دا آیت مبارك اولوستل. ﴿اِنَّكَ لَا تَهۡدِیۡ مَنۡ اَحۡبَبۡتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ یَهۡدِیۡ مَنۡ یَّشَآءُ ۚ وَهُوَ اَعۡلَمُ بِالۡمُهۡتَدِیۡنَ﴾ القصص: ٥٩_

بیائے اوفرمائیل. ((یا أخا تنوخ: إنی کتبت بکتاب إلی کسری، فمزقه، والله ممزقه و ممزق ملکه، وکتبت إلی النجاشی بصحیفة فخرقها، والله مخرقه ومخرق ملکه، وکتبت إلی صاحبك بصحیفة فأمسکها، فلن یزال الناس یجدونه منه بأساً ما دام فی العیش خیر))
دا خبره د بنکاره وی. چه نجاشی دوه دی. یو خو هغه دے. د چا په زمانه کښے چه صحابه کرامو رضی الله عنهم اولنے هجرت کړے وو. هغوی په نبی ﷺ باندے ایمان راوړے وو. د هغوی وفات د ۷ھ کښے آخره کښے شوے وو. ځکه چه د ام حبیبه رضی الله عنها نکاح هم هغه کړے وه. او د راجح قول مطابق د هغے نکاح په ۷ھ کښے شوے وه. بیا نبی ﷺ د مدینه منوره په جنازګاه کښے د هغه غائبانه جنازه کړے وه. د غزوه تبوك په موقع په سفر کښے نه، علامه سهیلی رحمه الله د دوی وفات په ۹ھ کښے ذکر کړے دے. د دے په باره کښے حافظ ابن کثیر فرمائی. چه ((فیه نظر))
دویم هغه دے. کوم چه د مسلمان نجاشی نه پس راغلو. هغه مسلمان نه وو. د هغه ذکر په مسند احمد کښے د تنوخی په روایت کښے دے. د غه شان د مسلم په روایت کښے نجاشی طرف ته د خط لیږلو ذکر سره په کښے د ((ولیس بالنجاشی الذی صلی علیه النبی ﷺ)) تصریح هم شته.(١)
تنوخی وائی. چه یوه خبره دا شوه. او دا هغه اولیکله. د دے نه پس د هرقل خط اولوستلے شو. په دے کښے هرقل لیکلی وو. ((تدعونی إلی جنة عرضها السماوات والأرض أعدت للمتقین، فأین النار)) نبی اکرم ﷺ اوفرمائیل. ((سبحان الله أین اللیل إذا جاء النهار)) تنوخی اوونیل. دا دویمه خبره شوه. دا ئے هم اولیکله.

---

(١) طبقات ابن سعد (٩٥/٨) والإصابة (٣٠٦/٤) والبدایة والنهایة (٩٩/٣، ١٠٤) ومسند احمد)_

نبی کریم ﷺ د خط نه د فارغ کیدو نه پس اوفرمائیل.ستا حق جوړیږی.اوته یو قاصد ئې.چونکه مونږ په سفر کښې یو.اومونږ سره څه نشته.نوځکه مجبوری ده.کنې مونږ به تا ته انعام درکړے وو.حضرت عثمان ﷺ یوه صفوریه جوړه پیش کړله اویوانصاری خوان د میلمستیا ذمه واری واخستله.زه دتلو دپاره پاسیدم.او روان شوم.نو نبی ﷺ ماته آواز اوکړلو.او راوے غوښتلم.اووے فرمائیل.تاته چه د څه حکم شوے دے.هغه اوکړه.نبی ﷺ خپلې شاه طرف ته اشاره اوکړله.چه راتاؤ شوم.او اومے کتل.نونبی ﷺ ،،خبوه،،،(هغه جامه چه په کومه د کیناستو په وخت کښې پنډئ اوخیته تړی.چه اړانه ئې شی.ازمترجم) اوپه شاه مبارکه ئې مهر نبوة ښکاره وو.کوم چه ماته په نظرباندے راغلو.(۱)

براعت اختتام: دامام بخاری رحمه الله عادت دے.چه په اختتام باندے دلالت کولو دپاره د کتاب په آخر کښې څه لفظ راوړی.دلته لفظ د،،آخر،،د بدء الوحی په اختتام باندے دلالت کوی.(۲)

فائده: حضرت شیخ الحدیث صاحب فرمائیلی دی.چه امام بخاری رحمه الله د کتاب په آخر کښې څه لفظ په اختتام باندے دلالت کونکے راوړی.په دے سره د کتاب اختتام طرف ته اشاره وی.خوبه دے سره دوی انسان ته خپله خاتمه وریادوی.د دوی مقصد دا وی چه ګوری دا کتاب چه علمی مباحث په کښې ذکر شوی دی.اختتام ته اورسیدلودغه شان ته هم مه غافله کیږه.ستا ژوند به هم یوه ورځ ختم شی.او بند به شی.لکه چه صرف د کتاب په اختتام باندے تنبیه نه ده.بلکه دے سره سره سړے خپلې خاتمې طرف ته هم متوجه کوی.(۳)

د روایت دترجمة الباب سره مناسبت: د روایت د ترجمة الباب سره د مناسبت په باره کښې یوه خبره دا کولے شی.چه په ((باب کیف کان بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ)) کښې د وحی ذکر وو.اوپه وحی کښې درے څیزونه وی.

() یوموحی،یعنی الله تعالی دده شان اوعظمت خو مسلم اومتفق علیه دے.مشرکان هم دالله تعالی تعریف اومدح کوی.اووائی.چه هم هغه د زمکې اوآسمان خالق دے.هم هغه د شمس اوقمر خالق دے.هم هغه د نظام تدبیر کونکے دے.څوک دهغه فیصله نشی رد کولے.

() دویم څیزپه وحی کښې یوه واسطه وی.هغه واسطه حضرت جبریل آمین دے.د چا په شان کښې چه راغلی دی.﴿إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ﴾(۴)

() دریم څیز موحی الیه دے.یعنی محمد ﷺ امام بخاری رحمه الله دلته د موحی الیه یعنی نبی ﷺ عظمت اوصداقت اود دوی ذهانت او شرافت ثابت کړل.د اهل کتابو د عالمانو، هرقل ،اوضغاطر شهادت دلته په حدیث کښې مصرح دے.لکه څنګه چه ئې تفصیل وړاندے تیرشو.دغه شان د کفر په امامانو کښې دکفر د یولوئې امام د ابوسفیان بن حرب ګواهی ئې هم

---

(۱) مسند احمدبن حنبل(۲/۴۴۱، ۴۴۲)_
(۲) فتح الباری(۱/۴۴)_
(۳) حاشیه لامع الدراری (۱/۵۳۲)_
(۴) التکویر:۱۹)

پیش کړے ده.ابوسفیان بن حرب چه د هرقل د یوولسو سوالونو په جواب کښے د نبی ﷺ کوم اوصاف بیان کړی دی.هغه د دوی په عظمت،دیانت او شرافت باندے دلالت کوی.لکه چه امام بخاری رحمه الله دا حدیث راوړلو.په دے کښے د موحی الیه یعنی نبی ﷺ اوصاف بیانول غواړی دوی د نبی ﷺ د اوصافو د حقانیت دپاره دوه لوئے شهادتونه بیان کړی دی.(۱)

دا هم ونیلی شی.چه دا باب د ،،بدء الوحی،، دے.اود هرقل په حدیث کښے د ابوسفیان په ژبه دنبی ﷺ د ژوند ابتدائی حالات بیانیږی.نومعلومه شوه.چه نبی ﷺ ته د وحی ابتداء ددے دپاره شوے وه.چه د دوی دا ښکلی اوحمیده حالات وو.ددے تقاضا دا وه.چه په دوی باندے وحی نازل شی.(۲)

دریمه خبره دا ده.چه په ترجمة الباب کښے آیت ﴿اِنَّاۤ اَوْحَیْنَاۤ اِلَیْكَ كَمَاۤ اَوْحَیْنَاۤ اِلٰی نُوْحٍ وَّالنَّبِیّٖنَ مِنْۢ بَعْدِهٖ﴾ ...الخ،، ذکر دے.دغه شان په حدیث هرقل کښے هم ﴿قُلْ یٰۤاَهْلَ الْكِتٰبِ تَعَالَوْا اِلٰی كَلِمَةٍ سَوَآءٍۭ بَیْنَنَا وَبَیْنَكُمْ اَلَّا نَعْبُدَ اِلَّا اللّٰهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهٖ شَیْـًٔا وَّلَا یَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا اَرْبَابًا مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ ...الخ﴾ (۳) آیت راغلے دے.په دے دواړو آیاتونو کښے د اخلاص،اقامت دین،اود توحید تبلیغ مضامین د قدر مشترك په طور موجود دی.چه پیغمبرانوته به وحی کیدله.دغه شان په حدیث هرقل کښے د ذکر شوی آیت په ذریعه دهغه آیت سره ربط راغلو.کوم چه په ترجمة الباب کښے ذکر دے.(۴)

دحضرت شیخ الهند د توجیه مناسبت به داسے وی.چه هغوی په بدء الوحی او په ،،کیف،، کښے تعمیم اختیار کړے دے.ددے په رڼا کښے خو تطبیق ښکاره دے.چه په دے حدیث کښے د ابتداء رسالت بیان په اعتبارد مکان،زمان اواحوالو سره دے.اوپه اعتبار د صفات د موحی الیهم سره هم دے.دغه شان دحدیث هرقل د حدیث دمجموعه نه د نبی اکرم ﷺ د عظمت،صدق سره سره د صاحب وحی په حیثیت سره د وحی عظمت هم معلومیږی.

دحدیث نه مستنبط مسائل: ① ددے حدیث نه ثابته شوه.مکتوب الیه اګرچه کافروی.چه هرکله ورته د دعوت اسلام په سلسله کښے خط لیکلی شی.نود ملاطفت او نرمئ طریقه به اختیارولے شی.رسول الله ﷺ دهرقل په خط کښے هم ددے ملاطفت او نرمئ طریقه اختیار کړے وه.کما مر تفصله.② ددے نه یوه خبره دا معلومه شوه.اګرچه کافر ته خط لیکلی شی.نوهغه به هم د بسم الله الرحمن الرحیم نه شروع کولے شی.داسے نه ده.چه مکتوب الیه کافر وی.نو دهغه په خط کښے به بسم الله الخ نشی لیکلے.③ ددے حدیث نه دا هم معلومه شوه.چه په خبر واحد باندے عمل کول واجب دے.ځکه چه نبی ﷺ د یو کس په ذریعه خط اولیګلو.اود دوی مقصد دا وو.چه ددے مطابق دے عمل اوکړے شی.نو ددے نه په خبرواحد

---

(۱) عمدة القاری(۱/۷۹)_

(۲)عمدة القاری(۱/۷۹)_

(۳) آل عمران:۶٤)_

(۴) پورتنئ حواله)_

باندے د عمل کولو لزوم معلومیږی. ④ څلورمه فائده ددے حدیث نه دا معلومه شوه. که اهل کتابو کښې څوك ایمان راوړی. نو هغه ته به دوه ثوابونه ملاویږی. ځکه چه نبی ﷺ اوفرمائیل چه ((أسلم تسلم يؤتك الله أجرك مرتين))
⑤ پنځمه خبره دا معلومه شوه. چه قرآنی آیاتونه واخلی. اود کافرو ملك ته سفر کوی. نو دا جائزدی. لکه څنګه چه ئے خط واخستلو اودهرقل ملك طرف ته ئے سفر اوکړلو. اوپه هغے کښے قرآن پاك لیکلے شوے وو. ((وسیأتی تفصیله فی محله إن شاء الله))
⑥ شپږمه فائده دا معلومه شوه. چه کافرانو ته به اول د اسلام دعوت ورکولے شی لکه څنګه چه هرقل ته نبی ﷺ د اسلام دعوت ورکړے وو.
⑦ اوومه خبره دا معلومه شوه. چه د دین په امورو کښے به هغه خلقو ته ترجیح حاصله وی. څوك چه دنسبی شرافت حامل وی. یعنی که داسے خلق موجود وی. چه هغوی د دین حاملان وی. اوددے په مقتضا باندے عمل کونکی وی. نوپه هغوی کښے چه څوك نسبی شرافت لری. هغه ته به ترجیح وی. اوکه څوك د نسبی فضیلت خاوند وی. خو حامل دین نه وی. اوددے په مقتضا باندے عمل نه کوی. اوبل کس چه نسبی شرافت نه لری. خوددین په مقتضا باندے پوره پوره عمل کونکے وی. نوڅوك چه د دین په مقتضا باندے عمل کوی اګرچه نسبی شرافت نه لری. هغه ته به ترجیح وی. په داسے صورت کښے به صرف نسبی شرافت وجه د ترجیح نه وی. ⑧ یوه مسئله ددے نه دا ثابته شوه. چه په کوم خط کښے د قرآن پاك آیت لیکلے شوے وی. هغے ته محدث، جنب اوکافر هم لاس وراوړلے شی. لکه د نبی ﷺ په دے خط کښے چه دقرآن کریم آیت لیکلے وو. اود کافر لاس ته هغه خط اورسیدلو.
⑨ نهمه فائده دا په ذهن کښے راغله. چه په خط کښے ایجاز او اختصار غوره دے. هم دا د بلاغت تقاضا ده. دنبی ﷺ خط مبارك د ایجاز او اختصار باوجود د بلاغت په اعلی قسم باندے مشتمل وو. ⑩ ددے نه دا هم معلومه شوه. چه د کافرانو ملك ته سفر کول جائز دی. لکه څنګه چه د نبی ﷺ قاصد حضرت دحیه کلبی رضی الله عنه شام ته سفر کړے وو.
⑪ دا هم معلومه شوه. که د تبلیغ دپاره د قرآن پاك آیاتونه اولیکلی شی اوکافرانو ته اولیکلی شی. نوپه دے کښے څه حرج نشته. لکه څنګه چه نبی ﷺ لیږلے وو.
⑫ یوه خبره دا هم معلومه شوه. چه د ګمراهئ سبب جوړیدل هم په ګمراهئ کښے داخل ده. لکه د((فإن توليت فإن عليك إثم الأريسيين)) نه چه معلومه شوه.
⑬ یوه خبره دا هم معلومه شوه. چه دروغ په د ټولو امتونو په نیز قبیح او بد دے. صرف په رافضیانو کښے یوه ډله ده. چه هغوی دروغ اجراوثواب ګنړی. د باقی ټولو امتونو د کذب په قباحت باندے اجماع ده.
⑭ دا خبره معلومه شوه. چه پیغمبران علیهم السلام په اوچت نسب کښے رالیږلے شوی دی.
⑮ یوه خبره دامعلومه شوه. چه اهل کتابو ته د نبی ﷺ د صداقت علم وو.
⑯ یوه خبره دا هم معلومه شوه. چه اهل کتابوته به دجنګ نه وړاندے داسلام دعوت ورکولے شی. د جنګ نوبت به هله راځی. چه هغوی په اسلام یا په جزیه کښے یو هم قبول نکړی.

⑰ يوه خبره دا معلومه شوه چه كافرانوته به ابتداء سلام نشي كولے.نبي ﷺ ((سلام على من اتبع الهدى))فرمائيلى دى.((سلام عليكم))ئے نه دى فرمائيلى.

⑱ يوه خبره دا هم ثابته شوه چه كافرانو ته كله د اسلام دعوت وركولے شي.اود اسلام په قبلولو كښے تهال متهول كوى.نودهغوى عذر به قابل قبول نه وى.هرقل دعوت قبول نكړلو.نونبي ﷺ اوفرمائيل.((كذب بل هو على نصرانيته))(١)

⑲ يوه خبره دا معلومه شوه.چه په مخاطباتو او خطبه كښے د ((أمابعد)) وئيل مستحب دى.

قوله رَوَاهُ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ وَيُونُسُ وَمَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيّ: دا روايت كوم چه تاسواولوستل.په دے كښے د امام بخارى رحمه الله شيخ ابواليمان دے.د دوى استاذ شعيب دے.اودهغه استاذ زهرى دے.امام زهرى رحمه الله د عبيدالله بن عبدالله عن ابن عباس په سند سره حديث نقل كړے دے.

دلته كښے ئے ((رواه صالح بن كسيان..الخ)) اووئيل.امام بخارى رحمه الله دا خودل غواړى چه د زهرى رحمه الله نه روايت كونكے لكه څنګه چه شعيب دے.دغه شان دا درے واړه هم د امام زهرى رحمه الله نه روايت كوى.

دصالح بن كيسان روايت امام بخارى رحمه الله د ((ابراهيم بن حمزة حدثنا إبراهيم بن سعد عن صالح بن كيسان عن ابن شهاب عن عبيدالله بن عبدالله عن ابن عباس)) په سند سره په ((كتاب الجهاد باب دعاء النبى ﷺ الناس إلى الإسلام والنبوة)) كښے نقل كړے دے.خو په دے روايت كښے د ابن ناطور قصه نشته.هم په دے سند سره امام مسلم هم د دے حديث تخريج كړے دے.(٢)

دغ شان د يونس روايت هم امام بخارى رحمه الله په ((كتاب الجهاد باب قول الله عزوجل ﴿قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَآ إِلَّآ إِحْدَى الْحُسْنَيَيْنِ﴾ او ((كتاب الإستيذان باب كيف يكتب إلى أهل الكتاب)) كښے مختصراً نقل كړے دے.د دوى په سند سره مكمل حديث امام طبرانى روايت كړے دے.

اودمعمر روايت هم امام بخارى رحمه الله په كتاب التفسير باب ﴿قُلْ يَآأَهْلَ الْكِتٰبِ تَعَالَوْا إِلٰى كَلِمَةٍ سَوَآءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللهَ﴾ كښے نقل كړے دے.

علامه كرمانى رحمه الله په دے مقام كښ څه نور احتمالات ذكر كړى دى.دهغے علامه عينى او حافظ ابن حجر رحمهما الله په زوروداره طريقه ترديد كړے دے.(٣)

والله اعلم وعلمه أتم وأحكم قد تم شرح كتاب بدء الوحي ويليه إن شاء الله تعالى كتاب الإيمان

---

(١) د ..اسلام هرقل ..په بحث كښے دد ے تخريج تير شوے دے۔

(٢) صحيح مسلم كتاب الجهاد باب كتب النبى ﷺ إلى هرقل ملك الشام يدعوه إلى الإسلام)۔

(٣) د پوره تفصيل دپاره اوګورئ عمدة القارى (١/١٠٠.١٠١) وفتح البارى (١/٤٤.٤٥)۔

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

كتاب الإيمان

دوحى عظمت او صداقت، عصمت اوحجتيت د ديباچه په طور د بيانولو نه پس اصلى مقصد شروع كوى. چونكه دټولو كارونو دارومدار په ايمان باندے دے. د وحى په تعلق سره د الله تعالى اود بنده تعلق معلوم شو. اوس ددے تعلق اظهار هم ضرورى دے. هغه به په ايمان او اعمالو سره راخى. ايمان روح دے اواسلام بدن. ايمان حقيقت دے اواسلام ددے صورت. ايمان بنياد دے. اواسلام ددے شاخونه دى. هم د ايمان په وجه په مغيباتو باندے بغير د دليل او حجت نه يقين او اطمينان راخى. د وحى بحث ئے خكه په ابتداء كښے ذكركړلو. چه دټول كتاب حجتيت او استناد ثابت شى.

مناسب معلوميږى. چه د ايمان د مباحثو شروع كولو نه وړاندے د اسلامى ډلو مختصر تعارف اوكړے شى.

اسلامى ډلې: اسلامى فرقے هغے ته وائى. چه د اسلام دعوى كوى. اوخپل خان اسلام طرف ته منسوب كوى. كه ګمراه وى اوكه په صحيح لاره وى. معتزله. خوارج. مرجيه. جهميه. وغيره ټولے على سبيل التشكيك ‹‹فرق ضاله›› دى. صحيح اسلامى فرقه ‹‹اهل السنة والجماعة›› ده. كوم چه د ‹‹ما أنا عليه وأصحابي›› مصداق دے.[1]

د اهل سنت والجماعة ډلې: بيا په اهل سنت والجماعة كښے خلور ډلے په صحيح اسلام باندے دى.

محدثين: دا حضرات په عقائدو كښے د امام احمد رحمه الله متبعين دى.

متكلمين: دا دوه ډلے دى.

(الف) **اشاعره:** دا خلق عام طور د امام مالك اوامام شافعى رحمهما الله نه د منقولو عقائدو تشريح اوترويج كوى.

(ب) **ماتريديه:** دا حضرات د امام اعظم رحمه الله اود دوى نه د منقولو عقائدو تائيد اوتفصيل كوى. په اشاعره او ماتريديه كښے لږ غوندے اختلاف دے. ابوالحسن اشعرى رحمه الله د اولنئ اود ابومنصور ماتريدى رحمه الله د دويمے ډلے امام دے. دا دواړه د امام طحاوى رحمه الله هم عصر دى.[2]

امام ابوالحسن اشعرى رحمه الله: امام ابوالحسن اشعرى په اول كښے معتزلى وو. د ابوعلى جبائى معتزلى په خاص شاګردانو كښے وو. د معتزلو لوئے مناظر وو. يوخل ئے په ټول رمضان كښے اعتكاف اوكړلو. په اوله عشره كښے ئے اوليدل چه نبى ﷺ ورته فرمائى. ‹‹يا علي أنصر المذاهب

---

(۱) هذا جزء من حديث أخرجه الترمذي في جامعه عن عبدالله بن عمروبن العاص رضي الله عنهما في كتاب الإيمان باب ماجاء في إفتراق هذه الأمة رقم: (۲۶۴۱)۔

(۲) فضل الباري (۱/۲۳۵)۔

المرویة عنی فإنها الحق» چه خوب نه رابیدار شو نو ډیر فکرمند شو ورسره. په دویمه عشره کښې ورته بیا د نبی ﷺ زیارت نصیب شو نبی ﷺ ترے تپوس اوکړلو «مافعلت فیما أمرتك» دوی ورته جواب ورکړلو «یارسول الله وماعسی أن أفعل، وقد خرجت للمذاهب المرویة عنك محامل صحیحة» نبی ﷺ ورته دوباره اوفرمائیل «أنصر المذاهب المرویة عنی فإنها الحق» چه بیمار شو نو ډیرفکرمند شو ورسره . پخه اراده ئے اوکړله چه . . کلام . . به پریږدم. د حدیث تابعداری به کوم او د قرآن کریم په تلاوت به مداومت کوم. بیا په آخری عشره په اوویشتمه شپه چه توله شپه په کښې بیدار وو. په ده باندے د خوب غلبه راغله. نواوده شو. هغه ته افسوس کیدلو چه په اوویشتمه شپه ئے عبادت اونکړلو. هم د دے خوب په حالت کښې ورته د نبی کریم ﷺ زیارت نصیب شو. نبی ﷺ ترے بیا تپوس اوکړلو نو دوی جواب ورکړلو «قد ترکت الکلام، یارسول الله، ولزمت کتاب الله وسنتك» نبی ﷺ ورته اوفرمائیل «أنا ما أمرتك بترك الکلام، إنما أمرتك بنصرة المذاهب المرویة عنی فإنها حق» دوی عرض اوکړلو. یارسول الله زه د یوخوب په بنیاد باندے داسے مذهب څنګه پریخودے شم. چه د هغے په پخولو او مضبوطولو کولو کښې ما دیرش کاله تیر کړی دی. نبی ﷺ ورته اوفرمائیل «لولا أنی أعلم أن الله سیمدك بمدد من عنده لما قمت عنك حتی أبین لك وجوهها، فجد فیه، فإن الله سیمدك بمدد من عنده» چه کله صبا شو او رابیدار شو. نو د اهل سنت عقائدو ته ئے شرح صدر شوے وو. او د معتزلو د عقائدو فساد ورته ښکاره شوے وو. په جامع مسجد کښې ئے د توبے اعلان اوکړلو. اوبیا د اهل سنت لوئے امام جوړ شو.(۱)

امام ابومنصور ماتریدی رحمه الله محمد بن محمد بن محمود، ابومنصور ماتریدی رحمه الله د متکلمینو رحمهم الله امام دے. په دریے واسطو سره د امام ابوحنیفه رحمه الله شاګرد دے. دوی فقه د ابوبکر جوزجانی رحمه الله او ابوسلیمان جوزجانی رحمه الله نه حاصل کړے وه. کوم چه د امام محمد رحمه الله شاګرد دے.

کتاب التوحید، کتاب المقالات، کتاب اوهام المعتزلة وغیره اهم تصنیفات ئے پریخی دی. په ۳۳۳ھ کښې وفات شوے دے.

دوی . . ماترید . . طرف ته منسوب دی. کوم چه د سمرقند یوه محله ده.(۲)

څلورمه ډله د اهل سنت د صوفیانو رحمهم الله ده.

په حضرات محدثینو رحمهم الله باندے نقل او سماع غالب ده. دوی د سمعیاتو نه مسائل مستنبط کوی. متکلمین که ماتریدیه وی او که اشاعره، په سمعیات او عقلیات دواړو باندے اعتماد

---

(۱) د دے واقعے د پاره د غه شان د دوی د نورو حالاتو د پاره اوګورئ: طبقات الشافعیة الکبری للسبکی (۲/۲۴۵، ۳۰۱)

(۲) انظر الفوائد البهیة فی تراجم الحنفیة (ص: ۱۹۵)_

کوی.خو ددے دا مطلب نه دے چه په عقل باندے څه خبره ثابتوی بلکه د قرآن او سنت نه ثابت شوی عقائد په عقلی دلائلو سره ثابتوی.دعقلی شبهاتو رد کول د دوی اهم مقصد دے.دوی دعقل اونقل د توافق په ذریعه باندے د مسائلو اثبات کوی.دصوفیانو ﷭ په نیز اشراق نوری ته زیات اهمیت حاصل دے.(۱)

د ایمان لغوی معنی د ،،ایمان،، لفظ د ،،امن،، نه ماخوذ دے.او ،،امن،، د ،خوف،، ضد دے. امن اطمینان او طمانیت ته وائی.کله چه دا د باب افعال نه راشی.نومتعدی کیږی .او د دے معنی، ازاله د ویرے،، راځی.بیا ددے استعمال کله د یو مفعول سره کیږی.او وئیلی شی.«آمنته» ماهغه ته امن ورکړلو.اوهغه مے مطمئن کړلو.اوکه کله د دوو مفعولینو سره راځی. «آمنته غیری»ما هغه ته د خپل ځان نه سوا د نورو نه یے ویرے او مطمئن کړلو.بیا چه کله دا د باب افعال نه استعمال شی.نوددے معنی ازاله د ویرے وی.او دوو مفعولینو ته متعدی کیږی. اوکله په دویم مفعول باندے .من، داخلولے شی.لکه ﴿وَآمَنَهُم مِّنْ خَوْفٍ﴾ دلته د باب افعال ځنے دے،،هم،، او ،،خوف،، دوه مفعوله دی.دویم مفعول ،،خوف،، د ،،من،، په واسطه د ،،من،، سره ذکر شوے دے.

کله د ،،ایمان،، په صله کښے ،،باء،،استعمالیږی.په دغه وخت کښے ددے معنی ،،تصدیق،، وی.بیا دغه ،،باء،، کله په ذوات باندے داخلیږی.لکه «آمنت بالله» اوکله په احکامو باندے لکه ﴿آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِن رَّبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ﴾ (۲)

د بعضے خلقو رائے دا ده.چه ایمان کله د ،،تصدیق،،په معنی کښے استعمال وی.نو ددے ،،صله،، د ،،باء،، سره څکه راځی.چه دا معنی د ،،اعتراف،، لره متضمن وی .اود ،،اعتراف،، صله چونکه ،،باء،، راځی.نوځکه ددے صله هم ،،باء،، راځی.

بعضے حضرات فرمائی.چه ددے وئیلو ضرورت نشته.چه ایمان د اعتراف معنی لره متضمن دے.اود ،،اعتراف،، صله ،،باء،، راځی.نوځکه د ،،ایمان،، په صله کښے هم ،،باء،، راځی.بلکه پخپله د تصدیق صله په ،،باء،، سره راځی.نوکله چه ایمان دتصدیق په معنی دے.نو ددے دپاره د ،،باء،، استعمال په «آمنت بالله» کښے یا په ﴿آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِن رَّبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ﴾(۳) کښے بیخی ښکاره دے.

بیا په دے کښے اختلاف دے.چه ،،ایمان،، په معنی د ،، ویرے لرے کولو،،دے.چه دا متعدی بنفسه وی.اوپه معنی د ،،تصدیق،، وی.چه متعدی بالباء وی.د ایمان دا دواړه معانی حقیقی دی.اوکه په دے کښے یوه حقیقی اوبله مجازی ده.د علامه زمخشری نه دواړه قولونه منقول دی.

---

(۱) فضل الباری(۱/۲۳۶)_

(۲) سورة البقرة:۲۸۵)-

(۳) سورة البقرة:۲۸۵)-

بعضې خو وائي چه ..دوېرې لرې کول.. او ..تصدیق.. دواړه د ایمان حقیقي معانی دي د ..ایمان.. لفظ په دې دواړو کښې مشترک دې کله چه متعدي بنفسه وي نو اولنۍ معنی او چه کله په صلې د باء سره وي نو دویمه معنی به اخستلې شي.

بعضو دا وئیلې دي چه د ایمان حقیقي معنی خو ..د ویرې لرې کول.. دي خو چونکه په تصدیق کښې د تکذیب نه امن ورکول او د ویرې لرې کول وي ددې تعلق د وجې د ایمان مجازي معنی تصدیق هم راځي.

دغه شان ددې یو دریم استعمال هم شته چه کله د ..ایمان.. په صله کښې ..لام.. راشي لکه ﴿وَمَآ اَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا﴾ (١) ﴿اَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عٰبِدُوْنَ﴾ (٢) ددې استعمال په باره کښې وئیلې شي چه دلته په اصل کښې ایمان معنی دانقیاد لره متضمن دې او د انقیاد صله د لام سره راځي نو د ﴿وَمَآ اَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا﴾ (٣) معنی به وي ته زمونږ د خبرې منونکې نه یې دغه شان د ﴿اَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا﴾ (٤) معنی ده آیا مونږ د داسې دوو کسانو منقاد او تابعدار شو د دوی د خبرې منونکي شو چه هغوی زمونږ پشان دي او ددوی قوم زمونږ غلام دې نو دلته ..ایمان.. چونکه معنی دانقیاد لره متضمن دې او د انقیاد صله د ..لام.. سره راځي نو ځکه د ایمان په صله کښې لام راوړلې شو.

د ایمان په صله کښې د ..على.. استعمال ډېر لږ دې حضرت علامه کشمیري رحمه الله فرمائي ((ما من الأنبياء نبي إلا أعطي ما مثله آمن عليه البشر...)) (٥) په دې حدیث کښې دا خودلې شي چه هر پیغمبر ته داسې معجزات ورکولې شي چه په هغې باندې د خلقو اعتماد پیدا کړي د ..ایمان.. په صله کښې د ..على.. استعمال ډېر زیات کم دې حضرت علامه کشمیري رحمه الله فرمائي دا استعمال صرف په یو حدیث کښې راغلې دې کوم چه مونږ وړاندې ذکر کړلو دلته کښې ایمان د اعتماد معنی لره متضمن دې (٦)

خلاصه دا شوه چه د ایمان استعمال په څلورو طریقوسره کیږي (١) یو دا چه دا متعدي بنفسه وي که یو مفعول طرف ته متعدي وي او که مفعولینو ته وي بل مفعول ته په واسطه د حرف جر سره لاړ شي او که بغیر د واسطه د حرف نه (٢) دویم صورت دا دې چه ایمان په معنی د

---

(١) یوسف:١٧)

(٢) المؤمنون ٤٧)_

(٣) یوسف:١٧)

(٤) المومنون:٤٧)

(٥) صحیح بخاري(٢/٧٤٤) کتاب فضائل القرآن باب کیف نزل الوحي وکتاب الإعتصام باب قول النبي ﷺ بعثت بجوامع الکلم دغه شان صحیح مسلم (١/٨٦) کتاب الإیمان باب وجوب الإیمان برسالة نبینا محمد ﷺ إلی جمیع الناس ونسخ الملل بملته)_

(٦) د دې ټولو د لغوي تفصیل دپاره اوګورئ لسان العرب (١٣/٢١، ٢٦) وتاج العروس (٩/١٢٤، ١٢٥) وفیض الباري(١/٤٤، ٤٦)_

..تصدیق ..شی.او د باء په صلهٔ سره راغلی وی.() دریم صورت دا دے چه دا د انقیاد معنی لره متضمن شی.اود په صلهٔ د لام سره استعمال شوے وی.() اوڅلورم صورت دا دے چه دا د اعتماد معنی لره متضمن وی په دے صورت کښے به دده صله ..علی.. راځی.اودا ډیره کمه ده.والله اعلم

په تصدیق لغوی اوتصدیق منطقی کښې فرق دده نه پس د ایمان لغوی معنی تصدیق اوتصدیق منطقی کښے فرق پیژندل ضروری دی.

دتصدیق لغوی معنی ده.په خپل اختیارسره یوخبر یا یومخبر صادق ګرځول.مثلاً ستا وړاندے یوکس څه خبره اوکړله.اوتا دهغه خبره رښتیا اوګرځوله.یا دے مخبر ریښتونے اوګرځوله.نودا تصدیق لغوی شو.

اود تصدیق منطقی معنی ده.د نسبت تامه علم او ادراک.مناطقو تصدیق چه د علم او ادراک د قبیلے څنے شمارلے دے.او دده معنی ئے هم هغه د نسبت تامه علم او ادراك بیان کړے دے.اوس د نسبت تامه علم کله بغیرداختیار نه هم راځی.مثلاً د ماسپخین وخت دے.نمر راختلے دے.دلته چه د نمرراختو کوم تصدیق حاصل دے.هغه غیراختیاری دے.دغه شان په ټولو بدیهیاتو کښے هم دا کیږی.چه دهغے د نسبت تامه چه کوم علم او ادراك حاصل وی.په هغے کښے اختیار ته دخل نه وی.

حاصل دا چه په تصدیق لغوی اوتصدیق منطقی کښے یوفرق دا شو.چه په تصدیق لغوی کښے اختیارته دخل وی.ځکه چه سړے په خپل اختیار باندے یوخبر یا مخبر صادق ګرځوی.اوپه تصدیق منطقی کښے اختیار ته دخل نه وی.هلته د نسبت تامه علم او ادراك کله بغیرداختیار نه هم حاصلیږی.اودے ته د منطقیانو په نیزتصدیق وائی.

اویو بل فرق دے.هغه دا چه تصدیق منطقی د تکذیب اوانکار سره جمع کیدے شی. اوتصدیق لغوی د تصدیق اوانکار سره نشی جمع کیدے.مثلاً زما دا چشمے دی. او تاسو دا پیژنئ.چه دا هم زما دی.خود عناد یا بدنیتئ دوجے تاسو انکار کوئ.نو زما او دچشمو په مینځ کښے تاسوته دنسبت علم او ادراك شته.اوتاسو ته تصدیق منطقی حاصل دے.خوتاسو انکار کوئ.مناطقه دده انکار د وجے دا د تصدیق نه نه خارجوی.اوتصدیق لغوی دانکار سره نشی جمع کیدے.په دے کښے خبراو دهغے مخبر صادق ګرځولے شی.زه وایم چه دا چشمے زما دی.نوچه کله تاسو ماته ریښتینے اووائے.چه واقعئ دا چشمے زما دی.نوهلته دا تصدیق لغوی شو.ګنی تصدیق لغوی نه دے.

دا فرق د دے تعریف په بنیاد باندے دے.کوم چه د منطق په کتابونوکښے لیکلے شوے دے.په کوم کښے چه ئے تصدیق دعلم اوادراك د قبیلے نه شمار کړے دے.(١)

خوصاحب د روح المعانی په روح المعانی کښے لیکلی دی.((وإن التصدیق المنطقی بعینه التصدیق اللغوی،ولذا فسر رئیسهم فی الکتاب الفارسیة بـ گرویدن،،وفی العربیة بما یخالف التکذیب

---

(١) فضل الباری (١/ ٢٣٧، ٢٣٨)_

والإنكار، وهذا بعينه المعنى اللغوى»(۱)مطلب دا دے چه د رئيس المناطقه د تصريح مطابق د تصديق منطقى معنى په فارسى کښے ،،گرويدن،، راځى اودا د تكذيب اوانكار مقابل دے اود ،،گرويدن،، معنى ده په يوخيز باندے يقين اوباور كول او په يوخيزباندے يقين كول دا د علم د حصول نه پس د نفس يو فعل دے چونكه دا د تكذيب مقابل گرځولے شوے دے نوځكه دا معنى د تكذيب سره نشى جمع كيدے اوس چونكه دا د علم نه پس د نفس فعل دے نودا به اختيارى فعل وى اود تكذيب سره به جمع كيدے هم نشى نوپه دغه وخت كښے به تصديق منطقى بالكل د تصديق لغوى سره مرادف وى ځكه چه تصديق لغوى هم د تكذيب سره نشى جمع كيدے اوپه تصديق لغوى كښے هم د انسان د اختيار دخل وى نوهركله چه تصديق منطقى د حصول علم نه پس د نفس يو فعل گرځولے شى نومعلومه شوه چه تصديق په خپله دعلم او ادراك د قبيلے ځنے نه دے بلكه د علم او ادراك د ملحقاتو د قبيلے ځنے دے اودے ته د تكذيب مقابل هم وئيلى شى نود ابن سينا د تعريف مطابق به تصديق منطقى د ادراك د لواحقو نه گرځولے شى اودا به وئيلى شى چه په تصديق لغوى او تصديق منطقى كښے څه فرق نشته.

بيا دعلامه تفتازانى اوصدرالشهيد رحمهماالله چه د تصديق په باره كښے كوم اختلاف دے هغه هم په دے باندے مبنى دے ځكه چه علامه تفتازانى رحمه الله فرمائى چه د ايمان په تعريف كښے چه د تصديق كوم لفظ راځى په هغے د اختيارى د قيد څه ضرورت نشته ځكه چه تصديق خو هم اختيارى وى لكه چه دوى د ابن سينا د قول اعتبار كړے دے اوصدرالشهيد رحمه الله دا فرمائى چه د ايمان په تعريف كښے چه د تصديق كوم لفظ راځى په هغے كښے به د اختيارى قيد هم زياتى كولے شى دوى دهغه اولنى تعريف اعتبار كړے دے كوم چه د منطق په رسائلو كښے مذكور دے په كوم كښے چه تصديق په اختيارى او غير اختيارى دواړو كښے مشترك گرځولے شوے دے ځكه چه هغوى وئيلى دى چه په ايمان كښے كوم تصديق وى په هغے كښے به د اختيار اعتبار كولے شى.(۲)

البته په تصديق منطقى او تصديق لغوى كښے دومره فرق دابن سينا په نيز هم ضرور ملحوظ دے چه په تصديق منطقى كښے په اتفاق سره ظنيات هم داخل دى اود تصديق لغوى دپاره پوره جزم اويقين لازم دے د ظن په دے كښے څه گنجائش نشته. والله اعلم.

دايمان شرعى معنى د ايمان شرعى معنى عالمانو رحمهم الله په ډيرو عنواناتو سره ذكر كړے ده.

جمهورو عالمانو رحمهم الله د دے تعريف كړے دے.«**هو التصديق بما علم مجئ النبى ﷺ به ضرورة تفصيلا فيما علم تفصيلا وإجمالا فيما علم إجمالا**»(۳) د دے مطلب دا دے چه د رسول الله ﷺ نه د كومو څيزونو

---

(۱) روح المعانى (۱/۱۵۲)۔
(۲) فيض البارى (۱/۴۷)۔
(۳) روح المعانى (۱/۱۵۱)

ثبوت بديهي طورثابت دے.دهغے تصديق كول ايمان دے.كه د رسول الله ﷺ نه ثبوت اجمالي وي. نو اجمالي تصديق به ضروري وي.اوكه ثبوت تفصيلي وي.نو تفصيلي تصديق به ضروري وي.

د مثال په طور د نبي ﷺ نه عذاب قبر په تواترسره ثابت دے.اوهغه اجمالي دے.نو اجمالاً د عذاب قبر تصديق كول دايمان دپاره لازمي اوضروري دے.اود عذاب قبر چه كوم تفصيلات راغلي دي.هغه په اخبار آحاد سره ثابت دي.اود نفس عذاب ثبوت په تواتر سره دے.اوبديهي دے.دمونځ ثبوت.د ركعاتونو شمار.د وختونو تفصيل.اودا چه په هر ركعت كښے يو قيام يوه ركوع اودوه سجدے دي.د نبي ﷺ نه په تواتر سره ثابت دي.اوبديهي دي اوپه عوامو او خواصو كښے مشهور دي.هم دا حال د روژے دے.اوددے په ابتداء او انتهاء او «إمساك عن الأكل والشرب والجماع» باندے اجماع ده.نوددے تصديق به تفصيلي لازم وي.

دانبياء كرامو عليهم السلام په باره كښے قرآن كريم فرمائي. ﴿مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ﴾(١) دنبي ﷺ نه هم د څه پيغمبرانو ذكر اجمالاً منقول دے.د ﴿وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ﴾(٢) نه هم اجمالي ثبوت ملاويږي.نوچه د چا ثبوت اجمالي وي.په هغوي باندے اجمالي ايمان ضروري دے.اود حضرت ابراهيم، حضرت نوح، حضرت موسى، حضرت يوسف، حضرت اسحاق، حضرت اسماعيل، حضرت عيسى، حضرت داود، حضرت سليمان عليهم السلام وغيره ذكر تفصيلاً راغلے دے.په دوي باندے تفصيلي ايمان ضروري دے.(٣)

يواشكال اودهغې جواب: دلته يو اشكال دا كيږي.چه «التصديق بما علم مجئ الرسول ﷺ ضرورة» نه ونيلي شوي دي.اود «ضرورة» معنى «بداهة» ده.يعنى مشهور بين العوام والخواص. د دے نه معلومه شوه.چه د ايمان دپاره د مشهور حكم تصديق ضروري دے د غير ضروري تصديق ضروري نه دے.اگرچه هغه قطعي وي.

حضرت شيخ الاسلام شبيراحمدعثماني رحمه الله ددے جواب دا وركړے دے.چه دلته د مشهور نه د هركس ناكس په نيز مشهور مراد نه دے.بلكه اهل دين چه د شريعت سره تعلق ساتي.اوددے د اصولو او قوانينو نه واقف وي.دهغوي په نيز مشهور مراد دے.په دے تقديرباندے هيڅ يوحكم داسے نشته.چه هغه قطعي وي.اود علم دين او ددے سره د تعلق ساتونكو په مينځ كښے به مشهور نه وي.(٤)

علامه تفتازاني رحمه الله ددے اشكال دا جواب وركړے دے.چه په دے تعريف كښے د «ضرورة» نه مراد ، ،يقين، ، دے.يعنى د ، ،ضرورت، ، چه كومه معنى په پوهه كښے راځي .هغه مراد نه

(١) المؤمن:٧٨_

(٢) الرعد:٧_

(٣) فضل البارى(١/٢٤٠، ٢٤١)_

(٤) فضل البارى(١/٢٤٠)_

ده.بلکه صرف دومره مراد ده.چه هغه څيز يقيني طور د نبي ﷺ نه ثابت وي.که مشهور وي.اوکه نه وي.نودهغې انکار به کفر ګرځولې شي.اودهغې تصديق به دايمان دپاره ضروري ګرځولې شي.(١)

امام غزالي رحمه الله په «فيصل التفرقة بين الايمان والزندقة» کښې د ايمان او کفر تعريف کړې دې.هغوی فرمائيلي دی.چه ايمان نوم دې.«تصديق النبي ﷺ بجميع ما جاء به» يعنې د ايمان دپاره ضروري ده.چه دهغه ټولو څيزونو کوم چه د نبي ﷺ نه په قطعيت سره ثابت دی.تصديق اوکړې شي.اودکفر متعلق دوی فرمائيلي دی «تکذيب النبي ﷺ في شئ مما جاء به» د نبي ﷺ نه چه کوم څيزونه په قطعيت او يقين سره ثابت دی.په هغې کښې که د يو نه انکار اوکړې شي.نوکافر به وي.نود ايمان دپاره ضروري دی.چه د ټولو تصديق اوکړې شي.اود کفر دپاره د ټولو انکار ضروري نه دې.دنبي ﷺ نه په قطعيت سره کوم څيزونه ثابت وي.په هغې کښې د يو په انکار سره هم کفر لازميږي.(٢)

په دې باندې اعتراض شوې دې.چه هرکله د ايمان دپاره تصديق اود کفردپاره تکذيب ضروري دې.نوکه يو کس داسې وي.چه هغه د څه څيز نه تصديق کوي . او نه تکذيب.نوهغه ته به څه وئيلي شي.د ايمان په تعريف کښې د تصديق اود کفر په تعريف کښې د تکذيب قيد لګولې شوې دې.يوسړې «لاتصدق ولاتکذب»وائي . نو هغه په اتفاق سره کافردې.خوددې تعريف په اعتبار سره دهغه حکم معلوم نه دې.

نوځکه امام رازي رحمه الله فرمائيلي دی.چه د کفرتعريف د «تکذيب النبي ﷺ في شئ مما جاء به» په ځائې «عدم تصديق الرسول في شئ مما علم بالضرورة مجيئه به»اوکړې شي.يعنې د نبي ﷺ نه چه کوم څيزونه په قطعيت او يقين سره ثابت شوی وی.په هغې کښې ديوتصديق نه کونکې کافر دې.(٣)

حضرت شاه عبدالعزيز رحمه الله د ايمان تعريف کړې دې.چه د قرآن کريم ظاهراً اوباطناً تصديق کول.اواقرار کول.اوبيا ددې معنی داسې متعين کول چه هغه د مرادات قرآنيه او نبويه مطابق وي.دا ايمان دې.په ژبه او زړه دواړو سره قرآن د الله تعالى رښتينې کلام ګڼړل او بيا ددې نه پس د قرآني آياتونو د معانيو متعين کولو دپاره چه رسول الله ﷺ اوقرآن پاک څه مراد بيان کړې وي.هغه منل.دا ايمان دې.يوسړې که په ظاهره او باطن په ژبه او زړه د قرآن د حقانيت اقرار کوي.خود قرآن د معنی متعين کولو دپاره هغه د قرآني او نبوي مرادونو خيال نه ساتي.دقرآن معنی ددې خلاف بيانوي.دغه کس زنديق دې.مؤمن نه دې.په قرآن مجيد کښې د جنت او دوزخ ذکر راغلې دې.اوپخپله قران پاک او نبي ﷺ د جنت او

---

(١) نبراس شرح شرح عقائد(ص.٣٩٢)_

(٢) تنظيم الاشتات(٣٣/١)_

(٣) تفسير کبير(٣٧/٢، ٣٨) تفسير آيت ﴿اِنَّ الَّذِيۡنَ کَفَرُوۡا سَوَآءٌ عَلَيۡهِمۡ﴾ (البقرة:٧)_

دوزخ مصداق متعین کړے دے خو یو سړے وائی چه د جنت نه مراد معنوی او باطنی خوشحالی ده او د دوزخ نه مراد معنوی او باطنی غم دے هغه په قرآن او سنت کښے چه د جنت او دوزخ په باره کښے کوم تفصیلات راغلی دی هغه نه منی حالانکه په ظاهره هم د قرآن اقرار کوی او په باطن کښے هم اقرار کوی خو معنی هغه بیانوی چه د رسول ﷺ د مراد نه خلاف وی. د قرآن کریم د مراد خلاف وی دجنت نه هغه جنت مراد نه اخلی کوم چه به په آخرت کښے وی او چه په هغے کښے به کوم باغونه وی حورے وی راحتونه او خوشحالئ راجمع شوی وی چه د هغه شان ((ما لاعین رأت ولا أذن سمعت ولا خطر علی قلب بشر)) وی دغه شان د دوزخ نه هغه د عذاب ځائے مراد نه اخلی په کوم ځائے چه به فرشتے د عذاب ورکولو د پاره مقرر ے وی په کوم ځائے کښے چه به قسم قسم تکلیفونه رسولے شی او کافر به ابد الآباد پورے په هغے کښے وی نو هغه کس مؤمن نه دے زندیق دے هغه د آخرت هم منکر دے په دنیا کښے د زړه سکون او خوشحالئ ته هغه جنت وائی او هم دا تکلیفونه او دردونه چه په زړه باندے راځی هغه دوزخ ګنړی. او که یو سړے په ظاهره اقرار کوی او په زړه کښے ئے انکار پټ وی. نو هغه منافق دے.(۱)

حضرت علامه انورشاه کشمیری رحمه الله چه کوم بحث کړے دے د هغے حاصل دا راوخی چه د نبی ﷺ نه کوم امور په قطعی او یقینی طور ثابت شوی وی په هغے کښے په دوی باندے اعتماد کوی. او تصدیق ئے کوی. دے ته ایمان وائی. او که یو کس په دے امورو یا په دے کښے په بعضو باندے په عقل د اعتماد کولو په بنیاد تصدیق کوی او په نبی ﷺ باندے ئے د هغه اعتماد د تصدیق په بنیاد باندے نه وی. نو هغه مؤمن نه دے یو کس وائی چه ما د عقل په بنیاد باندے دا معلومه کړے ده. او په عقل مے د دے څیزونو صداقت او اهمیت پیژندلے دے. نو زه د دے تصدیق کوم. د نبی په وئیلو زه تصدیق نه کوم. نو دا سے کس هم مؤمن نه دے په قرآن کریم کښے دی. ﴿ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ﴾(۲) دلته په نبی ﷺ باندے د اعتماد ذکر دے

امام محمد رحمه الله فرمائی. چه د ایمان شرعی معنی دا ده چه د رسول الله ﷺ نه د کومو امورو ثبوت قطعی او یقینی وی چه د هغے د تصدیق د پاره د ټول ما سواء نه د برائت او بیزاری اظهار هم اوکړے شی. ﴿ قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَآءُ مِنكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ ﴾(۳) کښے ئے په حضرت ابراهیم علیه السلام او په هغه باندے د ایمان راوړونکو د مشرکانو او د هغوی د خدایانو نه د برائت اعلان کړے دے. ځکه د تصدیق سره ((تبری عن جمیع ما سوی الله)) هم ضروری ده.(۴)

---

(۱) تنظیم الأشتات (۱/۳۳)_
(۲) النساء:۶۵)_
(۳) الممتحنة:٤)_
(۴) تنظیم الأشتات(۱/۳۴)_

حضرت شيخ عبدالقادر جيلانى، مولانا ثناء الله پانى پتى، اوحضرت شاه ولى الله محدث دهلوى ﷺ فرمائى چه دايمان يوصورت دے هغه تصديق بالقلب ، اقرار باللسان او عمل بالاركان دے اويو دايمان حقيقت دے او هغه «لايؤمن أحدكم حتى يكون هواه تبعا لما جئت به»(١) مطابق دے چه طبيعت د شريعت مطابق شى. كوم څيزچه شريعت غوارى. طبيعت هم هغه څيز غوارى. دكوم څيزنه چه شريعت تنفراوبيزارى ښكاره كړے وى په طبيعت كښے دهغے نه تنفر اوبيزارى او كراهت وى. دا د ايمان حقيقت دے.(٢)

يواشكال دلته اشكال كيږى. چه په ايمان كښے تصديق ضرورى دے او هغه تصديق پكار ده چه اختيارى وى. نوهرقل ته چه د ابوسفيان په سوال اوجواب باندے تصديق حاصل شو او ضغاطرته چه خط اوليكلے شو. نود هغوى نه د خط په جواب كښے تصديق حاصل شو دوى ته مسلمان وئيل پكار دى. ځكه چه هغوى ته تصديق اختيارى حاصل وو. لكه چه دهغوى داقوالو «فَكَذَٰلِكَ الرُّسُلُ تُبْعَثُ فِي نَسَبِ قَوْمِهَا» او «وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ خَارِجٌ» او «فَسَيَمْلِكُ مَوْضِعَ قَدَمَيَّ هَاتَيْنِ» او «فَلَوْ أَنِّي أَعْلَمُ أَنِّي أَخْلُصُ إِلَيْهِ لَتَجَشَّمْتُ لِقَاءَهُ» او «وَلَوْ كُنْتُ عِنْدَهُ لَغَسَلْتُ عَنْ قَدَمِيهِ» او «هَلْ لَكُمْ فِي الْفَلَاحِ وَالرُّشْدِ وَأَنْ يَثْبُتَ مُلْكُكُمْ فَتُبَايِعُوا هَذَا النَّبِيَّ» نه معلوميږى.

هم دا حال د ابوطالب دے. هغه ته تصديق اختيارى حاصل وو. د هغوى اشعار د تصديق اختيارى په حصول باندے دلالت كوى.

كذبتم وبيت الله يبزى محمد ولما نطاعن دونه ونناضل

و نسلمه حتى نصرع حوله ونذهل عن أبنائنا والحلائل(٣)

ترجمه: تاسو دروغ وائے. په بيت الله قسم محمد به مقهور او مغلوب نشى. تر اوسه پورے مونږ دهغه په مرسته كښے جنګ نه دے كړے. مونږ به ترهغه وخته پورے هغه يے يار اومددګاره پريے نږدو. ترڅوچه دهغه نه يوځواه بل ځواه راونه پرزوو. اوخپل ځامن اوښځے رانه هيرے نشى)

هم دغه شان دابوطالب شعر دے

أبيض يستسقى الغمام بوجهه ثمال اليتامى عصمة للأرامل(٤)

ترجمه: (دهغه نورانى مخ داسے روښانه دے. چه دهغے په وسيله د وريځو نه باران طلب كولے شى. د يتيمانو سرپرست اود كونډو محافظ دے.)

---

(١) مشكاة المصابيح (٣٠/١) كتاب الإيمان باب الإعتصام بالكتاب والسنة.الفصل الثانى)_

(٢) تنظيم الاشتات(٣٤/١)_

(٣) سيرت ابن هشام (١٧٦/١)_

(٤) سيرت ابن هشام (١٧٧/١)_

دغه شان ابوطالب ونیلی دی.

ودعوتني وعلمت أنك صادق ولقد صدقت فكنت قبل أمينا

ولقد علمت بأن دين محمد من خير أديان البرية دينا [1]

ترجمه: تاماته داسلام دعوت راکړلو.زما یقین دے چه ته ریښتینے یے تا ریښتیا ویلی دی. د دے نه وړاندے هم ته امین وے.زما یقین دے چه د محمد دین د ټولو دینونو نه غوره دے.
دغه شان دهغه دا شعر دے.

والله لن يصلوا إليك بجمعهم حتى أوسد في التراب دفينا

ترجمه: په خدائے قسم که خلق د خپلو ټولو ډلو سره راشی.نوبیا هم تاته نشی رسیدے.ترڅو چه زه په قبر کښے دفن نکړے شم.
نوهرقل او ابوطالب ته اختیاری تصدیق حاصل وو.کوم چه د ایمان دپاره ضروری دے بیا په کومه وجه دا دواړه مؤمنان تسلیم نکړے شول؟

دامام غزالی رحمه الله جواب: ددے اشکال په جواب کښے امام غزالی رحمه الله فرمائی.چه د تصدیق قلبی سره د ایمان دپاره قول بالقلب یعنی اقراربالقلب هم ضروری دے.او ددے دواړو د طرفه اقراربالقلب نه دے موجود شوے.دامام غزالی رحمه الله دا تعبیر واضح نه دے.[2]

دمحقق ابن همام رحمه الله جواب: شیخ ابن همام رحمه الله دویم تعبیر اختیار کړے دے.هغوی فرمائیلی دی.چه دایمان دپاره د تصدیق قلبی سره استسلام باطنی او انقیاد باطنی هم ضروری دے.د استسلام باطنی اوانقیاد قلبی مطلب دا دے.چه د رسول الله ﷺ په لاس کښے خپل اختیار ورکړے شی.اوخپل ځان نبی ﷺ ته حواله کړے شی.او د نبی ﷺ په هدایاتو من وعن عمل اوکړے شی.په هرقل او ابوطالب کښے دا انقیاد قلبی او استسلام باطنی موجود نه وو.نوځکه هغوی مؤمنان نه وو.[3]

د حافظ ابن تیمیه رحمه الله تعبیر: ابن تیمیه رحمه الله فرمائی.د تصدیق سره التزام د طاعت هم ضروری دے.اودے دواړو د تصدیق سره د طاعت التزام نه وو کړے.حافظ ابن تیمیه رحمه الله په دے باندے دټولو عالمانو رحمهم الله اجماع نقل کړے ده.چه دایمان دپاره د تصدیق قلبی سره التزام د طاعت هم ضروری دے.[4]

د شیخ ابوطالب مکی اوشیخ نظام الدین هروی رحمهما الله تعبیر هم دا خبره نورو عالمانو رحمهم الله په نورو عنواناتو سره ذکر کړے ده.ابوطالب مکی رحمه الله د ,,التزام شریعت،، عنوان اختیارکړے دے.اوفرمائی.چه دایمان دپاره دتصدیق قلبی سره ,,التزام شریعت،، هم لازم دے.

---

(۱) الإصابة في تميز الصحابة (۱۱۶/۴) القسم الرابع ترجمة أبي طالب)_
(۲) فضل البارى(۲۴۲/۱)_
(۳) پورتنئ حواله)_
(۴) فضل البارى(۲۴۳/۱)_

شيخ نظام الدين هروى رحمه الله هم دا تعبير تسليم كړے دے چه دايمان دپاره د تصديق قلبى سره سره تسلم ضرورى دے ددے تعبير په اختيارولو باندے صدرالشريعة په هغے باندے ډير طعن كړے دے تردے چه په ..شيخ التسليم.. مشهور شوے دے په حقيقت كښے دوى هم هغه څه وائى كوم چه ابن همام رحمه الله فرمائى او ابن تيميه رحمه الله چه په څه باندے اجماع نقل كړے ده بلكه په غورسره اوكتلے شى نو د دوى تعبير د قرآن نظم ته نزدے دے ځكه چه په قرآن كريم كښے دى ﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (١) نو ځكه د دوى په تعبير باندے اعتراض كول ټيك نه دے (٢)

خلاصه دجواب دجواب خلاصه دا شوه چه دهرقل او ابوطالب په تصديق كښے التزام طاعت وشريعت او انقياد قلبى موجود نه وو نو ځكه هغوى ته مؤمن نشى وئيلے

دابوطالب په باره كښے خو تاسو ته پخپله معلومه ده چه هغه اور ته په پيغور باندے ترجيح وركړله او وے وئيل.

لولا الملامة أو حذار مسبة ... لوجدتنى سمحاً بذاك مبيناً (٣)

ترجمه: يعنى كه د ملامتيا او كنځلو ويره نه وے نو تا به زه ليدلے ووم چه ډير په كهولاؤ زړه به مے دا دين قبول كړے وو.

دغه شان په صحيح مسلم كښے د ابوطالب دا قول هم منقول دے.

((لولا أن تعيرنى قريش، يقولون إنما حمله على ذلك الجزع، لأقررت بها عينيك)) (٤) كه ما سره د پيغور ويره نه وه چه قريش به وائى چه ابوطالب د دوزخ د اور نه اوويريدلو نو ما به ايمان راوړے وے او ستا سترګے به مے يخے كړے وے خوزه دا پيغور نشم برداشت كولے ځكه د ايمان راوړلو نه مجبور يم.

هم په دے طريقه د هرقل متعلق د هرقل په حديث كښے تير شو هغه وئيلى وو **((إنى قلت مقالتى آنفاً أختبر بها شدتكم على دينكم))** يعنى ما د ايمان راوړلو ذكر ددے دپاره اوكړلو ما په نصرانيت كښے ستاسو پختګى او مضبوطتيا معلوموم غوښتل ددے نه معلومه شوه چه هغه هم التزام شريعت ته تيار نه وو.

امام نووى رحمه الله ليكلى دى چه هرقل دايمان په مقابله كښے حكومت او رياست ته ترجيح وركړله او ددے ويرے د وجے چه حكومت او رياست زما نه لاړ نشى هغه ايمان راوړلو ته تيار

---

(١) النساء: ٦٥۔

(٢) فضل البارى (١/٢٤٣)۔

(٣) فضل البارى (١/٢٤٤) وفيض البارى (١/٥٠)۔

(٤) صحيح مسلم (١/٤٠) كتاب الإيمان باب الدليل على صحة إسلام من حضره الموت ما لم يشرع فى النزع رقم (١٤٤)۔

نشو نوځکه ورته مومن نشی وئیلے (۱) ددے تائید د مسند بزار د حدیث نه کیږی.په هغے کښے راغلی دی.«أبلغ صاحبكم أني أعلم أنه نبي ولكن لا أترك ملكي».(۲)

یوسوال اودهغې جواب سوال دا دے چه نجاشی ته مؤمن وئیلی شی.حالانکه هغه هم دخپل ایمان اظهار نه وو کړے؟

ددے جواب دا دے.چه نجاشی د ویرے د وجے خپل ایمان پټ کړے وو.خوهغوی التزام طاعت او التزام شریعت کړے وو.انقیاد باطنی او استسلام قلبی هغوی اختیار کړے وو.په قرآن کریم کښے ﴿وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ ۖ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ﴾ (۳) راغلی دی.ددے نه معلومیږی.که د ویرے د وجے څوك ایمان پټ کړی . نو د دے ګنجائش شته.په دے طریقه که هرقل هم التزام شریعت او التزام طاعت کړے وو.اوخپل ایمان ئے پټ ساتلو.نومونږ به هغه ته هم مؤمن وئیل.اونجاشی په باره کښے خودا هم ثابت دی.چه نبی ﷺ دهغه دجنازے مونځ کړے دے.نومعلومه شوه.چه هغه التزام شریعت کړے وو.اوهغه مؤمن وو.

یوسوال دا هم کیدے شی.چه نجاشی هجرت نه وو کړے حالانکه په هغه وخت کښے هجرت فرض وو.نوبیا دهغه د ایمان څنګه اعتبار کولے شی؟

ددے جواب دا دے.چه نجاشی هجرت نه وو کړے.خوهغه د مسلمانانو دپاره پناهګاه اوملجا وه.هغه مسلمانانوته تحفظ ورکړے وو.اوهغه کس چه د اهل اسلام دپاره پناه جوړیږی او هغوی ته تحفظ ورکوی.دهغه حیثیت د مقاتل اومجاهد دے.نو د نجاشی حیثیت د مقاتل اومجاهد پشان وو.نوځکه په هغه باندے هجرت لازم او ضروری نه وو.(۴)

خلاصه دا چه د نجاشی ایمان ددے وجے معتبر وو.چه هغه دالتزام طاعت او التزام شریعت اهتمام کړے وو.اګرچه د ویرے نه هغه ایمان ښکاره کړے نه وو.او په داسے حالت کښے ایمان پټول نقصانی نه دی.خوکه التزام طاعت او انقیاد قلبی متحقق شوے نه وی.نوایمان به متحقق نه وی.لکه څنګه چه د ابوطالب او هرقل په واقعه کښے دی.چه هلته التزام طاعت او انقیاد قلبی موجود نه دے.(۵)

---

(۱) شرح نووی علی صحیح مسلم (۲/۹۸) کتاب الجهاد والسیر.باب کتب النبی ﷺ إلی هرقل ملك الشام یدعوه إلی الإسلام)_

(۲) کشف الأستارعن زوائد البزار(۳/۱۱۸)ذکرنبینا محمد رسول الله ﷺ باب فیما کان عند أهل الکتاب من علامات النبوة)_

(۳) المؤمن:۲۸)_

(۴) داحقرشاه فیصل په ذهن کښے دا جواب هم راځی چه هجرت دمکے نه مدینے منورے ته فرض وو. ځکه چه په مکه کښے دکفر غلبه وه.اواسلام مغلوب وو.اومسلمانانو به په خپل دین باندے په آزادئ سره عمل نشوکولے.اوحبشه چونکه د مکه پشان نه وه.دغه شان نجاشی بادشاه د مکے د کمزورو او بے وسه مسلمانانو پشان نه وو بلکه هغه خو دخپل ملك بادشاه وو.ځکه په هغه باندے دحبشه نه مدینے ته هجرت فرض نه وو)_

(۵) فضل الباری(۱/۲۴۳، ۲۴۴)_

التزام طاعت او انقياد باطنى د ايمان دپاره شرط دې که رکن؟ بيا دلته دا خبره ده.چه التزام طاعت اوانقياد باطنى دايمان دپاره رکن دے که شرط؟ **بعضے حضراتو دا د ايمان دپاره** شرط گرخولے دے.اوفرمائى چه د ايمان دتحقق دپاره دا التزام ضرورى دے.ددے نه بغير ايمان نه متحقق کيږى.اوبعضے حضراتو وئيلى دى.چه دا التزام شريعت او التزام طاعت دايمان دپاره رکن دے.(١)

د رکن منلو په صورت کښے به ددے خيال ساتلے شى.چه په ابتداء کښے د التزام شريعت وجود ضرورى وى.خوکه روستو دچا نه څه معصيت صادر شى.نو معصيت په صدور سره ايمان نه سلب کيږى.اوهغه کس چه التزام طاعت ئے نه وى کړے د هغه مثال دباغى پشان دے.چه هغه حکومت هډو منى نه.اوهغه کس چه التزام طاعت ئے کړے وى.اوددے نه پس دهغه نه معصيت او جرم صادر شى.دهغه مثال د مجرم پشان دے.او په باغى اومجرم کښے ډير فرق دے.باغى ته وفادار نشى وئيلے.خومجرم وفادار گنړلے شى.دا ټيك ده.چه دهغه د جرم هغه ته سزا ملاويږى.خود بغاوت سزا ورته نشى ملاويدے.دغه شان چه کوم کس التزام طاعت کړے وى.اودهغه ايمان متحقق شوے وى.ددے نه پس که هغه گناه کوى.نودده مثال د مجرم پشان دے.اوپه دے جرم به هغه د سزا مستحق هم وى.اوتاسودا پيژنئ هم. چه څنگه هغه د سزا مستحق دے.هغه ته سزا ورکولے شى.دغه شان کله مجرم معاف کولے هم شى.نودا هم کيدے شى.چه د هغه جرم معاف شى.

د اقراربالسان حيثيت که يو کس ته تصديق بالقلب حاصل وى.اود ويرے د وجے يا دعدم قدرت د وجے يا دعدم فرصت دوجے ئے اقرار نه وى کړے.نوهغه په اتفاق سره مؤمن دے.

يوهغه کس دے.چه هغه ته تصديق قلبى حاصل وى.هغه ته څه عذر هم نه وى.اوددے باوجود چه دده نه د اقرارمطالبه اوشى.هغه اقرارنه کوى.نوداسے کس په اتفاق سره کافردے.

يودريم صورت دے.چه تصديق بالقلب موجود دے.داقرار دپاره څه عذرهم نشته.اود اقرار مطالبه هم نه وى شوے.اوده اقرار اونکړلو.نوداسے کس به مؤمن شمارلے شى که نه؟د ده په باره کښے اختلاف دے.

بعضے حضرات فرمائى.چه اقرار باللسان صرف د احکامو جارى کولو دپاره د ايمان شرط دے.دامام ابوالحسن اشعرى رحمه الله نه په دوو روايتونو کښے اصح روايت هم دا دے.هم دا د امام ابومنصور ماتريدى رحمه الله قول دے.حافظ الدين نسفى رحمه الله فرمائى. هم دا د امام ابوحنيفه رحمه الله نه مروى دے.

اونورحضرات وائى.چه اقرار باللسان دايمان رکن دے.خودا رکن د تصديق پشان رکن اصلى نه دے.بلکه رکن زائد دے.هم ددے وجے د اکراه او عجز په حالت کښے دا رکن ساقط کيږى.

علامه فخرالاسلام رحمه الله فرمائى.چه اقرارته رکن زائد وائى.دا قول د فقهاؤ رحمهم الله مذهب دے.اود احکامو د اجراء دپاره دا شرط گرخول د متکلمينو رحمهم الله مذهب دے.(٢)

---

(١) فضل البارى (٢٤٤)_

(٢) دتفصيل دپاره اوگورئ فتح الملهم (١/٤٣٤) كتاب الإيمان باب الإقرار شرط للإيمان أم لا؟)_

تنبيه متكلمينو ﷺ چه كوم اقرار د دنيوى احكامو داجراء دپاره ضرورى گرځولے دے.ددے مطلب دا دے چه دا كس به په عامه مجمع كښے اقرار كوى.چه خلقو او قاضى ته دده د اقرار علم راشى.ځكه چه د اسلام د احكامو اجراء د عوامو.قاضى اوّحاكم دعلم نه بغير ممكن نه دى

البته د فقهاؤ په نيز اقرار دايمان جزء او ركن دے.نوكه يو كس په خانله والى كښے هم كلمه اووائى نودا كافى ده.ځكه چه دوى د اجراء احكام قيد نه دے لگولے اود ركن په حيثيت اقرار كول به په هغه وخت كښے هم صحيح وى.چه په خلوت كښے اقرار اوكړى.(١)

يواشكال اودهغې جواب دلته يواشكال دا پيدا كيږى.چه د متكلمينو ﷺ په نيزاقرار د اجراء احكام دپاره شرط دے.اودفقهاؤ په نيز ركن زائد دے.لكه چه اوس اوخودلے شو.نواوس سوال دا پيدا كيږى چه كوم كس ته څه عذر نه وى.اودهغه نه د اقرار مطالبه اوشوه.نوده ته د متكلمينو رحمهم الله په مذهب كښے هم كافر وئيلى شى.حالانكه داسے نه ده پكار.فقهاء خو ئے ركن منى.د دوى په مذهب دده په كفر كښے څه اشكال نه راځى .خومتكلمين ﷺ خوئے ركن نه منى.نود مطالبے باوجود كه اقرار اونكړى.نود متكلمينو ﷺ په مذهب پكار ده چه كافر نشى.ځكه چه د ايمان ركن نه دے فوت شوے

ددے جواب ((اذافات الشرط فات المشروط)) مطابق د اقرارفوت كيدل دتصديق په فوت كيدو باندے دال دى.لكه چه ده ته كافر ددے وجے وئيلے شى.چه د مطالبه په صورت كښے كه عذر نه وى.اوبيا هم اقرار اونكړى.نوددے مطلب دا دے.چه تصديق ئے نشته.ځكه چه څه عذر هم نشته.اود اقرار كولو دده نه مطالبه كيږى.اوبيا هم دے اقرار نه كوى.نودا وجداناً .ذوقاً اوعرفاً ددے خبرے دليل دے.چه ده ته تصديق نه دے حاصل.گنى ده به خامخا اقرار كړے وو.نود متكلمينو ﷺ په مذهب باندے دا اشكال تيك نه دے.

دكفر قسمونه ① كفرانكار ② كفر جحود③ كفرعناد④ كفر نفاق.

① كفرانكار دے ته وائى.چه په زړه كښے هم انكار وى.اوپه ژبه باندے هم انكار وى.نه په زړه كښے تصديق موجود وى.اونه په ژبه باندے اقرار وى.لكه څنگه چه د عامو كافرانو كفر وى.

② كفرجحود دے ته وائى.چه په زړه باندے پيژنى.دايمان حقانيت باندے پوهيږى .خو په ژبه باندے انكار كوى.لكه دابليس كفر.په زړه خو هغه ټول هرڅه منى اوپيژنى.خو په ژبه باندے انكار كوى.

③ كفرعناد دا دے چه په زړه باندے هم پيژنى.اوپه ژبه باندے هم اقرار كوى.خو التزام طاعت وشريعت نه كوى.استسلام او انقياد باطنى نه قبلوى.خپل واك اختيار پيغمبر ته نه حواله كوى.كوم طرف ته هغه روان وى د هغه طرف تلک ته تيار نه وى.څنگه چه هغه وائى.هغه شان كولو باندے راضى نه وى.لكه د ابوطالب اوهرقل كفر.

---

(١) فضل البارى(١/٢٤٥)_

④ أوكفرنفاق دا دے چه په ژبه باندے اقرار کوی او د التزام طاعت اظهار هم کوی.خو په زړه کښے ئے انکار موجود وی په زړه قبلولو او منلو ته تیار نه وی.دا کفر نفاق دے.(١)

د ایمان د حقیقت په باره کښې د مذاهبو تفصیل دلته کښے دا اوپیژنی:چه د ایمان په سلسله کښے په فرق ضاله کښے هم اختلاف دے اوچه څوك اهل حق دی.په هغوی کښے هم اختلاف دے.داهل حق اختلاف تقریبا لفظی دے.داصلی مدعا په اعتبارسره په دوی کښے څه اختلاف نشته.البته د اهل حق د اهل باطل سره اختلاف سخت دے.

جهمیه او ایمان په اهل باطل کښے یوه فرقه ,,جهمیه،، ده.دا جهم بن صفوان طرف ته منسوب ده. د دے فرقے عقیده دا ده.چه ایمان صرف د معرفت قلبی نوم دے.برابره ده که دا معرفت اختیاری وی اوکه غیراختیاری وی.د دوی په نیز د ایمان دپاره تصدیق.انقیاد قلبی .اوالتزام شریعت ضروری نه دے.د دوی په مذهب د ابوطالب او هرقل مومن کیدل لازمیږی.ځکه چه د دے دواړو ته هم معرفت حاصل وو.بلکه خودلی شوی دی چه ابوطالب اوهرقل ته صرف معرفت نه بلکه معرفت اختیاری حاصل وو.(٢)

کرامیه دا د محمد بن کرام متعین دی.د دوی په نیز دایمان دپاره صرف اقرار باللسان کافی دے.دتصدیق بالقلب او عمل بالجوارح ضرورت نشته.(٣)

شیخ الاسلام شبیراحمد عثمانی رحمه الله لیکلی دی.چه ددوی د مذهب کله تحقیق اوشو.نو معلومه شوه.چه ددوی په نیز ایمان د دنیوی احکامو په اعتبارسره د اقرار باللسان نوم دے.داسلام دنیوی احکام به ترهغه وخته پورے نه جاری کیږی.ترڅو چه سړی په ژبه باندے اقرار نه وی کړے.خوچه ترکومے پورے د آخرت دنجات تعلق دے.نودوی هم ددے دپاره تصدیق بالقلب ضروری ګڼړی.په دے صورت کښے په اهل سنت والجماعت اوکرامیؤ کښے څه زیات اختلاف باقی نه پاتے کیږی.(٤)

موجئه مرجئه د ,,ارجاء،، نه دے.د ,,ارجاء،، معنی روستو کول دی.په قرآن کریم کښے ﴿وَآخَرُونَ مُرْجَوْنَ لِأَمْرِ اللَّهِ﴾(٥) دا آیت دهغه درے صحابؤ په باره کښے نازل شوے وو.کوم چه غزوه تبوك ته نه وو تلی.او دنبی ﷺ وړاندے هغوی دخپل قصور بنکاره اقرار کړے وو.د دوی معامله دالله تعالی د طرفه دحکم راتلو پورے روستو کړے شوه. اود منافقینو معامله مختلف وه.هغوی قسمونه اوخوړل. ددروغو بهانے ئے اوکړلے.نبی ﷺ به هغوی ته معافی کوله.اورخصت کول به ئے.خو ددے درے صحابؤ په باره کښے نبی ﷺ اوفرمائیل: ستاسو

---

(١) فیض الباری(٧١/١) کتاب الإیمان.أقسام الکفر)_
(٢) فضل الباری(٢٤٥/١) والفرق بین الفرق (ص.١٢٨) الفصل السادس)_
(٣) فضل الباری(٢٤٥/١)_
(٤) پورتنئ حواله)_
(٥) التوبة:١٠٦)_

فيصله روستو كولے شي.الله تعالى به دخپل علم او حكمت مطابق د معافئ ياد سزا حكم راوليږي.(١) بهرحال ،ارجاء،، د روستو كولو په معنى راځي.(٢)
د مرجئه په نيز دايمان دپاره صرف تصديق قلبي ضروري دے.هم دا تصديق دنجات دپاره كافي دے.دعمل ضرورت نشته.لكه چه دوى عمل روستو كړلو.نوځكه ورته ،،مرجئه،، وائي.(٣)
دوى وائي.چه لكه څنګه بغير دايمان نه څوك جنت ته نشي داخليدے.اګرچه هغه څومره ښه كارونه كړي وي.اوهغه د اخلاقو او شرافت مجسمه وي.چه ايمان په كښې نه وي نوهغه قطعاً جنت ته نشي داخليدے.اوهغه به مخلد في النار وي.دا بيله خبره ده.چه د بدعمل او بدكرداره كافر په مقابله كښې به دهغه عذاب كم وي.خوخلود في النار دده دپاره هم واجب دے.دوى وائي.كه په دے طريقه په يو كس كښې تصديق قلبي موجود وي.نودهغه ګناهونه كه څومره زيات وي.نوهيڅ كله جهنم ته نشي تلے.لكه څنګه چه دايمان نه بغيريوكس هيڅ كله جنت ته نشي داخليدے.نودغه شان دايمان يعني تصديق قلبي سره د ګناهونو په وجه څوك جهنم ته نشي داخليدے.دوى د ((الطاعة لاتفيد والمعصية لاتضر))قائل دى.چه نه طاعت څه فائده وركوي.اونه معصيت څه نقصان وركوي.دوى عمل بيخى شاته غورځولے دے.اودا ئے بيخي نظرانداز كړے دے.نه اقرارباللسان ددوى په نيز ضروري دے.او نه عمل بالاركان.
دلته هم علامه شبيراحمد عثماني رحمه الله فرمائي.زما خيال دا دے.چه ددوى په نيز د تصديق بالقلب نه پس جنت ته داخليدل خو ضروري دى.خود اعمالو د تفاوت په وجه د دوى په نيز هم په جنت كښې به په مراتبو كښې فرق وي.ځكه چه دآسماني كتابونو او انبياء كراموعليهم السلام په تعليماتو كښې چه دعمل كوم اهيمت دے.چه دا مطلقاً په هيڅ درجه اثر نه كوي.دا خبره په عقل كښې نۀ راځي.(٤)
معتزله او خوراج: د دے دواړو فرقو په نيز ايمان مركب دے.او ړاندے چه د كومو درے فرقو ذكر اوشو. دهغوى په نيز ايمان بسيط دے.
د دوى وينا دا ده.چه ((الإيمان هو التصديق بالقلب والإقرار باللسان والعمل بالأركان)) تصديق،اقراراو عمل درے واړه دايمان اجزاء دى.لكه چه ددوى په نيز شدت دے.اودا وائي. كه يوكس تارك دعمل وي.نوهغه به مخلد في النار وي.بيا د خوارجو په نيز خو هغه دايمان نه اوځي.اوپه كفر كښې داخليږي.اود معتزلو په نيز د كبيره په ارتكاب سره دايمان نه خارجيږي.خوپه كفر كښې نه داخليږي.بلكه دے فاسق وي.اودا فسق ددوى په نيز منزله بين المنزلتين ده.لكه چه دوى د ايمان اوكفر په مينځ كښې د يوے مرتبه (مرتبه فسق) قائلين

---

(١) تفسيرابن كثير(٣٨٧/٢)
(٢) مختار الصحاح (ص.٢٣٣)_
(٣) فضل الباري(٢٤٦/١)_
(٤) پ.رتني: حواله)_

دی خودا خبره دے یاده وی چه په کومه طریقه کافر مخلد في النار وی نودغه شان دوی دے فاسق ته هم مخلد في النار وائی لکه چه په دے دواړو فرقو کښے اختلاف صرف لفظی دے.د انجام او مال په اعتبار سره په دوی او خوارجو کښے څه فرق نشته.هغوی هم مرتکب د کبیره ته مخلد في النار وائی اومعتزله هم.(١)

د بعضے معتزلو په نیز خو نور هم شدت دے.هغوی وائی چه په طریقه د فرائضو تارك او دمعاصیو مرتکب د ایمان نه خارجیږی نودغه شان د مستحباتو تارك او د مکروهاتو مرتکب هم د ایمان نه خارجیږی کومه درجه چه د فرائضو اومحرماتو ده.هم هغه درجه دوی د مستحباتو او مکروهاتو دپاره مقرر کړے ده.(٢)

معتزله.خوارج او مرجئه علی طرفی النقیض دی.یوطرف ته معتزله او خوارج دی که د کبیره ارتکاب اوشو.نوایمان ختم شو.اودغه کس به مخلد في النار وی.اوبل طرف ته مرجئه دی.د دوی په نیز که د څومره کبائرو ارتکاب اوشی.سړے بیا هم د تصدیق بالقلب په وجه براه راست جنت ته ځی.په هغه به د دوزخ هوا هم نه لګی.

د اهل سنت والجماعت مذهب: داهل السنة والجماعة په دے باندے اتفاق دے.که تصدیق بالقلب او اقرار باللسان موجود وی.نود امام ابن تیمیه رحمه الله د قول مطابق که ارتکاب د معاصی موجود وی.بیا هم مؤمن دے.اوس دا هم ممکن ده.چه الله تعالی داول نه په خپل فضل او رحم سره دے معاف کړی.اوبراه راست ئے جنت ته اولیږی.اودا هم کیدے شی.چه هغه د خپل ګناهونو سزا خوړلو او ګناهونو نه د پاکیدو دپاره دڅه ورځو دپاره دوزخ ته اولیګلے شی.خوبیا هم بهرحال هغه به ددوخ نه راویستے شی.اوجنت ته به داخل کولے شی.هغه به مخلد في النار نه وی.(٣) خوکه ده څه داسے ګناه کړے وی.چه دهغه ګناه په وجه دا ګڼلے شی.چه په ده کښے تصدیق موجود نه دے.نوبیا بیشکه دے کافر دے.لکه چه ده د نبی ﷺ په شان کښے ګستاخی کړے وی.یا قرآن پاك په پلیتئ کښے اوغورځوی.یا بت ته سجده اوکړی.نو ددے ګناهونو دوجے که دے په زړګاؤ کرته وائی.چه زما په زړه کښے تصدیق شته.خوبیا هم دے کافر دے.

دهرقل دحدیث په ضمن کښے تیر شوی وو.چه په تعظیمی سجده باندے سړے کافر کیږی نه.هلته کښے دا هم مونږ ذکر کړی وو.که یوسړے داسے څیز ته سجده اوکړی.چه هغے ته سجده کول د مشرکانو شعار وی.لکه بت.نوبیا دا کس کافر دے.اګرچه هغه دا وائی.چه ما دا سجده د تعظیم دپاره کړے ده.د تعبد دپاره نه .د ده به دا خبره نشی منلے.ځکه چه ده د کفر اوشرك شعار اختیار کړے دے.اود کفر اوشرك شعار اختیارول ددے خبرے دلیل دے.چه دده په زړه کښے تصدیق نشته.

---

(١) فضل الباری(١/٢٤٦)_

(٢) پورتنئ حواله)_

(٣) فتح الملهم (١/٤٢٩) کتاب الإیمان الحکم الشرعی للإیمان والإسلام)_

باقی پاتې شوه دا خبره چه دا ګناهونه د عدم تصدیق دلیل څنګه ګرځولے شي؟ لکه څنګه چه نور کبیره ګناهونه دي. دهغه په وجه سړے نه کافر کیږي. نو دغه شان ددے ګناهونو په وجه هم سړے نه کافر کیږي.

ددے جواب به په یومثال سره ستاسو په پوهه کښے راشي. یوسړے دے. هغه دخپل پلار نافرماني کوي. پلار ورته واني. دسحر وختي پاسه. مونځ د جماعت سره کوه. هغه نه پاسي پلار ورته واني. ته خپل کاروبارله په پابندئ سره ځه. اوغیرحاضري یا روستووالے مکوه. هغه دپلار نافرماني کوي. اوپه وخت نه ځي. بلکه قضائي کوي. نوپه عرف او وجدان کښے د دے سړي په باره کښے نشي وئیلے چه دے د پلار دعظمت قائل نه دے. بل یو ځوئ دے. هغه پلار په څپلو باندے وهي. اوپلار ته کنځلے کوي. اولنے کس هم نافرماني کوي. اودا دویم کس هم نافرماني کوي. د دے دویم کس په باره کښے څوك دا نه واني. چه دے دپلار د عظمت قائل دے. اوکه داسے اووائي. نودنیا به ورته پاګل اووائي.

هم په دے طریقه هغه کس چه مونځ نه کوي زکواة نه ورکوي. ددے کس په باره کښے دا نشي وئیلے چه دے دتصدیق نه محروم دے. اودده په زړه کښے دالله اود رسول عظمت نشته. دا بیله خبره ده. چه د بشریت اونفسانیت په د وجه د عظمت اوتصدیق باوجود ده نه کوتاهي کیږي. نوده ته ددے باوجود چه د ګناه کبیره ارتکاب کوي. به مونږ وایو چه په ده کښے تصدیق موجود دے. اودے مومن دے خو هغه کس چه بت ته سجده کوي. یا د نبي اکرم ﷺ په شان کښے ګستاخي کوي. یا قرآن د خپو لاندے کوي. یا قرآن کریم په پلیتئ کښے غورځوي. د ده په باره کښے هیڅ کله نشي وئیلے. چه دده په زړه کښے دالله او د رسول عظمت

موجود دے اوتصدیق موجود دے. نو سب النبي ﷺ. یا «القا المصحف فی القاذورات»، یا سجود لصنم. د داسے ګناهونه دي چه عرفاً. ذوقاً. وجداناً په عدم تصدیق باندے دلالت کوي. نود دے ګناهونو په ارتکاب باندے سړے کافر کیږي. ددے وجے نه چه ارتکاب د کبیره داسے ګناه ده. چه سړے پرے کافر کیږي. بلکه ددے وجے چه ددے ګناهونو د ارتکاب نه ثابتیږي چه دده په زړه کښے تصدیق موجود نه دے. د نورو ګناهونو په خلاف چه د هغې په وجه دے د ایمان نه خارج نشي ګرځولے بلکه دا به وئیلي شي. چه دے به د خپلو ګناهونو سزا خوړلو نه پس جنت ته ځي. اومخلد في النار به نه وي. او دا هم ممکن ده. چه الله سبحانه وتعالی دے معاف کړي. او براه راست ئے جنت ته بوځي. دا د اهل سنت والجماعة متفقه عقیده ده. اوپه دے کښے د دوي په مینځ کښے څه اختلاف نشته.(۱) والله اعلم

دایمان په باره کښې داهل سنت والجماعت په خپل مینځ کښې اختلاف بیا د اهل سنت په مینځ کښے په تعبیر کښے اختلاف دے

() امام بخاري رحمه الله فرمائي. «وهوقول وفعل»(۲)

---

(۱) فضل الباري(۱/۲٤۷)_

(۲) صحیح بخاري(۵)_

() نورحضرات فرمائی «الإيمان معرفة بالقلب وإقرار باللسان وعمل بالأيدی» دا تعبير د محدثينو ﷺ دے.(۱)

دامام ابوحنيفه اوحضرات متكلمينو ﷺ تعبير دے «الإيمان هو التصديق بالقلب، والإقرار باللسان، شرط لإجراء الأحكام، والعمل بالأركان نتيجة للتصديق وثمرة الإيمان»(۲)

دامام ابوحنيفه رحمه الله نه امام طحاوى رحمه الله دا هم نقل كړى دى چه اقرارباللسان د ايمان ركن دے.(۳)

دامام ابوحنيفه رحمه الله نه د متكلمينو ﷺ د مذهب مطابق يوقول هم منقول دے چه اقرار شرط دے.(۴)

بهرحال دعرض كولو مقصد دا وو چه دحضرات متكلمينو او امام ابوحنيفه ﷺ په نيز دايمان تفسير په تصديق بالقلب سره شوے دے اوعمل دوى ثمره دايمان او نتيجه د ايمان گرځولے ده.

په امام اعظم باندې د ارجاء الزام او ددې حقيقت په امام ابوحنيفه رحمه الله باندے بعضے خلقو الزام لګولے دے چه دوى په مرجئه كښے وو او دوى د عمل د ضرورت قائل نه وو(۵) خو دا الزام سراسر غلط اوظلم دے.

محققينو ﷺ تصريح كړے ده چه د مرجئه دوه قسمونه دى يو هغه فرقه ضاله ده كومه چه د عمل د ضرورت بيخى قائل نه دى.

اويوه مرجئه په اهل سنت كښے ده.څوك چه دعمل د ضرورت قائل دى خوعمل دايمان جزء نه منى.(۶)

بعضے حضراتو امام ابوحنيفه رحمه الله د اهل سنت په مرجئه كښے شمارلے دے خو موږ وايو چه په امام اعظم ابوحنيفه رحمه الله باندے چه كوم الزام لګولے شى اګرچه د لقب د حده پورے وى نودا قابل قبول نه دے خكه چه امام ابوحنيفه رحمه الله عمل د ايمان نه بيخى ويستے نه دے بلكه دے ته ئے خپل مقام وركړے دے اودا ئے خودلى دى چه دعمل هغه مقام نه دے كوم چه د تصديق دے تصديق اصل اوبنياد دے كه تصديق نه وى نوكه ته څومره نيك اعمال كوے د جنت داخليدو دپاره ددے څه حيثيت نشته.چونكه تصديق اصل الاصول اوبنياد دے نو خكه امام ابوحنيفه رحمه الله صرف دا واضحه كړے ده چه دعمل درجه دتصديق برابر نه

---

(۱) فضل البارى(۱/۲۴۷)وشرح العقيدة الطحاوية لابن أبى العزالحنفى (ص.۳۳۲)_

(۲) كما يستفاد ذلک من الإحياء وشرحه الإتحاف (۲/۲۴۱، ۲۴۳)_

(۳) كمافى العقيدة الطحاوية..الإيمان هوالإقرارباللسان.والتصديق بالجنان.انظرشرح العقيدة الطحاوية (ص.۳۳۱)

(۴) اتحاف السادة المتقين(۲/۲۴۱)_

(۵) كصاحب ..القوت.. وغيره وتبعه القونوى من علمائنا كذا فى ..الإتحاف..(۲/۲۴۱)_

(۶) د پوره تفصيل دپاره اوګورئ (الرفع والتكميل فى الجرح والتعديل (ص.۳۵۲،۳۸۳) إيقاظ ۲۲.فى بيان معنى الإرجاء السنى والبدعى)_

ده بلکه د تصدیق نه کمه او ددے نه پس ده نو د عمل نه بغیر سرے جنت ته تلے شی.

اودا خبره هم داسے ده لکه چه په حدیث کښے راغلی دی.«أخروهن من حیث أخرهن الله»(۱) دلته دا مراد نه دے چه ښځے بالکل د جُمات نه بهر کړی بلکه دا حکم ورکړے شوے دے چه ښځے په روستنو صفونو کښے ساتی: خکه چه د دوی مقام الله تعالی هم دا مقرر کړے دے چه عمل د ایمان جزء نه گرځوی که په دے وجه په امام ابوحنیفه رحمه الله باندے اعتراض کیدے شی نو مونږ هم وئیلی شو چه تاسو خو هم د معتزلو او خوارجو عنوان اختیار کړے دے معتزله او خوارج وائی چه ایمان مرکب دے د تصدیق بالقلب، اقرار باللسان او عمل بالارکان نه حالانکه امام ابن تیمیه رحمه الله او دهغه هم خیال هم دا وائی چه ایمان ددے امور ثلاثه نه مرکب دے. نو کوم تعبیر چه د هغوی دے هم هغه تعبیر ستاسو دے.

مخالفین شکایت کوی چه احنافو رحمهم الله د تعبیر په سلسله کښے د احتیاط نه کار نه دے اخستے. کوم تعبیر چه د مرجئه وو چه ایمان تصدیق بالقلب ته وائی هم دا تعبیر دوی اختیار کړے دے.

نو مونږ وایو چه امام ابوحنیفه رحمه الله خو هغه کسانو ته کافر وئیلی دی خوك چه د عمل د ضرورت نه انکار کوی هغه د مرجئه د تعبیر سره کله اتفاق کوی. او ستاسو تعبیر د معتزلو او خوارجو تعبیر سره متفق په نظر راځی تاسو په خپل قول کښے تاویل کوی او د امام اعظم رحمه الله په قول کښے د تاویل کولو نه خان بچ کوئ (۲)

یوه خبره دا هم کولے شی چه په اصل کښے احنافو رحمهم الله چونکه عمل د ایمان جزء نه دے گرځولے نو دے سره د عمل اهمیت کمیږی. مونږ دا وایو چه تاسو عمل د ایمان جزء گرځولے دے نو په دے سره په خلقو کښے مایوسی پیدا کیږی. که عمل نه وی نو جنت به هم نه ملاویږی. لکه څنګه چه خوارج او معتزله وائی. نو که د احنافو رحمهم الله په تعبیر باندے ستاسو اشکال وی چه په دے سره د عمل اهمیت کمیږی نو ستاسو په تعبیر باندے دا اشکال دے چه په دے سره په خلقو کښے مایوسی پیدا کیږی

دا هم وئیلی شی چه د احنافو رحمهم الله په تائید سره د مرجئه حوصله افزائی کیږی. خکه چه هغوی هم عمل ضروری نه گرځوی. او احناف رحمهم الله هم عمل د ایمان جزء نه منی. نو دے سره د مرجئه د مذهب تائید کیږی.

مونږ وایو چه ستاسو په تعبیر سره د معتزلو او خوارج تائید کیږی په کومه طریقه چه هغوی عمل د ایمان جزء گرځوی. نو هم په هغه طریقه تاسو هم عمل د ایمان جزء گرځوئ نو دا تاسو د خوارجو او معتزلو تائید کوئ (۳)

حافظ ابن تیمیه رحمه الله فرمائی چه احناف رحمهم الله د ایمان تعریف په تصدیق بالقلب سره کوی. او

---

(۱) رواه رزین کما فی کنوزالحقائق (ص۱/۱۱) وانظر نصب الرأیة (۲/۳۶) کتاب الصلاة باب الإمامة)۔

(۲) رواه رزین کما فی کنوزالحقائق (ص۱/۱۱) وانظر نصب الرأیة (۲/۳۶) کتاب الصلاة باب الإمامة)۔

(۳) پورتنی حواله)۔

عمل د ایمان جزء نه گرځوی خو عقیدے په لحاظ سره دوی د عمل د ضرورت قائل دی.
صرف ددے د جزئیت نه انکار کوی نو دا د عقیدے بدعت نه دے خو په بدعت اقوالو کښے
ضرور داخل دے (۱)
ددے متعلق مونږ وایو چه دا اعتراض صحیح نه دے ګورئ دحدیث اقسام دی صحیح
لذاته. صحیح لغیره. حسن لذاته. حسن لغیره. شاذ. معلول وغیره. دا ټول اصطلاحات نه د
نبی ﷺ په ارشاداتو کښے موجود دی او نه د صحابو﷢ په اقوالو کښے د دے ذکر شته دغه
شان د مونږ فرائض. واجبات او سنن وغیره د فرض او واجب وغیره په عنوان سره د نبی ﷺ
په اقوالو کښے مذکور نه دی او نبائی دا په کوم ځائے کښے ذکر دی چه قیام. قراءت. رکوع او
سجده په مانځه کښے فرض دی یا په مانځه کښے فلانے څیز واجب دے که دا پریخودے
شی نو سجده سهوه به لازمیږی؟ دا فقهی حدبندیانے آیا د نبی ﷺ په ارشاداتو کښے یا د
صحابه کرامو﷢ په اقوالو کښے موجود دی اصول حدیث. اصول فقه. او په خپله د فقه
حدبندیانے او اصطلاحات نه د نبی ﷺ نه ثابت دی او نه د صحابو﷢ په اقوالو کښے ددے
څه ذکر شته بیا هم تاسو دا منئ او ددے مطابق عمل کوئ نو که امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله
دایمان په باره کښے تجزیه کړے وی چه په دے کښے دتصدیق درجه اوله ده او ددے نه بغیر
ایمان نه متحقق کیږی او دعمل درجه د تصدیق برابر نه ده که دا عمل نه وی نو بیا هم
ایمان متحقق دے نو په دے باندے تاسو ولے اعتراض کوئ؟
لکه څنګه چه محدثینو ﷭ او فقهاؤ اماماتو د خلقو د آسانتیا دپاره دا
اصطلاحات وضع کړی دی او په دے کښے ئے درجه بندی کړے ده په دے طریقه باندے امام
اعظم ابوحنیفه رحمه الله دایمان په تفصیل کولو کښے د تصدیق مرتبه مقرر کړے ده او یوه مرتبه
ئے دعمل مقرر کړے ده نو په دے باندے اعتراض ولے کیږی؟ دا په بدع الاقوال کښے څنګه
شاملولے شی که داسے وی خو ټول څیزونه به په بدع الاقوال کښے داخلیږی (۲)
که ددے باوجود په دے باندے اصرار وی چه دامام اعظم رحمه الله قول په بدع الاقوال کښے داخل
دے نو بیا به دا هم داسے وی لکه څنګه چه حضرت عمر رضی الله عنه په مسجد نبوی کښے په جماعت
سره تراویح شروع کړل او وے فرمائیل «نعمت البدعة هذه» (۳) حضرت عمر رضی الله عنه په خپل دے
فعل باندے د بدعت لغوی اطلاق کړے وو نو ټیک هم داسے به د دوی دا قول په بدع الاقوال
کښے داخلیدل مونږ قبلولے شو ګنی حقیقت دا دے چه دا په بدع الاقوال کښے داخل نه دے
په امام ابوحنیفه رحمه الله باندے یو اعتراض دا هم شوے دے چه امام ابوحنیفه رحمه الله د ایمان
تعریف په «الإیمان هو المعرفة» سره کړے دے معرفت اختیاری هم وی او غیراختیاری

---

(۱) فتح الملهم (۱/ ۱۶۵)_
(۲) فضل الباری (۱/ ۲۴۹، ۲۵۰)_
(۳) أخرجه مالک فی الموطا (۱/ ۱۱۴) کتاب الصلاة فی رمضان باب ما جاء فی قیام رمضان رقم ۳ والبخاری فی
کتاب صلاة التراویح باب فضل من قام رمضان رقم (۲۰۱۰)_

هم معرفت غیراختیاری په ایمان کښې معتبر نه دے نو بیا دا تعریف څنګه ټیک کیدے شی؟[۱]

دا خبره دے واضحه وی چه دایمان تعریف په ..معرفت.. سره د حضرت علی کرم الله وجهه او امام احمد بن حنبل رحمه الله نه هم منقول دے.[۲]

دغه شان دعبدالکریم شهرستانی استاذ شیخ ابوالقاسم انصاری رحمه الله دامام الحرمین رحمه الله د کتاب ..الارشاد.. په شرح کښې دایمان تعریف په ..معرفت.. سره کړے دے.[۳]

په خپله په صحیح بخاری کښې د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه قول مذکور دے ((الیقین الإیمان کله))[۴] چه یقین ټول ایمان دے اویقین علم وی.کوم چه اختیاری او غیراختیاری دواړو ته شامل دے.

نودے حضراتو د ایمان په تعریف کښې دمعرفت ذکر کړے دے.خوچا هم اعتراض نه دے کړے.بلکه تاویل په کښې شوے دے.خوامام اعظم رحمه الله د ایمان په تعریف کښې د ..معرفت.. ذکر کړے دے.نواعتراض پرے کولے شی.دا د انصاف خبره نه ده .معرفت د تصدیق موقوف علیه دے.تصدیق ترهغه وخته پورے نشی راتلے.ترڅوچه معرفت حاصل شوے نه وی.نوکه تلفظ په معرفت اوکړی.اومراد ترے تصدیق واخلی .په دے کښې څه حرج دے.امام طحاوی رحمه الله کوم چه دامام ابوحنیفه رحمه الله د نقطه نظراومذهب په نقل کولو کښې دټولو نه زیات معتبر او ثقه دے.هغوی د امام اعظم رحمه الله نه دایمان تعریف په تصدیق سره نقل کړے دے.نوکه په یوځائے کښې امام صاحب رحمه الله دایمان په تعریف کښې د معرفت لفظ استعمال کړے وی.نو ددغه معرفت نه به هم تصدیق مراد وی.[۵]

یوجواب دا هم ورکړے شوے دے.چه امام ابوحنیفه رحمه الله چه د معرفت کوم لفظ استعمال کړے دے.نوددے نه هغه معرفت کوم چه اختیاری او غیراختیاری دواړو ته شامل دے.مراد نه دے.بلکه ددے نه هغه معرفت مراد دے.کوم چه د ریاضت او مجاهدے نه پس حاصلیږی.چاته چه دا معرفت حاصل شی.هغه ته عارف وائی .ښکاره خبره ده.چه دا خاص معرفت کوم چه عارفینو رحمهم الله ته حاصل وی . اختیاری وی غیراختیاری نه وی.نو دامام اعظم ابوحنیفه رحمه الله د ایمان په تعریف کښې د ((الإیمان هوالمعرفة)) باندے د اعتراض کولو څه ګنجائش نشته.[۶]

---

(۱) فیض الباری(۵۲/۱)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) فضل الباری(۲۵۰/۱)_

(۴) صحیح بخاری (۶/۱)فاتحة کتاب الإیمان)_

(۵) فضل الباری(۲۵۱/۱)_

(۶) فضل الباری(۵۲/۱)_

يوجواب دا هم ورکړے شوے دے چه امام ابوحنيفه رحمه الله چه د معرفت کوم لفظ استعمال کړے دے کېدے شی ددے نه هغه معرفت مراد وی کوم چه د دلائلو اوبراهينو نه پس حاصلیږی ځکه چه ایمان یوتقلیدی وی اویو استدلالی وی دایمان تقلیدی په مقابله کښے ایمان استدلالی په هرصورت اعلی او افضل دے اوهغه ایمان چه د استدلال او براهينو نه حاصل شوے وی دهغے نه په معرفت سره تعبیر کولے شی.(١)

ایمان تقلیدی معتبر دې که نه؟ په دے کښے اختلاف دے چه د مقلد ایمان معتبر دے که نه؟ د معتزلو په نیز تقلیدی ایمان معتبر نه دے نوترڅو چه په دلائلو سره معرفت حاصل نه وی ایمان معتبر نه دے هم دا خبره بعضے خلقو امام ابوالحسن اشعری رحمه الله ته هم منسوب کړے ده. خودا نسبت صحیح نه دے امام ابوالقاسم اشعری رحمه الله فرمائی دا قول د امام ابوالحسن اشعری رحمه الله د شان نه لرے دے.

د ټولو اهل السنة والجماعة دا مسلك دے چه ایمان تقلیدی معتبر دے ټولو ته معلومه ده چه کشران کله خپل مشران په څه کار باندے اووینی نوهغوی ته د خپلو مشرانو په دے کارسره شرح صدر او اطمینان حاصلیږی هغوی دا ګنړی چه زمونږ مشران چونکه دا کار کوی نودا صحیح اوټیك دے نوچونکه په تقلیدی ایمان کښے تصدیق موندلے شی نوځکه به ددے اعتبار کولے شی خودا حقیقت دے چه ایمان استدلالی د ایمان تقلیدی نه اعلی اوافضل دے.(٢)

آیا دامام ابوحنیفه رحمه الله تعبیر دسلفونه مختلف دی؟ دلته دا کتل پکاری دی چه دا حضرات په امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله باندے اعتراض خو کوی اووائی چه دوی د سلفو رحمهم الله قول نه دے اختیار کړے خوسوال دا دے چه د سلفو رحمهم الله قول څه دے د سلفو قول «الإيمان قول وفعل» نه دے. اونه دسلفو قول «الإيمان معرفة القلب» دے بلکه د سلفو قول دے «الإيمان معرفة بالقلب وإقرار باللسان وعمل بالأركان يزيد بالطاعة وينقص بالمعصية»(٣)

په دے کښے چرته تصریح نشته چه عمل دایمان جزء دے حرف عطف استعمال شوے دے د دے نه دا چرته لازمیږی چه عمل دایمان جزء دے دحرف عطف داستعمال نه دا نه لازمیږی چه دا د معطوفاتو جزء دے په ترمذی شریف کښے دحضرت فضل بن عباس رضی الله عنهما روایت دے «قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم الصلاة مثنى مثنى، تشهد في كل ركعتين وتخشع وتضرع، وتمسكن وتذرع وتقنع يديك: يقول ترفعهما إلى ربك مستقبلاً ببطونهما وجهك وتقول: يا رب يا رب ومن لم يفعل ذلك

(١) فضل الباری(٢٥١/١)_

(٢) پورتنئ حواله)_

(٣) ذكره الشيخ ابوالمنصور عبدالقاهر البغدادی فی «كتاب الأسماء والصفات» والشيخ أبوالقاسم الأنصاری فی شرح «الإرشاد» كذا فی فضل الباری(٢٥٥/١، ٢٥٦)_

فهو كذا وكذا»(١)

دلته ئے مونځ ته ..مثنى مثنى.. ونيلى دى. اودے نه پس فرمانى.«تخشع وتضرع وتمسكن» اود دے نه پس فرمانى.«تقنع يديك يقول ترفعهما إلى ربك مستقبلاً ببطونهما وجهك وتقول: يارب يارب» تاسو اوښائے چه دا ټول څيزونه چه په دے حديث كښے د ..صلاة.. په تفسير كښے بيان شوى دى. دا ټول فرائض دى. اوكه لاس اوچتول او ..يارب يارب.. ونيل اوپه مانځه كښے خشوع او خضوع اختيارول؟ ښكاره ده چه دا ټول فرض نه دى. نود عطف باوجود تاسو دا په فرائضو كښے نه شاملوئ. نود سلفو ﷺ اقرار باللسان او عمل بالاركان دايمان په تعريف كښے د ذكر كولو نه ددے په فرائضو كښے داخليدل څنګه لازميږى.

دغه شان په يوحديث كښے راځى. چه د نبى ﷺ نه تپوس اوشو.«أى الحج أفضل» نو دوى ﷺ اوفرمائيل.«العج والثج»(٢) ..عج.. معنى «رفع الصوت بالتلبية» اود ..ثج.. معنى «إراقة الدماء» ده. حالانكه «رفع الصوت بالتلبية» او «إراقة الدم» د حج په فرائضو كښے داخل نه دى. فرض خو طواف زيارت. او وقوف عرفه دى. اصل دا دے. چه په محاوراتو كښے بعضے وخت متعلقات اوفروعات هم د فرائضو په ځائے يا دهغے په ضمن كښے ذكر كولى شى. نو ..تخشع. تضرع. او تمسكن صلاة.. د مونځ د متعلقاتو څخے دى.«رفع اليدين إلى الوجه» هم د مونځ د په متعلقاتو كښے داخل دى. اګرچه دا د مانځه نه پس وى. دغه شان «رفع الصوت بالتلبية» او «إراقة الدم» د حج د متعلقاتو څخے دى. نو ددے ټولو په ذكر كولو سره ددوى فرضيت او جزئيت نه ثابتيږى. نود سلفو ﷺ په قول كښے د ايمان په تعريف كښے د «اقرار باللسان وعمل بالاركان» ذكر كولو نه دا څنګه معلوميږى . چه اعمال دايمان جزء دے. بلكه دا به ونيلى شى. چه ددے ذكر څكه اوشو. چه دا د ايمان په متعلقاتو وفروعاتو كښے داخل دى.

امام غزالى رحمه الله اعتراض كړے دے. چه محدثين ﷺ يوطرف ته اعمالو ته د ايمان جزء وائى. اوبل طرف ته دوى دا هم وائى. چه تارك اعمال به جنت ته څى. نوبے ايمانه سړے به څنګه جنت ته داخل شى. كله چه اعمال دايمان جزء دے. نوبيا خو تارك اعمال د ايمان نه محروم دے. نوبيا دے ولے جنت ته څى.(٣)

---

(١) سنن ترمذى أبواب الصلاة باب ما جاء فى التخشع فى الصلاة رقم.٣٨٥)_

(٢) جامع ترمذى أبواب الحج.باب ما جاء فى فضل التلبية والنحر.رقم (٨٢٧) وأبواب تفسير القرآن باب ومن سورة آل عمران رقم(٢٩٩٨) وسنن ابن ماجه كتاب المناسك باب رفع الصوت بالتلبية رقم.(٢٩٢٤) وسنن دارمى (٤٩/٢) كتاب المناسك باب أى الحج أفضل رقم(١٧٩٧)-

(٣) إحياء علوم الدين مع شرح إتحاف السادة المتقين(٢٤٤/٢)_

حافظ ابن تیمیه رحمه الله جواب ورکړے دے چه یو مطلق ایمان دے یعنی نفس ایمان.او یو ایمان مطلق دے یعنی کامل ایمان.نواعمال د ایمان مطلق یعنی کامل ایمان جزء دے اود مطلق ایمان یعنی دایمان جزء نه دے.[1]

حافظ ابن حجر رحمه الله هم دا خبره منی.چه اعمال د ایمان کامل دپاره جزء دے.دنفس ایمان جزء نه دے.[2]

امام اعظم رحمه الله خو هم دا فرمائی.چه دنفس ایمان دپاره دے اعمال جزء اونه ګرځولے شی باقی دایمان کامل دپاره د اعمالو په جزئیت کښے امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله هم څه اشکال نه کوی

دټولواهل السنة والجماعة په دے خبره باندے اتفاق دے.چه مرتکب د کبیره به بالآخر جنت ته خی.برابره ده که الله تعالی هغه په اول کښے معاف کړی.اود اول نه نے جنت ته داخل کړی.اوکه د سزا خوړلو نه پس نے جنت ته داخل کړی.بهرحال هغه به جنت ته خی.ددے نه ښکاره دا معلومیږی.چه اعمال د نفس ایمان جزء نه دے.نودا واویلا کول او شورجوړول چه امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله د جزئیت نه انکار کوی.اوهغوی دسلف نه خلاف کړے دے ټول فضل دی.سلف هم اعمال د نفس ایمان جزء نه ګنړی.اوامام اعظم رحمه الله هم دایمان دپاره د عمل د جزئیت نه انکار کوی.اود ایمان کامل دپاره چه لکه څنګه سلف اعمال جزء ګرځوی.امام ابوحنیفه رحمه الله هم دا تسلیموی.

د ایمان دپاره داعمالو په جزئیت دمحدثینو رحمهم الله دلائل ددے دپاره ډیردلائل پیش کولی شی.چه اعمال په ایمان کښے داخل دی.

(۱) اولنے دلیل دحضرت ابوهریره رضی الله عنه حدیث دے.«الإيمان بضع وسبعون شعبة والحياء شعبة من الإيمان»[3]

(۲) دویم دلیل د وفدعبدالقیس حدیث دے په کوم کښے چه نبی ﷺ دایمان په تفسیر او تشریح کښے د صلوة.زکاة. وغیره اعمالو ذکر کړے دے.«أمرهم بالإيمان بالله وحده، قال أتدرون ما الإيمان بالله وحده؟ قالوا: الله ورسوله أعلم، قال شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله، وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة وصيام رمضان وأن تعطوا من المغنم الخمس...»[4]

---

(۱) فضل الباری(۱/ ۲٥٤)_

(۲) پورتنۍ حواله)_

(۳) الحديث أخرجه البخاري في صحيحه كتاب الإيمان باب أمورالإيمان رقم ۹. ومسلم في صحيحه في كتاب الإيمان باب بيان عدد شعب الإيمان ..رقم(۱٦۱، ۱٦۲) والنسائي في سننه في كتاب الإيمان وشرائعه باب ذكر شعب الإيمان رقم (٥۰۰۷) و(٥۰۰۸) و(٥۰۰۹) وابوداود في سننه في كتاب السنة باب في رد الإرجاء رقم (٤٦۷٦) والترمذي في جامعه في كتاب الإيمان باب ماجاء في أستكمال الإيمان وزيادته ونقصانه رقم.(۲٦۱٤) وابن ماجه في سننه في المقدمة باب في الإيمان رقم(٥۷)_

(٤) صحيح بخاري كتاب الإيمان باب أداء الخمس من الإيمان رقم(٥۳) وصحيح مسلم كتاب الإيمان باب الأمر بالإيمان بالله تعالى وشرائع الدين..رقم (۱۲٤)_

() دریم دلیل دحضرت عائشه رضی الله عنها حدیث دے.((قالت قال رسول الله ﷺ إن أكمل المؤمنين إيماناً أحسنهم خلقاً وألطفهم بأهله))[1]

() خلورم دلیل دحضرت ابو هریره رضی الله عنه حدیث دے.((قال قال رسول الله ﷺ أكمل المؤمنين إيماناً أحسنهم خلقاً))[2]

() پنځم دلیل دحضرت ابوامامه بن ثعلبة رضی الله عنه حدیث دے.((فقال رسول الله ﷺ: ألا تسمعون ألا تسمعون إن البذاذة من الإيمان إن البذاذة من الإيمان ...))[3]

() شپږم دلیل حدیث دشفاعت دے په هغے کښے راغلی دی.((إذهبوا فمن وجدتم في قلبه مثقال دينار من إيمان فأخرجوه)) بيا فرمائي.((إذهبوا فمن وجدتم في قلبه مثقال نصف دينار فأخرجوه)) دغه شان راغلی دی.((إذهبوا فمن وجدتم في قلبه مثقال ذرة من إيمان فأخرجوه))[4] ښکاره ده چه دا اعمال اوزان دی.

د ذکرشوی دلائلو نه جواب خو متکلمینو رحمهم الله ددے دلائلو نه جواب کړے دے چه په دے اعمالو باندے د ایمان اطلاق مجازاً شوے دے.ځکه چه اعمال دایمان د مقتضیاتو څخه دی.چه په ایمان کښے داخل دی.لکه څنګه چه عمل د علم د مقتضیاتو څخه دے.نولکه چه عمل په علم کښے داخل دے. هم دا وجه ده.که عالم بے عمله وی.نو ووئیلی شی چه دے خوجاهل دے.

دغه شان اعمال د ایمان توابع دی.یعنی چه ایمان واقع شی.نوښکاره ده.چه اعمال ورسره هم وی.دا داسے اووایه.چه په اعمالوباندے دایمان اطلاق ددے وجے شوے دے.چه دا د ایمان د آثاروڅخه دی.اوډیر څیز په اثرباندے بعضے وخت د هغه څیز اطلاق کیږی. ګورئ د شمس اطلاق په . .قرص. . باندے هم کیږی.او . .ضوء شمس. .باندے هم .کوم چه د شمس اثر دے. دغه شان د نار اطلاق په جمره یعنی سکروټه باندے کیږی.اوددے په لمبو باندے هم کیږی.

د اعمالو په عدم جزئیت باندې دمتکلمینو رحمهم الله دلائل:حضرات متکلمینو رحمهم الله په دے باندے چه اعمال دایمان جزء نه دے.ډیر دلائل د قرآن او احادیثونه پیش کړی دی.

() دقرآن کریم هغه ټول مقامات چه په هغے کښے د اعمالو عطف په ایمان باندے شوے دے

---

(۱) جامع ترمذی كتاب الإيمان باب ما جآء في إستكمال الإيمان وزيادته ونقصانه رقم.(۲۶۱۲)_

(۲) جامع ترمذی كتاب الرضاع باب ماجآء في حق المرأة على زوجها رقم(۱۱۶۲) وسنن أبي داود كتاب السنة باب الدليل على زيادة الإيمان ونقصانه رقم(۴۶۸۲)_

(۳) ابوداود كتاب الترجل رقم (۴۱۶۱) وسنن ابن ماجه كتاب الزهد باب من لا يؤبه له رقم (۴۱۱۸)_

(۴) صحيح بخارى كتاب التوحيد باب قول الله تعالى ﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ رقم(۴۳۹)_

لكه ﴿وَأَمَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَاءً الْحُسْنَىٰ﴾ (١)
﴿فَأَمَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَعَسَىٰ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ﴾ (٢) او ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ﴾ (٣) وغيره اوپه عطف كښې اصل مغايرت وى

() د قرآن كريم هغه ټول آياتونه په كوم كښې چه د عمل د پاره ايمان شرط ګرځولے دے لكه ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ﴾ (٤) ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيَاةً طَيِّبَةً﴾ (٥) د دے پشان نور ډير آياتونه دى. په هغے كښې د عمل صالح د پاره ايمان شرط ګرځولے شوے دے. اوپه شرط او مشروط كښې مغايرت وى. نو په عمل او ايمان كښې به مغايرت وى. او عمل به د ايمان جزء نشي ګرځولے.

() په قرآن كريم كښې ارشاد خداوندى دے. ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا﴾ (٦)
تاسو ته معلومه ده. چه توبه د ګناه نه كيږى. اودا د رته هم معلومه ده كه عمل د ايمان جزء اوګرځولے شى. نو په ګناه او ايمان كښې به تضاد راشى. ځكه چه ګناه د عمل ضد دے او عمل چه كله د ايمان جزء شى. نو ګناه به د ايمان هم ضد دے. ځكه چه كوم څيز د جزء ضد وى. هغه د كل هم ضد وى. نو د معصيت مرتكب په ايمان باندے نشى موصوف كيدے د دے ب وجود په قرآن كريم كښې دى. اے د ايمان خاوندانو! تاسو توبه اوباسئ. يعنى د ګناه نه. لكه چه د ګناه باوجود ورته هم مؤمن وئيلى شى. د دے نه معلومه شوه. چه عمل په ايمان كښې داخل نه دے.
دغه شان په قرآن پاك كښې په يوبل ځائے كښې په مرتكب د كبيره باندے د مؤمن اطلاق كړے دے ﴿وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا ۖ فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ﴾ (٧) دلته په خپلو كښې جنګ كونكى مسلمانانو ته مؤمن وئيلے شوے دے او قتال ګناه كبيره ده. د دے نه هم معلومه شوه. چه عمل په ايمان كښې داخل نه دے.

() دغه شان هغه ټول آيات قرآنيه هم حضرات متكلمين د دليل په طور پيش كوى. په كومو كښې چه د ايمان سره د عمل صالح مطالبه هم شوے ده. ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ﴾ (٨)

() د قرآن كريم هغه آياتونه هم د متكلمينو ﷺ دلائل دى. په كومو كښې چه قلب محل

---

(١) الكهف: ٨٨)_
(٢) القصص: ٦٧)_
(٣) البقرة: ٢٥)_
(٤) النساء: ١٢٤)_
(٥) النحل: ٩٧)_
(٦) التحريم: ٧)
(٧) الحجرات: ٩)_
(٨) التوبة: ١١٩)_

دایمان گرځولے شوے دے لکه ﴿أُولَٰئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ﴾ (۱)
﴿وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ﴾ (۲) دغه شان فرمائی ﴿قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِن قُلُوبُهُمْ﴾ (۳) دغه شان فرمائی ﴿وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ﴾ (۴) تول پیژنی چه زړه د تصدیق محل دے د عمل محل نه دے

() علامه عینی رحمه الله فرمائی چه الله تعالی اهل عربو ته د ,,آمنوا,, حکم کړے دے اود ایمان مطالبه ئے ترے کړے ده. اواهل عربو په نیز دایمان مفهوم ددے نه سوا بل څه نه وو چه تاسو تصدیق بالقلب اختیار کړئ. نودا د ,,آمنوا,, صیغه په کومه باندے چه دوی مکلف گرځولی شی. دعربو دلغت مطابق دتصدیق قلب نه سوا بل څه ته شامل نه دے ددے نه هم معلومیږی. چه ایمان د تصدیق نوم دے. اوعمل په دے کښے داخل نه دے (۵)

() په قرآن کریم کښے ارشاد دے ﴿فَمَن يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِن بِاللَّهِ﴾ (۶) دلته د کفر په مقابله کښے دایمان ذکر دے. اوکفر انکار اوتکذیب ته وائی. اوانکار اوتکذیب محل د ایمان دے نو ددے ضد دایمان محل به هم قلب وی. اودا به هله وی. چه دایمان تعریف په تصدیق سره اوشی. اوعمل په کښے داخل نشی.

() په حدیث جبریل علیه السلام (۷) کښے د نبی ﷺ نه تپوس شوے وو. چه «أخبرني عن الإسلام» ددے په جواب کښے نبی ﷺ اوفرمائیل. «الإسلام أن تشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت إن استطعت إليه سبيلاً» اوبیا ئے د «فأخبرني عن الإيمان» په جواب کښے اوفرمائیل. «أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر وتؤمن بالقدر خيره وشره» لکه چه نبی ﷺ د ایمان په تعریف کښے امور مخصوصه ذکر کړل دا تفریق د دے خبرے دلیل دے. چه اعمال په ایمان کښے داخل نه دی.

() دحضرت اسامه بن زید رضی الله عنه واقعه ده. چه هغوی یو داسے کس قتل کړے وو چا چه «لا إله إلا الله» وئیلے وه. هغه په دے خیال هغه قتل کړے وو. چه دے د ځان بچ کولو دپاره کلمه وائی. نونبی ﷺ ورته اوفرمائیل «أفلا شققت قلبه» (۸) تا دهغه زړه ولے نه څیرے کولو چه کتلے

---

(۱) المجادلة:۲۲)_
(۲) النحل:۱۰۶)_
(۳) المائدة:۴۱)_
(۴) الحجرات:۱۴)_
(۵) عمدة القاری (۱۰۵/۱)_
(۶) سورة البقرة:۲۵۶)_
(۷) صحيح مسلم فاتحة كتاب الإيمان رقم ۱۰۲)_
(۸) صحيح مسلم (۶۸/۱) كتاب الإيمان باب تحريم قتل الكافر بعد قوله لا إله إلا الله)_

دے وے. تادا څنګه یقین اوکړلو. چه صرف د خان بچ کولو دپاره کلمه وائی. په حقیقت کښې مؤمن نه دے؟ ددے نه ښکاره معلومیږی. چه د ایمان محل زړه دے. او ددے وجے قلب د تصدیق محل دے. نود ایمان تعریف به په تصدیق سره کولے شی. اوعمل به په ایمان کښے نشی داخلولے.

() په مسند احمد کښے د یو انصاری رضی اللہ عنہ واقعه ده. ((أنه جاء بأمة سوداء وقال یا رسول الله: إن علی رقبة مؤمنة فإن کنت تری هذه مؤمنة أعتقتها، فقال لها رسول الله ﷺ أتشهدین أن لا إله إلا الله؟ قالت: نعم، قال أتشهدین أنی رسول الله؟ قال نعم، قال أتؤمنین بالبعث بعد الموت، قال نعم، قال أعتقها))(۱) دلته د عمل څه ذکر نشته. نبی ﷺ د تصدیق بالقلب اعتبار کړے دے. او په دے باندے ئے د ..مومنة.. اطلاق اوکړلو.

() هم په مسند احمد کښے د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه مرفوع روایت دے. ((الإسلام علانیة والإیمان فی القلب...))(۲) ددے ټولو دلائلو نه ثابته شوه. چه عمل په ایمان کښے داخل نه دے. څکه متکلمین رحمهم الله او حضرت امام ابوحنیفه رحمہ اللہ ددے خبرے قائلین دی. چه عمل په ایمان کښے داخل نه دے. والله اعلم.

د حضرات محدثینو او متکلمینو رحمهم الله په مینځ کښې د اختلاف حیثیت بیا دلته دا سوال پیدا کیږی. چه متکلمین رحمهم الله د ایمان تعریف په تصدیق بالقلب سره کوی. او محدثین رحمهم الله د تصدیق، عمل او اقرار مجموعه ته ایمان وائی. خود مآل او نتیجے په اعتبار سره د محدثینو او متکلمینو رحمهم الله په مینځ کښے څه اختلاف نشته. څکه چه دواړه فریق مرتکب د کبیره مخلد في النار نه ګنړی. بیا دا اختلاف دومره سخت ولے شو؟ په دے باره کښے د بعضے حضراتو رائے ده. چه دا اختلاف لفظی اختلاف دے.(۳)

حضرت شیخ الاسلام شبیراحمد عثمانی رحمہ اللہ فرمائی. دا اختلاف لفظی نه بلکه د نظرئے اختلاف دے.

د متکلمینو رحمهم الله نظریه ده. چه اعمال د ایمان په فروعو کښے دی. او د ایمان یعنی تصدیق بالقلب حیثیت داسے وی. لکه چه د جرړے حیثیت وی. چه جرړه په زمکه کښے د ننه پټه وی. د هغے نه ته راوځی. او د تنے نه پس شاخونه او پاڼړے. نو هغه شاخونه او پاڼړے د جرړے جزء نه وی. هغه د جرړے د پاسه متفرع کولے شی. د متکلمینو رحمهم الله په نیز هم په دے طریقه اعمال په ایمان باندے متفرع کیږی.

د محدثینو رحمهم الله نقطه نظر دا دے. چه ایمان د تنے پشان دے او اعمال د شاخونو او پاڼړو پشان دے. نو لکه څنګه چه شاخونه او پاڼړے د جرړے جزء نه وی. د غه شان اعمال هم د ایمان جزء نه دے.

---

(۱) سند احمد (۳/۴۵۱، ۴۵۲) حدیث رجل من الأنصار)_

(۲) مسند احمد (۳/۱۳٤، ۱۳۵) مسند انس بن مالک رضی اللہ عنہ)_

(۳) فضل الباری (۱/۲٤۸)_

د محدثینو رحمهم الله خیال دے چه دایمان حیثیت بیخی دهغې تنې پشان دے. کومه چه د زمکه د پاسه وی. شاخونه او پانړے ددے جزء وی. دغه شان به اعمال هم د ایمان جزء وی.(۱)

حضرت شیخ الهند رحمه الله فرمائی. دا اختلاف په اصل کښې د حالاتو پیداوار دے. د امام اعظم ابوحنیفه او متکلمینو رحمهم الله په زمانه کښې چونکه د معتزلو او خوارجو زور وو. او هغوی ددے خبرے قائلین وو چه اعمال دایمان جزء دے که اعمال نه وی. نوسړے به مخلد في النار وی. اوهغوی به مرتکب د کبیره دایمان نه خارج گرځولو. نودهغوی د تردید دپاره متکلمینو او امام ابوحنیفه رحمهم الله موثر او بلیغ عنوان اختیار کړلو. اووے فرمائیل چه ایمان صرف د تصدیق بالقلب نوم دے. او اعمال ددے ثمره، نتیجه او فرع ده. دا دایمان جزء نه دے.

د حضرات محدثینو رحمهم الله په زمانه کښې د مرجئو زور وو. اوهغوی عمل بیخی بیکاره گرځولے وو. د «الطاعة لاتفید والمعصیة لاتضر» دعوی ئے کوله. ددوی د تردید دپاره حضرات محدثینو رحمهم الله بلیغ عنوان اختیار کړلو. هغه دا وو چه عمل دایمان جزء دے. چه دعمل اهمیت کم نشی. په دے وجه دا اختلاف پیدا شو. گنی داصل په اعتبار سره نهٔ دا حضرات د عمل د اهمیت نه منکر دی. اونه هغوی د دواړو په نیز عمل ضروری دے. دغه شان د دواړو په نیز مرتکب د کبیرهٔ نه دایمان نه خارج دے او نه مخلد في النار دے.(۲)

په ایمان کښې زیادت اونقصان دلته دویمه اهمه مسئله په ایمان کښې د زیادت او نقصان ده. په دے کښې اختلاف دے.

جمهور اشاعره. ائمه ثلاثه او داود ظاهری رحمهم الله فرمائی چه په ایمان کښې کمے زیاتے راځی.(۳)

دامام اعظم ابوحنیفه رحمه الله مشهور مذهب دا دے چه په ایمان کښې کمے زیاتے نه کیږی.

حضرت علامه انورشاه کشمیری رحمه الله فرمائی چه امام ابوحنیفه رحمه الله ته چه د عدم زیادت او نقصان قول منسوب وو. په دے کښې اول کښې زما تردد وو. ځکه چه دا هغوی ته په فقه اکبر کښې منسوب ملاویږی. خود ..فقه اکبر.. په باره کښې د محدثینو رحمهم الله رائے ده چه د هغوی خپل تصنیف نه دے. بلکه دهغوی د شاگرد ابومطیع بلخی رحمه الله تصنیف دے. حافظ ذهبی رحمه الله هغه جهمی گرځولے دے. خودا خبره ټیک نه ده. دومره خبره ضرور شته چه دحدیثو په سلسله کښې هغه حجت نه دے.

ددے نه علاوه دا قول امام صاحب رحمه الله نه امام ابن تیمیه رحمه الله هم نقل کړے دے. بیشکه هغه حافظ متبحر دے. خوچونکه دهغوی په طبیعت کښې تیزی ده اوکوم طرف ته چه دهغوی میلان وی. نود حد نه زیات میلان وی نوځکه دهغوی په نقل باندے اعتماد نشی کولے.

حضرت کشمیری رحمه الله فرمائی. دصحیح قول نه ملاویدو په وجه ما ددے قول نفی کول غوښتل چه د حافظ ابن عبدالبر رحمه الله شرح موطا مے د نظر نه تیره شوه په هغې کښې هغوی هم دا قول دامام ابوحنیفه رحمه الله استاذ حضرت حماد رحمه الله طرف ته منسوب کړے وه. چونکه

---

(۱) درس بخاری علامه شبیراحمد عثمانی مرتبه مولاناعبدالوحید صدیقی فتح پوری (۱/۱۲۰، ۱۲۱)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) فتح الملهم (۱/۴۴۶) کتاب الإیمان هل الإیمان یزید وینقص)_

حافظ ابن عبدالبر رحمه الله په نقل کښې متقن او متثبت دے نو ځکه راته څه ناڅه اطمینان حاصل شو چه د شیخ قول دشاګرد هم وی (۱)

خو حضرت شیخ الاسلام علامه شبیراحمدعثمانی رحمه الله فرمائی چه حافظ ابن عبدالبر رحمه الله دامام اعظم رحمه الله نه ډیر متاخر دے او هغوی چه څه نقل کړی دی نو هغه نے صراحة امام ابوحنیفه رحمه الله ته منسوب کړے هم نه دی بلکه دامام ابوحنیفه رحمه الله د استاذ حماد رحمه الله نه ئے نقل کړی دی

او یوبل نقل ملاؤ شوے دے کوم چه د دے نه زیات مضبوط دے شیخ ابوالمنصور بغدادی رحمه الله په «کتاب الأسماء والصفات» کښې او امام ابوالحسن اشعری رحمه الله په کتاب «مقالات الإسلامیین» کښې دامام ابوحنیفه رحمه الله قول نقل کړے دے چه «الإیمان لایتبعض ولایزید ولاینقص ولایتفاضل الناس فیه» حضرت شیخ الاسلام فرمائی چه امام ابوالحسن اشعری رحمه الله د امام طحاوی رحمه الله هم عصروو او امام طحاوی رحمه الله په یو واسطه د امام محمد رحمه الله شاګرد دے او امام محمد رحمه الله دامام ابوحنیفه رحمه الله په شاګردانو کښې دے نو د دوی زمانه امام اعظم رحمه الله ته زیاته نزدے ده او په نقل کښې د هغه مستند او معتمد کیدل دبیان محتاج نه دے (۲)

منشأ د اختلاف اوس دلته د ټولونه وړاندے دا سوال پیدا کیږی چه د زیادت اونقصان د دے اختلاف منشا څه ده؟

په دے سلسله کښې دامام رازی رحمه الله رائے ده چه په اصل کښې دا اختلاف دایمان په ترکیب اوبساطت باندے مبنی دے کوم حضرات چه ایمان مرکب ګنړی هغوی د «الإیمان یزید وینقص» قائلین دی او څوک چه دا وائی چه ایمان بسیط دے هغوی د «الإیمان لایزید ولاینقص» قائلین دی دا اختلاف هم په دے اولنی اختلاف باندے متفرع دے نو دا اختلاف هم داولنی اختلاف پشان لفظی دے (۳)

امام نووی رحمه الله فرمائی که اعمال د ایمان جزء اونه ګرځولے شی نو په دے صورت کښې هم په ایمان کښې زیادت اونقصان راځی هغوی فرمائی چه د صدیقینو علیهم السلام ایمان دعامو خلقو دایمان نه زیات وی (۴)

د «لایزید ولاینقص» مطلب کوم حضرات چه د زیادت اونقصان نفی کوی په هغوی کښې بعضے حضرات فرمائی چه دایمان دوه درجے دی یو ایمان معلی کوم ته چه تاسو ایمان کامل یا ایمان مطلق یا ایمان علی الاطلاق هم وئیلے شئ او بل ایمان منجی دے کوم ته چه تاسو

---

(۱) فیض الباری (۱/ ۵۹، ۶۰)_

(۲) فضل الباری (۱/ ۲۵۸، ۲۵۹)_

(۳) فضل الباری (۱/ ۲۶۰)_

(۴) شرح نووی علی صحیح مسلم (۱/ ۲۶) کتاب الإیمان)_

نفس ایمان یا ایمان مطلق هم ونیلے شی. ایمان معلی اوچته درجه ده او ایمان منجی ادنی درجه ده.ایمان معلی زیادت اونقصان قبلوی خوکوم چه نفس ایمان دے یعنی ایمان منجی په هغے کښے د زیادت اونقصان څه احتمال نشته.ځکه که په دے کښے کمے زیاتے تسلیم کړے شی نوهغه خو د وړاندے نه په ادنی درجه کښے دے.که په هغے کښے نوره کمی راشی نوایمان باقی نه پاتے کیږی.ځکه چه د ایمان په ادنی درجه کښے د کمی مطلب دا دے چه یقین باقی پاتے نشو.شك او تردد پیدا شو.نودایمان دا درجه نقصان نه قبلوی.(۱)

سوال دا پیدا کیږی.چه دا زیادت خو قبلوی.نوبیا د..لایزید..ونیلومطلب څه دے؟

ددے جواب دا دے.چه د زیادت قبلولو مطلب دا دے.چه د ایمان په کومه ادنی درجه باندے خلودفي النارحرام ګرځولے شوے دے.نودهغے نه پورته درجه د خلودفي النار دپاره موقوف علیه نه ده ددے نه پورته بیشکه ډیردرجات کیدے شی.خوهغه پورته درجات دخلود في النار دحرمت دپاره موقوف علیه نه دی.مثلاً د پیغمبرانوعلیهم السلام یا د صدیقانوایمان یقیناً ددے نه افضل اوغوره دے.خود خلود في النار دحرمت دپاره هغه موقوف علیه نه دے.که دهغوی ایمان کوم چه د نفس ایمان اود ادنی درجے نه اوچت اوپورته دے.دخلود في النار دحرمت دپاره موقوف علیه اوګرځولے شی.نوبیا په مونږ کښے څوك هم د خلود في النار نه مستثنی کیدے نشی.

خلاصه دا ده.چه هغه درجه نقصان نه قبلوی.که هغه نقصان قبول کړی نوهغه ایمان نه پاتے کیږی.په هغے کښے تردد او شك راځی.تصدیق نه پاتے کیږی.اوپه دے کښے د زیادت دنفی مطلب دا دے.چه ددے نه زیاته اوچته مرتبه دخلود في النار د حرمت دپاره موقوف علیه نشی ګرځیدلے.

علامه ابن حزم ظاهری رحمه الله هم د ((لایزید ولاینقص)) قائل دے.هغوی یوه بله توجیه کړے ده.هغوی فرمائی.چه په حقیقت کښے دلته درے صورتونه دی

۱) یوه داچه تصدیق په صورت د جزم وی یعنی چه په دے کښے دنقیض احتمال موجود نه وی.

۲) دویم صورت دا دے.چه په هغے کښے تصدیق وی اوتردد هم موجود وی.

۳) دریم صورت دا دے.چه تصدیق وی.اودے سره انکار وی.

ابن حزم رحمه الله فرمائی.ایمان دهغه تصدیق نوم دے.چه په هغے کښے جزم وی.اود نقیض احتمال په کښے نه وی.که تصدیق وی.اودهغے سره تردد وی.نوهغه ایمان نه دے.نوکله چه په ایمان کښے د تصدیق سره جزم وی.اود نقیض ګنجائش په کښے نه وی.نوپه دے کښے به نقصان څنګه راشی؟ځکه چه دنقصان راتلو مطلب دا دے.چه د نقیض احتمال پیدا شی اود جزم نقیض تردد او انکار دے.نوکه په دے کښے د نقیض یعنی د تردد یا انکار احتمال راشی.نوهغه خو ایمان نه پاتے کیږی.ځکه چه ایمان هغه تصدیق دے چه هغه د جزم سره وی.اود نقیض محتمل نه وی.نودا منل به ضروری شی چه په دے کښے دنقصان احتمال

---

(۱) درس بخاری ازحضرت شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله (۱/ ۱۲۵)مرتبه مولانا عبدالوحید صدیقی فتح پوری)_

نشته اوقاعده دا ده چه ((مالایحتمل النقصان لایحتمل الزیادة)) په کوم ځیزکښې چه د نقصان احتمال نه وی په هغې کښې د زیادت گنجائش هم نه وی نوځکه به ونیلی شی چه ((الایمان لا یزید ولاینقص))(١)

شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله یوه بله خبره کړې ده (٢) هغوی فرمائی چه د ایمان روح انقیاد قلبی اواستسلام باطنی دے شیخ ابوطالب مکی رحمه الله دے ته د ..التزام شریعت.. عنوان ورکړے دے دے ته التزام طاعت هم ونیلی شی په دے انقیاد قلبی اوالتزام شریعت باندے ایمان موقوف دے که دا نه وی نوایمان به هم نه وی اودا د ..مومن به.. درجه ده مونږ دا فیصله کړے ده او زمونږ په دے باندے یقین دے چه کوم حکم دنبی ﷺ نه راځی مونږ به هغې ته غاړه بسته یو نوپه دے التزام شریعت او انقیاد قلبی کښې کمے اوزیادت کیږی خوپه خپله په تصدیق کښې زیادت اونقصان نه راځی مونږ د رسول الله ﷺ د اطاعت التزام کړے دے اوس نبی ﷺ حکم اوکړلو چه حشراونشر باندے یقین اوکړئ په حساب اوکتاب باندے ایمان راوړئ په جنت او دوزخ باندے یقین اوکړئ مونږ دا منو اوس بنکاره خبره ده چه دا ټولے خبرے په نظر نه راځی اونه دا په عقلی استدلال سره ثابتے کړے شوی دی صرف ددے وجے چه د نبی ﷺ تصدیق مو کړے دے اود انقیاد قلبی او د شریعت التزام ذمه واری مو قبوله کړے ده نوکومه خبره چه نبی ﷺ کوی هغه په سر سترگو منو په لا اله الا الله محمد رسول الله باندے ایمان وو ددے نه پس په حشر نشر حساب کتاب جنت او دوزخ باندے دیقین کولو حکم اوکړے شو نو دا اومنلے شول بیا ئے اوفرمائیل چه پنځه وخته مونځ کوئ نودا اومنلے شو نودا التزام شریعت مومن به دے په دے کښې کمے زیاتے کیږی خوپه تصدیق کښې کمے زیاتے نه کیږی.

په نصوصو کښې د وارد شوی زیادت توجیه باقی پاتو شودا اشکال چه بیا په آیاتونو کښې چه په ایمان کښې دکمی اوزیاتی ذکر راغلے دے دهغې جواب به څه وی؟

په دے باره کښې بوه خبره خو دا یاده ساتل پکار دی چه په آیاتونو او احادیثو کښې د زیادت ذکر راغلے دے دنقصان نه دے دحافظ ابن تیمیه رحمه الله غوندے وسیع النظرعالم اقرار کوی چه دنقصان ذکر په نصوصو کښې نه دے راغلے (٣) صرف په یوحدیث کښې نبی ﷺ ښځو ته ((ناقصات عقل ودین)) ونیلی دی (٤)

په هغې کښې د نقصان ذکرشته خوهلته دایمان لفظ هم نشته په هغې کښې دا احتمال هم شته

---

(١) فتح الملهم (١/٤٤٧) کتاب الإیمان هل الإیمان یزید وینقص)_

(٢) فضل الباری(١/٢٦١، ٢٦٢)_

(٣) فضل الباری(١/٢٥٩)_

(٤) په حدیث کښې دی ((مارأیت من ناقصات عقل ودین أذهب للب الرجل الحازم من إحداکن ..صحیح بخاری (١/٤٤)_

چه هدے نه د اعمالو کمے مراد دے.دزیادت لفظ په قرآن او احادیثو کښے په کثرت سره راغلے دے.کیدے شی هم دا وجه وی.چه دامام مالك رحمه الله مذهب «الایمان یزید ولاینقص» نقل شوے دے.دامام اعظم ابوحنیفه رحمه الله یو قول هم دا نقل شوے دے.دغه شان دعبدالله بن المبارك څوك چه په یووخت مجاهد، محدث، زاهد، اوصوفی دے.اودامام اعظم شاګرد هم دے.دهغوی قول هم «الایمان یزید ولاینقص» منقول دے.(١) خود احنافو رحمهم الله مشهور قول هم «لا یزید ولاینقص» دے.

بهرحال سوال دا دے.چه دے حضراتو «لایزید ولاینقص» د کوم ځائے نه ونیلی دی؟ اوپه آیاتونو کښے دننه د زیادت ذکرموجود دے.نوددے زیادت نه څه مراد دے.ددے څو جوابونه ورکړے شوی دی.

() یوجواب دا ورکړے شوے دے.چه دزیادت نه د نورایمانی زیادت مراد دے.﴿أَفَمَن شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَىٰ نُورٍ مِّن رَّبِّهِ﴾(٢)
الله تعالى چه کوم کس ته د اسلام دپاره شرح صدر ورکړی.نوهغه ته دهغه د رب د طرفه دایمان نور ورکړے شی.اوداعمالو د کمی زیاتی په اعتبار سره په دغه ایمانی نور کښے انبساط،زیادتیدل اونقصان پیدا کیږی.کوم کس چه څومره نیك اعمال زیات کوی.هغه هومره دهغه په نورایمانی کښے انبساط پیدا کیږی.اودا نورایمانی خوریږی.اودکوم سړی په اعمالو کښے چه څومره کمے راځی.نوهغه هومره دهغه په نورایمانی کښے کمے واقع کیږی.
دقرآن مجید یوبل آیت هم دے.﴿أَوَمَن كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَن مَّثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِّنْهَا﴾(٣) آیا هغه کس چه د ضلالت اوګمراهئ په تیرو کښے مړ پروت وی.مونږ ورته دمعرفت الهی اوایمان نور ورکړو.اوژوندے ئے کړو.اوهغه دغه نورایمانی واخلی.اوپه خلقو کښے ګرځی.نوکوم کس چه مونږ ددے دپاره پیدا کړے دے.دا کس د هغه کس پشان کیدے شی.څوك چه په تیرو کښے پروت وی.اودهغې نه راوتونکے نه وی.
دغه شان په قرآن کریم کښے دی.﴿يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾(٤) دلته د کفرد ظلمت نه دایمان نور طرف ته راویستل مراد دی.
دغه شان ﴿يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ﴾(٥) دلته کښے د ﴿نُورُهُمْ يَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ﴾ نه نورایمانی مراد دے.

---

(١) فضل الباری(١/٢٥٩)_
(٢) سورة الزمر:٢٢)_
(٣)سورة الأنعام:١٢٣)_
(٤) سورة البقرة:٢٥٧)_
(٥) سورة التحريم:١٣)_

دغه شان په قرآن مجید کښې ﴿يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَىٰ نُورُهُم بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِم﴾ (١) کښې دنور ایمانی ذکر دے.
په یوځائې کښې فرمائی. ﴿يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِن نُّورِكُمْ﴾ (٢) منافقین او منافقات به مسلمانانو ته اووائی. موږ ته لږ شان انتظار اوکړئ چه ستاسونه لږ غوندے نور موږ هم واخلو. نود ا یمان په دے نور کښې زیادت اوکمے راځی. ایمان کوم چه دتصدیق قلبی نوم دے په هغې کښې کمے زیاتے نه راځی.
() دویم جواب دامام اعظم رحمه الله نه منقول دے. (٣) په دوی باندے په استدلال کښې دهغه آیاتونو په رڼرا کښې اعتراض اوشو. په کومو کښې چه دزیادت ذکر دے. نودوی اوفرمائیل.
«آمنوا بالجملة ثم آمنوا بالتفصیل» یعنی اول ایمان مجمل وو. چه رسول الله ﷺ څه راوړی دی. هغه اومنلی شی. اوهغے ته غاړه کیخودے شی. اوددے نه پس نبی ﷺ تفصیلات بیان کړل چه دا کول دی. دا منل دی. دا کار کول دی. نودا تفصیلات روستو راغلی وو. نو کمے اوزیادت ددے تفصیلات په اعتبار سره دے. څه کسان دایمان راوړلو نه پس په هغه وخت کښې وفات شوی وو. چه مونځونه هم فرض نه وو. څه کسان تیر شوی وو. چه د مونځ دفرضیت په وخت کښې ژوندی وو. خوچه کله روژے فرض کیدے. نووفات شوی وو. څه کسان داسے وو. چه هغوی مونځونه کړی وو. اوروژےئے هم نیولے وے. خود هغوی په ژوند کښې حج نه وو فرض شوے. څوك چه وړاندے وفات شوی وو. ددے تفصیل په اعتبار سره دهغوی ایمان کم وو. اوڅوك چه روستو وفات شوی وو. دهغوی ایمان ددے تفصیل په اعتبار سره زیات وو. نوددے تفصیل په اعتبار سره کمے زیاتے راتلے شی. خواجمالی ایمان چه څه نبی ﷺ وائی. موږ په هغے باندے یقین کوو. دا زیادت اونقصان نه قبلوی.
خوپه دے جواب باندے اشکال کیږی. چه په حدیث شفاعت کښې (٤) چه دایمان درجات مختلفه بیان شوی دی. هغه ددے جواب سره موافقت نه خوری. خکه چه ددے جواب حاصل خو دا دے چه ایمان یودے. د اجمال اوتفصیل فرق دے. نو زیادت په اعتبار د تفصیل سره شو. اودا خبره ښکاره ده. چه کله حقیقت یو وی. نو د هغے به په کامله طریقه سره مطالبه کیدے شی. خکه که په حقیقت کښې کمے راشی. نوهغه څیز منتفی کیږی. ددے تقاضا دا ده چه د ایمان کوم درجات په حدیث د شفاعت کښې بیان شوی دی. اوپه څه چه نجات مرتب کړے شوے دے پکارده چه نجات ورته ملاؤ نشی. خکه چه نجات خو په پوره ایمان باندے حاصلیږی. بعضے ایمان چه د هغے نه په ‹‹دینار›› نصف دینار او ‹‹ذره›› سره تعبیر شوے دے. نشی مرتب کیدے.

---

(١) سورة الحدید:١٢)
(٢) سورة الحدید:١٣)
(٣) درس بخاری ازحضرت شیخ الاسلام شبیراحمد عثمانی مرتبه مولانا عبدالوحید صدیقی فتح پوری (١٢٤/١)
(٤) کتاب التوحید باب قول الله تعالی: ﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ _

ددے جواب دا ورکولے شی چه دشفاعت په حدیث کښې چه دایمان کوم درجات بیان شوی دی.دهغې نه مراد اعمال دی.اوهغې ته مجازاً ایمان ونیلے شوے دے.ځکه چه دا د ایمان د مقتضیاتو څنی دی.

() دریمه خبره دا کړے شوے ده.چه الله تعالی اهل ایمان ته سکینه اوطمانیت ورکوی. «کما فی قوله تعالی ﴿فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾»(۱) دا سکینه د تصدیق نه سوا یوبل څیز دے.کوم چه اهل ایمان ته ملاویږی.بلکه داسې اووائې چه دا عارفین او کامل الایمان حضراتو ته ملاویږی.نوزیادت اوکمے ددے سکینه په اعتبارسره وی.دنفس ایمان په اعتبارسره نه کیږی.

دشیخ الاسلام شبیراحمد عثمانی رحمه الله تحقیق شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی.چه داهل حق په مینځ کښې په اصل کښې څه اختلاف نشته.په نقل کښې دقصور د وجې اختلاف ګنړلے شوے دے.متکلمین اوامام اعظم رحمه الله یوفریق ګرځولے شوے دے. او فقهاء ثلاثه.محدثین. اواشاعره دویم فریق ګرځولے شوے دے.دوی فرمائی.بعضے وخت په نقل کښې ډیره غلطی کیږی.ددے مثال هغوی ورکړے دے.چه په درمختار کښې د فتاوی بزازیه په حواله سره نقل شوی دی.«یندب القیام عند سماع الأذان»(۲)ددے مطلب دا اخستے شوے دے.که سړے ملاست وی.یا ناست وی.نوچه اذان واوری.اودریږی به.په دے خبره نه پوهیږم.،چه د اذان په وخت کښې ملاست کس یا ناست کښې به اودریږی.علامه شامی رحمه الله فرمائی.دا په «النهرالفائق» کښې هم داسې منقول دی. خو په فتاوی بزازیه کښې ما لټون کړے دے.نوپه هغې کښې ماته دا عبارت داسې خو ملاؤ نشو.البته د «سمع وهو یمشی» الفاظ راته ملاؤ شول.(۳) لکه چه مطلب داشو .که یوکس لار کښې روان وی.اوپه روانه کښې د اذان آواز واوری.نوهغه دے کینی .چه اذان په ادب اواحترام سره واوری.اوروانه روانه کښې د په بے پرواهئ اواستغناء سره دے اوریدل نه کوی.مولانا رحمه الله فرمائی.دا خبره معقوله ده.چه د تګ په حالت کښې ادباً او احتراماً اودریدل او اوریدل پکار دی.خواولنی خبره چه ملاست اوناست کس دے د اذان اوریدو دپاره اودریږی.معقول نه ده.په ملاسته هم اذان په توجه سره اوریدے شی.خوپه نقل کښې غلطی واقع شوے ده.اومطلقاً ئے «یندب القیام عند سماع الأذان» نقل کړی دی.نوخبره د کوم ځائے نه کوم ځائے ته اورسیدله.

دلته کښې هم د سلفو په قول اود امام اعظم رحمه الله په قول کښې کمے زیاتے شوے دے. اوددے کمی زیاتی د وجې اختلاف پیدا شوے دے.اوبیا بحثونه شروع شوی دی.

دوی فرمائی.چه د سلفو رحمهم الله قول دے.«الإیمان معرفة بالقلب، وإقرار باللسان، وعمل بالأرکان، یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة»

---

(۱) سورة الفتح:۲۶)_
(۲) الدرالمختار(۲۹۳/۱) باب الأذان)_
(۳) ردالمحتار پورتنئ حواله)_

()په دے کښے یواختصار دا شوے دے چه د درے واړو څیزونو ذکرکولو په ځائے ئے ((الایمان قول وعمل)) ذکر کړے دے.اګرچه دتاویل نه پس ددے مراد هم هغه راوخی.خوهغه اصل عبارت باقی پاتے نشو.

() دویم اختصار دا شوے دے چه فقط ((یزید وینقص)) ئے وئیلی دی.دے سره چه د ((بالطاعة)) او ((بالمعصیة)) الفاظ دی.هغه ئے حذف کړی دی.ددے اختصار د وجے ددے جملے اصلی مطلب هم مخفی شو.د دے قول نه چه د سلفو ﷺ کوم غرض وو.هغه د ((بالطاعة)) او((بالمعصیة)) د الفاظونه بغیر نه ښکاره کیږی.

() دریم اختصار دا شوے دے.چه په اصل کښے دا د اول نه واخله ترآخره پورے یوعبارت وو.اوچه مجموعه ملاؤ شی.نویوه عقیده وه.خلقو دا جدا جدا کړه.اودوه مسئلے ئے ترے جوړے کړے.یوه ((الایمان قول وعمل)) یعنی اعمال دایمان جزء دے.دویمه ((الایمان یزید وینقص)) یعنی په ایمان کښے زیادت اونقصان راځی. نو اوس چه په کوم ځائے کښے هم دسلفو ﷺ عقیده نقل کولے شی.نوهغه جدا جدا د دوو مسئلو په صورت کښے ښکاره کولے شی.

دغه شان دامام اعظم ابوحنیفه رحمه الله قول کوم چه امام طحاوی رحمه الله نقل کړے دے.هغه دا دے.چه ((الایمان إقرار باللسان، وتصدیق بالجنان، وما صح عن رسول الله ﷺ من الشرع والبیان کله حق والإیمان واحد وأهله فی أصله سواء والتفاضل بینهم بالخشیة والتقی ومخالفة الهوی وملازمة الأولی)) دا دے دامام اعظم رحمه الله تول عبارت.د امام صاحب ددے عبارت نه ((وما صح عن رسول الله ﷺ من الشرع والبیان)) کله حق حذف کړے شوے دے.او ((الایمان إقرار باللسان وتصدیق بالجنان)) خانله ذکر کړے شوے دے.اووئیلی شوی دی.چه په دے کښے دعمل ذکر نشته.اودا مسئله جوړه کړے شوه ده.چه امام اعظم رحمه الله عمل دایمان دپاره جزء نه ګڼړی.او((الایمان واحد))هم حذف کړے شوے دے.ددے نه پس وو.((وأهله فی أصله سواء)) ددے نه دا مطلب اخستے شوے دے.چه ((الایمان لایزید ولاینقص)) په ایمان کښے کمے زیاتے نه راځی.تول اهل ایمان په اصل ایمان کښے برابر دی.د دے نه دویمه مسئله جوړه کړے شوے ده.او بیا د ((والتفاضل بینهم بالخشیة والتقی ومخالفة الهوی وملازمة الأولی)) تول عبارت غائب کړے شو.لکه چه دامام اعظم رحمه الله په قول کښے هم کمے زیاتے شوے دے.اوپه عبارتونه جدا کړے شوی دی .دمستقلو مسائلوعنوان ورته ورکړے شوے دے.حالانکه کوم مقصد چه دسلفو ﷺ دے.هم هغه مقصد دامام اعظم رحمه الله دے.د دواړو په مقصد کښے څه فرق نه دے.صرف دومره خبره ده.چه امام اعظم په اوږد عبارت کښے دسلفو ﷺ د قول تجزیه اوتحلیل کړے دے.اود سلفومنشا ئے ښکاره بیان کړے ده.لکه چه په ((صفة الصلاة)) کښے حدیث راځی.اوفقهاء د هغے فقهی تحلیل کوی.چه په دے حدیث کښے فلانے څیزفرض دے.اوفلانے څیزد واجب یا سنت یا مستحب په درجه کښے

دے.دنبی ﷺ په حدیث کښې تول څيزونه يوځائے ذکر دی.خوفقهاء ددے مراتب اودرجات بيانوی.هم دغه شان امام اعظم رحمه الله د سلفو ﷺ دقول تحليل اوحد بندی کړے ده.

دسلفو ﷺ عبارت وو.«الإيمان معرفة بالقلب، وإقرار باللسان، وعمل بالأركان، يزيد بالطاعة وينقص بالمعصية» ددے حضراتو په زمانه کښې چونکه د مرجئو زور وو.نوهغوی په خپله اولنئ جمله کښې د مرجئو ترديد اوکړلو.چه ايمان د تصديق بالقلب،اقرارباللسان او عمل بالارکان نوم دے.عمل په ايمان کښې داخل دے.د مرجئودا قول چه ،،د عمل دايمان سره څه تعلق نشته.اوبغيرد عمل نه به هم سړے براه راست جنت ته داخليږی.اوپه ارتکاب د معصيت سره هغه مستحق د سزا نه ګرځی،، دا غلطه ده.عمل په ايمان کښې داخل دے.

ددے نه پس د «يزيد بالطاعة وينقص بالمعصية» نه د دوی مطلب دا دے.چه اصل ايمان خو تصديق بالقلب اواقرارباللسان دے.که تصديق اواقرار نه وی.نو دايمان د دائرے نه انسان خارجيږی.اوکه تصديق اواقرارباللسان موجود وی.نودے مؤمن شمارلے شی.دا حيثيت د عمل نه دے.چه ددے په نفی سره د ايمان نفی لازميږی .عمل خو دايمان په مراتبو کښې د زيادت اوکمی دپاره دے.دا د ايمان جزء نه دے .هغوی «يزيد بالطاعة وينقص بالمعصية» اووئيل.اودا ئے اوخودل.چه په نيکو سره د ايمان درجه پورته کيږی.اوپه ګناهونو سره ددے درجه کميږی.عمل دايمان په مراتبو کښې دکمی بيشی سبب دے.دا ددے مرتبے څيز نه دے.چه عمل نه وی.نوسړے دايمان نه خارجيږی.لکه چه د معتزلو اوخوارجو مذهب دے.لکه چه «يزيد بالطاعة وينقص بالمعصية» سره هغوی د معتزلو اوخوارجو رد کړے دے.

امام اعظم ابوحنيفه رحمه الله بعينيه هم دا خبره کوی.دوی هم د معتزلو،خوارجواومرجئو رد کوی.بس لږغوندے فرق دے.چه سلفو اول د مرجئو رد کړے دے.ځکه چه د هغوی په زمانه کښې د دوی زور وو.اوپه «يزيد بالطاعة وينقص بالمعصية»سره هغوی د معتزلو اوخوارجو رد کړے وو.اوامام صاحب اول د معتزلو اوخوارجو رد کړے دے.ځکه چه د هغوی په زمانه کښے د هغوی زور وو.اود مرجئو رد ئے روستو کړے دے.

امام صاحب «الإيمان إقرار باللسان وتصديق بالقلب» اوفرمائيل.اود عمل ذکر ئے اونکړلو.دمعتزلو او خوارجو رد ئے اوکړلو.خوعمل ئے هم بيخی بےکاره نه دے ګرځولے.«وما صح عن رسول الله ﷺ من الشرع والبيان کله حق» ئے اوفرمائيل. او د عمل ذکر ئے اوکړلو.په معتزلو او خوارجو باندے د رد کولو دپاره ئے دا خبره ځانله ذکر کړله.چه د ايمان بنياد اواساس اقرار باللسان اوتصديق بالقلب دے.اوددے خودلو دپاره ،،چه د عمل دا درجه نه ده،، ئے عنوان بدل کړلو.او«وما صح عن رسول الله ﷺ من الشرع والبيان کله حق» اوفرمائيل.په دے کښې د مرجئو رد هم اوشو.چه مونږ دعمل داهميت منکر نه يو.ځکه چه د رسول الله ﷺ نه چه په صحيح سندونو سره کوم شريعت ثابت دے.هغه اعمال اواحکام دی.هغه ټول حق دی.اودا سلف ﷺ هم منی.

ددے نه پس جمله وه.«والإيمان واحد» ددے مطلب دا دے.چه ایمان د تصدیق بالقلب، اقرارباللسان.اوعمل بالارکان.. ددے د مجموعه نوم دے.لکه چه څنګه یومرکب د خپلو اجزاؤ نه ملاؤ شي.اویوڅیز ترے جوړ شي.دغه شان ایمان هم دے.لکه جرړه تنه اوشاخونه پاڼړے اوګلونه چه دا ټول ملاؤ شي.نو وونه ترے جوړه شي.هم دغه شان ایمان د تصدیق بالقلب.اقرارباللسان اوعمل بالارکان مجموعه ده.دا خبره تاسوته خودلے شوے ده.چه دامام اعظم رحمه الله په نیزدا ټول دایمان اجزاء دي.خوپه مرتبه کښے برابر نه دي.لکه څنګه چه په وونه کښے د څانګواوپاڼړو هغه مقام نه وي.کوم چه د جرړے اوتنے وي.دغه شان دلته دعمل هغه مقام نه دے .کوم چه د اقرار اوتصدیق دے.په «الإيمان واحد» کښے امام اعظم رحمه الله دا اوخودل.چه ددے مجموعے نه جوړ شوے ایمان یو څیز دے.اوددے مجموعے په اجزاؤ کښے د تصدیق اواقرار مرتبه د اساس اوبنیاد ده.اودعمل حیثیت داساس اوبنیاد نه دے.دا خبره امام صاحب رحمه الله بیا ښکاره کړے ده.اوفرمائیلی ئے دي.چه «وأهله في أصله سواء» په تصدیق کښے ټول اهل ایمان برابر دي.

دلته به اشکال کیږي.چه په تصدیق کښے ټول څنګه برابریدے شي.د انبیاء صدیقین اوصحابة رضي الله عنهم په تصدیق کښے خو تفاوت دے.اودعوامو تصدیق د هغوی نه هم کم دے.

ددے په جواب کښے وئیلی شي.چه کله په یوڅیزکښے متفاوت درجات وي.نو په هغے کښے یو داساس حیثیت لري.مثال په طور د نظر(قوت باصره) مختلف درجات دي.د چا نظرتیز وي.د چا متوسط وي.اودچا ادنی وي.خوته به دا خامخا منې.چه د نظر یو آخري حد هغه هم دے.که هغه نه وي.نوسړے ړوند کیږي.

دغه شان په عقلونوکښے تفاوت اوپه عاقلانو کښے فرق منلے شوے دے.یوسړے ډیرسریع الفهم او دقیق الفهم وي.اوبل په باربار پوهوئ.نو په عقلونو کښے هم تفاوت دے.خو په دے کښے شك نشته.چه ددے تفاوت باوجود دعقل یوه بنیادی درجه ده.که هغه نه وي.نوسړی ته بیا پاګل وئیلی شي.

هم دغه شان دایمان په درجاتو کښے تفاوت اوګڼړئ.خودایمان یوه درجه هغه هم ده.چه دهغے نه اخوا بیا ایمان باقي نه پاتے کیږي.بلکه که دهغے نه ښکته څے.نوکفر دے.

بهرحال دعرض کولو مقصد دا وو.چه امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله «وأهله في أصله» افرمائیلی دي.«وأهله فيه سواء» ئے نه دي فرمائیلے.ددے نه هم هغه درجه مراد ده چه دهغے نه پس ایمان نه وي.په هغے کښے ټول برابر دي.

ددے نه پس امام اعظم رحمه الله فرمائي.«والتفاضل بينهم بالخشية والتقى ومخالفة الهوى وملازمة الأولى» دا په مرجئو باندے رد دے.مرجئه وائي.چه دعمل څه ضرورت نشته.امام اعظم رحمه الله فرمائي.چه د علم ضرورت شته.په دے سره د درجاتو تفاوت راځي.چه یو کس نیك اعمال زیات اوکړي.دهغه درجه به اوچته وي.هغوی خودا هم فرمائي.چه د اولی اوافضل چه کوم سړے اهتمام کوي.دهغه درجه به هم اوچته وي.یعني د فرض،واجب، سنت

اومندوب خبره خوپه خپل ځائے ده. د ((ملازمة الأولى)) اهتمام كونكے به هم د فضيلت خاوند وى.په دے عبارت كښے امام اعظم رحمه الله په مرجئو باندے رد كړے دے.اودے سره هغوى د عمل حيثيت هم خودلے دے.چه دعمل په وجه په مراتبو كښے تفاوت راځى.ددے په وجه سړے د ايمان نه نشى خارج كيدے.دامام اعظم رحمه الله په عبارت كښے هم هغه خبره شوے ده.كومه چه دسلفو رحمه الله په عبارت كښے شوے وه.يعنى د مرجئو اوخوارجو رد هلته كښے هم وو.اودلته هم.البته امام اعظم رحمه الله دعمل حيثيت متعين كړے دے.كوم چه د سلفو رحمهم الله په عبارت كښے ښكاره نه وو.

اوس كه تاسو دا ونيل اوغواړئ.چه په امام اعظم اواشاعرؤ او ائمه ثلاثو كښے څه اختلاف نشته.هغوى هم ايمان مركب منى.اودوى هم.نوبے تكلفه دا خبره كوه.په دے كښے څه حرج نشته.دا د دواړو فريقو په مينځ كښے فيصله شوے خبره ده.چه داعمالو حيثيت د جزء تزيينى دے.د جزء اصلى اوتركيبى حيثيت ئے نه دے.تاسوچه په خپله دامام صاحب مشهور مذهب بيانوئ.نودا به اومنئ.چه هغوى په ايمان كامل كښے اعمال جزء منى.نودلته به هم په ايمان كامل كښےجزء منلے شى.اشاعره.ائمه ثلاثه. اومحدثين رحمهم الله هم اعمال دكامل ايمان دپاره جزء گرځوى.نوپه اهل حق كښے څه اختلاف پاتے نشو.(1) والله اعلم

په ايمان كښې استثناء دلته يوه مسئله د استثناء في الايمان ده.يعنى يوسړے به دخپل ځان په باره كښے ((أنا مؤمن)) مطلقاً وائى.اوكه د ((إن شاء الله)) قيد به ورسره لگوى.اودا به وائى.چه ((أنا مؤمن إن شاء الله))

يوه ډله وائى.چه استثناء كول پكار دى.دا د ائمه ثلاثه.حضرت عبدالله بن مسعود . حضرت علقمه.حضرت ابراهيم نخعى.سفيان ثورى.سفيان بن عيينه.اويحيى بن سعيد قطان رحمهم الله مذهب دے.يوه بله ډله وائى.چه استثناء كول جائز نه دى.د احنافواوددوى اكثرومتكلمينو رحمهم الله هم دا قول دے.هم دا مذهب مختار اوداهل تحقيق دے.

امام اوزاعى رحمه الله فرمائى.چه استثناء اوعدم استثناء دواړه صورتونه جائز دى.

استثناء خوددے وجے جائز ده.چه د راروان وخت څه پته نه لگى.چه په ايمان به ثابت قدم پاتے شى كه نه؟ اوعدم استثناء ددے وجے چه في الحال ايمان موجود دے اوپه ده باندے حالاً د ايمان احكام جارى دى.

كوم حضرات چه دا وائى.چه ((أنا مؤمن إن شاء الله)) ونيل پكار دى.دا حضرات فرمائى.چه اصلى ايمان خوهغه دے.كوم چه د مرگ په وخت كښے وى.اودهغے څه نښه نشته.ځكه چه دانجام چاته علم نه وى.نوځكه سړى ته بطور تبرك (نه د شك په طور) ((إن شاء الله)) ونيل پكار دى.قال الله تعالى: ﴿وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَٰلِكَ غَدًا﴾(2)

(1) فضل البارى(١/٢٦٤، ٢٦٩)_

(2) سورة الكهف:٢٣)_

اوكوم حضرات چه دا وائى چه «إن شاء الله» وئيل نه دى پكار.هغوى فرمائى.چه دا كلام دتعليق دپاره استعماليږى اوس كه يو كس دا اووائى.نوبل ته دهغه په ايمان كښې شك پيدا كيدے شى.هم داسې كيدے شى.چه په وئيلو وئيلو نفس ددے كلمې د وجې د شك اوشبه عادى جوړ شى.

دعلامه ابن تيميه رحمه الله رائے ده.چه «أنا مؤمن إن شاء الله» وئيل پكار دى.خوددے تعليق وجه دا ده.چه ايمان د سلفو رحمهم الله په نيز يو ډير وسيع خيز دے.چه په هغے كښې د زړه عقيده،د ژبې اقرار. اواعمال اركان ټول داخل دى.اوس كه يو كس «أنا مؤمن»مطلقاً وائى.نوددے دا معنى ده. چه هغه وائى.زه كامل مومن يم.اومؤمن كامل جنتى وى.په نوروالفاظو كښې داسې اووايه.چه هغه خپل خان ته جنتى وائى.اوڅوك دخپل خان په باره كښې دا ذمه وارى نشى وركولے.چه ده د ايمان ټول اعمال ادا كړى دى.په كومو باندے چه جنت مرتب كيږى.هم دا وجه ده.چه يو كس حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه ته راغلو.اووئے وئيل.«إنى مؤمن» نوحضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه ورته دانكارپه طورسره اوفرمائيل.بياخوداسې وايه.چه «إنى فى الجنة» بيا ئے ورته ددے نه هدايت اوكړلو.چه داسې وئيل پكاردى.«لكنا آمنا بالله وملائكته وكتبه ورسله»(١)

داخبره دے ياده وى.چه په سلفو كښې ددے مسئله په وجه ډيره فتنه پاتے شوے وه.يوے ډلے دحد نه زياته غلو كړے ده.او«إن شاء الله» ويونكو ته ئے ،،مستثنيه شكيه،، پته نه لگى.چه څه وئيلى دى.په دے مقام كښې علامه زبيدى رحمه الله صاحب د «إتحاف السادة المتقين» په هغے غلاة احنافو باندے انكار كړے دے.اوفرمائيلے ئے دى.چه حقيقت دا دے.چه په دے مسئله كښې ژبه بندول پكار دى.اوچه ضرورت پيدا شى.نوپه اعتدال سره خبره كول پكار دى.دامام اعظم رحمه الله نه اگرچه د «أنا مؤمن إن شاء الله» باندے انكار منقول دے.خودهغوى نه داسې تشديدى كلمات كوم چه د متاخرينونه صادر شوى دى.منقول نه دى.هسې هم د سوچ خبره ده.كه د استثناء كونكو تكفير اوتضليل اوكړے شى.نوحضرت عبدالله بن مسعود، علقمه.ابراهيم نخعى، رحمهم الله په باره كښې به څه وئيلى شى.كوم چه د احنافو رحمهم الله د مذهب ستنے دى.اوپه چا باندے چه د احنافو رحمهم الله د مستدلاتو انتها كيږى.(٢)

په ايمان اواسلام كښې فرق: په نصوصو كښې ددے استعمال على سبيل الترادف ،على سبيل التباين اوعلى سبيل التداخل درے قسمه راغلے دے.

اول قسم على سبيل الترادف الله تعالى فرمائى. ﴿فَأَخْرَجْنَا مَن كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ۝ فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِّنَ الْمُسْلِمِينَ ۝﴾(٣)

---

(١) رواه الطبرانى فى الكبيرورجاله ثقات ..كذا فى مجمع الزوائد (٥٥/١) كتاب الإيمان باب فى الإسلام والإيمان)

(٢) دمكمل بحث دپاره اوگورئ فتح الملهم (٤٥٧/١، ٤٥٩) حكم الإستثناء فى قول الرجل أنا مؤمن إن شاء الله)

(٣) سورة الذاريات:٣٥،٣٦)_

الله تعالى په دويم ځاى كښې فرمائى ﴿وَقَالَ مُوسَىٰ يَا قَوْمِ إِن كُنتُمْ آمَنتُم بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِن كُنتُم مُّسْلِمِينَ﴾(١)

او نبى ﷺ فرمائيلى دى. «بنى الإسلام على خمس: شهادة أن لا إله إلا الله... الخ» (٢) بيا تقريباً هم دا ځيزونه د وفد عبدالقيس په حديث كښې (٣) د ايمان په تفسير كښې ذكر شوى دى.

دويم قسم على سبيل التباين په قرآن كريم كښې دى. ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا ۖ قُل لَّمْ تُؤْمِنُوا وَلَٰكِن قُولُوا أَسْلَمْنَا﴾(٤)

په حديث جبريل ﷺ كښې د ايمان تفسير په عقائد معينه معلومه سره شوے دے او د اسلام تفسير په اعمال معينه سره. (٥) دغه شان د حضرت انس رضي الله عنه په حديث كښې دى. «الإسلام علانية والإيمان فى القلب» (٦)

دريم قسم على سبيل التداخل. د نبى ﷺ نه چه كله تپوس اوشو. چه «أى العمل أفضل» نو نبى ﷺ اوفرمائيل. «إيمان بالله ورسوله» (٧)

د حضرت عمرو بن عبسه رضي الله عنه په روايت كښې دى. «فأى الإسلام أفضل؟ قال الإيمان» (٨)

په اصل كښې خبره دا ده. چه د ايمان او اسلام جدا جدا حقيقت شرعيه دے. لكه ځنګه چه د دے جدا جدا حقيقت لغويه دے. ايمان خو نوم دے د مخصوص اعتقاد. او اسلام نوم دے د احكام شرعيه د ادا كولو، خو د هر يو د بل سره د تكميل تعلق دے. لكه ځنګه چه يو معتقد كامل نشى كيدے. ترڅو چه اعمال اونكړى. دغه شان مسلمان مطيع كامل نشى كيدے. ترڅو چه ئے د زړه نه اعتقاد نه وى. اوس كه دا دواړه كلمات په يو ځائے راغلے وى. او په مقام د سوال كښې وى. نو د دے حقيقت به متباين وى. په حديث جبريل كښې هم دا صورت دے. او كه يو ځائے نه وى وارد شوے. يا په مقام د سوال كښې نه وى. نو بيا په دے صورت كښې كيدے شى. چه په يو بل

---

(١) سورة يونس: ٨٤ـ

(٢) صحيح بخارى كتاب الإيمان باب أعاءكم إيمانكم رقم ٨ وكتاب التفسير، باب (؟) رمق (٤٥١٤) وصحيح مسلم كتاب الإيمان باب بيان أركان الإسلام ودعائمه العظام رقم (١٢٠، ١٢٣)ـ

(٣) صحيح بخارى كتاب الإيمان باب أداء الخمس من الإيمان رقم (٥٣) وصحيح مسلم كتاب الإيمان باب الأمر بالإيمان بالله تعالى وشرائع الدين..رقم (١٢٤)ـ

(٤) سورة الحجرات: ١٤ـ

(٥) صحيح مسلم فاتحة كتاب الإيمان رقم (١٠٢)ـ

(٦) مسند أحمد (١٣٥/٣) مسند سيدنا أنس بن مالك رضي الله عنه ـ

(٧) صحيح بخارى (٨/١) كتاب الإيمان باب من قال إن الإيمان هو العمل رقم. ٢٦) وكتاب الحج باب فضل حج المبرور. رقم (١٥١٩)ـ

(٨) رواه الطبرانى وأحمد أنظر مجمع الزوائد (٥٩/١) كتاب الإيمان باب أى العمل أفضل وأى الدين أحب إلى الله)

کنیے داخل شی (١)

حافظ ابن رجب حنبلی رحمه الله فرمائی چه کله ایمان او اسلام دواړه جدا جدا ذکر کړے شی نو په دے دواړو کنیے څه فرق نه وی او چه کله دواړه یوځائے ذکر کړے شی نو بیا به فرق وی. هغوی فرمائی: ((فالایمان والإسلام کاسم الفقیر والمسکین إذا اجتمعا افترقا، وإذا افترقا اجتمعا)) یعنی دا دواړه الفاظ د مسکین او فقیر پشان دی

لکه څنګه چه دا دواړه لفظونه یوځائے ونیلی شی نو دوه دے حقائق متباین وی او کله چه جدا جدا ذکر وی نو یو په بل کنیے داخل وی. (٢)

د بعضے عالمانو رحمهم الله رائے دا ده چه اسلام عام دے او ایمان خاص دے نو هر ایمان اسلام دے او هر اسلام ایمان نه دے (٣)

الحديث السابع

١- بَابُ الإِيمَانِ وَقَوْلِ النَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم بُنِيَ الإسلامُ عَلَى خَمْسٍ

وَهُوَ قَوْلٌ وَفِعْلٌ وَيَزِيدُ وَيَنْقُصُ قَالَ اللهُ تَعَالَى ﴿لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ﴾

﴿وَزِدْنَاهُمْ هُدًى﴾

﴿وَيَزِيدُ اللهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾

﴿وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ﴾

وَقَوْلُهُ ﴿وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا﴾

وَقَوْلُهُ ﴿أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا﴾

وَقَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ ﴿فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا﴾

وَقَوْلُهُ تَعَالَى ﴿وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا﴾

وَالْحُبُّ فِي اللهِ وَالْبُغْضُ فِي اللهِ مِنَ الإِيمَانِ

وَكَتَبَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَى عَدِيِّ بْنِ عَدِيٍّ إِنَّ لِلإِيمَانِ فَرَائِضَ وَشَرَائِعَ وَحُدُودًا وَسُنَنًا فَمَنِ اسْتَكْمَلَهَا اسْتَكْمَلَ الإِيمَانَ وَمَنْ لَمْ يَسْتَكْمِلْهَا لَمْ يَسْتَكْمِلِ الإِيمَانَ فَإِنْ

---

(١) فتح الباری (١١٥/١) کتاب الإیمان باب سؤال جبریل علیه السلام النبی صلى الله عليه وسلم عن الإیمان والإسلام والإحسان وعلم الساعة وبیان النبی صلى الله عليه وسلم له)_

(٢) فتح الملهم (٤٢٨/١، ٤٢٩) البحث الأول فی موجب اللغة)_

(٣) فتح الملهم (٤٢٦/١)_

أَعِشْ فَسَأُبَيِّنُهَا لَكُمْ حَتَّى تَعْمَلُوا بِهَا وَإِنْ أَمُتْ فَمَا أَنَا عَلَى صُحْبَتِكُمْ بِحَرِيصٍ
وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي
وَقَالَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ اجْلِسْ بِنَا نُؤْمِنْ سَاعَةً
وَقَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ الْيَقِينُ الْإِيمَانُ كُلُّهُ
وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ لَا يَبْلُغُ الْعَبْدُ حَقِيقَةَ التَّقْوَى حَتَّى يَدَعَ مَا حَاكَ فِي الصَّدْرِ
وَقَالَ مُجَاهِدٌ شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ أَوْصَيْنَاكَ يَا مُحَمَّدُ وَإِيَّاهُ دِينًا وَاحِدًا
وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا سَبِيلًا وَسُنَّةً دُعَاؤُكُمْ إِيمَانُكُمْ لِقَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ قُلْ مَا يَعْبَأُ بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ وَمَعْنَى الدُّعَاءِ فِي اللُّغَةِ الْإِيمَانُ

قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: نبی کریم ﷺ فرمائي. اسلام په پنځه څیزونو باندے مبنی دے. دا پنځه څیزونه د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما په حدیث کښے وړاندے په تفصیل سره راروان دی. هم دے حدیث طرف ته امام بخاری رحمه الله اشاره کړے ده. () اول شهادتین () دویم مونځ () دریم زکواة () څلورم صوم () اوپنځم حج په دے کښے شهادتین قول اوباقی فعل اوعمل دی. هم ددے وجے مولف فرمائی. چه ((وهو قول وفعل)) اوچه کله قول اوفعل شول. نوپه دے کمے زیاتے هم راځی. ځکه چه اقوالو اوافعالو کښے ټول خلق برابر نه وی. هم ځکه وړاندے فرمائی. ((یزید وینقص)) په دے کښے زیادت هم کیږی. اونقصان هم.

قوله: وَهُوَ قَوْلٌ وَفِعْلٌ: دلته کښے تاسو ګورئ چه امام بخاری رحمه الله ((وهو قول وفعل)) اوفرمائیل. اود ((هو)) ضمیر راجع کیږی اسلام طرف ته. ځکه چه دا اقرب دے. په دے صورت کښے دا سوال پیدا کیږی. چه هغه خو ایمان ترکیب ثابتول غواړی. اودلته خو د اسلام ترکیب ثابتیږی.

ددے جواب دا دے. چه د امام بخاری رحمه الله په نیز ایمان اواسلام دواړه مترادف دی. نود اسلام د ترکیب نه به د ایمان ترکیب ثابت شی. (۱)

یو احتمال د ((هو)) په ضمیر کښے دا هم دے. چه ددے مرجع په ..کتاب الایمان.. کښے ایمان وی. په دے صورت کښے به براه راست د ایمان ترکیب ثابت شی

بیا په امام بخاری رحمه الله باندے دا اشکال کیږی. چه هغوی ایمان قول اوعمل ګرځولے دے. یعنی د اقرار اوعمل ذکر ئے کړے دے. خود تصدیق ذکر ئے نه دے کړے. حالانکه اهم جزء هم هغه دے.

---

(۱) شرح کرمانی (۱/۷۰)_

ددے جواب ورکړے شوے دے چه قول عام دے. که په لسان سره وی. اوکه په قلب سره. قول باللسان خواقرار دے. اوقول بالقلب تصدیق دے. بعضے حضرات وائی. چه فعل عام اوګرځولے شی. یعنی که فعل د قلب وی اوکه فعل دجوارح وی. فعل قلب تصدیق دے. اوفعل جوارح عمل بالارکان دے.(١)

یوجواب دا هم ورکړے شوے دے. چه تصدیق بالقلب خو دټولو په نیزمسلم دے. په دے کښے څه جګړه نشته. نوځکه ئے ددے ذکر پریخودلو. اوقول باللسان او فعل بالاعضاء والجوارح ئے ذکر کړلو.(٢)

دلته دا خبره په ذهن کښے یاده ساتئ: چه امام بخاری رحمه الله دلته ،،قول وفعل،، وئیلی دی. په اکثرونسخو کښے هم دا دی. حالانکه د سلفو رحمهم الله تعبیر ،،قول وعمل،، دے.(٣) په علم اوفعل کښے فرق دے. فعل اختیاری اوغیراختیاری دواړو ته وئیلی شی. اودعمل اطلاق صرف په فعل اختیاری باندے کیږی. یوفرق دا هم خودلے شوے دے. چه په عمل کښے امتداد اواستمرار وی. اوپه فعل کښے امتداد او استمرار نه وی.(٤)

بهرحال چونکه په اکثرواستعمالاتو کښے عمل اوفعل کښے هریو دبل په ځائے استعمالیږی. نوځکه ئے دلته فعل ذکر کړلو.(٥)

بیا د کشمهینی رحمه الله د نسخه مطابق «قول وعمل» دے.(٦) کومه چه د سلف رحمهم الله مطابق ده. نوځه اشکال پاتے نه شو.

د ،،قول،، او ،،عمل،، معنی: بیا حضرت کشمیری رحمه الله د قول اوعمل څلورمعانی بیان کړی دی.

① یوه خوهغه مشهوره معنی ده. چه ایمان د قول اوعمل نه مرکب دے.

② بله دا چه اصل ایمان خوصرف تصدیق دے. چه دهغے اظهار په قول اوعمل یعنی لسان اوجوارحو سره کیږی. حاصل د دے دا دے. چه ایمان تصدیق دے. اودقول اوعمل په ذریعه دے ته تقویت ملاویږی.

③ دایمان اطلاق لکه څنګه چه په تصدیق باندے کیږی. نودغه شان په قول اوعمل باندے هم کیږی. ګورئ که یوکس د چا په خبره باندے صرف په ژبه ،،ها،، اوکړی. نووئیلی شی. چه زید دعمرو تصدیق اوکړلو. دغه شان په اعمالو باندے هم دتصدیق اطلاق کیږی. چه یوکس خلقوته نصیحت کوی. اوپخپله پرے عمل نه کوی. نووئیلی شی. چه دده اعمال دده قول ته دروغ وائی. اود ده د قول تکذیب کوی. اوکه یوکس نورو ته نصیحت کوی. اوپه خپله پرے هم

---

(١) پورتنئ حواله)_

(٢) پورتنئ حواله)_

(٣) فتح الباری(١/٤٦)_

(٤) تاج العروس (٨/٣٤) مادة ،عمل،، و(٨/٦٤) مادة ،فعل،)_

(٥) فضل الباری(١/٢٧٣)_

(٦) فتح الباری(١/٤٦)_

عمل کوی.نووائی.وروره! دهغه اعمال ددے خبرے تصدیق کوی.اودهغه دصداقت دلیل دے.
④ خلورم مطلب ئے ددے دا بیان کرے دے.چه په ایمان باندے قول اوعمل متفرع کیږی.
یعنی قول اوعمل د ایمان د مقتضیاتوځنے دی.(1)

ویَزِیدُ وَیَنْقُصُ یعنی ((یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة)) دے سره متعلق تفصیل وړاندے تیر شوے دے په ((یزید وینقص)) کنبے ضمیر ،،ایمان،، طرف ته راجع دے.اوکه د اسلام طرف ته راجع کړے شی.نوبیا هم څه قباحت نشته.ځکه چه د امام بخاری رحمه الله په نیزپه ایمان اواسلام کنبے ترادف دے.(2)

بعضے خلقو په دے مقام کنبے دا وئیلی دی.چه امام بخاری رحمه الله په احنافو رحمهم الله باندے رد کول غواړی.چه دوی د بساطت ایمان قائلین دی.اوامام بخاری رحمه الله ایمان ذواجزاء ثابتوی.
نوچه ایمان ذواجزاء وی.هله به زیادت او نقصان قبلوی.
خودا وینا غلطه ده.ځکه چه احناف رحمهم الله وائی.چه ایمان دنفس تصدیق نوم دے.خوپه دے کنبے دمکملاتو په ذریعه زیادت اونقصان راځی.په خلاف د مرجئوځکه چه هغوی دهیڅ قسم زیادت اونقصان قائل نه دی.نوپه هغوی باندے رد دے.(3)
نوځکه دا هم په مرجئوباندے رد دے.ځکه چه هغوی ددے خبرے قائل دی.چه دایمان دپاره عمل ضروری نه دے.نوچه ایمان وی.نومعصیت ضرر نه رسوی. او احناف رحمهم الله فرمائی.چه معصیت ضرر رسوی.که یوکس دګناهونو ارتکاب اوکړی.نوهغه د دغه ګناهونو په وجه د عذاب مستحق دے.خوچه خومره موده د عذاب دپاره مقرر وی.دهغے نه پس به نجات بیا مومی.اوکوم حضرات چه دا وائی. چه اعمال په ایمان کنبے داخل دی.هغوی هم دا وائی.چه عاصی دائمی جهنمی نه دے.بلکه د سزا خوړلو نه پس به نجات بیا مومی.ځکه امام ابن تیمیه رحمه الله فرمائی. چه داهل حق په مینځ کنبے چه کوم اختلافات دی.هغه دنزاع لفظی دقبیله ځنی دی.په اهل حق کنبے حقیقی اختلاف نشته.(4)

قوله: قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی ﴿لِیَزْدَادُوْٓا اِیْمَانًا مَّعَ اِیْمَانِهِمْ﴾: ددے مقام نه امام بخاری رحمه الله مسلسل اته آیاتونه ذکر کړی دی.چه په هغے کنبے د زیادت ایمان بیان دے.
ددے نه نصاً اوصراحةً دایمان زیادت ثابتیږی.اواستدلالاً کمی معلومیږی.ځکه چه زیادت اونقصان دامور اضافیه ځنی دی.کوم څیزچه زیادت قبلوی.هغه نقصان هم قبلوی.
دلته شارحین اواستاذان کرام رحمهم الله داحنافو رحمهم الله د مشهور مذهب مطابق بحث کوی.نودوی

---

(1) فیض الباری(۱/۵۵، ۵۶)_
(2) شرح کرمانی(۱/۷۰)_
(3) تقریربخاری(۱/۱۱٤)_
(4) مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیه) رحمه الله ۷/۲۹۷)_

فرمائی چه دلته په نفس ایمان اوتصدیق کښې زیادت مراد نه دے بلکه د ایمان په آثارو کښې زیادت مراد دے
دا آیت د غزوه حدیبیه سره متعلق دے.رسول اللهﷺ د عمرهٔ په خیال تشریف اوړے وو. دمکې کافرانود مکې د داخلیدو نه منع کړل.حضرت عثمانرضی الله عنه دخبرو اترو دپاره هغوی ته اولیږل.حضرت عثمان رضی الله عنه هغوی ایثارکړلو.اودا افواه خوره شوه.چه هغه شهید کړے شو.نوصحابه کرامرضی الله عنهم چه صرف دعمرے دپاره راغلی وو.دهغوی په خیال کښې دجنګ څه تصور هم نه وو.نبیﷺ هغوی په جنګ باندے آماده کړل.اوبیعت علی الجهاد ئې ترے واخستلو. خوروستو معلومه شوه.چه حضرت عثمانرضی الله عنه قتل شوے نه دے.آیت قرآنی ﴿لَقَدْ رَضِيَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ يُبَايِعُوْنَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِيْ قُلُوْبِهِمْ فَاَنْزَلَ السَّكِيْنَةَ عَلَيْهِمْ وَاَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيْبًا﴾(۱) په دے کښې دبیعت ذکر دے.
بهرحال حضرات صحابه کرامرضی الله عنهم دجهاد دپاره تیار شول.خان قربانی کول یا دبل کس قتلولو ته تیاریدل څه آسانې لوبې نه دی.دا ډیرګران کار دے.په دے کښې خپل خان په هلاکت کښې اچول اوددے دپاره خطره پیدا کول وی.بیا خاص کرچه ذهنی طور تیارهم نه وی.نو اماده کیدل ډیرګران کار دے.ددے نه پس دا نوره هم ګرانه ده.چه یوبهادر کس د جنګ دپاره تیارکړے شی.اوچه کله هغه د جهاد په جذبه باندے مست شی.نوورته اوونیلی شی.نه اوس جنګ مه کوه.صورت حال دا وو.چه د صحابه کرامورضی الله عنهم ډله د پنځلس سوو وه.هغوی په جنګ بدر کښې ددے باوجود چه درے سوه اودیارلس وو.مشرکان وارخطا کړی وو.اود ګازرو او مولو پشان ئې هغوی قتل کړی وو.اوس خوهغوی پنځلس سوه وو.اوپه هغوی کښې د جهاد جذبې ټوپونه وهل.داسې جذبهٔ چه بعضې صحابوٴ خو بیعت درے ځله اوکړلو.حضرت سلمه بن اکوعرضی الله عنه د نبیﷺ په لاس باندے بیعت علی الجهاد اوبیعت علی الموت په اول کښې هم کړے وو.په درمیان کښې هم کړے وو.اوپه آخر کښې هم.هم دا د جهاد جذبه وه.چه هغوی بیابیا بیعت کولو.
اوس صورت حال دا پیدا شو.چه د بیعت خبر ئې واوریدلو.نود قریشوخلق اوویریدل.اود صلح دپاره د خط اوپیغام سلسله شروع شوه.دنبیﷺ خیال وو.که صلح کیدے شی.نو خامخا ئې کول پکار دی.اګرچه مونږ دعمرے نه بغیرواپس لاړ شو.او د صلح دپاره نبیﷺ د هغې شرطونو منلو ته هم تیار وو.دکومو چه په صلح حدیبیه کښې ذکر راغلے دے.که دمکې څوک مسلمان شی.اومدینې ته راشی.نوهغه به دوی ته واپس کولے شی.اوکه د مدینې یوکس مرتد شی.اومکې ته راشی.نوهغه به نشی واپس کولے.اوداچه سخ کال به واپس ځی.او روان کال ته به راځی.صرف درے ورځې به په مکه کښې تیروی.
ددے شرطونو په رد عمل سره په صحابه کرامورضی الله عنهم ډیراضطراب پیدا شو.اودحضرت عمررضی الله عنه اضطراب دټولونه زیات اوسخت وو.

---

(۱) سورة الفتح:۱۸)_

آخر داسے اوشوہ چہ نبی ﷺ د احرام پرانستلواود ځاروو قربانی کولوحکم اوکړلو.نوځوک هم پانه سیدل.ځکه چه هغوی د جهاد په جذبه مست وو اونبی ﷺ هغوی ددے باوجود چه تیار نه وو په جهاد باندے آماده کړی وو.اوبیعت علی الجهاد اوبیعت علی الموت ئے ترے اخستے وو نودوی اوس جهاد ولے نه کوی.اودا ظاهری د ذلت شکست قبول کړی.نوځکه هغوی احرام پرانستلو ته اماده نشو.نبی ﷺ حضرت ام سلمه ﷞ ته تشریف یوړلو.اوورته ئے اوونیل.د نن ورځے پشان منظرماچرته نه دے لیدلے.ماخلقو ته اوونیل چه ځاروی قربانی کړئ.اواحرامونه پرانیزئ.نوځوک هم پانه سیدل.حضرت ام سلمه ﷞ عرض اوکړلو.حضرت یقیناً ستاسومقصد دا دے.چه هدی ذبح کړے شی.نبی ﷺ ورته اوفرمائیل آو.نوهغے ورته ددے یود طریقه اوخودله.چه تاسولاړ شی.اوخپل ځاروی ذبح کول شروع کړئ.نو نبی ﷺ دحضرت ام سلمه ﷞ په مشوره باندے عمل اوکړلو.صحابه کرامو ﷢ چه دا اولیدل.نو ډیر په ذوق اوشوق ئے د هدایا ذبح شروع کړه.

په اصل کښے ددے وجه دا وه.چه هغوی اول دا ګنړل.چه نبی ﷺ دا صلح په خپل اجتهاد سره کړے ده.کیدے شی.دالله تعالی حکم ددے د ملتوی کولو دپاره راشی.خوچه کله هغوی اوکتل.چه نبی دخپل ځاروی د ذبح کولودپاره تیارے کوی .نوځاروی ذبح کوی.نودهغوی اطمینان اوشو.چه د نبی ﷺ فیصله وحی ناطق ده.او اوس دا منسوخ کیدے نشی ددے اطمینان نه پس هغوی ډیر په جذبه سره ذبح اوکړله.اوحلق ئے اوکړلو.د احرام جامے ئے بدلے کړے.او نورے جامے ئے واغوستلے.(١)

دا دایمان اثر وو.د نبی ﷺ د فرمانبردارئ اووفادارئ بے نظیره مظاهره وه.چه دځه قسم تیارئ نه بغیر د نبی ﷺ په حکم د جهاد دپاره تیار شو.اوکله چه د جهاد په جذبه باندے مست شو.نود نبی ﷺ په حکم ئے په ظاهره په ناموافق حالاتو کښے صلح اوکړله.اود جهاد اراده ئے پریخودله.نو د قرآن مجید د دے آیت ﴿هُوَ الَّذِيْٓ اَنْزَلَ السَّكِيْنَةَ فِيْ قُلُوْبِ الْمُؤْمِنِيْنَ لِيَزْدَادُوْٓا اِيْمَانًا مَّعَ اِيْمَانِهِمْ﴾(٢) نه مراد دا دی.چه هغوی وړاندے کوم عزم علی القتال کړے وو.هغه هم دهغوی د ایمان اثر وو .نو دلته دایمان د اثرزیادت مراد دے.وړاندے چه هم کله عزم کړے وو.نودا هم د ایمان اثر وو.اواوس چه ترک قتال دپاره تیار شو.حالانکه دواړه کارونه ګران وو. دا هم دهغوی دایمان اثر وو.نودلته د ایمان د اثر زیادت مراد دے.اول چه ئے هم کله عزم کړے وو.نودهغوی د ایمان په آثارو کښے اضافه شوے وه.اوروستوچه ئے هم کله صلح قبول کړه.نو ددوی د ایمان په آثارو کښے زیادت اوشو.اوپه آثارو د ایمان کښے د اضافے مطلب په نور ایمانی اوانشراح صدر کښے زیادت مراد دے.نود نفس ایمان زیادت دلته مراد نه دے. بلکه د آثارو دایمان زیادت مراد دے.

---

(١) د صلح حدیبیه د تفصیلاتودپاره اوګورئ ..السیرة الحلبیة.. (٣/ ٨، ٣١) او زادالمعاد (٣/ ٢٨٦، ٣١۶)۔

(٢) سورة الفتح:٣)۔

قوله ﴿وَزِدْنٰهُمْ هُدًى﴾: دا دويم آيت دے.دامام بخاري رحمه الله مراد دا دے.چه دلته د ((زيادة في الهداية)) ذكر دے.اوهدايت يوعمل دے.كوم چه امام بخاري رحمه الله په ايمان كنبے داخل گنړى.

خو زموږ د طرفه دا وئيلے شى.چه ددے نه مراد دبصيرت زيادت دے.يعني چه كوم ايمان هغوى ته حاصل وو.الله سبحانه وتعالى په هغے كنبے هغوى ته نور بصيرت اوفهم وركړلو.

په اصل كنبے دا آيت د اصحاب كهف په قصه كنبے وارد شوے دے.د اصحاب كهف واقعه د روم د يوبادشاه په زمانه كنبے پيښه شوے وه.چه دهغه نوم دقيانوس وو.ډيركلك بت پرست وو.اوپه ظالمانه انداز كنبے به ئے خلق د بتانو په سجده باندے مجبوره كول.دهغه په حكومت كنبے څوځوانان الله تعالى داسے پيدا كړل.چه هغوى دهغه دربار ته لاړل.اواعلان ئے اوكړلو.

﴿رَبُّنَا رَبُّ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ لَنْ نَّدْعُوَا مِنْ دُوْنِهٖۤ اِلٰهًا لَّقَدْ قُلْنَاۤ اِذًا شَطَطًا ۝ هٰۤؤُلَآءِ قَوْمُنَا اتَّخَذُوْا مِنْ دُوْنِهٖۤ اٰلِهَةً ؕ لَوْلَا يَاْتُوْنَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطٰنٍۭ بَيِّنٍ ؕ فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا ۝﴾ (۱) ربوبيت اوالوهيت دالله تعالى سره خاص دے.نه موږ څوك رب جوړولے شو.اونه ورته اله وئيلے شو.كه موږ بل څوك اله او معبود اومنلو.نوزموږ دا خبره به ناروا اوغلطه وى.كوم كسان چه د بت پرستئ دعوت وركوى.هغوى څه واضح دليل ولے نه پيش كوى.

دا هغوى دخپل ايماني قوت اظهار اوكړلو.هم د هغوى متعلق ارشاد دے.چه ﴿وَزِدْنٰهُمْ هُدًى ۝﴾ نودلته د ايمان زيادت مراد نه دے.بلكه بصيرت في الايمان او انشراح في الايمان كنبے زيادت مراد دے.

قوله ﴿وَيَزِيْدُ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾: په دے كنبے دا فرمائيلے شوى دى.چه الله سبحانه وتعالى اهل هدايت په هدايت كنبے نور هم زياتوى.

دامام بخاري رحمه الله خيال دا دے.چه دا هدايت اوايمان چونكه يو څيز دے.نوپه هدايت كنبے دزيادت مطلب په ايمان كنبے زيادت دے.

ددے جواب دا دے.چه اول خو ايمان اوهدايت دواړه جدا جدا څيزونه دى.هدايت ايمان نه دے.بلكه دايمان اثردے.اوبله خبره دا ده.چه دلته زيادت مراد نه دے.بلكه استمرار اودوام على الهداية مراد دے.

اصل صورت حال دا دے.چه دا دسورة مريم آيت دے.ددے لړغوندے وړاندے فرمائى.چه ﴿وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيٰتُنَا بَيِّنٰتٍ قَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لِلَّذِيْنَ اٰمَنُوْۤا ۙ اَيُّ الْفَرِيْقَيْنِ خَيْرٌ مَّقَامًا وَّاَحْسَنُ نَدِيًّا ۝﴾ (۲) كله چه

---

(۱) سورة الكهف:۱٤،۱٥)

(۲) سورة مريم:۷۳_

دوی ته زمونږ ښکاره آیاتونه لوستے شی.نوکافران مسلمانانوته وائی.کومه یوه ډله د مرتبے اومقام په اعتبارسره اود سوسائتئ په اعتبارسره ښه ده؟یعنی دوی استهزاء اوتوقے کوی.او وائی چه زمونږ اودخپل حال موازنه اوکړه.زمونږ د ژوند معیارڅومره اوچت دے.اوستاسود ژوند معیارڅومره ښکته دے. زمونږ معاشرت اوسوسائتی اعلی اواوچته ده.اوستاسو معاشرت ښکته اوکم تر ده.قرآن کریم ددے جواب ورکړلو.اووے فرمائیل.﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَحْسَنُ أَثَاثًا وَرِءْيًا﴾ سوسائتی اود ژوند معیار پریږدئ.ددے څه اعتبار نشته.ستاسو نه وړاندے ډیرداسے خلق تیر شوی وو.چه دهغوی سامان هم ډیرشاندار وو.اوظاهرئے هم ښکلے اوحسین وو.خومونږ هغه ټول هلاك اوتباه وبرباد کړل.ددے نه پس بیا وړاندے فرمائی﴿قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَٰنُ مَدًّا﴾(١) ته دوی ته ووایه.چه کوم کسان گمراه دی.الله تعالی هغوی ته مهلت ورکوی.اودوی په خپله گمراهئ کښے خخیږی.نود هدایت قبلولو دپاره نه تیاریږی.اوهم ددے گمراهئ په خبره کښے مینه لری.نوځکه الله تعالی ددوی په گمراهئ کښے نور زیادت اوکړلو.اوبیا ددوی په مقابله کښے فرمائی.﴿وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾ اوکوم خلق چه دهدایت حاصلولو کوشش کوی.اوبیا هغوی ته هدایت ملاؤ شی.نو الله تعالی به هغوی ته استمرار علی الهدایة اودوام علی الهدایة نعمت نصیب کړی.

لکه چه ﴿وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾کښے دکوم هدایت د زیادت ذکر شوے دے.ددے نه استمرار اودوام علی الهدایة مراد دے.اومطلب دا دے.چه کوم سړے دهدایت حاصلولو کوشش کوی.اوددے دپاره جدوجهد کوی.نوهغه ته هدایت هم ملاویږی.اواستقامت ورته هم ورکولے شی.ددے کس په خلاف چه څوك په گمراهئ کښے پریوځی.اوبیا هم دا دخپلوخواهشاتودپاره خاص کړی.نوهغه به هم په دغه گمراهئ کښے مبتلا ساتم.والله اعلم.

قوله: ﴿وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ﴾: د دے آیت نه هم امام بخاری رحمه الله د تیرو شوو آیاتونو پشان د ایمان په زیادت باندے استدلال کوی.

خومونږ وایو.چه ددے مطلب دا دے.چه کوم خلق دهدایت حاصلولو کوشش کوی.نوالله سبحانه وتعالی دهغوی په بصیرت اوفهم کښے اضافه کوی.اوبه روحانی قوتونو په استعداد کښے ترقی ورکوی.دلته د ایمان زیادت مراد نه دے.

دا دسورة محمد (ﷺ) آیت دے.ددے نه وړاندے آیت دے.﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّىٰ إِذَا خَرَجُوا

---

(١) سورة مریم:۷۵۔

مِنْ عِنْدِكَ قَالُوْا لِلَّذِيْنَ اُوْتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ اٰنِفًا ۫ اُولٰٓئِكَ الَّذِيْنَ طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوْبِهِمْ وَاتَّبَعُوْٓا اَهْوَآءَهُمْ﴾ دلته کښې ﴿زَادَهُمْ هُدًى﴾ د ﴿طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوْبِهِمْ﴾ په مقابله کښې دے اود ﴿وَاٰتٰىهُمْ تَقْوٰىهُمْ﴾ او ﴿وَاتَّبَعُوْٓا اَهْوَآءَهُمْ﴾ په مقابله کښې دے دکافرانوپه باره کښې فرمانیلی شوی دی.چه څه خلق د قرآن پاك آیاتونه اوری اوددے نه پس چه کله خپل مجلس ته لاړ شی.نوداهل علم نه د توقو په طریقه تپوس کوی څه ئے اوونیل اوس اوس.

الله تعالی چه انسان ته کوم قوی ورکړی دی.دهغے په باره کښې دا اصول اودستور دے.که ته هغه قوتونه استعمالوے.نوباقی وی چه لاس اوپښو ته حرکت ورکولے شی.نوددے قوت بحال وی.که دے ته حرکت ورکول پریخودے شی.نوشل به شی.

هم دا حال د روحانی قوتونو دے.که دا د روحانیت حاصلولو دپاره استعمالولے شی. نوددے قوت به بحال وی.خوکه دا د صحیح استعمال په ځائے هروخت په تمسخر استهزاء.داحکام الهی توهین اوتحقیر کښې اخته کړے شی.نوددے نتیجه دا شی چه په انسان کښې چه د روحانیت اخستلو کوم صلاحیت چه الله تعالی په دے قوتونو کښې کیخودے دے.هغه زائله کیږی.که ته ئے بیا څومره پوهوے.هغه نه پوهیږی.چه د تمسخر اواستهزاء عادت ئے خپل کړلو.نوهغه داکتساب روحانیت صلاحیت فنا کړلو.قرآن مجید ددے نه په ﴿خَتَمَ﴾ سره تعبیر کوی.اووائی.چه ددوی په زړونو باندے مهر لګولے شوے دے.یعنی لاپرواهئ اوتمسخر عادت ئے خپل کړے دے.اوروحانی قوتونه ئے د هدایت حاصلولو صلاحیت نه محروم کړی دی.

خلاصه دا چه دلته دایمان زیادت مراد نه دے.بلکه دا بیانول مقصود دی.چه کومو خلقوقوائے روحانیه صحیح استعمالوی.نوددے په نتیجه کښې دهغوی په فهم اوبصیرت کښې اضافه کیږی.

قوله وَقَوْلُهُ ﴿وَيَزْدَادَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِيْمَانًا﴾: په دے آیت کښې د زیادت ایمان ذکر دے

دا د سورۃ مدثر آیت دے.ددے نه وړاندے ذکردے.چه په جهنم باندے نورلس فرښتے مقرر شوی دی.دوی دهغه ځائے دانتظام دپاره مقرر شوی دی.دمکے په مشرکانو کښې بعضے خلقو په دے پورے توقے کولے.یوکس اوونیل.داوولسو دپاره خو زه یواځے کافی یم.اود باقی دوو بندوبست به نورخلق په آسانتیا سره اوکړی.نوځکه د جهنم نه د ویریدو څه ضرورت نشته. ددے نه پس دی. ﴿وَمَا جَعَلْنَآ اَصْحٰبَ النَّارِ اِلَّا مَلٰٓئِكَةً ۪ وَّمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ اِلَّا فِتْنَةً لِّلَّذِيْنَ كَفَرُوْا ۙ لِيَسْتَيْقِنَ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ وَيَزْدَادَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِيْمَانًا﴾ (۱) دا فرښتے کومے چه په جهنم باندے مقرر شوی دی. دکافرانو دپاره داسے مستقله فتنه اوازمانش دے.چه هغوی دخپل عادت مطابق توقے اوکړلے. اوهغوی په دے فتنه کښې اخته شو اوخپل آخرت ئے خراب کړلو.وړاندے فرمائی...ددے دپاره چه اهل کتابو ته یقین اوشی...دا ئے ددے دپاره اوفرمائیل.چه په پخوانی آسمانی کتابونو کښې هم د جهنم د فرښتو شمار نورلس خودلے شوے دے.او رسول الله ﷺ امی

(۱) سورۃالمدثر:۳۱)_

دے دوی د پخوانی آسمانی کتابونو مطالعه نه ده کړےاوپه عدد کښے قیاس هم نه چلیږی نوخامخا به دا منل ضروری وی چه دالله تعالی وحی ده نه راخی لکه څنګه چه وحی ربانی په پخوانو کتابونو کښے خودلی وو چه دجهنم انتظام کونکی نورلس فرښتے دی.نوهم دغه شان دمحمد ﷺ قرآن هم بنانی نوثابته شوه چه دا قرآن مجید دالله تعالی کتاب دے دوی ته نازلیږی نوداهل کتابودپاره په دے کښے د یقین کولو اسباب موجود دی.

وړاندے فرمانی ﴿وَيَزْدَادَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِيْمَانًا﴾ دلته کښے تاسودا ونیلے شی چه د دلائلو ښکاره کولو ته اشاره ده یعنی مسلمانانوته په دے خبره خوشحالی ملاؤ شوه چه لکه څنګه د جهنم د فرشتو شمار زمونږ په کتاب کښے نورلس بیان شوے دےنودغه شان په آسمانی کتابونو کښے هم دا شمار بیان شوے دےنوددے شمار یو دلیل خو زمونږ قرآن دےاویودلیل د آسمانی کتابونو بیان دے

دویمه خبره دا ده چه چونکه دا خبره بیخی دغیبو سره تعلق ساتی چه په جهنم کښے انتظام کونکے فرشتے څومره دی.نوهرکله چه رسول الله ﷺ د وحی په ذریعه باندے اوخودله چه نورلس دی.نوصحابه کرامو ﷺ په دے باندے کامل یقین اوکړلو په دے غیبی خبر باندے دیقین کولو نه ثابته شوه.چه هغوی د مضبوط ایمان خاوندان دی ضعیف الایمان نه دی د دوی د ایمان کیفیت ډیرمضبوط اومستحکم دے.نودلته په ﴿وَيَزْدَادَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِيْمَانًا﴾ کښے د ایمان قوت او مضبوطیا مراد ده.

دریمه خبره دا ده.چه تاسو ونیلے شی چه وړاندے خواجمالی طور دا خبره دهغوی په مومن به کښے داخله وه.چه نبی ﷺ دڅه خبرهم ورکوی.هغه صحیح اوتیك وی بیا چه کله نبی ﷺ خبر ورکړلو.چه دجهنم انتظام کونکے فرشتے نورلس دی نوهغوی سمدستی یقین اوکړلو.

«آمنوا بالجملة ثم آمنوا بالتفصيل» اول اجمالی ایمان وو.بیا دتفصیل په ذریعه په مومن به کښے اضافه اوکړے شوه.نودلته د ایمان د زیادت په ځانے د مومن به زیادت مراد دے

دجهنم د فرشتو د شمار حکمت دلته کښے سوال کیږی.چه په جهنم کښے دکافرانود قابو کولو دپاره خو یوه فرشته کافی وه.نونورلس ولے مقرر شوی دی؟

هسے خو عالمانو ﷺ ددے ډیرحکمتونه لیکلی دی.خوپه دے سلسله کښے دحضرت شاه عبدالعزیزصاحب رحمه الله کلام ډیرلطیف اوعمیق دے.هغوی فرمانی په اصل کښے خبره دا ده. چه فرشتے د څه کار دپاره مقرر شوی دی.هم دهغه کار استعداد اوصلاحیت په هغوی کښے وی حضرت جبریل ﷺ د وحی راوړلو دپاره مقرر دےنوکه هغه د آسمان نه زمکے ته په ورځ کښے سل بلکه زرکرته د وحی راوړلو دپاره زمکے ته راشی نودهغه دپاره څه ګرانه نه ده. خوهغه د روح قبض کولو دپاره نه دے مقرر شوے.نوځکه هغه د یوماشوم روح هم نشی قبض کولے.دغه شان حضرت عزرانیل ﷺ د روح قبض کولو دپاره مقرر شوےدے.نوپه یووخت کښے د زرګونو اولاکهونو خلقو روحونه قبض کوی خود باران ورول اود وریخوانتظام دهغه د وس خبره نه ده دغه شان الله تعالی د جهنم دعذاب نورلس قسمونه مقرر کړی.اوپه هغے کښے نے دهرقسم دپاره یوه فرشته افسره مقرر کړے ده.هره فرشته نے چه د

کوم قسم دپاره مقرر کړے ده.هغه هم په هغې باندے پوهیږی.حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی. چه دعذاب انواع ئے نورلس مقرر کړی دی.اود هرقسم عذاب دپاره یوه خانله فرشته مقرر شوے ده.په دے بناء ئے د نورلس عدد بیان کړلو. (١)
اوس باقي پاتے شوه داخبره چه الله تعالی دعذاب انواع نورلس ولے مقرر کړی دی؟ نو ددے متعلق ونیلے شوی دی.چه دا تکوینی امر دے.اوپه امورتکوینیه کښے د حکمت لتول بے سوده اوبے فائدے دے.دا خو عالمانو ﷺ خودلی دی.چه نورلس انواع دی.اونورلس فرشتے دی.ګنی ددے شمار په باره کښے هم د څه خبرو کولو ضرورت اوحاجت نشته.په امورتکوینیه کښے دحکمت تعین د بندګانو د وس خبره نه ده.

قوله ﴿أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَٰذِهِ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا﴾: امام بخاری رحمه الله دآیاتونو سلسله شروع کړے ده.اودا سلسله تراوسه پورے ختمه شوے نه ده.پنځه آیاتونه وړاندے تیرشول. او اوس دشپږم آیت ذکرکیږی.نوپه درمیان کښے «وقوله عزوجل» زیاتی کړل.په ظاهره ددے څه وجه په نظر نه راځی. البته دا وئیلی شی.چه د تفنن دپاره امام بخاری رحمه الله داسے کړی دی.په تسلسل سره آیاتونه راروان وو.نواوس هغوی په مینځ کښے د «وقوله عزوجل» زیاتی کړل.چه د لوستونکو په زړونو کښے تازګی پیدا شی.کله چه نهج بدلیږی.او په انداز کښے تبدیلی راځی.نوپه دے سره په طبیعت کښے انشراح راځی.د تفنن عبارت هم دا مقصد دے.

ددے نه پس ئے آیت ذکر کړے دے.﴿أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَٰذِهِ إِيمَانًا﴾کله چه به د قرآن پاك څه سورة نازل شو.نومنافقانو به ونیل په دے سره په تاسوکښے د کوم کوم کس ایمان زیات شو؟نوقرآن پاك اوونیل.﴿فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ﴾ چه هغه داهل ایمان په ایمان کښے اضافه اوکړله.اوهغه د دوی نه خوشحاله دے.﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَىٰ رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ﴾ (٢) دچا په زړونو کښے چه دنفاق مرض وی نوهغه د دوی په مرض کښے نوره هم اضافه اوکړله. کله چه یو سړے بیمار شی.اودهغه قوت هاضمه خرابه شی.نوبهترینه غذا د هغه په حق کښے د نورے بیمارئ سبب جوړیږی.هغه دنړیا خوړلے شی.اوپولاؤنشی خوړلے.هغه پئ او بسکټ خوړلے شی.قورمه نشی خوړلے.که په هغه باندے قورمه اوپولاؤ اوخوړلے شی.نو دهغه معده به نوره هم خرابه شی.خوچه کوم سړے تندرست اوصحت مند وی.هغه چه کله پولاؤ اوقورمه خوری.نودهغه په قوت کښے اضافه کیږی.اوهغه غذا د بدن جزء جوړیږی.

---
(١) تفسیر عثمانی(ص. ٧٦٤. ٧٦٥)_
(٢) سورة التوبة:١٢٥)_

دغه شان چه روحاني قوت او صحت بحال وي.نود قرآني آياتونو نه فائده رسي.اود چاپه زړونوكښے چه د نفاق بيماري وي.هغه خلقوته په قرآن مجيد باندے نقصان رسي.كوم چه د روح دپاره د غذا حيثيت لري﴿ وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَىٰ رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ﴾ (١)دچا په زړونو كښے چه مرض وو.دسورة نازليدونه پس دهغوي د بيمارئ دوجے دهغوي په روحاني غلاظت كښے نور زيادت اوشو.اوهغوي هم ددے كفراوضلالت په حالت كښے مړه شول.دلته ئے د ,,مرض،، او ,,رجس،، لفظ استعمال كړے دے.د دے دواړو په مينځ كښے ډيرلطيف مناسبت دے.څنګه چه جسماني طوريوسړے مريض وي.كله چه هغه ته ښه غذا پيش كړے شي.نودهغه په ګندګئ كښے زيادت كيږي.په دے طريقه ددوي په زړونو كښے چونكه د نفاق مرض موجود دے.نود قرآن ښه غذا كله چه دوي ته پيش كړے شي.نودا د دوي دپاره د صحت بخش اومقوي نه وي.بلكه كوم نجاست چه په دوي كښے موجود وي.په هغے كښے نورزيادت كيږي.

بهرحال ﴿أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَٰذِهِ إِيمَانًا﴾ آيت كښے چه د ايمان د زيادت كوم ذكر شوے دے.علامه ثعلبي جزائري مكي رحمه الله ددے په باره كښے فرمائيلي دي.چه د سورة نازليدو نه پس درے قسمه زيادت كيږي.

(١) كله خوداسے كيږي.چه كله سورة نازل شي.نوپه هغے كښے نوے احكام وي نوپه دغه نوے احكامو باندے ايمان راوړلے شي.دے ته تاسو وئيلے شئ:«آمنوا بالجملة ثم آمنوا بالتفصيل» د اول نه اجمالي ايمان وو.چه څه د وحي په ذريعه باندے نازليږي. مونږ هغه منو اوس په سورة كښے نوے مسائل اواحكام راغلل.نومونږ اومنل.

(٢) دويم صورت دا وي.چه بعضے وخت د قرآن پاك په سورة كښے قرآني دلائل ذكر كړے شي.د دغه دلائلو په اوريدو او لوستلو سره په ايمان كښے تازګي.ترقي او انشراح پيدا كيږي.

(٣) دريم صورت دا وي.چه مؤمنانوته كله كله وسوسے راځي.د هغوي نه بتقاضائے بشريت څه غلطي صادره شي.چه نوے سورة نازل شي.نوهغه تولے وسوسے زائله شي او ايمان تازه اوپوخ شي.(٢) والله اعلم.

قوله:وَقَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ﴿فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا﴾:دقرآن كريم پوره آيت دے ﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾(٣)

دا آيت دغزوه حمراء الاسد سره متعلق دے.ابوسفيان چه كله د احد نه مكے ته واپس شو.نوپه لاره كښے ورته خيال راغلو.چه مونږ ډيره غلطي اوكړله.شكست خوړونكي اوزخميان مسلمانان مو داسے پريخودل.مشوره اوشوه.چه بيا مدينے ته واپس شو.اود دوي قصه ختمه

---

(١) سورة التوبة:١٢٤)_

(٢) فضل البارى(١/٢٨١)_

(٣) سورة آل عمران:١٧٣)_

کړو چه نبي ﷺ ته خبر اوشو نواعلان ئې اوکړلو چه کوم خلق پرون زمونږ سره په جنګ کښې شریك وونن دې د دشمن رالاندې کولو دپاره تیار شي مسلمانان مجاهدین ددې باوجود چه تازه زخمي شوي وو دالله تعالى اود رسول ﷺ په وینا به رابهر شو نبي ﷺ د مجاهدینو دغه ډله خان سره واخستله او مقام حمراء الاسد ته ذکوم چه د مدینې نه اته میله کښې دې اورسیدل ابوسفیان چه دا واوریدل چه مسلمانان د دوی د رالاندې کولو دپاره راخي نود هغه په زړه کښې سخت رعب اوویره راغله دوباره د حملې اراده ئې پریخوده اود مکې طرف ته اوتښتیدل د وفد عبدالقیس یوه تجارتي قافله مدینې ته راتله ابوسفیان دغه خلقو ته څه ورکړل او تیار ئې کړل چه دوی مدینې ته اورسي نوڅه داسې خبرې دې خورې کړي چه هغه واوري نومسلمانان زمونږ نه مرعوب اوپه ویره کښې شي هغوی چه مدینه ته اورسیدل نو وینا ئې شروع کړه چه دمکې خلقو د مسلمانانو دختمولو دپاره ډیرلوئې لښکر اوسازوسامان تیار کړے دے چه دائې واوریدل نود مسلمانانو په زړونو کښې د ویرې په ځائې جوش او ایمان زیات شو اوچه د کافرانو د لښکر خبرئې واوریدلو نو وې وئیل ﴿حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ﴾ د ټولې دنیاپه مقابله کښې یواځې الله زمونږدپاره کافي دے هم په دے باندې دا آیاتونه نازل شو بعضې فرمائي چه جنګ احد ختم شو نوابوسفیان اعلان اوکړلو چه په راروان کال به په بدر کښې بیا جنګ وي نبي ﷺ قبول کړلو کله چه راروان کال راغلو نونبي ﷺ خلقو ته حکم اوکړلو چه د جهاد دپاره روان شئ اوکه څوك نه ځي نوبیا هم دالله رسول به یواځې ځي بل طرف ته ابوسفیان لښکر راواخستلو اودمکې نه رابهر شو چه لږ مزل ئې اوکړلو نود همت ملا ئې ماته شوه رعب پرې راغلو دقحط سالئ بانه ئې جوړه کړه چه مکې ته واپس شئ خوچه صورت داسې وي چه الزام په مسلمانانو باندې راشي نودا صورت ئې اختیار کړلو چه یو کس مدینه ته تلو هغه ته ئې څه ورکړل اودا ئې ورته اووئیل چه هلته اورسیږې نوداسې خبرې خورې کړه چه مسلمانان ئې واوري اوپه ویره کښې شي اود جنګ دپاره نه راوځي هغه چه مدینې ته اورسیدلو نووئیل ئې شروع کړل چه د مکې خلقو ډیرلوئې لښکر جمع کړے دے ستاسودپاره جنګ بهتر نه دے مسلمانانوته الله تعالى همت ورکړلو هغوئ هم دا اووئیل چه الله زمونږ دپاره کافي دے آخر دا چه مسلمانان دوعدې مطابق مقام بدرته اورسیدل هلته به منډئ لګیدله درې ورځې ئې سوداګري اوکړله اوښه په فائدې سره مدینې ته راواپس شول دےته . . غزوه بدر صغرى . . وائي (۱)

بهرحال دلته هم دا راجح ده چه دا د غزوه حمراءالاسد ذکر دے او د ایمان دزیادت نه مراد په ایماني جوش کښې زیادت مراد دے

قوله **وَقَوْلُهُ تَعَالَى ﴿وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيْمَانًا وَتَسْلِيْمًا﴾**: دا د سورة احزاب آیت دے اود غزوه احزاب سره متعلق دے پوره آیت دا دے ﴿وَلَمَّا رَاَ الْمُؤْمِنُوْنَ الْاَحْزَابَ قَالُوْا هٰذَا مَا وَعَدَنَا اللّٰهُ

(۱) تفسیر عثماني (ص۹٤)۔

وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا ﴾[1] کله چه مسلمانانو د کافرانو ډلے اولیدلے چه د قریشو خلق یواځے نه دی راغلی بلکه دوی نورے قبیلے هم په مدینه منوره باندے دحملے کولو دپاره راوستے دی نودوی اووئیل چه هم د دے خومونږ سره الله اودهغه رسول وعده کړے وه او الله اودهغه رسول رښتینی دی په دے سره ددوی په ایمان اود تسلیم په عادت کښے اضافه اوشوه

په غزوه احزاب کښے چه په عامو مسلمانانو باندے کومه سخته تیره شوے وه.قرآن مجید د دومره سختئ ذکر دبلے غزوه دپاره نه دے کړے خوچه کوم ممتاز اهل کمال واخلاص وو.اودهغوی دالله اود رسول په وعدو باندے نظر وو دهغوی کیفیت څه عجیبه وو لکه څنګه چه یوډیر معتبر کس د څه حیرانونکے واقعے پیشنګوئی اوکړی اوبیا هغه واقعه ښکاره شی.نوهغوی بے اختیاره چغه کړی چه دا خو هغه خبره وه کومه چه مونږ ته خودلے شوے وه.هم هغه نقشه مونږ ته مخامخ شوه.هم دا صورت حال دلته راپیښ شوے دے

نبی ﷺ دا وړاندے خودلی وو.چه داسے به کیږی.اوهم هغه شان اوشو هم ددے ذکردے ﴿ هَٰذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ ﴾ د قریشونه بلکه د ټولوعربود طرفه د مسلمانانو ختمولو آخری کوشش وو.چه په دے کښے هغوی ته شکست ملاؤ شو اوواپس لاړل هم په دے موقع باندے نبی ﷺ اوفرمائیل.((نغزوهم ولايغزوننا))[2]اوس به په راوړان وخت کښے مونږ په دوی باندے حمله کوو.اودوی به په مونږ باندے دحملے کولو جرات نشی کولے نودلته دایمان زیادت مراد نه دے.بلکه دا مراد دے.چه دالله تعالی اودهغه د رسول ﷺ د وعدو په رښتیاوالی باندے اعتماد زیات شو.

قوله: وَالْحُبُّ فِي اللَّهِ وَالْبُغْضُ فِي اللَّهِ مِنَ الْإِيمَانِ: وړاندے اته آیاتونه تیرشوی دی.ددے نه پس امام بخاری رحمه الله فرمائی.چه ((حب فی الله)) او((بغض فی الله)) عمل دی اودا دایمان جزء دے.نومعلومه شوه.چه ایمان مرکب دے.اوهرمرکب قابل للزیادة والنقصان وی.نود ایمان ترکیب اوقابل للزیادة والنقصان ثبوت اوشو ([3])

ددے جواب دا دے.چه ((الحب فی الله والبغض فی الله من الإيمان)) نه حدیث دے اونه قرآن اوس دوه احتمالات دی.یاخوپخپله دامام بخاری رحمه الله قول دے کوم چه د امام ابوحنیفه رحمه الله په مقابله کښے حجت نه دے.یا دسلفو رحمهم الله قول دے په دے صورت کښے به مونږ دا اووایو.چه دلته ((من الإيمان)) کښے ..من.. د تبعیض دپاره نه دے بلکه ..من.. ابتدائیه دے.اومطلب دا دے.چه دا څیزونه د ایمان نه ناشی دی او ددے په متعلقاتو کښے داخل دی.نو د امام

---

(۱) سورة الأحزاب:۲۲)_

(۲) صحيح بخاری(۲/ ۵۹۰)كتاب المغازی باب غزوة الخندق وهی الأحزاب)_

(۳) فتح الباری(۱/ ۴۷)_

بخاری رحمہ اللہ په دے باندے د ترکیب او زیادة اونقصان دپاره استدلال صحیح نه دے
امام بخاری رحمہ اللہ چه د ((والحب فی الله والبغض فی الله من الإیمان)) چه کومه جمله ذکرکړے ده
حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چه په دے سره د ابوداود حدیث ((أفضل الأعمال الحب فی الله والبغض فی الله)) (۱) او ((من أحب لله وأبغض لله وأعطی لله ومنع لله فقد استکمل الإیمان)) (۲) طرف ته اشاره ده.
خوتاسوګورئ چه په دے کښے په اول حدیث کښے دایمان ذکر نشته.اوپه دویم حدیث کښے د((فقد استکمل الإیمان)) ذکردے.معلومه شوه چه ددے څلورو واړو څیزونو تعلق د کمال ایمان سره دے.اوکمال ایمان ته مونږ هم مرکب وایو.اوقابل للزیادة والنقصان ئے منو.خودلته خو خبرے د نفس ایمان په باره کښے دی.
اوکه مونږ په دے جمله کښے ..من.. دامام بخاری رحمہ اللہ دمنشا مطابق ..من.. تبعیضی اومنو.نود ایمان نه مراد دے ایمان کامل.چه دهغه په ترکیب کښے دچا اختلاف نشته.

قوله: وَكَتَبَ عُمَرُبْنُ عَبْدِالْعَزِيزِإِلَى عَدِيِّ بْنِ عَدِيٍّ إِنَّ لِلْإِيمَانِ فَرَائِضَ وَشَرَائِعَ وَحُدُودًا وَسُنَنًا فَمَنْ اسْتَكْمَلَهَا اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ وَمَنْ لَمْ يَسْتَكْمِلْهَا لَمْ يَسْتَكْمِلْ الْإِيمَانَ فَإِنْ أَعِشْ فَسَأُبَيِّنُهَا لَكُمْ حَتَّى تَعْمَلُوا بِهَا وَإِنْ أَمُتْ فَمَا أَنَا عَلَى صُحْبَتِكُمْ بِحَرِيصٍ: حضرت عمربن عبدالعزیز رحمہ اللہ عدی بن عدی رحمہ اللہ ته لیکلی وو.چه دایمان څه فرائض اوڅه شرائع دی.څه حدود دی.اوڅه سنن.کوم کس چه دا ټول پوره کړل.هغه خپل ایمان مکمل کړلو.اوچاچه مکمل نکړلو.نوهغه ایمان مکمل نکړلو.

حضرت عمربن عبدالعزیز رحمہ اللہ: دوی ته پنځم خلیفه راشد وائی.دوی مجدد اول ګرځولے شوے دے.په ۶۱هـ کښے پیدا شوے وو.اوپه ۱۰۱هـ کښے ئے وفات شوے وو.(۳) د نبی ﷺ احادیث په سرکاری سطح باندے د مدون کولو تجدیدی کارنامه هم دوی کړے ده.(۴)
مشهور متل دے.چه فلانے دومره عادل دے.چه دهغه د عدالت په وجه ګډے اوشرمخان په ګودر اوبه څکی.اوشرمخان ګډو ته څه نه وائی.دا متل دے.خود حضرت عمربن عبدالعزیز رحمہ اللہ په زمانه کښے دا واقعه پیښه شوے وه.د هغوی د عدالت اثر په ځناورو باندے هم کیدلو.(۵)

---

(۱) أخرجه ابوداود فی سننه عن أبی ذر رضی اللہ عنہ فی كتاب السنة باب مجانبة أهل الأهواء وبغضهم رقم (۴۵۹۹)_
(۲) أخرجه ابوداود فی سننه عن أبی أمامة رضی اللہ عنہ فی كتاب السنة باب الدليل على زيادة الإيمان ونقصانه رقم(۴۶۸۱)_
(۳) تهذيب الكمال للمزی(۲۱/۴۳۶، ۴۴۶)_
(۴) دتفصیل دپاره اوګورئ ..مقدمة العلم..)_
(۵) تهذيب الأسماء واللغات للنووی(۲/۱۸)_

خو ورسره دے داخبره هم یاده وی.چه امام عبدالله بن المبارک رحمه الله نه د حضرت امیرمعاویه رضی الله عنه په باره کښے تپوس اوشو.نوهغوی اوفرمائل:«ما أقول فی رجل قال رسول الله ﷺ سمع الله لمن حمده، فقال خلفه، ربنا ولك الحمد،» دوی نه تپوس اوشو.چه ،،أیهما أفضل؟،،هو أو عمر بن عبد العزیز،، نو وے فرمائیل.،،لتراب فی منخری معاویة مع رسول الله ﷺ خیر و أفضل من عمر بن عبد العزیز»(۱)

عدی بن عدی دا عدی بن عدی بن عمیره بن فروه بن زراره کندی دے.دوی په جزیره ابن عمرکښے د عمربن عبدالعزیز رحمه الله د طرفه گورنر وو.(دا ابن عمربل خوك دے.حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما مرادنه دے) دا جزیرهٔ موصل ته نزدے یوه علاقه ده.په دے باره کښے دا اختلاف هم شوے دے.چه دے صحابی ووکه تابعی؟صحیح قول هم دا دے.چه دوی تابعی رحمه الله دی. ددوی پلار اوترهٔ صحابیان وو.

ددوی په جلالت شان.عبادت.اوفضل اوصلاح باندے د ټولواتفاق دے.امام بخاری رحمه الله فرمائی.«عدی بن عدی سید أهل الجزیرة»

مسلمه بن عبدالملك وائی.چه په قبیله کنده کښے درے کسان داسے دی.چه دهغوی په وسیله باران غوښتلے شی.اوددوی په وسیله په دشمنانوباندے مدد غوښتلے شی () یورجاء بن حیوه () دویم عباده بن سبا() اودریم عدی بن عدی دے.په ۱۲۰ھ کښے وفات شوے وو.(۲) رحمه الله تعالی

دحضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله په اثر سره دامام بخاری رحمه الله استدلال

امام بخاری رحمه الله ددے اثر نه دا ثابته کړے ده.چه ایمان مرکب دے.په دے کښے فرائض. شرائع، حدود اوسنن داخل دی.نوهرکله چه ایمان مرکب شو.نوددے قابل زیادت اونقصان به هم ثابت شی.اومونږ دا هم وئیلی شو.چه «الإیمان یزید وینقص»

ددے جواب دا دے.چه اول خوحضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله دلته دا څیزونه دکامل ایمان جزء گرځوی.ځکه چه په آخر کښے د «من استکملها فقد استکمل الإیمان» او «ومن لم یستکملها لم یستکمل الإیمان» الفاظ دی.اوپه دے کښے د چا اختلاف نشته.چه ایمان کامل مرکب دے.

دویمه خبره دا ده.چه «إن للإیمان فرائض، الخ» د دے نه جزئیت نه ثابتیږی.بلکه دا ثابتیږی.چه دا څیزونه دایمان متعلقات اوفروع دی.نود امام بخاری رحمه الله استدلال ټیك نه دے.

فرائض وشرائع اوحدود وسنن: د ،،فرائض،، نه مراداعمال مفروضه یعنی مونځ ،روژه،حج زکواة وغیره دی.

د شرائع،، نه مراد عقائد یعنی توحید ،رسالت،حشرونشر ،اوجزاء الاعمال وغیره مراد دی.

اوپه حدودو کښے درے احتمالات دی. •

---

(۱) البدایة والنهایة (٤/ ٨/ ١٣٩) ترجمة معاویة رضی الله عنه۔

(۲) عمدة القاری(۱/۱۱۳) وتهذیب الأسماء واللغات(۱/۳۲۸، ۳۲۹)۔

() ددے نه د احکامومبادی اوغایات مراد واخستلے شی.لکه دمانځه ابتداء د تکبیرتحریمه نه او انتهاء په سلام باندے کیږی.دا دمونځ حد دے.د روژے ابتداء د صبا صادق نه کیږی.اوانتهاء ئے په نمر په ډوبیدو باندے کیږی.دا د روژے حد دے.
() دحدودو نه مراد زواجر دی.لکه حد سرقه،حد شرب خمر وغیره.
() دریم احتمال دا دے چه دحدودو نه منهیات مراد واخستے شی.لکه په آیت کریمه کښے ارشاد دے.﴿وَمَن يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ﴾(۱) دغه شان په حدیث کښے دی.«ألا وإن لكل ملك حمى وإن حمى الله فى أرضه محارمه»(۲)دا منهیات اومحرمات حدود دی.په دے باندے د اودریدو حکم دے.دتجاوز اجازت نشته.
..سنن..د سنت جمع ده.دسنت معنی د طریقے ده.په دے کښے فرائض،شرائع اوحدود هم داخل دی.ځکه چه دا ټولے د دین طریقے دی.په دے صورت کښے دا تعمیم بعدالتخصیص دے.چه اول ئے دا څیزونه د جدا جدا بیانولو نه پس د یو عنوان لاندے جمع کړل.
دویم صورت دا دے.چه د فرائضو په مقابله کښے سنن واخستے شی.نو ددے نه به امور مندوبه ومسنونه مراد وی.

ددے نه پس فرمائی.«فمن استكملها استكمل الإيمان ومن لم يستكملها لم يستكمل الإيمان» څوك چه دا مکمل کوی.د فرائضو شرائعو حدودواو سنن اهتمام کوی. نو هغه به خپل ایمان کاملوی. اوڅوك چه ددے ټولو اهتمام نه کوی.نودهغه ایمان به ناقص وی.

قوله:فَإِنْ أَعِشْ فَسَأُبَيِّنُهَا لَكُمْ حَتَّى تَعْمَلُوا بِهَا وَإِنْ أَمُتْ فَمَا أَنَا عَلَى صُحْبَتِكُمْ بِحَرِيصٍ: که زه ژوندے پاتے شوم.نوددے تفصیلات به بیان کړم.چه تاسو پرے عمل اوکړئ. اوکه زه ژوندے پاتے نه شوم.زما مرګ راغلو.نوماته تاسو سره د اوسیدو څه شوق نشته.

قوله:وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ﴿وَلَٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي﴾:حضرت ابراهیم علیه السلام الله تعالی ته عرض کړے وو.چه ﴿رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ﴾ په دے باندے د الله تعالی د طرفه تپوس شوے وو. ﴿قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِن﴾ حضرت ابراهیم علیه السلام جواب ورکړلو. ﴿قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي﴾.
امام بخاری رحمه الله په دے سره اشاره کول غواړی.دسعید بن جبیراومجاهد رحمهما الله تفسیر طرف ته.سعید بن جبیر رحمه الله ددے تفسیر په «ليزداد يقيني» سره کړے دے. او مجاهد رحمه الله په «لأزداد إيماناً إلى إيماني» سره کړے دے.نودغه شان زیادت د ایمان ثابتیږی.کله چه دحضرت

---

(۱) الطلاق:۱)_
(۲) صحیح بخاری (۱۳/۱) کتاب الإیمان باب فضل من إستبرأ لدینه)_

ابراهيم ﷺ په باره كښې دا خبره ثابته ده نوچونكه دهغوى دملت د تابعدارئ مونږ ته حكم شوے دے.نولكه چه د نبى كريم ﷺ نه هم ثابته شوے ده (١)

ددے جواب دا دے.چه دلته دحضرت ابراهيم ﷺ په كلام كښې دايمان زيادت مراد نه دے.بلكه شوق اواضطراب په اطمينان كښې بدلول مراد دى.نور وضاحت به د وړاندے تشريح نه اوشى.

آيا دابراهيم ﷺ تپوس دشك په بنياد سره وو؟

دلته سوال دا پيدا كيږى.چه حضرت ابراهيم ﷺ د الله تعالى نه د احياء موتى سوال ولے اوكړلو.آيا هغوى ته دالله تعالى په قدرت على الاحياء كښې والعياذ بالله څه شك يا تردد وو؟ حالانكه هغوى ابوالانبياء اوپه اولوالعزم پيغمبرانو كښې شامل دى.

ددے جواب دا دے.چه د ,,كيف،، استعمال څوكله د استعجاز دپاره كيږى.كله د استعجاب دپاره.اوكله داستفهام دپاره.مثلاً كه يوكس دا دعوى اوكړى.چه زه دومره غټ بوج اوچتولے شم.اوهغه ته اووائې.((أرنى كيف تحمل هذا؟)) نودا د استعجاز دپاره دے.يعنى ته هغه عاجز ښكاره كول اوگرځول غواړے.

دغه شان كه يو وركوټے ماشوم وى.اودهغه متعلق اووئيلې شى.چه هغه ته موطا امام مالك ياد ده.نوته تپوس كوے.((كيف حفظ المؤطا)) هغه څنگه موطا ياده كړه .د هغه عمر خو ډيركم دے.دلته ,,كيف،، داستعجاب دپاره دے.

او ,,كيف،، په ((كيف كان بدء الوحى)) كښې راغلے دے.هغه د استفهام دپاره دے.

دلته دا زده كړه.چه حضرت ابراهيم ﷺ چه كوم سوال كړے وو.هغه داستفهام دپاره وو.اودا سوال په دے خبره باندے مبنى دے.چه حضرت ابراهيم ﷺ ته په قدرت على الاحياء باندے پوره يقين وو.ددے قوت يقين دوجے په هغوى كښې اشتياق پيدا شو.چه هغه ددے د كيفيت مشاهده اوكړى.تاسو ته يقين دے.چه مكه مكرمه يو مقدس ښار دے.هلته بيت الله دے.د ټولے دنيا خلق هلته كښې رسى.اود حج فريضه ادا كوى.ددے يقين دوجے ستا په زړه كښے شوق دے.چه الله تعالى هغه مبارك وخت زما په ژوند كښې هم راولى.چه زه د مكے مكرمے ديدار اوكړم.يقين چه څومره قوى اومضبوط وى.هم دهغے مطابق به اشتياق هم وى.حضرت ابراهيم ﷺ ته چونكه كامل يقين وو.ددے كامل يقين د وجے په هغوى يود احياء كيفيت ليدلو ډيرشوق پيدا شو.نوځكه هغوى درخواست اوكړلو.چه ﴿رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتَىٰ﴾ خوالله سبحانه وتعالى د خپلو پيغمبرانوعليهم السلام دشان حفاظت كوى. نوځكه ئے تپوس اوكړلو.﴿قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِن﴾ دا سوال ددے وجے نه وو.چه دالله تعالى د حضرت ابراهيم ﷺ په يقين اوايمان كښې شك پيدا شوے وو.بلكه ددے دپاره ئے تپوس اوكړلو.چه غبى اوكـ مهم ته په حضرت ابراهيم ﷺ باندے د بدگمانئ موقع ملاؤ نشى.الله تعالى ښه پوهيدلو.چه دحضرت ابراهيم ﷺ په يقين كښې څه كمے نشته.خود غلط فهميانود رد كولو دپاره ئے سوال

(١) فتح البارى (٤٧/١)_

اوکړلو په خپله ئے دحضرت ابراهیم علیه السلام په ژبه دا اووئیل.﴿بَلٰی وَلٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِىْ﴾ چه زما ستا په قدرت علی الاحیاء باندے یقین ولے نشته.هغه یقین خو کامل دے.خوکه زه ددے کیفیت اووینم.نوزما زړه ته به آرام ملاؤ شی.

دا بیخی داسے ده.لکه الله تعالی چه حضرت عیسی علیه السلام ته فرمائی.﴿ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُوْنِیْ وَاُمِّیَ اِلٰهَیْنِ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ﴾([1]) الله تعالی دا پیژنی. چه حضرت عیسی علیه السلام داسے نه دی وئیلے.په قرآن کریم کنبے ارشاد دے.﴿مَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُّؤْتِيَهُ اللّٰهُ الْكِتٰبَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُوْلَ لِلنَّاسِ كُوْنُوْا عِبَادًا لِّیْ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ﴾([2]) ددے باوجود دحضرت عیسی علیه السلام نه تپوس کیږی.مقصد هم دا دے.چه دحضرت عیسی علیه السلام په ژبه باندے اظهار د براءت اوشی.نوهغوی عرض اوکړلو.﴿قَالَ سُبْحٰنَكَ مَا يَكُوْنُ لِیْٓ اَنْ اَقُوْلَ مَا لَيْسَ لِیْ بِحَقٍّ اِنْ كُنْتُ قُلْتُهٗ فَقَدْ عَلِمْتَهٗ تَعْلَمُ مَا فِیْ نَفْسِیْ وَلَآ اَعْلَمُ مَا فِیْ نَفْسِكَ اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُیُوْبِ ۝ مَا قُلْتُ لَهُمْ اِلَّا مَآ اَمَرْتَنِیْ بِهٖٓ اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبِّیْ وَرَبَّكُمْ﴾([3]) ددے تصریح نه پس هیڅ یوغبی اوغوی ته دا خیال نشی راتلے.چه هم حضرت عیسی علیه السلام خلقو ته دخپل ځان اومور د اله جوړولو مشوره ورکړے وه.

هم دغه شان دلته دی.چه الله تعالی اوفرمائیل﴿قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ﴾ اے ابراهیم! ولے تاته یقین نشته.چه زه په احیاء موتی باندے قادر یم؟نوحضرت ابراهیم علیه السلام عرض اوکړلوولے نه.دا یقین مے کامل دے.اوبه دے خبره زما پوره پوره ایمان دے.﴿وَلٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِىْ﴾ خوزه دا غواړم.چه زما په زړه کنبے دشوق لمبے بلیږی.اوزه د احیاء موتی د کیفیت لیدو دپاره خپل ځان مضطرب وینم.چه زما دغه د شوق اور یخ شی.اوماته سکون اواطمینان ملاؤ شی.

بهرحال دحضرت ابراهیم علیه السلام په دے جواب کنبے د «زیادة فی الایمان» ذکر نشته.کوم چه امام بخاری رحمه الله ګنړی.بلکه دلته خو مقصد دا دے.چه په ما کنبے د کیفیت احیاء د مشاهدے کوم شوق چه پیدا شوے دے.زه دهغے تسکین غواړم.

حقیقت دا دے.چه په استدلال سره د یوخیزعلم حاصل شی.نوپه هغے کنبے د یقین اوجزم کیفیت وی.اوعلم الیقین حاصلیږی.خودمشاهدے کولو نه پس چه د عین الیقین کوم کیفیت پیداشی.هغه په خبریا استدلال سره نه پیدا کیږی.حضرت ابراهیم علیه السلام ته دالله تعالی په خبر ورکولو باندے پوره یقین وو.اوبیا ورته دخپل استدلال په وجه هم کامل یقین وو.چه الله تعالی په احیاء موتی باندے قادر دے.خوهغوی غوښتل.چه ددے کیفیت مشاهده هم اوکړی.چه علم الیقین په عین الیقین سره بدل شی.والله اعلم.

یواشکال اودهغے جواب دلته یواشکال دا کیږی.چه امام بخاری رحمه الله د ایمان د کمی اوزیادت دپاره وړاندے اته آیاتونه ذکر کړل.ددے نه پس ئے «الحب فی الله والبغض فی الله»

---

(۱) المائدة:۱۱۶)_
(۲) آل عمران:۷۹)_
(۳) المائدة:۱۱۶،۱۱۷)_

اودحضرت عمربن عبدالعزيز رحمه الله اثرذكر كړلو. ددے تولو نه پس ئے آيت ﴿وَلٰكِنۡ لِّيَطۡمَئِنَّ قَلۡبِيۡ﴾ ذكركړلو. حالانكه پكار دا وو.چه دا آيت ئے هم ددغه آياتونو سره ذكر كړے وے.ددے تفريق څه وجه ده؟

حضرت گنگوهي رحمه الله فرمائي.ددے وجه دا وه.چه ﴿وَلٰكِنۡ لِّيَطۡمَئِنَّ قَلۡبِيۡ﴾ دحضرت ابراهيم عليه السلام قول دے.(۱)

خو په دے جواب كښے اشكال دا دے.چه ددے قول الله تعالى حكايت كړے دے .نو دا دالله تعالى كلام دے.

نوځكه بهتر جواب دا دے.چه اصل كښے د پورتنو اتۀ آياتونو نه دايمان زيادت صراحةً ثابتيږي.اود آيت﴿ قَالَ بَلٰى وَلٰكِنۡ لِّيَطۡمَئِنَّ قَلۡبِيۡ﴾ نه كمے اوزيادت استدلالاً ثابتيږي.د لفظ طمانينت نه دا مضمون اخذ كيږي.چه حضرت ابراهيم عليه السلام ته علم اليقين وو .د دے نه پس هغوى د نور طمانينت خواهش كړلو.معلومه شوه.چه ايمان زيادت قبلوي.اوكوم څيزچه زيادت قبلوي.هغه كمے هم قبلوي.(۲)

قوله: وَقَالَ مُعَاذُ بۡنُ جَبَلٍ اجۡلِسۡ بِنَا نُؤۡمِنۡ سَاعَةً: حضرت معاذبن جبل رضي الله عنه فرمائي.كينئ چه مونږ څه وخت دپاره ايمان راوړو.ددے تجديد اوكړو.

حضرت معاذبن جبل رضي الله عنه ممتاز صحابي دے.داتلسو كالو په عمر كښے ئے اسلام قبول كړے وو.په بيعت عقبه ثانيه كښے شريك شوے وو.دنبي صلى الله عليه وسلم سره په بدر او نورو تولو غزاګانو كښے شريك شوے وو.نبي صلى الله عليه وسلم د دوى په حق كښے فرمائيلي وو.((أعلمهم بالحلال والحرام معاذبن جبل رضي الله عنه))(۳) دوى مناقب اوفضائل بےشميره دى . په ۱۸ھ كښے په طاعون عمواس كښے وفات شوى وو.(۴)

دحضرت معاذبن جبل رضي الله عنه دا اثر ابن ابى شيبه اوامام احمد موصولاً نقل كړے دے .اوهغوى اسود بن هلال ته فرمائيلي وو.((اجلس بنا نؤمن ساعة))(۵)

امام بخارى رحمه الله ددے نه په زيادت في الايمان باندے استدلال كوي.په دے طريقه چه دا قول په اصل ايمان باندے نشي حمل كولے.ځكه چه حضرت معاذ رضي الله عنه خو داول نه ايمان راوړے وو.نودا به هم په زيادت في الايمان باندے حمل كولے شي

---

(۱) لامع الدرارى(۱/ ۵۴۰، ۵۴۱)_

(۲) فضل البارى(۱/ ۲۸۶)_

(۳) جامع ترمذى كتاب المناقب باب مناقب معاذبن جبل وزيد بن ثابت،وأبى ،أبى عبيدة بن الجراح رقم(۳۷۹۰)و(۳۷۹۱)_

(۴) تهذيب الأسماء واللغات(۲/ ۹۸، ۱۰۰) ترجمة معاذبن جبل ()_

(۵) فتح البارى(۱/ ۴۸)_

ددې جواب دا دې چه دلته زیادت في الایمان مراد نه دې بلکه دایمان تجدید اود دې تازګي مراد ده لکه څنګه چه په حدیث کښې راغلي دي «جددوا إيمانكم، قيل يارسول الله كيف نجدد إيماننا؟ قال: أكثروا من قول لا إله إلا الله»(۱) «لا إله إلا الله» په کثرت سره وائې. نود ایمان تازګي اوترقي به راشي حضرت معاذبن جبل رضي الله عنه فرمائي چه «اجلس بنا نؤمن ساعة» کیني چه د آخرت څه ذکر اوکړو چه د جنت د ثواب اود دوزخ د عذاب ذکراوکړو اوڅه دالله تعالی د رسول خبرې اوکړو نوپه دې سره به په ایمان کښې تازګي پیدا شي ﴿إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُم مُّبْصِرُونَ﴾(۲) متقیان چه کله د شیطاني وسوسو نه پریشانه شي نوهغوی دالله تعالی ذکر شروع کړي په دې سره دهغوی بصیرت رابیدار شي اود شیطان د وسوسو اثر ختم شي. ددې نه پس د اهل زیغ په باره کښې فرمائي ﴿وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ﴾(۳) څوك چه د شیطانانو رونړه دي. هغوی ګمراهئ ته راکاږي بیا په کښې هغوی کمې نه کوي.

تاسوبه کتلي وي چه د اوړ په سکروټه باندې دپاسه کله ایره راشي نوهغه سروټکه سره شي. خوچه ایره ترې لرې کړې نوسروټکه تازه شي. بیخي هم داسې داهل ایمان ایماني کیفیت پټ شي. خوسمدستي خبر شي. اودالله تعالی په ذکر کښې مشغول شي. ددې نتیجه دا شي چه دهغوی ایماني کیفیت کوم باندې چه د شیطاني وسوسو په وجه غبار راغلي وي دالله تعالی په ذکرسره هغه دوړه ختمه شي. اودهغوی روحاني کیفیت بحال شي کافران چه دهغوی روحاني کیفیت مړ شوې دې. هغوی ته خبرورکول فائده نه رسوي. الاماشاءالله. سړې بینا وي. د پرکالي دوجې هغه ته څه په نظر نه راځي. چه ته هغه اوړقوې نودهغه پرکالي ختمه شي. اوهغه هرڅه لیدل شروع کړي په خلاف د نابیناکه هغه بُقې سترګې راوباسي. نوهغه ته نه دا فائده ورکوي. اوکه ته ئې رقوې نونه ورته دا فائده ورکوي. هغه په هیڅ صورت کښې لیدل نشي کولې. هم دا فرق دمؤمن اوکافر دې. دشیطاني وسوسو دوجې مؤمن غافله شي. خوچه کله هغه ته خبر ورکړې شي. یاهغه په خپله دالله تعالی د ذکر په ذریعه بیدار شي نو د هغه بینائي راواپس شي. په کافرکښې چونکه صلاحیت نه وي. په خپل عمل سره هغه دا صلاحیت ضائع کړې دې. نوتنبیه ورکول دهغه دپاره څه فائده منده نه ده.

بهرحال امام بخاري رحمه الله په «نؤمن ساعة» سره دایمان په زیادت باندې استدلال کوي. ښکاره ده چه دلته تجدید مراد دې. اوددې مطلب په ایمان کښې زیادت نه دې. بلکه تروتازګي پیدا کول دي. والله اعلم.

---

(۱) مسند احمد (۲/۳۵۹) أحاديث أبي هريرة ( )_
(۲) الأعراف:۲۰۱)_
(۳) الإعراف:۲۰۲)_

قوله : وَقَالَ ابنُ مَسْعُودٍ الْيَقِينُ الْإِيمَانُ كُلُّهُ: حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه فرمائی چه یقین کامل ایمان دے.

دا اثر طبرانی په صحیح سند سره ذکر کړے دے پوره اثر دا دے «الصبر نصف الإيمان واليقين الإيمان كله»[1]

دامام بخاری رحمه الله استدلال یا خو په لفظ د ..کل.. سره دےخکه چه د کوم څیزکل وی د هغے به جزء هم وی یاددے په اولنی جزء باندے استدلال کوی خکه چه په دے کښے لفظ د ..نصف.. دے کوم چه صراحة په جزئیت باندے دلالت کوی. د دے نه ایمان ترکیب هم ثابتیږی اوقابل د زیادت اونقصان هم په پوهه کښے راځی . دا دامام بخاری رحمه الله عادت دے چه غامض ته په ظاهرباندے ترجیح ورکوی او دصریح په مقابله کښے په اشاره باندے استدلال کوی مطلب ئے د طالبانو ذهنی تشحیذ وی.

دامام بخاری رحمه الله داستدلال جواب دا دےچه دلته د یقین نه د اهل معرفت یقین مراد دے کوم چه په مشقت شاقه اومجاهدات کثیره سره حاصلیږی حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه دا خودل غواړی چه کامل ایمان هغه دے چه په هغے کښے دا یقین وی نو اوس دا داحنافو رحمهم الله خلاف نشو خکه چه ددوی په نیز هم دکامل ایمان دپاره د ډیرو څیزونو ضرورت وی.

قوله : وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ لَا يَبْلُغُ الْعَبْدُ حَقِيقَةَ التَّقْوَى حَتَّى يَدَعَ مَا حَاكَ فِي الصَّدْرِ:

حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرمائی دتقوی حقیقت ته نشی رسیدلے ترڅو چه هغه خبرے پرے نږدی کومے چه په زړه کښے شك اچوی.

په سنن ترمذی اوسنن ابن ماجه کښے دحضرت عطیه السعدی حدیث مروی دے «لا يبلغ العبد أن يكون من المتقين حتى يدع مالا بأس به حذرا لما به البأس»[2] یعنی بنده تر هغه وخته پورے د متقیانو درجے ته نشی رسیدے ترڅوچه هغه څیزونه پرے نږدی په کومو کښے چه څه باك نه وی دهغه څیزونو نه د بچ کیدو په غرض په کومو کښے چه باك وی.

دتقوی درجات : (۱) دتقوی یوه درجه دا ده چه سړے د کفر شرك اونفاق نه بچ شی.

(۲) دویمه درجه دا ده چه د بدعاتو نه بچ وی.

(۳) دریمه درجه دا ده چه کبائرو نه بچ وی.

(۴) څلورمه درجه دا ده چه د صغائرو نه بچ وی.

(۵) پنځمه درجه دا ده چه دهغه مباحاتونه بچ شی چه په هغے کښے اخته کیدو او مشغوله کیدو سره په ګناه کښے د واقع کیدو ویره وی.

---

(۱) مجمع الزوائد(۵۷/۱)کتاب الإيمان باب فی كمال الإيمان دغه شان مستدرك حاكم(۴۴۶/۲) كتاب التفسير تفسير سورة حم عسق)_

(۲) سنن ترمذی كتاب صفة القيامة باب ۱۹.رقم (۲۴۱۵) وسنن ابن ماجه كتاب الزهد باب الورع والتقوى رقم(۴۲۱۵)_

() شپږمه درجه دا ده.چه سړے د مشتبهاتو نه بچ شي.دحضرت ابن عمر رضی الله عنهما په اثر کښے ددے بیان دے.چه کوم څیزونه په زړه کښے شك غورځوي.ترڅو پورے انسان هغه پرے نږدي. نودتقوی حقیقت ته نشي رسیدے.

() عارفینواومحققین عالمانو رحمهم الله د تقوی یوه بله درجه هم ذکر کړے ده.هغه دا چه سړے ،،کل ما سوی الله،، پریږدي.اود ،،کل ما سوی الله،، پریخودو مطلب دا دے.چه کوم کار هم کوي.نودالله تعالی د رضا دپاره ئے کوي.که هغه د دین کار وي اوکه ددنیا وي (۱)

امام بخاري رحمه الله په دے باندے استدلال داسے دے.چه دهغوی په نیز ،،تقوی،، او ،،ایمان،، یوڅیز دے.او د اثر نه معلومه شوه.چه بعضے مؤمنان دتقوی حقیقت ته رسي.اوبعضے نه رسي.نومعلومه شوه.چه ایمان زائد اوناقص وي.په بعضے روایاتو کښے دلته د ،،تقوی،، په ځائے ،،ایمان،، راغلے دے.چه ((لایبلغ العبد حقیقة الإیمان))(۲)

ددے جواب دا دے.چه تقوی اوایمان یوڅیز ګرځول ټیك نه دي.ځکه چه تقوی عین ایمان نه دے.بلکه دایمان اثر دے.والله اعلم.

قوله: وَقَالَ مُجَاهِدٌ شَرَعَ لَكُمْ، أَوْصَيْنَاكَ يَا مُحَمَّدُ وَإِيَّاهُ دِينًا وَاحِدًا: امام مجاهد رحمه الله د آیت قرآنی ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ﴾(۳) په تفسیر کښے فرمائي.((أوصیناك یامحمد وإیاه دینا واحداً)) یعنی اے محمده!تاته اونوح ته مونږ د یوشریعت وصیت کړے وو.

دامام بخاري رحمه الله مطلب دا دے.چه دین او ایمان یوڅیز دے.اودامعلومه ده.چه د رسول الله صلی الله علیه وسلم اودحضرت نوح علیه السلام په شریعت کښے فروعي اختلافات شته.اګرچه په اصولو کښے اختلاف نشته.په توحید ،رسالت،اوآخرت وغیره امورو کښے اختلاف نشته.دنبي صلی الله علیه وسلم ارشاد دے.((الأنبياء أولاد علات)) او ((الأنبياء إخوة لعلات،أمهاتهم شتى ودينهم واحد))(۴)نوددے نه د ایمان ترکیب معلومیږي.اود ترکیب نه ددے قابل للزیادة والنقصان هم ثابتیږي.

ددے جواب دا دے.چه دلته صرف دا خودل دي.چه اصول دین او مهمات شریعت هلته اودلته یو دي.په عقائدو کښے تول یودي.په اعمال فرعیۂ کښے اختلاف ته کتل اوبیا ددے نه دایمان په ترکیب اوقابل للزیادة والنقصان بیانول مقصود نه دي.چه په دے سره دامام

(۱)تفسیر البیضاوی مع شیخ زاده (۷۷/۱) وفضل الباري(۲۹۲/۱، ۲۹۳)_

(۲) عمدة القاري(۱۱۶/۱)_

(۳) الشوری:۱۳)_

(۴) صحیح بخاري کتاب الأنبیاء باب قول الله ..وذکرفی الکتاب مریم ..رقم(۳۴۴۲، ۳۴۴۳) دغه شان صحیح مسلم (۲۶۴/۲) کتاب الفضائل باب فضائل عیسی علیه السلام وسنن أبی داود کتاب السنة باب فی التخییر بین الأنبیاء علیهم الصلاة والسلام)_

بخاري رحمه الله استدلال صحيح شي دابن عمر رضي الله عنهما په حديث کښې د اصول دين اومهمات شريعت دواړو ذکر موجود دے.

تنبيه حافظ بلقيني رحمه الله فرمائي.چه دبخاري په ټولوروايا تو کښې دامام مجاهد داثرپه الفاظو کښې تصحيف دے.د اصل اثرالفاظ لکه څنګه چه د عبدالله بن حميد ،فريابي ،طبري اوابن المنذر رحمهما الله په تفاسيرو کښې دی.هغه دا دی.«وصاك يامحمد وأنبياءه كلهم دينا واحدا»

حافظ بلقيني رحمه الله فرمائي.چه امام مجاهد رحمه الله صرف نوح عليه السلام ته ضمير ګرځولے شی. حالانکه په سياق کښې دپيغمبرانوعليهم السلام د يوے ډلے ذکر دے.

حافظ فرمائي.چه په تفسيرکښې د مفرد ضميرراوړلو څه مانع نشته.په دے طريقه چه اراده په اصل کښې د مخاطب وی.اوبيا پاتې حضرات تابع اوګرځولی شی.ددے وجے هم چه په آيت کښې دحضرت نوح عليه السلام ذکرمستقلا دے.بيا په تفاسيروکښې په مختلفو الفاظو سره ددے واقع کيدلو سره دا نه لازميږی.چه دلته تخيف شوے دے.کيدے شی.چه د مصنف رحمه الله روايت بالمعنی واقع شوے وی.والله اعلم (١)

قوله: وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا سَبِيلًا وَسُنَّةً: حضرت عبدالله بن عباس رضي الله عنهما د قرآني آيت په تفسير (لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا) (٢) کښې هغوی د «شرعة ومنهاجا» تفسير هغوی په «سبيلا وسنة» سره کړے دے.

د ,,منهاج،، تفسير ،،سبيل،، دےاو د ،،شرعة،، تفسير ،،سنة،، دے.لکه چه په تفسير او آيت کښېلف نشرغيرمرتب دے.،،شرعة،، لوئے لارے ته وائي. او ،،منهاج،، وړے لارے ته وائي. مطلب دا چه اصول دين کوم چه لويه لاره ده. هغه د ټولو دپاره يوه ده.اوفروعي احکام کومه چه وړه لاره ده.هغه دټولو دپاره جدا جدا ده.

امام بخاري رحمه الله دا خودل غواړی.چه دين په ،،شرعة او،،منهاج،، کښې تقسيم دے .نو مرکب شو.اومرکب قابل للزيادة والنقصان وی.

زمونږ جواب دا دے.چه منهاج يعني فروعي احکام دايمان متعلقات او مکملات دی. اجزاء نه دی.چه دامام بخاري رحمه الله مدعی ثابته شی.

دلته يواشکال دا کړے شوے دے.چه د اولنی آيت نه معلوميږی.چه دټولوانبياؤ دين يو وو.اوددے آيت نه معلوميږی.چه مختلف وو.په دے دواړو کښې تعارض دے.

ددے جواب دا دے.چه په کوم ځائے کښې وحدت بيان شوے دے.دهغے نه مراد وحدت في الاصول دے.اوپه کوم ځائے کښې چه اختلاف خودلے شوے دے.دهغے نه مراد اختلاف في الفروع دے.(٣)

---

(١) فتح الباري(٤٨/١)_

(٢) المائدة:٤٨)_

(٣) فتح الباري(٤٩/١)_

بیا دویم اشکال دا شوے دے.چه اولنۍ آیت د مؤلف دترجمے مناسب نه دے.البته دویم آیت مناسب دے.

حضرت گنگوهی رحمه الله ددے جواب ورکړے دے.چه حضرت امام بخاری رحمه الله خپله مدعی د دوارو آیاتونو د مجموعه نه ثابته کړے ده.اودا ئې خودلی دی.چه انبیاء علیهم السلام په اصولو کښے متفق اومتحد وو.اوپه فروعو کښے مختلف.نوهرکله چه په فروعو کښے اختلاف دے.نوخامخا چه په فرع باندے کوم عمل کیږی.په هغے کښے به زیادت اونقصان پیدا کیږی.(۱)

حضرت مولانا احمدعلی سهارنپوری رحمه الله ددے اشکال بل جواب ورکړے دے.فرمائی .

«شرع لکم من الدين...» کښے وړاندے «أن أقيموا الدين» دی.اود اقامت دین معنی دا ده.چه سړے صحیح ایمان راوړی.یعنی دکومو څیزونوتصدیق چه په ایمان کښے ضروری وی.دهغے څیزونو تصدیق اوکړی.اواحکام خداوندی په ښه طریقه ادا کړی.اوس چه کوم کس د دین په اقامت اکمل وی.دهغه ایمان به هم اکمل وی.اوچه په چا کښے څه کمی وی.دهغه په ایمان کښے به هم کمی وی.لکه چه د مؤلف مدعی د «أن أقيموا الدين» نه مستنبط کیږی.(۲)

قوله: دُعَاؤُكُمْ إِيمَانُكُمْ: دلته په بعضے نسخو کښے «باب دعائکم إيمانكم» دی.امام نووی رحمه الله فرمائی.چه په ډیرو نسخو کښے دلته د باب لفظ دے.کوم چه غلط فاحش دے.صحیح دا ده.چه دلته ،،باب،، ساقط دے.(۳)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی.چه مایوه نسخه لیدلے ده.کومه چه فربری رحمه الله ته اوړولے شوے وه.په هغے کښے د ،،باب،، لفظ نشته.(۴)

دلته که د ،،باب،،لفظ اومنلے شی.نووړاندے دابن عمر(عنهما) روایت دترجمة سره مطابقت نه راځی.اواولنۍ ترجمه «باب قول النبي ﷺ بني الإسلام على خمس» بغیردحدیث نه پاتے کیږی.(۵) خوحافظ رحمه الله څه توجیه نه ده بیان کړے.

یوه توجیه دا کیدے شی.چه دابن عمر رضی الله عنهما په حدیث کښے عقائدایمانیه بیان شوی دی.اود «دعاؤكم أيمانكم»نه د اعمال ایمانیه پته لګی.ځکه چه هرکله دعا ایمان شو.نومعلومه شوه.چه عمل په ایمان کښے داخل دے.اودابن عمر رضی الله عنهما په دحدیث نه هم دا معلومیږی.چه اعمال په ایمان کښے داخل دی.اودا به وئیلی شی.چه دا «باب فی باب» دے.اصلی باب وړاندینۍ دے.کوم چه کتاب الایمان کښے راغلے دے.والله اعلم.

---

(۱) لامع الدراری (۱/ ۵٤٤، ۵٤۵)_
(۲) حاشیه بخاری(۱/۶حاشیه ۵)_
(۳)فتح الباری(۱/ ٤۹)_
(۴) شرح کرمانی(۱/ ۷۶)_
(۵) فتح الباری(۱/ ٤۹)_

دا د آیت قرآنی د ﴿قُلْ مَا يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَآؤُكُمْ﴾(١) تفسیر دے.دلته د ((دُعَآؤُكُمْ)) تفسیر په ((ایمانکم)) سره شوے دے.مطلب دا دے.چه اے کافرانو ستاسو د حرکتونو.فساد اواستهزاء اوتمسخر تقاضا دا ده.چه تاسوهلاك شئ.خوپه تاسو کښے څه خلق ایماندار دی.د هغوی دایمان په وجه په تاسوباندے عذاب نه راخی .او تاسونشئ بربادیدی.

بعضے حضراتو د ((دُعَآؤُكُمْ)) تفسیر په ،،ذکر،، سره کړے دے.اوپه دعا کښے خو ذکر وی.نو مطلب دا شو.چه ستاسودکفراوعناد تقاضاخو دا ده.چه تاسو هلاك کړے شئ.خوپه تاسو کښے څه خلق داسے دی.چه هغوی دالله تعالی یادونکی دی .د هغوی په وجه تاسو بچ یئ.

دصحیح مسلم په روایت کښے دی.((لاتقوم الساعة حتی لایقال فی الأرض: الله الله))(٢)ترڅو پورے چه د الله الله وئیل بند شوے نه وی.تر هغه وخته پورے به قیامت قائم نشی.چونکه د الله رابلونکی او د هغه ذکر کونکی خلق موجود دی. څکه تاسو نشئ تباه کولے.
حضرت علامه کشمیری رحمه الله فرمائی.چه دلته د دعا نه هم دعا مراد واخلئ.نه به ددے تفسیر په ایمان سره کولے شی.اونه په ذکر سره،مطلب به داشی.چه اے کافرانوکله چه تاسو په څه مصیبت کښے اخته یئ.اوپه تاسو څه مصیبت راشی.نو په دغه مصیبت او تکلیف کښے خپل معبودان ہے وسه او مجبورئ مومئ.اوبیا تاسو بے اختیاره الله تعالی رابلئ.نودا ستاسو بے اختیاره الله تعالی لره رابلل ستاسو د بچ کیدو سبب دے.ګنی تاسو به هلاك کړے شوے وئ.(٣)

دامام بخاری رحمه الله استدلال دلته د ((ایمانکم)) په تفسیر باندے دے.په دے کښے دے طرف ته اشاره ده.چه ایمان یوعمل دے.اوددے اطلاق په ایمان باندے کیږی .نودا اطلاق دجزء علی الکل دے.نود ایمان ذو اجزاء کیدل ثابت شو.اوکوم څیزچه مرکب اوذواجزاء وی.هغه قابل للزیادة والنقصان وی.نودایمان قابل للزیادة والنقصان کیدل هم ثابت شو.
ددے نه جواب دا دے.چه دعا دایمان د متعلقاتو څنی ده.د اجزاؤ نه نه ده.نودامام بخاری رحمه الله استدلال ټیك نه دے.والله اعلم.

---

(١) الفرقان:٧٧)_

(٢) صحیح مسلم(١/٨٤)کتاب الإیمان باب ذهاب الإیمان آخرالزمان)_

(٣) فیض الباری (١/٧٥، ٧٦)_

الحديث الثامن

[۸] حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى قَالَ أَخْبَرَنَا حَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ عَنْ عِكْرِمَةَ بْنِ خَالِدٍ عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا (۱) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَصَوْمِ رَمَضَانَ [رقم ۴۲۴۳]

رجال الحديث

قوله عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى :دا عبيدالله بن موسى بن باذام عبسى كوفى دے ثقه دے اوداما م اعمش رحمه الله نه علاوه د ډيروتابعينو رحمهم الله نه دوى روايت كړے دے.ددوى نه امام بخارى اوامام احمدبن حنبل رحمهماالله براه راست اوامام مسلم اود سنن اربعه صاحبان رحمهم الله په يوه واسطه باندے روايت كوى.دقرآن كريم لوئے عالم وو.(۲)

حافظ رحمه الله فرمائى.دوى ثقه دى.البته په دوى كښے تشيع وو.(۳)

امام نووى رحمه الله فرمائى.چه په صحيحين اودے نه علاوه دډيروامامانو په كتابونو كښے د ډيرو داسے مبتدعينونه روايات اخستے شوى دى.چه هغوى داعى الى البدعة نه وو.نود سلفو اوخلفو رحمهم الله دداسے حضراتو نه د رواياتو اخستلواوپه هغے باندے استدلال كولو باندے متفق دى.بغيرد څه انكار نه د هغوى سماع او اسماع تيك ده.(۴)

۲۱۳ھ كښے په اسكندريه كښے وفات شو.(۵)

قوله حَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ :دوى خنظله بن ابى سفيان بن عبدالرحمن بن صفوان بن اميه بن خلف جمحى قرشى مكى دى.ثقه اوحجت دے.دعطاء بن ابى رباح اونورو تابعينو رحمهم الله نه روايت حديث كوى.اود دوى نه دامام سفيان ثورى رحمه الله غوندے اعلام

---

(۱) الحديث أخرجه البخارى فى كتاب التفسير أيضاً رحمه الله باب وقاتلوهم حتى لاتكون فتنة ويكون الدين لله رقم(۴۵۱۴)ومسلم فى صحيحه فى كتاب الإيمان باب بيان أركان الإسلام ودعائمه العظام رقم(۱۲۰، ۱۲۳) والنسائى فى كتاب الإيمان وشرائعه باب على كم بنى الإسلام رقم(۵۰۰۴) والترمذى فى جامعه فى كتاب الإيمان باب ما جآء بنى الإسلام على خمس رقم(۲۶۰۹)_

(۲) عمدة القارى(۱/۱۱۸)_

(۳) تقريب التهذيب (۳۷۵)_

(۴) عمدة القارى(۱/۱۱۸)_

(۵)پورتنئ حواله وتقريب التهذيب(ص،۳۷۵)_

حدیث دعلم اخذ کړے دے.ددوی روایات داصول سته مصنفینو رحمهم الله په خپلو کتابونو کښے راوړی دی.په ۱۵۱ھ کښے ددوی وفات شوے دے.[۱]

قوله: عِكْرِمَةَ بْنِ خَالِدٍ: دوی عکرمه بن خالد بن العاص بن هشام بن المغیره قرشی مخزومی مکی دی. جلیل القدربزرگ دے.دحضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما اوحضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما نه دوی احادیث اوریدلی دی.د دوی په روایت کونکو کښے دعمروبن دینار رحمه الله نه علاوه نور ډیر تابعیان رحمهم الله دی.ددوی وفات په مکه کښے دعطاء نه پس شوے وو.اود عطاء وفات په ۱۱۴ھ یا ۱۱۵ھ کښے شوے وو.

تنبیه: یاد ساتئ چه د عکرمه بن خالد په نوم سره یوبل راوی هم په دے طبقه کښے دے.د دغه دویم عکرمه نسب دے.عکرمه بن خالدبن هشام بن المغیرة المخزومی،لکه چه د نیکۀ په نوم کښے ئے فرق راځی.ددے نه علاوه د شیوخو په اعتبار سره په کښے هم فرق دے.ددغه دویم عکرمه نه په صحیحینوبلکه په اصول سته کښے څه روایت نشته.بیا دے ضعیف هم دے. اواولنے عکرمه جلیل القدر ثقه راویانوکښے دے.او دابن ماجه نه سوا باقی ټولود هغه نه روایات اخستے دی.[۲]

قوله: عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا: دوی د حضرت عمربن الخطاب خوئے دے.دام المؤمنین حضرت ام سلمة رضی الله عنها سکه ورور دے.د دوی دمور نوم زینب بنت مظعون دے.

حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما په ماشوموالی کښے دخپل پلار سره مسلمان شوے وو.اودهغوی نه وړاندے ئے هجرت کړے وو.په بدرکښے د وړکوتوالی د وجې شریك نشو.د احد په شرکت کښے ئے اختلاف دے.البته په غزوه خندق اوددے نه پس په ټولو غزواتوکښے شریك شوے وو.

د سنتو په اتباع کښے مشهور وو.تردے چه په سفر کښے به په هغه مقاماتو کښے خامخا پراؤ کولو.په کوموکښے چه نبی اکرم صلی الله علیه وسلم پراؤ کړے وو.اوپه هغه ځائے کښے به ئے خپله اوښه کینوله. په کوم ځائے کښے چه به نبی اکرم صلی الله علیه وسلم خپله اوښه کینولے وه. دا هم منقول دی.چه رسول الله صلی الله علیه وسلم د یوے ونے دلاندے ایسارشوے وو.حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما به دغه ونے ته اوبه ورکولے.اودهغے خسمانه به ئے کوله .چه ووچه نشی.خلاصه دا چه د اتباع سنت،حب رسول، زهدفي الدنیا ، په اعتبار سره د دوی نظیرډیر کم وو.

حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما په عبادله اربعه کښے یو دے.دغه شان په هغه شپږ مکثرینو صحابوکرامو رضی الله عنهم کښے دے.[۳] دکومو نه چه د ټولو نه زیات روایات مروی دی.دحضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما نه ټول دوه زره،شپږ سوه اودیرش احادیث مروی دی.په دے کښے متفق علیه یوسل اویا اویواتیا کښے بخاری منفر دے.اومسلم صرف په مسلم کښے یودیرشت دی.

---

(۱) عمدة القاری(۱۱۸/۱) وتقریب التهذیب (ص،۱۸۳)۔

(۲) عمدة القاری(۱۱۸/۱) وفتح الباری(۴۹/۱)۔

(۳) دمکثرینوتفصیل هم وړندے د بدء الوحی په څلورم حدیث کښے دحضرت عائشے رضی الله عنها په تذکره کښے تیر شوے دے.فارجع إلیه إن شئت)۔

په مكه مكرمه كښے دحضرت عبدالله بن زبير ﷺ د شهادت نه درے يا شپږ مياشتے پس په ۷۳ھ كښے وفات شو.په مقام محصب يا فخ كښے دفن كړے شو.(١)

قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَصَوْمِ رَمَضَانَ: رسول الله ﷺ فرمائي.اسلام په پنځو ستونو ولاړ دے.يو ددے خبرے ګواهي چه دالله تعالى نه سوا بل څوك دعبادت لائق نشته.اوداچه محمد ﷺ دالله تعالى رسول دے. دويم مونځ قائمول،دريم د زكواة وركول،څلورم حج اوپنځم د رمضان د روژو نيول.

قوله: بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: دلته كښے يواشكال دا دے.چه اركان اربعه په حقيقت كښے مبني دي.اوشهادتين مبني عليه دے.ځكه چه د شهادتين نه بغيرد باقي اركان اربعه څه حقيقت نشته. نو سوال دا دے.چه مبني اومبني عليه دواړه ئے د يو مسمى لاتدے څنګه جمع كړل . يعني مبني او مبني عليه ټولو ته اسلام څنګه اووئيلے شو؟

ددے جواب دا دے.چه دا ممكن ده.چه يوڅيزپه بل څيزمبني وي.اوبيا په دے دواړو باندے يوبل څيزمبني وي.دلته اعمال اربعه په شهادتين منبي دي.اود دواړو په مجموعة باندے اسلام مبني دے.يعني د اسلام وجود ددے پنځو په وجود باندے دے.

دويم اشكال دا دے.چه په مبني اومبني عليه كښے مغايرت وي.حالانكه دلته چه كوم اركان خمسه دي.هم دا اسلام دے.نوبيا اسلام مبني على الاركان الخمسه څنګه ګرځولے شي؟

ددے جواب دا دے.چه دلته د جزء اوكل مغايرت دے.د اركان خمسه ځانله ځانله افراد د مجموعے نه مغاير دي.صرف شهادتين مجموعه خمسه يا اسلام نه دے.دغه شان صرف صلاة مجموعه خمسه نه ده.

قوله: شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ: په..شهادة.. باندے درے واړه اعرابات جائز دي.كه مجرور وي.نود ..خمس.. نه بدل دے.اوكه منصوب وي.نود فعل محذوف مفعول دے.لكه ..اعني.. اوكه مرفوع وي.نوياخودا د مبتدا محذوف دپاره خبردے.«أى أحدها شهادة...» اويا دخبر محذوف دپاره مبتدا ده.«أى منها شهادة...»

قوله: وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ: د توحيد اوُرسالت شهادت دټولو ديني عقائدو دپاره عَلم دے. په كوم ځائے كښے چه په شهادت وغيره باندے د نجات ترتب ذكردے.نودهغے نه مراد ټول عقائد دينيه دي.اومطلب دا دے.چه كوم كس په ‌ټولو امور معتبره في الايمان باندے ايمان راوړي. هغه به ناجي وي.نودغه شان دلته هم صرف شهادتين مراد نه دي.بلكه هغه ټول

(١) ددوی دحالاتودپاره اوګورئ (تهذيب الأسماء واللغات(١/٢٧٨، ٢٨١) عمدة القارى(١/١١٦) وتذكرة الحفاظ (١/٣٧، ٤٠) وسيرأعلام النبلاء (٣/٢٠٣، ٢٣٩)_

امور مراد دی.دکومو چه په ایمان کښې یقین اواعتقاد کول ضروري وی.

قوله وَإِقَامِ الصَّلَاةِ: د ..اقامت صلاة.. معنی ده.مونځ په هر جهت اوهرحیثیت سره تیک کول.په دے کښې دمونځ فرائض.واجبات.سنن .مستحبات اوبیا په دے باندے دوام اوددے التزام دا ټول امور د اقامت دین په مفهوم کښې داخل دی.

قوله وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَصَوْمِ رَمَضَانَ: په دے کښې د ..صوم.. اضافت ..رمضان.. طرف ته شوے دے.او ..رمضان.. بغیر د ..شهر.. نه استعمال شوے دے.په دے کښې اختلاف دے.چه د رمضان سره د ..شهر.. لفظ استعمالول ضروری دی اوکه نه؟

دجمهوروعالمانو رحمهم الله په نیزد ..شهر.. نه بغیر د ..رمضان.. تلفظ صحیح دے.

دبعضے عالمانو رحمهم الله په نیز بغیرد ..شهر.. نه د ..رمضان.. ونیل مکروه دی.ځکه چه ابن عدی حدیث نقل کړے دے.چه ((لاتقولوا رمضان فإن رمضان من أسماء الله تعالى ولكن قولوا شهر رمضان))(۱)

دځه حضراتو وینا ده.که ځه قرینه وی.چه دهغے نه معلومیږی.چه د رمضان نه مراد هم میاشت ده.نوجائزګنی مکروه دے.حدیث باب اونور حدیثونه د جمهورو تائید کوی.(۲) والله اعلم.

دحدیث په الفاظو کښې تقدیم اوتاخیر: ددے نه پس په دے پوهه شئ:چه ددے حدیث په الفاظو کښے ځه اختلاف دے.

په بخاری کښے په دے مقام کښے حج په صوم باندے مقدم کړے شوے دے.امام مسلم رحمه الله دا په خپل صحیح کښے په ځلورو سندونو باندے ذکر کړے دے.په اول اوځلورم سند کښے ئے صوم په حج باندے مقدم کړے دے.اوپه دویم اودریم سند کښے ئے حج په صوم باندے مقدم کړے دے.(۳)

دامام بخاری رحمه الله په نیز چه کوم دتقدیم الحج علی الصوم روایت دے.دبخاری ترتیب هم ددے موافق دے.ځکه چه دزکاة نه د فراغت نه پس ئے کتاب المناسک راوړے دے.اودهغے د فراغت نه پس ئے کتاب الصوم راوړے دے.

بیا په مستخرج ابی عوانه کښے هم دا روایت مروی دے.په هغے کښے حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنهما فرمائی.((اجعل صيام رمضان آخرهن كما سمعت))(۴)

---

(۱) الكامل لابن عدی (۵۳/۷) ترجمة نجيح أبي معشرالمدينى السندى مولى بنى هاشم)_

(۲) د تفصيل دپاره اوګورئ أوجزالمسالک (۶/۵، ۷) کتاب الصيام باب ماجآء فى رؤية الهلال والفطر فى رمضان)_

(۳) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب بيان أركان الإسلام ودعائمه العظام)_

(۴) عمدة القارى(۱۲۱/۱)_

بهرحال دلته دا شبه پیدا شوه چه رسول اللهﷺ حج په صوم باندے مقدم کړے دے یا ددے په عکس

ددے جواب داسے خو آسان دے چه مونږ په دے کښے یوروایت په "روایت بالمعنی" باندے حمل کړو. ځکه چه روایت بالمعنی دجمهورو په نیز تیک دے

خودلته یواشکال دا هم شوے دے چه د مسلم په یوسند کښے دا راغلی دی چه حضرت ابن عمر رضی الله عنه چه کله دا حدیث بیان کړلو. نوورے فرمائیل «وصیام رمضان والحج» ددوی په سامعینو کښے یوکس یزید بن بشرسکسکی حدیث تیر کړل او وے وئیل «الحج وصیام رمضان» نو دوی اوفرمائیل «لا، صیام رمضان والحج، هذا سمعته من رسول اللهﷺ»(۱) نومعلومه شوه چه حضرت ابن عمر رضی الله عنه د رسول اللهﷺ نه بتقدیم الصوم علی الحج اوریدلی دی.

بعضے حضراتو دلته کښے هم هغه د روایت بالمعنی قول اختیار کړے دے. اوونیلے ئے دی چه دمسلم هغه روایت اصل دے چه په هغے کښے صوم رمضان په حج باندے مقدم شوے ده او په بخاری کښے یوراوی تقدیم اوتاخیر کړے دے. هغه ته د حضرت ابن عمر رضی الله عنه نهی معلومه نه وه.( )

امام نووی رحمه الله فرمائی. دلته دوه احتمالات اظهر دی. یودا چه حضرت ابن عمر رضی الله عنه دا روایت د نبیﷺ نه دوه ځله اوریدلے وی. یوځل د تقدیم الحج علی الصوم او په بل ځل تقدیم الصوم علی الحج اوریدلے دے. دوی په مختلفو وختونوکښے په دواړو طریقو سره دا روایت اوروَلے دے. کله چه هغه سړی فتح ورکړله. نوحضرت ابن عمر رضی الله عنه هغه منع کړلو. چه ته په داسے خبره باندے ولے فتح راکوے. چه دهغے تاته کما حقه علم اوتحقیق نشته. ما د رسول اللهﷺ نه هم داسے اوریدلے دے. څنګه چه ما بیان کړلو. ددوی په دے روایت کښے د نورو الفاظو نفی نه ده.

دویم احتمال دا دے چه حضرت ابن عمر رضی الله عنه په دواړو طریقو دا روایت د نبیﷺ نه اوریدلے وی. اوهم دغه شان ئے روایت کولو. خوچه کله هغه کس فتح ورکړله. نودهغوی نه هغه صورت هیر شوے وی. دکوم چه هغه تردید اوکړلو. نوځکه هغوی "لا" اووئیل. اودهغے تردید ئے اوکړلو.(۲)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. چه د بخاری روایت، په روایت بالمعنی باندے محمول دے. یا خو راوی د تعدد مجلس په وجه د حضرت ابن عمر رضی الله عنه واؤ نه ریدل. یا مجلس ته خوحاضر شوے وو. خوهیر شوی وو ترے.(۴)

---

(۱) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب بیان أرکان الإسلام ودعائمه العظام رقم(۱۲۰)_

(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۳۲/۱) کتاب الإیمان باب بیان أرکان الإسلام)_

(۳) پورتنۍ حواله)_

(۴) فتح الباری(۵۰/۱)_

حافظ رحمہ اللہ فرمائی.چہ امام نووی رحمہ اللہ دنسیان کوم احتمال صحابی رضی اللہ عنہ ته منسوب کولو رجحان ښکاره کړے دے.دا صحیح نه دے.بلکه احتمال د نسیان راوی طرف ته منسوب کول مناسب دی.«تطرق النسیان إلی الراوی عن الصحابی أولی من تطرقه إلی الصحابی» بیا خاص کرچه امام بخاری رحمہ اللہ دحنظله په سند سره دلته روایت کړے دے.هم ددے حنظله نه په مسلم کنبے بالعکس روایت نقل دے.بیا هم دا حنظله په مسند ابی عوانه کنبے په یو بل انداز سره د تقدیم الصوم علی الحج روایت نقل کوی.لکه مونږ چه ئے وړاندے الفاظ ذکرکړل.دا تنویع په دے خبره دلالت کوی.چه دوی روایت بالمعنی کړے دے.دلته دا نشی وئیلے.چه صحابی رضی اللہ عنہ په درے طریقو سره دا حدیث اوریدلے دےځکه چه دا خبره بعیده ده.(۱)
په دے جوابونو خودا اشکال ختمیږی.البته دا اشکال پیدا کیږی.چه په بخاری شریف کنبے روایت بالمعنی منل د بخاری رحمہ اللہ دشان سره موافق نه دی.ځکه چه امام بخاری رحمہ اللہ خپل روایت اصل ګرځولے دے.اود کتابونو ترتیب ئے هم دا کیخودے دے.
نوددے جواب به دا ورکولے شی.چه دلته روایت بالمعنی نه دے.بلکه داامام نووی رحمہ اللہ په بیان کړی دوو صورتونوکنبے اولنے صورت دے.چه حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ دا روایت د نبی علیہ السلام نه په دواړو طریقو سره اوریدلے وو.اوهغه به دواړه قسمه روایات کول.یوځل چه هغوی بتقدیم الصوم روایت اوکړلو.نویو کس ورته فتح ورکړله.چه تاسو بتقدیم الحج روایت کوئ.نوپه هغه باندے دوی رد اوکړلو.چه زه څنګه اورول کوم.صحیح اورول کوم.ما د رسول الله علیہ السلام نه هم داسے اوریدلی دی.

ددے نه د دویم صورت نفی ځکه نه کیږی.چه «هکذا سمعته من رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم»
مطلب دا نه دے.چه ما د رسول الله علیہ السلام نه هم دا اوریدلی دی.اودا هم داسے دے.لکه څنګه چه په حدیث کنبے دحضرت عمربن الخطاب رضی اللہ عنہ قصه راغلے ده.چه هغوی دحضرت هشام بن حکیم بن حزام سره خواه کنبے تیرشو.هغه په مونځ کنبے سورة فرقان لوستلو.حضرت عمر رضی اللہ عنہ ته دهغه قراءت اجنبی محسوس شو.ځکه چه هغه څنګه قراءت کولو.حضرت عمر رضی اللہ عنہ د نبی علیہ السلام نه هغه شان نه وو اوریدلے.دمانځه نه پس هغه حضرت هشام لاس نیولے نبی علیہ السلام ته بوتلو.اوقصه ئے ورته بیان کړه.نبی علیہ السلام اول د هشام نه سورة واوریدلو.اوورے فرمائیل.«هکذا أنزلت»(۲) دویم قراءت نفی ئے اونکړله.دغه شان چه حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ اوفرمائل.چه «هکذا سمعته...» ددے نه د دویم روایت نفی نه کیږی.والله اعلم.
حافظ ابن صلاح رحمہ اللہ دلته دحضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ د رد کولونه ددے خبرے ثابتولو کوشش هم کړے دے.چه ،،واو،، دترتیب دپاره استعمالیږی.(۳)

---

(۱) فتح الباری(۱/۵۰)_
(۲) دپوره واقعه دتفصیل دپاره اوګورئ جامع ترمذی کتاب القراءات باب ماجاء أنزل القرآن علی سبعة أحرف)_
(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم (۱/۳۲)کتاب الإیمان باب بیان أرکان الإسلام ودعائمه العظام)_

خودا خبره تیکه نه ده. اول خو د جمهور په نیز ..واو.. په ترتیب باندے دلالت نه کوی. دویمه دا ممکن ده چه حضرت ابن عمر ﷺ د نبی ﷺ د الفاظو د خیال ساتلو د وجے تردید اوکړلو. اگرچه روایت بالمعنی جائز دے. خوبعینه په دے ترتیب باندے ساتل غوره دی. اودا هم داسے دے. چه نبی ﷺ سعی کوله نو وے فرمائل ..«نبدأ بما بدأ الله به»(۱) اوبیا نبی ﷺ د صفا نه سعی شروع کړه. ځکه چه آیت ﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِن شَعَائِرِ اللَّهِ﴾(۲) کښے د ..صفا.. ذکر مقدم دے. نونبی ﷺ ددے ذکر مقدم کیدو رعایت اوکړلو. او د سعی ابتداء ئے د صفا نه اوکړله. دلته کښے هم حضرت ابن عمر ﷺ دنبی ﷺ د الفاظودترتیب رعایت کولو. اود دویم صورت تردید ئے اوکړلو. ددے وجه نه چه ..واو.. په ترتیب باندے دلالت کوی. والله اعلم.

د ایمان او اعمال بلیغ تشبیه بیا پوهه شئ. چه نبی ﷺ د دےحدیث په مختصرو الفاظو کښے یوه اهمه خبره اوخودله. اودا ئے بیان کړل. چه په اسلام کښے بنیادی طور تصدیق ته دټولونه زیات اهمیت حاصل دے. ددے نه پس داعمالو نمبر دے. نبی اکرم ﷺ ددے اهمیت اونوعیت طرف ته د اشارے دپاره یومثال ورکړلو. چه داسے اوګنړئ چه یوه خیمه وی. اوخیمه په خپل عمود (ستن) او اطناب (ګیرچاپیره پړی) باندے ولاړه وی. دغه شان د ایمان د آسمان هومره د اوچت عمارت مثال دے. چه په دے کښے دننه اصل بنیاد شهادتین دی. اوددے نه پس بیا داعمالو درجه ده. لکه څنګه چه بنیاد په نظر سره نه راځی. دغه شان تصدیق باطنی په قلب کښے د دننه کیدو د وجے په نظرنه راځی. اوس دا اعمال اربعه په کومه درجه کښے دی. اوددے نوعیت څه دے؟ ددے په باره کښے صراحة څوک څه نه وئیلے. خواحادیثو دمطالعے نه دا معلومیږی. چه په دے کښے دټولونه زیات اهمیت مونځ ته حاصل دے. بعضے عارفینو ﷺ دابیان کړے دے. چه په دے څلوروعباداتو کښے دوه اصل دی. اودوه تابع دی. صلاة اصل دے. او زکاة تابع دے. اوحج اصل دے صوم تابع ده.

ددے د پوهیدلو دپاره دا زده کړئ چه ټول عبادتونه ددے دپاره مقرر شوی دی. چه بنده دخپل خالق بندګی اوکړی. اود خالق دوه قسمه شان دے. یو د سلطنت عظمت اوملوکیت شان دے. اودویم ئے جمالی یعنی د محبوبیت شان دے. چه څومره عبادات دی. په هغے کښے دا دواړه قسمه شانونه ځلیږی. په هرعبادت کښے دالله تعالی دعظمت اومحبت خیال ساتلے شوے دے. خوپه بعضے عباداتو کښے شان عظمت اوهغه شان محبت غالب دے. او په بعضو عبادتونو کښے ملوکیت غالب دے. یعنی دالله تعالی د شان سلطنت ظهور زیات وی. اوپه بعضو کښے دشان محبت ظهور زیات وی. په صلاة اوزکواة کښے د شان سلطنت زیات ظهور دے. اوپه حج اوصوم کښے د شان محبت زیات ظهوردے.

مونځ څه څیزدے؟ لکه چه په یودربار کښے حاضری ده. سرکاری اعلان کونکی اعلان اوکړلو.

---

(۱) الحدیث أخرجه مالک فی الموطأ عن جابر ﷺ فی کتاب الحج باب البدء بالصفاء فی السعی وأخرجه مسلم فی الحدیث الطویل فی صفة حجة النبی ﷺ انظر کتاب الحج باب حجة النبی ﷺ)_

(۲) سورة البقرة: ۱۵۸)_

سمدستي تياري اوشوه.پاك صفا شي.اودربار ته حاضر شي.
اوزكاة څه څيز دے؟د زكواة مثال داسے دى.لكه چه د شاهي دربار نه سرى ته انعام ملاويږي. اود بادشاه دطرفه داحكم هم كيږي.چه كله بهر ته اوخي.اود دربار نه بهرفقيران اومسكينان وينئ.نوهغوى ته څه وركوئ.
اوپه حج اوصوم كښے د شان محبوبيت ظهور زيات وى.ځكه چه د محبت ميوه خوراك څكاك، اوخوب پريخودل.اود محبوب لارو كوڅو كښے گشت كول دى.چه كله د چا په سر كښے د عشق سودا وى.نودتولو نه وړاندے هغه خوراك څكاك پريږدى اوبيا ئے خوب ختم شى.اوپه آخره كښے داسے اوشى.چه هغه دخپل محبوب د لارو كوڅو چكرونه لگول شروع كړى.
الله تعالى دخپل محبوبيت د اظهار دپاره روژه فرض كړه.نوخوراك څكاك پريږده.اود شپے تراويح كوه.اوكله چه په انسان كښے د عشق څه خوند ملاؤ شو نوددے نه وړاندے مرحله راغله.اوحج فرض شو.ددے وجے د روژو نه پس د حج مياشتے وى.
بهرحال دالله تعالى چه څومره عبادتونه دى.په ټولو كښے دالله تعالى شان سلطنت وعظمت او شان جمال ومحبوبيت په نظرراځى.خوپه څه كښے كم او په څه زيات. (۱)
ما دا عرض كولو.چه په دے اركانو كښے كوم ركن ته اهميت حاصل دے.هغه ددے تقرير نه په پوهه كښے راځى.چه مونځ اصل اوزكواة تابع دے.دغه شان حج اصل اوروژه تابع ده.ښكاره ده چه صلاة ته به په زكواة ترجيح حاصل وى.اوحج ته په صوم باندے ترجيح حاصل وى.
باقي پاتے شو مونځ اوحج.چه په دے كښے د نبى ﷺ فيصله وړاندے كيخودے شى. چه نبى ﷺ فرمائيلي دى.د قيامت په ورځ به دټولو نه وړاندے د بنده نه د مونځ په باره كښے تپوس كيږي. (۲)دا ددے خبرے دليل دے.چه مونځ د ټولو نه اهم دے.ځكه چه ددے په باره كښے به دټولو نه وړاندے تپوس كيږي. والله سبحانه اعلم
بهرحال نبى ﷺ په دے حديث كښے د اسلام تشبيه دهغه خيمے سره وركړے ده.چه په هغے كښے يوعمود اوڅلور اطناب وى.عمود په مينځ كښے وى.هغه ستن ده چه په هغے باندے خيمه ولاړه وى.اوڅلوراطناب څلور پړى دى.
په دے تشبيه كښے مقصد دا دے.چه لكه څنگه په يوه خيمه كښے عمود ولاړ وى. نو خيمه به قائمه وى.اوكه عمود په زمكه راپريځوى.نوهغه خيمه به هم په زمكه دننه خوره شى.اوبے مصرفه اوبے استعماله به شى.نه په هغے سره دگرمئ نه حفاظت ملاويږي.اونه د يخنئ نه بچ كيدل.هم دغه شان په اسلام كښے د «شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله» حيثيت د عمود

(۱) فتح الملهم(۱/۵۱۸، ۵۱۹)_
(۲) سنن نسائى (۱/۸۱)كتاب الصلاة باب المحاسبة على الصلوات جامع ترمذى أبواب الصلاة باب ماجآء أن أول ما يحاسب به العبد يوم القيامة الصلاة رقم:۴۱۳) سنن ابوداود كتاب الصلاة باب قول النبى ﷺ كل صلاة لايتمها صاحبها تتم من تطوعه رقم (۸۶۴، ۸۶۶) سنن ابن ماجه كتاب إقامة الصلاة باب أول ماجآء فى أول ما يحاسب به العبد الصلاة:رقم(۱۴۲۵، ۱۴۲۶)_

دے.ترخوچه دا شهادت موجود وی .نواسلام به موجود وی.اوکه دا شهادت موجود نه وی.نوکه مونځ روژه،حج اوزکواة ټول موجود وی.ددے څه اعتبار نشته.لکه څنګه چه په خیمه کښے عمود نه وی.اوڅلور واړه رسئ په میخونو پورے تړلے شوے وی.نوخیمه په زمکه پرته وی.اوډیدے نشی.اوددے نه فائده نشی اخستے.هم په دے طریقه که شهادت نه وی.نود باقی ارکانو څه فائده نشته.په آخرت کښے د «نجاة من الخلود فی النار» حقیقی فائده په شهادت باندے موقوف ده.

بیا دغه شان که په خیمه کښے رسئ د یومیخ نه پرانستے شی.نویل طرفه خیمه سسته شی.اوزوړنده شی.اودا د کمزورئ نښه ده.دغه شان که شهادت موجود وی.خو مونځ نه وی.نوداسلام خیمه به هم ددغه طرفه سسته شی.که د بل طرف نه ته رسئ پرانیځې.نودهغه طرف نه به هم سسته شی.دغه شان که ته د مونځ سره روژه هم پریږدے.نودبل طرف نه به هم اسلام کمزورے شی.

بهرحال خلاصه دا چه دشهادت حیثیت دعمود دے.اود باقی څلورو ارکانونه د فائدے اخستلو دپاره د عمود قائم کیدل ضروری دی.اودا چه رسئ د اوموږو سره تړل پکاردی.که په رسوکښے بعضے یا ټولے سستے شی.نوپه خیمه کښے دننه کمزوری راځی.

دغه شان شهادت که وی.اوپه ارکان اربعه کښے ټول یا بعضے پریخودے شی.نوپه اسلام کښے به هم کمزوری راځی.

حضرت حسن بصری رحمه الله اومشهورشاعرفرزدق: روایت دے چه حضرت حسن بصری رحمه الله او فرزدق په یوه جنازه کښے جمع شول . نوحضرت حسن بصری رحمه الله اوفرمائیل. «ما اعددت لمثل هذه الحالة؟» تاددے حالت دپاره څه تیارے کړے دے؟فرزدق اووئیل.«شهادة أن لا إله إلا الله» حضرت حسن بصری رحمه الله اوفرمائیل.«هذا العمود فأين الأطناب»دا خو عمود دے.اطناب څه شو؟دخیمے نه د پوره فائدے اخستلودپاره د عمود سره سره د اطناب هم ضرورت وی.دهغے هم اهتمام کول پکار دی؟[1]

بهرحال ددے بلیغ تشبیه نه د شهادت حیثیت واضح شو.چه دا اساس اوبنیاد دے.اود باقی ارکانو حال هم معلوم شو.چه ددے حیثیت دشهادتینو پشان خو نه دے.خوچه په دے کښے یوهم پاتے شی.نوداسلام په عمارت کښے کمزوری راځی.اودا به مکمل نه وی.

په دے کښے د مرجئو هم رد دے.چه دوی اعمال ضروری نه ګڼړی.که په خیمه کښے د عمود سره اطناب ضروری دی.نوشهادت سره باقی ارکان هم ضروری دی. دا غیرضروری نشی ګرځولے.

---

(۱) شرح کرمانی(۱/ ۸۰)_

يواشكال اودهغې جواب دلته يواشكال دے هغه دا چه داسلام خو نور هم ډيراركان دى. دجهاد حكم دے. د حقوقوسره متعلق نورډيرفرائض دى.دهغې ذكرنشته.صرف د پنځه څيزونو په ذكر سره اكتفاء شوے ده؟

ددے جواب دا دے.چه په دے پنځو څيزونو څكه اكتفاء شوے ده.چه دا مشهور دى.

بعضے حضرات فرمائى.چه عبادات به ياقولى وى يا غيرقولى.شهادتين قولى دى. او غير قولى به ياتركى وى لكه روژه اويابه وجودى وى.بيا وجودى به يا بدنيه وى.يا ماليه يا مركبه من البدن والمال دلته كښے دهريوپه بعضے مثالونو باندے اكتفاء اوكړے شوه.په پنځو كښے حصر مقصود نه دے.

داسے هم ونيلى شى.چه عبادات به يا د قلب سره متعلق وى يا نه. داولنى صورت مصداق شهادتين دى.اوكه متعلق بالقلب نه وى.نوبيا دوه صورتونه دى.يا به ايجابى وى يا به سلبى وى.دسلبى مصداق روژے دى.اوكه ايجابى وى.نوبيا به دا يا متعلق بالبدن وى يا متعلق بالمال يا متعلق بالبدن والمال جميعاً وى.متعلق بالبدن مونځ شو.بال زكواة شو.اودبالبدن والمال جميعاً مصداق حج شو.دلته د مثال په طور يو يو څيز ذكر كړے شو.

يوه توجيه هم هغه ده.كومه چه وړاندے تيره شوے ده.چه په «لااله إلا الله محمد رسول الله»كښے دالله تعالى حاكميت،توحيداو د رسول الله ﷺ د رسالت اقرار دے.اودالله تعالى دوه قسمه شوون دى.يوشان حاكميت اوبل شان محبوبيت،دشان حاكميت ظهور په مونځ اوزكواة كښے اوشو.اودشان محبوبيت اظهارپه روژه اوحج كښے اوشو.په دے پنځوكښے حصرمقصودنه دے.**يوه نكته**: علامه شبيراحمد عثمانى رحمه الله فرمائى.چه علامه انورشاه كشميرى رحمه الله د مذاكره په دوران كښے يومضمون ذكر كړے دے.چه په كوم ځائے كښے د شهادت عنوان سره د توحيد ذكر وى.نودے سره به هلته د رسالت ذكر هم وى.په حديث الباب كښے هم دا صورت دے.اوپه كوم ځائے كښے چه د شهادتين عنوان نه وى.نوهلته عام طور داسے كيږى.چه صرف دتوحيد په ذكر باندے اكتفاء كولے شى.د رسالت ذكر نه وى.لكه دنبى ﷺ ارشاد گرامى دے.«من كان آخر كلامه لااله إلا الله دخل الجنة» (١)او«لقنوا موتاكم قول لااله إلا الله»(٢)دغه شان «أفضل الذكر لااله الا الله»(٣)

...

---

(١) سنن أبى داود كتاب الجنائزباب فى التلقين رقم(٣١١٦)_

(٢) ډيورتنى حواله حديث نمبر(٣١١٧)_

(٣) سنن ترمذى كتاب الدعوات باب ماجاء أن دعوة المظلوم مستجابة رقم (٣٣٨٣)_

حضرت کشمیری رحمه الله ددے فرق نکته دا بیان کړے ده.چه دشهادت نه مقصد د زړه د عقیده اوایمان اظهارکول دی.په «لااله الا الله» کښے دوه احتمالات دی.کله خوددے په وئیلو کښے دعقیدۀ اظهارمقصود وی اوکله دعقیده اظهارنه وی.صرف ذکر مقصود وی.په خلاف د «محمد رسول الله» په دے کښے صرف اظهار د عقیدۀ مقصود وی.چاهم دا په ذکر کښے نه ده شمار کړے.چونکه د شهادت په عنوان سره دعقیدۀ بیان کیږی.نوځکه ددے سره د نبی ﷺ رسالت هم ذکر کوی.اود شهادت دعنوان نه بغیرذکر هم مقصود وی.نوځکه د رسالت د یادولو نه بغیر صرف په توحید باندے اکتفاء کولے شی.(۱)

تنبیه دلته کښے لږ غوندے اشکال پیدا کیږی.چه «محمد رسول الله» هرکله په ذکر کښے داخل نه دے.نوصوفیائے کرام رحمهم الله ددے تلقین ولے کوی؟

ددے جواب دادے.چه ذکر کونکو ته چه د «لااله الا الله» سره د «محمد رسول الله» یوځائے کولو کوم تلقین کولے شی.دا ددے وجے نه چه دا د دویم د ذکر حصه ده . بلکه ددے وجے چه هسے نه د «لااله الا الله» په کثرت تکرار اوپه دے کښے د مشغولتیا په وجه دے د رسالت دعقیدۀ نه غفلت اوکړی.اوپه دے کښے څه قسم کمزوری راشی.نوځکه وئیلی شی.چه د«لااله الا الله» سره دا هم په مینځ مینځ کښے وئیلی شی.

حافظ ابن تیمیه رحمه الله اوذکرمفرد: حافظ ابن تیمیه رحمه الله دیرلوئے شخصیت وو.اودیرربانی بزرګ وو.هغوی د ..الله ،الله.. ذکر مفرد په سختئ سره انکار کړے دے.اوفرمائیلے ئے دی. چه دا ذکر بدعت دے.ځکه چه دا علم دے.اود علم په باربار وئیلو کښے څه فائده نشته.ذکر پکار دے چه .سبحان الله.. وی.چه په دے کښے دالله تعالی تقدیس بیان شوے دے. ..الحمدلله.. وی.چه په دے کښے دالله تعالی حمد اوثنا بیان شوے ده...لااله الا الله، چه په دے کښے د الله تعالی د توحید بیان دے.صرف .الله الله.. وئیل دا یے مقصوده اوبے فائدے دی.

خو ددوی دا خبره ډیره کمزورے ده.اودهغوی دشان سره مناسب نه ده.ځکه چه دا کتل دی.چه په ذکر کولو کښے دچا فائده مقصود ده.ښکاره ده.چه دالله تعالی په کښے څه فائده نشته.ځکه که یو کس ..سبحان الله سبحان الله..وائی.نودالله په شان تقدیس کښے څه اضافه نه راځی.دغه شان د «لااله الا الله» په وئیلو سره دالله تعالی په صفت وحدانیت کښے څه اضافه نه راځی.البته ذکرکونکی ته په دے باندے فائده ملاویږی.چه د ..سبحان الله.. په تکرار سره دده په زړه کښے د الله تعالی شان قدوسیت راسخ کیږی.دغه شان په تحمید

---

(۱) درس بخاری(۱/۱٤۲) وفضل الباری(۱/۲۹۹،۳۰۱)۔

اوتقديس سره دالله تعالى محموديت اووحدانيت په زړه كنبے راسخ كيږى.بعينه هم دا فائده په ..الله الله.. ذكرمفرد باندے هم مرتب كيږى.په دے سره د سړى په زړه كنبے دالله تعالى د صفات كماليه استحضار اورسوخ راخى.خكه چه ..الله.. د «ذات واجب الوجود مستجمع لجميع صفات الكمال» دپاره علم گرخولے شوے دے.ښكاره چه د ..الله الله.. په تكرار سره به ددے ذات اودده د صفاتو استحضار راخى اودا به په زړه كنبے راسخ كيږى.لكه چه كوم فوائد په نورو ذكرونو كنبے دى.نوپه دے كنبے هم شته.
بيا ددے نه علاوه دے ته بدعت ونيل ځنگه ټيك كيدے شى.حالانكه په حديث كنبے دى.

«لاتقوم الساعة حتى لايقال فى الله: الله الله»(١)

دا خبره دے ښكاره وى.چه د ذكرمفرد په جواز باندے آيت قرآنى ﴿قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ﴾(٢) سره استدلال كولے شى.چه دلته صرف ..الله.. موجود دے.خودا استدلال كمزورے دے.خكه چه دا د سوال جواب دے.دلته ..الله..مفرد مراد نه دے.بلكه د ماقبل سره دملا وهلو نه پس به دا مركب كيږى.(٣) والله اعلم.

دامام بخارى رحمه الله مقصد امام بخارى رحمه الله ددے حديث په راوړلو كنبے دا ښائى.چه ايمان مركب دے.اوچه كوم څيزمركب وى.هغه قابل د نقصان اوزيادت وى.دامام بخارى رحمه الله مقصد هم دا ښكاره كوى.چه ايمان د پنځو څيزونو نه مركب دے.چونكه دا پنځه څيزونه په هركس كنبے مكمل نه وى.څوك په مونځ كنبے كوتاهى كوى.څوك د زكواة په ادا كولو كنبے اوڅه خلق دحج اوروژے په ادا كولو كنبے سستى كوى.دا ټولے داسلام علامات دى.په دے كنبے دتفاوت په اعتبارسره د ايمان په مراتبو كنبے هم فرق راخى.امام بخارى رحمه الله خپله مدعى داسے ثابتوى.چه داعمالو كمے زياتے د ايمان په كمى زياتى باندے دلالت كوى.
ددے جواب دا دے.چه احناف رحمهم الله د ايمان دتركيب او ددے د زيادت اونقصان نه مطلقاً منكر نه دى.هغوى هم دا منى.البته دوى اعمال د كامل ايمان جزء گنړى.نوڅه اختلاف پاتے نشو.(٤) والله سبحانه وتعالى اعلم.

❀❀❀

---

(١) صحيح مسلم (٨٤/١) كتاب الإيمان باب ذهاب الإيمان آخرالزمان)_
(٢)سورة الأنعام:٩١)_
(٣) دتفصيل دپاره اوگورئ (٣٠٠/١)_
(٤) فضل البارى(٣١٣/١)_

۲=باب امور الایمان

وَقَوْلِ اللّٰهِ تَعَالٰی ﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتٰبِ وَالنَّبِيّٖنَ ۚ وَآتَى الْمَالَ عَلٰی حُبِّهٖ ذَوِي الْقُرْبٰی وَالْيَتٰمٰی وَالْمَسٰكِيْنَ وَابْنَ السَّبِيْلِ ۙ وَالسَّآئِلِيْنَ وَفِي الرِّقَابِ ۚ وَأَقَامَ الصَّلٰوةَ وَآتَى الزَّكٰوةَ ۚ وَالْمُوْفُوْنَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عٰهَدُوْا ۚ وَالصّٰبِرِيْنَ فِي الْبَأْسَآءِ وَالضَّرَّآءِ وَحِيْنَ الْبَأْسِ ؕ أُولٰٓئِكَ الَّذِيْنَ صَدَقُوْا ؕ وَأُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُوْنَ﴾(۱)

قوله: وَقَوْلِهٖ ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُوْنَ.....﴾(۲): په بعضې نسخوکښې د «أمور الإيمان» په ځائې «أمور الدين» دے.په دے صورت کښې به جنس اخستلے شی(۳) په دے کښې درے احتمالات دی.

① یودا چه دا اضافت بیانیه دے.یعنی «باب الأمور التي هي الإيمان» دا دامام بخاری رحمه الله د مدعا مطابق دے.

② دویم صورت دا دے.چه اضافت په معنی د ،،في،، دے.تقدیریه دا وی«باب الأمور الداخلة في الإيمان» دا صورت هم دامام بخاری رحمه الله د مدعا مطابق دے.

③ دریم صورت دادے.چه دا اضافت لامیه دے.اوداسے به وئیلی شی«باب الأمور التي هي مكملة للإيمان» په دے صورت کښے دا اعمال د ایمان جزء نه دے . بلکه مکملات دی.او د امام بخاری رحمه الله مدعا ترے نه ثابتیږی.(۴)

د ترجمة الباب مقصد اود ماقبل سره ربط: امام بخاری رحمه الله وړاندے اصول بیان کړل.او اوس د فروعو بیانول غواړی.(۵)

دشارحینو ﷭ دکلام نه معلومیږی.چه امام بخاری رحمه الله یا خو دا خودل غواړی.چه ایمان یوداسے مکمل څیز دے.چه د ډیرواجزاؤ اوارکانو د یوځائے کیدونه پوره کیږی.اویا دا خودل غواړی.چه ایمان یوحقیقت مرکبه دے.چه ددے ډیر اجزاء ترکیبیه دی.چه ددے د یو ځائے کیدو نه پس ددے تحقق کیږی.په اولنی صورت کښے خولکه چه امام بخاری رحمه الله دا اشاره اوکړله.چه دا امور مکملات د ایمان دی .اوپه دویم احتمال دا اشاره ده.چه ددے امورو په وجود سره دایمان د حقیقت وجود راځی.خوامام بخاری رحمه الله چه څه په «أبواب كتاب الإيمان» کښے ذکر کړی دی . د هغے نه معلومیږی.چه اعمال د ایمان مکملات دی.(۶)

---

(۱) البقرة:۱۷۷)_

(۲) المؤمنون:۱)_

(۳) فتح الباری(۱/۵۰)_

(۴) عمدة القاری(۱/۱۲۲)وفتح الباری(۱/۵۰) ولامع الدراری(۱/۵۴۷، ۵۳۸)_

(۵) فضل الباری(۱/۳۱۳)_

(۶) عمدة القاری(۱/۱۲۲)

دحضرت گنگوهي رحمه الله نه منقول دي. هغوی فرمائي.چه وړاندې دحضرت ابن عمر رضي الله عنه په حدیث کښې د پنځو اجزاؤ ذکر وو.چاته به دا ګمان راتلو.چه ارکان بس پنځه دي.اوهم پنځه ضروري دي.امام بخاري رحمه الله دا باب راوړلو.اودا خودل غواړي.چه دایمان نور افعال اواعمال هم شته.ایمان په پنځو څیزونو کښې منحصر نه دي.(۱)
دحضرت ګنګوهي رحمه الله نه دا هم منقول دي.چه امام بخاري رحمه الله کله دایمان د بساطت اوترکیب دبحث نه فارغ شو.نواوس امام بخاري رحمه الله مقتضیات دایمان بیانوي.اوپه دې خبره تنبیه ورکوي.چه د مومن شان دا نه دې.چه د تصدیق کولو نه پس به په اعمالو کښې کوتاهي کوي.بلکه اعمال کوم چه د ایمان مقتضیات دي.مؤمن به ددې اعمالو پوره کول غواړي.(۲)
دا هم ممکن ده.چه امام بخاري رحمه الله اول اجمالاً دا اوخودل.چه ایمان د قول اوعمل مجموعه ده.په دې کښې کمې اوزیادت راځي.اوس دلته اجمالي طور د ایمان شعبو ته اشاره کول غواړي.اودا خودل غواړي.چه د ایمان ډیرې شعبې دي.څکه ئې په دې باب کښې دحضرت ابوهریره رضي الله عنه حدیث «الإيمان بضع وسبعون شعبة» ذکر کړې دې.اوددې باب نه پس چه وړاندې کوم بابونه راځي.په هغې کښې ئې د شعب ایمان تفصیل بیان کړې دې.لکه چه اول ئې اجمالاً دا اوخودل.چه دایمان ډیرې شعبې دي.اوبیا په وړاندې بابونو کښې په دغې کښې د بعضو شعبو تفصیل او تعیین کوي.د کومو متعلق چه امام بخاري رحمه الله د «الإيمان بضع وسبعون شعبة» روایت ذکر کړې دې.
یوه خبره تاسو دا هم کولې شئ.چه امام بخاري رحمه الله ددې باب په راوړلو کښې په مرجئو باندې رد کوي.چه تاسو وائې چه طاعت مفید نه دې.اومعصیت مضر نه دې.حالانکه دایمان سره د ډیرو احکامو اواعمالو تعلق دې.که دغه احکام او اعمال ادا نکړې شي.نواسلام بیخي نامکمل پاتې کیږي.د اسلام دتکمیل دپاره صرف په پنځو څیزونواکتفا نشي کولې.بلکه ددې نه سوا د نورو فروعو هم ضرورت دې.نو په پنځو باندې هم د مرجئو رد اوشو.اوکله چه نورو امورو ته امام بخاري رحمه الله اشاره اوکړله.نو دا مزید رد شو.(۳)
دلته کښې امام بخاري رحمه الله دخپل مقصد دپاره دوه آیاتونه ذکر کړل.یو ﴿لَيْسَ الْبِرَّ...إلخ﴾ اوبل آیت ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ۝....الخ﴾
دآیت دترجمې سره ربط په دې کښې د اولنی آیت متعلق دحضرت ابوذر رضي الله عنه نه مروي دي.چه دوی د نبي ﷺ نه د ایمان په باره کښې تپوس اوکړلو.نو نبي ﷺ په جواب کښې دا آیت اولوستلو.(۴)

---

(۱) تعلیقات لامع الدراري(۱/۵۴۶)_
(۲) لامع الدراري(۱/۵۴۹)_
(۳) ایضاح البخاري(۱/۱۷۱)_
(۴) رواه عبدالرزاق -كذا في الفتح (۱/۵۱) قال الحافظ ورجاله ثقات)_

چونكه دا روايت على شرط البخاري نه وو.نوځكه امام بخاري رحمه الله روايت پريخودلو .او په دے باره كښے ئے آيت ذكر كړلو.(١)

خو سوال دا دے چه دا څنګه معلومه شوه.چه دا امور كوم چه په آيت شريفه كښے ذكر دى.دا په ايمان كښے داخل دى؟

ددے جواب دا دے.چه په آيت كښے ونيلے شوى دى.

﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا ۖ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ دلته كښے ﴿الْمُتَّقُونَ﴾ نه مراد «المتقون من الشرك والمعاصي والأعمال السيئة» دى.اود شرك اومعاصى نه بچ كيدونكى مومنان دى.نومؤمن داسے كس ته وائي.څوك چه د پورتنو اوصافو مالك وى.نومعلومه شوه.چه په ايمان كښے دا څيزونه داخل دى.(٢)

دغه شان په دويم آيت كښے خو صراحةً د مؤمن صفات شمارلے شوى دى.لكه چه د دواړو آياتونو د «باب أمور الإيمان» ترجمے سره پوره ربط دے.

د آياتونو په ترتيب كښې نكته: دلته تاسو ګورئ چه په دے كښے اولنے آيت د سورة بقره دے.او دويم آيت د سورة مؤمنون دے.د «باب أمور الإيمان» د ترجمے تقاضا دا وه.چه ترتيب برعكس وو . ځكه چه د امام بخاري رحمه الله مدعا دا ده.چه ايمان د اعمالو نه مركب دے.په دے مدعا او مقصد باندے دلالت كولو دپاره ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ آيت زيات واضح دے.ځكه چه په دے كښے د مؤمنون لفظ موجود دے.ددے نه پس د ﴿الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾..إلخ﴾ په ذريعه د مومنانو صفات شمارلے شوى دى.دا صفات كاشفه دى.كوم چه دا ښائى.چه دا اعمال په ايمان كښے داخل دى.په خلاف د اولنى آيت ځكه چه هلته د ﴿الْبِرَّ﴾ لفظ استعمال شوے دے.هلته كښے ددے تاويل ضرورت دے.چه د﴿الْبِرَّ﴾ اطلاق په ايمان باندے شوے دے.اوددے نه مراد ايمان دے.ددے باوجود امام بخاري رحمه الله داسے اونكړلو.

ددے وجه هم هغه روايت دے.كوم چه مونږ وړاندے بيان كړلو.چه نبي ﷺ دايمان په تفسير كښے د سورة بقره پورته ذكر شوے آيت تلاوت كړلو.لكه چه په دے آيت كښے صراحةً امور ايمان ذكر شوى دى.نوځكه دوى دا آيت مقدم كړلو.(٣)

ددے نه علاوه دا هم ممكن ده.چه په﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ كښے ذكر شوى صفات .صفات كاشفه نه وى.بلكه مادحه وى.دامام بخاري رحمه الله مدعا د صفات كاشفه په صورت كښے پوره كيدله.د مادحه په صورت كښے به دا د كمال ايمان بيان وو.لكه چه دا كمالات ذكر كولے شى.كوم چه د مؤمنانو دپاره قابل د مدح او تعريف دى.چونكه دا احتمال موجود وو.

---

(١) فتح الباري(١/٥١)_

(٢) پورتنئ حواله)_

(٣) ارشاد الساري للقسطلاني(١/٩٢)_

نوځکه ئے دا مقدم نکړلو. ددے په مقابله کښې ئے هغه آيت مقدم کړلو. کوم چه د ايمان د تفسير په باره کښې وارد شوے دے. والله اعلم

تنبيه تاسو په دے مقام باندے ګورئ چه امام بخاري د ﴿وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ نه پس بغير د څه فصل نه ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ آيت ذکر کوي. ددے په باره کښې زده کړئ. چه د اصيلي په نسخه کښې دلته د دواړو آيتونو په مينځ کښې ..واو.. موجود دے. او د ابن عساکر په نسخه کښې ..وقوله.. فصل موجود دے.(۱)

په دے مقام باندے حافظ ابن حجر رحمه الله دا احتمال ذکر کړے دے چه ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ د ﴿وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ تفسير دے. شارحينو رحمهم الله ددے ترديد کړے دے.(۲)

علامه عيني رحمه الله فرمائي. چه په دے آيت کښې الله تعالى د ذکر شوي صفاتو د حاملينو ذکر اوکړلو. او دے طرف ته ئے اشاره اوکړله. او د ﴿وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ په ذريعه لکه چه دا ښائي. چه ددے صفاتو حاملين بس متقيان دي. اوس دلته داسے کومه يوه خبره پاتے شوے ده. چه دهغے تفسير ته ضرورت وي. بيا دا دعوه د څه حد پورے په هغه وخت کښې ټيک کيدے شوه. چه دواړه آياتونو متصل وو. حالانکه دلته په قرآن کښې ديو آيت نه بلکه د ډيرو سورتونو فاصله ده. نودا تفسير ګرخول ډيره بعيده ده.(۳)

بهرحال په کومو نسخو کښې چه دلته څه فصل نشته. نودهغے په باره کښې مونږ دلته دا وئيلي شو. چه چونکه دا خبره ښکاره ده. چه دا دواړه آيتونه بيخي جدا جدا دي. څه قسم التباس په کښې نشته. نوځکه د څه فاصل ضرورت محسوس نکړے شو.(۴)

دآياتونو تفسير:

قوله: ﴿لَّيْسَ الْبِرَّ أَن تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ...﴾: کله چه د تحويل قبله حکم راغلو. نوخلقو عجيبه عجيبه خبرے کول شروع کړے. چاوئيل صاحبه ستاسو پيغمبر خوواني. چه زه نبي يم. اود انبياؤ قبله ئے پريخودله. دبني اسرائيلو پيغمبران د زرګونو په شمار وو. اودهغوي قبله بيت المقدس وو. نبي ﷺ بيت المقدس پريخودلو. اوداللہ تعالى په حکم ئے بيت الله قبله جوړه کړله. بيا هم هغوي اعتراض اوکړلو. چه دا څنګه پيغمبر دے؟

بعضو وئيل. دده عجيبه حالت دے. دده عدم استقلال ته ګورئ. کله بيت المقدس ته مونځ کوي. اوکله بيت الله طرف ته. دے په يوحال باندے نه پاتے کيږي.

د داسے خلقو په جواب کښې دا آيت نازل شو. اودا په کښې اوخودلي شو. چه ايمان دا نه دے. چه تاسو مشرق طرف ته مخ کړئ يا مغرب طرف ته. بلکه ايمان خودا دے. چه الله تعالى کوم

---

(۱) ارشاد الساري للقسطلاني(۱/۹۲)۔

(۲) پورتنئ حواله)۔

(۳) عمدة القاري(۱/۱۲۳)۔

(۴) پورتنئ حواله)۔

طرف ته د مخ كولو حكم اوكړى.هغه طرف ته سمدستى مخ كړے شى.اود هغه د حكم سمدستى تعميل اوكړے شى.(١)

دا داسے اوګڼئ چه ديو كس په باره كښےدا معلومه وى.چه دا وفادار دے.دخپل مالك دحكم پوره منل كوى.دده د ژوند مقصد هم دا دے.چه د خپل مالك حكم اومنى.داسے كس يوطرف اوجهت نه پيژنى.بلكه صرف دا خبره پيژنى.چه زما د مالك رضا په كوم ځيزكښے ده.ترڅوچه د مالك حكم وو.چه بيت المقدس طرف ته مونځ كوه.نوهغه هم هغه طرف ته مونځ كوى.اوكله چه د مالك حكم راغلو.چه اوس بيت الله طرف ته اوګرځه.نوهغه په دے كښے د څه حكمت پوښتنه نه كوى.او نه د حكم په تعميل كښے توقف كوى.بلكه هغه سمدستى خپل مخ بيت الله طرف ته اړوى.

لكه چه په دے آيت كښے دا حقيقت بيان شوے دے.چه اصلى عبادت او طاعت دالله تعالى حكم پوره كول دى.

په دے باندے په نورو الفاظو كښے داسے پوهه شئ.چه يوصورت د ،،بر،، وى.او يو حقيقت د ،،بر،، وى.په صورت د ،،بر،، كښے كه حقيقت موجود نه وى.نوهغه صورت به بيخى بيكاره وى.كه د ،،بر،، حقيقت په كښے راشى.نوهغه به فائده مند وى.

ګورئ منافقان مونځ كوى.په جهاد كښے شركت كوى.دشهادتينو اقرار كوى.ددے باوجود الله تعالى فرمائى. ﴿وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّهُمْ لَكٰذِبُوْنَ﴾(٢) دغه شان فرمائى﴿اِنَّ الْمُنٰفِقِيْنَ فِي الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ﴾(٣)

تاسوګورئ چه په دوى كښے صورت صلاة،صورت جهاد وغيره موجود دے. خو چونكه حقيقت ايمان اوتصديق قلبى نشته.نوځكه په دے آياتونوكښے د دوى حقيقت بيان كړے شو.

هم دا صورت حال دټولو كافرانو دے.كوم چه نيك اعمال كوى.خودهغوى دا نيك اعمال فائده مند نه دى.قرآن كريم كښے ارشاد دے.﴿وَالَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا اَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍۭ بِقِيْعَةٍ يَّحْسَبُهُ الظَّمْاٰنُ مَآءً حَتّٰٓى اِذَا جَآءَهٗ لَمْ يَجِدْهُ شَيْـًٔا﴾(٤)

دكافرانو د اعمالو مثال داسے دے.لكه صحرا او په هموار ميدان كښے چه شګه وى .سرے په دے باندے د لرے نه د اوبو ګمان كوى.خوچه كله هغے ته نزدے ورشى .نو اوبه نه وى.دغه شان ددے خلقو په اعمالو كښے صورت موجود دے .خو حقيقت موجود نه دے.

چه دا خبره زده شوه.نواوس به دا زده كړئ.چه يو وى د استقبال في الصلاة صورت.هغه برابره ده كه بيت المقدس طرف ته وى اوكه بيت الله طرف ته.او يودے د دے حقيقت ،دا حقيقت به په هغه وخت كښے متحقق كيږى.چه ايمان وى.كه يو سړے بيت الله طرف ته مخ

(١) تفسير قرطبى(٢/٢٣٨،٢٣٧)۔

(٢) سورة المنافقون:١)۔

(٣) سورة النساء:١٤٥)۔

(٤) سورة النور:٣٩)۔

کوی.اودهغه په زړه کښې ایمان نه وی.نوهغه دالله تعالی تابعداری کونکے نه دے.دغه شان که یو سړے بیت الله طرف ته مونځ کوی.اودهغه په زړه کښے ایمان نه وی.نوصورت خو د استقبال دے.خوحقیقت داستقبال نه دے.څکه چه دعمل حقیقت په ایمان سره متحقق کیږی.

﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾

دے آیت مبارک دخپل اختصار باوجود پوره شریعت راګیر کړے دے.څکه چه ټول شریعت په درے قسمونو باندے تقسیم کیدے شی.

① یوصحت اعتقاد ،انسان ته د کمال حاصلولو دپاره د ټولو نه وړاندے د خپل خیالاتو اوعقائدو د ټیک کولو ضرورت پیښیږی.که د یو سړی عقیده صحیح نه وی.نوکه هغه هرڅنګه وی.دالله تعالی په زمکه باندے بوج دے.هم د عقائدو تصحیح طرف ته دلته په ﴿وَلَٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ﴾ کښے اشاره شوے دے.

② دویم قسم حسن اخلاق ومعاشرت دے. د عقائدو د صحت نه پس انسان ته پکار دی.چه په حسن اخلاق اوحسن معاشرت باندے موصوف شی.په ﴿وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ﴾ کښے د دے حسن اخلاقو بیان دے.

③ دریم قسم تهذیب نفس دے.بیا ددے تهذیب نفس دوه صورتونه دی.

(الف) یوصورت دا دے.چه د بنده تعلق دالله تعالی سره ټیک وی.د تهذیب النفس دے شاخ طرف ته په ﴿وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ﴾ سره اشاره شوے ده.

(ب) دویم صورت دا دے.چه دالله تعالی د بندګانو سره تعلق صحیح وی.دے طرف ته اشاره ده په ﴿وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ﴾ کښے.

بهرحال دا اولنے آیت دے.چه دا یے راوړلو.نولکه چه امام بخاری رحمه الله دا خودل غواړی.چه د ،،بر،، نه مراد ایمان دے.اود ایمان په تفسیر کښے دا ټول اعمال داخل دی.نومعلومه شوه.چه ایمان مرکب دے.

تاسودا وئیلے شئ.چه په دے آیت کښے په مرجئو باندے رد دے.هغوی دا ګنړی.چه د اعمالو دایمان سره څه تعلق نشته.دلته کښے الله تعالی دایمان سره متعلق ډیر اعمال بیان کړل.دا ټول اعمال د ایمان مکملات دی.دا ټول اعمال د ایمان فروعات او مقتضیات دی.نوبیا د اعمالو په باره کښے دا وئیل څنګه ټیک دی.چه ددے د ایمان سره څه تعلق نشته.دا خبره په ذهن کښے اوساتئ.چه دلته د احنافو رحمهم الله تردید مقصود نه دے.څکه چه امام بخاری رحمه الله اود احنافو رحمهم الله په مینځ کښے څه فرق نشته.څکه دنفس ایمان دپاره اعمال هغه هم جزء نه ګنړی.اومونږ هم، په نفس ایمان کښے هغه هم د کمی زیاتی قائل نه دے.اومونږ هم د کمی زیاتی قائلین نه یو.

که تاسو دا وائے چه د امام بخاری رحمه الله داحنافو رحمهم الله سره اختلاف خو مشهور دے،هم په دے بنیاد هغه په احنافو رحمهم الله باندے رد کوی.نوتاسو په دے صورت کښے دا وئیلے شئ چه دلته دایمان ذکر نشته.بلکه د ،،بر،، ذکر دے.چونکه ،،بر،، دایمان اثر دے.ځکه په حدیث کښے د ایمان تفسیر په ،،بر،، سره شوے دے.ددے وجے نه چه ،،بر،، او ،،ایمان،، دواړه مترادف دی.نودامام بخاری رحمه الله استدلال ټیک نه دے.

د دویم آیت ﴿قَدۡ أَفۡلَحَ ٱلۡمُؤۡمِنُونَ...الخ﴾ په باره کښے مونږ وړاندے بیان کړے دے.چه په دے صفاتو کښے دوه احتمالات دی.یواحتمال دا دے.چه دا صفات مادحه دی.په دے صورت کښے به دا صفات د کمال ایمان تعریف وی.اوکمال ایمان خو مونږ هم مرکب ګنړو.دویم احتمال دا دے.چه دا صفات کاشفه اوګرځولی شی .په دے صورت کښے به بیشکه دا ثابته شی.چه دا څیزونه په ایمان کښے داخل دی .خو تاسو وئیلے شئ چه په دے کښے امام بخاری رحمه الله مقصود په مرجئو باندے رد دے.والله اعلم.

الحديث التّاسع

[۹] حَدَّثَنَا عَبۡدُ اللّٰهِ بۡنُ مُحَمَّدٍ الۡجُعۡفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ الۡعَقَدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا سُلَيۡمَانُ بۡنُ بِلَالٍ عَنۡ عَبۡدِ اللّٰهِ بۡنِ دِينَارٍ عَنۡ أَبِي صَالِحٍ عَنۡ أَبِي هُرَيۡرَةَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنۡهُ(۱) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيۡهِ وَسَلَّمَ قَالَ الۡإِيمَانُ بِضۡعٌ وَسِتُّونَ شُعۡبَةً وَالۡحَيَاءُ شُعۡبَةٌ مِنَ الۡإِيمَانِ

رجال الحديث

① عبدالله بن محمد رحمه الله : دا ابوجعفر عبدالله بن محمد بن عبدالله بن جعفر بن اليمان بن انس جعفی بخاری مسندی دے.د دوی نسب کښے چه کوم ،،یمان،، دے.دا هم هغه دے.د چا په لاس چه د امام بخاری رحمه الله په نیکونو کښے مغیره اسلام راوړے وو.دا ثقه او حافظ دے.د اصول سته په مصنفینو رحمهم الله کښے صرف بخاری او ترمذی ددوی نه احادیث اخستے دی.په ۲۲۹هـ کښے وفات شوی دی.(۲)

دوی ته ،،مسندی،، ولے وئیلے شی؟ددے وجه عالمان لیکی.چه دوی به همیشه د مسند احادیثو په تلاش کښے اوسیدل.مراسیل اومنقطعات طرف ته د دوی رغبت نه وو.امام حاکم رحمه الله فرمائی.چه دوی ته ،،مسندی،، ددے وجے وئیلی شی.چه دوی په ماوراء النهر

(۱) الحديث أخرجه مسلم فى كتاب الإيمان.باب بيان عدد شعب الإيمان وأفضلها وأدناها رقم.(۱۶۱. ۱۶۲) والنسائى فى سننه فى كتاب الإيمان وشرائعه.باب ذكر شعب الإيمان رقم(۵۰۷. ۵۰۹ وأبوداود فى سننه فى كتاب السنة باب فى رد الإرجاء رقم(۴۶۷۶ والترمذى فى جامعه فى كتاب الإيمان .باب ما جآء فى إستكمال الإيمان وزيادته ونقصانه رقم.(۲۶۱۴ وابن ماجه فى سننه فى المقدمة باب فى الإيمان رقم(۵۷)_

(۲) عمدة القاري (۱/۱۲۳) وتقريب التهذيب (ص.۳۲۱)_

کښے د ټولو نه وړاندے د صحابو ﷺ مسانید جمع کړی وو.(١) والله اعلم

③ **ابوعامر عقدی** رحمه الله: دا ابوعامر عبدالملك بن عمروبن قیس عقدی ((بفتح العین المهملة والقاف)) بصری دے.دامام مالك رحمه الله شاګرد دے.اود امام احمد رحمه الله استاذ دے.ټول حافظان د دوی په جلالت او ثقاهت باندے متفق دی.په ټول صحاح سته کښے د دوی روایات موجود دی.په ۲۰۴ھ یا ۲۰۵ھ کښے وفات شوی دی.(٢)

③ **سلیمان بن بلال** رحمه الله: دا ابومحمد یا ابوایوب سلیمان بن بلال قرشی تیمی مدنی دے.عبدالله بن دینار رحمه الله او د دوی نه علاوه د نورو ډیرو تابعینو ﷺ نه ئے احادیث اوریدلی دی.او عبدالله بن المبارك رحمه الله غوندے بے مثاله محدثینو ﷺ د دوی نه سماع کړے ده.

په اصول سته کښے د دوی روایات موجود دی.بلکه په دے نوم په اصول سته کښے بل راوی موجود نه دے.په ۱۷۷ھ کښے وفات شوی دی.(٣)

④ **عبدالله بن دینار** رحمه الله: دا ابوعبدالرحمن عبدالله بن دینار قری عدوی مدنی دے. دحضرت ابن عمر ﷺ مولی وو.دوی د حضرت ابن عمر ﷺ او دهغوی نه علاوه د نورو ډیرو حضراتو نه احادیث اوردلے دی.او د دوی نه د دوی خوئے عبدالرحمن او نورو حضراتو د حدیثو سماع کړے ده.دوی په اتفاق سره ثقه دی.په ۱۲۷ھ کښے وفات شوی دی.په اصول سته کښے د دوی روایات موجود دی(٤)

⑤ **ابوصلاح** رحمه الله: ابوصلاح ددوی کنیت دے.او د دوی نوم ذکوان دے.لقب ئے سمان اوزیات دے.ځکه چه دوی به د کوفے نه تیل او غوړی راوړل.او ددے کاروبار به ئے کولو. ثقه او ثبت دے.په صحابو ﷺ او تابعینو ﷺ کښے دډیرو حضراتو نه روایت کوی.او د دوی نه روایت کونکو کښے د تابعینو ﷺ یوه لویه ډله شامله ده.

امام اعمش رحمه الله د دوی نه یو زر احادیث اوریدلی دی.په ۱۰۱ھ کښے په مدینه منوره کښے وفات شوی دی.د دوی احادیث په صحاح سته کښے موجود دی.(٥)

⑥ **حضرت ابوهریره رضی الله عنه**: جلیل القدر حافظ اوفقیه ومکثر صحابی دے.دوی د اسلام راوړلو نه پس خپل ځان د نبی ﷺ نه د استفاده اخستلو.د علم حاصلولو او ددے خورولو ته وقف کړ وو. په ۷ھ کښے د خیبر په کال مسلمان شوے وو.او بیا د دوی مور د نبی اکرم ﷺ د دعا په برکت مسلمانه شوے وه.د مور د اسلام راوړلو نه پس حضرت

---

(١) عمدة القاری(١/١٢٤)-

(٢) عمدة القای ر(١/١٢٣(وتقریب التیب (ص.٢٥٠)_

(٣) عدة القاری(١/١٢٣ وتقریب التهذیب (ص.٢٥٠)_

(۴) عمدة القاری (١/١٢٣) وتقریب (٢.٣٠٢_

(۵) عمدة القاری(١/١٢٣، ١٢٤ وتقریب التهذیب (٢٠٣_

ابوهريره رضي الله عنه نبى ﷺ ته درخواست كړے وو چه يارسول الله! دالله تعالى نه دعا اوكړئ چه ما او زما مور الله تعالى د خپلو مؤمنانو بندګانو په زړونو كښے خوښ جوړ كړى.نبى اكرم ﷺ د دوى دپاره دعا اوكړله.حضرت ابوهريره رضي الله عنه به فرمائيل.«فما خلق مؤمن يسمع بى ولا يرانى إلا أحبنى» (١)

حضرت امام شافعى رحمه الله فرمائى.«ابوهريرة أحفظ من روى الحديث فى دهره»(٢)

كثرت روايت او د رواياتو شمار: حضرت ابوهريره رضي الله عنه به هغه شپږ مكثرين صحابو رضي الله عنهم كښے په اول نمبر دے.دچا نه چه د ټولو نه زيات روايات مروى دى.خلقو به په دے خبره تعجب هم كولو.چه حضرت ابوهريره رضي الله عنه د دے باوجود چه متاخرالاسلام دے.دومره زيات احاديث بيانوى.خو حضرت ابوهريره رضي الله عنه به خپله دا اعتراض نقل كوى .او فرمائى.چه ما سره چرته هم د مال جمع كول فكر نه وو.مهاجرين به د بازار نه نه اوزګاريدل.او انصارو سره د خپلو زمكو فكر وو.اوزه به هر وخت د نبى اكرم ﷺ په خدمت كښے حاضر اوسيدم.كه د خيټے دكولو دپاره به راته خوراك ملاؤ شو.نو خوراك به مے اوكړل.ګنى صبر به مے كولو.بيا د رسول الله ﷺ دعا هم زما سره وه.څكه چه يو ځل نبى ﷺ اوفرمائيل.څوك به خپل څادر خور كړى.چه د هغے نه پس به زما نه اوريدلے خبره نه هيروى.ما خپل څادر خور كړلو.نوهغه ئے د خپلے سينے سره اولګولو.ددے نه پس زما نه هغه خبره نه ده هيره شوے كومه چه ما د رسول الله ﷺ نه اوريدلے ده.(٣)

دحضرت ابوهريره رضي الله عنه نه په مسند بقية بن مخلد كښے ۵۳۷۴(پنځه زره درے سوه څلور اويا) احاديث مروى دى.اودا دټولونه لوئے تعداد دے.كوم چه دبل صحابى رضي الله عنه نه مروى نه دے.

بعضے خلقو په دے باندے اعتراض كړے دے.چه دا څنګه كيدے شى.حالانكه په خپله حضرت ابوهريره رضي الله عنه فرمائى.«ما من أصحاب النبى ﷺ أحد أكثر حديثاً عنه منى إلا ما كان من عبدالله بن عمرو، كان يكتب ولا أكتب»(٤) د دے نه خو دا معلوميږى.چه د حضرت عبدالله بن عمرو رضي الله عنه روايات د حضرت ابوهرير رضي الله عنه نه زيات وو.

د دے يو جواب دا وركړے شوے دے.چه استثناء دلته منقطع ده.او تقدير دا دے.«لكن الذى كان من عبدالله وهو الكتابة لم يكن منى» مطلب دا دے.چه زما نه زيات څوك مكثر نه وو.البته عبدالله بن عمرو به احاديث ليكل.او ما به نه ليكل.په دے كښے دا احتمال هم شته.چه د هغه احاديث زيات وو.اودا احتمال هم شته.چه د هغه احاديث زيات نه وو.

---

(١) صحيح مسلم كتاب فضائل الصحابة باب من فضائل أبى هريرة الدوسى.)

(٢) تهذيب الأسماء واللغات (٢٧٠/٣٢)_

(٣) صحيح مسلم كتاب فضائل الصحابة باب من فضائل أبى هريرة الدوسى .)

(٤) صحيح بخارى كتاب العلم باب كتابة العلم رقم(١١٣)

خوکه مونږ استثناء متصل اومنو نو ددے جواب دا دے چه مونږ ته د حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما کوم احادیث رارسیدلی دی. هغه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه د احادیثو نه ډیر کم دی. په یو قول کښے د حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما د روایاتو شمار ۵۰۰ خودلے شوے دے او بعضے محدثینو رحمهم الله د دوی د روایاتو شمار ۷۰۰ نقل کړے دے.(۱) ددے څو وجوهات دی.

() اولنۍ وجه دا ده. چه حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما به په عبادت کښے زیات مشغول وو. په علم کښے د هغوی مشغولیت کم پاتے شوے وو. ددے وجے د هغوی روایات کم دی.

() دمختلف ملکونو د فتح کیدو نه پس د حضرت عبدالله بن عمرو(رحمه الله) قیام زیات په مصر او طائف کښے وو. دے مقاماتو طرف ته د طالبانو توجه دومره نه وه. څومره چه مدینے منورے طرف ته وه. اوحضرت ابوهریره رضی الله عنه په مدینه منوره کښے تر وفاته پورے فتوی او تحدیث کښے مصروف وو. اوپه دغه وخت کښے مدینه د علم مرکز وو.

() دریمه وجه دا ده. چه مونږ وړاندے ذکر کړی دی. چه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه سره د نبی صلی الله علیه وسلم دعا وه. چه څه به ئے یوخل واوریدل. هغه به ترے نه هیریدل.

() څلورمه وجه دا بیان شوے ده. چه حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما ته په شام کښے د اهل کتابو ډیر کتابونه ملاؤ شوی وو. هغه به دغه کتابونه کتل. ددے وجے ډیرو تابعینو امامانو رحمهم الله د هغوی نه روایت نه اخستل.(۲)

بهرحال حضرت ابوهریره رضی الله عنه په تولو صحابو رضی الله عنهم کښے کثیرالروایة دے پنځه زره دریے سوه څلور اویا احادیث د دوی نه مروی دی. په دے کښے متفق علیه دریے سوه پنځویشت دی. امام بخاری رحمه الله په دریے اویا کښے منفرد دے. او امام مسلم رحمه الله په یو سل نوی احادیثو کښے، صرف د شاګردانو شمار ئے اته سوه لیکلی شی. چه په دوی کښے صحابه رضی الله عنهم هم وو. او تابعین رحمهم الله هم.(۳)

دحضرت ابوهریره رضی الله عنه تفقه حضرت ابوهریره رضی الله عنه په اتفاق سره په فقهاء صحابو کښے وو. بلکه په فقهی مسائلو کښے به ئے د نور فقهاء صحابو سره معارضه هم کوله. د احنافو رحمهم الله د اصولو په بعضے کتابونو کښے دوی ته ،،غیر فقیه،، ونیلے شوے دے. دا خبره تیک نه ده. بیا دا خبره نه د امام ابوحنیفه رضی الله عنه نه منقول ده. اونه د دوی په مشهورو شاګردانو کښے د چا نه، بعضے اصولیینو عیسی بن ابان رحمه الله ته ددے خبرے نسبت کړے دے. خو په دے نسبت کښے هم کلام دے.

خلاصه دا چه حضرت ابوهریره رضی الله عنه صرف د حدیث په روایت کښے نه بلکه په فقه او افتاء کښ هم په لویو صحابو کښے شمار دے.(۴)

---

(۱)تقریربخاری اردو)۔
(۲) ددے تولو وجوهاتو دپاره اوګورئ فتح الباری (۲۰۷/۱) کتب العلم باب کتابة العلم)۔
(۳) عمدة القاری(۱۲٤/۱)۔
(۴)تکملة فتح الملهم (/۳٤۰، ۳٤۱) کتاب البیوع باب حکم بیع المصراة)۔

د حضرت ابوهريره ﷺ نوم د حضرت ابوهريره ﷺ په نوم كښې ډير سخت اختلاف دے.ترد ے چه حافظ ابن عبد البر رحمه الله فرمائى.((اختلفوا في اسم أبي هريرة واسم أبيه اختلافاً كثيراً لا يحاط به ولا يضبط في الجاهلية والإسلام))[1] يعنى حضرت ابوهرير ﷺ او د دوى د پلار د نوم په باره كښې دومره اختلاف دے چه په جاهليت او اسلام كښې دومره اختلاف په بل نوم كښې نشته.حافظ ابن عبدالبر رحمه الله شل اقوال شمارلى دى.ابن الجوزى رحمه الله په ،التلقيح،. كښې په دے كښې اتلس اقوال ذكر كړى دى.او امام نووى رحمه الله فرمائى.د ديرشو اقوالو نه زيات دى.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى.چه ما دا ټول نومونه په تهذيب التهذيب كښې ذكر كړى دى.خو ديرشو ته نه رسى.د امام نووى رحمه الله قول صرف د حضرت ابوهريره ﷺ په نوم باندے نه بلكه دهغه اود هغه د پلار دواړو په نومونو باندے محمول دے.[2]

بهرحال راجح دا دے.چه د اسلام ته وړاندے د دوى نوم عبد شمس وو.د اسلام راوړلو نه پس عبدالله يا عبدالرحمن نوم ورته كيخودے شو.او د دوى د پلار د نوم په باره كښې راجح دا ده.چه صخر وو.[3]

د حضرت ابوهريره ﷺ كنيت او ددې وجه : په جامع ترمذى كښې حضرت ابوهريره ﷺ فرمائى. چه زما د كنيت وجه دا ده.چه ما به د خپل كور د خلقو چيلئ څرولے.ما سره يوه وړه غوندے پيشو وه.د شپے به ما هغه د ونے دپاسه كينوله.اود ورځے به مے ځان سره ساتله.او هغے سره به مے لوبے كولے.نوځكه زما كنيت ابوهريره ﷺ كيخودے شو.[4]

يو قول دا دے.چه نبى ﷺ د دوى په لستوڼى كښې پيشو اوليدله.نو نبى ﷺ اوفرمائيل.((يا أباهريرة)) نودا ئے كنيت شو.[5]

ابومعشر مدائنى د محمد بن قيس نه نقل كړى دى.چه حضرت ابوهريره ﷺ به فرمائيل.

((لاتكنوني أباهريرة فإن النبي ﷺ كناني أباهر،الذكر خير من الأنثى))[6]

خو په احاديثو كښې د دوى كنيت د نبى اكرم ﷺ نه دواړه قسم راغلے دے.په صحيح مسلم كښې اوږد حديث دے.په هغے كښې نبى كريم ﷺ يو باغ ته تشريف اوړے وى.كله چه ناوخته شى. نو صحابه كرام ﷺ د دوى په لټون كښې اوځى . حضرت ابوهريره ﷺ باغ ته ورداخل شو. نبى ﷺ ترے تپوس اوكړلو.((ابوهريرة؟)) يعنى آيا ته ابوهريره ﷺ ئے.دغه شان په دے

---

(١) الإستيعاب بهامش الإصابة (٢٢/٤، ٢٠٣) ترجمة أبي هريرة ﷺ_
(٢) فتح البارى(٥١/١)_
(٣) الإصابة(٢٠٣/٤، ٢٠٤)_
(٤) جامع ترمى كتاب المناقب باب مناقب لأبي هريرة ﷺ رقم(٣٨٤٠)_
(٥) عمدة القارى(١٢٤/١)_
(٦) الإصابة (٢٠٦/٤)_

حدیث کښې په «یا اباهریرة» سره خطاب هم کړے دے.(۱)
دغه شان د بخاری شریف په روایت کښې دی «صدقا شهد یا اباهر»(۲) هم د بخاری شریف په یو بل روایت کښې دی «یا اباهر»(۳)
«ابوهریرة» منصرف دې که غیرمنصرف؟ ملا علی قاری رحمه الله فرمائی چه اصل خو دا دے چه «هریرة» مجرور اووئیلې شی. ځکه چه دا علم نه دے د علم جزء دے چونکه صرف یو سبب دے نو ځکه دا منصرف وئیل پکار دی. هم دا د عالمانو یوے ډلے تیک ګرځولې دے خو د محدثینو رحمهم الله په ژبه دا غیر منصرف مشهور دے. ځکه چه دا د کلمه واحده په شان ده نو د دوو سببو په وجه به دے ته غیر منصرف وئیلې شی.(۴) والله اعلم.
وفات او مدفن: د حضرت ابوهریره رضی الله عنه وفات د اته اتیا کالو په عمر کښې په ۵۷ هـ. ۵۸ هـ یا ۵۹ هـ کښې شوے وو. اوپه مدینه منوره کښې په جنت البقیع کښې دفن شوے وو. بعضے خلقو ددوی مدفن عسفان خودلے دے. خو ددے څه اصل نشته.(۵) رضی الله تعالی عنه وأرضاه وحشرنا معه فی زمرة محبیه.

قوله: الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسِتُّونَ شُعْبَةً: بضع: د باء په کسره سره ده. فتح هم یو لغت دے د بضع د مصداق په باره کښې مختلف اقوال دی.
① مشهور قول دا دے چه د دریو نه تر نهه پورے ددے اطلاق کیږی. په دے باندے قزاز جزم کړے دے.
② ابن سیده وائی. چه د دریو نه تر لسو پورے ددے اطلاق کیږی.
③ یو قول د یو نه تر نهه پورے دے.
④ یوقول د دوو نه تر لسو پورے دے.
⑤ او یو قول د څلورو نه تر نهه پورے دے.(۶)
په دے کښې اولنے قول مشهور دے. اوددے تائید د ترمذی شریف د حدیث نه هم کیږی. په هغے کښے دا دی. چه کله دا آیت کریمه (۷) نازل شول شو. نو صدیق اکبر رضی الله عنه د مکے د مشرکانو سره شرط اولګوو. او موده ئے د نهه کالو نه کمه مقرر کړله. په دے باندے نبی اکرم صلی الله علیه وسلم

---

(۱) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب الدلیل علی إن من مات علی التوحید دخل الجنة قطعاً رقم (۱۵۶)_
(۲) صحیح بخاری . کتاب الأطعمة باب قول الله تعالی: کلوا من طیبات ما رزقناکم رقم(۵۳۷۵)_
(۳) صحیح بخاری کتاب الرقاق باب کیف عیش النبی ﷺ وأصحابه رقم(۶۴۵۲)_
(۴) مرقاة (۶۹/۱) کتاب الإیمان)_
(۵) عمدة القاری (۱۲۴/۱) وتقریب التهذیب (۶۸۰، ۶۸۱)_
(۶) فتح الباری(۵۱/۱)_
(۷) سورة روم:۱-۴)_

اوفرمائیل.«ألا احتطت یا أبابکر، فإن البضع ما بین الثلاث إلی التسع» (١) چه اے ابوبکر! تا ولے احتیاط اونکړلو.ځکه چه د ،،بضع،، اطلاق د دریو نه تر نهه پورے کیږی.

د روایاتو اختلاف دا روایت په بخاری شریف کښې د ابوعامر عقدی په سند سره د ،،بضع وستون،، په الفاظو سره راغلے دے.

په مسلم شریف کښې ددے دوه طریقے دی.

یو طریقه د «عبیدالله بن سعید وعبد بن حمید، عن ابی عامر العقدی» په واسطه ده.په هغے کښې د «بضع وسبعون» الفاظ دی.

دویمه طریقه«زهیربن حرب، عن جریر عن سهیل عن عبدالله بن دینار، عن ابی صالح عن ابی هریرة» سند سره ده.په دے کښې «بضع وسبعون أو بضع وستون» الفاظ دی .یعنی په شك سره وارد دی.(٢)

په سنن نسائی کښې یو روایت په درے طرقو سره مروی دے.په دے کښې په اولنو دوو طریقو کښې «بضع وسبعون» الفاظ دی.او په آخری طریق کښې ددے حدیث اولنے جزء یعنی «الإیمان بضع وسبعون شعبة....» موجود نه دے.صرف آخری جزء یعنی «الحیاء شعبة من الإیمان» په کښې مروی دے.(٣)

په سنن ابی داؤد کښې د «بضع وسبعون» الفاظ دی.(٤)

په سنن ترمذی کښې ددے دوه طرق دی.په دے کښې په اولنئ طریق کښې خو «بضع وسبعون باباً» دی.او په دویم طریق کښې «الإیمان أربعة وستون باباً» وارد دی.(٥)

ابن ماجه هم دا نقل کړے دے.اود مسلم د شك د روایت پشان ئے ذکر کړے دے.یعنی «الإیمان بضع وستون أو سبعون باباً»(٦)

په صحیح ابو عوانه کښې «ست وسبعون أو سبع وسبعون» الفاظ دی.(٧)

ددے ټولو روایاتو خلاصه دا شوه چه :

() په بعضے روایاتو کښې د «بضع وستون» الفاظ دی.

() په بعضو کښې د «بضع وسبعون» الفاظ دی.

---

(١) جامع ترمذی کتاب التفسیر باب ومن سورة الروم رقم(٣١٩١)_

(٢) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب بیان عدد شعب الإیمان .. رقم(١٦١، ١٦٢)_

(٣) سنن نسائی باب الإیمان باب ذکر شعب الإیمان رقم(٥٠٠٧، ٥٠٠٩)_

(٤) سنن ابی داود کتاب السنة باب فی رد الإرجاء رقم (٤٦٧٦)_

(٥) جامع ترمذی کتاب الإیمان باب ما جاء فی إستکمال الإیمان وزیادته ونقصانه رقم (٢٦١٤)_

(٦) سنن ابن ماجه المقدمة باب فی الإیمان رقم (٥٧)_

(٧) فتح الباری (٥٢/١)_

() په بعضو كنبے دشك سره د «بضع وستون أو بضع وسبعون» يا «ست وسبعون أو سبع وسبعون» الفاظ دى.

() اوپه يو روايت كنبے د «اربعة وستون بابًا» الفاظ هم شته.

دا آخرنے روايت اول خو حافظ رحمه الله معلول گرځولے دے.هسے هم دا د صحيحينود رواياتو په مقابله كنبے مرجوح دے.نو ددے نه د بحث ضرورت نشته.(١)

باقى پاتى شول نور روايات نوپه هغے كنبے چه كوم بغير د شك نه واقع شوى دى .هغے ته د شك په رواياتو ترجيح حاصله ده.اوس صرف دوه قسمه روايات پاتے كيږى.يو د «بضع وستون» روايت.او بل د «بضع وسبعون» روايت .دا دواړه رواياتونه صحيح دى.

امام بيهقى رحمه الله د بخارى روايت «بضع وستون» راجح گرځولے دے.د هغوى وينا دا ده.چه سليمان بن بلال بغير د څه شك نه ددے روايت كړے دے.(٢)

خو په دے دليل كنبے دا ويره ده.چه دسليمان بن بلال په طريق كنبے ابوعوانه حديث نقل كړے دے.په هغے كنبے شك سره «بضع ستون أو بضع وسبعون» الفاظ دى.(٣) نو د امام بيهقى رحمه الله دا دليل صحيح نه دے.

حافظ ابن الصلاح رحمه الله د بخارى روايت په دے بناء باندے راجح گرځولے دے. چه په دے كنبے عدد اقل دے.او عدد اقل متيقن وى.(٤)

امام ابوعبدالله الحليمى، قاضى عياض ،امام نووى رحمهم الله او يو جماعت د «بضع وسبعون» روايت راجح گرځولے دے.ځكه چه دا د قبيله د زيادة الثقات ځنے دے.او زيادت د ثقه قبلولے شى.كه دے د خپل ځان نه د اوثق مخالف نه وى.(٥)

علامه كرمانى رحمه الله په دے باندے اعتراض كړے دے.چه دا د زيادة الثقه صورت نه دے.چونكه په زيادة الثقة كنبے د الفاظو اضافه وى.حالانكه دلته د رواياتو اختلاف دے.(٦)

علامه كرمانى رحمه الله فرمائى.چه په دے دواړو رواياتو كنبے څه تعارض نشته.ځكه چه عدد اكثر د عدد اقل نفى نه كوى.

هغوى فرمائى.چه دلته دا احتمال هم شته.چه «بضع ستون» روايت مقدم وى.او د «بضع وسبعون» روايت مؤخر وى.لكه چه اول نبى ﷺ ته د «بضع وستون» علم شوے وو.او بيا د «بضع

---

(١) پورتنئ حواله_

(٢) شرح نوى على صحيح مسلم (٤٧/١) كتاب الإيمان باب بيان عدد شعب الإيمان ...)_

(٣) فتح البارى(٥١/١)_

(٤) فتح البارى(٥٢/١)_

(٥) شرح نووى(٤٧/١)_

(٦) شرح كرمانى(٨٢/١)_

وسمعون» نو دواړه روایات ټیک دی.(۱)
خود علامه کرمانی رحمه الله جواب ټیک نه معلومیږی.ځکه چه دلته روایت یو دے.او طرق ئے جدا جدا دی.نو هرکله چه مخرج یو وی.نو د جدا جدا عدد او په دے کښے د تطبیق کولو څه سوال پیدا کیږی.(۲)

بیا چونکه د «بضع وسبعون» زیادت معنی لره متضمن دے.لکه چه د علامه کرمانی رحمه الله اعتراف هم دے.نو د امام نووی رحمه الله وغیره خبره صحیح معلومیږی.(۳)
ملا علی قاری رحمه الله فرمائی.چه ښکاره دا ده.چه ددے نه مراد د څه خاص عدد تحدید نه دے.بلکه مراد ترے تکثیر دے.ځکه په آیت کریمه ﴿إِن تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَن يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ﴾(۴) کښے تکثیرمراد دے.او د عدد اختلاف د واقعاتو په تعدد باندے حمل کولے شی. اګرچه د یو روایت د طرفه وی.(۵)
که عدد د تکثیر دپاره اومنلے شی.نو علامه عینی رحمه الله د ،،ستون،، او ،،سبعین،، دواړو حکمتونه بیان کړی دی.
هغوی د ،،ستین،، حکمت بیانوی.چه عدد به یا زیاتی وی یا ناقص یا برابر.عدد زائده هغه عدد ته وائی.چه د هغے د اجزاء مجموعه د هغه عدد نه زیات وی . لکه د دولسو عدد دے. ددے پنځه اجزاء جوړیږی.نصف ،،۶،، ثلث،،۴،، ربع ،،۳،، سدس ،،۲،، او نصف سدس ،،۱،، اوددے مجموعه شپاړس جوړیږی.(۶+۴+۳+۲+۱= ۱۶) دا د دولس د عدد نه زیات دے.
عدد ناقص: هغه عدد ته وائی.چه د هغے د اجزاؤ مجموعه د هغے د عدد نه کم وی .لکه د څلورو عدد شو.چه ددے دوه اجزاء دی.نصف ،،۲،، او ربع ،،۱،، او ددے مجموعه درے ده.(۲ +۱= ۳)ښکاره ده.چه د دریو عدد د څلورو د عدد نه کم دے.
عدد مساوی: هغه عدد دے.چه د هغے د اجزاؤ مجموعه ددے عدد سره برابر وی.لکه د شپږو عدد شو.ددے درے اجزاء جوړیږی.نصف ،،۳،، ثلث،،۲،، او سدس ،،۱،، ددے مجموعه هم شپږ ده.(۳+۲+۱=۶)
په دے درے قسمه اعدادو کښے هغه عدد ته فضیلت حاصل دے.کوم چه تام او مساوی وی. یعنی شپږ.دا د شپږو عدد اکائی ده.کله چه مبالغه مقصود وی.نو دا دهایانو ته اړولے شی. او ددے دهائی شپیته جوړیږی.

---

(۱) مخکنئ حواله)_
(۲) فتح الباری(۵۲/۱)_
(۳) فتح الملهم (۶۱۰/۱)_
(۴) التوبة:۸۰)_
(۵) مرقاة المفاتیح (۶۹/۱)_

علامه عینی رحمه الله د ..سبعین. حکمت بیانوی اوفرمائی چه ..د اووه عدد داسے عدد دے چه د عدد ټول قسمونه ددے لاندے راځی. ځکه چه د عدد یو تقسیم وی فرد او زوج طرف ته.بیا په دے دواړو کښے د هر یو دوه دوه قسمونه دی. یو فرد او بل مرکب
د فرد اول مثال درے دی.او فرد مرکب پنځه دی. دغه شان د زوج اول دوه دی.او د زوج مرکب څلور دی. ښکاره ده.چه دا ټول اعداد د اووه د لاندے دے
بیا د عدد یو بل تقسیم هم دے.په دے اعتبار سره دے دوه قسمونه دی یو عدد ناطق او بل عدد اصم.د عدد ناطق مثال څلور دی.اود اصم مثال شپږ دی اود اووه عدد دے دواړو ته شامل دے

ترکومے پورے چه د دواړو اعدادو سره د ((بضع)) د اضافه تعلق دے نودا ځکه روستو کړے شوے دے.چه ((بضع)) اطلاق په شپږو باندے هم کیږی او په اووه باندے هم.ځکه چه ((بضع ما بين اثنين الى عشرة)) دپاره دے.لکه چه ..ستین.. سره چه کوم ..بضع.. دے هغه په شپږو باندے دال دے.او د شپږو عدد ..ستین.. دپاره د اصل درجه لری.دغه شان ..سبعین.. سره چه کوم ..بضع.. دے.هغه په اووه عدد باندے دال دے.اود اووه عدد د سبعین دپاره د اصل درجه لری.لکه چه ..بضع.. لفظ ئے راوړلو.دا د دے اعدادو اصل طرف ته هم اشاره کوی
بعضے حضراتو وئیلی دی.چه عربیان ..سبعین.. د مبالغے دپاره زیات استعمالوی په دے باندے ئے د اووه اضافه اوکړله.او ددے تعبیر ئے په ..بضع.. سره اوکړلو. ددے وجه دا ده.چه دا اکمل الاعداد دے.ځکه چه شپږ اولنے عدد تام دے.دے سره چه یو ملاؤ شی نو دا عدد اووه جوړیږی.لکه چه اوس کامل شو.ځکه چه ((ليس بعد التمام سوى الكمال)) بیا سبعین غاية الغاية دے.ځکه چه د آحادو او اکائیانو غایات عشرات یعنی دهیائے وی.(۱)
د حافظ ابن حجر رحمه الله یو تسامح حافظ رحمه الله د بخاری شریف ددے حدیث لاندے فرمائیلی دی.((لم تختلف الطرق عن أبي عامر شيخ شيخ المؤلف في ذلك)) (۲)یعنی ددے حدیث راوی کوم چه سلیمان بن بلال دے.د دوی په شاګردانو کښے اختلاف راغلے دے.خو ابوعامر عقدی کوم چه د سلیمان بن بلال شاګرد دے.د هغوی په شاګردانو کښے اختلاف نشته
دحافظ رحمه الله دا خبره ټیک نه ده.ځکه چه هم په مسلم شریف کښے د ابوعامر دوه شاګردان دی.عبیدالله بن سعید او عبد بن حمید.دواړه د ابوعامر نه ((بضع وستون شعبة)) کوم چه د بخاری روایت دے) ددے په ځائے ((بضع وسبعون شعبة)) نقل کوی (۳)
دغه شان په نسائی کښے دابوعامرشاګرد محمد بن عبدالله بن المبارك دے.هغوی هم ((بضع

(۱) عمدة القاری (۱۲۷/۱)۔
(۲) فتح الباری (۵۱/۱)۔
(۳) صحیح مسلم (۴۷/۱) کتاب الإیمان باب بیان عدد شعب الإیمان ..)۔

وسبعون شعبة)) نقل کوی.([1])

د شعب ایمان په باره کښې څو کتابونه په نصوصو کښې د شعب الایمان تفصیل په تعین سره چرته موجودنه دے.البته مختلفو عالمانو ﷭ دخپل علم اوفهم په اعتبارسره دا شمارلی دی. په دے باره کښې مختلف تصانیف هم په وجود کښې راغلی دی.امام ابوعبدالله حلیمی رحمه الله د ((فوائد المنهاج)) په نوم په دے موضوع باندے کتاب لیکلے دے.

حافظ ابوبکر بیهقی او شیخ عبدالجلیل رحمهما الله هم په دے موضوع باندے کتابونه لیکلی دی. دواړه د خپل خپل کتاب نوم ((شعب الایمان)) کیخودے دے. اسحاق بن القرطبی رحمه الله هم په دے موضوع باندے ((کتاب النصائح)) په نوم سره تصنیف کړے دے.او امام ابوحاتم رحمه الله هم په دے موضوع باندے د((وصف الإیمان وشعبه)) په نوم کتاب لیکلے دے.([2])

بیا په آخرکښې مشهور محدث علامه محمد مرتضی زبیدی رحمه الله د ابن حبان او عبدالجلیل رحمهما الله د محنت خلاصه د ((عقدالجمان)) په نوم سره لیکلے دے.([3]) جزاهم الله تعالی.

د شعب ایمان تحقیق: امام ابوحاتم بن حبان بستی رحمه الله فرمائی.چه زه ددے حدیث د لوستلو نه پس د دے شعبو په تتبع کښې لګیا شوم.اول مے احادیث اوکتل.او هغه امور مے شمار کړل.کوم چه په احادیثو کښې په امورو د ایمان کښې شمارلے شوی دی.نودا شمار کم راووتلو.بیا مے د قرآن کریم طرف ته رجوع اوکړله.او په هغے کښې چه کومو څیزونو ته ایمان وئیلے شوے وو.هغه مے شمار کړل.نود هغے شمار هم کم راووتلو.بیا مے قرآن او حدیث دواړه ملاؤ کړل.او چه کله مے جمع کړل.اومکررات مے حذف کړل .او اومے کتل.نو ددے شمار د عدد موافق راووتلو.

د ابوحاتم بن حبان رحمه الله د دے طریقے د تحقیق عالمانو تعریف کړے دے.او حافظ رحمه الله دا اقرب الی الصواب ګرځولے دے.([4])

ددے شعب ایمانیه تفصیل ابن حبان رحمه الله په خپل کتاب ((وصف الإیمان وشعبه)) کښې ذکر کړے دے.دا کتاب معدوم دے.حافظ ابن حجر رحمه الله ته هم دا کتاب نه دے ملاؤ شوے.هغوی د مختلفو عالمانو د تفصیلاتو نه اخذ کړے دے.او په خپله اندازه سره ئے دا ذکر کړے دے.

هغوی ټول اعمال په درے حصو کښې تقسیم کړی دی.اعمال متعلقه بالقلب،اعمال متعلقه باللسان او اعمال متعلقه بالبدن.په دے کښې د اعمال قلبیه تعداد څلیریشت دے.اود اعمال

---

[1] سنن نسائی (۲/۲۶۸) کتاب الإیمان وشرائعه باب ذکر شعب الإیمان)_

[2] عمدة القاری(۱/۱۲۸)_

[3] الأعلام للزرکلی (۷/۷۰)_

[4] فتح الباری(۱/۵۲)

لسان تعداد اووه دے.او د اعمال بدنيه تعداد اته ديرش دے.دا ټول يوكم اويا څيزونه شول.بيا په دے كښې دننه بعضے څيزونه ضمنى دى.چه هغه مستقل شمار كړے شى.نو يو كم اتيا شعبے جوړيدے شى.(١)
حضرت شيخ الاسلام علامه شبيراحمد صاحب عثمانى رحمه الله فرمائى.چه امام ابن حبان رحمه الله دا شعبے د قرآن كريم او احاديثو نه په لټون سره راويستے دى.خو زما خيال دا وو.چه ټولے شعبے هم د قران نه راويستے شى.په دے وجه ما د قرآن كريم تتبع شروع كړله.اود لټون او تتبع ډيره ميروسيع كړه.ابن حبان رحمه الله صرف هغه څيزونه شمار كړى وو.چه په هغے باندے صراحة دايمان اطلاق شوے وو.اوما هغه هم شمار كړل.چه په هغے باندے د ايمان د لفظ اګرچه صراحة اطلاق نه وو.خو هغه د ايمان د صفت متقضاء وه.اود هغے منشاء هم ايمان وو.په دے طريقه چه ما اول تتبع اوكړله. نوشمار ۶۷ ته اورسيدل.بيا چه مے غور اوكړلو.نو په قرآن پاك كښے بعضے داسے شعبے هم بيان شوى دى.چه داصل په اعتبار سره چه دوه يوځائے كړے شى.نو هغه يو هم شمارلے شى.او په خپل ځائے هغه دواړه مستقل شعبے هم شمارلے شى.مثلاً انفاق فى سبيل الله هم د ايمان يوه شعبه ده.اوپه قرآن پاك كښے ځائے په ځائے ددے تذكره ده.زكواة هم د انفاق في سبيل الله يو فرد دے.خو زكواة ددے يو داسے اهم فرد دے.چه دا د شريعت په نظر كښے مستقل يوه فريضه ګڼړلے شى.اوس دا ممكن ده.چه د واقع خيال اوساتلے شى.اوزكواة په انفاق في سبيل الله كښے داخل كړے شى.اودواړه يوه شعبه شمار كړے شى.او دا هم ممكن ده.چه د زكواة اهميت ملحوظ اوساتلے شى.اودا يوه مستقله شعبه شمار كړے شى.شريعت د يو حكم د اهميت ښكاره كولو دپاره كله داسے هم كوى.دا د شريعت په ،،ماموراتو،، كښے يو مثال پيش كړے شو.

په منهياتو كښے داسے قسم يو مثال دا دے.چه «اجتناب من الزور» دايمان يوه شعبه ده .ددے يو اهم فرد د دروغو د شهادت نه اجتناب هم دے،،شهادة الزور،، په حديث كښے مستقل طور په اكبر الكبائر كښے شمار كړے شوے دے.او رسول الله ﷺ ددے د تغليظ ښكاره كولو دپاره دا درے خله بيان كړے دے.(٢)
اوس كه غواړے.نو شهادة زور په مطلق كذب كښے داخل كړه.ددے نه اجتناب يو مستقله شعبه اوګرځوه.اوكه غواړے.نو «اجتناب من الكذب» يو ځانله جدا شعبه اوګرځوه.اود دے اهم ترين فرد «اجتناب من شهادة الزور» بله مستقله شعبه اوګرځوه.داسے قسم شعبے چه كله شمار كړے شوے.نو شپږ شعبے داسے ملاؤ شوے.چه هغه مستقل هم شمارلے شى.او په بل كښے ضم

---

(١)راجع للتفصيل فتح البارى(١/٥٢، ٥٣)_
(٢) دحضرت ابوبكره رضي الله عنه نه نقل دى.((قال قال النبى ﷺ..ألا أنبئكم بأكبرالكبائر- ثلاثاً- قالوا بلى يا رسول الله قال الإشراک بالله وعقوقو الوالدين وجلس وكان متكئاً فقال:ألا وقو الزور قال فما زال يكررها حتى قلنا ليت سكت.. وفى رواية خالد عن الجريرى ..ألا وقول الزور وشهادة الزور.. اوګورئ صحيح بخارى كتاب الشهادات باب ما قيل فى شهادة الزور رقم (٢۶۵٤) وفتح البارى(٥/٢۶٣)_

کولے هم شی. که ضم شوے اومنلے شی نوشمار ۶۷ جوړیږی.اوکه مستقل شمار کړے شی.او اضافه په کښے اوکړے شی.د دے شمار درے اویا ته رسی.ددے تولو تفصیل زما په یو یاداشت کښے ذکر دے.

په دے تحقیق سره دا معمه هم حل شوه.چه د ((ستون))او((سبعون))اختلاف که چرته په حقیقت کښے د نبی ﷺ په کلام کښے وی.نو ددے یوه وجه دا هم کیدے شی.اومزید دا چه په دے تقریر سره یو بل تطبیق حاصلیږی.که داسے قسم شعبے یو شمار کړے شی.نو ، ،بضع وستون ، ، یعنی اووه شپیته شعبے به شی.اوکه مستقل شمار کړے شی.نو ، ،بضع وسبعون ، ، یعنی درے اویا شعبے به شی.(۱)

نکته: په حدیث کښے ئے ((الإیمان بضع وستون شعبة)) فرمائیلی دی.او په قرآن کریم کښے دی.﴿ أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ ﴾(۲) د قرآنی تعبیر نه د محدثینو او فقهاء ثلاثه ﷺ د نقطه نظر تائید کیږی.ځکه چه د کلمه طیبه نه مراد ایمان دے.او ددے تشبیه ئے د شجره سره ورکړے ده.او اعمالو ته قرآن پاك فرع وئیلے ده.نو معلومه شوه.چه د محدثینو ﷺ تعبیر د قرآن کریم د تعبیر سره مطابق دے.چه ایمان په منزله د شجره او اعمال په منزله د اغصان دی.د متکلمینو ﷺ تعبیر ددے نه مختلف دے . هغوی فرمائی.چه ایمان په منزله د اصل او جرړے دے.او اعمال په منزله د اغصان دی.اغصان او ښاخونه دوونړ او شجرجزء دی.لیکن د جرړے او اصل جزء نه دے.بلکه په دے باندے متفرع دی.
بهرحال ددے نقطه نظر په اعتبار سره قرآنی تعبیر د حضرات محدثینو او فقهاؤ ﷺ مطابق دے.باقی په اصل مدعا باندے په دے سره څه اثر نه غورځیږی .ځکه چه د دواړو په نیز اعمال ضروری دی.او د ایمان تکمیل دتولو په نیز په اعمالو موقوف دے.د اعمالو نه بغیر نه ایمان ترو تازه کیدے شی.اونه په دے کښے ترقی راتلے شی.والله اعلم بالصواب.

قوله: وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ: حیاء دایمان یوه شعبه ده.

اشکال دا دے.چه ((الإیمان بضع وستون شعبة)) کښے حیاء هم داخله وه.نودا ئے جدا ولے ذکر کړه؟ ددے جواب دا دے.چه حیا یوه داسے شعبه ده.چه دا په باقی تولو شعبو کښے مددګاره او معاون ده.د دے وجے امام راغب رحمہ اللہ د حیاء تعریف کوی.((الحیاء انقباض النفس عن القبائح وترکه کذلك(۳))یعنی د قبیح او ګناهونونه اجتناب کول او لرے اوسیدل دا حیاء ده.نو کوم سړے چه صاحب حیاء وی.ښکاره ده.چه هغه به د تولو ماموراتو پابندی کوی.ځکه چه ددے پابندی نه کول قبیح دی.او د تولو منهیاتو نه به اجتناب هم کوی.ځکه چه ارتکاب د

---

(۱) فضل الباری(۱/۳۱۷، ۳۱۸ دغه شان درس بخاری(۱/۱۵۲)_
(۲) سورة ابراهیم آیت:۲٤)_
(۳) المفردات فی غریب القرآن (۱٤۰)_

منهیاتو هم قبیح دے.لکه چه حیاء یوه داسے شعبه ده.چه د ایمان د نورو تولو شعبو په تحصیل کښے ډیره معاون او مددګاره ده.ددے اهمیت د وجے نبی اکرم ﷺ «الحیاء شعبة من الإیمان» اوفرمائیل .اودا ئے جدا ذکر کړله.

..شعبة.. کښے تنوین د تعظیم دپاره دے.او دا «الحیاء شعبة عظیمة من الإیمان» په معنی کښے ده.
بعضے حضراتو وئیلی دی.چه دلته نبی کریم ﷺ د ..حیاء.. ذکر جدا ځکه اوکړلو.چه حیا یو فطری او خلقی او جبلی صفت دے.فطرة سړے حیادار وی.نودا شبه کیدے شوه.چه چونکه دا یو فطری امر دے.نو ځکه د ایمان شعبه نه ده.ځکه چه په شعب ایمان باندے اجر ملاویږی.او اجر په کسبیاتو باندے ملاویدل پکار دی.په فطریاتو باندے د اجر ملاویدوڅه سوال دے؟ددے شبهے د لرے کولودپاره ئے اوفرمائیل. چه «الحیاء شعبة من الإیمان» سوال پیدا کیږی.چه هر کله حیاء امر فطری دے.نودا بیا په شعب ایمان کښے داخلول نه وو پکار.ځکه چه ایمان په خپله کسبی دے.نوپکار ده.چه ددے تولے شعبے هم کسبی وی.
ددے جواب دا دے.چه دلته کومه حیاء د ایمان شعبه بنائی.ددے نه هغه امر فطری مراد نه دے.بلکه تخلق بالامر الفطری یعنی تخلق باالحیاء مراد دے.مطلب دا دے.چه په تاسو کښے الله تعالی کومه حیاء فطرتی طور کیخودے ده.تاسو هغه استعمال کړئ.شریعت چه د دومره ځیزونو نه منع کړے ده.د هغے نه اجتناب او حیال اوکړئ.او د کومو ځیزونو چه ئے حکم کړے دے.د هغے د کولو دپاره د حیاء نه کار واخلئ.ډیر کسان داسے وی.چه په هغوی کښے دا فطری جذبه موجود وی.خو ددے باوجود په دے باندے تخلق نه اختیاروی.او ددے په مقتضا باندے عمل نه کوی.سرور کائنات د ﷺ دے طرف ته اشاره کړے ده.

امام ترمذی رحمه الله روایت نقل کړے دے.«عن عبدالله بن مسعود رضی الله عنه قال:قال رسول الله ﷺ استحیوا من الله حق الحیاء قال قلنا یا رسول الله إنا نستحیي والحمد لله قال لیس ذلك ولکن الإستحیاء من الله حق الحیاء أن تحفظ الرأس وما وعی والبطن وما حوی وتتذکر الموت والبلی ومن أراد الآخرة ترك زینة الدنیا فمن فعل ذلك فقد استحیا من الله حق الحیاء»(۱)
نبی کریم ﷺ اوفرمائیل.دالله تعالی نه داسے حیا کوئ.څنګه چه دحیا حق دے.صحابو رضی الله عنهم عرض اوکړلو.دالله شکر دے.یارسول الله! مونږ خو دالله تعالی نه حیاء کوو.نبی ﷺ اوفرمائیل.دا مطلب نه دے.بلکه د الله نه د حیاء کولو حق دا دے.چه سړے د خپل سر سترګو غوږونو وغیره اوڅه چه په دے کښے شامل دی.ددے حفاظت اوکړی.اودا تول د الله تعالی د نافرمانئ نه بچ کړی.خپله خیټه د حرام مال د خوړلو نه اوساتی.خپله شرمګاه دے هم چه خیټه په کښے شامل ده.د حرامو نه اوساتی. مرګ دے یادوی.اود هډوکو د زړیدو خیال دے اوساتی.چه د بدن دا تازګی به باقی نه وی.کوم سړے چه آخرت خپل مقصود ګنړی.هغه د

---

(۱) سنن ترمذی کتب صفة القیامة باب (۲٤) رقم الحدیث (۲٤٥۸)_

دنیا زینت او د دنیا شانست طرف ته توجه نه ورکوي.کوم سړے چه دا کار کوي.هغه په حقیقت کښې د حیاء حق ادا کوي.
حضرت مولانا شبیراحمد عثماني رحمه الله فرمائي.چه په حدیث جبریل کښې د احسان ذکر دے.(۱)
«أن تعبدالله کأنك تراه، فإن لم تکن تراه فإنه یراك» دد ے احسان مفهوم هم هغه دے.کوم چه د حیاء دے.چه انسان هر وخت دا ګنړي.چه الله تعالی ماته ګوري.او زه د الله تعالی په دربار کښې حاضر یم.لکه چه هغه وینم.کله چه سړي ته دا خیال مستحضر وي.هغه بیا ګنا نه کوي.نه د مامور به ترك د هغه نه کیږي.اونه د منهی عنه ارتکاب (۲)
اوهم دا خبره په حیاء کښې وي.چه سړے د الله تعالی نه شرمیږي.هغه دا سوچ کوي .که څوك مے نه ویني.نو الله تعالی خو مے ویني.په دے خیال سره هغه بیا د ګناه د ارتکاب جرات نه کوي.خودا خیال د سړي په زړه کښې په هغه وخت کښې راسخ کیږي.چه کله د الله تعالی ذکر په کثرت سره کوي.او کوم خلق چه غافل وي.د الله تعالی د یاد سره د هغوی څه تعلق نه وي.نو بیا نفس او شیطان دوی ښه ښکار کوي .چونکه د حفاظت ذریعه د الله تعالی یاد دے.نوځکه دا په جوهر قلب کښې شاملول پکار دي.دے نه بغیر نفس او شیطان ته د ګمراه کولو موقع لګیا وي ملاویږي.
شیخ عبدالحق محدث دهلوي رحمه الله د سید الطائفه حضرت جنید بغدادي رحمه الله نه د حیا تعریف نقل کړے دے.«الحیاء حالة تتولد من رؤیة الآلاء و رؤیة التقصیر»(۳)چه سړے د الله سبحانه وتعالی نعمتونه د سترګو وړاندے ساتي.اودده نه چه کومے کوتاهیانے کیږي.اودالله تعالی د حق ادا کلو کښې ترے قصور کیږي.هغه د نظر وړاندے ساتي.د چا په وینا خو کیدے شي.چه هغه په ضد شي.او توجه اونکړي. بلکه چه په خپله سوچ اوکړي.چه د الله تعالی څومره احسانات دي.او زما د کوتاهیانوفهرست څومره اوږد دے.په دے مراقبے سره چه داطاعت د جذبے کوم کیفیت پیدا شي.هغه حیا ده.ددے دپاره د خصوصي مراقبه ،او فکر اهتمام ضروري دے.افسوس دے.چه د دنیا د وړو وړو حقیر خواهشاتو دپاره څومره اهتمام کیږي. خو مونږ چرته په تنهائي او خلوت کښې نه کینو.چه سوچ اوکړو.چه د الله تعالی په مونږ باندے څومره احسانات دي.او ددے باوجود مونږ څومر ګناهګار یو.د منعم حقیقي او خالق ومالك حق ادا کولو کښې څنګه څنګه تقصیرات او کوتاهئ زمونږ نه کیږي.هرکله چه د داسے سوچ موقع نه ملاویږي.اودے طرف ته چرته توجه هم نه کیږي.نو بیا آخر په سړي کښې به حیا څنګه پیدا شي.مونږ ته پکار دي.چه ددے خبرے اهتمام اوکړو.چه لږ غونډے وخت ددے دپاره اوباسو.که د مانځه نه د فراغت نه پس وي.یا د قران مجید دتلاوت نه پس وي.چه لږ

(۱) انظر صحیح مسلم فاتحة کتاب الإیمان)_
(۲) فضل الباري(۱/۳۱۹، ۳۲۰_
(۳) الشعة اللمعات(۱/۴۶)_

غونډے سوچ کوو. د شيے د اوده کيدو نه وړاندے لږ غونډے سوچ کوو. اودا په خپلو معمولاتو کښے داخل کړو.
دحضرت جنيد بغدادى رحمه الله په تعريف او د امام راغب رحمه الله په تعريف کښے د ثمره او نتيجه په اعتبار سره څه فرق نشته. خکه چه د امام رغب رحمه الله په تعريف کښے دا وو. چه په نفس کښے د قبائحو نه انقباض پيدا کيږي. او دلته هم کله چه سړے د الله تعالى د نعمتونو او خپلو تقصيراتو موازنه اوکړي. نو يقيناً چه په ده کښے به داسے کيفيت پيدا شي. چه هغه به د قباحتونو نه د بچ کيدو فکر کوي.
امام العصر حضرت کشميرى رحمه الله فرمائى. چه بعضے اخلاق حسنه کوم چه د ايمان مبادى دى. هغه په ايمان باندے مقدم دى. لکه امانت شو. ارشاد نبوى دے «لا إيمان لمن لا أمانة له».
(1) امانت ئے په ايمان باندے مقدم ګرځولے دے. هم دا صورت په حياء کښے هم پکار ردے. (2)
د حضرت کشميرى رحمه الله مطلب دا دے. چه بعضے صفات د ايمان نه وړاندے موجود وى. او ايمان د هغے د قائم او برقرار ساتلو تاکيد کړے وى. مونځ روژه، زکواة وغيره دا څيزونه د ايمان نه وړاندے موجود نه وى. ددے حکم د ايمان نه پس ورکړے شوے دے. خو امانت او حياء دا دواړه داسے صفتونه دى. کوم چه د ايمان نه وړاندے موجود وى. اوبيا الله سبحانه وتعالى د ايمان نه پس د دے د قائم او برقرار ساتلو تاکيد کړے دے په «لا إيمان لمن لا أمانة له» کښے د امانت د حفاظت تاکيد دے. اودغه شان «استحيوا من الله حق الحياء» کښے د حياء د حفاظت حکم دے. د حضرت شاه صاحب رحمه الله اشارة دے طرف ته ده. چه دلته کومه «الحياء شعبة من الإيمان» جدا ذکر شوے ده. دا هم دد موجے ده. چه د ايمان صفت وړاندے موجود وو. او اوس ددے د قائم او برقرار ساتلو دپاره مزيد تاکيد فرمائيلى شي. والله اعلم
ددے نه علاوه يوه خبره بله هم شوے ده. چه په حقيقت کښے دلته اختصار دے. سوال دا وو. چه «الإيمان بضع وستون شعبة» کښے حياء داخل وه. نو بيا ددے د جدا ذکر کولو څه وجه وه؟
ددے جواب دا ورکړے شوے دے. چه دلته په روايت کښے اختصار دے. په بل روايت کښے راخى. «فأفضلها قول لا إله إلا الله، وأدناها إماطة الأذى عن الطريق والحياء شعبة من الإيمان» (3) نبى ﷺ حياء جدا بيان نکړله. بلکه د ايمان چه کومے ګڼړے شعبے دى. په هغے کښے ئے افضل بيان کړله.

---

(1) أخرجه احمد فى مسنده عن أنس رضي الله عنه (١٣٥/١، ١٥٤، ٢١٠، ٢٥١) والبيهقى فى سننه الكبرى عنه رضي الله عنه (٢٨٨/٦) كتاب الوديعة باب ما جآء فى الترغيب فى أداء الأمانات وفى شعب الإيمان له عنه رضي الله عنه (٧٨/٤ الثانى والثلاثون من شعب الإيمان وهو باب فى ايماء بالعقود رقم (٤٣٥٤ وعن ثوبان رضي الله عنه (٣٢٠/٤) الخامس ولاثلاثون من شعب الإيمان وهو باب فى الأمانات وما يجب من أداءها إلى أهلها رقم (٥٢٥٥، ٥٢٥٥)

(2) فيض البارى (٧٩/١)_

(3) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب بيان عدد شعب الإيمان)_

او په هغې کښې ئې د ادنی ذکرهم شوے وو بیائې شعبه متوسطه هم بیا کړله.نودا اعتراض چه حیاء ئې خاص کر جدا ولې ذکر کړه ،ختم شو.

د حیاء قسمونه ددے نه پس زده کړئ.چه د حیاء درے قسمونه دی.

① حیاء شرعی ② حیاء عقلی ③ حیاء عرفی

که د حیاء سبب امر شرعی وی.او په حیاء نه کولو کښې دا کس شرعاً د ملامتیا مستحق وی.نو هلته حیاء شرعی وی.

او که د حیاء سبب امر عقلی وی.او ددے په ترک کولو باندے د اهل عقل په نیز د ملامتیا مستحق وی.نو هلته حیا عقلی وی.

او که د حیا سبب څه امر عرفی وی.او ددے امر د پریخود په وجه په عرف کښې هغه د ملامتیا او مذمت مستحق ګرځولے شی.نو هلته حیاء عرفی وی.(١)

خوحضرت علامه انور شاه کشمیری رحمه الله فرمائی.چه زما په نیز د حیاء شرعی او عرفی تقسیم تیک نه دے.بلکه امر واحد دے.البته د متعلق په اعتبار سره ددے دا تقسیم کیدے شی.(٢) دحضرت شاه رحمه الله خبره هم تیک ده.په دے کښې او په قول مشهور کښې کوم چه وړاندے بیان شو.څه تعارض نشته.

که حیاء په درې قسمونو کښې څه تعارض وی نو ددې د دفع کولو صورت. دے نه پس دا زده کړئ.چه په حیاء شرعی اوحیاء عقلی کښې څه تعارض نشته.دا نشی کیدے.چه یو څیزشرعاً قبیح وی.اوعقلاًمستحسن وی.یاعقلاًقبیح وی.اوشرعاًمستحسن وی.بلکه اعتبارعقل سلیم لره دے.کوم څیز چه شرعاً قبیح وی.د عقل سلیم په نیز به هم هغه قبیح وی.هغه د عقل په نیز مستحسن نشی کیدے.دغه شان کوم څیز چه عقلاً قبیح وی.د شریعت په نظر کښې هم هغه قبیح وی.هغه د شریعت په نظر کښې مستحسن نشی کیدے.نو په حیاء شرعی او حیاء عقلی کښې د تصادم سوال نشته.البته په حیاء شرعی او حیاء عرفی کښې تعارض راتلے شی.

که په حیاء شرعی او حیاء عرفی کښې تعارض راشی.نو مونږ به ګورو.چه هغه کار چه د هغې په کولو کښې عرفاً حیاء کیږی.هغه امر شرعی طور فرض دے.واجب دے سنت دے.یا مستحب ؟که هغه امر عندالشرع فرض وی.نوددے حیاء عرفی ترک به فرض وی.اوکه هغه واجب وی.اوکه دا حیاء عرفی د هغې سره مزاحم وی .نو ددے حیاء عرفی ترک به واجب وی.او که هغه امر عندالشرع سنت وی.او حیاء عرفی د هغې نه منع کوی.نو ددے حیاء عرفی ترک به سنت وی.اوکه هغه امر مستحب وی.او حیاء عرفی د هغې دپاره مانع وی.نو ددے حیاء عرفی پریخودل به مستحب وی.

خوکه یوکارداسے وی.چه هغه مباح وی.اودنبی ﷺ نه ثابت نه وی.اوحیاء عرفی په کښې مانع وی.نو بیشکه تاسو هلته په حیا عرفی باندے عمل کوئ.اودغه کار مه کوئ.(٣) والله اعلم.

(١) فضل الباری (٣٢٢/١)_

(٢) فیض لاباری (٧٩/١)_

(٣) فضل الباری(٣٢٢/١، ٣٢٣)_

۳=باب: اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ

الحديث العاشر

[۱۰] حَدَّثَنَا آدَمُ بْنُ أَبِي إِيَاسٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ أَبِي السَّفَرِ وَإِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي خَالِدٍ عَنِ الشَّعْبِيِّ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمَا (۱) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللّٰهُ عَنْهُ

د ماقبل سره ربط او د ترجمې مقصد امام بخاري اول د ايمان حقيقت «هو قول وفعل» او د دے صفت «يزيد وينقص» ثابت کړل. اود امام بخاري مقصد د مرجئو ترديد وو. هلته کښے امام بخاري د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما روايت «بني الإسلام على خمس...» ذکر کړے وو. په هغے کښے د اصول ايمان ذکر وو. بيا امام بخاري رحمه الله د شعب ايمان تذکره اوکړله. چه ايمان په دے اصولو کښے منحصر نه دے بلکه د ايمان نورے شعبے هم شته. او هغه شپيته يا اويا دی. هلته هم د مرجئو ترديد مقصود وو. اوس د دے نه پس «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» ترجمه امام بخاري رحمه الله قائمه کړله. اودا خودل غواړی. چه مؤمن او مسلمان دپاره ضروري دی. چه هغه به بل ته د ضرر رسولو نه خان بچ ساتی. دده دپاره ضروري ده. چه دے به د نورو خيرخواه او خير غوښتونکے وی. د دے نه د مرجئو ترديد کيږی. هغوی وائی. چه د طاعت څه فائده نشته. او معصيت نقصان نه ورکوی. امام بخاري خودل غواړی. که مسلمان نورو مسلمانانو ته د ضرر رسولو نه خان بچ ساتی. نو د دے نيکئ په سبب به هغه کامل مسلمان جوړ شی. دا د طاعت لويه فائده ده. اوکه يو مسلمان بل مسلمان ته په لاس يا په ژبه باندے د تکليف رسولو د گناه مرتکب شو. نو هغه د مسلمان وئيلو مستحق نه دے. دا د معصيت څه کم نقصان دے؟

په ترجمه کښے امام بخاري رحمه الله هم د حديث الفاظ ذکر کړی دی. ځکه چه دوی کله کله هم د حديث د الفاظو نه ترجمه جوړوی.

---

(۱) الحديث أخرجه البخاري في كتاب الرقاق أيضا باب الإنتهاء عن المعاصي رقم(٦٤٨٤) ومسلم في صحيحه في كتاب الإيمان باب بيان تفاضل الإسلام وأى أموره أفضل والنسائي في سننه و في كتاب الإيمان وشرائعه باب صفة المسلم وابوداود في سننه في كتاب الجهاد باب في الهجرة هل انقطعت رقم(٢٤٨١) واحمد في مسنده (٢/١٦٣، ١٩٢، ١٩٥، ٢٣، ٢٠٥، ٢٠٩، ٢١٢) والدارمي في سننه (٢/٣٨٨٠ كتاب الرقاق باب في حفظ اليد رقم(٢٧١٦)_

رجال الحديث

① **آدم بن ابی ایاس** دا ابوالحسن آدم بن ابی ایاس عبدالرحمن العسقلانی دے.دوی په خراسان کښے پیدا شوی وو.په بغداد کښے لوئے شوے وو.اود هغه ځائے د شیوخو نه ئے علم حاصل کړے وو.بیا کوفه ،بصره،حجاز او شام طرته ئے سفر کړے وو.عسقلان ئے خپل وطن گرځولے وو.او هلته په ۲۲۰ھ یا ۲۲۱ھ کښے وفات شوے وو.

ابوحاتم رحمه الله فرمائی.«هوثقة مأمون من خيار عبادالله تعالى»
دوی روایات امام بخاري،امام نسائی ،امام ترمذی او امام ابن ماجه رحمهم الله په خپلو خپلو کتابونو کښے راوړی دی.(۱)
دا امیر المؤمنین شعبه بن الحجاج بن الورد عتکی واطی بصری دے.ابوبسطام ئے کنیت دے.د دوی په جلالت شان او امامت باندے ټول متفق دی.

امام سفیان ثوری رحمه الله فرمائی.«شعبة أمير المؤمنين في الحديث»

امام احمد رحمه الله فرمائی.«كان أمة وحده في هذا الشأن»
په عراق کښے د رجالو د تفتیش او د حدیث د دفاع کار د ټولو نه وړاندے دوی شروع کړے وو.په ۱۶۰ھ کښے وفات شوی وو.د اصول سته مصنفینو د دوی روایات نقل کړی دی.(۲) رحمه الله تعالى.

② **عبدالله بن ابي اسفر:** دا عبدالله بن ابی السفر ثوری کوفی دے.ثقه دے.
د ترمذی نه علاوه په باقی اصول سته کښے د دوی احادیث موجود دی.دا ثقه دے. د مروان بن محمد په عهد خلافت کښے دوی وفات شوی وو.(۳)
علامه عینی رحمه الله فرمائی.،،السفر،،چه چرته هم د نوم په طور راشی.نو د فاء د سکون سره به وی.اوچه کله د ،،ابوالسفر،، یعنی د کنیت په طور راشی.نو هلته به د فاء په فتحه سره وی.دلته کښے هم د فاء فتحه ده.البته بعضے حضرات دلته په فاء باندے سکون وائی.(۴)

③ **اسماعیل رحمه الله:** دا اسماعیل بن ابی خالد احمسی بجلی کوفی دے.دحضرت انس رضی الله عنه نه علاوه ئے د نورو ډیرو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه احادیث اوریدلی دی.د دوی نه د علم حاصلونکو کښے د سفیان ثوری رحمه الله غوندے امام المحدثین هم شته.
دوی ثقه ،ثبت، صالح اومتقن وو.دوی ته ،،میزان،، وئیلی شی.په کوفه کښے په ۱۴۵ھ یا ۱۴۶ھ کښے وفات شوے وو.په اصول سته کښے د دوی احادیث مروی دی.(۵)

---

(۱) عمدة القاری (۱۳۰/۱) وتقریب التهذیب (ص.۸۶ شعبه (۱۳۲)_
(۲) عمدة القاری (۱۳۰/۱ وتقریب التهذیب (ص.۲۶۶ رقم الترجمة (۲۷۹۰)_
(۳) عمدة پورتنئ حواله وتقریب التهذیب (ص.۳۰۶) رقم الترجمة (۳۳۵۹)_
(۴) عمدة القاری پورتنئ حواله)_
(۵) عمدة القاری (۱۳۰/۱) وتقریب التهذیب (۱۰۷) رقم الترجمة (۴۳۸)_

④ **شعبي** رحمه الله دا ابوعمرو عامر بن شراحيل شعبي كوفي دے.جليل الدر ثقه تابعي فقيه او فاضل دے.په صحابه كرامو كښې ئې د يو لوئې ډلې نه كسب فيض كړے وو.پخپله فرمائي.
«أدركت خمسمائة صحابي» مكحول رحمه الله فرمائي.«ما رأيت أفقه منه»
د دوى نه د امام قتاده رحمه الله نه علاوه نورو ډيرو تابعينو روايت كړے دے.د حضرت عثمان رضي الله عنه د خلافت په شپږم كال پيدا شوے وو.په كوفه كښې د قضاء په منصب باندے هم پاتے شوے وو.په ۱۰۳ه يا ۱۰۴ه يا ۱۵ه يا ۱۰۶ه كښې وفات شوے وو.(۱) رحمه الله تعالى.
حضرت عبدالله بن عمروبن العاص رضى الله عنهما دا مشهور صحابي حضرت عبدالله بن عمروبن العاص بن وائل بن اشم بن سعيد (بالتصغير) الهمي دے.د دوى كنيت ابومحمد، ابوعبدالرحمن يا ابونصير دے.په عبادله اربعه كښې يو دے.
د دوى شمار په حقيقت كښې په حضرات صحابه مكثرين كښې پكار وو.خوچونكه د دوى روايات مونږ ته كم رارسيدلي دي.نوځكه دوى په مكثرين في الحديث صحابو رضي الله عنهم كښې نشي شمارلے.(۲)
دا هم هغه صحابي دے.چه د نبي ﷺ نه ئې د كتابت حديث اجازت غوښتے وو.(۳) او د احاديثو يوه مجموعه ئې تياره كړے وه.چه د هغې نوم دوى «الصحيفة الصادقة» كيښودے وو.(۴) په وړاندينې باب كښې د حضرت ابوهريره رضي الله عنه د تذكرے لاندے مونږ دا ذكر كړے وو.چه حضرت ابوهريره رضي الله عنه به فرمائيل.«ما من أصحاب النبي ﷺ أحد أكثر حديثا عنه مني إلا ما كان من عبدالله بن عمرو،كان يكتب ولا أكتب»(۵) دا بيله خبره ده.چه مونږ ته د دوى روايات نه دي رارسيدلي.ددے څه وجوهات دي.مونږ په تفصيل سره د حضرت ابوهرير رضي الله عنه په تذكره كښې ددے ذكر كړے دے.«فارجع إليه إن شئت»
د دوى روايات كوم چه مونږ ته رارسيدلي دي.هغه ټول اووه سوه دي.چه په هغې كښې متفق عليه اوولس احاديث دي.بيا اته احاديثو كښې امام بخاري منفرد دے.او په شلو كښې امام مسلم(۶) دوى د خپل پلار حضرت عمروبن العاص رضي الله عنه نه وړاندے مسلمان شوے وو.ددوى او د دوى د پلار په عمر كښې يوولس يا دولس كاله فرق خودلے شي.(۷)

---

(۱) عمدة (۱۳۰/۱ وتقريب (ص،۲۸۷ رقم الترجمة (۳۰۹۲)_
(۲) د عبادله اربعه په باره كښې تفصيل په ..بدء الوحي.. كښې د حضرت عبدالله بن عباس رضي الله عنهما د تذكره لاندے تير شوے دے.دغه شان د مكثرين صحابو تفصيل هم په ..بدء الوحي.. كښې د دويم حديث لاندے د حضرت عائشے رضي الله عنها په تذكره كښې تير شوے دے
(۳) سنن درامي (۱۳۶،۱۳۷/۱) المقدمة باب من رخص في كتابة العلم رقم(۴۸۵، ۴۸۶)_
(۴) طبقات ابن سعد(۲۶۲/٤) ترجمة عبدالله بن عمروبن العاص (۳۷۳/۲)_
(۵) صحيح بخاري كتاب العلم باب كتابة العلم رقم(۱۱۳)_
(۶) عمدة القاري(۱۳۱/۱) وتهذيب الأسماء واللغات (۲۸۲/۱)_
(۷) طبقات ابن سعد (۲۶۲/٤ وتهذيب الأسماء واللغات(۲۸۱/۱)_

په صحابه کرامو رضی الله عنهم کښې د ټولو نه لوئې عابد اوزاهد مشهور وو.دغه شان د کتب سابقه په مطالعه کښې هم د نورو نه ممتاز وو.(۱)
د اصح قول مطابق په ایام حره کښې د طائف په مقام د دې وفات شوې دې.(۲)

قوله: اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُوْنَ مِنْ لِسَانِهٖ وَيَدِهٖ: مسلمان هغه دې.چه دهغه د ژبې او لاس د تکلیف نه نور مسلمانان محفوظ وی.

((المسلم)) کښې الف لام د عهد دپاره دی.((المسلم الکامل)) په معنی دې.یعنی کامل مسلمان هغه دې.چه نور مسلمانان د هغه د ژبې او لاس د شر نه محفوظ وی.(۳)
حضرت علامه انور شاه کشمیری رحمه الله فرمائی.چه د علمی تحقیق د حد پورې خو ټیك ده.ته وئیلې شې.چه الف لام دپاره د عهد دی.او د ((المسلم الأکمل))یا((المسلم الممدوح)) په معنی کښې دې.خو په دې صورت کښې په کلام کښې زور باقی نه پاتې کیږی.که الف لام د جنس دپاره واخستې شی.نو مطلب به دا شی.چه د مسلمان د لقب هغه کس حق دار او مستحق دې.چه دچا دپښو لاسو او ژبې د شر نه نور محفوظ وی.که څوك نورو ته تکلیف او ضرر رسوی.نو هغه ته موذی او ضار وئیلی شی.مسلمان ورته نشی وئیلې.په دې صورت کښې تنبیه او زجر زیات دې.دا بیخی داسې ده.لکه چه اهل عرب ,,ابل،، باندې د ,,مال،، او په ,,عرب،، باندې د ,,ناس،، اطلاق کوی.((المال الإبل))او((الناس العرب)) حالانکه د ابل نه علاوه نور مالونه او د عربو نه علاوه نور انسانان هم شته.خو د ابل د اهمیت خودلو دپاره د جنس مال اود عربو د اهمیت خودلو دپاره د جنس ناس اطلاق په ابل او عرب باندې کولې شی.
دغه شان قاعده ده.چه په خانه کعبه باندې د ,,بیت،، اطلاق ددې د عظمت د اظهار دپاره کولې شی.دغه شان په کتاب سیبویه باندې د ,,الکتاب،، اطلاق هم ددې د عظمت د اظهار دپاره دې.دلته کښې هم که الف لام دجنس دپاره واخستلې شی.او مطلب دا شی.چه د کوم کس د لاس او ژبې د شر نه نور خلق محفوظ نه وی.هغه د مسلمان وئیلو مستحق نه دې.لکه چه دا د ((تنزیل الناقص بمنزلة المعدوم)) د قبیله ځنې دې.چه مسلمان صرف هغه کس ته وئیلې شی.چه نور خلق د ده د شر نه محفوظ وی.دا عنوان که اختیار کړې شی.نو په دې کښې به خلقو ته تنبیه وی.او دوی به د تکلیف رسولو نه د بچ کیدو اهتمام کوی.که مونږ نورو ته تکلیف یا ضرر اورسولو.نومونږ د مسلمان وئیلو مستحق نه یو.نومونږ ته ددې نه بچ کیدل پکار دی.(۴)

په خلاف د اولنی صورت که هلته تاسو د ((المسلم الکامل)) ترجمه کوئ.نو سړې دا سوچ کولې

---

(۱) طبقات ابن سعد (۲۶۱/۴،۲۶۱) وسیر أعلام النبلاء (۸۱/۳)_
(۲) تقریب التهذیب (۳۱۵) رقم الترجمة (۳۴۹۹)_
(۳) عمدة القاری(۱۳۲/۱)_
(۴) فیض الباری(۸۰/۱)دغه شان ایضاح البخاری(۱۷۹/۲)_

شي.چه په ما کښې نور هم ډير نقائص دي.که دا يوه کوتاهي راکښې هم وي.نودا څه خبره ده. په دے کښے دومره زجر او تنبيه نشته.لکه څومره تنبيه چه په الف لام د پاره د جنس کښے ده.
حضرت مولانا شبيراحمد عثماني رحمه الله ليکلي دي.چه زمونږ فقهاء دا مسئله ليکي .که عوام د غيبت متعلق د مسئلے تپوس اوکي.چه په دے باندے روژه ماتيږي؟ نو هغه حديث دے ورته واورولے شي.چه په هغے کښے فرمائيلے شوي دي.((الغيبة يفطر الصوم)) چه غيبت د روژے ماتونکے دے.او په دے سره روژه باقي نه پاتے کيږي . د دے نه زياتي ورته څه مه وائي.البته که يو کس د کولو نه پس تپوس اوکړلو په هغه وخت کښے داصل مراد مناسب تشريح کولے شي.(١) دحضرت ابن عباس رضي الله عنهما نه منقول دي.که ددوي نه به چا څه مسئله تپوس اوکړلو.چه د قاتل عمد دپاره توبه شته.؟که هغه ته به پته اولګيدله.چه تراوسه پورے ئےڅوك قتل کړے نه دي.بلکه د قتل اراده لري.نوځکه د مسئلے تپوس کوي.نوهغه ته به ئے د آيت د ظاهر مطابق مسئله خودله.چه توبه نشته.﴿وَمَن يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُّتَعَمِّدًا فَجَزَآؤُهُ جَهَنَّمُ خَٰلِدًا فِيهَا......﴾(٢) اوکه پته به ورته اولګيدله.چه قتل ئےکړے دے.خو اوس پښيمانه دے.اود توبے په غرض راغلے دے.نو بيا به ئے ورته واقعي مسئله خودله.چه توبه قبليږي.(٣) غرض دا چه د عالمانو دپاره د حال د تقاضا رعايت ضروري دے.(٤)
بعضے حضراتو فرمائيلي دي.چه په حقيقت کښے دلته دا خودل وو.چه مسلم د ..اسلام.. نه ماخوذ دے.نود مسلمان علامت دا کيدل پکار دي.چه د ده نه نورو ته تکليف اونه رسي. دلته دا علامت بيانول مقصود دي.چه په هغے سره دمسلمان په اسلام باندے استدلال کولے شي.اوپه کومه نښه چه هغه مسلمان ګڼړلے شي.اوهغه دا چه نور خلق دده د شر نه محفوظ وي.چاته دده نه تکليف نه وي.(٥)

يوه شبه او دهغې جواب: دلته د حديث د الفاظو ((المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده)) نه معلوميږي. که يوکس نورو ته تکليف نه رسوي.نو هغه مسلمان دے.که مونځ کوي.اوکه نه

---

(١) په غيبت سره روژه ماتيږي.يا نه؟د جمهورو عالمانو په نيز نۀ فاسيديږي.البته دامام سفيان ثوري رحمه الله په نيز روژه ماتيږي.په متن کښے ذکر شوي الفاظ د حديث ((الغيبة يفطرالصوم)) احقرته ملاؤ نشو.البته د بعضے تابعينو آثار په دے باره کښے مروي دي.امام غزالي رحمه الله د امام مجاهد رحمه الله اثر نقل کړے دے((خصلتان تفسدان الصوم الغيبة والكذب)) امام مجاهد رحمه الله نه چه کوم الفاظ مشهور دي.هغه دا دي.((خصلتان من حفظهما سلم له صومه :الغيبة والكذب)) (هكذا رواه ابن ابي شيبة) دغه شان عبيده سلماني رحمه الله نه منقول دي.((اتقوا المفطرين الكذب والغيبة) اوګورئ عمدة القاري(٢٧٦/١٠ كتاب الصوم باب من لم يدع قول الزور والعمل به في الصوم)_

(٢) النساء:٩٣)_

(٣) تفسير ..الدرالمنثور..(١٩٨/٢) آيت ﴿ ومن يقتل مؤمناً متعمداً فجزاؤه جهنم ..﴾ دغه شان فتوى د حضرت ابن عمر رضي الله عنهما نه هم منقول ده.پورتنئ حواله)_

(٤) فضل الباري(٣٢٥/١)_

(٥) فضل البار(٣٢٤/١)

كوى .روژه نيسى اوكه نه نيسى.دغه شان نور فرائض ادا كوى كه نه ادا كوى . **خكه چه په** دے كنبے د يو خيز ذكر نشته.

ددے جواب دا دے.چه دلته «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» سره «مع مراعاة باقى الأركان» قيد هم ملحوظ دے.(١) يعنى دا نه ده.چه دومره خبره د مسلمان كيدو دپاره كافى ده.بلكه د اسلام د نورو اركانو سره ددے اهتمام ضرورى دے.

دويم جواب دا وركړے شوے دے.چه دلته صرف دومره خبره خودلے شوے ده.چه په مسلمان كنبے د سلامتيا د وصف وجود پكار دے.د يو خيز د اهميت د وجے د هغے تذكره شوے ده.دے نه دا خنگه لازميږى.چه د اسلام د نورو احكامو او اركانو څه حيثيت نشته.او مسلمان ددے د ادا كولو مكلف نه دے.ددے خو دلته څه ذكر نشته.(٢)

آيا غير مسلم د تكليف نه بچ كول ضرورى نه دى؟ بيا دلته «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» كنبے د ..مسلمون.. په قيد باندے دا اشكال دے.چه د شرنه حفاظت دا اهل اسلام دپاره خاص نه دے.نور انسانان هم د خپل شر نه بچ كول پكار دى.بلكه د تكليف نه خو خناورو حفاظت هم ضرورى دے.په بخارى شريف كنبے روايت دے.«عذبت إمرأة فى هرة حبستها حتى ماتت جوعاً فدخلت فيها النار، قال فقالوا والله أعلم لا أنت أطعمتيها ولا سقيتها حين حبستيها ولا أنت أرسلتها فأكلت من خشاش الأرض» (٣)ددے نه معلومه شوه.چه خناورو ته هم د تكليف رسولو ممانعت دے.بيا د «المسلم» قيد ولے اولگولے شو؟

ددے جواب دا دےچه «خرج هذا القيد مخرج الغالب»خكه چه د مسلمان واسطه زيات تر د مسلمانانو سره راځى.د شپے او ورځے دده گډون او ملاويدل د مسلمانانو سره وى.په دے وجه د «المسلمون» قيد ذكر كړے شو.(٤) يا دا قيد ددے دپاره دے.چه په دارالاسلام كنبے زيات اوسيدونكى چه دده ورسره واسطه وى.مسلمانان وى.

يا داسے اووايه.چه د كافرانو دوه قسمونه دى.ذمى او حربى كه هغه ذمى وى.نو«دماؤهم كدمائنا وأموالهم كأموالنا وأعراضهم كأعراضنا» د اصولو په بنا باندے هغوى په «المسلمون» كنبے داخل دى.اگرچه هغوى په حقيقت كنبے مسلمانان نه وى.خوهغوى حكماً په اهل اسلام كنبے داخل كړے شوى دى.خكه چه د هغوى د دوينو مالونو او اعراضو دحرمت هم هغه حكم دے.

---

(١) فتح البارى(٥٣/١)_

(٢) امدادالبارى(٣٤٢/٤)_

(٣) صحيح بخارى كتاب المساقاة باب فضل سقى الماء رقم (٢٣٦٥) وكتاب بدء الخلق باب إذا وقع الذباب فى شراب أحدكم فليغمسه.إلخ رقم(٣٣١٨)وكتاب أحاديث الأنبياء باب(بلاترجمة بعدباب حديث الغار رقم (٣٤٨٢)

(٤) فتح البارى(٥٣/١)_

کوم چه د مسلمانان د وینو مالونو او اعراضو دے.
د اهل حرب کافرانو دوه قسمونه دی.یو مصالحین چه دهغوی سره صلح شوے وی . دویم محاربین چه هغوی سره صلح نه وی شوے.چا سره چه صلح شوے وی .هغوی ته دتعرض اجازت نشته.او د صلح مطابق د هغوی د مالونووینو او اعراضودحفاظت ذمه واری به وی.نودا هم ضمناً د «المسلمون» په قید کښے داخل دی.
باقی پاتے شو محاربین کافران کوم چه اهل حرب دی.اود هغوی سره څه صلح نه ده شوے.نو بیشکه هغوی داسے دی.چه هغوی ته تکلیف او نقصان اورسولے شی.اودا هم ددے وجے چه هغوی د اسلام مقابله کول او د اسلام لاره نیول پریږدی.نو بس دوی به مستثنی وی.او باقی به مستثنی نه وی. هغوی حکماً په «المسلمون» کښے داخل دی.(۱)

په دویم روایت کښے راځی.«والمومن من أمنه الناس علی دمائهم وأموالهم» (۲)دلته کښے د ،،الناس،، لفظ عام دے.او په دے کښے مسلمان،ذمی او حربی مصالح ټول داخل دی.

تاسو دا هم وئیلے شئ چه د «المسلمون» تخصیص دلته د دوی د عظمت د وجے شوے دے. باقی د محاربینو کافرانو نه علاوه چاته هم نقصان رسول جائز نه دی.دغه شان ضمناً ځناور هم ددے حفاظت په حکم کښے داخل دی.
من لسانه ویده: د لسان په شر کښے سب وشتم، لعن طعن او بهتان وغیبت دا ټول داخل دی.د هریو نه بچ کیدل واجب او ضروری دی.

«من لسانه» ئے اوفرمائیل.او «من قوله» ئے اونه فرمائیل.ځکه چه په ژبه باندے ضرر رسول بغیر د تکلم او تلفظ نه هم کیږی.لکه چه سړے خپله ژبه راوباسی.او په غصه شی.په دے باندے هم تکلیف رسی.نو د ژبے لفظ ئے ځکه استعمال کړلو.چه په دے کښے تلفظ او قول هم شامل شی.او د «اخراج اللسان من الفم» صورت په کښے هم داخل شی.

«ویده» ذکر ئے اوکړلو.د لاس په ضرر کښے وهل او قتل هم داخل دی . دفع او هدم هم ،دغه شان په دے کښے کتابت بالباطل هم داخل دے.
بعضے حضراتو وئیلی دی.چه تکلیف خو په نورو اندامونو باندے هم رسولے شی.نو بیا د «ید» تخصیص ولے اوکړے شو؟

ددے وجه دا ده.چه سلطنت افعال داهم د «ید» نه ښکاره کیږی.اخذ وبطش ،وصل وقطع،منع و اعطاء داټول په لاس سره کیږی.یعنی زیات افعال د لاس په ذریعه کیږی.ځکه ددے ذکر اوکړے شو.د نورو اندامونو نه احتراز مقصود نه دے.

---

(۱) د تفصیل دپاره اوګورئ فضل الباری (۳۲۵/۱) وعمدة القاری(۱۳۳/۱)۔
(۲) سنن نسائی (۲۶۶/۲) کتاب الإیمان وشرائعه باب صفة المؤمن – وجامع ترمذی کتاب الإیمان باب ما جاء أن المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده رقم (۲۶۲۷)۔

يا داسے اووايه چه ((البغض على مال الغير)) نه چونکه په ..يد.. سره تعبير كولے شى.نو قتل وضرب وغيره سره چه كوم نقصان د ((البغض على مال الغير)) په صورت كنبے وى.د شاملولوپاره دلته د ،،يد.. عنوان اختيار كړے شو.(١)

لسان په ..يد،، باندې ولې مقدم كړې شوه؟ دلته دا سوال شوے دے.چه ..لسان.. په ..يد.. باندے ولے مقدم كړے شو .نودد ے وجه دا ده.چه په ژبه باندےكوم تكليف رسولے شى.هغه عام هم وى.اوتام هم وى.ځكه چه په لاس سره خو هغه چاته نقصان رسولے شى .څوك چه تاته مخامخ وى.اوعام طور هم داسے كيږى.او په ژبه باندے هغه سړى ته هم نقصان رسولے شى.څوك چه دلته حاضر نه وى.يا غريب مړ شوے وى.يا پيدا شوے هم نه وى.چونكه د ژبے شر عام او تام دے.ځكه ونيلے شوى دى.

جراحات السنان لها التيام ولا يلتام ما جرح اللسان

په ژبه چه كوم زخم اولگى.هغه كله هم نه ختميږى.بلكه تازه وى.او د لاس زخم څه موده پس ټيك شى.باقى نه پاتے كيږى.(٢)

قوله: وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللَّهُ عَنْهُ: دلته كنبے هم هغه صورت دے.چه يا به ته الف لام د عهد دپاره اخلے.او د ..هاجر. نه به .مهاجر كامل مراد وى.

اويا به ته الف لام د جنس دپاره گرځوے.او مطلب به دا وى.چه هجرت هم هغه معتبر دے.چه په هغے كنبے گناه نه وى.اود مهاجر ونيلو مستحق هم هغه كس دے .چه گناه ئے پريخودے وى. ځكه چه د وطن پريخودل بذات خود څه مطلوب څيز نه دے.ديو وطن نه بل وطن ته هجرت كول خوددے دپاره وى.چه اولنى وطن كنبے داالله تعالى په حكمونو باندے عمل كول گران وو.نوځكه هغه پريخودے شى.او بل وطن ته هجرت كولے شى.نو د هجرت اصل مقصد د گناه پريخودل دى.ددے وجے چه كوم سړے وطن پريږدى.او دارالاسلام ته راشى.كه هغه د گناهونو ارتكاب بيا هم كوى.نو هغه د مهاجر ونيلو لائق نه دے.

بيا ((المهاجر من هجر ما نهى الله عنه)) كنبے يوه وجه دا هم بيان شوے ده.چه په اصل كنبے به د مكے مهاجرينو د مكے نه هجرت كولو او مدينے منورے ته به راتلل .نود انصارو د طرفه به دهغوى سره د ايثار مظاهره كيدله.هغوى به خپل مالونه هم دوى ته پيش كول.او بعضے وخت كه د انصارى به څو ښځے وے.نو هغه به ئے ورته هم پيش كولے.او ونيل به ئے چه ستا كومه يوه خوښه وى.زه ورته طلاق وركوم.ته ورسره نكاح اوكړه.نوځكه نبى ﷺ تنبيه وركړله.چه په هجرت كنبے دا څيزونه مطلوب او مقصود مه گرځوئ.گنى د هجرت عمل به ضائع شى.اووے فرمائيل.چه د گناهونو نه د بچ كيدو اهتمام كوئ.په دے سره به د هجرت مقصد هم پوره شى . او هجرت حقيقى به هم حاصل شى.

(١) د تفصيل دپاره اوگورئ: فتح البارى(١/ ٥٤) وعمدة القارى(١/ ١٣٢، ١٣٣)_
(٢) عمدة القارى(١/ ١٣٢)_

يوه خبره دا هم وه چه كله نبى ﷺ مكه مكرمه فتح كړله نود فتح مكه نه پس چه څوك مسلمانان شوى وو هغوى ته افسوس او ارمان وو كه مونږ هم وړاندے اسلام قبول كړے وو. نومونږ ته به هم د هجرت فضيلت حاصل شوے وو. كوم چه ډير لوئے فضيلت دے. نو نبى ﷺ اوفرمائيل چه ((لولا الهجرة لكنت أمرء من الأنصار)) (١) كه د هجرت فضيلت نه وے نو زما به دا تمنا او ارمان وو چه هم په انصارو كښے ووم. خو د هجرت د فضيلت د وجے زه دا ارمان نه كوم. نودا حضرات چه د فتح مكه نه پس مسلمانان شوى وو. او د هجرت شرافت ورته نه وو حاصل شوے. هغوى ته افسوس وو. د هغوى د تسلئ او اطمينان قلب دپاره نبى اوفرمائيل. چه حقيقى هجرت خو دا دے چه د ګناهونو نه هجرت اوكړے شى. او د كومو څيزونو نه چه الله تعالى منع كړے ده. د هغے نه اجتناب اوكړے شى. اودا فضيلت تاسو اوس هم حاصلولے شئ. د دے حضراتو د تسلئ او اطمينان دپاره لكه چه نبى ﷺ دا ارشاد فرمائيلے وو. (٢)

د هجرت حكم: دهجرت قسمونه وړاندے د اول حديث په ضمن كښے د ((فمن كانت هجرته)) د لاندے تير شوى دى. دلته د خلاصے په طور دا زده كړئ. چه د هجرت يو ظاهرى قسم دے او بل باطنى قسم (٣)

د هجرت ظاهرى حكم دا دے چه سړے په دارالكفر كښے اوسيږى. او هلته د اسلامى احكامو ادا كولو دپاره ده ته ګنجائش نه وى. نو دده دپاره هجرت كول فرض دے. اوكه هلته د اسلامى احكامو ادا كولو كښے څه خلل نه وى. نو دده دپاره هجرت فرض خو نه دے. البته خوبن او مستحب بيا هم دے. ځكه چه د مسلمانانو په يو ځائے څومره زياته اجتماع وى. نو هومره د اسلام او مسلمانانو په حق كښے زياته خيګړه وى.

د هجرت دويم قسم كوم چه هجرت باطنى دے. دے ته هجرت حقيقى هم وئيلى شى. يعنى هجرت ((من الذنوب والمعاصى)) ځكه چه هجرت ((من دار الكفر إلى دار الإسلام)) كيږى. دا بذات خود څه مقصود نه دے. دا خو ددے دپاره وى. چه د ګناهونو او د اسلام د احكامو پريخودلو نه سړے بچ شى. نوځكه دا هجرت ((من الذنوب والمعاصى)) حقيقى هجرت او باطنى هجرت دے. ښكاره ده چه دا هجرت په ټولو باندے لازم او ضرورى دے.

قوله: قَالَ أَبُوعَبْدِاللّهِ وَقَالَ أَبُومُعَاوِيَةَ حَدَّثَنَا دَاوُدُ هُوَابْنُ أَبِى هِنْدٍ عَنْ عَامِرٍ قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَاللّهِ يَعْنِى ابْنَ عَمْرٍو عَنِ النَّبِىِّ صَلَّى اللّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دا تعليق دے. اوددے مقصد دا دے چه وړاندے كوم روايت د عبدالله بن ابى السفر او اسماعيل

---

(١) صحيح بخارى كتاب مناقب الأنصار .باب قول النبى ﷺ لولا الهجرة لكنت إمرأ من الأنصار رقم.(٣٧٧٩) وكتاب التمنى باب ما يجز من اللو رقم (٧٢٤٤ و٧٢٤٥) وجامع ترمذى كتاب المناقب باب فضل الأنصار وقريش رقم(٣٨٩٩)_

(٢) فتح البارى(١/٥٤) وارشاد السارى(١/٩٤)_

(٣) فتح البارى(١/٥٤)_

په طریقه سره ذکرشوی دی.په هغې کښې د. .شعبی. . ذکر وو.خو هلته د شعبی نوم نه وو خودلې شوې.دلته کښې اوخودلې شو.چه د هغه نوم عامر دې.بیا هلته چه د حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما نه حضرت شعبی رحمه الله کوم روایت کوی .هغه د . .عن. . په لفظ سره دې.او په . .عن. . کښې داتصال او انقطاع دوارو احتمال وی.نو دلته ئې «قال سمعت عبدالله بن عمرو» اوفرمائیل.او د سماع تصریح ئې اوکړله.

لکه چه د دې تعلیق نه دوه فائدې حاصلې شوې.یو خو د راوی امام شعبی رحمه الله نوم معلوم شو.او بله د سماع تصریح اوشوه.او اولنې روایت معنعن وو.په هغې کښې د سماع او عدم سماع دوارو احتمال وو.په دې تعلیق سره احتمال دعدم سماع ختم شو.(١)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه ابن منده رحمه الله نقل کړې دی.چه دا حدیث «وهیب بن خالد عن داود عن الشعبی عن رجل عن عبدالله» په طریق سره هم مروی دی .لکه چه د شعبی رحمه الله او صحابی رضی الله عنه په مینځ کښې یو مجهول کس دې.په دې صورت کښې به د تعلیق فائده دا شی. چه کله شعبی رحمه الله ته په یوه واسطه د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما نه روایت ملاؤ شو.نو هغوی براه راست د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما سره ملاقات اوکړلو. .او د حدیث سماع ئې ترې اوکړله .دکوم ذکر چه په دې تعلیق کښې صراحةً موجود دې.(٢)

د ابومعاویه دا تعلیق اسحاق بن راهویه رحمه الله په خپل مسند کښې موصولاً کړې دې . او ابن حبان رحمه الله هم په خپل صحیح کښې ددې تخریج کړې دې.د هغوی الفاظ دا دی.«سمعت عبدالله بن عمرو یقول: ورب هذه البنیة لسمعت رسول الله ﷺ یقول: المهاجر من هجر السیئات والمسلم من سلم الناس من لسانه ویده»(٣)

قوله: وَقَالَ عَبْدُ الْأَعْلَى عَنْ دَاوُدَ عَنْ عَامِرٍ عَنْ عَبْدِ اللهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دا دویم تعلیق دې.ددې د نقل کولو مقصد دا دې.چه دلته عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما په مطلق . .عبدالله. . سره ذکر شوې دې.اود محدثینو رحمهم الله په نیز د صحابؤ رضی الله عنهم په طبقه کښې چه کله عبدالله مطلق ذکر شی.نو د هغې نه عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مراد اخلی.(٤) نو خکه دا شبه کیدې شوه.چه کیدې شی.دا د امام شعبی رحمه الله بل سند وی.چه هغه ئې د عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما په ځائې د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه نقل کوی.په دې باندې ئې تنبیه ورکړله.چه اول مونږ تصریح کړې ده.چه دا عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما دې.د باب په اصل روایت کښې هم دعبدالله بن عمرو رضی الله عنهما تصریح راغلې ده.نو ته پوهه شه.چه دلته

---

(١) فتح الباری(١/٥٤)_
(٢) فتح الباری(١/٥٤)_
(٣) پورتنئ حواله)_
(٤) امداد الباری(٤/٣٤٤)_

عبدالله مطلق راغلے دے. د دے نه هم هغه عبدالله بن عمرو رضی الله عنه مراد دے.حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مراد نه دے.

د ترجمة الباب مقصد د ترجمة الباب مقصد وړاندے بیان شوے دے بیا ئے واورئ.چه امام بخاری رحمه الله په مرجئو باندے رد کوی.ځکه چه د هغوی وینا ده.چه «**الطاعة لا تفید والمعصیة لا تضر**» امام بخاری رحمه الله اوخودل.چه ستاسو خیال غلط دے.**معصیت** به مضر ولے نه وی؟کامل اسلام نه وی. سړے د مسلمان وئیلو حقدار نه وی.کله چه هغه په خپله ژبه یا لاس نورو ته تکلیف رسوی. معلومه شوه.چه **معصیت** مضر دے.او که یو کس د **معصیت** نه بچ کیږی.او خپل ځان د نورو خلقو د تکلیف رسولو نه بچ ساتی.نو په دے باندے په اسلام کښے کمال راځی.او هغه سړے د مسلمان وئیلو حقدار دے.نو دا خیال چه طاعت مفید نه دے.او معصیت مضر نه دے.غلط دے.

۴=بَاب ایُّ الاسلام افضلُ

الحدیث الحادي عشر

[۱۱] حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ الْقُرَشِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبِي قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو بُرْدَةَ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ قَالَ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ

ما قبل سره ربط د اولنی باب نه یوه شبه پیدا شوے وه.چه «**المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده**» نه معلومه شوه.که یو سړے نورو ته تکلیف رسوی.نو هغه مسلمان او مومن نه پاتے کیږی. نو ددے نه د خوارجو اومعتزلو تائید کیږی. هغوی هم دا وائی.چه په ارتکاب د کبیره سره سړے مومن نه پاتے کیږی. او تاسو هم دا وایئ.چه مسلمان هغه دے.چه د هغه د ژبے او لاس نه چا ته تکلیف اونه رسی.

ددے اِشکال لرے کولو دپاره امام بخاری رحمه الله «**أي الإسلام أفضل**» ترجمه قائمه کړه.دا خودل غواړی.چه د اسلام درجات دی.که یو سړے د خپل شر نه نورو ته تکلیف رسوی.نو هغه د ادنی درجے اسلام خاوند دے.د اسلام نه خارج نه دے.

رجال الحدیث

قوله: سَعِیدُ بْنُ یَحْیی : سعید بن یحیی بن سعید اموی دے.ابوعثمان ئے کنیت دے.د ابن ماجه رحمه الله نه سوا د باقی ټولو اصحاب اصولو استاذ دے.

ابوحاتم رحمه الله فرمائی.دوی صدوق دے.امام نسائی او یعقوب بن سفیان رحمهما الله فرمائی. چه دوی او د دوی والد دواړه ثقه دی.امام علی بن المدینی رحمه الله فرمائی.چه دوی د خپل

پلار په مقابله كښې اثبت دى.صالح بن محمد رحمه الله فرمائى.دوى ثقه دى.البته كله كله ترې غلطى كيږى.په ۲۴۹هـ كښې دوى وفات شوے دے.(۱)

قوله: يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ: دا د اولنى راوى پلار دے.امام يحيى بن معين رحمه الله فرمائى.
((هومن أهل الصدق وليس به بأس)) په يو بل روايت كښې ابن معين رحمه الله دے ثقه گرځولے دے.
دغه شان محمد بن عبدالله بن عمار موصلى او دارقطنى رحمهما الله دوى ته ثقه وئيلى دى.
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى.((صدوق يغرب)) د اتيا كالو په عمر كښې په ۱۹۴هـ كښې وفات شوى دى.(۲)

قوله: بُرْدَةَ: دا بريده ((بضم الباء الموحدة وفتح الراء المهملة)) ابن عبدالله بن ابى برده بن ابى موسى اشعرى دے.دوى دخپل پلار ،نيكه ،حسن بصرى او عطاء رحمهم الله وغيره نه روايت كوى.او ددوى نه رويت كونكو كښې حضرت عبدالله بن المبارك رحمه الله غوندے اعلام محدثين شته.ابن معين رحمه الله د دوى توثيق كړے دے.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى.((ثقة يخطئ قليلاً))(۳)

قوله: أبوبردة: دا عامر يا حارث بن ابو موسى اشعرى دے.دا ددے نه د وړاندے راوى نيكه دے.ددواړو كينت يو دے.البته په نومونو كښې فرق شته.د نمسى نوم بريد دے.اود نيكه نوم عامر يا حارث دے.
دوى د خپل پلار حضرت على ،حضرت ابن عمراوحضرت عائشے رضى الله عنها نه روايات اوريدلى دى.او د دوى نه عمربن عبدالعزيز او امام شعبى رحمهما الله اودوى نه علاوه نورو ډيرو حضراتو روايات اخستے دى.دقاضى شريح رحمه الله نه پس د كوفے قاضى پاتے شوے دے.په حديث كښې ثقه دے.اصحاب سته د دوى د رواياتو اخراج كړے دے.د اتيا كالونه ئے زيات عمر وو.په ۱۰۳هـ يا ۱۰۴هـ په كوفه كښې وفات شوے دے.(۴)

قوله: أَبُومُوسَى اشعري رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: دا مشهور صحابى دے.د دوى نوم عبدالله بن قيس دے. دنبى ﷺ مدينے ته د هجرت نه وړاندے ئے تشريف راوړے وو.اوپه اسلام مشرف شوے وو.بيا يمن ته تلے وو.بيا ئے د حبشه هجرت كړے وو.د حبشه نه مدينے ته د فتح خيبر نه پس د اصحاب السفينتين سره هجرت كړے وو.حافظ ابوبكربن ابى داود السجستانى رحمه الله فرمائى.چه حضرت ابوموسى اشعرى رضي الله عنه كښې د دے نه علاوه يو بل فضيلت دا

---

(۱) عمدة القارى(۱/۱۳٤) وتقريب التهذيب (ص.۲٤۲ رقم الترجمة (۲٤۱۵)_
(۲) تهذيب الكمال (۳۱/۳۱۸- ۳۲۲) وتقريب (۵۹۰.۲) رقم الترجمة (۷۵۵٤_
(۳) عمدة القارى(۱/۱۳٤) وتقريب (ص.۱۲۱) رقم الترجمة ۶۵۸)
(۴) عمدة القارى(۱/۱۳۵) وتقريب (۶۲۱) رقم الترجمة (۷۹۵۲_

وو.کوم چه بل صحابی ته نه وو حاصل.دوی درے هجرتونه کړی دی.اولنے هجرت د یمن نه نبی کریم ﷺ طرفته،دویم هجرت د مکے مکرمے نه حبشه ته..اودریم هجرت د حبشه نه مدینے منورے ته.لیکن دا خبره دے ښکاره وی.چه دلته هم اولنے قول صحیح دے.چه دوی د مکے نه یمن ته تلے وو.بیا حبشه اودبیا د حبشه نه مدینے منورے ته راغلے وو.

نبی کریم ﷺ دوی د زبید ،عدن او دساحل یمن گورنر مقرر کړے وو.بیا عمر بن الخطاب رحمه الله دوی د کوفے او بصرے عامل مقرر کړے و.

حضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه نه درے سوه شپیته روایتونه مروی دی.په دے کښے متفق علیه پنځوس احادیث دی.او بیا امام بخاری رحمه الله په څلورو احادیثو کښے منفرد دے.او امام مسلم رحمه الله په پنځلس حدیثونو کښے.

دحضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه شمار په صحابو رضی الله عنهم کښے په عالمانو او مفتیانو کښے کیږی.

د صحیح قول مطابق حضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه په ۴۴ھ کښے وفات شوے وو.(۱)

قوله:أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ: صحابه کرامو رضی الله عنهم د نبی کریم ﷺ نه تپوس اوکړلو چه ((أی الإسلام أفضل؟)) بعضے حضراتو ددے تقدیر ((أی خصال الإسلام أفضل؟)) راویستے دے.(۲) او بعضے حضراتو ((أی ذوی الإسلام أفضل)) تقدیر راویستے دے.(۳) دا دویم تقدیر د اولنی تقدیر نه اولی دے.(۴) ځکه چه په جواب کښے د صاحب اسلام ذکر دے.نبی ﷺ په جواب کښے ((من سلم المسلمون من لسانه ویده)) اوفرمائل.اود مسلمان ذکرئے اوکړلو.د خصلت ذکر ئے نه دے کړے.

که چرته د((أی خصال الإسلام)) تقدیرراویستے شی.نوپه سوال او جواب کښے به مطابقت نه وی. دویمه خبره دا هم ده.چه ددے حدیث په بعضے طرق کښے ((أی المسلمین أفضل)مذکور دے.(۵) او په جواب کښے هم هغه ((من سلم المسلمون من لسانه ویده))ونیلے شوی دی.نو د ((أی المسلمین)) مطابق چه ((أی الإسلام)) راویستے شی.نوزیاته بهتره به وی.اودا به هله وی.چه ((أی ذوی الإسلام)) مقدر اومنلے شی.

په دے تقدیر سره د علامه کرمانی رحمه الله سوال او جواب غیر ضروری گرځی. هغوی سوال کړے دے.چه صحابه کرامو رضی الله عنهم د اسلام په باره کښے یعنی د خصلت په باره کښ سوال کړے

---

(۱) تهذیب الأسماء واللغات (۲/۲۶۸، ۲۶۹)_وسیر أعلام النبلاء (۲/۳۸۰، ۴۰۲_وعمدة القاری (۱/۱۳۵)

(۲) فتح الباری(۱/۵۵)_

(۳) پورتنئ حواله)_

(۴) پورتنئ حواله

(۵) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب بیان تفاضل الإسلام وأی أموره أفضل رقم (۱۷۳)_

وو. اوپه جواب کښې نبي ﷺ اوفرمائیل چه «من سلم» يعنی «أی الخصلة» ذکر نۂ اوکړلو. لکه چه په سوال او جواب کښې مطابقت نشته.
بيا هغوی ددې جواب ورکړې دې چه د نبی کريم ﷺ جواب د معنی په اعتبار سره بيخي مطابق بلکه په زياتي معنی باندې مشتمل دې. ځکه چه په دې سره ددې خصلت په وجه افضيلت معلوميږی. او تقدير دا دې. «خصلة من سلم المسلمون....» يعنی د «ذوی الإسلام» د تقدير په صورت کښې ددې ضرورت نشته. چه «خصلة» مقدر اومنلې شی.(۱)
دا باب چونکه د اولنی باب د تشريح په طور راغلې دې. هلته کښې اشکال شوې وو. نو امام بخاری رحمه الله دا باب قائم کړلو. اوددې اشکال جواب ئې ورکړلو. نوځکه دا وئيل چه ددې ترجمه مقصد د مرجئو ترديد دې. يا نه دې. د حاجت نه زياتي خبره ده. اصلی مقصد دا شبه لرې کول دی. ضمناً په کښې ترديد هم راغلو والله اعلم.

۵= بَاب إِطْعَامُ الطَّعَامِ مِنْ الْإِسْلَامِ

الحديث الثانی عشر

[۱۲] حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ يَزِيدَ عَنْ أَبِي الْخَيْرِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ قَالَ تُطْعِمُ الطَّعَامَ وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ [۲۸، ۵۸۸۲]

په تراجمو کښې د امام بخاری تفنن دلته کښې ترجمه ده. «إطعام الطعام من الإسلام» په دې کښې د ،،اسلام،، لفظ راغلې دې. په وړاندې باب کښې فرمائی. «من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» دلته د ايمان لفظ دې. بيا دلته ئې «من الإسلام» مؤخر کړې دې. او په وړاندې باب کښې ئې «من الإيمان» مقدم کړې دې. ددې نه پس وړاندې باب دې. «حب الرسول ﷺ من الإيمان» هلته ئې «من الإيمان» روستو کړې دې. دا اتفاقي خبره هم کيدې شي. خو د امام بخاری رحمه الله پشان متيقظ او دقت پسند بزرګ د شان سره داسې اتفاق لرې معلوميږی.
نوځکه بهتره هم دا ده. چه دا په تفنن باندې حمل کړې شي. د دوی منشا دا ده. چه په طبيعت کښې تازګي قائمه وی. که په تراجمو کښې يوشان والې وی. نو په طبيعتونو کښې د ستومانتيا پيدا کيدو ويره وی. د شوق قائم ساتلو دپاره داسې قسم تبديليانې راوړی. موږ خلق اهل لسان نه يو. ځکه دا لطائف نه محسوس کوو. کوم خلق چه اهل لسان دی. هغوی ته په دې خبرو خوند ملاويږی.(۲)

---

(۱) شرح کرمانی (۱/)_
(۲) امدادالباری (۴/۳۴۹)_

د ترجمة الباب مقصد او د ماقبل وما بعد سره مناسبت ددے نه په وړاندینی باب باندے یو اشکال کیدلو.چه که یو کس نورو ته تکلیف رسوی.نوهغه هډو مسلمان نه دے.(په دے خو د خوراجو او معتزلو تائید کیږی.) نوامام بخاری رحمه الله هغه اشکال ختم کړلو.چه داسے نه ده.بلکه د اسلام درجات دی.که یوسړے نورو ته تکلیف نه رسوی.هغه کښے کمال اسلام موجود دے.اوکه یو سړے نوروته تکلیف رسوی.نودهغه ایمان او اسلام ناقص دے.هلته د «تنزل الناقص بمنزلة المعدوم» صورت اختیار کړے شوے دے.کوم چه د اهل بلاغت په نیز مشهور دے.اوامام بخاری رحمه الله دا ترجمه ددے دپاره قائمه کړه.چه هغه دا خودل غواړی.چه یوه درجه خو د اسلام ده.چه سړے نورو ته تکلیف اونه رسوی.او ددے نه اوچته درجه دا ده.چه نورو ته دتکلیف رسولو نه ځان ساتلو سره سره هغوی ته فائده رسوی.دا ددے په مقابله کښے اوچت مقام دے.چه ،،مواسات،، ورته وائی.ددے نه پس وړاندے فرمائی «من الإيمان أن يحب لأخيه مايحب لنفسه» دا ددے نه هم اوچته درجه ده.چه سړے نورو ته د خپل ځان سره برابر درجه ورکوی.چه کوم څیز د خپل ځان دپاره خوښوی.هغه د نورو دپاره هم خوښ کړی.دا د ،،مواسات،، نه هم اوچته درجه ده.بیا ددے نه هم اوچته درجه ده.چه «حب الرسول من الإيمان»چه سړے خلقو ته په خپل ځان باندے ترجیح ورکړی . مثلاً د رسول اکرم ﷺ سره دومره محبت وی.چه د خپل ذات او ځان سره هم هغه محبت نه وی.دا نورو ته د ترجیح ورکولو مسئله ده.اودا ښکاره ده.چه عام نه ده . دا د هغه خواصو او اهل فضائلو دپاره ده.په چا کښے چه ایمان په اعلی او اکمله درجه موجود وی.بیا ئے ددے نه پس یوه بله درجه بیان کړے ده.چه د هغے ذکر په «علامة الإيمان حب الأنصار» کښے راځی.یعنی چه نورو ته په خپل ځان باندے ترجیح ورکړی.اود خپل ځان نه زیات د هغوی سره محبت ساتی.اوهغوی سره د دوی محبت دومره وی.چه د هغوی کوم متعلقین او انصار دی.د هغوی سره هم د دوی محبت پیدا شی.د سړی چه کله څه څیز سره محبت وی.نو د هغے د متعلقاتو سره ئے هم محبت وی.دلته د رسول الله ﷺ خاص متعلقین حضرات انصار دی.چا چه د نبی ﷺ د حمایت او نصرت او امداد کارنامے کړے وے.نو د ایمان اعلی درجه دا ده.چه د نبی کریم ﷺ سره محبت د خپل ځان سره د محبت نه دومره زیات کړے شی.چه څوك د نبی ﷺ انصار او معاونین دی.چه د هغوی سره محبت هم د ده په زړه کښے راسخ شی.

خلاصه دا چه اولنۍ درجه دا ده.چه نورو ته د تکلیف رسولو نه ځان بچ کړی.دویمه درجه دا ده.چه نورو ته فائده اورسوی.دریمه درجه دا ده.چه نور خپل ځان سره برابر کړی.یعنی د نورو دومره خیال ساتی.لکه څنګه چه د خپل ځان ساتی.څلورمه درجه دا ده.چه نورو ته په خپل ځان باندے ترجیح ورکړی.او پنځمه درجه دا ده.چه د اهل ترجیح او اهل محبت سره د دوی محبت دومره وی.چه د هغوی د متعلقینو سره هم دده محبت پیدا شی.دا یو خاص ترتیب دے.او ددے مطابق په «إطعام الطعام من الإسلام» کښے د مواسات یعنی دویمے درجے بیان دے.کوم چه د وړاندے باب «من سلم المسلمون من لسانه ويده» نه اوچته درجه ده.نودا وړا چه د اولنۍ او دویمے ترجمے مقصد یو دے.په دواړو کښے څه فرق نشته.مناسب نه ده.

رجال الحدیث

قوله عمرو بن خالد: دا عمروبن خالد بن فروخ بن سعید تمیمی دے.خزاعی ورته هم وائی.اصل کښې د حران دے.ځکه ورته حرانی وائی.په مصر کښې ئې استوګنه اختیار کړې وه.ځکه د دوی شمار په مصریانو کښې کیږی.د دوی کنیت ابوالحسن دے.دلیث بن سعد او عبیدالله بن عمر رحمهماالله وغیره نه ئې احادیث اوریدلی دی.او د دوی نه روایت کونکی ابوزرعه او ابوحاتم رحمهماالله وغیره دی.

ابوحاتم د دوی په باره کښې فرمائی.چه دوی صدوق دی.اواحمد بن عبدالله فرمائی.«ثبت ثقة مصری» د دوی نه په اصول سته کښې صرف امام بخاری رحمه الله روایات اخستے دی.اوباقی حضراتو ترے نه دی اخستے.البته ابن ماجه د یو کس په واسطه د دوی نه روایات اخستی دی.په مصر کښې په ۲۲۹ھ کښې وفات شوے وو.(۱)

قوله: لیث: دا مشهور فقیه او امام لیث بن سعد مصری دے.د دوی حالات مونږ په «بدء الوحی» کښې د دویم حدیث لاندے ذکر کړی دی.«فارجع إليه إن شئت»

قوله: یزید: دا یزید بن ابی حبیب دے.د ابوحبیب نوم سوید دے.او د یزید کنیت ابورجاء دے.دا جلیل القدر تابعی دے.په صحابو رضی الله عنهم کښې ئې د حضرت عبدالله بن الحارث بن جزء الزبیدی او ابوالطفیل عامربن واثله رضی الله عنهما نه احادیث اوریدلی دی.او ددوی نه علاوه په تابعینو رحمهم الله کښې ئې د یو لوئې جماعت نه کسب علم کړے دے.د دوی نه په روایت کونکو کښې سلیمان تیمی، ابراهیم بن یزید او یحیی بن ایوب رحمهم الله شامل دی.او ددوی نه علاوه د مصر په اکابرینو کښې ډیر حضرات دی.

ابن یونس رحمه الله فرمائی.چه د دوی نه وړاندے به په مصر کښې صرف په فتن او ملاحم باندے خبرے اترے کیدے.اوهم ددے متعلق احادیث به بیانولی شو.دا اولنئ شخصیت دے.چه په مصر کښې ئې د حدیث او فقه علم ښکاره کړلو.اود حلالو او حرامو په باره کښې ئې د خبرو سلسله شروع کړله.

یزید بن ابی حبیب په هغه درے بزرګانو کښې یو دے.څوک چه حضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله په مصر کښې د فتوی ورکولو دپاره مقرر کړی وو.دوی به په مصر کښې فتوی ورکوله.ډیرحلیم اوعاقل وو.په ۵۳ھ کښې پیدا شوے وو.او په ۱۲۸ھ کښې وفات شوے وو.(۲)

---

(۱) عمدة القاری(۱/۱۳۷) وتقریب (۴۲۰) رقم الترجمة (۵۰۲۰_

(۲) عمدة القاری(۱/۱۳۷ وتتقریب (ص.۶۰۰ رقم الترمة (۷۷۱)_

قوله: ابوالخیر: دا مرثد بن عبدالله یزنی مصری دی حضرت عمروبن العاص سعید بن یحیی او حضرت ابوایوب انصاری رضی الله عنه نه روایت کوی. ثقه او فقیه دے. په ۹۰ هـ کښې وفات شوے دے. اصحاب صحاح سته د دوی نه په خپلو کتابونو کښې رویات نقل کړی دی. (١)

() عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما د دوی حالات په ((باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده)) کښې تیر شوی دی.

قوله: أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: د دے رجل مبهم په باره کښې حافظ رحمه الله فرمائی. ((لم أعرف أسمه)) بیا فرمائی. ((قیل إنه أبوذر وفی ابن حبان أنه هانی بن یزید والد شریح)) (٢)

قوله: أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ قَالَ تُطْعِمُ الطَّعَامَ وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ (٣)

د نبی ﷺ نه تپوس اوشو. چه ((أی الإسلام خیر؟)) یعنی ((أی خصال الإسلام خیر)) د اسلام کوم خصلتونه ښه دی؟ دلته کښې د ((خصال)) تقدیر منلے شی. ځکه چه راروان هم د خصلتونو ذکر دے. (٤)

ددے سوال په جواب کښې نبی ﷺ اوفرمائیل. ((تطعم الطعام وتقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف)) دلته ((تطعم)) او ((تقرأ)) د ((أن تطعم)) او ((أن تقرأ)) په معنی کښې دی. اود مصدر په تاویل کښې دی. لکه ((تسمع بالمعیدی خیر من أن تراه)) د ((أن تسمع)) په معنی کښې دے. (٥)

اطعام طعام مطلق دی: په ((تطعم الطعام)) کښې څه قید نشته که دوست وی. اوکه رشته دار، نزدے وی اوکه لرے، ددے علاقے وی. او که د لرے. بیا دا هم تعمیم دے. که دغه طعام اعلی وی اوکه ادنی وی. چه څه تاسره وی. په هغه ئے اوخره. په ((تطعم الطعام)) کښے خودا قید هم

---

(١) عمدة (١٣٧/١) وتقريب (ص. ٥٢٤) رقم الترجمة (٦٥٤٧)_

(٢) فتح الباری (٥٦/١)

(٣) الحدیث أخرجه البخاری ایضاً فی کتاب الإیمان باب إفشاء السلام من الإیمان رقم (٢٨ وفی کتاب الإستئذان باب السلام للمعرفة وغیر المعرفة رقم (٦٢٣٦ ومسلم فی صحیح فی کتاب الإیمان باب بیان تفاضل الإسلام وأی أموره أفضل رقم (١٦٩) والنسائی فی سننه فی کتاب الإیمان وشرائعه باب أی الإسلام خیر ......رقم (٥٠٠٣) وابوداود فی سننه فی کتاب الأدب باب فی إفشاء السلام رقم (٥١٩٤) وابن ماجه فی سننه فی کتاب الأطعمة باب إطعام الطعام (٣٢٥٣)_

(٤) فتح الباری (٥٦/١)_

(٥) پورتنئ حواله_

نشته.چه په مره خيټه پرے خوراك كوه.كه تا سره لږ وي.نو د «طعام الواحد يكفى الاثنين» مطابق د يوكس طعام دےدوه كسان اوخوري.ګذاره خو بهرحال د يوكس په خوراك د دوو هم كيږي.ځكه دا هم ضروري نه ده.چه په مره خيټه پرے خوراك اوكړي.دے سره سره دا هم ضروري نه ده.چه په اطعام طعام كښے هم روټۍ خوړل داخل دي.بلكه په دے كښے يخ او ګرم هم شامل دي.چائے پرے اوڅكوه.بوتل پرے اوڅكوه.چونكه په قرآن مجيد كښے د څكاك دپاره هم دا لفظ استعمال شوے دے.﴿فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّيْ ۚ وَمَنْ لَّمْ يَطْعَمْهُ فَاِنَّهٗ مِنِّيْٓ اِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةًۢ بِيَدِهٖ ۚ﴾ (١) ځكه په اطعام طعام كښے روټۍ وركول هم داخل دي.او چائے او اوبه او پيۍ او شربت څكول هم داخل دي.منشا ئے دا ده.چه د «من كان يؤمن بالله واليوم الآخر فليكرم ضيفه» (٢) مصداق پكار ده چه ته ئے.ددے نه ډېره كول نه دي پكار.

د شيخ الاسلام حضرت مدني قدس سره طرز عمل مونږ خو كتلي دي.چه د شيخ الاسلام حضرت مدني رحمه الله سره چه به سبق ختم شو .د سبق نه پس به حضرت په چوكۍ باندے اودريدلو.او په پوره دارالحديث كښے به ئے نظر واچولو.چه كوم خلق نوے راغلي دي. دارالعلوم ديوبند يوه مركزي اداره وه .د لرے او نزدے نه به خلق ددے د ليدو دپاره راتلل. چونكه د حضرت ذات ته مركزيت حاصل وو.دحضرت د درس وخت به وو.خلق به هلته راتلل.دسبق نه پس به حضرت نوي راتلونكي كسان كتل.بيا به ئے هغوى راغوښتل.اوخپل ځان سره به ئے كور ته بوتلل.اوروټۍ به ئے پرے خوړله.حالانكه عين ممكن وه.چه په طالبانو كښے به د هغه څوك كوربه موجود وو.يا په استاذانو كښے به دهغه څه كوربه موجود وو.خو هغوى به په دے احتمال باندے اكتفاء نه كوله.بلكه روزانه به اهتمام وو.چه دا خلق به ئے لټولو.سترګو به ئے هغوى لټول.او بيا به ئے كور ته د روټۍ دپاره بوتلل.اوس كه يو كس به ورته اووئيل.چه زه د فلاني ميلمه يم.زما دپاره هغه اهتمام كړے دے.نوهغه ته به اجازت وركړے شو. او كوم خلق چه به داسے نه وو.هغوى به حضرت خپل كور ته بوتلل.اوس هغوى به كله لس كسان هم وو.اوكله به پنځه هم وو.په شمار كښے به كمے بيشے راتللو.

قوله: وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلٰى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَّمْ تَعْرِفْ: تاسو به كتلي وي.چه په ټولو قومونو كښے رواج دے.چه كله دوي په خپل مينځ كښے يوځائے شي.نو د قولي تحفه تبادله كوي.څوك څه وائي.او څوك څه وائي.د هندوانو په نيز د تحيه جدا طريقه ده.د انګريزانو په نيز جدا طريقه د.اود نورو قومونو په نيز جدا.اسلام ددے دپاره د «السلام عليكم» يا د «سلام عليكم» طريقه اختيار كړے ده.يو سړے چه كله بل سره ملاؤ شي.نو «السلام عليكم» اووائي. بل جواب كښے «وعليكم السلام» اووائي .د تحفو تبادله په خپل مينځ كښے من قبيل الاقوال

---

(١) سورة بقرة:٢٤٩_

(٢) صحيح بخاري كتاب الأدب باب من كان يومن بالله واليوم الآخر فلا يؤذ جاره رقم(٦٠١٨) و(٦٠١٩) وباب حق الضيف رقم(٦١٣٥) و(٦١٣٦) و(٦١٣٨)_

ده.په خلقو كښې دشمنئ وې.يو دبل د سردشمن وو.هم دد ے عداوتونو او دشمنود وجے هغوى د ..حلف.، سلسله قائمه كړے وه.يوه قبيله د بلے قبيلے او يو سړے دبل سړى حليف وو.دے به دهغه د جان محافظ وو.اود هغه د جان حفاظت به ئے كولو ددے نه بغير دهغوى ملاقات د خطرو نه خالي نه وو. نواسلام ((السلام عليكم)) تحيه مقرر كړله چه د اول نه ورته اطمينان وركړى چه زه ستا د سلامتيا خوانشمند يم.زما د طرف نه ته مطمئن اوسه.زه به تا ته څه ضرر او نقصان نه دركوم.دويم كس په جواب كښې وائي.((وعليكم السلام)) اوهغه هم دا اطمينان وركوى.چه زه هم ستا د سلامتيا خواهشمند يم.زما د طرفه به هم تا ته څه تكليف او ضرر نه رسى.

دالله سبحانه وتعالى تحيه هم دا ده.لكه چه د ﴿سَلٰمٌ ۟ قَوْلًا مِّنْ رَّبٍّ رَّحِيْمٍ۝﴾ (١) نه معلوميږى.

خودا به په غرض د اكرام او تكريم وى.مونږ خو((السلام عليكم)) د دعا په نيت وايو.خوالله تعالى خو دعا كونكے نه دے.نوځكه به دا وئيلےشى.چه هلته مقصود اكرام او تكريم دے.يعني د ا اطمينان وركول دى.چه تاسو به زمونږ په نيز دلته د مكرم او معزز ئے.نوځكه ئے ﴿سَلٰمٌ ۟ قَوْلًا مِّنْ رَّبٍّ رَّحِيْمٍ۝﴾ اوفرمائيل.

دا د فرشتو تحيه هم ده.په حديث كښے راځي.چه نبى كريم ﷺ ته حضرت جبريل ؑ د حضرت خديجه ؓ په باره كښے فرمائيلي وو.((فإذا أتتك هي فقرأ عليها السلام من ربها ومني)) (٢)

دغه شان د حضرت عائشے ؓ په باره كښے هم راغلي دى.((هذا جبريل يقرئك السلام)) (٣)

حضرت آدم ؑ چه كله الله سبحانه وتعالى پيدا كړلو نو په هغه وخت كښےئے ورته اوفرمائيل.((اذْهَبْ فَسَلِّمْ عَلَى أُولَئِكَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ فَاسْتَمِعْ مَا يُحَيُّونَكَ تَحِيَّتُكَ وَتَحِيَّةُ ذُرِّيَّتِكَ فَقَالَ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ فَقَالُوا السَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللهِ)) (٤)

الله سبحانه وتعالى مونږته په ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَدْخُلُوْا بُيُوْتًا غَيْرَ بُيُوْتِكُمْ حَتّٰى تَسْتَاْنِسُوْا وَتُسَلِّمُوْا عَلٰٓى اَهْلِهَا﴾ (٥) كښے هدايت كړے دے.كه تاسو د چا كور ته ورځئ.نو((السلام عليكم)) وائے.او اجازت غواړے.او بيا اسلام دا د مسلمانانو شعار ګرځولے دے.قرآن كريم وائي.﴿وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَنْ اَلْقٰٓى اِلَيْكُمُ السَّلٰمَ لَسْتَ مُؤْمِنًا﴾ (٦) ((السلام عليكم)) ويونكى ته دا مه وائے.چه هغه مومن نه دے.دا

---

(١) سورة يس:٥٨)_

(٢) صحيح مسلم (٢٨٤/٢) كتاب الفضائل باب من فضائل خديجة رضى الله عنها دغه شان اوګورئ مجمع الزوائد (٢٢٤/٩، ٢٢٥) كتاب المناقب باب فضل خديجة بنت خويلد زوجة رسول الله ﷺ)_

(٣) صحيح بخارى كتاب فضائل الصحابة باب فضل عائشة رضى الله عنها رقم(٣٧٦٨)_

(٤) صحيح بخارى كتاب أحاديث الأنبياء باب خلق آدم وذريته رقم(٣٣٢٦)_

(٥) سورة النور:٢٧)_

(٦) سورة نساء:٩٤)_

خو د اهل اسلام شعار دے.کله چه هغوی ((السلام علیکم)) اووائی.نو هغه به مومن گڼړلے شی.دغه شان نبی اکرم ﷺ په ((تقرء السلام علی من عرفت ومن لم تعرف)) کښے ذکر کړی دی.چه تاسو اطعام طعام کوئ.او چه څوك پیژنئ.هغوی ته هم سلام کوئ.اوچه څوك نه پیژنئ.نو هغوی ته هم سلام کوئ.

ددے نه بعضے خلق مستثنی دی.لکه کافران که ذمیان وی اوکه غیر ذمیان.هغوی باندے د سلام د ابتداء اجازت نشته.دغه شان په عاصی مجاهر باندے څوك چه په جهره او علانیه گناه کوی.هغه ته هم د سلام کولو نه منع شوے ده.دغه شان که یو سړے متیازے کوی.یا غسل کوی.یا تلاوت کوی.یا دعا کوی.یا ذکر کښے مشغول وی.یا په درس او تدریس کښے مشغول وی.نوهغه ته به هم سلام نشی کولے.مختلف مواقع دی.کوم چه فقهاؤ بیان کړی دی.او ددوی د استثناء معقول وجوهات موجود دی.(۱)

البته که یو حاکم ظالم وی.اوهغه ته ابتداء بالسلام اونکړے شی.نو د ضرر او تکلیف احتمال وی.نوهلته اجازت ورکړے شوے دے.اگرچه هغه غیر مسلم ولے نه وی . لیکن حضرت شیخ الهند رحمه الله فرمائی.که هغه غیر مسلم وی. که هغه ته د ضرر د ویرے د وجے د ابتدء بالسلام نوبت راشی.یا جواباً سلام ته ضرورت پیښ شی. نو په هغه وخت کښے هم که د سلام لفظ استعمال نکړی.نو بهتره ده.په جواب کښے دے ((هداك الله)) اووائی.آداب هم وئیلی شی.(۲)

نن صبا دا رواج شوے دے.چه چا سره پیژند گلو وی.هغه ته سلام کوی. اوچا سره چه پیژند گلو نه وی.هغه ته سلام نه کوی.دا خو تیك ده.که د چا د مسلمان کیدو خبر نه وی.اوویریږی.چه دا به مسلمان نه وی.نو سلام دے نشی کولے.خوکه دا ویره نه وی.اوپه زړه کښے دا احتمال نه راځی.نو بیا ته سلام کوه.په ابتداء بالسلام کښے عاجزی ده.د متکبرینو طریقه ده.چه هغوی دبل د سلام انتظار کوی.او په ابتداء بالسلام کښے دځان سپك والے گڼړی.نوځکه د ابتداء بالسلام اهتمام کول پکار دی.اوتاسو ته معلومه ده.چه ابتداء بالسلام مسنون ده.او رد د سلام واجب دے.خودا مسنون د واجب نه افضل دے.(۳)

د یو قسم سوالونو په جواب کښې د مختلفو جوابونو د واردیدو وجوهات دلته په حدیث کښے. سوال ((أی الإسلام خیر)) وو.او په جواب کښے ((تطعم الطعام وتقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف)) اوفرمائیلے شو. دلته اشکال پیدا کیږی .چه سوال یو شان دے.خو په جواب کښے

---

(۱) بذل المجهود (۱/۴۲، ۴۳) کتاب الطهارة باب فی الرجل بردالسلام وهو یبول)_

(۲) فضل الباری(۱/۳۲۸)_

(۳) تفسیر قرطبی (۵/۲۹۸، ۲۹۹) قوله تعالی ﴿ وإذا حییتم بتحیة فحیوا بأحسن منها أو ردوها تفسیر کبیر(۱۰/۲۱۱، ۲۱۵) وأوجزالمسالک (۱۵/۹۶، ۱۰) العمل فی السلام وردالمحتار (۶/۴۱۶ کتاب الحضر والإباحة (مطبوعه ایچ ایم سعید کمپنی)_

مختلف امور ذکر شوی دی.مثلاً د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په حدیث کښې دی.په هغې کښې سوال دے.«أی العمل أفضل؟» نو نبی ﷺ په جواب کښې فرمائی.«الإیمان بالله ورسوله، قیل ثم ماذا؟قال الجهاد فی سبیل الله،قیل ثم ماذا؟قال:حج مبرور»(۱)
دغه شان د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په حدیث کښې دی.چه هغوی د رسول الله ﷺ نه تپوس اوکړلو«أی العمل أحب إلی الله؟»نو نبی ﷺ اوفرمائیل.«الصلاة علی وقتها قال ثم أی؟قال ثم بر الوالدین قال: ثم أی؟قال: الجهاد فی سبیل الله»(۲)
سوال دا دے.چه ددے څه وجه ده چه سوال یو یا متقارب دے او جوابونه مختلف دی.
عالمانو ددې اشکال ډیر جوابونه ورکړی دی. (۱) یو جواب دا دے.چه په اصل کښې د جواب دا اختلاف د سائلینو دحال داختلاف د وجې دے.د سائلینو د حالاتو د اختلاف د وجې نبی کریم ﷺ جواب مختلف ورکړے دے.(۳) تاسو به کتلی وی.چه سائل مونځ کوی.په جهاد کښې هم څې.ایمان هم راوړی.خو هغه لږ غونډے بخل کوی.اوپه هغه کښې تکبر غونډے محسوس کیږی.نو نبی ﷺ اوفرمائیل.«تطعم الطعام وتقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» چه په اطعام طعام سره د بخل نفی اوشی.او «تقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» سره د تکبر نفی اوشی.
یو سائل ته ئے اوکتل.چه هغه په مونځ اود مورپلار په تابعداریٔ کښې کوتاهی کوی.نو هلته نبی ﷺ اوفرمائیل.«الصلاة علی وقتها» او د «بر الوالدین» ذکر ئے اوکړلو.او بیا دا هم کیږی.چه سائل یو وی.اود جواب په وخت کښې په جمع کښې څو کسان وی.په چا کښې یوه کوتاهی وی.اوپه چا کښې بله کوتاهی وی.نو د سائل رعایت هم نبی ﷺ کړے دے.او د نورو حاضرینو هم.بهرحال د اد جواب اختلاف «لإختلاف حال السائلین» د وجې دے.
(۱) بعضې حضرات وائی چه په اصل کښې دا اختلاف د وخت د اختلاف په وجه دے.(۴) یوه زمانه وه.چه که ګرانی وی.قحط راشی.یو سړے د نبی ﷺ نه تپوس اوکړلو.چه زه د نفلی حج دپاره خم.ستاسو څه مشوره ده؟نبی ورته اوفرمائل.چه ته حج ته مه څه.بلکه خلقو ته روټئ ورکوه.دغه شان یوه زمانه وه.چه په ایمان راوړلو کښې به ډیرے سختې پیښیدلے.او د مشرکانو ظلم او زیاتی خلق د اسلام نه منع کول.نو نبی ﷺ په خصوصیت سره «ایمان بالله ورسوله» ذکر اوفرمائیل.او د ایمان بالله سره نبی ﷺ د نورو څیزونو ذکر هم اوکړلو.کوم چه

---

(۱) صحیح بخاری (۱/۸) کتاب الإیمان باب من قال إن الإیمان هو العمل)۔
(۲) صحیح بخاری(۱/۷۶) کتاب مواقیت الصلاة باب فضل الصلاة لوقتها)۔
(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم(۱/۴۸) کتاب الإیمان باب بیان تفاضل الإسلام وأی أموره أفضل)۔
(۴) فتح الباری (۱/۵۶)۔

د زمانے د حالاتو په اعتبار سره ضروري وو .او د ترجيح مستحق وو.

() بعضے حضراتو دا وئيلي دي.چه د جوابونو اختلاف د متكلم د شؤون په وجه دے.د متكلم خپل حالت په يو وخت كښے څه وى.او په بل وخت كښے بل وى.دنبى كريم ﷺ نظر به په يو وخت كښے د الله تعالى په قهر او غضب وو.نو نبى ﷺ اوفرمائيل.چه «لايدخل الجنة قتات»[1]په بل وخت كښے د نبى ﷺ نظر دالله تعالى په شان رحمت باندے وو.نونبى ﷺ اوفرمائيل.چه «من كان آخر كلامه لا إله إلا الله دخل الجنة»[2]نو د نبى په شؤونو او په دوى باندے راتلونكو كيفياتو او حالاتو كښے چونكه اختلاف وو.نو د هغے په اعتبار سره به نبى ﷺ جواب وركولو.پخپله په مونږ باندے هم دا كيفيات مختلفه وارديږى.زمونږ حال خو دا دے چه كله په كيفياتو كښے په مونږ باندے د نفس غلبه وى.اوكله د شيطان تاثير خپل زور ښائى.او په رسول الله ﷺ به چه د شوونو كوم اختلاف راتلو.هغه به د شوون الهيه تابع وو.د نفس او شيطان څه سوال نه وو.[3]

() بعضے حضرات فرمائى.چه ګورئ د نبى كريم ﷺ نه پس حضرت ابوبكرصديق ﷺ دتولو نه افضل دے.دا خو تاسو ته معلومه ده.چه فضيلت كلى حضرت ابوبكر ﷺ ته حاصل دے.او د فضيلت كلى مطلب دا دے.چه «من حيث المجموع»په تولو صحابوﷺ كښے افضل صحابى دے.هغه حضرت ابوبكر ﷺ دے.خو ددے فضيلت كلى باوجود په بعضے نور صحابوﷺ كښے جزئى فضيلت موندے شى.يعنى يو خاص قسم فضيلت بعضے بعضے صحابوﷺ سره مختص دے.مثلا «أرحم أمتى بأمتى أبوبكر،وأشدهم فى أمر الله عمر،وأصدقهم حياء عثمان،وأعلمهم بالحلال والحرام معاذبن جبل وأفرضهم زيد بن ثابت،وأقرؤهم أبى،ولكل أمة أمين،وأمين هذه الأمة أبوعبيدة بن الجراح»[4]وغيره ددے صحابوﷺ چه كوم فضائل بيان شوى دى.دا جزئى فضائل دى.ددے جزئى فضائلو د وجے چه حضرت ابوبكرصديق ﷺ ته كوم فضيلت مطلقه او فضيلت كلى حاصل دے.هغه نه متاثر كيږى.د تولوصفاتو اعتبار كه اوكړے شى.او په صحابوﷺ يا په امت كښے د «أفضل من الكل»لتهول اوكړے شى .نو هغه به حضرت

---

(١) صحيح بخارى كتاب الأدب باب ما يكره من النميمة رقم(٦٠٥٦ وصحيح مسلم كتاب الإيمان باب بيان غلظ تحريم النميمة وسنن أبى داود كتاب الأدب باب فى القتات رقم(٤٨٧١) وسنن ترمذى كتاب البر والصلة باب ما جآء فى النمام رقم(٢٠٢٦)_

(٢) سنن أبى داود كتاب الجنائز باب فى التلقين رقم(٣١١٦)_

(٣) دشوون نبويه د تفصيل دپاره اوكوګرئ فتح الملهم (٥٩٤/١، ٥٩٦) كتاب الإيمان باب الدليل على أن من مات على التوحيد دخل الجنة قطعاً)_

(٤) جامع ترمى كتاب المناقب باب مناقب معاذبن جبل وزيد بن ثابت.وأبى وأبى عبيدة بن الجراح رقم(٣٧٩٠، ٣٦٧٩١)_

ابوبکر ﷺ راخیژی.لکه څنګه چه په رسولانو کښې نبی کریم ﷺ ته فضیلت کلی حاصل دے.خو ددے فضیلت کلی باوجود په خپله نبی ﷺ بعضے پیغمبرانو دپاره جزئی فضیلتونو بیان کړی دی.

نبی ﷺ فرمائیلی دی.چه د قیامت په ورځ چه کله زه د خپل قبر نه راپاسم.نو حضرت موسیٰ علیه السلام به اووینم.چه هغه به دعرش پښه نیولے وی.(۱) دا د هغوی جزئی فضیلت دے.

دغه شان نبی کریم ﷺ فرمائیلی دی.چه کله قیامت شی.او حشر الاجساد من القبور اوشی.نو د ټولو نه وړاندے به حضرت ابراهیم علیه السلام ته جامے اغوستولے شی.(۲) د هغوی دا فضیلت هم جزئی دے.

حضرت سلیمان علیه السلام ته داسے حکومت ورکړے شوے و.چه په پیریانو باندے هم د هغوی حکومت چلیدلو.(۳) په دے حکومت کښے به هغوی د ټولو څناورو خبرے هم پیژندلے.اود هغے مطابق به ئے عملی اقدامات کول.دا د حضرت سلیمان علیه السلام جزئی فضیلت دے.

ښکاره ده چه نبی کریم ﷺ ته دا جزئی فضیلتونه نه دی ورکړے شوے.نوځکه به دا وئیلی شی.چه په کومه طریقه نبی کریم ﷺ ته فضیلت کلی حاصل دے.نوهغه په جزئی فضیلت سره نه متاثر کیږی.هم دغه شان حضرت ابوبکرصدیق ﷺ ته کلی فضیلت حاصل وو.د نورو صحابو ﷺ په جزئی فضائلو سره هغه کلی فضیلت نه متاثر کیږی.

دغه شان دلته ډیر اعمال دی.چه هغے ته جزئی فضیلت حاصل دے.مثال په طور «تطعم الطعام وتقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» ته په دے اعتبار سره فضیلت حاصل دے.چه په دے کښے د بخل ا کبر نفی ده.اود بخل او کبر نفی د ټولو په نیز خوښ عمل دے.څوك هم ددے د خوبئ نه انکار نه کوی.نو ددے فضیلت په دے اعتبار سره د.ے.چه په دے کښے د چا اختلاف نشته.جهاد د فضیلت یو عمل دے.او په دے کښے ډیر لوئے فضیلت دے.خو څه کسانو ته دا ګران وی.چه دا وینه تویول دی.په دے کښے سفك دماء وی.او په «تطعم الطعام وتقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» کښے څوك اختلاف نشی کولے.

یو فضیلت د مشقت په اعتبار سره وی.«أجرکم علی قدر نصبکم»، «العطایا علی متن البلایا» چه څومره مشقت وی.هغه هومره فضیلت به وی.په دے اعتبار سره که تاسو اوګورئ نو په ایمان

---

(۱) عن أبی سعید رضی الله عنه عن النبی ﷺ قال:الناس یصعقون یوم القیامة .فأکون أول من یفیق. فإذا أنا بموسی آخذ بقائمة من قوائم العرش ..) صحیح بخاری کتاب أحادیث الأنبیاء باب قول الله تعالی ﴿وواعدنا موسی ثلاثین لیلة وأتممناها بعشر... رقم(۳۳۹۸)_

(۲) عن ابن عباس رضی الله عنهما عن النبی ﷺ قال: إنکم محشورون حفاةً عراةً غرلاً ثم قرأ ﴿کما بدأنا أول خلق نعیده.وعداً علینا .إنا کنا فاعلین﴾ وأول من یکسی یوم القیامة إبراهیم.. صحیح بخاری کتاب الأنبیاء باب قول الله تعالی ﴿ واتخذالله إبراهیم خلیلاً﴾ رقم (۳۳۴۹)_

(۳) کمافی قوله تعالی:﴿ومن الجن من یعمل بین یدیه بإذن ربه.. وقلیل من عبادی الشکور﴾ سورة سبا :۱۲، ۱۳)

بالله کښې د ټولو نه زیات مشقت دے.مونږ خو نسلي طور مسلمانان یو.او زمونږ ایمان تقلیدي دے.اګرچه دا نسلي او تقلیدي ایمان هم معتبر دے.لکه څنګه چه وړاندې بیان اوشو خو تاسو لږ سوچ اوکړئ چه یو سړے د لات او عزی عبادت کوی.هغه خپل مشکل کشا او حاجت روا ګنړی.د هغه ډیر تعیم کوی.او تندے په زمکه اړدی.اوهغه ته سجده کوی.دا رسم د هغه د پلار نیکه نه نسلاً بعد نسل راروان وی.اوس چه هغه سړے په الله باندے ایمان راوړی.او دهغه معبودانو نفی اوکړی.د چا چه هغه ډیر تعظیم کولو.هغه نے حاجت روا او مشکل کشا ګنړلو.اوبیا د دوی د بے بسئ اقرار کوی.هغوی ته باطل معبودان وائی .او نسلاً بعد نسل د خاندانی روایت نه اوګرځی.نودا معمولی خبره نه ده.دا ډیرګران کار دے.

د مبتدعینو په حال باندے غور اوکړئ یو سړے بدعتی وی.که په زرګاهو کرته ئے پوهه کړے چه د بدعت نه توبه اوباسه.اود سنت عاشق جوړ شه.هغه خپل بدعت په هیڅ قیمت پریخودو ته تیار نه وی.چه هغه ته کله ته اووائے.چه ددے خو په قرآن او حدیث کښې چرته څه ثبوت نشته.هو هغه به درته آخری جواب هم دا درکوی. چه دا یو ښه کار او نیک کار دے.که دا اوکړےشی.نو په دے کښې څه حرج دے؟د لاجوابه کیدو نه پس هغه د حرج خبره راړواندے کړی.خو بدعت نه توبے ویستلو ته تیار نه وی.نو بیا یو دین پریخودل او بل دین اختیارول څه آسان کار نه دے.

دغه شان «ایمان بالله» نه پس نبی ﷺ جهاد في سبیل الله ذکر کړلو.په جهاد في سبیل الله کښې کوم مشکلات دی؟تاسو پیژنئ.چه سر په تلی کښې کیږدی.اوخپل ځان په خطراتو کښې اچوی.دا آسان کار نه دے.ځکه خو الله سبحانه وتعالی ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُم بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ﴾ (١) فرمائی.او دوی ته د جنت زیرے ورکوی.او ددے دپاره د «اشتری» لفظ استعمالوی.

دغه شان په حج کښې ډیر مشقت دے.سړے د یو ملك نه بل ملك ته ځی.د ژبے نه هم ناواقف وی.د هغه ځائے د رسم او رواج نه هم واقف نه وی.په قدم قدم باندے پیسه لکه د اوبو پشان خرچ کوی.او د اجنبی او ناواقف خلقو د غیر همدردانه سلوك نه متآثر کیږی.خو حاجی دا ټول ځیزونه په روښانه تندی سره برداشت کوی.نو د ایمان جهاد او حج چه کوم افضیلت بیان شوے دے.هغه د مشقت په وجے سره دے.

دغه شان په یوحدیث کښې دی.چه نبی ﷺ د «أی العمل أحب إلی الله؟» په جواب کښې «الصلاة علی وقتها» ذکر کړلو.هلته احبیت په دے اعتبار سره دے.چه په مانځه کښې د الله سبحانه وتعالی او د بنده په مینځ کښې د عبدیت تعلق قائم وی.هغه الله تعالی ته ډیره عاجزئ اختیار کړی.په دے باندے په مونځ کښې احبیت پیدا کیږی.

---

(١) سورة توبة:١١١)_

په دے حديث كښې نبی ﷺ د ((الصلاة على وقتها)) نه پس ((برالوالدين)) ذكر كړے دے. ددے وجه چه په دے كښې د مور پلار اطاعت او تابعدارى هغوى ته عاجزى اختيارول وى. په قرآن مجيد كښې هم دى.﴿أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ﴾ (١) دخپل ذات سره الله سبحانه وتعالى مور پلار ذكر كړى دى.﴿وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا﴾(٢) دلته كښې هم د خپل عبادت سره د مور پلار سره د حسن سلوك بيان شوے دے.

ددے نه پس په دے حديث كښې نبی ﷺ د جهاد ذكر كړے دے.په جهاد كښې د امير وړاندے د خپلې عاجزئ اقرار وى.او مجاهد د امير په حكم خپل ځان قربانى كولو ته تيار وى.نو مونځ، برالوالدين ،اوجهاد كښې عاجزئ ،اطاعت او تابعدارئ په جهاتو سره فضيلت حاصل دے.

حاصل دا دے.چه په مختلفو وجوهاتو سره په اعمالو كښې فضيلت موجود وى.په يوه موقع باندے ئے د يو خاص جهت دفضيلت لحاظ ساتلے دے.او مخصوص اعمال ئے بيان كړى دى.اوكله ئے د بل جهت د فضيلت اعتبار كړے دے.او دهغے سره متعلق اعمال ئے ذكر كړى دى.په مختلفو اعمالو كښې جزئى فضائل موجود وى.هم دا جزئى فضيلتونه د جواب په وخت كښې د نظر وړاندے ساتلے شوى دى.(٣)

() يو جواب دا وركړے شوے دے.چه دا مختلف اجناس دى.په دے اجناسو كښې د بعضے اجناسو نبی ﷺ د يو سوال په جواب كښې ذكر كړى دى.او د بعضے اجناسو ئے دبل سوال په جواب كښې ذكر كړے دے.او د بعضے اجناسو ئے د دريم سوال په جواب كښې .والله اعلم بالصواب.

هذا آخر ما أردنا إيراده من شرح أبواب كتاب الإيمان ويليه إن شاء الله تعالى في المجلد الثاني باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه

والحمد الله الذى بنعمته تتم الصالحات والصلاة والسلام على رسوله محمد أفضل الموجودات وأكرم المخلوقات وعلى آله وأصحابه وتابيعه لهم بإحسان ما دامت الأرض والسماوات.

الحمد لله

احقر مترجم ترے د ګل په شپه په كال (٣ .رمضان ١٤٢٥) مطابق ١٧/١٠/٢٠٠٤) فارغ شو.الله دے د نوروجلدونو د تكميل توفيق هم وركړى. او حضرت شيخ الحديث مدظلهم العالى مع مرتبين ته دے صحت او عافيت وركړى. آمين

وصلى الله تعالى على خير خلقه محمد وآله وصحبه وسلم

---

(١)سرة لقمان : ١٤)_

(٢) سورة الإسراء:٢٣)_

(٣) فتح الملهم (١٦٢٤، ٦٢٧ كتاب الإيمان باب بيان تفاضل الإسلام وأى أموره أفضل)_

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

((مصادر ومراجع))

① القرآن الکریم: کلام رب العالمین۔

② ابن ماجہ اور علم حدیث: (مصنف) مولانا عبدالرشید نعمانی مدظلہم، مطبع: میر محمد کتب خانہ مرکز علم وادب،

③ الأبواب والتراجم: حضرت مولانا محمد ادریس کاندھلوی صاحب رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۴ھ) مکتبہ جمیلی لاہور۔

④ الابواب والتراجم لصحیح البخاری: شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب (متوفی ۱۴۰۲ھ مطابق ۱۹۸۲ء) ایچ ایم سعید کمپنی پاکستان چوک کراچی۔

⑤ اتحاف السادۃ المتقین بشرح أسرار إحیاء علوم الدین: علامہ سید محمد بن محمد الحسینی الزبیدی المشہور بمرتضی رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۰۵ھ) دار احیاء التراث العربی

⑥ الاتقان فی علوم القرآن: حافظ جلال الدین عبدالرحمن سیوطی رحمہ اللہ (متوفی ۹۱۱ھ) شرکۃ مکتبۃ مصطفی البابی الحلبی مصر،

الأجوبۃ الفاضلۃ للأسئلۃ العشرۃ الکاملۃ: امام عبد الحی لکھنوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۰۴ھ) مکتب المطبوعات الإسلامیۃ بحلب۔

⑦ إحیاء علوم الدین مع شرح إتحاف السادۃ المتقین: امام محمد بن محمد الغزالی رحمہ اللہ (متوفی ۵۰۵ھ) دار احیاء التراث العربی۔ بیروت،

⑧ اختصار علوم الحدیث: ابو الفداء عماد الدین إسماعیل بن شہاب الدین عمر المعروف بابن کثیر رحمہ اللہ (متوفی ۷۷۴ھ) دار التراث۔ القاہرۃ ۱۳۹۹ھ مطابق ۱۹۷۹ء،

⑨ الأربعون النوویہ۔ بشرح الإمام ابن دقیق العید، ابو زکریا یحیی بن شرف الدین النووی رحمہ اللہ (متوفی ۶۷۶ھ)

⑩ إرشاد الساری شرح صحیح البخاری: ابو العباس شہاب الدین أحمد بن محمد القسطلانی رحمہ اللہ (متوفی ۹۲۳ھ) المطبعۃ الکبری الأمیریۃ۔ مصر طبع سادس ۱۳۰۴ھ

⑪ إرشاد القاری الی صحیح البخاری: حضرت مفتی رشید أحمد صاحب لدھیانوی رحمہ اللہ، محمد سعید اینڈ سنز کراچی طبع اول،

⑫ أرواح ثلاثہ: حکیم الأمت مجدد الملت حضرت مولانا أشرف علی تھانوی رحمہ اللہ (۱۳۶۲ھ) دار الإشاعت کراچی،

⑬ أساس البلاغۃ: جار اللہ ابو القاسم محمود بن عمر الزمخشری (متوفی ۵۳۸ھ)۔ دار المعرفۃ للطباعۃ والنشر بیروت ۱۳۹۹ھ مطابق ۱۹۷۹ء،

⑬ الاستیعاب فی اسماء الأصحاب بهامش الإصابة: ابوعمر یوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر رحمہ اللہ (متوفی ۴۶۳ھ) دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، بیروت

⑭ اشعة اللمعات: شیخ عبدالحق محدث دهلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۵۲ھ) مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر پاکستان،

⑮ الإصابة فی تمییز الصحابة: شهاب الدین ابوالفضل أحمد بن علی العسقلانی المصری المعروف بابن حجر رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ) دار الفکر، بیروت

⑯ أصول البزدوی: فخر الإسلام أبوالحسن علی بن محمد البزدوی (متوفی ۴۸۲ھ) الصدف پبلشرز کراچی

⑰ الأعلام: خیر الدین محمود بن محمد الزرکلی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۶ ھ مطابق ۱۹۷۶ء) دار العلم للملایین طبع ثامن، جولائی ۱۹۸۹ء

⑱ أعلام الحدیث: إمام أبوسلیمان احمد بن محمد الخطابی رحمہ اللہ (متوفی ۳۸۸ھ) مرکز إحیاء التراث الإسلامی جامعہ أم القری مکة المکرمة،

⑲ إعلام الموقعین عن رب العالمین: شمس الدین أبوعبدالله محمد بن أبی بکر المعروف بابن قیم رحمہ اللہ (متوفی ۷۵۱ھ) دار الجیل، بیروت

⑳ الإمام البخاری إمام الحفاظ والمحدثین: علامہ تقی الدین الندوی مدظلهم، المکتبة الحدیثة العین، الأمارات العربیه المتحدة طبع ثالث ۱۴۰۵ مطابق ۱۹۸۵ء

㉑ إمداد الباری: حضرت مولانا عبدالجبار أعظمی رحمہ اللہ (متوفی) مکتبہ، حرم مراداباد

㉒ إمعان النظر: علامہ قاضی محمد أکرم نصرپوری سندهی رحمہ اللہ (من علماء القرن الحادی عشر) شاہ ولی اللہ اکیڈمی سندھ

㉓ أنوار الباری: مولانا سید أحمد رضا بجنوری مدظلهم، مدینہ پریس بجنور

㉔ أنوار التنزیل وأسرار التاویل: ناصر الدین أبوسعید عبدالله بن عمر البیضاوی الشافعی رحمہ اللہ (متوفی ۶۹۲ھ)

㉕ أوجز المسالك إلی مؤطأ مالك: شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد زکریا صاحب رحمہ اللہ (متوفی ۱۴۰۲ھ) ادارہ تالیفاتِ اشرفیہ ملتان،

㉖ إیضاح البخاری: حضرت مولانا سید فخر الدین محمد صاحب رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۲ھ) مکتبہ مجلس قاسم المعارف دیوبند

㉗ الباعث الحثیث شرح إختصار علوم الحدیث: شیخ أحمد محمد شاکر رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۸۸ھ) دار التراث قاهرة، مصر ۱۳۹۹ھ مطابق ۱۹۷۹ء

㉘ بدایة المجتهد ونهایة المقتصد: قاضی ابوالولید محمد بن أحمد بن رشد قرطبی رحمہ اللہ (متوفی ۵۹۵ھ) شرکة ومطبعة مصطفی البابی الحلبی، مصر طبع خامس ۱۴۰۱ھ مطابق ۱۹۸۱ء

(٢٩) البداية والنهاية: حافظ عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن عمر المعروف بابن کثیر رحمہ اللہ (متوفی ٧٧٤ھ) مکتبة المعارف. بیروت. طبع ثانی ١٩٧٧ء

(٣٠) البدر الساری، حاشیه فیض الباری: حضرت مولانا بدر عالم میرٹھی رحمہ اللہ (١٣٨٥ھ) ربانی بک ڈپو دهلی ١٩٨٠ء

(٣١) بذل المجهود: حضرت العلامه خلیل أحمد سهارنپوری رحمہ اللہ (متوفی ١٣٤٦ھ) مطبع ندوة العلماء لکنهو. ١٣٩٣ھ مطابق ١٩٧٣ء

(٣٢) بستان المحدثین: حضرت شاه عبد العزیز صاحب رحمہ اللہ (متوفی ١٢٣٩ھ) ایچ ایم سعید کمپنی پاکستان، چوک کراچی طبع سوم ١٩٨٣ء،

(٣٣) البلاغ (مفتی أعظم نمبر) دار العلوم کراچی ١٣٩٩ء،

(٣٤) بلغة الأریب فی مصطلح آثار الحبیب: سید محمد بن محمد المعروف بالمرتضی الزبیدی رحمہ اللہ (متوفی ١٢٠٥ھ) مکتب المطبوعات الإسلامیه بحلب طبع دویم ١٤٠٨ھ،

(٣٥) بیان القرآن: حکیم الأمت حضرت مولانا أشرف علی صاحب تهانوی نور الله مرقده (متوفی ١٣٦٢ھ) شیخ غلام علی اینڈ سنز لاهور،

(٣٦) پرانے چراغ: مولانا سید أبو الحسن علی ندوی رحمہ اللہ، مجلس نشریات اسلام کراچی،

(٣٨) تاج العروس من جواهر القاموس: أبو الفیض سید محمد بن محمد المعروف بالمرتضی الزبیدی رحمہ اللہ (١٢٠٥ھ). دار مکتبة الحیاة بیروت لبنان،

(٣٩) تاریخ بغداد ومدینة السلام: حافظ أحمد بن علی المعروف بالخطیب البغدادی رحمہ اللہ (متوفی ٤٦٣ھ). دار الکتب العربی بیروت لبنان،

(٤٠) تاریخ الخمیس فی احوال أنفس نفیس: شیخ حسین بن محمد بن الحسن الدیار بکری المالکی رحمہ اللہ (متوفی ٩٦٦ھ)، مؤسسة شعبان بیروت،

(٤١) تاریخ دار العلوم دیوبند: مرتبه سید محبوب رضوی رحمہ اللہ ادارۂ اهتمام دار العلوم دیوبند طبع اول ١٣٩٧ھ،

(٤٢) تاریخ دعوت وعزیمت: حضرت مولانا سید أبو الحسن علی ندوی رحمہ اللہ. مجلس نشریات إسلام پاکستان،

(٤٣) التاریخ الکبیر: أمیر المؤمنین فی الحدیث محمد بن إسماعیل البخاری رحمہ اللہ (متوفی ٢٥٦ھ). دار الکتب العلمیة بیروت،

(٤٤) تاریخ مشائخ چشت: شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا کاندهلوی قدس سره (متوفی ١٤٠٢ھ) نشریات إسلام کراچی،

(٤٥) تتمه ابهر المدخل فی علوم الحدیث للحاکم: حضرت مولانا عبد الرشید نعمانی رحمہ اللہ (متوفی) الرحیم اکیڈمی کراچی،

(۴۶) تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف أبوالحجاج جمال الدین یوسف بن عبدالرحمن المزی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۲ھ) المکتب الإسلامی بیروت طبع دوم ۱۴۰۳ھ مطابق ۱۹۸۳ء

(۴۷) تحفة القاری فی حل مشکلات البخاری: حضرت مولانا محمد إدریس صاحب کاندھلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۴ھ). مکتبہ عثمانیہ لاہور،

(۴۸) تدریب الراوی شرح تقریب النواوی: حافظ جلال الدین عبدالرحمن سیوطی رحمہ اللہ (متوفی ۹۱۱ھ) المکتبة العلمیة مدینہ منورہ،

(۴۹) تدوین حدیث: حضرت مولانا سید مناظر أحسن گیلانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۷۵ھ). مکتبہ إسحاقیہ جونامارکیٹ کراچی،

(۵۰) تذکرہ حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مرادآبادی رحمہ اللہ. حضرت مولانا سید أبوالحسن علی ندوی رحمہ اللہ. مجلس نشریات اسلام کراچی،

(۵۱) تذکرة الحفاظ: حافظ أبوعبداللہ شمس الدین محمد بن أحمد بن عثمان ذهبی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۸ھ). دار المعارف العثمانیہ الهند،

(۵۲) تذکرة الرشید: حضرت مولانا عاشق إلهی صاحب میرٹھی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۶۰ھ) إدارہ إسلامیات لاہور،

(۵۳) التعلیقات علی الدراسات: حضرت مولانا عبدالرشید نعمانی رحمہ اللہ صاحب. لجنة إحیاء الأدب السندی،

(۵۴) تعلیقات علی ذیل تذکرة الحفاظ لإبن فهدالمکی: علامہ محمد زاهد الکوثری رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۷۱ھ) دار إحیاء التراث العربی،

(۵۵) تعلیقات علی الرفع والتکمیل للکنوی: شیخ عبدالفتاح أبوغدة حفظہ اللہ. مکتب المطبوعات الإسلامیہ. حلب طبع دوم، ۱۴۰۷ھ مطابق ۱۹۸۷ء

(۵۶) تعلیقات علی شروط الائمة الخمسة للحازمی: علامہ محمد زاهد الکوثری رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۷۱ھ). مطبوعہ مع سنن إبن ماجہ. قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۵۷) تعلیقات علی شروط الائمة الستة للمقدسی. علامہ محمد زاهد الکوثری رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۷۱ھ). کتب خانہ کراچی،

(۵۸) تعلیقات علی علوم الحدیث لإبن الصلاح. دکتور نور الدین عتر. دار الفکر بیروت ۱۴۰۶ھ مطابق ۱۹۸۶ء

(۵۹) تعلیقات علی مسند الإمام أحمد: علامہ أحمد محمد شاکر. دار المعارف مصر،

(۶۰) تعلیق التعلیق: حافظ أحمد بن علی المعروف بإبن حجر العسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ) المکتب الإسلامی ودار عمار،

(۶۱) تفسیر عثمانی: شیخ الإسلام شبیر أحمد عثمانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۶۹ھ) مجمع الملك فهد سعودی عرب،

(۶۲) التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب): إمام أبوعبداللہ فخر الدین محمد بن عمر الحسین رازی رحمہ اللہ (متوفی ۶۰۶ھ). مکتب الاعلام الاسلامی طهران،

(۶۳) تفسیر القرآن العظیم: حافظ أبوالفداء عماد الدین إسماعیل بن عمر ابن کثیر دمشقی رحمہ اللہ (متوفی ۷۷۴ھ) دار الفکر بیروت،

(۶۴) تقریب التہذیب: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ) دار الرشید حلب ۱۴۰۶ھ،

(۶۵) التقریب والتیسیر لمعرفۃ سنن البشیر النذیر: ابو زکریا یحیی بن شرف الدین النووی رحمہ اللہ (متوفی ۶۷۶ھ) المکتبۃ العلمیۃ مدینہ منورہ،

(۶۶) تقریر بخاری شریف اردو: شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب متوفی رحمہ اللہ (۱۴۰۲ھ مطابق ۱۹۸۲ء) مکتبۃ الشیخ کراچی،

(۶۷) التقریر والتحبیر: علامہ شمس الدین أبو عبداللہ محمد بن محمد بن محمد بن أمیر حاج رحمہ اللہ (متوفی ۸۷۹ھ) المکتبۃ الکبری الأمیریۃ بولاق مصر طبع اول ۱۳۱۷ھ،

(۶۸) التقیید والإیضاح لما أطلق وأغلق من کتاب إبن الصلاح: حافظ أبوالفضل زین الدین عبدالرحیم بن الحسین العراقی رحمہ اللہ (متوفی ۸۰۶ھ) مکتبہ سلفیہ مدینہ منورہ طبع اول ۱۳۸۹ھ،

(۶۹) تکملہ فتح الملہم: شیخ الإسلام محمد تقی عثمانی مد ظلہم۔ مکتبہ دار العلوم کراچی،

(۷۰) التلخیص الحبیر فی تخریج أحادیث الرافعی الکبیر: حافظ إبن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ)۔ دار نشر الکتب الإسلامیہ لاہور،

(۷۱) تلخیص المستدرک (مع المستدرک): حافظ شمس الدین محمد بن أحمد بن عثمان ذہبی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۸ھ)۔ دار الفکر بیروت،

(۷۲) التمہید لما فی المؤطا من المعانی والأسانید: حافظ أبوعمر یوسف بن عبداللہ بن محمد بن عبدالبر مالکی رحمہ اللہ (متوفی ۴۶۳ھ)۔ المکتبۃ التجاریۃ مکۃ المکرمہ،

(۷۳) تنظیم الأشتات فی حل عویصات المشکوۃ: مولانا ابوالحسن (متوفی ھ) میر محمد کتب خانہ آرام باغ کراچی،

(۷۴) تہذیب الأسماء واللغات: إمام ابو زکریا یحیی بن شرف الدین النووی رحمہ اللہ (متوفی ۶۷۶ھ) إدارۃ الطباعۃ المنیریہ،

(۷۵) تہذیب التہذیب: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ) دائرۃ المعارف النظامیہ حیدر آباد دکن ۱۳۲۵ھ،

(۷۶) تہذیب الکمال: حافظ جمال الدین أبوالحجاج یوسف بن عبدالرحمن مزی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۲ھ)۔ مؤسسۃ الرسالہ طبع اول ۱۴۱۳ھ،

(۷۷) توجیہ النظر إلی أصول الأثر: علامہ طاہر بن صالح بن أحمد الجزائری رحمہ اللہ (۱۳۳۸ھ مطابق ۱۹۲۰ء) دار المعرفۃ بیروت،

(۷۸) تیسیر القاری شرح صحیح البخاری: مولانا نور الحق بن شیخ عبدالحق محدث دہلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۷۳ھ) مطبع علوی لکھنؤ،

(۷۹) الثقات: حافظ أبوحاتم محمد بن حبان بستی رحمہ اللہ (متوفی ۳۵۴ھ) دار المعارف العثمانیہ حیدرآباد ۱۳۹۳ھ،
(۸۰) جامع الأصول من حدیث الرسول: علامہ مجدالدین أبوالسعادات المبارک بن محمد بن الأثیر الجزری رحمہ اللہ (متوفی ۶۰۶ھ) دار الفکر بیروت،
(۸۱) جامع بیان العلم وفضله وماینبغی فی روایته وحمله: حافظ أبوعمر یوسف بن عبداللہ بن محمد بن عبدالبر مالکی رحمہ اللہ (متوفی ۴۶۳ھ). دار إحیاء التراث العربی بیروت،
(۸۲) جامع ترمذی: إمام أبوعیسی محمد بن عیسی بن سورۃ الترمذی رحمہ اللہ (متوفی ۲۷۹ھ) ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،
(۸۳) الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر: حافظ جلال الدین عبدالرحمن سیوطی رحمہ اللہ (متوفی ۹۱۱ھ). مکتبہ إسلامیہ سمندری لائل پور،
(۸۴) الجامع الکبیر: حافظ جلال الدین عبدالرحمن سیوطی رحمہ اللہ (متوفی ۹۱۱ھ) نسخة مصورة عن دار الکتب المصریہ.
(۸۵) الجامع لأحکام القرآن: إمام أبوعبداللہ محمد بن أحمد الأنصاری القرطبی رحمہ اللہ (متوفی ۶۷۱ھ) دار الفکر بیروت،
(۸۶) الجواهر المضیة فی طبقات الحنفیة: حافظ أبومحمد محی الدین عبدالقادر قرشی رحمہ اللہ (متوفی ۷۷۵ھ) میر محمد آرام باغ کراچی،
(۸۷) الجواهر والدرر فی ترجمة شیخ الإسلام ابن حجر: حافظ شمس الدین أبوالخیر محمد بن عبدالرحمن سخاوی رحمہ اللہ (متوفی ۹۰۲ھ). لجنة إحیاء التراث الإسلامی مصر،
(۸۸) چراغ محمد (سوانح شیخ الإسلام حضرت مدنی رحمہ اللہ): علامہ محمد زاهد الحسینی مدظلہم. دار الإرشاد أتک پاکستان،
(۸۹) حاشیة السندی علی البخاری (مطبوعہ مع صحیح بخاری): إمام أبوالحسن نور الدین محمد بن عبدالهادی سندهی رحمہ اللہ (متوفی ۱۱۳۸ھ). قدیمی کتب خانہ کراچی،
(۹۰) حاشیہ صحیح بخاری: حضرت مولانا أحمد علی سهارنپوری رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۹۷ھ). قدیمی کتب خانہ کراچی،
(۹۱) حاشیہ قواعد فی علوم الحدیث: شیخ عبدالفتاح أبوغدہ حفظہ اللہ. مکتب المطبوعات الإسلامیہ. حلب،
(۹۲) حاشیہ لامع الدراری: شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب متوفی رحمہ اللہ (۱۴۰۲ھ) مکتبہ إمدادیہ مکہ مکرمہ،
(۹۳) حجة اللہ البالغة: حضرت شاہ ولی اللہ أحمد بن عبدالرحیم دهلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۱۷۶ھ) إدارة الطباعة المنیریة مصر ۱۳۵۲ھ،
(۹۴) حیات شیخ الهند: حضرت مولانا سید أصغر حسین صاحب دیوبندی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۶۴ھ) دار الفکر بیروت،
(۹۵) حلیة الأولیاء: حافظ أبونعیم أحمد بن عبداللہ بن أحمد أصبهانی شافعی (متوفی ۴۳۰ھ) دار الفکر بیروت،

(٩٦) الخصائص الکبری (کفایة الطالب اللبیب فی خصائص الحبیب) حافظ جلال الدین عبد الرحمن سیوطی رحمہ اللہ (متوفی ٩١١ھ). دار الکتب العلمیة بیروت،

(٩٧) خلاصه تذهیب تهذیب الکمال: علامه صفی الدین خزرجی رحمہ اللہ (متوفی ٩٢٣ھ تقریباً)، مکتب المطبوعات الإسلامیة حلب،

(٩٨) الدرر الکامنة فی اعیان المائة الثامنة: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ٨٥٢ھ). دائرة المعارف العثمانیة حیدر آباد دکن ١٣٩٦ھ،

(٩٩) درس بخاری: شیخ الإسلام شبیر أحمد عثمانی رحمہ اللہ (متوفی ١٣٦٩ھ) (ضبط وترتیب مولانا عبد الوحید صدیقی فتحپوری). مکتبه عارفین پاکستان چوک کراچی،

(١٠٠) الدر المختار مع ردّ المحتار: علامه علاء الدین محمد بن محمد الحصکفی رحمہ اللہ (متوفی ١٠٨٨ھ) مکتبه رشیدیه کوئٹه ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،

(١٠١) الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور: علامه حافظ جلال الدین عبد الرحمن سیوطی رحمہ اللہ (متوفی ٩١١ھ) مؤسسة الرسالة

(١٠٢) دلائل النبوة: حافظ أبو نعیم أحمد بن عبد اللہ بن أحمد أصبهانی رحمہ اللہ (متوفی ٤٣٠ھ). دار النفائس،

(١٠٣) دلائل النبوة: حافظ أبوبکر أحمد بن الحسین بن علی البیهقی رحمہ اللہ (متوفی ٤٥٨ھ). مکتبه أثریه لاهور،

(١٠٤) دیوان الحماسه: أبو تمام حبیب بن أوس بن حارث طائی رحمہ اللہ (متوفی ٢٣١ھ). میر محمد آرام باغ کراچی،

(١٠٥) دیوان الشافعی: إمام محمد بن إدریس بن عباس الشافعی رحمہ اللہ (متوفی ٢٠٤ھ) دار الجیل بیروت،

(١٠٦) ذب ذبابات الدراسات عن المذاهب الأربعة المتناسبات: علامه مخدوم عبد اللطیف سندهی لجنة إحیاء الأدب السندی،

(١٠٧) رد المحتار مع الدر المختار: علامه محمد أمین بن عمر بن عبد العزیز عابدین دمشقی شامی رحمہ اللہ (متوفی ١٢٥٢ھ) مکتبه رشیدیه کوئٹه ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،

(١٠٨) رساله شرح تراجم أبواب البخاری رحمہ اللہ (مطبوعه مع صحیح بخاری). حضرت مولانا شاه ولی اللہ رحمہ اللہ (متوفی ١١٧٦ھ) قدیمی کتب خانه کراچی،

(١٠٩) الرسالة المحمدیة (عربی خطبات مدارس) حضرت مولانا سید سلیمان ندوی رحمہ اللہ (متوفی ١٩٥٣ء)،

(١١٠) الرسالة المستطرفة لبیان مشهور کتب السنة المشرفة: علامه محمد بن جعفر کتانی رحمہ اللہ (متوفی ١٣٤٥ھ) میر محمد آرام باغ کراچی،

(١١١) الرفع والتکمیل فی الجرح والتعدیل: علامه أبو الحسنات عبد الحی لکهنوی رحمہ اللہ (متوفی ١٣٠٤ھ). مکتب المطبوعات الإسلامیة حلب، دوم طبع ١٤٠٧ھ،

(۱۱۲) روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی: أبوالفضل شهاب الدین سید محمود آلوسی بغدادی رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۷۰ھ) مکتبہ إمدادیہ ملتان،

(۱۱۳) الروض الأنف: إمام أبوالقاسم عبدالرحمن بن عبداللہ السہیلی رحمہ اللہ (متوفی ۵۸۱ھ) مکتبہ فاروقیہ ملتان ۱۳۹۷،

(۱۱۴) سبیل الهدی بتحقیق شرح قطر الندی: شیخ محمد محی الدین عبدالحمید رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۳ھ) مکتبۃ السعادۃ مصر یولسم طبع،

(۱۱۵) السعایۃ فی کشف مافی شرح الوقایۃ: علامہ عبدالحی لکھنوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۰۴ھ) سہیل اکیڈمی لاہور،

(۱۱۶) سنن إبن ماجہ: إمام أبوعبداللہ محمد بن یزید بن ماجہ رحمہ اللہ (متوفی ۲۷۳ھ). قدیمی کتب خانہ،

(۱۱۷) سنن إبن ماجہ (تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی): إمام أبوعبداللہ محمد بن یزید بن ماجہ رحمہ اللہ (متوفی ۲۷۳ھ). دار الکتب المصری قاهرة/ دار الکتاب اللبنانی بیروت،

(۱۱۸) سنن ابی داؤد: إمام أبوداؤد سلیمان بن الأشعث السجستانی رحمہ اللہ (متوفی ۲۷۵ھ) ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،

(۱۱۹) سنن ابی داؤد (تحقیق محمد محی الدین عبدالحمید): إمام أبوداؤد سلیمان بن الأشعث السجستانی رحمہ اللہ (متوفی ۲۷۵ھ). دار إحیاء السنۃ النبویۃ،

(۱۲۰) سنن دارمی (مسند دارمی): إمام أبومحمد عبداللہ بن عبدالرحمن دارمی رحمہ اللہ (۲۵۵ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۲۱) سنن دارقطنی: حافظ أبوالحسن علی بن عمر دارقطنی رحمہ اللہ (متوفی ۳۸۵ھ) دار نشر الکتب الإسلامیۃ لاہور،

(۱۲۲) السنن الکبری: إمام حافظ أبوبکر أحمد بن الحسین بن علی البیہقی رحمہ اللہ (متوفی ۴۵۸ھ) نشر السنۃ ملتان،

(۱۲۳) سنن نسائی: إمام أبوعبدالرحمن أحمد بن شعیب النسائی رحمہ اللہ (۳۰۳ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۲۴) سنن نسائی (بحاشیہ مولانا عطاء اللہ حنیف): إمام أبوعبدالرحمن أحمد بن شعیب النسائی رحمہ اللہ (متوفی ۳۰۳ھ). مکتبہ سلفیہ لاہور،

(۱۲۵) سوانح قاسمی: علامہ سید مناظر احسن گیلانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۷۵ھ مطابق ۱۹۵۶ء) میر محمد آرام باغ کراچی،

(۱۲۶) سیر أعلام النبلاء: حافظ أبوعبداللہ شمس الدین محمد بن أحمد بن عثمان ذهبی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۸ھ) مؤسسۃ الرسالۃ،

(۱۲۷) السیرۃ الحلبیۃ (إنسان العیون فی سیرۃ الأمین المأمون): علامہ علی بن برهان الدین الحلبی رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۴۴ھ) المکتبۃ الإسلامیہ بیروت،

(۱۲۸) سیرۃ المصطفی: حضرت مولانا محمد إدریس کاندهلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۴ھ مطابق ۱۹۷۴ء) مکتبہ عثمانیہ لاہور،

(۱۲۹) السیرۃ النبویۃ لإبن هشام (مع الروض الأنف): إمام أبوعبدالملک بن هشام المعافری المصری رحمہ اللہ (متوفی ۲۱۳ھ) مکتبہ فاروقیہ ملتان،

(۱۳۰) السيرة النبوية (بهامش السيرة الحلبية: سيد احمد زيني دحلان رحمه الله (متوفی ۱۳۰۴ھ) المکتبة الإسلامیه بیروت،

(۱۳۱) سیرت النبی ﷺ: علامه شبلی نعمانی رحمه الله (متوفی ۱۳۳۲ھ) و مولانا سید سلیمان ندوی (متوفی ۱۹۵۳ء) دار الاشاعت کراچی،

(۱۳۲) شرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة: حافظ أبو القاسم هبة الله بن الحسن بن منصور الطبری اللالکائی رحمه الله (متوفی ۴۱۸ھ) دار طیبة الریاض،

(۱۳۳) شرح شرح نخبة الفكر: حضرت ملاعلی القاری رحمه الله (متوفی ۱۰۱۴ھ). مکتبه اسلامیه کوئٹه،

(۱۳۴) شرح العقيدة الطحاويه: علامه صدر الدين على بن على بن محمد بن ابى العز حنفی رحمه الله (متوفی ۷۹۲ھ) قدیمی کتب خانه کراچی،

(۱۳۵) شرح معانی الآثار: امام أبو جعفر احمد بن محمد بن سلامة بن سلمه طحاوی رحمه الله (متوفی ۳۲۱ھ) میر محمد آرام باغ کراچی،

(۱۳۶) شرح معانی الآثار: إمام أبو جعفر احمد بن محمد بن سلامة بن سلمه طحاوی رحمه الله (متوفی ۳۲۱ھ) میر محمد آرام باغ کراچی،

(۱۳۷) شرح المنظومة البيقونية: عبد الله سراج الدين. دار التراث الإسلامی حلب ۱۴۰۳ھ

(۱۳۸) شرح النووی على صحيح مسلم (مطبوعه مع صحیح مسلم) إمام أبو زكريا يحيى بن شرف النووی رحمه الله (۶۷۶ھ). قدیمی کتب خانه کراچی،

(۱۳۹) شرح الوقاية (مع السعاية) صدر الشريعة عبيد الله بن مسعود بن تاج الشريعة (۷۴۷ھ) سهیل اکیڈمی لاهور،

(۱۴۰) شروط الأئمة الخمسة: (مطبوعه مع سنن ابن ماجه). حافظ أبو بكر محمد بن موسى بن عثمان حازمی رحمه الله (متوفی ۵۸۴ھ) قدیمی کتب خانه کراچی،

(۱۴۱) شعب الإيمان: إمام حافظ احمد بن الحسين بن على البيهقی رحمه الله (متوفی ۴۵۸ھ). دار الکتب العلمية بيروت، ۱۴۱۰ھ،

(۱۴۲) شمائل ترمذی: إمام أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذی رحمه الله (۲۷۹ھ). میر محمد آرام باغ کراچی،

(۱۴۳) شیخ الإسلام سید حسین احمد مدنی رحمه الله: فرید الوحیدی. قومی کتاب گھر ذاکر نگر جامعه ملیه اسلامیه نئی دهلی،

(۱۴۴) صحیح بخاری شریف: إمام أبو عبد الله محمد بن إسماعيل البخاری رحمه الله (متوفی ۲۵۶ھ) قدیمی کتب خانه کراچی،

(۱۴۵) صحيح مسلم (مع شرح نووی) إمام أبو الحسين مسلم بن الحجاج القشيری رحمه الله (متوفی ۲۶۱ھ) قدیمی کتب خانه کراچی،

(۱۴۶) طبقات الشافعية الكبرى: علامہ تاج الدین أبونصر عبدالوہاب بن تقی الدین علی بن عبدالکافی (متوفی ۷۷۱ھ). دار المعرفة بیروت،
(۱۴۷) طبقات الکبریٰ: إمام أبوعبدالله محمد بن سعد رحمہ اللہ (متوفی ۲۳۰ھ) دار صادر بیروت،
(۱۴۸) عجالہ نافعہ (مع فوائدِ جامعہ)، حضرت شاہ عبدالعزیز صاحب محدث دہلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۳۹ھ). نور محمد آرام باغ کراچی،
(۱۴۹) العرف الشذی (مطبوعہ مع جامع ترمذی): إمام العصر علامہ أنور شاہ کشمیری رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۵۲ھ) ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،
(۱۵۰) عقود اللآلی فی الأسانید العوالی: علامہ محمد أمین بن عمر بن عبدالعزیز عابدین شامی رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۵۲ھ)،
(۱۵۱) العقیدة الطحاویة (مع شرح العقیدة): إمام أبوجعفر احمد بن محمد بن سلامة بن سلمہ طحاوی رحمہ اللہ (متوفی ۳۲۱ھ). قدیمی کتب خانہ کراچی،
(۱۵۲) علوم الحدیث (مقدمہ ابن الصلاح) حافظ تقی الدین أبوعمرو عثمان بن عبدالرحمن المعروف بابن الصلاح الشہرزوری رحمہ اللہ (۶۴۳ھ). دار الفکر بیروت،
(۱۵۳) عمدة القاری شرح صحیح البخاری: إمام بدر الدین أبومحمد محمود بن أحمد العینی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۵ھ) إدارة الطباعة المنیریة،
(۱۵۴) العناقید الغالیة فی الأسانید العالیة: حضرت مولانا عاشق الٰہی بلند شہری مدظلہم. مکتبة الشیخ کراچی،
(۱۵۵) العنایة شرح الهدایة (بہامش فتح القدیر) علامہ اکمل الدین محمد بن محمود البابرتی رحمہ اللہ (متوفی ۷۸۶ھ) مکتبہ رشیدیہ کوئٹہ،
(۱۵۶) غریب الحدیث: إمام أبوسلیمان حمد بن محمد الخطابی رحمہ اللہ (متوفی ۳۸۸ھ). مرکز البحث جامعہ ام القری مکہ مکرمہ.
(۱۵۷) الفائق فی غریب الحدیث: علامہ جار اللہ أبوالقاسم محمود بن عمر الزمخشری (متوفی ۵۳۸ھ). دار المعرفة بیروت،
(۱۵۸) فتح الباری شرح صحیح البخاری: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ). دار الفکر بیروت،
(۱۵۹) فتح القدیر: إمام کمال الدین محمد بن عبدالواحد المعروف بابن الهمام رحمہ اللہ (متوفی ۸۶۱ھ) مکتبہ رشیدیہ کوئٹہ،
(۱۶۰) فتح اللہ بخصائص الإسم اللہ: حضرت مولانا محمد موسیٰ صاحب روحانی بازی رحمہ اللہ (متوفی) جامعہ اشرفیہ لاہور،
(۱۶۱) فتح المغیث شرح الفیة الحدیث / شرح الفیة العراقی: إمام أبوالفضل زین الدین عبدالرحیم بن الحسین العراقی رحمہ اللہ (متوفی ۸۰۶ھ) دار الجیل بیروت،
(۱۶۲) فتح الملہم بشرح صحیح مسلم: شیخ الإسلام علامہ شبیر احمد عثمانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۶۹ھ). مکتبة الحجاز حیدری کراچی،
(۱۶۳) الفتوحات الربانیة شرح الأذکار النواویة: شیخ محمد بن علان صدیقی رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۵۷ھ). المکتبة الإسلامیہ،

(۱۶۴) الفَرقُ بین الفِرَق: شیخ عبدالقاہر بن طاہر بن محمد بن عبداللہ بغدادی (متوفی ۴۲۹ھ). مکتب نشر الثقافة الإسلامیة ۱۳۶۷ھ،
(۱۶۵) فضل الباری شرح أردو صحیح البخاری: شیخ الإسلام علامہ شبیر احمد عثمانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۶۹ھ).: ادارہ علوم شرعیہ کراچی،
(۱۶۶) الفوائد البهیة فی تراجم الحنفیة: علامہ أبوالحسنات عبدالحی لکھنوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۰۴ھ). خیر کثیر آرام باغ کراچی،
(۱۶۷) فوائد جامعہ بر عجالہ نافعہ: مولانا عبدالحلیم چشتی مدظلہم. نور محمد آرام باغ کراچی،
(۱۶۸) فیض الباری: إمام العصر علامہ أنور شاہ کشمیری رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۵۲ھ). ربانی بک ڈپو دھلی،
(۱۶۹) فیض القدیر شرح الجامع الصغیر: شیخ عبدالرؤف المناوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۳۱ھ). دار المعرفة بیروت،
(۱۷۰) قفو الأثر فی صفو علوم الأثر: علامہ رضی الدین محمد بن إبراهیم الحلبی الحنفی رحمہ اللہ (متوفی ۹۷۱ھ) مکتب المطبوعات الإسلامیہ،
(۱۷۱) قواعد فی علوم الحدیث (مقدمہ إعلاء السنن) علامہ ظفر احمد عثمانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۴ھ). مکتب المطبوعات الإسلامیہ حلب دوسرا طبع ۱۴۰۸ھ (۱۷۲) الکاشف عن حقائق السنن (شرح طیبی) إمام شرف الدین حسین بن محمد بن عبداللہ الطیبی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۳ھ) إدارة القرآن کراچی.
(۱۷۳) الکامل فی التاریخ: علامہ أبوالحسن عزالدین علی بن محمد بن الأثیر الجزری رحمہ اللہ (متوفی ۶۳۰ھ) دار الکتاب العربی،
(۱۷۴) الکامل فی ضعفاء الرجال: إمام أبو احمد عبداللہ بن عدی جرجانی رحمہ اللہ (متوفی ۳۶۵ھ) دار الفکر بیروت،
(۱۷۵) کتاب الضعفاء الکبیر: أبو جعفر محمد بن عمرو بن موسی بن حماد العقیلی (۱۷۶) المکی رحمہ اللہ (متوفی ھ). دار الکتب العلمیہ بیروت،
(۱۷۷) کتاب الأذکار النواویة بشرح الفتوحات الربانیہ: إمام محی الدین أبوزکریا یحیی بن شرف النووی رحمہ اللہ (۶۷۶ھ). المکتبة الإسلامیہ
(۱۷۸) کتاب العلل (مع جامع ترمذی): إمام أبو عیسی محمد بن عیسی بن سورة الترمذی رحمہ اللہ (متوفی ۲۷۹ھ). ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،
(۱۷۹) کشاف إصطلاحات الفنون: علامہ محمد أعلی تھانوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۱۹۱ھ) سہیل اکیڈمی لاہور،
(۱۸۰) الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل وعیون الأقاویل (تفسیر کشاف): جار اللہ ابوالقاسم محمود بن عمر الزمخشری (متوفی ۵۳۸ھ). دار الکتاب العربی بیروت،
(۱۸۱) کشف الأستار عن زوائد البزار: إمام نور الدین علی بن ابی بکر الهیثمی رحمہ اللہ (متوفی ۸۰۷ھ). مؤسسة الرسالة طبع اول ۱۴۰۵ھ،
(۱۸۲) کشف الأسرار شرح أصول البزدوی: علامہ عبدالعزیز بن احمد بن محمد البخاری رحمہ اللہ (متوفی ۷۳۰ھ) الصدف پبلشرز کراچی،

(۱۸۳) کشف الظنون عن أسامی الکتب والفنون: ملا کاتب چلپی مصطفی بن عبداللہ المعروف بہ حاجی خلیفہ رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۶۷ھ)۔ مکتبۃ المثنی بغداد، آفست فوتو استنبول،
(۱۸۴) الکفایۃ شرح الہدایۃ (مع فتح القدیر): علامہ جلال الدین بن شمس الدین الخوارزمی رحمہ اللہ۔ مکتبہ رشیدیہ موئتگہ،
(۱۸۵) کنزالعمال فی سنن الأقوال والأفعال: علامہ علاءالدین علی متقی بن حسام الدین ہندی برہان پوری رحمہ اللہ (متوفی ۹۷۵ھ)۔ مکتبۃ التراث الإسلامی حلب،
(۱۸۶) کنوز الحقائق فی حدیث خیرالخلائق: إمام عبدالرؤف المناوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۳۱ھ) مکتبہ إسلامیہ سمندری لائل پوری،
(۱۸۷) الکواکب الدراری (شرح الکرمانی): علامہ شمس الدین محمد بن یوسف بن علی الکرمانی رحمہ اللہ (متوفی ۷۸۶ھ) دار إحیاء التراث العربی،
(۱۸۸) لامع الدراری: إمام ربانی حضرت مولانا رشید أحمد گنگوہی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۲۳ھ)۔ مکتبہ إمدادیہ مکہ مکرمہ،
(۱۸۹) لسان المیزان: حافظ إبن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ)۔ مؤسسۃ الأعلمی بیروت،
(۱۹۰) لقط الدرر حاشیہ نزہۃ النظر: شیخ عبداللہ بن حسین خاطر السمین العدوی رحمہ اللہ (من علماء القرن الرابع عشر)۔ مصطفی البابی ۱۳۵۶ھ،
(۱۹۱) لمعات التنقیح: شیخ عبدالحق محدث دہلوی (متوفی ۱۰۵۲ھ)۔
مکتبۃ المعارف العلمیۃ لاہور،
(۱۹۲) ماتمس إلیہ الحاجۃ لمن یطالع سنن إبن ماجہ (مطبوعہ مع سنن إبن ماجہ) حضرت مولانا عبدالرشید نعمانی مدظلہم۔ قدیمی کتب خانہ کراچی،
(۱۹۳) مجمع بحار الأنوار فی غرائب التنزیل ولطائف الأخبار: محدث محمد طاہر پتنی رحمہ اللہ (متوفی ۹۸۶ھ) دائرۃ المعارف العثمانیہ حیدر آباد ۱۳۹۵ھ
(۱۹۴) مجمع الزوائد ومنبع الفوائد: إمام نور الدین علی بن أبی بکر الہیثمی رحمہ اللہ (متوفی ۸۰۷ھ)۔ دار الفکر بیروت،
(۱۹۵) المجموع شرح المہذب: ابوزکریا یحیی بن شرف الدین النووی (متوفی ۶۷۶ھ)۔ شرکۃ من علماء الأزہر،
(۱۹۶) مجموع فتاوی شیخ الإسلام إبن تیمیۃ: حافظ تقی الدین أبوالعباس احمد بن عبدالحلیم حرانی رحمہ اللہ (متوفی ۷۲۸ھ)۔ طبعۃ الملک فہد،
(۱۹۷) مختار الصحاح: إمام محمد بن أبی بکر بن عبدالقادر الرازی رحمہ اللہ (متوفی ۶۶۶ھ) نہ روستو، دار المعارف مصر،
(۱۹۸) مرقاۃ المفاتیح شرح مشکوۃ المصابیح: علامہ نور الدین علی بن سلطان القاری رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۱۴ھ)۔
مکتبہ امدادیہ ملتان،
(۱۹۹) المستدرک علی الصحیحین: حافظ أبوعبداللہ محمد بن عبداللہ حاکم نیشاپوری (متوفی ۴۰۵ھ)
دار الفکر بیروت،
(۲۰۰) مسند أحمد: إمام أحمد بن حنبل رحمہ اللہ (متوفی ۲۴۱ھ) المکتب الإسلامی / دار صادر بیروت،

(۲۰۱) مسند الحمیدی: إمام أبوبکر عبداللہ الزبیری الحمیدی رحمہ اللہ (متوفی ۲۱۹ھ) المکتبۃ السلفیۃ مدینہ منورہ،
(۲۰۲) مشاہیر علمائے دیوبند: حافظ قاری فیوض الرحمن مدظلہم۔ مکتبہ عزیزیہ لاہور طبع اول ۱۹۷۶ء،
(۲۰۳) مشکوۃ المصابیح: شیخ أبوعبداللہ ولی الدین خطیب محمد بن عبداللہ رحمہ اللہ (متوفی ۷۳۷ھ) نور محمد کتب خانہ کراچی،
(۲۰۴) المصنف: إمام عبدالرزاق بن ہمام بن نافع الصنعانی رحمہ اللہ (متوفی ۲۱۱ھ) مجلس علمی،
(۲۰۵) المطالب العالیۃ بزوائد المسانید الثمانیۃ: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ)۔ دار الباز مکۃ المکرمہ،
(۲۰۶) معارف القرآن: مفتی اعظم پاکستان حضرت مولانا محمد شفیع صاحب رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۶ھ) إدارۃ المعارف کراچی،
(۲۰۷) معجم البلدان: علامہ أبوعبداللہ یاقوت حموی رومی رحمہ اللہ (متوفی ۶۲۶ھ)۔ دار إحیاء التراث العربی بیروت،
(۲۰۸) المعجم الوسیط: دکتور إبراہیم أنیس، ودکتور عبدالحلیم منتصر، عطیۃ الصوالحی، محمد خلف اللہ احمد، مجمع اللغۃ العربیۃ دمشق،
(۲۰۹) معرفۃ علوم الحدیث: إمام حافظ أبوعبداللہ محمد بن عبداللہ حاکم نیشاپوری رحمہ اللہ (متوفی ۴۰۵ھ)۔ مکتبہ علمیہ مدینہ منورہ،
(۲۱۰) المفردات فی غریب القرآن: علامہ حسین بن محمد بن الفضل الملقب بالراغب الأصفہانی رحمہ اللہ (متوفی ۵۰۲ھ)۔ نور محمد آرام باغ کراچی،
(۲۱۱) مقدمہ أجوبہ أربعین: حضرت مولانا صوفی عبدالحمید سواتی صاحب مدظلہم۔ مدرسہ نصرۃ العلوم گجرانوالہ،
(۲۱۲) مقدمہ أنوار الباری: حضرت مولانا احمد رضا صاحب بجنوری مدظلہم۔ خواجہ پریس دہلی/ ناشر العلوم دیوبند،
(۲۱۳) مقدمہ أوجز المسالک (مع أوجز المسالک): شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب متوفی رحمہ اللہ ۱۴۰۲ھ۔ ندوۃ العلماء لکھنؤ،
(۲۱۴) مقدمہ أوجز المسالک (مع أوجز المسالک): شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب متوفی رحمہ اللہ ۱۴۰۲ھ، إدارۃ تالیفات أشرفیہ ملتان،
(۲۱۵) مقدمہ بلوغ المرام اردو: حضرت مولانا عبدالرشید صاحب نعمانی مدظلہم، نور محمد آرام باغ کراچی،
(۲۱۶) مقدمہ صحیح بخاری (مطبوعہ مع صحیح بخاری) حضرت مولانا احمد علی سہارنپوری رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۹۷ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،
(۲۱۷) مقدمہ صحیح مسلم: إمام أبوالحسین مسلم بن الحجاج القشیری النیشاپوری رحمہ اللہ (متوفی ۲۶۱ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۲۱۸) مقدمه فتح الملهم(مع فتح الملهم): شیخ الاسلام شبیر احمد عثمانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۶۹ھ)۔ مکتبہ دار العلوم کراچی،

(۲۱۹) مقدمه مشکوة المصابیح: شیخ عبد الحق محدث دہلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۵۲ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۲۲۰) مقدمه لامع الدراری: شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد زکریا صاحب رحمہ اللہ (متوفی ۱۴۰۲ھ)۔ مکتبہ امدادیہ مکہ مکرمہ،

(۲۲۱) مقدمه نصب الرایة: علامہ محمد زاہد الکوثری (متوفی ۱۳۷۱ھ)۔ مجلس علمی ڈابھیل،

(۲۲۲) مکاتیب رشیدیہ (مجموعہ مکتوبات امام ربانی مولانا رشید احمد گنگوہی رحمہ اللہ جمع کردہ حضرت مولانا عاشق الٰہی میرٹھی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۶۰ھ)۔ مکتبہ مدینہ لاہور،

(۲۲۳) موطا: امام مالک بن انس اصبحی رحمہ اللہ (متوفی ۱۷۹ھ)۔ میر محمد آرام باغ کراچی،

(۲۲۴) موطا (تحقیق محمد فؤاد عبد الباقی): امام مالک بن انس اصبحی رحمہ اللہ (متوفی ۱۷۹ھ)، دار احیاء التراث العربی،

(۲۲۵) میزان الاعتدال فی نقد الرجال: حافظ شمس الدین ابو عبد اللہ محمد بن احمد بن عثمان، ذہبی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۸ھ) دار احیاء الکتب العربیة مصر ۱۳۸۲ھ،

(۲۲۶) النبراس شرح شرح العقائد: علامہ عبد العزیز بن احمد رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۳۹ھ نہ روستی) مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ / مکتبہ امدادیہ ملتان،

(۲۲۷) نزهة الخواطر وبهجة المسامع والنواظر: علامہ عبد الحی بن فخر الدین حسنی لکھنوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۴۱ھ)۔ میر محمد آرام باغ کراچی،

(۲۲۸) نصب الرایة فی تخریج أحادیث الهدایة: امام حافظ ابو محمد جمال الدین عبد اللہ بن یوسف زیلعی رحمہ اللہ (متوفی ۷۶۲ھ)۔ مجلس علمی ڈابھیل ۱۳۵۷ھ

(۲۲۹) النكت على كتاب ابن الصلاح: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ)۔ دار الرایة بیروت،

(۲۳۰) النهاية في غريب الحديث والأثر: علامہ مجد الدین ابو السعادات المبارک بن محمد بن الأثیر رحمہ اللہ (متوفی ۶۰۶)۔ دار احیاء التراث العربی بیروت،

(۲۳۱) نیل المراد فی السفر الگنج مراد آباد (مشمولہ تذکرہ مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی): حضرت مولانا اشرف علی تھانوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۶۲ھ) مجلس نشریات اسلام،

(۲۳۲) وفیات الأعیان وأنباء أبناء الزمان: قاضی شمس الدین ابو العباس احمد بن محمد المعروف بابن خلکان رحمہ اللہ (متوفی ۶۸۱ھ) دار صادر بیروت،

(۲۳۳) ھدی الساری (مقدمہ فتح الباری)۔ حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ) دار الفکر بیروت،

(۲۳۵) ھدیة العارفین أسماء المؤلفین وآثار المصنفین: اسماعیل پاشا رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۳۹ھ) مکتبہ المثنی بغداد آفسٹ فوتو استنبول ۱۹۵۱ء،

...... ختم شدہ جلد اول باب بدء الوحی و کتاب الایمان ......